Türkiye Türkçesi

AĞIZ ARAŞTIRMALARI ÇALIŞTAYI BİLDİRİLERİ

25-30 Mart 2008 Şanlıurfa

Türk Dil Kurumu Yayınları

TÜRKİYE TÜRKÇESİ
AĞIZ ARAŞTIRMALARI ÇALIŞTAYI
BİLDİRİLERİ

(25-30 Mart 2008 Şanlıurfa)

Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı (2008 : Şanlıurfa)

Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı bildirileri (25-30 Mart 2008 Şanlıurfa) [e-kitap] / Yayıma Hazırlayanlar: Âdem Terzi, Abdullah Durkun.— Ankara: Türk Dil Kurumu, 2022.

883 s.; 24 cm.— (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 989)

ISBN 978-975-16-2204-4

1. Türk Dili –Ağız Araştırmaları, Toplantılar I. Terzi, Âdem (yay. haz.) II. Durkun, Abdullah (yay. haz.) III. k. a.

410.6

Türk Dil Kurumu Yayınları

TÜRKİYE TÜRKÇESİ
AĞIZ ARAŞTIRMALARI ÇALIŞTAYI
BİLDİRİLERİ

(25-30 Mart 2008 Şanlıurfa)

Tıpkıbasım

Ankara, 2022

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
Türk Dil Kurumu Yayınları: 989

TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZ ARAŞTIRMALARI
ÇALIŞTAYI BİLDİRİLERİ
(25-30 Mart 2008 Şanlıurfa)
*
Yayıma Hazırlayanlar:
AYK Uzmanı Âdem TERZİ
AYK Uzmanı Abdullah DURKUN
*
Sayfa ve Kapak Tasarımı:
Hangar Reklam Marka İletişim ve Reklam Hizmetleri
*
Birinci Baskı: Ankara, 2009 Aralık
İkinci Baskı (e-kitap): Ankara, 2022 Aralık
ISBN: 978-975-16-2204-4
*
Dağıtım:
Türk Dil Kurumu
Atatürk Bulvarı No.: 217
06680 Kavaklıdere / ANKARA
Telefon: +90 (312) 457 52 00
Belgegeçer: +90 (312) 468 07 83
Genel ağ: http://tdk.gov.tr
*
©5846 sayılı Yasa'ya göre
eserin bütün yayın, çeviri ve alıntı hakları
Türk Dil Kurumuna aittir.

İçindekiler

AÇIŞ KONUŞMALARI

Prof. Dr. İbrahim Halil MUTLU • 13

Prof. Dr. Şükrü Halûk AKALIN • 15

Fotoğraflar • 21

Bodrum Ağızlarında Şimdiki Zamanda Süreklilik Bildiren
Bir Tasvir Fiili: {-I gat-} • 27
Ali AKAR

Ankara İlinin Diyalektolojik Durumu • 33
Hakan AKCA

Eski Türkçe -gıña Ekinin Türk Lehçelerinde ve
Türkiye Türkçesi Ağızlarındaki Kullanımı Üzerine • 43
Ercan ALKAYA

Kâhta Ağzı Üzerine • 67
M. Fatih ALKAYIŞ

Doğu Anadolu Ağızları ile Nahçıvan Ağızları Arasında Etkileşim Meseleleri • 71
Ebülfez AMANOĞLU

Türkiye Türkçesi Ağızlarında Fiil Çekiminde Görülen Eskicil (Arkaik)
Unsurlar Üzerine • 75
Özgür AY

Elbistanca Bir Sözlük ve Tahsin Yücel'in
Dönüşüm'ündeki Hikâyeler • 101
Mehmet AYDIN

Karamanlı Nüfusu - Karamanlıca
–Karamanlıca Kitap Üretimi • 107
Evangelia BALTA

Otuz Yıl Öncesi Deliorman Ağızlarının
Şimdiki Zaman Ekleri Üzerine • 115
İmre BASKI

Sarıveliler Kazasında Yer Adları ve Bunlara
Bölge Ağzının Etkisi • 129
Azmi BİLGİN

Afyonkarahisar İli ve Yöresi Ağızları
Üzerine Bir Tasnif Denemesi • 137
Erdoğan BOZ

İzmir ve Yöresi Ağızlarına Dair • 157
Şerif Ali BOZKAPLAN

Niğde ve Yöresi Ağızlarında Yazı Dili
Dışında Kullanılan Bir Şimdiki Zaman Çekimi Üzerine • 163
Ahmet BÜYÜKAKKAŞ

Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Anadolu Ağızları Söz Varlığı • 169
Yücel DAĞLI

Ağız Dokümantasyonu Niçin Gereklidir? • 183
Nurettin DEMİR

Türkçenin Rumeli Ağızlarının Lengüistik Statüsü ve Sınıflandırılmasına Dair • 193
İryna M. DRYGA

Erzurum Ağzındaki Hırıltılı H (Ḫ) Sesi • 203
Halit DURSUNOĞLU

Türkiye Türkçesinin İstanbul Ağzı ve Onun Azerbaycan Yazı Dili Üzerinde
Çeşitli Dönemlerde Yaptığı Etki • 211
Kemale ELEKBEROVA

Diyarbakır Ağzında Deyimler • 215
Münir ERTEN

Azerbaycan ve İran Türk Ağızlarında Fiilin Öğrenilen Geçmiş Zaman Formasının
Değişik Bir Şekli • 223
B. Atsız GÖKDAĞ

Ağız Araştırmalarında Derleme Yerinin Belirlenmesi • 227
Nevzat GÖZAYDIN

Anadolu (Türkiye Türkçesi) Ağızlarının Sınırı Nereden Başlar, Nerede Biter? • 231
Tuncer GÜLENSOY

Artvin Ağzındaki Gürcüce Kelimeler 237
Nesrin GÜLLÜDAĞ

Türkiye Türkçesi Ağızlarında Kıpçakça Denilen Unsurlar Üzerine 1:
(G > V Değişmesi) • 251
Gürer GÜLSEVİN

Dil Etkileşimi Açısından Makedonya ve Kosova Türk Ağızları • 259
Ahmet GÜNŞEN

Kayseri ve Yöresi Ağızlarında Arkaik Söz Varlığı • 283
Lütfiye GÜVENÇ

Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmalarında Çağdaş Türk Lehçelerinin Yeri • 297
Mehmet HAZAR

Türkiye ve Azerbaycan Diyalekt ve Şivelerinin Ortak ve Mukayeseli Tarafları • 303
Nizami HUDİYEV

Ortak Türkçemizde İkilemelerin Yeri • 307
Ali Şamil HÜSEYİNOĞLU

Eski Türkçe ur- Fiilinin Anadolu Ağızlarındaki Anlam ve Kullanımı Üzerine • 315
Ali ILGIN

Eskişehir İli Alpu İlçesi Merkez Ağızları • 321
Canan İLERİ

Türkiye Türkçesi Ağızlarında Ses Türemeleri ve
Ağız Tasnifleri Açısından Değerlendirilmesi • 349
Nadir İLHAN

Manisa Ağızlarında Şimdiki Zaman • 369
Ayşe İLKER

Türkiye Türkçesi Ağızlarında Yabancı Sözcüklerde Ünsüz Göçüşmeleri • 377
Birol İPEK

Kıbrıs Ağzında ma'lı Cümleler • 395
Şirvan KALSIN

Kıbrıs'taki Kültürel Etkileşimlerin Kıbrıs Ağzına Yansıması ve
Kıbrıs Ağzının Bugünkü Durumu • 405
Esra KARABACAK

Bilmece Dilinde Ağız Yansımaları • 415
Fevzi KARADEMİR

Gizli Dillerin Anadolu Ağızlarıyla İlgisi Üzerine • 453
Zeki KAYMAZ

Derleme Sözlüğü'nün Yeniden Düzenlenmesi ve
Yeniden Söz Derlenmesi Hakkında • 459
Hikmet KORAŞ

Türkiye Türkçesi Ağızlarında Dil Özellikleri
–Etnik Yapı Bağlantısı ve Beklentilerimiz • 467
Zeynep KORKMAZ

Anadolu Ağızlarında Doğu Kökenli Kelimelerin Ses Bilgisi Açısından
Görünümleri • 475
Murat KÜÇÜK

Balıkesir "Çepni" Ağzı • 485
H. Kahraman MUTLU

Doğu Grubu Ağızlarında Ünlü Uyumlarının Bozulması • 511
Fatih ÖZEK

Muş-Bulanık Terekeme Ağzı •523
Osman ÖZER

"düneyin / dünen" Zaman Zarfı Üzerine • 531
Muna Yüceol ÖZEZEN

Anadolu'daki Nüfus Hareketlerinin Ağızların Oluşmasına ve İncelenmesine Etkileri • 541
Nevzat ÖZKAN

Bitki Adları Sözlüğü ve Bitki Adlarının Derlenmesiyle İlgili Sorunlar Üzerine • 559
Mehmet ÖZMEN

Ağız Araştırmalarında Kadın • 565
Jale ÖZTÜRK

Uluslararası Fonetik Alfabe ve Türkiye'de Ağız Araştırmaları • 575
Çetin PEKACAR
Figen DİLEK

İç Sebepleriyle Türkiye Türkçesi Ağızlarında Ünlülerle İlgili Ses Olayları • 591
Mukim SAĞIR

Standart Dil ile Halk Dili Arasındaki Anlam ve Kullanım Farklılıkları Üzerine • 599
Gülden SAĞOL YÜKSEKKAYA

Anadolu Ağızlarına Ait Sözcük Haritaları Oluşturulabilir mi? • 611
Mustafa SARI

El Yazmalarında Ağız Özellikleri (Baba Cem'î'nin Karadağ Destanı Adlı Yazma Eser Örneği) • 617
Ali SÖZER

Yer Adları Açısından Derleme Sözlüğü • 627
Mustafa ŞENEL

Türkiye Türkçesi Ağızlarında Çağdaş Kıpçak Lehçeleriyle Ortaklık Gösteren s > h Değişimi Üzerine • 671
Mustafa TANÇ

Denizli İli Ağızlarında Zaman Eklerinin Kullanımı • 679
Turgut TOK

Ceyhan Yörük Ağzında 1.Teklik Kişi Eki –ın / -in'in Kullanımı Üzerine • 687
Yeter TORUN

İran'a Yapılan Bir Araştırma Gezisi ve Gümbed Ağzı • 693
Sultan TULU

Ağızlardaki Önleşme / Artlaşma Olaylarının Fonetik Esaslarının Çözümlenmesi
(Uşhum Ağzı Örneği) • 731
Zikri TURAN

Türkiye Türkçesi Ağızlarında "Ne" Sözcüğü ile Oluşmuş Birleşik Sözcükler • 743
Ahat ÜSTÜNER

Birincil Uzun Ünlülerden Kaynaklanan Seslik İzlerin
Elazığ Ağzındaki Görünümü • 773
Süleyman Kaan YALÇIN

Şanlıurfa Karakeçililerinde Dil Değiştirme Süreci • 795
Serdar YAVUZ

Türkçede "sı" (sı- si- su- sü-) Kökünden Türediği Düşünülen Kelimelerin
Kavram Alanları ve Türkiye Türkçesi Ağızlarındaki İzleri Üzerine • 803
Ali YILDIRIM

Türkiye Türkçesinin Ağız Atlası İçin Bir Ön Çalışma:
"Ala" Sıfatı ile Yapılan Birleşik Yapılar • 813
Faruk YILDIRIM

Ayrancı (Karaman) Ağzında Ses İkizleşmeleri • 833
Ünal YILDIRIM
Ali YILDIRIM

Türkiye Türkçesinin Ortak Türk Dili Oluşunda Ağız Edebiyatının Rolü • 847
Güllü YOLOĞLU

Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmalarında Karşılaşılan Bazı Problemleri • 855
Nuri YÜCE

Türkiye'deki Göçmen Ağızlarında Görülen Kıpçak Lehçelerine Özgü
ñ > g Değişmesinin Sınırları Üzerine • 865
Bilâl YÜCEL

AÇIŞ KONUŞMALARI

Prof. Dr. İbrahim Halil MUTLU*

Bugün "Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı" için toplanmış bulunuyoruz. Türkiye'mizin en önemli ve köklü kurumlarından biri olan ve **Atatürk'ün** emaneti **Türk Dil Kurumu** ile Üniversitemiz tarafından ortaklaşa düzenlenen bu program aslında, 'bizi biz yapan, ses bayrağımız' için önemli bir hizmettir.

Türkçe, köklü geçmişi, zenginliği ile bugün milyonlarca insanın konuştuğu bir dildir. Bu yönüyle Türkçe dünyanın önde gelen dilleri arasındadır. İlk yazılı metinlerini 8. yüzyılda Orhun Abideleri'yle oluşturan dilimiz, o tarihten bu yana gelişerek ve zenginleşerek günümüze ulaşmıştır. Tarihî süreç içerisinde **Kâşgarlı Mahmud, Yunus Emre, Ali Şir Nevai, Fuzuli** gibi Türk büyükleri, Türkçemizi zirveden zirveye taşımışlardır. Türkçemiz geçmişte olduğu gibi, bugün de Balkanlardan Çin'e kadar uzanan geniş bir coğrafyada ortak iletişim aracıdır. Bölgenin büyük devletlerinin resmî dilidir

Türk dillerini diğer dil ailelerinden farklı kılan mühim bir özelliği, konuşucularının uzun süre göçebe olarak yaşamışlığı ve bu yüzden bu dillerin sürekli birbirlerinden etkilenmiş olmalarıdır. Türk dillerinin çok sayıda aynı anlamda kullanılan ortak kelimelere sahip olmalarının yanı sıra cümle yapıları da hep aynı kalır. Bu yüzden Türk dillerinin bir dil ailesi olmadığı, tek bir dilin lehçeleri olduğu görüşü de oldukça yaygındır.

Yüz binlerle ifade olunan bir kelime hazinesine sahip dilimiz, yine yüz binlerin yeterli gelmeyeceği kadar esere sahiptir. Türkçemiz sevincimizdir; Türkçemiz hüznümüzdür; Türkçemiz birliğimizdir; Türkçemiz kardeşliğimizdir; Türkçemiz gücümüzdür; Türkçemiz devletimizdir.

Türkçemiz, tarihî ve coğrafi bakımdan geniş olduğu gibi, bu Çalıştayın ana konusu olan ağızlar açısından da oldukça zengindir. Türkçenin ağızları, farklı topraklarda açmış rengârenk çiçekler, güller gibidir. Her birinin güzelliği başkadır. Her ağız kendi bünyesinde insanımızın güzel özelliklerini taşımaktadır.

İşte bugün burada, Türkçenin önemli ve köklü ağızlarından biri olan Şanlıurfa ağzının konuşulduğu yerde toplanmış bulunmaktayız. Şanlıurfa ağzı, çeşitli kültür ve milletlerin kavşak noktası olan Şanlıurfa'da gelişmiş ve bugüne gelmiştir.

---

* Harran Üniversitesi Rektörü

Bir kolu Azerbaycan'a, bir kolu Kerkük'e, diğer bir kolu da bu toprağa bağlıdır. Bu toprak Nabi gibi bir şair yetiştirerek, onu klasik edebiyatımızın zirvesine çıkarmıştır. Harran Üniversitesi, bin yıllık geçmişi ile modern Türkiye'nin vazgeçilmezlerinden olan Türkçemize yapacağı bu hizmetle gurur duymaktadır.

"Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı"nın düzenlenmesinde maddi ve manevi büyük destekleri olan Türk Dil Kurumu Başkanı **Prof. Dr. Şükrü Halûk Akalın Bey**'e teşekkür etmek istiyorum. İnanıyorum ki Türkçemiz bu tür çalışmalarla daha da ileriye gidecektir. Bugün burada "Genel Ağ"da (İnternet'te) hizmete açılacak olan **"Türkiye Türkçesi Ağızları Söz Varlığı"** bu hizmetlere güzel bir örnektir.

Ve Siz, Değerli Türkçe Gönüllüsü Bilim adamları,

Sizlere bir Şanlıurfalı, Harran Üniversitesi Rektörü olarak "hoş geldiniz" demek istiyorum. Bizlere şeref verdiniz. Sizleri Şanlıurfa'da ve Üniversitemizde ağırlamaktan memnuniyetimi belirtir, Çalıştay'ın başarılı geçmesini diler, hepinizi saygıyla selamlarım.

Prof. Dr Şükrü Halûk AKALIN*

Türk Dil Kurumu ile Harran Üniversitesi Rektörlüğünün iş birliği ile gerçekleştirilen Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı'na katılarak toplantımızı onurlandığınız için hepinize teşekkür ederiz. Ana dilimiz Türkiye Türkçesinin Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisindeki ağızlarının yanı sıra Orta Doğu, Kafkasya ve Balkanlardaki uzantılarını da konu alan toplantımızda sizlerle birlikte olmaktan büyük sevinç duyuyorum.

Bu anlamlı etkinliğimize ev sahipliği yapan Harran Üniversitesi Rektörlüğüne, çağrımıza olumlu yanıt verip çeşitli ülkelerden ve yurdumuzun dört bir köşesinden gelerek sunacakları bildirilerle toplantımıza bilimsel katkılarda bulunacak dil bilimcilerimize ne kadar teşekkür etsek azdır.

Katılımlarınızla onurlandırdığınız Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştay'ında hep birlikte bazı ilklere tanık olacağız…

Doğrudan doğruya Türkiye Türkçesi ağızlarını konu alan, böylesine geniş katılımlı ve uluslararası nitelikte bir toplantı ilk kez düzenleniyor. Toplantımıza on beşi yurt dışından olmak üzere yetmiş yedi dil bilimci yetmiş dört bildiri ile katılıyor.

Azerbaycan'dan, Kosova'dan, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nden, Macaristan'dan, Tayvan'dan, Ukrayna'dan ve Yunanistan'dan gelen konuklarımızın yanı sıra ülkemizin üniversitelerinden altmış iki dil bilimcimiz Türkiye Türkçesi ağızlarını değişik yönlerden ele alan bildiriler sunacaklar.

Son derece anlamlı ilklerden biri de bu toplantının Güneydoğu bölgemizin en büyük ve en önemli şehirlerinden Şanlıurfa'da, Harran Üniversitemizde yapılmasıdır. Uygarlıklar beşiği Şanlıurfa'da Türkiye Türkçesi ağızları üzerine ilk kez böyle bir etkinlik düzenleniyor. Aramızdan kimileri de bu Çalıştay dolayısıyla belki de ilk kez Şanlıurfa'ya gelmiş oluyor

Tanıklık edeceğimiz bir başka ilk ise hazırlıklarını bir yılı aşkın bir süredir yürüttüğümüz *Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü* yazılımının az sonra sanal ortamda kullanıma açılacak olmasıdır. Türk Dil Kurumunun iki ayrı dönemde yürüttüğü halk ağzından söz derleme çalışmalarıyla birlikte ağızlarımızın söz varlığı üzerine gerçekleştirdiği diğer çalışmaların tek bir veri tabanına dönüştürülmesiyle oluş-

---

* Türk Dil Kurumu Başkanı

turduğumuz *Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü,* sayın Valimiz Yusuf Yavaşcan'ın ilk sözcüğü aramasıyla halkımızın hizmetine sunulmuş olacak.

İşte böylesine anlamlı, böylesine önemli ilklere tanık olacağımız toplantımızın adında geçen 'ağız' sözünü *Türkçe Sözlük* bir dil bilimi terimi olarak şöyle tanımlıyor: Bir dilin sınırları içinde, bölgelere ve sınıflara göre değişen söyleyiş özelliği.

Türk dili tarihinde ses bilgisi farklılıkları, ilk yazılı kaynaklarımızın ait olduğu Eski Türkçe döneminde görülmektedir. Bu ses bilgisi farklılıkları, bazı biçim bilgisi farklılıklarıyla birleşerek bugünkü bilgilerimize göre dilimizin ilk ağızları olan n ve y ağızlarının oluşmasına yol açmıştır. Birtakım ses bilgisi farklılıklarına dayanan ağızlardan bazıları biçim bilgisindeki farklılaşmalarla birlikte lehçe olarak gelişme eğilimine girdiler. Bu ağzı konuşan Türk topluluğun siyasi güç hâline gelmesi de Türk dilinin kollarının bağımsız birer yazı dili olarak kurulmasını sağladı. Doğal gelişimleri içerisinde Türk yazı dilleri temelde bu ağız farklılıklarına dayanmaktadır. Ancak, ağızların yazı diline dönüştürülmesinde bazen dil dışı gelişmeler ve müdahaleler de görülmektedir. Çarlık Rusyası'nda ve daha sonra Sovyetler Birliği döneminde yürütülen çalışmalarla Sibirya'daki Türk soylu halkların ağızlarının yazı diline dönüştürülmesi, Kazak Türkçesinin bir ağzı iken Karakalpakçanın yazı dili hâline getirilmesi dil dışı gelişmelerin en çarpıcı örnekleridir.

Türk Dil Kurumu, gerek Türkiye Türkçesi ağızlarını gerek kardeş Türk Cumhuriyetlerindeki ve topluluklarındaki ağızları genel Türk dilinin zenginlikleri olarak görmekte, ağızlara tamamen dil bilimsel açıdan yaklaşmakladır. Ağızlar üzerine yapılan çalışmalar, dil tarihimizin karanlıkta kalan yönlerini aydınlatmaya yardımcı olmakta, yazı dilimizde bulunmayan biçimlerin ortaya çıkarılmasını sağlamaktadır. Bölge ağızlarından yapılan derlemeler, konuşma dili örnekleri olması dolayısıyla bir yandan dil bilimciler için dil malzemesi oluştururken diğer yandan bu derlemelerin efsane, masal, destan, halk hikâyesi gibi halk edebiyatı ürünleri olması dolayısıyla halk bilimi araştırmacıları için araştırma konusu olmaktadır. Ağız derlemeleri bu bakımdan kültürümüzün en değerli hazineleridir. Yeni kitle iletişim ortamlarının yaygınlaşmasıyla sözlü kültür ürünlerimizin giderek unutulması, bu kültür zenginliğimizin yok olması gibi bir tehlikeyi de ortaya çıkarmaktadır.

Ağızlar üzerine yapılan çalışmaların önemli bir bölümünü söz derleme çalışması oluşturur. Yazı dilinde kullanılmayan ancak bölge ağızlarında canlı bir biçimde yaşayan söz varlığı dilimizin en önemli zenginliklerindendir. Türkçede yüzyıllarca kullanıldıktan sonra zamanla kullanım sıklığını yitiren ve kullanımdan düşen sözlerimizin bölge ağızlarında korunmasıyla ağızlarımız âdeta Türkçenin belleği özelliğini kazanmıştır. Bu zengin söz varlığında yer alan binlerce sözcük,

Türkçenin geliştirilmesi, zenginleştirilmesi ve özleştirilmesi çalışmalarında yararlanmamız için önemli bir kaynak olarak önümüzde durmaktadır.

Bölge ağızlarının söz varlığı, o bölgenin kültür zenginliği olduğu gibi alıntı sözlerin kaynağı üzerine yapılacak çalışmalarla kültür ilişkilerinin ve etkileşimlerinin de göstergesidir. Bir bölgenin söz varlığı, o bölge halkının kültür yapısını, dünyaya bakışını, olayları algılama biçimini kısacası bölge halkının kültür özelliklerini ortaya koyar. Söz varlığındaki alıntı sözler de o bölge halkının diğer kültürlerle yaşadığı etkileşim ve boyutları konusunda ipuçları verir.

İşte bütün bu özellikleriyle bölge ağızları üzerine yapılacak çalışmalar dil bilimi açısından olduğu kadar kültürümüz açısından da çok büyük önem taşımaktadır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla birlikle her alanda olduğu gibi dil alanında da bilimsel ölçütlere dayalı çalışmalar başlatılmıştır. Ancak Türk dili üzerindeki çalışmaların başlangıcının çok daha gerilere, yaklaşık bin yıl öncesine uzandığını belirtmemiz gerekir.

Bu yıl bininci doğum yılını kutlayacağımız Kâşgarlı Mahmud'un ünlü eseri *Divanü Lugati't-Türk*; Türk dilinin ilk sözlüğü, ilk dil bilgisi kitabı, ilk ansiklopedisi olması dolayısıyla Türk dili araştırmalarının tarihini yaklaşık bin yıl öncesine götürmemizi sağlamaktadır. Hakaniye (sonradan verilen adla Karahanlı) hanedanının bir şehzadesi iken kanlı bir darbe ile tahta çıkan babasını ve ailesinin büyük bir bölümünü kaybeden Kâşgarlı Mahmud, ülkesinden ayrılıp Türk toplulukları arasında yaklaşık yirmi yıl dolaşarak 1072 yılında kaleme alacağı *Divanü Lugat-it-Türk* için malzeme toplamaya başlamıştır. Döneminin Türk yazı dillerini, lehçelerini ve ağızlarını ayrıntılı bir biçimde inceleyen ve söz varlığını bir araya getiren Kâşgarlı Mahmud, eserine "Türk Lehçeleri Divanı", yani "Türk Lehçeleri Sözlüğü" adını vermiştir. Kâşgarlı'nın XI. yüzyılda döneminin bütün lehçelerini, yazı dillerini ve ağızlarını "Türk" adı altında toplaması son derece anlamlıdır.

Dönemindeki Türk dilinin ağızlarını da belirleyebildiği özellikler ve söz varlığıyla ortaya koyan Kâşgarlı Mahmud bu çalışmasıyla ilk Türk dil bilimcisi, ilk sözlükçüsü olmasının yanı sıra ilk derlemcisi unvanını da kazanmıştır. İşte bu eseri dolayısıyla Türk yazı dillerinin, lehçelerinin ve ağızlarının ilk derleyicisi ve ilk araştırmacısı olma özelliğini de kazanan Kâşgarlı, günümüz ağız araştırmacılarının, derlemecilerinin atası sayılmalıdır. Bininci doğum yılı olması dolayısıyla 2008'i Kâşgarlı Mahmud yılı ilan eden Kurumumuz, günümüz Türkçesinin ağız araştırmalarını konu alan bu Çalıştay'ı, ilk ağız araştırmacımız Kâşgarlı Mahmud'a adamıştır.

Kâşgarlı Mahmud'un yazdığını belirttiği Türkçenin dil bilgisi kitabı *Kitabü Cevahiri'n-Nahv fi Lugati't-Türk* ne yazık ki günümüze ulaşmadığı gibi bu ilk ağız araştırmacımızdan sonra uzun süre benzer nitelikte eser yazan kişi de çık-

mamıştır. Yalnızca bazı eserlerde, özellikle gezi kitaplarında bölge ağızlarının dil özelliklerine ve söz varlığına yönelik bilgiler bulunmaktadır.

Bu özelliklerdeki en önemli eser ünlü gezginimiz Evliya Çelebi'nin *Seyahatname'*sidir. Gezdiği, gördüğü yerler hakkında bilgiler veren Evliya Çelebi, aynı zamanda bu yerlerde konuşulmakta olan diller ve ağızlar üzerine bol örnekli bilgileri de eserine almıştır. Ağız özelliklerinin yanı sıra *Seyahatname'*sine aldığı yerel söz varlığıyla ağız araştırmacıları için önemli bir kaynak sunan Evliya Çelebi, olağanüstü gözlemciliği ile her konuda olduğu gibi ağızlar konusunda da son derece önemli bilgiler vermiştir.

Bu eserlerin yanı sıra bölge ağızlarımızla ilgili bilgiler içeren az sayıdaki birkaç eserle, yabancıların yazdığı sınırlı sayıdaki eser dışında Türkiye Türkçesi ağızlarının söz varlığı üzerine ilk girişim, 1920 yılında Maarif Vekilliği Hars Müdürü Besim (Atalay) Bey'in yazı dilinde kullanılmayan ama halk ağzında kullanılan sözlerin derlenmesi çalışmasıdır.

Harf Devrimi yıllarında bir yandan alfabe ve yazım kuralları belirlenirken yeni kurulan Dil Encümeni de halk ağzından söz derleme işinin önemini düşünerek bu uğurda çalışmalara girişmişti. Encümen üyelerinden Ragıp Hulusi (Özdem) Bey, bu derlemeleri işleme görevini üzerine almıştı. Ancak, Encümenin 1931 yılında kaldırılmasıyla bu iş de durmuştur.

Maarif Vekilliğinin 1920'de topladığı, Dil Encümeninin de Harf Devrimi yıllarında derlediği sözlerin bir bölümü Hamit Zübeyir (Koşay) ve İshak Refet (Işıtman) tarafından düzenlenerek 1922'de *Ana Dilden Derlemeler* adıyla yayımlanmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Atatürk'ün isteği doğrultusunda 12 Temmuz 1932 günü Türk Dil Kurumunun kuruluşuyla birlikte Türk dili tarihinde yeni bir dönem başlamıştır. Kurumun kuruluşundan yaklaşık üç ay sonra 26 Eylül 1932 günü Dolmabahçe Sarayı'nda bir dil kurultayı toplanması talimatını veren Atatürk, bu Kurultay'ın hazırlık aşamalarını yakından izlemiştir. Kurultay'a dil bilimcilerin, öğretmenlerin yanı sıra dönemin tanınmış şair ve yazarlarının da katılmasını isteyen Atatürk, Türkçeyi yabancı ögelerden arınmış bir biçimde konuşanların dağlarda, ovalarda, köylerde yaşayan Yörük, Türkmenler olduğu düşüncesiyle yurdun değişik yörelerinden köylülerin de Kurultay'a getirilmesini istemiştir. Amaç, Türkçenin söz varlığının geliştirilmesi çalışmalarında halk dilinden yararlanmanın yollarını aramaktır. Kurultay'a Adana'dan Yörükler, Kütahya'dan Karakeçili aşiretinden temsilciler de davet edilir. İstanbul basını Dolmabahçe Sarayı'nın köylü konukları ile ilgili olarak yazılar yayımlar. İşte bu coşku ile Kurultay açılır. Kurultay'da yapılan konuşmaların sarayın duvarları arasında kalmaması, halka duyurulması amacıyla oturumlar radyodan canlı olarak yayımlanır. Türk radyo yayımcılığı tarihindeki ilk canlı yayınlardan biridir, Birinci Türk Dili Kurultayı...

Kurultay'da seçilen Genel Merkez Kurulu tüzük ve çalışma programında belirtilen yapılacak işler sıralamasında, halk dilinde ve eski kitaplarda bulunan Türk dili hazinelerini toplayıp ortaya koymak ilk sırada yer almaktadır. Kurum, 1933 yılı başlarında büyük bir derleme işine girişir. Bir yandan illerde valiler başkanlığında, ilçelerde kaymakamlar başkanlığında kurulan kurullar ve görevliler aracılığıyla derleme yapılırken diğer yandan da karşılık aranacak sözler günlük gazetelerde listeler hâlinde duyurulur. Halktan, bu sözcükler karşılığında kullandıkları Türkçe sözleri bildirmeleri istenir. Bu çalışmalar sonucunda Kurumda toplanan 153.504 derleme fişinden yararlanılarak *Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi* yayımlanır.

Türk Dil Kurumu, 1952 yılında başlayıp 1959 yılında sona erecek yeni bir derleme işine girişir. Yurdun değişik bölgelerinden 917 gönüllü derleyicinin çalışmasıyla altı yüz bini aşan fiş hazırlanarak Kuruma gönderilir. Bu çalışmanın sonucunda da *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* on iki cilt olarak yayımlanmıştır.

Derleme çalışmalarıyla ortaya konulan söz varlığı, yabancı sözlere Türkçe karşılıklar bulunması çalışmalarına da önemli bir kaynak oluşturmuştur. Halk ağzında yalnızca bir iki bölgede kullanılmakta iken gerçekleştirilen çalışmalarla yazı dilimize kazandırılan *söylence, söylem, söylenti, ünlü, ünlenmek, yöntem, yönelmek, yöneltmek, yönetmek, yöre* gibi söyler, Türkçenin geliştirilmesi, zenginleştirilmesi ve özleştirilmesi çabalarında başarıya ulaşılan yalnızca birkaç örnektir.

Kurum bir yandan derleme çalışmalarını yürütürken bir yandan da ağızların ses bilgisi, biçim bilgisi, söz dizimi özellikleri üzerine çeşitli çalışmaları yayımlamaktadır. Üniversitelerimizde Türk dili ve edebiyatı bölümlerinde de bölge ağızları üzerine bitirme, yüksek lisans ve doktora tezleri hazırlanmaktadır. Akademik aşamaya yönelik bu çalışmaların yanı sıra bireysel veya ekip hâlinde ağız çalışmaları da gerçekleştirilmiştir. Dil bilimci olmasalar da yörelerinin ağzıyla ilgili çeşitli çalışmalar yapan ve bunları yayımlayan gönüllüler de az değildir.

Bütün bunlar, ağızlar üzerine yapılan çalışmaların kısa bir değerlendirmesidir. Ancak yalnızca ağızlar konusunda bile yapılması gereken daha çok işimiz bulunmaktadır. Ağız araştırmalarının teknolojinin ulaştığı en son ürünlerle, sayısal ses kayıt aygıtlarıyla, ses bilimi yazılımlarıyla yapılması gerekmektedir. Sınırlı sayıda kurulan ses bilgisi laboratuvarlarının yaygınlaştırılması, ağız araştırmalarına yeni bir boyut kazandıracaktır. Yapmamız gereken bir başka önemli çalışma ise Türkiye Türkçesi Ağız Atlası'nın hazırlanarak yayımlanmasıdır. En küçük yerleşik birimlere kadar yayılan ağız araştırmaları, ne yazık ki bir bütünü tamamlayacak nitelikte değildir. İşte bütün bu sorunlar, bu toplantımızda sunulacak bildirilerle tartışılacaktır.

Bugün kullanıma açacağımız *Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü,* Türk Dil Kurumunun bugüne kadar yürüttüğü derleme çalışmaları sonucunda yayımlanan *Derleme Sözlüğü'nün* bir veri tabanına dönüştürülmesi ile yine Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanan 33 ağız çalışmasının söz varlığının bu veri tabanına katılmasıyla hazırlanmıştır. Bu ağız çalışmalarının neredeyse tamamı Türk Dil Kurumunun son yirmi yılda yayımladığı eserlerden oluşmaktadır. *Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü* veri tabanında 231. 268 sözcük bulunmaktadır.

Yazı dilimizin 117 binden oluşan söz varlığını *Güncel Türkçe Sözlük* adıyla bilişim ortamına aktaran Kurumumuz, Bilim ve Sanat Terimleri Ana Sözlüğü yazılımıyla 164. 399 terimi tek bir veri tabanındaki yazılımla kullanıma açmıştır. *Kişi Adları Sözlüğü*'ndeki yaklaşık 11 bin söz varlığıyla birlikte şu anda Türk Dil Kurumunun sanal ortamdaki sözlüklerinin söz varlığı 520 bini asmıştır. Bu söz varlığını hem sanal ortamda hem bilgisayar ortamında hem cep telefonlarında ücretsiz olarak kullanıma sunan Kurumumuz, yeni sözlüklerle birlikte 20 Ekim 2008 günü başlayacak VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı açılışında altı yüz bine ulaşan söz varlığıyla Türk ulusuna en büyük armağanı sunacaktır.

Son yıllarda iş yeri ve ürün adlarında yabancılaşma, kaba ve yozlaşmış dil kullanımı, olur olmaz her yerde yabancı sözlere yer verilmesi gibi olumsuz örnekler Türkçenin gücünü asla gölgeleyemez. Sorun Türkçede değil Türkçeyi konuşamayan kişilerdedir. Türkçe ses ve biçim yapısıyla, söz varlığıyla yeryüzünün en güçlü dillerinden biridir. Günümüzde yeni iletişim ortamlarıyla Türkçe, en güçlü dönemini yaşamaktadır. Uydu yayınlar aracılığıyla, sanal ortamdaki yayıncılıkla Türkçenin sesi dünyanın dört bir köşesine ulaşmakladır.

Yaşanan olumsuzluklara karşılık yabancı sözlere ve terimlere karşılıklar türeterek, Türk dilinin tarihsel ve çağdaş kaynak eserlerini yayımlayarak, çeşitli toplantılar düzenleyerek etkinliklerini sürdüren Türk Dil Kurumu, dilimizin en büyük güç kaynağı söz varlığımızı bir bütün olarak yayımladığında Türk dilinin en büyük kaynağı da ortaya konulmuş olacaktır.

Bütün bu çalışmalarımız gelecek kuşaklara bizlere yakışan bir Türkçe bırakmak içindir. Dünya durdukça Türkçemizin yaşamasını istiyorsak Türkçemize sahip çıkmalı, Türkçenin gücüyle donanmalıyız. Bu Çalıştay, bu uğurda atılmış önemli bir adımdır. Katılımınızdan dolayı hepinize teşekkür eder, Çalıştay'ın başarılı geçmesi dileğiyle hepinizi saygıyla selamlarım.

FOTOĞRAF

TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZ ARAŞTIRMALARI ÇALIŞTAYI
25-30 MART 2008
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
TÜRK DİL KURUMU

TÜRKİYE TÜRKÇESİ
AĞIZ ARAŞTIRMALARI ÇALIŞTAYI

BİLDİRİLER

BODRUM AĞIZLARINDA ŞİMDİKİ ZAMANDA SÜREKLİLİK BİLDİREN BİR TASVİR FİİLİ: {*-I gat-*}

Ali AKAR*

0. Türk Dilinde Tasvir Fiilleri

Türk dilinin fiil çekiminde önemli bir yere sahip olan tasvir fiilleri, esas fiillerin sonuna bir zarf fiil eki vasıtasıyla bağlanarak onların ifade ettikleri hareketi, yeterlilik, tezlik, süreklilik, zaman vb. bakımından betimleyen fiillerdir. Bu fiiller, zaman içinde asıl anlamlarını kaybederek farklı anlamlar kazanmışlar; böylece temel fiil olmaktan çıkarak ona çeşitli anlam farklılıkları katıp kılış ve oluş hareketlerinin tasvirini yapan yardımcı fiil durumuna gelmişlerdir (Korkmaz, 2003: 811).

Tasvir fiilleri, esas fiiller ile yapıca ve anlamca kaynaşarak tek bir anlam göstergesinin yerine kullanılan çeşitli birleşik fiiller oluşturur. Bu tür birleşik fiilleri, türlü anlam, görev ve biçimlerle Türkçenin her döneminde ve lehçesinde görebiliriz.

Türkçenin ilk yazılı belgeleri olan *Orhun Yazıtları*'nda *al-, bar-, bir-, er-, ıd-, kel-, yorı-*, (Tekin, 1988: 117-190; 1994 : 53-72); Karahanlı Türkçesinde *bar-, bil-, bir-, kel-, kör-, tur-, yaz-* (Hacıeminoğlu, 1996: 181); Harezm Türkçesinde *al-, bil-, u-ma-, bir-/ber-, kal-, tur-* (Eckmann, 1959: 128-129); Çağatay Türkçesinde *al-, ber-, bil-, bol-, kel-, kiriş-, kal-, sal-, tur-, tüş-, yavuş-, yaz-, yiber-* (Eckmann, 2003: 105-106); Kıpçak Türkçesinde *al-, bil-, ber-, er-, tur-, yaz-* (Karamanlıoğlu, 1994: 148-150) ve *bar* (Toparlı, 1992:137); Osmanlı Türkçesinde ise *dur-, yaz-, bırak-, düş-, gel-, var- vir-, bak-, bat-, çık-, gel-, gör-, git-, kal-, ko/y/-, sür-, yorı-* (Demir, 2004: 103) fiilleri tasvir fiili olarak kullanılmıştır.

Çağdaş lehçelerde de çeşitli tasvir fiilleri kullanılmaktadır. Kırgız Türkçesinde *al-, bar-, basta-, ber-, cat-, ciber-, cür-, çık-, kal-, kel-, kit-, koy-, otur-, sal-, taşta-, tur-, tüş-* (Kasapoğlu, 2005: 283); Kazak Türkçesinde *al-, bar-, ber-, jazda-, jiber-, sal-, kel-, ket-, tur-* (Koç-Doğan, 2004: 239); Türkmen Türkçesinde *bil-, ber-, dur-, otır-, yat-, yöör-* (Kara, 2005: 165); Özbek Türkçesinde *ål-, bil-, bol-, otir-, tur-, yåt-, yür-, qål-, kel-, yåz-, ber-, båq-, qarä-, çıq-, ket-, täşlä-, öt-, yubår-* (Öztürk, 2007: 334) fiilleri tasvir fiili görevi ile kullanılmaktadır.

Gramer çalışmalarına esas olarak alınan metinlerdeki bu fiillerden başka tasvir fiillere de rastlamak mümkündür.

* Doç. Dr., Muğla Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, MUĞLA

Nasilov, 1972'de Eski Türkçedeki (Nasilov, 1975: 505-511), 1978'de de Altay dillerindeki tasvir fiillerini irdelemiştir (Nasilov, 1978: 88-177). 1984'te Schönig, Kazan Tatarcasındaki tasvir fiilleri, kılınış ve aspekt çerçevesi içerisinde ele almıştır (Schönig, 1984).

Türkiye Türkçesinin gramer kitaplarında tasvir fiiller, yeterlik, tezlik, süreklilik, yaklaşma bildirmeleri bakımından sınırlı olarak ele alınmıştır.

Tasvir fiillerin cümleye kattığı anlam, fiillerin "kılınış" ve "görünüş"üyle de yakından ilgilidir. Çekime girmemiş fiillerin "başlama", "sürme", "sürekli olma", "bitme" vb. "sözlüksel zaman" anlamlarına "kılınış" (Korkmaz, 2003: 535), çekimli fiilin kişi ve durum odaklı özel kullanımlarına ise "görünüş" yahut "bakış" (Uğurlu, 2003: 125) denmektedir. Bu tür kişiye özgü kullanımlarda, şekil ve zaman ekleri, gramerdeki standart görevlerinin dışında ve konuşucunun öznel "bakış"ı doğrultusunda kullanılır. Bu bakımdan, tasvir fiilleri, esas fiile, kılınış ve görünüş yönlerinden farklı anlam incelikleri; fiilin sözlüksel zamanında sınırlama, süreklilik ve bitme gibi anlamlar katmaktadır (Schönig, 1984: 36). Fiillerin zaman kategorilerinin kullanımında fiilin bu iki yapı özelliği karşımıza çıkmaktadır.

Bu bildiride, kılınış ve görünüş çerçevesi içinde Oğuz yazı dillerinde ve diğer lehçelerde rastlanmayan *gat-* tasvir fiiline üzerinde durulacaktır.

1. {gat-} Tasvir Fiili

gat- [< *kat-*] fiili ilk olarak "katmak, eklemek" anlamlarıyla Uygur metinlerinde görülür (Caferoğlu, 1968: 171). Kelime, Karahanlı Türkçesinde "katmak; karıştırmak; sert olmak; mihnete ve sıkıntıya düşmek; yorulmak" (Dankoff, 1982: 325); Harezm Türkçesinde "katmak; küpe (vs.) takmak; (sürme) çekmek" (Yüce, 1988 : 135), Çağatay Türkçesinde "katmak" (Yücel, 1995: 383); Kıpçak Türkçesinde "içeri sokmak, dâhil etmek" (Karamanlıoğlu, 1989: 119)[1] anlamlarında kullanılmaktadır. Tarihî Türkiye Türkçesi metinlerinde de "(Bir şeyin içine, üstüne veya yanına miktar veya niteliği değiştirecek) bir şey koymak, ilave etmek, eklemek" (Ayverdi, 2006: 1606).

Esas fiil olarak bu kadar yaygın ve genel kullanıma sahip *gat-* (<*kat-*) fiiline tarihî ve çağdaş lehçelere ait metinlerde tasvir fiili göreviyle rastlanmamaktadır. Fiilin hareket ifade eden esas anlamı ("bir şeyi bir başka şeyin içine sokmak, dâhil etmek"), tasvir fiili görevinde kullanılabilmesine imkân sağlamıştır. Çünkü tasvir fiilleri, hareket ifadesi taşıyan fiillerin, asıl anlamlarını daha sonra kaybederek kalıplaşmaları ve nihai olarak esas fiilin hareketini kılınış bakımından tamamlama görevini üstlenen birer ek gibi kullanılmasıyla olmuşlardır.

Türkiye Türkçesinin ağızlarında tasvir fiillerinin en yoğun olarak kullanıldığı ağız bölgesi Batı Grubu Ağızları içerisinde yer alan Menteşe bölgesi ağızlarıdır.

---

[1] Eserin Sözlük bölümünde bu kelime "tıkamak" şeklinde yanlış anlamlandırılmıştır. s. 290

Hemen hepsinin ses ve yapı özellikleri ile izlerini, Kıpçak, Karluk/Uygur ve Hazar ötesi Oğuz lehçelerinde takip edebildiğimiz çeşitli tasvir fiilleri, Menteşe bölgesi ağızlarında özellikle sürekli şimdiki zaman oluşturma görevi ile kullanılmaktadır. Bu fiiller, dilde zaman bölümlemelerini kolaylaştırarak hareketin "kılınış" tarzını zaman bakımından daha açık biçimde göstermeleri yönleriyle son derece işlevsel özelliklere sahiptirler (Akar, 2001: 1-10).

Menteşe bölgesi ağızlarında, Hazar ötesinde oluşmuş tasvir fiilleri yanında Anadolu'da gelişenlere de rastlanılır. Esas fiillerden tasvir fiilleri oluşturma biçimleri, Türk dilinin tasvir fiilleri kullanmadaki dil alışkanlığının sürekliliğini göstermesi bakımından dikkat çekmektedir.

2. {–I ġat-} Tasvir Fiilinin Kullanımı

Tasvir fiilleri, çekimlenmemiş hâlleriyle esas fiillerde olduğu gibi belirli kılınış anlamlarına sahiptirler. (Korkmaz, 2005: 536). Bunlar, *yiyiver-* (tezlik), *görebil-* (yeterlilik), *bakakal-* (süreklilik), *düşeyazmak* (yaklaşma) gibi çeşitli biçimlerde türlü anlamlar bildirirler. Bu ölçünlüleşmiş biçimler dışında konuşma dillerinde bulunan ve zamanda sürekliliği vurgulayan tasvir fiiller de bulunmaktadır. *akı-bat-* "şu anda akma işine devam etmek" (devam etme), *yiyip dur-* "yeme işini sürekli yapmak" (süreklilik), *gek-gel-* "şu anda geliyor olmak" (anlık gerçekleşme)… gibi bu tasvir fiilli kullanımlar, kılınış bakımından çeşitli anlamlara sahiptirler.

gat- (<*kat-*) fiili, Menteşe bölgesi ağızlarının bir alt ağız bölgesi (*-I bat-* bölgesi) içerisinde yer alan Bodrum yöresinin birkaç köyünde tasvir fiili olarak da kullanılmaktadır. Bu çalışmaya esas olan metinler, 2002 yılının yaz aylarında Bodrum'un Karaova yöresindeki Mumcular beldesi ile Bahçeyakası, Yeniköy ve Çamarası köylerinden alınmış dil metinleri çerçevesinde yapılan bir bitirme çalışmasına [*KYD*] (Aktemür, 2003) dayanır. Daha sonra biz de Çamarası köyünde yaptığımız derlemede aynı tasvir fiilinin kullanıldığını teyit ettik. *gat-* fiilinin tasvir fiili olarak görev alışına, Muğla ilinin diğer ağızlarında (Akar, 2001) ve -yukarıda gösterildiği gibi- tarihî ve çağdaş lehçelerde rastlanılmamıştır.

Bu fiil, esas fiile {*-I*} zarf-fiil eki ile bağlanmaktadır. Tasvir fiillerinin bağlanışında sıkça görülen {*-Ip*} ekli kullanımlarda *bu dava yıllarca sürüp gitti* örneğinde görüldüğü gibi, tasvir fiilinin anlamı belli oranda korunmaktadır. Oysa {*-I*} zarf-fiil teşkil eki ile kurulan birleşik yapılarda esas fiil ile tasvir fiili tam olarak kaynaşmakta; tasvir fiili, *yapıver-* örneğinde görüldüğü gibi yalnızca, esas fiilinin kılınışını tasvir etmektedir. {*-I*} eki ile esas fiile bağlanan *gat-* tasvir fiili de esas fiilin kılınışını zaman bakımından tasvir etmekte ve ona şimdiki zamanda -genellikle- süreklilik anlamını katmaktadır.

Bu yapının Muğla bölgesi ağızlarında çokça görülen {*-I gat- < -I gat- < Ik-gat- <*Ik-yat-*} ünsüz benzeşmesi sonucu ortaya çıktığı düşünülebilir. Fakat bölge ağzında {*–I yat-*} şeklindeki sürekli bildiren yapının da yaşıyor olması, bu ihtimale imkân bırakmamaktadır. *babış kiye-yatırılā çorap kiye-yatırılā*. "Pabuç giydirirler, çorap giydirirler" (*KYD*, 106)

{*–I ġat-*} biçimiyle kullanılan tasvir fiillerinin çekimsiz anlamlarını ve örnek cümleleri şunlardır:

gızılca çıkarı-gat- "Kızılca (hastalığı) çıkarmaya başlıyor olmak" (başlama)

orda dimişlē ki ġızılca çıḳarı-ġatī. (*KYD*, LVIII/1857) "Orada demişler ki kızılca **çıkar**ıyor"

• ***bakı-gat-:*** "Bakma işine devam ediyor olmak" (süreklilik)

Īsannā hule havıya baḳı-ġatı (*KYD*, XX/637) "İnsanlar şöyle havaya **bak**ıyor"

• ***az geli-gat-:*** "Az geliyor olmak" (süreklilik)

"buna minen iki gişi az geli-ġatı, bi gişi daha mindirmeli", dērdin (*KYD*, XV/474)

"'Buna binen iki kişi **az geliyor**, bir kişi daha bindirmek gerekir' diyordun"

• ***yimeyi-gat-:*** "yemiyor olmak" (süreklilik)

bene loḳum veriyoru ben yimeyi-ġatırın. yimiyom bile ben (*KYD*, XVIII/561)

"Bana lokum veriyor, ben yemiyorum, yemiyorum bile ben"

• ***veri-gat-:*** "veriyor olmak" (süreklilik)

sōnadan ādından gelesiyi gōdüm. yalnız bene püskevit veri-ġatı loḳum veri-ġatı. (*KYD*, XX/628) "Sonradan ardından gelince gördüm. Yalnız bana bisküvi veriyor, lokum veriyor"

• ***goşduru-gat-:*** "koşturuyor olmak" (süreklilik)

ben bi kōlü Īsan cahil ġadın, ne ġoşduru-ġatırısıñız?", dedim (*KYD*, XXI/660) "Ben bir köylü insan, cahil kadın(ım), (beni) niçin konuşturuyorsunuz?"

• ***keyi-gat-***: "sürekli giymek" (süreklilik)

ben evelden beri çorap keyi-ġatīrın emme ayām üşüTdüm. (*KYD*, XXIV/745) "Ben önceden beri çorap giyiyorum, ama ayağım(ı) üşüttüm"

• ***ders görü-gat-***: "sürekli ders görmek" (süreklilik)

sekiz aydır o çocuḳ vere ders görü-ġatı. (*KYD*, XLIII/1370) "Sekiz aydır o çocuk sürekli ders görüyor"

• ***sevi-gat-:*** "seviyor olmak" (süreklilik)

ġarı "herhal bunu sevi-ġatı bu", demiş. (*KYD*, XLVI/1461) "Kadın, 'galiba bunu seviyor bu' demiş"

• ***sıkıntı geçiri-gat-:*** "sıkıntı geçiriyor olmak" (süreklilik)

ōle yerlēne sıḳıntı geçiri-ġatīrın vere (*KYD*, LII/1678)"Öyle yerlerimden sıkıntı çekiyorum sürekli"; Kendim sıḳıntıyı bōle geçiri-ġatīrın işde. (*KYD*, LIII/1690) "Kendim sıkıntıyı böyle çekiyorum işte"

• ***siñir olu-gat***-: "sürekli sinirleniyor olmak" (süreklilik)

Çekmedī̄m çilelē ġalmadı benim bunnādan emme içim doluP-duru deyisıra dā siñir olu-ġatīrın (*KYD*, LIII/1705) "Çekmediğim çileler kalmadı benim bunlardan ama içim doluyor, söyleyince de sinir oluyorum"

• ***zora gidi-gat***-: "gücüne gidiyor olmak, kabullenememek" (süreklilik)

zoruma gidi-ġatı ġızım (*KYD*, LIII/1706) "Zoruma gidiyor kızım"

• ***eyiri-gat***-: "eğirmeye devam ediyor olmak" (süreklilik)

ġabirliiñ içinde bi ġadın bi kirmen eyiri-ġatī (*MİA*, I/85-14) "Kabirliğin içinde bir kadın bir kirmen eğiriyor"

• ***varı-gat-:*** "varıyor, ulaşıyor olmak" (süreklilik)

evel zaman ī̄sa. gō̄mez mi vā ġāri hindi ni vā? görüP de adam varı-ġatī. (*KYD*, XVIII/561) "Evvel zaman(da) insan. Görmez mi var gayri şimdi ne var? Adama görüp de varıyor"

• ***unudu-gat-:*** "sürekli unutmak" (süreklilik)

esg_işlerim bō̄le çoġ_emme unudu-ġatīrın (*KYD*, LIV/1730) "Eski işlerim böyle çok ama unutuyorum"

• ***guruyıvı-gat***-: "sürekli kuruyor olmak" (süreklilik)

dilim dama'lām ġuruyıvı ġuruyıvı-ġatīrı. (*KYD*, LVII/1826) "Dilim damaklarım kuruyuveriyor"

{*gat-*} tasvir fiili, "hareketin başlayıp devam ettiği anlamlarını bildiren" *az gel-, ye-, var-, bak-, konuştur-, giy-, ders gör-, sev-, sıkıntı geçir-* ("sıkıntı çek-"), *sinir ol-* ("sinirlenmek") gibi doğrudan zaman odaklı olmayan fiillerle kullanılarak olayın yakın bir geçmiş zamanda başladığını ve şimdiki zaman sınırları içerisinde ***sürdüğü***nü bildirmektedir.

KAYNAKÇA

Akar, Ali, (2001), "Muğla Ağzında Şimdiki Zaman Biçimleri", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* Bahar 2001, 4, 1-10. Muğla.

Aktemur, Aynur, (2003), *Karaova Yörüklerinin Dili,* Muğla Üniversitesi. (Bitirme Çalışması), Muğla.

Caferoğlu, Ahmet, (1968), *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul.

Dankoff, Robert, (1982), *Compendium of the Turkic Dialects (Dîvânü Lugât-it-Türk Part I)* Harvard: Harvard University.

Demir, Necati (2004), "Eski Türkiye Türkçesinde Tasvir Fiilleri", *Zeynep Korkmaz Armağanı,* Türk Dil Kurumu Yayınları: 853, Ankara.

Demir, Nurettin, (1993), *Postverbien Im Türkeitürkischen, Unter Besonderer Berücksichtigung Eines Südanatolischen Dorfdialekts*, Otto Harrassowitz Wiesbaden.

Eckmann, János, (1959), "Das Chwarezmtürkische" *Philologiae Turcicae Fundamenta I,* Wiesbaden.

Eckmann, János, (2003), *Çağatayca El Kitabı* (Çev.: Günay Karaağaç), Akçağ Yayınları, Ankara.

Hacıeminoğlu, Necmettin (1996), *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 638, Ankara.

İlhan Ayverdi, (2006), *Kubbealtı Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Yayınları. İstanbul.

Kara, Mehmet, (2005), *Türkmen Türkçesi Grameri*, Gazi Kitabevi Yayınları, Ankara.

Karamanlıoğlu, Ali Fehmi, (1994), *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 579, Ankara.

Karamanlıoğlu, Ali Fehmi, (1989), *Seyf-i Sarâyî, Gülistan Tercümesi*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 544, Ankara.

Kasapoğlu Çengel, Hülya, (2005), *Kırgız Türkçesi Grameri, Ses ve Şekil Bilgisi*, Akçağ Yayınları, Ankara.

Koç, Kenan – Doğan, Oğuz, (2004), *Kazak Türkçesi Grameri*, Gazi Kitabevi Yayınları, Ankara.

Nasilov, D. M., (1978), "Formı viranjeniya sposobov glagol'nogo deystviya v altayskix yazikax (v svyazi s problemoy glagol'nogo vida)", *Oçerki sravnitel'noy morfologii altayskix yazıkov,* Leningrad.

Nasilov, D. M., (1975), "Zur Interpretation der Hilfsverben in den türkischen Sprachen", *Bilimsel Bildiriler, 1972* Ankara.

Öztürk, Rıdvan, (2007), "Özbek Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri* (Editör: Prof. Dr. Ahmet B. ERCİLASUN), Akçağ Yayınları, Ankara.

Schönig, Claus, (1984), *Hilfsverben im Tatarischen*, Untersuchungen Zur Funktionsweise Einiger Hilfsverbenbindungen, Wiesbaden.

Tekin, Talat, (1988), *Orhon Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 540, Ankara.

Tekin, Talat, (1994), *Tunyukuk Yazıtı*, Simurg Yayınları, Ankara.

Toparlı, Recep, (1992), *İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtîn*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 555, Ankara.

Uğurlu, Mustafa, (2003), "Türkiye Türkçesinde "Bakış" ("Aspektotempora"), *Türkbilig. Türkoloji Araştırmaları* 5, Ankara.

Yüce, Nuri, (1988), *Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd bin 'Omar bin Muhammed bin Ahmed ez-Zamahşarî el-Hvârizmî: Mukaddimetü'l-Edeb. H^{v}ârizm Türkçesi ile tercümeli Şuşter nüshası. Giriş, dil özellikleri, metin, indeks*. Türk Dil Kurumu Yayınları: 535. Ankara.

Yücel, Bilal, (1995), *Babür Divanı*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları: 81, Ankara.

-I gat- < -I gat- < Ik-gat- <*Ik-yat

ANKARA İLİNİN DİYALEKTOLOJİK DURUMU

Hakan AKCA*

Başlangıcı 19. yy.ın ortalarına kadar uzanan Anadolu ağızları üzerine yapılan araştırmalar, günümüze kadar epeyce bir yol almıştır. Ancak ne yazık ki hâlâ Anadolu ağızları üzerine yapılan çalışmalar tamamlanamamıştır. Zeynep Korkmaz, Anadolu ağızları üzerine yapılan çalışmaları iki dönemde inceler. Birinci dönem: A. Maksimov'un 1867 yılında yapmış olduğu *Hüdavendigar ve Karamanlı Ağızları* adlı denemesiyle başlayıp 1940 yılına kadar süren "yabancı araştırmacılar dönemi"dir. İkinci dönem ise 1940 yılından sonra başlayan ve Anadolu ağızları üzerindeki araştırmaların daha verimli olduğu "yerli araştırıcılar dönemi"dir[1]. (Korkmaz 1995: 199, 200).

Anadolu ağızlarını sınıflandırma çalışmaları da epeyce eskiye dayanmaktadır. İlk sınıflandırma denemesi, ağız araştırmalarının henüz çok yeni olduğu bir dönemde 1896 yılında İ. Kúnos tarafından yapılmıştır. Kúnos, Anadolu ağızlarını 7 gruba ayırmıştır (Kowalski 1934: 996). Bunlar:

1. Batı Anadolu'da İzmir ile Bursa arasında Zeybekçe

2. Orta Karadeniz bölgesinde Kastamonu ağzı

3. Karadeniz'in doğu kıyılarında Kafkasya'ya doğru Lazca

4. Anadolu'nun doğusunda Harputça

5. Güneydoğu Anadolu'da, Mersin ve Konya arasında Karamanlıca

6. Kızılırmak havzasında, Anadolu'nun kalbinde Ankara ağzı

7. Anadolu'da dağınık halde yaşayan göçerlerin (aşiretlerin) kullandıkları Yörük ve Türkmen ağzı.

Görüldüğü gibi bu sınıflandırmada Ankara, *Kızılırmak Havzasında Ankara Ağzı* adıyla 6. grupta yer almıştır. Anadolu ağızları çalışmalarının henüz yeni başladığı bir dönemde sağlıklı bir ağız tasnifi yapmak mümkün değildir. Nitekim Leylâ Karahan, Kúnos'un bu sınıflandırmasının hiçbir ilmi temele dayanmayan muhayyel bir sınıflandırma olduğunu söylemektedir. (Karahan 1999: X).

Bir başka sınıflandırma da Ahmet Caferoğlu tarafından yapılmıştır. Caferoğlu kendi derlediği malzemeye dayanarak Anadolu ağızlarını dokuz gruba ayırmıştır:

---

[1] Anadolu ağızları ile ilgili yapılan çalışmalar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Korkmaz 1995.

1. Doğu ileri ağızları (Kars, Elazığ, Van ve yöresi, Malatya bölgesi)

2. Erzurum, Trabzon, kısmen Rize ağızları bölgesi

3. Sivas, kısmen Tokat illeri ağızları bölgesi

4. Amasya, Çorum, Ankara, kısmen Yozgat ağızları bölgesi

5. Orta Anadolu (Kayseri başta olmak üzere) ağızları bölgesi

6. Gaziantep (ve güney sınır ağızları) bölgesi

7. Batı illeri ağızları (Eskişehir, Balıkesir, Manisa, İzmir, kısmen Afyon, Aydın vb. Antalya'ya kadar) bölgesi

8. Konya ağzı bölgesi

9. Kastamonu ağzı bölgesi

Bu sınıflandırmada Ankara ili: *Amasya, Çorum Ankara Kısmen Yozgat Ağızları Bölgesi* adıyla 4. grupta yer almaktadır. (Caferoğlu 1946: 565).

Caferoğlu *Fundamenta 1* adlı eserdeki makalesinde ise daha muhtasar bir sınıflandırma yapmış ve Anadolu ağızlarını 7 gruba ayırmıştır: (Caferoğlu 1959: 239)

1. Güneybatı ağızları (Bandırmadan Antalya çevresine kadar olan ağızlar)

2. Orta Anadolu ağızları (Afyon'dan Erzurum ve Elazığ'a kadar yayılan ağızlar)

3. Doğu ağızları (Elazığ ve Erzurum'dan doğuya doğru sınıra kadar, Azeri'ye çok benzemektedir).

4. Kuzeydoğu Karadeniz ağızları (Samsun'dan Rize'ye kadar)

5. Rumeli ağızları

6. Güneydoğu ağızları (Gaziantep, Adana, Antalya ve çevresi)

7. Kastamonu ağzı (Karamanlı ve birkaç ağzın kökeni).

Bu tasnife göre Ankara ilinin *Orta Anadolu Ağızları (Afyon'dan Elazığ ve Erzuruma Kadar)* adıyla 2. grupta yer aldığı anlaşılıyor.

Görüldüğü üzere Kúnos'un çalışması Anadolu ağızlarının yeni başladığı bir dönemde, Caferoğlu'nun tasnifleri de Korkmaz'ın tabiriyle "yerli araştırmacılar"ın başlangıcı sayılabilecek bir dönemde ortaya konmuştur. Bu sebeple söz konusu tasnif çalışmaları kanaatimizce çok erken yapılmıştır. Ayrıca bu çalışmalar Ankara ilinin diyalektolojik durumu hakkında bir fikir verememektedir.

Anadolu ağızlarıyla ilgili en derli toplu çalışma Leylâ Karahan tarafından yapılmıştır. *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması* adlı çalışmasında Karahan Anadolu'yu üç ana ağız grubuna ayırmıştır (1996: 1-2):

1. Doğu Grubu Ağızları

2. Kuzeydoğu Grubu Ağızları

3. Batı Anadolu Ağızları

Ankara, bu ana ağız grupları içerisinde *Batı Grubu Ağızları* içerisinde yer almaktadır. Karahan, Batı Anadolu Ağızlarını da kendi içerisinde dokuz alt gruba ayırmıştır. Karahan'ın bu tasnifinde aynı zamanda Ankara ilindeki ağız bölgeleri de ortaya konmuştur. Batı Anadolu'daki alt gruplara bakıldığında Ankara'da üç ayrı ağız bölgesi mevcuttur (bk. Harita 1). Bunlardan *Nallıhan* ilçesi I. alt grupta, *Beypazarı*, *Çamlıdere*, *Kızılcahamam*, *Güdül*, *Ayaş* IV. alt grupta, *Ankara merkez*, *Haymana*, *Bâlâ*, *Şereflikoçhisar*, *Çubuk*, *Kalecik* de VIII. alt grupta yer almaktadır. (Karahan 1996: s.116; bk. Harita: 28; Tablo: 4.) Görüldüğü gibi Karahan tarafından yapılan çalışmada Ankara ilinde üç ağız grubunun varlığı tespit edilmiştir.

Ancak Karahan, Sakarya, Çanakkale, Balıkesir, Bursa, Konya, Adana, İçel, Çorum ve Ankara ağızları üzerinde yeterince çalışma yapılmamasının kendi çalışmasını olumuz yönde etkilediğini söylemektedir (1996: V). Dolayısıyla Karahan, eldeki kısır malzemeden hareketle Ankara ilinin diyalektolojik durumunu ortaya koymuştur. Nitekim bizim Ankara İli Ağızları adlı çalışmamız sonucunda Karahan'ın tasnifinden biraz farklı bir sınıflandırma ortaya çıkmıştır.

Türk "lehçeleri"nin sınıflandırılması, biçimlik ölçütlere gerek duyurmadan, seslik ölçütler kullanılarak başarıyla yapılabilmektedir (Örnek olarak Tekin, 2005: 380). Öyleyse, lehçelerin alt kolları olan ağızların sınıflandırılmasında da seslik ölçütlerin yeterli olması gerekir.

Ankara ilinin diyalektolojik durumunu belirlemek amacıyla aşağıdaki seslik ölçütleri kullanmayı denedik:

a) Zamir kökenli 1. teklik kişi ekinin –m ya da –n olması

b) Kelime sonundaki /r/'lerin korunması ya da düşmesi

c) Ek ünlülerinde yuvarlaklaşma görülmesi ya da görülmemesi

ç) İç seste /**ḳ**/'nın korunması ya da sızıcılaşarak /ḫ /'ya dönmesi

d) Kelime başındaki k ve **ḳ** ünsüzlerinin korunması ya da g ve ġ'ya dönüşmesi.

Ancak bu seslik ölçütlerden birincisi ve ikincisi sadece iki grup ayırabilmekte, diğer iki grup için işe yaramamaktadır. Örneğin 1. teklik şahıs ekinin –m ya da –n olması, yalnızca II. ağız bölgesini ayırmakta, I. ve III. ağız bölgelerini ayırmamaktadır. Ek ünlülerindeki yuvarlaklaşma da II. ağız bölgesinin alt gruplarını belirlemede kullanılmıştır. Yukarıdaki seslik ölçütlerden dördüncüsü ve beşincisi Ankara ili ağızlarını tasnif etmeye imkân vermeyecek kadar karışık vaziyettedir.

Öte yandan şimdiki zamanı gösteren {–yor} ekinin fonetik varyantlarının dağılımının, Ankara ili ağızlarını net çizgilerle gruplara ayırabildiğini gördük. Şimdiki zaman eklerinin kökenleri[2] sorununu bir yana bırakarak {–yor} şimdiki zaman ekinin varyantlarını sınıflandırmamızda ölçüt olarak kullandık.

Dikkat edilirse burada kullanılan ölçüt, şekil bilgisi değil ses bilgisi ölçütüdür. Çünkü eğer –yor şimdiki zaman eki morfolojik bir ölçüt olsaydı, bir ağız bölgesinde şimdiki zaman eki olarak –yor kullanılırken başka bir ağız bölgesinde –mAktA ya da başka bir ek kullanılıyor olması gerekirdi.

Bu ölçüte göre belirlediğimiz grupların özelliklerini daha iyi tespit edebilmek için başka ses değişmelerini ve tipik kelimelerdeki farklılıklardan da yararlandık.

Şimdiki zaman ekindeki ses değişmeleri esas alındığında Ankara İli Ağızları üç ana ağız bölgesine ayrılmaktadır (bk. Harita 2):

1. Ağız bölgesi (Orta Ankara): –(I)yo

2. Ağız bölgesi (Kuzey Ankara): –(I)yoru

3. Ağız bölgesi (Güney Ankara): -(I)yI

Yukarıdaki gibi belirlenen grupların her birinin başlıca özellikleri ve konuşulduğu yerler aşağıda verilmiştir (bk. Tablo).

1. Ağız Bölgesi (Orta Ankara)

1. Ağız Bölgesinin Konuşulduğu yerler

Altındağ (Karaköy hariç), Elmadağ, Kalecik (Uyurca, Akkuzulu hariç), Mamak, Çankaya, Akyurt (Yağızoğlu, Akkuzulu, Kapaklı hariç), Çubuk (Akkuzulu, Karadana, Dağkalfat, Yukarı Emirler, Yıldırımaydoğan hariç) Yenimahalle, Keçiören, Sincan, Etimesgut, Gölbaşı (Bezirhane, Soğulcak, Mahmatlı hariç), Polatlı (Beyobası, Ağılcı, Türkoba, Sarıoba, Kötek, Kurtçu, Alagöz, Köseler, Macin hariç), Haymana (Durupınar, Boyalık, Gölbek, Çalış, Oyaca, Culuk, Yeşilyurt, Topaklı, Karasüleymanlı hariç).

1. Ağız Bölgesinin Ses Özellikleri

1. Şimdiki zaman eki –(I)yo şeklindedir. Nadir de olsa –(I)yor ekine rastlanır. *alıyom* "alıyorum", *gidiyom* "gidiyorum", *ǫrmüyoz* "görmüyoruz", *giçiniyoz* "geçiniyoruz", *şaşırdıyom* "şaşırıyorum", *biliyoŋ* "biliyorsun", *biliyoŋuz* "biliyorsunuz", *yīyoŋuz* "yiyorsunuz", *diyo* "diyor" vb.

2. Zamir kökenli 1. teklik şahıs eki –(I)m'dir.

gidiyom "gidiyorum", *alıyom* "alıyorum", *kesecem* "keseceğim", *ġaçıcam*

2 Şimdiki ve geniş zaman biçimleriyle ilgili daha geniş bilgi için bk. Adamovic 1985.

"kaçacağım", *giderim* "giderim", *bilirim* "bilirim", *alırım* "alırım", *köyündenim* "köyündenim", *yaşımdayım* "yaşımdayım", *varım* "varım", *yirmi altılıyım* "yirmi altılıyım".

3. Zamir kökenli 1. çokluk şahıs eki –(I)z'dir.

alırız "alırız", *yaparız* "yaparız", *gidiyoz* "gidiyoruz", *alıyoz* "alıyoruz", *gelecēz* "geleceğiz", *diyecēz* "diyeceğiz", *ānadacāz* "anlatacağız" vb.

4. Kelime ve hece sonlarındaki r sesi korunur.

var "var", *gideller* "giderler", *alıllar* "alırlar", *onnar* "onlar" vb.

5. *şimdi* zarfı genellikle *şindi* bazen *şimdi* şeklinde görülür.

6. *gibi* edatı STT'deki gibidir.

7. Ek ünlülerinde yuvarlaklaşma görülmez.

diriz "deriz", *girerim* "girerim", *alalım* "alalım", *geldik* "geldik", *ūraşdı̯* "uğraştık", *virdik* "verdik", *girdim* "girdim", *k̲óydeyiz* "köydeyiz", *ev ġadınıyız* " ev kadınıyız" *atlı* "atlı", *butı̯ lı* "budaklı" vb.

2. Ağız Bölgesi (Kuzey Ankara)

Bu bölge, düz ünlülü kelimelere gelen ek ünlülerinde yuvarlaklaşmanın görülüp görülmemesine göre iki alt gruba ayrılır (bk. Harita 3).

1. Alt Grup: Ek Ünlüleri Yuvarlaklaşmayan Grup

Bu alt grupta ek ünlüleri düzlük-yuvarlaklık uyumuna girer. Bu alt grubun konuşulduğu yerler şunlardır: Nallıhan, Beypazarı (Güneydeki köylerde), Ayaş, Kazan.

2. Alt Grup: Ek Ünlüleri Yuvarlaklaşan Grup

Bu alt grupta düz ünlülü kelimelere gelen ek ünlüleri yuvarlaklaşır. Bu alt grubun konuşulduğu yerler şunlardır: Beypazarı (Kuzeydeki köylerde), Çamlıdere, Güdül, Kızılcahamam.

2. Ağız Bölgesinin Ses Özellikleri

1. Şimdiki zaman eki –(I)yoru şeklindedir (3. teklik şahıs çekiminde).

oluyoru "oluyor", *çıḳıyoru* "çıkıyor", *ȯrúnúyoru* "görünüyor", *sürüyoru* "sürüyor", *ġuyyoru* "koyuyor", *böTdürüyoru* "haşlıyor, pişiriyor", *gelmēyoru* "gelmiyor", *ġaçamāyoru* "kaçamıyor", vb.

2. Zamir kökenli 1. teklik şahıs eki –n'dir.

gidiyon "gidiyorum", *o̯ uyon* "okuyorum", *ūraşıyon* "uğraşıyorum", *oturuyon* "oturuyorum", *bilmiyon* "bilmiyorum", *bilmēyon* "bilmiyorum", *suların* "sularım", *topların* "toplarım", *ġurarın* "kurarım", *dovā ėderin* "dua ederim", *dirin*

"derim", *ekerin* "ekerim", *gitmen* "gitmem", *bil'men* "bilmem", *annadurun* "anlatırım", *alurun* "alırım", *dėyyorun* "diyorum", *içürrün* "içiririm", *ben gidecen* "ben gideceğim" *ānadacān* "anlatacağım", *ġıracan* "kıracağım", *ben çobanın* "ben çobanım" *k̲óyúndenin* "köyündenim", *dōmluyun* "doğumluyum", *yaşındayın* "yaşımdayım" vb.

3. Zamir kökenli 1. çokluk şahıs eki –z'dir.

oturuyoz "oturuyoruz", *unuduyoz* "unutuyoruz", *gidiyoz* "gidiyoruz", *yaşāyoruz* "yaşıyoruz", *arāyoruz* "arıyoruz", *kesiyoruz* "kesiyoruz", *toplanuruz* "toplanırız", *girerüz* "gireriz", *ederüz* "ederiz", *adamıyız* "adamıyız", *evdeyiz* "evdeyiz", vb.

4. Kelime ve hece sonlarındaki r sesi düşmüştür.

vā "var", *adā* "kadar", *geşle* "gençler" *ıca k̲lāda* "sıcaklarda" *unnā* "onlar", *gidellē* "giderler" *çıḳdıla* "çıktılar", *giTdile* "gittiler", *yapālą* dı "yaparlardı", *alıvēmek* "alıvermek", *ızarı* "kızarır", *yapā* "yapar" vb.

5. *şimdi* zarfı *şinci* ve *şincik* şekilerinde görülür.

6. *gibi* edatı STT'deki gibidir.

7. II. ağız bölgesinde ek ünlülerinde yuvarlaklaşma 2. alt grupta görülür.

alurun "alırım", *girerüz* "gireriz", *gelduḳ* "geldik", *yapardu* "yapardık", *alduḳ* "aldık", *geldūnde* "geldiğimde", *yirüz* "yeriz", *içerüz* "içeriz", *gelü* "gelir", *rahatuz* "rahatız", *dirüz* "deriz", *söylerüz* "söyleriz", *evdeyüz* "evdeyiz", *çeltúk̲* "çeltik, pirinç", *delúk̲lü* "kevgir, delikli", *ġapusunu* "kapısını", *altun* "altın", *bilezük* "bilezik", *yaluŋuz* "yalnız" vb.

3. –(I)yI grubu (Güney Ankara)

Şereflikoçhisar, Evren, Bala (merkez ve güneyinde kalan belde ve köyler), Haymana (Durupınar, Gölbek, Boyalık, Culuk, Çalış, Karasüleymanlı, Yeşilyurt, Topaklı, Oyaca), Gölbaşı (Bezirhane, Soğulcak, Mahmatlı köyleri), Polatlı (Beyobası, Ağılcı, Türkoba, Sarıoba, Kötek, Kurtçu, Alagöz, Köseler, Macin köyleri), Çubuk (Akkuzulu, Karadana, Dağkalfat köyleri), Akyurt (Yağızoğlu, Akkuzulu, Kapaklı köyleri), Kalecik (Akkuzulu, Uyurca köyleri).

3. Ağız Bölgesinin Özellikleri

1. Şimdiki zaman eki dar ünlülüdür, -Ī / -yI / -yĪr ekleriyle kurulur.

dīríḳ̲ ~ diyirik "diyoruz", *çalişī* "çalışıyor", *geçinīller* "geçiniyorlar", *oturīr* "oturuyor", *alīr* "alıyor", *gelīr* "geliyor", *o uyur* "okuyor", *gelemīr* "gelemiyor", *beŋzīr* "benziyor", *unudīrim* "unutuyorum", *bilemīrim* "bilemiyorum" *bilmīrim* "bilmiyorum" vb.

2. Zamir kökenli 1. teklik şahıs eki –(I)m'dir.

unudīrim "unutuyorum", *bilemīrim* "bilemiyorum" *bilmīrim* "bilmiyorum", sevínirim "sevinirim", *yardım_iderim* "yardım ederim", *suşĺúyúm* "suçluyum", *bir_adamım* "bir insanım", *hanımıydım* "hanımıydım", *k̲óyündenim* "köyündenim", *yetmiş yaşımdayım* "yetmiş yaşındayım" vb.

3. Zamir kökenli 1. çokluk şahıs ekleri –k –ḳ,/ –ꞝ 'dir.

diyoꞝ "diyoruz", *yīyoꞝ* "yiyoruz", *çalıyoꞝ* "çalıyoruz", *süzüyoꞝ* "süzüyoruz", *namaz ġılarıḳ* "namaz kılarız" *hörmet_iderík̲* "hürmet ederiz", *ġaçarıꞝ* "kaçarız", ġoruḳ ~ ġoruꞝ "koyarız" *kesárík̲* "keseriz", *ġuruduru*; "kuruturuz", *bişirrík̲* "pişiririz", *sıꞝ arı*; "sıkarız", *ġonuşuruꞝ* "konuşuruz" *g̲óräríḳ* "görürüz", *bālarıꞝ* "bağlarız", *işlīrík̲* "işliyoruz" *dīrík̲* "diyoruz", *yīrík̲* "yiyoruz", *geçinecīk* "geçineceğiz" *bēleyik* "böyleyiz", *deveġuvannıyıḳ* "Devekovanlıyız", *bir_adamıꞝ* "bir adamız, bir insanız" vb.

4. Kelime ve hece sonundaki r ünsüzleri korunur.

var "var", *ġadar "kadar", gelinner* "gelinler", *onnar* "onlar", *çocuꞝ lar* "çocuklar", *bilememişler* "bilememişler", *gideller* "giderler", *bāladılar* "bağladılar" vb.

5. *şimdi* zarfı *hindi* şeklindedir.

6. *gibi* edatı *gimi* şeklindedir.

7. Ek ünlülerinde yuvarlaklaşma görülmez.

alırım "alırım", *ānadırım* "anlatırım", *geldiK* "geldik", *yaparız* "yaparız", *yazarız* "yayarız", *yaPdım* "yaptım" *siŋirli* "sinirli", *yaꞝ ışıꞝ lı* "yakışıklı" vb.

Tablo: Ankara İlindeki ağız bölgelerinin belirlenmesinde esas alınan ölçütler.

SES ÖZELLİKLERİ	I. BÖLGE	II. BÖLGE		III. BÖLGE
Şimdiki zaman ekinin durumu	**-(I)yo** geliyo geliyolar	**-(I)yoru** geliyoru geliyollā		**-(I)yI** geliyi geliyler
Fiil Çekiminde I. Teklik Şahıs Ekinin Durumu (m /n)	**-(I)m** gelirim alırım	**-(I)n** gelirin alırın		**-(I)m** gelirim alırım
Fiil Çekiminde I. Çokluk Şahıs Ekinin Durumu (z / k)	**-(I)z** geliriz alırız	**-(I)z** geliriz alırız		**-(I)k** gelirik alırı̯
"r" Sesinin Durumu	**"r" korunur** var gideller	**Ø (kaybolur)** vā gidellē		**"r" korunur** var gideller
"şimdi" Kelimesinin Durumu	şimdi ~ şindi	şinci ~ şincik		hindi
"gibi" Edatının Durumu	gibi	gibi		gimi
Ek ünlülerinde Yuvarlaklaşma	**Görülmez** geldik aldık diriz	**1. Alt Grup**	**2. Alt Grup**	**Görülmez** geldik aldık dirik
		geldik aldık diriz	geldük alduk dirüz	

KAYNAKLAR

ADAMOVIC Milan (1985), *Konjugationsgeschichte Der Türkischen Sprache*, Leiden – E. J. Brill.

CAFEROĞLU Ahmet (1946), "Anadolu Diyalektolojisine Dair Bir Deneme", *Türk Dili-Belleten*, S. 67.

CAFEROĞLU Ahmet (1959), "Die anatolischen und rumelischen Dialekte", *Philologiae Turcicae Fundamenta 1*, (hzl. J. Deny, K. Grönbech, H. Scheel, Z. V. Togan), Wiesbaden: Franz Stainer Verlag, s. 239-360.

İMER Kâmile (2000), "Türkçenin Ağızlarının Sınıflandırılmasında Temel Alınan Ölçütler", *Türkçenin Ağızları Çalıştay Bildirileri* (hzl. A. Sumru Özsoy, Eser E. Taylan), Boğaziçi Üniversitesi Yay. İstanbul.

KARAHAN Leylâ (1996), *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, TDK Yay. Ankara.

KORKMAZ Zeynep (1995), "Anadolu Ağızları Üzerindeki Araştırmaların Bugünkü Durumu ve Karşılaştığı Sorunlar", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar,* Ankara, TDK Yay., II. C. 199-221.

KOWALSKI T. (1934), *Osmanisch-Türkische Dialekte*. *Enzyklopädie des Islam*. Band IV (S, Z) Leipzig: Leiden 991-1011.

TEKİN Talat (2005), "Türk Dil ve Diyalektlerinin Yeni Bir Tasnifi", *Makaleler 3* (Yayıma Hazırlayanlar: Emine Yılmaz, Nurettin Demir), Grafiker Yay. Ankara 2005. s. 361-386.

Türkçenin Ağızları Çalıştay Bildirileri (2000), (hzl. A. Sumru Özsoy, Eser E. Taylan), Boğaziçi Üniversitesi Yay. İstanbul.

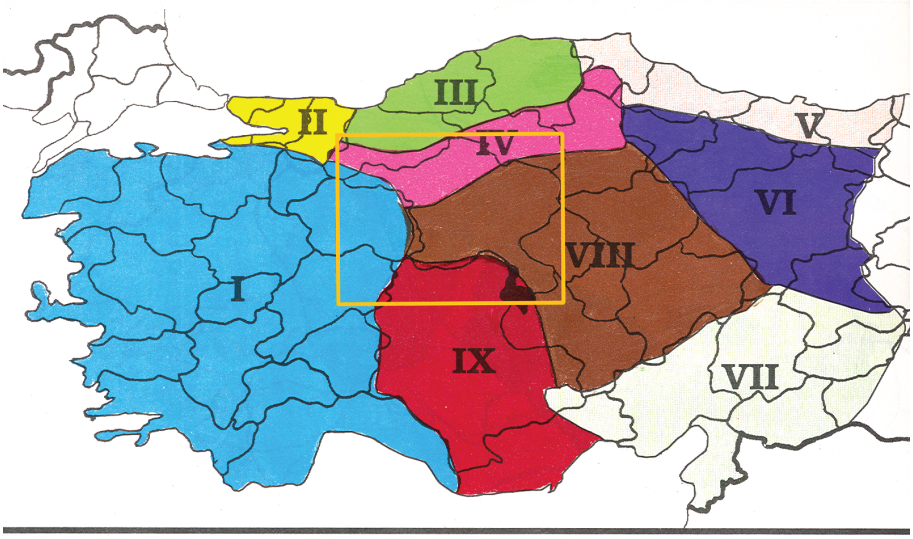

BATI GRUBU AĞIZLARININ ALT GRUPLARI

Harita 1 : Leylâ Karahan'ın tasfirine göre Batı Grubu Ağızlarının alt gruplarında Ankara ilinin durumu

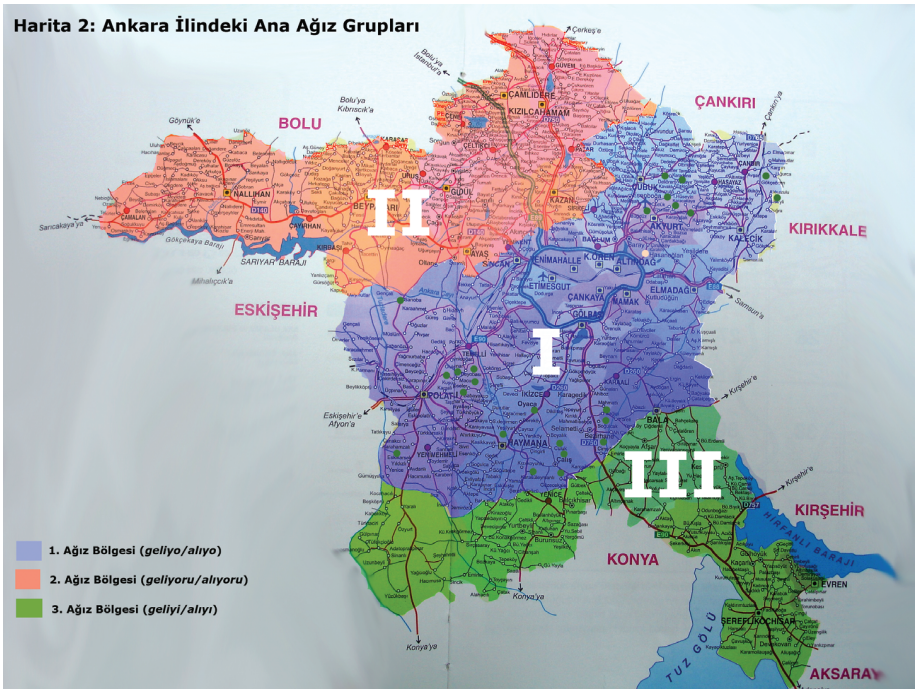
Harita 2: Ankara İlindeki Ana Ağız Grupları
BOLU
ÇANKIRI
KIRIKKALE
ESKİŞEHİR
KONYA
KIRŞEHİR
AKSARAY
II
I
III
1. Ağız Bölgesi (geliyo/alıyo)
2. Ağız Bölgesi (geliyoru/alıyoru)
3. Ağız Bölgesi (geliyi/alıyı)

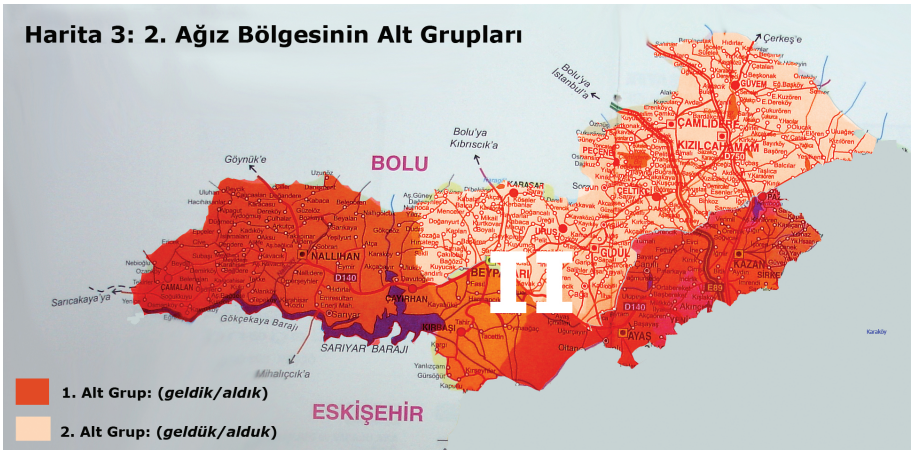
Harita 3: 2. Ağız Bölgesinin Alt Grupları
BOLU
ESKİŞEHİR
II
1. Alt Grup: (geldik/aldık)
2. Alt Grup: (geldük/alduk)

ESKİ TÜRKÇE -qıña EKİNİN TÜRK LEHÇELERİNDE VE TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZLARINDAKİ KULLANIMI ÜZERİNE

Ercan ALKAYA*

Ay disem, awrıy paş qınam,
Ay dimesem, tügĭle yeş kĭnem.
Nige tügĭlmesĭn bu yeş kĭnem,
Yeştin nuşa küredĭr paş qınam.**

İlk kez Tonyukuk yazıtında "Azqıña Türk budun yorıyur ermiş (T1 G2-3)[1] "Azıcık Türk milleti yürüyormuş" ve Köl Tigin yazıtında "Ulug İrkin azqıña erin tezip bardı (KT D34)[2] "Ulu İrkin azıcık erle kaçıp gitti" cümlelerinde bir küçültme eki işleviyle geçen -qıña eki, Türkçenin tarihî gelişimi içinde ses yapısı ve işlevi itibariyle çok geniş bir kullanım alanına sahip olmuştur.

Kitabelerde iki örnekte (azqıña) geçen eki Talat Tekin, isimden isim yapma ekleri içinde vererek bu ekin küçültme ismi türettiğini belirtir: azqıña "azıcık, (nüfusu) pek az"[3].

Uygur döneminde -qıña eki, bünyesindeki ny (ñ) sesinin ayrışmasıyla damak uyumuna bağlı olarak ekli şekilde /n/ ağzında -qına/ -kine/-kie; /y/ ağzında -qıya/-qıa/-kiye şekillerini almıştır. Gabain de bu ekin kuvvetlendirme, küçültme ve sevgi kelimeleri oluşturan, tamamıyla kelime teşkilinde kullanılan bir ek olduğunu belirterek çeşitli örnekler vermiştir: bir**kiñe** mün "bir tek günah", bir**kia** amraq oğlum "biricik sevgili oğlum", yağuq**qıa** "çok yakın, yakıncacık", ança**qıa** ymä "çok az, oncacık", azraqça**qıa** "çok yetersiz, azıcık", az**qına** "çok az, azıcık", qatığ**qıya**n ay- "çok sıkı söylemek", yalaŋuz**qıa** qal- "çok yalnız (yapayalnız) kalmak", bir**kiä** adrıl- "tamamıyla ayrılmak", kiçig**kiä**sintä "ilk gençliğinde (gencecikken)", bir ödün**kiä** "kısa bir süre boyunca", una**qaya** "hemen", öz**kiä**m "sevgilim, canım", kün**kiä**m "güneşçiğim"[4].

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü kadarıyla bu ek Uygur döneminde ses yapısı ve işlevi itibariyle biraz farklılaşmıştır. Küçültme, sevgi işlevinin yanı sıra

---

* Yrd. Doç. Dr., Fırat Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü, ELAZIĞ

** "Ay desem, ağrır başcağızım/Ay demesem, dökülür yaşcağızım/Niye dökülmesin bu yaşcağızım/Küçüklükten sıkıntı görür başcağızım." D. B. Ramazanova, **Sĭbĭr Dialektlarınnan Materiallar,** Kazan 2001, s. 66.

1 Muharrem Ergin, **Orhun Abideleri,** Boğaziçi Yay., İstanbul 1991, s. 92.

2 Talât Tekin, **Orhon Yazıtları,** TDK Yay., Ankara 2006, s. 32.

3 Talat Tekin, **Orhon Türkçesi Grameri,** Simurg Yay., İstanbul 2003, 83.

4 A. Von Gabain, **Eski Türkçenin Grameri** (Çev. Mehmet Akalın), TDK Yay., Ankara 1988, s. 105.

una**qaya** "hemen", azraqça**qıa** "çok yetersiz, azıcık", qatığ**qıya**n ay- "çok sıkı söylemek", yalaŋuz**qıa** qal- "çok yalnız (yapayalnız) kalmak", bir ödün**kiä** "kısa bir süre boyunca" gibi örneklerde zarf olarak pekiştirme görevi yapmaktadır. Kitabelerdeki "azqıña" örneğinde olduğu gibi ünsüz uyumuna girmemektedir.

qatığ**qıya**n ay- "çok sıkı söylemek", öz**kiä**m "sevgilim, canım", kün**kiä**m "güneşçiğim", kiçig**kiä**sintä "ilk gençliğinde (gencecikken)" örneklerinde de çekim ekleri alarak kullanılmıştır.

azraqça**qıa** "çok yetersiz, azıcık" örneğinde ise kendisiyle benzer bir işleve sahip olan ---raq ve -ça eşitlik ekinin üzerine gelip ifadeyi pekiştirmiştir. Zeynep Korkmaz, bu ekle ilgili olarak verdiği, az+raq+ça+**qıa** sü "pek az asker", kiç+**kine**+**gine** qışlaqlar "pek küçük köyler", qız+**ġına**+çex "kızcağız" gibi örneklerde bir ek yığılması olayı olduğunu ve ilk sıradaki ekin birer küçültme eki görevinde olduğunu, ardından gelen diğer eklerin de aynı işleklik ve işlevle pekiştirme yaptığını söylemektedir[5].

Zeynep Korkmaz, ança**qıa** "biraz, azıcık", ança**qıa** ymä "çok az, oncacık" örneklerinde ise -ça ekinin geldiği kökle kalıplaşarak yeni bir anlam kazandığını ve bu sebeple ilk işlevini kaybettiğini, bundan dolayı ilk işlevini karşılamak üzere **-qıa** ekini aldığını kaydetmektedir[6].

Karahanlı Türkçesinde (/n/ ve /y/li biçimleriyle) **-qına/; -qıya/-kiye** şeklinde kuvvetlendirme, küçültme ve sayı ifadeleri yapan isimden isim yapma eki olarak kullanılır[7]: yer**kiye** (DLT III, 170) "yercik", er**kiye** (DLT III-170) "adamcağız", söz**kiye** (DLT III, 359) "sözceğiz", qız**qıya** (DLT III, 170) "kızcağız", oğul**qıya** (DLT III, 170) "oğulcağız", az**qına** (KB I, 399) "azıcık", az**qına** (TİKT, 243) "az, azıcık".

Orta Türkçe döneminde özellikle Kıpçak Türkçesinde küçültme eki işleviyle **-ġına/-gine; -qına/-kine** şekliyle çokça kullanılan bir ektir: ança**ġına** "biraz, azıcık", uzun**ġına** "uzunca", qul**gine** "kulcağız", at**qına**, eçek**kine** "eçek: eşek"[8].

Kıpçak Türkçesinde ayrıca allar**ġına**, anlar**gine**, bular**ġına**, atlar**ġına**, qatırlar**gine** gibi örneklerde isim ve zamirlerin çokluk şekillerine ve yine kiçkez**gine** (kiçkez "küçük", kiçkezler**gine** örneklerinde de bir başka yapım ekinin üzerine gelmektedir[9].

---

5 Zeynep Korkmaz, "Türkçede Ek Yığılması Olaylarının Meydana Gelişi Üzerine", **Türk Dili Üzerine Arastırmalar,** 1. C, TDK Yay., Ankara 1995, s. 85-86.

6 Zeynep Korkmaz, **agm.,** s. 86.

7 Necmettin Hacıeminoğlu, **Karahanlı Türkçesi Grameri,** TDK Yay., Ankara 2003, s. 15-16. Ayrıca Hacıeminoğlu, Karahanlı Türkçesinde bu ekin yalnız -qıya/-kiye şekline rastlandığını söylemesine rağmen (s. 16) yukarıda görüldüğü gibiKutadgi Bilig ve Türkçe İlk Kuran Tercümesi'nde -**qına** şekli de vardır.

8 Ali Fehmi Karamanlıoğlu, **Kıpçak Türkçesi Grameri,** TDK Yay., Ankara 1994, s. 27.

9 Ali Fehmi Karamanlıoğlu, **age.,** s. 28.

Kıpçak Türkçesinde ekin kullanım alanı genişlediği gibi, bu dönemde ekin /y/ li biçimi görülmemektedir. Ek, bu dönemden itibaren ünsüz uyumuna girmeye başlamıştır.

Eski Türkiye Türkçesinde -qıña ekine rastlanmamaktadır. Diğer Oğuz grubu lehçelerinde de ekin kullanımı görülmediği için Oğuz Türkçesinde bu ekin kullanımdan düştüğü söylenebilir.

Kıpçak Türkçesinde olduğu gibi Çağataycada da bu ek **-ġına/-gine; -qına/-kine** şeklinde isimlere, zamirlere ve sayı isimlerine gelerek küçültme ve sınırlama işleviyle kullanılır: âbâdân**ġına** cevâb "güzelce bir cevap", az**ġına** "azıcık", köŋgül**gine** "gönülcük", kitâbet**qına** "kitâbecik", ésrük**kine** "sarhoşça, çakırkeyif", kiçik**kine** "küçücük"[10].

Çağataycada da ekin /y/li biçimi görülmezken n'li biçiminin geniş bir işlevle kullanıldığı görülür. Ünsüz uyumuna uyar. Bu dönemde ekin kullanımının ve işlevinin zenginleştiğini gösteren bir başka durum ise, ekin alıntı kelimelere gelmesi ve zaman zaman damak uyumunun dışında kalmasıdır: kitâbet**qına** (ÇEK, 34) "kitâbecik", nâkes**gine** (ÇEK, 34) "daha alçak kimse", (ÇEK, 34) hücre**ġına** "hücrecik". Örneklerden de görüldüğü gibi ekin temel görevi pekiştirme yapmaktır[11].

Tarihî lehçelerde kısaca ses yapısı ve işlevi üzerinde durduğumuz "-qıña" eki günümüzde Oğuz grubu Türk lehçeleri dışındaki lehçe gruplarında kullanılır. Özellikle Kıpçak grubu Türk lehçelerinin önemli bir bölümünde, Karluk grubu lehçelerinde ve Güney Sibirya lehçelerinden Hakas Türkçesinde kullanımı görülür.

Kıpçak Grubu Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kıpçak Grubu Türk lehçelerinden sırasıyla Tatar, Başkurt, Kırgız, Kazak, Karakalpak Türkçelerinde genişçe, Karay, Kırım Tatar, Nogay ve Kumuk Türkçesinde ise seyrek olarak kullanılır. Karaçay-Balkar Türkçesinde kullanımı tespit edilememiştir. Tatar ve Başkurt Türkçesinde ayrıca zarf-fiil ekinin üzerine gelerek kullanılmakta ve diğer lehçelere nazaran işlevi zenginleşmektedir.

TATAR TÜRKÇESİ

Tatar Türkçesinde kelimeye bitişmeden ve ünsüz uyumuna bağlı olarak **gına/gĭne; kına/kĭne** şeklinde kullanılır. Sadece kĭç**kĭne** "küçük", bĭr**gĭne** "biricik, bir kez" gibi örneklerde şekil ve anlam bakımından kalıplaşmıştır. kĭç**kĭne** çemodan (TG-II, s. 310) "küçük çanta", Hay minĭm söyĭklĭ ulım, bılbıl tavışı şikĭllĭ tavışıŋnı bĭr**gĭne** işĭtsem idĭ. (XNM, s. 109) "Hay benim sevgili oğlum, bülbül sesi gibi sesini bir kez işitseydim."

---

10 János Eckmann, **Çağatayca El Kitabı** (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul 1988, s. 34.

11 Ahat Üstüner, **Türkçede Pekiştirme,** Elazığ 2003, s. 115.

Ekleşmiş şekiller ayrıca **gĭne ve -rak gibi** ekleri üzerine alabilmektedir: kĭçkĭne gĭne xat (TE, s. 89) " küçücük bir mektup”,

siregrek hem kĭçkĭnerek (XNM, s. 154) " daha seyrek ve daha kısa”

İşlevi

Küçültme: Tatar Türkçesinde ekin temel işlevi küçültme yapmaktır.

Doktor kilüwge ul az **gına** da şatlanmadı şikĭllĭ. (TE, s. 109) "Doktorun gelmesine o, az da olsa sevinmedi gibi."; İŋ eybetĭn **gĭne** saylap (XNM, s. 25) "Yalnız en iyisini seçip”, Belekey **gĭne** lapas (TTAS-II, s. 700) "Küçücük hayvan damı "

Sıfat: Sıfat ve edatlardan sonra gelip tamlamanın sıfatı olarak kullanılır ve pekiştirme görevi yapar: küp **kĭne** süzler (XA, s. 54) "çokça sözler", Kece oyası çaklı **gına** öyler (TTAS-III, s. 402) "Keçi yuvası kadar evler", at küzĭ tiklĭ **gĭne** közgĭ (TE, s. 58) "at gözü kadar ayna", tıçkan utı kader **gĭne** de ömĭt yaktısı (TE, s. 124) "sıçan ateşi kadar da ümit ışığı".

Zarf: İsim, zamir, sıfat, edat gibi kelimelerden sonra gelerek daha çok durum ve zaman zarfları oluşturarak pekiştirme yapar: kinet **kĭne** (TTAS-II, s. 82) "birdenbire, ansızın”, osta **gına** itĭp uçak yagıp ciberem. (TTAS-I, s. 76) " ustaca ocağı yakıyorum.", yeş kızlarnıŋ **gına** (TG-II, s. 310) "yalnız genç kızların”, akrın **gına** (TTAS-I, s. 187) " yavaşça", elĭ monnan ikĭ yıl **gına** ĭlĭk (TE, s. 126) " bundan yalnız iki yıl önce", yazuçılık ĭşĭ bĭlen **gĭne** şögıllene. (TE, s. 132) " yalnız yazarlık işi ile meşgul oluyor.", Tormış aşaw-ĭçüwden **gĭne** gıybaret tügĭl le. (TTAS-I, s. 280) "Hayat yemek ve içmekten ibaret değildir.", Barmak başı kader **gĭne** bulsa da (TE, s. 24) "Parmak başı kadar olsa da", Azık kış urtasına kaderlĭ **gĭne** citerlĭk. (TTAS-III, s. 315) "Azık ancak kış ortasına kadar yeterlidir.", xatını bĭlen ozak **kına** kiŋeştĭ. (Tat. Grm., s. 318) "hanımı ile uzunca konuştu."

Zarf-fiillerden sonra kullanımı: -ıp, -keç, -erek, -gende, -mıy, -mıyça gibi zarf-fiil eklerinden sonra gelerek zarf-fiilin anlamını pekiştirir ve biraz da harekete tezlik, yaklaşma ifadesi katar: aşıgıp **kına** açıp-yap- (TE, s. 139) "aceleyle açıp kapa-", oçıp **kına** kile. (TTAS-III, s. 505) "uçarak geliyor.", temlĭ, tatlı süzlernĭ işĭtkeç **kĭne** (TE, s. 19) "hoş, tatlı sözleri işitince", Kazanga citerek **kĭne** tegermeç bozılıp (TTAS-III, s. 629) "Kazan'a ulaşmamıza az kala tekerlek bozulup", şul maksatka buysındırıp yeşegende **gĭne** (Ed., s. 12) "yalnız, kendisini tamamen şu amaca vakfedip yaşadığında", Sefergalige küterĭlĭp karamıyça **gına** (TG-II, s. 315) " Seferali'ye dönüp bakmadan", tıŋlawçılar yalıkmıy **gına** utıra idĭler. (STLY, s. 321) “dinleyiciler bıkmadan oturuyorlardı."

BAŞKURT TÜRKÇESİ

Başkurt Türkçesinde kelimeye bitişmeden ve ünsüz uyumuna bağlı olarak **ğına/gĭne; qına/kĭne** şeklinde kullanılır. kĭskĭne (BTH-I, 492) “küçük” örneğinde kalıplaşmıştır. Kullanım ve işlevi Tatar Türkçesinde olduğu gibidir.

İşlevi

Küçültme: küp **kĭne** (BT, s. 13) " bolca, çokça", zur **ğına** (TAX, s. 155) "büyükçe", belekey **gĭne** (BT, s. 120) "küçücük."

Sıfat: küp **kĭne** kelemes (TAX, s. 99) "birçok fıkra", tar **ğına** taqta (BT, s. 159) " daracık tahta", yozroq xetlĭ **gĭne** bĭr öy (BTH-II, s. 558) " yumruk kadar bir ev"

Zarf: Bĭr kön ĭlĭk **kĭne** (Ark., s. 34) "Yalnız bir gün önce", Qoyaş bayır aldınan **ğına** (BT, s. 186) "Güneş batmadan hemen önce ", F. B. Xöseyenovtıŋ ğılmi kitaptarı **ğına** la ikĭ tiştenen aşıw. (TAX, s. 195) "F. B. Höseyenov'un yalnız ilmi kitapları bile yirmiden fazladır.", qapıl **ğına** küterĭlmeyzer. (BT, s. 189) " hemen hızla", ekrĭn **gĭne** (BT, s. 91) "yavaşça"**,** tiz **gĭne** (BT, s. 94) "çabucak", Salawat doşmanğa qarşı uq-hazaq hem qılıs mĭnen **gĭne** tügĭl, belki üzĭnĭŋ yalqınlı şiğırzarı hem yırzarı mĭnen de köreşken. (BT, s. 152) "Salawat düşmana karşı yalnız oku ve kılıcıyla değil, belki kendisinin alevli şiirleri ve şarkıları ile de savaşmıştır."

Zarf-fiillerden sonra kullanımı: -ıp, -a, -gende,-mey gibi zarf-fiil eklerinden sonra gelerek zarf-fiilin anlamını pekiştirir ve harekete tezlik, yaklaşma ifadesi katar: sükeyĭp **kĭne** ultırabız. (BTH-II, s. 272) " diz çökerek oturuyoruz.", küz qısıp **qına** qarap alğanday (BT, s. 75) " göz kısarak bakar gibi", nığına **ğına** bar- (BT, s. 9) "daha da güçlen-", möreceğet itkende **gĭne** (TAX, s. 132) "yalnız müracaat ederken", Oşoğasa öndeşmey **gĭne** ultırğan (Ark., s. 42) "O zamana kadar konuşmadan oturan"

KIRGIZ TÜRKÇESİ

Kırgız Türkçesinde kelimeye bitişmeden tek şekilli **gana** olarak görülür.

İşlevi

Küçültme: Sayı ve sıfat türünden kelimelere gelerek küçültme işleviyle kullanılır.

Bir **gana** ötünüçüm bar (KA, s. 346) "Yalnız bir tek ricam var", özü bilgeni azırınça eköö **gana**. (KA, s. 116) "kendisinin şimdilik bildiği yalnız iki kişi", bir **gana** kilometr (KTG, s. 341) "yalnız bir kilometre", mından az **gana** kün ilgeri (KTTS, s. 247) "bundan birkaç gün"

Zarf: Kudaydın kudaylıgı süyüü arkıluu **gana** bilinip (KA, s. 60) "Tanrı'nın Tanrılığı yalnız sevgi yoluyla bilinip", Senin diliŋe cakındasam degen ümüt menen **gana** kün körüp kalgan (KA, s. 288) "Yalnız senin kalbini kazanmak ümidiyle yaşayan", Ober Kandalov **gana** (KA, s. 338) "Yalnız, Ober Kandalov", carım saattay ubakıt ötkön soŋ **gana** (KA, s. 78) "ancak yarım saat kadar zaman geçtikten sonra", atka mingenden kiyin **gana** (KA, s. 504) "ancak, ata bindikten sonra"**,** oşondo **gana** (AG, s. 43) "ancak o zaman".

KAZAK TÜRKÇESİ

Kazak Türkçesinde kelimeye bitişmeden ve ünsüz uyumuna bağlı olarak **ğana/ gene; qana/kene** şeklinde kullanılır. kiş**kene** "küçük" ve az**ğana** "az, biraz" örneklerinde kalıplaşmıştır[12]. kiş**kene** üy (MÄ, s. 105) "küçük ev", az**ğana** (MÄ, s. 116) "azıcık".

İşlevi

Küçültme: bir **ğana** (MÄ, s. 17) "biricik, bir tek", az **ğana** waqıt işinde (Jel., s. 64) " kısa zamanda "

Sıfat: eki-üş **qana** iri qara. (MÄ, s. 16) "iki üç büyük baş hayvan"

Zarf: toqtar aldında **ğana** (MÄ, s. 75) "durmadan hemen önce", är jerde şaşılğan jünder **ğana** (MÄ, s. 65) " yalnız her yerde saçılmış tüyler", Jasıl tüsin özgertpeytin karagay **ğana** (BKT, s. 248) "Yeşil Rengini hiç değiştirmeyen çam ağacı sadece", tez **ğana** (MÄ, s. 278) "hemen, çabucak", Azdan soŋ alanıŋ qara tabandarı men quyruğu **ğana** qaldı. (MÄ, s. 64) "Biraz sonra alaca köpeğin yalnız tabanları ile kuyruğu kaldı."

KARAKALPAK TÜRKÇESİ

Karakalpak Türkçesinde kelimeye bitişmeden **ğana** şeklinde ve ekleşmiş şekliyle de -**ğana**/-**kene** olarak görülür. Ayrıca isimlerden küçültme isimleri türeten bir ek olup bazı kelimelerle kalıplaşmıştır. Ancak bu şekli yaygın değildir: az**ğana** "biraz", az**ğant**ay (<az-ğana-tay) "az", kişkene (<kiçi-kine) "küçük, ufak"[13], Şırazdıŋ kiş**kene** qayığı (HKT, s. 236) "Şıraz'ın küçük kayığı". Kelimeyle ekleşince ilk işlevini kaybetmiş ve az**ğant**ay örneğinde olduğu gibi benzeri işlevde bir başka ek almıştır.

İşlevi

Küçültme: bir saatlıq **ğana** (ET, s. 47) " yalnız bir saatlik", tek bir adamnıŋ **ğana** oyı (ET, s. 73) " yalnız bir kişinin düşüncesi".

Sıfat: köp **ğana** närseler (ADM, s. 26) "çoğu şeyler".

Zarf: tek bunıŋ menen **ğana** (ET, s. 50) "yalnız bununla", tek ertenge deyin **ğana** (ADM, s. 33) " yalnız yarına kadar", tek aşıqlıq penen **ğana** qızıqpaydı. (ET, s. 51) "yalnız aşk işlerine ilgi duymaz.", sonda **ğana** (ET, s. 54) "ancak o zaman", Al söz bolsa tek tildiŋ järdeminde **ğana** jasaladı. (ET, s. 107) "Söz ise, yalnız dil vasıtasıyla meydana gelir."

---

12 Kenan Koç-Oğuz Doğan, **Kazak Türkçesi Grameri,** Gazi Kitabevi, Ankara 2004, s. 191

13 Ceyhun Vedat Uygur, **Karakalpak Türkçesi Grameri,** Denizli 2001, s. 48

KARAY TÜRKÇESİ

Karay Türkçesinde -**ğına/-ğana, -gine** biçiminde ekleşmiş olarak görülmektedir. az**ğana** "biraz", azıcık[14]" az**ğına** "azıcık, az biraz, bir parça[15]" ve "qız**ğına**" "kızcağız" örneklerinde (Ğey, ğey, qız**ğına**, tıŋla meni az**ğına** "Hey, hey, kızcağız, dinle beni azıcık"[16]) küçültme yapan ek, daha çok zaman kavramı taşıyan kelimelere gelerek pekiştirmeli zaman zarfı yapar: yanla**ğına** "daha yeni, demin", halie**gine** "şimdi, şu an", örte**gine** "sabah erken"[17].

Yanla**ğına** kuyaş endi, bunun üçiun içkirimdia az**ğına** qarangılandı. (MKÜ, s. 126) "Daha yeni güneş battı, bunun için odam azıcık karanlık oldu."

az**ğına** kelimesi "ok" pekiştirme eki alarak az**ğına**k şeklinde de kullanılmaktadır: qabul etti qulağım az az**ğına**q andan "kulağım bundan çok az bir şey kaptı", qaldıq az**ğına**k kebisinden "çoğundan daha az kaldık"[18]

KIRIM TATAR

Kırım Tatar Türkçesinde **-kene** ve -**ğana** şekliyle iki kelimede kiçkene "küçük", azğana "azıcık"ekleşmiş olarak görülmektedir. kiç**kene** kelimesinde ek, küçültme işlevini kaybettiği için bir başka küçültme ekini üzerine alır: kiç**kene**çik "küçücük".

Sıfat türünden kelimelere gelen ek, küçültme ifadesi yapmaktadır[19].

İşte şu künden başlap köy cemaatı bu töpeçikke Qalaçıq (kiç**kene** qala) maallesi adını bere. (KTT, s. 148) "İşte şu günden itibaren köy cemaatı bu tepeciğe Kalacık (küçük kale) mahallesi adını veriyor."

O kiç**keneçik** boyunen ve başta ayaqqacek ıslanğan bir alda yol ortasında dura ve maŋa bağırıp küle. (KTT, s. 79) "O küçücük boyu ile ve baştan ayağa kadar ıslanmış bir halde yol ortasında duruyor ve bana bağırıp gülüyor."

NOGAY TÜRKÇESİ

Baskakov, Nogay Türkçesinde ekin kalıplaşmış **-ğana/-gene, -qana/-kene** şekillerini göstererek, sıfatlara gelen bir küçültme eki olduğunu söylemiştir: az**gana** "azıcık", kiş**kene** "küçücük"[20]. A. Atay, Nogay Türkçesinde işlek olarak küçültme ve sevgi işleviyle kullanıldığını söylediği ek için yalnız üç örnek vermektedir[21].

---

14 N. A. Baskakov-A. Zayonçkovskiy-S. M. Şapşal, **Karaimskogo-Russko-Polskiy Slovar**, Moskva 1974, s. 49.

15 Tülay Çulha, **Karaycanın Kısa Söz Varlığı** (Karayca-Türkçe Kısa Sözlük), Kebikeç Yay., İstanbul 2006, s. 20

16 K. M. Musayev, **Grammatika Karaimskogo Yazıka,** Moskva 1964., s. 329

17 Mıkolas Fırkoviçius, **Mien Karayçe Ürianiam**, Vilnius 1996, s. 114.

18 N. A. Baskakov-A. Zayonçkovskiy-S. M. Şapşal, **age.,** s. 49.

19 Zühâl Yüksel, **Kırım Tatar Türkçesi Grameri,** Ankara 2005, s. 138.

20 N. A. Baskakov, **Nogayskiy Yazık İ Ego Dialektı,** Moskva 1940, s. 71

21 Ayten Atay, **Nogay Türkçesi Grameri,** Erciyes Üniversitesi Sos. Bil. Ens. Yaımlanmamış Doktora

bir**gene** "biricik, bir tek", az**gana** "azıcık", kiş**kenekey** "küçücük".

Bu ekin üzerine bir başka küçültme eki gelerek küçültme işlevi pekiştirilmiştir: az**gana**kay "çok çok az"[22], kiş**kenekey** "çok çok küçük"[23].

KUMUK TÜRKÇESİ

Kumuk Türkçesinde iki kelimede kalıplaşmış olarak **-gine** biçiminde görülür ve geldiği kelimeye küçültme işlevi katar: az**gine** "azıcık"[24], bir**gine** "bir, tek"[25]

Karluk Grubu Türk Lehçelerindeki Görünümü

ÖZBEK TÜKÇESİ

Özbek Türkçesinde **-ginä/-qınä, -kinä** şeklinde ekleşmiş olarak kullanılır. Kullanımı oldukça yaygın olup isim, sıfat, zamir, edat gibi kelimelerden sonra gelerek küçültme, sevgi ve özellikle de pekiştirme işlevleriyle zengin bir kullanım alanına sahiptir[26]. İsimden isim yapma eki olarak işlek bir kullanımı vardır. "kiç**kinä**: küçük" örneğinde ek kelimeyle kaynaşmış ve işlevi de zayıflamış olduğu için üzerine yeniden aynı eki alır veya bir başka küçültme ekinin üzerine gelerek anlamı pekiştirir: kiçkinä**ginä** "küçücük", qoziçǐq**kinä** "yavrucağız", çäqäläq**ginä** "bebekceğiz"[27].

İşlevi

Küçültme: Bu ek sevgi ve küçültme isimleri yapar: ǐğız**ginä** "ağızcık", ǐsǐn**ginä** "kolaycacık", bir**ginä** "biricik", kältä**ginä** "büyükçecik", çǐräk**kinä** "çeyrekçik", yaxşi**ginä** "güzelceğiz", yumşaq**qınä** "yumuşacık[28]", yoldǐş**ginä** "yoldaşcağız", oynäş**ginä** "oynaşcağaz", bǐq**qinä**m "küçücük bağım", üy**ginä**m "evceğizim"[29].

Sıfat: Üzerine geldiği kelimeyle birlikte sıfat oluşturur. bir**ginä** nüsha "bir tek nüsha", yäxşi**ginä** sözler "pek güzel (güzelce) sözler", şirin**ginä** til "şirince dil"[30].

Zarf: İsim, zamir, sıfat, edat gibi kelimelerden sonra gelerek daha çok durum ve zaman zarfları oluşturarak pekiştirme yapar: men bu kitǐbni**ginä** ǐldim

---

Tezi, Kayseri 1998, s. 84.

22 N. A. Baskakov (Red.), **Nogaysko-Russkiy Slovar**, Moskva 1963, s. 28

23 N. A. Baskakov, **Nogayskiy Yazık İ Ego Dialektı,** Moskva 1940, s. 71

24 Z. Z. Bammatova, **Kumıksko-Russkiy Slovar,** Moskva 1969, s. 31.

25 Z. Z. Bammatova, **age.,** s. 75.

26 Rıdvan Öztürk, "Özbek Türkçesinde Gına Morfemi", **IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II** (24-29 Eylül 2000), TDK Yay., Ankara 2007, s. 1440-1447.

27 Rıdvan Öztürk, **agb.,** 1441.

28 Volkan Coşkun, **Özbek Türkçesi Grameri,** TDK Yay., Ankara 2000, s. 36

29 Rıdvan Öztürk, **agb.,** 1441.

30 Rıdvan Öztürk, **agb.,** 1442.

"Ben sadece bu kitabı aldım"[31], Eşikni seki**nä** ǐçdi "Kapıyı yavaşçacık açtı[32]", hǐzir**ginä** "daha şimdi", yäqindä**ginä** "çok yakında", endi**ginä** "daha yeni, yenice", cim**ginä** "sessizce", Şähärlärdä ǐçilgän mäktäblär bilän**ginä** "Sadece şehirde açılan okullarla"[33].

Zarf-fiillerden sonra kullanımı: Özbek Türkçesinde ekin zarf-fiillerden sonra kullanımı görülür. Ancak, Tatar ve Başkurt Türkçesindeki gibi kullanımı yaygın değildir[34]. -- -Ip ve -mäsdän zarf-fiillerinden sonra kullanımı tespit edilmiştir. Her iki ekle kullanımında da zarfın anlamını pekiştirmektedir.

Miryǐqub faqat külip-**ginä** qoydi, bǐşqa heç närsä demädi "Miryakup sadece güldü, başka hiçbir şey demedi[35]", Bu men, qorqib**ginä** javǐb berdi kolaga "Buyum, diye iyice korkarak cevap verdi köleye", U dünyǐni köp uzǐq deydiler, çärçämäsdän qıynälmäsdän**ginä** yetib ǐling "O dünyaya çok uzak diyorlar, hiç yorulmadan, zorlanmadan ulaşın"[36].

YENİ UYGUR TÜRKÇESİ

Yeni Uygur Türkçesinde yapım eki olarak kullanılmakta ve **-ğina, -gine, -qina, -kine** şekilleriyle ekleşmiş olarak görülmektedir. Getirildiği kelimelere küçültme ve sevimlilik anlamları katmaktadır: az-**ğina** "azıcık"[37], kiçik-**kine** "küçücük", taşliq-**qina** "küçük taşlık", epçil-**gine** "işbilirlik, işbitiriverici[38]", bir kiçik**kine** bala "küçücük bir çocuk"[39],

Çekimli Fiillerden Sonra Kullanımı:

Yeni Uygur Türkçesinde bu ekin **-kine** ve **-kin** şekilleriyle isim ve fiil çekiminde, çekimli unsurlardan sonra gelerek harekete, duruma bir şüphe ve pekiştirme anlamı kattığı görülmektedir: Rast, mėniŋ dadam nedė**kine**? "Doğru, benim babam nerede acaba?[40]", Kirip baqayli, kim keldi**kin**? "Girip bakalım, kim geldi (acaba)?", Bu canvarlar nimidin şunçe ürküp ketti**kin** "Bu hayvanlar neden böyle ürküp gitti ki[41]", Qaçan bizge taŋ atar? Eyt**qina**, qaçan? "Ne zaman bize tan atar? Söyleyiniz ne zaman?", Eyt**qina**, bizge taŋ atamdu - yoq? "Söyleyiniz, bize tan atacak mı, atmayacak mı?"[42].

---

31 Ahat Üstüner, **age,** s. 115.
32 Volkan Coşkun, **age.,** s. 113.
33 Rıdvan Öztürk, **agb.,** 1443-1447.
34 Rıdvan Öztürk, **agb.,** 1445.
35 Volkan Coşkun, **age.,** s. 195.
36 Rıdvan Öztürk, **agb.,** 1445-1446.
37 Sultan Mahmut Kaşgarlı, **Modern Uygur Türkçesi Grameri,** Orkun Yay., İstanbul 1992, s. 132.
38 Rıdvan Öztürk, **Yeni Uygur Türkçesi Grameri,** TDK Yay., Ankara 1994, s. 28
39 Rıdvan Öztürk, **age.,** s. 154.
40 Rıdvan Öztürk, **age.,** s. 153.
41 Rıdvan Öztürk, **age.,** s. 123.
42 Rıdvan Öztürk, **age.,** s. 148.

Güney Sibirya Türk Lehçelerindeki Görünümü

Altay, Hakas ve Tuva Türkçelerinde taradığımız ek yalnız Hakas Türkçesinde sınırlı olarak kullanılmaktadır. Altay ve Tuva Türkçesinde tespit edilememiştir.

HAKAS TÜRKÇESİ

Hakas Türkçesinde bir örnekte tespit ettiğimiz ek, as "az" kelimesine **-hın**, -**hına**h, -**hına**cah şeklinde eksilmiş ve genişlemiş şekilleriyle gelmiştir: as**hın** "yalnız, tek" örneğinde son sesi düşmüştür. as**hına**h "az azıcık", örneğinde "ok" pekiştirme edatı ile, as**hına**cah "azıcık" örneğinde ise bir başka küçültme eki -cak ile genişlemiştir.

Üç örnekte de küçültme işlevi görülmektedir. Aydonıŋ çörbeen çirĭ dee as**hı-na**h halıbıshan "Aydo'nun da gitmediği çok az yer kalmış"[43].

Çağdaş Türk lehçelerinde görüldüğü kadarıyla **-kıña** eki bilhassa Kıpçak grubu Türk lehçelerinde yaygın olarak kullanılmaktadır. Tatar, Başkurt, Kırgız, Kazak ve Karakalpak lehçeleri en yaygın kullanılan lehçeler arasındadır. Beş lehçede de ekin (kalıplaşmış örnekleri dışında) kelimeye bitişmeden kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca, diğer lehçelerde de görülen küçültme işlevi dışında sıfat, zarf yapma işlevleri görülmektedir.

-qıña eki Kıpçak lehçelerinden Karaçay-Balkar Türkçesinde hiç görülmezken Kırım Tatar, Nogay ve Kumuk Türkçelerinde birkaç kelimede daha çok küçültme işleviyle kalıplaşmış olarak bulunur. Karay Türkçesindeki kullanımı ilk gruba göre az, diğer üç lehçeye göre daha zengindir.

Karluk grubu lehçelerinden Özbek Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesindeki kullanımı çok yaygın değildir. Küçültme ve zarf yapma işleviyle çeşitli kelimelerde kullanılmaktadır. Güney Sibirya lehçelerinde kullanımı hemen hemen yok gibidir. Hakas Türkçesinde yalnız bir örnekte kalıplaşmış olarak tespit edilmiştir.

Oğuz grubu lehçelerinde kullanımı görülmez. Eski Anadolu Türkçesinde de kullanımı görülmeyen bu ek Kıpçak ve Karluk grubu Türk lehçelerine has bir ektir denilebilir. Kıpçak lehçelerinden Kırım Tatar Türkçesinde ve Kumuk Türkçesinde çok az bulunmasının sebebi bu lehçelerin Oğuzcadan etkilenmesine bağlı olmalıdır.

Tatar, Başkurt, Kırgız, Kazak, Karakalpak, Karay, Kırım Tatar, Nogay, Kumuk, Özbek, Yeni Uygur ve Hakas olmak üzere toplam on iki lehçede kullanılan bu ekin ortak özelliği, bütün lehçelerde /n/li biçimiyle kullanılmasıdır. Kıpçak Türkçesinden itibaren /y/li biçiminin terk edildiği bu ek, günümüz lehçelerinde de bu şekilde kullanılmaktadır.

---

[43] Ekrem Arıkoğlu, **Örnekli Hakasça-Türkçe Sözlük,** Akçağ Yay., Ankara 2005, s. 53

-qıña eki bugün tespit edebildiğimiz kadarıyla yalnız Sibirya Tatar Türkçesinin Baraba ağzında /y/li biçimiyle kullanılmaktadır. Baraba ağzının konuşulduğu bazı yerlerde (Tarmakül, Şagır, Tamtav köyleri) /n/'li biçiminin yanı sıra /y/li biçimiyle "**qıya"** olarak görülür ve damak uyumuna girer: Ǐkinçisine yawıqlap **qıya** (YBT, 82) "ikincisine biraz yaklaşıp", sıyırlarına **qıya** (YBT, 84) "yalnız sığırlarına", qaçıq qȯtılğanı **qıya** (YBT, 85) "sadece kaçıp kurtulanları", yaman **qıya** (YBT, 102) "kötüce"[44], Tereze töbönte taş yatar, anı **ğıya** al "Pencerenin dibinde taş var, yalnızca onu al", YǏlek yuq **qıya**, pir uq tsüwetsey epkiliptiler "Kova yokmuş, yalnızca bir çanak getirmişler"[45], Iwlım **qıya** yuq **qıya** "Yalnızca bir oğlum yok"[46].

Türkiye Türkçesi Ağızlarında -qıña ekinin görünümü

Türkiye Türkçesinin başta Ordu, Giresun, Trabzon, Artvin, Malatya olmak üzere çeşitli yörelerine ait ağızlarında da tespit edebildiğimiz kadarıyla **-qıña** ekinin çeşitli kullanılışları görülmektedir.

Ordu ve Artvin'e ait örneklerde küçültme eki işleviyle kullanılmaktadır: yap yaluuz **gine** (AYB, 74), uzun **gine** bunnu var (AYB, 88), az **gine** su goyuyo o (OYA, 299), az **gena** "azıcık" (UKA, 76), bi **gena** "bir tanecik daha" (UKA)

Zikri Turan, Artvin ilinin Yusufeli ilçesi ağzında **gena** şeklinde küçültme işleviyle kullanılan bu ekin, -kına/-gına ekinden geliştiğini belirterek isimden isim yapma ekleri içinde göstermiştir[47].

Ekin en çok zarf yapma işleviyle kullanımı görülür. Ordu, Trabzon ve Malatya yöresi ağızlarında üzerine geldiği kelimeye çoğunlukla eşitlik eki anlamı katıp durum zarfları yapar. Mehmet Aydın, eşitlik eki bahsinde, **-gine** ekinin eşitlik eki olarak kullanıldığını, hatta kimi zaman -ca ekinin -gine ekiyle birlikte (temúzce**gine**) kullanıldığını belirtir[48].

ġoyunnarıŋ bacallarını balarul raat**gine** temúzce**gine** ġırharul (AYB, 64), bunnarı temúzce**gine** ayururul (AYB, 64), öyle bi ġapdı gėtdi ki sert**gine** (AYB, 66), şindi ėyi**gine** de dayanmışlar (AYB, 66), böylecúḳ**gine** işimi alışverişe bozdum (AYB, 69), gėri usulada çekildim şöyle**gine** (AYB, 70), torba baa yēnik**gine** geldi (AYB, 74), ıslaḫ**gine** yalamıyà başladım (AYB, 74), çamurǐla sıvarsıŋ ġúzel **gine** (AYB, 78), yǐlarını ġuvvetlü **gine** bāladım (AYB, 96), pancarı doruyō ḫ ġúzel**gine** (AYB, 102), ince **gine** suvanı dorarsın (OYA, 168), urda ēce **gine** sōdiyōŋ (OYA, 203), kas **gine** ġaşūnan ezerük (OYA, 297), suvannu **gine**, salçalu **gine** ḥaşıllıyoḳ (OYA, 298), ḥalġa şeklinde geniş **gine** (OYA, 251), bunu yavāş **gine** düşürdü

---

44 L. V. Dimitriyeva, **Yazık Barabinskix Tatar,** Leningrad 1981, s. 82, 84, 85, 102.

45 D. G. Tumaşeva, **Dialektı Sibirskix Tatar,** Kazan 1977, s. 220-221.

46 D. G. Tumaşeva, **Yazık Sibirskix Tatar,** Kazan 1968, s. 108.

47 Zikri Turan, **Artvin İli Yusufeli İlçesi Uşhum Köyü Ağzı,** TDK Yay., Ankara 2006, s. 76

48 Mehmet Aydın, **Aybastı Ağzı,** TDK Yay., Ankara 2002, s. 43

(OYA, 286), ne bilem işte biriki deal**kine** karşılıhlı (MİA, 366), tavanın içerisinde güzēl‿**gėne** ġarışdıru ġarışdıru (TYA, 40), küzel‿**Kene** ġavanozlara yerleşdirip (TYA, 67), baḫardıḫ ki gen **genne** dımır dımır Kan çıḫardı (MİA, 279), ağu **gene** süt gibi (MİA, 279), altı sivrice **gene** başı dağınıḫ **gene** tenekeden şapşaḫ yaparlardı (MİA, 279), ufaḫ ufaḫ yuvalarız cığıḫ **gene** gózel bişirrik (MİA, 295), buruya diṇeldih tez **genne** (MİA, 301), güzel bol **genne** gavurmayı dökerler (MİA, 337), ılıh **gene** bir su (MİA, 372).

Ordu, Trabzon ve Malatya yöresinde ayrıca -lik eki ile genişleyerek yine zarf yapma göreviyle de kullanılmaktadır: dōrarsın ince **gine**lik (OYA, 203), güzelce **gėne**lik unu ḥaşlarsan haşla (OYA, 285), undan az ılıḳ **gine**lik (OYA, 284), unu güzel **gine**lik ataşda (OYA, 170), bölece **gine**lik bir günde bütün araziyemizin tümünü ġazduḳ (OYA, 248), çocū ġunda ḳolarsın yanı başlarına bıra ḳūsun şōlece **gine**lik (OYA, 199), ekmā güzelc‿**gine**lik mayalarsın (TYA, 39), unu güzel‿**gine**lik (TYA, 40), el öperler gözel**gene**lik (MİA, 272), düzgün**gine**lik şiltenin içine soḫarıḫ (MİA, 273), onu temiz**gine**lik ip ederük (MİA, 273), ince**gine**lik beş tene caa daḫarıḫ (MİA, 273)

Cemil Gülseren, sivrice **gene**, gözel**gene**lik gibi kullanımlarda -"ce+**gine**", "**gene**+lik" şeklinde bir ek kalıplaşması olayı olduğunu belirtmektedir[49].

Zarf-Fiil Ekleriyle Kullanılışı

Türkiye Türkçesinin bazı ağızlarında -qıña ekinin Tatar, Başkurt ve Özbek Türkçelerinde olduğu gibi zarf-fiil eklerinden sonra kullanıldığı görülmektedir.

-a‿gine/-e‿gine: Necati Demir'in tespitine göre bu zarf-fiil ekinin sahası doğuda Trabzon'un Vakfıkebir ilçesinden başlayıp Sinop sınırlarına, güneyde ise Sivas'ın Suşehri ilçesinin köylerine kadar uzanmaktadır. Demir, fiilin kök ya da gövdesine gelen -a/-e ekiyle zarf hâline geldiğini ve ardından gine veya gėne kelimesiyle genişleyip kurallı olarak -arak/-erek anlamı verdiğini belirtmektedir. Demir'in "gine veya gėne" dediği kelime eski Türkçedeki **-qıña** ekidir.

yarmalī ġaruşdura‿**gine** ġaruşdura‿**gine** büşürürsün (Eynesil-Giresun)

ayānın birini köpek ısırdı, tek ayānın üzerine basa‿**gine** köye ġadar gėtdi (Terme-Samsun)

biz una acele et, buriye gel, dedük. u, güle‿**gine** sallanı sallanı geldi (Koyulhisar-Sivas)

sallana‿**gėne** gidiyodu (Şalpazarı-Trabzon)[50].

şennik yapa‿**gine** götūrĭlardı gelinnik damaTın evüne (TYA, 49)

---

[49] Cemil Gülseren, **Malatya İli Ağızları,** TDK Yay., Ankara 2000, s. 138.

[50] Necati Demir, "Şalpazarı, Giresun ve Ordu Yöresi Ağızlarında Kullanılan Zarf-Fiil Ekleri", **Türklük Bilimi Araştırmaları,** S. 8, Sivas 1999, s. 316-317.

Ayı ... avı g̱ endisi yimiş. Gurd ile dilki baka ̆ **g̱ ene** galmışlar (Giresun-KİAT, 98)

it ̆**gėne,** kata ̆**gine**, ite ̆**gine** göndere ̆bülürse göndercek (TYA, 47)

korka **gänä** varıy<u> urya bakıyu (Şalpazarı-Trabzon)[51].

Yukarıda örnekleri görülen **-a ̆gine/-e ̆gine** zarf-fiil ekindeki **gine/ gėne** unsurunun Eski Türkçe -**qıña** ekinden geldiği Tatar, Başkurt ve Özbek Türkçesindeki kullanımlardan hareketle anlaşılmaktadır. -**qıña** eki, Tatar Türkçesinde "**-**ıp, -keç, -erek, -gende, -mıy, -mıyça", Başkurt Türkçesinde de "**-**ıp, -a, -gende,-mey" ve Özbek Türkçesinde -Ip, -mäsdän gibi zarf-fiil eklerinden sonra kullanılmaktadır. Her üç lehçede de ekin daha çok -Ip zarf-fiil ekinden sonra kullanıldığı görülmektedir.

Tat. oçıp **kına** kile (TTAS-III, s. 505) "uçarak geliyor", gél yılmayıp **kına** yöri. (TE, s. 58) "devamlı gülümseyerek yürüyor", Min aŋa kızmıyça, uylap **kına** bolay didĭm (KBA, 27) "Ben ona kızmadan, düşünerek şöyle dedim".

Baş. sükeyĭp **kĭne** ultırabız. (BTH-II, s. 272) "diz çökerek oturuyoruz.", Seskeler küz̲ qısıp **qın**a qarap alğanday itrder. (BT, s. 75) "Çiçekler gözlerini kısarak bakar gibi yaptılar." örneklerindeki kullanım ile Türkiye Türkçesi ağızlarındaki kullanım aynı anlama gelmektedir. Hatta, Başkurt Türkçesindeki şu örnekte -a zarf fiilinin üzerine gelerek kullanılmıştır: Zurayğan hayın oşo xıyalımdıŋ qanattarı nığın-**a ğına** bardı. (BT, s. 9) "Büyüdükçe bu hayalimin kanatları daha da güçlendi."

Özb. Miryĭqub faqat külip-**ginä** qoydi, bĭşqa heç närsä demädi "Miryakup sadece güldü, başka hiçbir şey demedi[52]", Bu men, qorqib**ginä** javĭb berdi kolaga "Buyum, diye iyice korkarak cevap verdi köleye[53]".

Ekin, Türkiye Türkçesinde daha çok -a/-e zarf-fiil ekiyle, Tatar, Başkurt ve Özbek Türkçelerinde ise -Ip zarf-fiil ekiyle genişlemesi bir lehçe tercihidir. Hem birleşik fiil yapılarında, hem de zarf-fiillerle oluşturulan kip eklerinin kuruluşunda Oğuz grubu lehçeleri çoğunlukla a/-e zarf-fiil ekinden, diğer lehçeleri ise -Ip ekinden faydalanır. Mesela, Basit fiil çekiminin ele alındığı "Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri" adlı eserde şimdiki zaman için oluşturulan fiil kiplerinde Oğuz grubu lehçelerinde -A yorır'lı biçimler görülürken, diğer lehçelerde (çoğunlukla Kıpçak grubu) aynı kip için -(I)p turur, -(I)p otur, -(I)p cat-/yat-, -(I)p bara, -(I)p baratır'lı biçimler yaygındır[54]. Ama anlam ve işlevler değişmez.

---

51 Bernt Brendemoen, "Trabzon Çepni Ağzı ve Tepegöz Hikâyesinin Bir Çepni Varyantı", **Uluslararası Türk Dili Kongresi 1988,** Bildiriler, TDK Yay., Ankara 1996, s. 221.

52 Volkan Coşkun, **age.,** s. 195.

53 Rıdvan Öztürk, **agb.,** s. 1446.

54 **Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I -Fiil- Basit Çekim,** TDK Yay., Ankara 2006, s. 129-343.

-duk**cana**/-dük**cene**: Necati Demir, Ordu ve Samsun yöresinde tespit ettiği bu zarf-fiil ekinin yapısı için "-ca/-ce eşitlik hâli eki üzerine pekiştirme görevi yapan -n getirilmiştir. -a/-e yaklaşma hâli ekiyle genişletilmiştir" demektedir[55]. Bize göre bu yapı, -dukca/-dükce zarf-fiil ekiyle -**ġına/-gine** (<qıña) ekinin birleşmesinden oluşmuştur. **ġına/gine**, zarf-fiil ekinin üzerine gelince ekin başında bulunan /ġ/, /g/ ünsüzü erimiş, ünlü birleşmesiyle birlikte -dukcana/-dükcene yapısı ortaya çıkmıştır (-dukca+ġına>dukcana/-dükce+gine>dükcene).

milletin içdüg**cene** içesi gelür bu sudan (Mesudiye-Ordu)

insanun yedük**cene** yiyesi gelür (Terme-Samsun)

Türkiye Türkçesi ağızlarında **-cene/-cana** yapısı sadece fiil tabanlarına gelen zarf-fiillerde değil isim tabanlarında da vardır. Eşitlik ekinin genişlemiş biçimleri olarak Türkiye Türkçesi ağızlarında görülen "çokçana, güzelcene, īcene, eycene, eyicänä"[56] şekilleri de -çA+ **ġına/gine** birleşmesinden /ġ/, /g/ ünsüzünün erimesiyle oluşmuştur. Ordu ve Malatya ağızlarında gördüğümüz "temúzce**gine**, güzelce **gėne**, bölece **gine,** sivrice **gene**" yapıları ile "çokçana, güzelcene, īcene, eycene, eyicänä" yapıları arasında herhangi bir anlam farkı yoktur. İlk gruptaki yapı, ses olayları sonucu ikinci gruptaki yapılara gelişmiştir. Nitekim Zeynep Korkmaz da, "güzelcene, uyuşuḳcana, çabuḳcana, öylecene, ėycene" kelimelerini "+ġına (<Uyg. +kınya, +qına)+ça" şeklinde ayırmış ve "-ne" ekini, küçültme eki **-gına/-gine**'den getirmiştir.[57].

Aynı birleşme Tatar ve Başkurt Türkçelerinde "-gende **gīne**" yapısında görülür. Türkiye Türkçesindeki -dUkçA ile Tatar ve Başkurt Türkçelerindeki -gAndA zarf-fiil ekleri birbirine yakın anlamla kullanılır.

Tat. Bik ozak yıllar Sovet kĭşĭlerĭn çın bexĭt barı tik cemgıyet xakına üz şexsi tormışıŋnı korban itĭp, üzĭŋnĭ tulısınça şul maksatka buysındırıp yeşegende **gīne** bula ala dip terbiyeledĭler. (Ed., s. 12) "Çok uzun yıllar Sovyet insanını, "gerçek talih yalnız cemiyet uğruna kendi şahsi hayatını kurban edip, kendini tamamen şu amaca vakfedip yaşadığın sürece olabilir" diyerek, eğittiler.", Vlast bulganda **gına** alar devletke de, anıŋ baylıgına da xuca bulacaklar (KBA, 146) "Ancak, hâkimiyet olduğu sürece onlar devlete de, onun zenginliğine de sahip olacaklar".

Baş. Oşonan sığıp, ular milli senğet yazıwsı, xudojnik, kompozitorẓar mifologik obrazdarğa möreceğet itkende **gīne** üse, tip isepleneler. (TAX, s. 132) "Bundan hareketle, onlar millî sanat yazarı, ressam, bestekârlar yalnız mitolojik suretlere müracaat ettikçe yetişir, diye hesaplanıyorlar."

---

55 Necati Demir, **agm.,** s. 328.

56 Ahmet Buran, **Anadolu Ağızlarında İsim Çekim (Hâl) Ekleri,** Ankara 1996, s. 267

57 Zeynep Korkmaz, "Türk Dilinde +ça Eki ve Bu Ek İle Yapılan İsim Teşkilleri Üzerine Bir Deneme", **Türk Dili Üzerine Arastırmalar,** 1. C, TDK Yay., Ankara 1995, s. 58; Zeynep Korkmaz, "Türkçede Ek Yığılması Olaylarının Meydana Gelişi Üzerine", **age.**, s. 85-86.

-īnce**kin:**

en sonunda çayı duyīnce**kin** bedava çay artuḳ ... geldi (OYA, 182).

Pek keŋere dikence**kin** kim canından gaparsa hep on bi lire atıverīler ona (Çankırı)

Ordu ve Çankırı ağızlarında birer örnekte tespit edilen bu ek için Necati Demir, -ince zarf-fiil ekinin genişlemiş biçimidir der[58]. Leylâ Karahan da, ek yığılmasının fazla olduğu bir şekil olduğunu söyleyerek -ınca/-ince ekinin, -k, -ı ve -n sesleri ile genişlemiş biçimi olduğunu belirtir[59].

-ınc**ana**/-inc**ene**:

Sen ora nasıl çıkdın be mıdıh deyinc**ene** mıdıh bi dermen taşı aldım deyoru (Isparta)

Leylâ Karahan, yukarıda örneğini gösterdiği ve kullanımının az görüldüğünü söylediği bu zarf-fiil ekinin yapısı için "-ınca/-ince" ekinin -n ve -a pekiştirme ekleri ile genişlemiş şeklidir" demektedir[60]. Bize göre hem -īnce**kin** hem de -ınc**ana**/-inc**ene** şekilleri de zarf-fiil eki -ınca+gına/-ince+kine yapılarından oluşmuştur. Aynı yapı Tatar Türkçesindeki "-keç **kīne**" birleşmesinde de görülür. Türkiye Türkçesindeki -IncA zarf-fiil ekinin Tatar Türkçesindeki dengi -kAç/-gAç'tır. İki lehçede de aynı anlama gelir.

Tat. Soŋınnan, minĭm taraftan şu yeşĭne citkenge kader ata-anasınnan da işĭtmegen temlĭ, tatlı süzlernĭ işĭtkeç **kĭne**, bĭraz caylandı. (TE, s. 19) "Sonunda, benim tarafımdan, bu yaşına gelinceye kadar ana babasından da duymadığı hoş, tatlı sözleri işitince biraz düzeldi.", Pavel Nilin bĭlen tanışıp kitkeç **kīne** min tĭl kirtesin onıtıp, bik irkĭnlep söyleşe aldım (KBA, 14) "Ben, ancak Pavel Nilin ile tanışınca dil engelini unutup, pek cesurca konuşabildim"

Dikkat edilirse her iki lehçedeki kullanımlarda "duyīnce**kin", "**deyinc**ene", "**işĭtkeç **kīne"** zarf-fiil harekete bir çabukluk katmaktadır. çayı duyīnce**kin** "çayı duyunca, duyar duymaz", Sen ora nasıl çıkdın be mıdıh deyinc**ene** "... deyince, der demez", Tat. tatlı süzlernĭ işĭtkeç **kīne** "tatlı sözleri işitince, işitir işitmez".

Çekimli Fiillerden Sonra Kullanılışı

-qıña eki Türkiye Türkçesi ağızlarında çekimli fiilin üzerine gelerek pekiştirme işleviyle de kullanılmaktadır.

Zeynep Korkmaz, Türkiye Türkçesi ağızlarında çekimli fiiller yanında kullanılan **-qına/-kine** pekiştirme ekinin bir Avşar ağzı özelliği olduğunu ve bu ağız

---

58 Necati Demir, **Ordu İli ve Yöresi Ağızları,** TDK Yay., Ankara 2001, s. 154

59 Leylâ Karahan, "Anadolu Ağızlarında Kullanılan Bazı Zarf-Fiil Ekleri", **Türk Kültürü Araştırmaları** (Prof. Dr. Zeynep Korkmaz'a Armağan), Yıl XXXII/1-2, Ankara 1996, s. 213-214.

60 Leylâ Karahan, **agm.,** s. 212.

özelliğinin Gaziantep, Malatya, Tunceli ve Elazığ ağızlarında etkili olduğunu belirterek şu örnekleri verir: dimiş**kine** "demiş ki", dī**kine** "diyor ki", yatsa**kine** "yatsa ki", alsa**kine** "alsa ki"[61].

Ekin bu şekliyle kullanımı Malatya, Gaziantep, Kahramanmaraş, İzmir, Kütahya, Manisa, Nevşehir, Adana ağızlarında görülmektedir. Cemil Gülseren de, çekimli fiillerin üzerine gelen ekin, Eski Türkçe **-qıña** eki olduğunu ve anlamı kuvvetlendiren bir unsur olduğunu belirtir[62].

"yatak yumadan osandım be herif" diyor o da diyo **kuŋa** eyyi avrat eyyi (MİA, 347)

bu geline bahşış bi şey ver**gine** eyle endirek (MİA, 366)

buez derdi**kine** ne bilem işte (MİA, 366)

Padışah dėdi**kine**: -Niye bıraḫmaḫsınız dėdi (Gaziantep-GDİAT, 204-205)

Irramılcı baḫ dı, **dėdikine**, filanca yoldan bir atlı ḫ elecėk (Gaziantep-GDİAT, 211)

Dėdi**kine** ḫ ene şu gadının dōru olduğunu Ali Gadōluna bildirīm (Kahramanmaraş-GDİAT, 137)

Gardaşlarına dėdi**kine**: Gardaşım siz ḫ endi ḫ endinizi yoḳlaŋ (Kahramanmaraş-GDİAT, 177)

Gardaşları bir-de baḳdı**kine** zėykirleri diyaşılmış (Kahramanmaraş - GDİAT, 177)

Çocuḳ baḳdı**kine** bir gurt ayānı haviye dutmuş uluyōr (Kahramanmaraş-GDİAT, 177)

ġa'sı hast͡olmuş. dimiş-**kini** ġucasını, "adam" dimiş (Manisa-GBAA, 10)

yanna varīḳın deyo͡**ḳını** ġız (Manisa-GBAA, 16)

ġız deyo͡**ḳına**: hadi buba (Manisa- GBAA, 16)

ufaḳ͡olan deyo-**kini** annäsinä (İzmir-GBAA, 22-23)

şuria birikiyo-**kine**, e yiyecek yoh (NYA, 207)

biz buruya ıssız yēre ġonduḲ **kine** tanışalım (AOİA, 208)

kitabı yazāḳan aḳlında tutamaz**kine** hePsini (KYA, 171)

ē, sen ġonuşmuyon͡**kine**. geşdi ġāli (KYA, 172)

başlēyo bırmā. öteki deyo͡**ḳını**, "eleiŋ ḳaçā!" deyo. (KYA, 147)

biyō laf çıḳadıy͡**ḳın** oranıŋ esgeri, bizim burdan kimse yoḳ ġali (KYA, 185)

---

61 Zeynep Korkmaz, "Anadolu Ağızlarının Etnik Yapı İle İlişkisi Sorunu", **Türk Dili Üzerine Arastırmalar,** 2. C, TDK Yay., Ankara 1995, s. 184.

62 Cemil Gülseren, **age.,** s. 155.

Ṭabırı ġaçırıḳan bölük ḳumandarım dediy‿**kin** "nereye ġaçıyoz biz (KYA, 189)

Tuncer Gülensoy, Kütahya yöresine ait "çı oadıy‿ḳ**ın,** dediy‿**kin**" gibi örneklerde ekin sonunda bulunan /-n/ sesinin bir anorganik türeme olmadığını ve Eski Türkçedeki kuvvetlendirme eki **-ġına/-gine**'nin kalıntısı olduğunu söylemektedir[63].

Kütahya ağzında "eğer" edatından ve "mi" soru ekinden sonra gelerek pekiştirme işleviyle kullanılmaktadır: eğer**kinī** bunı ǐşē_dip de (KYA, 141), hinci mevlüdde mi**kine**? (KYA, 171). Bu kullanım Yeni Uygur Türkçesindeki kullanımla benzerlik göstermektedir: Rast, mėniŋ dadam nedė**kine**? "Doğru, benim babam nerede acaba?[64]".

İlk kez Tonyukuk ve Kültigin yazıtında tek örneği ile karşılaştığımız (azqıña) -qıña eki Türkçenin tarihî gelişimi içinde kullanım alanı genişleyerek yapı ve işlev bakımından oldukça zenginleşmiştir. Bugün Türk lehçeleri içinde özellikle Kıpçak grubu Türk lehçelerinde ve Karluk grubu lehçelerinde çok geniş bir kullanım alanı vardır. Sibirya lehçelerinde sınırlı kullanımı görülen bu ekin, Oğuz grubu lehçelerinde olmamasına rağmen Türkiye Türkçesi ağızlarında kullanılması ise ilgi çekicidir.

Ekin Türkiye Türkçesi ağızlarındaki izini bir Kıpçak tesiri olarak açıklamak mümkün görünmektedir. Bilhassa Ordu, Giresun, Trabzon ve Artvin yöresine ait örneklerde ekin kullanımı ve işlevi görüldüğü gibi Kıpçak lehçelerindeki kullanım ve işlevle ortaklıklar göstermektedir.

Türkiye Türkçesi ağızlarının oluşumunda Oğuz boylarının önemli bir katkısının olduğu dil verileriyle ortaya konmuştur[65]. Bununla birlikte gerek XI. yüzyıldan önce gerekse daha sonraları Oğuzların dışında kalan diğer Türk boyları da Anadolu'ya yerleşmiştir. Zeynep Korkmaz, Bartın ve yöresi ağızlarında Oğuz, Türkmen ve Kıpçak unsurlarının karışıp kaynaşmasıyla bir tabakalaşmanın ortaya çıktığını dil verileriyle belirlemektedir[66].

Ağızlardaki dil verilerinden hareketle Kıpçak boylarının Anadolu'nun şekillenmesinde ve söz varlığının oluşumunda önemli etkileri olduğu söylenebilir. Zeynep Korkmaz, bugün Türkiye Türkçesinde görülen "bubay, gendüy, dav, avuz, yalavuz, sovuk, hen (sen), hizi (sizi), cılkı, cırla-" kelimelerini, Anadolu'ya gelen

---

63 Tuncer Gülensoy, **Kütahya ve Yöresi Ağızları,** TDK Yay., Ankara 1988, s. 69.

64 Rıdvan Öztürk, **age.,** s. 153.

65 Zeynep Korkmaz, "Anadolu Ağızlarının Etnik Yapı İle İlişkisi Sorunu", **Türk Dili Üzerine Arastırmalar,** 2. C, TDK Yay., Ankara 1995, s. 179; Tuncer Gülensoy, **Kütahya ve Yöresi Ağızları**, TDK Yay., Ankara 1988, s. 1-10; Tuncer Gülensoy-Ahmet Buran, **Elazığ Yöresi Ağızlarından Derlemeler 1,** TDK Yay., Ankara 1994, s. 24-27; Ahmet Buran-Şerife Oğraş, **Elazığ İli Ağızları,** Elazığ 2003, s. 11-13; Gürer Gülsevin, **Uşak İli Ağızları,** TDK Yay., Ankara 2002, s. 7-9.

66 Zeynep Korkmaz, "Bartın ve Yöresi Ağızlarında Lehçe Tabakalaşması", **Türk Dili Üzerine Araştırmalar II**, TDK yay., Ankara 1995, s. 162-178.

Kıpçak Türklerinin varlığıyla açıklar[67]. Bugün İzmit'ten Artvin'e kadar uzanan sahil şeridinde özellikle İzmit, Bartın, Tirebolu ve Artvin'de yoğun olmak üzere, Türkiye'nin her yerinde Kıpçak Türkçesinin özellikleri görülmektedir[68].

Türkiye Türkçesi ağızlarının oluşumunda Peçenek ve Kıpçak Türklerinin etkisi çeşitli araştırmalarla ortaya konmuştur. Mesela, Bolu'dan Artvin'e kadar uzanan sahadaki tarihî kayıtlardan[69], yer adlarından ve ağız özelliklerinden bu etkiyi tespit etmek mümkündür[70]. Karadeniz ve İç Anadolu'da çeşitli illere bağlı olan "Kumanlar, Bacanak, Peçene, Paçan, Canik, Kumanet, Komanet, Komarita, Komarı, Kumandere, Kunanak, Kıpçak" gibi yer adları Peçenek ve Kıpçak Türklerinden kalmadır. Yine bu bölge ağızlarında yer alan " bilō (bileği), buzō (buzağı), dav, bav, bov- (boğ-), avız, avrı, cemek (yemek), cer, cılga (yılga), şünküt (çünkü), geş (genç), deyirmen, siyir (sinir) , palan (falan), teref (taraf) gibi kelimelerin Kıpçak ses özelliklerini taşıması, bölge ağızlarının oluşumundaki Kıpçak etkileridir[71].

Leylâ Karahan ve Feridun Tekin, Karadeniz sahil şeridinde tespit edilen Kıpçak Türkçesi izlerinin bu yörede bazı Kıpçak boylarının iskân edilmesiyle açıklanabileceğini ifade eder[72]. Ahmet Buran da Tunceli, Malatya, Elazığ, Kahramanmaraş, Ankara, Kırşehir gibi Türkiye Türkçesi ağızlarında /ş/ yerine kullanılan /s/ nin bir Kıpçak Türkçesi özelliği olduğunu tespit eder[73].

Ahmet Buran'ın belirttiği gibi, Türkiye Türkçesi ağızlarının oluşumunda Oğuzlar dışındaki boyların etkisi bulunmasına rağmen, bu unsurlar Oğuz Türkçesinin temel yapısında ve işleyişinde bir değişme meydana getirmemiş, aksine bu özellikler zamanla Oğuz Türkçesinin içinde erimiştir.[74] Ancak, Kıpçak Türkçesi Oğuzca içinde erimekle beraber **-qıña** ekinde olduğu Türkiye Türkçesi ağızlarında çeşitli izler bırakmıştır.

---

67 Zeynep Korkmaz, "Anadolu Ağızlarının Etnik Yapı İle İlişkisi Sorunu", **Türk Dili Üzerine Arastırmalar,** 2. C, TDK Yay., Ankara 1995, s. 179.

68 Leylâ Karahan, **Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması**, TDK Yay., Ankara 1996, s. 181

69 Fahrettin Kırzıoğlu, **Kıpçaklar,** TTK Yay., Ankara 1992; Salim Cöhçe, "Doğu Karadeniz Bölgesinin Türkleşmesinde Kıpçakların Rolü", **Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri**", Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yay., Samsun 1988, s. 477-484; İbrahim Tellioğlu, **Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler,** Serander Yay., Trabzon 2004.

70 Necati Demir, "Karadeniz Bölgesi Ağızlarında Kıpçak Türkçesi Özellikleri", **IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I,** (24-29 Eylül 2000), TDK Yay., Ankara 2007, s. 417-424.

71 Necati Demir, "Karadeniz Bölgesi'nde Peçenekler ve Kıpçaklar", **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu** (3-5 Mayıs 2001), Bildiriler, C. II, Trabzon 2002, s. 401-409.; Can Özgür, "Doğu Karadeniz Ağızlarında Kıpçakça Üzerine Tespitler", **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu** (3-5 Mayıs 2001), Bildiriler, C. II, Trabzon 2002, s. 189-193.

72 Leylâ Karahan, **Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması,** TDK Yay., Ankara 1996, s. 97.; Feridun Tekin, "Trabzon ve Yöresi Ağızlarının Etnik Yapı İle İlişkisi", **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu** (3-5 Mayıs 2001), Bildiriler, C. II, Trabzon 2002, s. 195-201.

73 Ahmet Buran, "Türkçede ve Türkiye Türkçesi Ağızlarında s/ş Meselesi", **IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II,** (24-29 Eylül 2000), TDK Yay., Ankara 2007, s. 2109-2111.

74 Ahmet Buran, **Anadolu Ağızlarında İsim Çekim (Hâl) Ekleri**, TDK Yay., Ankara 1996, s. 3.

-qıña Ekinin Tarihî, Çağdaş Lehçelerde ve TT Ağızlarında Görünümü

Göktürk	-qıña							
Uygur	-qına	-kine	-kie	-qıya	-qaya	-kiye	-qıa	
Karahanlı	-qına	-qıya	-kiye					
Kıpçak	-ġına-	-qına	-gine	-kine				
Çağatay	-ġına	-qına	-gine	-kine				
Tatar	gına	kına	gǐne	kǐne	-gǐne	-kǐne		
Başkurt	ğına	qına	gǐne	kǐne	-kǐne			
Kırgız	gana							
Kazak	ğana	qana	gene	kene	-ğana	-kene		
K. kalpak	ğana	-ğana	-kene					
Karay	-ğına	ğana	-gine					
Kırım Tat.	-ğana	-kene						
Nogay	-ğana	-qana	-gene	-kene				
Kumuk	-gine							
Özbek	-qınä -	-ginä	-kinä					
Y. Uygur	-ğina	-qina	-gine	-kine				
Hakas	-hın	-hına						
TT Ağz.	gine -gine	gena	gene -gene	genne kuŋa	-ġene	-Kene -ḳını	-kine -kini	-oın -kin

KAYNAKLAR VE KAYNAK KISALTMALARI

A. Von Gabain, **Eski Türkçenin Grameri** (Çev. Mehmet Akalın), TDK Yay., Ankara 1988.

Ahmet Buran, **Anadolu Ağızlarında İsim Çekim (Hâl) Ekleri,** Ankara 1996.

Ahmet Buran, "Türkçede ve Türkiye Türkçesi Ağızlarında s/ş Meselesi", **IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II,** (24-29 Eylül 2000), TDK Yay., Ankara 2007, s. 2107-2112.

Ahmet Buran-Şerife Oğraş, **Elazığ İli Ağızları,** Elazığ 2003.

Ali Fehmi Karamanlıoğlu, **Kıpçak Türkçesi Grameri,** TDK Yay., Ankara 1994.

AYB: Mehmet Aydın, **Aybastı Ağzı,** TDK Yay., Ankara 2002.

Ayten Atay, **Nogay Türkçesi Grameri,** Erciyes Üniversitesi Sos. Bil. Ens. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kayseri 1998.

Bernt Brendemoen, "Trabzon Çepni Ağzı ve Tepegöz Hikâyesinin Bir Çepni Varyantı", **Uluslararası Türk Dili Kongresi 1988,** Bildiriler, TDK Yay., Ankara 1996, s. 211-223.

Can Özgür, "Doğu Karadeniz Ağızlarında Kıpçakça Üzerine Tespitler", **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu** (3-5 Mayıs 2001), Bildiriler, C. II, Trabzon 2002, s. 189-193.

Ceyhun Vedat Uygur, **Karakalpak Türkçesi Grameri,** Denizli 2001.

D. G. Tumaşeva, **Yazık Sibirskix Tatar,** Kazan 1968

D. G. Tumaşeva, **Dialektı Sibirskix Tatar,** Kazan 1977.

Ekrem Arıkoğlu, **Örnekli Hakasça-Türkçe Sözlük,** Akçağ Yay., Ankara 2005.

Fahrettin Kırzıoğlu, **Kıpçaklar,** TTK Yay., Ankara 1992.

AOİA: Faruk Yıldırım, **Adana ve Osmaniye İlleri Ağızları I-II,** TDK Yay., Ankara 2006.

Feridun Tekin, "Trabzon ve Yöresi Ağızlarının Etnik Yapı İle İlişkisi",

Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu (3-5 Mayıs 2001), Bildiriler, C. II, Trabzon 2002, s. 195-201.

GBAA: Zeynep Korkmaz, Güney-Batı Anadolu Ağızları, TDK Yay., Ankara 1994.

GDİAT: Ahmet Caferoğlu, **Güney Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar,** TDK Yay., Ankara 1995.

İbrahim Tellioğlu, **Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler,** Serander Yay., Trabzon 2004.

Gürer Gülsevin, **Uşak İli Ağızları,** TDK Yay., Ankara 2002

János Eckmann, **Çağatayca El Kitabı** (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul 1988.

K. M. Musayev, **Grammatika Karaimskogo Yazıka,** Moskva 1964.

Kenan Koç-Oğuz Doğan, **Kazak Türkçesi Grameri,** Gazi Kitabevi, Ankara 2004.

KİAT: Ahmet Caferoğlu, **Kuzeydoğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar,** TDK Yay., Ankara 1994.

KYA: Tuncer Gülensoy, **Kütahya ve Yöresi Ağızları**, TDK Yay., Ankara 1988.

L. V. Dimitriyeva, **Yazık Barabinskix Tatar,** Leningrad 1981.

Leylâ Karahan, "Anadolu Ağızlarında Kullanılan Bazı Zarf-Fiil Ekleri", **Türk Kültürü Araştırmaları** (Prof. Dr. Zeynep Korkmaz'a Armağan), Yıl XXXII/1-2, Ankara 1996, s. 205-236.

Leylâ Karahan, **Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması**, TDK Yay., Ankara 1996.

Mıkolas Fırkoviçius, **Mien Karayçe Ürianiam**, Vilnius 1996.

MİA: Cemil Gülseren, **Malatya İli Ağızları,** TDK Yay., Ankara 2000.

N. A. Baskakov (Red.), **Nogaysko-Russkiy Slovar**, Moskva 1963.

N. A. Baskakov, **Nogayskiy Yazık İ Ego Dialektı,** Moskva 1940.

N. A. Baskakov-A. Zayonçkovskiy-S. M. Şapşal, **Karaimskogo-Russko-Polskiy Slovar**, Moskva 1974.

Necati Demir, "Karadeniz Bölgesi'nde Peçenekler ve Kıpçaklar", **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu** (3-5 Mayıs 2001), Bildiriler, C. II, Trabzon 2002, s. 401-409.

Necati Demir, "Şalpazarı, Giresun ve Ordu Yöresi Ağızlarında Kullanılan Zarf-Fiil Ekleri", **Türklük Bilimi Araştırmaları,** S. 8, Sivas 1999, s. 313-334.

Necati Demir, "Karadeniz Bölgesi Ağızlarında Kıpçak Türkçesi Özellikleri", **IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I,** (24-29 Eylül 2000), TDK Yay., Ankara 2007, s. 417-424.

Necmettin Hacıeminoğlu, **Karahanlı Türkçesi Grameri,** TDK Yay., Ankara 2003.

NYA: Zeynep Korkmaz, **Nevşehir ve Yöresi Ağızları,** TDK Yay., Ankara 1994.

OYA: Necati Demir, **Ordu İli ve Yöresi Ağızları,** TDK Yay., Ankara 2001.

Rıdvan Öztürk, **Yeni Uygur Türkçesi Grameri,** TDK Yay., Ankara 1994.

Rıdvan Öztürk, "Özbek Türkçesinde Gına Morfemi", **IV. Uluslararası Türk Dili**

Kurultayı Bildirileri II (24-29 Eylül 2000), TDK Yay., Ankara 2007, s. 1440-1447.

Salim Cöhçe, "Doğu Karadeniz Bölgesinin Türkleşmesinde Kıpçakların Rolü", **Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri**", Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yay., Samsun 1988, s. 477-484

Sultan Mahmut Kaşgarlı, **Modern Uygur Türkçesi Grameri,** Orkun Yay., İstanbul 1992.

Talât Tekin, **Orhon Türkçesi Grameri,** Simurg yay., İstanbul 2003.

Talât Tekin, **Orhon Yazıtları,** TDK Yay., Ankara 2006.

TİKT: Aysu Ata, **Türkçe İlk Kuran Tercümesi (Rylands Nüshası) Karahanlı Türkçesi,** TDK Yay., Ankara 2004.

Tuncer Gülensoy-Ahmet Buran, **Elazığ Yöresi Ağızlarından Derlemeler 1,** TDK Yay., Ankara 1994

Tülay Çulha, **Karaycanın Kısa Söz Varlığı** (Karayca-Türkçe Kısa Sözlük), Kebikeç Yay., İstanbul 2006.

TYA: Necati Demir, **Trabzon ve Yöresi Ağızları,** 3 Cilt, Gazi Kitabevi, Ankara 2006.

UKA: Zikri Turan, **Artvin İli Yusufeli İlçesi Uşhum Köyü Ağzı,** TDK Yay., Ankara 2006.

Volkan Coşkun, **Özbek Türkçesi Grameri,** TDK Yay., Ankara 2000.

Z. Z. Bammatova, **Kumıksko-Russkiy Slovar,** Moskva 1969.

Zeynep Korkmaz, "Anadolu Ağızlarının Etnik Yapı İle İlişkisi Sorunu", **Türk Dili Üzerine Arastırmalar,** 2. C, TDK Yay., Ankara 1995, s. 184.

Zeynep Korkmaz, "Bartın ve Yöresi Ağızlarında Lehçe Tabakalaşması", **Türk Dili Üzerine Araştırmalar II**, TDK yay., Ankara 1995, s. 162-178.

Zeynep Korkmaz, "Türkçede Ek Yığılması Olaylarının Meydana Gelişi Üzerine", **Türk Dili Üzerine Arastırmalar,** 1. C, TDK Yay., Ankara 1995, s. 85-90.

Zeynep Korkmaz, "Türk Dilinde +ça Eki ve Bu Ek İle Yapılan İsim Teşkilleri Üzerine Bir Deneme", **Türk Dili Üzerine Arastırmalar,** 1. C, TDK Yay., Ankara 1995, s. 12-84.

Zühâl Yüksel, **Kırım Tatar Türkçesi Grameri,** Ankara 2005.

TÜRK LEHÇELERİ İÇİN KULLANILAN KAYNAK ESERLER VE KAYNAK KISALTMALARI

TATAR TÜRKÇESİ

Ed.: A. G. Exmedullin (Red.), **Edebiyet 11**, Megarif Neşriyatı, Kazan 1995

KBA: Emirxan Eniki, **Koyaş Bayır Aldınnan,** Kazan 1996.

STLY: X. R. Kubratov-L. T. Maxmutova-L. P. Smolyakova-E. R. Tenişev (Red.), **Sovremennıy Tatarskiy Literaturnıy Yazık**, Moskva 1969.

Tat. Grm.: Zekiyev, M. Z.-F. A. Ganiyev-K. Z. Zinnetullina (Red.), **Tatarskaya Grammatika-II**, Morfologiya, Kazan 1993

TE: Z. N. Xebibullina-X. G. Ferdiyeva-E. N. Xuciexmetov, **Tatar Edebiyeté 8**, Kazan "Megarif" 1995

TG-II: M. Z. Zekiyev-F. A. Ganiyev-K. Z. Zinnetullina (red.), **Tatarskaya Grammatika-II**, Morfologiya, Kazan 1993

TTAS-I: L. T. Maxmutova-M. G. Möxemmediyev-K. S. Sabirov-Ş. S. Xanbikova (Red.), **Tatar Téléněŋ Aŋlatmalı Süzlégé I** A-Y, Kazan 1977

TTAS-II: L. T. Maxmutova-M. G. Möxemmediyev-K. S. Sabirov-Ş. S. Xanbikova (Red.), **Tatar Téléněŋ Aŋlatmalı Süzlégé II** K-S, Kazan 1979

XA: Fatix Urmançiyev, **Xalık Avazı**, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 1974

XNM: N. Velitova (Haz.), **Xuca Nasrétdin Mezekleré**, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 1992

BAŞKURT TÜRKÇESİ

Ark.: Arqayım, Roman-Gezit 1, 1995

BT: A. A. Ğellemov-J. F. Kéyékbayev-X. S. Feritov, **Başqort Télé** 5-6, Öfö 1988

BTH-II: İ. M. Agişev vd., **Başqort Téléněŋ Hüzlégé II**, Meskew 1993

TAX: Salavat Galin, **Tél Asqısı Xalıqta**, Öfö 1993

KIRGIZ TÜRKÇESİ

AG: Ülkü Çelik, Kırgızca Bir Hikâye: **Astra Gülü**, Metin-Çeviri-Dizin, H. Ü. SBE Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim, Ankara 1988

KA: Cengiz Aytmatov, **Kader Ağı** (Kıyamat), KBY, Ankara 1993

KTG: B. Oruzbayeva-S. Kudaybergenov (Red.), **Kırgız Tilinin Grammatikası**, Frunze 1964

KTŞB: Murat Ceritoğlu, **Kırgız Türkçesinin Şekil Bilgisi**, Çanakkale Onsekiz Mart Ün. SBE Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Çanakkale 1998

KTTS: E. Abduldayev-D. İsayev, **Kırgız Tilinin Tüşündürmö Sözdügü**, Frunze 1969

KAZAK TÜRKÇESİ

MÄ: Ferhat Tamir-Halil Arıcan (Haz.), **Muxtar Äwezov**, **Seçilmiş Hikâyeler**, Türksoy Yay., Ankara 1997

BKT: Mustafa Öner, **Bukünkü Kıpçak Türkçesi,** TDK Yay., Ankara 1998

Jel.: Jelmaya, S. 7-8 (Ocak-Nisan 2000), Ankara 2000

KARAKALPAK TÜRKÇESİ

ADM: Orazbay Äbdiraxmanov, **Aralım Dertim Menim**, Nökis-Qaraqalpaqstan 1990.

ET: Kamal Mämbetov, **Edebiyat Teoriyası**, Nökis 1995

HKT: D. S. Nasırov-E. B. Berdimuratov-A. D. Dävletov-A. B. Bekbergenov, **Häzirgi Qaraqalpaq Tili**, Morfologiya, Nökis 1981

KARAY TÜRKÇESİ

MKÜ: Mıkolas Fırkoviçius, **Mien Karayçe Ürianiam**, Vilnius 1996

KIRIM TATAR TÜRKÇESİ

KTT: Hülya Savran, **Kırım Tatar Türkçesi**, Balıkesir 2001

KÂHTA AĞZI ÜZERİNE

Fatih ALKAYIŞ*

İnsanlarla anlaşabilmemize ve karşılaştığımız sorunları çözmemize yardımcı olan dilimiz, bizim en temel varlığımızdır. Türkçeyi güzel konuşan insanlar, başkaları üzerinde olumlu bir etki yaratır. Dikkat edersek, kendi mesleklerinde zirveye çıkan veya iş hayatında büyük başarılar elde eden insanların gelişmiş bir konuşma becerileri vardır.

Dili doğru ve etkili kullanmak bir beceri işi olduğundan, bazı insanlar gerek konuşma dilinde, gerekse yazı dilinde zaman zaman ifade ve telaffuz hataları yaparlar. Bu tür dil yanlışlıkları karşısında onlara güldüğümüz ya da onları yadırgadığımız durumlar olur.

Türkçe dünyanın en çok konuşulan dilleri arasında yer almaktadır. Sınırsız sözcük türetme olanaklarına sahip bir dildir. Türkçeyi kullanırken ortaya çıkan ifade bozukluklarının sebebi, aslında bu dili konuşanların Türkçeye yeterince hâkim olamamasından kaynaklanmaktadır.

Adıyaman'ın en büyük ilçesi olan Kâhta, 60.000 nüfuslu bir yerleşim merkezidir. İlçenin kendine özgü bir ağız yapısı vardır. Kâhta ağzında anlaşılmazlığa ve karışıklığa yol açan iki özellik, ilçeye dışarıdan gelen herkesin hemen dikkatini çekmektedir:

1) Sözcüklerin söylenişinde bazı sesler birbiriyle karıştırılmaktadır. Bu seslerin başında "*o-u*" ve "*ö-ü*" gelmektedir. Örneğin "*yol*" kelimesi "*yul*" şeklinde; "*su*" kelimesi "*so*" şeklinde; "*söz*" kelimesi "*süz*" şeklinde telaffuz edilmektedir. Bu söyleyiş özelliği "*o-u*" ve "*ö-ü*" seslerini barındıran bütün kelimelerde görülmektedir:

Örnekler:

Ey Allahın kolları	(**Ey Allah'ın kulları** '*Bir Cuma namazı hutbesinden*')
Gül kenarına gittim	(**Göl kenarına gittim**)
Küfte yuğurduk	**(Köfte yoğurduk)**
Urganizasyun buzuk	**(Organizasyon bozuk)**

2) Bazı sözcüklerin sonuna farklı ekler getirilmektedir. Türkçede bulunma hâli *-da/-de* ekiyle; ayrılma hâli *-dan/-den* ekiyle karşılanmaktadır. Ancak Kâhta ağ-

* Yrd. Doç. Dr., Adıyaman Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi, ADIYAMAN

zında *-dan/-den* eki yerine *-da/-de* eki kullanılmaktadır. Bu kullanım, Eski Türkçenin ilk döneminde *ayrılma* hâli eki olmadığı için, bunun yerine *bulunma* hâli ekinin kullanılması ve bu alışkanlığın sürdürülmesiyle açıklanabilir.

Örnekler:

Bugün ukulda gelirken...

(Bugün okuldan gelirken...)

Adam süzünde dünmüş.

(Adam sözünden dönmüş.)

Aşağıdakilerde hangisi...

(Aşağıdakilerden hangisi...)

Aşağıdaki örnekte, Musa Eroğlu'nun türküsünü Kâhtalı bir vatandaşımızın nasıl mırıldandığını görebiliriz:

Geçtim dönya özerinde,	**(Geçtim dünya üzerinden)**
Ümür bir nefes derinde,	**(Ömür bir nefes derinden)**
Bak feleğin çemberinde,	**(Bak feleğin çemberinden)**
Yulun sunu gürünüyur…	**(Yolun sonu görünüyor…)**

Kâhta ağzıyla ilgili olarak yukarıda belirttiğimiz bu iki temel özellik, verdiğimiz örneklerde yan yana bulunmakta ve bu ağzın genel yapısını ortaya koymaktadır. Aslında bu özellikler, öğrenim durumu ne olursa olsun, bütün Kâhtalı vatandaşlarımızda görülmektedir; çünkü kişi kendini doğuştan bu konuşma tarzının içerisinde bulmaktadır.

Kâhta ağzında "*o-u*" ve "*ö-ü*" seslerinin birbiriyle karıştırılması sadece konuşma dilinde değil, yazı dilinde de görülmektedir. Bu söyleyiş yazı diline geçince, iki ses arasındaki kullanım farkı ayırt edilememekte ve büyük bir karışıklık doğmaktadır. Durum böyle olunca, doğru olanın öğrenilmesi ve öğretilmesi de zorlaşmaktadır. Aynı karışıklık, Elazığ'ın Baskil ilçesinde de geniş oranda görülmektedir.

Aşağıya aldığımız türkü Gölbaşı-Adıyaman yöresine ait olup, Kâhta ağzının tesiriyle şu şekilde derlenmiştir:

*Gölbaşı'na vardım **gölleri** çoktur,*
Güzeller geliyor sevdiğim yoktur,
Şalvarlı gelin, fistanlı gelin…

Altını çizerek gösterdiğimiz kelime aslında "*göl*" değil, "*gül*" olmalıdır. Çünkü Adıyaman'ın Gölbaşı ilçesinde bir tane göl vardır; ama güller çoktur. Dahası, bu parça 3485 repertuar numarasıyla TRT arşivine girmiş ve söz konusu kelime

uzun süre "*gölleri*" biçiminde çalınıp söylenmiştir. Daha sonra yanlışlık fark edilince TRT kayıtlarındaki "*göl*" kelimesi "*gül*" olarak düzeltilmiştir.

"*o-u*" seslerinin yanlış kullanımıyla ilgili bir başka örnek verelim. Kâhtalı Mıçı olarak bilinen ünlü türkücü, yıllar önce bir televizyon programına katıldığında sunucu kendisine birkaç soru yöneltiyor:

Sunucu: *Efendim, burcunuz nedir?*

Kâhtalı Mıçı: *Allah'a şükür benim kimseye borcum yoktur.*

Kâhta'daki bazı market ve işyerlerinin camlarına asılmış birkaç duyuru hemen dikkatimizi çekmişti:

Tuz şeker vardır **(Toz şeker vardır)**

Kömör satılır **(Kömür satılır)**

Dundurma **(Dondurma)**

Suğuk kula **(Soğuk kola)**

Yine diğer bir sorun, Kâhtalı nüfus memurlarının, işlerinin gereği olarak kişi adlarını ve soyadlarını nüfus cüzdanlarına yazarken "*o-u*" ve "*ö-ü*" seslerini karıştırmaları ve bunun sonucunda birtakım gülünç durumlarla karşılaşılmasıdır. Örneğin "*Bülbül*" ve "*Duymaz*" soyadları nüfus cüzdanlarına "*Bölböl*" ve "*Doymaz*" biçiminde geçerken, "*Orhan*" ve "*Ömer*" adları da "*Urhan*" ve "*Ümer*" biçiminde geçmiştir.

Ağızlarda bazı sesler birbirine karıştırılabilir ve birtakım yanlış telaffuzlar ortaya çıkabilir; ancak bunlar belli bir oranın üzerinde olmamalı ve yazı diline yansımamalıdır. Ağızlardaki değişik kullanımların yazı diline geçmesi, doğru bilgiye ulaşma ve dil birliğini sağlama konularında çeşitli güçlükler doğurmaktadır.

KAYNAKÇA

Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni, TDK Yayınları, Ankara,1999.

BURAN, Ahmet; Doğu *ve Güneydoğu Anadolu Üzerine Araştırmalar II (Ağızlar)*, Boğaziçi İlmi Araştırmalar Serisi: 8, İstanbul, 1992.

CAFEROĞLU, Ahmet; *Anadolu Ağızlarından Toplamalar*, TDK Yayınları, Ankara, 1994.

----------; *Güneydoğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar*, TDK Yayınları, Ankara, 1995.

GÜLENSOY, Tuncer; ALKAYA, Ercan; *Türkiye Türkçesi Ağızları*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2003.

DOĞU ANADOLU AĞIZLARI İLE NAHÇIVAN AĞIZLARI ARASINDA ETKİLEŞİM MESELELERİ

Ebülfez AMANOĞLU*

Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Türkiye Cumhuriyeti ile sınır komşusudur. Azerbaycan'ın bölünmez parçası olan Nahçıvan toprağının özerklik statüsünün ilginç bir tarihi vardır. 1918-1920 yıllarında Ermeni taşnakları Doğu Anadolu ve Güney Kafkasyanın böyük bir kısmını ele geçirmek, Rusya'nın desteğiyle burada devlet kurmak istiyordu. Bu nedenle bölgeye sık sık saldırıyor, yerli Türklere mezalim yapıyordu. Aynı zamanda Rus Sovyet yönetimi gizlinde Ermenilerle anlaşmış, Nahçıvan'ı Ermenistan'a hediye edeceğine söz vermişti. Ama bölge ahalisinin direniş göstermesi ve Kazım Karabekir Paşa'nın askerî birlikleri Ermenilerin bu amaca ulaşmasına olanak sağlamamıştır. Sonuçta Mustafa Kemal Atatürk'ün baskısı ve önerisi ile 16 Mart 1921 Moskova ve 13 Ekim 1921 tarihlerinde Türkiye—Rusya ve Türkiye-Güney Kafkasya Cumhuriyetleri arasında imzalanmış anlaşmalarda bu bölgeye ait ayrıca madde yer almış ve böylece Nahçıvan Cumhuriyeti Azerbaycan'a bağlı Özerk Bölge ilan edilmiştir. Rusya yönetimi Zengezur bölgesini Ermenistan'a hediye ettiği için Nahçıvan bölgesi Azerbaycan'dan ayrı düşmüş durumdadır. Yani toprak sınırına sahip değildir. Ne mutlu ki, Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Kars anlaşması gereğince Türkiye Cumhuriyeti ile 11 km sınır komşusudur. Bu anlaşma gereğince Sovetler Birliği yıkıldığında 28 Mayıs 1992 yıl tarihinde bu iki cumhuriyeti birbirine bağlayan umut köprüsü açılmıştır. Bu köprü sayesinde Nahçıvan Ermeni işgalinden kurtarılmış, bölge ayakta kalabilmiştir.

Bu yakınlık ve sınır komşuluğu nedeniyle gidiş-dönüş işlemleri hız kazanmıştır. Şu anda Nahçıvan bölgesinde çok sayıda Türk iş adamı iş yapmakta, işçi ve esnaf ticaret ve inşaat işlerinde çalışmaktadır. Bunun dışında evlilik dolayısıyla akrabalık bağları da genişlemektedir. Aynı zamanda çok sayıda Nahçıvan insanı ailesi ile birlikte Türkiye Cumhuriyeti'nin çeşitli illerinde işçi olarak çalışmakta, çok sayıda Azeri öğrenci bu ülkede yüksek öğrenim görmektedir.

Bütün bu etkileşimler sonucunda Nahçıvan ağızları ile Doğu Anadolu ağızları arasında bir takım ortak ses ve şekil bilgisi ile söz varlığı özellikleri ortaya çıkmıştır. Dialektoloji biliminin çağdaş durumu bu güncel konuların gündeme getirilmesini, Doğu Anadolu ağızları ile Nahçıvan ağızları arasındaki etkileşim meselelerinin araştırılmasını zaruri hâle getirmiştir.

---

* Prof. Dr., Nahçıvan Dil ve Edebiyat Enstitüsü, NAHÇIVAN

Şunu da belirtelim ki, daha XX. yüzyılın 20'li yıllarında Ermeni saldırılarının yoğunlaşması sonucunda Nahçıvan bölgesinin ahalisinin bir kısmı Aras nehrinin öbür kıyısına göç etmiş, Türkiye Cumhuriyeti'nin şimdiki Iğdır ve Kars illerinin çeşitli ilçelerinde iskân edinmişler.

Rahmetli Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu daha XX. yüzyılın 30'lu yılları sonlarında Doğu Anadolu'da ağız derlemeleri yaparken Kars ili ve yöresinde gelme Türk unsurlarının ağızlarını, özellikle Azeri ağızlarını da tasnif etmiştir. Dikkate değer bir hâldir ki, bu listede diğer Azeri ağızlarının yanı sıra Nahçıvanlı ağzı da belirtilimiştir (A.Caferoğlu. Doğu illerimiz ağızlarından toplamalar, Ankara, 1995, s. XIII). Azeri ağızlarının "Kars ili ağızları üzerinde müessir olduğu göz önünde tutulmalıdır" diye belirten Caferoğlu Van, Bitlis Muş ve Ağrı ağızlarını da bu listeye ekleyerek böyle bir genelleme yapmıştır: "Burası coğrafik durumu dışında diğer hem sınır bulunduğu komşu ülkeler ağızları ile bir küll teşkil eden doğu Türkçemizin âdeta bir merkezi mesabesindedir. Ve coğrafi lenpüistik haritasında burası hiç şüphe yoktur ki, her iki Azerbaycan ağızları ile beraber cenuptaki Irak Türk aşiret ağızları ile ayarlanmak mecburiyetindedir. Muayyen bir sınır içerisine alınmak veya çevresi çizilmek istenirse doğu Türkçemizin başlangıç noktasını: Şimali Kafkasya hudutları, şarkını Urmiye gölü ve yöresi, cenubunu Irak Türkleri, garbını ise Malatya ve Sivas bölgeleri teşkil etmektedir (A. Caferoğlu. Anadolu İlleri Ağızlarından Derlemeler. Ankara, 1995, s. XV-XVI).

Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti konusunu betimlerken şunu da belirtmekte yarar var: Bölgenin 800 km karesi Sovyetler Birliği üst düzey yetkillilerinin destek ve yardımı ile 10 civarında köy (Karçevan, Akhaç, Aldere, Lehvaz, İtkıran, Oğbin, Haçik, Kerki, Soltanbey vs.) Azerbaycan'dan alınıp Ermenistan'a zorunlu şekilde bağlanmıştır. Şu anda bu cumhuriyyet 5.5 bin km kare yüz ölçümüne sahiptir. Nahçıvan grubu ağızları Azerbaycan Türkçesinin güney kısmını oluşturmaktadır. Bu gruba aşağıdaki ağızlar dâhildir: 1. Nahçıvan merkez ağzı, 2. Şerur ağzı, 3. Sederek ağzı, 4. Babek ağzı, 5. Kengerli ağzı, 6. Babek ağzı, 7. Şahbuz ağzı, 8. Şahbuz ağzı, 9. Culfa ağzı, 10. Ordubad ağzı. Bölge ağızları 1950 yıllarından itibaren araştırılmaya başlanmıştır. Bu araştırmaların sonucu 1962 yılında "Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Dialekt ve Şiveleri" isimli küçük bir kitap yayımlanmıştır. Nahçıvan dialektolojisine ait ilk deneme niteliğinde olan bu kitap tabii ki Nahçıvan ağızlarının ayrıntılı şekilde bilimsel yöntemlerle incelenmesi açısından yeterli olmamıştır.

Bu durumu göz önüne alarak biz 1996-2000 yılları arasında Türk Dil Kurumunun bünyesinde "Nahçıvan ağızlarının grameri" projesini gerçekleştirdik (Proje Başkanı Prof. Dr. Tuncer Güelensoy, üyeler Prof. Dr. Ebülfez Amanoğlu ve Doç. Dr. Paki Küçüker). Şunu da belirtelim ki, Sovyetler Birliği döneminde Bakü'nün merkezden uzak olması nedeniyle Nahçıvan ağızları gerekli şekilde derlenmemiş ve araştırılmamıştır. Oysaki bu ağızların derinlemesine incelenip araştırılmasına çok büyük ihtiyaç vardı. Çünkü bu bölge eski Oğuz yurdu olarak eski yerleşik

hayat tarzına, gelişmiş şehir kültürüne sahip bulunan bir beldedir. Bu yüzden Nahçıvan bölgesi tarihen oluşmuş folklorik ve ağız özelliklerini yaşatmaktadır. Üç sene içerisinde biz bölgede çok verimli faaliyetlerde bulunduk. Çok sayıda ağız metinleri derledik. Bu malzemelere dayanarak Nahçıvan ağızlarındakı ses ve şekil bilgisi özelliklerini ayrıntılı şekilde inceledik. Buraya aynı zamanda çok sayıda kelimeleri kapsayan büyük hacimli bir sözlük de ekledik. Artık proje çalışmaları başarılı şekilde sona ermiş, çalışmamız kitap hâline getirilmiş ve yayın evinde sıra beklemektedir. Şunu da belirtelim ki, maalesef kitabın hacminden dolayı Nahçıvan ağızlarının sözlük malzemesi burada tam şekilde yer alamadı. Bu nedenle biz gelecekte Nahçıvan ağızlarının sözlüğü isimli başlı başına bir çalışmamızı ayrıca kitap hâlinde yayımlamayı düşünmekteyiz.

Öte yandan Azerbaycan Millî Bilimler Akademisinin Nahçıvan Dil ve Edebiyat Enstitüsü Ağız Araştırmaları Şubesi (müdür Ebülfez Amanoğlu) çalışanları Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti ağızlarını Anadolu ağızları ile kıyaslamalı şekilde araştırmalarına devam etmektedir. Bilgi edinmek amacıyla şunu da belirtelim ki, Azerbaycan Millî Bilimler Akademisinin Nahçıvan Dil ve Edebiyat Enstitüsü seçkin Devlet Başkanı Haydar Aliyev'in talimatı üzere 2002 yılı sonlarında teşkil olunmuş ve hâlen faaliyetini yüksek düzeyde sürdürmektedir. Bu bilimsel Kurumda bölgenin manevi kültürü, edebi ve folklorik muhiti, tiyatro ve müzik hayatı, bölgenin mimari yapısı, dekoratif uygulamalı halk el sanatları, onomastiği, ağız özellikleri ayrıntılı ve sistemli şekilde bilimsel yöntemlerle araştırılıp incelenmektedir.

Şunu da belirtelim ki, bizim projemizde ilk kez Nahçıvan ağızları Azerbaycan ağızları ve Türkiye ağızları ile karşılaştırmalı şekilde araştırılmıştır. İlk girişim olarak bu uygulama dil birimlerinin lengüistik areallarının tespit edilmesi bakımından da büyük önem taşımaktadır.

Son dönemlerdeki Azerbaycan ve Türkiye arasındaki çok yönlü ilişkiler Türkçenin Nahçıvan ağızlarına etkilerinin de genişlemesine neden olmuştur. Mesela, Türkiye Türkçesinin etkisi ile Nahçıvan bölgesinin Sederek ilçe ağızlarında yükleme hâl eki gözlenmektedir: kapıyı aç, guzuyu emiştir, gözüyü aç, kökeyi pişir. Kelime hazinesinde Türkçe sözcüklerin artık Nahçıvan ağızlarında etkili şekilde kullanılması gözükmektedir. Mesela; tepki vermek, desteklemek, kolay, düzen, önemli, açıklamak, özel, özelleştirme, hoca, deyerler, deyer vermek, ortak, toptancı, ışıkçı, civarında (mesela, bu civarda, o civarda, otuz manat civarında), vertolyot yerine helkopter, yer ayırtmak, vaz keçmek. Bazı hallerde qabaq sözcüyü yerine ön kelimesi Türkiye Türkçesinin etkisi ile kullanılmaktadır. Veya önce: her şeyden önce, önder, saygı, güvenmek, güven, güvenli, katılmak, katkı, toplam, tercih etmek, tür, türlü (dürlü) vs.

Azerbaycan Türkçesi ağızlarının tasnifi de yeni baştan ele alınmalıdır.

Bence yeni kurulacak Türk Dünyası Araştırma Merkezi veya Enstitüsünün bir kolu da ortak dialektoloji için ayrılmalıdır. Çünkü her bir Türk lehçesinin kendi ağızlarında ortak Türk dili için malzeme olabilecek çok sayıda kelimeler, dil birimleri bulunmaktadır. Şunu da belirtelim ki. XX. yüzyılın otuzlu yıllarında Atatürk'ün dil devrimi zamanı Türk dilinin derleme sözlüğünün ortaya çıkarılması diger Türk lehçeleri için örnek niteliğindedir. Türk lehçelerinin her birisi için bu tür ayrıntılı ağız sözlüğü, dialektoloji sözlük hazırlanmalı. Sonra bu materyeller ortak Türk dili için malzeme olarak kullanılmalıdır.

TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZLARINDA FİİL ÇEKİMİNDE GÖRÜLEN ESKİCİL (ARKAİK) UNSURLAR ÜZERİNE

Özgür AY*

Dilimizin bünyesinde barındırdığı eskicil (arkaik)[1] unsurlar, her dönemde araştırmacıların dikkatini çekmiş; bugüne kadar bu konuda Türk lehçe ve şiveleri ile bunların tarihî dönemleri için pek çok çalışma yapılmıştır.[2] Dilde korunan bu eski öğeler, hem dildeki değişimin boyutlarını ve süresini göstermekte hem de etimoloji çalışmalarına ışık tutmaktadır.

Türkiye Türkçesi (TT) ağızları da eskicil unsurlar yönünden oldukça zengindir. Türklerin eski yurtlarında kullandıkları, ancak bugün TT standart yazı dilinde unutulan, yitirilen veya kullanımdan düşen pek çok unsur, Anadolu insanı tarafından bugün canlı bir şekilde kullanılmaktadır. Eski Türkçe (ET)'nin ve Eski

---

* Dr., Uşak Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,UŞAK

1 Bildiride kullandığımız *eskicil (arkaik)* terimi, gelenekselleşmiş bir terim olduğu için tercih edilmiştir. Bu terim, çeşitli araştırmalarda "*eski*", "*eskicil*", *eskicilik*", "*eski biçim*", "*arkaik*" vb. gibi birçok farklı terimle karşılanmış ve farklı şekillerde tanımlanmıştır. Zeynep Korkmaz'ın "**Gramer Terimleri Sözlüğü**"nde, "*Alm. Arkaismus*" karşılığında verilen "*eskicilik*" terimi "*eskiye bağlılık, artık kullanıştan düşmüş olan eski kelimeleri veya kelimelerin eski biçimlerini kullanma; kalıntı kelimeleri kullanma. Bk. ve krş. eskilik, eski kelime*." olarak verilmiştir. (Zeynep Korkmaz, **Gramer Terimleri Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2003, s. 84.) Mehmet Ölmez, "**Çağataycadaki Eskicil Öğeler Üzerine**" başlıklı makalesinin ilk bölümünde "*Eskicillik Nedir?*" sorusuna yanıt aramakta ve Türkiye'de yaygın olarak kullanılan sözlüklerde verilen tanımları değerlendirmektedir. Bu tanımların konuyu ayrıntısıyla aydınlatmaktan uzak olduğunu belirten Mehmet Ölmez, konu ile ilgili olarak şunları söylemektedir: "*Benim esas aldığım ölçülere göre eskicil yönler, sesbilgisi özelliği, söz yapımı ve sözlük özelliği bulunabilir. Sesbilgisi yönünden bakıldığında, Eski Türkçede söz içi ve söz sonunda bulunan d ünsüzlerinin korunması (örneğin Tuvaca ve Halaççada), çok heceli sözcüklerin sonunda bulunan –g ünsüzlerinin korunması (örneğin Hakasça, Tuvaca vd.) öteki dillere göre daha önceden İlk Türkçe döneminde varoldukları düşünülen ŕ ve Ĺ ünsüzlerini sırasıyla r ve l olarak koruması dolayısıyla Çuvaşça eskicil bir Türk dili sayılabilir. Eylem çekiminde ET –yUk, -dImIz eklerini kendi ses yapısına göre yaşatması itibariyle Tuvaca eskicil bir yön gösterebilir. Çoğu Türk dilinde "otur-" ve "öldür-" karşılığı kullanılan eylemleri İslam öncesi Eski Türk diline benzer şekilde olur- ~ olor- ve ölür- ~ ölör- olarak yaşatan Tuvaca ve Yakutça eskicil sayılabilir. Yine benzer bir görüşle söz başı y- ünsüzünü düzenli olarak koruması itibariyle Oğuz grubu Türk dilleri öteki Türk dillerine göre eskicildir diyebiliriz. Yine sözvarlığındaki öğeler açısından bakıldığında, tek tek her Türk dilinin eskicil öğeler içerdiğini söyleyebiliriz.*" (Mehmet Ölmez, "Çağataycadaki Eskicil Öğeler Üzerine", **Mustafa Canpolat Armağanı**, Ankara 2003, s. 138)

2 Bunlardan bazılarını şu şekilde sıralayabiliriz: Mehmet Ölmez, "Tuvacanın Eskiliği Üzerine", **Türk Dilleri Araştırmaları**, S. 10, 2000, s. 133-138; Mehmet Ölmez, "Çağataycadaki Eskicil Öğeler Üzerine", **Mustafa Canpolat Armağanı**, Ankara 2003, s. 135-142; Hüseyin Durgut, "Türkiye Türkçesinde İkilemelerde Kalan Arkaik Kelimeler", **V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I (20-26 Eylül 2004)**, Ankara 2004, s. 805-814; Jale Demirci, "Kerkük Ağzındaki Bazı Arkaik Öğeler Üzerine", **V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I (20-26 Eylül 2004)**, Ankara 2004, s. 739-742; Mustafa Öner, "Karay Türkçesinde Eski Unsurlar", **IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II (24-29 Eylül 2000)**, Ankara 2007, s. 1291-1296.

Anadolu Türkçesi (EAT)nin zaman içerisindeki doğal varisi olarak yapısında pek çok eskicil unsuru barındıran TT ağızlarının çözümlenmesi, TT'nin sağlıklı ve eksiksiz bir gramerinin yazılabilmesi için de büyük önem taşımaktadır. TT ağızlarındaki bu eskicil unsurlar pek çok araştırmaya konu olmuştur. Burada bunlardan birkaçını örnek olarak zikretmek yararlı olacaktır.[3]

Zeynep KORKMAZ, "*Eski Anadolu Türkçesindeki –van/-ven, -vuz/-vüz Kişi ve Bildirme Eklerinin Anadolu Ağızlarındaki Kalıntıları*" adlı makalesinde, zamir kökenli 1. teklik ve 1. çokluk kişi eklerinin izini sürmüş ve Bartın yöresi ağızlarından tespit ettiği örneklerde geçen *–yın/-yin, -yuz/-yüz* şekillerinin EAT'deki *–van/-ven, -vuz/-vüz* şekillerinin kalıntıları olduğunu söylemiştir.[4] Gürer GÜLSEVİN de, "*Kutadgu Bilig Türkçesinden Anadolu Ağızlarına*" başlıklı yazısında TT ağızlarında yaşayan Kutadgu Bilig Türkçesi unsurlarını tespit etmiş ve yaşayan ağızlardan yararlanarak Kutadgu Bilig'in okunma ve anlamlandırılmasında bazı düzeltmeler önermiştir.[5] Yine Gülseren TOR da, Mersin ağızlarında tespit ettiği eskicil şekilleri bir makale halinde yayınlamıştır.[6]

Biz de bu bildiride, TT ağızlarında fiil çekiminde görülen ve TT standart yazı diline göre eskicil olarak nitelendirilebilecek tespitler üzerinde duracağız. Bu tespitler, Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanmak üzere olan "*Türkiye Türkçesi Ağızlarında Fiil Çekimi*" adlı çalışmamızda elde ettiğimiz verilere dayanmaktadır. Bu çalışmada, Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde bulunan 57 ilden[7] derlenmiş ve çoğu yayımlanmış metinler kullanılmış[8], TT'nin ülkemiz sınırları dışında kalan ağızları çalışmaya dâhil edilmemiştir.

---

[3] Ayrıca bk. Leylâ Karahan, "Eski Anadolu Türkçesinin Kuruluşunda Yazı Dili – Ağız İlişkisi", **IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I (24-29 Eylül 2000)**, Ankara 2007, s. 929-938; Zeynep Korkmaz, "Anadolu ve Rumeli Ağızlarının Tarihî Devirlerle Bağlantısı Üzerine" **Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 62-69; Mehmet Aydın, "Derleme Sözlüğü'ne Birkaç Katkı Divanü Lügati't-Türk'le Aybastı Ağzındaki Bazı Ortak Öğeler", **IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I (24-29 Eylül 2000)**, Ankara 2007, s. 155-160; Necati Demir, "Karadeniz Bölgesi Ağızlarında Kıpçak Türkçesi Özellikleri", **IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I (24-29 Eylül 2000)**, Ankara 2007, s. 417-424; Osman Özer, "Anadolu Ağızlarının Altayistik Açıdan Değerlendirilmesi", **Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 107-125; Ali Akar, "Divanü Lugati't-Türk İle Anadolu Ağızlarındaki Ortak Unsurlar Üzerine", Divanü Lugati't-Türk Bilgi Şöleni Bildirileri, TÜRKSOY, Türk Dil Kurumu, Ankara 2000, s. 106-129.

[4] Zeynep Korkmaz, "Eski Anadolu Türkçesindeki –van/-ven, -vuz/-vüz Kişi ve Bildirme Eklerinin Anadolu Ağızlarındaki Kalıntıları", **Türk Dili Üzerine Araştırmalar I,** Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s. 110-127.

[5] Gürer Gülsevin, "Kutadgu Bilig Türkçesinden Anadolu Ağızlarına", **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S. 20, Yıl: 2996/1, s. 109-121.

[6] Gülseren Tor, "Mersin Ağzında Eskicil Şekiller Üzerine", **Türk Dilleri Araştırmaları**, İstanbul 2003.

[7] Bu iller şunlardır: Adana, Afyon, Amasya, Antalya, Artvin, Aydın, Balıkesir, Bartın, Bingöl, Bitlis, Bolu, Bursa, Çanakkale, Çankırı, Çorum, Denizli, Diyarbakır, Edirne, Elazığ, Erzincan, Erzurum, Eskişehir, Gaziantep, Giresun, Gümüşhane, Isparta, İzmir, İzmit, Kahramanmaraş, Karabük, Karaman, Kars, Kastamonu, Kayseri, Kırklareli, Kırşehir, Kilis, Konya, Kütahya, Malatya, Manisa, Muğla, Nevşehir, Niğde, Ordu, Osmaniye, Rize, Sivas, Şanlıurfa, Tekirdağ, Tokat, Trabzon, Tunceli, Uşak, Yozgat, Zonguldak.

[8] Çalışmada kullanılan metinler ve kısaltmaları bildirimizin sonunda verilmiştir.

TT ağızları üzerinde bu tür karşılaştırma çalışmalarının yapılmasını güçleştiren en büyük sorun, hiç kuşkusuz, ağızlardan derlenen metinlerde kullanılan transkripsiyon işaretlerinin birbirinden farklı olmasıdır. Çalışmamızda birlikteliği sağlamak için taradığımız metinlerde kullanılan transkripsiyon işaretlerini olduğu gibi almayıp, bunları daha önce buna benzer çalışmalarda yapıldığı gibi, Türk Dil Kurumunun tavsiye ettiği transkripsiyon işaretleri ile değiştirdik. Bu alfabede karşılığı bulunmayan, ancak metinlerde kullanılan farklı işaretleri ise değiştirmeden olduğu gibi kullandık.

Bildiride eskicil (arkaik) unsurlar terimi ile, bugün TT standart yazı dilinde unutulduğu, yitirildiği veya kullanımdan düştüğü hâlde ET'nin ve EAT'nin doğal varisi olarak TT ağızlarında kullanılmaya devam eden Türkçenin eski dönemlerine ait unsurları kastedilmiştir.

TT ağızlarında fiil çekiminde görülen eskicil unsurlar; *1. Kişi Eklerinde Görülen Eskicil Unsurlar, 2. Zaman ve Kip Eklerinde Görülen Eskicil Unsurlar* şeklinde iki ayrı başlık altında incelenebilir.

1. Kişi Eklerinde Görülen Eskicil Unsurlar

a) Kişi Eklerindeki Ünlü Yuvarlaklaşmaları

EAT'de	**TT Ağızlarında**
(Karakteristik)	(Bazı bölgelerde karakteristik)

EAT'yi önceki dönem yazı dillerinden farklı kılan karakteristik özelliklerden biri ünlü yuvarlaklaşmasıdır. ET'de dudak uyumuna tabi olduğu imladan anlaşılan bazı ek ünlüleri, yine imladan anlaşıldığı üzere EAT'de yuvarlaklaşarak dudak uyumunu bozmuştur.[9] Fiil çekiminde kullanılan kişi ekleri, standart yazı dilimizde ünlü uyumlarına uygun olarak kullanılırken TT ağızlarında ağız bölgelerinin[10] eğilimlerine bağlı olarak ünlü uyumu dışında da kullanılabilmektedir. Özellikle Amasya, Artvin, Tokat, Ordu, Zonguldak, Samsun, Sinop, Kastamonu, Giresun, Bartın, Trabzon, Rize, Bolu ağızları ile, Ankara, Çorum, Çankırı, Malatya, Sivas ve Yozgat'ın bazı ağızları ve Doğu Anadolu ağızlarında[11] kullanılan kişi eklerin-

---

9 Leylâ Karahan, "Eski Anadolu Türkçesinin Kuruluşunda Yazı Dili – Ağız İlişkisi", **IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I (24-29 Eylül 2000)**, Ankara 2007, s. 932.

10 Leylâ KARAHAN'a göre, TT ağızları Doğu Grubu ağızları *(Ağrı, Artvin merkezi ile Şavşat, Ardanuç, ve Yusufeli, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Erzincan, Erzurum, Gümüşane, Hakkâri, Kars, Mardin, Muş, Siirt, Tunceli, Urfa, (Birecik ve Halfeti hariç), Van ağızları);* Kuzeydoğu Grubu ağızları *(Hopa, Borçka, Arhavi (Artvin), Rize ve Trabzon ağızları) ve* Batı Grubu ağızları *(Adana, Adıyaman, Afyon, Amasya, Ankara, Antalya, Aydın, Balıkesir, Bartın, Bilecik, Bolu, Burdur, Çanakkale, Çankırı, Çorum, Denizli, Eskişehir, Gaziantep, Giresun, Hatay, Isparta, İçel, İzmir, İzmit, Kahramanmaraş, Kastamonu, Kayseri, Kırşehir, Konya, Kütahya, Malatya, Manisa, Muğla, Nevşehir, Niğde, Ordu, Sakarya, Samsun, Sinop, Sivas, Tokat, Uşak, Yozgaz, Zonguldak ağızları)* olarak sınıflandırılmaktadır. (**Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s. 43).

11 Ağızlarımızdaki ünlü yuvarlaklaşması hadisesi ile ilgili olarak bk. Leylâ Karahan, **Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s. 16, 17, 125.

deki düzenli ve kurallı ünlü yuvarlaklaşması hadisesi EAT'den kalan bir özellik olarak TT ağızlarında varlığını sürdürmektedir.

EAT'de:

- ***oġraruz*** *biz / ayurma soŋ nefesümüz îmândan*.-Çarhname, 70. (Gürer Gülsevin, Eski Anadolu Türkçesinde Ekler, 93).
- *şikâyeti saŋa* ***'arż eylerüz***. –Miftâhu'l-Ferec, 90. (Gürer Gülsevin, Eski Anadolu Türkçesinde Ekler, 93).
- *diriġâ yatısaruz sın içinde / geçiser üstümüzden niçe zamân*. -Çarhname, 67. (Gürer Gülsevin, Eski Anadolu Türkçesinde Ekler, 101).
- *diriġâ ḫasret birle gözümüz göre ḫelâk olısaruz diyü aġlaşdılar*. –Marzubanname, 3a.5. (Gürer Gülsevin, Eski Anadolu Türkçesinde Ekler, 101).

TT Ağızlarında:

- *ben çalışĭrım bāçede çilek fiĺān* ***yaparuz***. (Zonguldak/Karadeniz Ereğlisi/Kestaneci K., ZBKİA, 114/II/79)
- *tepe'sine* ***'atasun*** *bi pi̯ ak duzlersin oni*. (Rize/Güneysu/Kıbledağı K., RİA, 239/XVII-a/11).
- *biz ne* ***yapacağuz****?* (Giresun/Çınarlar Mah., KİAT, 100/VIII/31).
- *bíz daha gelip ḳızımızı* ***görecáġuḫ***. (Diyarbakır/Çüngüş, DİÇÇYA, 161/XIII/54)
- *onnan sōre seni* ***götürecayuḫ***. (Bingöl/Ilıcalar Nh., BMİKA, 176/VIIIc/21).
- *bana tábi* ***olacaḳsun****, olmasan böyüg oğlunun başını* ***keserum***. (Trabzon/Simona K., KİAT, 196/XXXV/31).
- *-musapirluğa* ***alacaḫsun*** *validė* ***ricá ėdárum****! dėdi*. (Artvin/Borçka/Camili Nh., ArtYA, 144/23).
- *ĝelduk sağda 'solda* ***arāyĭruk*** *boş tu̯ an* ***bulaćağuk***. (Rize/Sütlüce K., RİA, 224/X-b/253).
- *ben asılmiya ġidiyum sen bā duz torbası* ***vėriyisun*** *dėye gülmüş*. (Giresun/Urhaniye K., KİAT, 87/I/10).

b) ŋ Sesi (Damak n'si)

ET'de	EAT'de	TT Ağızlarında
ŋ	*ŋ*	*ŋ*

EAT'nin önceki yazı dilleri ile ortak olan özelliklerden biri damak n'sinin varlığıdır. Damak n'si, ET'de olduğu gibi EAT'de de vardır ve kef ile gösterilir.[12]

12 Leylâ Karahan, "Eski Anadolu Türkçesinin Kuruluşunda Yazı Dili – Ağız İlişkisi", **IV. Uluslararası**

Türkçenin en eski dönemlerinden beri mevcut olan ŋ sesi, bugün TT ağızlarının özellikle Batı Anadolu, Orta Anadolu, kısmen Batı ve Orta Karadeniz ağızlarında fiil çekimlerinde kullanılan kişi eklerinde yaygın olarak korunmuştur.

ET'de:

- *közde yaş kelser tida* ***köŋülte*** *sıgıt kelser yanturu sakıntım*.-Kül Tigin, K 11. (Talat Tekin, Orhon Yazıtları, 38).
- *bir kişi* ***yaŋılsar*** *uguşı bodunı* ***bişükiŋe*** *tegi kıudmaz ermiş süçig* ***sabıŋa*** *yemşak* ***agısıŋa*** *arturup üküş türük bodun öltüg*. -Kül Tigin, G 6. (Talat Tekin, Orhon Yazıtları, 20).

EAT'de:

- *bilür misin niçün* ***geldüŋ*** *cihânâ / sini ḳulluġ içün yaratdı ṣulṭân*.-Çarhname, 5. (Gürer Gülsevin, Eski Anadolu Türkçesinde Ekler, 89).
- *cân sebeb oldı vü* ***bildüŋ*** *ismüŋi / cism içinde* ***aŋladuŋ*** *hem ḫıṣmuŋı*. –Fakirname, 20. (Gürer Gülsevin, Eski Anadolu Türkçesinde Ekler, 89).
- *iy firişteler muḫammed ümmetini nice* ***bulduŋuz***. –Miftâhu'l-Cenne, 79a.11. (Gürer Gülsevin, Eski Anadolu Türkçesinde Ekler, 89).
- *bir ḳaç ḫaṣlet birle ârâste olsaŋ gerek*. –Marzuban-name, 1b.14. (Gürer Gülsevin, Eski Anadolu Türkçesinde Ekler, 110).
- ***varuŋ avlaŋ getürüŋ*** *ḳurdı ele / yohsa teŋriden gele size belâ*. –Yusuf u Zeliha, 11.3. (Gürer Gülsevin, Eski Anadolu Türkçesinde Ekler, 112).

TT Ağızlarında:

- *nişannın aġġavaḫ ġızı gónderdi* ***diyecāŋ***. (Yozgat/Yanık K., YİKYTA, 155/IV/410)
- *yayan yörüsen ne zaman* ***varıcāŋ****?* (Kırşehir/Boztepe, KırYA, 308/XXXVI/181).
- *yaḳın zamanda bizim ḳóve ġız͡ almıya* ***geleceksiŋiz***. (Çankırı/Şabanözü/Mart K., ŞYA, 91/XXXIII/10)
- *babama yapmış olduğuŋuz ḳoşgün aynısını burıya-da* ***yapacaḫsıŋız***. (Niğde/Alay K., OAAD, 39).
- *évél béndén* ***gaçardıŋ*** */ şinci gapana* ***ḳıstıŋ***. (Manisa/Soma/Yağmurlu K., ADÜM I, 28)
- *felek* ***vurduŋ*** *beni ciğer köşemden* (Uşak/Ulubey/İnay K., UşİA, 320/70/80)

Türk Dili Kurultayı Bildirileri I (24-29 Eylül 2000), Ankara 2007, s. 933.

- *siz de çeketleri* ***geydiŋiz***. (Bolu/Çukurören, BDM, 32/XXV/9)
- *siz* ***söyleŋ*** *ıcıḫ da,* ***esgarlığ˘ ėtdiŋiz*** *umur* ***ġoŕdüŋüz***. (Nevşehir/Gülşehir/Kızılköy, NevYA, 197/57/30).
- ***ȧlı-virik gélcéKsiŋiz*** *una deyoru*. (Muğla, GBAA, 99).
- *ḫorşut sen* ***olmuşsuŋ*** *así*. (Gaziantep/Dağlı˘ Urum Evlek K., GDİAT, 244).
- ***ġaḳmışıŋ*** *anġara gibi yēden burlarȧ ġadā* ***gelmişiŋ***. (Kütahya, KütYA, 156/VI/18).
- *çārşı yufKalānı* ***görmüşsüŋüz***. (Afyon, AMA, 291/XXX/157).

c) Zamir Kökenli I. Teklik ve I. Çokluk Kişi Ekleri

Zeynep KORKMAZ'ın "*Eski Anadolu Türkçesindeki –van/-ven, -vuz/-vüz Kişi ve Bildirme Eklerinin Anadolu Ağızlarındaki Kalıntıları*" adlı makalesinde, EAT'deki zamir kökenli 1. teklik (*–van/-ven*) ve 1. çokluk kişi (*-vuz/-vüz*) eklerinin ekleşmesi sırasında geçirdiği evrelerden biri olarak Bartın yöresi ağızlarından tespit ettiği örneklerde gösterdiği *–yın/-yin* ve *–yuz/-yüz* şeklindeki kullanışın örneklerini TT ağızlarının diğer bölgelerinde de tespit etmek mümkündür[13]:

ben	**>**	**-ven/-van**	**>**	**-yın/-yin**			**>**	**-ın/-in**
	>	**-vam/-vem**	**>**	**-yam/-yem**	**>**	**-am/-em**	**>**	**-um/-üm, -°m**
biz	**>**	**-vuz/-vüz**	**>**	**-yuz/-yüz**			**>**	**-uz/-üz, -°z**

<u>EAT'de:</u>

- *uçmaḳ aşından* ***dilerven*** *bir çanaḳ*. –Sultan Veled, Manzumeler, 19.2. (Gürer Gülsevin, Eski Anadolu Türkçesinde Ekler, 92).
- *eger aŋa ḫilâf eylemek revâ dutarısam kendü ḳavlümden dönmiş* ***olurvan.*** –Kelile ve dimne, 43v. (Gürer Gülsevin, Eski Anadolu Türkçesinde Ekler, 92).
- *cânum tenüm anuŋ ḳahrına* ***ḳomışvan***. –Marzuban-name, 58b. (Gürer Gülsevin, Eski Anadolu Türkçesinde Ekler, 90).
- *bunuŋ düşi toġru gelürse* ***nidevüz***. –Yusuf u Zeliha, 3.13. (Gürer Gülsevin, Eski Anadolu Türkçesinde Ekler, 94).
- *her ne 'amel kim* ***idevüz*** *ol mı olısar yâḫod ezel bezminde ne yazıdısa ol mı olısardur.* –Miftâhu'l-Cenne, 49a.4-5. (Gürer Gülsevin, Eski Anadolu Türkçesinde Ekler, 94).

---

13 Zeynep Korkmaz, "Eski Anadolu Türkçesindeki –van/-ven, -vuz/-vüz Kişi ve Bildirme Eklerinin Anadolu Ağızlarındaki Kalıntıları", **Türk Dili Üzerine Araştırmalar I,** Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s. 110-127.

TT Ağızlarında:

- *ben çırpımı* ***sarmışıyın****, azıma yasımı* ***almışıyın****, hem aliyim hemi söyleyip geliyim* (Uşak/Eşme/Kayalı K., UşİA, 346/87/214).
- *esgiden gavır buraya gelince* ***domuşúýún*** (Uşak/İkisaray K., UşİA, 208/VIII/5).
- *memeyi* ***gomuşúýún*** (Uşak/İkisaray K., UşİA, 208/VIII/8).
- *ben˘ de aynı şekilde* ***doğmuşuyun***. (Kütahya, KütYA, 143/I/283).
- *valla ben bağa* ***varmışıyn***. (Afyon, AMA, 232/XVI/32).
- *bėn gardaşlarıma dėdum rėy* ***vėrmişiyim*** *oĺĺar dėdum ėvlėnsúnlėr.* (Artvin/Muratlı Nh./Karşıköy K., ArtYA, 142/8).
- *biz de una allā nasībetmiş,* ***kelin olmuşuyus***.(Bolu/Tazılar/Seben, BDM, 66 42/ 19).
- *bir gabahat ėtdim inḳar ėylemem / af ėtdir-de* ***yalvarıram*** *sėvdüğüm*. (Niğde/Bor/Garannıkdere K., OAAD, 17).
- *ben şind́i yaylada başḫasının evüne* ***çiḫiram****. undan sora bir sene orda* ***duriram****. ertesi sene başḫasına* ***çiḫıram***. (Erzurum/Oltu/Tutmaç K. , ErzİA, 81/XXX/40-41)
- *bigün de kardeşĭmĭn yanında ma'vinlik* ***yapiram*** (Bitlis/Ahlat, VGÇAÖ, 315/IV/19).
- *başġa adamlar* ***dutiram çalişdırıram*** *annarı, barabar çalışirıḫ*. (Erzincan/Çatırlı/Başköy Buc./Yazıkaya K., ErznYA, 360/V-24/18).

ç) "F- (+) -(V)r/-mAz (+) -DI (+) –N" Yapısındaki "-N"

TT ağızlarında, özellikle de Muğla, Uşak, Nevşehir, Kırşehir, Gaziantep ve Bartın bölgelerinden derlenen metinlerde, "-DI" görülen geçmiş zaman ekinin geniş zaman eki üzerine getirilmesi ile yapılan birleşik çekimlerinin 3. teklik ve çokluk kişilerinde sonda bir "*n, ŋ*" ünsüzünün kullanıldığı görülmektedir. "-DI" görülen geçmiş zaman ekinin iyelik kökenli kişi ekleri alarak çekimlendiği düşünüldüğünde ortaya çıkan bu "n, ŋ" ünsüzü, bizde, gramerlerimizde "*pronominal n*", "*zamir n'si*", "*zamir ünsüzü*", "*iyelik zamiri n*", "*adıl n'si*", "*zamircil n*", "*zamirsel (ḵpronominal) n*", "*yardımcı konsonant n*", "*yardımcı ünsüz n*", "*koruma ünsüzü n*", "*türeme ünsüzü n*"…. olarak adlandırılan ve son olarak Cengiz ALTILMAZ'ın da "*Zamir n'si Eski Bir İyelik Ekinin Kalıntısı Olabilir mi?*" başlıklı yazısında[14] "Türkçenin karanlık dönemlerinde (belki de Ana Altayca döneminde?) 3. teklik

14 Cengiz Alyılmaz, "Zamir n'si Eski Bir İyelik Ekinin Kalıntısı Olabilir mi?", **Türk Gramerinin Sorunları II**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 403-415.

ve çokluk kişi iyelik eki olarak kullanılmış olabileceğinden şüphelendiği "+n" ile aynı ünsüz olduğu hissini uyandırmaktadır.[15]

F- (+) -(V)r/-mAz (+) -DI (+) -N

yap-ar-dı-n "yapardı"

yap-maz-dı-n "yapmazdı"

- *pazartesi gün* ***biterdin***. (Muğla/Ula/Kızılyaka K., UlaYA, 105/XXV/15).
- *millet* ***toplanırdın.*** (Uşak/Karahallı/Buğdaylı K., UşİA, 357/93/6).
- *ondan sona dolandırır ōlan evine* ***getirirdiŋ***. (Kırşehir, KırYA, 195/I/25-26).
- ***binerdiŋ*** *gır ata tasma boyunnu* (Gaziantep/Evlek K., GDİAT, 219)
- *pādişah beni alsa bi çadır doḳuy-vordum da umum asgerini içine* ***aludun***. (Bartın, BarYA, 29/I/22).
- *cumayertesi gün erkeklē gine ḳına yaḳa* ***ġedēdin*** *ġadınnā* ***ġetmezdin***. (Muğla/Ula/Kızılyaka K., UlaYA, 105/XXV/17).
- *esgiden giledis* ***diller˘ idin*** *ḳoyümüzüŋ adına*. (Nev./Derinkuyu/Çakıllı K., NevYA, 137/XIII/1).
- *gelin geldi mi sabālası tüvek* ***atallādın*** *evelden*. (Muğ./Ula/ Kızılyaka K., UlaYA, 106/XXV/44).
- *undan sōna duvaġa* ***başlallādın***. (Muğ./Ula/Kızılyaka K., UlaYA, 106/XXV/45)
- *mani* ***atālādın*** *eveli* (Uş./Sivaslı/Kökez K., UşİA, 304/61/267).

Nevşehir yöresinden tespit edilen bir örnekte, "-DI" görülen geçmiş zaman ekinin şimdiki zaman eki üzerine getirilmesi ile yapılan birleşik çekiminde de sonda bir "n" ünsüzünün kullanıldığı görülmüştür:

- *yüs˘ sāsen mi, yüz atmış gişi mi* ***diyolar˘ ıdın****, bėşer üçer ġotürecāmış bunnar demirdırat dėyin, orada harcıyacāmış*. (Nev./Derinkuyu, NevYA, 134/XI/6).

Bu kullanılış fiil çekimlerinde olduğu kadar isim çekimlerinde de yaygındır:

- *bôle bi kelimeler esgiden varıdın*. (Uşak/Banaz/Kızılcasöğüt K., UşİA, 261/35/29).

---

15 Yerli bilim adamlarının yanı sıra, birçok yabancı bilim adamı da n ünsüzünün Ana Altayca ile ilgisini araştırarak farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Bu bilim adamlarından Han Woo Choi, "*Ana Altayca "İyelik Zamiri n"* (**Türk Dilleri Araştırmaları**, S. 1, Ankara, 1991, s. 191-196.) başlıklı makalesinde, kendisinden önce bu konuda G. J. Ramstedt, N. Poppe, B.H. Kim, K. Gronbeck, M. Lee, S. N. Lee, W. Hut, B. Laufer, Schiefer, Castren, T. Tekin… vd. tarafından yapılan çalışmalara da eleştirel bir yaklaşımla dikkat çekerek söz konusu n ünsüzünün Ana Altaycanın 3. Kişi zamiri *i'den sonra gelen iyelik zamiri olduğu görüşünü savunur. (Cengiz Alyılmaz, "Zamir n'si Eski Bir İyelik Ekinin Kalıntısı Olabilir mi?", **Türk Gramerinin Sorunları II**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 405)

"ol-" fiilinin görülen geçmiş zaman 3. teklik kişi çekiminde de, pek nadir olarak bu "n" sesini görnekteyiz:

- *gazamat dérlér adıma / çoḳ düşén* ***oldun*** *ardıma*. (Burdur/Bucak, ADÜM I, 105).

2. Zaman ve Kip Eklerinde Görülen Eskicil Unsurlar

a) Zaman ve Kip Eklerindeki Ünlü Yuvarlaklaşmaları

EAT'de	**TT Ağızlarında**
(Karakteristik)	(Bazı bölgelerde karakteristik)

EAT'yi önceki dönem yazı dillerinden farklı kılan karakteristik özelliklerden biri olan ünlü yuvarlaklaşması hadisesi, TT ağızlarında fiil çekimlerinde kullanılan kişi eklerinde olduğu gibi, zaman ve kip eklerinde de yaygın olarak görülmektedir.

EAT'de:

- *biz şirk getürmekden ḳorḳaruz dahı zekât* ***virürüz*** *haḳ te'âlânuŋ âyetlerine* ***inanuruz***. –Miftâhu'l-Cenne, 42b.2. (Gürer Gülsevin, Eski Anadolu Türkçesinde Ekler, 93).
- *gözümi* ***açdum*** *çü* ***baḳdum*** *dört yaŋa*. –Miftâhu'l-Ferec, 1980. (Gürer Gülsevin, Eski Anadolu Türkçesinde Ekler, 89).
- *cân sebeb oldı vü* ***bildüŋ*** *ismüŋi / cism içinde* ***aŋladuŋ*** *hem ḫıṣmuŋı*. –Fakirname, 20. (Gürer Gülsevin, Eski Anadolu Türkçesinde Ekler, 89).

TT Ağızlarında:

- *ne* ***laf ėdecóğum*** *onnarlan*. (Trab., KİAT, 134/I/39)
- *ben ġóğun allāhini* ***vuraćoğum***. (Riz./Çayeli/Kemer K., RİA, 267/XXXIII-b/92);
- *nė gazanurśaḫ ortadan* ***bölėcovúḫ***. (Art./Ardanuç/Tütünlü K., ArtYA, 28/8).
- *etmeŭmuzi 'şeyden dā, un; ofisden* ***aluruk***. (Riz./İkizdere/Çamlık K., RİA, 254/XXVI-a/13)
- *sen misafirleri sehet gaşda gelüllerse oradan içeri* ***alursun***. (Elz./ Harput, HrpYA, 72)
- *sen da malini gėriya* ***alursun***. (Bin./Ortaçanak K., BMİKA, 208/XVIII/71)
- *bu köyde bir yar* ***sėvdum***. (Trab./Sürmene/Aho K., KİAT, 156/XVI/15).
- *bi͡ sen söyle bi-de ben* ***ġetirelum*** *dadına*. (Gir./Görele/Çalış K., KİAT, 109/XIII/20).

b) -mI$_2$ş (-mış/-miş) ve -DI$_2$ (-dı/-di) Eklerinin Sebep Olduğu Dudak Uyumsuzluğu

ET'de	EAT'de	TT Ağızlarında
-mI$_2$ş (-mış/-miş)	-mI$_2$ş (-mış/-miş)	mI$_2$ş (-mış/-miş)
DI$_2$ (-dı/-di)	-DI$_2$ (-dı/-di)	-DI$_2$ (-dı/-di)

ET'nin ve EAT'nin bir özelliği olan -mIş anlatılan geçmiş zaman ekinin ve 3. kişi görülen geçmiş zaman ekinin düz-dar ünlülü olması hadisesi (-mI$_2$ş (-mış/-miş) ve -DI$_2$ (-dı/-di)), bugün TT'nin özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Doğu Karadeniz ağızlarında yaygın bir kullanılış özelliği olarak görülmektedir.

ET'de:

- *taştın ilinçüke* ***ünmiş*** *erdim*. (A. Von GABAIN, Eski Türkçenin Grameri, 81).
- *kül tigin alp şalçı akin binip oplayu tegdi ol at anta* ***tüşdi***. –Kül Tigin, K 3-4. (Talat Tekin, Orhon Yazıtları, 36).
- *bilmedükin üçün biziŋe biziŋe yaŋıltukin üçün kaganı* ***ölti*** *buyrukı begleri yeme* ***ölti*** *on ok bodun emgek* ***körti***. –Kül Tigin, D 19. (Talat Tekin, Orhon Yazıtları, 28).

EAT'de:

- *bir ḳaç ḫarâm loḳmayla seni gendüye* ***uydurmış*** *ol ḫoẕ cân duzagıdur.* -Marzuban-name, 33b.3. (Gürer Gülsevin, Eski Anadolu Türkçesinde Ekler, 82).
- *resûlüŋ saġ yanında minberi var / zihî üstâẕ kişi* ***düzmiş*** *'aceb kâr.* –Evsafı Mesacidi'ş-Şerife, 44. (Gürer Gülsevin, Eski Anadolu Türkçesinde Ekler, 82).
- *ulu kici aglaşmışlar server yigitler* ***düşmişler*** *baş ucunda yay sımışlar kuruluban oklar yatur.* –Yunus Emre Divanı, 50.4. (Gürer Gülsevin, Eski Anadolu Türkçesinde Ekler, 83).
- *fehm eder kim teŋri gördi teŋriyi / teŋri nûrıdur ki şordı teŋriyi*. –Rebab name, 23. (Gürer Gülsevin, Eski Anadolu Türkçesinde Ekler, 89).
- *sini ger bir* ***güldürdi*** *dünyâ / soŋ ucı biŋ gezin* ***ḳıldurdı*** *efgâan*. –Çarhname, 45. (Gürer Gülsevin, Eski Anadolu Türkçesinde Ekler, 90).

TT Ağızlarında:

- *ben goziminen* ***gormişim***, ***oturmiş ġonuşmışim***. (Erzn./Kemaliye/Çaldere K., ErznYA, 219/I-16/43)
- *ineğimun ustindá /* ***otuŕmişim*** *el ḵ ibi*. (Riz./Çamlıhemşin/Aşağı Vice K., 285/XLII/8)

- *bi mıḥamed vardır adını* ***duymişiz***. (Bin./Gökçeli K., BMİKA, 146/IVb/30).
- *onun ismini teĺum* ***gomişik*** *biz eskiden beŕi*. (Riz./Pazar/Derebaşı K., RİA, LI-b/21)
- *adam, kardaşım* ***oturmiş****, elinde cigara allāh, böle gözler ḳan çanaġi*. (Diy., DiyA, 67/II/70).
- *herĭfi diyė våla bĭzĭm arvat delü* ***ôlmiş****, ėlese*. (Bit., VGÇAÖ, 312/III/17);
- *ḳarisi ellerini* ***çözmiş*** *ve yėmiye oturmişler.* (Trab./Sürmene, KİAT, 244/LIII/96)
- *bal* ***ġoymişler*** *tebağa*. (Erzn./Kemaliye/Çaldere K., ErznYA, 222/I-18/53)
- *o adam da ham kásálardan* ***gurtuldi****, hamda o gadar‿ altunun tavarın sahabi* ***oldi****, yėdi işdi kėyfínca* ***yaşadi*** *artuḫ*. (Art./Şavşat/Aşağı Koyunlu K., ArtYA, 38/II/3)
- *paçalarda ḳuş* ***uçti*** **/** *mendilim suya* ***düşti*** **/** *ağlama yar ağlama / ayrılıḫ bize* ***düşti***. (Diy., DiyA, 131/L/34)
- *kadun* ***koşti*** *bi taŕafa su yok*. (Riz./Çayeli/İncesırt K., RİA, 264/XXXII-b/32)
- *parçaları çaldım ġoynuma ġoydum, onları dā‿arayıp* ***buldiler***. (Elz./Ağın, KBAYA, 167/XLVIII/43)
- *sorá dayileri gırḫ tuluḫ şarap ġettiler, o ġöle* ***tökdiler***. (Tun./Hozat, GDİAT, 122)
- *tuttı hepsini* ***öldürdiler***. (Diy./Çüngüş, DİÇÇYA, 194/XVIII/16)
- *oyleluklan bu ç̌āyi bu memlekete* ***soktiler***. (Riz./Derebaşı K., RİA, 215/VII/22).
- *sağdışlar sahanĭŋ içindeki meyvayi* ***töyhţilar*** *gelinĭŋ başına*. (Bit./Ahlat, VGÇAÖ, 315/III/7-8).
- *ismi oyuḫlidir çat namini oraya* ***ḳoşt̊ılár***. (Bin./Karlıova/Kale Mh.,KYA, 158/Xa/64)

c) -(y)AyIn

ET'de	EAT'de	TT Ağızlarında
-AyI$_2$n (-ayın/-eyin)	-AyI$_2$n (-ayın/-eyin)	**-yayın / -yeyin / -ayın/-eyin /-ėyin/ -yéyin / -éyin / -ıyın/ -iyin/-íyın / -uyun / -üyün / -üyuŋ / -ayıŋ /-eyiŋ/ -yin / -ī^{y}n /- ė$^{-}$ ^{y}n/ -é^{i}n / -ın /é^{i} n / -iŋ/-n**

Standart yazı dilinde *-AyIm* şekli ile kullanılan ek, bugün TT ağızlarının özellikle doğu kesimleri dışında kalan bölgelerinde, pek çok allomorfu ile birlikte ET'de ve EAT'de olduğu gibi *-AyIn* şekliyle de kullanılmaktadır.

ET'de:

- *bunça işig küçüg birtükgerü sakınmatı türük bodun* ***ölüreyin urugsıratayın*** *tir ermiş*. –Kül Tigin, D 10. (Talat Tekin, Orhon Yazıtları, 26).
- ***bol-ayın*** *"olayım"; **bart-ayın men** "kırayım"* (A. Von GABAIN, Eski Türkçenin Grameri, 79).

EAT'de:

- ***varayın*** *ben de buġday* ***işleyeyin*** */ anda yaylayup anda* ***kışlayayın***.-Harnâme, 91. (Gürer Gülsevin, Eski Anadolu Türkçesinde Ekler, 107).
- *ben eyitdüm bir igne yurdusı ḳadar delükden* ***baḳayın*** *didüm ve baḳdum*. -Miftâhu'l-Cenne, 48a.5. (Gürer Gülsevin, Eski Anadolu Türkçesinde Ekler, 107).

TT Ağızlarında:

- *ırmak köprü ol bén-dé* ***geçéyin*** */ sīhirsé bi yudum bén-dé* ***içéyin*** */ alli gélin yüzüné bircik* ***göréyin***. (Man./Akhisar/Marmara Köy, AkCA, 26)
- *sonadan ben selamı* ***vereyin****, fakat alırsa alı* (Uş./Sivaslı/Selçikler K., UşİA, 308/64/7)
- *yapacān harékétléri sana* ***sōléyéyin****, dedi*. (Kar./Ermenek/Güllük Mh., KİEA, 7).
- *ġoyvir dağlar ben kóyime* ***gidiyin***. (Esk./Koşmat K., EYA, 165/XVI/14)
- *ben ne* ***yapıyın*** *didim*. (Çank./Şabanözü/Mart K., ŞYA, 94/XXXIII/138)
- *pādişa^{h} bu adamı mėtini ėşidince bi de buŋa* ***baḳduruyun*** *dėye saraya çağurtdumuş*. (Kas., AAT, 14)
- *üç gőzel oturmuş bana el ėyler / hangısından* ***yâd ėyleyin*** *gővnümü*. (Mal./Tahir Nh./Yoḫarı Sülmenli, GDİAT, 75).
- *zabahleyin ben bu gızın yanına* ***ġidī^{y}n***. (Kas./Göl/Kurusaray K., AAT, 9).
- *pēdişa^{h}ın büyük oğlu benim bėlime bi urgan bağla, ben buraya* ***ġirē^{y}n*** *dėdi*. (Kas./Göl/Kurusaray K., AAT, 37).
- *mélémé goyun çaŋlar* ***daḳé^{i}n*** */ guzularıŋ ölürsé guzular* ***yaḳé^{i}n*** */ abılaŋ sağsın bén baḳırın* ***ġötüré^{i}n*** */ mélémé goyun vaz ġél guzuŋdan*. (Den., ADÜM I, 139).
- *hėybetli vėzir oldūmu bubama* ***gosterī n*** *de kendi lafiynen kendini utandurīm*. (Çan./Çerkeş K., AAT, 93).

- *saŋa* ***mükafetini vėriŋ****, dėmiş*. (Kas./Daday/Dereli Tekke Köy, AAT, 24).

ç) -sA gerek

EAT'de	**TT Ağızlarında**
-sA gerek	-sa gerek
(-sAm gerek/-sAvUz gerek/	(-sam gerekdir/-sa gerek/
-sA gerek/-sAlAr gerek)	-sa ġerek/-sa gerektir)

EAT'de kullanılan "-sA gerek" yapısı da TT ağızlarında fiil çekiminde nadir olarak kullanılan eskicil şekillerdendir. Gürer GÜLSEVİN, ekin EAT'deki kullanılışı ile ilgili olarak, "Bergamalı Kadri'nin mürekkep yapı olarak verdiği bir gelecek zaman şeklidir. EAT ile ilgili pek çok incelemede, bu ek 'gereklilik' bildiren şekillerle karıştırılmıştır. Aslında, gereklilik bildiren örneklerden çok, gelecek zaman bildiren kullanılışlarına rastlanır." demekte ve çekimlenişini *-sAm gerek, -sAvUz gerek, -sA gerek, -sAlAr gerek* şeklinde vermektedir.[16]

EAT'de gereklilik işlevinden çok gelecek zaman işlevinde kullanılan ve TT ağızlarında bütün çekimlerine rastlanılmayan ekin, tespit edebildiğimiz örneklerde "gelecek zaman", "gereklilik" ve "tahmin" gibi anlamlarla fiil çekimine katıldığı görülmüştür. Bu az sayıdaki örneğe dayanarak ekin görevlerini tam olarak tespit etmek mümkün değildir.

EAT'de:

- *inşâallah bu ulu taşı müslimânlaruŋ yolından* ***götürsem gerek****, didi*.–Tarama Sözlüğü, 1.46. (Gürer Gülsevin, Eski Anadolu Türkçesinde Ekler, 103).
- *didiler ki toprak olup çüridükden soŋra ḫayât bulup sînlelerümüzden girü mi* ***çıḳasavuz gerek***. –Tarama Sözlüğü, 167. (Gürer Gülsevin, Eski Anadolu Türkçesinde Ekler, 103).
- *ḫaḳ te'âlânuŋ iẕnile elbetde* ***ḳosa gerek***. –Tıbb-ı Nebevî, 61a.3-4. (Gürer Gülsevin, Eski Anadolu Türkçesinde Ekler, 103).
- *ta'nî ṣaġ yanından ve ṣol yanından* ***virseler gerek***. –Miftâhu'l-Cenne, 88b.12. (Gürer Gülsevin, Eski Anadolu Türkçesinde Ekler, 104).

TT Ağızlarında:

- *hasĭretini* ***haber˘ assam gerekdir /*** *şimdi bir ġılıç* ***çalsam gerekdir /*** *söyle peri nedir derdin?* (Kır./Çiçekdağı/Hacı Hasanlı K., KırYA, 356/L/79-80).
- *u anda pādişa ailelerning aḳlına bu bizim ğız gardaşımızın çocū* ***olsa ġerek****, birbirlerine, dėdiler.* (Kas./Araç/Recep Bey K., AAT, 65).

16 Gürer Gülsevin, **Eski Anadolu Türkçesinde Ekler**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1997, s. 103-104.

- *kim aliden bir habar getirirse yarın cennette benim ilk ġoŋşum o* ***olsa gerek*** *diy̆* . (Amas./Aydınca/Böke K., AAA, 199/I/53).
- *heralda* ***toplanmasa gereḳ*** *ėyce bilemėyon*. (Af./Sandıklı/Celiloğlu, SYA, 309/XLIV/2).
- *burda senin ercenin veliynen hacı memmed̆* ***ossa gerektir****, kevene gidiyollar orüya da, keven sökmüye*. (Kır./Akpınar/Aşağı Homurlu K., KırYA, 297).

d) -(V)yor(u(r))

EAT'de	TT Ağızlarında
-(V)yor(u(r))	-(V)yor(u(r))

TT standart yazı dilinde şimdiki zaman için kullanılan "-(I)yor" eki, TT ağızlarında gerek ünlü gerekse ünsüz yapıları bakımından birbirinden az ya da çok farklı şekillerde kullanılmaktadır. Batı Türkçesinde "yorır" fiilinin ekleşmesi ile ortaya çıkmış bu ekin, yeni bir ek olduğunu gösteren özellikleri TT ağızlarında görmek mümkündür. Diğer zaman eklerinde ve standart yazı dilimizde olduğu gibi oturmuş bir fonetiğinin ve şeklinin olmaması; EAT'deki gibi ekleşmeden önceki "birleşik fiil" şekillerinin de henüz ağızlarda kullanılıyor olması, kanımızca, ekin yapısıyla olduğu kadar yeni bir şekil olmasıyla da ilgilidir.

TT ağızlarında şimdiki zamanın ***"–(y)A yorur+1. Teklik kişi***" çekiminin tespit edebildiğimiz allamorfları şu şekildedir:

-(V)yO(r)+I. Teklik Kişi	-iyörürüm, -ıyorum, -iyorum, -iyórum, -ī̆yorum, -íyoŕum, -iyoŕum, -iyȯŕum, -íyorum, -iyȯrum, -iyörüm, -uyorum, -üyorum, uyórum, -uyoŕum, -uyȯŕum, -úyȯŕum, -iyorum, -i̊yorım, -iyȯ̈ŕım, -yorum, -yórúm, -yoŕum, -yȯŕum, -yorȯm, -orȯm, -iórum, -orum, -ōrum, -ȫrüm, -erōm, -ıyom, -iyom, -iyōm, -ıyōm, -íyom, -i̊yom, -iyom^{n}, -uyom, -üyom, -üyōm, -ü̆yom, -yom, -yóm, -yôm, -yōm, -eyom, -ėyōm, -iyöym, -rum, -m, -yörün, -ıyorun, -iyorun, -ıyórun, -ıyōrun, -ǖyorun, -yorun, -ȫrün, -ıyon, -iyon, -ĭyon, -íyon, -ıyōn, -i̊yoŋ, -uyon, -üyon, -ŭyon, -yyon, -yon, -yōn, -ıyoŋ, -iyoŋ, -uyōŋ, -yoŋ, -on
-(V)yI(r)+I. Teklik Kişi	-ė́yirem, -iyīrim, -āyirum, -ēy̆irum, -yíŕum, -iyrim, -iyŕm, -iyrum, -i̊yrum, -yrum, -yrem,

	-yŕem, -iyŕem, -ēyrım, -ē̆yrim, -āyrim, -yrım, -ē̆yrum, -ēyrum, -āyrum, -ī̆rim, -ē̆yim, -ē̆ʸim, -ıyım, -iyim, -ĭyım, -ıyim, -ī̆yim, -iyī̆m, -iyīm, -ī̆ʸim, -iʸ̆im, -uyī̆m, -üyim, -yım, -yim, -ẙim, -ıym, -iym, -ī̆ym, -ī̆ʸm, -ūym, -éim, -ım, -im, -īm, -ī̆m, -m, -ī̆yin, -ıyıŋ, -yıŋ
-(V)yU(r)+I. Teklik Kişi	-áyurum, -iyurum, -ıyurum, -yurum, -uyurum, -ūyurum, -ȕyūrum, -uyum, -üyüm, -üyūm, -ıyum, -iyum, -yŭm, -yum, -yüm, -üm, -ūm, -ū̆m, -uyuŋ, -ün, -yuŋ, -yûŋ
-(V)yA(r)+I. Teklik Kişi	-iyerim, -iyarim, -iyȅrím, -iyē̆rim, -iyȅrim, -yerim, -yē̆rim, -yȅrím, -ẙerum, -üyerim, -éyȅŕim, -ıyarem, -iyam, -iyem, -ıyem, -ıyam, -íyem, -yem, -ẙem, -uyam, -üyem, -uyem, -ūyam, -úyem, -uẙem, -yȅram, -eyem, -yem,-iyan

Ağızlarımızda pek çok allamorfa sahip olduğunu gördüğümüz *-(V)yor(u(r))* ekinin, özellikle Nevşehir, Niğde, Muğla, Edirne, Afyon, Aydın ve Bolu illeri ağızlarından taradığımız metinlerde, EAT'deki ekleşmeden önceki "birleşik fiil" şekilleriyle de kullanıldığı gözlemlenmiştir. "yorır" fiilinin henüz hece kaynaşması ile yapısının değişmediği veya sadece "r" ünsüzünü düşürdüğü bu şekilleri Leylâ Karahan, Batı grubu ağızlarının bir özelliği olarak vermiş, şeklin bölgenin güney ve batısından başlayarak iç kesimlere kadar sokulduğunu belirtmiştir.[17]

EAT'de:

- *biz çobanuz ve* ***göre yoruruz*** *kim ḳurt ḳoyuncukları ḫaṣârat* ***ide yorur***. –Kırk Vezir Hikâyeleri, 26b.6. (Gürer Gülsevin, Eski Anadolu Türkçesinde Ekler, 98).
- *yol erenleri göçüp yola girdi /* ***döge yorır*** *âḫır dünbeki servân*. –Çarhname, 12. (Gürer Gülsevin, Eski Anadolu Türkçesinde Ekler, 99).
- *bu didügi 'oṣmân neslidür işde sürilüp* ***gide yorur***. –Dede Korkut, D.2.6. (Gürer Gülsevin, Eski Anadolu Türkçesinde Ekler, 99).

TT Ağızlarında:

- *ondan bi gurşun atımı yir ilerden* ***gidiyörürüm***. (Nevşehir/Ürgüp/Salur K., NevYA, 147/XXI/19)

17 Leylâ Karahan, **Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s.140-141.

- *gargıyı deŋize atmış bir tosbā çıḫmış, tėkrar atmış bir tosbā daha çıḫmış; ġine* ***atıyorur****, bir daḫa* ***çıḫıyorur****.* (Niğde/Alay K., OAAD, 20)
- *uyandım ki acı acı nası bi ses* ***geliyorur****.* (Nevşehir/Ürgüp/Ağcaşar K., NevYA, 151/XXV/12)
- *ahali-dé ona* ***baḳıyoru****.* (Muğla, ADÜM I, 138)
- *... yaḳınnarı* ***gidiyoru****.* (Edirne/İpsala/Küçük Hıdır K., EdİA, 210/XXXII/1)
- *bir gocặ garı* ***ḫızmat yapıyoru****.* (Niğde/Alay K., OAAD, 35)
- *eklémédir gapba dağlar éklémé / neré ġitsē̆m yar* ***ġéliyoru*** *aḳĺima.* (Afyon/Şuhut/Atlıhısarlı, ADÜM I, 34)
- *çukur bu tarafda* ***galıyoru****, çaydan bu tarafda* ***galıyoru****.* (Bolu/Alan/Kıbrıscık, BDM, 72/50/12)
- *benim* ***oluyoru*** *sandım ben.* (Aydın/Koçarlı/Çallı-Kebir K., 20)
- *şindi çavdarlı murat zeybeéklē̆ çıkdıġı zaman bunun ākasından tākıp* ***arayoru****.* (Aydın/Koçarlı/Çallı-Kebir K., 20)
- *geçimimiz 'kepāzelik̆ a ńōrelim oŋsuz* ***'olmüyörür****.* (Nevşehir/Ürgüp/Salur K., NevYA, 144/XVII/48)
- *bire babacığım o gabahat anasınındir, öyle oğretmiş, onuŋ uçun* ***gaḫmayorur*** *dimiş.* (Niğde/Alay K., OAAD, 35).

e) -(y)IK

ET'de	**TT Ağızlarında**
-yUk	-(y)IK
(-yuḳ/-yük)	(-yıḳ/-yik/-yıġ/-yēk/-ıḳ/-ik/-uḳ/-ük/-iğ)

-(y)IK eki aslında TT standart yazı dilinde ve TT ağızlarında kullanılan işlek bir yapım ekidir. Fiil kök ve tabanlarına gelerek onlardan çeşitli isimler türetmektedir: *çık-ık, del-ik, yar-ık, aç-ık, yapış-ık, yırt-ık, çat-ık, kop-uk... gibi*. "Bu şekilde yapılan isimler, umumiyetle fiilin gösterdiği harekete uğramış olan, bazen de o hareketten doğmuş bulunan veya o hareketi yapan çeşitli nesneleri karşılar."[18] Aslında bir fiilden isim yapma eki olan bu *-(y)IK* ekinin, TT ağızlarında fiil çekim eki olarak da kullanıldığı görülmüştür.

Ömer Asım AKSOY, Gaziantep ağzında bu eke "*ik'li geçmiş zaman*" adını vermiş ve ekin bölgede *-miş* geçmiş zaman eki ile aynı işlevde kullanıldığını belirmiştir.[19] Ona göre, Gaziantep ağzında ekin kişilere göre çekimi,

18 Muharrem Ergin, **Türk Dil Bilgisi**, Yirmibirinci Basım, Bayrak Yay., İstanbul, 1993, s. 188.
19 Ömer Asım Aksoy, **Gaziantep Ağzı-I**, İstanbul, 1945, s. 177-178.

geliğim	*geliğik*
geliksin	*geliksiniz*
gelik	*gelikler*

şeklindedir. Ömer Asım AKSOY, bölgede kullanılan ekin işlevleri ile ilgili olarak da şunları yazmıştır: "*1. Bir tahmin ifadesi bildirir; "-Mehmet eve gelik (gelmiştir). 2. Görülen geçmiş (di'li) zaman ile anlatılan geçmiş (miş'li) zaman arasında bir fonksiyonu vardır; "-O yol senin gördüğün gibi kalmayık; güzel yapılık." 3. Rivayetin kesin ve doğru olduğunu bildiren bir -miş'li geçmiş ifadesi vardır; "-Ahmet İstanbul'dan gelik mi? Gelik... bu sabah çarşıda görükler.*"[20]

Ahmet MİSKİOĞLU, "*Görülmeyen, Başkasından Duyulmayan (-ik'li) Geçmiş Zaman*" başlıklı kısa yazısında ekin Antakya ağzında da görüldüğünü dile getirmiştir.[21] Leylâ KARAHAN da, Batı grubu ağızlarının VII. alt grubunda yer alan Adana, Hatay, Kahramanmaraş ve Gaziantep ağızlarında –mIş eki yanında –(y)IK ekinin de kullanıldığını belirtmiştir.[22]

Ahmet BURAN, -Ik ekinin Anadolu ağızlarındaki kullanılışını incelediği makalesinde[23], ekin, yapım eki işlevinin dışında, fiil çekim eki, sıfat-fiil eki ve zarf-fiil eki işlevlerinde de kullanıldığını söylemiştir. Ahmet BURAN, ekin fiil çekiminde kullanılışını "*-mış fonksiyonu ile kullanılışı*" ve "*-yor fonksiyonu ile kullanılışı*" şeklinde ikiye ayırarak incelemiştir. Ekin, -Ik şeklinde -miş'li geçmiş zaman işleviyle Anadolu ağızlarının güney ve güneybatı kısımları ile İç Anadolu'nun bir bölümünde (G.Antep, K.Maraş, Adana, Mersin, Antalya, Yozgat...vd.) kullanıldığını ve bu kullanılışın sadece günümüz ağızlarında değil, bazı yazılı metinlerde de görüldüğünü belirtmiştir.[24] Ekin –(I)yor işlevinde kullanılışında ise Güneybatı Anadolu ağızlarında şimdiki zaman için kullanılan -(I)k gelir şeklini ele almıştır.[25]

-(y)IK ekinin *anlatılan geçmiş zaman* anlamıyla Doğu ve İç Anadolu bölgelerinde kullanılması, akla aynı işlevde ve aynı bölgelerde kullanılan -(y)IP ekini getirmektedir. Ancak, bugüne kadar, bu -(y)IP eki ile TT ağızlarında sınırlı sayıda örneği görülen -(y)IK eki arasındaki ilişkiyi gösteren herhangi bir yazı yazılmamıştır. Ahmet BURAN da *-Ik* ekini incelediği yazısında böyle bir ilişki üzerinde durmamıştır.

---

20 Ömer Asım Aksoy, **Gaziantep Ağzı-I**, İstanbul, 1945, s. 177-178.

21 Ahmet Miskioğlu, "Görülmeyen, Başkasından Duyulmayan (-ik'li) Geçmiş Zaman", **Türk Dili Dergisi**, S. 28, 1992, s.1-3.

22 Leylâ Karahan, **Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s. 147-148.

23 Ahmet Buran, "-Ik Ekinin Anadolu Ağızlarında Kullanılışı", **TDAY Belleten 1994**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, (1996), s. 11-18.

24 Ahmet Buran, "-Ik Ekinin Anadolu Ağızlarında Kullanılışı", **TDAY Belleten 1994**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, (1996), s. 14.

25 Ahmet Buran, "-Ik Ekinin Anadolu Ağızlarında Kullanılışı", **TDAY Belleten 1994**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, (1996), s. 15-16.

Ahmet BURAN, Güneybatı Anadolu ağızlarında şimdiki zaman işlevinde kullanılan *-ik gelir* şeklini, Doğu ve İç Anadolu ağızlarında anlatılan geçmiş zaman işlevinde kullanılan *-Ik* ekinin bir uzantısı olarak kabul etmiştir. Bizce şimdiki zaman bildiren *-(I)k geli(r)* ekli çekimlerin, geçmiş zaman bildiren *-(y)IK* yapılı çekimlerden farklı kökenden gelmiş olabileceği de düşünülebilir. Çünkü, şimdiki zaman bildirmek için TT ağızlarında *-(y)IP DUrUr, -(y)IP yatar, -(y)IP batar* tarzı birleşikler yaygındır. *-(I)k geli(r)* bileşiği, Nurettin DEMİR'in de belirttiği gibi[26] doğrudan doğruya *-(y)IP kelir* yapısından bir "gerileyici benzetme" sonucu oluşmuş olmalıdır. Bu yüzden, Güneybatı Anadolu ağızlarında kullanılan *-(I)k geli(r)* yapısındaki *–(I)k* ekini, Doğu ve İç Anadolu ağızlarında kullanılan ve anlatılan geçmiş zaman işlevinde kullanılan *–(y)IK* ekinden ayırmak gerekmektedir.

Ekin kullanımıyla ilgili derlenmiş örneklerin çok az sayıda olması, ekle ilgili yapılacak değerlendirmeleri de sınırlamaktadır. Bu açıdan Faruk YILDIRIM'ın "*Adana ve Osmaniye İlleri Ağızları I-II*" adlı çalışması büyük önem taşımaktadır.[27] Faruk YILDIRIM, söz konusu çalışmasında "*-ik ekli Duyulan Geçmiş Zaman*" başlığı altında, ekin bölge ağzında kullanımı ile ilgili pek çok örnek vermiş, ekin en çok Kozan ilçesinden derlenen metinlerde kullanıldığını, ayrıca Doğu Çukurova'nın diğer bölgelerinde de seyrek olarak görüldüğünü belirtmiştir.[28]

TT ağızlarında kullanılan –(y)IK geçmiş zaman eki ile ilgili en derli toplu bilgileri Nurettin DEMİR yazmıştır. Nurettin DEMİR, "*Anadolu Ağızlarında Kullanılan Geçmiş Zaman Eki –(y)XK*" başlıklı yazısında ekle ilgili olarak bugüne kadar kendi yaptığı ve başkaları tarafından yapılan tüm çalışmaları değerlendirmiş; ekin ağızlarımızdaki çekimi, işlevleri ve diğer geçmiş zaman eklerinden nasıl ayrıldığı konusu üzerinde durmuştur[29]. Bugüne kadar derlenen metinlerden ve kendi derlediği örneklerden hareketle ekin Anadolu'da kullanıldığı coğrafyayı biraz daha genişletmiştir. Nurettin DEMİR, ekin kullanıldığı bölge ile ilgili olarak, "*ekin tespit edildiği bölgelerde, yaylacılığa bağlı göç hareketleriyle yöre ağızlarına has diğer ortak yönler, bu bölgenin Karaman-Adana-Antalya üçgeni içerisinde aranması gerektiğini gösteriyor.*" demekte, ancak ekin kullanıldığı coğrafyanın tam olarak tespit edilemediğini belirtmektedir.[30]

TT ağızlarında geçmiş zaman işlevinde kullanılan bu *–(y)IK* eki de, TT ağızlarında yaşayan eskicil bir şekildir. ET'de, kitabelerde hiç görülmemekle birlikte, özellikle Uygurca döneminde, görülen geçmiş zaman ifade eden ve *-DI* ekinden

---

26 Nurettin DEMİR, "Güneybatı Anadolu Ağızlarında Kullanılan Şimdiki Zaman Eki -ik gelir", **Uluslararası Türk Dili Kongresi 1992**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s. 43-56.

27 Faruk Yıldırım, **Adana ve Osmaniye İlleri Ağızları I-II**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2006.

28 Faruk Yıldırım, **Adana ve Osmaniye İlleri Ağızları I**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2006, s. 223-226.

29 Nurettin Demir, "Anadolu Ağızlarında Kullanılan Geçmiş Zaman Eki –(y)XK", Dil ve Edebiyat Yazıları, **Mustafa İsen'e Armağan**, Ankara 2007, s. 371-385.

30 Nurettin Demir, "Anadolu Ağızlarında Kullanılan Geçmiş Zaman Eki –(y)XK", Dil ve Edebiyat Yazıları, **Mustafa İsen'e Armağan**, Ankara 2007, s. 384.

daha az kullanılan bir *-yUK (-yuḳ, -yük)* eki vardır. Kişi ekleri, geniş zaman çekiminde olduğu gibi *män* vs.'dir. Bu şekil, 1. ekseriya sıfat, 2. nadiren isim, 3. en çok da çekimli fiil olarak kullanılmaktadır: *1. bulḳan-yuḳ tınlıġlar "birbirine girmiş canlılar", 2. id-ma-yuḳıŋa "göndermemiş olmana (göndermediğinden)", 3. tüşä-yük män "düş gördüm", ba-yuḳ sän "bağladın", saḳın-yuḳ sän "düşündün", käl-yük ol "geldi", uġra-yuḳ ärki "planladı belki", ḳarı-yuḳ biz "ihtiyarladık", uġra-yuḳ siz "kastettiniz."...*[31] ET'de fiilden isim yapma eki ve fiil çekim eki işlevlerini üzerinde barındıran ek, bugün TT standart yazı dilinde yapım eki işlevini, TT ağızlarında da yapım eki ve fiil çekim eki işlevlerini devam ettirmektedir. Bir farkla, -(y)IK eki TT ağızlarında görülen geçmiş zaman fonksiyonunu değil, "*görülen geçmiş (di'li) zaman ile anlatılan geçmiş (miş'li) zaman arasında bir fonksiyon"* üstlenmiştir.

ET'de:

- ***tüşä-yük*** *män "düş gördüm",* ***ba-yuḳ*** *sän "bağladın",* ***saḳın-yuḳ*** *sän "düşündün",* ***käl-yük*** *ol "geldi",* ***ḳarı-yuḳ*** *biz "ihtiyarladık",* ***uġra-yuḳ*** *siz "kastettiniz."* (A. Von GABAIN, Eski Türkçenin Grameri, 81).

TT Ağızlarında:

- *eline aldı düldülü baḫtı gördükine ne çadır var ne çatma var. hiş kimse* ***almayık****.* (Gant./Dağlı/Urum, GDİAT, 236).
- *ġardaşım siz gendi gendīzi yoḫlaŋ da baḫalım bi şe'miz* ***ġayboluk mu olmiyēk mi****.* (Kmar./Cerit K., GDİAT, 177).
- *sabānan baḳdılarkine yėmek yėnmiş, ġap* ***ġaleylenik*** *gimi duruyör.* (Kmar./Cerit K., GDİAT, 179).
- *o da turaÇ* ***dutamayıḲ****, ġuş* ***acıḳıḳ****. ibiş bizim ġaynana ile* ***gelik****. gelince* ***déyiK*** *gine "ġuş* ***acıḲdı"*** ***déyik****. kimse bir tavıḲ* ***vérmeyiK****.* (Adana/Kozan/Hamamköy, AOİA, 56/A1.22/93-98).

ÖRNEKLERDE KULLANILAN TRANSKRİPSİYON İŞARETLERİ

1. Ünlüler:

(-): Ünlüler üzerinde uzunluk işareti	(´): Ünlüler üzerinde yarı incelme / kalınlaşma işareti
(˘) : Ünlüler üzerinde kısalık işareti	(°): Ünlüler üzerinde yarı yuvarlaklaşma işareti
(ˆ): Ünlüler üzerinde bulanıklık işareti	(˙): Geniş ünlüler üzerinde yarı daralma işareti
(˜): Ünlüler üzerinde nazallık işareti	(‿): Diftong

31 Bu örnekler ve -(y)IK ekinin ET'deki kullanılışları ile ilgili olarak bk. A. Von GABAIN, **Eski Türkçenin Grameri**, Çeviren: Mehmet Akalın, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s. 81.

(ᵢ, ⁱ, ᵘ ...): Zayıf ünlü

2. Ünsüzler:

(ẖ) : Hırıltılı h sesi

(ḥ) : Nefesli h sesi

(ḳ) : Arka damak k'sı

(k̲) : Gırtlak (laryngal) k'sı

(ġ) : Arka damak g'si

(ĝ) : Patlayıcı gırtlak (laryngal) g'si

(ğ) : Sadece RİA'da hırıltılı ğ ünsüzü

(ŋ) : Geniz n'si

(ř) : Titrekliği uzatılmış r sesi

(ś) : Peltek s sesi

(ţ) : Yarı tonlu dişeti-diş ünsüzü

(ʋ́) : Çift dudak v'si

(ỳ) : Yarı ünlü dişeti-diş ünsüzü

(yh): Akıcı, yarı ünlü, tonsuz, birleşik boğumlanmalı gırtlak ünsüzü

(ż) : z-s arasında, benzeşmeyle oluşmuş z sesi

(') : Hemze

(ʿ) : Ayın

(ˊ) : Ünsüzlerde telâffuz noktasının öne kaydığını gösteren işaret

Majüskül Harf (Yarı Sedalılık İşareti):

(Ç): ç-c arası ünsüz

(F) : f-v arası ünsüz

(K) : k-g arası ünsüz

(Ḳ) : ḳġ arası ünsüz

(P) : p-b arası ünsüz

(S) : s-z arası ünsüz

(T): t-d arası ünsüz

(ʿ) : Kendinden sonraki hecenin standart Türkçeden farklı vurgulandığını gösteren işaret.

(ʳ, ʰ, ʰ̆, ʰ̣, ʸ, ᵍ̆, ᵗ, ᵐ, ⁿ, ᶻ ...): Zayıf ünsüz

(˗) : Yükselen ton (hecedeki ünlü üzerine konur ve uzunluk da ifade eder)

(¬) : Alçalan ton (hecedeki ünlü üzerine konur ve uzunluk da ifade eder)

(‿) : Bağlantı (liaison) işareti

ÇALIŞMADA TARANAN METİNLER VE KISALTMALARI

AA : Mehmet Aydın, *Aybastı Ağzı (İnceleme,Metin, Sözlük),* TDK. Yay.: 796, Ankara 2002.

AAA : Yusuf Avcı, *Amasya Aydınca Ağzı (İnceleme, Metinler, Sözlük),* Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sivas 1988.

AAT : Ahmet Caferoğlu, *Anadolu Ağızlarından Toplamalar*, TDK. Yay.: 82, Ankara 1994.

AAÜBD : M. Nurullah Yeşil, *Alaşaehir Ağzı Üzerine Bir Deneme,* İnönü Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü, Bitirme Tezi, Malatya 1997.

ADÜM I : Ahmet Caferoğlu, *Anadolu Dialektolojisi Üzerine Malzeme I*, TDK. Yay.: Ankara 1994.

ADÜM II : Ahmet Caferoğlu, *Anadolu Dialektolojisi Üzerine Malzeme II*, TDK. Yay.: 587, Ankara 1994.

AİAÖ : Ahmet Caferoğlu, "Aydın İli Ağızlarından Örnekler", *TDAY Belleten 1965*, Ankara 1966, 1-28 s.

AkCA : Ahmet Caferoğlu, "Akhisar ve Cihanbeyli Ağızları", *TDAY Belleten 1967*, 1-38 s.

AKD : Selahattin Olcay, Ahmet Bican Ercilasun, Ensar Aslan, *Arpaçay Köylerinden Derlemeler*, TDK. Yay.: 419, Ankara 1998.

AMA : Erdoğan Boz, *Afyon Merkez Ağzı (Dil Özellikleri, Metinler, Sözlük),* Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları: 28, Afyon 2002.

AOİA : Faruk Yıldırım, *Adana ve Osmaniye İlleri Ağızları I-II,* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2006.

ArtYA : Turgut Açar, *Artvin ve Yöresi Ağızları*, Atatürk Üniversitesi Doktora Tezi, Erzurum 1972.

AvA : Ayşen Kılıç, *Avşar Ağızları,* Erciyes Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 1991.

BarYA : Zeynep Korkmaz, *Bartın ve Yöresi Ağızları*, TDK Yay.:584, Ankara 1994.

BDA : Talat Dinar, *Başmakçı ve Dazkırı Ağzı,* Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar 2006.

BDM : Hayasi Tooru, *A Turkish Dialect In North-Western Anatolia -Bolu Dialect Materials-*, Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa (ILCAA) Tokyo University of Foreign Studies, Tokyo 1988.

BMİKA : Pâki Küçüker, *Bingöl Merkez İlçe ve Köyleri Ağızları,* Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 1983.

ÇYA : Ahmet Akçataş, *Çay Yörük Ağzı*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Afyon 1996.

DİA : Münir Erten, *Diyarbakır Ağzı (İnceleme-Metinler-Sözlük)*, TDK. Yay.: 556, Ankara 1994.

DİAT : Ahmet Caferoğlu, *Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar*, TDK. Yay.:62, Ankara 1995.

DİÇÇYA : Sadettin Özçelik, Erdoğan Boz, *Diyarbakır İli Çüngüş ve Çermik Yöresi Ağzı (Dil İncelemesi, Metinler, Sözlük),* TDK. Yay.: 789, Ankara 2001.

DİGGBA : Turgut Tok, *Denizli İli Güney ve Güneybatı Bölgesi Ağızları*, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Denizli, 2002.

DS : *Derleme Sözlüğü*, 12 Cilt, TDK. Yay., Ankara 1963-1982.

DTYA : Selâhattin Olcay, *Doğu Trakya Yerli Ağzı (İnceleme-Derleme-Dizin)*, TDK. Yay.: 580, Ankara 1995.

EBKA : Kemal Yavuz, "Ermenek Kazasının Başdere Köyleri Ağzı I", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi (Ahmet Caferoğlu Özel Sayısı)* Fasikül 2, S.11, Ankara 1979, 451-497 s.

EdİA : Emin Kalay, *Edirne İli Ağızları*, TDK. Yay.: 694, Ankara 1998.

EKTA : Nuray Açıkgöz, *Emirdağ Kaçarlı Türkmenleri Ağzı (İnceleme-Metin-Sözlük)*, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 1990.

ErzİA : Efrasiyap Gemalmaz, *Erzurum İli Ağızları (İnceleme - Metinler - Sözlük ve Derlemeler)*, 2. C., Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum 1978.

ErznYA : Mukim Sağır, *Erzincan ve Yöresi Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük),* TDK. Yay.: 565, Ankara 1995.

EYA : Hülya Pilancı, *Eskişehir ve Yöresi Ağızları,* Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1991.

EYAD : Tuncer Gülensoy-Ahmet Buran, *Elazığ Yöresi Ağızlarından Derlemeler 1*, TDK. Yay.: 572, Ankara 1994.

GBAA : Zeynep Korkmaz, *Güney-Batı Anadolu Ağızları, Ses Bilgisi (Fonetik)*, Ankara 1956.

GDİAT : Ahmet Caferoğlu, *Güney Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar*, TDK. Yay.: Ankara 1995.

GKAYA : Sabri Özcan San, *Gümüşhane Kültür Araştırmaları ve Yöre Ağızları*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990.

HarA : Zülfü GÜLER, *Harput Ağzı*, Elazığ Belediyesi Yayınları, Elazığ 1992.

HTM : Tuncer Gülensoy, "Erzurum Ağzı İle Hatem-i Ta'i Masalı", *Türkoloji Dergisi*, C. VIII, Ankara 1979, 403-457 s.

IMA : Osman Yıldız, *Isparta Merkez Ağzı (İnceleme, Metinler, Sözlük),* Fakülte Kitabevi, Isparta 2002.

İTOBA : Kenan ACAR, *İzmit'in Taşköprü, Ova ve Balören Ağızları,* Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1988.

KBAYA : Ahmet Buran, *Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları*, TDK. Yay.: 669, Ankara 1997.

KırYA : Ahmet Günşen, *Kırşehir ve Yöresi Ağızları*, TDK. Yay.: 745, Ankara 2000.

KİA : Ahmet Bican Ercilasun, *Kars İli Ağızları (Ses Bilgisi)*, Gazi Üniversitesi Yay. Ankara 1983.

KİEA : Ahmet Caferoğlu, "Konya İlinin Ermenek Ağzı", *TDAY Belleten 1972*, 1-16 s.

KİMİKA : Cevdet Şanlı, *Kırklareli İli Merkez İlçe Köyleri Ağızları,* Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Edirne 1990.

KİAT : Ahmet Caferoğlu, *Kuzeydoğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar (Ordu, Giresun, Trabzon, Rize ve Yöresi Ağızları),* TDK. Yay.: 116, Ankara 1994.

KMKA : Rıza Gül, *Kilis Merkez ve Köyleri Ağızları,* Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Adana

1993.

KütYA : Tuncer Gülensoy, *Kütahya ve Yöresi Ağızları (İnceleme, Metinler, Sözlük)*, TDK. Yay.: 536, Ankara 1988.

KYA : Osman Özer, *Karlıova ve Yöresi Ağızları (İnceleme, Metinler, Sözlük),* Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 1990.

MalİA : Cemil Gülseren, *Malatya İli Ağızları, (İnceleme-Metinler-Sözlük ve Dizinler)*, TDK. Yay.: 737, Ankara 2000.

MuğA : Ahmet Caferoğlu, "Muğla Ağzı", *TDAY Belleten 1962*, Ankara 1963, 107-130 s.

NevYA : Zeynep Korkmaz, *Nevşehir ve Yöresi Ağızları*, I. Cilt, Ses Bilgisi, Ankara 1977.

OAAD : Ahmet Caferoğlu, *Orta Anadolu Ağızlarından Derlemeler*, TDK. Yay.: 585, Ankara 1995.

OİYA : Necati Demir, *Ordu İli ve Yöresi Ağızları (İnceleme, Metinler, Sözlük),* TDK. Yay.: 788, Ankara 2001.

OTA : Fatma Özkan, *Osmaniye Tatar Ağzı*, Ankara 1997.

RİA : Turgut Günay, *Rize İli Ağızları (İnceleme, Metinler, Sözlük),* Kültür Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları: 27, Ankara 1978.

SİA : Burhan Paçacıoğlu, *Sivas İlbeyli Ağzı (İnceleme, Metinler, Sözlük),* Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1987.

SKA : Hasan Bağcı, *Sarıcakaya Ağzı*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Afyon 1997.

STİAT : Ahmet Caferoğlu, *Sivas ve Tokat İlleri Ağızlarından Toplamalar*, TDK. Yay.: 91, Ankara 1994.

SYA : İbrahim Özkan, *Sandıklı ve Yöresi Ağız Özellikleri,* Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Afyon 2001.

ŞYA : İrfan Keleş, *Şabanözü Yöresi Ağzı,* Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Çankırı 1986.

ŞuhA : Yüksel Eleren, *Şuhut Ağzı*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Afyon 1997.

TİSİKAD : Ayhan Durmazer, *Tekirdağ İli Saray İlçesi Köyleri Ağız*

Derlemeleri (İnceleme, Metin, Sözlük), Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Edirne 1996.

TYAD : Tuncer Gülensoy-Ahmet Buran, *Tunceli Yöresi Ağızlarından Derlemeler*, İstanbul 1992.

UKA : Zikri Turan, *Artvin İli Yusufeli İlçesi Uşhum Köyü Ağzı*, Ankara 999.

UrMA : Sadettin Özçelik, *Urfa Merkez Ağzı (İnceleme, Metinler, Sözlük)*, TDK. Yay.: 666, Ankara 1997.

UşİA : Gürer Gülsevin, *Uşak İli Ağızları (Dil Özellikleri-Metinler-Sözlük)*, TDK Yayınları, Ankara 2002.

UTDK : Bernt Brendemoen, Trabzon Çepni Ağzı ve Tepegöz Hikayesinin Bir Çepni Varyantı", Uluslar Arası Türkoloji Kongresi 1998, TDK. Yay., Ankara 1998.

UYA : Ali Kirli, *Ula ve Yöresi Ağızları,* Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Enstitüsü, Kayseri 1994.

VGÇAÖ : Hamza Zülfikar, "Van Gölü Çevresi Ağızlarının Özellikleri", *Ömer Asım Aksoy Armağanı*, TDK. Yay., Ankara 1978, 297-317 s.

YİKYTA : Ünal Demirezen, *Yozgat İli Kadışehri ve Yöresi Türkmen Ağızları (Metinler, İnceleme, Sözlük),* Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1995.

YYA : Mustafa Ekinci, *Yeşilhisar ve Yöresi Ağızları (Giriş, İnceleme, Metin, Sözlük),* Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1993.

ZBKİA : M. Emin Eren, *Zonguldak-Bartın-Karabük İlleri Ağızları*, TDK. Yay.:686, Ankara 1997.

ELBİSTANCA BİR SÖZLÜK VE TAHSİN YÜCEL'İN *DÖNÜŞÜM*'ÜNDEKİ HİKÂYELER

Mehmet AYDIN*

1. Giriş

Elbistan, Kahramanmaraş'ın yukarı Fırat kesimindeki ilçedir. Kahramanmaraş il topraklarının büyük bölümü Akdeniz Bölgesi'nin kuzeydoğusunda, Elbistan ve Afşin ilçelerinin bir bölümü ise Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer almaktadır. Merkez'den sonra ilin nüfusça en kalabalık ilçesi olan Elbistan 4028 kilometrekarelik yüz ölçümüyle il alanının %28.1'ini kaplar ve ilin alanca da en geniş ilçesidir (*Yurt Ansiklopedisi*, C. 8, 5676 ve 5707). Ayrıca merkez bucağı dışında, 1 bucağı ve 74 köyüyle Elbistan, Kahramanmaraş'ın en büyük ilçesidir.

2006'da Elbistanlı emekli öğretmen Arif Bilgin Elbistan ağzı ile ilgili 3001 madde başı kelimelik, 350 sayfa bir sözlük yayımlamıştır. Bu çalışmanın hem sözlük bilimi hem de ağız bilimi açısından değerlendirilmesi gerekir.

Dilciler dışındaki meraklı kişiler de dile ve dil çalışmalarına ilgi duyarak bu alanla ilgili çalışmalara gönüllü olarak katılmaktadır. Bu ilginin sonucu olarak bazen herkesin ulaşabileceği nitelikte eserler yayımlanırken bazen de yalnızca meraklılarla belli bir yörede yaşayanların kolayca ulaşabileceği nitelikte eserler yayımlanmaktadır. Bunlar arasında sözlük çalışmaları da vardır. Bu sözlük çalışmaları içinde bir tür ağız sözlüğü niteliği taşıyanlar da vardır. Bunlar "il, ilçe, köy gibi homojen bir ağzın veya ağız grubunun söz dağarcığının tespit edildiği dar bölge ağzı sözlükleri" olarak görülebilir. Bu tür çoklukla amatörce hazırlanmış sözlükler, daha büyük sözlükler için bir ön çalışma niteliği taşır. (Demir 1999: 69).

Arif Bilgin'in sözlük çalışması Elbistan ağzıyla ilgilidir ve Elbistan'da yayımlanmıştır. Yazarı *Elbistanca Sözlük*'te 3001 madde başı kelime olduğunu kaydediyor. (2006: 8). *Elbistanca Sözlük* 'bilinen sözlük tekniği' kullanılarak hazırlanıp yazılmış. Bu sözlüğün önemli yanlarından biri bütün kelimelerle ilgili olmasa bile birçok kelime ile ilgili tanıkların yer almasıdır. Arif Bilgin sözlüğü ile olarak "Elbistan'ın son asırdaki sosyal hayatına, tarihî olaylarına, coğrafi yapısına değinmelerde bulunulması bakımından dünyada bir ilk olduğunu belirtmek ve burada iddia etmek mümkündür" (2006: 8) diyor.

Arif Bilgin'in sözlüğüne Avukat Ümit Uğurlu ön söz yazmış ve *Elbistanca Sözlük*'ün hazırlanışına tanıklığını anlatmıştır: "Elinizdeki bu *Elbistanca*

* Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, SAMSUN

Sözlük'ün hazırlanışının birçok aşamasına tanıklık etmiş biri olarak, mahalli ağızda sözlük hazırlamanın ne kadar zahmetli, yorucu ve sancılı bir iş olduğunu bilenlerdenim. Bu sözlüğün de hazırlanışı sırasında tespit ettiğim zorluklardan birkaçını vurgulamak gerekirse şunlar söylenebilir:

Elbistan'da her kuşak arasında bile sözcükleri söyleyiş farklılığının olması. Örneğin: Yıkama sözcüğünün; *yıhama, yııhama, yeyhama, yuma* şeklinde farklılaşması gibi…" (2006: 9). Avukat Ümit Uğurlu, Arif Bilgin'in sözlüğüne yazdığı ön sözde bir ağız sözlüğü hazırlamanın başka zorlukları üzerinde de duruyor.

Elbistanca Sözlük ile ilgili olarak söylenenler, bu sözlüğün nasıl hazırlandığını ortaya koyuyor.

Milliyet Gazetesi'nin 16 Mart 2007 tarihli kitap ekinde kendisi de Elbistanlı olan bilim adamı ve yazar Tahsin Yücel (Elbistan- 1933) *Elbistanca Sözlük* üzerine "Albısdanca[1] Sözlüğü" başlıklı bir yazı yazarak, bu sözlük çalışmasına, dolayısıyla doğup büyüdüğü yöreye dikkat çekmeye çalışmıştır. Yücel, bu sözlüğün kendisini Elbistan'a, çocukluğuna, ilk gençliğine götürdüğünü de eklemiştir.

Tahsin Yücel'in Albısdancayla ilişkisi bu sözlükle başlamamıştır. Tahsin Yücel'in hikâyelerindeki mekânların başında Elbistan da vardı, onun hikâye kişileri arada bir Elbistan ağzıyla konuşsalar da adları onları yörelerine sıkı sıkıya bağlıyordu. Yücel'in ilk olarak *Dönüşüm* adıyla yayımlanan kitabındaki hikâyelerin kişileri Elbistan'dandır: *Memedali* (<Mehmet Ali), *Nurhaklı*, *Topal Durmuş, Altındiş* (7-8), *Yusufa* (<Yusuf Ağa) (9), *Ürütsem* (<Rüstem) (27), İdiris (<İdris) (28), *Minever* (<Münevver) (41), *Yavan Osman* (40), *Katiba* (<Kâtip Ağa) (49), *Zöhre(<Zühre)* (49), *Hacela* (<Hacı Ali Ağa) (50), *Yarpızlı*[2] (113).

Yücel'in hikâyelerindeki yer adları da onları Elbistan'a bağlar: *Albısdan* (131) "Elbistan", *Karalbıstan* "Eski Elbistan (?)", *Cahan* "Ceyhan". Bu sözü Arif Bilgin "Ceyhan'ın 'Elbistancadaki' telaffuzudur" biçiminden tanımlamıştır. (2006: 54). Bilgin'in sözlüğünde bu veriyle ilgili tanık da vardır: "Bahale gız, şo garnı gurtlu avrat gene *Cahan*'da don yumadan mı geliyor?". Kızılcoba (112), Kızıloba (120) Elbistan yöresiyle ilgili öbür yer adlarıdır.

Dönüşüm'deki Elbistan ağzıyla ilgili ögeler bunlarla da sınırlı değildir. Bir kekemeyi anlatırken kullanılan *bubulamak*, *fıkara* (50) "yoksul", *ığralamak* (135) "sarsmak, sallamak", *ıhlamak* (30) "yorgunluktan, hastalıktan ya da sıkıntıdan sık sık nefes almak, inlemek". *Derleme Sözlüğü*'ndeki ıkılamak (I) ıhlamak (I), [ıkılmak, ıkınmak -2] (VII; s. 2462) maddesine Elbistan'ın da eklenmesi gerekir. Bunlardan başka *kayışlaşmak* (33) "(çamaşır için) çok kirlenmek" *Derleme Sözlüğü*'ne eklenmesi gereken bir veridir. Ayrıca *kele* (76) "Ayol, hey, yahu anla-

---

1 Tahsin Yücel, burada yaygın bir halk etimolojisini kullanıyor: Albıstan (<Alp+istân "alp yurdu, yiğit yurdu").

2 Arif Bilgin sözlüğünde Yarpuz'la ilgili şu açıklamayı yapıyor: "Afşin ilçesinin bundan önceki adı olup, yöredeki yaşlı insanlar hâlen kullanmaktadır." (Bilgin 2006: 335).

mında ünlem."

*Tahsin Yücel'*in hikâyelerindeki bu ögelerin işlevi üzerinde de ayrıca durulması gerekir. Kurmaca metinlerde ağız ögeleri farklı işlevler üstlenebilir. Bunlar arasında gerçeklik izlenimi uyandırmaktan söz edilebilir. Bu amaçla sosyal gerçekçiler ağız ögelerini çok sık kullanmışlardır.

Bu bildiri çerçevesinde *Elbistanca Sözlük*'teki madde başı kelimeler ve bunların tanımları *Derleme Sözlüğü* ile karşılaştırılmıştır. Ayrıca Bilgin'in hazırladığı sözlükte yer alan veriler çerçevesinde *Derleme Sözlüğü*'nde Elbistan kaydının bulunup bulunmadığına bakılmıştır. Burada şunu belirtmek gerekir: Elbistan'da kullanıldığı tanıklarla gösterilen *Elbistanca Sözlük*'teki verilerin büyük bir bölümü ile ilgili olarak *Derleme Sözlüğü*'nde ∗Elbistan kaydı yoktur. Elbistan'ın adının *Derleme Sözlüğü*'nde Kahramanmaraş'ın daha küçük ilçeleri olan Afşin ve Göksun'dan daha az geçmesi ilgi çekicidir.

2. Sözlükçülük Açısından *Elbistanca Sözlük*

Sözlükçülük açısından ağız araştırıcılarının hazırladığı bazı sözlükler de sorunludur. Bir bölge ilgili ağız çalışmasının sonuna eklenen bu tür sözlüklerin sözlükçülük açısından yeniden değerlendirilmesi gerekir. Ancak bir örnek oluşturmayan popüler sözlük çalışmaları ağız araştırıcılarının sözlükleriyle elbette karşılaştırılamaz.

Elbistanca Sözlük'te madde başı kelimelerin birçoğuyla ilgili nasıl derlendiği belirtilmeyen tanıklar vardır. Bu tanıkların bir bölümünün yazılı kayıt yöntemiyle derlendiği düşünülebilir. Yazılı kayıt ağız araştırması yapan dilcilerin de başvurduğu bir kayıt yöntemidir. Arif Bilgin'in bazı madde başı kelimelerle ilgili tanıkları kurguladığı tahmin edilebilir. *Elbistanca Sözlük*'te hem madde başı kelimelerin tanımları hem de bu madde başı kelimelerle ilgili tanıklar sorunludur. Ancak bu tanıklar yine de tanımları denetlemeyi kolaylaştırmaktadır. Bir kelimenin kullanıldığı bağlamın gösterilmesi sözlükçülük açısından önemlidir.

Arif Bilgin sözlüğünü hazırlarken ya *Derleme Sözlüğü*'nden hiç yararlanmamış veya *Derleme Sözlüğü'*nden yararlandığını gizlemiştir. Yapılan karşılaştırma birinci seçeneğin doğru olabileceğini göstermektedir. Bilgin *Derleme Sözlüğü*'nde yararlanabilse, *Elbistanca Sözlük* ağız araştırmaları için daha yararlı bir kaynağa dönüşebilirdi. Ayrıca Bilgin'e *Derleme Sözlüğü* madde başı kelimelerin nasıl düzenlenip tanımlanması gerektiğini gösterebilirdi.

Elbistanca Sözlük'te madde başı kelimelerle ilgili sorunlar vardır: Bunlardan biri çekimli isim ve fiillerin madde başı olarak alınmasıdır. Bu daha çok fiillerle ilgili olarak karşılaşılan bir durumdur. Emir 2. tekil şahıs fiiller madde başı olarak gösterilmiştir. Bunun gibi bazen iyelik eki almış isimler de madde başı yapılmıştır: *aal* "eğil", *aam* "ağam" (s. 13), *baa* "bana", *baam* "bakayım", *bannayınan* "parmağıyla"(39), *kak* "kalk" (211).

Elbistanca Sözlük'te Türkiye'nin her yöresinde yaygın olarak kullanıldığı için Türkçenin söz varlığının bir ögesi olmuş kelimeler de madde başı olarak yer almaktadır. Bu veriler zaten *Türkçe Sözlük*'te vardır. Bir dar bölge ağız sözlüğünde bulunmaması gereken bu ögelerin sayısı epey fazladır. Bunlardan bazıları tek bir madde başı olması gerekirken bazen iki, üç ayrı madde başı yapılmıştır: *adamlık, ağa, ağarmak, ağartmak, ağı, ağırlık (2), ağızlık (3), ağmak, akak, alışmak, aralık, arkalık, aş, aşık, aşık kemiği, aşık oyunu, ayakçak, ayakçı, ayaklamak, azıtmak, balaban (2), bar, baş bağlamak, bağ göz etmek, bel vermek, benek, berk, berkitmek (2), berklik, beş beter, bıldır, bıngıldak, biber gibi, bildik, bilmezlenmek, biti kanlanmak, bitli bez, biz, boylamak, böbürlenmek, böğür, böğürmek, börk, buğulanmak, bulgur aşı, cemiyetsiz, cılk (3), cıngar, cıngar çıkarmak, çalacak, çalmak, çangal (3),çardak, çelik, çemkirmek, çenber, çerçi, çevirme, çemrenmek, çığır, çığırı yitirmek, çıkrık, çıtak, çırpı, çıtlık, çiğin, çiğindirik, çileli, çimmek, çipil, çir, çiriş (2), çirişlemek (2), çisenti, çor(4), çöğdürmek, çökmek, çul (2), çöreklenmek, çullanmak, çuvaldız, dara düşmek, defterini dürmek, delecek, dem, densiz, deşmek, dışarı gitmek, dımdızlak, dibek, didiklenmek, dil, dingil, dingildemek, dingildek, dipçik, dirgen, dişemek (2), dişli, ditmek, dolama (2), domalmak, don (3), don yağı, döl, dölek, dulda, duldalık, duman, durulmak, düve, ebe, ebegümeci, ebelik, ebemkuşağı, ehven, eğin, eke (4), ekmek, ekmeklik, ekmekten aştan kalak, eksik etek, elbise, elbiselik, elbise örtüsü, ellik, em, emzik (3), enemek, enik, eringen, erinmek, eski (2), etlenme, etek, etek tıraşı, ev görme, ferik, fesat, galıç, göz, gömü, gözenek, gözer, gübür, güman, hah, hamam yeri, hamut, harap, hedik (3), helik, hemencecik, herif (2), hımbıl (2), hınzır, ıhmak, ıhtırmak, ıklım tıklım, ibik, içeri (2), içli köfte, idare, ikircik, ikirciklenme, ilişmek (4), ilkyaz, ince ağrı, ince hastalık, işmar, kapılanmak, kaykılmak, kebe, kelep, keleş, kelle, kenef, kepez, kesmik, keş (2), kil, kitlemek, körelmek, kör nişancı, kötek, kuskun, külek, küllük(3), külünk, kürtün, lades tutuşmak, lafçı, lâzımlık, leş, lif, liflenmek, lor, mal, meccanen, mık (mıh),nalça, oma, oralı olmamak, oturak, oynak(2), oynaş, örtme, örklemek, öz, palazlama, palazlanmak (2), paralanmak, patlangıç, pazı (2), peltek, peş (2), pırtı, sacaya, saçak (2), saçaklı, saçma, sağlamak, sahan, sal (3), sapı silik, seğirmek, seki, sekileme, sela vermek, sele, sınamak, sınık, sini, su çekmek, su dökmek, sülük, sülükçü, sürtme, süzme yoğurt, şafak, şakşak, şişmek, tabaklanmak, tahtakurusu, tavlamak (3), terlik, ters, terslemek, torlak, tutam, tünek, uğunmak, utmak, yalak (4), yemeni, zıvanadan çıkmak, zılgıt, zılgıtlamak, zerzevat* vb.

Bunun yanında *Elbistanca Sözlük'*teki bazı veriler *Derleme Sözlüğü'*nde hiç yer almaz.

dımsımak Ağrının hafiflemesi, azalması. Bu veriyle ilgi tanık şöyle kaydedilmiştir: "Gece zabaha gadar dizime yel girdi sızım sızım sızıladı da namaza galhım deyi yekindikden sona ıcık dımsıdıydı" (Bilgin 2006: 95).

Elbistanca Sözlük'ün *Derleme Sözlüğü*'ndeki bazı madde başı kelimelerin tanımlanmasına da katkısı olabilir.

Arif Bilgin uzun ünlüleri, özellikle sızıcılaşan g (ğ) ünsüzünün erimesiyle oluşanları *aa, ae, oo ve ou* vb. biçiminde göstermiştir. Bazen bir kelimeyi *aa* yanında ölçünlü dildeki biçimiyle de sözlüğüne almıştır. Damak ünsüzleri bazı ağızlarda yuvarlak ünlülerde bir kalınlaşmaya sebep olurken, Elbistan ağzında düz geniş e ünlüsünde de bir kalınlaşmaya sebep olmuştur. Bu tür bir kalınlaşmaya başka ağızlarda da rastlanır.

Başka ses değişmeleri de *Elbistanca Sözlük*'ten takip edilebilir. Ancak bu konuda böyle yayımlara itibar etmek doğru olmaz. Böyle yayımlara bir ağızla ilgili başka akademik çalışma yapılmamışsa ihtiyatla başvurulabilir.

Günşen'in ve Özmen'in söz ettiği *–IcI* gelecek zaman eki, Bilgin'in tanıklarından da takip edilebilmektedir. Ama –(I)yor şimdiki zaman eki birçok tanıkta ölçünlü dildeki gibi kaydedilmiştir

Leylâ Karahan, Elbistan ağzını Batı Ağız Grupları içinde ikinci derecedeki alt gruplar içinde düşünmüştür (1996: 171-172). Bu alt grupta Elbistan ağzından başka Afşin, Göksu[n], Andırın, Adana, Tarsus ve Ereğli ağızları vardır (Karahan 1996: 178).

3. Sonuç

Yapılan bu çalışmadan şu sonuçlar çıkarılabilir: Ağızlarla ilgili derleme yapanların o yörede üretilen metinlere ulaşmaları, il yıllıkları ile ilçelerle ilgili çeşitli yayınları kütüphanelerden aramaları gerekir. Hatta bunu bir tür derleme veya derlemenin bir parçası olarak düşünmek yanlış olmaz.

Elbistan'da birden çok ağız olabilir. Acaba Bilgin hangi ağzın sözlüğünü yapmıştır? Bu soruya Elbistan ağzıyla ilgili bilimsel çalışmalar yapılırsa daha kolay cevap verilebilir.

Elbistanca Sözlük'te yararlanıldığı söylenen 'bilinen sözlükçülük teknikleri'nin sözlük hazırlayıcısınca bilinmediği anlaşılıyor. Buna rağmen Bilgin'in sözlüğünden dikkatli bir biçimde yararlanılabilir. Bir yörenin söz varlığını tam olarak belirleyebilmenin güçlüğü ortadadır. Bu tür çalışmalar bizim bir yöre ile ilgili söz varlığına ulaşmamıza yaramaktadır. Türk Dil Kurumu içindeki Derleme Sözlüğü Çalışma Grubunun böyle yayınları takip etmesi yararlı olur.

KAYNAKLAR

Bilgin, Arif (2006). *Elbistanca Sözlük Örnekleriyle Elbistan Ağzı,* Elbistan.

Demir, Nurettin (1999). "Ağız Sözlükçülüğü", *Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 4, Sayı: 7-8, s.67-75.

Günşen, Ahmet (2007). "Anadolu Ağızlarında Farklı Bir Gelecek Zaman Eki: -ıcı/-ici, -ucu/-ücü", *IV. Uluslar arası Türk Dili Kurultayı Bildirileri, 24-29 Eylül 2000,* Ankara, s. 746-768.

Karahan, Leylâ (1996). *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, TDK Yay., Ankara.

Tor, Gülseren (2004). *Mersin Ağzı Sözlüğü*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 38, İstanbul.

Türk Dil Kurumu (1963-1982). *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, 12 c., TDK Yay., Ankara.

Yurt Ansiklopedisi Türkiye (1982-1983). İl İl: Dünü, Bugünü; Yarını, C. 8 (Malatya-Manisa-K:Maraş-Mardin-Muğla-Muş-Nevşehir-Niğde-Ordu), İstanbul.

Yücel, Tahsin (1975). *Dönüşüm*, Bilgi Yayınevi, Ankara.

Yücel, Tahsin (2007), "Albısdancam için Söylüyorum: Dilim Bu Sesleri Turnadan mı Aldın? Albısdanca Sözlüğü" *Milliyet Kitap Eki* (16.03.2007).

KARAMANLI NÜFUSU – KARAMANLICA KARAMANLICA KİTAP ÜRETİMİ

Evangelia BALTA*

Anadolu'nun iç kesimlerinde, çeşitli Türk boylarına ait yekpare Müslüman nüfus ve ana dilleri Türkçe olan Ermenilerle birlikte, 1924'teki zorunlu nüfus mübadelesine kadar, ana dilleri Rumca ve Türkçe olan Ortodoks topluluklar da yaşıyordu. Küçük Asya Araştırmaları Merkezinin 1930-1950 yıllarında yürüttüğü araştırmalar sonucu, sınırları Kayseri, Nevşehir ve Niğde olarak belirlenen coğrafi üçgen içinde kalan bölgede, 81 Rum yerleşiminin varlığı saptandı[1]. Bunlardan 32'si Rumca, 49'u ise Türkçe-Karamanlıca konuşuyordu. Ana dilleri Türkçe olan Ortodoks topluluklarının çoğu, bugün Kapadokya adıyla tanımlanan ve sanat tarihi açısından önem taşıyan, Bizans İmparatorluğu'nun kaya kilise ve manastırlarının bulunduğu bu coğrafi bölgede konumlanmıştı. Bölgenin sınırları üzerinde kesin bir uzlaşıya varılamamaktadır. Kapadokya adı, coğrafi terimlerin, coğrafya ve tarih alanlarından sanat alanına kaydırılmasıyla üretilmiştir[2]. Ancak 19. yüzyıl ortalarından zorunlu nüfus mübadelesine kadar geçen dönemde, Kapadokya terimiyle, kuzeyde Yozgat'a, güneyde Karaman'a, doğuda Kayseri'nin biraz ilerisine ve batıda Isparta'ya kadar uzanan bölge kastediliyordu.

Daha 15. yüzyıldan itibaren kayıtlara geçen, Merkezî Anadolu'da Türkçe konuşan Hristiyanların varlığı; çok uluslu, çok dilli ve çok kültürlü Osmanlı İmparatorluğu'nun ulus öncesi yapısı içinde herhangi bir özgünlük teşkil etmiyordu. O zamanlar, kimlikler bağlı olunan dine göre şekilleniyordu ve Türkçe konuşan toplulukların Rum milletine bağlı oluşları; onları Yunanca konuşan dindaşlarından ve İstanbul Patrikhanesi'nin çatısı altında toplanan Arnavutça, Slavca, Arapça ve başka diller konuşan diğer Ortodokslardan farklılaştırmıyordu.

---

* Dr., Yunanistan Millî Araştırma Kurumu (National Hellenic Foundation for Scientific Research, Athens), ATİNA

1 *Ο τελευταίος Ελληνισμός της Μικράς Ασίας. Το έργο του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών 1930-1970* [Anadolu'daki Son Yunanlılar. Küçük Asya Araştırmaları Merkezi'nin Eseri, 1930-1970], Küçük Asya Araştırmaları Merkezi, Atina 1974, s. 160-163.

2 H. Haciiosif, *Συνασός. Ιστορία ενός τόπου χωρίς ιστορία* [Sinasos. Tarihi Olmayan Bir Toprağın Tarihi], Girit Üniversitesi Yayınları, İraklion 2005, s. 5-18.

Daha sonra patrik olan Konya metropoliti İgnatios, 1815'te yayımladığı "Perigrafi"[3] başlıklı makalesinde, Konya başsatraplığı sınırları içindeki Ortodoks Rum cemaatinin ana diline hiçbir önem atfetmiyordu.

Bu durum, bazı faktörlerin etkisiyle anlayışların değiştiği 19. yüzyılın ilk yıllarına kadar sürdü. İlk olarak, Tanzimat Fermanı o zamana kadar süregelen millet sisteminde bir takım değişikliklere neden oldu. Anadolu'daki Türkçe konuşan Ortodoks cemaat, millet sistemiyle ve onun 19. yüzyıl boyunca uğradığı değişimlerle doğrudan bağlantılı ilişkilerin tarihsel alanıdır. Millet sisteminin terk edilmesine, 19. yüzyıl sonlarından itibaren kendine coğrafi bir alan arayışı içinde olan Türk ulusu kavramının yaygınlaşması eşlik eder. Egemen dilin Türkçe olması itibarıyla, Türk ulusunu oluşturan temel nüfus katmanı, "Anadolulu" terimiyle tanımlanmaya başladı. Cumhuriyet döneminde, "Türklerin ana vatanı Anadolu'dur" ifadesinin resmî Türk tezi oluşu tesadüf değildir.[4]

Anlayışların değişmesinde ve ana dil konusunun hassasiyet kazanmasında, Balkanlar ve Akdeniz'de ulus ve dil arasındaki ilişkilere yeni kriterler getiren bağımsız Yunanistan devletinin kurulmasının büyük payı vardır. Patrikhane bu yeni gelişmelere karşı hazırlıksız yakalanmıştı. Anadolu içlerinde Rumca konuşan, Rum gelenek ve halk oyunlarına sahip cemaatlerin varlığı, 19. yüzyıl ortalarının şaşırtıcı büyük keşfi oldu. Kapadokya'nın serhat (akritik) türküleri, dönemin Fallmerayer karşıtı halk bilimcilerine yeni argümanlar sağladı.[5] Ancak, Türkçe konuşan Hristiyan Doğu, Yunanlılık tezlerini desteklemiyor, tam aksine baltalıyordu. Bu yüzden, ana dilleri Türkçe olan Rumların, "Yunanlılaşmaları" nihai hedefiyle Yunanca öğrenmeleri, Yunan eğitimi almaları gereği doğdu ve onlardan bunu yerine getirmeleri talep edildi. İki millî merkez, Atina ve İstanbul, "Megali İdea" perspektifi altında, Yunancadan başka diller konuşan Ortodokslarda millî kimlik oluşturmayı ve onları Yunan milleti bünyesine katmayı hedefleyen siyasetler üretmeye başladılar.

Bazı tarihçilere göre, Türkçe konuşan Anadolulu Ortodoks toplulukların durumunun siyasallaşması, Bulgar "shizma"sı, yani Bulgar aydın, din adamı ve burjuvalarının, kiliselerinin İstanbul Patrikhanesi'nden bağımsızlığını sağlamak üzere

---

3 Kitabın tam başlığı şöyledir: Ιστορική περιγραφή του εν Βιέννη προεκδοθέντος χωρογραφικού πίνακος της μεγάλης αρχισατραπείας Ικονίου νυν πρώτον τύποις εκδοθείσα εν τω Πατριαρχικώ τυπογραφείω, εν έτει 1815 [Konya Büyük Başsatraplığı'nın Daha Önce Viyana'da Yayımlanmış Korografik Tablosunun Tarihsel Betimlemesi, Patrikhane Matbaası, 1815]. Eser, başlığından anlaşılacağı gibi, 1812'de Viyana'da "Konya Büyük Başsatraplığı'nın korografik tablosu" başlığıyla yayımlanan ve bölgenin haritasını içeren iki büyük sayfaya ilişkin tarihsel ve topografik yorumlar içeriyordu. Harita, daha sonra H. Kiepert tarafından yayımlandı: Memoir über die Construction der Karte von Klein Asien und Türkisch Armenien, in 6 Blatt von V. Vincker, Fischer, Moltke und Kipert, Berlin 1834.

4 E. Copeaux, Espaces et temps de la nation turque. Analyse d'une historiographie nationaliste, 1931-1993, CNRS éditions, Paris 1997, s. 294-300.

5 I. Anagnostakis, Evangelia Balta, *La découverte de la Cappadoce au 19e siècle*, Eren, Istanbul, 1994.

dil ve ulus özdeşliğini öne sürmeleriyle ilişkilendirilir[6]. Papa Eftim, 1920'de Türk Ortodoks Kilisesi'ni kurmak için benzer argümanlar kullanmıştı[7]. Dilsel farklılaşma, İstanbul Patrikhanesi'ne bağlı cemaatin birliği için olası bir tehdit olduğuna göre, bunun önlemi Yunanca eğitimini güçlendirmekti. Okul, sadece kültür edindirme ve sosyalleştirme değil, aynı zamanda ulusallaştırma aracı olarak da algılanmaya başlandı. Yunan dili de, eğitim dili niteliğinin yanında, ana dil işlevini kazanarak Türkçe'nin yerini alma misyonunu yüklendi. Bilindiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki "canlı anıtlar"a büyük ilgi duyan İstanbul'un aydın çevreleri, Rum Ortodoks topluluklarını 19. yüzyıl sonlarına doğru keşfetti. Kimlik oluşturmada Ortodoksluğun yerine millî kriterleri yerleştirerek, Türkçe konuşan Ortodoksları "Yunanlılaştırma"yı amaçlayan diğer millî merkez Atina, onları çok daha sonra izledi.

Türkçe konuşan Ortodokslar konusu, Türkler ve Yunanlıların Anadolu üzerinde hak iddia ettikleri 20. yüzyılın başlarında doruğa ulaştı. O tarihlerde, Anadolu'daki antik uygarlıkların mirası ve sürdürülmesi konusu ile her etnik topluluğun ve özellikle Anadolu'daki Türkçe konuşan Ortodokslar gibi kendine özgü toplulukların varlığının tarihsel derinliği büyük önem kazandı. Bilindiği gibi, kolektif imgelem her zaman ve her durumda köken mitleriyle beslenir. Tarihsel süreç içinde, etnik grupların gerçekleri bulanık, karmaşık ve çelişkili olduğunda, köken mitinin imgelemi kutuplaşmalar doğurur. Tarihsel yöntemler ve tarih biliminin araçları kullanılmadan ulaşılan keyfî vargılar, Anadolu'nun Türkçe konuşan Ortodoks topluluklarının kökenine ilişkin literatürde bir kutuplaşmaya neden olmuştur.

Biz yine 19. yüzyıl başlarına dönelim ve Yunanistan'daki Yunanlıların Türkçe konuşan Anadolulu Ortodokslar hakkında neler düşündüklerine bakalım. İstanbullu Dimitrios K. Vizantios'un (gerçek soyadı Hacıaslanis) 1836'da yayımlanan tiyatro piyesi *Babylonia*'nın[8], yeni kurulmuş Yunan devletinde hüküm süren anlayışın karakteristik bir göstergesi olduğuna inanıyorum. Bu eserde, 19. yüzyıl başlarında Yunanlıların kolektif belleğinde Kapadokya'nın neler temsil ettiği açıkça belirtilmektedir[9]. Özgünlüklerle dolu bu yöre, azizlere ilişkin mitleriyle belleklere

---

6 Ch. Chatziiosif, a.g.e, s. 337.

7 F. Benlisoy, *Papa Eftim and the Foundation of the Turkish Orthodox Church*, (Master in Boğaziçi University). Y. Anzerlioğlu, *Karamanlı Ortodoks Türkler*, Ankara 2003, 209 ff. Ayrıca, R. Clogg tarafından derlenen bibliyografiye bkz. "A Millet within a Millet: The Karamanlidhes", in: idem. *I kath'imas Anatoli: Studies in Ottoman Greek History*, Analecta Isisiana LXXVII, Istanbul 2004, s. 410 dipnot 2.

8 D.K. Vizantios, *Η Βαβυλωνία* [Babylonia] (ed.) S. D. Evangelatos, Hermes / Nea Helliniki Vivliothiki, Athens 1972. *Babylonia* ilk kez 1836'da Nafplion'da yayımlandı ve profesyonel bir tiyatro grubu tarafından sahnelendi.

9 *Babylonia* nihai şekliyle 1840'ta Atina'da tekrar basıldı: (*Η Βαβυλωνία ή η κατά τόπους διαφθορά της Ελληνικής γλώσσας,* Κωμωδία εις πράξεις πέντε, συγγραφείσα παρά Δ. Κ. Βυζαντίου, έκδοσις δευτέρα παρά του ιδίου συγγραφέως, …. εν Αθήναις 1840) [Babylonia ya da Yunan Dili'nin Bölgelere Göre Bozulması, D. K. Vizantios'un yazdığı beş perdelik komedi. Yazar tarafından ikinci baskısı yapılmıştır. Atina 1840]. Daha sonra, birçok popüler ve akademik baskısı yapıldı, tiyatro-

kazınmıştır, Türkçe konuşan Ortodoks nüfus da kimliklerini kilise ve kilise rituelleri geleneğine dayandırırlar. Popüler *Babylonia* piyesinin bir sahnesinde, polis memuru, Kayserili Savva Hacımuratis'in nereli olduğunu, ancak onun: "Ben, Ay Vasili'nin memleketindenim. Gayseri, Gapadokya'dan! Hiç duymadın mı?" demesinden sonra anlar. Anadolulu, Arnavut, Giritli, Kıbrıslı, Moralı, Yediadalı, Sakızlı ve Münevver; 1827'deki Navarin deniz savaşında müttefiklerin zaferinden hemen sonra, Nafplion'un bir lokantasında karşılaşırlar ve herkes kendi lehçesinde konuşarak anlaşmaya çalışır. Bundan böyle Yunan edebiyatında, Anadolulularla Karamanlıları betimlemek için, haklı ya da haksız olarak, komik ve gülünç Kayserili Savva Hacımurati tiplemesi kullanılacaktır. İstanbullu Dimitrios Vizantios'un yazdığı tiyatro piyesinde, yeni kurulmuş Yunanistan devletindeki diğer lehçelerin arasında Karamanlıca ve Arnavutçayı dâhil etmesi bir tesadüf değildir. Merkezî Anadolu, Balkanlar ve İstanbul'da konuşulan Türkçe ile Mora ve çevresindeki adalarda konuşulan Arnavutça, diğer Yunan lehçeleriyle birlikte eşit şartlarda varlıklarını sürdürüyordu ve bu dilleri konuşanlar, ana dillerini kendilerini diğer lehçeleri kullananlardan farklılaştıracak bir kriter olarak görmüyorlardı. Ayrıca, Yunanca konuşmayan bu Ortodokslar, bütün diğerleri gibi Rum Ortodoks'tu. Bu terim, kimlik oluşturmanın, sosyal ve entelektüel hayatı organize etmenin temel kaynağını teşkil ediyordu.

Patrikhane, Türkçe konuşan bu Ortodoksları 18. yüzyıl başlarında İslamlaşmaktan, bir yüzyıl kadar sonra da Protestan ve diğer misyonerlerin dinî telkinlerinden korumaya çaba gösterecekti. Çeşitli Batılı kiliselerin propagandalarının bu kitleler üzerindeki etkisi, Ortodoks Kilisesi'nin yöneticilerini Doğu'daki cemaatlerine ilişkin endişeye sevk etti. Aynı şekilde, İstanbul burjuvazisi de Anadolu içlerindeki ekonomik organizasyonunun birlik ve sürekliliğinin bozulmasından kaygılanıyordu. Metropolitler ve Aynarozlu Zaharias ile Pisidyalı Serafim[10] gibi keşişler, Ortodoks Kilisesi'nin kuram ve dinî vecibelerini Anadolu'daki Ortodoks Hristiyanlara öğretmek için, İrşatları (Kateşizm), İlahileri ve diğer dinî metinleri Türkçeye çevirerek Yunanca harflerle, yani Karamanlıca yayımladılar. Gerekçelerini ise genellikle şu şekilde ifade ediyorlardı: "Yunancayı unuttukları için kilisede

---

da sahnelendi, filme çekildi, radyoda oynandı. Diyalogları iyi karikatürize edilmiş kişilere dayandırıldığı için canlı bir eserdir. "*Babylonia* gerçeklere dayandığı için yaşamaktadır. Bu da, yazarının en azından eserin temel karakterlerine gerçekleri başarıyla nakledebildiğini gösteriyor." Bkz. *Η Βαβυλωνία*, Atina 1972, s. 36.

10 D.E. Danieloglou, Πρόδρομοι της αναγεννήσεως των γραμμάτων εν τη Ανατολή <κυρίως Μικρά Ασία>. Σεραφείμ, μητροπολίτης Αγκύρας, Ατταλεύς. Εν Κωνσταντινουπόλει, τυπ. "Ανατολικός Αστήρ", 1865 [Anadolu'daki Harf Rönesansının Öncülleri 'Küçük Asya Anakarası'. Ankara Metropoliti Antalyalı Serafim, İstanbul: Anatolikos Astir, 1865]. Ayrıca bkz. Penelopi Stathi, "Τα τουρκογραικικά βιβλία και ο Σεαραφείμ ο Ατταλειάτης", *Το έντυπο ελληνικό βιβλίο, 15ος-19ος αιώνας*, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Δελφοί, 16-20 Μαϊου 2001 [Türkçe-Yunanca kitaplar ve Antalyalı Serafim, Matbu Yunan Kitabı, 15.-17. Yüzyıllar, Uluslararası Bir Sempozyuma Ait Tebliğler, (Delfi, 16-20 Mayıs 2001), s. 329-330].

okunanları anlayamıyorlar ve bu yüzden hak yolundan uzaklaşıyorlar"[11] 1718'de Nafpaktos ve Arta Metropoliti Neofitos Mavromatis'in yayımladığı ilk Karamanlıca kitap olan *Απάνθισμα της Χριστιανικής πίστεως* [*Hristiyan İnancı Antolojisi*], Mesgnien Meninski (1623-1698)'nin dört ciltlik anıtsal sözlüğüyle birlikte, Moralı Kanellos Spanos'un[12] hazırladığı (1700 civarı-1756) Türkçe-Yunanca gramer kitabının kaynağını oluşturdu. Bu tanıklık, Karamanlıca kitapların, Anadolu ve İstanbul'daki Türkçe konuşan Ortodoksların dar çevresinin dışına yayıldığının göstergesidir. *Hristiyan İnancı Antolojisi*, Türkçe konuşan Ortodoksları dinî konularda eğitmesinin ve Yunanca öğrenmelerine yardımcı olmasının ötesinde, aynı zamanda (özellikle dinî ve felsefi terimleri ifade etme konusunda) Rum çevirmenlere Türk dilini öğretme kılavuzu da olmuştu. Bu eser, 1743'te Amsterdam'da ve yeni kelimeler, fiiller, Türkçe ve Rumca diyaloglar eklenerek 1803'te İstanbul'da tekrar basıldı. Kitap, Karaferye kadısı Ahmet tarafından Patrik Gennadios Skolarios için hazırlanan *Hristiyan İnancının Ana Başlıkları*'nın kaydıydı.

Kapadokya halkı ve dolayısıyla Kapadokya yöresi, Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük kentlerindeki Türkçe konuşan Ortodoks Kapadokyalıların faal cemaatleri sayesinde de tanındı. Karamanlılar, daha 16. yüzyıldan itibaren İstanbul'un Samatya, Yedikule, Langa ve Kumkapı semtlerine yerleşmişti. Yalıtılmış, sahil kesiminin ekonomik ve sosyal yaşamından dışlanmış, ancak iyi bir sosyal örgütlenmeye sahip Kapadokyalılar, çıkmazlarına çare olarak göç etmeyi görüyordu. Göç ettikleri şehirlerde, çoğunlukla İstanbul'da, kurdukları çeşitli dernek ve örgütlerle cemaatlerini yeniden üretiyor, memleketleriyle bağlarını koparmıyorlardı. Gurbette servet edinerek doğdukları topraklara gönderiyor, dernek ve loncaları yoluyla kentleşiyor ve Anadolu içlerinin eğitim ve kültür açısından gelişmesini sağlıyorlardı. Hayırseverlik etkinlikleriyle, Kapadokya bölgesindeki geleneksel cemaat korunup güçleniyor, varlığını sürdürerek yerlilerin ve göçmenlerin kimliklerini besleyip yaşatmaya devam ediyordu.

Gurbetteki Karamanlılar, 19. yüzyıl ortalarından itibaren, Karamanlıca kitap üretimi ve bu kitaplardaki konuların laikleşmesinde belirgin bir rol oynamaya başladı. Yayın masraflarını karşılıyor ve sahip oldukları iletişim kanallarını kullanarak abone olmak suretiyle kitapların tanıtım ve dağıtımını düzenliyorlardı. Atina, İzmir ve Batı Avrupa ülkelerinde eğitim almış din adamları ve özellikle laik siviller; öğretmenler, doktorlar ve gazeteciler, Yunancadan ve daha çok Batı dillerinden çeviriler yapmayı, Osmanlıca yazılmış eserleri de Yunan alfabesiyle dizmeyi üstlenerek karşılığında maddi destek alıyorlardı. Karamanlıca kitap yayımcılığına hem İstanbul'da hem de memleketlerinde yaşayan Kapadokyalılar

---

[11] Απάνθισμα της χριστιανικής πίστεως, yani Gülzari imani mesihi, Asitane'de Patrikhane'de olan Başhane'de, 1803.

[12] V. D. Siakotos, "Ο διδάσκαλος Κανέλλος Σπανός (1700 περίπου – 1756) και το έργο του *Γραμματική της τουρκικής γλώσσης* (1730)" [Öğretmen Kanellos Spanos (1700-1756) ve "Türk Dili Grameri" Adlı Eseri (1730)], *Journal of Oriental and African Studies* 15 (2006), s. 270, 283.

ilgi gösterdi. Fransızca romanlar, tıp ve ziraat el kitapları, mektup yazma kılavuzları, yasa derlemeleri ve yorumları ile takvim çevirileri yayımlayıp, yerel tarih kitapları yazdılar. Karamanlıca kitaplar, Türkçe konuşan Ortodoksların Tanzimat Fermanı'nın ilanıyla şekillenen yeni ihtiyaçlarına yönelik yanıtlar üretiyordu. Patrikhane çevresinden din adamlarıyla laik aydınlar, kendilerini Anadolu Ortodokslarının aydınlatılmasına adadılar. Bu kesimler, ağırlıklı olarak, en uzun ömürlü Karamanlıca gazete olan *Anatoli*'nin yayımcısı Evangelinos Misailidis'in[13] etrafında kümelenmişti.

Karamanlı yazısı, ulus öncesi uzun dönemde, Osmanlı iktidarının bir kanıtı olarak, ilk başlarda Patrikhane matbaasının çatısı altında, daha sonra da misyoner organizasyonların etkinliğiyle, Osmanlı dünyasının ve Ortodoksluğun unsurlarını yansıtır. 19. yüzyıl ortalarından itibaren, Batı Avrupa'da üretilmiş kültürü Anadolu'ya taşıma ve daha nadir olarak Osmanlı dünyasıyla Yunan eğitimi arasında köprü kurma işlevini görür.

20. yüzyıla yaklaşırken, ana dilleri Türkçe olan Kapadokyalı Ortodoksların "Yunanlılaştırılması"na, çok sayıda iki dilli sözlük, metot, gramer ve diyalog kitabı yayımlamak suretiyle, karşıt bir "Türkleştirme" akımı karşılık verir. Karamanlıca yazının yardımıyla Osmanlıca öğretimine geçilir. "Türkleştirme", yani Türk dilinin öğrenimi, Tanzimat Fermanı ile şekillenen yeni düzenin gereğidir. Osmanlı devletinin uyrukları, Tanzimat Fermanı'nın tanıdığı eşit şartlardan yararlanabilirler. Ancak Türkçe öğrenme talebine daha önceleri de rastlanmaktadır. İosipos Misiodaks, 1779'da yazmış olduğu *Παιδαγωγία [Pedagoji]* kitabında[14]: "Bizi yönetenlerin dili Türkçe olduğundan, halkımız iyi Türkçe bilmek zorundadır" diye yazar. 19. yüzyılın sonlarından itibaren, Osmanlı İmparatorluğu'daki Rum Ortodoks uyrukluların tümü, Osmanlılarla kardeşçe yaşayabilmek ve devlet memuru olabilmek için Türkçe öğrenmeye, ana dili Türkçe olanları da Osmanlıca okuma yazma öğrenmeye teşvik edilmektedir[15]. Dönemin kültürel ve ideolojik zorunluluğu "Osmanlılık", güçlü Rum burjuvazi sınıfı tarafından "Rum Osmanlılığı" olarak algılanır ve bu yaklaşım, belki de İstanbul'un millet merkezi sıfatıyla son fikir üretme teşebbüsüdür. Bu yaklaşımla, siyasal alanda Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğü, kültürel alanda milletin "Yunanlı kimliği" ile bağdaştırılmaya çalışılıyordu[16].

---

13 Evangelinos Misailidis'e ilişkin bibliyografi için bkz. "Périodisation et typologie de la production des livres karamanlis", in: idem, *Peuple et production. Pour une interprétation des sources ottomanes*, Analecta Isisiana XLI, Istanbul 1999, s. 276 dipnot 4.

14 I. Misiodaks, *Πραγματεία περί παίδων αγωγής ή Παιδαγωγία* [Çocuk Eğitimi Yahut Pedagoji Üzerine Bir Tez], düzenleme, giriş ve notlar G. Karaphylis, Kozani 1998, s. 130].

15 Evangelia Balta, "Les avant-propos des livres karamanlis en tant que source pour l'etude de la 'conscience ethnique' des populations orthodoxes turcophones", idem, *Problèmes et approches de l'histoire ottomane. Un itinéraire scientifique de Kayseri à Eğriboz*, Analecta Isisiana XXVIII, Istanbul 1997, s. 253.

16 Sia Anagnostopulu, *Μικρά Ασία, 19ος αι. – 1919. Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες, Από το μιλλέτ*

19. yüzyıl sonlarıyla 20. yüzyıl başlarının Kapadokya'sı –Karamanlıların Yunanca öğrenmesi gelişme ve uygarlıkla eş değer görüldüğünden– dilin değer biçilme boyutunu belirleyen dil-milliyetçilik eklemlenmesinin incelenmesi adına güzel bir araştırma alanıdır. Bu eklemlenme, millî devlet oluşumları ve daha fazlasıyla ilintili davranışları belirlemiştir. Karamanlıların "Yunanlılığı" ya da "Türklüğü"nün nasıl yaşatıldığını değil, bu insanların nasıl yaşadıklarını ve dünya görüşlerinin nasıl değişime uğradığını araştırmayı hedeflediğimiz için, bu davranışların incelenmesi dil-tarih ilişkileri konusunun en ilgi çekici boyutlarından biridir.

των Ρωμιών στο ελληνικό έθνος [Küçük Asya, 19.yy-1919. Rum-Ortodoks Cemaatleri, Rum "Milleti"nden Yunan Ulusuna], Hellenika Grammata, Atina, 1997, s. 301-308.

OTUZ YIL ÖNCESİ DELİORMAN AĞIZLARININ ŞİMDİKİ ZAMAN EKLERİ ÜZERİNE

Imre BASKI*

I. Türkiye Türkçesi ağızlarının araştırılması Macar Türkolojisinin geleneksel araştırma alanlarının biri sayılmaktadır. József Thúry, Ignác Kúnos ve Gyula Mészáros gibi âlimlerimizi öncülük edenler arasında anmamız gerekmektedir. Onların izini takip eden Gyula Németh, János Eckmann, György Hazai ve Zsuzsa Kakuk başlıca olarak Balkan yarımadasındaki Türk ağızları incelemişlerdir.[1]

Bilindiği gibi Balkan Türk ağızlarının incelenmesi 1906-1907 yıllarında Ignác Kúnos ile başlamış, Polonyalı Türkolog Tadeusz Kowalski'nin çalışmaları ile devam etmiştir. Bulgaristan'daki Türk ağızlarının ilk Bulgar araştırıcısı ise Dimităr Gadžanov'dur. Daha sonra Mefküre Mollova Bulgaristan Türk ağızları üzerinde önemli çalışmalar yapmıştır.

Balkan'ın bir parçası olan yoğun Türk nüfuslu *Deliorman* bölgesi 70'li yıllara kadar hem Macar hem yabancı Türkologlar tarafından en az araştırılmış idi diyebiliriz, gerçi Bulgar Türkologu Emil Boyev Bulgar meslektaşlarının önemli girişimlerinden ve bazı neticelerinden haber vermiştir. Hüseyin Dallı'nın (1976) araştırma alanı olan Tuzluk (Omurtag) bölgesi Deliorman'ın dışında, ondan güney-batıya 50 kilometrede bulunursa da, mükemmel monografisini bu sonuçlara katmamız gerekir.

II. Budapeşte Üniversitesinde son sınıflarda öğrenirken bana merhum profesör Hasan Eren'in Türk dialektolojisi kursuna devam edebilme şansı açıldı. Üniversite tahsilimin son senesini Leningrad'ta geçirdiğim 1977 senesinde ise A. P. Vekilov'un aynı konulu seminerlerine devam ediyordum. O zamanlar profesör Zsuzsa Kakuk ve okutman István Mándoky-Kongur sık sık kendilerinin geçmişte ve son zamanlarda Rumeli Türkleri arasında yapmış oldukları alan çalışmalarından bahseder benim de Bulgarıstan'a gitme planlarımı işitince beni yüreklendirirmişler. Bu evveliyattan sonra Kuzeydoğu Bulgaristan'ın Deliorman adlı bölgesini ziyaret etmeğe karar vermiştim.

1978 yazında üç hafta içinde Deliormanın birkaç köyünü gezdim. Esas kaldığım yer Yenipazar (Novipazar) kasabasında Türk arkadaşım Şükri Şükriyev Ahmedov'un eviydi. Aslında ben yalnız Türkçemi iyileştirip Türkler hakkında taze bilgi elde edinmek istemiştim fakat yerde dilciler ile folkloristler için de yararlı bir madde derleyebileceğimden emin olmuştum.

---

* PhD, Macar Bilimler Akademisi Orta Asya Araştırmaları Merkezi, MACARİSTAN

1 Yukarıda ve aşağıda adları geçenlerinin konuyla ilgili bellibaşlı eserlerinin bibliyografik künyesini "Kaynakça"da bulabilirsiniz.

Üç hafta boyunca çok sayıda sözcük ve deyim kaydedip, beş kasetlik ses kaydı yapıp üstelik fotoğraflar ve slaytlar da çekmiştim. Şans eseri olarak Pıyıklı (Blg. Борци) köyünde geleneksel bir düğüne bile katılabilmiştim.[2]

III.1. Delior man Türk ağızları şimdiki zaman eklerinin araştırılması (Tarihçe)

Bir kısmı Deliorman olan Kuzeydoğu Bulgaristan'da 1900'lü yıllarda V. Moškov benim de gitmiş olduğum Pamukçi köyünü ziyaret etmiş, 1910-11'li senelerde bölgede D. G. Gadžanov folklor ve ağız toplamalar yapmış, 1929'da Kowalski on bir köy-kasabada (Rusçuk'ta, Razgrad'ta, Köteş'te vs.) metinler derlemiş (Kowalski 1933: 15),[3] 1938-39'lu yılların yaz aylarında J. Eckmann Eskicuma'da ve Varna'da, 1949'da ise Ankara'da Razgrad muhacirlerinden malzeme toplamıştır (Eckmann 1950: 1-4).

-yor zaman işaretinin durumunu artık Gadžanov (1910) değinmiştir fakat ne kendisi ne de kendisinden önce incelemeler yapan Moškov (1904) metinler vermiş olduklarından onların çalışmaları işbu araştırmada kullanılamaz.

Sonralarda Kowalski (1933: 17) Deliorman ağızlarında şimdiki zaman *-yor* ekinin *-yer ~ -yir ~ -yır*[4] / *-er ~ -ir ~ -ır*, teklik 3. şahısta *-eri ~ -iri ~ -ıri ~ -ırı / -yeri ~ -yiri ~ -yırı* vs. şekillerde mevcut olduğunu göstermiştir. Razgrad Türk ağzında Eckmann (1950: 15-16) aynı eklerin *-ēr*[5] *~ yēr / -ēri ~ yēri / -ērı ~ yērı*, olumsuz *-mēri ~ -mērı* (*<-me+-yeri*) varyantlarının kullanıldığını belirtmiştir. Deliorman'ın dışında, fakat ona nispeten yakın olan Tuzluk (Omurtag) bölgesinde hemen hemen aynı şimdiki zaman ekleri (*-ēr ~ -yēr / -ēri ~ -yēri ~ -ērı ~ -yērı*, olumsuz *-mēri ~ -mērı*) kullanılmaktadır (Dallı 1976: 108-109).

Kowalski'nin tespitine göre Deliorman ağzı Şumen, Eski-Cumaya, Osman-Pazar, Popovo hattına kadar oldukça homojendir (Kowalski 1933: 16). Sıraladığı ağız özelliklerinin hemen hemen yarısına ziyaret ettiğim köylerde ben de rastlamıştım.

Kowalski'nin Doğu Rumelili (demek Deliormanlı) örnekleri arasında şimdiki zamanın *-y* şekli yoktur, fakat kendisinin incelemediği ağızlarda – dağınık olsa da – *-yor* yerini *-y* şekilleri alır. Aynı hususiyet Gagavuzcanın bazı ağızlarında da gösterilmiştir (örneğin *geliy, veriy, bāriy /bağrıyor/*) (Németh 1957: 39-40). Kowalski de Kuzeydoğu Bulgaristan Türklerinin dilini, Deliorman Türk ağızlarının özelliklerini açıklarken, aynı bölgede yaşayan Gagavuzların diliyle karşılaştırarak, bunların ortak bir ağız grubu oluşturduğunu yazmıştır. Bu bölgedeki Türklerin ve

2 Kaynak kişiler hakkında az olsa da malumat "Kaynakça"nın sonunda verilmiştir.
3 Bu erken senelerde St. Mladenov ile S. Şilingirov tarafından neşredilmiş metinler ne yazık ki dialektoloji bakımından değerlendirilemez.
4 Eklerin çeviri yazısı değiştirilip mümkün olduğu kadar Türkçe yazılış ölçününe göre verilmiştir.
5 ē daha uzun söylenen *e*'dir.

Gagavuzların konuştukları dile *Tuna Türkçesi* adını vermiştir (Kowalski 1933: 26). Varna sancağında 70'li senelerin sonunda bile çok sayıda Gagavuzların yaşamalarını da dikkate almamız gerekir.

Batı Rumeli ağızlarının incelemesini 1927'de Vidin'de başlamış olan Németh 1954-55'inci senelerde Bulgaristan'ın başka bölgelerinde de ağız toplaması yapmıştır. Araştırma sonucu olarak Bulgaristan ağızlarını Batı Rumeli ile Doğu Rumeli ağız grubu olmak üzere iki gruba tasnif etmiştir (Németh 1957: 8). Batı grubunda mesela *-yor* şeklinin hiç kullanılmadığını tespit etmiştir. Németh'in kesin kanısınca Batı Rumeli ağızlarında mevcut *-y* şimdiki zaman eki *-yor >-yır ~ -yir > -yı ~ -yi ~ -yu ~ -yo >-y* değişiminin sonucu olarak meydana gelebilmiştir. Paralel bir örnek olarak Anadolu ağızlarından *oluy* (oluyor), *yapıy* (yapıyor), *geliy* (geliyor), *dīy* (diyor) vs. sözcükleri getirmiştir (Németh 1957: 38, 39).

III. 2. Kendi 1978 araştırmalarımın örneklerle ve notlarla açıklanan bazı sonuçları

1978'de Deliorman'ın, doğrusu Şumen bölgesi Kuzey tarafının, 12 köyünde tesadüfi ağız derlemesi yaparken "normal" sayılan *-yer ~ -yir* (*bilmiyeriz, gelmiyer, istiyer, yapiyeri*), *-ye ~ -yē* (*anlıyesin* /anlıyorsun/, *biliyem* /biliyorum/, *akiyē* / akıyor/, *gelmiyē* /gelmiyor/) ve *-or* (*yapor, kalmor*) şekillerinin yanısıra Németh'in "batı şekli" diye nitelediği, söz konusu bölgede "kural dışı" sayılan *-y*'li (*öyreniy, kalay* /kalıyor/, *kırkaylar, koşayler, karışmay, geliyler, gideyler* v. s.) gibi şimdiki zaman eklerinin de dağınık kullanımına tanık olabilmiştim.

III.2.1. Şimdiki zaman eklerinin inceleme sonucu olarak tespit edilmiş şekilleri

Ek 1, varyant a (r-li şekiller): -yer(i) (-iyer(i), -ıyer(i), -uyer(i) vs.*)*

Teklik

1. *-(i)m*: *gidiyerim* (Y, D), *istiyerim* (Ç, Y, D), *geliyerim* (Y), *bekliyerim* (Y), *biliyerim* (D), *diyerim* (D), *atırlıyerım* (V, hatırlıyorum)

Omurtag bölgesinin ağzında 1. şahıs eki *-ın ~ in*'dir (Dallı 1976: 108-109).

2. *-(i)n*: şahısta genellikle **varyant b**'nin şekilleri kullanılır;

3. *-∅*: *gidiyer* (D), *geliyer* (D), *olıyer* (Ç, V), *oluye*^{r} / *oluyer* (D), *istiyer* (Ç, E), *duruyer* (Ç), *tutuyer* (Ç, D), *oturıyer* (D), *koşuyer* (Ç)

varyant *-yeri*: *biliyeri* (D), *gidiyeri* (Ç), *istiyeri* (Ç, D), *oluyeri* (Ç, D), *oluyerı* / *oluyeri* (D), *oturıyeri* (D), *alıyeri* (Ç,D), *yapiyeri* (Si), *tutuyeri*, *diyeri* (D), *kalıyeri* (D), *döniyeri* (D), *bozuyeri* (D), *kaçiyeri* (D), *atiyeri* (D), *yaziyeri* (D), *öpiyeri* (D), *çıkıyeri* (V), *bakiyeri* (E)

değişken şekiller: *oturıyer* / *oturıyeri!* (D), *kaçiyeri* / *kaçiyer* / *kaçiye!* (D), *kalıyeri* / *kalıye!* (D), *oluyer* / *oluyerı* /*oluyeri* (D), *oturıyeri* / *oturıyer!* (D), *koşuyer* (Ç) / *koşıye* (Y)

Yukarıda olduğu gibi *-(i)yer* / *-(i)yeri* / *-(i)ye* vs. şimdiki zaman eki genellikle ne küçük ne de büyük ünlü uyumuna bağlanır. İstisnai olarak ancak ekin bağlayıcı ünlüsü fiil gövdesine uyar, örneğin *oluyerı, yapıyer, tutuyer, öpüyeri* vs., diğer olaylarda en yaygın ve en tipik olan *i* yardımcı sesi kullanılmaktadır. Fiil gövdesinin ek önündeki *a* / *ı* / *e* ünlüsü ekin *y* ünsüzünün yumuşatıcı tesiri altında umumiyetle *i*'ye değişir. Üçüncü şahısta *-yeri* ekinin sonunda meydana çıkan *i* ünlüsünün menşei hakkında – bildiğime göre – bir iddia henüz edilmemiştir. Kowalski (1933: 17) "élément vocalique" (ünlü öğe) olmasının yazmasıyla yetinmiştir. Benim kesinleşmemiş fikrimce söz konusu *i* eski bir zarf fiilin kalıntısı veyahut 1. şahıs ekleri örnekseme yoluyla oluşmuştur.

Çokluk

1. *-is*: *istiyeris* (Ç), *başliyeriz* (Ç), *alıyerıs* / *alıyerız* (Ç), *ediyeris* (Ç), *gidiyeris* (D), *diziyeris* (D), *diyeris* (D), *annadiyeris* (D, anlatıyoruz), *koyiyeriz* (Y), *çikarıyis* (Y), *öriyeris* (Y)

değişken şekiller: *diziyeris* / *diziyez!* (D), *öriyer(is)* (Y) / *öre* (Y)?

2. şahısta genel olarak **varyant b**'nin şekilleri kullanılır;

3. *-ler*: *istiye^{r}le^{r}* (D), *diyerler* (D)

Olumsuz: ***-miyer(i), -muyer(i), -mıyr /-mır?*** vs.

Teklik

1. *-im* : *bilmiyerim* (D, V), *vermiyerim* (Ç), *gidemiyerim* (Ç), *karışmı^{y}rım* (Ç)

2. şahısta **varyant b**'nin şekilleri kullanılır;

3. *-∅*: *gitmiyer* (Ç), *gitmiyeri* (V), *gidemiyeri* (V), *vermiyeri* (Ç), *kaçmiyeri* (D), *almiyeri* (D), *istemiyeri* (D, E), *olmuyeri* (D), *konuşmı^{y}r* (Ç), *toplaşmır* / *toplaşmıy^{e}r?* (Ç)

değişken şekiller: *gitmiyer* (Ç) / *gitmiyeri* (V)

Ek 1, varyant b (r'siz geçici şekiller): -ye (-yē, -ıye, -iye, -iyē,-uye, -üye, -iy^{e}, -iy, -ī vs.**)**

Yukarıda sıraladığımız ekler (ve varyantları) büyük olasılıkla ***-(i)yer*** şimdiki zaman ekinin sonundaki *-r* ünsüzünün düşmesiyle meydana gelen varyanttır. Uzun ***ē***'li ekler ***-(y)er*** ekinden türemiş olduklarını açıkça göstermektedir. Bütün bu ağızlarda *r* sesinin durumu pek sağlam olmayıp kolayca kısaltılıp hece ve sözcük sonundan kaybolabilir. Bununla ilgili olarak 3. şahıslarda problematik şekiller meydana gelip batı ağız grubuna has *-y* eki ortaya çıkar. Bazen geniş ile şimdiki zamanların paralel kullanılmış olduğunu düşünebiliriz. Aynen ekin *y-* ünlüsü de yok olabilir. Aşağıdaki örneklere bakınız.

Teklik

1. *-m* : *istiyem* (Ç, D), *biliyem* (Ç), *yapiyem* (Y), *taniyem* (D), *diyem* (D), *gidiyem* (D, E),

2. *-sin*: *getiriyesin* (D), *anliyesin* (Ç), *biliyesin* (Ç,D), *biliy^{e}sin* (D), *geçiyēsin* (Ç), *kaçıyesin* (Ç), *tutiyesin* / *tutuyesin* (Si, tutuyorsun), *veriyesin* (Si), *yapiyesin* (Si), *variyesin* (Si), *atıyesin* (D)

değişken şekiller: *yapiyem* / *yapiyerim* (Y), *tutiyesin* / *tutuyesin*

Şimdiki zaman ekinin *-r* sesi bölgenin başka ağızlarında da 2. teklik ve çokluk şahıs eklerinin önünden düşmüştür (bkz. Eckmann 1950: 15, Dallı 1976: 108-109).

3. *-∅* : *geliy* / *geliy^{e}?* (Ç), *akiyē* (Ç), *biliye* (D), *geliye* (Y), *geliy* / *geli^{y}* (D), *gidiye* (Si), *atiye* (Si), *tutuye* (D), *satiyē* (D), *yollıy* (D), *oyniye, sūliye, götüriye, dönüye* (D), *kalıye* (D), *diyē* (D), *kaçiye* (D), *söyliye* (D), *öyreniy*

değişken şekiller: *geliye* / *geliy* / *geli^{y}, kalıye/ kalıyeri!* (D), *kaçiye* / *kaçiyer* / *kaçiyeri!* (D)

Ek son sesinin kısaltılıp düşme sürecinin belli başlı kademelerini de malzemede izleyebiliriz: **geliyer > *geliye^{r} > geliye > geliy^{e} > geliy > geli^{y} > *geli. -iy dekinin sonundaki d-y* Batı Rumeli ağızlarında da – özellikle *-i'*den sonra – düşebilir (Németh 1957: 40). Tabii ki *geliy, veriylē, öyreniy* vs. şekiller geniş zaman şekillerinin de varyantları olabilir, zira bu ağızlarda *-r>-y* değişmesi gayet normal bir hadisedir. Üstelik de şimdiki zaman ile geniş zaman şekilleri bazen paralel olarak kullanılır. Çoğu zaman yardımcı ses söz konusu fiil şeklinin geniş zamandan oluşmamış olduğunu doğrular, örnek olarak *koyīlē* (g. z. koyarlar), *yapīylē* (g. z. yaparlar), *ekīylē* (g. z. ekerler), *oynīlē* (g. z. oynarlar), *gidiyler* (g. z. giderler), *yatırayler* (g. z. yatırırlar), *görüşeyler* (g. z. görüşürler), *çekişeyler* (g. z. çekişirler), *güleşeyler* (g. z. güreşirler), v. s. fiilleri sıralamak mümkün. Öte yandan aynı fiil geniş zaman şeklinin aynı yerdeki kurala uygun kullanılışı şimdiki zaman eki yanında sağlam bir delildir, misal için *içey* / *içēsin* (g. z. içersin), *diy* / *diyē* / *der* / *dēler, aliy* / *alırlar*, *yapīlē* / *yapālar, başliylē* / *başlar, güleşeyler* / *güleşir, gidiylē* / *gidēler* v. s. verilebilir.

Çokluk

1.*-s/-z*: *yaşiyes* (Ç), *diyes* / *diyēs* (D), *ekiyes* (D), *veriyes* (D), *diziyez*(D), *kırıyez* (D, kuruyoruz), *aliyez* (D), *nişannıyēs* (D), *bekliyes* (D), *atiyes* (Y), *bakiyes* (Y), *koyiyes* (Y)

değişken şekiller: *diziyez* / *diziyeris!* (D)

3. *-lar /-lā, -ler* / *-lē*: *gidiyler* (Ç), *gidiylē* (D), *gidiyeler* / *gidiyelä* (D), *götüriyler* (Ç), *yapiyeler /yapiyler* (Si), *koyīler* (Si), *koyīlē* (V), *oynayiler* (Si), *oynlē* (V), *oynīlā* / *oynīlē* / *oyniyeler* (D, oynuyorlar), *takiylē* (Si, takıyorlar), *aliyelē* / *aliylē* (D), *veriylē* / *veriyelē* / *veriyler* (D), *götüriy^{e}lē* (D), *istiylē* (D), *güleşiyler* (D, güreşiyorlar), *tutiylā, açiy^{e}lē* (D), *süylüyēlē* (D), *gelīler* (D), *koyiyelar* (D), *başliy^{e}lā^{r}* (D), *başliyelē* (V), *diyēler* (D), *diyēlē* (V), *sateylar* (Y)

değişken şekiller: *gidiyeler* / *gidiyelä* / *gidiylē, veriylē* / *veriyelē* / *veriyler*, *aliyelē* / *aliylē, oynīlā* / *oynīlē /oyniyeler*

Misallerde gördüğümüz *-lē* çokluk ekinin ünlüsü uzun açık *e*'dir. Bu varyant araştırdığım ağızların şimdiki zaman ekinde çok yaygın olarak kullanılmaktadır. Çokluk eki genellikle ünlü uyumuna bağlanır, istisna olarak *sateylar, toplaşiylar, tutiylā, oynīlā, tutiylā, başliy^{e}lā^{r}, koşayler* (Ç), *yapayler* (Ç., yapıyorlar), *yatırayler* zikredilebilir.

Olumsuz: ***-miye (-miyē, -mi, -mıye*** vs.***)***

Teklik

1. *-m* : *bilmiyem* (D), *bilemiyem* (Si), *istemiyem* (D)

2. *-sin*: *sormiyesin* (D)

3. *-∅* : *bilmiye* (D), *kaçmiye* (D), *almiye* (Y), *koşıye?* (Y), *alamıye* (D)

Çokluk

2. *-sinis*: *bilmiyēsinis* (Ç)

3. *-ler* / *-lē, -lar* / *-lā*: *vermiyelē* (D), *götürmiler* (Si), *etmiyeler*

Ek 2: -y (-ay, -ey / -a, -e, -ı, -i)

Teklik

3. *-∅* : *içey* (D), *kala^{y}* (Ç., kalıyor), *saklanırı* (D, saklanıyor), *duri?* (Y, duruyor)

-ura (Ç, vuruyor!), *çekişe*, (çekişiyor), *öre (tentene öre, çorap öre/ydik/)* (Y, örüyor/duk/)

Çokluk

3. *-lar* / *-ler*: *koşayler* (Ç), *yapayler* (Ç., yapıyorlar), *yatırayler* (Ç), *görüşeyler* (Ç), *çekişeyler* (Ç.), *gideyle* (Ç), *gideylē* (Si), *istiylē?* (istiyorlar)

Olumsuz şekil: ***-may (-mey, -mıy?)***

Teklik

3. *-∅*: *karışmay* (Ç), *kaçmıy(sa)* (kaçmıyorsa),

Kúnos Aydınlı *yapay, gidey, baqay* gibi sözcükleri Tatarca sanmıştı (Kúnos 1896: 122). K. Foy ise Vidinli *yapayim, yapay* şekilleri *yapayor*'dan türetmişti. Buna karşı Kowalski bazı Rumeli ağızlarının geniş zaman eki *r* sesinin *y*'ye değişmesini varsayarak *yazay, saçayler* ve *üldiriy* şekillerinin geniş zaman şekillerinden meydana gelmelerini ileri sürmüştür. Kowalski'nin kanısınca *y*'nin önündeki bağlayıcı ünlü geniş zaman ekindeki ünlüyle aynıdır. Fakat bağlayıcı ünlü kesin bir kanıt değil, çünkü bu şekilde türemiş olan şimdiki zamanın bağlayıcı ünlüsü geniş zamanın ünlüsüyle her olayda aynı değildir. Kowalski'nin fikrince söz konusu gelişim *gelir* > *gelī* > *geliy* gibi düşünülebilir. Németh buna rağmen *-y* şimdiki zaman ekinin *-yor (>yir)* ekinden gelişmiş olduğunu kabul etmiştir. Üstelik de *-yor* ekinin *-y*'ye geçme süreci Anadolu ağız metinlerinde de izlenebilir (Németh 1957: 35-37).

Ek 3: -yor (-yo / -y^{o}, -yō?, -or)

Araştırdığım bölgede *-yor* eki başlıca olarak yazı (günlük) dilinin tesiri altında daha okumuş kişilerin (bilhassa erkeklerin) konuşmasında arada bir ortaya çıkar. Aynı kişi mesela, ağız şekilleri ağırlıklı olmak üzere, *sokıyeri / sokiyolar, geçiye / geçiyor, kalkıyeri / kalkıyolar, söyliye / söylüyor* gibi değişken şekiller kullanabilir.

Teklik

1. *-(u)m*: *taniyorum* (D)

3. *-∅*: *duruyor, bekliyor* (D), *oluyo* (D), *çalıyor* (D), *geçiyor* (D), *atıyor* (D), *söylüyor* (D), *ediyor* (D), *bakiyor* (D), *anırıyo* (E), *yapor* (Ç, yapıyor)

Çokluk

1. *-(u)z / -(u)s*: *biliyoru^{s}* (D), *bakiyoruz* (D), *gidiyoruz*

3. *-lā / -lar*: *gidiy^{o}lā* (D), *götürüyolā* (D), *bārıy^{o}lā* (D), *duruyorlar* (D), *koyuyorlar* (D), *yapiyolar / yapiy^{o}lā*, *oyniy^{o}lā*, *yolliyōlar* (D), *anlaşiy^{or}lar* (D), *toplaniy^{o}la^{r}* (D), *kalkıyolar* (D), *oturıyolar* (D), *oyniyolar* (D), *sokiyolar* (D)

değişken şekiller: *götürüyolā / götürüyelē* (D)

Olumsuz şekil: ***-miyo / -mor / -mır?***

Teklik

3. *-∅*: *kalm^{o}r (kalm^{ı}r?)* (Ç), *olm^{o}r* (Ç)

Çokluk

3. *-lā / -lar*: *bilmiyolā* (D)

IV. Özet

Doğu Rumeli ağızlarının esas bölgesi sayılan Deliorman'ın ortasında az ve sorunlu olsa da şimdiki zaman *-y / -e / -a* "batılı" şekillerinin baş göstermesi bir gerçektir. Bu durum Batı Rumeli ağız özelliklerinin doğuya yayılmasını, yoksa hâlen şimdiki zaman *-yer* ekinden *-y* ekinin oluşumu sürülmekte olması mı demektir? Geçici şekillerin zenginliği bu ikinci fikri desteklemek görünmektedir. Sunucu derlemiş olduğu malzemenin bir kısmını inceleyip yayımlamasıyla Deliorman Türk ağızlarının daha esaslı tanınmasına yardımcı olacağını ümit eder.

V.1. KAYNAKÇA

Akun, Ö. F. (1949), Kuzey-doğu Bulgaristan Türkleri ve Türk Dili: Türk Dili ve Türk Edebiyatı Dergisi III, 477-500. (Kowalski (1933) eserinin tercümesidir, yanlışlar yüzünden maalesef kullanılamaz.)

Čilingirov, S. (1922, 1923), Turski poslovici, pogovorki i charakterni izrazi: INEM II, 1922, 157-171, III, 1923, 59-65, XII, 1936, 153-156;

Dallı, Hüseyin (1976), Kuzeydoğu Bulgaristan Türk ağızları üzerine araştırmalar. Ankara, 1976, 201 pp. [TDK Yayınları 450]

Eckmann, János (1941), Die türkische Mundart von Warna: Kőrösi Csoma Archivum III. (1941), 144-214;

Eckmann, János (1950), Anadolu Karamanlı ağızlarına ait araştırmalar. I. Fonetika: AÜDTCFD 8, 165-200;

Eckmann, János (1950), Razgrad Türk ağzı: Türk dili ve edebiyat tarihi hakkında araştırmalar, Ankara, 1-25;

Eckmann, János (1960), Dinler (Makedonya) Türk ağzı: TDAYB, 189-204;

Eckmann, János (1962), Kumanova (Makedonya) Türk ağzı: Németh Armağanı, Ankara, 111-144;

Eckmann, János (1962), The Turkish Dialekt of Edirne: American Studies in Altaic Linguistics. (Bloomington, UAS 13), 45-69;

Gadžanow, D. G. (1911), Vorläufiger Bericht über eine im Auftrag der Balkan-Komission der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien durch Nordost-Bulgarien unternommene Reise zum Zwecke von türkischen Dialektstudien: Anzeiger der phil.-hist. Klasse der k. Akad. d. Wiss. in Wien, Jahrgang 1911, Nr. V, 1-15,

Gadžanow, D. G. (1912), Zweiter Vorläufiger Bericht über ergänzende Untersuchung der türkischen Elemente im nordöstlichen Bulgarien in sprachlicher, kultureller und ethnographischer Beziehung. Unternommen im Jahre 1911 von D. G. Gadžanow: Anzeiger ... Jahrgang 1912, 1-8;

Gülensoy, Tuncer (l981), Anadolu ve Rumeli Ağızları Bibliyografyası (Anadolu-Kıbrıs-Suriye-Irak-Bulgaristan-Yunanistan-Yugoslavya ve Romanya Türk Ağızları), 144 S., Kültür Bakanlığı, Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları: 33, Biyografiler-Bibliyografyalar Dizisi: 7.

Kakuk, Zsuzsa (1958), Le dialect turc de Kazanlyk: AOH 8 (1958), 169-187;

Kakuk, Zsuzsa (1958), Textes turcs de Kazanlyk: AOH 8 (1958), 241-311;

Kakuk, Zsuzsa (1960), Constructions hypotactiques dans le dialect turc de la Bulgarie Occidentale: AOH 11 (1960), 249-257;

Kakuk, Zsuzsa (1961), Türkische Volksmärchen aus Küstendil: UAJb. 33 (1961), 90-94; Die türkische Mundart von Küstendil und Michailovgrad: Acta Linguistica Hung. 11 (1961), 301-386;

Kakuk, Zsuzsa (1972), Le dialecte turc d'Ohrid en Macédoine: AOH 22 (1972), 227-283;

Kowalski, Tadeusz (1932), Türkische Volksrätsel aus Nordbulgarien. In: Festschrift für Georg Jakob. Leipzig, 1932, 128-145

Kowalski, Tadeusz (1933), Les turcs et la langue turque de la Bulgarie du nordest: Polska Akademja Umıejętności, Mémoires de la Comission Orientaliste, 1933, 1-33; Bu eser Ö. F. Akün (bkz.) tarafından Türkçeye aktarılmıştır, fakat misallerdeki tertip yanlışları yüzünden kullanılamaz.

Köprülü, M. F. (1934), Şimalişarki Bulgaristanda Türkler ve Türk dili: Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar, 293-310.

Kúnos, Ignác (1887 / 1889), Oszmán-török népköltési gyűjtemény. I-II. Budapest [Osmanli Türkçe folklor derlemesi]

Kúnos, Ignác (1890), Kisázsiai török nyelv. I. Brusza Ajdin vidéki nyelvmutatványok (népdalok): Nyelvtudományi Közlemények 22 (1890), 113-156 [Küçük Asya Türk dili]; II. Brusza vidéki szólások: Nyelvtudományi Közlemények 22 (1890), 261-274 [Bursa bölgesinin deyimleri]

Kúnos, Ignác (1891), Láz dalok: Nyelvtudományi Közlemények 22 (1891), 275-298 [Laz türküleri]

Kúnos, Ignác (1897), Kisázsia török dialektusairól. Budapest [Küçük Asyanın Türk ağızları üzerine]

Kúnos, Ignác (1906a), Rumelisch-türkische Sprichwörter: Keleti Szemle VII, (1906), 66-83;

Kúnos, Ignác (1906b), Ada-Kálei török népdalok. Budapest [Adakale Türk halk türküleri]

Kúnos, Ignác (1907), Materialien zur Kenntnis des rumelischen Türkisch. I. Türkische Volksmärchen aus Adakale gesammelt, in Transkription. Leipzig

Mészáros, Gyula (1906), Oszmán-török babonák: Keleti Szemle VII (1906), 315-347 [Osmanlı Türkçe hurafeler]

Moškov, V. (1904), Tureckiya plemena na Balkanskom poluostrove: İzvestiya İmp. Russk. Geogr. Obşçestva XL.

Németh, Gyula (1940), Emphatische Formen in der türkischen Mundart von Vidin. In: Annali del R. Istituto Superiore Orientale di Napoli, N. S. I. Roma

Németh, Gyula (1948), La cérémonie du tewhid à Vidin. Ignace Goldziher Memorial Volume I. Budapest

Németh, Gyula (1953), Le passage ö>ü dans les parlers turc du de la Roumélie nord-ouest: RO XVII (1953);

Németh, Gyula (1956), Zur Einteilung der türkischen Mundarten Bulgariens. Sofia, 74 s.

Németh, Gyula (1957), Bulgária török nyelvjárásainak felosztásához: MTA NyIOK X, 1-60 s. [Bulgaristan Türk ağızlarının bölümüşü üzerine]

Németh, Gyula (1965), Die Türken von Vidin. Sprache, Folklore, Religion. Budapest, BOH X.

Thúry, József (1885), A Kasztamuni-i török nyelvjárás. Budapest [Kastamonu Türk ağzı]

V.2. KAYNAK KİŞİLER, KÖY ADLARININ KISALTMALARI

D – Doyranlar (Дойранци), Şumen sancağı

Niyazi Mahmudov (1920), fabrika işçisi, ikamet yeri Yenipazar

Şükri Şükriyev Ahmedov (1952), ikamet yeri Yenipazar, fabrika işçisi

T – Tekke Kozlucası (Избул), Şumen sancağı

Süleyman, koyun çobanı

Ç – Çoban Nasıf köy (Загориче), Şumen sancağı

Bilal Yusufov İsmailov (1923), çiftçi

Eşref Hamdiyev (1928), çiftçi

Si – Silistre (Силистра) Sancağı

Y – Yenipazar (Новипазар), Şumen sancağı

Ahmed aga (1900?), komşu emekli

Fatme İbramova, doğduğu köy bilinmez, ikamet yeri Yenipazar

Nevaziye Niyazieva (1964), ilkokul öğrencisi

V – Sötek köyü, Varna sancağı

Hatçe İsmetova (1950?), oturduğu köy Pınarlı

HARİTA 1

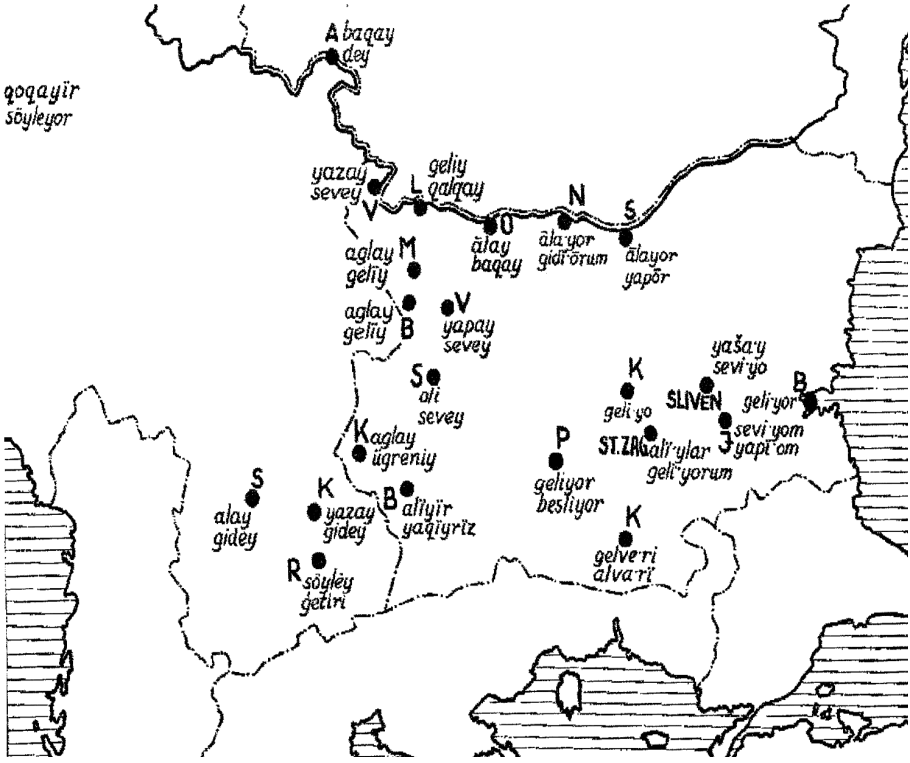
A baqay dey
qoqayïr söyleyor
yazay sevey
V
L geliy qalqay
N
S
O
ālay baqay
āla·yor gidī·ōrum
ālayor yapōr
aglay geliy
M
aglay geliy
B
V yapay sevey
S ali sevey
K aglay ügreniy
S alay gideу
K yazay gideу
B alīyïr yaqīyrīz
R söyley getiri
P
geliyor besliyor
K
gelve·ri alva·rī
K
geli·yo
SLIVEN
ST.ZAG
ali·ylar geli·yorum
yaša·y sevi·yo
B
geli·yor
sevi·yom
yapī·om

HARİTA 2

Adakale
Duna
ROMÁNIA
BOSZNIA
JUGOSZLÁVIA
Duna
Vidin
Lom
Nikopol
Ruse
Razgrad
Orechovo
Svištov
Stalin
Michajlovgrad
Šumen
Varna
Berkovica
Kolarovgrad
Vraca
BULGÁRIA
Tarnovo
Sliven
Burgas
Sofia
Kazanlak
Küstendil
Jambol
Samokov
Plovdiv
Tetovo
Skoplje
Blagoevgrad
Kočani
Veles
Goce Delčev
Kardžali
Radoviš
ALBÁNIA
Drama
Xanthi
TÖRÖKORSZÁG
GÖRÖGORSZÁG
Saloniki

HARİTA 3

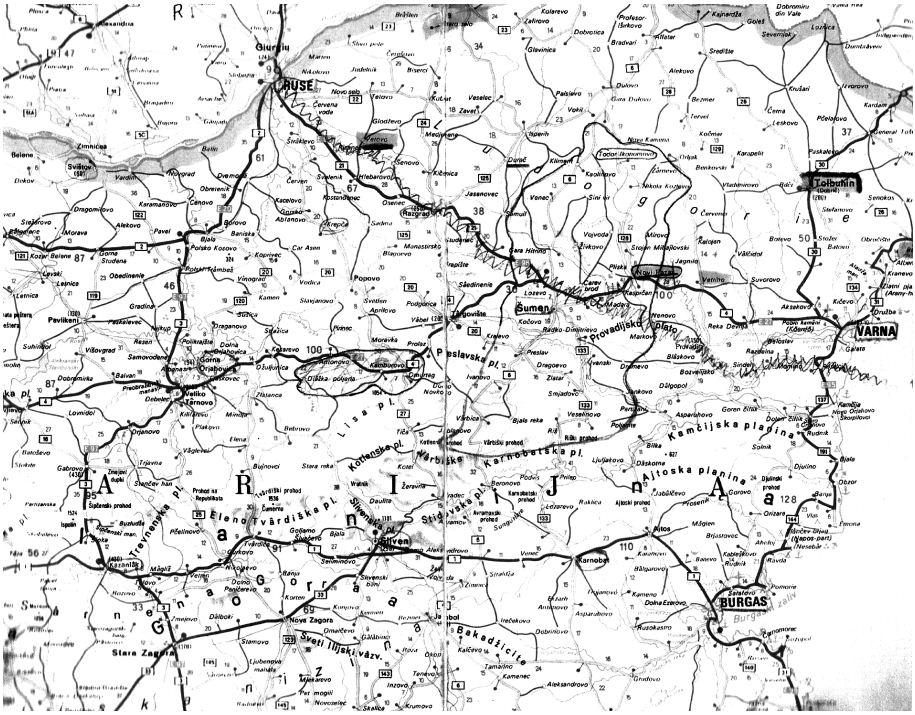
RUSE
Giurgiu
Tolbukhin
VARNA
Šumen
Provadijska Dolina
Pobiti kamani (Udomlja)
Pobiti kamani (Ravna)
Pobiti kamani (Ravna)
Pobiti kamani (Ravna

SARIVELİLER KAZASINDA YER ADLARI VE BUNLARA BÖLGE AĞZININ ETKİSİ*

*A. Azmi BİLGİN***

Bugün kaza olan Sarıveliler'in içinde bulunduğu yer Antik dönemdeki Orta Dağlık Kilikia Bölgesi, Diokletianus (MS. 284-305) döneminde yapılan düzenlemeyle İsauria Bölgesi sınırları içinde değerlendirilmiştir. Antik Dönemde İsauria olarak bilinen bölge bugün, Konya ilinin güney doğu kısmında, merkezini günümüzdeki Bozkır ilçisinin 16 km. doğusunda bulunan Zengibar Kale'nin oluşturduğu, Hadim, Seydişehir, Taşkent ve Ermenek ilçelerinin kapladığı alan ve bu alanın çevrelediği bölge olarak bilinir.

Sarıveliler'in adı önceleri Başdere iken daha sonraları Sarıveliler olarak anılmaya başlanmıştır. Bizim ulaşabildiğimiz Sarıveliler adıyla en eski kayıt 1840'larda hazırlanmış olan Temettuat Defteri'ndedir. Ancak bugün de Başdere vadinin tamamına verilen bir isim olarak kullanılmaktadır. Belediye olmadan önceki durumla en az altı köyü (Sarıveliler, Küçükkarapınar, Turcalar, Ortaköy, Mençek, Adiller) içine alır. Sarıveliler, 1518 tarihli Tapu Tahrir Defteri'nde mevcut olan isimler incelendiği zaman ilginç bir durum ortaya çıkmaktadır. Buna göre isminde "veli" kelimesi bulunan 14 tane şahıs kaydedilmiştir. Bundan daha da ilginci bu şahıslardan birinin adı Salih oğlu Sarıvelidir.[1]

Sarıveliler'in, ilk olarak Başdere adıyla bilinen vadiye yerleşen Türkmen oymakları tarafından kurulduğu anlaşılmaktadır. Karaman Bey'in torunu Mahmut Bey'in oğlu Musa Bey'in Ermenek'te hicri 745 (1344) yılında inşa ettirdiği Tol Medrese (Musa Bey Medresesi)'nin vakıf kayıtlarından köyün 1300'lü yıllarda mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Sarıveliler'in ekinlik arazisi içinde erken Bizans dönemine ait Tepe yerleşim yeri bulunmakta[2], ancak burasının bugünkü Sarıveliler'in kuruluşu ve yerleşmesiyle alakası bulunmamaktadır. Nitekim Sarıveliler'in şehir yerleşim alanı içerisinde bugüne kadar Türk yerleşmesi öncesi bir yapıya rastlanmamıştır. Bu da Sarıveliler'in ilk olarak Türkmen unsurlar tarafından kurulduğunu göstermektedir.

---

* Bildiriyi hazırlarken Sarıveliler'in tarihçesi hakkında verdiği bilgilerden dolayı Yrd. Doç. Dr. Ali Yılmaz'a teşekkür ediyorum.

** Prof. Dr. İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. İSTANBUL

1 Osman Doğan, *Ermenek ve Yakın Çevresindeki Antik Yerleşim Birimleri,* Konya 2005, s. 1-2.

2 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Tapu Tahrir Defteri*, nr. 83, s. 314-315.

3 Osman Doğanay, *a. g. e.,* s. 151.

Sarıveliler, Anadolu Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubad'ın bölgeyi fethinden sonra Türkmenler tarafından Başdere adıyla iskân edilmiş, daha sonra Karamanoğulları'nın yönetimine geçmiş, onların da yıkılmasından sonra Osmanlı idaresine girmiştir.

Osmanlı döneminde kurulan Karaman beylerbeyliğine bağlı İçel sancağı Ermenek kazasına bağlanmıştır. İçel sancağı, Kıbrıs'ın fethinden sonra kurulan Kıbrıs beylerbeyliğine bağlanmış, daha sonra tekrar Karaman beylerbeyliğine bağlanmıştır. Tanzimat sonrasında ise Adana vilayetine bağlanmıştır.

Sarıveliler'in Karamanoğulları'nın ortadan kaldırılmasından sonra Osmanlı yönetimine geçtiği anlaşılmaktadır. Tapu tahrir kayıtlarında Başdere köyü olarak geçen Sarıveliler'in 1518 yılında 87 hane, 20 bekâr ve 6 muaf olmak üzere toplam 485 kişilik bir nüfusa sahip olduğu görülmektedir. 1555 yılında 75 hane, 40 bekâr, 4 muaf olmak üzere toplam 435, 1584 yılında ise, 260 hane, 262 bekâr, 12 muaf olmak üzere toplam 1622 nüfus yaşamaktadır.[3] 1840'larda tutulan temettuat kayıtlarında Sarıveliler'in Nevâhi-i Ermenek kazasına tabi 79 haneli bir köy olduğu anlaşılmaktadır[4]. Tahmini nüfusu ise 395 kişidir. Nüfustaki bu düşüşün çevrede kurulan köylerden kaynaklandığı tahmin edilebilir.

1500'lü yılların başlarında tutulduğu tahmin edilen Tapu-Tahrir defteri kayıtlarındaki bilgilerden, Başdere köyünün öşür gelirinin yarısı Musa Bey Medresesi'nin[5] 745 tarihli vakfiyesine göre, bu medreseye vakfedildiği anlaşılmaktadır.[6] Öşür gelirinin diğer yarısını ise tımarlı sipahi tasarruf etmektedir.

Osmanlı dönemi ve sonrasında Ermenek İlçesine bağlı bir köy konumunda olan Sarıveliler, 1967 yılında Turcalar ve Küçükkarapınar köyleri ile birleşerek kasaba olmuştur. 27 Mayıs 1990 tarihinde 3644 sayılı yasa ile ilçe olduğu açıklanmış, 30 Ağustos 1991 tarihinde ilçe kaymakamının göreve başlaması ile ilçelik statüsü kazanmıştır.

2007 sayımına göre Sarıveliler ilçe merkezinin nüfusu 4752'dir. Çevre köylerle birlikte nüfusu ise 14.280'dir. Bu, nüfus sayımı esnasında orada bulunup da başka hiçbir yerde kaydı bulunmayanlardır. Yoksa Sarıveliler'den olup da dışarıda ikamet edenlerin sayısı nüfusun en az birkaç misli olduğu tahmin edilmektedir.

Selçuklu Sultanı Alparslan'ın 1071'de kazandığı Malazgirt savaşından sonra Türklerin büyük kitleler hâlinde Anadolu'nun güney (Toroslar, Çukurova, Teke

---

4 Görüldüğü gibi nüfusta 1584 kayıtlarına göre bir patlama vardır. Bu durum Başdere köyünün bağlı bulunduğu Ermenek kazası ve onun da bağlı olduğu İçel sancağının tamamında yaşanmıştır (bk. Şenol Çelik, *Osmanlı Taşra Teşkilatında İçel Sancağı[1500-1584]*, basılmamış doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1994, s. 83).

5 *BOA, Temettuat Defteri*, nr. 10499, s. 92-118.

6 Medrese 16. yüzyıl arşiv kayıtlarına göre Ermenek, Paşa Musa Bey, Musa Bey olarak, günümüzde ise Tol Medrese olarak bilinmektedir. Kitabesine göre medrese, hicri 740 (1339-40) yılında Musa bin Mahmud bin Karaman tarafından yaptırılmıştır. Medresenin vakfiyesi ise beş yıl sonra hicri 745 (1344-45) yılında Ermenek kadısı Mevlana Gıyaseddin bin Safiyüddin tarafından tanzim edilmiştir.

7 *BOA, Tapu-Tahrir Defteri*, nr. 1, s. 47.

yöresi, Alanya-Antalya), batı (Göller Bölgesi: Isparta-Burdur, Denizli, Afyon-Uşak) ve kuzey-batı (Bolu, Kastamonu yöresi) bölgelerine yerleştiği bilinmektedir. Anadolu'nun fethedilmesinden sonra Torosların güney ve kuzeyinde yerleşen Türkler, Orta Asya'da kullandıkları yer adlarını buralara da vermişlerdir.[7]

Bu konuda çalışmalar yapan araştırmacılar Türklerin Anadolu'ya geldikten sonra yer adlarını çok değişik şekilde verdiklerini tespit etmişlerdir. Bunları şu şekilde özetlemek mümkündür:

1. Çevrenin çoğrafya özellikleri ve jeolojik yapısı. 2. Çevredeki renkler. 3. Çevrenin genel nitelikleri. 4. Çevredeki Bitki örtüsü. 5. Çevredeki hayvanlar ve yapılar. 6. Kişi adları ve unvanlar, 7. Kutsal ve yüce kabul edilen kişi ve varlıklarla ilgili adlar. 8. Mesleğe dayalı adlar.

Renkler en eski metinlerden beri Türklerde çevreyi belirleyen en önemli unsurlardandır. Kızıl, kara, boz, alaca, ak vb. birçok renk adı Sarıveliler'de geçen yer adlarında kullanılmıştır.

Bildirimizin konusunu oluşturan Sarıveliler kazasına sınır olan Alanya'nın yer adları üzerinde bir araştırma yapmış olan Mehmet Ali Hacıgökmen, bu bölgede özellikle tabiat şekillerine bağlı yer adlarının, çevrenin çoğrafi özelliklerine ve jeolojik yapısına bağlı olanların oldukça büyük bir yekûn tuttuğunu belirtmektedir.[8] Bu yapılan tespit Alanya'ya sınır olan ve Alanya ve Anamur yörüklerinin yazın göçtükleri yaylalarla yan yana olan Sarıveliler kazasının yer adları için de geçerlidir. Sarıveliler'de kullanılan yer adlarına bu bölgenin ağız özelliklerinin yansıdığı görülmektedir.[9] Yer adlarında görülen bu ağız özelliklerinin yazı dilinde ne kadar korunduğu veya yazı dilinde ne ölçüde korunmaması gerektiği ayrı bir tartışma ve araştırma konusudur. Biz bu bildirimizde bu kazada kullanılan yer adlarını şu şekilde sınıflandırabiliriz:

1. Çevrenin coğrafi özelliklerini yansıtanlar:

Aflak

Akmuñar: bıñar>buñar>muñar

Alacin <Alacain "nakışlı in"

---

8 Tuncer Gülensoy, "Alanya-Antalya Yöresindeki Türk Yer Adları", *Türk Kültürü Araştırmaları,* XXX/1-2 [1995], Ankara 1997, s. 131-136.

9 "XI. Yüzyıl'a Ait Tahrir Defterine Göre Alanya'da Yer Adları Hakkında Bir Araştırma", *Türk Kültürü*, yıl:34, sy. 393, Ankara 1996, s. 29-38.

10 Aşağıda bölge ağzından yer adlarına yansıyan ögeler koyu olarak gösterilmişitir: Ak**muñar**, **G**ırgediği, **D**epe, **G**aramıklı**g**oyak, **G**atırancık, **G**avaklı, Dede**g**oyağı, Seyfi**muñarı**, Seyfi**d**aşı, Delikli**g**aya, **D**uz**d**aşı, **G**arlık, **G**apağzı, **G**aşıkçini, **G**arasülük, **G**artal, **İ**lanlıca, Ballı**muñar,** Bitli**muñar**, **D**aş**muñar**, Gıcık**muñarı**, **G**azan**muñarı**, Kirtiş**muñarı,** Sarı**muñar**, Tekneli**muñar**, Yeni**muñar**, **G**araağaç**g**arlığı, **G**araalan, **G**ızılyürek, **G**ızlarini.

Arıkarası

Killik[10]

Bostanönü

Cığadaşı[11]

Çakıllıbucak

Çakıllıyurt

Çanakçı[12] < Çanak "kap kacak" Oğuzca. Tuzluk ve tuzluğa benzer ağaçtan oyulmuş kap.

Çat:[13] Yürek-Ütmelik arasında, bu iki yeri birbirine bağlayan bir taşa var. Kavuşma yeri.

Çevlik:[14] <çevril- <çeviril-i-k: Bu yaylanın çevresi tamamen dağlarla çevrili.

Çobanuçduğu: Çok sarp bir yer.

Gırgediği: Bitkisi az. Gedik: 'dar bir geçit yeri'

Depe[15]

Killik: Saç, çamaşır, bulaşık ağartıcı bir tür toprak bulunan yer. kil: "Mavi ve yeşile çalan suyu geçirmez toprak, geçirimsiz, yumuşak ve yağlı toprak".[16]

2. Yansıma sesleri yansıtanlar:

Çindiri <çindirim/çindirem: Su akışının yansıması.

Gürülevik <gürüle-vik<gürlevik/hürülevik biçimi de var.

3.Bitki adlarından kaynaklananlar:

Darıderesi

Garamıklıgoyak[17]: Karamuklı/ Karaltı. Karamık bitkisinin bazı şeyleri saklamasından dolayı verilmiş olabilir.

Gatırancık[18]**:** Sondaki –cık eki benzetme eki olmalıdır. Toprağı kırmızı, katran ağaçlarının bol olduğu yer.

---

11 Aynı adla M.K.Paşa'nın Söğütalan bucağına bağlı bir köy adı var: bk. Raif Kaplanoğlu, *Bursa Yer Adları Ansiklopedisi (BYAA)*, İstanbul 1996, s. 200

12 "Çığa" biçiminde Bolu'da köy adı: bk. Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları (OYA)*, Ankara 2006, s. 129.

13 Çanakçı biçiminde Bulgaristan'da altı yer adı var: M. Türker Acaroğlu, *Bulgaristan'da Türkçe Yer Adları Kılavuzu (BTYAK)*, Ankara 2006.

14 Erzurum'da köy adı: *OYA,* s. 121.

15 Diyarbakır ve Bitlis'te kaza merkezi: *OYA,* s. 129.

16 Depecik bk. Tepecik, eski yörük köyü: *BYAA*, s. 116

17 Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara 1999, s. 243.

18 "Karamık" biçiminde Afyonkarahisar'da nahiye: *OYA*,s. 289

19 Katran, Katrancı, Katrançukur, Katranköyderesi, Katranlar: *BTYAK,* s. 549; Katranlı (Katranlıbeli): *BYAA*, s. 189.

Gavaklı[19]

Mercimekyalağı:[20] Burada diğer yerlere göre daha iyi mercimek yetişir.

Suluçayır[21]

Ütmelik:[22] Burada ekin çevreye göre en az 15 gün geç ağardığı için bu ad verilmiş olmalıdır.

Yabanerikçayırı

Yassıçayır: Çevreye göre daha düz bir yer.

4. Şahıslardan kaynaklananlar:

Barçın[23]

Dedebeleñi:[24] Dağın en yüksek kısımlarıdır, eskiden burada yağmur duası yapıldığı bilinmektedir.

Dedegoyağı: koyitu>kuytu>koy+ak. Dağların arasındaki çukurca sid yer.

Dedeardıç

Erenler:[25] O bölgede en yüksek yer. Burada musalla taşları gibi yüksek yerler var.

Firenşe[26] <Frenk+şeh

Hamzaçayırı

Hasançorağı:[27] çorak "Tuzlu, ekin, ot bitmeyen yer."

Seyfidaşı

Seyfimuñarı

Seyfiyeri

---

19 Kavaklı: Karacabey ve Yenişehir ilçelerine bağlı aynı adla iki köy bulunmaktadır: *BYAA*, s. 190; Kavaklı, Kavaklar, Kavaklık: *BTYAK,* s. 549 ; M. Türker Acaroğlu, *Balkanlarda Türkçe Yer Adları Kılavuzu*, İstanbul 2006, s. 398; *OYA,* s. 299-300.

20 İznik'te Osmaniye adıyla bilinen bir köy: *BYAA*, s. 236; Mercimekli: *BTYAK*,s. 723; Mercimekkale: Bitlis'e bağlı bir nahiye: *OYA*,s. 370.

21 Suluca, Suluçem, Suluova, Sulusaray: *OYA,* s. 470; Suluderbent, Sulumağara, Sulucalı(Suluca-Ali): *BTYAK*,s. 905-906.

22 Biçilme zamanı yaklaşmış buğday, mısır (*Derleme Sözlüğü*, Ankara 1979, XI, 4080)

23 Barçın'ın kelime anlamı "ipek" demektir. Sirderya havzasında Sığnak ile Cend arasında Barçınkent veya Barçınlığkent adıyla bir Oğuz-Kıpçak şehri bulunmaktadır. Muhtemelen böyle bir yer adı vermiş olan halkın Sirderya havzasıyla bir bağlantısı olmalıdır. Sarıveliler kazasında yaşayan halk Barçın Yaylası adı verilen bu yerlere bahardan itibaren yaylaya çıkar: bk. Kemal Yavuz, "Ermenek Kazasının Başdere Köyleri Ağzı", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, fasikül: 2, sy. 11'den ayrı basım, Ankara 1979, s. 452; Barçınlı: *OYA*,s. 64.

24 Türkiye'de Dedebalı, Dedeköy, Dedeobası, Dedeler, Dedeköy vb. Dede kelimesiyle başlayan birçok yer adı bulunmaktadır.

25 Orhaneli ilçesine bağlı eski bir yörük köyü, burada bulunan tekke nedeniyle bu ad verilmiş: *BYAA*, s. 129

26 "Firenkhisarı" biçiminde Niksar'da: *OYA,* s. 187.

27 Çorak: Anamur (İçel), Çorum'da yer adı: *OYA,* s .133.

Turanşa[28] **<**Turan+şah

5. Çevrede bulunan belirgin tabiat özelliklerinden kaynaklananlar:

Delikligaya

Duzdaşı: Davarlar sabahleyin tuzlanır, akşamüzeri hayvanlar tuz yediği yere geri gelir.

Garlık: Her mevsim burada kar bulunur. Buradan getirilen kara pekmez ilave edilerek pazarda şerbet yapılır, insanlar serinlemek için içer.

Gavurçurfalık: Aslında bu bir taş adı. Daha sonra oraya yer adı olmuş. (Burada çurfalığa benzer taş bulunmaktadır. Culfa/çulfa, culha/cülha "dokumacı**"** <Far. Culâh'tan [29]

Işıkaladı:[30] Günün bazı zamanlarında ışık vuran yer.

Gaşıkçini: [31] <Kaşıkçı+ini

Gapağzı:[32] **<Kapı+ağzı**

Gabsa <kapıksak "Kapıya benzeyen, kapatma kapısı, ekili yerleri korumak için yapılan engel", tümse, yümse gibi.

Örenarası

Sübekçil[33]

Üçdaş

Yelkoyağı[34] < koy-ak-ı. Rüzgârlı vadi, bol rüzgâr alan koyak yer.

Yolarası

Yolçatı:[35] Köyün biraz yukarısında çeşitli mahalleden gelen yolların birleştiği ve ayrıldığı yer.

6. Hayvanlardan kaynaklananlar:

Garasülük:[36] Burada bulunan suda sülük yaşadığı için bu ad verilmiş.

Gartal [37]**:** Büyük kayaları bulunduğu ve kartalların yuvalar yaptığı bir yer.

---

28 Turan: Filibe'de (Turyan)Türk köyü: *BTYAK*,s. 971; Turanköy: Bursa ile İnegöl yolu üzerinde Boşnak köyü: *BYAA*, s. 267; Turanlı (Dereköy):Bergama/İzmir'de nahiye: *OYA*,s. 509.

29 Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*, İstanbul 2002, s. 454-455.

30 Işık, Işıklar, Işıklı: *BYAA*, s. 165; Yenıışıklar: *BTYAK,* s 1032; Işıklı, Işıklar: *OYA,* s. 250.

31 Anadolu ağızlarında "gaşuk" biçiminde geçer (*Derleme Sözlüğü*, Ankara 1972 VI**,** 1935).

32 Kapıağzı: *OYA*,s. 278; Kapı, Kapıderbent: *BTYAK,* s. 495.

33 Sübek, sibek: 1. Küçük çocukların yataklarını kirletmemeleri için beşiğe takılarak sidiği oturağa götüren tahta boru, kamış. 2. Taneleri alınmış mısır koçanı. (*Derleme Sözlüğü,*Ankara 1978, X, 3628),

34 Yeltepe, Yelceler, Yellidere, Yelliköy (Esenköy), Yellicetepe: *BTYAK,*1028-1030; Yellice: *OYA*,s. 537.

35 Yolçatı: Eski adı Göbelye olan Nilüfer ilçesine bağlı bir köy: *BYAA*, s. 285.

36 Sülük, Sülüklü gibi yer adları bulunuyor: *OYA*,s. 473; İnegöl'de Sülüklü(Sülüklügöl): *BYAA*, s. 257; Sülüklük: *BTYAK*,s. 911.

37 Kocaeli ve Üsküdar/İstanbul'da Kartal: *OYA*,s. 295; Bulgaristan'da Kartal, Kartallar, Kartaldağı Kartallık,, Kartalyuvası gibi yer adları var: *BTYAK*,s. 544-545.

İlanlıca:[38] **<**Yılanlıca

Öküzyatağı: Daha çok öküzlerin gelip dinlendiği, çayırlık bir yer.

7. Suya bağlı olarak verilen adlar:

Ballımuñar

Bitlimuñar: Burada suyun üzerinde sinekler bulunduğu için bu ad verilmiş olmalıdır.

Daşmuñar

Gıcıkmuñarı

Gölcük[39]

Gaynarca[40]

Gazanmuñar: Kazan gibi bir yerden su çıkıyor.

Kirtişmuñarı

Oluksuz[41] **(Sofiyil)**

Sarımuñar: Bu suyun olduğu yerde sarı toprak bulunuyor.

Teknelimuñar

Uzunarık

Uzuntekne

Yenimuñar

8. Renklere bağlı olarar verilen adlar:

Boyalı

Garaağaçgarlığı

Garaalan:[42] Buraların toprağı diğer tarlalara göre biraz esmerdir.

Gızılyürek

Bazı yer adlarınının buralara niçin verildiği çözümlenemediği için belli bir sınıflamaya tabi tutulamamıştır. Bunlar da şunlardır:

Gıcıkyeri

Gusunyeri

---

38 Yılan, Yılandere, Yılantepe, Yılancı, Yılancılar, Yılanlık: *BTYAK*,s. 1048.

39 Gölcük: Kestel'e bağlı eski bir Türk köyü: *Bursa Yer Adaları Ansiklopedisi*, s. 143; Bulgaristan'da Kırcali'ye bağlı Türk köyü: *BTYAK*,s. 375; Osmanlı döneminde aynı adla Anadolu'da çeşitli yerleşim birimleri bulunmaktadır: *OYA*,s. 205.

40 Anı adla Bulgaristan'ın Burgaz, Eskicuma, Filibe, Pernik, Vidin illerine bağlı köyler bulunmaktadır: *BTYAK*,s. 561-562; İznik ilçesine bağlı köy: *BYAA,* s. 192; Kocaeli'ne bağlı kaza: *OYA* s. 302.

41 Olukalan, Ulukulağı: Nuri Akbayar, *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü*, İstanbul 2003, s. 125; Olukman (Olukhan): *BYAA*, s. 231; Oluklu, Olukluçeşme: *BTYAK*,s. 766.

42 Karaalan: *BTYAK*,s. 499; kara kelimesi ile başlayan Orta Asya, Anadolu ve Balkanlar'da bir çok yer adı bulunmaktadır: Besim Atalay, *Divanü lugati't-Türk Dizini "Endeks" IV*, Ankara 1986, 842; *BTYAK*,s. 496-507; *OYA,* s. 279-291; *BYAA* s. 180-181.

Gızlarini: İlkbahar gelince köyün küçük baş hayvanlarını otlatmak için buralara gelen genç kızlar buralarda vakit geçirirler.

Göçbeği: Muhtemelen bu çevreye göç eden yörük obasının beyi burada oturduğu için bu ad verilmiştir.

Mihrap

Murcuman

Olcöñü: <kolcu öñü. Yayılmak için sabahları dağa sürülen hayvanlar akşam burada korumacılar tarafından karşılanır.

Bildiride geçen yer adlarını *Osmanlı Yer Adları* (Ankara 2006), *Bursa Yer Adları Ansiklopedisi* (İstanbul 19996) ve *Burgaristan'da Türkçe Yer Adları Kılavuzu* (Ankara 2006) adlı eserlerle karşılaştırdım. Aynı yer adlarının Anadolu'nun ve Balkanların değişik bölgelerinde yaşayan çeşitli Türk boyları tarafından da kullanıldığını gördüm. Ayrıca Sarıveliler'in yer adlarına niçin böyle bir ad verildiğiyle ilgili olarak, gerek o bölgenin özelliklerinden gerekse orada yaşayan insanların yaşantılarından kaynaklanan bazı küçük açıklamalar ekledim. Son olarak belirtmemiz gereken bir özellik de Sarıveliler'de kullanılan yer adlarının neredeyse tamamının Türkçe kelime ve yapılardan oluşmuş olmasıdır.

AFYONKARAHİSAR VE YÖRESİ AĞIZLARI ÜZERİNE BİR TASNİF DENEMESİ

Erdoğan BOZ*

1. Giriş

Bu bildiride Afyonkarahisar ve Yöresi Ağızları üzerine yapılan çalışmalardan yola çıkılarak alt ağız gruplarını belirleyen bir tasnif denemesi yapılacaktır. Çalışma alanı Afyonkarahisar ilinin idari sınırları ile belirlenmiş, çalışma malzemesi için Afyon Kocatepe Üniversitesi'nde yaptırılan yüksek lisans ve lisans tezlerinden istifade edilmiş ve nihayet çalışmanın yönteminde ise genel olarak Karahan'ın ölçütlerine uyulmuştur.

2. Afyonkarahisar ve Yöresi Ağızlarının İdari Sınırlara Göre (ilçe ilçe) Alt Ağız Grupları[1]

Karahan'ın belirlediği Afyonkarahisar ve komşu illerin dâhil olduğu Batı Grubu Ağızları'nın alt gruplarına ait özellikler (Karahan 1996:117-150) dikkate alarak, idari sınırlara göre (ilçe ilçe) Afyonkarahisar ve Yöresi Ağızları'nın alt ağız gruplarının açıklamalı tasnifi şöyle yapılabilir.[2]

Afyonkarahisar (merkez ilçe) (AFY)

İki ağız bölgesine ayrılabilir.

1. Grup ağız bölgesi; (Yörük-Türkmen yerleşim yerleri) **Afyonkarahisar (merkez), Küçükçobanlı, İsmailköy, Saraydüzü, Omuzca, Kozluca, Saadet, Olucak, Halımoru, Belkaracaören, Sarık, Salar, Işıklar, Sülün, Değirmenayvalı, Büyükkalecik, Nuribey, Sülümenli, Susuz, Çıkrık, Çayırbağ, Gebeceler, Anıtkaya, Akcin, Bayatçık, Erenler, Demirçevre, Sadıkbey, Köprülü, Erkmen, Alcalı, Kaplanlı, Bostanlı, Değirmendere, Gözsüzlü, Kızıldağ.**

2. Grup ağız bölgesi (Balkan Oğuz göçmeni yerleşim yerleri) **Yarımca, Burhaniye, Bayramgazi.**

Ağız bölgelerini belirleyen en belirgin özellikler

1. Grup ağız bölgesi; **bölge genelinde;** düşük düzeyde arka damak ünsüzlerinin sebep olduğu /ö/>ó/ ve /ü/>/ú/ kalınlaşması; düşük düzeyde birincil ünlü

---

* Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, AFYON

1 Bu tasnifte derleme yapılmış yerleşim yerleri koyu, derleme yapılmamış ancak özellikleri soruşturma yoluyla öğrenilmiş olanlar *eğik* olarak yazılmıştır. Ayrıca bu özellikler belirlenirken alt ağız grupları karşılaştırılmış ve farklılıklar buraya alınmıştır.

2 bk. 1. ve 2. Tablo. İlçelere ait özellikler "sık, düşük, yok" şeklinde yazının sonunda iki tablo hâlinde verilmiştir.

uzunluklarının korunması; ek eylemin görülen geçmiş zaman 3. teklik kişi çekiminde sonda /n/ ünsüzünün türemesi; **Afyonkarahisar (merkez), Belkaracaören, Sarık, Işıklar, Halımoru, Salar, Sülün, Nuribey, Sülümenli, Susuz, Çıkrık ve Gebeceler**'de düşük düzeyde /ḳ/ ünsüzünün süreklileşerek /ḫ/ olması; **Işıklar**'da sözcük başında /h/ ünsüzünün türemesi; **Afyonkarahisar (merkez), Küçükçobanlı, Saadet, Olucak, Kozluca, Işıklar, Sülümenli, Çıkrık, Gebeceler ve Bayatçık**'ta sözcük başında /ş/>/h/ değişmesi; **Nuribey**'de şimdiki zaman biçim biriminin -{IyA} biçiminde olması; **Değirmenayvalı ve Akcin**'de öğrenilen geçmiş zaman 1. teklik kişi çekiminin -{mIşsIyIn} biçiminde olması.

2. Grup ağız bölgesi; genel olarak ağız özellikleri kaybolmuştur. Bununla birlikte sözcük başında **bölge genelinde** /ḳ/>/ǵ/ ötümlüleşmesinin düşük düzeyde olması; **Bayramgazi**'de /c/>/j/ değişmesi.

Kafkas göçmeni Çerkes yerleşim yeri olan **Yenice**'den metin derlenmemiştir.

Başmakçı (BAŞ)

Bir ağız bölgesidir: (Türkmen yerleşim yerleri) **Başmakçı (merkez), Akkoyunlu, Sarıköy, Aşağıbeltarla, Yukarıbeltarla, Yaka, Ovacık, Çığrı,** *Yassıören, Akpınar, Ekinlik*.

Ağız bölgesini belirleyen en belirgin özellikler:

Bölge genelinde 1. teklik kişi adılı yönelme durumunun baŋa>bene biçimine dönmesi; **Başmakçı (merkez) ve Yukarıbeltarla**'da /ş/>/h/ değişmesi; **Aşağıbeltarla ve Yukarıbeltarla'da** sözcük başında /g/ ünsüzünün türemesi.

Bayat (BAY)

İki ağız bölgesine ayrılabilir.

1. Grup ağız bölgesi; (Bayat Türkmenleri yerleşim yeri) **Bayat (merkez).**

2. Grup ağız bölgesi; (Yörük-Türkmen yerleşim yerleri) **Kuzören, Muratkoru, Eskigömü, Çukurkuyu, Mallıca, Derbent, Sağırlı, İmrallı, İnpınarı, Akpınar, Aşağıçaybelen.**

Ağız bölgelerini belirleyen en belirgin özellikler

1. Grup ağız bölgesi; eylem çekimlerinde olumsuzluk biçim biriminin uzun ünlülü olması; şimdiki zaman biçim biriminin -{yō} yanında -{yU} ve -{(I)y} biçimlerinin de olması; düşük düzeyde kimi sözcük başında /n/ ünsüzünün türemesi. 2. Grup ağız bölgesinde; **Derbent, İnpınarı, Akpınar ve Sağırlı**'da arka damak ünsüzlerinin sebep olduğu /o/>ó/ ve /ü/>/ú/ kalınlaşması; **Derbent, İmrallı ve İnpınarı**'nda /ḳ/ ünsüzünün süreklileşerek /ḫ/ olması; **Çukurkuyu**'da şimdiki zaman olumsuz çekiminde biçimbirimin -{mA-yor}>-{mō}biçiminde büzülmesi; **Mallıca, Derbent, Kuzören, Muratkoru, Çukurkuyu ve Sağırlı**'da sözcük

başında /ş/>/h/ değişmesi; **Muratkoru ve Çukurkuyu**'da "o" adılında meydana gelen ünlü daralması; **Derbent, Kuzören, Eskigömü ve Muratkoru**'da eylem çekimlerinde 1. teklik kişi biçim biriminin -{I[4]K} olması; **İmrallı**'da ek eylemin görülen geçmiş zaman 3. teklik kişi çekiminde sonda /n/ ünsüzünün türemesi.

Balkan göçmeni yerleşim yeri olan **Kuzören**, göçmen ağzı özelliklerini kaybederek yerli ağızlara uyum sağlamıştır.

Bolvadin (BOL)

İki ağız bölgesine ayrılabilir:

1. Grup ağız bölgesi; (Karabağ göçmenleri yerleşim yerleri) **Büyükkarabağ, Derekarabağ, Ortakarabağ.**

2. Grup ağız bölgesi; (Yörük yerleşim yerleri) **Bolvadin (merkez) Dişli, Özburun, Yörükkaracaören, Dipevler, Kurucuova, Kemerkaya, Taşlıdere**.

Ağız bölgelerini belirleyen en belirgin özellikler

1. Grup ağız bölgesi; **bölge genelinde** arka damak ünsüzlerinin sebep olduğu /o/>ó/ ve /ü/>/ú/ kalınlaşması; /ḳ/ ünsüzünün süreklileşerek /ḫ/ olması; sözcük başında /h/ ünsüzünün türemesi; şimdiki zaman biçim biriminin -{(I)yA} biçiminde olması; düşük düzeyde ek eylemin görülen geçmiş zaman 3. teklik kişi çekiminde sonda /n/ ünsüzünün türemesi; ünsüz göçüşmelerinin sık görülmesi. 2. Grup ağız bölgesinde; **Dipevler ve Yörükkaracaören**'de /ḳ/ ünsüzünün süreklileşerek /ḫ/ olması; **Bolvadin (merkez), Dişli, Dipevler**'de sözcük başında /ş/>/h/ değişmesi; **bölge genelinde** ek eylemin görülen geçmiş zaman 3. teklik kişi çekiminde sonda /n/ ünsüzünün türemesi.

Çay (ÇAY)

İki ağız bölgesine ayrılabilir.

1. Grup ağız bölgesi; (Yörük yerleşim yerleri) **Çay (merkez), Devederesi, Bulanık, Göcen, Çayıryazı, Armutlu, Koçbeyli, Karamık.**

2. Grup ağız bölgesi (Türkmen yerleşim yerleri) **Eber, Deresenek, Çayırpınar, Pınarkaya, Pazarağaç, Karamıkkaracaören, İnli, Akkonak.**

Ağız bölgelerini belirleyen en belirgin özellikler

1. Grup ağız bölgesi; **bölge genelinde** düşük düzeyde arka damak ünsüzlerinin sebep olduğu /ü/>/ú/ kalınlaşması; /ḳ/ ünsüzünün süreklileşerek /ḫ/ olması; **Bulanık ve Devederesi**'nde sözcük başında /h/ ünsüzünün türemesi**; Çayıryazı ve Devederesi**'nde sözcük başında /ş/>/h/ değişmesi; **Devederesi**'nde şimdiki zaman biçim birimi olarak -{Ip batı}biçiminin kullanılması. 2. Grup ağız bölgesi; **İnli**'de sözcük başında /ş/>/h/ değişmesi; **bölge genelinde** düşük düzeyde /ğ/>/v/ değişmesi; ek eylemin görülen geçmiş zaman 3. teklik kişi çekiminde sonda /n/ ünsüzünün türemesi.

Kırım-Tatar göçmeni yerleşim yeri olan **Orhaniye'**nin ağız özellikleri buraya alınmamıştır.

Çobanlar (ÇOB)

Bir ağız bölgesidir; (Yörük yerleşim yerleri) **Çobanlar (merkez), Kocaöz, Göynük, Akkoyun, Kale.**

Bolvadin 2. Grup ağız bölgesiyle büyük benzerlikler gösterir, belirgin farklılık; düşük düzeyde ek eylemin görülen geçmiş zaman 3. teklik kişi çekiminde sonda /n/ ünsüzünün türemesi.

Dazkırı (DAZ)

İki ağız bölgesine ayrılabilir.

1. Grup ağız bölgesi; (Yörük yerleşim yerleri) **Dazkırı (merkez), Kızılören, Çiftlik, Yukarıyenice, Sarıkavak, Aşağıyenice,** *Yüreğil, Karaağaçkuyusu, Darıcalar, Örtülü, Arıkköy*.

2. Grup ağız bölgesi; (Balkan Oğuz göçmeni yerleşim yerleri) **Yaylaköy, Hisaralan, Hasandede, Akarca,** *İdris, Bozan*.

Ağız bölgelerini belirleyen en belirgin özellikler:

1. Grup ağız bölgesinde; **Dazkırı (merkez), Kızılören, Yukarıyenice ve Aşağıyenice**'de ek eylemin görülen geçmiş zaman 3. teklik kişi çekiminde sonda /n/ ünsüzünün türemesi. 2. Grup ağız bölgesinde; sözcük başında /h/ ünsüzünün düşmesi; /ŋ/ ünsüzünün düşük düzeyde kullanılması.

Dinar (DİN)

İki ağız bölgesine ayrılabilir.

1. Grup ağız bölgesi; (Türkmen yerleşim yerleri) **Uluköy, Akçaköy, Avşar, Akgün, Kazanpınarı, Cumhuriyet, Çayüstü, Çapalı, Burunkaya, Gökçeli, Karakuyu, Çobansaray, Doğanlı, Haydarlı, Ocaklı, Çiçektepe, Akçin, Kadılar, Ergenli, Okçular, Yıprak, Göçerli, Akpınar, Çünüklü, Bağcılar.**

2. Grup ağız bölgesi (Yörük yerleşim yerleri) **Dinar (merkez), Gökçek, Baraklı, Madenler, Sütlaç, Duman, Yüksel, Kabaklı, Tugaylı, Çakıcı, Cerityaylası, Karataş, Yelalan, Tekin, Bülüçalan, Çağlayan, Keklicek, Yakaköy, Kızıllı, Pınarlı, Aktoprak, Dikici, Karahacılı, Yeşilhöyük, Belenpınarı. Kınık, Tatarlı, Alpaslan, Bilgiç.**

Ağız bölgelerini belirleyen en belirgin özellikler

1. Grup ağız bölgesi; **bölge genelinde** arka damak ünsüzlerinin sebep olduğu /o/>ó/ ve /ü/>/ú/ kalınlaşması; ḳ/ ünsüzünün süreklileşerek /ḫ/ olması; sözcük başında /b/>/m/ değişmesi (ben>men); şimdiki zaman biçim biriminin -{(I)yA}

biçiminde olması; / eylem çekimlerinde 1. çokluk kişi biçim biriminin +{I^4K}, +{I^4ḫ} olması; bildirme 1. teklik kişi biçim biriminin +{I^4K} olması. 2. Grup ağız bölgesinde; **bölge genelinde** düşük düzeyde /ḳ/ ünsüzünün süreklileşerek /ḫ/ olması; sözcük başında /ş/>/h/ değişmesi; eylem çekimlerinde 1. çokluk kişi biçim biriminin +{I^4K}, +{I^4ḫ} olması;

Kafkas göçmeni Çerkes yerleşim yerleri olan **Yapağılı** ve **Gencali**'den metin derlenmemiştir.

Emirdağ (EMR)

Dört ağız bölgesine ayrılabilir.

1. Grup ağız bölgesi; (Balkan Oğuz göçmeni yerleşim yerleri) **Ümraniye, Kılıçlar, Karayatak, Camili, Aydınkaya.**

2. Grup ağız bölgesi; (Türkmen yerleşim yerleri) **Emirdağ (merkez), Gömü, Tabaklar, Ağılcık, Dağılgan, Elhan, Suvermez.**

3. Grup ağız bölgesi (Karabağ göçmeni yerleşim yerleri) **Bademli, Davulga, İncik, Karakuyu.**

4. Grup ağız bölgesi (Yörük yerleşim yerleri) **Demircili, Türkmen Köyü, Güveşçi, Çaykışla, Soğukkuyu, Karacalar, Kırkpınar, Alibeyce, Bağlıca, Gözeli.**

Ağız bölgelerini belirleyen en belirgin özellikler

1. Grup ağız bölgesinde; **bölge genelinde** sözcük başında /h/ ünsüzünün düşmesi; şimdiki zaman biçim biriminin -{Iy(I/A)} biçiminde olması; /ç/>/j/ değişmesi. 2. Grup ağız bölgesinde; **Emirdağ (merkez), Tabaklar, Ağılcık** ve **Suvermez'de** /ḳ/ ünsüzünün süreklileşerek /ḫ/ olması; **bölge genelinde** sözcük başında /b/>/m/ değişmesi (ben>men); düşük düzeyde sözcük başında /ş/>/h/ değişmesi. 3. Grup ağız bölgesinde; **bölge genelinde** düşük düzeyde 1. teklik kişi adılının yönelme durumunun baŋa>bene biçimine dönmesi; şimdiki zaman biçim biriminin -{(I)yA)} biçiminde olması; eylem çekimlerinde 1. çokluk kişi biçim biriminin +{I^4K}, +{I^4ḫ} olması; ek eylemin görülen geçmiş zaman 3. teklik kişi çekiminde sonda /n/ ünsüzünün türemesi; **Bademli, Davulga ve Karakuyu**'da /ḳ/ ünsüzünün süreklileşerek /ḫ/ olması. 4. Grup ağız bölgesinde; **bölge genelinde** 1. teklik kişi adılının yönelme durumunun baŋa>bene biçimine dönmesi; eylem çekimlerinde 1. çokluk kişi biçim biriminin +{I^4K}, +{I^4ḫ} olması.

Evciler (EVC)

Bir ağız bölgesidir; (Yörük yerleşim yerleri) **Evciler (merkez), Altınova, Körkuyu.**

Dinar 2. Grup ağız bölgesiyle büyük benzerlikler gösterir.

Hocalar (HOC)

İki ağız bölgesine ayrılabilir.

1. Grup ağız bölgesi; (Yörük/Türkmen yerleşim yerleri) **Hocalar (merkez), Avgancık, Çepni, Davulga, Kozluca, Yağcı.**

2. Grup ağız bölgesi; (Balkan göçmeni yerleşim yeri) **İhsaniye.**

Ağız bölgelerini belirleyen en belirgin özellikler

1. Grup ağız bölgesinde; **Davulga ve Kozluca'da** sözcük başında /h/ ünsüzünün düşmesi; Davulga'da sözcük başında /g/ ünsüzünün türemesi; 2. ağız bölgesinde şimdiki zaman biçim biriminin -{(y)er} biçiminde olması; /ğ/, /j/ ve /ŋ/ ünsüzlerinin kullanılmaması.

İhsaniye (İHS)

İki ağız bölgesine ayrılabilir.

1. Grup ağız bölgesi; (Yörük-Türkmen yerleşim yerleri) **Kuzviran, Ayazini, Bayramaliler, Karacaahmet, Aşağıdandırı, Yukarıdandırı**

2. Grup ağız bölgesi; (Balkan Oğuz göçmeni yerleşim yerleri) **İhsaniye (merkez), Orhanlı, Susuzosmaniye, Cumalı, Döğer**

Ağız bölgelerini belirleyen en belirgin özellikler

1. Grup ağız bölgesinde; **bölge genelinde** arka damak ünsüzlerinin sebep olduğu /o/>ó/ ve /ü/>/ú/ kalınlaşması; düşük düzeyde şimdiki zaman olumsuz çekiminde biçimbirimin -{mA-yor}> -{mō}biçiminde büzülmesi; düşük düzeyde ek eylemin görülen geçmiş zaman 3. teklik kişi çekiminde sonda /n/ ünsüzünün türemesi; 2. Grup ağız bölgesinde; **bölge genelinde** düşük düzeyde sözcük başında /h/ ünsüzünün düşmesi; /ç/>/j/ değişmesi.

Kafkas göçmeni Çerkes yerleşim yeri olan **Sarıcaova**'dan metin derlenmemiştir.

İscehisar (İSC)

İki ağız bölgesine ayrılabilir.

1. Grup ağız bölgesi; (Yörük yerleşim yerleri) **Konarı, Cevizli.**

2. Grup ağız bölgesi; (Yörük-Türkmen yerleşim yerleri) **Alanyurt, Olukpınar, Doğanlar, Karaağaç, Seydiler.**

Ağız bölgelerini belirleyen en belirgin özellikler

1. Grup ağız bölgesi; /ḳ/ ünsüzünün süreklileşerek /ḫ/ olması; düşük düzeyde sözcük başında /h/ ünsüzünün türemesi; eylem çekimlerinde 1. çokluk kişi biçim biriminin +{I⁴K}, +{I⁴ḫ} olması; düşük düzeyde ek eylemin görülen geçmiş za-

man 3. teklik kişi çekiminde sonda /n/ ünsüzünün türemesi. 2. Grup ağız bölgesinde; **bölge genelinde**; arka damak ünsüzlerinin sebep olduğu /o/>ó/ ve /ü/>/ú/ kalınlaşması; sözcük başında /h/ ünsüzünün düşmesi.

Kafkas göçmeni Karaçay-Balkar yerleşim yeri olan **Doğlat**'ın ağız özellikleri buraya alınmamıştır.

Kızılören (KIZ)

Bir ağız bölgesidir. **Kızıören** (merkez).

Sandıklı ve Hocalar 1. Grup ağız bölgeleriyle benzerlik gösterir.

Kafkas göçmeni Nogay yerleşim yeri olan **Yenibelkavak**'ın ağız özellikleri buraya alınmamıştır.

Sandıklı (SAN)

İki ağız bölgesine ayrılabilir.

1. Grup ağız bölgesi; (Yörük/Türkmen yerleşim yerleri) **Sandıklı (merkez), Akharım, Akin, Arızlar, Asmacık, Ballık, başkuyucak, Bektaş, Celiloğlu, Çambeyli, Daylık, Dodurga, Karadirek, Karasandıklı, Karkın, Kınık, Kızık, Koçgazi, kusura, Menteş, Saltık, Susuz, Otluk, Yavaşlar, Yeniköy.**

2. Grup ağız bölgesi; (Balkan Oğuz göçmeni yerleşim yerli) **Soğucak**.

Ağız bölgelerini belirleyen en belirgin özellikler:

1. Grup ağız bölgesinde; **bölge genelinde** düşük düzeyde /ḳ/ ünsüzünün süreklileşerek /ḫ/ olması; sözcük başında /ş/>/h/ değişmesi; ek eylemin görülen geçmiş zaman 3. teklik kişi çekiminde sonda /n/ ünsüzünün türemesi; **Sandıklı (merkez), Başkuyucak, Bektaş, Karkın ve Koçgazi**'de sözcük başında /h/ ünsüzünün düşmesi; **Akharım, Arızlar, Karkın ve Koçgazi**'de sözcük başında /b/>/m/ değişmesi; **Celiloğlu ve Arızlar**'da sözcük başında /g/ ünsüzünün türemesi; **Sandıklı (merkez), Akin, Kızık ve Yavaşlar**'da istek kipi 1. çokluk kişi biçim biriminin {-AlIK} biçiminde olması; **Celiloğlu ve Otluk**'ta 1. ve 2. teklik kişi adıllarının yönelme durumlarının "bene, sene" biçiminde olması; **Yeniköy**'de şimdiki zaman biçim biriminin {-(I)yA} biçiminde olması. 2. Grup ağız bölgesinde **bölge genelinde** sözcük başında /h/ ünsüzünün düşmesi; sözcük başında //>/ǵ/ ötümlüleşmesinin düşük düzeyde olması; şimdiki zaman biçim biriminin {-(I)yA} biçiminde olması; ğ/, /j/ ve /ŋ/ ünsüzlerinin kullanılmaması.

Balkan göçmeni Pomak yerleşim yeri **Reşadiye** ve Boşnak göçmeni yerleşim yeri **Alacami**'den derleme yapılmamıştır.

Sinanpaşa (SİN)

İki ağız bölgesine ayrılabilir.

1. Grup ağız bölgesi; (Yörük yerleşim yerleri) **Çalışlar, Elvanpaşa, Tazlar, Çobanözü, Güneyköy, Eyice, Yıldırımkemal, Çayhisar.**

2. Grup ağız bölgesi; (Türkmen yerleşim yerleri) **Sinanpaşa (merkez), Gezler, Çatkuyu, Akören, Ahmetpaşa, Boyalı, Tınaztepe, Küçükhöyük, Bulca, Serban, Taşoluk, Garipçe, Akdeğirmen, Akçaşar, Tokuşlar, Karacaören, Balmahmut, Kırka, Nuh**, *Kınık, İğdeli, Düzağaç, Kayadibi, Yörükmezarı, Başkimse*.

Ağız bölgelerini belirleyen en belirgin özellikler:

1. Grup ağız bölgesinde; **bölge genelinde** şimdiki zaman olumsuz çekiminde biçimbirimin -{mA-yor}> -{mō}biçiminde büzülmesi; düşük düzeyde ek eylemin görülen geçmiş zaman 3. teklik kişi çekiminde sonda /n/ ünsüzünün türemesi; **Elvanpaşa**'da şimdiki zaman biçimbirimi olarak -{Ip batı}biçiminin kullanılması. 2. Grup ağız bölgesinde; **bölge genelinde** ek eylemin görülen geçmiş zaman 3. teklik kişi çekiminde sonda /n/ ünsüzünün türemesi; **Kılıçaslan, Çatkuyu ve Ahmetpaşa**'da /ḳ/ ünsüzünün süreklileşerek /ḫ/ olması; **Tınaztepe, Küçükhüyük, Kılıçaslan ve Ahmetpaşa**'da sözcük başında /h/ ünsüzünün düşmesi; **Ayvalı, Boyalı, Kılıçaslan ve Ahmetpaşa**'da sözcük başında /h/ ünsüzünün türemesi; **Kılıçaslan, Akören ve Çatkuyu**'da sözcük başında /ş/>/h/ değişmesi.

Sultandağı (SUL)

Üç ağız bölgesine ayrılabilir.

1. Grup ağız bölgesi; (Karabağ göçmeni yerleşim yerleri)**Yenikarabağ, Çukurcak, Karapınar.**

2. Grup ağız bölgesi; (Antalya Yörükleri yerleşim yerleri) **Kırca, Üçkuyu, Karakışla.**

3. Grup ağız bölgesi; (Aydın-Kütahya Yörükleri yerleşim yerleri) **Sultandağı (merkez), Dereçine, Yakasenek, Yeşilçiftlik, Çamözü.**

Ağız bölgelerini belirleyen en belirgin özellikler

1. Grup ağız bölgesi; **bölge genelinde** ; arka damak ünsüzlerinin sebep olduğu /o/>ó/ ve /ü/>/ú/ kalınlaşması; /ḳ/ ünsüzünün süreklileşerek /ḫ/ olması; 1. teklik kişi adılının yönelme durumunun baŋa>bene biçimine dönmesi; eylem çekimlerinde 1. çokluk kişi biçim biriminin +{I⁴K}, +{I⁴ḫ} olması; bildirme 1. çokluk kişi biçim biriminin +{I⁴K}, +{I⁴ḫ} olması; şimdiki zaman biçim biriminin -{(I) yA)} biçiminde olması; öğrenilen geçmiş zaman biçim biriminin +{I⁴K}, +{I⁴ḫ} biçiminde olması; -{I⁴ncA} biçim biriminin -{I⁴nc I⁴}biçiminde olması; -{I⁴p} ulaç biçim birimi yerine -{I⁴K} ulaç biçim biriminin kullanılması. 2. Grup ağız bölgesi; **bölge genelinde** "ver-" eyleminin "vIr-" biçiminde söylenmesi; -{I⁴ncA} biçim biriminin -{I⁴nc I⁴K}biçiminde olması. 3. Grup ağız bölgesi; **bölge genelinde** istek kipi 1. çokluk kişi biçim biriminin {-AlIK} biçiminde olması.

Şuhut (ŞUH)

İki ağız bölgesine ayrılabilir.

1. Grup ağız bölgesi; (Antalya-IspartaYörükleri yerleşim yerleri) **Ağzıkara, karlık, Çakırözü, Koçyatağı, Balçıkhisar, Paşacık, Karahallı, Bademli, Kulak, Demirsel, Arızlı, Kılıçkaya, Oynağan, Karacaören.**

2. Grup ağız bölgesi (Türkmen ve Manav yerleşim yerleri) **Şuhut (merkez), Dadak, Efeköy, Senirköy, Akyuva, Ortapınar, Aydın, tekke, Kavaklı, Mahmut, Başören, İlyaslı, Güneytepe, İsalı, Hallaç, Anayurt, Kayabelen, Çobankaya, Atlıhisar, Yarışlı, Bozan, İcikli, Uzunpınar, Karaadilli.**

Ağız bölgelerini belirleyen en belirgin özellikler

1. Grup ağız bölgesinde; **bölge genelinde** sözcük başında /ş/>/h/ değişmesi; 2. Grup ağız bölgesinde; **bölge genelinde** /ḳ/ ünsüzünün süreklileşerek /ḫ/ olması; eylem çekimlerinde 1. çokluk kişi biçim biriminin +{I⁴K}, +{I⁴ḫ} olması.

3. Afyonkarahisar ve Yöresi Ağızlarının İl Geneline Göre Birleştirilmiş Alt Ağız Grupları

4.1. Yerli (Yörük-Türkmen) Ağızları

Ortak Ağız Özellikleri[3]

3.1.1. /e/>/ä/ değişmesi.

3.1.2. /è/ ünlüsünün korunması veya yaygınlığı.

3.1.3. *ÖTT*'de dudak ünsüzleri komşuluğunda dudak uyumunu bozan ünlülerin uyuma girmesi.

3.1.4. Geniş orta hece ünlüsü /a/ ve /e/'nin düşmesi

3.1.5. /c/,/ç/,/n/,/s/,/ş/,/y/ ünsüzleri komşuluğunda incelen ünlüler nedeniyle damak uyumunun bozulması.

3.1.6. Damak uyumunun ilerleyici benzeşme yoluyla ***ÖTT***'den daha ileride olması.

3.1.7. Kimi biçim birimlerin (-{me}, -{ce(k)}, +{leş}, +{le}, -{en/em}) damak uyumunu bozması.

3.1.8. /ğ/, /h/, /l/, /r/, /y/ ünsüzlerinin düşüp ve kaybolmaları.

3.1.9. Birincil ünlü uzunluklarının düşük düzeyde korunması.

3.1.10. Düşük düzeyde /ğ/>/v/ değişmesi

3.1.11. Sözcük başında /ḳ/>/ǵ/, /t/>/d/ ötümlüleşmeleri

3.1.12. Sözcük sonunda /b/>/P/, /ç/>/Ç/, /ḳ/>/K/, /z/>/S/, /t/>/T/ yarı ötümlüleşmeleri.

---

3 Genel olarak bütün gruplarda görülen ortak özellikler alınmıştır.

3.1.13. /ŋ/ ünsüzünün korunması.

3.1.14. Şimdiki zaman biçim biriminin -{Iyor}>-{yō} biçiminde olması.

3.1.15. Emir kipi 1. teklik kişi biçim biriminin -{An} biçiminde büzülmesi.

3.1.16. Emir kipi 1. çokluk kişi biçim biriminin -{Am} biçiminde büzülmesi.

3.1.17. Hece düşmesi; "r" ünsüzü ile biten fiil kök ve gövdeleri, geniş zaman eki ile kullanıldığında "r" ünsüzü bulunan hecelerden birinin düşmesi.

3.1.18. Eylem çekimlerinde 1. teklik kişi biçim biriminin -{I^4n} olması.

3.1.19. Bildirme 1. teklik kişi biçim biriminin +{I^4n} olması

3.1.20. Ek eylemin görülen geçmiş zaman 3. teklik kişi çekiminde sonda /n/ ünsüzünün türemesi.

Ayırıcı Ağız Özellikleri[4]

3.1.21. Arka damak ünsüzlerinin sebep olduğu /ö/>ó/ ve /ü/>/ú/ kalınlaşması (**DİN-1, İHS-1, İSC-2**)

3.1.22. /ḳ/ ünsüzünün süreklileşerek /ḫ/ olması (**ÇAY-1, DİN-1, İCS-1, ŞUH-2**)

3.1.23. Sözcük başında /h/ ünsüzünün türemesi (**BAY-2, EMR-2**)

3.1.24. Sözcük başında /ş/>/h/ değişmesi (**BAY-2, EVC, SAN-1, ŞUH-1**)

3.1.25. Sözcük başında /b/>/m/ değişmesi (**DİN-1, EMR-2**)

3.1.26. 1. teklik kişi adılının yönelme durumunun baŋa>bene biçimine dönmesi. (**BAŞ-1, EMR-4**)

3.1.27. Şimdiki zaman olumsuz çekiminde biçim birimin -{mA-yor}>-{mō} biçiminde büzülmesi. (**SİN-1**)

3.1.28. Eylem çekimlerinde 1. çokluk kişi biçim biriminin +{I^4K} veya +{I^4ḫ} olması. (**DİN-1, EMR-4**)

Yerli (Yörük-Türkmen) ağızların ortak ve ayırıcı özelliklerine bakarak alt ağız grupları için SINIRLARI ÇOK GEÇİRGEN olan şöyle bir tasnif DENEMESİ yapılabilir.

1. AFY-1, BAY-1, SUL-2, ŞUH-1
2. BAY-2, İHS-1, İSC-2, SİN-1
3. EVC, DİN-2, EMR-2
4. SAN-1, HOC-1, KIZ
5. BOL-2, ÇAY-2, ÇOB
6. BAŞ, EMR-4
7. ÇAY-1, DAZ-1, DİN-1, İSC-1, SUL-3, ŞUH-2

4 Genel olarak düzeyi sık olan özellikler alınmıştır.

2. Göçmen Ağızları

3.2.1. Balkan Göçmeni Ağızları

3.2.1.1. Balkan Oğuz Ağızları

Alt Ağız Bölgeleri:

1. Afyonkarahisar; **Yarımca, Burhaniye, Bayramgazi. (AFY-2)**

2. Dazkırı; **Yaylaköy, Hisaralan, Hasandede, Akarca,** *İdris, Bozan*. **(DAZ-2)**

3. Emirdağ; **Ümraniye, Kılıçlar, Karayatak, Camili, Aydınkaya. (EMR-1)**

4. Hocalar; **İhsaniye. (HOC-2)**

5. İhsaniye; **İhsaniye (merkez), Orhanlı, Susuzosmaniye, Cumalı, Döğer. (İHS-2)**

6. Sandıklı; **Soğucak**. **(SAN-2)**

Ortak ve Ayırıcı Ağız Özellikleri

Bu ağız bölgelerinde genel olarak ortak ağız özellikleri kaybolmaya yüz tutmuştur. Bununla birlikte geçerli birkaç madde sıralanabilir.

1. Sözcük başında /ḳ/ ünsüzünün genelde ötümlüleşmeden korunması. (**AFY-2**, **SAN-2**)

2. /c/, /c/>/j/ değişmesi. (**AFY-2**, **EMR-1**, **İHS-2**)

3. Sözcük başında /h/ ünsüzünün düşmesi. (**DAZ-2**, **EMR-1**, **İHS-2, HOC-2**, **SAN-2**)

4. /ğ/, /j/ ünsüzlerinin kullanılmaması. (**HOC-2**, **SAN-2**)

5. /ŋ/ ünsüzünün yok/düşük düzeyde kullanılması. (**DAZ-2**, **HOC-2**, **SAN-2**)

6. Şimdiki zaman biçim biriminin -{Iy(I/A(r)} biçiminde olması. (**EMR-1**, **HOC-2**, **SAN-2**)

3.2.1.2. Reşadiye (sandıklı) Pomak Ağzı

3.2.1.3. Alacami (Sandıklı) Boşnak Ağzı

3.2.2. Kafkas-Kırım Göçmeni Ağızları

3.2.2.1. Karabağ Türkmenleri (Bolvadin, Emirdağ, Sultandağı) Ağzı

Alt Ağız Bölgeleri

1. Bolvadin; **Büyükkarabağ, Derekarabağ, Ortakarabağ. (BOL-1)**

2. Emirdağ; **Bademli, Davulga, İncik, Karakuyu. (EMR-3)**

3. Sultandağı; **Yenikarabağ, Çukurcak, Karapınar. (SUL-1)**

Ortak ve Ayırıcı Ağız Özellikleri

1. Arka damak ünsüzlerinin neden olduğu /ö/>ó/ ve /ü/>/ú/ kalınlaşması. (**BOL-1**, **SUL-1**)

2. /ḳ/ ünsüzünün süreklileşerek /ḫ/ olması. (**BOL-1**, **EMR-3**, **SUL-1**)

3. Sözcük başında /h/ ünsüzünün türemesi. (**BOL-1**, **EMR-3**)

4. Teklik kişi adılının yönelme durumunun baŋa>bene biçimine dönmesi. (**EMR-3**, **SUL-1**)

5. Şimdiki zaman biçim biriminin -{(I)yA)} biçiminde olması. (**BOL-1**, **EMR-3**, **SUL-1**)

6. Eylem çekimlerinde 1. çokluk kişi biçim biriminin +{I^4K}, +{I^4ḫ} olması. (**BOL-1**, **EMR-3SUL-1**)

7. Bildirme 1. çokluk kişi biçim biriminin +{I^4K}, +{I^4ḫ} olması. (**SUL-1**)

8. Düşük düzeyde ek eylemin görülen geçmiş zaman 3. teklik kişi çekiminde sonda /n/ ünsüzünün türemesi. (**BOL-1**)

9. -{I^4ncA} ulaç biçim biriminin -{I^4nc I^4}biçiminde olması. (**SUL-1**)

10. -{I^4p} ulaç biçim birimi yerine -{I^4K}ulaç biçim biriminin kullanılması. (**SUL-1**)

11. Öğrenilen geçmiş zaman biçim biriminin +{I^4K}, +{I^4ḫ} biçiminde olması. (**SUL-1**)

12. Ünsüz göçüşmelerinin sık görülmesi. (**BOL-1**)

3.2.2.2. Yenibelkavak (Kızılören) Nogay Ağzı

Bu yörenin ağız özellikleri ayrı bir çalışmada değerlendirilmiştir.[5]

3.2.2.3. Orhaniye (Çay) Kırım-Tatar Ağzı

Bu yörenin ağız özellikleri ayrı bir çalışmada değerlendirilmiştir.[6]

3.2.2.4. Doğlat (İscehisar) Karaçay Ağzı

Bu yörenin ağız özellikleri ayrı bir çalışmada değerlendirilmiştir.[7]

3.2.2.5. Yenice (Afyonkarahisar), Sarıcaova (İscehisar), Yapağılı, Gencali (Dinar) Çerkes Ağızları

4. Sonuç

Karahan'ın Anadolu Ağızları Tasnifi'ne göre Batı Grubu Ağızları'nın I. Grubu'nda yer alan Afyonkarahisar, geniş coğrafyası ile Anadolu ağızları için önemli bir merkezdir. Afyon Kocatepe Üniversitesinin kurulmasıyla bölgenin

---

5 Erdoğan BOZ; "Afyonkarahisar İli Kızılören İlçesi Yenibelkavak Köyü Nogay Ağzı" *I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı*, (9-15 Nisan 2006), Çeşme-İzmir, Ankara, s.471-479, Ankara (2007).

6 Erdoğan BOZ; "Afyonkarahisar İli Çay İlçesi Orhaniye Köyü Kırım Tatar Ağzı" Uludağ Üniversitesi Fen-Edeb. Fak. Sosyal Bilimler Dergisi, S.13, Bursa, s.263-282, (2007).

7 İsmail DOĞAN; *Türkiye'deki Karaçay-Malkar Türkçesi ,Giriş-İnceleme,* İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora tezi), 1993.

ağız özelliklerini tespit etmeye yönelik çalışmalar başlamış ve yıldan yıla artarak bugüne gelinmiştir. Bölge ağızları üzerine şu ana kadar bir (1) doçentlik takdim tezi, on üç (13) yüksek lisans tezi, on dokuz (19) lisans tezi ve iki (2) yüksek lisans semineri yapılmıştır. Bunların dışında ayrıca yine bölge ağızları üzerine birçok makale yayınlanmıştır.

Yapılan bu çalışmalardan yola çıkılarak Afyonkarahisar ve yöresi ağızları üzerine -genel olarak Karahan'ın ölçütleri kullanılarak- bir tasnif denemesi yapılmıştır. Bu tasnifte yerli (Yörük-Türkmen) ağızların alt ağız gruplarının belirlenmesinde güçlükle karşılaşılmış ancak sınırları çok geçirgen olan bir tasnif denemesi yapılabilmiştir. Göçmen ağızları ise Balkan ve Kafkas-Kırım göçmen ağızları olarak iki başlık altına alınmıştır.

Bütün bunlardan sonra yaptığımız tasnif denemesini şöyle sıralayabiliriz.

1. Yerli (Yörük ve Türkmen) Ağızları

1.1. AFY-1, BAY-1, SUL-2, ŞUH-1

1.2. BAY-2, İHS-1, İSC-2, SİN-1

1.3. EVC, DİN-2, EMR-2

1.4. SAN-1, HOC-1, KIZ

1.5. BOL-2, ÇAY-2, ÇOB

1.6. BAŞ, EMR-4

1.7. ÇAY-1, DAZ-1, DİN-1, İSC-1, SUL-3, ŞUH-2

2. Göçmen Ağızları

2.1. Balkan Göçmeni Ağızları

2.2. Balkan Oğuz Ağızları

2.3. Reşadiye (Sandıklı) Pomak Ağzı

2.4. Alacami (Sandıklı) Boşnak Ağzı

2.2. Kafkas-Kırım Göçmeni Ağızları

2.2.1. Yenibelkavak (Kızılören) Nogay Ağzı

2.2.2. Doğlat (İscehisar) Karaçay Ağzı

2.2.3. Orhaniye (Çay) Kırım-Tatar Ağzı

2.2.4. Karabağ (Bolvadin, Emirdağ, Sultandağı) Türkmenleri Ağzı

2.2.5. Yenice (Afyonkarahisar), Sarıcaova (İscehisar), Yapağlı, Gencali (Dinar) Çerkes Ağızları

KAYNAKÇA

Erdoğan BOZ; *Afyonkarahisar Merkez Ağzı*, Gazi Kitabevi Yayınları, Ankara, 2006 (2. baskı)

Erdoğan BOZ; "Afyon ve Yöresi Ağızlarında Ünlüler", *AKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, c.II, s.I Afyon, 2000, s.50-57.

Erdoğan BOZ; "Afyon ve Yöresi Ağızları Ses Bilgisi" *Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu*, Afyon, 2000, s.284-296.

Erdoğan BOZ; "Afyonkarahisar ve Yöresi Ağızları" *Afyonkarahisar Kütüğü* C.II, AKÜ Yayınları, Afyon, 2001, s.33-38.

Erdoğan BOZ; "Afyon Merkez Ağzı" *Anadolu'nun Kilidi Afyon*, Afyon Valiliği Yayınları, Afyon, 20004, s.341-344.

Erdoğan BOZ; "Afyonkarahisar İli Çay İlçesi Orhaniye Köyü Kırım Ağzı" *Uludağ Üniversitesi Fen-Edeb. Fak. Sosyal Bilimler Dergisi,* S.13, Bursa, 2007, s.263-282.

Erdoğan BOZ; "Afyonkarahisar İli Kızılören İlçesi Yeni Belpınar Köyü Nogay Ağzı" *I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı*, (9-15 Nisan 2006), Çeşme-İzmir, Ankara, Ankara, 2007, s.471-479.

Erdoğan BOZ; "İç Batı Ege (Afyonkarahisar-Kütahya-Uşak) İlleri Ağızlarının Ortak Özellikleri", *II. Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni* (10-12 Nisan 2006), Kayseri, 2007, s.25-30,

İsmail DOĞAN*; Türkiye'deki Karaçay-Malkar Türkçesi, Giriş-İnceleme,* İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora tezi), 1993.

İbrahim ÖZKAN; "Sandıklı ve Yöresi Ağızlarının Özellikleri ve Ağız Bölgeleri", *Türk Dili Araştırmalı Yıllığı-Belleten,* S.2002/I, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s.61-81.

Leylâ KARAHAN; *Anadolu ağızlarının Sınıflandırılması*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.

Yüksek Lisans Tezleri ve Seminer Çalışmaları

Ahmet AKÇATAŞ, *Çay Yörük Ağzı,* AKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995.

Bilal UYSAL; *Dinar ve Hocalar Yöresi Ağzı*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.

Eda ŞAHİN; *Bayat Merkez Ağzı* AKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000.

Erhan SOLMAZ; *Bolvadin, Çay ve Çobanlar Ağzı*, AKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.

Fatih ÖRNEKKOL; *Emirdağ Ağzı*, AKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

Fatih ZEYBEK, *Bayat Köyleri Ağzı,* AKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Devam ediyor).

Ferhat ERDOĞAN; *Şuhut ve Yöresi Ağzı*, AKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.

Harun ZEYBEK; *Sinan Paşa Ağzı*, AKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.

İbrahim ÖZKAN; *Sandıklı ve Yöresi Ağız Özellikleri,* AKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001.

Mehmet YILMAZ; *İsçehisar ve İhsaniye Ağzı,* AKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

Osman GÖKER; *Bolvadin'deki Türkmen-Karabağ Köylerinin Ağzı*, AKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996.

Talat DİNAR; *Başmakçı ve Dazkırı Ağzı*, AKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

Yavuz ŞENYİĞİT; *Sultandağı Ağzı,* AKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

Yüksek Lisans Seminer Çalışmaları

Fatih ÖRNEKKOL, *Çayırbağ Ağzı*, AKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Seminer Çalışması, 2004.

Ömer GÜN, *Fethi Bey Ağzı*, AKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Seminer Çalışması, 2004.

Lisans Tezleri

Adem AKÇA; *Susuz Ağzı,* AKÜ Fen-Edeb. Fak. Lisans Tezi, 2003, Afyon.

Aslı ÇELİK; *Sadıkbey, Demirçevre ve Köprülü Köyleri Ağzı,* AKÜ Fen-Edeb. Fak. Lisans Tezi, 2007, Afyonkarahisar.

Ayşe ASLAN; *Çıkrık Ağzı,* AKÜ Fen-Edeb. Fak. Lisans Tezi, 2003, Afyon.

Dilek ÇAKIR; *Alcalı, Kaplanlı, Bostanlı Köyleri Ağzı,* AKÜ Fen-Edeb. Fak. Lisans Tezi, 2007, Afyonkarahisar.

Fethiye YEŞİLDAL; *Bayatçık, Akçin ve Erenler Köyleri Ağzı,* AKÜ Fen-Edeb. Fak. Lisans Tezi, 2007, Afyonkarahisar.

Füsun KÖSE; *Gebeceler Ağzı,* AKÜ Fen-Edeb. Fak. Lisans Tezi, 2003, Afyon.

Güler KILINÇ; *Işıklar Ağzı,* AKÜ Fen-Edeb. Fak. Lisans Tezi, 2003, Afyon.

Gülfidan Şimşek, *Değirmenayvalı ve Büyükkalecik Ağzı,* AKÜ Fen-Edeb. Fak. Lisans Tezi, 2003, Afyon.

Hatice KARA; *Bayramgazi, Saadet, Olucak Köyleri Ağzı,* AKÜ Fen-Edeb. Fak. Lisans Tezi, 2007, Afyonkarahisar.

İbrahim YİĞİT; *Halımoru, Karacaören, Sarık Köyleri Ağzı* AKÜ Fen-Edeb. Fak. Lisans Tezi, 2007, Afyonkarahisar.

Kadriye AYGÜN; *Salar Ağzı,* AKÜ Fen-Edeb. Fak. Lisans Tezi, 2002, Afyon.

Melek AKIN; *Sülümenli Ağzı,* AKÜ Fen-Edeb. Fak. Lisans Tezi, 2003, Afyon.

Melek SEVİNÇ; *Küçükçobanlı, İsmailköy, Saraydüzü Köyleri Ağzı,* AKÜ Fen-Edeb. Fak. Lisans Tezi, 2007, Afyonkarahisar.

Serdar ÇAYIR; *Anıtkaya Ağzı,* AKÜ Fen-Edeb. Fak. Lisans Tezi, 2003, Afyon.

Sevgi AVŞAR; *Değirmendere, Gözsüzlü, Kızıldağ Köyleri Ağzı*, AKÜ Fen-Edeb. Fak. Lisans Tezi, 2007, Afyonkarahisar.

Sultan YİĞİT; *Nuribey Ağzı,* AKÜ Fen-Edeb. Fak. Lisans Tezi, 2003, Afyon.

Şöhret YÜRÜRGEN; *Erkmen Ağzı,* AKÜ Fen-Edeb. Fak. Lisans Tezi, 2003, Afyon.

Tülay GÜMÜŞ; *Omuzca, Burhaniye Yarım ve Kozluca Köyleri Ağzı,* AKÜ Fen-Edeb. Fak. Lisans Tezi, 2007, Afyonkarahisar.

Yasemin SAĞLAM; *Sülün Ağzı,* AKÜ Fen-Edeb. Fak. Lisans Tezi, 2003, Afyon.

1. Tablo: Afyonkarahisar ve Yöresi Ağızlarının İdari Sınırlara Göre (ilçe ilçe) Alt Ağız Grupları

İLÇELER																		
	AFY		BAŞ	BAY		BOL		ÇAY		ÇOB	DAZ		DİN		EMR			
	1	2	1	1	2	1	2	1	2	1	1	2	1	2	1	2	3	4
1	+	+	+	+	+	-	+	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
2	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
3	:	-	:	-	:	+	-	:	-	-	:	:	+	:	:	:	-	-
4	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
5	:	:	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	:	:	+	+	+	+
6	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
7	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
8	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
9	:	-	:	-	:	+	:	+	-	:	-	-	+	:	-	:	:	-
10	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
11	:	-	:	:	:	-	:	-	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:
12	-	-	-	-	-	+	-	:	-	-	-	-	-	-	-	+	+	-
13	-	-	:	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	-	+	-	-	-
14	:	-	:	-	+	-	:	:	-	:	-	-	-	:	-	:	-	-
15	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	+	-	-
16	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
17	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	:	:	-	-	-	-
18	:	:	:	:	:	-	-	:	-	-	:	:	:	:	:	:	:	:
19	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
20	+	:	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
21	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
22	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	:	+	+	+	+	+	+
23	-	-	-	-	:	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
24	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	:	+
25	+	+	+	-	+	:	+	+	+	+	+	+	:	+	-	+	-	+
26	-	-	-	-	:	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
27	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
28	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-
29	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
30	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
31	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
32	-	-	-	-	:	+	-	-	-	-	-	-	+	:	:	:	+	+
33	:	-	-	+	:	:	+	+	-	:	:	-	:	:	-	-	+	-
34	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+

2. Tablo: Afyonkarahisar ve Yöresi Ağızlarının İdari Sınırlara Göre (ilçe ilçe) Alt Ağız Grupları

İLÇELER																
	EVC	HOC		İHS		İSC		KIZ	SAN		SİN		SUL			ŞUH	
	1	1	2	1	2	1	2	1	1	2	1	2	1	2	3	1	2
1	+	-	-	+	+	+	+	-	-	-	+	+	-	-	-	+	+
2	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
3	:	-	-	+	:	:	+	-	-	-	-	-	+	-	-	:	:
4	+	+	+	:	:	:	:	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
5	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
6	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
7	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
8	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
9	-	:	-	-	-	+	-	:	:	-	-	:	+	-	-	:	+
10	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
11	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:
12	:	:	-	-	-	:	-	:	:	-	-	:	-	-	-	-	-
13	+	-	+	-	:	-	-	-	:	+	:	:	-	-	-	-	-
14	+	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	:	-	-	-	+	-
15	-	-	-	-	-	-	-	-	:	-	-	-	-	-	-	-	-
16	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
17	:	-	-	-	-	-	-	-	-	-	:	:	-	-	-	-	-
18	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:
19		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
20	+	+	:	+	+	+	+	+	+	:	+	+	+	+	+	+	+
21	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
22	+	+	-	+	+	+	+	+	+	-	+	+	+	+	+	+	+
23	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
24	-	-	-	-	-	-	-	-	:	-	-	-	+	-	-	-	-
25	+	+	:	+	+	+	+	+	+	:	+	+	-	+	+	+	+
26	-	-	-	:	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-
27	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
28	+	+	+	-	-	-	-	+	+	+	-	-	-	-	-	+	+
29	:	-	-	-	-	-	-	-	:	-	-	-	-	-	-	-	-
30	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
31	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
32	-	-	-	-	-	+	-	-	:	-	-	-	+	-	-	-	:
33	:	+	+	:	-	:	-	+	+	+	:	+	-	-	-	+	+
34	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+

SIK : (+) DÜŞÜK : (:) YOK : (-)

Afyonkarahisar ve Yöresi Ağızlarının İdari Sınırlara Göre (ilçe ilçe) Alt Ağız Gruplarını Belirleyen Ses ve Biçim Bilgisi Özellikleri[8]

1. /e/>/ä/ değişmesi.

2. /è/ ünlüsünün korunması veya yaygınlığı.

3. Arka damak ünsüzlerinin sebep olduğu /ö/>ó/ ve /ü/>/ú/ kalınlaşması.

4. *ÖTT*'de dudak ünsüzleri komşuluğunda dudak uyumunu bozan ünlülerin uyuma girmesi.

5. Geniş orta hece ünlüsü /a/ ve /e/'nin düşmesi.

6. /c/,/ç/,/n/,/s/,/ş/,/y/ ünsüzleri komşuluğunda incelen ünlüler nedeniyle damak uyumunun bozulması.

7. Damak uyumunun ilerleyici benzeşme yoluyla ***ÖTT***'den daha ileride olması.

8. Kimi biçim birimlerin (-{me}, -{ce(k)}, +{leş}, +{le}, -{en/em}) karakteristik olarak damak uyumunu bozması.

9. /ḳ/ ünsüzünün süreklileşerek /ḫ/ olması.

10. /ğ/, /h/, /l/, /r/, /y/ ünsüzlerinin düşüp ve kaybolmaları

11. Birincil ünlü uzunluklarının korunması

12. Sözcük başında /h/ ünsüzünün türemesi

13. Sözcük başında /h/ ünsüzünün düşmesi

14. Sözcük başında /ş/>/h/ değişmesi

15. Sözcük başında /b/>/m/ değişmesi

16. Sözcük başında /ş/>/s/ değişmesi

17. Sözcük başında /f/>/h/ değişmesi

18. Sözcük başında /ğ/>/v/ değişmesi

19. Hece düşmesi; "r" ünsüzü ile biten fiil kök ve gövdeleri, geniş zaman eki ile kullanıldığında "r" ünsüzü bulunan hecelerden birinin düşmesi.

20. Sözcük başında /ḳ/>/ġ/, /t/>/d/ ötümlüleşmeleri

21. Sözcük sonunda /b/>/P/, /ç/>/Ç/, /ḳ/>/K/, /z/>/S/, /t/>/T/ yarı ötümlüleşmeleri.

---

8 krş. (Karahan 1996:117-150).

22. /ŋ/ ünsüzünün korunması

23. “o” adılında meydana gelen ünlü daralması.

24. 1. teklik kişi adılının yönelme durumunun baŋa>bene biçimine dönmesi.

25. Şimdiki zaman biçim biriminin -{Iyor}>-{yō} biçiminde olması

26. Şimdiki zaman olumsuz çekiminde biçim birimin -{mA-yor}>-{mō}biçiminde büzülmesi.

27. Emir kipi 1. teklik kişi biçim biriminin -{An} biçiminde büzülmesi.

28. Emir kipi 1. çokluk kişi biçim biriminin -{Am} biçiminde büzülmesi.

29. İstek kipi 1. çokluk kişi biçim biriminin -{A} biçiminde olması.

30. Eylem çekimlerinde 1. teklik kişi biçim biriminin -{I^4n} olması

31. Bildirme 1. teklik kişi biçim biriminin +{I^4n} olması

32. Eylem çekimlerinde 1. çokluk kişi biçim biriminin +{I^4K}, +{I^4ḫ} olması

33. Ek eylemin görülen geçmiş zaman 3. teklik kişi çekiminde sonda /n/ ünsüzünün türemesi

34. {-iken} ulaç biçim biriminin damak uyumuna bağlanması ve çok şekilli olması.

İZMİR VE YÖRESİ AĞIZLARINA DAİR

Şerif Ali BOZKAPLAN*

İzmir ve yöresi ağızları 2005 yılında başladığımız bir projenin adıdır.[1] Henüz derleme aşamasında bir çalışmadır. Konu ile ilgili çalışmanın 2008'in sonuna doğru tamamlanması hedeflenmiştir.

İzmir'in de içinde bulunduğu Ege bölgesi ağızlarından bahseden kaynaklar fazla değildir.[2] Zeynep Korkmaz'ın hazırladığı *Güney-Batı Anadolu Ağızları Ses Bilgisi (Fonetik)* 1956 adlı eserde Manisa, İzmir, Kütahya, Afyon, Denizli, Aydın ve Muğla yörelerinden metinler yer almış ve üzerinde ses bilgisi deneme çalışması yapılmıştır. İzmir ile ilgili metinler, kitabın 22 ila 31. sayfalarında bulunmaktadır. Şimdi ilçe olan Çiğli köyünden, Günerköy'den, Yeniköy'den, Karacadağ köyünden, Urla ilçesinden, Bergama'nın Çürükbağ ve Yalnızev köylerinden birer metin derlenmiştir. Bu metinler ve diğer illerden derlenen metinler üzerinde fonetik bir çalışma yapılmıştır.

Tebliğe konu edilen bölge ise İzmir'in Aliağa ilçesine bağlı bir belde olan Helvacı'dır. Helvacı yaklaşık 6.000 nüfusu olan 1961'de belediye yapısına kavuşmuş modern bir batı beldesidir. Bölgede yapılan derleme çalışmaları sırasında tespit edilen kimi kelimelerin anlam ve şekil bilgisi açısından değerlendirmesi yapılacaktır bu bildiride.

Anadolu ağızlarının ilk sınıflama denemesinde İzmir ağzı,(1896) İ. Kunos tarafından *İzmir ile Bursa arasında Zeybekçe* şeklinde verilmiştir.[3]

Anadolu Ağızlarının ikinci sınıflama denemesi Ahmet Caferoğlu'nca yapılmıştır. Caferoğlu'nun 1946 yılında yaptığı tasnifte ise İzmir ağzı, *Batı illeri ağızları* başlığı altında Eskişehir, Balıkesir, Manisa, kısmen Afyon, Aydın ve Antalya ile birlikte verilmiştir.[4]

Güney-Batı Anadolu ağızlarını başlıca beş grupta toplamış olan Zeynep Korkmaz da, İzmir ağzını Manisa ağızları içinde değerlendirmiştir:

"*Manisa ağızları: İzmir ve yöresi ağızlarını da içine alan bu tâli ağız bölgesi batıda Uşak'a kadar uzanır. Bazı özellikleriyle kısmen Uşak'ı da içine alır. Güney sınırı Aydın'dır*."[5]

---

* Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Ana Bilim Dalı, İZMİR

1 İzmir ve Yöresi Ağızları, Dokuz Eylül Üniversitesi Rektörlüğünün desteklediği bir projedir.

2 Konu ile ilgili ilk çalışma Ahmet Caferoğlu tarafından yapılmıştır. Anadolu Diyalektolojisi Üzerine Malzeme I 1941adlı eserinde 85 ila 100. sayfalar arasında 15 sayfalık metin derlemesi yer almıştır.

3 Leylâ Karahan, Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması, TDK Yay. Ankara 1996, s.IX

4 a.g.e., s. X

5 Zeynep Korkmaz, Güney-Batı Anadolu Ağızları, TDK Yay. Ankara 1994, İkinci Baskı, s.92

Bu arada belirtmek gerekir ki, Korkmaz'dan önceki İzmir ağzını ilgilendiren özellikle yabancıların yaptıkları çalışmalarda kayda değer bilgiler yoktur. Giese, Kowalski, Kunos, Foy, Littmann, Heffening, Gordlevski gibi şarkiyatçıların eserlerinde konu ile ilgili sınırlı bilgi mevcuttur.[6] Mesela Kovalski'nin eserinde Bergama'nın Kınık bucağına bağlı Tekeli köyünden derlenmiş birkaç bilmece vardır.[7]

Heffening'in çalışmasında da Ödemiş, Tire ve Torbalı'ya ait halk türküleri yer almıştır.[8]

Giese'nin *Materialen zur Kenntnis des Anatolian Türkisch I* adlı eserinde Söke Yörüklerinden derlenmiş pek kısa birkaç metin vardır.[9]

Yukarıda da değinildiği üzere Kunos'un eserlerinde daha çok halk edebiyatı malzemesi bulunmaktadır. İzmir (Ödemiş) ve Aydın bölgesi üzerine epey malzeme vermiştir.[10]

Anadolu ağızlarını en son olarak sınıflandıran Leylâ Karahan ise;

1. Doğu grubu ağızları,
2. Kuzeydoğu grubu ağızları,
3. Batı grubu ağızları,

şeklinde başlıca üç grupta topladığı Anadolu ağızları içerisinde İzmir ağzını, Adana, Adıyaman, Afyon, Amasya, Ankara, Antalya, Aydın, Balıkesir, Bartın, Bilecik, Bolu, Burdur, Bursa, Çanakkale, Çankırı, Çorum, Denizli, Eskişehir, Gaziantep, Giresun, Hatay, Isparta, İçel, İzmir, İzmit, Kahramanmaraş, Kastamonu, Kayseri, Kırşehir, Konya, Kütahya, Malatya, Manisa, Muğla, Nevşehir, Niğde, Ordu, Sakarya, Samsun, Sinop, Sivas, Tokat, Uşak, Yozgat, Zonguldak ile beraber Batı grubu ağızları içerisinde değerlendirmiştir.[11]

Tespit edilen söz ve söz kalıplarının bazıları şunlardır.

afôlet(li) : "Canı burnunda olan, sıkıntılı, herhangi bir şeyden hemen sıkılan." Örnek: *Ben pek afôletliyimdir.*

bayguncuk: "Tahtarevalli." Örnek: *Hadi bayguncuğa binelim.*

bi yavıscalım : "Uygun biçimde, usulünce, gereği gibi." Örnek: *Yemeğini bi yavıscalım yimiş."*

---

6 a.g.e., s.XXXI
7 a.g.e., s. XXXII
8 a.g.e., s.XXXII
9 a.g.e., s.XXXII
10 a.g.e., s. XXXIII
11 Leylâ Karahan, Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması, TDK Yay., Ankara 1996, s.2

cimcek : "Benek, herhangi bir nesnenin üzerindeki leke." Örnek: *Gumeşıng üzeri cimcek cimcek olmuş.*

cimzir- : "Yaramazlaşmak, haşarılaşmak (insan ya da hayvan)" Örnek: *Otu, otudugung yêde, çimzirme!"*

çınggışdak : "Çocuk oyuncağı, çıngırak." Örnek: *Çocuğu âlatma, çınggışdânı vê!*

depdumarca: " Dağınık, beceriksiz, iş bilmez kimse." Örnek: *Bizim gelin pek depdumarcadır."*

devirmesce : Elinden iş gelmeyen, iş bitirmez, beceriksiz, her şeyi ağırdan alan." Örnek: *Bizim gelin de pek devirmesce çıkdı.*

dımzık : "Mıymıntı, her şeye kırılan." Örnek: *Sen de az dımzık değising.*

ebilüs gübülüs : "Aynı seviyede olmayan, yamuk yumuk, eğri büğrü, düzensiz olan şey." Örnek: *Tâlanıng yolu ebilüs gübülüsmüş.*

ebumüslüm : "Ağır başlılık, gerektiği gibi." Örnek: *Otu bakam ebumüslüm gibi çocûm.*

ekmek pekitmez : "Adam olmaz, ekmeğini kazanamaz, elinden iş gelmez." Örnek: *Sen ne ekmek pekitmezsing!*

firkeşli : "Her işe burnunu sokan, acemi." Örnek: *O, firkeşlising tekidir!*

fıyfalak : " Feveran, bağırıp çağırma, feryat." Örnek: *Etraf fıyfalakdan geçilmeyo."*

gabeç : "Ağaç." Örnek: *Çocuklâ sakın gabeca çıkmang, düşêsingiz!*

ganadı gırık : "Onmadık, işinin gücünün hakkından gelemeyen, derbeder." Örnek: *Bu ganadı gırıng elinden de bi iş gelmez.*

gaz güden : "İşten anlamayan, elinden iş gelmeyen." Örnek: *Gaz güdenlering hepsi buraya toplanmış.*

gıcılak : "Çocukların oynadığı çember ya da yerde yuvarlanan oyuncak." Örnek: *Gıcılâmı aldılâ, vêmeyola!"*

gofaltak : "Arasında hava boşlukları bulunan mekân, nesne, toprak." Örnek: *Minder ne gadan gofaltak duruyo."*

göferlen- : "Neşelenmek, sevinmek, birden neşelenmek." Örnek: *Göferlene göferlene ölcek!*

göferli : "Sevinçli, birden neşelenen." Örnek: *Göferli göferli gonuşma.*

Derleme Sözlüğünde "göfer" Antalya'da "*nefes*"; Eskişehir, Tokat ve Burdur'da "*kuvvet"* anlamında geçer.

gurimit : "Çok zayıf, sıska kimse." Örnek: *Ali çok gurimit, adeta kemikleri sayılıyo.*

guyma : "Doğranmış marul veya gelincik otunun hamur ile karıştırılmasıyla oluşan malzemenin tava ya da tepsiye yayılarak fırında pişirilip yoğurt katık edilerek yenen şekli." Örnek: *Ot guyması bişdi mi?*

guyumnu : "Ağır kanlı, yavaş hareket eden." Örnek: *Hacering Emine de pek guyumnumuş canım!*

helbetsing : "Elbette. Tabii ki, önünde sonunda" Örnek: *Helbetsing o elime düşcek.*

Söz, "helbet" şekliyle Trabzon, Gümüşhane, vs. "elbet, şüphesiz, her hâlde" anlamlarında kayıtlıdır.

keltoş(ca) : " Herhangi bir eksikliği olan, bazı bakımlardan küçümsenen kimse." Örnek: *Keltoşca sen de, konuşma bakâm.*

küleme : "Duvarları çalı çırpı ile çevrilen, üzeri naylon ya da muşamba ile örtülen sonra da otlarla döşenen tek odalı, kapısı bulunmayan bir de önünde indirmesi olan yazlık çardak. Örnek: *Yaz gelince hepimiz külemelere göçeriz.*

Söz *kümele* şeklinde Konya'da *"çadır"* anlamıyla tespit edilmiştir.

mıkırı : "Küçük, işe yaramaz olan" Örnek*: Dün tarladan topladîmız gavunnâ mıkırı mıkırımış.*"

pale : "Çocuk." Örnek*: Palelere yüz verince astâ istêlê.*

pasakül : "Derbeder, dağınık, pis kimse." Örnek: *Emine bacı mahallening eng pasakül gôşusudur.*

piçile : "Dantel." Örnek: *Geline piçile ömekden bâmaklam kopdu..*

postal : "Alımlı, edalı kız, kadın." Örnek: *Sen de postallıgda ötekileden geri galmasıng hani!*

puskurlu : "Pis, derbeder." Örnek: *Ali'ning garısınıng sülalesi de puskurludur.*

sancılı yakı : "Bir konu veya nesne hakkında çok fazla konuşmaktan doğan bıkkınlık, istiğna." Örnek: *Amaaan, sen de ne sancılı yakısıng!*

sapısilik : "Dağınık, düzensiz." Örnek: *Sapısilik Osman nêde geziyong sabahdan beri!*

Söz *sapısalık* biçiminde Isparta Senirkent Yassıören'de "beceriksiz" anlamıyla tespit edilmiştir.

sine'li bazana : "Elinden iş gelmemek, pislik ." Örnek: *ôtalık sine'li bazena!*

singkoslan- : "Oyalanmak, boş yere vakit harcamak." Örnek: *Singkoslanık durma, hadi kalk gidiyoz.*

takdareş : "Orayı burayı karıştırma, kurcalama." Örnek: *Takdareşcilikde üstüne yokdur Ömering, he tarafıng altını üstüne getiri!*

tangtangı tomtomu : "Gürültü patırtı, aleladelik, sıradanlık." Örnek*: O, tangtangıya da gelir tomtomuya da.*

têfe : "Tuhaf, garip, şaşılacak hâl." Örnek: *Sening de têfe têfe hâlleng vâ yav!*

tekdeşen : Yaramaz çocuk." *Zamane çocukları çok tekdeşennik yapâlâ!*

tıkara : "Kibrit."[12] Örnek: *Tırakayı vê de şu ateşi yakalım sâdıç!*

tırlamak : "Gençlerin karşı cinse ilgi duymaya başlayıp giyim kuşamlarına dikkat etmeye başlamalarıdır." *Song zamannâda görüyom bizim ôlan da tırlamış gâri.*

tis : "Çocuklar için yeni alınan eşya özellikle giysi." Örnek: *Aaaa dedesi Emine'ye tis almış.*

tivis : "Günebakan, çiğdem." Örnek: *Gâşımda tivis yik durma, canım çekmeye başladı.*

urkuş : "Olgunlaşmamış, ham kavun, karpuz, vs." Örnek: *Gavunnara bak, hepsi de urkuş urkuş.*

zamzum(ca): "Dereden tepeden konuşan, olmadık yerde sohbete dâhil olan." Örnek: *O pirez zamzumcadır, dereden tepeden gonuşur!*

Söz "zamzum" şekliyle "gevezelik" anlamında Kızılcahamam Ankara'da kullanılmaktadır.

zıvrım zıvrım : "Çizgi çizgi olma hâli." Örnek: *O gadan çok çalışdım kı yüzümden ter zıvrım zıvrım akdı.*

Söz, Mersin'de "kayarak inmek" anlamıyla kaydedilmiştir

zıybıncık : "Kaydırak" Örnek: *Hadi âkadeşlâ zıybıncığa minmeye gidelim.*

Sonuç

Anadolu ağızları sınıflamasında üçüncü bölge olan batı grubu ağızları içinde yer alan İzmir ağzı, gerek söz hazinesi gerekse sunduğu lengüistik malzeme bakımından dikkatle değerlendirilmesi gereken bir ağız bölgesidir. Türkiye ağızlarının dil atlasının oluşturulmasına da çok büyük katkısı olacağı muhakkaktır.

---

[12] Derleme Sözlüğü'nde 8 adet tıraka'nın hiçbirinde bu anlam verilmemiştir. DS., C.X, s. 3918

NİĞDE VE YÖRESİ AĞIZLARINDA YAZI DİLİ DIŞINDA KULLANILAN BİR ŞİMDİKİ ZAMAN ÇEKİMİ ÜZERİNE

Ahmet BÜYÜKAKKAŞ*

Türkiye Türkçesi yazı dilinde yaygın olarak kullanılan şimdiki zaman eki *-yor*'dur. Şimdiki zaman için bugün *-yor* şeklinden başka bir de iki fiil isminin bulunma durumuna *-mAktA* ve *-mAdA* eklerine şahıs eki getirilerek yapılan şekli vardır. -mAktA ve -mAdA ekleri arasındaki süreklilik ve süreksizlik farkı vardır. -mAdA söz konusu işin daha sürekli olduğunu ifade ederken, -mAktA'da ilk göze çarpan işin şu an yapılıyor olmasıdır. Türkiye Türkçesinde şimdiki zaman kavramı veren bu üç ek, gerek yapıları, gerekse vurgulamaları açısından birbirinden farklı eklerdir. Söz konusu eklerin dilimizde kullanılmaya başlanması çok farklı dönemlere rastlamaz. Ancak bunlardan *-yor* eki daha geç işlek hâle gelmiş ve kullanım sıklığı bakımından diğer ekleri geride bırakmıştır (Şahin, 2006: 220).

Eskiden şimdiki zaman için geniş zaman *-Ar, -Ur(-yUr), -Ir, -r* şekilleri kullanılmaktadır (Ergin, 1984: 296). Batı Türkçesinde şimdiki zaman ile geniş zamanın bazen *-a/-e* ile de karşılandığını da görüyoruz (Gülsevin, 1997: 94).

-yor şimdiki zaman eki sonradan ortaya çıkmış yeni bir ektir. *Yorı-* (yürümek, sürüp gitmek, hayatını devam ettirmek) yardımcı fiilinin geniş zaman şeklinden çıkmıştır. Eski Anadolu Türkçesinde birleşik fiil olarak kullanılan *yorır* Osmanlıcada hece yutumu yolu ile ekleşmiş böylece *-yor* eki ortaya çıkmıştır (Ergin, 1984: 296). Henüz bir ek durumuna gelmemiş olduğunu "*o*" sesisin kalın şeklini korumasından görmekteyiz. Aynı zamanda "*o*" sesinin kelime gövdesinde kalın şekliyle korunması ünlü uyumuna uymamasına da sebep olmuştur. Birleşik bir şekil olan şimdiki zaman:

Fiil + Zarf-Fiil *-A* +Yardımcı Fiil *yorı-* + Geniş Zaman Eki *-r* + Şahıs Eki

şeklindedir. *-a, -e, -ı, -i, -u, -ü* olarak görülen zarf-fiil eki ünlü ile biten fiillere geldiğinde *-a-y-a /-e-y-e* gibi ortaya çıkan ses grupları iki ünlüden birini kaybeder:

bekle-y-e-yor > *bekleyyor* > *bekleyor* (ünlü değişmesiyle *bekliyor*) şeklindeki bu gelişme, ağızlarda *beklēyor*, *başlÀyor,* gibi uzun söylenen seslerle karşımıza çıkmaktadır.

Çağataycada şimdiki zaman çekimi *fiil kök veya gövdesi + -A (-y) + dUr + şahıs zamiri* şeklindedir. *-A zarf-fiil eki ve tur- fiili* ("durmak" hareketin devam-

* Dr., Niğde Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, NİĞDE

lılığını belirtmek için) ile bildirilen şimdiki zaman şekli, şu anda devam eden bir hareketi, alışılmış veya tekrarlanmış bir hareketi ve gelecekteki hareketi ifade etmektedir (Eckmann, 1988: 136). Eski Anadolu Türkçesi döneminde de görülen *baka dururam* "bakıyorum", *kana durur* "kanıyor" örneklerindeki şimdiki zaman şekli, *tur-* yardımcı fiilinin geniş zamanı *tur-ur* 'un birleşik çekiminden meydana getirilmiştir. *turur* yardımcı fiili ekleşmiş ve zarf-fiille birleşerek şimdiki zaman eki şeklini almıştır (Ergin, 1984: 296).

Niğde ağzı, ses ve şekil özellikleri bakımından Batı Grubu Ağızları içerisinde yer almaktadır. Bu ağızların belirleyici özelliği, ilerleyici benzeşmenin diğer benzeşme yönlerinden daha baskın olduğu, yazı dilinde tek şekilli olan "-ki, -ken, -leyin, -mtırak" eklerinin çok şekililiklerinin korunmasından ve "ile, için, ki" edatları ile "imek" fiilinin kök-gövde ünlüsüne tabi olmasından anlaşılmaktadır: ġapıdaḫı, varırḫana, zabānan, onuñuçun (Karahan, 1996: 7), zamanḫı, olsuydu gibi (Büyükakkaş, 1996: 92).

Yazı dilinde hece düşmesine uğrayan *-yor* şimdiki zaman ekinin Niğde ve yöresi ağızlarında teklik 3. şahısta hece düşmesine uğramamış şekillerini görmekteyiz: *getiriyorur, ġaḫmāyorur, dikiyorur, gibi*. Teklik 1. ve 2. şahıslarda ise *-yo* şeklinde *-r*'si düşmüş olarak görmekteyiz: *diyom, belliyoñ, gibi*. Çokluk 3. şahısta *diyollar, belliyollar* şeklinde (*-rl- ~ -ll-*) değişmiş şekilleri vardır (Büyükakkaş, 1996: 92).

Niğde ve yöresi ağızlarında bir de yazı dili dışında kullanılan *-I / -U-batır (vatır)*, *-Ip/ -Up batır* (*vatır*) şekilleri ile oluşturulan bir şimdiki zaman çekimi vardır:

gelibatırım / ñ	*gelibatırız / k*	*koşuvatırım / ñ*	*koşuvatırız / k*
gelibatırıñ / sın	*gelibatırsıñız*	*koşuvatırıñ / sın*	*koşuvatırsıñız*
gelibatır	*gelibatırlar*	*koşuvatır*	*koşuvatırlar*

yazıp batırım	*yazıp batırız*
yazıp batırsın	*yazıpbatırsıñız*
yazıpbatır	*yazıp batırlar*

Bu şekli Batı Grubu Ağızlarında da görmekteyiz. Tuncer Gülensoy "*Anadolu Ağızlarında Şimdiki Zaman Eki*" adlı makalesinde Muğla, Aydın, Denizli, Uşak ve Kütahya ağızlarında, Türkmencede tespit edilmiş olan yardımcı yatmak fiilinden şimdiki zaman için faydalanıldığını belirtmiştir. Gülensoy makalesinde y*at-* yardımcı fiilinin Oğuz Türkçesi alanındaki kullanılışının uzun bir geçmişi olduğunu belirterek Türkmencedeki *bar-ı-yatır* şeklinin bilhassa Muğla ağzında *gel-i-p-batırı* (< *gel-i-p-yat-ır-ı*) telaffuzunu aldığını belirtmiştir. Muğla ağzındaki bu *gelipbatır* şeklinin Nogaycanın *gelipyatır*'ını andırdığını ve şeklin Anadolu ağızlarında: Türkmen, Nogay, Azeri ve Sahil boyu Kırım halkı gibi ağızların yer-

leşik bir tesiri olduğu görünümü verdiğini belirtmiştir. Ayrıca Muğla, Aydın, Denizli, Uşak ve Kütahya ağızlarında yine şimdiki zaman için *fiil kökü* + °p + *dur/tur* + *şahıs eki* şeklinin de kullanıldığını belirtmiştir (Gülensoy, 1985: 290).

Zeynep Korkmaz, "Muğla ve yöresi ağızlarında şimdiki zaman kipinin *-yat-* ve aynı fiilin sesçe değişmesinden ibaret olan *-bat-, -pat-* şekilleriyle teşkili gibi ses ve şekil bilgisi nitelikleri ile de, komşu bölgelerin ağız özelliklerine yaklaşır" demektedir (Korkmaz, 1994: 92).

Mahmut Sarıkaya "Muğla Ağzında Şimdiki Zaman Çekimi" adlı makalesinde Korkmaz'ın Muğla ağzındaki *bat- (<yat-)* yardımcı fiili hakkındaki görüşüne Ercilasun ve Kara gibi ihtiyatla ile yaklaşmıştır. Türkçede *y-> b-, p-* değişmesi örneği olmadığı tespitiyle bu *gel-i-p-batırı* şeklinin günümüz Kazak Türkçesindeki *kel-i-p bar-a tur-ur > kel-ip bar-a tır(ı)* çekimiyle ilgili olduğunu ve değişim sürecini:

kel-i-p bar-a tur-ur > kelip bar-a tır(ı) > gel-i-p-batırı

şeklinde açıklayarak Kazakça ve Uygurcadaki şimdiki zaman çekimleriyle ilgili olabileceğini belirtmiştir. Böyle bir yapının da Anadolu dışı dil unsuru olarak Nogay, Uygur ya da Kazak yerleşimi ile açıklanabileceğini söylemektedir (Sarıkaya, 2003: 65-75).

Sarıkaya'nın, bahsi geçen çekim şeklinin Türkiye Türkçesine Nogay, Uygur ve Kazak Türkçelerinden geldiği fikrine katılmamakla birlikte, çekim için kullanılan *bat-* yardımcı fiilinin *yat-* yardımcı fiilinden gelmediği (Sarıkaya, 2003: 65-75) fikrini paylaştığımı belirmek yerinde olur. Çünkü, aynı dilin farklı lehçelerini, aynı mantıkla konuşan insanların farklı coğrafyalarda paralel sonuçlara ulaşmaları normaldir.

Aynı şekilde *bat- (<yat-)* yardımcı fiili Nogay Türkçesi (bkz. Ergönenç Akbaba, 2007: 153-161) ve Karakalpak Türkçesindeki (bkz. Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I Fiil, 2006: 333-341)*-(I)p + yat-* ve *-(I)p + bara yat-*(> *-(I)p + baratır-*) şekilleriyle de açıklanabilir.

Bat- tasvirî fiili Türk lehçelerinde şimdiki zaman anlatımında kullanılan *yat-* fiili ile belli bir ölçüde açıklanabilmektedir. *-Ip batır / -Up batır; -U / -I batır* için:

gel-i-p yatır > gel-i-patır (y- > Ø) > gel-i-p patır > gelip batır

koş-u-p yatır > koş-u-patır > koş-u-p patır > koşup batır

Benim düşüncem *bat- (<yat-)* şeklinde değildir. *Bat-* fiili "güneşin batması, suya batmak" anlamındaki fiilden farklı, süreklilik ifade eden bir *bat-* fiilinden gelmiş olmalıdır. *Bat-* tasviri fiilinin kullanıldığı yerlerde *vat-* şekillerinde de kullanılması bunu desteklemektedir[1]. Anadolu ağızlarındaki *bat-*ve *yat-* fiillerinin,

[1] Eski Türkçedeki *bat-* "batmak" fiili günümüze kadar *bat-* şeklinde *b-*'si korunarak gelmiştir. Fakat *bat-* tasviri fiilindeki *b-*, (*b->v-* değişikliğiyle) *v-*'ye dönüşmüştür.

aynı hareket için her iki fiilin kullanılmasının, değişim sürecinin devam ettiğini gösterebileceği gibi *bat-* fiilinin *yat-* fiiline benzer bir kullanımı olacağını gösterdiğini ve bu yüzden *bat-* fiilinin ayrıca ele alınması gerektiğini düşünüyorum.

Günümüz Türk lehçelerinde şimdiki zaman çekiminde (zarf-fiil ekleri ile oluşturulan) *yat-*, *tur-, yürü-, oltur-(otur-), sür-, yap-*, gibi süreklilik bildiren tasviri fiiller kullanılmaktadır. Bu fiillerden birkaçı bile aynı lehçe içerisinde kullanılmaktadır. Bu seçim her lehçe için farklı da olabilmektedir. *Yorı-* ve *tur-* yardımcı fiillerinin kullanılmasında da tercih bölge (veya boy) özelliğine göre değişmektedir.

Bat- yardımcı fiili Anadolu dışı unsur mudur? Bunun için Anadolu'ya gelen Türk boylarını bilmemiz gerekmektedir. 23 Oğuz boyu ve Kıpçak boylarının Anadolu'ya gelişleri ve yerleşme alanlarını bilmemiz gerekmektedir. Tarihte birkaç ayrı dönemde yaşanan göçler sonrası dildeki karışmalar ve değişmeler yazı diline etki etmiştir. Selçuklu dönemi, öncesi Anadolu'daki Türk yerleşmelerini saymazsak, Oğuz boylarının Anadolu'ya büyük kitleler hâlinde göçler olmuştur. Selçuk döneminde Anadolu bir Oğuz ülkesi olmuştur (bkz. Sümer, 1980: Türkay, 1979: Eröz, 1991: Halaçoğlu, 1991: Refik, 1989: Gündüz, 1997:).

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerindeki toprak kayıpları ile başlayan özellikle Balkanlar ve Kafkaslar'dan Anadolu'ya göçler yakın zamanlara kadar sürmüştür. Anadolu'nun pek çok yerine olduğu gibi Niğde'ye de göçler olmuştur. Balkanlar'dan gelen göçler gibi Kafkaslar'dan gelen göçler de 1860 sonrası göçlerdir. Devlet Arşivlerinde 1862 tarihli Nogay, 1893 tarihli Çerkes ve Kafkas muhacirlerinin Niğde'ye iskânı ile ilgili kayıtlar bulunmaktadır. Niğde'de 1955 yılında Türkistan'dan gelen Kazaklar için Altay Köyü kurulmuştur.

Bu göçlerin yakın zamanlarda olması Niğde ve yöresi ağızlarına etki etmemiş, kendi bölgeleri içerisinde kalmıştır. Niğde ve yöresi ağızlarında genellikle süreklilik nadiren de şimdiki zaman ifadesinde kullanılan yazı dili dışındaki *-I / -U-batır-(vatır), -Ip / -Up batır-(vatır)* şekilleri, Anadolu dışındaki unsurların tesiri olarak değil Niğde ağzının asli bir özelliği olarak görülmelidir.

KAYNAKÇA

AKAR, Ali, *Muğla Ağızları*, Muğla Üniversitesi Yayınları, Muğla 2004.

BÜYÜKAKKAŞ, Ahmet, *Niğde ve Yöresi Ağızları*, E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü basılmamış yüksek lisans tezi, Kayseri 1996.

DEMİR, Nurettin, "Derleme Sözlüğü'nde Şimdiki Zamanla İlgili Veriler." *İlmi Araştırmalar* Sayı:10, 2000, s.19-27.

ECKMANN, Janos, *Çağatayca El Kitabı* (Çev.: Günay Karaağaç), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1988, s.136.

ERGİN, Muharrem, *Türk Dil Bilgisi*", Boğaziçi Yayınları İstanbul 1984.

ERGÖNENÇ AKBABA, Dilek, "Nogay Türkçesinde Yat- Yardımcı Fiilinin Kip ve Tasvir Fiili Olarak Kullanılışı", *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2007 Özel Sayı, Ankara, s. 153-161.

ERGÖNENÇ AKBABA, Dilek, "Nogay Türkçesi" *Türk Lehçeleri Grameri* (Editör: A. B. Ercilasun), Ankara, 2007 s. 623-678.

ERÖZ, Mehmet, *Yörükler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1991.

GÜLENSOY, Tuncer, "Anadolu Ağızlarında Şimdiki Zaman Eki", Türk *Kültürü Araştırmaları Dergisi (Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu'nun Hatırasına Armağan)* XXIII/12 Ankara, 1985.

GÜLSEVİN, Gürer, *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1997.

GÜNDÜZ,Tufan, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri "Bozulus Türkmenleri* 1540-1640", Bilge Yayınları, Ankara, 1997

HALAÇOĞLU, Yusuf, *18. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskan Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 1991

KARA, Mehmet, "Muğla Ağzının Karakteristik Bir Özelliği" *TDAY Belleten* 2001, Ankara, s.163-169.

KARAHAN, Leylâ, *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, Türk Dil Kurumu Yayınları Ankara 1996.

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I Fiil, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2006.

KORKMAZ, Zeynep, "Anadolu Ağızlarının Etnik Yapı İle İlişkisi Sorunu", *TDAY Belleten* 1971, Ankara 1989, s.21-32.

KORKMAZ, Zeynep, *Güney-Batı Anadolu Ağızları (Ses Bilgisi)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1994.

REFİK, Ahmet, *Anadolu'da Türk Aşiretleri*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1989.

SARIKAYA, Mahmut, "Muğla Ağzında Şimdiki Zaman Çekimi", *TÜBAR*-XIV Niğde, 2003/Güz, s. 65-75.

SÜMER, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler)*, 3. Baskı, Ana Yayınları İstanbul 1980.

ŞAHİN, Hatice, "Türkçede Şimdiki Zaman Eklerinin Zaman Belirleyicilerle Kullanımı", *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* Yıl:7 Sayı:11, Bursa, 2006/2 s. 213-221.

TAMİR, Ferhat, "Kazak Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri* (Editör: A. B. Ercilasun), Ankara, 2007 s. 429-480.

TURGUNBAYEV, Caştekin "-a turur Şimdiki Zaman ve -p turur Geçmiş Zaman Eklerinin Yapısı" *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi Sayı* 8 • Güz 1999

TÜRKAY, Cevdet, *Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğunda Oymak Aşiret Ve Cemaatler*, Tercüman Kaynak Eserler Serisi:1, 1. Basım, İstanbul,1979.

YAZICI ERSOY, Habibe, "Yeni Uygur Türkçesi" *Türk Lehçeleri Grameri* (Editör: A. B. Ercilasun), Ankara, 2007 s.355-428.

EVLİYA ÇELEBİ SEYAHATNAMESİ'NDE ANADOLU AĞIZLARI SÖZ VARLIĞI

Yücel DAĞLI*

Evliya Çelebi'nin hayatı 10 Muharrem 1020/25 Mart 1614 tarihinde Unkapanı'nda başlar ve kesin olarak bilinmemekle birlikte 1096/1685 tarihinde Mısır'da biter. Büyük dedesi Fatih Sultan Mehmed'in bayraktarlarından İstanbul'un fethine iştirak etmiş olan Yavuz Erbeğ'dir. Babası sarayı âmirenin kuyumcubaşısı Derviş Mehemmed Zılli'dir. Evliya'nın annesi de Osmanlı Sadrazamlarından Melek Ahmed Paşa'nın kız kardeşidir. Kendisi aynı zamanda Defterdarzâde Mehmed ve İpşir Mustafa Paşa ile de akrabadır. Bilindiği kadarıyla Evliya Çelebi'nin Mahmud adında bir erkek ve İnal adında bir kız kardeşi vardır.

Evliya Çelebi, sıbyan mektebinde okuduktan sonra Unkapanı'ndan Zeyrek'e doğru çıkarken sağ tarafta yer alan Şeyhülislâm Hâmid Efendi Medresesi'nde yedi yıl okumuş ve Müderris Ahfeş Efendi'den ders almıştır. Derviş Ömer Efendi'den musiki eğitimi aldı. Sâdizâde Darülkurrâsı'nda 11 yıl ders okumuş, Kur'ân-ı Kerîm'i hıfz etmiş, hafızlık icazeti almıştır. Padişahın emriyle Kilâr-ı Hâs'a alındı. Burada eğitildi; hat, musiki, nahiv ve tecvid gibi dersler okuyarak bilgisini arttırdı. Babasından kuyumculuk sanatının inceliklerini öğrenmiştir. Ömrü boyunca dolaştığı yerlerde müezzinlik, imamlık yaptı. IV. Murad'ın nedimi oldu. Seyahate gittiği birçok yere vergi toplayıcısı, elçi olarak büyük bir topluluklа gitti. Gezmeye ve öğrenmeye olan merakı yüzünden hiçbir işte sürekli görev almadı, evlenmedi. Gezmekten, eğlenmekten, yemekten, müzikten ve buna benzer güzelliklerden hoşlanan Evliya "seyyah-ı âlem ve nedim-i beni-adem" olarak ömrünü diyar diyar dolaşarak ve bunları yazarak geçirdi.

Evliya Çelebi dillere meraklıdır. Arapça ve Farsça yanında Yunan ve Latin dillerini de anladığını yazar. Bu dillerin yanı sıra İbranice, Süryanice bildiğini de söyler.

Gençliğinde Rum Kuyumcu Simyon'dan *İskender-i Zülkarneyn Tarihi*'ni okumuş, kendisini de ona *Şahidi Lugatı*'nı okutmuştur. "Bu hakîrin dükkânlarında kuyumculuk eder kefere Simyon, *Yanevan Tarihi*'ni okudukça duymuştum ve hatırımda kalmış idi, zira onlar ile çocukluğumuzdan beri görüşmemiz sebebiyle ve yetişkin olmamız cihetiyle fasih ve beliğ Yunan ve Latin dilini anlardım. Hakîr Simyon'a *Şahidî Lügat*ını okuturdum. O bize *Aleksandıra* yani *İskender-i Zülkarneyn Tarihi*'ni okuturdu. *İskender Tarihi*'nde de Rum kayserlerinin ataları Amalak'a, Sam'a ve Hz. Nuh'a ulaşır *vesselâm*."[1]

---

* Dr., Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü, İSTANBUL

1 Seyit Ali Kahraman - Yücel Dağlı, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi: İstanbul* 1. cilt - 1. kitap, s. 50

"Padişahım yetmiş iki ilimden Farsça mı, Arapça mı, Rumca mı, İbranice, Yunanca, Süryanice, Türkü, şarkı, varsağı, kâr, nakş, savt, zecel veyahut şiir ilminden bahr-i tavil, kaside, tercî-bend, terkîb-bend, mersiye, ıydiye, muaşşer, müsemmen, müsebba', müseddes, muhammes, penc-beyt, gazel, kıta, müselles, beyt, müfred ve mu'niyât-ı ilâhiyattan ne emriniz olursa başım gözüm üstüne buyrun okuyayım" dedim.[2]

Evvelâ seyyâh-ı âlem ve nedîm-i âdem olan kimesnelere lâzımdır kim herkes ile hüsn-i ülfet etmek içün lisân-ı Arabî'den bile ve kendüye ma'ûnet içün ekmek ve su isteyecek kadar ve kendüye bir zarar geleceği kelâmı fehm edüp gâfil olmamak içün her ne gûne lisân olursa yüz kırk lisânı bilüp seyyâh-ı âlem ve âmil ve kâmil ola. Zîrâ her şey'in cehlinden ilmi yeğdir.[3]

Robert Dankoff, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Okuma Sözlüğü* adlı eserinin "Giriş" bölümüne bu cümleyle başlar: "*Seyahatname*, sadece Türkçe ve başka diller için değil, birçok değişik alan için insanı hayretler içinde bırakacak derecede zengin bir kaynaktır. Bu eserin bir dilbilim kaynağı olarak geniş kapsamlı bir değerlendirmesi, ancak metnin tamamı, tam anlamıyla hakkı verilerek yayınlandıktan sonra mümkün olabilecektir."[4] 2007 yılının sonuna doğru Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin 10. cildinin çıkmasıyla Sayın Dankoff'un isteği de büyük ölçüde yerine getirilmiş olmaktadır.

Matbu nüsha olarak bilinen nüshanın ne derecede hatalı ve eksik olduğunu 1989 yılında Fahir İz de aşağıdaki cümlelerle anlatarak Dankoff'u desteklemekte ve yeni yayına olan ihtiyacı vurgulamaktadır.

"1. Metnin aslındaki imlâ yenilenmiştir.
2. Kimi cümleler kısaltılmış, arada bütün bir parça özet olarak verilmiştir.
3. Okunamayan kelimeler yerine başka kelimeler yakıştırılmıştır.
4. Yazmada açık bırakılan yerlerin kimisi basmada gösterilmemiştir.
5. Dil ve üslûp az çok değiştirilmiş, çok yerde yenilenmiştir.
6. Kimi kelime, cümle ya da parçalar, sansürce sakıncalı görülerek çıkarılmıştır"[5]

Dipnotta verilen bilgiler Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nde bulunan Evliya Çelebi'nin otograf nüshası sayılan Bağdat Köşkü nüshası (1-8. ciltler) ile makbul nüsha sayılan 9. ve 10. cilt (Bağdat köşkü, Yıldız nüshası 306) kullanılarak yapılan

---

2 Seyit Ali Kahraman - Yücel Dağlı, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi: İstanbul* 1. cilt - 1. kitap, s. 204

3 Cilt: 3, s. 46

4 Robert Dankoff, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Okuma Sözlüğü,* İstanbul 2004, s. 25.

5 Fahir İz, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi I. Kitap : İstanbul Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Tıpkıbasımı. 1. cüz: 1a106a,* Sources of Oriental Languages & Literatures, Harvard Üniversitesi Basımevi 1989, s. 8.

Yapı Kredi Yayınlarından çıkan yayının sayfa numaralarıdır. Seyahatname içinde bulunan Evliya Çelebi tarafından boş bırakılan bir kelimelik yerler (---) işareti ile gösterilmiştir.

Seyahatname'nin hemen her yerinde değişik dillerden örnekler yer alır. Bunlar bazen uzun listeler hâlinde bazen de cümle içinde sadece bir-iki kelimeden ibarettir.

Türkçenin yerel ağızları, Türk dilleri: Ahlat, Amasya, Arnavut, Azerbaycan Türkçesi, Bitlis, Bolu, Boşnak, Bursa, Çağatay, Çıtak, Çorum, Diyarbekir, Edirne, Ermeni, Erzurum, Fireng, Gördes, Hemedan, Hırvat, Kars, Kayseri, Konya, Laz, Manavgat, Maraş, Musul, Nogayca, Özbekçe, Rum, Siroz, Tatarca, Tebriz, Tırhala, Tokat, Trabzon, Van, Vardar Yenicesi, Vodina. (Dankoff, s. 299-301)

Avrupa dilleri: Almanca, Arnavutça, Çakonya ağzı (Rumca), İtalyanca, Ladino (Yahudi İspanyolcası), Lingua Franca (İtalyanca ve Yunanca asıllı denizcilik terminusları), Macarca, Manya ağzı (Rumca), Romaca (Çingenece), Rumca (Yunanca), Rumence. (Dankoff, s. 302-310)

Slav dilleri: Latince, Sırpça, Hırvatça, Boşnakça, Bulgarca, Polonezce, Ukraynaca. (Dankoff, s. 311-313)

Kafkas dilleri: Abazaca, Çerkezce, Gürcüce, Kabartayca, Lazca, Migrilce, Ubıkça (Sadşa Abaza) (Dankoff, s. 314-316)

Doğu dilleri: Amalik (Sînâ yarımadası bölgesinde yaşadığı sanılan ve garipliklerivle şöhret bulan bir kavim), Arapça, Teymani, Çince, Ermenice, Farsça, İbranice, Kürtçe, Kalmıkça, Kaytakça, Moğolca. (Dankoff, s. 317-325)

Afrika dilleri: İbranice, İmranice, Habeşî, Süryanice. (Dankoff, s. 326-329)

On ciltlik büyük eser içerisinde hatırı sayılır büyüklükte bir yer tutan bu dillerden Anadolu Ağızlarının bazıları örnek olmak üzere aşağıda gösterilmiştir. Dillerden örnekler Evliya Çelebi'nin eserine aldığı sırayla verilmiştir.

Lisân-ı Istılâh-ı Etrâk-ı Tosya ve Bolu ve Dörddîvân[6]

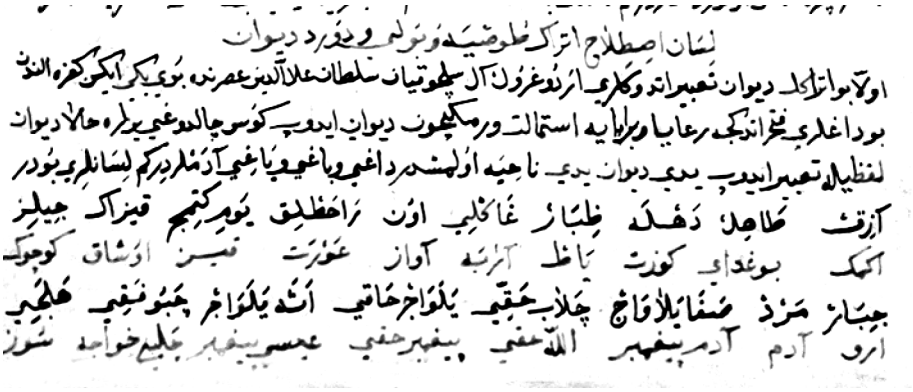

6 Cilt: 2, s. 91-92 - Yazma 2/278a-278b

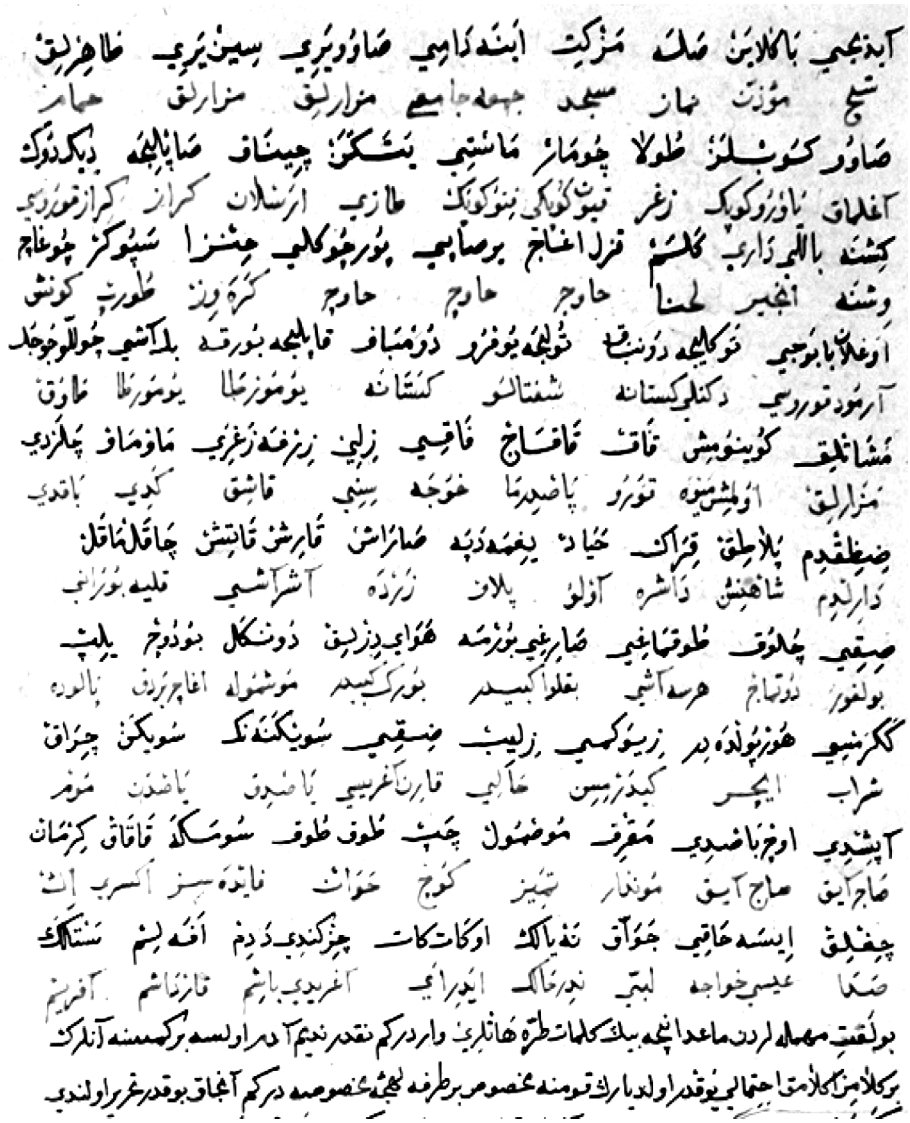

Evvelâ bu Etrâkin dîvân ta‘bîr etdükleri Ertuğrul, Âl-i Selçûkiyân[dan] Sultân Alâeddîn asrında boy beği iken kefere elinden bu dağları feth etdikçe re‘âyâ vü berâyâya istimâlet vermeğiçün dîvân edüp kös çalduğu yerlere hâlâ dîvân lafzıyla ta‘bîr edüp yedi dîvân yedi nâhiye olmuşdur. Dağî ve bâğî ve yağî âdemlerdir kim lisânları budur:

azık ekmek	*tahıl* buğday	*dehle* gözet	*zıbar* yat	*ğanlı* araba	*ün* âvâz	*râhatlık* avret

yevmi gitmiç kız	*kızan* uşak	*cılız* küçük	*cıbâr* aru	*merd* âdem

Safâ yalavaç Âdem peygamber	*Çalab hakkı* Allah hakkı	*Yalavaç hakkı* Peygamber hakkı
Ese yalavaç İsâ peygamber	*çebü fakı* çelebi hoca	*heleci* söz ***[278b]***

aydıncı şeyh	*banalabân* mü'ezzin	*sala* namaz	*mezgit* mescid	*ayne damı* cum'a câmi'i
savu yeri mezârlık	*sîn yeri* mezârlık	*tâhirlik* hammâm	*savu* ağlamak	*köplez* yavru köpek
tola zağar	*çomar* koyun köpeği	*mastı* fino köpek	*yetegen* tazı	*çınak* arslan
saplıca kiraz	*dikdük* kiraz kurusu	*kişne* vişne	*ballı darı* incir	*kelem* lahana
kızıl ağaç havuç	*yer sapı* havuç	*pürçüklü* havuç	*hınza* kereviz	*sepüger* turp

çoğaç güneş	*oğlan babucı* armud kurusu	*tüğlice donbak* dikenli kestâne	*tülüce yumru* şeftâlü

dombak kestâne	*kaplıca burka* yumurta	*beğ aşı* yumurta	*çullu cücük* tavuk	*maşatlık* mezarlık

göynümiş olmuş meyve	*kak* kuru	*kakac* pasdırma	*fakı* hoca	*zili* sini	*zirfe zağarı* kaşık

mavmav kedi	*çelerdi* bakdı	*dızıkdım* darıldım	*palatık* şâhnişin	*kırân* taşra	*hayâd* avlu

yığma depe pilav	*saraş* zerde	*karış katış* aşır aşı	*çakal makal* kalye boranı	*sıkı* bulgur

çuluk dutmaç	*tukmağı* herîse aşı	*sarığı burma* baklava gibidir	*hevây dızlık* börek gibidir	*döngel* muşmula

boduç ağaç bardak	*yelip* palûde	*kekremsi* şarâb	*hürpüldedir* içer	*zîven mi* gider misin
zilib halı	*zıkı* karın ağrısı	*söykenenin* yasdık	*söyken* yasdık	*çırak* mum
apışdı sacayak	*üç basdı* sacayak	*makrık* mundâr	*musmul* temiz	*çep* güç
tok tok havan	*sümeğe* fâ'idesiz	*kakak* enseri	*kirmân* iğ	*çığlık* sadâ

İse hakı İsâ hoca	*cavvak* lebbî	*ne yâlin* nedir hâlin	*onat nat* eyidir eyi

çizgindi didim ağrıdı başım	*efelim* kardaşım	*setlek* âferim

Bu lugat-i mühmelelerden mâ‘adâ niçe bin kelimât-ı türrehâtları vardır kim ne kadar nedîm âdem olsa bir kimesne onların bir kelâmın anlamak ihtimâli yokdur. Ol diyârın kavmine mahsûs bir turfe lehçe-i mahsûsadır kim ancak bu kadar tahrîr olundu.

Der-beyân-ı lisân-ı Türkmân[7]

7 Cilt: 3, s. 103 - Yazma 3/62a-62b

Aded hesâbları yine bir iki üç dört beş deyü ilâ âhir add ederler, ammâ sâ’ir ıstılâhları tahrîr olunur. Evvelâ

Cenâb-ı bâriyye *Çalap* Allah derler.	*yalvaç* peygamber;	*yüce Çalap* Âlî Allah	*heykel* tılsım	*eyne* câmi‘

mezgit mescid	*fakı* imâm	*ünlen* mü'ezzin	*Kancarıdaydın* Nerede idin?	*acarlı* yeni	*arvana* dişi deve
Darcıkma Darılma!	*Onat düz* Eyi eyle!	*Kancarı yılıgan be* Nereye gidersin bire?	*gümeç* ekmek	*lavâşa* ekmek	*pişi* ekmek

Esmâ-i kabâ'il-i Âl-i Türkmâniyân

Evvelâ Âl-i Zülkadirli ve Karakeçili ve Deveyli ve Akkoyunlu ve (---) ve Mamaylı ve Pehlivânlı cümle Türkmâna serdârdır ve Kaçarlı ve Dermelek ve Yuvacık ve Keçeli ve Avşarlı ve Avcılar ve Dedeler ve Torunlar. Bunlar cümle Beğdili kabilesi add olunup Arabkîr ile Divriği mâbeyninde Sarıkeçili dağında yaylarlar.

ballı gure harnûb	*kekremsi* şarâb	*dutuk* duvak	*halat* hil'at
Muhıdı geyen mi Ferâce giyermisin	*Bargım yavıncıdı* Karnım ağrıdı	*Çöngeldim* Kocadım.	*Bu-gaz ancılayın düz neccâr* Bu kerre şöyle yap dülger! ***[62b]***
kırañda şarlı kekremsi hörpüldedir. Taşrada şehirli şarâb içerler.	*Irmağa çimen mi uşak?* Suya girer misin oğlan?	*Naşı avatla heleşi mi eden hemi uşak* Bilmedigin âdemle söyleşir miydin oğlan?	*Eyne damının fakı mozallakıdır şu kişi* Câmi'in imâm-ı kebîridir o kişi.
ham halat çerçi esvâbı	*şarıkdı* Şehirli oldu.	*sındı* makâs	*emcik* meme
damdazlak çırçıplak	*Derimde bana uyan mı deyen be uşak* Dadırda bana benzeyeyim mi dersin bre oğlan?	*Gıllı gışlı şarlı gave hörpüldedirler* Kinli kibirli şehirli kahve içerler.	*alat samat* tez fevrîce
Öykünen mi kişi Uyar mısın adam?	*Be niyden şu çepeli* Bre neylersin su murdârı?	*Belki dehleye gen yerden el bizi de danlayalar kişi* Belki gözde uzak yerden halk bizi acebleye âdem!	*gözgü* âyna
tuşuma geldi Fikrime geldi.	*gökçek* güzel	*Cıllıkdırın bağrım* Oynadır yüreğim.	*tahıl* buğday
dehle gözet	*Birikdi alan yere cüm cümât* Bir yere geldi meydâna cümle cemâ'at.	*Çokuşman kızan* Üşmen oğlanlar!	*karaş* zağar
göbelez küçük zağar	*yitken* tazı	*tola* zağâr	*maftıl* pazubend
Avnadım Yuvarlandım.	*haşal it* uyuz köpek	*sankı* bengî	

Ahâlî-i Diyârbekr'ün lehce-i mahsûsaları ve ıstılâhat-ı ibârâtların beyân eder[8]

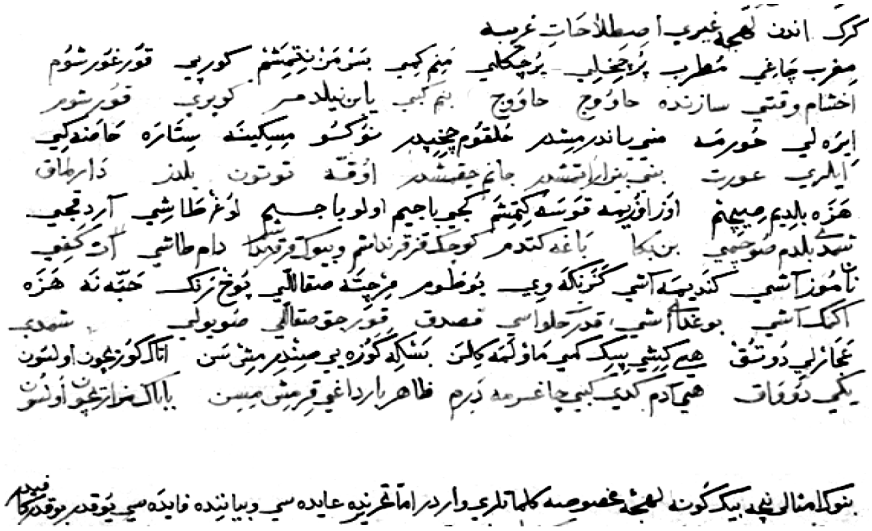

Lehce-i gayrı ıstılâhât-ı garîbe

mığrebçağı ahşam vaktı	*mutrib* sâzende	*pürçihli* havuç	*pürçikli* havuç
menim kimi benim gibi	*Bes men netmişem* Ya ben neyledim?		*körpi* köpri
kurgurşum kurşum	*ireli* ileri		*hürme* avret
Meni yandırmışdır Beni bîzâr etmişdir		*Hulkum çıhıpdır* Cânım çıkmışdır	*nügü* okka
miskîne tütün	*sitâre* yıldız		*hazaki* darılmak
Heze bildim sıçım. Şimdi bildim suçumu.		*öz özime* ben bana	*Kusa gitmişem.* Bâğa gitdim.
Kici bacım, ulu bacım. Küçük kız karındaşım ve büyük kız karındaşım.			*loğ taşı* dam taşı
ard kıcı at kefi	*nânumûz aşı* ekmek aşı		*gendime aşı* buğday aşı
gezengevî kudret helvâsı	*butum* fısdık		*mirçite sakallı* kıvırcık sakallı

8 Cilt: 4, s. 38 - Yazma 4/207b

pohrenk su yolu	*habbene* ----	*heze* şimdi
acârlı dutuk yeni duvak	*Hey kişi pisik gimi mevlama gılan.* Hey âdem kedi gibi çağırma derim.	

Bes ki kûzeyi sındırmışsan? Zâhir bardâğı kırmış mısın?	*Atan gûriçün olsun* Baban mezâriyçün olsun

.....(2 satır boş).....

Bunun emsâli niçe bin gûne lehce-i mahsûsa kelimâtları vardır. Ammâ tahrîrinde â'idesi ve beyânında fâ'idesi yokdur. Bu kadar kâfîdir.

Der-şi'r-i lisân-ı kavm-i Van[9]

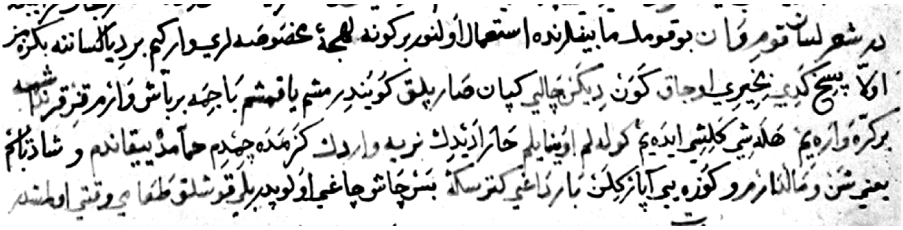

Bu kavmin mâbeynlerinde isti'mâl olunur bir gûne lehce-i mahsûsaları var kim bir diyâr lisânına benzemez. Evvelâ,

pisih kedi	*bihırı* ocak	*geven* diken çalı	*kepân* sarılık

göyündirmişem bakmışım	*Bacıma bir baş varam.* Kız karındaşıma bir kerre varayım.
Heleşi gelişi idelüm. Gülelim, oynayalım.	*Har adaydın?* Nereye vardın?
Germede çimdim.. Hammâmda yıkandım.	*Şâd başem* ya'nî, "Şen ve mâldârım."
Gözeyi apar gılan! Bardağı getirsene!	*Bes çaş çağı olupdır.* Belî kuşluk ta'âmı vakti olmuşdur.

9 Cilt: 4, s. 124 - Yazma 4/258a

Evsâf-ı kal‘a-i Gördüs ya‘nî şehr-i Koritoz[10]

Lisân-ı Etrâk-i nâ-kâbil-i nâ-pâk

Ba‘zı lügatleri bu elfâz-ı mühmelelerdir.

Evvelâ:

azık ekmeğe derler	*tahıl* buğday	*dehle* gözet
zıbar yat	*gan[g]lı* araba	*ün* âvâz
râhatlık avret	*ketmec* kız	*kızan[g]* oğlan
cılız küçük	*cıbar* arık	*göblez* köpek yarusu

10 Cilt: 9, s. 33 - Yazma 9/Y 28a

taraş zağar	*çomar* koyun köpeği	*mastı* fino köpek
yetegen tazı	*cınak* arslan	*saplıca kızıl* kiraz
dik dük kiraz kurusu	*kişne* vişne	*ballıdarı* incîr
kelem lahana	*kızılağaç* havuç	*hınza* kereviz
yelli saz turp	*oğlan babucu* armud kurusu	*tüglice donbak* dikenli kestâne
tülüce yumru şeftali	*kaplıca burka* yumurta	
beğ aşı yumurta	*çoğaş* güneş	

Niçe bin bu gûne elfâz-ı mâ-lâya‘nîleri var kim istimâ‘ edenlerin aklı perîşân olur. Gerçi âbâ ve ecdâdımızın lisânlarıdır, ammâ bizim cedlerimiz sâkin olduğu nefs-i Kütâhiyye ve Demirci şehrinde bu gûne kelâmlar yokdur.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin önemini çok iyi anlamış olan Mustafa Armağan'ın cümleleriyle sözlerimi bitirmek istiyorum: "Artık şu hükme vardım ki, Evliya Çelebi Seyahatnamesi’ni okumayan birisi, Osmanlı’nın ne olduğunu anlayamaz. Zira tarihimizin içindeki titreşimi hissetme kanallarına ulaşamamış demektir. Ancak Evliya Çelebi kanalıyladır ki, Osmanlı coğrafyasının her köşe bucağını tüy topuklar üzerinde kat etmekle kalmaz, aynı zamanda vakayinamelerde veya kuru tarih kitaplarında içerisine girmemize müsaade edilmeyen insan sıcaklığına ve rengârenk dünyasını eğilip bakma imkânını da yakalarız."[11]

KAYNAKLAR

1. cilt Robert Dankoff**,** Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu - Dizini,* Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006

2. cilt Zekeriya Kurşun, Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu - Dizini,* Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999

3. cilt Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, Topkapı*

11 Mustafa Armağan, *Zaman Gazetesi,* 17 Kasım 2002, Turkuaz Pazar Eki, sayfa 10

Sarayı Bağdat 305 Yazmasının Transkripsiyonu - Dizini, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999

4. cilt Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, Topkapı Sarayı Bağdat 305 Yazmasının Transkripsiyonu - Dizini,* Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001

5. cilt Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, İbrahim Sezgin, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, Topkapı Sarayı Bağdat 307 Yazmasının Transkripsiyonu - Dizini,* Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001

6. cilt Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, Topkapı Sarayı Revan 1457 Yazmasının Transkripsiyonu - Dizini,* Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002

7. cilt Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Robert Dankoff, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, Topkapı Sarayı Bağdat 308 Yazmasının Transkripsiyonu - Dizini* Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003

8. cilt Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Robert Dankoff, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, Topkapı Sarayı Bağdat 308 Yazmasının Transkripsiyonu - Dizini* Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003

9. cilt: Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Robert Dankoff, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, Topkapı Sarayı Bağdat 306, Süleymaniye Kütüphanesi Pertev Paşa 462, Hacı Beşir Ağa 452 numaralı Yazmalarının Transkripsiyonu - Dizini* Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005

10.cilt Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Robert Dankoff, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, Topkapı Sarayı Bağdat 306, Süleymaniye Kütüphanesi Pertev Paşa 462, Hacı Beşir Ağa 452 numaralı Yazmalarının Transkripsiyonu - Dizini* Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007

Dankoff Robert Dankoff (katkılarla İngilizceden çeviren Semih Tezcan), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Okuma Sözlüğü,* İstanbul 2004.

AĞIZ DOKÜMANTASYONU NİÇİN GEREKLİDİR?

Nurettin DEMİR*

Amaç

Ağızları, "doğru" biçim kabul edilen standart dilin bozuk, kaba, cahillere özgü türü vb. sayıp küçümseyen, hatta bazı alanlarda standart dille rekabete girmesini dilde yozlaşma ve bozulma nedeni sayan, bu nedenle araştırmaya layık görmeyen yaygın bir yaklaşım vardır. Buna rağmen Türkçenin yerel varyantlarına karşı ilgi artmaktadır. Günümüzde hem çalışmalarına ağızları konu edinen bilim adamlarının sayısı artmış hem de araştırmaların konularında çeşitlenme olmuştur. Ayrıca ağız araştırmalarında yöntemle ilgili ihmal edilen konular da ele alınmaya başlanmıştır (örneğin bk. Akar 2006, Demir 2007a, Gülsevin 2005a, 2005b).

Kaybolmakta olan dillerle ilgili dokümantasyon çalışmalarında üç önemli gerekçe gösterilir. Bunlardan biri dilleri yok olmadan önce belgelemektir. Belgelenen malzemeyi başka araştırmacılar da kullanabileceği için araştırma kaynaklarının verimli kullanılmasını sağlamak ikinci önemli nedendir. Yazısı olmayan dillere ait malzemenin inceleme veya teorinin doğruluğu veya yanlışlığının sınanması gibi amaçlarla erişilebilir olmasını sağlamak da bir başka nedendir (Himmelmann 2006: 5 vd.) Ağız dokümantasyonunun nedenleri birebir örtüşmese de tehlikede olan dillerinkilerle benzerlik gösterir. Ağız araştırmalarının ihmal edilen bir yönüne katkı olarak düşünülen bu çalışmada, ağız dokümantasyonun niçin gerektiği; öz niteliğinde bilgilerden sonra Türkiye Türkçesi ağızlarından hareketle kısaca dile getirilecektir.

Günümüzde dil dokümantasyonu birden çok amaca hizmet eder; dil incelemesi için yapılan dokümantasyon başka bilim dalları ve sinema, televizyon, edebiyat, tiyatro gibi sanat kollarının da yararlanabileceği malzeme içerir. Ancak bu yazı çerçevesinde bunları ayrıntılı olarak dile getirmek mümkün değildir. Ayrıca işaret edilecek görüşlerin hepsi derinleştirilmeye muhtaçtır. Bu nedenle yazı, ağızları belgelemenin gerekliliğini temellendiren bir ön çalışma olarak görülmelidir.

Dilde Çeşitlenme

Her doğal dil farklı nedenlerle ortaya çıkmış varyantlar bütününden oluşur. Dillerde bölgeler, sosyal tabakalar, yaş, cinsiyet, durum, dil politikası, teknolojik zorunluluklar gibi nedenlere bağlı olarak çeşitlenmeler ortaya çıkar. Standart dil

* Prof. Dr., Başkent Üniversitesi, ANKARA

de dâhil olmak üzere dildeki farklı her tür gerçekleşme biçimi bir çeşitlenme, bir varyanttır. Dil içindeki her tür çeşitlenme araştırılmayı hak eder olduğu gibi, araştırılması dili bütün olarak anlamak açısından kaçınılmazdır.

Varyantların her biri kendine özgü işlevleri yerine getirir, diğerleriyle sıkı iş birliği içindedir ve işlevi olduğu sürece kullanılmaya devam eder. Bir konuşur, prensip olarak varyantlardan birden çoğunu kullanabilir.

Yanıltıcı şekilde tek biçimli olduğu düşünülen standart dil, varyantlar içerisinde özel bir yere sahiptir. Standart varyant, çoğu zaman belli bir bölgenin konuşmasının standart dil olarak seçilmesi, seçilen ağızdaki varyantların en aza indirilecek şekilde kodlanması, kodlanan biçimlerin eğitim, basın yayın vb. gibi yollarla yaygınlaştırılması, yaygınlaşan biçimlerin kullanıcılarca kabulü gibi süreçlerden geçer. Standart varyant, dil türleri arasında en geniş işlev ve geçerlilik alanına sahip olandır. Belli meslekleri yapanların bu standart varyantı kullanması beklenir. Ancak yanlış biçimde sıkça "doğru" dil olarak kabul edilen standart, daha çok yazımla ilgilidir. Söz varlığındaki eş anlamlı kelimelerden hangisinin kullanılacağı, cümlenin kaç kelimelik olacağı, kelime sırasının nasıl olması gerektiği vb. gibi dilin yazım dışında kalan alanları için tek doğru biçimler belirlemek mümkün değildir. Yaratıcı yazarların kişisel üslupları tam da dilin yazım dışında sunduğu sınırsız imkânlarını kendilerine özgü bir biçimde kullanmaları sonucu ortaya çıkar. Yazımdaki standartlaşma sıkça dilin özüyle bir tutulur. Önemli dil sorunları arasında görülen standarttan sapmalar, hoş karşılanmaz, yeni tezlerle derinleştirilemeyen sonu gelmez tartışmalara sıkça konu olurlar. Oysa yazımdaki görece tek biçimlilik dilin özüyle değil, dil politikasını belirleyen kişi veya organların karar vermesiyle ilgilidir ve normatif açıdan önemlidir. Standart varyant özellikle teorik veya kuralcı dil incelemelerine temel alınan biçimdir.

Ağızların ise temel özelliği bölgesel iz taşımaları, yani bir biçimde belli bir bölgeyle özdeşleştirilmeleridir. Örnek olarak *endurdi* kelimesinin Doğu Karadeniz, *gedigo* biçiminin Ege, *bahirem*'in Doğu Anadolu'ya özgü olduğunu söylemek için alan uzmanı olmaya gerek yoktur. Prestiji standart dile göre daha düşük olan ağızlar okullarda öğretilmezler, yazılı gelenekleri yoktur veya gelişmemiştir. Daha çok kırsal kesime özgüdürler. Ağızların standart dilin bozulmuş biçimleri olduğu yönünde yaygın bir görüş varsa da bu yanlıştır. Türkçenin ağızları, standart dile temel alınan İstanbul ağzı gibi doğaldır ve ondan bağımsız olarak ortaya çıkmışlardır. Ağızlar, standart dilden dil bilgisi kitaplarında yazıldığı gibi sadece küçük ses özellikleri açısından değil, dilin her alanında ayrılabilir.

Türk dili araştırmalarında ağız çalışmaları her zaman önemli bir yer tutmuştur. Modern ağız çalışmaları 19. yüzyılın ikinci yarısında başlar. 1920'den sonraki özleşme çabaları sırasında dilden atılmak istenen Arapça ve Farsça kelimelere Türkçe kökenli karşılıkları bulunduracakları düşüncesiyle ağızların söz varlığından derleme girişimleri olur, söz derleme kampanyaları düzenlenir. 20. yüzyılın ilk yarısındaki ağızlardan söz derleme ve ağız metinlerini kaydetme çabaları,

yüzyılın ikinci yarısında yerini derleme ve daha çok standart dilden sapan ağız özelliklerinin incelenmesine bırakır. Bu arada 1960'ların sonundan itibaren, ilk örneklerine daha önce de rastlanan ağız monografileri yazılmaya başlanır. Ağız gramerleri anlamındaki monografilerin genel yapısı, gramer incelemesi, metin ve bilinmeyen kelimeler sözlüğü şeklindedir.

Ağızları Niçin Belgelemeliyiz?

Türkçenin ağızlarının konu edildiği yayınlarda, ağızların yok olacağı endişesi, ağız çalışmalarının yapılışını gerekçelendirmede en sık ileri sürülen görüştür. Ancak belli bir bölgede, daha çok resmî olmayan durumlarda konuşulan ağızlar, iletişim aracı olmaları yanında samimiyet, yakınlık, dostluk göstermek gibi işlevleri de yerine getirir. Ana dili olarak sadece ağızları öğrenmiş, standart söyleyişe tam hâkim olmayan konuşurlar, standart varyantın kullanılması beklenen durumlarda da ağız konuşabilirler. Onlar için içselleştirilmiş bir "standart konuşma biçimi" yoktur. Doğu Karadeniz, Kıbrıs gibi bazı bölgelerde ağızlar, kabalık, cahillik, görgüsüzlük işareti olmak gibi olumsuz anlamlar içermez, prestijleri görece yüksektir (ağızlara karşı tutumla ilgili bk. Şen 2006). Bu gibi bölgelerde ağızlar yerel konuşma dili olarak standart dilin beklendiği resmî ortamlarda da kullanılabilir. Ayrıca ağız konuşuru standart dili konuşmaya çalışırken kendi ağzından belli özellikleri standart biçime aktarabilir. Standart ile ağız arasında kesin dil bilimsel sınırlar çizmek güç, hatta imkânsızdır.

Yukarıda da işaret edildiği gibi doğal dillerde bölgelere özgü konuşma biçimlerinin yok olması söz konusu değildir. Ancak özellikle yaşlılar tarafından konuşulan temel ağızlar, gelecek kuşaklara eskiden olduğu gibi güçlü bir şekilde aktarılmamaktadır. Ağızlar; ulaşım ve iletişim imkânlarıyla bilişim teknolojisindeki gelişmeler, okullaşma, göçler, prestijli varyantın etkisi, yaşam alanlarının daralması gibi nedenlere bağlı olarak tarihin hiçbir döneminde olmadığı kadar hızlı ve köklü bir biçimde değişmekte, birincil özelliklerini yitirmektedir. Bu nedenle geri döndürülemez biçimde kaybolmalarından önce mümkün olduğu kadar çok ağzın, mümkün olduğu kadar çok malzemeyle belgelenmesi, büyük önem taşımaktadır.

Ağız dokümantasyonu her şeyden önce, sözlü iletişim aracı olan bir ağza özgü ifadelerin kaydedilerek tek seferlik bir dilsel davranış olmaktan çıkarılıp tekrarlanabilir duruma getirilmesi anlamına gelir. Bu, ağızla söylenmiş bir ifadeyi yazıya geçirme, sesli olarak kaydetme, sesli ve görüntülü kayıt gibi farklı yöntemlerle olabilir.

Diyalektolojinin diğer alanları gibi ağız dokümantasyonu da ilk bakışta göründüğünden çok daha zahmetlidir. Her şeyden önce aradan yüzyıllar geçse de değişmeyecek yazılı metinlerden farklı olarak aynı ağız bölgesinde, hatta aynı konuşurda araştırılmak istenen bir ögenin farklı biçimleriyle karşılaşmak mümkündür. Bu da tek biçim arayan bir araştırmacıya belgelenmek istenen ağzın içinden çıkılmaz görünmesi sonucunu doğurabilir. Oysa ağızların standart varyanta göre

daha esnek olsa da belli sınırları vardır, o sınırlar aşıldıktan sonra ifade ilgili ağza özgü olmaktan çıkar. "Dilini kırma", "ukalalık yapma", "kibar konuşma" gibi konuşurdaki ağız sınırlarının dışına taşmanın fark edildiğini ve hoş karşılanmadığını gösteren alaycı ifadeler bu standardı korumaya yöneliktir.

Derleme aşaması güvenli bir çevreyi terk edip yabancısı olunan ortamlara girme, bilinmeyen yerlerde yatıp kalkma, yeme içme, farklı değer algılayışı ve yaşama biçimlerine hoşgörü ve uyum, kaynak kişilerin şüphelerini giderme, onları araştırma konusunda ikna etme, beklenmedik teknolojik sorunlarla boğuşma vb. anlamlara da gelir. Ancak bu zorluklar aynı zamanda araştırmacının iç dünyasında büyük bir zenginleşme nedenidir. Ağız araştırmaları ilginç bölgeleri ziyaret etme, alışılmamış insanlarla karşılaşma, yaşlıların tecrübelerini öğrenme, gelenek ve görenekleri yakından görme, kendi değerlerinin farkına varma gibi başka türlü kazanılması güç deneyimler de içerir (bk. Vaux/ Cooper / Tucker 2006: 4; dil bilimsel alan araştırmaları için ayrıca bk. Gippert/Himmelmann/Mose 2006, Newman/Ratliff 2001).

Dil İncelemeleri ve Ağız Dokümantasyonu

Ağızlar eş zamanlı ve art zamanlı dil incelemeleri için eşsiz malzemeler sunar. Belgelenmeleri günümüzdeki dil durumunun anlaşılabilmesi kadar dilin tarihte geçirmiş olduğu değişim sürecinin kavranması yönünden de önemlidir.

Bir dil yukarıda da işaret edildiği gibi idealize edilmiş bir standarttan ibaret değildir. Ağız konuşanların sahip oldukları soyut dil bilgisi anlamındaki dil yetilerinin tanımlanabilmesi için ağızların belgelenmiş olması gerekir. Bu bilgi ağız monografileri ve belli konulardaki ayrıntı çalışmalarıyla ortaya konabilir. Bu soyut bilginin anlaşılması dili bütün olarak anlamamız açısından da önem taşır.

Ağızların, dilin kendine özgü yapısı olan biçimleri olarak incelenmesi, aynı zamanda dilde var olan büyük yaratıcı zenginliği ve böylece idealize edilmiş tek biçimli dil anlayışının temelsizliğini ortaya koyar. Ağızlar hakkındaki eş zamanlı araştırmalar dilin toplumdaki farklı biçimlerine karşı anlayış ve hoşgörünün gelişmesine katkı sağlar.

Ağız verileri, standart dilin veya yazılı belgelerdeki dil durumunun daha iyi incelenmesine ve anlaşılmasına, yazılı belge olmaması durumunda da dildeki bilinmeyen yönlerin aydınlatılmasına yarar. Standart dilde artık tamamlanmış bazı gelişmelerin aşamaları, ağız verileri yardımıyla yakından izlenebilir. Örnek olarak kapalı *e*, geniz *n*'si gibi tarihî dönemlerde var olan ancak Standart Türkçede kullanılmayan sesler ağızlarda canlı bir şekilde varlıklarını sürdürürler. Şimdiki zaman eki yenilenmesi de ilgi çekici başka bir örnektir. Türk dillerinin çoğu tarih içindeki şimdiki zaman eklerini yenilemiş ve yenileme sırasında aynı modeli kullanılmıştır: *zarffiil eki + yardımcı fiil + geniş zaman eki*. Türkiye Türkçesi *–A yorı-r* biçimini tercih etmiştir. Bugün standart dilde *–(X)yor* olan ekin tarihi ge-

lişmesinin nasıl olduğunu ve dildeki doğal gelişmenin devam etmesi durumunda ileride nasıl olacağını, en uzun biçime yakın *–(y)Ayorur*'dan en kısa biçim olan *–(X)y*'e kadar zengin bir çeşitlenme barındıran Anadolu ağızlarında açıkça izlemek mümkündür. Ağızlar, Oğuzcada yaygınlaşmamış olmakla birlikte diğer Türk dillerinde görülen *dur-, yat-, otur-* fiilleriyle kurulan birleşik fiillerden gelişmiş şimdiki zaman örneklerine de rastlarız (bk. Demir 1993). İlgili çalışmaların da gösterdiği gibi bugünkü Anadolu ağızlarında şimdiki zaman ekinin sadece Türkiye Türkçesinde değil, neredeyse bütün Türk dillerinde geçirdiği gelişme evrelerini bulmaktayız.

Söz varlığından çok sayıda örnek vermek mümkünse de bu çalışmada eski metinlerin anlaşılmasında ağız verilerinin ne kadar önemli olabileceğini gösteren iki örnekle yetinilecektir. E. Yılmaz ve M. Küçük'le birlikte yayına hazırladığımız 14. yüzyıla ait *Kısas-ı Enbiya* çevirisinde *elif* ve *kef* yazılan, *añ, eñ, ek* olarak okunabilecek bir kelime geçer. Yazılı belgelerde ve sözlüklerde çok seyrek belgelenebilen bu kelime Alanya ağızlarında *añ,* Ankara ağızlarında ise *eñ* biçiminde görülür. Aynı kelime köyü konu alan ilk edebi eser sayılan *Kara Bibik*'te "sınır" anlamıyla görülür (Nâzım 1944: 5). *Kısas-ı Enbiya*'da ayrıca metinde *tag oyrusından indiler* cümlesinde *uyru, oyru* olarak okunabilecek bir kelime vardır. Aynı kelime, Türkçenin bir başka coğrafyasında, aynı şekilde 14. yüzyıla ait Kıpçakça bir metin olan *Kitâb'ul-İdrâk*'ta "el-vâdî" anlamıyla kullanılır ve metni yayıma hazırlayan Caferoğlu tarafından "dere" olarak anlamlandırılır (1931: 64, tıpkıbasım 27). Birbirinden bu kadar uzak bölgelerde yazılmış iki yazmada geçen ancak başka tarihî metinlerde ve metin sözlüklerinde belgelenemeyen bu kelime günümüzde Muğla'nın bir köyünde "inişli yokuşlu sarp yer" anlamıyla tespit edilmiştir. Kelime Alanya ağızlarında da *daañ uyrusu* tamlamasında kullanılır. Örnekte de görüldüğü gibi ağızların iyi araştırılması, 14. yüzyılda yazılmış bir metnin anlaşılmasına yarayacak veriler sunabilmektedir.

Ağız dokümantasyonu hem Türk dilinin kendi içindeki ayrışması hem de başka dillerle ilişkilerinin araştırılması açısından da gereklidir. Anadolu'da Oğuzca dışında kalan lehçelerin izlerine de rastlandığı, Türkolojide yaygın olan, çeşitli çalışmalarda dile getirilmiş bir görüştür. Ağız monografilerinde incelemeye konu olan ağız grupları belirlenirken, farklılığın bir nedeni olarak bu görüş ileri sürülür. Bu tür kabullerin ağız verileriyle desteklenerek derinleştirilmesi, Oğuzca dışındaki Türk dillerinin izi olarak görülen özelliklerin genel bir eğilim sonucu mu yoksa gerçekten Anadolu'ya gelen farklı Türk boylarının yansıması mı olduğunu gösterecektir.

Tuva masallarının Türkiye Türkçesine çevrilmesiyle ilgili bir çalışmamda da çevirinin standart dile yapılmasıyla ağızlara yapılması durumunda ortaya çıkacak farklılığa işaret etmiş, Tuvacada olan ama Standart Türkçede kullanılmayan bazı özelliklerin ağızlarda yaşadığını, ağızların standart dile oranla Türk dilleriyle Türkiye Türkçesi arasındaki bağı daha iyi yansıttığına işaret etmiştim (Demir 1997).

Anadolu'da Türkmen ve Yörüklerin kullandığı, dolaylılık bildiren bir *-(y)Xk* ekinin varlığını ilgi çekici bir başka örnek olarak verebiliriz (Demir 2007b). İşlevce öğrenilen geçmiş zaman eki *–mXş*'a benzetilen, ancak ondan farklı bir kullanıma sahip bu dolaylılık ekine benzer biçimler Eski Uygurca, Güney Sibirya Türk dilleri ve Kırgızcada da görülür. Hem Eski Uygurca ile günümüzdeki biçimler hem de Anadolu ağızlarındakiyle Güney Sibirya Türk dillerindeki yapı ve işlevce benzerleri arasındaki, tesadüfi olması güç ilişki inceleyicisini bekleyen bir araştırma konusu olarak ortada durmaktadır.

Doerfer, Altay dillerinin akrabalığını ispat için yerine getirilmesi gereken dokuzuncu şart olarak dil coğrafyasının göz önünde bulundurulmasını ileri sürer (1963: 88). Bununla, akrabalığı ispat için sadece yakın bölgelerde görülen kelimelerin delil olarak kullanılamayacağı kast edilir. Türkçenin tarihi gibi akrabalık ilişkileri de sadece standart dilden hareketle açıklanamaz. Ağız dokümantasyonuyla elde edilecek malzeme, Türkçenin akrabalık ilişkileri kadar başka dillerle de ilişkilerini sağlıklı bir biçimde inceleyebilmek için olmazsa olmaz durumundadır.

Ağızlar dil ilişkileri açısından son derece zengin kaynaklardır. Örnek olarak *Derleme Sözlüğü*'nün yayımlanmasıyla Türkçenin başka dillerle olan ilişkilerini gösteren ayrıntılı çalışmalar mümkün olmuştur.

Bilgi Kaybı, Kültür Kaybı ve Ağız Dokümantasyonu

İnsanoğlu yüzyıllar içerisinde kazanmış olduğu bilgi birikimi ve deneyimi gelecek kuşaklara öncelikle sözlü olarak aktarmaktadır. Bu gerçek, Türkçenin ağızlarını konuşanlar için de geçerlidir. Bu bilgilerin gelecek kuşaklara aktarılmaması aynı zamanda yüzyıllar içinde biriktirilmiş bilgi ve hayat tecrübesinin kaybı anlamına gelir. Bir ağzın yok olmasıyla birlikte o ağızla üretilmiş bilgi de büyük oranda yok olur. Ağızlar bu açıdan da yazısı olmayan dillerle benzerlik gösterir. Bilgi birikiminin kayıt altına alınması için ağız dokümantasyonu önem taşır.

Ağız dokümantasyonunun bu gerekçesini, doğup büyüdüğü bölgeyi bir şekilde terk eden veya yirmi yıl öncesi ile şu anı karşılaştıran orta yaş veya üzerindeki herkes kendi hayatında çok yakından gözleyebilir. Alanya ve Ankara ağızlarıyla ilgili alan araştırmalarım sırasında, kırsal kesimde yaşayanların çevrelerindeki bitkiler, hayvanlar ve hayvan davranışları hakkında sahip oldukları ayrıntılı bilgiye sıkça şahit oldum. Ancak yaşam koşulları ve tüketim alışkanlıklarındaki değişme, iç göç gibi nedenler bu bilgilerin gelecek kuşaklara aktarılmasını engellemektedir.

Ağız metinleri dil malzemesi olmalarıyla dil incelemeleri yanında çocuk oyunları, masal, efsane, atasözü, deyim, halk inançları gibi folklorik ürünler, düğün, bayramlaşma, gelenek görenek, sözlü tarih, toplum psikolojisi, eski yaşayış biçimleri gibi çok farklı konularda zengin veriler barındırır. Bu nedenle, ağızların

belgelenmesiyle dil incelemeleri yanında, sosyoloji, tarih, folklor, edebiyat, psikoloji, iktisat, geleneksel tıp, ziraat, veterinerlik gibi farklı bilim dallarının yararlanabileceği zengin bir malzeme kayıt altına alınmış olur.

Araştırmalarımda önemli bir yer tutan Alanya bölgesinde *arası kesme,* yerel söylenişiyle *kale, ayıcık, cıngırtlak, beş taş* vb. gibi açık havada toplu oynanan, neredeyse hiçbir masrafı olmayan çocuk oyunları, artık bölgenin çocukları tarafından da oynanmaz olmuştur. En ayrıntılı biçimiyle bölgede belgelenmiş olan çelik çomak oyunu, *çelik,* başta olmak üzere ticari çocuk oyunlarına göre çok daha sağlıklı olan çocuk oyunları, değişen yaşam koşulları karşısında yok olmuş veya yok olmak üzeredir.

Aynı şekilde adı geçen bölgede belli yaş üzerindeki bayanlar önlerine konan bir halı veya kilimin aynısını düğümleri sayarak yapabilecek kadar beceri sahibiyken, genç kuşaklara bu gelenek aktarılmamıştır. Bunu, hayatın diğer alanlarına genellemek mümkündür, ancak bu çalışmanın konusu değildir.

Ankara ağızlarıyla ilgili derlemelerim sırasında, Çubuk ilçesinde ilgi çekici bir şekilde bazı Moğolca kelimelerin geçtiğini de belirledim. Ayrıca bu ilçede, Kutuören köyü yakınlarında bir bölgede kızıl toprak vardır. Toprağın kızıllığıyla ilgili olarak, mesela Kutuören köylüleri arasında Ankara savaşında çok kan aktığı, toprağın bu nedenle kızıl olduğu efsanesi vardır. Toprağın kızıllığı elbette akan kandan kaynaklanmaz. Ancak efsane buradaki savaşın ne kadar kanlı olduğunu anlatması bakımından ilginçtir. Ama ağızlarda yaşayan ve savaşın vahşetini anlatan bu efsaneyi ilginç kılan bir başka husus, Ankara savaşını konu edinen Çağatayca bir metindeki şu sözlerle örtüşmesidir: "El-kıssa Rûmîlerdin ança kişi öldürdiler, kim ol sahrânıng tofragı alar kanıdın balçık boldı. Beyt: Zi Rûmî sipâh ança öldürdiler / Ki toldı barı yér yüzi, bahr u ber" (Eckmann 1988: 227). Bu örnek ağızlarda anlatılan bilgi ve kültürel ögelerin diğer alanlar için taşıdığı değeri açıkça göstermektedir.

Kültürel Öğe Olarak Ağızlar ve Ağız Dokümantasyonu

Ağızlar yerel konuşma biçimleri olmakla birlikte; ders kitapları, hukuk metinleri, resmî belgeler gibi belli alanlar dışında yazılı metinlerde de karşımıza çıkarlar ve kültür hayatında önemli bir rol oynarlar. Tür olarak halk edebiyatı ürünlerinde (şiir, masal, tekerleme, deyim, fıkra, halk hikâyesi, efsane vb.) daha alışılmıştır. Roman ve öykülerde, özellikle diyaloglarda ağız bir üslup özelliği olarak kullanılır. Geleneksel Türk tiyatrosunda ağızlara sıkça başvurulur, hatta giyim kuşamları yanında yerel tiplerin en önemli özellikleri konuşmalarıdır. Yerel gazetelerde bilhassa köşe yazılarında da ağza yer verilebilir. Ayrıca doğrudan ağızla yazılmış metinler de vardır. Radyo ve televizyonlardaki çeşitli programlarda doğrudan ağız kullanılabilmektedir. Yerel yayın yapan basın yayın organlarında ağız kullanımı daha sık olabilir.

Bilgisayarın yaygınlaşmasıyla birlikte ağızların kullanıldığı alanlarda da ilgi çekici bir genişleme olmuş, yeni iletişim teknolojileri ağızların çok daha geniş bir kitleye yayılmasına aracılık eder duruma gelmiştir. Yabancı filmlere ağızlarla dublaj, ağızla yazılan ve okunan şiir, fıkra ve metinler İnternet'te herkesin ulaşabileceği sayfalarda boy göstermekte, e-maillerle başkalarına "ilet"ilmektedir. Öyle ki bazı televizyon dizilerinde "şive danışmanı" görevlendirilmektedir. Bu durum, ağızlara karşı bir farkındalık ve duyarlılık yaratmaktadır. Günümüzdeki teknolojik imkânlar çok değişik ağızların işitilmesine, farkına varılmasına, dil içindeki çeşitliliğin görülmesine yaramaktadır. *Hacivatla Karagöz Neden Öldürüldü, Elveda Rumeli*, *Kalenderiye* gibi tarihî dönemleri konu alan sinema filmlerinde ve dizilerde, edebî metinlerde sadece günümüz ağızları değil, tarihî dönemlerdeki ağızlar da kullanılmaktadır.

Kültür hayatında ağızların oynadığı bu önemli rolün güçlendirilmesi ve daha iyi araştırılabilmesi, ayrıca daha sonraki yıllara malzeme oluşturması açısından da ağızların bütün teknolojik imkânlardan yararlanılarak belgelenmesi kaçınılmazdır.

Sonuç

Yukarıda ağız dokümantasyonun niçin yapılması gerektiğine dair kısa bazı gerekçeler dile getirilmiştir. Bu yapılırken dil incelemeleri, bilgi ve kültür kaybı ile ağızların kültürel öge olarak oynadıkları rol öne çıkarılmıştır. Ancak başta da işaret edildiği gibi konuyu daha derinleştirmek ve açmak, yazıda dile getirilen görüşleri başka örneklerle zenginleştirmek mümkün ve gereklidir. Ancak bu ve ağız dokümantasyonu ile ilgili diğer hususlar daha da geniş araştırmalarda ele alınacak konulardır. Bu yazı ağız araştırmacılarına veya heveslilere neden ağız dokümantasyonu yapmaları gerektiği konusunda bazı ön fikirler verebilirse amacına ulaşmış olacaktır.

KAYNAKLAR

Akar, Ali (2006). "Ağız Araştırmalarında Yöntem Sorunları". *Turkish Studies* 1/2. s. 41-53.

Caferoğlu, Ahmet (1931). *Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk*. İstanbul: Evkaf Matbaası.

Demir, Nurettin (1993). *Postverbien im Türkeitürkischen. Unter besonderer Berücksichtigung eines südanatolischen Dorfdialekts*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Demir, Nurettin (1997.) "Bir Tuva Masalının Türkiye Türkçesine Aktarılması". *Sibirya Araştırmaları*. Yay. Haz.: Emine Gürsoy-Naskali. İstanbul: Simurg. 379-389

Demir, Nurettin (2000). "Çelik-Çomak Oyununun Alanya'nın Köylerinde Görülen Bir Türü". *1. Gazi Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Kongresi. 26-27 Mayıs 2000 / Ankara. Bildiriler. C. II. Sporda Psiko-Sosyal Alanlar, Spor Yönetim Bilimleri*. Ed.: İbrahim Yıldıran. Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.

Demir, Nurettin (2007a). "Ağız Araştırmalarında Yöntem Sorunu", *II. Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni, Bildiriler,* Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları No: 155. 63-72.

Demir, Nurettin (2007b). "Anadolu Ağızlarında Kullanılan Geçmiş Zaman Eki -(y)XK", *Dil ve Edebiyat Yazıları. Mustafa İsen'e Armağan,* Ankara: Grafiker, 133-148.

Doerfer, Gerhard (1963). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*. Band I. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.

Eckmann, János (1988), *Çağatayca El Kitabı*, Çev. Günay Karaağaç, İstanbul: Ed. Fak. Basımevi,

Gippert, Jost, Nikolaus Himmelmann, Ulrike Mosel (eds.) 2006. *Essentials of Language Documentation,* Berlin: Mouton de Gruyter. (Trends in Linguistics: Studies and Monographs 178).

Gülsevin, Gürer (2005a), "Ağız Araştırması İncelemelerimizde Yaygınlaşmış Yanlışlıklar (1) : bu+ra' mı, 'bu ara' mı?", *Fikret Türkmen Armağanı*. Ed.: Gürer Gülsevin, Metin Arıkan, İzmir. 333-335.

Gülsevin, Gürer (2005b) "Ağız Araştırmalarımızda Yaygınlaşmış Yanlışlıklar (3): 'Değişmenin Yönü' Bakımından Yapılan Yanlışlıklar" *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Cilt: V, Sayı 1, Sayfa: 59-63.

Himmelmann, Nikolaus P. (2006). "Language documentation: What is it and what ist good for?" *Essentials of Language Documentation*. Eds. Jost Gippert, Nikolaus Himmelmann, Ulrike Mosel, Berlin: Mouton de Gruyter. (Trends in Linguistics: Studies and Monographs 178). 1-30.

Löffler, Heinrich (1980). *Probleme der Dialektologie. Eine Einführung*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Nâzım, Nâbî-zâde (1944). *Kara Bibik*. – Büyük Hikâye – İstanbul: Vakıt Matbaası.

Newman, Paul, Martha Ratliff (Ed.) 2001. *Study of Languages: Linguistic Fieldwork*. Cambridge: Cambridge University Press.

Şen, Meryem 2006. "Bölgesel Ağızlara Karşı Tutumlar". *Türkiye'de Dil Tartışmaları*, Derleyenler: Astrid Menz – Christoph Schröder, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 185-208.

Vaux, Bert, Justin Cooper, Emily Tucker (2006). *Linguistic Field Methods*. Eugene, Oregon: Wipf ve Stock Publishers.

TÜRKÇENİN RUMELİ AĞIZLARININ LENGÜİSTİK STATÜSÜ VE SINIFLANDIRILMASINA DAİR

Iryna DRYGA*

Bildirinin amacı, 1997-2003 tarihlerinde Bulgaristan, Romanya, Sırbistan, Makedonya, Kosova, Arnavutluk'ta doktora tezimizi hazırlarken, daha sonra Bulgaristan ve eski Yugoslavya ülkelerinde iş icabı bulunarak gerçekleştirmiş olduğum Rumeli ağızları alan araştırmalarının durum ve bazı sonuçları[1] paylaşmaktır.

Çalışmamızın ilk etabından başlayarak ağız bilimi kaynaklarında rastlanılmakta olan terimlerin tanımının kesinleştirilmesine ihtiyaç duyduk. Farklı dillerde tanımlamaların farklılıkları, farklı etnik geleneklerinden kaynaklanmıştır. Bizim teorik yaklaşımımızda asıl çıkış noktası, modern çağda ağızlardan farklı olarak dilin belirleyici niteliğinin bu dilde yazılı edebiyatın olduğu anlayışı olmuştur. Yani, yazılı edebiyatın olmayışı, karşımızda dilin değil ağzın olduğunu göstermektedir. Asıl tanımlar şunlardır: *Diyalekt (ağız)*, edebî dilin tersine olarak sıkı coğrafi ortaklığı olan, devamlı ve dolaysız dil kontaktında bulunan az ya da çok sınırlı topluluğun kullanmakta olduğu konuşma dilinin bir nevidir. *Bölgesel ağızlar (territorial dialects)*, belirli bir alanda yayılmış bulunan ağızlardır. *Etnik ağız (Etnolekt),* belirli bir etnik gruba özgü olan ağızdır. Burada tek ağzı kullanıcıların farklı etnoslara ait olma ihtimalinden dolayı bölgesel ağız ve etnik ağız birbirinden farklı tutulmuştur. *Edebî ağız*, edebî dilin esasını oluşturmuş ağızdır. Ağızdan farklı olarak *şive (Fr. patois[2], Rus. говор*), büyük olmayan, birbirine çok sıkı coğrafi bağlantılı kolektifin kullandığı dil çeşididir. *Lehçe (Fr. Dialecte, Rus. наречие*), diğer ağız gruplarında olmayan bir sürü ortak özellikleri bulunan büyük ağız grubudur. Bölgesel ağızlardan farklı olarak etnik ağızları bir çatı altında birleştirmektedir. *Dilin bölgesel (lokal) varyantları* (İngilizceden sub-variant of a language), dilin herhangi bir alt sistemidir (ağız, lehçe, şive, idiolekt olabilir). *İdiolekt (ferdî dil)*, bir kişinin konuşmasını niteleyen ferdî, mesleki, sosyal, coğrafi, psikofizik vb. özelliklerinin toplamıdır. *Dil dayanağı (Fr. substratum*),

---

* Doç. Dr., Ukrayna Ulusal Bilimler Akademisi A. Krymsky Doğu Bilimleri Araştırma Enstitüsü Klasik Doğu Bölümü, KİEV

1 Söz konusu alan ve Osmanlı arşiv araştırmalarının gerçekleştirmemize Harvard Üniversitesine bağlı Ukrayna Araştırma Enstitüsünü temsilen Sayın Yaroslav ve Suzan Stetkevych ailesinin ve Hocamız Ph. D.Viktor Ostapçuk'un (University of Toronto) maddi ve manevi katkılarından dolayı teşekkürlerimizi borç biliyoruz.

2 Collins Dicionary'ne göre, '…an unwritten regional dialect of a language… usually considered substandard'.

dil etkileşimi sonucunda galip dildeki mağlup dilin izleridir. Rumeli ağızlarına bu terimler uygulanacak olursa mesela Deliorman'daki Türkçe ile ilgili 20. yüzyılda Türkçe, Gagavuzca ve Tatarca unsurlarının kaynaşması neticesinde oluşmuş tek bölgesel ağzın etnoleklerinden bahsedilmeli; aynı zamanda söz konusu bölgedeki Türkçe, Gagavuzca, Tatarca ayrı ayrı ele alınırsa üç ayrı bölgesel ağızdan söz edilebilir.

2003-2004 tarihleri arasında RF Moskova Devlet Üniversitesinde bulunduğumuzda 'Türk Dillerinin Tarihî Karşılaştırmalı Grameri'nin Diyalektoloji cildine hazırlıklarına katılmıştık. Türkiye Türkçesinin ağızları kısmını bizim değerli Hocamız E. A. Grunina üstlendiği için Rumeli ağızları kısmına bizim de katkımız olmuştur. Ancak gerek Anadolu gerekse Rumeli ağızlarının baştan sona aydınlatılmasını engelleyen hâlâ tetkik edilememiş bazı hususlar ile karşı karşıya geldiğimizi söyleyebiliriz.

Bugün itibarıyla Rumeli ağızlarıyla ilgili pek çok esaslı araştırma yapılmış olsa da XX.yüzyılın başında - ortalarında yapılmış sınıflandırmalar tatmin edici olamamaktadır. Bizim çalışmalarımızda Balkan Yarımadası ve Trakya'da mevcut Türkçe ağızlarının kaydı için coğrafi metodu uygulanmıştır. İlk başta bölgedeki ağızların genel mevcudiyetinin tespiti sonucunda, alan araştırmasını yapmamız gereken şu coğrafi bölgeler planlanmıştır: Bulgaristan'da a. Deliorman, Gerlovo, Tozluk, Varna-Burgaz; b. Vidin – Küstendil – Mihaylovgrad. Makedonya – Gostivar, Orhid, Nevrokop; Kosova – Prizren, Priştine, Mamuşa; Romanya – Kuzey, Güney, Kuzey Batısı (Köstence, Vama Veche, Negru Voda, Tuzla); Arnavutluk – Tirana, Elbasan, Şkoder, Kruja, Korça; Yunanistan – Selanik, Komotini, Batı Trakya. Rumeli ağızlarının araştırılmasında gerek Balkanlarda gerekse Besarabya'da kullanılmakta olan Gagauzca ve Azak'ta kullanılmakta olan Urumcanın verilerinden karşılaştırmalı olarak yararlanılmıştır. Bölgeler adım adım olarak imkânlar çerçevesinde derlenmiştir. Ülke olarak bugüne kadar gidemediğimiz ancak Yunanistan kalmıştır.

E. A. Grunina'nın 1998'de 'Dünya Dilleri. Türk Lehçeleri' ansiklopedisine hazırlamış olduğu modern Türkiye Türkçesi ağızlarının sınıflandırılması, Anadolu ağızları ve Rumeli ağızları olmak üzere 2 gruba ayrılmasına dayanmaktadır. Anadolu ağızları içerisinde 6 alt gruptan bahsedilmektedir: 1. Kuzey-Doğu grubu: Samsun'dan başlayarak Ordu, Giresun, Trabzon, Rize bölge merkezlerini de içermektedir. 2. Doğu grubu: Erzurum, Elazığ, Kars; 3. Güney-Doğu grubu: Gaziantep – Adana – Antalya. 4. Güney – Batı grubu: İzmir – Manisa – Aydın – Denizli – Muğla çerçevesinde uzanmaktadır. 5. Orta Anadolu grubu: Afyon – Ankara – Sivas – Mersin – Konya. 6. ayrı tutulan Kastamonu bölgesi ki Zonguldak – Bartın – Kastamonu – Çankırı'yı içermektedir. Yine de Grunina'ya göre, Rumeli ağızları (başka bir değişle, Balkan Türk, ya da Avrupa Türk ağızları) Doğu (Doğu Trakya) ve Batı (Makedon) gruba ayırmak mümkündür. Doğu Rumeli ağız grubu bugünlerde Türkiye Türkçesi dil standardının içindedir. XX.yüzyıla kadar edebî

yazı dilinin temelini Doğu Rumeli ağızları oluşturmuşsa da bugünlerde yazı dilinin gelişmesine Orta Anadolu ağızlarının başta olmak üzere Anadolu ağızlarının etkisi görülmektedir.

Mefküre Mollova (Mollova 1962, 1978) ve ardından G. Nemeth (Nemeth 1980-1981)'in Rumeli ağızlarının sınıflandırmalarını esas alarak Balkan Yarımadası'ndaki Rumeli ağızları Batı ve Doğu diyalekt bölgesine bölünmektedir. Batı grubu, Batı Bulgaristan'da Vidin, Küstendil, Mihaylovgrad, Makedonya'da Ohrid, Skopje, Gostivar, Kumanova ve Dinler köyleri, Kosova'da Prizren, Priştine, Mamuia köyü, Arnavutluk'ta Kruja, Elbasan, Korçe gibi yerleşim yerlerinde temsil edilmiştir. Doğu grubu, Bulgaristan'da Deliorman, Razgrad, Kazanlık, Tırgovişte, Kırcali (Ardino, Milino ile beraber), Türkiye'de Edirne, Kırklareli merkezleriyle Doğu Trakya, Yunanistan'da Batı Trakya (Komotini, Ksanti) ve Orestiada'daki yerleşim merkezleriyle temsil edilmiştir. Rumeli ağızlarının Batı ve Doğu grubunu birbirinden ayıran sınır, Tuna boyunca Lom şehrinden başlayarak doğuya doğru Vratsa, Sofya, Samokov, sonra batıya doğru uzanan Küstendil şehrinin güneyine ve Ege denizinin sahiline kadar uzanmaktadır. Bazen Rumeli Yörüklerinin (mesela Şaşavarlı köyünün) ağzı,Ştip şehrindeki konuşulmuş Türkçe ağızları ayrı tutulmaktadır. Görülebileceği gibi, Doğu grup som ve tekyekün bir grubu oluşturmayıp haritada Orta Romanya'dan Dobruca boyunca Karadeniz'in batı sahilleri, Güney Bulgaristan, Türkiye'nin Avrupa kısmı ve Ege'nin kuzey bölgesinde yer yer kendini göstermektedir. Batı Rumeli ağız bölgesi ise Bulgaristan'ın sınırlarında kalmayıp yine yer yer batıya doğru uzunca bir alanı kapsamaktadır.

İki bölgeyi birbirinden ayıran esas tutulan belirleyici özellikler daha çok fonetik niteliğindendir: 1. söz başında kalın /q/ ünsüzünün batı grupta /g/ ye değişmiş olup doğu grupta /k/ olarak korunmasıdır; 2. gerek gök ve gövde gerekse eklerde ünlü uyumu kanununun bozulması batı grupta tek /e/ varyantlı, doğu grupta /e/ /a/ /ä/ olarak üç varyantlı telaffuzları; 3. son seste batı grupta tek /i/ varyantlı, doğu grupta /ı / /i / /u/ /ü/ dört varyantlı telaffuzlarıdır. 4. Batı grupta son seste /ı/ - /i/ ye ses değişmesi, şimdiki zaman eki /yor/ - /yı/ olarak görünmesi ve iki ünlü arasında tam ötümlü /g/'nın korunması, doğu grupta olmayan ağız özellikleridir.

M. Mollova'nın Rumeli ağızlarının ga- / - ka – olarak adlandırılan iki ağız grubuna sınıflandırılmasında yine batı ve doğu ağız grubunun sembolik temsilidir. Fakat bilindiği gibi, doğu /ga/ ağızlarında /ka/ olayları görünmüştür dolayısıyla bugünlerde doğu Rumeli grubuna ga – grubundan değil ga- kalıntılarının bulunduğu gruptan bahsetmek daha doğru olacaktır. Mollova'nın ga-/ka- ağızlarını sınıflandırması, daha çok batı ve doğu olmak üzere 2 ağız bölgesini sembolik olarak yansıtmıştı. Ancak örnekler, seslerin ters değişimlerinin var olmasını doğrulamıştır.

G. Hazai (Hazai 1960), Nemeth (1980), Mollova (1978) ve Grunina'nın Rumeli ağızları üzerindeki izlenim ve sınıflandırma teşebbüsleri biriktirilince bugün-

lük sınıflandırma şöyle görülebilir: 1. Batı Rumeli ağızları (ka- grubu, e-grubu); 2. Deliorman, doğu Rodop, Gerlovo, Tuzluk, Varna, Dobruca doğu grubunu oluşturmakta (ga-nın kalıntıları, a-grubu). 3. Mizya ve Trakya ağızları. 4. Orta Rodop ve Yörükler grubudur.

Ancak şunu belirtmekte fayda var ki Balkan Türkolojisi bugünlerde karşı karşıya gelmiş olduğu asıl sorununu hâlâ çözememiştir: Rumeli'de konuşulmakta olan 3 Türk lehçesi, yani Türkçe, Gagavuzca ve Kırımtatarcanın yayılışının mümkün olduğu kadar netleştirilmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Örneğin, Gagavuzcanın Deliorman ve Kuzey Doğu Bulgaristan'ın Varna dolaylarında Kestriç ve yakınlarındaki Caferli, Yeniköy, Cevizli köylerinde olduğu bilinse de Orestiada'daki Gagavuzcaya ne kadar yakın olduğu araştırılamamıştır. Mesela Balkan Türkologlarının en büyük dikkatini çeken ve en çok 'Türkleştirilmiş' sayılan hep Deliorman (Balbunar, Razgrad, Kemanlar yerleşim yerleri) olmuş ancak Gerlovo'dan 'konuşma temposu' ile çok farklı olduğu söylendiği hâlde Rumeli ağızlarının akustik parametrelerini konu alan bir çalışma bilinmemektedir.

Dil biliminde ve daha geniş çapta alınırsa beşeri bilimlerde yapısal şemalar her ne kadar şartlı olabilse de alanda derleme yapan her ağız bilimcinin karşısına bir sürü çekince ortaya çıkmaktadır: Rumeli ağızlarının batı grubu nerede biter doğu grubu nereden başlar? Özellikle bugünlerde Balkanlarda Türkçe nerede biter, Gagavuzca ve Kırımtatarca nereden başlamaktadır? Türkçe konuşamayanlardan saklı gizli dil olarak kendi aralarında Türkçe konuşan Silistreli Çingeneler, ağızlardan hangisini kullanmaktadırlar? Sofya'da ortak girişimde bulunan biri Rodoplu, biri Dobrucalı ve biri Arnavutluklu iş adamları tanıyorum. Aralarında Türkçe mi konuşmaktadırlar, hangi ağzı seçmektedirler? Niye Türkçe bildikleri hâlde Bulgarcayı tercih ediyorlar? Konuştukları lehçe / ağız farklılıklarından dolayı mı? Bugünlerde Balkanlarda söz konusu olan, tek koine (bölgesel ağız) mı, yoksa serbest dolaşım ve ulaşım, sınırların açılmış olması ve en önemlisi, farklı lehçe ve tek lehçenin farklı ağızlarının yapısal yakınlık ve edebî Türkiye Türkçesinin etkisiyle gitgide benzeşmesi gibi karmaşık koşullar altında ağız değil de etnolekt (etnik ağız) ya da sadece dil dayanağı mı demek daha uygun olacaktır?

Ağız malzemeleri incelendikten sonra, Balkanlardaki Rumeli ağızlarını şu 20 parametreye göre genelleştirici bir karşılaştırma yapılabilmiştir:

1. Ünlü ve ünsüzlerde uyumlanmaya yönelik ilerleyici benzeşmeler:

Bulgaristan: 4 varyantlı eklerin tek /i/-varyantına benzeşmesi, eklerin içindeki tüm ünlülerin düz ince /i/-/e/ye benzetilmesi; Arapça / Farsçadan alıntılarında çoğul eki /lā(r)/ ya da /lē(r)/; orta seste ünlüler arasında ara sıra yarı dudaksıl /ɫ/ /-iɫi-/ ünsüzü ortaya çıkar.

Makedonya, eski Yugoslavya: kapalı 2. hecede eklerin tek /i/-varyantına benzeşmesi, tek varyantlı: çoğul eki, şart kipi eki, zarf, araç, olumsuzluk, lokatif ekleri /kalın sesli/; Kosova: /o/'lu kök ve gövdeler eklerini de /o/ya benzetir.

Romanya: ünlü uyum kanunu saklanmış, ilerleyici benzeşme sonucu genizsi /ą/ ve /ę/ ortaya çıkar.

Arnavutluk: eklerin tek /–i/ varyantına uyulması [*bundan sonra ekten sonra bulunan rakam, ekin fonetik varyantlarının sayısını belirtecektir, örneğin, -i[1]*], bu arada, yükleme durumu eki geldiğinde ünsüzü tonlulaşır; tek varyantlı ekler: duyulan geçmiş zaman eki, sıfat –li eki, şart kipi ince ünlülü eki, çoğul eki, bulunma, uzaklaşma, yönelme durumları ekleri, ilgeç /h-/ nin düşmesi.

Yunanistan: sıfat –lı[4] ekinin tek /-i/-varyantına değişmesi; ünlülerin dilin devinimine göre ilerleyici benzeşmeleri, ek fiil imek'ten /-i[1]/ ekinin dört varyantlı /-i[4]/ ye çeşitlenmesi.

Karşılaştırmalı olarak ele alınırsa Gagavuzcada ünlülerin /ö/-/u/ dudaksıllaşması, /p/-/b/ gibi ünsüzlerin tonlulaşması, /k/-/w/ değişmesi.

Böylece Türkçenin Rumeli ağızlarının ortak özelliği, ünlü uyum kanununun bozulması, Dobruca ek fiilin zaman ekleri hariç eklerin tek varyantlı /-i[1]/ye benzeşmesidir. Kosova ağızlarındaki /o/-lu eklerin ortaya çıkmasının sebebi, muhtemelen diller arası etkileşimdir. Türkiye Türkçesinin ağızlarına has olan diğer özellikler arasında, genizsilleşme ve yarı dudaksıllaşmadır.

2. İkili ünlü (diftong)ların tek ünlüleşmesi:

Bulgaristan: /–ey-/-/-ī-/, /-ye-/-/-ē-/. Makedonya – Kosova: /-ey-/-/-ī-/. Romanya: vurgulu iken iki ünlü /–ey-/in korunması, vurgusuz /-ī-/ ye değişmesi, paralel olarak /-oi-/ - /-ü-/, /-üw-/- /-ū-/. Yunanistan: tek ünlüden ikili ünlüleşmesi: /-i-/-/-ey-/. Arnavutluk: tekünlü/ ikili ünlüleşme kaydedilememiştir. Gagavuzcada: /-ey-/-/-ī-/, /-e-/- /-yı-/. Tek ünlüleşmeye eğilim, kuzeyden güneye istikametlidir, geçiş bölge olarak, Dobruca ağızlarıdır. Rumeli ağızlarının kullanıldığı merkezlerden uzaklaştıkça işbu ses olayı da görünmez olur.

3. /ц, ts/ ünsüzü:

Bulgaristan: yoktur. Makedonya (özellikle Gostivar) ve Kosova'da yaygındır. Romanya: yoktur. Yunanistan: yaygındır. Arnavutluk: kaydedilememiştir. Gagavuzca: kaydedilememiştir. İşbu ünsüzün türetilmesini Rumeli ağızlarının Sırpça, Yunanca ile etkileşimine bağlamaktadırlar.

4. Ünsüzlerin benzeşimi:

Ünsüzlerin benzeşme olayları: Bulgaristan: /-y-/-/-v-/, /-k-/-/-w-/-/-au-/, /-b-/-/-p-/, /-c-/-/-g-/, /-oğ-/-/-uww/, /-gın-/-/-ın-/, /-r-/-/-g-/. Makedonya ve Kosova: /-k-/-/-w-/-/-au-/, /-b-/-/-p-/. Romanya: /-p-/-/-b-/, /-ç-/-/-w-/, /-f-/-/-p-/. Yunanistan: /-k-/-/-t-/, /-k-/-/-g-/, /-m-/-/-n-/, /-t-/-/-d-/, /-v-/-/-y-/, /-h-/-/-f-/. Arnavutluk: /-k/-/-ç-/, /-g-/-/-ç-/, /-ç-/-/-f-/, /-t'-/-/-d'-/, /-g-/-/-d-/, /-ş-/-/-c-/, /-z-/-/-s-/. Gagavuzca: /-t-/-/-d-/, /-k-/-/-w-/, /-ğ-/-/-v-/, /-öv-/-/-y-/, /-b-/-/-p-/.

/-k-/-/-ç-/, /-g-/-/-ç-/ değişmeleri, Kosova ve Arnavutluk'taki ağızlara özgü olan özelliklerdir. Rumeli'nin başka yerlerinde görülmemekle beraber, bu özellikler Karadeniz, İran ve Irak, Orta Anadolu'daki Türkçe ağızlarında çok yaygındır. Tüm Balkanlarda ünlülerden önceki ünsüzlerin tonlulaşma ve ötümlüleşme olaylarının düzenli bir şekilde yayıldığı görülmektedir. Son seste ise ünsüzler ötümsüzleşir. Bölgenin bütün kuzey-doğu yarısında münferit ama ifade edici bir ses olayı olarak ön sesteki seslemsiz yarı ünlü ya da hafif çift dudaksıl /-w-/nin ünlü diftonga devamlı dönüştüğü görülür.

5. Yarı ötümlü /ğ/:

Bulgaristan: özellikle Tozluk'ta yer yer korunması, yer yer öndeki ünlüyü ikilileştirerek düşmesi; aynı zamanda, M. Mollova'nın e-ağızları olarak betimlediği bölgelerde /-g-/ye ötümlüleşmesi görülür. Makedonya, Kosova: özellikle küçültme eklerinde /-ğ-/ - /0/ derilmesi /yerini Slav dillerinden alıntı olan –çe/ -ce ekinin alması/. Romanya: /-ğ-/ - /-oo-/ (kuzey – batı bölgesi), geri kalan bölgelerde redüksiyön sonucu /-ğ/ - /-o-/ya ya da /-ü-/ye derilmesi; çok nadir olarak /-eğe-/ /-ege-/ ye değiştiği bölgelere rastlanır. Yunanistan: /-ğ-/ - /-g-/, /-ğ-/ - /-ā-/, /-eğ-/ - /-ey-/, /-oğ-/-/-oy-/. Arnavutluk: /-ğ-/ - /-g-/, değil / deel, ağaç / aaç, öğren- / öngren-. Gagavuzca: /-ğ-/-/-ā-/, /-ū-/. Ünlülerden önce ve sonra yarı ötümlü /ğ/'nin sızıcı telaffuzu hecenin derilmesine yol açar. Aslında bölgedeki Türkçe ağızlarının konuşma dili mi edebî dil olarak mı kullanıldığını tespit etmek için belirleyici bir özelliktir. Bu özellik itibarıyla Dobruca ağızları Deliorman ağızlarından ayrı tutulabilir (bk. T. Kowalsky'nin 'Danube Türkisch' tanımı).

6. / ö / ünlüsü:

Bulgaristan: düzenli görülür. Makedonya, Kosova: /-ö-/ düşer. Romanya: bölgenin her yerinde yaygın. Yunanistan: mevcuttur. Arnavutluk: /-ö-/-/-o-/ye değişir, eski Anadolu Türkçesi /-o-/ - /-u[4]/, /-w-/ye dönüşür. Gagavuzca: değişmez, olduğu gibi kalır. Söz konusu ünlü doğudan batıya doğru seyrekleştikçe nihayet redükte olmaktadır. Arnavutluk'a has olan ses olayı, iki dudaksıl karşılığa alışmışlığını göstermektedir.

7. Vurgunun kayması:

Bulgaristan: devamlı bir heceye ileri kaymaktadır. Makedonya, Kosova: kaydedilememiş / mevcut değil. Romanya: Güney bölgede bir heceye ileri, kuzey bölgede yok, güney-batı bölgede paralel kullanım /(ikili vurgu). Yunanistan: ancak –ndıra ekinde bir heceye ileri, şart kipi ekinde ilk heceye kayar. Arnavutluk: kaydedilememiştir. Gagavuzca: bir heceye ileri \ ya da ilk heceye kayması. Vurgunun kayma olayı, daha çok güney niteliğindedir, orta ve kuzey Dobruca'da paralel kullanımlar görülür.

8. Cümlenin devrikleşmesi:

Bulgaristan: 1) ara cümle, ara söz ve ünlemler yüklemden sonra gelir, 2) özne - yüklem - belirteç – uzaklaşma durumunda dolaylı tümleç – dolaysız tümleç – ulaç.

3) yüklem (1) – özne (2). 4) yüklem - nesne - dolaysız tümleç. 5) yüklem – dolaylı tümleç. 6) birleşik eylemler devrik kurulmuştur. Makedonya, Kosova: isim cümleleri hâkimdir, bağlılık cümleleri mevcut, öznenin eksiltisi ile birlikte kişi eki olan yüklem cümle başına gelir – bir tanımlığı – dolaylı tümleç – dolaysız tümleç. Romanya: devrik dolaylı tümleç kaydedilmiştir. Yunanistan: yüklem – sayı sıfatlı dolaysız tümleç (eksiltili cümle: implicite özne). Arnavutluk: cümle vurgusunun yerine bağlı olarak tamlanandan önceki yüklem ya da son takılar. Gagavuzca: ilgi ekli iyelik ögeleri. Sonuç: Rumeli ağızlarının tümünde devrik cümlelerde yüklem cümle sonundan öne kayar, dolaylı (bazen dolaysız) tümleç veya ulaç cümle sonunda yer alır. E. E. Erguvanlı 'Word-order in Turkish' kitabında belirttiği gibi, Türkiye Türkçesinde yüklemin ve tümleç / ulacın kayması vurgunun kaymasıyla beraber aşağılayıcı anlam katar, kiplik belirtir, cümleyi belirlilik / belirsizlik açısından ademimerkezileştirir.

9. Durum yönetme ve değişkenliği:

Bulgaristan: akuzatif – lokatif, datif – akuzatif, lokatif - akuzatif, genitif – ekli / eksiz akuzatif, lokatif / datif - lokatif, eksiz akuzatif – (anlam değişkenliğine bağlı olarak) ekli akuzatif. Makedonya, Kosova: bulunamamıştır. Romanya: ekli –eksiz akuzatif. Yunanistan: akuzatif – niteleyici sıfat. Arnavutluk: datif – ekli akuzatif. Gagavuzca: datif – (harf önde geldiğinde) akuzatif. Yukarıdaki durum değişiklikleri ve yabancı dillerden anlam kopyacılığı daha çok akuzativin ekli olup olmamasına yöneliktir; uzaklaşma durumuna değinilmemiştir. Ekli akuzativ (belirtme durumu) ekinin anlamını pekiştirmek amacıyla sık sık gösterme zamirleri eklenmiştir. Batı Trakya'daki durum ekleri, anlam değiştiğinden dolayı sözcük türlerinin değişkenliğinin örneği olabilir.

10. Sürerlik / presence:

Bulgaristan: -y-, -yer[5] / -ır[6], ieri[4] / -ıır[4], -yee[2]. Makedonya: -ır / -ar, -y /-or, -y. Romanya: -yı[4]/ - iiyi[4]. Batı Trakya -ır[4]. Arnavutluk: -ar[6], -(y) / 0. Gagavuzca: -y- / -ıır. (–yor) şimdiki zaman Bulgaristan Deliorman ve Dobruca ağızları sınırında saklanmıştır. Tek varyantlı (–yor[1]) eki, geniş zaman eki gibi 5 varyantlı (–yor[5]) olmuştur. Sürerlik (i)-r ekinin ses uyumu kanununa uygun olarak varyantlaşması, Rumeli ağızlarının belirleyici özelliğidir.

11. Araç durumu ve onun değiştiricileri / yan cümleleri:

Bulgaristan: –dıq, -inen / -ilen / -nan / -lan (fiilden isimden sonra araç ilgeci eki geldiğinde zaman anlamı taşır). Makedonya: ile, em / hem / i /bağlaç, Sırpçanın etkisi/. Romanya: kaydedilmemiştir. Batı Trakya: -dıgım /-nan (hızınan). Arnavutluk: -yile[1] / -le[1], -dıi / -diyi / -tiyi zeman. Gagavuzca: -dıqnan.

12. Bağlaç sistemi:

Bulgaristan: – eger / kan / kâ, i, illen, ama, yoqsam, de/te, daq qadar, gügülen, hemem, nice, çunqum, neiçün, ani / hani, açan, deli, manaa. Makedonya, Kosova: haçun, ellinden, beer, a, se, po. Romanya: -içun, ama, yoqsa. Yunanistan: - hem,

şart kipi ifade eden -maq içun. Arnavutluk: - içün, ve--- -dan başqa, çunki, yani, şey?. Gagavuzca: Bulgaristan'daki ağızlarda gibi.

13. Ad ve sıfat tamlamaları arasındaki ayırım / değiştirilebilirliği:

Bulgaristan: belirtisiz tamlama / sıfat tamlamalarına benzetme, ilgi ve partitif anlamlarının benzetilmesi. Makedonya, Kosova: belirtisiz tamlama yerine yer yer sıfat tamlaması. Romanya: belirtisiz ad tamlaması yerine sıfat tamlaması. Batı Trakya: belirtili ad tamlamalarında ilgi çekici taraf, ara sıra ikinci unsurun iyelik eki almamış olmasıdır. İlgi gruplarıdır. Arnavutluk: belirtisiz ad tamlaması ile sıfat tamlamaları arasında karışıklık ve paralel kullanım. Gagavuzca: belirtili ad tamlamalarında unsurların devrikleşmesi. Fabrikatif ile finitif anlamlar arasındaki ayırımın gözetlenememesi Rumeli ağızlarının hemen hepsinde görülür. Aynı şekilde belirtili ad tamlamalarında 3. şahıs tekil iyelik ekinin eksik olduğu ilgi grupların olduğu tüm ağızlarda tahmin edilebilir.

14. Da / ta bağlacının eş bağımlığı:

Bulgaristan: da/ ta, bağlı birleşik cümlelerdeki ve görevinde \ ya da onun yerini ikili ye…ye bağlacı almıştır. Makedonya, Kosova: sözcükten önceki ve sonraki bağlı ve gibi. Romanya: kaydedilmiştir. Batı Trakya: ikili da…da, hem..hem anlamında. Arnavutluk: edebî yazı dilde gibi, bazen devrik cümlelerde, ilgeç durumunda. Gagavuzca: bağlı ve gibi, ya da ve'nin yerinde cümle başındadır. Yer yer eş adlı Slavcada ile karıştırılmıştır.

15. Soru titremlemesinin *mı*[4]*?* soru ekiyle ifade edilmesi:

Bulgaristan: –dı mı \ dı zaman\ = -dıgında, -idimi. Makedonya, Kosova: düşürülmüş, yerini Arnavutça'dan alıntı ilgeçler almıştır. Romanya: devrikleşmeden yazılı edebî dilde olduğu gibi. Yunanistan: retorik sorunun sonundadır. Arnavutluk: Türkiye Türkçesinden değişiklikler yok. Gagavuzca: tek varyantlı *mı*[1]*?*

16. Non-finite eylem formlar (eylemlik, ortaç ve ulaç) repertuvarı:

Bulgaristan: –daq, -den beri, -kân, -ince. Makedonya, Kosova, Romanya: yazı dilinden önemli değişiklikler görülmemiştir. Batı Trakya: -a/-e, -ma, -deye, -ecek. Arnavutluk: -ince1, -dikten soora. Gagavuzca: -dıqçan / -tıynan, -mış.

17. Deminutatif anlamların küçültme ekleriyle morfolojik / leksik ifadesi:

Bulgaristan: –caz / -ces. Makedonya: Türkçe küçültme eki nadir, Güney Slavca –çe nin etkisi. Romanya: kaydedilmemiştir. Batı Trakya: -cıq / -cik. Arnavutluk: -cık[4]. Gagavuzca: – dzaz.

18. Eskil biçimlerin saklanmışlığı ve çok anlamlığın gelişmişliği:

Bulgaristan: –dineyin- / -dığı zaman. Makedonya, Kosova: çok sık kullanım. Romanya: antari, bahçıvan. Batı Trakya: değişiklikler kaydedilmemiştir. Arnavut-

luk: ötümlü /r/lı Eski Anadolu Türkçesinden kalıntı formlar. Gagavuzca: kelime hazinesi uzun süre izole edilmiş durumda kaldığı için eskil formları bol bol taşımaktadır, Arapça leksikleri yok denecek kadar azdır.

19. Son ses ile ön ses arasındaki ulamalar:

Bulgaristan: –te o / işte o, bün / bugün, nezman, acbaki. Makedonya: - t'öle. Romanya: ulamalar devamlı görülür. Batı Trakya: qutummar / …var. Arnavutluk: –almaçün. Gagavuzca: son takıların eklenip redükte olması.

20. Ki'li bağımlanma:

Bulgaristan: –de ki / dır, kim /qum / kin. Makedonya: var ki. Romanya: - ki. Batı Trakya: bulunamamıştır. Arnavutluk: şey ki. Gagavuzca: ki yerine ani / hani.

Sonuç olarak belirtelim ki, bölgedeki ağızların belirleyici özelliklerini yansıtan manzara:

A- Ağızların de-türkleşmesi ve ağızlardaki kuruluşların gradyanlı yayılışı,

B- Ağız salınım/farklılıklarının oluşmasında söz dizimsel unsurların belirgin olduğu, bölgenin kültürel, dinî izolasyonları yoğunlaştıkça söz dizimsel farklılıkların ilk sırada yoğunlaştığı,

C- Güney Slav, İlliriy-Rum, Romen, diğer Türk dil alt katmanlarının etkisinde cümlenin devrikleşmesinin meydana çıktığı,

paralel olarak ses biçemlenme ve değişimlerinin devam ettiği,

sentaktik değişimlerin isim/isim tamlamalarının belirtililik/belirtisizlikleri sonuçlandırdığı,

onların ise tamlama ve cümlelerdeki vurgunun değişmesini,

belirtme durumuna etki ve göreceliğini,

yan cümleciklerin sınırları dışına birimlerin çıkmasını doğurduğunu kanıtlamaktadır.

Başka bir deyişle, sentaks düzeyinin ağızların bulaşma yolunda, farklı dil sistemlerinin etkileşim sürecinde bir 'baraj' oluştuğu, söz dizimsel farklılıkların anlamsal değişimlerine yol açtığı düşünülmektedir.

KAYNAKLAR

Дрига І. М. Студії над османськими рукописними текстами на Балканах // Вісник КУ. Сходознавство. - Київ, 2000. - Випуск 3. - С.41-48.

Дрига І. М. Турецька мова на Балканському півострові: зіставний аналіз // Сходознавство. № 11-12. - Київ, 2000. - С. 80-91.

Дрига І. Турецька мова на Балканському півострові: 2 половина XIX – XX ст. Румелійські діалекти. – Київ, 2008. – 275 с.

1997 – 2008 tarihleri arasında Balkan ülkelerinde gerçekleştirmiş olduğumuz alan araştırmalarımız esasında işitsel kayıtlar (audiokasetler): Bulgaristan Silistre yaz ayları 1997 – 1999, Sofya kış 1999 – ilkbahar 2000, Rodoplar 07-08. 2004, Deliorman 06.2004; Romanya Köstence yaz 1997 – 1998, Sırbistan yaz 2005 (Makedonya Gostivar çıkışlı kaynak kişiler), Kosova sonbahar 2006, Sırbistan ilkbahar 2007, Makedonya ilkbahar 2008.

Hafız Nimetullah. Kosova Türk lehçelerinde k/ç, g/c ünsüzlerinün değişmeleri // TDB. - Ankara, 1979.

Hazai G. Rodop Türk ağızları // TDKOBB, 1960.- VIII.- S.127-130.

Hazai G. Rumeli Ağızlarının Tarihi Üzerine // TDAYB. - Ankara, 1960. - S.205 -211.

Kakuk S. Die türkische Mundart von Küstendil und Michailovgrad // Acta Linguistica Academia Scientarium Hungaricae (ALH). - Budapest, 11,1961. - S. 301 - 386.

Kakuk S. Le dialecte turc de Kazanlyk // AOH. - I.- 8,2, 1958. - S.169 - 187.

Koca Balkan.- 1925.-1.

Korkmaz Zeynep. Güney - Batı Anadolu Ağızları. Ses bilgisi (Fonetik). - Ankara, 1994.

Kowalski T. Les Turkcs et la langue turque de la Bulgarie du Nord-Est. - Krakow, Prace Komisji Orientalistyczney- Polska Akademija Umiejetnósci, 1933. - 28s.

Kowalski T. Wycieczka dialektologiczna do pólnoczno-wschodniej Bulgarji // RO. - 7, 1929 -1930. - S. 322- 327.

Mollova M. Balkankarda Türk Ağızları // TDAYB. - Ankara, 197 8.

Mollova M. Les ga - dialectes turcs dans les Balkans et leur rapport avec les autrs langues turques // Linguistique Balkanique. - 4, 1962. - Pp. 107 -130.

Németh J. Die Türken von Vidin. Sprache, Folklore, Religion. - Budapest, 1965. - 420 p.

Németh J. Traces of the Turkish Language in Albania // AOH.-Tomus XIII.- Budapest, 1961. - P.9-29.

Olcay S. Doğu Trakya Yerli Ağzı. - Ankara, 1966. - 92s.

Özkan Nevzat. Gagavuz Türkçesi Grameri. - Ankara, 1996.- 349s.

Ragbet.- 1899-1900. - 1.- 1,2,4,25-50.

Rehber.- B 5347.- София, 1932-1933.- 6.

Resimli Balkan.-B 5374.- София, 1917.- Год. 2.- №1-6.

Rodop Sesi.- B 5354.- Кърджали, 1929.- №1-10.- Год. 1.

Şanlı Cevdet. Kırklareli Ağızlarında Ses Olayları // TDAYB. 1994. - Ankara, 1996. - Ss. 117-122.

Zajączkowski W. Język i folklor gagauzów y Bułgarii. Polska Akademia Nauk. Oddział w Krakowie. Prace Komisji Orientalistycznej. Nr. 5.

Zajączkowski W. Türkische Sprahproben aus Mazedonien // FO. - 9, 1968. - S. 19 -51.

ERZURUM AĞZINDAKİ HIRILTILI H (Ḫ) SESİ

Halit DURSUNOĞLU*

1. Giriş

Günümüzde televizyon, bilgisayar ve diğer kitle iletişim araçlarının yaygınlaşmasıyla İstanbul ağzı kullanım alanını genişletse de diğer bölge ağızları da varlığını sürdürmeye devam etmektedir. Bu ağızların kullanım alanları ve durumları bölgeden bölgeye, insandan insana değişmektedir. Büyükşehirlerde, orta ve küçük ölçekli şehirlerde; merkez mahallelerde, kenar mahallelerde, köylerde; eğitimli ya da eğitimsiz kesimlerde, memur ya da işçi kesiminde ağızların kullanımı birbirinden farklılık göstermektedir. Bu bakımdan, denebilir ki, ağızlar da kendi içinde farklılıklar gösterebilmektedir.

Doğu, Güneydoğu ve Orta Anadolu ağızlarında yaygın olarak kullanılan ḫ, Erzurum ağzının da belirgin seslerindendir. Kelimenin her yerinde kullanılma özelliğine sahip olan **ḫ**, çoğunlukla kalın ünlülerle bazen de ince ünlülerle hece kurar. Türkiye Türkçesinde hem Türkçe kökenli hem de alıntı kelimelerde kullanılan ḫ, bu durumuyla, Türkiye Türkçesinde harf olarak bulunmasa da ses olarak yaygın bir kullanıma sahiptir.

Türkiye Türkçesinin en önemli zenginliklerinden olan ağızlar, değişimin alabildiğine hızlı olduğu günümüzde, bir taraftan varlığını koruyup sürdürürken diğer taraftan da Türkiye Türkçesini beslemeye devam etmektedir. Türkiye Türkçesini besleyen zengin kaynaklardan biri de Erzurum ağzıdır. Türk kültürünün ve dilinin önemli merkezlerinden olan Erzurum, değişime epeyce bir süre direnen yapısıyla mevcut kültürel ve dil birikimini bugüne kadar taşıyabilmiştir. Bunun sonucunda da zengin bir dil mirası ortaya çıkmıştır. Bu mirası korumak ve bunu geleceğe taşımak da bugünün nesillerinin en önemli görevidir.

2. Türkiye Türkçesinde ḫ

Türkiye Türkçesi ses bakımından oldukça zengin olup, bu seslerden çok büyük çoğunluğu harf olarak bir karşılığa sahipken bir kısmı da böyle bir karşılığa sahip değildir. Bir başka ifadeyle Türkiye Türkçesinde harf olarak karşılığı bulunmayan bazı sesler vardır. İşte bu seslerden biri de hırıltılı h (ḫ) dir. Harf olarak Türkiye Türkçesinde karşılığı bulunmayan ancak yaygın olarak kullanılan bu ses, Türkiye Türkçesinde daha çok "h" ve "k" harfleriyle karşılanmaktadır.

---

* Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Ana Bilim Dalı, ERZURUM

Hırıltılı h (ḫ), özellikle Doğu, Güneydoğu ve Orta Anadolu ağızlarının temel seslerindendir. (Gemalmaz, 1995: 149) Türkiye Türkçesinde, belirtilen bölgelerde, yaygın olarak kullanılmaya devam eden ḫ, özellikle sonu "k" ile biten kök ve eklerde yaygın olarak kullanılmaktadır.

3. Erzurum ağzında ḫ

Türkiye Türkçesinin ağız zenginliğini oluşturan önemli ağızlardan biri de Erzurum ağzıdır. Erzurum insanı, fıtratı, yetişme tarzı ve aldığı terbiye gereği samimi, mert ve dürüst bir yapıya sahiptir. Bu yapısı da onu kendi ağzında konuşmaya zorlar. O, yaygın bir ifadeyle, yapmacık davranamaz; bunun için de yapmacık konuşamaz. Böyle bir algılayış, Erzurum ağzının kullanımını köylerde olduğu gibi şehirlerde de yaygınlaştırmıştır. Erzurum insanında, İstanbul ağzıyla konuşulduğunda sanki yapmacık konuşuluyormuş veya yapay bir dil kullanılıyormuş hissi hâlâ varlığını korumaktadır. İstanbul ağzıyla konuşan birini samimiyetsiz bulma ya da yabancı olarak algılama anlayışı, Erzurum ağzının Erzurumlular tarafından benimsenmesine neden olmuş ve böylece bu ağzın kullanımı daha da artmıştır. Bu ve benzeri sebepler, Erzurum ağzının varlığını korumasına ve güçlenmesine neden olmuştur.

Türkiye Türkçesinin zengin ağızlarından biri olan Erzurum ağzı, coğrafi sahasının genişliği itibarıyla, kendi içinde çok çeşitlilik ve farklılık göstermektedir. Erzurum ili ağızları üzerine çok kıymetli bir çalışma yapan Efrasiyap Gemalmaz (1995: 25) bu ağızları *"Yukarı Karasu-Yukarı Aras ağızları"* ve *"Çoruh boyu ağızları"* olarak ikiye ayırmıştır.[2] Ḫ, bu ağızlar içinde daha çok Yukarı Karasu-Yukarı Aras ağızları ile Çoruh boyu ağızlarının Oltu ve Tortum ağızlarında yaygın bir kullanıma sahiptir. Erzurum ağızları içerisinde en az İspir ağızlarında kullanılan ḫ, yine de Erzurum ili ağızları içerinde en çok kullanılan seslerdendir.

---

[1] Erzurum ağızları, belirtilen eserde ayrıntılı bir şekilde şöyle tasnif edilmiştir:
1.Yukarı Karasu-Yukarı Aras ağızları
1.1. Yukarı Karasu ağızları
1.1.1. Erzurum-Aşkale ağız grubu
1.1.2. Ovacık-Narman ağız grubu
1.2. Yukarı Aras ağızları
1.2.1. Pasinler-Horasan ağız grubu
1.2.2. Hınıs-Tekman-Karayazı ağız grubu
2. Çoruh boyu ağızları
2.1. Oltu ağızları
2.1.1. Oltu-Şenkaya-Olur yerli ağız grubu
2.1.2. Şenkaya-Olur Türkmen ağız grubu
2.1.3. Oltu-Yusufeli ağız grubu
2.2. Tortum ağızları
2.2.1. Tortum yerli ağız grubu
2.2.2. Tortum-Yusufeli ağız grubu
2.3. İspir ağızları
2.3.1. Hunut ağız grubu
2.3.2. Barhal ağız grubu
2.3.2. Norgâh ağız grubu
2.3.4. Çörmeli ağız grubu

4. Ḫ'nin kullanıldığı yerler

4.1. Köklerde kullanımı

4.1.1. İsim kökleri

Kelime başındaki kullanımı

Çoğunlukla, içinde kalın ünlü bulunduran isimlerde kullanılır. İçerisinde ince ünlü bulunduran isimlerde de kullanılır.

"h" ile başlayan alıntı özel isimlerde kullanılır:

Halit *(< Ḫalıt)*, Hatice *(< Ḫedice)*, Halil *(< Ḫelil)*, Hayrettin *(< Ḫeyreddin)*, Hayri *(< Ḫeyri)*, Hayrullah *(< Ḫeyrullah)*

"h" ile başlayan alıntı kelimeler ve Türkçe kökenli kelimelerde kullanılır:

han *(< ḫan)*, hane *(< ḫane)*, hanım *(< ḫanım)*, hala *(< ḫala)*, haraç *(< ḫaraç)*, harç *(< ḫarç)*, hariç *(< ḫariç)*, haşhaş *(< ḫaşḫaş)*, hain *(< ḫayın)*, haber *(< ḫeber)*, *hafif (< ḫefif)*, hasır *(< ḫesir)*, hasta *(< ḫeste)*, hayır *(< ḫeyir)*, hıyar *(< ḫıyar)*, hızar *(< ḫızar)*, hoca *(< ḫoca)*, hor *(< ḫor)*, hoş *(< ḫoş)*, hoşaf *(< ḫoşaf)*, hoyrat *(< ḫoyrat)*

Kelime ortasındaki kullanımı

İçerisinde *"h"* bulunduran Türkçe kökenli ve alıntı kelimelerde kullanılır:

ahşap *(< aḫşap)*, bahçe *(< baḫçe)*, sahte *(< seḫte)*, taht *(< taḫt)*

İçerisinde *"k"* bulunduran Türkçe kökenli ve alıntı kelimelerde kullanılır:

akıl *(< aḫıl)*, ahır *(< aḫır)*, akşam *(< aḫşam)*, arka *(< arḫa)*, çukur *(< çuḫur)*, fakat *(< faḫat)*, fakir *(< faḫir)*, maksat *(< maḫsat)*, makbul *(< maḫbul)*, bakır *(< paḫır)*, yoksul *(< yoḫsul)*

Kelime sonundaki kullanımı

Sonunda *"h"* sesi bulunan Türkçe kökenli ve alıntı kelimelerde kullanılır:

sabah *(< sabaḫ)*

Sonunda *"k"* sesi bulunan Türkçe kökenli ve alıntı kelimelerde kullanılır:

bacak *(< bacaḫ)*, bacanak *(< bacanaḫ)*, çok *(< çoḫ)*, dudak *(< dudaḫ)*, kulak *(< ḳulaḫ)*, şafak *(< şafaḫ)*, tabak *(< tabaḫ)*, tok *(< toḫ)*, toprak *(< topraḫ)*, ufak *(< ufaḫ)*, uzak *(< uzaḫ)*, yok *(< yoḫ)*

4.1.2. Fiil kökleri

Sonunda *"k"* sesi bulunan Türkçe kökenli ve alıntı kelimelerde kullanılır:

ak- *(< aḫ-)*, bak- *(< baḫ-)*, bık- *(< bıḫ-)*, bırak- *(< bıraḫ-)*, çık- *(< çıḫ-)*, kork- *(< korḫ-)*,

sık- *(< sıḫ-)*, yak- *(< yaḫ-)*, yık- *(< yıḫ-)*

4.2. Eklerde kullanımı

4.2.1. Yapım ekleri

4.2.1.1. İsimden isim yapan yapım ekleri

Sonu *"k"* ile biten ekler, özellikle kalın ünlülerden sonra, Erzurum ağzında *"ḫ"* sesi ile biter.

+lık

analık *(< analıḫ)*, dostluk *(< dostluḫ)*, çıraklık *(< çıraḫlıḫ)*, insanlık *(< insanlıḫ)*, kışlık *(< ḳışlıḫ)*, kuraklık *(< kuraḫlıḫ)*, pilavlık *(< pilavlıḫ)*, yazlık *(< yazlıḫ)*

+cak

oyuncak *(< oyuncaḫ)*, yumurcak *(< yumurcaḫ)*

+cık

azıcık *(< azıcıḫ)*, daracık *(< daracıḫ)*, elmacık *(< elmacıḫ)*, ufacık *(< ufacıḫ)*

+ak

başak *(< başaḫ)*, batak *(< bataḫ)*, yanak *(< yanaḫ)*

+duruk

boyunduruk *(< boyunduruḫ)*

4.2.1.2. İsimden fiil yapan yapım ekleri

-ık

acık- *(< acıḫ-)*

4.2.1.3. Fiilden isim yapan yapım ekleri

-acak

salıncak *(< salıncaḫ)*, sıkacak *(< sıḫacaḫ)*, yakacak *(< yaḫacaḫ)*

-ak

durak *(< duraḫ)*, kaçak *(< ḳaçaḫ)*, korkak *(< ḳorḫaḫ)*, sokak *(< soḫaḫ)*, yatak *(< yataḫ)*

-ık

açık *(< açıḫ)*, çıkık *(< çıḫıḫ)*, karışık *(< ḳarışıḫ)*, uçuk *(< uçuḫ)*, yıkık *(< yıḫıḫ)*

-mak

çalışmak *(< çalışmaḫ)*, okumak *(< oḫumaḫ)*

-ku

uyku *(< uyḫu)*

-anak

tutanak *(< tutanaḫ)*, yığınak *(< yığınaḫ)*

-amak

basamak *(< basamaḫ)*, kaçamak *(< ḳaçamaḫ)*

-alak

yatalak *(< yatalaḫ)*

-sak

tutsak *(< tutsaḫ)*

4.2.1.4. Fiilden fiil yapım ekleri

Bu eklerden herhangi birinde ḫ'li kullanıma rastlanmamaktadır.

4.2.2. Çekim ekleri

4.2.2.1. 1. Çokluk şahıs eki -k

Ekteki *"k"*nin *"ḫ"* ile telaffuz edilmesi nedeniyle ek, *"-ḫ"* şeklinde kullanılmaktadır.

Çoğunlukla kalın ünlülerle, bazen de ince ünlülerle kullanılır:

Geniş zaman ekiyle çekimlenme durumu

anlarız *(< annarıḫ)*, duyarız *(< duyarıḫ)*, yaparız *(< yaparıḫ);*

görürüz *(< görürüḫ)*, biliriz *(< bilirıḫ)*, söyleriz *(< söylerıḫ)*

Şimdiki zaman ekiyle çekimlenme durumu

Geniş zaman ekiyle çekimlenme durumuna benzer:

anlıyoruz *(< anniriḫ)*, duyuyoruz *(< duyuriḫ)*, yapıyoruz *(< yapiriḫ)*;

görüyoruz *(< göririḫ)*, biliyoruz *(< biliriḫ)*, söylüyoruz *(< söyliriḫ)*

Görülen geçmiş zaman ekiyle çekimlenme durumu

anladık *(< annadıḫ)*, duyduk *(< duyduḫ)*, yaptık *(< yapdıḫ)*;

gördük *(< gördüḫ)*, bildik *(< bildıḫ)*, söyledik *(< söyledıḫ)*

Öğrenilen geçmiş zaman ekiyle çekimlenme durumu

anlamışız *(< annamışıḫ)*, duymuşuz *(< duymuşuḫ)*, yapmışız *(< yapmışıḫ)*;

görmüşüz *(< görmüşüḫ)*, bilmişiz *(< bilmişıḫ)*, söylemişiz *(< söylemışıḫ)*

Gelecek zaman ekiyle çekimlenme durumu

anlayacağız *(< anniyacayıḫ)*, duyacağız *(< duyacayıḫ)*, yapacağız *(< yapacayıḫ)*;

göreceğiz *(< göreceyıḫ)*, bileceğiz *(< bileceyıḫ)*, söyleyeceğiz *(< söyleyeceyıḫ)*

Emir ekiyle çekimlenme durumu

anlayalım *(< anniyaḫ)*, duyalım *(< duyaḫ)*, yapalım *(< yapaḫ)*;

görelim *(< göreḫ)*, bilelim *(< bileḫ)*, söyleyelim *(< söyliyeḫ)*

Şart ekiyle çekimlenme durumu

annasaḫ *(<anlasak)*, duysak *(< duysaḫ)*, yapsak *(< yapsaḫ)*;

görseḫ *(<görsek)*, bilseḫ *(<bilsek)*, söylesek *(< söyleseḫ)*

İstek ekiyle çekimlenme durumu

anlayalım *(< anniyaḫ)*, duyalım *(< duyaḫ)*, yapalım *(< yapaḫ)*;

görelim *(< göreḫ)*, bilelim *(< bileḫ)*, söyleyelim *(< söyliyeḫ)*

Gereklilik ekiyle çekimlenme durumu

anlamalıyız *(< annamaliyıḫ)*, duymalıyız *(< duymaliyıḫ)*, yapmalıyız *(< yapmaliyıḫ)*;

görmeliyiz *(< görmeliyıḫ)*, bilmeliyiz *(< bilmeliyıḫ)*, söylemeliyiz *(< söylemeliyıḫ)*

4.2.2.2. Gelecek zaman kip eki "-ecek"

Ekin sonundaki *"k"*nin *"ḫ"* ile telaffuz edilmesi nedeniyle ek, *"-acaḫ"* şeklinde kullanılmaktadır.

Özellikle kalın ünlülü kullanımların ardında böyle bir kullanıma sahip olan ek, bazen de ince ünlülü kelimelerle kullanılır. Son yıllarda, özellikle televizyon vasıtasıyla, İstanbul ağzının kullanımının yaygınlaşması sonucu ince ünlü kullanımlarda "-ecek" şeklinin kullanımının da arttığı gözlemlenmektedir.

Bu ekin çekimlendiği durumlar ve şekiller şunlardır:

Teklik 2. şahıs ekiyle çekimlenme durumu

alacaksın *(< alacaḫsın)*, duyacaksın *(< duyacaḫsın)*, yapacaksın *(< yapacaḫsın)*;

göreceksin *(< göreceḫsın)*, bileceksin *(< bileceḫsın)*, diyeceksin *(< diyeceḫsın)*

Bu çekimde, ince ünlülü kullanımlarda ḫ sesinin yerine çoğunlukla, son yıllarda, "h" sesi kullanılmaktadır; bunun yanı sıra, çok az da olsa, "k" sesiyle kullanım da görülmektedir.

göreceksin *(< görecehsin)*, bileceksin *(< bilecehsin)*, diyeceksin *(< diyecehsin)*

Teklik 3. şahıs ekiyle çekimlenme durumu

alacak *(< alacaḫ)*, duyacak *(< duyacaḫ)*, yapacak *(< yapacaḫ)*;

görecek *(< göreceḫ)*, bilecek *(< bileceḫ)*, diyecek *(< diyeceḫ)*

Bu çekimde, ince ünlülü kullanımlarda ḫ sesinin yerine, çok az da olsa, "h" sesi de kullanılmaktadır:

görecek *(< göreceh)*, bilecek *(< bileceh)*, diyecek *(< diyeceh)*

Çokluk 1. şahıs ekiyle çekimlenme durumu

alacağız *(< alacayıẖ)*, duyacağız *(< duyacayıẖ)*, yapacağız *(< yapacayıẖ)*;

göreceğiz *(< göreceyıẖ)*, bileceğiz *(< bileceyıẖ)*, diyeceğiz *(< diyeceyıẖ)*

Çokluk 2. şahıs ekiyle çekimlenme durumu

alacaksınız *(< alacaẖsız)*, duyacaksınız *(< duyacaẖsız)*, yapacaksınız *(< yapacaẖsız)*;

göreceksiniz *(<göreceẖsız)*, bileceksiniz *(<bileceẖsız)*, diyeceksiniz *(< diyeceẖsız)*

Bu çekimde, ince ünlülü kullanımlarda ẖ sesinin yerine, çok az da olsa, "h" sesi de kullanılmaktadır.

göreceksiniz *(< görecehsiz)*, bileceksiniz *(< bilecehsiz)*, diyeceksiniz *(<diyecehsiz)*

Çokluk 3. şahıs ekiyle çekimlenme durumu

alacaklar *(< alacaẖlar)*, duyacaklar *(< duyacaẖlar)*, yapacaklar *(< yapacaẖlar)*;

görecekler *(< göreceẖler)*, bilecekler *(< bileceẖler)*, diyecekler *(< diyeceẖler)*

Bu çekimde, ince ünlülü kullanımlarda ẖ sesinin yerine çok az da olsa "h" sesi de kullanılmaktadır.

görecekler *(< görecehler)*, bilecekler *(< bilecehler)*, diyecekler *(< diyecehler)*

5. Sonuç

Türkiye Türkçesi ağızlarının zengin seslerinden olan hırıltılı h, Erzurum ağzında da yaygın olarak kullanılan seslerdendir. Gerek kelime köklerinde gerekse eklerde yaygın bir kullanıma sahip olan ẖ, daha çok sonu *"k"* ve *"h"* ile biten, çoğunlukla da içinde kalın ünlü bulunduran kelimelerde kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesinin dışındaki diğer Türk lehçelerinde de yaygın olarak kullanılan ẖ, Türkiye Türkçesinde harf olarak bulunmasa da ses olarak varlığını korumaktadır. Özellikle de Doğu, Güneydoğu ve Orta Anadolu başta olmak üzere birçok bölgede yaygın olarak kullanılmaktadır.

Erzurum ağzının çok belirgin seslerinden olan hırıltılı h, Erzurumlunun ağzında kendine özgü bir ahenk ve ses değeri kazanmıştır. Türkiye Türkçesinin standart ağzını oluşturan İstanbul ağzı, Türkün ağzında ne kadar güzel ve anlamlı duruyorsa Erzurum ağzındaki bu ses de Türkün ağzında o kadar anlamlı ve güzel durmaktadır. Erzurumlu samimiyetini, duyarlılığını bu ve benzeri seslerle duyurur. Erzurumlu bu sesleri kullanırken daha rahat konuşur, kendini daha rahat ifade eder. Erzurum ağzında özellikle 1. çokluk şahıs eki ve gelecek zaman ekinin kullanımında bu eklerdeki *"k"*nin yerine çok belirgin olarak ẖ kullanılmaktadır.

İstanbul ağzının yaygınlaşmasıyla birlikte ḫ sesi, özellikle şehirleşmiş ve eğitim seviyesi yükselmiş kişilerin ağzında *"k"* ya da *"h"*ye dönüşse de, çok büyük çoğunluk tarafından kullanılmaya devam etmektedir. Türkiye Türkçesinin ağızlarında var olan her ses, Türkçenin özündeki zenginliğin bir delili olduğu için bu ses de bu zenginliğin Erzurum ağzındaki yansımalarından biridir.

Erzurum ili ağızları üzerine bu zamana kadar çok önemli çalışmalar yapılmış olsa da Erzurum ve çevresi, hâlâ, Türkiye Türkçesi ağız çalışmaları açısından büyük bir zenginlik taşımakta ve bu konuda araştırmacıların ilgisini beklemektedir.

6. KAYNAKLAR

ATILCAN, İlhan Coşkun (1977), *Erzurum Ağzı Halk Deyimleri ve Folklor Sözlüğü*, İstanbul: Erzurum Halk Oyunları-Halk Türküleri Derneği yay.

BANGUOĞLU, Tahsin (1995), *Türkçenin Grameri,* Ankara: TDK yayınları.

BURAN, Ahmet (2004), "Konuşma Dili-Yazı Dili İlişkileri ve Cumhuriyet Devrinde Yazı Dilinin Ağızlardan Aldığı Kelimeler Üzerine Bir Değerlendirme", *Zeynep Korkmaz Armağanı*, Ankara: TDK yay.

BOZKURT, Fuat (2000), *Türkiye Türkçesi,* Ankara: Hatiboğlu yayınları.

ERCİLASUN, Ahmet Bican (2002), Kars İli Ağızları Ses Bilgisi, Ankara: TDK yay.

ERGİN, Muharrem (2004), *Türk Dil Bilgisi,* İstanbul: Bayrak yayınları.

GENCAN, Tahir Nejat (2001), *Dilbilgisi,* İstanbul: Ayraç Yayınevi

GEMALMAZ, Efrasiyap (1995), *Erzurum İli Ağızları*, 3 cilt, Ankara: TDK yay.

GÜLENSOY, Tuncer (2000), *Türkçe El Kitabı*, Ankara: Akçağ yay.

HENGİRMEN, Mehmet (1998), *Türkçe Dilbilgisi*, Ankara: Engin yayınevi

KORKMAZ, Zeynep ve diğerleri (2001), *Türk Dili ve Kompozisyon Bilgileri*, Ankara: Yargı yayınevi.

SAĞIR, Mukim (1995), Erzincan ve Yöresi Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük), Ankara: TDK yay.

OLCAY, Selahattin (1995), *Erzurum Ağzı (İnceleme-Derleme- Sözlük)*, Ankara: TDK yayınları.

TÜRKİYE TÜRKÇESİNİN İSTANBUL AĞZI VE ONUN AZERBAYCAN YAZI DİLİ ÜZERİNDE ÇEŞİTLİ DÖNEMLERDE YAPTIĞI ETKİ

Kemale ELEKBEROVA*

İstanbul'un Türklerin hayatında, kültüründe, tarihinde büyük önemi olduğu gibi İstanbul Türkçesi de Türk dilinde büyük önem taşımaktadır. Zira İstanbul Türkçesi Türk yazı dili gibi tercih edilerek kullanılmaktadır. Gerçi İstanbul Türkçesinin yazı dili oluşu bile büyük tartışma konusu olmuştur. Ziya Gökalp "Türkçülüğün Temelleri" eserinde bu konuyla ilgili yazıyordu: "Türkiye'nin millî dili İstanbul Türkçesidir, buna hiçbir kuşku yok! Fakat İstanbul'da iki Türkçe var: biri konuşulan, fakat yazılmayan İstanbul ağzı, ötekisi yazılan, fakat konuşulmayan Osmanlı dilidir. Acaba, millî dilimiz bunlardan hangisi olacaktır?"

Ziya Gökalp Osmanlı Türkçesinin zorluğunu belirtiyor ve onun konuşma dili olamayacağını belirtiyor, onun Arapça, Farsça ve Türkçenin karışımı olan Osmanlı Esperantosu adlandırıyordu. Oysa yazı dili olmayan, fakat yaygın olarak konuşulan İstanbul ağzını resmî olarak yazı dili yapmak gerektiğini söylüyordu. Böylece de iki dillilikten (farklı yazma ve konuşmadan) kurtulunabilinirdi. Ziya Gökalp bu sorunun çözümünü şöyle görüyordu: "Osmanlı dilini hiç yokmuş gibi bir tarafa bırakarak, halk edebiyatına temel görevi yapan Türkçeyi millî dil saymak yeterliydi: işte, Türkçüler dilimizdeki ikiliği ortadan kaldırmak için bu temel ilkeyi kabullenmekle yetindiler: İstanbul halkının ve özellikle İstanbul hanımlarının konuştuğu gibi yazmak! Bu şekilde yazılacak İstanbul konuşma diline yeni dil, sonra güzel Türkçe, daha sonra yeni Türkçe adı verildi".

Z. Gökalp'ın bu konudaki fikirlerini onun Türkçe – İstanbul Türkçesi hakkındaki fikirlerini dil hakkında yazdığı şiirinden kısa bir parçayı örnek vererek özetleyebiliriz:

Güzel dil Türkçe bize,
Başka dil gece bize.
İstanbul'ca konuşmak
En saf, en ince bize.

* Azerbaycan Millî Bilimler Akademisi Z.Bünyadov adına Şarkiyat Enstitüsü, BAKÜ

Daha 20. yüzyılın başlarında Osmanlı Türkiyesi'yle Azerbaycan'ın ilişkileri canlanmaya başladı. (Türkiye Cumhuriyeti henüz kurulmadığından bu dönem Türkçesini Osmanlı Türkçesi olarak adlandırıyoruz. Gerçi konumuz Arap ve Fars dillerinin karması olan Osmanlı dilinin kendisi değil.) Çar Rusyası'nın sömürgesi olan hiçbir Azerbaycanlıya Osmanlı Türkiyesi'ne gitme izni verilmezdi. Rusya bu kardeş milletin yakınlaşmasından korkuyordu. Geneldeyse o dönemde üç devletin – Rusya, İran ve Türkiye'nin Azerbaycan üzerinde büyük etkisi görülmekteydi. Herhangi bir dilin, kültürün diğer ülkede yaygınlaşmasının ve yazı dili hâline gelmesinin birkaç nedeni olabilir;

1. Ülkedeki toplumsal ve siyasal durum,
2. Eğitimin dili,
3. Basının dili.

Bunun dışında Kafkasya'da Türkiye'de, Rusya'da ve Batı ülkelerinde eğitim almış çok sayıda aydın kuşak yetişmekteydi ki, onlar da yeni kuşağa temel olacaklardı. İşte ülkedeki toplumsal ve siyasal durumdan yararlanan bu aydın kısım ülkede, özellikle Bakü'de okullar açma kararını verdi. Aydın kişilikli zengin insanlar da onlara maddi destek vermeye başladı.

Aynı dönemde Bakü bölgenin hem zenginlik (doğal olarak petrol sayesinde), hem de buna bağlı olarak kültürel açıdan merkezi sayılırdı. 20. yüzyılın başlarında bölgede en etkin millet de Azerilerdi. Nitekim Ermenistan diye bir devlet daha kurulmamıştı bile, Gürcistan'daysa Azeriler nüfusun çoğunu oluşturmaktaydı. Resmî olarak baskı görse de, Azerbaycan Türkçesi Kafkasya bölgesi için iletişim dili niteliğindeydi. Fakat Rusya Azerbaycan dilinin yazı dili düzeyinde gelişmesini engellemiş, Rusçayı resmî yazışma dili yapmıştı. Çok eskilerden grameri yapılan Azerbaycan dilinin bu dönemde doğru düzgün imla kılavuzu yoktu. Aydın kısım da yeni açacakları okullarda eğitim dili arayışlarına çıktılar. Dillerine en yakın bildikleri Osmanlı Türkçesini tercih ettiler. Bakü'ye Türkiye'den öğretmenler davet etmeye başladılar. Azerbaycan'a özellikle Bakü'ye gelen Türkler yerli halkın konuştuğu dile de dikkat vermiş ve onu Türkiye Türkçesinin ağızlarıyla kıyaslamışlar. 1906'lı yıllarda Bakü'ye gelmiş Müallim Cevdet Yinençalp bu konuda "Ahalinin dili Türkçedir. Fakat Anadolu Türkçesi gibi. Herhâlde Bolu Türkçesi gibi kaba değil"[2] diye yazmış.

Türkiye Türkçesinin İstanbul ağzı Azerbaycan dilini hem de Azerbaycan yazı dilini çok etkilemiştir. Daha 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da en yaygın dillerden biri de Osmanlı Türkçesiydi. Ve doğal olarak Osmanlı Türkçesinin İstanbul ağzını özel olarak belirtmemiz gerekiyor. O dönemde İstanbul Türkçesi Türkiye'de yazı dili olduğu için Türk uluslarının ileri gelenlerinin çoğunda büyük etken olduğu denilebilir. Burada İstanbul ağzı Azerbaycan Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi gibi iki lehçe arasında köprü olarak ağızlık çerçevesinden çıkarak ortak Türkçeye kanat açtı diyebiliriz. Bu yüzden de Türkiye Türkçesi ağızları arasında yurt dışına çıkarak Türkiye'yi temsil edeni İstanbul ağzıdır.

---

[1] Osman Engin. Muallim Cevdet'in Hayatı, Eserleri, Kütüphanesi. İstanbul 1937. s.97

Dönemin ders kitapları da tabii olarak Türkiye'den getiriliyordu. Çünkü 20. yüzyılın başlarında derslik bulmak çok zordu. Bakü'ye gelen Türk öğretmenler ders programlarını Osmanlı Türkçesiyle yapıyor, derslerini de bu dilde okutuyorlardı. Ahmet Kemal yazıyor: "….Bakü'deki münevver kitapçıları İstanbul'a gönderdim ve bütün tedrisi İstanbul kitaplarından yapmaya başladım. Bu diğer mekteplere de numune oldu. Bundan sonra İstanbul kitapçılarıyla Bakü kitapçıları arasında kuvvetli bir temas başladı. Ve az bir zaman içinde bütün Kafkas İstanbul matbuatıyla doldu"[3]. Zaten burada Türk öğretmenlerin yaptığı etkinin ne denli geniş yelpazeye sahip olduğu anlaşılmaktadır.

O dönemde Türklerin kendileri bile yazı dilini İstanbul dili, İstanbul yazısı adlandırıyorlardı. Azerbaycan'a büyük hizmetler vermiş Muallim Cevdet anılarında yazıyordu: "Bakü'de İstanbul yazısını öğretmeden önce bu yazı (o topladığı hat koleksiyonundan örnek veriyor – E.K.) kullanıyordu. Ali Bey Hüseyinzade, Ahmet Kemal ve benim sayemde İstanbul rıka yazısı oralarda tatbik ediliyordu. Özellikle Ahmet Kemal ve ben iki mektebe ve dolayısıyla sekiz mektebe hâkimdik. Yüzlerce talebemize rıka hattını öğretmiştik"[4].

Bununla yetinmeyen Azerbaycan aydınları İstanbul ağzının ortak yazı dili olması konusuna da değinmişlerdi. Oysa ortak yazı dili hep tartışma konusu olmuş. Ona karşı olanlar gibi destekleyenleri de vardı. Bu konu toplu tutuklamaların başlatıldığı 1930'lu yıllara kadar devam etmiştir. Türkiye'de eğitim almış Cabbar Efendizade "Maarif ve Medeniyet" dergisinin 1926 yılı, 2 – 3. sayısında "Umumi Edebi Türk Dili Meselesi" adlı makalesinde yazıyordu: "Dört beş yüzyıl bundan önce hatta Kazan diliyle İstanbul dili ya birmiş veya yakınmış. Müthiş İvan tarafından Kazan şehri alındıktan sonra orada basılan beyannamelerin İstanbul şivesinde yazıldığı ele geçen vesikalardan anlaşılmıştır".

Burada dikkat çeken şey, İstanbul şivesinin (ağzının) yazı dili olarak okurlara sunulmasıdır. Bu da o demek oluyor ki, bir tek Azerbaycan'da değil, tüm Kafkasya'da Türkiye'deki (Osmanlı'daki) dili direkt olarak İstanbul dili – şivesi adlandırıyorlarmış.

20. yüzyılın başlarında çok okunan ve çok sevilen ünlü Azerbaycan şairi Hüseyin Cavid'i de anmak isterdim. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi mezunu olan Cavid'in Azerbaycan edebiyatı üzerinde etkisi büyüktür.

Daha sonralar Bakü'de çeşitli okullarda edebiyat dersleri okutan Cavid öğrencilerine Türk yazar ve şairlerini, özellikle de hocası Abdulhak Hamit'i, anlatmış onları sevdirmiştir. O dönemde halkta şiire, sanata karşı büyük bir aşk varmış. Öğrencileri onun tüm Türk şairlerinden ezbere verdiği örneklerden etkilenir ve onlar da bu şiirleri ezberlerlermiş. Eserlerini Osmanlı yani İstanbul Türkçesiyle yazıya döken Cavid takiplere, eleştirilere rağmen yolundan caymamış, dilini değişmemiş, bundan alınmış, eserlerinin sonuna hep "imlasına dokunulmasın" notunu yazmıştır.

---

2 Osman Engin. Muallim Cevdet'in Hayatı, Eserleri, Kütüphanesi. İstanbul 1937. s.97.

3 Adı geçen eser.

O dönemlerde Cavid'in tiyatro oyunları çok popülerdi ve dillerde dolaşıyordu. Halk onun eserlerini ezbere biliyor ve çok seviyordu. Bu ne demekti peki? Bu da doğal olarak halkın İstanbul Türkçesiyle tanışması ve onu sevmesinden başka bir şey değildi.

Dönemin aydın kişilerinin dilini konu eden çok sayılı eserlerde dil konusuna defalarca değinilmiş ve kendi fikirlerini yazmışlar. Aybeniz Kengerli yazıyor: "Azerbaycan romantiklerinin eserlerinin dilinin incelenmesi gösteriyor ki, Ali Bey Hüseyinzade ve Mehemmed Hadi'den farklı olarak Hüseyin Cavid, Abdulla Şaik, Abbas Sehhet ve Ahmet Cavad'ın dili anlaşıklı, sade İstanbul Türkçesinin Azerbaycan Türkçesiyle kavuşmasından oluşmaktadır".

Bugün bile Türkiye Türkçesinin ağızlarının Azerbaycan Türkçesi üzerinde büyük etkisi gözlenmektedir. 20. yüzyılın başlarında bunun en büyük etkeni gazete ve dergiler olduysa, bugün bu etken doğal olarak televizyondur. Bugün televizyon insanları, özellikle çocukları büyük ölçüde etkilemekte. Çocuk programlarını, çizgi filmlerini bu etkenlere ait edebiliriz. Nitekim, Türkiye televizyonunu seyreden çocuklar günlük yaşantılarında hep Türkiye Türkçesinde konuşmaya özen göstermekteler. Uzak bölgelerde bile çocuklarımızın Türkiye Türkçesiyle konuşmalarına bizzat tanığız. Nitekim Azerbaycan Türkçesi ağızları konuşulan bölgelerimizde bile çocuklar kendi aralarında oynarken uydu aracılığıyla Türkiye'nin televizyon kanarlındaki dizi ve çizgi filmlerinin diliyle konuşuyorlar. Bu etki yazı diline bile yansımaktadır. Nitekim, gazete, dergi ve hatta televizyon dilinde sık sık Türkiye, özellikle de İstanbul Türkçesinden alınma sözler kullanılmaktadır. Bugün Azerbaycan yazı diliyle özleştiği söylenebilecek sözlere şu örnekler verilebilir: **vazgeçmek, önem, önemli, öncül, önemseme, başkan.**

Türkiye'nin çeşitli yörelerini konu edinen televizyon dizilerinde konuşulan ağızlar halkın ilgi ve merak odağı olmuştur. Onu da belirtmemiz gerekir ki, ister 20.yüzyılın başlarında, isterse de günümüzde bu süreci destekleyenlerden çok karşı çıkanları olmuş ve vardır. Fakat dilin canlı bir varlık olduğunu düşünürsek, bu etki bizim isteğimize bağlı olmadan dilimize yansımaktadır.

KAYNAKLAR

Ziya Gökalp. Türkçülüyün esasları. (Azerbaycan Dilinde). Bakü. 1991.

Osman Engin. Muallim Cevdet'in Hayatı, Eserleri, Kütüphanesi. İstanbul 1937.

Refik Zeka Handan. Cavid seneti. Bakü 1981.

T. Hacıyev. XX esrin evvellerinde Azerbaycan edebi dili. Bakü 1977.

G. Memmedli. Cavid – ömür boyu. Bakü 1982.

Turanın bir eli var ve yalnız bir dili var. (Hazırlayanı ve gürüşün yazarı: Aybeniz Kengerli). Bakü 2007.

DİYARBAKIR AĞZINDA DEYİMLER
LES EXPRESSİON DANS LE DİALECTE DE DİYARBAKIR

Münir ERTEN*

Deyimler, yazılı olsun sözlü olsun, anlatımda bazı kavram, duygu ve düşünceleri mecaz yoluyla daha iyi ve farklı ifade etme özelliği taşıdıkları için sıkça başvurduğumuz kalıplaşmış kelime, kelime grubu veya cümlelerdir.

Deyim, Türkçe Sözlük ve dil bilgisi terimleri sözlüklerinde yakın ve benzer cümlelerle tanımlanmıştır:

"*Genellikle gerçek anlamından az çok ayrı, ilgi çekici bir anlam taşıyan kalıplaşmış söz öbeğidir.*" (Türkçe Sözlük 2005: 517),

"*Gerçek anlamından farklı bir anlam taşıyan ve çekici bir anlatım özelliğine sahip olan kelime öbeği*.." (Korkmaz 1992: 43),

"*Çekici bir anlatım özelliği taşıyan genellikle gerçek anlamından ayrı bir anlamı bulunan kalıplaşmış kelime öbeği*." (Topaloğlu 1989: 55),

"*Bir tür sözlüksel birim oluşturan anlambilim toplaşması; genellikle öz anlamından az çok ayrı bir anlam içeren kalıplaşmış söz.*" (Vardar 1980: 57),

"*Anlatım gücünü artırmak için gerçek anlamı dışına kayan, bazı kelimeleri değişmediği halde bazıları değişip çekimlenebilen kalıplaşmış birden çok kelime*." (Hatiboğlu 1969: 28),

"*Gerçek anlam dışına kayan kalıplaşmış söz*." (Koç 1992: 77),

"*Genellikle gerçek anlamının dışında kullanılan, anlatımı daha güzel ve etkili yapan, toplum tarafından ortak olarak benimsenen kalıplaşmış söz*." (Hengirmen 1999: 116).

Tanımların ortak özelliği olarak dikkati çeken nokta, deyimlerin *gerçek anlamdan farklı bir anlam taşımak*, yani, *değişmece (mecaz) yoluyla anlatım* özelliğine sahip olmalarıdır. Bunu, yapı bakımından, bazen tek kelime; bazen kelime grubu; bazen cümleler şeklinde, bazen de hiçbir dil bilgisi kuralına uymayan özel kalıplar kullanmak suretiyle sağlarlar.

Bir başka özellikleri de yaşanmış veya yaşanması olası bir olaya dayanmalarıdır. [2]

Daha önce yayımlanmış olan Diyarbakır Ağzı (Erten 1994) adlı doktora te-

---

* Yrd. Doç. Dr., D. Ü. Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Böl. Öğr. Üyesi, DİYARBAKIR merten@dicle.edu.tr

2 Deyimlerin yapı ve anlam bakımından özelikleri için bakınız: (Aksoy 1978: 403- 425)

zimizde ve İlimiz Diyarbakır (Erten 2005) adlı çalışmamızda değinemediğimiz deyimler konusunu ele aldık. Burada, Diyarbakır ağzında kullanılan bütün deyimleri değil, otuz beş yıllık bir dikkat ve emek sonucu bir araya getirdiğimiz, mümkün olduğunca Diyarbakır'a özgü olanları belirlemeye çalıştık. Özgün olduklarından emin olmak için yakın bölge ağızları olan Urfa Ağzı'nı (saraç 1987) (Özçelik 1997), Elazığ Ağzı'nı (Buran 2003: 205- 208), Van Gölü Kuzey Havzası Ağızları'nı (Gönen 2003: 248-249) ve Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler'i tarayıp karşılaştırmalar yaptık. Daha iyi anlaşılmalarını sağlamak için açıklamalar yaptık ve bazılarının dayandığı veya kaynaklandığı olayları da anlatmaya çalıştık.

Ağız özelliklerinin daha iyi yansıtılabilmesi ve gerçeğe yakın bir şekilde seslendirilebilmelerine olanak sağlamak amacıyla bazı sesler için çeviri yazı işaretleri kullanmayı uygun bulduğumu da belirtmek istiyorum.

ʿAdm olmaḫ: Boşa gitmek, yok olmak.

Alaylıḫ: Düğün, bayram veya önemli günlerde giyilen elbise.

Am duri çillik öti: Büyük dururken onun yerine küçük biri konuştuğunda söylenen bir deyim.

Ardına (peşine) vėrmaḫ: Takip etmek, peşine düşmek.

ʿArız olmaḫ: Yapışmak, takılmak; bir şeyden vazgeçmemek.

Arḳa üsti gėtmaḫ: Çok mutlu ve memnun olmak, gurur duymak.

Ayı görüp aynan, çayı görüp çaynan: Hiç düşünmeden herkesle her yere giden insanlar için kullanılır.

Ayıdır mayıdır erimdir, çerdir çöptür evimdir: Kadınların kendi eşinin ve evinin başkalarının eşi ve evi ile mukayese edilmeyeceğini anlatmak için kullandıkları bir deyimdir.

ʿAyyareci: Herkese yaranmaya çalışan, yağ çeken.

Baş gelmaḫ: Üstesinden gelmek, baş etmek.

Baş girmaḫ, göt çiḫmaḫ: Gereğinden fazla içli dışlı olmak.

Bi gün he, bi gün yoḫ: Gün aşırı.

Bi ḳıl üstine gėyinmaḫ: Çok uyumlu, temiz ve güzel giyinmek.

Birbirini almaḫ: Bir olayı atlatamadan diğerine dalmak, biri bitmeden diğeri gelmek.

Bizimki cevizdir şaḳḳıldi, ḫaḫınḳi undur basılı: Kendisi ile ilgili her şeyin herkes tarafından duyulduğu veya bilindiği, başkaları ile ilgili şeylerin ise sır gibi saklandığı durumlar için kullanılır.

Bol götten ossurmaḫ: Kısıtlı imkânlara rağmen imkânları çok iyi imiş gibi davranmak; gereksiz cömertlikte bulunmak.

Canının celladı olmaḫ: Kendini boş yere, gereğinden fazla yormak.

Cır dėmaḫ: Bir şeyin gereğinden fazla olması veya yapılması durumunda kullanılır.

Cızıḫ çekmaḫ: Bir şeyin artık gerçekleşmeyeceğini düşünerek akıldan çıkarmak, unutmak, vazgeçmek.

Ciger et olmaz: (Evlat için söylenir) İnsanın kendi çocuğu her şeyidir. Başka çocuklarla hiçbir bakımdan karşılaştırılamaz.

Çıllaḳa: şımarık, hoppa, hafif meşrep kız.

Çırig olmaḫ: Çok bulunmak; gereksiz hâle gelmek.

Çin(in)e çalmaḫ: (Omzuna almak, sırtlamak) Birine (hak etmediği hâlde) gerektiğinden fazla değer vermek, arka çıkmak, kollamak.

Çilligini ḳamçi ėtmaḫ: (kadınlar için kullanılır) Kadınlığını kullanarak erkeğine istediğini yaptırmak.

Çükündür kimi olmaḫ: (çükündür: Yörede yetişen kırmızı renkli ve az tatlı küçük pancar) Yüzü pancar gibi (kırmızı) olmak.

Dėdıḫ zār bağda bişendir, bilmedıḫ poḫta şişendir: (Olgunlaşmadığı hâlde hayvan gübresinde kaldığı için şişerek olgunlaşmış gibi görünen üzüm tanesi) Kendisini olduğundan farklı gösterenler için kullanılır.

Dıḳi dıḳina: Tam tamına.

Dili ıslanmaḫ: Konuşup dertleşecek birini bulmak.

Eli eyaği egilmaḫ: Bir şeyi vermek istemediği hâlde vermek zorunda kalmak.

Eli olmamaḫ: Bir şey için bir türlü fırsat bulamamak; bir şeyi yapmayı gönülden istememek.

Eline baḫmaḫ: Ekonomik bakımdan başkasına muhtaç olmak.

Eşşegin böyigini aḫırda unutmaḫ: Asıl önemli olan bir şeyi yapmayı, birini bir yere davet etmeyi vs. unutmak.

Evden ḳaḫmaḫ: Evli kadın veya erkeğin anlaşmazlık ya da küsme sonucu evi terk etmesi.

Fıri tutmaḫ: Başlamışken birçok şeyi bir kerede yapmak.

Gâvurun perhizi: Çok zaman alan, uzun süren olay veya herhangi bir şey için kullanılır.

Gece kuşi gibi tüyünü tökmaḫ: Birisi için hiçbir karşılık ummadan her şeyini hemen verivermek.

Gejo: Dalgın, ne yaptığını bilmeyen.

Gördüğundan göz kirasi: Gördüğü herhangi bir şeyden kendisine de mutlaka bir şeyler isteyenler için kullanılır.

Göti örtüli: Ekonomik bakımdan durumu iyi, hâli vakti yerinde olan.

Ḥama ḥama: Neredeyse (çok yakın veya benzer) olmak.

Ḫanım ėtti ḫeyr ola, ḫalayıḫ ėtti şer ola: (Evin hanımı evde her şeyi yapabilir, ona yakışır, fakat hizmetçi hanımın yaptığı şeyleri yapamaz) Birisinin bencilliğini eleştirmek için söylenir. "Sen yapınca oluyor da ben yapınca neden olmuyor." anlamında söylenir.

Ḥasır dibinin ʿaḳrebi: Çok sinsi ve içten pazarlıklı, başkalarına zarar vermekten hoşlanan kimseler için kullanılır.

Ḥayfını almaḫ: Öcünü, karşılığını almak.

Hėç ėtmaḫ: Bir konuda hiç emek harcanmamış gibi davranmak.

Hėç olmaḫ: Boşa gitmek.

Ḫeyvo: Salak, aptal, geri zekâlı.

Ḫır cır: Öteberi, ıvır zıvır.

Ḫırıflamaḫ: bunamak, ne yaptığını bilmez hâle gelmek.

Ḫırḳaşşek: Öteberi, ıvır zıvır

Ḫoş ėtmaḫ: Bir şeyi, bir olayı veya kimseyi iyi, olumlu, hoş güzel gibi göstermeye çalışmak.

Ḥünnuḳ olmaḫ: Çok sıcak dolayısıyla âdeta pişmek, isilikler dökmek.

ʿİlleş olmaḫ: Bir yerden veya şeyden vazgeçmemek; oturduğu veya yerleştiği yerden kalkmamak.

İnan ėt!: (Yemin) Vallahi, Allah seni inandırsın.

İşeginden atlayan ḳurdeşen olur: (Kurdeşen: Bir cilt hastalığı.) Çevresine zarar veren çok kötü insanlar için kullanılır. Onun idrarının üzerinden atlayan, yani ona bir şekilde yakın olan kurdeşen olur, bunun cezasını çeker.

İşi bitti, s..i ḳıtti: Birine çıkar amaçlı yaklaşıp amacına ulaştıktan sonra hiç arayıp sormayan insanlar için kullanılır.

Ḳaburgası ḳalın olmaḫ: Hiç kimseden, evladından bile maddi menfaat beklememek, beklemediği gibi üstelik onlara yardım etmek.

Ḳadanıp ḳalmaḫ: Üzüntüden veya şaşkınlıktan ne yapacağını bilmez bir hâlde donup kalmak.

Ḳaleden Mısır'a ḳırḫ seferi olmaḫ: Her an, her yere çok rahat gidip gelmek, girip çıkmak.

Ḳırḫ ḳan ėden ḳaḥpe: İki taraf veya kişi arasında lâf taşıyıp bu yüzden taraflardan birinin ölümüne sebep olan.

Ḳıtti gibi: Umulmadık bir şekilde sağlıklı ve sağlam olanlar için kullanılır.

Kôr ocaḫ: Erkek çocuğu olmayanlar için kullanılır.

Ḳuzilarnan ḳırpılmaḫ: Yaşlı olduğu hâlde genç gibi davranmak, gençlerin davranışlarını sergilemek, kendini gençlerle bir tutmak.

Küpe siçan düşmaḫ: Kadınların hamile olup olmadıklarını sormak veya belirtmek için kullanılır: "Kele, küpe siçan düşmiş, yoḫsa, yoḫ? (Hamile mi değil mi?).

L'abutlamaḫ: Birini, bağırıp çağırarak, aşağılayıp azarlayarak bir şeyi yaptığına pişman etmek.

L'abutlanmaḫ: Yapılan bir iş dolayısıyla, birinin aşağılanarak azarlamasına maruz kalmak; yaptığına yapacağına pişman olmak.

Laḥpo: Ağır canlı, tembel, çok yavaş hareket eden.

Leymunli: (Limonlu) İki kişinin arasının pek iyi olmadığı durumlarda kullanılır.

Marasḫordan mal ḳaçirmaḫ: (Mirashor: mirasyedi) Mirasyedi, alnının teriyle kazanmadan birçok şeye birden sahip olduğu için genellikle neyi var neyi yok pek bilmez; bu yüzden bazı şeyler o farkına varmadan elinden alınabilir.

Nė güli gülesen nė ağli ağliyasan: Ne güldüğü belli ne ağladığı. Bazı insanlara karşı nasıl bir tavır alınacağının belli olmadığı durumlarda kullanılır.

Nė sandığın açan var, nė gôran sıçan var: Çocuğu olmayanlar için teselli anlamında kullanılır. Sandığını açan (kız) da yok, bıraktığın varlık sebebiyle aç gözlü, yiyip içip "Neden daha fazla varlık bırakmadın?" diyerek mezarına pisleyen (oğlan) de yok. Yani, ne mutlu sana ki oğlun da yok, kızın da.

Ölü bi gün, şivani bi gün: Ölüm de yası da bir gün. Bir defada olup biten veya olup bitmesi temenni edilen durumlarda kullanılır.

Öli götine pamuḫ: Birine veya bir şeye hiç gerekmediği hâlde boş yere verilen, götürülen şey; boşuna, lüzumsuz.

Öli yaḫani? Çok su içenler için kullanılır. İçinde ölü mü yıkanıyor (ki sen bu kadar çok su içiyorsun)?

Ölüm sıtması tutmaḫ: Üşüme, heyecan veya yüksek ateş sebebiyle çok titreyenler için kullanılır.

Paḫlavadan pay ummaḫ: Duyduğu veya gördüğü her durumdan kendisine de bir şeyler çıkaran, umanlar için kullanılır.

Param rezil, ben 'aziz: (Para ile yapılabilecek şeylerde paraya acımamak gerektiğinin vurgulandığı bir deyimdir.) Ben paramdan daha değerliyim, sağlığım ve rahatım, huzurum için paraya kıymaktan çekinmem.

Pepük olmaḫ: Köle olmak, her söyleneni yapmak; ne yapacağını bilememek.

Pepü(k) ḫatun: Becerikli, hareketli kadın.

Poḫa basmiş taḫta çıḫmiş: Bulunduğu mevkiye meşru olmayan yollarla gelmiş olan; kendisini taşıyamayan, bulunduğu yere yakışmayan insanlar için kullanılır.

Raftan sünger düşdi, ḫanımın başi şişdi: Çok alıngan, kırılgan; başına gelenleri gereğinden fazla büyüten insanlar için kullanılır.

Razi olmadıḫ gôrḫanaya, poççigimiz düşdi tarḫanaya: Az ile veya bulunanla yetinilmediği zaman başa gelebilecek durumlar için kullanılır. Bu deyimin kaynaklandığı olay için anlatılanlar şöyledir:

Bir zamanlar çok güzel bir kız varmış. Çok zengin bir tüccarla evlenmiş. Güzelliğinin verdiği şımarıklıkla kocasına "Beni ölümün olmadığı bir yere götür, ben ölmek istemiyorum." dermiş. Adamcağız da mal almak için hazırlanan kervana karısıyla beraber katılmış, "Gel, seni ölüm olmayan bir yere götüreceğim." diyerek yola revan olmuşlar. Birçok memleketten geçmişler, fakat ölümün olmadığı bir yer görememişler. Bir gün, mezarlığı olmayan bir yere gelmişler. Kocası demiş ki: "Bak hatun, burada mezarlık yok, demek ki ölüm de yok. Buraya yerleşelim, ben de kervanımla gidip mal getireyim." diyerek gitmiş. Aradan aylar geçmiş, adam oraya dönmüş. Doğruca evine gitmiş. Bakmış ki bir kalabalık, yemekler yeniyor, sohbetler ediliyor… Komşularına karısının nerede olduğunu, onların kendisinin evinde ne yaptıkların sormuş. Onlar da: "Sen hoş geldin, hele bir otur bakalım, önce bir yemek ye kendine gel, şu tarhana çorbasından başla." diyerek eline bir de kaşık tutuşturmuşlar. O, çorbayı içerken komşuları da anlatıyormuş olanı biteni. Memleketlerinde neden mezarlık olmadığını, ölenleri bir güzel pişirip yediklerini… Adam anlamış durumu, tam o sırada, kaşığına karısının tarhana çorbasına konan etlerinden poççik (kuyruk sokumu) kısmı gelmiş. Kaşıktaki ete bakarak "Ya, hatun gördün mü: Razı olmadın gorhanaya, poççigin düştü tarhanaya." demiş. Yani sen ölüme razı değildin ama şimdi mezarın bile yok.

Sevindirik olmaḫ: Birdenbire çok sevinmek suretiyle şok geçirmek.

Sivas görini: Çok yoksul insanlar için kullanılır. Üstlerindeki elbise o kadar eski ve incelmiştir ki baktığınızda arkasından Sivas görünür.

Sıtar olmaḫ: Korunmak veya bakılıp kollanmak amacıyla birine veya bir yere sığınmak.

Sıtarlıḫ: Hiç yoktan iyi olan; iyi kötü koruyup kollayan.

Şʿare kesmaḫ: (Şehriye kesmek) Sohbet etmek, dedikodu yapmak.

Şorigi aḫmaḫ: Ağzının suyu akmak; birini veya bir şeyi çok istemek.

Tırabızanaya meme vėrmaḫ: Bir şeyi yapmakta ağırdan almak.

Tʿazillemaḫ: Azarlamak.

Top oynamaḫ: Meraktan hop oturup hop kalkmak; yerinde duramamak.

Uşaḫ saḫlamaḫ: Zor şartlarda çocuk büyütüp, besleyip yetiştirmek.

Üstine gök gürlememiş: Görgüden nasibini almamış; hödük.

Virtigot: Savuran, saçan; gereksiz yere harcadığı için bir şey sahibi olamayan.

Yazıği gelmaḫ: Acımak.

Yerini yapmaḫ: Çıkar amacıyla geleceği düşünerek plan yapmak; ileride olması muhtemel bir durum veya şey için zemin hazırlamak.

Yuḫa tutan: Gezip eğlenmeyi çok seven. Bu deyimle ilgili olarak şöyle bir olay anlatılır: Bir kaynananın iki gelini varmış. İkisi de gezmeyi, eğlenmeyi çok seviyormuş. Bu yüzden evde işler de hep kaynanaya kalıyormuş. Bir gün kaynana evde ekmek kalmadığı için gelinlerine ekmek yapmalarını söylemiş. Onların huyunu bildiği için de komşunun düğününe işleri bitmeden gitmesinler diye de elbiselerini çıkarmalarını istemiş. Gelinler, nasıl olsa çırılçıplak dışarı çıkamazlar, böylece de işler bitmiş olur diye düşünüyorlarmış. Ekmek yapmaya başlayan gelinler komşudan gelen çalgı seslerine daha fazla dayanamamışlar. Yaptıkları yufkalardan alıp birini önlerine, diğerini arkalarına tuttukları gibi doğru düğün evine koşmuşlar. O gün bu gün böyle her eğlentiye, gezmeye koşturanlara "yufka tutan" deyimi kullanılır olmuş.

Yumurtasi soğumaḫ: Bir işi yapmak gerektiğinde yerinden kalkmak istemeyenler için kullanılır.

Yüzi yıḫılmaḫ: İstediği olmayınca, birinden veya bir şeyden hoşnut olmayınca bunu mimikleriyle, suratını ekşiterek belli etmek.

Zıḫtalamaḫ: Bir şeyi yapmak konusunda sözle veya el ile dürtmek.

Zillenmaḫ: Yaşlı bir insanın genç imiş gibi karşı cinsle ilgilenmesi.

Bunlardan **Baş girmaḫ, göt çiḫmaḫ** deyimine **Baş girip, göt çiḫmaḫ** şeklinde Gaziantep ağzında, **Eşşegin böyigini aḫırda unutmaḫ** deyimine Urfa, **eşeğin büyüğünü ahırda unuttum** şeklinde Merzifon ağızlarında, **Fıri tutmaḫ** deyimine **fır kapmak** şeklinde Gaziantep ağzında, **Ḫanım ėtti ḫeyr ola, ḫalayıḫ ėtti şer ola** deyimine **Ḫanım ėtti ḫeyr ola, ḫalayıḫ ėtti *kör* ola** şeklinde ve **Ḥasır dibinin ʿaḳrebi** deyimine **Ḥesir altı ʿaḳrebi** şeklinde Urfa ağzında, **Ḳaburgası ḳalın olmaḫ** deyimine **Ḳaburgası ḳalın** şeklinde Merzifon ağzında, **Ḳuzilarnan ḳırpılmaḫ** deyimine Urfa ağzında, ayrıca **kuzucuklarla kırkılmak** şeklinde Gaziantep, Burdur, Niğde, Van ağızlarında, **bir gırhılmak** şeklinde Elazığ ağzında, **Üstine gök gürlememiş** deyimine ve **Yüzi yıḫılmaḫ** deyimine **yüzünü sallandırmak** şeklinde Gaziantep ağzında, **Yerini yapmaḫ** deyimine Urfa ağzında rastladığımızı da belirtelim.

Deyimlerde kullanılan çevriyazı işaretleri:

ʿA/ʿa: ayınlı a

ė: kapalı, e-i arası e

Ḥ: gırtlak h'si

Ḫ/ḫ: arka damak h'si

Ḳ/ḳ: arka damak k'si

ô: ince o (ince ünsüzler yanında)

KAYNAKÇA

Aksoy, Ömer Asım (1978), *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 2 Deyimler Sözlüğü,* Türk Dil Kurumu Yayınları*: 352/2,* İkinci Baskı, Ankara.

Beysanoğlu, Şevket (1966), *Diyarbakır Ağzı*, Diyarbakır Halkevi Yayınları: 13, Ankara.

Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler I, II (1996), Türk Dil Kurumu Yayınları: 331, Ankara.

Buran, Ahmet, Şerife Oğraş (2003), *Elazığ İli Ağızları*, Elazığ Valiliği Elazığ Kültür Kurultayı Yayını, Elazığ.

Edip, Kemal (1945), *Urfa Ağzı*, T. D. K. D. 25, İstanbul

Erten, Münir (1994), *Diyarbakır Ağzı, İnceleme, Metinler, Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 556, Ankara.

Erten, Münir (2005), *İlimiz Diyarbakır*, İkinci Baskı, Kare Yayınları, İstanbul.

Gönen, Mehmet Emin (2003), *Van Gölü Kuzey Havzası Ağızları*, D. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır.

Hatiboğlu, Vecihe (1969), *Dilbilgisi Terimleri Sözlü*ğü, Türk Dil Kurumu Yayınları: 300, Ankara.

Hengirmen, Mehmet (1999), *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Engin Yayınevi, Ankara.

Koç, Nurettin (1992), *Açıklamalı Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, İnkılap Kitabevi, İstanbul.

Korkmaz, Zeynep (1992), *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 575, Ankara.

Özçelik, Sadettin (1997), *Urfa Merkez Ağzı*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 666, Ankara.

Saraç, Adil (1987), *Şanlıurfa Atasözleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Şanlıurfa.

Topaloğlu, Ahmet (1989), *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*, Ötüken Yayınları: 207, İstanbul.

Türkçe Sözlük (2005), Türk Dil Kurumu Yayınları: 549, Ankara.

Vardar, Berke ve diğerleri (1980), *Dilbilim ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 471, Ankara.

AZERBAYCAN VE İRAN TÜRK AĞIZLARINDA FİİLİN ÖĞRENİLEN GEÇMİŞ ZAMAN FORMASININ DEĞİŞİK BİR ŞEKLİ

Bilgehan Atsız GÖKDAĞ*

Balkanlar, Türkiye, İran, Irak, Azerbaycan, Gürcistan, Türkmenistan, Kıbrıs gibi ülkelerde konuşulan Türkçe, Oğuzca içerisinde ele alınmaktadır. Afganistan ve Özbekistan'da Oğuzca konuşan Türk topluluklarının olduğu bilinmektedir. Bu bölgelerde konuşulan Türkçeyi Oğuzcanın ağızları saymak icap eder. Oğuz ağızları dilsel ölçütlerden hareketle tasnif edilmelidir. İran, Azerbaycan, Türkiye, Irak Türk ağızları şeklinde isimlendirmeler, coğrafi ölçütlerden hareketle yapılmıştır. Erzurum ağzı, Muğla ağzından ziyade Kerkük, Tebriz, Nahçıvan, Borçalı ağızlarına daha yakındır. Bu ağız bölgeleri ise dört ayrı ülkenin sınırları içindedir. Türkiye, Azerbaycan ve Türkmenistan sınırları içindeki ağızlar yeterince incelenmiştir. Ancak İran ve Irak'taki ağızlar için aynı şey söylenemez. Hâlbuki söz konusu bölgelerde Türklerin bin yıldan fazla bir zaman yaşadığı bilinmektedir. Eski Oğuzcanın ses ve şekil özellikleri günümüzde daha çok İran'daki ağızlarda yaşamaktadır. İran Türklerinin konuşma dillerinde dikkat çekici bazı gramer ögelerine rastlanmaktadır. Öğrenilen geçmiş zaman çekimi bilindiği gibi Oğuzca'da *–mIş, -An* ve *–Ib* ekleriyle yapılır (Çarıyarov 1969; Ercilasun 2006).

-Ib eki öğrenilen geçmiş zaman eki olarak Azerbaycan ve Türkmenistan yazı dillerinde kullanılmaktadır. Ayrıca Oğuz ağızlarının birçoğunda konuşma dilinde bulunur. Günümüz Azerbaycan yazı dilinde I. şahıs çekimlerinde kullanılmayan ekin diğer şahıslara göre çekimi şöyledir:

II. şahıs: *alıbsan – alıbsınız*

III şahıs: *alıb(dır) – alıb(dır)lar*

Çap birlä sana yar olubäm (Kişverî)

Mehrabında çox durubäm (Şühädanamä) (Mirzezade 1990: 145).

Türkmen Türkçesinde

I. şahıs: *alıpdırın - alıpdırıs*

II. şahıs: *alıp(dır)sıñ - alıp(dır)sıñız*

III. şahıs: *alıpdır – alıpdırlar*

* Doç. Dr., Kırıkkale Üni., Fen-Edebiyat Fak., Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, KIRIKKALE batsiz@yahoo.com

Türkmen tarihî metinlerinde

I. şahıs: *alıp (dır/dur) men – alıp (dır/dur) mız*

II. şahıs: *alıp (dır/dur) sen - alıp (dır/dur) siz*

III. şahıs: *alıp (dır/dur) - alıp (dır/dur) lar* (Çarıyarov 1969)

-Ip ekinin Oğuz ağızlarında *–Ib, -If, -It* varyantları da bulunmaktadır. *–Ip* ekinin *–It* varyantı Azerbaycan ve İran'daki bazı Oğuz ağızlarında görülmektedir. *–Ip turur > -Ip tur > -IptI > -IpdI > -ItdI > -It* gelişimi ile ek bugün III. teklik ve çokluk şahıslarda *–Ib, -IbdI, -If, -It* şekliyle kullanılmaktadır. II. şahıslarda ve birleşik cümlelerde ise *–It* ekinin kullanılmadığı görülür. *–It* ekinin kullanıldığı coğrafi alanlardan biri Horasan Türkçesidir. Mesela Bocnurd ağzında şu tip cümlelere rastlanmaktadır:

YaziDDilan, bu tạrạfdan gideŋ ġayetäreŋ (Yazmışlar, bu taraftan gidersen geri dönersin.) (Tulu 2005: 31)

Baxyä ki bīr alam çīvīn bī daşiŋ ıstındä otĭrıtdı (Bakıyor ki bu taşın üzerine bir küme sinek konmuş) (Tulu 2005: 31).

Dịyä, äzitdiräm dä (Diyor işte ezmişim.) (Tulu 2005: 32)

Dịyä āç, män gälitdem bị'r ālām qızıl gätiritdiräm sänịçin, gä (Diyor aç, ben gelmişim. Sana bir sürü altın gümüş getirmişim gel.) (Tulu 2005: 34)

Qarrı xälä sịtini sağitdi, qoyitdi munda o (Yaşlı teyze sütünü sağmış, oraya koymuş.) (Tulu: 53)

Dịyä äy atam nämolĭtdĭ otĭrĭtdĭräŋ yiġlịyäŋ (Diyor ey babacığım ne oldu (da) oturmuş ağlıyorsun?) (Tulu 2005: 71)

De şayạd olạriŋ äġli çäkmätdi (Belki de onların aklı ermemiştir.) (Tulu 2005: 71)

Bocnurd ağzında kullanılan şekil, Türkmen Türkçesi yazı dilinde kullanılan ekin (*IpdIr)* gerileyici yarı benzeşme yoluyla oluşmuş biçimidir: -IpdIr > -ItdIr

Türkmen Türkçesinde olduğu gibi Bocnurd ağzında da geçmiş zaman ekinden sonra *(IpdIr/-ItdIr)* şahıs ekleri getirilmektedir. III. şahıslarda Bocnurd ağzında ekin sonundaki *-r-* sesi düşürülürken, Türkmen Türkçesinde korunmaktadır: *alıpdır, alıpdırlar (Türkmen Türkçesi); alıtdı, yaziDDilan (Bocnurd ağzı)*

Türkmencenin Nohur ağzında ise ekin sonundaki *-r-* sesi düşürülür: *alıpdıla, gelipdile* gibi. (Çarıyarov 1969: 252)

İran'ın Türkmen ağızlarında ise (Gümbet çevresinde) Türkmen yazı dilindeki şekiller kullanılır. *-p-* sesinin *-t-*'ye dönüşmesinin sınırı, Horasan Türkçesinde başlamaktadır. Orta İran (Save, Hamedan, Merage, Zencan) ve Güney Azerbaycan ağızlarında ekin II. ve III. şahıslarda kullanımı vardır ve ek *–IbdI* şeklindedir.

-It ve *–ItdI* biçimiyle ek, Güney Azerbaycan'da Salmas bölgesi ağızlarında ve Kuzey Azerbaycan'da ise Derbend, Tabasaran, Guba, Gusar, Haçmaz, Şeki, Nuha, Oğuz, Gebele ağızlarında öğrenilen geçmiş zamanın III. şahsında kullanılmaktadır. Ayrıca Zagatala ve Göyçay'ın bazı köylerinde de ekin kullanımına rastlanmaktadır: *alıtdı, alıtdıla, yazutdı, yazutdıla, durutdu* (Derbent, Tabasaran); *yıgılıtdı* (Gökçay) (E. Ezizov 1999: 191); *alıtdı* (Zagatala) (Şireliyev 1968: 217).

Nuha ağzında ek, aslında *-IfdI* şeklinde olup, bazı köylerde (Qoxmuq, Zunud, İnce, Vereved, Kiş, Qışlaq, Baş Zeyzid, Orta Zeyzid, Ohud) *-ItdI* yapısındadır: *yazmıtdı, görmütdi, alıtdı, ohumıtdı, yazıtdılar* (İslamov 1968: 114-117)

Quba'nın bazı köylerinde (Alpan, İspik, Nöhüç, Yuharı Leker, Amsar) öğrenilen geçmiş zaman eki olarak III. şahısta –ItdI biçiminde kullanılır:

Kelemin lap yahşi yerin yiyitdi

Hoş kelitdi

Yüzbaş kelem korlanıtdı (Rüstemov 1961: 146).

Güney Azerbaycan'da Salmas ağzında öğrenilen geçmiş zaman eki sadece III. şahıslarda *-(I)bdI, -(I)fdI, (I)tdI; -Ib, -If, -It* şekilleriyle kullanılır. I. ve II. şahıslarda *–mIş* eki kullanılmaktadır. II. teklik şahıs çekiminde ekin sonundaki *-ş-* sesi düzenli olarak düşmektedir:

Diyer yeri yeri dağda daşda yemisen, dişin dibinnen gelir.

(Yürü, yürü dağda taşta yemişsin, dişinin dibinden gelir diyor.)

Sen mennen gabax çıx, bu belalara rast gelmisen.

(Sen benden önce çık, bu belalara rast gelmişsin.)

Sen gece gelmisen, menim balalarımı yemisen .

(Sen gece gelmişsin benim yavrularımı yemişsin.) (Gökdağ 2006)

Bu yapı, şimdiki zamanın olumsuz II. şahıs çekimiyle karışmaktadır:

Burda niye eyleşmisen?

(Burda niye durmuyorsun?)

Salmas ağzında diğer ağızlarda görülmeyen *-(I)t* biçimi de kullanılmaktadır. Bir ileriki aşamada *-dI < -dIr* eklerinin tamamıyla düşmesi sonucu *-t- (< -b)* ünsüzü öğrenilen geçmiş zaman fonksiyonunu üstlenerek *-(I)t* şekliyle Salmas ağzında ortaya çıkmıştır: *ayılıt, erit, doğut, düşüt, görmüyüt, götürüt, oturut, galmut, yanıt* vs.

III. çokluk şahıs çekiminde ek her zaman *-ItdIlAr* şeklindedir: *ölütdüler, geditdiler, atıtdılar, yatıtdılar* vs.

III. teklik şahısta ise *-(I)t* biçimiyle birlikte *-(I)tdI* biçiminde kullanılır: *yatıtdı, oturutdi, yeditdi, durutdi* vs.

Tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinin birçoğunda *-Ip + turur*'dan gelişen biçimlerin, öğrenilen geçmiş zaman eki olarak kullanıldığı bilinmektedir. Ancak ekin *–ItdI / -It* varyantı Horasan, Salmas, Nuha, Quba, Tabasaran, Derbend, Zagatala ağızlarında görülmektedir. Ekin kullanıldığı diğer bölgelerde *p / b / t / d* sesleri bir başka sese dönüşmeden kendilerini muhafaza etmişlerdir. *-Ip* ve *turur* biçimlerinin birleşmesinden oluşan ekin *-ItdI / -It* şekliyle kullanıldığı alandaki değişimin sebebi, benzeştirme olayı ile açıklanabilir. *-dır* ekindeki *-d-* sesi *–Ip / -Ib / -If* ekindeki ünsüze tesir ederek kendisine benzeştirmiş ve *t* sesine dönüştürmüştür. *Gelit, yatıt* örneklerinde ise sonda bulunan *-dI* eki düşmüştür. Ekin kökenini Hazar dilinin tesiri ile açıklayan N. Z. Hacıyeva'nın görüşü (bk. Gadjiyeva 1979: 235-236) inandırıcılıktan uzaktır. *–It* ve *–ItdI* ekinin kullanıldığı yerlerde *-Ib /-Ip / -If ; -IpdI / -IbdI / -IfdI* şekilleri de kullanılmaktadır. Dolayısıyla bu değişim *(b>t),* geçit aşamasındadır. *b* veya *p'*den *t'*ye geçen ağızlarda etnik yapının, göçlerin rolü üzerinde durulmalıdır.

KAYNAKLAR

Çarıyarov, B., (1969), *Günorta, Günbatar Türki Dillerde İşlik Zamanları,* Ilım Neşiryatı, Aşgabat.

Ercilasun, Ahmet, B. vd. (2006) *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I. Fiil. Basit Çekim,* TDK Yayınları, Ankara.

Ezizov, Elbrus *(1999) Azerbaycan Dilinin Tarihi Dialektologiyası,* Bakı Üniversiteti Neşriyyatı, Bakı.

Gadjiyeva, N. Z. (1979), *Tyurkoyazıçnıe arealı Kavkaza,* Nauka, Moskva.

Gökdağ, Bilgehan A., (2006), Salmas Ağzı. Güney Azerbaycan Türkçesi Üzerine Bir İnceleme, Karam Yayınları, Çorum.

İslamov, Musa (1968), *Nuha Dialekti,* Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyyatı, Bakı.

Mirzezade, H.,(1990) Azerbaycan Dilinin Tarihi Grammatikası, Azerbaycan Üniversiteti Neşriyyatı Bakı.

Rüstemov, R. E. (1961), *Quba Dialekti,* Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyyatı, Bakı.

Şireliyev, M., (1968) *Azerbaycan Dialektologiyasının Esasları,* Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyyatı, Bakı

Tulu, Sultan (2005), *Bocnurd'dan Folklor Derlemeleri,* Ürün Yay., Ankara.

AĞIZ ARAŞTIRMALARINDA DERLEME YERİNİN BELİRLENMESİ

Nevzat GÖZAYDIN*

Türkiye'deki ağız çalışmalarıyla ilgili örneklere baktığımızda gerek Cumhuriyet öncesi yayınlarda, gerek Cumhuriyet sonrası yayınlarda, derlenen metinlerin araştırıcının kendi isteğine, imkânlarına, ayırdığı süreye ve elindeki maddi güce göre belirli bazı bölgelerden veya köylerden alındığını görüyoruz. Ağız örnekleri aktaran yazarlar, başta Evliya Çelebi olmak üzere, gittikleri yerlerde iletişim kurdukları insanlardan yararlanmışlar, birincil kaynak kişinin oturduğu köylerden ziyade kent merkezlerinden metinler toplamışlardır. Yerli araştırmacılar olsun, Luigi Bonelli gibi yabancı araştırmacılar olsun bu yolu izlemişlerdir. Luigi Boneli "Trabzon Ağzı" adıyla yayımladığı makalesini bize 1890/1891 yılında duyurmuştur (Keleti Szemle, c. 3, s. 55 vd.). Araştırıcının zamanının az olması onları bu yola itmiştir, diyebiliriz. Gittikleri yerlerde hemen karşılarına çıkan insanlardan metinler derlemiş, bunları da bütün bir ile teşmil ederek kitaplarını çıkarmışlardır. Cumhuriyet sonrasında da aynı durum devam etmiştir. Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu'ndan başlayarak yapılan derlemelerin genellikle kent merkezinde yapıldığı görülmektedir. Daha sonraki derlemeler göstermiştir ki, araştırmacılar artık yavaş yavaş birincil kaynakların bulunduğu köylere yönelmişler, köylerdeki kaynak kişilerden metinler toplamışlardır. Ancak yayımladıkları kitaplarında bu köyleri niçin, nasıl ve hangi amaçla seçtiklerini belirtmemişler, seçilen köylerin özelliklerinden söz etmemişlerdir. Ayrıca kaynak kişiler, hatta bunlara aracılık eden aracı kişiler hakkında da bilgi vermemişlerdir. Bunlara ilişkin görüşlerimi ve eleştirilerimi daha önceki TÜRK DİLİ sayfalarında açıkça göstermiş ve yapılması gerekenleri de örnekler vererek aktarmıştım.[1]

Değerli dinleyiciler,

Bu bildirimde bugüne kadar uygulanmayan, ancak derlenecek metinlerin sağlıklı bir sonuç vermesini sağlayacak olan bir yöntem üzerinde durmak istiyorum. Bu yöntemi ben yıllardan beri folklor metinlerinin toplanması sırasında uyguluyorum ve sonuçlarına baktığımda da gerçekten çok olumlu sonuçlara vardığımı görüyorum. Bu yöntemi uygulayarak hem zaman, hem maddi güç, hem de başka sıkıntılardan ve sorunlardan da kurtulmuş bulunuyorum.

---

* Prof. Dr.

1 Bkz. a: "Ağız ve Halk Bilimi Derlemelerinde Kaynak Kişi", Türk Dili, S. 628, Nisan 2004, s. 296-302; b: "Ağız ve halk Bilimi Derlemelerinde Yer Seçimi", Türk Dili, S. 641, Mayıs 2005, s. 396-402; c: "Dil ve Halk Bilimi Derlemeleri Üzerine", Türk Dili, S. 626, Şubat 2004, s. 115-122.

Öncelikle şu noktayı belirtmek isterim. Bu yöntemi ben kendim bulmuş değilim. Almanya'daki doktora çalışmalarım ve derslerim sırasında Alman folklor atlası üzerinde durduğumuz saatlerde hocalarımın geniş açıklamaları ve uygulamaları ile sonuçlarını göstermeleri, bana bu yöntemin Türkiye'de de kolaylıkla uygulanabileceğini gösterdi. Bu bakımdan oradaki hocalarımı başta Prof. Dr. Johannes BENZİNG olmak üzere saygı ve rahmetle anıyorum.

Derleme yapacağımız il hakkında öncelikle bazı bilgiler topladıktan sonra, harita üzerindeki coğrafyadaki konumuna bakmak gerekiyor. O ilin ağız araştırmasını yapacaksak, bu coğrafi şartları, dağlarını, engebelerini, ovalarını, ormanlık bölgelerini, akarsularını vs. de göz önünde tutmak gerekiyor. Böylece ortaya ulaşım sorularının nasıl çözüleceği konusunda birtakım fikirler çıkıyor. Türkiye'deki etnik kökeni farklı grupların aynı il içinde olabileceğini de düşünürsek, bunların da hangi coğrafi konumda yerleştiklerini göz önünde tutmak gerekir. Ayrıca o ilin ağız özelliklerinin kesin bir biçimde ortaya çıkarılması için de köylerdeki kaynak kişilere nasıl ulaşılacağı, bunların o ille ilgisini ve kökenini de önceden bilmekte yarar vardır.

Derleme yapılacak ilin dağ köylerinden, orman içi köylerinden ve ovadaki yerleşmelerinden derlemeler yapacağız. Bu üç farklı coğrafyadaki köylerden acaba hangilerini öncelikle ele almamız ve buralarda metin toplamamız gerekir? Bunun için yapılacak şey, nispeten ulaşım imkânlarının kıt olduğu dağ köylerine, sonra orman içi köylere ve en sonunda da ovalardaki yerleşmelere gitmek olmalıdır. Ancak bütün köylere gitmek, oralarda aracı ve kaynak kişilere ulaşmak için bir hayli zamana ve paraya mal olacağı için bunlar arasında bazı elemeler yapmamız gerekmektedir. O ilin bir ilçesindeki özellikleri belirleyebilmek için, en küçük ölçekli bir haritayı önümüze almamız ve dağ köylerinden başlayarak derleme yapacağımız köyleri genişçe bir üçgen olarak kenarlarını birleştirmemiz bize kolaylık sağlayacaktır. Bu üçgenin köşelerinde bulunan köylerde aracı ve kaynak kişileri arayıp bularak derlemeleri yapacağımızı belirledikten sonra, o üçgen içinde kalan diğer köyleri uzun süreyle araştırmak gerekmeyecektir. Köşelerde bulunan köylerden derlenen malzemeler, aralarda geniş coğrafi engeller yoksa, üçgen içindeki köylerde de hemen hemen aynı özelliklerle karşılaşacağımız kesin gibidir. Ancak her sosyal konuda olduğu gibi, burada da denetim amacıyla üçgen içindeki bir-iki köye kısa süreli ziyaretler yaparak köşe köylerden derlediğimiz metinlerle ilgili kontroller yapmamızın iyi bir sonuç vereceğini de eklemem gerekir. İlin geniş bir alana yayılması durumunda eğer farklı dağlık bölgeler varsa, o zaman bu farklı bölgelerde ayrı ayrı üçgenler oluşturmak mümkündür. Böylece bu farklı üçgen köşelerindeki köylerin ve hatta üçgen içinde yer alan köylerin ağız özellikleri kesin olarak ortaya çıkmış olur.

Aynı yöntemi o ildeki orman içi köylerde ve ova yerleşmelerinde de kullanabiliriz. Yine coğrafyayı göz önüne alarak üçgen köşelerindeki köyleri belirlemek ve sonra tesadüfi yöntemle üçgen içinde kalan bir-iki köyün malzemesini denetim amacıyla kullanmak…

Değerli meslektaşlarım,

Açıklamaya çalıştığım bu yöntemin bir hayli zaman ve para tasarruf ettirdiğini de belirtmem gerekir. Üçgenin köşelerinde yer alan köylerde daha uzun süre geçirdiğimiz için, köy içinde ilişkilerimiz daha kuvvetli ve sağlıklı oluyor, daha olumlu sonuçlar elde edebiliyoruz. Kaynak kişi olarak belirleyip bilgi aldığımız kişilerin yanı sıra, bize güven duymaya başlayan bazı kişiler de yanımıza gelerek birtakım bilgileri hiç çekinmeden, utanıp sıkılmadan vermeğe başlıyorlar. Bu tür bir ilişki kaynak kişilerden aldığımız bilgilerin ve özelliklerin de denetimini sağlıyor, bizleri olumlu sonuçlara ulaştırıyor.

Yöntemin ikinci adımı olarak, artık bu üçgenlerdeki köyler arasındaki farkları belirlemek işi ortaya çıkıyor. O ildeki dağlık, ormanlık ve ovalık yerleşmelerdeki ağız özelliklerinin birbirleriyle karşılaştırılması, belli özelliklerin birtakım taramalarla veya renk tonlarıyla harita üzerinde gösterilmesi gerekiyor. Özellikle fiziki harita üzerinde belirlediğimiz özellikler, coğrafi yapının ağız özelliklerinde ne kadar önemli bir rol oynadığını ortaya koyuyor. İldeki tren veya kara yolu bağlantıları da gerek üçgenin köşelerindeki gerek içindeki köylerin birbirinden nasıl etkilendiğini de bir dereceye kadar ortaya çıkarıyor. Ayrıca her köyde "pazar" kurulmadığını, köylülerin belirli bir merkezde haftanın belirli bir gününde "pazar" kurulduğunda o merkeze gittiklerini de göz önüne alırsak, bu etkileşimin boyutlarını da kolaylıkla belirleyebiliriz. Etki yapan hususlardan biri de, o ilde önemli bir yatırın, şeyhin, din ulusunun mezarının bulunmasıdır. Yaşayan böyle bir kişi varsa, geliş-gidişler bu etkileşimi daha da hızlandıracaktır. Etkileşimde rol oynayan önemli bir başka nokta da, gurbete çıkan insanların kısa veya uzun süreli bir tatil dönemini kendi akrabaları, yakınları arasında köyünde geçirmesidir. Bu tür insanların köydeki otantik ağız yapısına genellikle olumsuz etki yaptığı da gözlemlerimiz arasındadır. Özellikle derleme yapılırken ses kayıt cihazına sesinin alınmasını isteyen bu tür dışarlıklı sayabileceğimiz kişilerin katkılarını, o ilin ağız özellikleri arasından çıkarmak gerekir.

Aziz dinleyiciler,

Coğrafyayı ana unsur olarak göz önünde tuttuğumuz için, derleme yaptığımız metinlerin yayımlanması sırasında da bunları okuyuculara açıklamamız gerekiyor. En küçük ölçekli haritadan başlayarak köylerin, bucakların, ilçelerin ve nihayet o ilin fiziki haritalarını ağız özelliklerini de gösterecek biçimde yayımlamamız gerekir. Böylece başka bir güzel sonucu da alırız. O da varyantların belirlenmesidir. Varyantlarının ortaya konması o ağız özelliğinin nasıl, nerede ve niçin belirdiğini de bize kanıtlar. Burada bu belirleme sırasında tarihî belgelerin de işe yarayacağını söylemem gerekiyor. Bu tür eski, tarihi belgeler o ildeki veya köydeki yerleşmelere ışık tutuyorsa, yahut anlatılan bir takım efsanelerle örtüşüyorsa, o zaman ağız özelliklerinin varyantlarının oluşumu hakkında da bazı düşünceler ortaya koyabiliyoruz. Bu tür bir çalışma Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü öğretim

üyelerinden Prof. Dr. Bahaeddin Yediyıldız tarafından Ordu ili ile ilgili olarak yapılmış ve Türk Tarih Kurumu tarafından da yayımlanmıştır. Böylece Ordu'daki söylenceler ile tarihî belgelerin örtüştüğü kanıtlanmıştır. Diğer illerde de bu tür bir gerçeğin bulunması imkânsız değildir.

Değerli arkadaşlar,

Bir yandan açıkladığım üçgen biçimindeki coğrafi yöntem, diğer yandan tarihî belgelerle pekiştirilecek bilgilerin yaptığımız derlemelerin çok daha sağlıklı bir sonuca bizleri ulaştıracağı kesindir. Bundan sonra ağız araştırması için alana çıkmadan önce bütün bu düşüncelerimin ve yayımladığım yazılardaki hususların göz önünde tutulması Türkiye'deki Ağız Çalışmalarının da çok daha olumlu sonuçlar vermesini mümkün kılacaktır. Özellikle tez yaptıran öğretim üyelerimizin öğrencilerini bu yolda daha bilinçli bir biçimde eğitmeleri sonunda, nihayet Türkiye ileriki yıllarda bir "Türkiye Ağızları Haritası" veya "Türkiye Dil Atlası" eserine kavuşacaktır.

Hepinizi saygılarımla selamlıyor, başarılar diliyorum.

ANADOLU (TÜRKİYE TÜRKÇESİ) AĞIZLARININ SINIRI NEREDEN BAŞLAR, NEREDE BİTER?

Tuncer GÜLENSOY*

Anadolu ya da Türkiye Türkçesi ağızları deyimini açıklayabilmek için, önce bu ağızların oluşumunu, bu ağızların oluşmasında rol oynayan ***Peçenek, Kuman-Kıpçak, Saka (Part)*** ve ***Oğuz boyları***nın Anadolu'ya gelişleri ile Anadolu'daki yerleşme alanlarını bilmek gerekir. Bu tespitlerden sonra da ağızların sınırının '*nereden başlayıp, nerede bittiği*' üzerinde tartışma açabiliriz.

Bilindiği gibi, Türklerin Anadolu'ya girişleri 1071'den çok öncelere uzanmaktadır. Tarihî kaynaklardan öğrendiğimize göre, Büyük Roma İmparatorluğu döneminde, Roma'nın Doğu sınırlarını Fars ve Arap istilalarına karşı korumak üzere Orta Avrupa'nın Macar ya da bugünkü Basarabya ovalarında yurt tutmuş olan **Peçenekler** 'paralı asker' (lejyoner) olarak kiralanmışlar ve Trakya'dan Çanakkale Boğazı üzerinden Anadolu'ya geçirilmişlerdir. Peçeneklerin Anadolu'ya geçişleri eski Yunan ve Roma belgelerinde görkemli bir ifade ile anlatılmaktadır. Peçeneklerin Anadolu'ya geçişleri Çanakkale Boğazı üzerinden olmuştur. Binlerce Peçenek süvarisi Trakya üzerinden Çanakkale Boğazı'nın sularına atlarını sürmüşler, uzun yeleli, kuyrukları düğümlü atların üzerindeki '*kemik yaylı*' ve '*ok uçları delik*' Peçenek süvarileri ortalığı inleten naraları ile Anadolu yakasına geçmişlerdir. O zamanın Türk erkekleri, kadınları gibi saçlarını uzatmakta ve kulaklarına küpe de takmakta idiler.

Türklerin Anadolu'ya geçtikleri ikinci yol İstanbul Boğazı'dır. Doğu Roma'nın ardından kurulan Bizans, Anadolu'nun 'uç bölgeleri'ni Doğu'dan gelebilecek tehlikelere karşı korumak üzere, bu defa bugünkü **Basarabya** [< Türkçe: ***Basar+apa*** 'kişi adı'] bölgesinde yurt tutmuş olan Kuman-Kıpçaklardan yararlanmışlardır. İstanbul Boğazı üzerinden Anadolu'ya geçirilen Kıpçaklar, Bartın'dan itibaren Karadeniz sahillerine yerleştirilmişler ve Karadeniz ağızlarının oluşmasında önemli rol oynamışlardır. Değerli Türkolog Zeynep Korkmaz'ın yazdığı '***Bartın ve Yöresi Ağızları***' adlı eserde Kıpçak Türkçesinin fonetik ve morfolojik özellikleri belirtilmektedir.

Anadolu'ya Karadeniz'in kuzeyinden, Kafkaslar üzerinden giren bir başka Türk boyu da Sakalar'dır. Sakaların en büyük boyu olan Part'lar, önce Azerbaycan'ın bugünkü İsmailli bölgesinde yurt tutmuşlardır. Peçenekler ve Kuman-Kıpçaklar

---

* Prof. Dr.

gibi *sarışın, mavi ya da yeşil gözlü, beyaz tenli* olan Partlar Anadolu'da Varto, Bingöl, Elâzığ, Urfa gibi bölgelerde yerleşmişlerdir. Azeriler Kafkaslardaki Türkçe konuşan bu insanlara '**SAK**' derler ki Türkiye'deki '**ZAZA**'ların akrabalarıdır. Zazaların konuştukları lehçe Kırmançlarınkinden farklı kelime hazinesine sahiptir. Bunlar kendi konuştukları dile '**Dımıli**' derler.

Yukarıdaki kısa girişte gördüğümüz gibi, Türklerin Anadolu'ya girişleri 1071 Malazgirt zaferinden en az bin yıl öncesine dayanmaktadır. Alp Arslan'ın Bizans ordusunu yenmesi ile Türklere açılan kapıdan en az 22 Oğuz Boyu girmiştir. Orta Asya'nın bugünkü Kazakistan sınırları içinde kalan **Otrar** ve **Sayram** bölgelerinden koparak Anadolu'nun fethine katılan boylardan sonra öteki Oğuz boyları şunlardır (XVI. Yüzyıla göre):

1. sırada **Kayılar** (Bu boy Türk tarihçisi Faruk Sümer'e göre Oğuzların en asil teşekküllerindendir): Sivas, Kütahya, Kengiri-Çankırı, Konya, Muğla bölgesi, Bolu, Kastamonu, Hamid-Isparta ve Burdur bölgesi, Amasya, Çorum, Ankara yörelerinde 64 yere yerleşmişlerdir.

2. sırada **Avşar (Afşar)lar** vardır (Bu boy da Anadolu'da en fazla yöreye yerleşmiş olanlardandır. Anadolu'nun dışında İran'da da oldukça fazla Avşar topluluğu vardır. Oğuz rivayetlerinde Avşarların aynı zamanda Kayı'nın yanında hükümdar çıkarmış boylardan biri olduğu söylenir): Bolu, Kastamonu, Konya, Kütahya, Ankara, Kayseri yörelerinde 48 yere yerleşmişlerdir.

3. sırada Selçukluların **Kınık** boyu bulunmaktadır : Adana (yörede), Ankara, Kütahya, Sivas, Konya, Kengiri-Çankırı, Kara Hisar-ı Sahip, Malatya, Karesi yörelerinde 49 yere yerleşmişlerdir.

4. Bayat boyu: Konya, Hüdâvendigâr -Bursa bölgesi-, Kara Hisar-ı Sahib -Afyon-, Karesi -Balıkesir- yörelerinde 19 yere yerleşmişlerdir.

5. Kara-Evli boyu: Bolu, Kastamonu, Sivas, Tokat yörelerinde 8 yere yerleşmişlerdir.

6. Yazır boyu: Hamid-Isparta ve Burdur bölgesinde 5 yere yerleşmişlerdir.

7. Dodurga (Todurga) boyu: Bolu ve Kastamonu bölgesinde 12 yere yerleşmişlerdir.

8. Karkın boyu: Sivas, Kara Hisar-ı Sahib, Saruhan –Manisa-, Karasi –Balıkesir- bölgesinde 23 yere yerleşmişlerdir.

9. Bayındır boyu: Bolu, Hamid-Isparta ve Burdur yöreleri-, Hüdavendigâr -Bursa- yörelerinde 16 yere yerleşmişlerdir.

10. Peçenek boyu**:** Ankara yöresinde 4 yere yerleşmişlerdir.

11. Çavuldur (Çavundur) boyu: Kastamonu, Konya, Sivas, Ankara bölgelerinde 13 yere yerleşmişlerdir.

12. Çepni boyu: Trabzon (yöre), Kastamonu, Bolu bölgesinde 12 yere yerleşmişlerdir.

13. Salur boyu: Sivas, Konya, Saru-Han, Kayseri, Hâmid bölgelerinde 27 yere yerleşmişlerdir.

14. Ala-Yundlu boyu: Aksaray, Saru-Han, Sivas, Ankara, Kütahya bölgelerinde 15 yere yerleşmişlerdir.

15. Eymür boyu: Hüdâvendigâr, Kastamonu, Sivas, Ankara, Kütahya, Çorum bölgelerinde 39 yere yerleşmişlerdir.

16. Yüreğir (Üreğir/Öregül) boyu: Adana, Kastamonu, Hâmid, Ankara, Teke –Antalya bölgesi-'nde 16 yere yerleşmişlerdir.

17. İğdir boyu: Kastamonu, Teke bölgelerinde 14 yere yerleşmişlerdir. IĞDIR il adının İğdir boy adı ile ilişkisi açıktır.

18. Büğdüz boyu: Hâmid, Kastamonu, Niğde bölgesinde 8 yere yerleşmişlerdir.

19. Kınık boyu: Adana (yöre), Ankara, Kütahya, Sivas, Konya, Kengiri-Çankırı, Kara Hisar-ı Sahib, Malatya, Karasi bölgelerinde 50 yere yerleşmişlerdir.

Faruk Sümer, ***Oğuzlar (Türkmenler)*** adlı eserinde bu boyların Anadolu'dan başka yörelerdeki yerleşimleri hakkında geniş bilgiler vermektedir. Biz burada, bir tebliğ süresi içinde hepsine değinemeyeceğimiz için, yalnız ***Avşarlar***'ın tarihî coğrafyasına temas edeceğiz.

Avşarlar XII. yüzyılda İran, Hûzistan bölgelerinde geniş bir alanı fethetmişler ve bu bölgelere yerleşmişlerdir. XIV-XV. yüzyıllarda başlıca Haleb, Ayıntab (Bugünkü Gaziantep), ve Antakya bölgesinde yaşayan Türkmenlerin 'BOZ-OK kolunu teşkil eden boyların başında Avşarlar ve onu takiben de Kayılar geliyordu. Dulkadırlı ulusu arasında İmanlı Avşarı adlı önemli bir Avşar kolu olduğu gibi, Sis (Kozan) yöresinde de kuvvetli bir Avşar oymağı vardı.

Bugünkü Suriye'nin kuzeyinde de çok büyük bir Avşar kitlesi bulunmaktaydı. Bu Avşarlar üç aile tarafından idare olunmuşlardır. Anteb bölgesine Köpek-oğulları, Amik ovasında 8 obadan oluşan ***Gündüz-oğulları (Gündüzlü Avşarı)*** ve Haleb dolaylarında ***Kut-Beği oğulları***'dır.

Köpekli-Avşarlarının 15 boyu bulunmakta idi: ***Köçeklu, Sekiz, Alplu, Delüler, Ay-Doğmuş-Beğlü*** olanları bölgenin tarihi üzerinde ad bırakmış olanlarıdır.

Avşarların en kalabalığı Şam Türkmenleri arasında görülmektedir. Boz-Ulus'un ***Şam Türkmenleri*** kümesi ***Haleb Türkmenleri*** oymaklarından oluşmuştur. Avşarların, Boz-Ulus'un her üç kümesindeki obalardan bazıları Boz-Ulus'un

Orta Anadolu'ya göç eden teşekkülleri arasında bulunmuşlar ve çoğunlukla Karaman eyaletinde yurt tutmuşlardır. Daha çok Şam Türkmenlerine mensup bazı Avşar obaları ise topluluğun bir kısmı ile eski yerlerinde kalmışlardır. F. Sümer'e göre, 1716 yılında Balıkesir vilayetinin Mihalıç kazasında görülen ***Köpekli Avşarı*** obası, Boz-Ulus'a bağlı olan Köpekli Avşarı'ndandır.

Haleb ve Şam Türkmenlerinden büyük bir bölümünün Anadolu'nun Doğu ve Güneydoğu yörelerine göçtükleri bilinmektedir. **Diyarbakır** yöresindeki ***Karacadağ (Kerecdag)'***a yerleşen bu Türkmenler *sarışın, mavi ve yeşil gözlü, beyaz tenlidirler*. Bu Türkmenlerin Suriye'nin Bayır-Bucak yöresinden buralara göçtüğü, kendilerine ***Tırkî*** dendiği, fakat zamanla yörede konuşulan Kürmanççayı benimsedikleri görülmektedir. Her ne kadar Kürmaçça konuşsalar da bu topluluğun DNA'sı Türkmendir.

İmanlu Avşarı'nın **Bedil Avşarı** ile diğer bir çok obaları **Suriye çölü**nde kışlamışlardır. Maraş sancağının muhtelif yöreleri ile Çukurova'nın ***Kınık, Özer*** yörelerinde ve ***Lâzkiye*** ile ***Bayır-Bucak*** çevresinde yayladıkları tarihî kayıtlarda yer alır.

Bedil adı 24 Oğuz Boyundan **Baydili (Beğdili)**'nin bozulmuş biçimidir. Bu boy Anadolu'nun *Çorumlu-İskilip, Eğirdir, Karasi, Kastamonu, Konya, Sivas* ve *Malatya*'nın *Behisni (Besni)* il ve ilçelerinde yurt tutmuşlardır. Malatya'da şehir merkezindeki '**Badıllı**' mahallesi ve cami adı da Beğdili'den bozulmadır.

Yukarıda adı geçen İmanlu Avşarı obalarının, Kanunî döneminde yazılmış olan '***Dulkadırlı Tahrir Defteri***'ndeki kayıtlardan (nr. 402, 337b-345b), **Diyarbakır** yöresinde yaşadıklarını biliyoruz.

Tarihî kayıtlar, 1185 yılında Güneydoğu Anadolu'da kalabalık bir Türkmen kümesinin ortaya çıktığından bahseder. Bu Türkmenler genellikle **Musul-Rakka** ve **Urfa** dolaylarında kışlamışlardır. F. Sümer, bu Türkmenlerin bölgeye Horasan'dan geldiklerini vurgular. Bu Türkmenler Eyyublu ordusunda da yer almış, Kudüs'ün fethi üzerine Selâhaddin-i Eyyûbî tarafından yazılan manzumelerde de cesaret ve dürüstlüklerinden dolayı öğülmüşlerdir.

XVII. yüzyılda da Eneze Araplarının tecavüzlerini önlemek üzere Osmanlı devleti Haleb Türkmenleri ve Yeni-İl'e bağlı hemen bütün Beğ-Dili obalarını, Boz-Ulus'un göç etmemiş olan kalıntısını, **Haleb Türkmenleri** ile Yeni-İl'e dâhil bütün oymakları Belih ırmağının Harran'ın altındaki Akça-Kale'den Rakka'ya kadar uzanan kıyısında yerleştirdi. Diğer birçok oymaklar da *Urfa'nın doğusundaki Collab (Calab) ırmağı* kıyılarına, *Harran yöresine*, *Urfa'nın güneybatısındaki bazı yerlere* yerleştirildiler. Bu yörelere yerleştirilen Türk teşekkülleri arasında ***Beğ-Dili*** obalarından başka *Yeni-İl'e bağlı Ağca-Koyunlu'dan Musacalu oymağı, Cerid'den Barak oymağı, İmanlu Avşarından Avşar oymağı, Çimelü, Çepni;* ***Diyarbakır'***daki *Boz-Ulus kalıntısından İzzeddinlü, Köçeklü, Avşar, İnal-*

lu, Acûrlu, Hamza-Hacılu ve diğer oymaklar da vardı. Bütün bu oymaklar 1692 yılında Anadolu'ya kaçtılarsa da tekrar iskân yerlerine gönderilerek yerleştirildiler ve tekrar kaçmamaları için de sıkı tedbirler alındı. Bugün Beğ-Dililerin köylerinden pek çoğu **Suriye** toprağındadır. Barakların çoğu da Nizip'in güneyine yerleşmişlerdir.

Reşidüddin, '***Câmi'üd-Tevârih***' adlı eserinde 24 Oğuz boyunu iki ana kola ayırmıştır. Bunlardan birisi **BOZ-OK**, diğeri de **ÜÇ-OK** adlarını taşır. Fakat bu tasnif Kâşgarlı Mahmud'un '***Divanü Lügati't-Türk***' adlı eserinde yoktur. XIV. yüzyılda Kuzey Suriye'deki Türkmenler de bu adları taşımaktaydılar. Bu Türkmenlerden Boz-Ok koluna mensup olanlar **Yozgat** yöresinde yurt tuttukları için, bu bölge Cumhuriyet dönemine kadar **Bozok** adı ile anılmıştır. Bunun dışında, Ekrem Kâmil adlı bir Türk yazarının '***Gazzi-Mekki Seyahatnâmesi***' (*Tarih Semineri Dergisi,* İstanbul 1937) adlı yazısında belirttiğine göre Konya'nın kuzeyinde, İstanbul-Haleb ana yolu üzerinde **BOZ-OK** adlı büyük bir köy bulunmaktaymış. İçişleri Bakanlığının '***Köylerimiz***' adlı kitabındaki bilgilerden, bugün de **Urfa**'nın Birecik kazasında BOZOK adlı bir köy bulunmakta olduğunu öğreniyoruz.

Aynı yüzyılda Batı ve Güneybatı Anadolu'daki YÖRÜK topluluklarının nüfusları artmış ve yaylak sıkıntısı çekmeye başlamışlardı. Bunun sonucunda **Menteşe Yörükleri** kuzeye doğru ilerleyerek Bursa çevresine kadar uzandıkları gibi, **İç-İl Yörükleri** de komşu bölgelere ve özellikle Çukur-Ova'ya göç ettiler. Bu göç hareketi batıdan doğuya, doğudan batıya uzun yıllar sürüp gitti. Bu arada Osmanlı'nın *Suriye-Irak-Filistin-Yemen* gibi coğrafyayı fetih için götürdüğü binlerce Türk askeri bir daha geri dönmediği gibi, peşlerinden giden aileleri de o topraklara yerleşerek Araplaştılar, Farslaştılar ve hatta Kürtleştiler. F. Sümer hocanın dediği gibi, Anadolu'yu fetheden Türk boylarıydı ve bu topraklardaki yerleşik Türk halkını onlar meydana getirdiler. Osmanlı hâkimiyeti Türk oymaklarının siyasi rollerine son verdi. Ancak o oymaklar siyasi tarih bakımından önemlerini kaybetmediler ve yerleştikleri coğrafyada tabakalaşan ağız özelliklerinin temel unsurunu oluşturdular.

***

Anadolu'nun fethi tamamlandıktan sonra, yıllar içinde gerçekleşmeye başlayan Rumeli'nin, Balkanlar'ın, Bulgaristan ve Romanya'nın fethi ile Osmanlı İmparatorluğu genişlemeye başlayınca, fethedilen yeni topraklara mecburi iskânla Oğuz boyları yerleştirilmeye başlamış, Arnavutluk'a yakın *Ohri Gölü'nden itibaren eski Yugoslavya toprakları + Makedonya + Yunanistan'ın kuzey batısı (Gümülcine dolayları) + Bulgaristan ve Romanya*'ya ***Konya-Karaman-Kayseri-Göller Bölgesi*** gibi coğrafyalardan 22 Oğuz boyuna mensup pek çok *oba, oymak, aşiret, cemaat* mensupları gönderilmiştir. Demek ki, Anadolu (Türkiye Türkçesi) ağızlarının sınırı böylece genişlemiş; **Kerkük** (ve yöresindeki Türkmen yerleşim alanları), **Suriye Türkmen ağızları** ve **Kıbrıs** da dâhil olmak üzere **Anadolu ve Rumeli Ağızları** adını verdiğimiz ağızlar coğrafyası ortaya çıkmıştır.

Türkiye Türkçesi ağızlarında görülen birbirinden farklı fonetik (ses) ve morfolojik (biçim) özellikler, bu boyların Orta Asya'dan Anadolu'ya getirdikleri ağız özelliklerinin bir devamıdır. Başlı başına bir konuyu içerdiği için bu farklılıklara burada temas edilmeyecektir. Zeynep Korkmaz'ın '***Nevşehir ve Yöresi Ağızları***' ve '***Bartın ve Yöresi Ağızları***' ile Tuncer Gülensoy'un '***Kütahya ve Yöresi Ağızları***' adlı eserlerinin ilgili bölümlerinde bu farklılıklar hakkında geniş bilgi verilmiştir.

Anadolu ve Rumeli (Türkiye Türkçesi) ağızları üzerine yapılan çalışmalarla ilgili zengin bibliyografya, Tuncer Gülensoy'un '***Anadolu ve Rumeli Ağızları Bibliyografyası***' (Ankara 1986) ile '***Türkiye Türkçesi Ağızları Bibliyografyası***' (Ankara 2000) adlı kitaplarında tasnifli olarak verilmiştir.

ARTVİN AĞZINDAKİ GÜRCÜCE KELİMELER

Nesrin GÜLLÜDAĞ*

Karadeniz Bölgesi'nin Doğu Karadeniz Bölümü'nde, Doğu Karadeniz Dağları üzerinde yer alan Artvin'in doğusunda Ardahan, güneyinde Erzurum, batısında Rize, kuzeybatısında Karadeniz, kuzeyinde ise Gürcistan Cumhuriyeti bulunmaktadır. Artvin'in merkeze bağlı Ardanuç, Arhavi, Borçka, Hopa, Murgul, Şavşat ve Yusufeli olmak üzere yedi ilçesi vardır. Artvin ili coğrafya itibarıyla oldukça geniş olduğundan ağızlar ilçelere göre farklılık göstermekte, hatta aynı ilçede dahi birçok farklı kullanım yer almaktadır. Özellikle Gürcistan'la komşuluk münasebeti sebebiyle Artvin merkez, Şavşat ve Yusufeli ağzında Gürcüce kelimelerin kullanıldığı bilinmektedir. Biz bu çalışmamızda, Artvin ağzında tespit ettiğimiz Gürcüce kelimeleri ses bilgisi ve anlam yönünden bir incelemeye tabi tutacağız.

Diller arasında sözcük alışverişi insanlık tarihiyle yaşıt olmalıdır. Yeryüzündeki bütün diller ihtiyaç duydukları, çoğu zaman kendi dillerinde bulunmayan bazı sözcükleri birbirlerinden almışlardır. Bu şekilde yabancı dillerden sözcüklerin, deyimlerin ve terimlerin alınması ödünçleme olarak adlandırılmaktadır. Bu tür sözcüklere de ödünç sözcük, alınma sözcük, alıntı, alıntı sözcük, misafir sözcük, yabancı kökenli sözcük gibi adlar verilmektedir. [1]

Yeryüzündeki bütün diller, başka dillerle sözcük alışverişinde bulunmuşlardır.

Yaşamdaki gelişmelere paralel olarak her dilin söz varlığında değişimler olabilir. Türkçe yabancı dillerden sözcük aldığı gibi, başka dillere de pek çok sözcük vermiştir.

Çincede 300, Farsçada 3.000, Urducada 227, Arapçada 2.000, Rusçada 2.500, Ukraynacada 800, Ermenicede 4.262, Macarcada 2.000, Fincede 118, Rumencede 3.000, Bulgarcada 3500, Sırpçada 9.000, Çekçede 248, İtalyancada 146, Arnavutçada 3.000, Yunancada 3.000, İngilizcede 470, Almancada 166 Türkçe kelime mevcuttur.[2]

Türkçede başka dillerden kelime almıştır. Arapça 6455, Farsça 1361, Moğolca 15, Macarca 18, Slavca 21, Yunanca 382, Japonca 2, Arnavutça 2, Fransızca 4702, İngilizce 470, İtalyanca 621, İspanyolca 38, Almanca 99, Norveççe 1, Portekizce

---

* Yrd. Doç. Dr., Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, KARS

1 Süer Eker, **Çağdaş Türk Dili,** Grafiker Yay. Ankara 2006, s. 199

2 http://tdk.org.tr.

3, Rusça 37, Latince 91, Ermenice 14 olmak üzere toplam, 14.392, (Türkçe Sözlük TDK 1998) yabancı dillerden yapılan alıntı kelime sayısıdır.

Alıntı kelimeler genellikle bir ihtiyaç sonucu, dildeki bulunmayan kavram ve karşılıklardaki boşluğu doldurmak amacıyla özellikle bilim, teknoloji ve meslek alanlarındaki kelimelerdir. Ancak dil tarihimiz boyunca alıntı kelimeler her zaman bir ihtiyaç sonucu alınmamıştır. Çünkü bazı kelimelerin Türkçesi varken (ak, kara, gök vb.) ak (Türkçe), beyaz (Arapça), kara (Türkçe), siyah (Farsça), gibi hem Türkçesi, hem de alıntı şekli dilimizde bir arada yaşamaktadır.

Ödünçlemeler çoğu zaman kültürel etkileşimin bir sonucudur.

Doğu Karadeniz Bölgesi söz varlığını tarih boyunca en çok etkileyen yabancı diller, Rumca ve Ermenicedir. Gürcistan sınırına yakın bir bölgede konuşulan Gürcüce, konuşulduğu bölgenin dışında pek etkisini göstermemiştir.[3]

Gürcülerin dilinde çok sayıda Türkçe ödünçleme vardır. Kartvel özel ad ve soyadlarında dört yüz civarında Türk asıllı isim belirlemiştir. Bunlardan bir bölümü Türkçe söylenişleri ile şu şekildedir. Çiçek, Çeri, Çolak, Kaplanbeg, Karaca, Altun, Aslanbeg, Demirhan, Kayabeg, Dolubeg, Korkmaz, Temür gibi. [4] Bunların dışında emek, balta, baka "kurbağa", boş, döl, düz, tepe, tiftik, tokmak, yonca gibi kelimeler Gürcüceye, Türkçeden girmiştir. [5]

Türkçenin alıntı kelime yaptığı alanlardaki genel temayüller şunlardır:[6]

a. Ana yurtta bulunmayan bitki ve hayvan adları, özgün kültüre ilişkin olmayan varlık, nesne, yiyecek, içecek adları genellikle yabancı kökenlidir.

gergedan (Far.), kilise (Yunanca), zeytin (Arapça), ahtapot (Yun.), muz (Ar.), votka (Rus.), mandalina (İt.).

b. Ekonomi, maliye, mimarlık, hukuk, mühendislik, bilişim gibi özel anlam taşıyan terimsel nitelikteki kelimelerin çoğu yabancı kökenlidir.

bütçe (Fr.), avukat (İt.), mahkeme (Ar.), apartman (Fr.), proje (Fr.), kadastro (İt.)

c. Modern giyim kuşamla ilgili sözcüklerin çoğu yabancı kökenlidir.

bluz (Fr.), kolye (Fr.), blucin (İng.), döpiyes (Fr.), kazak (Fr.), bikini (Fr.), smokin (İng.)

---

3 Bernt Brendemoen, "Doğu Karadeniz Ağızlarının Sözvarlığı", **Uluslararası Sözlükbilim Sempozyumu Bildirileri,** 20-23 Mayıs 1999, Gazimağusa, Yayına Hazırlayanlar: Nurettin Demir- Emine Yılmaz., Gazimağusa 2001, s. 11 (9-15)

4 Süer Eker, **Çağdaş Türk Dili,** Grafiker Yay., Ankara 2006, s. 227, Marika Cikia "Türk Asıllı İsimler Kartvel Ad Hazinesinde", **V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II,** 20-26 Eylül 2004, Ankara 2004, s. 597-610.

5 Luiza Rukhadze, "Gürcüce Sözlüğündeki Türk Dilinden Alınan Birkaç Kelime Hakkında", **V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II,** 20-26 Eylül 2004, Ankara 2004, s. 2485-2490

6 Süer Eker, age. s. 227

d. Spor dalları ile ilgili terimlerin çoğu yabancı kökenlidir.

voleybol (İng.), skor (İng.), cokey (İng.), gol (İng.), antrenman (Fr.).

Artvin Ağzı:

Artvin, Doğu Karadeniz Bölümü'nde bir ildir. Türkiye'nin Gürcistan'la olan sınırında yer alan kuzeydoğu köşesidir. Erzurum, Ardahan ve Rize illeriyle komşudur.[7]

Artvin coğrafya itibarıyla çok geniş olduğundan şiveler ilçelerine göre değişmekte, hatta aynı ilçe de birçok farklı kullanım yer almaktadır.[8]

Leylâ Karahan, Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması adlı eserinde, Anadolu ağızlarını üç ana grupta incelemiştir.

1. Doğu Grubu Ağızları:

Ağrı, Artvin merkez ile Şavşat, Ardanuç ve Yusufeli, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Erzincan, Erzurum, Gümüşhane, Hakkari, Kars, Mardin, Muş, Siirt, Tunceli, Urfa, (Birecik ve Halfeti hariç), Van ağızları.

2. Kuzeydoğu Grubu Ağızları:

Hopa, Borçka, Arhavi (Artvin), Rize ve Trabzon ağızları

3. Batı Grubu Ağızları:

Adana, Adıyaman, Afyon, Amasya, Ankara, Antalya, Aydın, Balıkesir, Bartın, Bilecik, Bolu, Burdur, Bursa, Çanakkale, Çankırı, Çorum, Denizli, Eskişehir, Gaziantep, Giresun, Hatay, Isparta, İçel, İzmir, İzmit, Kahramanmaraş, Kastamonu, Kayseri, Kırşehir, Konya, Kütahya, Malatya, Manisa, Muğla, Nevşehir, Niğde, Ordu, Sakarya, Samsun, Sinop, Sivas, Tokat, Uşak, Yozgat, Zonguldak ağızları.[9]

Doğu grubu ağızlarından Artvin merkez, Şavşat, Yusufeli, Ardanuç, Ardahan, Posof ağızları ile Torul ağzı, iki bölgeyi doğuda ve güneydoğuda birbirine bağlayan köprü ağızlardır. Kuzeydoğu grubu ağızlarının yapısının oluşumunda Oğuz dışı Türk boyları ile Türk olmayan unsurların da rolü vardır. Kuzeydoğu grubu ağızları, az da olsa Rum, Ermeni, Gürcü, Laz ve Hemşin dillerinin etkisi altında kalmıştır. Artvin'e doğru kıyı şeridinde yerleşmiş bulunan Lazlar ile dağlık kesimde yaşayan Hemşinliler aslında Alaz ve Balkar adlı iki ayrı Kıpçak boyu olduğu ifade edilmektedir. Bölge ağızlarında tespit edilen Kıpçak Türkçesi izleri, bu yörede bazı Kıpçak boylarının iskân edildiği düşüncesini desteklemektedir.[10]

Artvin yöresinde başlıca dört büyük ağız grubu vardır. Bu gruplar,

---

7 http://tr.wikipedia.org/wiki/Artvin

8 http://nedir.net/artvin

9 Doç. Dr. Leylâ Karahan**, Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması,** TDK Yay., Ankara 1996, s.1-2

10 Doç. Dr. Leylâ Karahan, **age.** s.97

I. Grup: Ardanuç, Şavşat, İl Merkezi, Yusufeli
II. Grup: Yusufeli, Borçka, Şavşat
III. Grup: Arhavi, Hopa (Merkez)
IV. Grup: Hopa

Bu grupların oluşumları her ne kadar fonetik ve morfolojik farklara dayanıyorsa da aralarında birbirinden ayrı üç yabancı dilin kalıntıları da vardır. Birinci grup ağızlarında söz konusu yabancı kalıntıları ancak kelimeler hâlinde görmekteyiz. Fakat ikinci grupta Gürcüce, üçüncü grupta Lazca, dördüncü grupta Hemşince adı verilen dillerin son nefeslerini vermek üzere olduklarını görüyoruz. Bölge ağzına yalnız bu üç dilin etkisi dışında Arapça, Farsça, Ermenice, Rusça gibi dillerin büyük etkileri olmuştur. Gerek söz konusu yabancı dillerin ve gerekse Moğol istilası sırasında Türkmen, Azeri, Özbek ve Abakan gibi Türk lehçelerinden etkilenmiştir. [11]

Gürcistan:

Gürcistan, tarihin değişik dönemlerinde İran, Mısır, Yunan, Bizans, Ermeni, Arap, Moğol, Türk ve son olarak Rus hâkimiyeti altında yaşamıştır. 1989 nüfus sayımına göre 5.396.000 olarak belirlenen Gürcistan nüfusunun % 6,5'ini Türk boy ve toplulukları meydana getirmektedir. Bu Türk nüfusunun 307.424'ünü Azerbaycan Türkleri, 4 bin kadarını Kazan Tatar Türkleri teşkil etmektedir. Azerbaycan Türkleri dil ve kültür bakımından Azerbaycan'ın bir devamı durumundadır. Tatar Türkleri ise çok küçük bir grup olarak varlıklarını sürdürürken, diğer Türkçe konuşan grup ise Urumlardır.[12]

Gürcüce bir Kafkas halkı olan Gürcülerin konuştuğu dildir. Gürcistan'ın resmî ve öğretim dilidir. Modern Gürcüce, Kartli diyalekti (Doğu Gürcücesi) temelinde gelişmiş ve 5. yüzyıldan itibaren Gürcü edebiyatının tek dili olmuştur. Gürcistan'da yaşayan 3,9 milyon kişinin (nüfusun yüzde 83'ü) asıl dilidir. Ayrıca yurt dışında, Türkiye, İran, Azerbaycan, Rusya, ABD ve Avrupa'da 500.000 kişi Gürcüce konuşur. [13]

Gürcistan ile Türkiye arasında bulunan ve 1988'de açılan Sarp sınır kapısı, ticari nakliyat ve turizm yönünden büyük önem taşımaktadır. Müslüman Gürcülerden 60 bin ve Hristiyan Gürcülerden on bin kadarı Türkiye'nin çeşitli illerinde yaşamaktadır.[14]

Sevgi Şenol Pehlivan'ın Artvin Ardanuç Ağzından Derlemeler adlı kitabında 107 tane Gürcüce kelime tespit ettik. Bu kelimeleri öncelikle anlam bakımından

---

[11] Turgut Acar, **Artvin ve Yöresi Ağızları,** Atatürk Üniv. Edebiyat Fakültesi Doktora Tezi, Erzurum 1972, s.28, Artvin ile ilgili diğer bir çalışma ise bk. Doç. Dr. Zikri Turan, **Artvin İli Yusufeli İlçesi Uşhum Köyü Ağzı,** TDK Yay., Ankara 2006

[12] Doç. Dr. Nevzat Özkan, **Türk Dilinin Yurtları,** Akçağ Yay., Ankara 2005, s.149

[13] http://tr.wikipedia.org/wiki/G%C3%BCrc%C3%BCce

[14] Nihat Kaşıkçı-Hasan Yılmaz, **Aras'tan Volga'ya Kafkaslar, (Ülkeler-Şehirler-İz Bırakanlar),** TÜRKAR Yay, Ağustos 2000, s.108

hangi alanlarda kelime ödünçlendiğini tespit edebilmek için bir tasnife tabi tuttuk.

Gürcüce kelimeler, Sarp Sınır Kapısı'nın açılmasıyla oluşan ticari ilişkiler, kız alıp verme, ve bazı Gürcü kökenli vatandaşların Artvin'e yerleşmesi gibi sebeplerle Artvin ağzına girmiştir.

Bu kelimeler genellikle günlük yaşam, tarım, hayvancılık, yemek gibi kültüre ait kelimelerdir. Ağaç ve Bitki İsimleri (dişbudak, ladin, karaağaç, ısırgan otu, yara otu), Hastalık İsimleri (şaşılık, ur, fıtık), Alet İsimleri, özellikle tarımda kullanılan küçük çapa, mısır dövmek için kullanılan alet, marangozluk için kullanılan alet, çanak çömlek yapmak için kullanılan çark, hayvanların sırtına yükünü bağlamak için kullanılan ip, demir kürek), Eşya (günlük hayatta kullanılan eşyalar ayakkabı, taş, güveç, kilit, kova, sepet), Hayvan, Kuş, Böcek (sinek, örümcek, kertenkele, köpek, kedi, kelebek, kirpi, kartal), Tarım Arazisi, Hayvan Barınakları ile İlgili İsimler, Meyve-Sebze İsimleri (ceviz, fasulye, yaban armudu, salatalık, fasulye, su kabağı, şeker pancarı, dut, yerelması, kuşburnu), Mısır (mısır, mısır ekmeği, mısır koçanı), Yemek (mantı, mısır unu soğan, peynir ve yumurta, ısırgan otu, yumurta ve peynirli yemek), Vücut Organları ile İlgili (kalça, küçük dil, kol, ayak kemiği), Kadın ile İlgili (yaşlı, gelin, güzel, kısırlık) isimler olmak üzere on bir başlıkta inceledik.

1. AĞAÇ ve BİTKİ :

çiski ['çisvi, şisvi]: (Gür. şişvi) : İğne yapraklı ağaçların yaprakları

ipni: (Gür. ipani) : Dişbudak ağacı

neker (Gür. nekeri): Kışın hayvanlara yedirmek için meşe (pelit) ağacından kesilip saklanan yapraklı dallar .

nerg (Gür. nergi) : Sebze fidesi

sıremli (Gür. shemla) : Karaağaç.

soç [soçi] (Gür. soçi) : İğne yapraklılardan bir ağaç, ladin.

Gecelari soçun dibunda yatıp,

Birina benzarsın sanki tıpatıp,

Sekiz cennet kapisıni kapatıp,

Yedi nar kapisın açmiş gibisin. Kalemî

ansıl [ansil] (Gür. ansli) : Yapraklarında ipliksi damarlar bulunan kısa boylu, kokulu bir ot. Yedi damar otu.

çalika (şalika) (Gür. şalika) : Ciltte yara açan bir ot, yara otu.

çin'çar (Gür. 'çin'çari) : ısırgan otu

2. HASTALIK :

aprak (Gür. apraki): Şaşı. Tahtaya vurdum rak rak, uydi koprinan aprak.

tiya (Gür. tia) : Vücutta ceviz büyüklüğünde oluşan ur, fıtık.

3. ALET :

atsam (Gür. astami) : 1. Süprüntü ya da kül dökmek için kullanılan küçük, demir kürek; ateş küreği. 2. Hamur teknesini kazılmaya yarayan, demirden yapılmış araç, egiş.

çinol [şinel] (Gür. şineli) : İnce ve taze çubuktan yapılan bükülü halka

ça'çuka ('çu'çuka, kakuça) (Gür. çaçunkra) : küçük çapa

çato: (Gür. çato) : Hayvanların yükünü bağlamak için yünden örülen kalın ip.

kota (Gür. kota) : 1. İplik makarası 2. Kapıların, pencerelerin açılmaması için çakılan küçük tahta 3. Boyundurukta zincir ya da kayışın kaymasını önleyen iki küçük ağaç çivi, maluj.

kotan [kutan] (Gür. gutani) : Çok sayıda öküzle koşulan büyük pulluk.

morgi (Gür. morgvi) : 1. Çanak çömlek yapımında kullanılan çamuru çevirmeye yarayan çark 2. Çile ipi açmak için kullanılan, çıtalarla yapılmış döner alet.

naliye (Gür. nalie): Mısır dövmek için, dört direk üstüne yapılmış, yanları ve arkası kapalı döşemesi aralıklı tezgâh.

paratan: (Gür. paratina) : Ekmek, yemek pişirmede ellerin yanmaması için kullanılan ve genellikle yün kumaş ya da yün çorap eskisinden yapılan tutacak.

saçretel: (Gür. saçreti) : Marangozların dört köşe oyuk açmak için kullandıkları alet.

san'sala (Gür. sansala) : Sudan geçmek için konmuş, köprü görevi gören tahta.

zod etturmah (Gür. zodi): Ağzı aşınmış balta, keser, çapa gibi araçların ağzını ilave demirle kaynak yaptırmak.

Çapanın ağzı kırıldi da zod etturmaya goturiyerım.

toki [(Gür. tohi] : Küçük kazma

arnat [arunat] (Gür. arnadi) : Harmandaki dövülmüş buğday saplarını bir araya toplamaya yarayan, tırmık yerine kullanılan, ağaçtan yapılmış bir araç.

4. EŞYA :

çançhura (Gür. çurçhela) : Bebeklerin oynaması için beşiğe asılan badem, boncuk, vb. dizisi.

huto [huto taşi] (Gür. huto) : Gökten düştüğüne inanılan, suda eritilerek, böcek sokmalarına karşı panzehir olarak kullanılan bir taş.

çapula (Gür. çapula) : Deriden yapılmış ayakkabı.

kere: (Gür. kera) : Ocağın içinde yan taraflara konan düzgün taş

kibe (Gür. kibe) : Merdiven

koçop (Gür. koçobi) : Küçük güveç

kod (Gür. kodi) : Büyük kilit. Eşeği sattuh kod yitti, sanki Fatma kar etti. Dey.

kolopa (Gür. kolopi) : Ağaçtan yapılmış, silindir biçiminde, kapaklı, küçük kova.

Bir taş attım karşiya,

Getti duiti çarşiya,

Bu zamanın kızlari,

Bir kolopa turşiya. (Mani)

zar (Gür. dzari) : Çubuktan örülmüş, meyve ya da sebze gübre taşımakta kullanılan büyük sepet.

babilo [bacgi] (Gür. babilo): Meyve kurutma selesi

5. HAYVAN, BÖCEK, KUŞ :

çintal [şintal] (Gür. şintali): kedi yavrusu

korki (Gür. kurkli) : Davar pisliği

mimilo (Gür. bibilo) : Kümes hayvanlarının tepesinde bulunan kırmızı uzantı, ibik.

nikart (Gür. niskarti) : 1. Kümes hayvanlarının gagası 2. Bir şeyin sivri tarafı

tikmel [tikmel, tikmor, tikmur] (Gür. tirkmeli) : Hayvan böbreği.

tot / totik (Gür. toti) : Kedi, köpek ya da yabani hayvan ayağı.

zaglı (Gür. dzagli) : 1. Herkese havlayıp ısırmak isteyen, sert (köpek), keskun ‘zaglı:Keskin, şiddetli. Tar. Söz. VI. S. 4803

koğo (Gür. koğo) : Yaz sıcaklarında ortaya çıkan, hayvanların kanını emen iri bir sinek.

moriyol (Gür. morieli) : Koyu renkli, zehirli bir örümcek

huluki (Gür. hvliki) : Yeşil kertenkele

pepela (Gür. pepela) : Kelebek

zere [Zero] (Gür. tzero) : Kartaldan küçük yırtıcı bir kuş.

zıgabli [Z igarbi] (Gür. zgarbi) : Kirpi.

kaçkaçi (Gür. kaçkaçi) : Saksağan.

6. TARIM ve ARAZİ:

haro (Gür. haro) : Ambarda un ve tahılların konduğu bölmelerden her biri.

Tavuği haroya koymişlar gena eşinmiş. (Atasözü)

Harmacilar harmannari savurur,

Buğdaylari samanından ayirur,

Buğdaylarla ambarıni toldurur,

Bir haroya tohumuni kaldurur. (Efkarî)

karapan (Gür. karapani): Harmanın yarısını örten düz çatı, kaltavar.

satar (Gür. satari): Ormanda odun yuvarlanan, yüksek ve meyilli dere boğazı, vadi.

tir (Gür. tiri): Üstü ince toprakla örtülü, taşlık kayalık yer.

zegan (Gür. zegani): İklimi soğuk olan yüksek yerler.

babilo [bacgi] (Gür. babilo): 1. Meyve ve sebzelerin sarılıp yükselmesi için, bol dallı ağaçlardan yapılan yükseklik, çardak.

aho (Gür. aho) : Ormanda, fundalık arazide açılan tarla, açma.

çoç (Gür. 'ço'çi) : Kısa boylu otların bulunduğu, çok sulak, yarı bataklık çayır.

napuzar / napuzari (Gür. napuzari) : Eve yakın, verimli büyük tarla.

baga (Gür. baga) : Ahırda duvara bitişik yapılmış,yerden yüksek yemlik.

Benim bir okuzum var,

Baga baga tıraslar. (sepet-saman bilmecesi)

çi'çkar (Gür. çişkari) : Parmaklıklı, bahçe, ahır, çit kapısı.

çaçhar [cancah, çançhar] (Gür. çançkari): Suyun yüksekten akan yeri, küçük çağlayan.

çelhi (Gür. çelhi) : Savrulmuş harmandan arta kalan yarı dövülmüş başak ve kaba saman, kuçki.

Çelhi dögar makinaya vururduh, Çıhan ekiniynan meyva alurduh. H. Kızılkaya

çimpo [cumpo, simpo, sumpo] (Gür. sumpe) : Sulu gübre.

baga (Gür. baga) : Ahırda duvara bitişik yapılmış, yerden yüksek yemlik.

Benim bir okuzum var,

Baga baga tıraslar.

goroh (Gür. gorohi) : Ufalanmış, toprak hâlinde.

kona: (Gür. kona) : Deste, demet.

7. MEYVE- SEBZE:

askil [askil tikani] (Gür. askili): Yabangülü ağacı ve meyvesi, kuşburnu.

atol [hatol] (Gür. atoli): Yer elması türünden bitki.

carhala (Gür. carhali): Şeker pancarı, pazı. (derleme)

ça'ça (Gür. 'ça'ça): Şırası alınmış dut, dut posası.

çarhala (Gür. çarhali): Şeker pancarı, pazı.

goşi [koş] (Gür. koşi): Su kabağı.

Zengin koyar her işini düzena,

Fakır verur tarlasıni hozana,

Zengin ekar şeker pancar lahana,

Fakır kabağinan koş da bulamaz. (H. Yazıcı)

gemi [ğımi] (Gür. gomi]: Taze yapraklarından turşu yapılan, atol denen alt yumruları yenilen bir bitki.

kakal (Gür. kakali): Yeşil kabuğundan ayrılmış ceviz.

kiki [kikvi] (Gür. kitri): 1. Çok küçük salatalık 2. Arpacık soğanı

lobiya [lobiye] (Gür. lobio) : Fasulye.

makuval [mekvela] (Gür. makvali) : Böğürtlen.

panta (Gür. panta): Yaban armudu, ahlat.

parki (Gür. parki): Fasulye, bezelye, bakla gibi sebzelerin kabuklu meyvesi.

soko [zeko, zoko] (Gür. soko): Mantar, tarla mantarı.

tuta (Gür. tuta): Kara dut.

zımari (Gür. dzmari): Dut sirkesi.

8. MISIR:

çadi (Gür. 'cadi): Mısır ekmeği.

Toyursam karnımi, ayran südinan,

Bugda etmeginan sicah 'cadinan,

Pirinç pilavinan oglah etinan,

Yarica aç kahsam gena şifadur. (Dumanî)

çala (Gür. çala): Kışın hayvanlara yedirilmek için saklanan, koçansız kuru mısır bitkisi.

Ot saman kalmadi,

Bahın uli mevlam biza na etti,

Geven sökannarın canına yetti,

Acluhtan kırıldi hep mallarımuz.

kotoş [odoş] (Gür. kotoşi): Mısır koçanı.

çadi harşosi (Gür. cadi, harşo): Mısır çürlendi=o, ondan bir fayda edindi

cadi (Gür. cadi): Mısır ekmeği.

Toyursam karnımi ayran südinan,

Buğda etmeginan sicah cadinan,

Pirinç pilavınan oglah etinan,

Yarica aç kahsam gena şifadur.

9. YEMEK:

çin'çar çorbası: Isırgan otu, yumurta ve peynirle yapılan sulu yemek.

çadi harşosi (Gür. 'cadi harşo): Mısır unu, soğan, peynir ve yumurta ile yapılan yemek.

harşo (Gür. harşo) : Soğan, domates ve patatesle yapılan bir yemek.

hınkal (Gür. hinkali) : Küçük küçük kesilmiş yufka parçalarının içine et koyarak yapılan bir yemek, mantı.

murk (Gür. murkli) : Sulu yiyeceklerin içinde ezilmeden kalmış küçük hamur topağı.

maşon (Gür. matzoni) : Kaymağı alınmış süt.

10. VÜCUT ORGANLARI :

menc (Gür. menci) : Kalça.

sasa (Gür. sasa): 1. Küçük dil 2. Mide, işkembe.

tako [takvi] (Gür. idakvi): Ayak bileğindeki kemik.

titak (Gür. indakvi) : Kolun dirsek kısmı.

11. KADIN:

dedaber (Gür. deda): Yaşlı, ihtiyar kadın.

dodopal (Gür. dedopali): Gelin, güzel kız.

kurat (Gür. kurati): Çocuğu olmayan, kısır.

kuro (Gür. kuro): Kadının evlilik dışı ilişki kurduğu kişi, dost.

makar (Gür. makari): Nişanda ya da düğünde, oğlan tarafından kız evine gidenlere verilen genel ad.

Yunus dedi makaruvuz nayadur,

Getmiyasız her işivuz zayadur,

Geri dondi atlisidur yayadur,

Allahtan bulasın sen ettın kari. (Aşık Nebi)

Artvin ağzındaki Gürcüce kelimelerin, Gürcücedeki orijinal şeklini esas alarak fonetik yönden Artvin ağzında kullanılırken nasıl bir ses değişikliğine uğradığını tespit etmeye çalıştık.

Kelime alıntı yapılırken ya aynen olduğu gibi alınmış, ya da Türkçenin kendi ses yapısına, dilin telaffuz özelliğine, söyleniş kolaylığına dikkat edilmiştir.

1. 107 kelimenin 29'u (% 27) Gürcücedeki şekli aynen korunmuş hiçbir ses değişimine uğramamıştır.

Kibe: (Gür. kibe) Merdiven, Koğo: (Gür. koğo) Yaz sıcaklarında ortaya çıkan, hayvanların kanını emen iri bir sinek, Kona: (Gür. kona) Deste, demet, Tuta (Gür. tuta): Kara dut, Pepela: (Gür. pepela) kelebek, Çapula: (Gür. çapula) deriden yapılmış ayakkabı., Aho: (Gür. aho)

2. 40 kelimede ise (% 36) son seste kurallı olarak –i düşmesi görülmüştür.

Aprak: (Gür. apraki):Şaşı. Goroh: (Gür. gorohi) Ufalanmış, toprak hâlinde (toprak, peynir), Goşi [koş] : (Gür. koşi) Su kabağı, Kakal: (Gür. kakali) Yeşil kabuğundan ayrılmış ceviz, Kod: (Gür. kodi) Büyük kilit. Menc: (Gür. menci) Kalça, Zegan: (Gür. Zegani) İklimi soğuk olan yüksek yerler sevahil karşıtı, Nerg: (Gür. nergi) Sebze fidesi.

Gürcüce kelimelerdeki son ses ünlüsünün düşürülmesi durumu, Artvin ağzında da çok rastlanan bir ses olayıdır. Çünkü Artvin ağzının bütün gruplarında ünlü düşmelerine rastlanır. Ancak düşen ünlüleri de çoğu zaman belirli sebeplere bağlamak mümkün olmamakla beraber, en az enerji sarfı ile konuşmayı sağlama gayreti, ünlü düşmelerini oluşturan temel sebeplerdendir.

Artvin ağızlarında ünlü düşmeleri genellikle iç ses ve son seste görülür. Bazı sözcüklerin son ses durumundaki düz-dar ünlüleri düşmektedir. Day-dayı, guy-kuyu, uzeng-üzengi, semın- samimi-Ar., yigim-yigirmi, sevgül-sevgili)[15]

Bölgenin Artvin Ardanuç ağzında görülen ünlü düşmeleri şunlardır:[16]

a. Ön seste (ı, i u, a) düşmesi

-ı (ıslıh-sılıh, ısmarla- sımarla)

-i (imece –imeci/meci)

-u düşmesi (uyku-yuhi)

---

15 Turgut Acar, **age.** s. 67

16 Sevgi Şenol Pehlivan, **Artvin Ardanuç Ağzından Derlemeler,** Bursa 1993, s.16-17

-a (aha orada-ha orda, aha şimdi-ha şimdi)

b. İç seste (a, ı, o) düşmesi

-a (burada-burda, orada-orda)

-ı, -i (aşağıda-aşahda, yukarıda-yoharda, ileride-ilarda, dakika-dekke, iyice-eyca)

-o (kooperetif-koperatif, birleşik sözcüklerde laz otu-lazut, ne ettin-nettun, nice oldu-necoldi)

c. Son seste (-ı, -i, -e, -u) düşmesi

-ı (kırağı-kırav, şaşı-şaş, kırmızı-kırmız),

-i (iyi-ey, tabii-tabı/tebi)

-e (şose-şos/şoş, tane-den, hengame-hengem)

-u (kuyu-kuy)

3. Son seste bulunan çift ünlüler genellikle bir ünsüze dönüşür. Türkçede iki ünlünün yan yana gelmesi ancak Türkçeye geçmiş yabancı asıllı kelimelerde görülür.

lobiya [lobiye]: (Gür. lobio) Fasulye.

moriyol: (Gür. morieli) Koyu renkli, zehirli bir örümcek.

naliye (Gür. nalie): Mısır dövmek için, dört direk üstüne yapılmış, yanları ve arkası kapalı döşemesi aralıklı tezgâh.

tiya: (Gür. tia) Vücutta ceviz büyüklüğünde oluşan ur, fıtık.

4. Türkçede kelime ve hece başında çift ünsüz bulunmaz. Dolayısıyla Gürcücedeki bu çift ünsüzlerde alıntı yapılırken ya tek bir ünsüze dönüşmüştür, dz >z, tz >z , sh> ‘ş ya da araya bir dar ünlü almıştır.

zere [Zero]: (Gür. tzero) Kartaldan küçük yırtıcı bir kuş.

zımari: (Gür. dzmari) Dut sirkesi.

zaglı: (Gür. dzagli) 1. Herkese havlayıp ısırmak isteyen, sert (köpek), keskun ‘zaglı: keskin, şiddetli. Tar. Söz. VI. S. 4803

zar: (Gür. dzari) Çubuktan örülmüş, meyve ya da sebze gübre taşımakta kullanılan büyük sepet.

‘şıremli: (Gür. shemla) Karaağaç.

Şu örnekte ise araya bir ünlü almıştır.

zıgabli [zigarbi]: (Gür. zgarbi) Kirpi.

KAYNAKLAR

Karahan, Doç. Dr. Leylâ, **Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması,** TDK Yay. Ankara 1996

Özkan, Doç. Dr. Nevzat, **Türk Dilinin Yurtları,** Akçağ Yay. Ankara 2005

Kaşıkçı Nihat, Yılmaz Hasan, **Aras'tan Volga'ya Kafkaslar,** (Ülkeler-Şehirler-İz Bırakanlar), TÜRKAR yay., Ağustos 2000

Pehlivan, Sevgi Şenol, **Artvin Ardanuç Ağzından Derlemeler,** Bursa 1993

Eker, Süer, **Çağdaş Türk Dili,** Grafiker Yay., Ankara 2006

Acar, Turgut, **Artvin ve Yöresi Ağızları,** Atatürk Üniv. Edebiyat Fakültesi Doktora Tezi, Erzurum 1972

Turan, Doç. Dr. Zikri, **Artvin İli Yusufeli İlçesi Uşhum Köyü Ağzı,** TDK Yay., Ankara 2006

Brendemoen, Bernt, "Doğu Karadeniz Ağızlarının Sözvarlığı", **Uluslararası Sözlükbilim Sempozyumu Bildirileri,** 20-23 Mayıs 1999, Gazimağusa, Yayına Hazırlayanlar: Nurettin Demir- Emine Yılmaz., Gazimağusa 2001, s. 9-15

Rukhadze, Luiza, "Gürcüce Sözlüğündeki Türk Dilinden Alınan Birkaç Kelime Hakkında", **V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II,** 20-26 Eylül 2004, Ankara 2004, s. 2485-2490

Cikia Marika, "Türk Asıllı İsimler Kartvel Ad Hazinesinde", **V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II**, 20-26 Eylül 2004, Ankara 2004, s. 597-610.

http://tdk.org.tr.

http://nedir.net/artvin

http://tr.wikipedia.org/wiki/Artvin

http://tr.wikipedia.org/wiki/G%C3%BCrc%C3%BCce

TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZLARINDA KIPÇAKÇA DENİLEN UNSURLAR ÜZERİNE 1: (*G > V DEĞİŞMESİ*)

Gürer GÜLSEVİN*

Konuya başlarken, herkesçe bilinen temel gerçekleri/doğruları özetleyerek hatırlatmak istiyorum

1. Anadolu'ya çeşitli Türk boyları (Peçenek, Kıpçak, Oğuz vs.) milattan önceki dönemlerden beri geldilerse de, bu toprakların Türkleşmesi 11. yüzyıldan sonraki yoğun Oğuz göçleri ile olmuştur.

2. 11. yüzyıldan sonraki yoğun Oğuz göçleri ve daha sonrasında, Oğuz olmayan az sayıda bazı (Kıpçak, Karluk) Türk grupları da Anadolu'ya gelmiştir.

3. Bugün Anadolu'daki ağızlar, Oğuzcaya dayalı ağızlardır. Oğuzlarla gelen diğer gruplar da Oğuzlaşmış, dilleri Oğuzcalaşmıştır. Son bir-iki yüzyıl zarfında gelen diğer boyların dilleri ise devam etmektedir (Ulupamir Kırgızları, Afyonkarahisar, Eskişehir'deki Karaçaylar, Nogaylar, Konya'daki Özbekler vs.)

4. Anadolu'da Oğuzlaşmış Türk gruplarının dil özelliklerinden bazıları, şu anda kullandıkları Oğuzca ağızlarının içinde devam etmiş olabilir. Yani, Anadolu'daki ağızlarda, Oğuzca olmayan bazı unsurlar saklanmış, devam etmekte olabilir.

Yukarıda, genel kabuller listelenmiştir.

SORUN-SORU

Bugün için Oğuzca olan Türkiye Türkçesi ağızlarında, Oğuzca olmayan bazı özelliklerin de saklanmış olması teorik olarak mümkündür. Hangi unsurların Oğuz dışı olduğunu belirlemek için acaba ne tür ölçüler konulabilir?

Türkiye Türkçesi ağızlarındaki farklılıklar üç temel nedenden dolayı olabilir:

• Birincisi, yerleşim dönemlerindeki boysal (Kınık, Avşar, Çepni; Kıpçak vs.) başkalıklara dayanan tarihî farklılıklardır.

• İkincisi ise, farklı bölgelerde farklı dönemlerde harekete geçen fonetik eğilimlerin sonucunda ortaya çıkan ayrılıklardır.

• Bazı ağız farklılıklarında, bu iki nedenin iç içe geçmiş bir biçimde etken olduğu da düşünülmelidir.

* Prof. Dr., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, İZMİR

Kısacası,

ağızlarda bugün görülen farklı özelliklerin sebebi tarihî boysal ayrımlara dayanabileceği gibi, sonradan gelişmiş fonetik değişiklikler de olabilir.

Bunun için bir örnek vermek istiyorum.

/**AGI**/, /**OGU**/ gibi ses gruplarının gelişmesine bakalım:

1. Türkiye Türkçesinde (yazı dilinde) bu gruplar /**AĞI**/, /**OĞU**/ biçimlerinde yaşamaktadır.

2. Bazı ağızlarda bunların ünsüzü, (eski şekle benzer hâlde) patlayıcı özelliği ile de korunmuştur (*agız*, *yogun* vb.).

3. Eğer bir "dudak ünlüsünün komşuluğunda" ise, **g > v** değişmesi olabilir (*kagun >> kavun*, *ögey >> üvey* gibi).

4. Batı Anadolu'daki birçok ağızda ise bu gruplar "büzülerek" ya "ikiz ünlü" hâline gelmiş ya da "uzun" bir ünlüye dönüşmüştür (/*yōn*/, /*youn*/, /*āz*/, /*aız*/ gibi).

/**OGU**/ tarzındaki hece gruplarının büzülerek "uzun ünlü" ya da "ikiz ünlü hâline gelmesi, günümüzde Sibirya Türk lehçelerinde görülmektedir (Yakutça, Hakasça, Altayca vb.). Burada şu soruyu soralım kendimize: Türkiye Türkçesinin bazı ağızlarında görülen *yogun* > *yoğun* > *yōn* değişmesi, o bölgedeki bir dış (Sibirya lehçeleri) unsur mudur? Yoksa, birbirinden bağımsız olarak farklı bölgelerde farklı dönemlerde aynı fonetik eğilimin gerçekleşmesi midir? Bu özellik için birinci seçenek düşünülemez. Çünkü, Türkiye Türkçesinde /**OGU**/ grubunun "uzun-ikiz ünlü" hâline gelmesi, muhtemelen oldukça yeni bir gelişmedir. Hâlâ /**OGU**/ biçiminde kullanan ağızlarımız bile vardır. Yazı dilimizi oluşturan ağızlarda da, Anadolu'nun tarihî metinlerinde görülmez. Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de /**G**/ sesi korunmuştur. Kaldı ki, Sibirya lehçelerinde de bu gelişmenin tarihini bilmemiz gerekir. Anadolu'nun Türkleşmesi (Oğuzlaşması) sürecinde ilgili bölgeye Sibirya halklarından grupların geldiği bilinmemektedir. Sadece /**OGU**/ > /**ō**/ gelişmesine bakarak, bir lehçede başka bir lehçenin unsurunu bulduğumuzu iddia etmek doğruyu yansıtmaz. Muhakkak, bu özelliğin tespit edildiği ağız bölgesinde boyların yerleşim tarihine bakılması gerekir. Oraya, kastedilen Oğuz dışı unsur geçmişte yerleşmiş midir? Ayrıca, bunun dışında da ses özelliği benzerliği var mıdır? Morfolojik koşutluklara rastlanılmakta mıdır? Türkiye Türkçesi ve ağızlarında kullanılmayıp diğer lehçelerin karakteristiği olan kelimelerden (*in-/tüş-; gizle-/yaşur-; bul-/tap-; el/kol* vb.) ilgili ağızda kullanılanlar var mıdır? vs.

Türkiye Türkçesi Ağızlarında Kıpçakça Unsur Denilen Özellikler Hakkında:

Araştırmacılarımızdan bir kısmı, inceleme yaptıkları ağız bölgelerinde bazı özellikleri Kıpçakça olarak değerlendirmektedirler. Türkiye Türkçesi ağızlarında

Kıpçakça olarak verilegelen unsurlar şunlardır:

1. g > v

2. ç > ş

3. Ø- > h-

4. O > U

5. ŋ > y (ñ > y)

6. s- > h-

Böyle bir teoriyi öne sürmeden önce şunları bilmemiz gerekir: Kıpçakça dediğimiz grubun özellikleri nelerdir? Kaç türlü Kıpçakça vardır? Kelime başındaki "**y-**" ünsüzünü "**y-**" biçiminde (*yol, yat-*) kullanan Kıpçaklar da vardır, **c-/j** biçiminde (*col, cat-/ jol/jat-*) kullanan Kıpçaklar da vardır. Bizdeki "**ç**" ünsüzünü "**ç**" olarak (*çık-, açık, aç-*) kullanan Kıpçaklar da vardır, "**ş**" olarak (*şık-, aşık, aş-*) kullananları da vardır. Çekik gözlü Kıpçaklar da vardır, badem gözlü Kıpçaklar da vardır.

Türkiye Türkçesindeki Kıpçakça unsurlar olarak verilegelen yukarıdaki altı maddedeki özellikler, her hâl ve şartta Kıpçakçayı temsil etmiş olabilir mi? Bizce, bu tespitler tamamıyla doğruyu yansıtıyor değildir. Biz, yukarıdaki özellikleri teker teker seri bildiri-makaleler şeklinde değerlendirmeye çalışacağız. Bu bildiride, **g > v** değişimi üzerinde duracağız:

1. g > v değişmesi ve yorumlanışı:

Kıpçakçada **g > v** değişimi var mıdır? Yani, **g > v** değişimi bir Kıpçak unsuru mudur? Günümüz Kıpçak lehçelerinden Tatarcada, Başkurtçada, Karaçaycada, Kumukçada, Kazakçada vs. bu özellik görülür. Kazakça ve Tatarcadan örnekler (ÖNER 14):

Oğuzca **g**	Kıpçak **v**
ağız Türkiye Türkçesi	***avız*** Kazakça, ***avız*** Tatarca
bağır Türkiye Türkçesi	***bavır*** Kazakça, ***bavır*** Tatarca
boğun Türkiye Türkçesi	***buvın*** Kazakça, ***buvın*** Tatarca
dağ Türkiye Türkçesi	***tav*** Kazakça, ***tav*** Tatarca
sağ Türkiye Türkçesi	***sav*** Kazakça, ***sav*** Tatarca
yaya Türkiye Türkçesi (< ***yadag***)	***jayav*** Kazakça, ***ceyev*** Tatarca

arı Türkiye Türkçesi (< ***arıg***)	***aruv*** Kazakça, ***aruv*** Tatarca

Örneklere dikkat edilirse, Kıpçak lehçelerinde, **g > v** değişimi "***hem düz, hem de yuvarlak ünlülerin komşuluğunda***" gerçekleşebilmektedir.

Şimdi de Türkiye Türkçesi ağızlarında Kıpçakça unsur olarak gösterilen örneklere bakalım:

suvan,

dov-,

avustos,

dovur-,

ȫvlen,

sovan ...

Kıpçakça bir özellik olarak bilinen **g > v** değişmesi örneklerine Türkiye'deki ağızlarda da rastlanması iki şekilde açıklanabilir:

1. Bunlar, bölgeye gelip Oğuzlaşmış Kıpçakların ilgili ağızda saklanan unsurları olabilir.

2. Doğal bir fonetik eğilimin farklı bölgelerde farklı dönemlerde işlerlik kazanmasının sonucu olabilir.

Dikkat edilirse, Türkiye Türkçesi ağızlarında verilen örnekler, sadece, "***bünyesinde dudak ünlüsü***" bulunduran kelimelerdir. Yani, dudak ünlüleri, yakınlarındaki damak ünsüzlerini dudaklaştırmışlardır. Bunlar, doğal bir "dudaklılaşma" eğiliminin sonucunda ortaya çıkan şekillerdir. Bu tür örnekler yazı dilimizde bile vardır (*döğ-/döv-; öğün-/övün-; üvey* < *ögey* vb.). O hâlde, Kıpçakçadaki **g > v** örneklerinden farklı ve bağımsız bir gelişme olarak düşünülmesi gerekir. Eğer, Anadolu'da *sovan, dovur-, avustos* gibi kelimelerin görüldüğü ağızlarda sadece dudak ünlülerinin komşuluğunda değil de, her türlü ünlünün yanında **g > v** değişmesi görülmüşse, o zaman "iki alternatif" vardır. Ya bu değişim Kıpçakça bir unsurdur, ya da yine doğal bir fonetik eğilimin farklı bölgelerde farklı dönemlerde gerçekleşen örnekleridir. Burada, Kıpçakça unsur olduğunu iddia etmek için de, başkaca ses ve şekil koşutlukları ile söz varlığındaki denkliklerin bulunması ve tarihî yerleşme komşuluklarının tespiti gerekir.

g > v değişmesi ile ilgili olarak, Zeynep Korkmaz son derece ayrıntılı bir araştırma yayımlamıştır (KORKMAZ II). Z. Korkmaz, Bartın yöresinde sadece dudak ünlülerinin komşuluğunda değil, başkaca şartlarda da **g > v** değişimi olduğunu göstermiştir (*dav* < *tag*). Ayrıca, 11. yüzyıldan sonra o bölgeye Kıpçak unsurlarının yerleşmesi ile ilgili tarihî kayıtları da göstermiştir. Necati Demir de,

Karadeniz bölgesinde Kıpçakça unsur olarak düşündüğü özellikleri işlediği makalesinde **g > v** değişimini vermiştir (DEMİR I, 417-424).

Z. Korkmaz'ın incelediği bölgede verilen örnekler Kıpçakça unsurlar olabilir[1]. Çünkü: 1. Sadece dudak ünlülerinin komşuluğunda gözüküyor değildir. 2. Tarihî kayıtlar da o bölgeye Kıpçakların yerleştiğini göstermektedir. Ancak, sadece "dudak ünlüsünün komşuluğunda" **g > v** değişmesi örnekleri bulunan ağızlar, Kıpçakça bir unsur barındırıyor diye değerlendirilmemelidir. Çünkü, "dudak ünlüsünün komşuluğunda" **g > v** değişmesi, Türkiye Türkçesi ağızlarının birçoğunda bulunmaktadır:[2]

- **Adana** : *döver, govduh, sovuyor, sovan* (YILDIRIM 128)
- **Afyon** : *sovan, dövüşme, güvercinne* (BOZ 80)
- **Bartın** : *düvun, sövüt, ovlan, sovan* (EREN 40)
- **Denizli** : *düveriz, sowuk* (TOK 76)
- **Diyarbakır** : *övle* (ERTEN 14)
- **Edirne** : *avustoz, suvan, dovuyu* (KALAY 44)
- **Erzincan** : *dewül, göver-, kovuş, düvün* (SAĞIR 99)
- **Kırşehir** : *suvan, dov* (GÜNŞEN 68)
- **Kütahya** : *avustoz, dovur, övlen, sovan* (GÜLENSOY 58, 129)
- **Malatya** : *sovuh, dovüldü, gövermiş, övleye* (GÜLSEREN 86)
- **Muğla** : *suvan, bovalara* (AKAR 38)
- **Nevşehir** : suvan, duverik (KORKMAZ 89)
- **Ordu** : *anacuvazım, avur, ayduvan, buvazı, suvanı, yuvurusun* (DEMİR 87)[3]
- **Sivas** : *devül, suvan, savuk, evlen (öğlan)* (DEMİR 127)
- **Trabzon** : *devürmen, direvu, yemevuni, ekmevümi, yürevüm* (DEMİR 247-248)

---

1 Z. Korkmaz'ın Bartın yöresi için belirlediği "**v**"li örnekler Kıpçakça bir unsur "olabileceği" gibi, "dudaklılaşma eğiliminin yaygınlaşması" da olabilir. İlgili ağızlarda makul morfolojik denklikler ve söz varlığında koşutluklar da ortaya konulana kadar, Karadeniz bölgesi ağızlarındaki **g > v** değişiminin Kıpçakça denilmesine de temkinli yaklaşmak gerektiği kanısındayım.

2 Aşağıda sıraladığım ağız çalışmalarından bazıları **g>v** değişmesini Kıpçakça unsur göstermiş, bazıları ise (doğru olarak) Kıpçakça ile ilişki kurmamıştır.

3 Ordu'da şu tür örnekler de var: *avılının* (ağılının), *avrısı* (ağrısı), *bavımızdan* (bağımızdan), *bavlallar* (bağlarlar), *çavriye* (çağırıyor), *savdıç* (sağdıç), *yavız* (yavuz) (DEMİR II, 87)

- **Uşak** : *sovan, dövdü* (GÜLSEVİN 51)
- vs. …

Hatta, bu şartlarda **g > v** değişmesi Anadolu sınırları ötesindeki Oğuz diyalektlerinde de bulunmaktadır:

Irak'ta: *döver, övmez, dövüş, güveri, sövmez* (BAYATLI 350)

Güney Azerbaycan'da (İran): *govun, govur (kahverengi), oxlov (oklava), buzov (buzağı), yüven (yüken= dizgin)* (SARIKAYA 127)

Dahası da var:

Türkmenistan'daki Türkmen ağızlarında bile **g > v** değişmesi örnekleri vardır: gaavın (< kagun), *ovlak (< oglak), övren- (ögren-), övüt (< ögüt), tüvün (< tügün) (*KARA 245). Dikkat edilirse, Türkmencenin ağızlarındaki örnekler de "dudak ünlüsü komşuluğunda"dır. Türkmencedeki şekiller için, bizim konumuzu da yakından ilgilendiren bir tespiti, Türkmen diyalektologlar yapmıştır. Bilindiği gibi, Türkmenistan'daki ağızlar çeşitli şekillerde tasnif edilir. Bunlardan biri de, "Oğuz grubuna giren Türkmen ağızları" ve "Kıpçak grubuna giren Türkmen ağızları" ayrımıdır. Sevi Özışık, N. Nartıyev'den alıntı yaparak, Türkmen diyalektologlarının, Türkmencede **v** sesi yerine **g** sesinin saklandığı ağızları "KIPÇAK" grubuna giren ağızlar olarak tespit ettiklerini söylemektedir (ÖZIŞIK 34). Yani, Sevi Özışık'ın naklettiği bilgiye göre, **g > v** değişimi bakımından Türkmen ağızlarında "**g**"yi koruyanlar "KIPÇAK" unsurlu ağızlar, "**v**" hâline getirenler ise "OĞUZ" unsurlu ağızlardır.

SONUÇ

Türkiye Türkçesi ağızlarının pek çoğunda, sadece dudak ünlülerinin komşuluğunda iken **g > v** değişmesi görülebilmektedir. Hatta bunun örnekleri, Türkiye sınırlarının dışındaki Oğuz diyalektlerinde de bulunmaktadır. Kaldı ki, yazı dilimize bile bunun bazı örnekleri girmiştir (*üvey < ögey, döv- < dög-, kavun < kagun* vs.). Türkmenistan'daki ağızları "Oğuz unsurlu ağızlar" ve "Kıpçak unsurlu ağızlar" diye sınıflandıran diyalektologlar da, Türkmencenin ağızlarındaki "**v**"li örnekleri, Kıpçakça değil, Oğuzca olarak değerlendirmektedirler. Türkiye Türkçesi ağızlarında sadece dudak ünlüsü komşuluğunda iken görülen **g > v** değişmesini Kıpçakça unsur olarak değerlendirmek doğru değildir.

Bazı Türkiye Türkçesi ağızlarında "dudak ünlüsü komşuluğu"nun yanı sıra, başka şartlarda da **g > v** değişimi örneği görülebilmektedir. Özellikle Karadeniz bölgesi ağızlarındaki *dav < tag, yav > yag, avaç < agaç, sıvıl < sıgır* gibi örneklerse, ilk bakışta Kıpçakça bir unsur gibi görülse de, ilgili tezin inandırıcı olabilmesi için başka delillere de ihtiyaç vardır. Bu kelimelerde **g > v** olmuş olması tek başına Kıpçakça unsur olmanın delili olamaz. Çünkü:

1. *yav* < *yag* kelimesinde, bazı Kıpçak lehçelerinde de görülebilen bir **g > v** değişmesi vardır; ama, bu kelimeyi Kıpçakça diye düşünmek çok zordur. Çünkü, Oğuzların "**yağ**" dediğine, Kıpçak lehçelerinde "**yav**" denilmez. Bunun yerine "**may**" kelimesini kullanırlar.

2. *avaç* < *ağaç* kelimesinde, bazı Kıpçak lehçelerinde de görülebilen bir **g > v** değişmesi vardır; ama, bu kelimeyi Kıpçakça diye düşünmek çok zordur. Çünkü, bu kelimeyi Tatarlar *ağaç*[4], Başkurtlar *ağas*[5], Kazaklar *ağaş*[6] vs. şeklinde "**ğ**" ile söylerler, "**v**" şekline çevirmezler.

O hâlde, Türkiye Türkçesi ağızlarında görülen g > v olayına temkinli yaklaşmak gerekir. Çalışılan bölgede sadece dudak ünlülerinin yanındayken görülüyorsa, Kıpçakça ile bağlantı kurulmasına gerek yoktur. Eğer (birkaç bölgede olduğu gibi) bütün ünlülerin yanında **g > v** değişmesi görülüyorsa, Kıpçakça unsur olabileceği akla getirilebilir. Böyle bir durumla karşı karşıya isek, muhakkak başkaca ses, şekil ve kelime özelliklerini de incelemek gerekir. Elbette, o yörenin iskân tarihi de, Kıpçak unsurların gelip gelmediği bakımından kontrol edilmelidir.

KAYNAKLAR

AKAR : Ali Akar, Muğla Ağızları, Muğla Üniversitesi Yayınları, Muğla 2004

BAYATLI : Hidayet Kemal Bayatlı, Irak Türkmen Türkçesi, TDK Yayınları, Ankara 1996

BOZ : Erdoğan Boz, Afyon Merkez Ağzı, Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, Afyon 2002

DEMİR I : Necati Demir, "Karadeniz Bölgesi Ağızlarında Kıpçak Türkçesi Özellikleri", IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı 2000, Bildiriler I, TDK Yayınları, Ankara 2007

DEMİR II : Necati Demir, Ordu İli ve Yöresi Ağızları, TDK Yayınları, Ankara 2001

DEMİR III : Necati Demir, Trabzon ve Yöresi Ağızları Cilt I-II-III, Gazi Kitabevi, Ankara 2006

DEMİR-ŞEN : Necati Demir-Ülker Şen, Sivas İli ve Yöresi Ağızları, Gazi Kitabevi, Ankara 2006

4 Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü (Komisyon Başkanı A. B. Ercilasun), Kültür Bakalnlığı Yayınları, Ankara 1991, s.9

5 Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü (Komisyon Başkanı A. B. Ercilasun), Kültür Bakalnlığı Yayınları, Ankara 1991, s.8

6 Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü (Komisyon Başkanı A. B. Ercilasun), Kültür Bakalnlığı Yayınları, Ankara 1991, s.8

EREN	:	M. Emin Eren, Zonguldak-Bartın-Karabük İlleri Ağızları, TDK Yayınları, Ankara 1997
ERTEN	:	Münir Erten, Diyarbakır Ağzı, TDK Yayınları, Ankara 1994
GÜLENSOY	:	Tuncer Gülensoy, Kütahya ve Yöresi Ağızları, TDK Yayınları, Ankara 1988
GÜLSEREN	:	Cemil Gülseren, Malatya İli Ağızları, TDK Yayınları, Ankara 2000
GÜLSEVİN	:	Gürer Gülsevin, Uşak İli Ağızları, TDK Yayınları, Ankara 2002
GÜNŞEN	:	Ahmet Günşen, Kırşehir ve Yöresi Ağızları, TDK Yayınları, Ankara 2000
KALAY	:	Emin Kalay, Edirne İli Ağızları, TDK Yayınları, Ankara 1998
KORKMAZ I	:	Zeynep Korkmaz, Nevşehir ve Yöresi Ağızları I. Cilt Ses Bilgisi, A.Ü. DTCF Yayınları, Ankara 1977
KORKMAZ II	:	Zeynep Korkmaz, Bartın ve Yöresi Ağızları, TDK Yayınları (2. baskı), Ankara 1996
ÖNER	:	Mustafa Öner, Bugünkü Kıpçak Türkçesi, TDK Yayınları, Ankara 1998
ÖZIŞIK	:	Sevi Özışık, Muğla İli Ağızlarının Türkmen Türkçesi Ağızlarıyla Karşılaştırılması, Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, İzmir 2007 (Yayımlanmamış Doktora Tezi)
SAĞIR	:	Mukim Sağır, Erzincan ve Yöresi Ağızları, TDK Yayınları, Ankara 1995
SARIKAYA	:	Mahmut Sarıkaya, Güney Azerbaycan Türkçesi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Kayseri 1998 (Yayımlanmamış Doktora Tezi)
TOK	:	Turgut Tok, Denizli İli güney ve Güneybatı Ağızları, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Denizli 2002 (Yayımlanmamış Doktora Tezi)
YILDIRIM	:	Faruk Yıldırım, Adana ve Osmaniye İlleri Ağızları I-II, TDK Yayınları, Ankara 2006

DİL ETKİLEŞİMİ AÇISINDAN MAKEDONYA VE KOSOVA TÜRK AĞIZLARI

Ahmet GÜNŞEN*

Giriş

Farklı dillere sahip insanlar; siyasi, sosyal ve kültürel vb. sebeplerle bir arada yaşamak zorunda kaldıklarında, kaçınılmaz olarak dilleri de birbirinden etkilenecek ve sonuçta iki veya daha çok dil arasında dil alışverişi gerçekleşecektir. Kaldı ki, saf kalmış, başka dillerden etkilenmemiş, başka dilleri etkilememiş bir kültür ve medeniyet dilini göstermek de mümkün değildir. Eğer söz konusu Türkçe ise, dil etkileşimi kaçınılmaz olacaktır. Çünkü gerek tarihî derinliği, gerekse coğrafi genişliği bakımından dünyada kendisiyle kıyaslanabilecek çok az dil bulunan Türkçemiz, tarih boyunca çok geniş coğrafyalarda birçok dili etkilemiş, birçok dilden de etkilenmiştir. Bu anlamda birçok dile Türkçe unsurlar geçerken, birçok dilden de dilimize yabancı unsurlar girmiştir. Bu çok zaman tabii bir dil etkileşimi şeklinde gerçekleşirken, bazen de belli bir dönemde olduğu gibi, Arapça ve Farsçadan Türkçenin iç ve dış yapısını olumsuz etkileyecek şekilde de gerçekleşmiştir. Ancak bu anlamda, 20. yüzyılın başlarından itibaren Türkçenin aleyhine işleyen bir süreci yaşadığımızı da kabul etmeliyiz. Zira bugün Türkiye Türkçesini konuşup yazan Türkiye Türkleri dışında, doğudan batıya, kuzeyden güneye Avrasya'da iki veya çok dilli olmayan Türk topluluğu yok gibidir.

İki dillilik (bilinguisme) ve çok dillilik (polilinguisme) kavramları genellikle, çeşitli sebep ve şartlara bağlı olarak bireylerin birden fazla dili edinip kullanması veya ikinci bir dili ana diline yakın düzeyde öğrenmesi olarak tanımlanmaktadır (Aksan, 2007-III: 26). Ancak Türkiye dışındaki Türkler için ortaya çıkan bu iki veya çok dillilik sorunu, resmî dili Türkçe olmayan ülkelerde yaşamalarından kaynaklanmaktadır. Çin'den Rusya'ya, İran ve Irak'tan Yunanistan, Bulgaristan, Romanya, Makedonya ve Kosova'ya kadar durum az çok aynıdır. Yani saydığımız bu coğrafyalarda yaşayan Türk toplulukları, kendi ana dillerinin yanı sıra, azınlık veya özerk olarak yaşadıkları ülkeye bağlı olarak Çince, Rusça, Farsça, Arapça, Bulgarca, Romence, Sırpça, Arnavutça ve Makedonca gibi dilleri ikinci dil olarak kullanmaktadırlar. Eski Yugoslavya'dan ayrılarak bağımsızlığını kazanan Makedonya ve Kosova gibi ülkelerde ise ikinci değil, üçüncü dil söz konusudur.

---

* Doç. Dr., Ahi Evran Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü, KIRŞEHİR gunsenahmet@gmail.com

Bu iki veya çok dillilik ortamı elbette Türkçenin aleyhine işleyen bir süreç olarak değerlendirilmelidir. Bu durum, araştırma konusu ettiğimiz Makedonya ve Kosova Türklerinin Türkçesi için de geçerlidir. Elbette dün böyle değildi ve Türkçe Rumeli veya Balkanlar coğrafyasında 20. yüzyılın başına kadar her anlamda üstün ve hâkim bir dil idi. Onun için Türkçenin Trakya ve Balkanlardaki macerasına ana hatlarıyla da olsa bakmak yararlı olacaktır.

Bilindiği gibi, 14. yüzyılın ortalarından itibaren Trakya ve Balkanlar coğrafyasına yerleşmiş olan Türk boy, oymak ve aşiretleri, kendi dil veya ağız özelliklerini bir yandan bu coğrafyada hâkim kılarken, öbür yandan da, yüzyıllar içinde fethedilen coğrafyanın yerli halklarıyla karşılıklı dil etkileşimi içinde bulunmuşlardır. Balkan Savaşlarına kadar (1912) siyasi ve demografik olarak hâkim unsur olan Rumeli Türklüğü, bu tarihlerden sonra 500 yıldan fazla hâkim unsur olduğu bu coğrafyada her anlamda azınlık durumuna düşmüştür. Yüzyıllar içinde iki dillilik, hatta çok dillilik ortamı içinde görülen dil etkileşimi, Bulgar, Yunan, Hırvat-Sırp, Makedon, Arnavut vb. unsurların diline Türkçeden birçok unsur sokarken, Rumeli Türk ağızlarına da söz varlığından söz dizimine kadar birçok yabancı unsurun girmesine yol açmıştır.

Dolayısıyla Rumeli Türkleri, bu coğrafyada, kendi mahallî ağızlarıyla önceleri azınlık, sonra da hâkim dil durumuna geçen ve çoğunluğu Slav kökenli birçok yabancı dilin (Hırvat-Sırpça, Arnavutça, Makedonca, Bulgarca, Yunanca, Romence) etkisi altında, Anadolu ağızlarından farklı ve yeni bir ağız/ağızlar oluşturma sürecini yaşamıştır. Bu sürecin hâlen devam ettiğini söylemek yanlış olmaz.

Macar Türkolog G. Németh'in yaptığı sınıflamaya göre, Rumeli Türk ağızları batı ve doğu olmak üzere iki ana kola ayrılmaktadır. Doğu Rumeli ağızları Bulgaristan'ın Lom-Sofya-Samokov-Köstendil-Ege denizi sahiline kadar uzanan hattın doğu ve güneyinde konuşulurken, Batı Rumeli ağızları da Lom-Samokov hattından batıya ve Samokov-Köstendil-Makedonya hattından kuzeye doğru uzananan bölgede konuşulmaktadır (Németh, 1983: 113-167).

Bu sınıflandırmaya göre, söz konusu ettiğimiz Makedonya ve Kosova Türk ağızları Batı Rumeli ağızlarına dâhildir. Németh'e göre; 1. Kelime sonunda /ı/, /u/, /ü/ yerine /i/ ünlüsünün bulunması (*alti, buldi, köpri, öldi* vb.), 2. Duyulan geçmiş zaman eki -mış, -muş/-müş yerine daima -miş ekinin kullanılması (*almiş, okumiş, ölmiş* vb.), 3. Bazı durumlarda /i/ > /ı/ değişiminin görülmesi (*benım, verdım, evınde*), 4. Sedalı ve süreksiz damak ünsüzü /g/nin korunması (*agaç, begen-* vb.), 5. Şimdiki zaman kipi için *-yor* eki yerine *-y* ekinin kullanılması (*yapay, istey* vb.) gibi özellikler Batı Rumeli ağızlarını Doğu Rumeli ağızlarından farklı kılan belli başlı özelliklerdir (Németh, 1983: 121-128; Eckmann, 2004: 134).

Bu bildiride, gerek ölçünlü Türkçeden gerekse Anadolu ağızlarından birçok bakımdan farklılık gösteren Rumeli ağızlarının batı kolu içinde yer alan Make-

donya ve Kosova Türk ağızları, iki veya çok dilli siyasi, sosyal ve kültürel yapının bir sonucu olarak dil etkileşimi açısından ele alınacak, ses bilgisi, şekil bilgisi, söz varlığı ve özellikle söz diziminde görülen dil karışımı veya değişmelerine dikkat çekilecektir.

Makedonya ve Kosova Türkleri, yazı dillerinde büyük oranda Türkiye Türkçesi ölçünlü diline bağlı iken, halkın konuşma dilini ifade eden ağızlarda ise Sırpça, Makedonca gibi Slav dilleri ile yine bir Hint-Avrupa dili olan Arnavutçanın derin etki ve izleri görülmektedir.

Aynı coğrafyada yüzyıllar boyunca siyasi, tarihî, sosyo-ekonomik ve kültürel ilişkilerin yoğurduğu Türk, Arnavut ve Slav halkları, bir arada yaşamanın tabii bir sonucu olarak birbirlerinin dillerini konuşmak durumunda kalmışlar, bu iki veya çok dilli ortam da tarafların dillerinde söz dağarcığından başlayarak ses bilgisi, şekil bilgisi ve söz dizimine kadar etkili olmuştur.

Balkan yarımdasının orta kesimlerinde, Yunanistan-Bulgaristan-Sırbistan (eski Yugoslavya) sınırlarının birleşme noktası etrafında çizilmiş bir çember içinde yer alan Makedonya (Genç, 1992: 2), 1371-1912 yılları arasında Osmanlı idaresinde kalmıştır. 10 Ağustos 1913'te Bükreş'te imzalanan barış antlaşmasıyla Yunanistan, Sırbistan ve Bulgaristan arasında paylaşılmış (Genç, 1992: 5), Yugoslavya'nın dağılmasından sonra 8 Eylül 1991'te bağımsızlığını kazanmıştır.

Tarihte olduğu gibi bugün de dil, din ve etnik yönden farklı birçok unsurun barındığı Makedonya'da 1994 nüfus sayımına göre 78.000 Türk yaşamaktadır. Makedonya Türklüğü esas itibarıyla ülkenin batısında Gostivar, Kalkandelen (Tetova), Ohri, Struga, Manastır (Bitola), Kırçova, Debre bölgelerinde, başkent Üsküp'te; doğuda Köprülü (Velez), Valandova, Ustrumca, Radoviş ve İştip gibi merkezlerde meskûndur (Özkan, 2007: 58).

17 Şubat 2008'de bağımsızlığını ilan eden Kosova da, Türk varlığı bakımından önemli bir bölgedir. Yugoslavya'nın parçalanmasından sonra, 1991 yılında yapılan, ancak Türklerin büyük oranda boykot ettiği nüfus sayımında 11 bin civarında Türk yaşadığı açıklansa da, gerçekte bu sayının 40-50 binden aşağı olmadığı belirtilmektedir (Özkan, 2007: 61). Kosova Türklerinin de Prizren, Priştine, Gilan, Mitroviça ve Mamuşa gibi yerleşim merkezlerinde toplandığını söyleyebiliriz.

Bugün birer bağımsız devlet olan bu iki Balkan ülkesinde Sırp, Makedon ve Arnavut dillerinin Türkçeye etkisi, Osmanlı İmparatorluğu'nun 20. yüzyılın başında Balkanlardan çekilmesiyle artmıştır. Zira Türkçe, resmî işlemlerden başlayarak sosyal ve kültürel hayatın içinde yerini büyük oranda Sırpça, Makedonca ve Arnavutçaya bırakmıştır.

N. Hafız, 1951 yılında Türk okullarının açılıp Türkçe ile eğitim-öğretim yapılmaya başlanmasından sonra, Türk ağızları üzerine yabancı dillerin etkisinin gitgide azaldığını belirtse de (Hafız, 1999: 518), Balkan coğrafyasında, bu arada

Makedonya ve Kosova'da da, Hırvat-Sırpça, Makedonca ve Arnavutçanın Türk ağızlarını söz varlığından ses ve şekil bilgisine, hatta söz dizimine kadar etkisi altına aldığını, Türkçenin aleyhine olan bu durumun da artarak devam ettiğini söylemek abartılı olmaz. Zira, birinci derecede kaynak olarak kullandığımız derleme metinlerin hemen hepsi bölgede Türk okullarının açıldığı tarihten çok sonra derlenmiş ağız metinleridir.

Üstelik bunda şaşılacak da bir durum yoktur. Nasıl ki, Balkanlar Türk hâkimiyetine geçtikten sonra Türkçe bu bölgede resmî dil olarak idari, askerî, ilmî ve hukuki hayattan iktisadi, sosyal ve kültürel hayata kadar diğer dillere üstünlük sağlamış, onlar üzerinde etkisini artırmışsa, 20. yüzyılın başından itibaren bu süreç Hırvat-Sırp, Makedon ve Arnavut (diğer Balkan ülkelerinde de Bulgarca, Yunanca ve Romen) dillerinin lehine, Türkçenin aleyhine işlemiştir.

Bu etkileşimin ilginç olan yanı, Doğu Rumeli ve Batı Rumeli olmak üzere iki ana kola ayrılan Rumeli Türk ağızlarının oluşumuna denk düşmesidir. Yani nasıl Hırvat-Sırpça, Makedonca, ve Arnavutçanın Türkçe alıntı ve etkileri Batı Rumeli, Yunanca ve Bulgarcanın ise Doğu Rumeli ağızlarının özelliklerine uyuyorsa, Rumeli Türk ağızları üzerindeki yabancı dillerin etkisini de aynı paralellikte düşünmemiz gerekir. Buna göre Batı Rumeli ağızları üzerinde Hırvat-Sırpça, Makedonca ve Arnavutça gibi dillerin etkisi söz konusu iken, Doğu Rumeli ağızları üzerinde de Bulgar, Romen ve Yunan dillerinin etkisi söz konusudur. Bu etkileme ve etkilenme tarihî, siyasi ve sosyo-kültürel gelişme ve şartlara da uygundur.

Ancak bu dil etkileşiminin, büyük oranda tarihî, siyasi, coğrafi ve kültürel şartların tabii bir sonucu olan dil ilişkileri içinde gerçekleştiğini, karşılıklı olarak günlük konuşma dilinden atasözü ve deyimlere, edebî ürünlere kadar yansıdığını belitmemiz gerekir.

Bu etkileşimin Türkçeden (eski) Yugoslavya'daki dillere dönük etkisini (Türkizm) araştıran Abdullah Şkaliç, "Turcizmi u Srpskohrvatskom Jeziku" adlı kitabında, "*Doğu dillerinin malı olan kelimeler oldukça kabarık bir sayıda konuşma dilimize geçmiş, bazı kelimeler yazın (edebiyat) dilimizin malı olmuştur. Bu kelimelerin sayısı pek çoktur. Bundan ötürü birçok halk türkülerimizi, hikâyelerimizi, atasözlerimizi ve deyimlerimizi, onlardaki kelimeleri doğru dürüst açıklamadan anlamak mümkün değildir*." demektedir (Şefikoğlu, 1987: 219-220).

Türkçenin bu coğrafyada Hırvat-Sırp, Makedon ve Arnavut dillerine böylesine nüfuzu, yüzyıllar boyunca bir arada yaşayan Osmanlı tebaası Müslüman ve Hristiyan halkın günlük hayatın gerektirdiği ilişkiler ile Türk asker ve memurları ile olan irtibat yoluyla gerçekleşmiş, bir zorlama söz konusu olmamıştır. Nitekim bu gerçeği Abdullah Şkaliç şöyle belirtmektedir: "*… Dilimiz Türk yönetimi altında özgürce gelişti… Türkçe kelimelerin kabul edilmesi zorlanmadı, herhangi bir plana göre yapılmadı. Bu kelimelerin dilimizde yer alması ulusumuzun dil duygularını çiğnemedi*." (Şefikoğlu, 1987: 220)

Makedonya ve Kosova'da Türklerle Sırp ve Arnavutların yüzyıllarca bir arada yaşamaları sonucu ortaya çıkan iki dillilik (bilinguisme) ve çok dillilik (polilinguisme), Türk ağızlarını sadece ses bilgisi, şekil bilgisi, söz varlığı ve söz dizimi bakımından etkilemekle kalmamış, iki veya üç dilli çocuk şarkı ve tekerlemelerinin oluşturulmasını bile sağlamıştır. Nitekim, daha 1893 yılında derlenen bir Debre türküsü Makedonca, Türkçe ve Arnavutça olmak üzere üç dillidir ve "kardeşlik, birlik türküsü" olarak anılmaktadır:

Imaš lice,

Belo hem crveno!

Aman Hamdi, Hamdi-aga,

Ti Kumriya, xhanëm, fol me mue (Arnavutça: Sen Kumriye, canım, söyle benimle)

Aman zbori so mene, (Makedonca: Aman söyle benimle)

Kız mori süle benimle!

Imaš oči,

Crni kako grojze! (Gözlerin var, üzüm gibi kara)

Aman Hamdi, Hamdi-aga…

Imaš kosa,

Bela kako svila! (Saçların var, ipek gibi beyaz)

Aman Hamdi, Hamdi-aga… (Plana, 1974: 36)

Priştine çevresinde derlenen bir Kosova türküsü de ilginçtir ve üç dillidir:

Ma ki synin si filxhan, (Arn.: Fincan gibi gözlerin var,)

Ma ki vetllen si gajtan! (Arn.: Gaytan gibi kaşların var!)

Gel kızım, gel,

Gel rica ederım!

Fol e kesh me gojë, (Arn.: Ağzınla konuş ve gül,)

Mo dorë mos më nga! (Arn.: Elleme beni elinle!)

Ja sam siroma, (Sırp.: Ben bir fakir,)

Ti si sirota, (Sen bir garip,)

Nemaš nikoga, (Sırp.: Hiç kimsen yok,)

O dušo moja! (Sırp.: Ah canım benim!) (Plana, 1974: 36-37)

Makedonya ve Kosova'da Türk, Sırp-Hırvat, Arnavut ve Makedon çocuklarının söyledikleri çok dilli çocuk şarkı/tekerlemeleri dil etkileşminin sınırlarını göstermesi açısından daha ilginçtir. Kosova'da Gilan yakınlarındaki Doburçan'da

derlenen aşağıdaki tekerleme, Sırpça (elelice, prepelice, sina koza), Türkçe (domuzlara, şeboy) ve anlamsız yansıma kelimelerden oluşmaktadır:

Elelica, prepelica,

Domuzlara, dokatara,

Kaj vele, kaj sele,

Sina koza,

Tatarina şebojna. (Sipahi, 1975: 32-33)

Hırvat-Sırpça, Arnavutça ve Türkçeden oluşan üç dilli türkü (Birinci, 1985: 84-91), çocuk şarkı ve tekerlemeleri gibi halk edebiyatı ürünlerinde görülen bu etkilenme, çağdaş Hırvat-Sırp, Arnavut ve Makedon yazar ve şairlerinin eserlerinde de görülmektedir. Nobel ödüllü Ivo Andrıć'in meşhur "Drina Köprüsü" (Na Drini Ćuprija) adlı romanının Sırpça orijinal baskısında yüzlerce Türkçe kelimenin kullanıldığını bildiğimiz gibi, Makedon yazar Koço Raçin'in Sırpça veya Bulgarca kelimeler yerine şuurlu olarak Türkçe kelimeleri kullandığı, hatta "Sturga'da Dükkânım Olsa" adlı bir tek şiirinde; *zanaat (2), çarşı (4), dükkân (5), Pazar (1), mağaza (1), kundura (3), oda (1), bahçe (1), sevda (2), izbe (1), nemli (1), kule (1), kaynar (2), imam (1), kepenk (3), ustabaşı (1), alet (1), veresiye (1)* gibi 23 kelimeye yer verdiği tespit edilmiştir (Birinci, 1985: 90).

Türkçenin Balkan coğrafyasında yaşayan halkların günlük konuşma dilinden edebiyat diline, türkülerinden hikâye, atasözü ve deyimlerine kadar girmesi nasıl tabii bir sonuç ise, Balkan dillerinin de bu coğrafyada yaşayan Türklerin ağızlarına konuşma dilinden başlayarak türkülerine, masallarına deyim ve atasözlerine kadar gerek söz varlığı gerekse ses ve şekil bilgisinden söz dizimine kadar nüfuz etmesi o kadar tabiidir. Nitekim, aşağıda ayrıntılı olarak göstereceğimiz gibi, öyle de olmuştur.

Hepsi birer Hint-Avrupa dili olan Hırvat-Sırpça, Bulgarca, Arnavutça, Yunanca ve Romence gibi diller ile Altay dillerinden olan Türkçenin Balkanlar coğrafyasında yüzyıllarca süren bu karışma ve kaynaşma süreci o denli başarılı sayılmıştır ki, bugün Balkanoloji veya Balkan dil bilimi (linguistique balkanique) diye bağımsız bir bilim dalı bile doğmuştur.

Danimarkalı bilgin Kristian Sandfeld, Türkçe, Grekçe, Bulgarca, Sırpça, Arnavutça, Rumence gibi Balkan dilleri arasında karşılıklı ilişkileri gözden geçirdiği "Linguistique Balkanique" (Paris,1930) adlı eserinde, bu diller arasında birçok ortak özellikler bulunduğunu belirtmiştir (Eren, 1989: 262). Hasan Eren'e göre; "*Balkan dilleri arasındaki benzerlik ve yakınlıkları türlü örneklerle belirten yazara göre, bu özelliklerin çokluğunu göz önüne alarak bu dillerin ortak bir kökene dayandığı ileri sürülemez. Türkçe, Grekçe, Bulgarca, Sırpça, Arnavutça gibi diller arasındaki yakınlıkların kökü, Balkan yarımadasının uzak geçmişine çıkar. Avrupa tarihinde önemli bir yer tutan bu yarımadada yerleşmiş olan uluslar eski*

çağlardan beri sağlam bir dil ve kültür birliği içinde yaşamışlardır. Balkan ulusları bu birlik içinde eski yerli ulusların dil ve kültür kalıntılarını bugüne değin saklamakla kalmamışlar, daha sonra Bizans'ın dil ve kültür baskısı altına girerek dillerini yeni ortak alıntılarla zenginleştirmişlerdir. Son olarak Türk hâkimiyeti Balkan dillerindeki ortak çizgileri bir kat daha artırmış, derinleştirmiştir." (Eren, 1989: 262)

Eren'in, Balkan dilleri üzerinde yapılan çalışmalarla ilgili önemli tespiti de vardır: *"Balkan dillerindeki Türk alıntılarını araştıran bilgin ve uzmanlar, Franz Miklosich'ten beri çalışmalarında yalnız Türk yazı dilini göz önünde turmuşlardır. Oysa bu alıntıları tespit ve izah ederken Türk yazı dili yerine Balkan yarımadasında konuşulan Türk ağızlarını göz önüne almak gerekir. Balkan dillerindeki Türk alıntılarının fonetizmi ancak yerli Türk ağızlarının yardımıyla ışığa kavuşturulabilir. Türk yazı dilinin dayandığı İstanbul Türkçesiyle Balkanlardaki Türk ağızları rasında konsonantizm ve vokalizm bakımlarından büyük ayrılıklar vardır. Bu duruma göre, Balkan dillerindeki Türk alıntılarının Türk yazı dilinde kullanılan biçimlere uymaması doğaldır. Miklosich'in büyük eserini yazdığı yıllarda Balkan yarımadasındaki Türklerin dilleri araştırılmamıştı. Bu sebeple, Miklosich'i veya Şaineanu'yu Balkan yarımadasında konuşulan yerli Türk ağızlarının verilerinden yararlanmadıkları için kınamak veya yermek doğru olmaz."* (Eren, 1989: 265)

Kendisi de bir Balkan Türk'ü olan Eren'in bir başka tespiti de şöyledir:

"Balkanoloji alanında girişilen çalışmaların Türk dili, Türk tarihi ve Türk kültürü bakımlarından büyük bir önemi vardır. En eski çağlardan başlayarak Türklerin Balkan yarımadasına geldiklerini biliyoruz. En eski Türk akınlarını bir yana bırakalım, güçlü Bulgar, Kıpçak ve Oğuz boyları türlü çağlarda Balkanlara gelip yerleşmişlerdir. Son olarak Osmanlı Türklerinin Balkan yarımadasına geçmesi ve bu topraklarda sürekli bir hâkimiyet kurması, Balkan uluslarının alın yazısını köklü olrak değiştirmiştir. Türk hâkimiyeti Balkan ulusları arasındaki karşılıklı ilişkilerin gelişmesine yol açmış, Balkan dilleri arasındaki yakınlığı bir kat daha artırmıştır. Bu bakımdan balkanolojinin en ulusal bilim kollarımız arasında yer alması doğaldır." (Eren, 1989: 264)

O hâlde Balkan coğrafyasını, yüzyıllar boyunca iç içe yaşayan farklı dil, din ve etnik yapıya sahip halkların harman olduğu bir coğrafya olarak görmek mümkündür. Tabiatıyla Balkan coğrafyasında dil etkileşimi kaçınılmazdır. Hatta bu etkileşimin iki veya çok dillilik ortamı içinde gerçekleştiğini, 14. yüzyılın ikinci yarısından beri böyle bir süreci ifade ettiğini söylememiz gerekir. Zira, Aksan'ın da belirttiği gibi (2007-III: 26), iki dillilik, daha çok iki ayrı toplumun ya da değişik toplumların bir arada yaşadığı ülkelerde görülür. Osmanlı İmparatorluğu ve arkasından (eski) Yugoslavya, bu anlamda en uygun tarihî, siyasi, sosyal ve kültürel şartları sunmuştur.

İki veya çok dilliliğin söz konusu olduğu durumlarda, ana dilinin dışında başka dil veya dilleri de konuşabilen, konuşmak zorunda kalan bireylerin dilinde,

diğer dillerin etkisiyle birtakım değişmelerin olması kaçınılmazdır ki, tek söylem veya cümle içinde iki dilin kullanılması veya iki dilin dil bilgisine bağlanılması şeklinde karşımıza çıkan bu duruma ***dil karışması*** (*interference*; Aksan, 2007-III: 27) veya ***kod/düzenek kaydırımı*** (Killi, 2004: 166) denilmektedir.

Makedonya ve Kosova Türk ağızlarında dil bilimi çalışmalarında son yıllarda önem kazanan bu dil karışımı veya kod kaydırımı olaylarına bolca rastlanmakta, bu durum da genelde Balkan ağızlarını, özelde de Makedonya ağızlarını birer Hint-Avrupa dili olan Balkan dillerine yaklaştırırken, Türkiye Türkçesi yazı dili ile Anadolu ağızlarından uzaklaştırmaktadır. Nitekim, Balkan Türk ağızlarının bu özelliğini yıllar önce Ahmet Caferoğlu da; "*Gramer, sentaks ve bilhassa Arap ve Fars kelimelerin bu ağızlardaki rolü, Anadolu'dakilerden çok farklıdır. Ve hatta son zamanlarda Prof. Németh tarafından Vidin ağzına dair yayınlanan Zur Kenntnis der Mischsprachen adlı bir etüd, yabancı kelimelerin Rumeli Türk ağızlarında bir ikilik doğurduğunu göstermektedir.*" (Caferoğlu, 1960: 67) sözleriyle belirtmiştir.

Biz bu çalışmamızı Rumeli ağızlarının batı kolunu oluşturan Makedonya ve Kosova Türk ağızlarıyla sınırladık. Bu ağızlar sadece yabancı dillerin etkisini ifade eden dış yapı bakımından değil, Rumeli Türk ağızları içinde dilin kendi iç yapı/formu bakımından da birbirine yakın ağızlardır. Osmanlı döneminde Manastır vilayetine bağlı olduğu hâlde, 1912'de Yunanlıların eline geçen ve Selanik-Manastır tren yolu üzerinde eski bir Türk kasabası olan (Elçin, 1964: 244) Florina ağzını da Makedonya ağızları içinde düşündük. Konuyu bütün Rumeli ağızları bünyesinde ele almak, bir bildiri bünyesinde sunulmaktan çok daha geniş bir çalışmayı gerektirecektir. Malzemesi hazır olan böyle bir çalışmayı, bu bildirimizi genişleterek daha sonra yapmayı düşünüyoruz.

Makedonya ve Kosova Türk ağızlarında, Türkçe ile Sırpça, Arnavutça ve Makedonca arasında gerçekleşen dil etkileşiminin sebep olduğu değişmeleri şu başlıklar altında inceliyoruz:

1. Ses Bilgisinde Görülen Değişmeler

1.1. Ünlü Uyumunun Bozulması

Ölçünlü Türkçede, bu arada Anadolu ağızlarında gözlenen Türkçenin ünlü uyumları eğiliminin Rumeli ağızlarında, bu arada özellikle Batı Rumeli ağızlarında nispeten zayıflamış olduğunu, hatta yer yer şaşırtıcı değişmeler gösterdiğini gözlemek mümkündür. Batı Rumeli ağızlarında, bilinen ve duyulan geçmiş zaman eklerinin (-di, -miş) daima tek şekilli, belirtme hâli eki ile 3. teklik şahıs ekinin daima düz-dar şekilleriyle (+ı/+i; +ı/+i, +sı/+si) kullanılışı gibi bir kısmını Türkçenin tarihî dönemlerine bağlayabileceğimiz arkaik kullanımları bir yana bırakırsak, Sırp, Makedon ve Arnavut dillerinin etkisine bağlanabilecek yaygın ünlü uyumu bozulmaları dikkati çekmektedir. Hatta birtakım Türkçe eklerdeki ünlü uyumları-

na aykırı kullanımları da ünlü uyumları bulunmayan bu Hint-Avrupa dillerinin etkisine bağlamak mümkündür. Öyle ki, Türkçenin hem kalınlık-incelik uyumunun çok zayıfladığı, Prizren ve Priştine gibi Kosova Türk ağızlarında âdeta bu uyuma uyan kelime bulmanın zorlaştığı görülmektedir. Düzlük-yuvarlaklık uyumu konusunda ise, bazı kelimelerde, Anadolu ağızları ve ölçünlü Türkçeye göre, ileri derecede bir yuvarlaklaşma eğilimi gözlenmektedir:

ifet ***hanom napacin*** o üksüzi, çok çuval yok, dedi. (Florina, Elçin, 1964: 250), ***istanbolun yerlısi terbiyelidır***. (Florina, Elçin, 1964: 252), bugün çok ***yoroldum***. (Florina, Elçin, 1964: 253), cülme ***eşına colur*** başına. (Gülme eşine gelir başına.) (Priştine, Yusuf, 1975: 43), ***Herçezın cani*** can, banım ***patlican***. (Priştine, Yusuf, 1975: 45), demiş çi adını ***ḳoson çocoġon***. (Prizren, Hafız, 1980: 115), şa ismayl ***buni oḳomiş*** … (Prizren, Hafız, 1980: 116), Sora ***ononlen*** birlıote yola ***ḳoyolmişlar***. (Prizren, Hafız, 1980: 117), Onlar çoḳ ***yoroldoġondan uyukiya dalmişlar***. (Prizren, Hafız, 1980: 117), adam çoḳ ***yorġon*** ve aç ***oldoġondan çocoġoni*** bilem seçmey. (Prizren, Yusuf, 1974a: 110), ***onon yerıne*** bu ***çocoḳ*** padişa ***oliy*** ve ***ḳızıyle*** uzun bir ümür ***süreylar***… (Prizren, Yusuf, 1974a: 114), ***yoroldum*** isteym biraz dinleneym. (Doburçan, Dindar, 1976: 164), padişaha ***oroç***, papaza ***ḳoloç***. (oroç < oruç, koloç < kılıç) (Ohri, Hasan, 1997: 73/1559), tezlien ***yorolur***. (Kocacık, Hasan, 1997: 80/1775), ümürsüz ***çoçoġon boḳondan*** bellidır. (Prizren, Hasan, 1997: 82/1827) vb.

1.2. Yabancı Ünsüzlerin Varlığı

Slav dillerinden geçmiş ve kullanılmakta olan iki veya üç ünsüzle başlayan özel adların söylenme güçlüğü, ya kelime başında ya da iki ünsüz arasında bir ünlü türeterek hâlledilirken, Sırp, Makedon veya diğer dillerden geçmiş bazı kelimelerin söylenişinde Türkçede bulunmayan bazı ünsüzlere rastlanmaktadır. /ts/ ve /ly/ ünsüzlerinin Türkçe karşılığı olmadığından, bu ünsüzlerin boğumlanışında güçlük yaşanmaktadır: Lublana < Lyublyna, katsa < katçsa, Kıraguyevats vb.

Makedonca kelimelerde kullanışan /ts/ sesi halk konuşmasında Türkçeye uyarlanarak /ç/ sesiyle söylenmektedir: Çeloveç < Tselovets, Dugoveç < Dugovets, Boraç < Borats (Ago, 1987: 11-12) vb.

2. Şekil Bilgisinde Görülen Değişmeler

2.1. Yabancı Eklerin Kullanılması

Dil etkileşimi sürecinin âdeta dil karışmasına dönüştüğü Balkan coğrafyasında, Türk ağızlarına birtakım yabancı ekler de girip kullanılır olmuştur.

2.1.1. +ka:

Slav dillerinin bu dişil anlamlı kelimeler yapan eki, Balkan coğrafyasında yaşayan bütün Türk ağızlarında, bu arada bir yazı diline dönüşen Gagavuzcada da, Türk ve yabancı asıllı bütün kelimelere getirilerek yaygın bir şekilde kullanılmaktadır:

ḳoyşiḳa "komşu kızı" < T. komşu+ka, ***aġlaçḳa*** "baldız" < T. ağlaç+ka, ***topaçḳa*** "top gibi şişman" < T. topaç+ka, ***canḳa*** "cana yakın" < T./ Far. can+ka; ***ciçḳa*** "kıvılcım" < Sırp. žiš+ka, ***pirayḳa*** "tokat" < Sırp. peray+ka, ***sḳaçḳa*** "çekirge" < Sırp. skakaç+ka, ***bubaçḳa*** "böcek" < Sırp. bubaç+ka, ***boboçḳa*** "korku" < Sırp. bobo+ç+ka (Kosova, Hafız, 1999: 519); ***ḳuḳumaçḳa*** "baykuş", ***maçḳa*** "dişi kedi", ***ḳvıçḳa*** "ana tavuk" (Resne, Ago, 1987: 14) vb.

2.1.2. +ya:

Sırpçaya ait ve yaygın olarak kullanılan ve bir maddeden yapılmış eşya vb. adlar türeten bu ek, Makedonya ve Kosova Türk ağızlarında, Türk, Sırp ve Arnavut asıllı kelimelere eklenerek kullanılmaktadır:

sırçaliye "bilye, mile, koynak" < T. sırça+lı+ya, ***taşliya*** "taştan yapılmış mile" < T. taş+lı+ya, ***demirliya*** "demirden yapılmış" < T. demir+li+ya, ***ḳurşumlúya*** "kurşundan yapılmış veya kurşunun bulunduğu semt veya şehir" < T. kurşun+lu+ya; ***mirçetiya*** "kirli" < Sırp. mirçet+i+ya, ***napastiya*** "saldırı" < Sırp. napast+i+ya; ***ḳatsiya*** "ateş küreği" < Arn. kaci+ya (Kosova, Hafız, 1999: 519-520) vb.

2.1.3. +o vokatif/durum eki:

Durum eki olarak kullanılan ***+o*** ekinin, her ne kadar hangi dilin malı olduğu kesinliğe kavuşmamışsa da, Sırpçada yaygın olarak vokatif/durum eki olarak kullanılması sebebiyle bu dile ait olduğu sanılmaktadır (Hafız, 1999: 520). Söz konusu ek, Kosova ağızlarında da yaygın olarak kullanılmaktadır:

şişko < T. şişman < şiş-, ***dayo*** < T. dayı, ***ayo*** < T. ayı, ***babo*** < T. baba, ***abo*** < T./ Ar. Abidin, Abdullah; ***sülo*** < T./Ar. Süleyman, ***ramo*** < T./Ar. Ramiz, Ramazan…; ***şaşo*** < T. şaşı; ***trumbo*** "şişman" < Sırp. tromb, ***ġırbo*** < Sırp. grba, ***çopo*** "topal" < Sırp. çopavi…; ***kikro*** "küçük" < Arn. kokra, ***baĺo*** "aptal" < Arn. baloş, ***şurlo*** "sağır" < Arn. shurlan, ***loçko*** "sevimli" < Arn. loqk (Kosova, Hafız, 1999: 520) vb.

2.1.4. +ica (< +itsa) küçültme eki:

topalitsa "topal, aksak" < T. topal+i+tsa < topal+tsa, ***kopilitsa*** "bitkilerde gereksiz büyüyen dal" < kopi+i+tsa < kopil+tsa; ***vedritsa*** "süt kabı" < Sırp. vedro+i+tsa, ***teslitsa*** "keser" < tesla+i+tsa, ***lapavitsa*** "lapakar parçası" < Sırp. lapav+i+tsa; ***ḳuturitsa*** "götürü" < Arn. kuturi+tsa (Kosova, Hafız, 1999: 520) vb.

2.1.5. +eş < +esh eki:

Arnavutçadan geçen bu ek, çok zaman Sırpçanın dişilik eki *+ka* ile birlikte kullanılmakta, bir yere ait, bir özellik yüklenen dişilik isimleri türetmektedir:

dulaveşḳa "uzun zaman dul kalan kadın" < T. dul+av+esh+ka, ***ḳatileşḳa*** "katil kadın" < T./Ar. katil+esh+ka, ***çüleşḳa*** "köylü kızı, kadını" < T./Far. köy+lü+esh+ka vb. (Kosova, Hafız, 1999: 520)

2.1.6. +iç eki:

Sırpçaya ait olan bu eki, Hafız, Kosova ağızlarında örnekleri az ekler arasında gösterir: ***ġoliç*** "çıplak, mahsum, yoksul" < go+l+iç (Kosova, Hafız, 1999: 520).

2.1.7. +ina:

Kosova ağızlarında tek bir örneğine rastlanmıştır: ***razbina*** "yıkık, yıkıntı" < razbi(ti)+ina (Hafız,1999: 520).

2.1.7. +ga:

Sıpçaya ait bir kişi zamiri olan bu unsur, ek olarak Kosova Türk ağızlarında da kullanılmaktadır: ***şteġa*** "işte" < T. işte+ga (Kosova, Hafız, 1999: 520).

2.1.8. +aç:

Arnavutçaya ait olan bu ekin tek örneğine Kosova ağızlarında rastlanmaktadır: ***kotorlaç*** "yuvarlak" < kotur+l+aç (Hafız,1999: 521).

2.1.9. +çe:

Makedonya'da Ohri ve Resne Türk ağızlarında, Türkçenin küçültme ekleri ***+Cak, +cIk, +cUk, +CağIz*** yerine Makedoncanın küçültme eki ***+çe'***nin yaygın olarak kullanıldığı görülmekte; üstelik bu ek, sadece insan veya hayvan adlarına getirilerek küçültme, sevme ve acıma anlamıyla kullanılmamakta, başka varlık veya nesne adlarına da getirilerek miktar bakımından azaltma yapacak şekilde kullanılmaktadır:

ḳuzuçe "kuzucuk, kuzucağız" < T. kuzu+çe, ***ḳızçe*** "kızcağız" < T. kız+çe, ***bebeçe*** "bebecik" < T. bebe(k)+çe; ***sütçe*** "az miktarda süt" < T. süt+çe, ***ḳaveçe*** "az miktarda kahve" < T./Ar. ka(h)ve+çe, ***lafçe*** "tek bir söz" < T./Ar. laf+çe vb. (Ago, 1987: 13)

Söz konusu ekin Florina ağzında, ***gū̄mçe*** "küçük güğüm" (***gū̄mçey*** getır, abdest alayim, belki açılırım.) gibi küçültme işlevinin yanında, ***Sıçançeler*** "Sıçanoğulları" < sıçan+çe+ler, ***Doldurçeler*** "Dolduroğuları" < doldur+çe+ler, ***Memetçeler*** "Mehmetçikoğuları" < Mehmet+çe+ler vb. aile veya sülale adları yapan bir ek olarak kullanıldığını da görüyoruz (Florina, Elçin, 1964: 246, 252).

2.2. Ek Çevirileri

Rumeli ağızlarında doğrudan doğruya alınıp kullanılan yabancı asıllı ekler yanında, yabancı dillere ait eklerin anlam ve işlevlerinin Türkçe ek veya kelimelere yüklenilerek bir çeşit çeviri yoluna gidildiğine tanık oluruz.

Nitekim, Eckmann'ın Makedonya'da Dinler ve Kumanova Türk ağızlarında tespit ettiği ***dil derin*** (su) "derin olmayan, sıva (su)", ***dil mümkün iş*** "imkânsız iş" gibi örneklerde (Eckmann, 1962: 126; Eckmann, 1988: 204), Türkçe "değil" olumsuzluk edatı/koşacı, Slav dillerindeki ***ne-*** olumsuzluk ön ekinin anlam ve işleviyle kullanılmaktadır.

Kanaatimizce, ölçünlü Türkçeden ve Anadolu ağızlarından farklı ve belirgin olarak bütün Rumeli ağızlarında büyük rağbet gören Türkçe küçültme eklerinin (+cāz/+cēz < +cağız/+ceğiz, +cık/+cik) bu kadar çok yaygın kullanımında Slav dillerindeki küçültme ekinin (+çe) etkisi düşünülebilir.[2]

Makedonya'da Dinler ağzına ait birkaç örnekle yetinelim:

āsçazımı açmadım, elcāzımle yaptım, evcāzımıze geldıḳ, bir lafças ḳonuşmadı, oncas 'o', yercāzıne otur! (Dinler, Eckmann, 1988: 204).

3. Söz Varlığında Görülen Değişmeler

3.1. Alıntı Kelimeler

"Diller arasındaki ilişkiler sonucunda bir dilden ötekine geçen ögelerin başında, sözcüklerin geldiği görülür. Bu durumun ortaya çıkışında, toplumlar arasındaki ilişkilerde, belli mallara, araç ve gereçlere, kişiye ve topluma ilişkin kavramlar olarak sözcüklerin, dilin ses, biçim, söz dizimi ögelerinden daha çok yer almaları etkili olmuştur." (Aksan, 2007-III: 25)

Bu anlamda, yüzyıllar boyu aynı coğrafyada aynı siyasi, sosyal ve kültürel hayatı paylaşmış olan Türk, Hırvat-Sırp, Arnavut, Makedon, Bulgar, Yunan ve Romen halklarının dil ilişkilerinde de öncelikle kelime alışverişi gerçekleşmiştir. Bugün Balkan dillerinin her birinde çoğunluğu günlük hayatta kullanılan binlerce kelime yaşamaktadır. Tabii bu dillerden de Türkçeye birçok kelime girmiştir. Bunlar değişik çalışmalarla ortaya konulmuştur (Eren, 1988: 295-371; Yenisoy, 1998).

Makedonya ve Kosova Türk ağızlarına da yüzyıllardır iç içe yaşanılan Hırvat-Sırp, Arnavut ve Makedonların dillerinden bir hayli kelime girip yerleşmiştir. İki dillilik (bilinguism), hatta çok dillilik (polilinguism) ortamının hâkim olduğu bu coğrafyada günlük hayatın ihtiyaçları içinde konuşma dilinde görülen alıntıların ötesinde Türk atasözü ve deyimlerinde yer alan yüzlerce Hırvat-Sırpça, Arnavutça ve Makedonca kelimelere rastlanıyor. Biz üç dilden Türkçeye olan bu alıntıları bir fikir verecek ölçüde iki alt başlık altında veriyoruz.

3.1.1. Kosova Türk ağızlarındaki Sırpça ve Arnavutça alıntılar

kikirik "fıstık" < Sırp., ***ḳofer*** "bavul, valiz" < Sırp., ***babina*** "doğum şöleni" < Sırp., ***ḳutla*** "tahtadan yapılmış hayvanların yem kabı" < Sırp. kotao, ***juġa*** "uyuz" < Sırp. , ***ḳraynik*** "bademcik" < Sırp., ***samoposluġa*** "selfservis" < Sırp., ***robna ḳuça*** "mallarevi" < Sırp., ***ġuma*** "lastik" < Sırp., ***grebuíà*** "tırmık" < Sırp. grablja, ***ḳopriva*** "ısırgan" < Sırp., *student* "öğrenci" < Sırp. < İng., ***a*** "ise" (Kosova, Hafız, 1999: 521) vb.; ***motra*** "kızkardeş" < Arn. , ***osten*** "doruklu değenek" < Arn., ***zabel***

---

[1] Çocukluğumda beni *"abe kızancīm, abe kızancāzım"* diye seven merhum anamı ve ninelerimi rahmetle anarım. A.G.

"küçük bakımsız orman" < Arn., ***taġar*** "ateşelik" < Arn. tangar, ***şotḳa*** "ördek" < Arn., ***tsapin*** "kertenkele" < Arn. xhapin, ***dup, turp*** "vücut" < Arn., ***pırle*** "sıpa" < Arn. përle, ***íàmuç*** "toplanmış" < Arn. lëmsh, ***tupa*** "inatçı, habersiz" < Arn. topit, ***şul*** "budala, aptal" < Arn., ***binaḳ*** "ikiz" < Arn. bineç (Kosova, Hafız, 1999: 521) vb.

Bu alıntıların Türk atasözü ve deyimlerine geçmiş birçok örneğini bulmak mümkündür:

şurlo duymase uydurur. (şurlo "sağır < Arn.) (Prizren, Hasan, 1997: 79/1737), zencin ḳorḳar ***fik*** olmasın, fakir korkar utanmasin. (fik ol- "sönmek, fakirleşmek" < Arn.+T.) (Mamuşa, Hasan, 1997: 86/1958), refiklen mabet ***ḳoprivaylen*** tahret. (kopriva "ısırgan otu" < Mak.) (Mamuşa, Hasan, 1997: 75/1613), tougi yeyen ***çurḳay*** ayaġından baġlasın. (çurḳa "dişi hindi" < Sırp.) (Mamuşa, Hasan, 1997: 81/1790), ömürsüz çocuḳ, ***pelenasından*** bellidır. (pelena "çocuk kundağı" < Sırp.) (Prizren, Hasan, 1997: 73/1553), tougi yeyen, ***çurġayı*** ayaġından baġlasın. (çurġa/çurḳa "dişi hindi" < Sırp.) (Priştine, Yusuf, 1975: 48), ***ḳuçḳa*** ḳuyruġunu ḳaldırmadan çüpekler ḳoşmaz. (ḳuçḳa "dişi köpek" < Sırp.) (Priştine, Yusuf, 1975: 37), ne o periz, ne o ***paprika*** turşisi. (paprika "biber" < Sırp.) (Priştine, Yusuf, 1975: 47), bük ***motrasini*** veri ustasına a ortanci ***motrasını*** veri bize. (motra "kız kardeş, bacı" < Sırp.) (Prizren, Hafız, 1980: 124), ḳapıy vuri, çiḳay ***familiyasi***. (Prizren, Hafız, 1980: 125), e ***prost*** üzüktir bu, demiş. (Doburçan, Dindar, 1976: 160), ne vaḳıt aġaci iúar aġacin doruġundan bir ***çafḳa*** uçar. (Doburçan, Dindar, 1976: 160), adamlar almişlar ***posipḳalari*** çikmişlar çeksinlar ḳarlari. (posipka "kürek" < Sırp.) (Doburçan, Dindar, 1976: 166), uyumaḳ için da ***şporet*** yanına yerımız var. …***şporet*** yanına otur. (şporet < Sırp.) (Doburçan, Dindar, 1976: 166, 167) vb.

3.1.2. Makedonya Türk ağızlarında Sırpça, Arnavutça, Makedonca alıntılar

pandur "jandarma", ***çuvar*** "bekçi", ***varoş*** "kasaba", ***molba*** "dilekçe", ***zaḳon*** "kanun", ***çlen*** "üye", ***tete*** "teyze", ***şurlo*** "sağır", ***ḳuḳumaçḳa*** "baykuş", ***maçḳa*** "dişi kedi", ***ḳvıçḳa*** "ana tavuk" (Resne, Ago, 1987: 14) vb.

Bu alıntıların Türk masal, atasözü ve deyimlerine geçerek kullanıldığını gösteren örnek cümleler:

domezet olmaḳ, ḳara ḳarġa olmaḳ. (domezet "iç güveyi" < Sırp.) (Pirlepe, Hasan, 1997: 44/648), kendine iineyi, ele ***babuşḳayı***. (babuşka "çuvaldız" < Sırp.) (Kanatlar, Hasan, 1997: 63/1238), igne yut, ***ḳaşlenḳa*** kus. (kaşlenka "çuvaldız" < Mak.) (Koçana, Hasan, 1997: 58/1074), *ḳarilerla muabet,* ***ḳoprivayle*** *taaret*. (kopriva "ısırgan otu" < Mak.) (Gostivar, Hasan, 1997: 62/1202), raslay bir ***popi***. (pop "papaz" < Sırp.), …vade ḳoyacasıḳ ta ***ḳuḳavitsa*** hayḳırana kadar (kukavitsa "guguk kuşu" < Sırp. kukavica), yolda geçerçes, ***ġavran*** yaptı "grak", ben de

umdum ki "braḳ"! (gavran "karga" < Sırp. gavran), o vaḳıt dünya güzeli olan ḳız baḳar yoḳardan, tepsi ürtüli, ***vırşnek*** tersine isıniy. (vırşnek "kapak" < Sırp. vršnik), o vaḳıt o ***ḳolibada*** olan yabani atar kendisini dışari (koliba "kulube" < Sırp. koliba), lakin bir ***ḳuçḳa*** padişaın havlisında var imiş. (kuçka "dişi köpek" < Sırp. kuçka), alırlar iki ***ḳutre.*** (ḳutre "köpek yavrusu" < Sırpça kutre), hayvan gübresi varmiş havlida, ḳazın bir ***rupa***! (rupa "çukur", < Sırp. rupa), yapın bir ***koliba***, ürtili, ḳoverın ***kutreleri***, emzırsın orda. bir payanın bir ***ofçari*** oralarda ḳoyinlari otlatırır imiş. (ofçari "koyun çobanı" < Sırp. ovčar), bi şey gürmes, fekat ḳoyin açar ***ḳuḳlarını,*** o çocuḳlari emzırır. (kuk "kalça" < Sırp. kuk), çocuġ begenır bir ***pastu***, ḳız begenır bir ḳısraḳ… (pastu "aygır" < Sırp. pastuh), (Kumanova, Eckmann, 1962: 127-144) vb.

Sırp, Arnavut ve Makedon dillerinden alıntılanan bu kelimelere kabaca bir göz attığımızda bunların ***ġavran*** "karga", ***ḳuçḳa*** "dişi köpek", ***maçḳa*** "dişi kedi", ***ḳutre*** "köpek yavrusu", ***çafḳa*** "karga", ***ḳuḳavitsa*** "guguk kuşu", ***ḳvıçḳa*** "ana tavuk", ***pastu*** "aygır" (kuş ve hayvan adları); ***vırşnek*** "kapak", ***babuşḳa*** "çuvaldız", ***ḳaşlenḳa*** "çuvaldız" (eşya); ***ḳuḳ*** "kalça" (organ), ***ḳoliba*** "kulube" (mekân); ***tete*** "teyze" (akrabalık); ***pandur*** "jandarma", ***çuvar*** "bekçi", ***varoş*** "kasaba", ***molba*** "dilekçe", ***zakon*** "kanun" (idare ve yönetim) gibi günlük hayatı hayatın içinde kullanım sıklığı yüksek temel söz varlığına dönük kelimelerden olduğu anlaşılıyor.

4. Söz Diziminde Görülen Değişmeler

Doğan Aksan; "Diller arasındaki etkileşimler yalnız toplumsal, siyasal ve tecimsel ilişkilerle gerçekleşmez. İki dilin değişik nedenlerle ve değişik koşullar altında karşılaşmaları, başka bir deyişle, bir arada yaşar ya da kullanılır oluşları, bunlar arasında geçişme ve etkileşmelere, bu dillerin birinde görülen ses, biçim ve dizimle ilgili eğilimlerin, kimi kuralların ötekine yansımasına, aktarılmasına yol açar." diyerek (Aksan, 2007-III: 26), etkileşimin derecesine göre, bir dile başka bir dilin ses ve şekil bilgisinden söz dizimine uzanan bir yerde o dilin iç yapı veya formunu değiştiren etkilenmeler olabileceğini belirtir.

Makedonya ve Kosova Türk ağızlarında iki veya çok dillilik ortamı salt söz varlığı alışverişinden ibaret kalmamış, yukarıda da belirtildiği üzere, ses ve şekil bilgisine uzanan etkilenmelerin yaşanmasına yol açmıştır. Ancak bunlardan çok daha önemlisi, yüzyıllar süren iki veya çok dilli ortam bu Türk ağızlarında Türk söz dizimine etki etmiş, aşağıda üzerinde genişçe duracağımız üzere, Türk söz dizimini büyük oranda değiştirip Hint-Avrupa söz dizimin hâkimiyetine yol açmıştır.

Türk söz diziminin genelde Rumeli ağızlarında ölçünlü Türkçeden ve Anadolu ağızlarından "devrik cümleleriyle" farklı olduğu bilinirdi. Nitekim, Doğan Aksan, "Anlam Alışverişi Olayları ve Türkçe" adlı çalışmasında bu konuya dikkat çekerek; "Bu arada, bilhassa Trakya'da oturan Türklerin konuşmasında daha açık olarak kendini gösteren, *alırsın bana bir kitap, gördüm orda bir büyük bina, atarım*

sana bir temiz dayak gibi cümlelerle son zamanlarda bazı yazarlar tarafından da kullanılan ve *'devrik tümce'* adı verilen cümlelerde fiilin cümle sonundan başka yerlere, bilhassa başa alınmasında Batı tesirinin olduğu düşünülebilir." (Aksan, 1988: 236) demektedir.

Rumeli coğrafyasında doğup büyümüş biri olarak bize yabancı gelmeyen bu devrik yapılı cümlelerin yaygın kullanımının elbette bir sebebi olmalıdır. Aksan bunu, "Trakya Türklerinin dilindeki cümle kuruluşlarında da, *ikidilliğin* payı vardır." (Aksan, 1988: 237) sözüyle iki dilli ortamın sebep olduğu bir değişime bağlıyor ki, doğru ve haklıdır.

Ancak, Rumeli ağızlarının en doğusunda yer alan Doğu Trakya ağızlarındaki bu devrik cümle kurma eğilimi, en batıda yer alan ve Hint-Avrupa kökenli dillerle yüzyıllardır iç içe ve alışveriş ilişkisi içinde yaşayan Makedonya ve Kosova Türk ağızlarında çok daha ileriye gittiği gibi, genel olarak ölçünlü Türkçede ve Anadolu ağızlarında rastlanmayan Hint-Avrupa etkisi çok açık olan cümle tipleri oluşturulmuştur.

Aksan, söz varlığı ve anlam alışverişinin dilin iç yapı veya formunu olumsuz etkilemeyeceğine inanırken, dilin iç yapısını, özellikle cümle kuruluşunun etkileyen sentaks etkilenmelerinin, arızi ve de dile mal olmaları çok zor olsa da, uzun vadede dilin iç yapısına yöneleceğini, dolayısıyla bir dil için olumsuz bir gelişmenin habercisi olduklarına dikkati çeker:

"Bilindiği gibi bir dilin iç formu, o dili konuşanların düşünüş, anlatış özelliklerinde ve zihinlerinin çalışma şeklinde kendini göstermekte ve onu öteki dillerden ayrılmaktadır. Anlam alışverişi olayında yabancı bir dilin anlamının alınması dolayısıyle Wellander, bu konuda, dilin iç formunda yabancı etkinin kendini gösterdiğini kabul etmektedir.

Her ne kadar yabancı anlam alınıyorsa da, bu anlam genel olarak dilin kendi söz unsurları vasıtasıyle anlatıldığından - ***sentaks etkilerinin bulunduğu durumlar dışında****- dilin iç formunda pek büyük bir değişiklik meydana gelmiş sayılamaz.* ***Yalnızca, dilde bulunmayan ve yabancılığını belli eden anlatım şekilleri dilin iç formu bakımından önem taşırlar ve ona yönelirler****."(Aksan, 1988: 262-263)*

Makedonya ve Kosova Türk ağızlarında, Türk söz dizimi bakımından, kanaatimizce basit sentaks etkilenmesi denilerek geçiştirilecek bir durum değil, iki veya çok dilliliğin getirdiği bir "bozulma" söz konusudur. Herhâlde şu cümlelerdeki söz dizimi başka türlü izah edilemez:

ben uzun yolcilık ***var*** *yapaym*. (Ben uzun yolculuk yapacağım.) (Prizren, Yusuf, 1974a: 111), onun ***var*** bir zori ise çeyf içın çikmazdi bu kyamet cünüde. (Doburçan, Dindar, 1976: 167), *el eşienden* ***orta suda*** *endırırler.* (Kocacık, Hasan, 1997: 726), *orman* ***ağlamas*** *baltadan,* ***ağlar*** *sapından çünki****dır*** *odundan*. (Gostivar, Hasan, 1997: 72/1523), ***otur*** *egri,* ***süle*** *doğri*. (Gostivar, Hasan, 1997:

72/1534), ***tıḳırlenmiş*** *çümlek,* ***bulmiş*** *ḳapaġını*. (Gostivar, Hasan, 1997: 81/1790), *onun ne var saġlıgi var her şeyi*. (Sağlığı olanın her şeyi var.) (Gostivar, Hasan, 1997: 72/1522) vb.

Dil etkileşiminin Türk söz dizimini bu denli etkilediği Rumeli ağızlarını, söz dizimi açısından ayrı bir çalışma ile ele almayı düşündüğümüzden, burada bir fikir vermesi bakımından Makedonya ve Kosova Türk ağızlarına ait, Türk söz dizimine aykırı birkaç özelliği belirtmekle yetineceğiz.

4.1. Devrik Cümle Eğilimi

Bilindiği gibi, Türk söz dizimine göre cümleyi oluşturan ögeler, normal şartlarda *özne+tümleç+yüklem* şeklinde bir dizilişe sahiptir. Kurallı cümle diye adlandırılan ve genel bir kullanıma sahip bu cümle tipinin yanında, cümlenin asıl ögesi olan yüklemin sondan başa doğru kaydırıldığı *devrik cümle* yapısına da yer verildiği görülür. *"Öp babanın elini. – Ayıkla pirincin taşını."* gibi deyimler ile *"Çık dışarı!- Gel buraya!"* gibi duygusal yoğunluğun mantıklı düşünmenin önüne geçtiği durumları yansıtan cümlelerde, hoş bir anlatımı da örnekleyen bu devrik cümlelerin kullanımı dilimizde çok sınırlıdır. Oysa, Rumeli ağızlarında doğudan batıya doğru gittikçe sıklığını artıran bir devrik cümle kullanımı eğilimi daha ilk bakışta dikkati çekmektedir. Birçok araştırmacının da belirttiği üzere (Yusuf, 1977: 62, Hafız, 1999: 521), bu eğilim, Rumeli Türklüğünün yüzyıllarca iç içe yaşadıkları Sırpça, Bulgarca, Yunanca ve Arnavutça gibi Hint-Avrupa kökenli dilleri kullanan diğer yabancı unsurların Türk ağızları üzerindeki etkisinden kaynaklanmaktadır.

Nimetullah Hafız'ın Kosova Türk ağızlarına ait olarak Sırpça ve Arnavutçalarıyla birlikte verdiği şu devrik yapılı cümleler, *özne+yüklem+tümleç* dizilişli Hint-Avrupa dillerinin Türk ağızlarına olan etkisinin en açık örneğidir:

cideym eve. < Eve gidiyorum. (Sr.: Idem kucī, Ar.: Po shkoj shtëpi), *nice celdın bu havada?* < Bu havada nasıl geldin? (Sr.: Kako si došao po ovom vremenu? Ar.: Qysh ki ardh në kët kohë?), *bi ev ḳurmişlar o meydanlıḳta*. < O meydanlıkta bir ev kurmuşlar. (Sr.: Podigli su jedghu kucu na trgu. Ar.: Kan çu nji shpi në qendër.) (Hafız, 1999: 520)

Yüklemin sona kaydırıldığı ve ölçünlü Türkçe ile Anadolu ağızlarıyla kıyaslanamayacak ölçüde fazla ve belirgin olan devrik cümleleri, Doğu Trakya'dan başlayarak Bulgaristan, Yunanistan, Makedonya ve Kosova olmak üzere bütün Rumeli Türk ağızlarında yoğun olarak gözlüyoruz.

Devrik yapılı bu cümle tiplerini de kendi içinde gruplandırarak incelemek gerekir. Zira Hint-Avrupa kökenli bölge dillerinin basit cümle kuruluşu etkisini örnekleyen devrik yapının ötesinde, yine aynı etkiyle, ancak Türkçenin önemli bir zenginliği ve gücü olan fiilimsileri (sıfat-fiil ve zarf-fiilleri) kullanmamaktan kaynaklanan, dolayısıyla Hint-Avrupa dillerine özgü ilgi (relative) cümlelerine

benzer cümle tiplerinin kullanımı da çok yaygındır. Biz bu tür cümleleri belli başlıklar hâlinde ayrı bir çalışmada sunmayı düşünüyoruz.

4.2. Yabancı (Sırpça, Arnavutça) asıllı bağlaçlarla kurulan bağlı cümleler:

Türkçe zamir, zarf ve bağlaçların ilgi zamiri olarak kullanıldığını gördüğümüz Kosova Türk ağızlarında, Sırp ve Arnavut dillerinden alınma bağlaçlarla kurulan bağlı cümleler de kullanılmaktadır ki, bu da Türk ağızları üzerinde yabancı dillerin etkisini göstermesi bakımından ilginç bir veridir.

4.2.1. Sırpça "a" bağlacı ile kurulan bağlı cümleler:

Sırpçaya ait bu bağlaç, Türkçedeki "*ise*" bağlacının yerine kullanılan bir bağlaçtır. Kosova Türk ağızlarına ait olarak Hafız'ın Sırpça çevirisiyle verdiği şu örneklerde Sırpça cümle yapısının etkisi açıktır:

ben cittım, ***a*** *o celmedi*. [Ben gittim o ise gelmedi. (Sr.: Ja sam otišao, ***a*** on nije dašao.)], *O*

imtihanda düşti, ***a*** *ben ceçtım* [O imtihanda kaldı, ben ise geçtim. (Sr.: On je pan na ispitu, ***a*** ja sam položio.)] (Hafız, 1999: 520)

Daha birçok örneği tespit etmek de mümkündür:

sen beni yemedın, ***a*** *ben şindi sterım yema seni*. (Sen beni yiyemedin, ama şimdi ben seni yiyeceğim.), *ben oni çiğırdım* ***a*** *o naz atay, celmey*. (Ben onu çağırdım, ama naz atıp gelmiyor.), *bucün bunda celdık,* ***a*** *yarın nerye cideceksık*. (Bugün buraya geldik, yarın nereye gideceğiz.), *biz işleysık,* ***a*** *sen hazır yeysın*. (Biz çalışıyoruz, sen ise hazırdan yiyorsun.), ***a*** *onlar sustilar mi?* (Ya onlar sustular mı?) (Prizren, Yusuf, 1997: 66); o çocoġon adıni şa ismayl ***a*** atının yavrısini ḳamber adını taḳmış. (Prizren, Hafız, 1980: 116), o yüzük bi ḳuyida bulunimiş, ***a*** o ḳuyi bi dağın birındeymiş. (Prizren, Hafız, 1980: 119), *onlar başlamişlar ütme* ***a*** *bu oynama*. (Onlar ötmeye başlamışlar bu ise oynamaya.) (Prizren, Hafız, 1980: 122), *o cece hepısi cidey evıne cübre arabasilen,* ***a*** *bu celini devlet yolay paytonlen*. (O gece hepsi evine gübre arabasıyla gidiyor, bu gelini ise padişah faytonla yolluyor.) (Prizren, Hafız, 1980: 122), ***a*** *içi çingene da seklani çi haçın yer div o ḳızın ne ḳalır altınlarıni alma*. (İki çingene ise, dev kızı yediğinde ondan kalan altınları alalım diye saklanıyor.) (Prizren, Hafız, 1980: 123), *bük motrasini veri ustasına* ***a*** *ortanci motrasıni veri bize*. (Büyük kız kardeşini ustasına, ortanca kız kardeşini ise bize veriyor.) (Prizren, Hafız, 1980: 124), *bu ḳari ügi úızıni hiç sevmeymiş, bütün işlerıni ononlen işletırimiş,* ***a*** *cendi ḳızıni hiç işletırmeymiş*. (Bu karı üvey kızını hiç sevmiyor, bütün işlerini ona gördüyor, ama kendi kızına hiç iş gördürmüyormuş.) (Prizren, Hafız, 1980: 126), *ḳari suyi içmiş,* ***a*** *çocuḳ birden bire ortadan ḳaybolmiş*. (Karı suyu içmiş, ama çocuk birden bire ortadan kaybolmuş.) (Mamuşa, Morina, 1978: 205), *niçın bana saman ataysın* ***a*** *obi eşege otluḳ?*

(Niçin bana saman, öbür eşeğe **ise** otluk atıyorsun?) (Mamuşa, Morina, 1978: 206), ***a*** *bu çüçününün ellerınden furda yerıne hep altın inci düçülmiş*. (***Oysa*** bu küçüğünün ellerinden kırıntı yerine hep altın, inci dökülmüş.) (Mitroviça, Yusuf, 1974: 124), *hayt be efendım, sen sıḳılma ben ciderım cübre arabasilen, onlar paytonlen,* ***a*** *onlar celırlar cübre arabasilen* ***a*** *ben paytonlen*. (Prizren, Hafız, 1980: 121),

Bu bağlacın Türkçe *"hem… hem …"* bağlacının anlam ve göreviyle kullanıldı örneklere rastlıyoruz:

a *kerim olamaz,* ***a*** *Mustafa olamaz ya kim olacaḳ?* (***Hem*** Kerim olamaz ***hem*** Mustafa olamaz ya kim olacak?) (Resne, Ago, 1987: 14) *öv nedır övmeyçin* ***a*** *yoḳsövmeyçin*. (Övme zamanı öv, ***yoksa*** söversin.) (Resne, Hasan, 1997: 73/1556)

4.2.2. Arnavutça "se" bağlacı ile kurulan bağlı cümleler:

Arnavutçadan alınan bu bağlaç, karşıt anlamlı iki cümleyi bağlar ve Türkçedeki *"yoksa, nitekim, çünkü, zira"* bağlaçlarının anlam ve göreviyle kullanılır. Hafız'ın Kosova Türk ağızlarına ait olarak Arnavutça çevirisiyle verdiği şu örnek cümleler, yabancı dillerin bu Türk ağızları üzerindeki etkisini açıkça göstermektedir:

ben ona citmem ***se*** *o bana celmedi*. [Ben ona gitmem çünkü o bana gelmedi. (Sr.: Necīu da idem kod njega jer on meni nije dašao.)], *da isla serçe elde* ***se*** *cüvercin dalda*. [Serçe elde daha iyi nitekim güvercin dalda. (Bolje vrabac u ruci nego golub na grani.)] (Hafız, 1999: 520-521)

Elbette başka örnekler de vardır:

bizi çiğırmadi ***se*** *ciderdık*. (Bizi çağırsaydı giderdik.), *celınıs gayri* ***se*** *çok üzledık*. (Geliniz artık, sizi çok özledik.), *stemedım ḳarışma* ***se*** *anlatırdım işıni*. (Karışmak istemedim ***yoksa*** görürdü göreceğini.), *usli otor* ***se*** *pişman olorson*. (Uslu ol ***yoksa*** pişman olursun.), *ona dayandım* ***se*** *bu işi cendım apardım*. (Ona dayandım ***yoksa*** bu işi kendim yardım.), *anasi çoḳ aġlamiş* ***se*** *çocoġoni bulamamış*. (Anası çok ağlamış ***çünkü*** çocuğunu bulamamış.), *Babani şindi dingle* ***se*** *sora ceç olor.* (Babanı şimdi dinle ***zira*** sonra geç olur.) vb. (Prizren, Yusuf, 1977: 67), *sen o fuçilara doḳonmayasın* ***se*** *olorson taş*. (Sen o fıçılara dokunma, ***yoksa*** taş olursun.) (Prizren, Hafız, 1980: 119), *o da braḳay onda* ***se*** *aḳşam olmiş*. (O da orada bırakıyor, ***çünkü*** akşam olmuş.) (Prizren, Hafız, 1980: 119), *aman buni tepelema* ***se*** *bizi o ḳutardi*. (Aman bunu tepeleme, ***zira*** bizi o kurtardı.) (Prizren, Hafız, 1980: 124), *insanın daha ey cani* ***se*** *adi çiksın*. (İnsanın canının çıkması adının çıkmasından daha iyidir.) (Priştine, Yusuf, 1975: 46), … *yoḳ cidelım eve calırsıḳ ceceylen alırsaḳ altınlari* ***se*** *olmaz, biçim raslarsik hanci candarmaya da sora ne olur hallımız?* (Hayır, eve gidelim, altınları geceleyin alırız, ***zira*** hancı, jandarmaya rastlarsak hâlimiz ne olur?) (Doburçan, Dindar, 1976: 162), … *ḳorkarım*

se *cürürse aġam düger*. (… Korkarım, ***zira*** ağabeyim görürse döver.) (Mamuşa, Morina, 1978: 206), … yoḳ demiş ***se*** cürürse aġam çeser. (…Yok, ***zira*** ağabeyim görürse keser, demiş.) (Mamuşa, Morina, 1978: 207), *ḳız başlamiş yalvarsın, aramiş oḳabugi* ***se*** *onsuz yaşayamam, demiş*. (Kız yalvarmaya başlamış, o kabuğu aramış, ***yoksa*** onsuz yaşayamam demiş.) (Mitroviça, Yusuf, 1974: 125) vb.

4.2.3. "Asa" bağlacı ile kurulan bağlı cümleler:

Süreyya Yusuf'un Prizren Türk ağzının kendi ürünü olarak gösterip ölçünlü Türkçede karşılanmasına bile gerek bulunmadığını belirttiği (Yusuf, 1975: 66) bu bağlaç, Türkçedeki "*oysa, ama, ya, ki*" bağlaçlarının anlam ve görev ilgisiyle kullanılmasını da dikkate alırsak, yukarıda belirttiğimiz Sırpça ***"a"*** ve Arnavutça ***"sa"*** bağlaçlarının birleşmesinden oluşmuş bir bağlaca benziyor. Cümlenin başında, ortasında ve sonunda kullanılabilen bu bağlaç, cümlelere *"zıtlık/karşıtlık"* anlamı katmaktadır. Taradığımız metinlerde karşılaşmadığımız bu bağlaca ait örnekleri, Yusuf'un çalışmasından aktarıyoruz:

asa *nerde tutarse aḳşam, onda ḳalam*. (Akşam nerede tutarsa, orada kalalım.), *ben ona süledım,* ***asa*** *niçın citmedi alma*. (Ben ona söyledim, ama niye almaya gitmedi?), *o, borcuni yapti,* ***asa*** *benyım ḳabatli*. (O, görevini yaptı, oysa suçlu olan benim.), ***asa*** *citmese celma?* (Ya ansızın çatarsa?), *hasta dil* ***asa****, işına baḳ*. (Hasta değil ya, sen ona bak.), *sana sormadım* ***asa****…* (Sana somadım ki…), *ecbe dilmiş* ***asa****…* (Hiç güzel değilmiş ki…) (Prizren, Yusuf, 1975: 66) vb.

Sonuç

Dünyada başka kültür ve medeniyetlerle ilişkiler kurmuş olup da dili saf kalmış bir millet gösterilemez. Dolayısıyla dil etkileşimi çervesinde diller arasında alışveriş ve etkilenme kaçınılmazdır. Söz konusu dil Türkçe ise, bu daha da tabii bir hâl alır. Ancak, Balkanlar coğrafyasında, özellikle eski Yugoslavya sınırları içinde kalmış olup da, son yıllarda bağımsızlığını kazanmış olan Makedonya ve Kosova Türklerinin Türkçesi için, öyle anlaşılıyor ki, durum biraz Türkçenin aleyhine olmuştur. Söz varlığında görülen karşılıklı alışverişlerin ötesinde ses ve şekil bilgisine uzanan etkilenmeleri de bir yere kadar normal karşılamak gerekir. Gelgelelim söz diziminde görülen ve Türk söz dizimini bozan ileri düzeydeki Hint-Avrupa dilleri etkisi dikkati çekmekte, hatta Balkanlar coğrafyasında Türkçenin geleceği konusunda bizi endişeye sevk etmektedir. Dileriz son siyasi gelişmeler bu bölgede Türk dili ve kültürü açısından olumlu sonuçlar doğurur. Elbette Türk devletinin de eğitim ve kültür politikası anlamında yapacağı çok şeyler olacaktır, olmalıdır.

Balkan Türk ağızlarına niye eğilmemiz gerektiğinin bir diğer cevabını da Bulgar Türkolog N. K. Dimitriev vermektedir:

"Balkanlar da Anadolu kadar, Türkistan kadar bir Türkoloji kaynağıdır."

KISALTMALAR

Ar.	:	Arapça
Arn.	:	Arnavutça
Bulg.	:	Bulgarca
Far.	:	Farsça
Mak.	:	Makedonca
Rus.	:	Rusça
Sırp.	:	Sırpça
T.	:	Türkçe
Yun.	:	Yunanca

TARANAN ESERLER

Dindar, Musa (1976); "Doburcan Ağzında Söylenen Halk Masalları", ***Çevren*** (Priştine), IV/11, s. 159-167.

Eckmann, Janos (1962); "Kumanova (Makedonya) Türk Ağzı", ***Németh Armağanı***, Haz.: J. Eckmann-A. S. Levend-M. Mansuroğlu, Ankara: TDK Yay., s. 111-144.

Elçin, Şükrü (1964); "Florina Ağzı", ***Türk Kültürü Araştırmaları***, Yıl: 1, Sayı: 2, Ankara: TKAE Yay., s. 244-253.

Gülensoy, Tuncer (1993); ***Rumeli Ağızlarının Ses Bilgisi Üzerine Bir Deneme (İnceleme-Bibliyografya-Metinler)***, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yay.

Hafız, Nimetullah (1974); "Prizren'de Türk Masalları I", ***Çevren*** (Priştine), C VI/4, s. 121-137.

Hafız, Nimetullah (1977); "Prizren'de Türk Deyim ve Atasözleri I", Çevren (Priştine), C V/13, s. 125-135.

Hafız, Nimetullah (1980); "Prizren'de Türk Masalları II", ***Çevren*** (Priştine), C VII/1, s. 115-128.

Hasan, Hamdi (1997); ***Makedonya ve Kosova Türklerince Kullanılan Atasözleri ve Deyimler***, Ankara: TDK Yay.

Morina, İrfan (1978); "Mamuşa Tarihi Abideler ve Folklor Hazinesi", ***Çevren*** (Priştine), C VII/17, s. 201-207.

Yusuf, Süreyya (1974); "Mitroviça Folklorundan", ***Çevren*** (Priştine), C II/4, s. 124-132.

Yusuf, Süreyya (1974a); "Prizren Masallarından", ***Çevren*** (Priştine), C II/3, 108-114.

Yusuf, Süreyya (1975a); "Priştine'de Türk Atasözleri", ***Çevren*** (Priştine), C III/8, s. 35-51.

KAYNAKLAR

Ago, Arif (1987); "İsveç'te Çalışmakta Olan Makedonya'nın Resne Bölgesinden Türk İşçi Ailelerinin Konuşma Dilindeki Değişmeler", ***Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi (İstanbul, 23-28 Eylül 1985), Tebliğler*** I. Türk Dili, Cilt 2, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yay., s. 7-15.

Aksan, Doğan (1988); "Anlam Alışverişi Olayları ve Türkçe", ***TDAY Belleten 1961***, Ankara: TDK Yay., s. 207- 273.

Aksan, Doğan (2007); ***Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim***, III C, Ankara: TDK Yay.

Alkaya, Ercan (2007); "İki Dillilik ve Rusçadan Tatar Türkçesine Geçen Kavram Tercümeleri", ***Turkish***

Studies, Volume 2/2 Spring 2007: 41-53.

Caferoğlu, Ahmet (1960); "Anadolu ve Rumeli Ağızları Araştırmalarının Bugünkü Durumu", ***VIII. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler 1957***, Ankara: TDK Yay., s. 65-70.

Çelebi, Nazmiye (2003); ***"Kıbrıs Ağızları ve Dil Etkileşimi"***, Türk Dili, Sayı: 616, Ankara: TDK Yay., s. 394- 398.

Dallı, Hüseyin (1991); ***Kuzeydoğu-Bulgaristan Türk Ağızları Üzerine Araştırmalar***, Ankara: TDK Yay.

Djındjıć, Slavoljub (1987); "Sırp-Hırvat Dilindeki Bitkilerin Türkçe İsimleri", ***Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi (İstanbul, 23-28 Eylül 1985), Tebliğler*** I. Türk Dili Cilt 2, İstanbul: İstanbul Ünbiversitesi

Yay., s. 49-56.

Duman, Musa (2003); "Kıbrıs ile Anadolu Arasındaki Fark", ***Türk Dili***, Sayı: 616, Ankara: TDK Yay., s. 384- 393

Eckmann, Janos (1962); "Kumanova (Makedonya) Türk Ağzı", ***Németh Armağanı***, Haz.: J. Eckmann- A. S. Levend-M. Mansuroğlu, Ankara: TDK Yay., s. 111-144.

Eckmann, Janos (1988); "Dinler (Makedonya) Türk Ağzı", ***TDAY Belleten 1960***, Ankara: TDK Yay., s. 189- 204.

Eckmann, Janos (2004); "Edirne Ağzı", Çev.: Oğuzhan Durmuş, ***İlmî Araştırmalar***, Sayı: 18, İstanbul: Gökkubbe Yay., s. 135-150.

Elçin, Şükrü (1964); "Florina Ağzı", ***Türk Kültürü Araştırmaları***, Yıl: 1, Sayı: 2, Ankara: TKAE Yay., s. 244-253.

Eren, Hasan (1988); "Anadolu Ağızlarında Rumca, İslâvca ve Arapça Kelimeler", ***TDAY Belleten 1960***, Ankara: TDK Yay., s. 295-371.

Eren, Hasan (1989); "II. Uluslararası Güney-doğu Avrupa Araştırmaları Kongresi", ***TDAY Belleten 1971***, Ankara: TDK Yay.: 263-266.

Genç, Altan (1992); "Makedonya Meslesi", ***Batı Trakya*** (Siyasi, Kültürel ve Türkçü Dergi), Sayı: 266, Cilt: 25, s. 1-30.

Guboğlu, Mihail (1987); "Gagauzların 'Türkçe' Dili, Edebiyatı ve Tarihi Hakkında Araştırmalar (Bibliyografya/Kaynakça Denemesi)", ***Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi (İstanbul, 23-28 Eylül 1985), Tebliğler*** I. Türk Dili Cilt 2, İstanbul: İstanbul Ünbiversitesi Yay., s. 63-72.

Gülensoy, Tuncer (1993); ***Rumeli Ağızlarının Ses Bilgisi Üzerine Bir Deneme (İnceleme-Bibliyografya-Metinler)***, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yay.

Günşen, Ahmet (2004); "Edirne ve Yöresi Ağızlarında Aile ve Topluluk Yapan Ekler Üzerine", ***Türk Dili***, Sayı: 626, Şubat 2004, s. 150-162.

Günşen, Ahmet(2007); "Doğu Trakya Ağızlarının Şekil Bilgisini Belirleyen Temel Özellikler", **ICANAS 38**, 10-15 Eylül 2007, Ankara. (Yayımlanmamış Bildiri).

Hafız, Nimetullah (1999); "Kosova Türk Ağızlarında Sırp ve Arnavut Dilinin Etkisi", ***3. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı 1996 (Bildiriler)***, Ankara: TDK Yay., s. 517-523.

Hasan, Hamdi (1997); ***Makedonya ve Kosova Türklerince Kullanılan Atasözleri ve Deyimler***, Ankara: TDK Yay.

Hazai, György (1960); "Rodop Türk Ağızları", ***VIII: Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler 1957***, Ankara: TDK Yay., s. 127-130.

Hazai, György (1988); "Rumeli Ağızlarının Tarihi Üzerine", ***TDAY Belleten 1960***, Ankara: TDK Yay., s. 205-211.

İmer, Kâmile (1997); "Türkçe-Lazca Konuşan İkidillilerde Kod Değişimi", ***VIII. Uluslararası TürkDilbilimi Konferansı Bildirileri, 7-9 Ağustos 1996***, Haz.: K. İmer, N. Engin Uzun, Ankara, s. 275-283.

Kalaši, Hasan (1975); "Arnavut Dilinde Kullanılan Osmanlıca-Türkçe Ekler", ***I. Türk Dili Bilimsel Kurultayına Sunulan Bildiriler*** (Ankara 27-29 Eylül 1972), Ankara: TDK Yay., s. 141-149.

Killi, Gülsüm (2004); "Hakas Türklerinde Kod Ayrımı", ***Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu, 8-10 Mayıs 2002, Bildiriler***, Haz.: F. S. Barutcu Özönder, M. Erdem, G. Killi, G. S. Sağlık, Ankara: DTCF Yay., s. 166-181.

Korkmaz, Zeynep (1987); "Anadolu Ağız Araştırmalarına Toplu Bir Bakış", ***Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi (İstanbul, 23-28 Eylül 1985), Tebliğler*** I. Türk Dili Cilt 2, İstanbul: İstanbul Ünbiversitesi Yay., s. 89-109.

Lyuboteni, Gani (1987); "Türk ve Arnavut Atasözleri Arasındaki Bazı Paralellikler Üzerine", ***Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi (İstanbul, 23-28 Eylül 1985), Tebliğler*** I. Türk Dili Cilt 2, İstanbul: İstanbul Ünbiversitesi Yay., s. 111-124.

Mahmut, Enver (1987); "Romen Dilinde Romen-Türk Melez Deyimler", ***Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi (İstanbul, 23-28 Eylül 1985), Tebliğler*** I. Türk Dili Cilt 2, İstanbul: wwİstanbul Ünbiversitesi Yay., s. 125-144.

Mansuroğlu, Mecdut (1988); "Edirne Ağzında Yapı, Anlam, Deyim ve Söz Dizimi Özellikleri", ***TDAY Belleten 1960***, Ankara: TDK Yay., s. 181-187.

Molova, Mefküre (1999); "Balkanlardaki Türk Ağızlarının Tasnifi", ***TDAY Belleten 1996***, Ankara: TDK Yay., s. 167-176.

Mulaku, Lâtif (1987); "Kosova'da Türk Kökenli Toponimler", ***Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi (İstanbul, 23-28 Eylül 1985), Tebliğler*** I. Türk Dili Cilt 2, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yay., s. 145-147.

Özkan, Fatma-Musa, Bağdagül (2004); "Yabancı Dillerin Türk Söz Dizimi Üzerindeki Etkisi", ***Bilig***, Yaz/2004, Sayı: 30, s. 95-139.

Özkan, Nevzat (2007); ***Türk Dilinin Yurtları***, Ankara: Akçağ Yay.

Penişoara, İon (1987); "Dobruca Yer Adlarında İstiareli Kullanılan Türk Terimleri", ***Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi (İstanbul, 23-28 Eylül 1985), Tebliğler*** I. Türk Dili Cilt 2, İstanbul: İstanbul Ünbiversitesi Yay., s. 185-199.

Plana, Şevçet (1974); "Kosova Metohya'da Birkaç Dilde Halk Türküleri", ***Çevren*** (Priştine), II/4, s. 33-41.

Sazdov, Tome (1987); "Makedon Atasözleri ile Deyimlerinde Türkçe Unsurlar", ***Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi (İstanbul, 23-28 Eylül 1985), Tebliğler*** I. Türk Dili Cilt 2, İstanbul: İstanbul Ünbiversitesi Yay., s. 201-205.

Spahi, Seniha (1975); "Arnavut, Türk, Sırp-Hırvat ve Makedon Çocuk Şarkıları", ***Çevren*** (Priştine), III/8, s. 29-34.

Stamova, Maria (2004); "Çokdillilik Açısından Gagauz Türkleri", ***Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu, 8-10 Mayıs 2002, Bildiriler***, Haz.: F. S. Barutcu Özönder, M. Erdem, G. Killi, G. S. Sağlık, Ankara: DTCF Yay., s. 182-191.

Şefikoğlu, İskender Muzbeg (1987); "Kosova'da Kullanılan Aranavut ve Sırp Atasözlerinde Türkçe Kelimeler", ***Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi (İstanbul, 23-28 Eylül 1985), Tebliğler*** I. Türk Dili Cilt 2, İstanbul: İstanbul Ünbiversitesi Yay., s. 219-228.

Yenisoy, Hayriye Süleymanoğlu (1998); ***Tarih Boyunca Slav-Türk Dil İlişkileri***, Ankara: TDK Yay.

Yusuf, Süreyya (1975); "Prizren Türkçesinin Tümce Yapısı", ***Çevren*** (Priştine), V/13, s. 61-68.

KAYSERİ VE YÖRESİ AĞIZLARINDA ARKAİK SÖZ VARLIĞI

Lütfiye GÜVENÇ*

Ağızlar, günlük hayatta kullanılan yöresel konuşma biçimleri oldukları gibi, standart yazı dilinde bulunmayan tarihî dil malzemesini de bünyelerinde taşırlar. Bu bakımdan, güncel ve canlı nitelikler bulundurmanın yanı sıra, günümüzü derin kültür köklerine bağlamak gibi önemli bir görevi de yerine getirirler. "Kayseri ve Yöresi Ağızlarında Arkaik Söz Varlığı" adını taşıyan çalışmamızda, Türkiye Türkçesi yazı dilinde bulunmayan fakat Kayseri ve yöresi ağızlarında yaşamakta olan tarihî söz varlığı, eski kaynaklarımızdan tanıklanarak ses, şekil ve anlam bakımlarından incelenecektir. Bizim bu çalışmanın başlığında kullandığımız "arkaik" sözü Göktürk metinlerinden başlayarak Osmanlı Türkçesine kadar olan dönemin yazılı eserlerinde bulunup Türkiye Türkçesi yazı dilinde olmayan kelimeleri ifade etmektedir.

Leylâ Karahan "Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması" adlı eserinde Anadolu ağızlarını üç gruba ayırmakta ve Kayseri ağzına bu üç grup içinde *Batı Grubu Ağızları* bölümünde yer vermektedir. Karahan, Kayseri ağzını, bu grubun sekizinci alt grubu içinde, Ankara merkez, Haymana, Bâlâ, Şereflikoçhisar, Çubuk, Kırıkkale, Keskin, Kalecik, Kızılırmak (Çankırı), Çorum merkez ilçesi ile güneyindeki ilçeler, Kırşehir, Nevşehir, Niğde, Şarkışla, Gemerek (Sivas), Yozgat ağızları ile birlikte değerlendirmektedir. Bu grubun alt ağız gruplarının ise eldeki malzemenin yeterli olmayışından dolayı belirlenemediğini söylemektedir[1]. Karahan'ın sözünü ettiği malzeme yetersizliği, bu çalışmanın konusunu oluşturan Kayseri ve yöresi ağızları ile de yakından ilişkilidir. Zira bu yöre ağızlarını bütüncül olarak inceleyen akademik yayınlar henüz yapılmamıştır. Elde mevcut olan çalışmalar ya yörenin belirli bir ağzını esas alan müstakil bilimsel eserlerdir ya da iyi niyetle hazırlanmış olan fakat amatör özellik taşıyan yayınlardır. Bizim burada değineceğimiz arkaik söz varlığının, akademik incelemelerle daha nitelikli biçimde ortaya çıkacağı inancındayız.

Bu çalışmadaki amacımız, kopmaz bağlarla geçmişten günümüze gelen dilimizin kavram karşılamaktaki gücünü ortaya koyarak, ağızlarımızdaki bu tarih zenginliğinin kaybolmadan tespitine işaret etmektir. Örneklerde kullandığımız söz varlığı, yöre ile ilgili olarak yapılmış çalışmalardan ve kişisel olarak tespit ettiği-

---

* Öğr. Gör., Erciyes Üniversitesi, KAYSERİ

1 Leylâ KARAHAN, Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması, TDK Yayınları, Ankara, 1996, s. 117, 175-178.

miz sözlü ürünlerden yola çıkılmak suretiyle tarihî malzeme ile karşılaştırılmıştır. Yöredeki bu söz varlığına ilişkin örnekler alfabetik sırayla "Abuşka Lugatı veya Çağatay Sözlüğü, Altun Yaruk, Atabetü'l-Hakayık, Babür Divanı, Çağatayca El Kitabı, Dede Korkut Kitabı, Divanü Lugati't-Türk, Eski Türkçenin Grameri, Eski Türkiye Türkçesi, Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, Gülistan Tercümesi, Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar, Hüsrev ü Şirin, İbnü Mühenna Lugatı, İrşadü'l-Müluk ve's-Selatin, Karahanlı Türkçesi Grameri, Kıpçak Türkçesi, Kıpçak Türkçesi Grameri, Kıpçak Türkçesi Sözlüğü, Kısasü'l-Enbiya, Kitab-ı Bostan-ı Nasayih, Kitab-ı Gunya, Kitabü'l- İdrak Li Lisani'l-Etrak, Kuman Lehçesi Sözlüğü, Kutadgu Bilig, Muhakemetü'l-Lugateyn, Mukaddimetü'l-Edep, Nehcü'l-Feradis, Nesayimü'l- Mahabbe Min Şemayimi'l-Fütüvve, Old Turkic Word Formation, Orhun Abideleri, Orhon Türkçesi Grameri, Süheyl ü Nevbahar, Şecere-i Terakime, Tarama Sözlüğü, Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı, Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi, Üç İtigsizler, Yunus Emre Divanı, 11. Yüzyıl Türk Şiiri" adlı eserlerden karşılıkları belirlenerek değerlendirilmiştir. Türkiye Türkçesi yazı diliyle ilgili olarak ise TDK'nin Güncel Türkçe Sözlük'ü esas alınmıştır.

Kayseri ve yöresi ağızlarındaki arkaik söz varlığını alfabetik olarak şöyle değerlendirebiliriz:

ağrıxlı (ārıxlı) "hastalıklı"<**agrık** "hastalık" (NM, US, KLS, TS, BD, KE).

Kelimede g>ğ>θ ses düşmesi sonucunda uzun ünlü *ā* ortaya çıkmıştır; ikinci hecede ise k>x değişikliği olmuştur (ārıxlı<ārı-x+lı (<agrı-g ET)[2]). Tarihî metinlerle yöre ağızları arasında anlam bakımından bir değişiklik gözlenmemektedir.

baxımcı "fala bakan, büyücü" < **bakıcı** "falcı" (TS, TET).

Kelimede k>x ses değişikliği söz konusudur. Ayrıca kelime yöre ağızlarında *–m* ekiyle isim yapılmıştır (baxımcı<bax-ı-m+cı (<bak-(ı)mcı)[3]). Kelime anlamında bir değişiklik olmamıştır.

bayax "demin, az önce" < **bayak, bayag** "demin, az önce; eskisi gibi" (TS, SN, KTG, TET, KTS).

Kelimede k~g>x ses değişikliği olmuştur (bayax<baya+ox (<baya+ok)[4]). Tarihî metinlerde bulunan "eskisi gibi" anlamını yöre ağızlarında yitirmiş ama "demin, az önce" anlamlarını korumuştur.

boşlax "serbest, başıboş" < **boşlag, boşlak** "avare, geveze, gevşek" (AH, KB, ME).

---

2 Tuncer GÜLENSOY, Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü, TDK Yayınları, Ankara, 2007, s. 57-58.

3 age. s. 105.

4 age. s.122.

Ses değişikliği k~g>x biçimindedir (boşlax<boş+la-x (<boş+lag)[5]). Kelimenin "gevşek, geveze" anlamları yöre ağızlarında bulunmamaktadır. Daha çok "avare" anlamına bağlı olarak "serbest, başıboş" anlamları kullanılmaktadır.

buñasalıx "bunaltıcı, sıkıntı verici ortam ya da durum" < **buñalsılık** "sıkıntılı durum, bunaltı" (TS, SN).

Kelimede k>x ses değişikliği vardır (buñasalıx<buñ+a-sa(k)+lıx). Anlam bakımından eski metinlerle yöre ağızları arasında farklılık yoktur.

cırgıt "(çocuk için) olur olmaz yerde ya da durumda çok bağıran" < **çırgıd** "cırcır böceği" (TS, TET).

Kelimede ç>c ve d>t ses değişiklikleri olmuştur. Cırcır böceğinin adından "çok bağırmak, fazla ses çıkarmak" anlamları aktarılarak yöre ağızlarında çocuklar için kullanılmaktadır.

çellemek "ölmek" <**çerlenmek** "vücut ağırlaşmak, ağrımak" (DLT, KTS).

r>l ses değişikliği mevcuttur (çellemek<çel+le-mek). Yöre ağızlarında, eski metinlerde insan bedeni için kullanılan "ağırlaşmak, ağrımak" anlamları bir derece artarak ölüm ifadesiyle kullanımdadır. Fakat bu "vefat etmek" anlamında olmayıp aşağılanan, kötü görülen bir kimsenin ölümünü ve yine o kimsenin kötü görülen ölüm biçimini belirtmektedir.

çelpeşik "içinden çıkılması, çözümü zor olan karışık durum" < **çalpaşmak** "sertleşmek, bir şey kötüleşip pisleşmek" (DLT).

Kelimede a>e ses değişikliği vardır (çelpeşik<çelpe-ş-ik (<çalpaş-)[6]). "Sertleşmek, pisleşmek" gibi somut anlamları tamamen soyutlaşarak, içinden çıkılması zor olan durumu ifade etmek üzere yöre ağızlarında kullanılmaktadır.

çığıt "doğumdan sonra lohusalık döneminde kadınların yüzünde görülen leke ya da çil" < **çıgıt, çigit** " pamuk çekirdeği, yüzdeki leke" (DLT, TS, KE, KTS).

Eski metinlerin örneklerinde bulunan *g* sesi *ğ* ye dönüşmüştür (g>ğ)[7]. "Pamuk çekirdeği" anlamı yöre ağızlarında mevcut olmamakla birlikte; "yüzdeki leke" anlamı daralarak yalnızca kadınların lohusalık döneminde görülen çilleri ve lekeleri ifade etmek üzere kullanılmaktadır.

çıtırgı "yakacak olarak kullanılan kurumuş ince dallar" < **çıtılgı, çıtılgu, çıturgu** "çalılık orman" (TS, TET).

Kelimede l>r ve u>ı ses değişiklikleri mevcuttur (çıtır<çıt+ır+gı (<çıt+ır)[8]).

---

5 age. s. 162.
6 age. s.229.
7 age. s.241.
8 age. s.239.

Eskiden var olan "çalılık orman" anlamı yoktur ama bundan türemiş olan "kurumuş ince dal" anlamı mevcuttur.

çiğremek (çîremek) "gece sık sık işemeye çıkmak" < **çigremek** "göze uyku gelmemek, uyuyamamak" (ML, ÇS).

g>ğ>θ ses düşmesi sonucunda kelimede uzun *î* ünlüsü ortaya çıkmıştır (çîremek<çî+re-mek). "Uyuyamamak, uykusuzluk çekmek" anlamları değişerek yöre ağızlarında "geceleyin sık sık işemeye çıkmak sebebiyle uyuyamamak" anlamında kullanılmaktadır.

çitimek "delinmiş olan çorap ya da örgünün deliklerini onarmak" < **çitimek** "dikmek" (TS, TET).

Kelimede, eski metinlerle yöre ağızları arasında herhangi bir ses olayı görülmemektedir (çitimek<çit-i-mek (<çit-)[9]). "Dikmek" anlamı değişerek "onarmak" anlamını kazanmıştır.

çóelmek "otururken bir şeye bakmak için ya da öfkelenerek dizlerinin üstünde doğrulmak" < **çögmek** "fırlamak, ayağa kalkmak" (TET).

Kelimede ö>ó ses değişikliği ve g>ğ>θ ses düşmesi olayları gerçekleşmiştir (çóelmek<có-el-mek (<çök-~çöğ-)[10]). "Fırlamak, ayağa kalkmak" anlamları "öfkelenmek" anlamını da kazanarak yöre ağızlarında kullanımdadır.

dan "(tek başına kullanılmaz, 'danayı danayı dañına düşmek' deyiminde geçer.) şaşılacak şey" < **tañ** "şaşılacak şey; mucize; hayret, şaşma" (KB, GT, US, SN, BD, ETT, ÇEK, ME, DLT, AH, HŞ, ŞT, TS, ETG, KLS, TGA).

Kelimede t>d ses değişikliği vardır. Tarihî metinlerde *ñ* ile yazılan kelime, yöre ağızlarında kullanıldığı deyimde ilk iki kelimede *n* ile; üçüncüsünde ise ñ telaffuzuyla söylenmektedir (danayı<dan+a-y-ı, dañına<dañ+ı+n+a (<tañ)[11]). Anlamında ise belirgin bir değişiklik görülmemekle birlikte, yöre ağızlarında olumsuz durumlar için kullanılıyor olması müspet anlamda bir şaşırmayı belirtmediğini göstermektedir.

dañlamax "bir şeyi en ufak ayrıntısına kadar incelemek; kolay kolay beğenmemek" < **tañlamak** "arayıp bulmak, seçmek" (KLS).

Kelimede t>d ve k>x ses değişiklikleri olmuştur (dañlamax<dañ+la-max (<tañ+la-)[12]). Tarihî metinlerden farklı olarak "zor beğenmek, bir şeyi en ufak yarıntısına kadar incelemek" anlamlarını da kazanmıştır.

dışlıx "(tek başına kullanılmaz, 'dillik dışlıx yox', 'dillik dışlıx virmiyo' kullanımlarında anlam pekiştirmek için kullanılır.) rahat, huzur" < **dışlık** " rahat, dirlik, huzur" (TS, TET).

---

9 age. s.245.
10 age. s.251.
11 age. s. 857.
12 age. s. 857.

Kelimede k>x ünsüz değişikliği mevcuttur (dış(<tınç)+lıx (<tınç+lık)[13]). Anlamında ise bir değişiklik söz konusu değildir.

dibelik "sonuna kadar, daima, bütünüyle" < **dibelik** "büsbütün, tamamıyla" (TS, TET).

Kelimede, eski metinlerle yöre ağızları arasında herhangi bir ses olayı görülmemektedir (dibelik< dip+le-k+lik (<dip+le-)[14]). Anlamda da bir değişme söz konusu olmamıştır.

diñi "yemeğin küllenmeye yüz tutmuş ateşte ağır ağır, kendi kendine pişmeye bırakılması durumu" < **diñ-, tiñ-** "sakin olmak, dinmek, susmak, durmak, dinlenmek" (TS, SN, KG, TGA, NF).

t>d ünsüz değişmesi vardır (diñi<diñ-i (<din-)[15]). Kelimenin "sakin olmak, dinlenmek, durmak" gibi anlamları daralarak, yalnızca yemek için "küllenmeye yüz tutmuş ateşte ağır ağır, kendi kendine pişmeye bırakılması" durumunu belirtmektedir.

domuşmax "küsmek, surat asmak, somurtmak" < **tomuşmak** "surat asmak, somurtmak" (ÇS).

Kelimede t>d ve k>x ses değişiklikleri mevcuttur. Anlamında ise değişme olmamıştır.

eğdi (êdi) "çiçeklerin ya da fidelerin dibini gevşetmek, yabani otlarını temizlemek için kullanılan ucu eğri demir aygıt" < **egdi, egdü** " ucu eğri ağaç, ağaç oymakta kullanılan oluklu aygıt; eğri bıçak" (TS, TET, ETG, US, OTWF).

Kelimede, g>ğ>θ ses düşmesi sonucunda uzun *ê* ünlüsü ortaya çıkmıştır (êdi<ê-di). Ayrıca ü>i ünlü değişmesi de söz konusudur. Anlamda ise daralma olmuş, temeldeki "eğri bıçak" anlamını korumakla birlikte sadece "çiçeklerin ya da fidelerin dibini gevşetmek, yabani otlarını temizlemek için kullanılan araç" karşılığını kazanmıştır.

eğme (ême) "kemer biçimindeki yapılarda kemerin en altına koyulan taş, kemer" < **egme** "evin kemeri; hilal" (DLT, KE).

Kelimede g>ğ>θ ses düşmesi olmuştur; bunun sonucunda ise uzun ünlü (ê) ortaya çıkmıştır (ême<ê-me (<eğ-me)[16]). Eski metinlerde mevcut olan "hilal" anlamı yöre ağızlarında bulunmamakla birlikte yine bu hilal biçiminden türemiş olan "yapılardaki kemer" anlamı korunmaktadır.

emenmek "boş yere yorulmak" < **emenmek, emgenmek** "acı çekmek, zahmet çekmek" (ETG, TS, KTS, DLT, US, ME, KE, NF, KLS, Üİ, AY, ÇEK).

---

13 age. s.892.
14 age. s.287.
15 age. s. 285.
16 age. s.323.

Kelimede g>θ ünsüz düşmesi olmuştur (emenmek<em(g)e-n-mek (<emge-)[17]). Anlamı ise hastalık acısı dışında manevi acı ifadesi kazanmıştır.

gazmıx "yanarak kazanın dibine yapışmış pestil kalıntısı" < **kazmık** "pişerken kaba yapışan yemek" (TS).

Kelimede k>g ve k>x ünsüz değişiklikleri mevcuttur (gazmıx<gaz(ı)-mıx (<kaz-ı-mık)[18]). Anlamı genel olarak "pişerken kaba yapışan yemek" iken, yöre ağızlarında özelleşerek sadece pestil için kullanılır olmuştur.

havıt "değirmende çekilirken ezilen bulgurdan elde edilen ve çerez gibi yenen un" < **kavut** "darı ekmeği, kavrulmuş un" (İMV, DLT, TS).

Kelime eski metinlerle yöre ağızları arasında k>h ve u>ı ses değişikliklerini göstermektedir (havıt<hav+ı-t (<kav+u-t)[19]). "kavrulmuş un" anlamından hareketle "değirmende çekilirken ezilen buğdaydan elde edilen ve çerez gibi yenen un" anlamını kazanmıştır.

inenik "iğdiş edilmiş erkek koyun" < **enenmek, inenmek** "hayvan iğdiş edilmek" (TS, KTS).

Kelimede e>i ünlü daralması görülmektedir (inenik< in+e-n-ik (<en+e-)[20]). Tarihî metinlerde genel olarak hayvanların hadım edilmesini ifade için kullanılmakla beraber yöre ağızlarında yalnız erkek koyunların hadım edilmesi anlamıyla bulunmaktadır.

issi "yakıcı ve bunaltıcı sıcak" < **isig, issig** "sıcak" (US, DLT, İMV, ETG, KB, HŞ, İL, BD, OA, NF, ŞT, KE, KTGr, OTWF, ME, KTS, GT).

Kelimenin sonundaki *g* ünsüzü yöre ağızlarında düşmüştür (g>θ). Anlamında ise değişiklik görülmemektedir.

gabax "göz kapağı" < **kabak, kapak** "göz kapağı" (US, HŞ, TS, İMV, ETT, ML, DLT, İL, KTS).

Kelimede k>g ve k>x ünsüz değişmeleri olmuştur (gabax<gab-(a)x (<kap-g(a)k)[21]). Anlamında ise bir değişiklik olmamıştır.

kevek "gözenekli ve hafif olan bir çeşit tüf taşı; kavun, karpuzun hafif olanı" < **kevek, kavak** "içi boş, oyuk, kof" (KE, ŞT, ME).

Kelimede a>e ses değişikliği olmuştur (kevek<kev+ek (<kav+ak)[22]). Eski metinlerde bulunan "içi boş, kof" anlamlarından hareketle "tüf taşı" ve "kavun, karpuzun hafif olanı" anlamlarını kazanmıştır.

---

17 age. s. 331.
18 age. s. 489.
19 age. s. 481.
20 age. s. 333.
21 age. s. 459.
22 age. s. 477- 478.

kössü “köstebek” < **közsüz** “kör, köstebek” (KLS, US, İMV, KE, GT, NF).

Kelimede z>s ünsüz değişmesi ve kelime sonunda z>θ ses düşmesi mevcuttur (kössü<kös+sü (<köz+süz)). Anlamına ise değişme yoktur.

kűkűm “yerinden kalkamayacak derecede ihtiyarlamış olan, yaşlı” < **kükü, küküy** “hala” (DLT, KTGr).

Kelimede ü>ű ses değişikliği olmuştur; kelime sonunda da *m* sesi türemiştir. Tarihî metinlerdeki “hala” anlamı yaşlılık ifadesi kazanarak yöre ağızlarında “yerinden kalkamayacak derecede ihtiyarlamış olan” anlamını kazanmıştır.

muşultu “uyuyan kişinin nefes alıp verişi” < **muşultı** “ uyuyanın nefes alıp verişi” (TS, KTS).

Kelimede düzlük-yuvarlaklık uyumuna bağlı olarak ı>u ünlü değişmesi vardır (muşultu<muşul+tu). Anlamda ise değişiklik yoktur.

öneği (önê) “aksi huylu, inatçı, ters kişi” < **önegi, önegü** “inatçı, dik kafalı” (TS, KBN, SN, KTG).

Kelimede hece düşmesi sebebiyle uzun ünlü (ê) ortaya çıkmıştır. Anlamı eski metinlerdekiyle aynıdır.

sile “ağzına kadar dolu” < **sile** “ağzına kadar dolu” (TS, HKÇ).

Kelimede yöre ağızları ve tarihî metinler arasında ses farklılığı görünmemektedir (sile<sil-e (<sil-e)[23]). Anlamı da değişmemiştir.

siñilemek “çok hafif, inilti benzeri ses çıkarmak” < **siñilemek, siñildemek** “iniltili ses çıkarmak, feryat etmek.” (TS, KTS, US, ETG, AY).

Kelimede eski metinlerle yöre ağızları arasında ses hadisesi meydana gelmemiştir. Eskiden var olan “feryat etmek” anlamı yöre ağızlarında kaybolmuştur fakat “iniltili ses çıkarmak” anlamı kullanılmaktadır.

suğsün (sūsün) “ense” < **sügsün, süksün** “ense” (DKK, TS, HŞ, KTS).

Kelimede k~g>ğ>θ ünsüz düşmesi sonucunda yöre ağızlarında uzun ünlü (ū) ortaya çıkmıştır (sūsün<sū-sü-n (<sük-sü-n)[24]). Anlamı ise eskisiyle aynı kalmıştır.

sümdük “her gördüğünü isteyen, açgözlü” < **sümdük** “açgözlü, pisboğaz” (TS).

Kelimede eski şekil ve yöre ağızları arasında ses farklılığı yoktur (sümdük<süm(n)- dük (<sün-dük)[25]). Anlamda da herhangi bir değişme görülmemektedir.

---

[23] age. s. 780.
[24] age. s. 818.
[25] age. s. 821.

tezikmek "sağa sola boş yere koşturup durmak" < **tezikmek** "sıçramak; başını alıp gitmek; kaçmak" (TS, ETT, HŞ, DLT).

Kelimede ses değişikliği görülmemektedir (tezikmek<tez-i-k-mek (<tez-(i)-k-)[26]). Tarihî metinlerde bulunan "sıçramak; başını alıp gitmek; kaçmak" gibi anlamlar yöre ağızlarında yoktur ama kelimedeki hareket ifadesi korunarak "sağa sola koşturmak" anlamı ortaya çıkmıştır.

tırışmak "(meyve, sebze için) tazeliğini yitirmek, pörsümek" < **tırışmak** "buruşmak" (DLT, TŞ).

Kelimede eski metinler ve yöre ağızları arasına herhangi bir ses farklılığı bulunmamaktadır. Genel olan "buruşmak" anlamı, söz konusu ağızlarda meyve ve sebzeye mahsus olarak "tazeliğini yitirmek" anlamında kullanılmaktadır.

tirkemek "(tek başına kullanılmaz, 'haber habere tirkemek' kullanımında geçer.) sürekli olarak yinelemek, arka arkaya sıralamak" < **terkemek** "art arda sıralamak" (OTWF).

Kelimede ilk hecede e>i ses değişmesi mevcuttur (tirkemek<tirke-mek (<tirken-)[27]). Kelime anlamında farklılık görülmemektedir.

tűlek " tüyleri dökülmüş kümes hayvanı; çok üşüyen kişi" < **tülek** " koyun kırkımı" (DLT).

Kelimede ü>ű ünlü değişimi vardır (tűlek<tű(y)+le-k (<tü+le-)[28]). Anlam, tarihî metinlerdeki "koyun kırkımı"ndan hareketle yöre ağızlarında tüyü dökülmüş hayvanı ifade eder. Bundan doğan yan bir anlam kazanarak çok üşüyen kişi için de kullanılır.

üdürgü "(insan ya da hayvan) çok süratli, hızlı hareket eden, tez canlı olan" < **ütürgü** "delgi aleti" (Kİ).

Kelimede eski metinlerle yöre ağızları arasında t>d ses değişikliği söz konusudur (üdürgü<üd-ü-r-gü). "Üdürgü" kelimesinin " delgi aleti" anlamındaki "ütürgü" ile doğrudan bir anlam bağı yok gibi görünmektedir. Fakat bizce kelime hız ve sürat anlamından, iş yapmaktan hareketle soyut ifade kazanmış ve kavramlaşmıştır. Kelimenin yöre ağızlarında tek başına değil de benzerlik ilgisi kurularak "gibi" edatıyla kullanımda olması da bu temeldeki benzetmeyi gösterir.

ütüzmek "oyunda yenilmek, kumarda kaybetmek" < **ütüzmek** "oyunda yenilmek" (TS, SN).

Yöre ağızları ile eski metinler arasında bir ses farklılığı görülmemektedir (ütüzmek<üt-ü-z-mek (<ütüz-)[29]). Kelimenin eski anlamı hâlen devam etmektedir.

---

[26] age. s. 889.
[27] age. s. 900.
[28] age. s. 943.
[29] age. s. 1002.

yañaz "aksi, kötü huylu" < **yanaz, yañaz** "inatçı, aksi" (TS).

Kelimede tarihî metinlerle yöre ağızları arasında herhangi bir ses ve anlam değişmesi görülmemektedir (yañaz<yañ-a+z (<yan-a+z)[30]).

yapıx "kadınların başlarına örttükleri yazma" < **yapık, yapug, yapuk** " baş örtüsü, örtü, at örtüsü" (TS, ME).

Kelimede u>ı ve k~g>x ses değişiklikleri olmuştur (yapıx<yap-ı-x (<yap-(ı) k)[31]). Kelime yöre ağızlarında "at örtüsü" anlamını yitirmiştir ama "baş örtüsü" anlamını korumaktadır.

yoşumax "giysi, halı, kilim vb. eşya eskimeye yüz tutmak, yıpranmak" < **yoşımak** "yorulmak, yıpranmak" (TS, SN, HŞ, ETT).

Kelimede ı>u ve k>x ses değişmeleri mevcuttur (yoşumax<yo+şu-max (<yuw-şu-)[32]). "Yorulmak" anlamını kaybeden kelime yöre ağızlarında "yıpranmak, eskimek" somut anlamlarıyla kullanılmaktadır.

yumuş "emir, görev, hizmet, iş" < **yumış, yumuş** "hizmet, iş, vazife" (YD, AY, ETG, US, OTG, DLT, KB, KG, KTG).

Kelimede ı>u ünlü değişikliği vardır (yumuş<yumu-ş (<yumu-ş)[33]). Anlamında ise eski metinlerle yöre ağızları arasında bir farklılık yoktur.

Sonuç olarak, bu çalışmada ortaya çıkan söz varlığının da işaret ettiği üzere, yeterli bilimsel çalışmalar yapıldığında ve yörenin alt ağız grupları bu çalışmalarla ortaya konulduğunda Türkçenin söz ve kavram türetme gücü, bugün ihtiyacını duyduğumuz sözcükleri karşılamamızda yol gösterici olacaktır. Daha geniş manada konuya ilişkin olarak bütün ağızlarımız için bir genelleme yaparsak, yabancı kelimelere karşılık bulmada ağız malzemesinin tespiti ve kullanımının ne derece etkin rol oynayacağı açıktır. Ayrıca, tarihî süreçte Oğuz grubu yazı dillerinin hâkim olduğu Kayseri ve yöresi ağızlarında, Harezm, Kıpçak, Çağatay yazı dilleri gibi Oğuz grubu dışındaki lehçelerden de Türkçenin ortak söz varlığına ilişkin malzemenin bulunması, derin çalışmaları gerektiren ilgi çekici bir unsur olarak ortaya çıkmaktadır. Teşekkür ederim.

KISALTMALAR

AH : Atabetü'l- Hakayık

AY : Altun Yaruk

BD : Babür Divanı

---

30 age. s. 1054-1055.

31 age. s. 1064.

32 age. s.1171.

33 age. s. 1178.

ÇEK : Çağatayca El Kitabı
ÇS : Abuşka Lugatı veya Çağatay Sözlüğü
DKK : Dede Korkut Kitabı
DLT : Divanü Lugati't- Türk
ETG : Eski Türkçenin Grameri
ETT : Eski Türkiye Türkçesi
GT : Gülistan Tercümesi
HKÇ : Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar
HŞ : Hüsrev ü Şirin
İL : İbni- Mühenna Lugatı
İMV : İrşadü'l- Müluk ve's- Selatin
KB : Kutadgu Bilig
KBN : Kitab-ı Bostan-ı Nasayih
KE : Kısasü'l- Enbiya
KG : Kitab-ı Gunya
Kİ : Kitabü'l- İdrak
KLS : Kuman Lehçesi Sözlüğü
KTG : Kıpçak Türkçesi Grameri
KTGr : Karahanlı Türkçesi Grameri
KTS : Kıpçak Türkçesi Sözlüğü
ME : Mukaddimetü'l –Edep
ML : Muhakemetü'l- Lugateyn
NF : Nehcü'l- Feradis
NM : Nesayimü'l- Mahabbe
OA : Orhun Abideleri
OTG : Orhon Türkçesi Grameri
OTWF : Old Turkic Word Formation
SN : Süheyl ü Nevbahar
ŞT : Şecere-i Terakime
TET : Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı
TGA : Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi
TS : Tarama Sözlüğü
TŞ : 11. Yüzyıl Türk Şiiri

US : Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü

Üİ : Üç İtigsizler

YD : Yunus Emre Divanı

KAYNAKLAR

A. Fehmi Karamanlıoğlu, Kıpçak Türkçesi Grameri, TDK Yayınları, Ankara, 1994.

A. Melek Özyetgin, Ebu Hayyan Kitabü'l- İdrak li Lisani'l- Etrak Fiil: Tarihî- Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi, KÖKSAV Yayınları, Ankara, 2001.

A.Von Gabain (çev. Mehmet Akalın), Eski Türkçenin Grameri, TDK Yayınları, Ankara, 2000.

Abdullah Elgün, Akkışla ve Yöresi Ağızları (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Kayseri, 1993.

Ahmet Caferoğlu, Abu Hayyan Kitab al- İdrak li-lisan al- Atrak, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1931.

Ahmet Caferoğlu, Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, TDK Yayınları, İstanbul, 1968.

Ali Şir Nevayi (hzl. F.Sema Barutçu Özönder), Muhakemetü'l- Lugateyn İki Dilin Muhakemesi, TDK Yayınları, Ankara, 1996.

Ali Şir Nevayi (hzl. Kemal Eraslan), Nesayimü'l- Mahabbe Min Şemayimi'l- Fütüvve 1 Metin, TDK Yayınları, Ankara, 1996.

Andreas Tietze, Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı, Simurg Yayınları, İstanbul, 2002.

Aptullah Battal, İbni- Mühenna Lugatı, TDK Yayınları, Ankara, 1997.

Aysu Ata, Nasırü'd-din Bin Burhanü'd-din Rabguzî Kısasü'l- Enbiya (Peygamber Kıssaları) 2 Dizin, TDK Yayınları, Ankara, 1997.

Aysu Ata, Nehcü'l- Feradis Uştmahlarnıñ Açuk Yolı Cennetlerin Açık Yolu 3 Dizin- Sözlük, TDK Yayınları, Ankara, 1998.

Ayten Atay, Develi ve Yöresi Ağızları (yayımlanmamış yüksek lisans mezuniyet tezi), Kayseri, 1993.

Besim Atalay, Abuşka Lugatı veya Çağatay Sözlüğü, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1970.

Besim Atalay, Divanü Lugati't-Türk Dizini "Endeks", TDK Yayınları, Ankara, 1986.

Bilâl Yücel, Babür Divanı, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 1995.

Burhan Paçacıoğlu, 8-16. Yüzyıllar Arasında Türkçenin Sözcük Dağarcığı, Bizim Büro Basımevi, Ankara, 2006.

Ceval Kaya, Uygurca Altun Yaruk –Giriş, Metin ve Dizin-, TDK Yayınları, Ankara, 1994.

Çiğdem Ergül, Gesi Yöresi Ağız Araştırması Folkloru Halk Edebiyatı Etnografyası (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Kayseri, 1999.

Faruk Kadri Timurtaş, Eski Türkiye Türkçesi, Akçağ Yayınları, Ankara, 2005.

Faruk Kadri Timurtaş, Şeyhî ve Hüsrev ü Şirin, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1980.

Fatih Avcı, Kayseri İli İncesu İlçesi Hamurcu Köyünden Derlemeler (yayımlanmamış lisans tezi), Kayseri, 2001.

Janos Eckmann (hzl. Günay Karaağaç), Çağatayca El Kitabı, Akçağ Yayınları, Ankara, 2003.

Janos Eckmann (hzl. O. Fikri Sertkaya), Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar, TDK Yayınları, Ankara, 2003.

K.Grönbech (çev. Kemal Aytaç), Kuman Lehçesi Sözlüğü, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992.

Kâzım Yedekçioğlu, Kayseri Ağzı 2 Sözcükler, Ak Ofset Matbaacılık, Kayseri, 1992.

Keziban Guvci, Kayseri İncesu İlçesi Subaşı Köyü Ağzı (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Kayseri, 2004.

Leylâ Karahan, Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması, TDK Yayınları, Ankara, 1996.

Marcel Erdal, Old Turkic Word Formation, Otto Harrassowitz- Wiesbaden, 1991.

Mes'ud bin Ahmed (hzl. Cem Dilçin), Süheyl ü Nevbahar, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 1991.

Muharrem Ergin, Dede Korkut Kitabı,

Muharrem Ergin, Orhun Abideleri, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2000.

Mustafa Özkan, Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi, Filiz Kitabevi, İstanbul, 2000.

Mustafa Tatçı, Yunus Emre Divanı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.

Muzaffer Akkuş, Kitab-ı Gunya, TDK Yayınları, Ankara, 1995.

Necmettin Hacıeminoğlu, Karahanlı Türkçesi Grameri, TDK Yayınları, Ankara, 1996.

Önder Çağıran, Felâhiye Ağzı Üzerine Bir İnceleme (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Malatya, 1989.

Recep Toparlı, Hanifi Vural, Recep Karaatlı, Kıpçak Türkçesi Sözlüğü, TDK Yayınları, Ankara, 2007.

Recep Toparlı, İrşadü'l- Müluk ve's- Selatin, TDK Yayınları, Ankara, 1992.

Reşit Rahmeti Arat, Atabetü'l-Hakayık, TDK Yayınları, Ankara, 1992.

Reşit Rahmeti Arat, Kutadgu Bilig 3 İndeks, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 1979.

Sema Barutçu Özönder, Üç İtigsizler, TDK Yayınları, Ankara, 1998.

Seyf-i Sarayî (hzl. A. Fehmi Karamanlıoğlu), Gülistan Tercümesi, TDK Yayınları, Ankara, 1989.

Talât Tekin, 11. Yüzyıl Türk Şiiri, TDK Yayınları, Ankara, 1989.

Talât Tekin, Orhon Türkçesi Grameri, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 9, Ankara, 2000.

Tarama Sözlüğü, TDK Yayınları, Ankara, 1983.

Tuncer Gülensoy, Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü, TDK Yayınları, Ankara, 2007.

Türkçe Sözlük, TDK, Ankara, 2005.

Ümit Tokatlı, Kitab-ı Bostan-ı Nasayih, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 1996.

Zamahşarî (hzl. Nuri Yüce), Mukaddimetü'l- Edeb Xvarizm Türkçesi İle Tercümeli Şuşter Nüshası Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks, TDK Yayınları, Ankara, 1993.

Zuhal Kargı Ölmez, Şecere-i Terakime, Simurg Yayınları, Ankara, 1996.

TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZ ARAŞTIRMALARINDA ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİNİN YERİ

Mehmet HAZAR*

Çağımızda ulaşımın ve iletişimin artması sevindirici olmakla birlikte bu gelişimin hızı bilim adamlarını kaygılandırmaktadır. Türkologlar da Türk dilinin önemli kaynaklarından biri olan ağız (Fr. parler / Alm. mundart, sondersprache / İng. language[1], local dialect / İt. parlata ve patua,[2], Osm. şive)[3] çalışmalarına hız vererek metin tespitleri, incelemeler, sınıflandırmalar[4] ve değerlendirmeler yapmaktadır. Dil tarihindeki kendi devirlerinin konuşma dilini yansıtmayan eski metinler ve bu metinlerdeki ağız özellikleri (Gülsevin 2006: 109) düşünülürse dil bilimindeki ağız çalışmalarında derlenen malzemenin ne kadar değerli canlı bir kaynak olduğunu anlaşılır (Gemalmaz 1989: 156). Sadece dil bilimleri değil bazı disiplinler ve bilim dalları da Türk dilinin lehçelerinden yararlanarak irdelemelerde bulunmuşlardır.[5]

Lehçe bilimleri ilerlese de Türk lehçeleri bilimine gerekli önem verilmemiştir. "Çalışmalarının ağırlığını daha çok Roman lehçe bilimi (dialectologie romane) üzerinde toplamış olan Prof. Sever POP, 1950 yılında yayımlamış olduğu *"La Dialectologie, Aperçu Historique et Methodes d'Enquetes Linguistiques"* adlı iki ciltlik eserinde, o tarihe kadar yapılmış lehçe bilimi çalışmalarını eleştirmiş ve modern dil bilimi soruşturmalarının metotlarını ortaya koymuştur. Burada, sözü geçen eserin, ilk kısmını kapsayan Roman lehçe bilimi konusunda oldukça geniş, buna karşılık ikinci kısmında yer alan Roman dilleri dışında kalan diğer dillerin lehçe bilimleri konusunda dar tutulduğunu, hele böyle iddialı bir başlık taşıyan bu eserde dünya dilleri arasında önemli bir yeri olan Türk dillerinin lehçe bilimine hiç yer verilmemiş olduğunu belirtelim." (Gemalmaz 1989: 154). "Çeşitli sebeplerden kaynaklanan göçlerle Türkiye'ye gelen ve üst dil olarak standart Türkiye

---

* Yrd. Doç. Dr., Nevşehir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi TDE Bölümü Öğretim Üyesi; Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, NEVŞEHİR

1 dil (langue) (Gemalmaz 1989: 149).

2 Patois "bölgesel dialekt", "Patua, bir dilin, işlenmiş şeklini konuşanlara bakarak kültürü oldukça düşük olan bir bölgede aldığı yerel ve bozuk şekle denir." (Dilâçar 1968: 18); dialecte, parler, idiome (Gemalmaz 1989: 153).

3 Bk. (Korkmaz 1992: 4).

4 İ. Kúnos, A. Caferoğlu, T. Gülensoy, Ö. Başkan, G. Hazai, M. Adamoviç, P. Kral, T. Hayshi, T. Banguoğlu, A. B. Ercilasun, Z. Korkmaz gibi yerli ve yabancı Türkologlar sınıflandırma çalışmaları yapmışlardır (Karahan 1996: IX-XVII).

5 İrfan Gürdal'ın http://www.muzikdersleri.net/archive/index.php/thread-3911.html genelağ sayfasındaki "Anadolu Halk Müziğinde Kıpçak İzleri" adlı yazısında lehçe tabakalaşmasından yararlanılmıştır (Korkmaz 1965: 227).

Türkçesine bağlı olmayan Türk topluluklarının diline karşı Türkolojide gittikçe artan bir ilgi gözlenmektedir." (Demir 2001: 445).

Çağdaş Türkiye Türkçesi ağız çalışmalarının bir kısmı Türk dilinin lehçeleriyle alakalıdır.[6] Çuvaşça ve Yakutça (Dilaçar 1968: 77) gibi uzak lehçeleri bir yana bırakırsak yakın lehçeleri konuşan Türk boylarına mensup toplulukların (Andrews 1989) tarihî dönemlerde[7] ve yakın geçmişte Türkiye'ye gelerek veya getirilerek toplu şekilde yerleştirildikleri bilinmektedir. Altaistik açıdan yapılan değerlendirmelerde uzak lehçelerin Anadolu ağızlarıyla ilgisi (Çuvaşça ve Zazaca benzerlikler) tespit edilmiştir (Özer 1999: 107). Bu lehçelerin tarihî, siyasi, sosyal ve kültürel sebeplerle değişik coğrafyalarda zamanla ses yapısı, şekil yapısı ve söz dağarcığı bakımından bazı farklılıklarla birbirinden ayrılan ve bu ayrılma zamanları değişik alfabelere ait yazılı metinlerle izlenen "bir dilin (langue) veya lehçesinin (dialecte) sınırları içinde, belli bölge veya topluluklara özgü sözlü anlatım yolları" (Gemalmaz 1989: 149) Türkiye'ye yapılan göçlerle *dil adacıkları* olarak devam etmektedir.

"Dil özelliklerinin etnik ayrılıklara göre tayini ve hangi özelliklerin hangi etnik unsurların ağızlarından geldiği hususunun tespiti, ağız araştırmalarında şimdiye kadar üzerinde durulmamış fakat birinci derecede önemli olan bir noktadır (Korkmaz 1994: s.XVI). Bu üstelik son derece güçtür. Türkiye bir Oğuz boyları ülkesidir (Buran 1999: 90). Anadolu'ya IV. yüzyıla kadar geri götürülebilen Türk göçleri, özellikle XI. yüzyıldan başlayarak XIV. yüzyıla yoğunlaşarak devam etmiş ve Anadolu bir Oğuz ülkesi hâline gelmiştir. Anadolu'ya Oğuzlar dışında diğer bazı Türk kavimlerinin de geldiği bilinmektedir (Korkmaz 1989: 21). Anadolu ağızlarının oluşmasında, son yıllarda Rumeli (Yunanistan, Bulgaristan, Yugoslavya, Romanya), Kafkasya, Türkistan, Afganistan, Kırım gibi yörelerden gelerek, Anadolu'nun değişik bölgelerine yerleşen Türk gruplarının da katkısı vardır (Buran 1996:3)." (Erdem 2006: 637).

Türkiye'de yaşayan Türk lehçelerinin bu ağızlarını ifade etmek için gramer terimleri üzerine eser veren Türkologlar kitaplarının yeni baskılarına konu ile ilgili terimleri eklemeleri faydalı olacaktır. Burada hem tarihî dönemlerde Türkiye'ye yerleşmiş Oğuz grubu dışındaki Türk boylarını, hem de sürgünlerle (Altay 1981) veya değişik sebeplerle gelen ya da getirilen (Pekacar 1997: 1303) yakın dönemde Türkiye'ye yerleşen Türk topluluklarını düşünmek zorundayız. Ayrıca komşu ve yakın ülkelere, deniz aşırı ülkelere tarihî dönemlerde ve yakın geçmişte yer-

---

6 Kaynakçada görüleceği üzere Azerbaycan, Türkmen, Kazak, Kırgız, Tatar gibi lehçeleri konuşan Türk topluluklarının ağızları üzerine çalışmalar yapılmıştır.

7 "Bilindiği gibi Anadolu bölgesi M. XI. yüzyıldan başlayarak XIV. yüzyıla kadar devam eden sürekli göçler ile bir Oğuz ülkesi hâline gelmiştir.", "Anadolu'da, Oğuzlar dışındaki Türk kavimlerine ait dil özellikleri kendi ana çizgileri ile belli etmektedir. Bugün Anadolu ağızlarında yer yer göze çarpan … Kıpçakça dil özellikleri, vaktiyle bu bölgeye Kıpçak unsurlarının gelmiş olduğuna delalet eder." (Korkmaz 1989: 21). M. Ö. 336 yılından itibaren Doğu Karadeniz Bölgesinde Türklerin bulunduğu tespit edilmiştir (Tellioğlu 2004).

leşen veya yerleştirilen Türkiye Türklerini de unutmamak gerekir. Bir de aslen Türk oldukları iddia edilen değişik dinlere mensup Türkiye'de daha önce yaşamış Türklerin (Özdem 2007: 6) veya Türkiyeli olan ve Türkçe konuşan başka milletlere ait toplulukların gittikleri ülkelerde konuştukları Türkçe ağızlarını dahi düşünmeliyiz. Kullanacağımız terimler ve çalışma alanları kapsamlı bir şekilde oluşturulmalıdır.

Diğer bir araştırma konusu da iki dillilik gibi, iki lehçecilik üzerine olmalıdır. Oğuz grubu dışındaki lehçelere ait Türkiye'deki ağızları konuşan çocukların standart Türkiye Türkçesini öğrenmelerindeki güçlükler belirlenmelidir.

Sonuç olarak ağızların oluşmasında siyasi coğrafyanın etkisini unutmamalıyız (Gemalmaz 1989: 154). Göçmen veya muhacir ağızlar, belki kardeş ağızlar, tarihî Türkiye Türkçesi kardeş ağızları,[8] çağdaş Türkiye Türkçesi kardeş ağızları, Türkiye dışındaki Türkiye Türkçesi ağızları gibi adlandırmaları kullanabiliriz. Önce Türkiye Türkçesindeki lehçelere ait ağızlarla ilgili yapılmış çalışmaların bibliyografyası yapılmalıdır. Saha çalışmalarıyla alakalı tezlerin ve yayımlanmış kitapların sözlük bölümleri taranarak bir derleme sözlüğü yapılmalı. Türkiye Türkçesi ağızlarında lehçelerin Anadolu ve Rumeli'deki ağızlarına ait karşılaştırmalı çalışmalar[9] incelenerek bunlara ait yeni tespitlerin Anadolu ağızları sınıflandırılmasına eklenmesi gerekir. Müstakil çalışmalardaki karşılaştırmalara ait tespitler de unutulmamalıdır.[10] Artık yapılan çalışmaların yeterince artmış olmasıyla bu sahada edebiyat fakültelerinde Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları gibi Türkiye Türkçesi Ağızları ve Edebiyatları bölümlerinin açılmasının da düşünülmesi gerekir. Enstitülerde bu saha ile ilgili yeni bilim dallarının da oluşturulması gündeme getirilmelidir. Kısacası bu çalışmaların artık mümkünse Türk Dil Kurumuna bağlı veya TÖMER gibi uygun görülen herhangi bir üniversiteye bağlı olacak şekilde yapılandırılacak bir birimce[11] planlı olarak yapılması gerekir.

KAYNAKÇA

Akar, Ali (2003), "Muğla'da Ağız Tabakalaşması", *Millî Folklor, Güz-Kış 2003,* 60, s. 135-142.

Altay, Halife (1981), *Anayurttan Anadolu'ya,* Ankara: Kültür Bakanlığı yay., 470 s.

---

8 Eski Türkiye Türkçesi ağızları Azerbaycan ağzı ve Türkiye ağzı diye ikiye ayrılmıştır (Develi 2002: 124).

9 "Türkiye Türkçesi Ağızlarında Tür Değiştirme Örnekleri" gibi (Günşen 2007).

10 "Boğumlanma noktaları ön damakta bulunan k, g, ğ, ŋ, (ve h) ünsüzleri … ünlü uyumunun bozulmasına sebep olur." (Yeşilöz 1993: 29.); buradaki Korkmaz'a yapılan atıftaki dip notta Türkmen ağızlarından, Bulgaristan ağızlarından, Azeri lehçesinden, Fars dili etkisinde kalmış Özbek lehçesinden ve Kıpçak lehçeleri grubuna giren Karayım lehçesinden de bahsedilmiştir (Korkmaz 1977: 50 / dip not 158).

11 Muharrem Öçalan bu konu ile ilgili teklifleri ve yapılan çalışmalardan söz etmiştir (Öçalan 2006).

Andrews, Peter Alford ve Benninghaus, Rüdiger (1989), *Ethnic Groups in the Republic of Turkey (Türkiye Cumhuriyetinde Etnik Gruplar)*, Almanya, Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert yayınevi, bk. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, Vol. 58, No. 2 (1995), pp. 367-369.

Arslan, Ahmet Ali (1998), *Kuzey-Doğu Anadolu (Kars) Türk ve Kuzey Britanya Halk Edebiyatlarında Masallar),* Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı yayınları, C. 1, 411 s.

Boz, Erdoğan (2007), "Afyonkarahisar İli Çay İlçesi Orhaniye Köyü Kırım Tatar Ağzı", *Sosyal Bilimler Dergisi,* Bursa: Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Yıl: 8, Sayı: 13, 2007/2., s. 263-280.

Buran, Ahmet (1996), *Anadolu Ağızlarında İsim Çekim (Hâl) Ekleri,* Ankara: TDK yay., XVll+ 326 s.

Buran, Ahmet (1999), "Anadolu (Türkiye Türkçesinin) Ağızlarının Karşılaştırmalı İncelemesi ve Bu Konu İle İlgili Sorunlar", *Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni*, Ankara: TDK yay., s. 89-96.

Demir, Nurettin (2001), Araştırma konusu olarak Bursa'da Türkçe" , *Türk Dili,* Sayı: 592, s. 440-446.

Develi, Hayati (2002), "Eski Türkiye Türkçesi Ağızlarının Sınıflandırılmasında Morfolojik Esaslar", *Türkbilig, Türkoloji Araştırmaları,* 2002/4, s. 117-124.

Dilâçar, Agop (1968), *Dil, Diller ve Dilcilik,* Ankara: TDK yay., 349 s.

Doğan, Oğuz (1996), *Kazak, Nogay ve Kırım Atasözleri ve Bunların Şive ve Ağız Yönünden Değerlendirilmesi,* İstanbul Üniversitesi SBE Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Erdem, Mehmet Dursun (2006), *Samsun Ağızları,* s. 637-641.

Fatma Özkan, *Osmaniye Tatar Ağzı,* Ankara, 1997, Ankara: TDK yayınları, VIII + 152 s.

Gemalmaz, Efrasiyap (1989), "Ağız Bilimi Araştırmaları Üzerine Genellemeler", *Türk Kültürü Araştırmaları Halil Fikret Alasya'ya Armağan,* (Ayrı basım), Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, s. 149.-159.

Gülsevin, Gürer (2002a), "Türkiye Türkçesi Ağızlarında h Sesi Üzerine", *Türk Dili ve Araştırmaları Yıllığı Belleten 2001 I/II,* Ankara: TDK yay., s.129-146.

Gülsevin, Gürer (2002b), "Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtilere Eklemeler", *AKÜ. Sosyal Bilimler Dergisi C. IV, S. I,* Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi yay., Haziran 2002, s.37-49.

Gülsevin, Gürer (2006), "Kutadgu Bilig Türkçesinden Anadolu Ağızlarına", Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Kayseri: Erciye Üniversitesi yay., Sayı: 20, 2006 / 1, s. 109-121.

Günşen, Ahmet ve Erdem, Mehmet Dursun (2007), "Türkiye Türkçesi Ağızlarında Tür Değiştirme Örnekleri", *Turkish Studies,* Volume 2 / 1, s. 71-83.

Kale, Nevzat (1985), *Kazak Türkçesi, Afyon Kazaklarının Ağzı,* Gâzi Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Karhan, Leylâ (1996), *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması,* Ankara: TDK yayınları, 203 s.+ 28 harita.

Korkmaz, Zeynep (1965), "Bartın Yöresi Ağızlarındaki Lehçe Tabakalaşması, *Türkoloji Dergisi,* Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, C. II., Sayı: I, s. 227.

Korkmaz, Zeynep (1989), "Anadolu Ağızlarının Etnik Yapı İle İlişkisi Sorunu", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1971,* Ankara: TDK yay., s. 21-32.

Korkmaz, Zeynep (1992), *Gramer Terimleri Sözlüğü,* Ankara: TDK yay., 212 s.

Korkmaz, Zeynep (1994), *Nevşehir ve Yöresi Ağızları,* Ankara: TDK yay., 227 s.

Korkmaz, Zeynep (2000), "2000 Türkiye Türkçesi Ağızlarında ñ>y Değişmesi," *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, Dr. Himmet Biray Özel Sayısı,* s.99-105.

Korkmaz, Zeynep (2003), "Türkiye Türkçesi Ağızlarında ş>s Değişmesi ve Çalış Beldesi (-Haymana) Ağzı," *Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun Özel Sayısı* , Konya: Selçuk Üniversitesi yay., s. 41-61.

Öçalan, Muharrem (2006), "Ağız Araştırmalarında Bilişim Teknolojilerinin Kullanılması ve Ağız Tezleri İçin Yenilik Önerileri", *Türklük Bilimi Araştırmaları, Tuncer Gülensoy Hatıra Sayısı,* s. 387.

Özdem, Oğuz (2007), *Biz Vatanımıza Hasret Öldük Yavrularım,* Ankara: Yurt Kitap-Yayın, 180 s. + resim 10 s.

Özer, Osman (1999), "Anadolu Ağızlarının Altaistik Açıdan Değerlendirilmesi", *Ağız Araştırmaları Bilgi şöleni* (9 Mayıs 1997), TDK yay., Ankara 1999, s. 107-124.

Pekacar, Çetin (1997), "Pamir Kırgız Türkleri", *Yeni Türkiye -Türk Dünyası Özel Sayısı: II-*, Sayı: 16, Yıl: 3, Temmuz-Ağustos 1997, s. 1299-1303.

Pop, Sever (1950), *La Dialectologie, Aperçu Historique et Methodes d'Enquetes Linguistiques,* (2 cilt), Louvain; bk. *Language*, Vol. 28, No. 1 (Jan. - Mar., 1952), pp. 119-122.

Tamir, Ferhat (1985), Kazak Şivesi Barköl Ağzı, Gazi Üniversitesi SBE Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Tellioğlu, İbrahim (2004), *Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler,* Trabzon: Serander Yayınları / Araştırma Dizisi, 232 s.

Uluhan, Çoban (2004), "Türkmen Ağzı ile Anadolu Ağızlarının Karşılaştırılması Üzerine Bir Deneme", *Kardaşlık Kültür ve Edebiyat Dergisi,* Sayı: 207, s. 8.

Yeşilöz, Zafer (1993), *Nevşehir İli Ürgüp ve Avanos Yöresi Ağızları,* Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili Anabilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Yıldırım, Faruk (2002), "Türkiye Türkçesinin Ağızları ve Etnik Yapı: Çukurova Ağızları Örneği", *Türkbilig,* 2002/4:136-153.

AZƏRBAYCAN və TÜRK DİLİ DİALƏKLƏRİNİN ORTAQ (OXŞAR) və FƏRQLİ CƏHƏTLƏRİ

Nizami XUDİYƏV*

Türk dillərinin Oğuz qrupuna daxil olan Azərbaycan və Türk dili yarandığı gündən indiyədək uzun bir tarixi inkişaf yolu keçmiş və cəsarətlə demək olar ki, bugün dünyanın ən qüdrətli və zəbgin dillərindən birinə çevrilmiştir. Möhkəm qramatik qurluşa, fonetik sistem və zəngin lüğət tərkibinə malik olan hər iki dilin bir qoluna da dialektləri təşkil edir. Dialektlər məxsus olduğu xalqların keçmiş həyat tərzlərini, adət-ənənələrini, məişətini, etnoqrafiasını geniş şəkildə əks ettirən, hər bir dilin uzaq keçmişindən soraq verən qədim leksik qatlarını, bir çox söz və ifadələrin ilkin formalarını, bir sıra qaranlıq məsələlərə aydınlıq gətirən bəzi grammatik kateqoriyaları özündə yaşadan, onları qoruyub saxlayan ən mötəbər, ən etibarlı mənbədir. Məhz buna görə də Azərbaycan və Türk dilinin ortaq və fərqli xüsusiyətlərini, eləcə də onların bir sıra cəhətlərini dialektlərdən əldə edilən qiymətli faktlar əsasında asanlıqla müəyyənləştirmək, onlara aydınlıq gətirmək olar.

Məlum məsələdir ki, kiçik bir məruzədə (və ya məqalədə Azərbaycan və Türk dili dialektlərində mövcud olan bütün ortaq və fərqli cəhətləri əhatə etmək qeyrimümkündür. Odur ki, burada əsasən felin zamanlarında, qismən də ismin hallarında və s. Müşahidə edilən cəhətlərə toxunmağa və onlara aydınlıq gətirməyi nəzərdə tutmuşuq.

1. Şühudi keçmiş zaman: Azərbaycan və Türk dilinə aid yazılmış qramatikalarda şühudi keçmiş zamanın bütün şəxslərdə –dı4 zaman şəkilcisi ilə ifadə olunduğu göstərilir. Lakin Azərbaycan dilindən fərqli olaraq müasir Türk dilində, eləcə də onun dialektlərində –dı4 zaman şəkilçisi ilə paralel olaraq –tı4 zaman şəlikçisi ilə işlənir və bunun kar samitlərdən sonra gəldiği qəyd olunur. tı4 zaman şəkilçisi isə müasir Azərbaycan dilində deyil, onun bəzi dialekt və şivələrində, həm də bütün şəxslərdə deyil, yalnız III şəxsdə müşahidə olnur, məs: çattı, eşitti, tuttu, düşti.[1]

tı4 -şühudi keçmiş zaman şəkilçisi Cənubi Azərbaycanın Təbriz və Zəncan dialektərində[2], həmçinin Azərbaycandan çox-çox uzaq olan İraq Türkmənlərinin

---

* Filologiya elmləri doktoru, profəssor, AZƏRBAYCAN

1 Rüstəmov R. Azərbaycan dialekt və şivələrində fel. Bakı, 1956, səh. 195

2 Məmmədov M. Azərbaycan dilinin Təbriz dialekti (nam. dis.) Bakı, 1989, səh. 113; Cənubi Azərbaycan

ləhcəsində[3] də geniş şəkildə işlənir və –dı4 zaman şəkilçisi ilə paralel olaraq özünün göstərir. Onu da qeyd edək ki, həm Cənubi Azərbaycan dialektlərində, həm də İraq-Türkmən ləhcəsində –tı4 zaman şəkilçisi Azərbaycan dialektlərindən fərqli olaraq bütün şəxslərdə müşahidə edilir. Deməli, bunlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, göstərilən dialektlərdə şühudi keçmiş zamanın –dı4, II –tı4 şəkilçisi ilə paralel şəkildə işlənməsinə təsadüfi bir hadisə və ya –tı4 şəkilçisinə –dı4 şəkilçisinin assimilyasiyaya uğramış fonetik variantı kimi baxmaq olmaz. Ona görə ki, Türk dialektlərinə aid olan bir sıra qədim yazılı abidələrdə[4], Qaqauz dilində[5], Şor dilinin dialektlərində[6] şühudi keçmiş zamanın həm –dı, -di, həm də –tı, -ti, müasir Tatar ədəbi dilində[7] və Başqırd dilinin bir sıra dialektlərində[8] isə –tı4, -tə şəkilçiləri işlənir. Şübhəsiz ki, -tı4 şəkilçisi –dı4 şəkilçisinin fonetik variantı deyil, Türk Dillərində tarixən mövcud olmuşdur ki, bu da öz varlığını bu günə kimi dialektlərdə qoruyup saxlamışdır.

2. Nəqli keçmiş zaman: Azərbaycan və Türk dilində, eləcə də onların diakltlərində nəqli keçmiş zaman –mış4 zaman şəkilçisi ilə ifadə olunur. Burada nəzərə çarpan fərqli cəhət Azərbaycan dialektlərində II-III şəxslərdə –ıf4 (-yıf4) nəqli keçmiş zaman şəkilçisinin işlənməsidir ki, bu da daha çox Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrində özünü göstərir. Əsas fərqli cəhətlər əsasən I və II şəxslərdə işlənən şəxs şəkilçilərində müşahidə olunur. Belə ki, müasir Azərbaycan ədəbi dilində nəqli keçmiş zamanın bir şəxs təkində ikivariantlı –am, -əm şəxs şəkilçiləri işləndiyi halda, Türk dilində və onun dialektlərində qapalı saitli dördvariantlı –ım, -im, -um, -üm şəkilçisi işlənir. Müasir Türk ədəbi dili üçün normal sayılan –ım4 şəkilçisi Azərbaycan ədəbi dili üçün dialekt xüsusiyyəti hesab edilir və bu forma yalnız Azərbaycan dilinin ayrım şivəsində müşahidə olunur: məs: -getməmişim, qalmışım burda, anadan burda olmuşum. Mən sınıxçılığı burda öyrənmişim və s.

R. Rüstəmov Azərbaycan dilinin ayrım şivəsində I şəxsin təkində işlənən –ım4 şəkilçisini qədim şəxs şəkilçilərindən biri hesab edir.[9] Bu şəkilçinin Yenisey abidələrində işlənməsi də onun qədim şəxs şəkilçisi olduğunu göstərir.

Ayrım şivəsində diqqəti cəlb edən maraqlı cəhətlərdən biri də həm Azərbaycan, həm də Türk ədəbi dilindən fərqli olaraq nəqli keçmiş zamanın I şəxs cəmində açıq saitli ikivariantlı –ax, -əx (məs: almışax, gəlmişəx, durmuşax, görmüşəx və

---

dialekt və şivələri (əlyazması), Bakı, 1990, səh. 175

3 İraq-Türkmən ləhcəsi, Bakı, 2004, səh. 187

4 МаловС.Е. **Памятники древне! юркской письменности.** МЛ., **195 L стр. 31:** liaı\И А. *Ялык* енисейскич памн гнкков древне! юрской писмепности, Фрунзе, 1959, стр. 88-89

5 Покровская *J].А.* Грамматика raıay-зского яэьгка. **Москва.** 1964. **стр. 194-195**

6 **Щербак А.М.** Очерки по сравнительной морфо.югии тюркскич нчмков. *Л,* 198К с ір.29

7 Современный татарский литературный я^ык. **М., 196Q$_4$ стр. 221-222**

8 Ьаишеы Т.Г. **Башкирские диалекты в** их отнешенич к литературному **языку.** М.$_ч$ 1955, стр, 46.48

9 Rüstəmov. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində fel. Bakı, 1965, səh. 203

s.) II şəxsin cəmində isə –sanız, səniz, -səğiz (məs: alıfsanız, alıfsağız, gəlifsəniz, gəlifsəgiz və s.) şəxs şəkilçilərinin işlənməsidir ki, bu formaya Türk dillərinin heç birində rast gəlmək olmur.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan ədəbi dilində nəqli keçmiş zamanın II şəxs təkində ikivariantlı –san, -sən, Türk ədəbi dilində dördvariantlı –sın, -sin, -sun, -sün şəxs şəkilçisi işlənir.

Lakin Azərbaycan ədəbi dilindən fərqli olaraq ayrım şivəsində sağır (velyar) **nun** səsli (n) dördvariantlı –sın, -sin, -sun, -sün şəxs şəkilçisi geniş şəkildə müşahidə olunur, həm də bu cəhət –ıf4 şəkilçisindən sonra özünü göstərir: müq. et: alıfsın, gəlifsin, durufsun, görüfsün.

Azərbaycan və Türk ədəbi dilində müşahidə edilən oxşar cəhətdən biri də onların bəzi dialektlərində II şəxsin təkində –an, -ən şəxs şəkilçisinin işlənməsidir. Lakin qeyd etmək istərdik ki, bu şəkilçi yalnız nəqli keçmiş zamanda deyil, felin digər zamanlarında da müşahidə edilir. Belə ki, -an, -ən şəkilçisi Azərbaycan dilinin Borçalı şivələrində həm nəqli keçmiş, həm də indiki zamanın, Gəncəbasar, ayrım və Zəngilan şivələrində qəti gələcək zamanın, Cənubi Azərbaycanın Zəncan dialektində isə felin bütün zamanlarında (şühudi keçmiş zamandan başqa) II şəxsin təkində işlənir.[10]

Ömər Asim Aksoy'un (Gazientep ağzı. I İstanbul, 1945, səh. 159-160) və Kovalski'nin Türk dialektlərinə aid tədqiqatlarında da –an, -en, şəxs şəkilçisinin qəti gələcək zamanın II şəxs təkində işləndiği qeyd olunur (bakac+an, gəlec+en, yapac+an, verec+en və s.).

Yeri gəlmişkən geyd etmək istərdik ki, Türkoloji ədəbiyyatda II şəxsin təkində işlənən –an, -ən şəxs şəkilçisinin əmələ gəlməsi, mənşəyi haqqında maraqlı fikirlər söylənmişdir və bu məsələ ayrıca bir məruzənin mövzusu olduğu üçün biz ona toxunmağa ehtiyac duymadıq.

3. İndiki zaman: Azərbaycan və Türk ədəbi dilində, eləcə də onların dialektlərində indiki zamanın ifadə şəkilçilərdə həm oxşar həm də fərqli cəhətlər vardır. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan ədəbi dilində indiki zaman dördvariantlı –ır4 (-yır4), Türk dilində isə birvariantlı –yor şəkilçisi ilə ifadə olunur. Türk dilinin dialektlərindən fərqli olaraq Azərbaycan dilinin dialektlərində indiki zamanı ifadə etmək üçün müxtəlif şəkilçilərdən istifadə edilir. Belə ki, Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrində ədəbi dildən fərqlənən –er, -or, ayrım şivəsində –eyr, -oyr, -öyr, şərq, qismən də cənub dialektlərində –ey, -oy, -öy, -uy, -üy indiki zaman şəkilçilərinin işlənməsi özünü göstərir.

Ömər Asim Aksoy Qaziantep dialektində indiki zamanın I şəxs təkində həm geliym, həm də geliyrim şəklində işləndiğini qeyd edir ki, bu da ayrım şivəsində

---

[10] Behbudov S. M. Cənubi Azərbaycan dialekt və şivəsində felin indiki zamanı. Azərbaycan SSR ƏA "Xəbərlər"i (ədəb., dil və incəsənət ser.), 1990, No. 2, səh. 83

müşahidə edilən –eyr, -oyr, -öyr şəkilçisinə uyğun gəlir. Yaxud Ordubad dialektində işlənən –ıy, -iy şəkilçisinin Türk dilinin Qaziantep və Urfa dialektlərində də müşahidə edildiyini buna misal göstərmək olar.[11]

Ayrım şivəsində Azərbaycan dilinin digər dialektlərindən fərqli olarak indiki zamanın II və III şəxslərində üçvariantlı –ey, -oy, -öy zaman, II şəxsin təkində dördvariantlı –sın, -sin, -sun, -sün cəmində –sınız, -siniz, -sunuz, -sünüz şəxs şəkilçiləri işlənir ki, buna Türk dialektlərində rast gəlinmimir.

4. İsmin təsirlik halı: Müasir Azərbaycan və Türk Dilində nəzərə çarpan fərqli cəhət ismin təsirlik halının –yı4 şəkilçisi ilə ifadə olunmasında özünü göstərir. Məlum olduğu kimi, Türk ədəbi dili üçün norma hesab edilən –yı4 şəkilçisi Azərbaycan dili üçün dialekt xüsusiyyəti daşıyır. Bu şəkilçi daha çox Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivəsində geniş yayılmışdır və digər şivələrdə adacıqlar şəklində özünün göstərir.[12]

E. əzizov –yı4 təsirlik hal şəkilçisinin Azərbaycan dilinin Oğuz elementlərinin güclü olduğu şivələrində qorunup saxlandığını qeyd ədir.[13]

5. Burun Saitləri: Türkoloji ədəbiyatında məlum olduğu kimi, burun saitləri müasir Azərbaycan və Türk dilində işlənmir. Vəlyar **n** səsinin məydandan çıxması nəticəsində əmələ gələn burun saitlərinin əsas bəşiyi Azərbaycan dilinin Şəki dialekti sayılır. Çünki Azərbaycan dilinin şimal və cənub qrupu şivələrində yalnız a, ı, i saitlərinin burunda deyilən variantı müşahidə ədilirsə, Şəki dialektində bütün saitlərin burun variantı işlənir.[14]

Akadəmik M. Şirəliyev Azərbaycan dialektlərində burun saitlərinin geniş şəkildə yayılmasını onu başqa Türk dillərinin dialekt və şivələrindən ayırmaq üçün fərqləndirici bir əlamət hesab ədir.[15]

Buraya qədər deyilənlərdən aydın olur ki, müasir Azərbaycan və Türk ədəbi dilində və onların dialektlərində həm oxşar, həm də fərqli cəhətlər vardır ki, bunların öyrənilməsi tarixilik baxımından çox əhəmiyyətlidir.

---

[11] Ömər Asım Aksoy, Gaziantep Ağzı, I İstanbul, 1945, səh. 156; Urfalı Kemal Ədip. Urfa Ağzı, İstanbul, 1945, səh. 49-50

[12] Azərbaycan dilinin qərb qruppu dialekt və şivələri. Bakı, 1967, səh. 75-76; Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası, Bakı, 1999, səh. 172

[13] Əzizov E. Göstərilən əsəri, səh. 172

[14] İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı, 1968, səh. 13-18

[15] Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1968, səh. 32

ORTAK TÜRKÇEMİZDE İKİLEMELERİN YERİ

Ali Şamil HÜSEYİNOĞLU*

Giriş

Türkiye'de, Sovyetler Birliği'nden kurtulmuş cumhuriyetler de Avrupa Birliği'ne üye olmaya can atıyor. Avrupa Birliği farklı dillerde konuşan, farklı kültürü olan, yıllarca birbiriyle savaşan, bu savaşlarla yüzyıla kadar devam eden devletlerden kurulup. Soru doğuruyor: neden böyle bir kurum yaratıldığı, Dünyanın dikkati onda olduğu hâlde, aynı soylu, aynı kültürlü, aynı dilli (ağız farklarını nazara almazsak) Türk halkları ortak bir kurum yarada bilmiyorlar?

Avrupa'nın hızlı inkişafı ve Doğu'nun zamanın teknolojisini ecele benimsemesi Dünyanın düzenini az zamanda değişti. Prof. Dr. Sadık Tural "Çanakkale ne idi, yahut emperyalistler nasıl durduruldu?" bildirisinde bu durumu şöyle anlatıyor: "Avrupa'daki emperyalist devletler 1800'lü yılların başından itibaren birbiriyle bu konuda (Osmanlı devletini çöktürmek konusunda – A.H.) sürtüştüler. 1800 yılından 1922 yılına kadar yaklaşık 125 yıl yukarıdaki on madde yüzünden bir taraftan kendi aralarında ayrışıp qruplaştılar, diğer taraftan bu arzularının önünde engel olan devletle örtülü ve açık savaş açtılar. Bu savaşta daima birleşik cephe oluşturdular. Yukarıdaki on maddenin iştahını kabarttığı Avrupa'nın emperyalist devletleri önündeki en büyük engel Osmanlı Devleti idi. Ancak Osmanlı Devleti 1689'dan itibaren bütün savaşlarda ve cephelerde kaybeden bir konumdaydı".

Şunu Osmanlı Devletinde ve ondan dışta yaşayan aydınlar da, memurlar da görüyorlardı. Felaketin karşısını almak için çabalar gösteriyorlardı. Bu çabalar çeşitli boyutlardaydı. Aralarında fikir birliği yoktu. 19.y.y. ikinci yarısından itibaren esarette olan Türk halklarının aydınları Osmanlı devletini korumak için daha çok çaba gösteriyorlardı. Onlar buraya Türklüğün güvenç yeri gibi bakıyorlardı. Osmanlı devletini emperyalist devletlerin elinden kurtarmak için yollar arıyorlardı.

Şeyh Cemalettin Afgani, İsmayıl bey Kaspıralı, Şeyh Süleyman Efendi Buharalı, Ali bey Hüseynzade, Ahmet bey Ağayev (Ağaoğlu), Sabahattin Mercanı, Yusif Akçuraoğlu (Akçuralı) ve b. Türkçülügün gelişmesine çalışıyor, Osmanlı Devletinin güçlenmesinde kendi memleketlerinin kurtuluşunu görüyorlardı.

Ne yazık ki, Osmanlı Devletini emperyalist güçlerden kurtarmak mümkün

* Azerbaycan Millî Bilimler Akademisi Folklor Enstitüsünün Uluslararası İlişkiler Bölmesi, AZERBAYCAN

olmadı. Birinci Dünya Savaşı şu devletin varlığına son koysa da, istiklal mücadelesine son verilmedi. İsmayıl Kaspıralı'nın "Dilde, fikirde, işte birlik!" tezini aydınlar her zaman ayakta tutmaya çalıştılar. Onlar iyice anlıyorlardı ki, Türk Birliğine giden yol bu doğrultuda olmalıdır.

Emperyalist Rusya'nın harabeliklerinde kurulan Sovyetler Birliği şirin soloykenlarla birçoğunu aldatıyor, halklara istiklal vereceğini bildiriyordu. Türk aydınlarının bir çoğu bu yalanı anlasalar da ona karşı durabilecek güçleri olmadığı için mevcut durumdan yararlanmağa çalışıyorlardı. Şuna Bakü'de 1926. yılın Şubat-Mart aylarında geçirilen I Türkoloji kurultayını örnek göstermek olur. Kurultayda katılımcı olan, Yakut (saka) bilim adamı İ.N.Barakov "Hozyaystvo Yakutii" dergisinde yazıyordu: "M.Köprlüzade'nin bütün Türkler için vahit edebi dil yaratmak hakkındaki bildirisi çok meraklı fikir tartışmasına sebep oldu (Barakov N.İ. 1926:37, sayı 5). Moskova'dan gönderilmiş hükümet yanlı bilim adamları F.Köprülüzade'ye karşı çıkıyorlardı.

Türkler için ortak dil gündemden çıkarılıyordu. Ortak alfabede, yazı kurallarında öyle farklılıklar yaratılıyor ki, Türk halklarının bir-birinin yazdığını ve yayınlattıklarını okumakta zorluluk yaranıyor. Şu da azmış gibi Latin yazısı esasında kurulmuş yeni alfabe (1928), 1938. yılında yeniden değiştiriliyor. Rusların kullandığı Kiril yazısına uykun alfabe yaratılıyor. Buna itiraz ede bilecek yüzlerle Türk aydını ise 1937'de ya kurşuna diziliyor, ya da gözaltına alınarak Sibirya'daki ceza evlerine gönderiliyor.

Şundan 50 yıl sonra Dünyayı korku içerisinde tutan Sovyetler Birliği hızla çökmeğe başlıyor. Bir çok halklar istiklaline kovuşuyor. Ne yazık ki, şuna ne Türkiye'nin, ne de istiklaline kovuşmuş Türk Cumhuriyetleri'nin yetkilileri hazır değildiler.

Türk Cumhuriyetleri'nin istiklalinden sonra onlarla toplantı, sempozyum, kurultay ve d. toplantılar yapılmıştır. Hepsinde de bu veya şu şekilde Türk Halklarının ortak dilinin, ortak alfabenin kurulması kararı kabul edilmiştir. Bu kurultay ve toplantılara devlet adamları, hükümet başçıları, milletvekilleri ve b. katılıp, kabul olunmuş kararlara imza atmışlar. Hemen kararların kabulünden 15 yıl geçse de ve daha sonra aynı kararla tekrarlansa dahi orak dili bırakın, ortak alfabemiz bile ürürlüğe geçirilmemiştir.

Bunun bir sebebi hükümet yetkililerindeydiyse, bir sebebi de biz aydınlarda ve bilim adamlarındadır. Sempozyumlarda, konferanslarda, toplantılarda sunduğumuz bildiriler, yayınlattığımız makalelerin bilimselliğine dikkat çektiğimiz kadar, ortak Türk dilinin yararlığına da dikkat çekmeliyiz.

Türk dilinin söz varlığında ikilemelerin yeri

Bu konuda ister Türkiye'de, ister ise Azerbaycan'da oldukça değerli araştırmalar vardır. Türkçe sözcük'te ikileme "Anlamı güçlendirmek için aynı keli-

menin tekrarlanması, anlamları birbirine yakın, karşıt olan veya sesleri birbirini andıran kelimelerin yan yana kullanılması" şeklinde tanımlanır (TS 1988:691). Türkiye'de bu konu üzerine kapsamlı çalışmalardan birini yapmış olan Vecihe Hatiboğlu ise ikilemeleri "Anlatım gücünü arttırmak, anlamı pekiştirmek, kavramı zenginleştirmek amacıyla, aynı sözcüğün tekrar edilmesi veya anlamları birbirine yakın yahut karşıt olan ya da sesleri birbirini andıran iki sözcüğün yan yana kullanılmasıdır" diye tarif etmiştir (Hatiboğlu, 1971:9).

Bundan belli oluyor ki, ikilemelere "anlatım güçünü arttırmak, anlamı pekiştirmek, kavramı zenginleştirmek" gibi bakılıyor. Türkçe'nin ayrı-ayrı lehçe ve ağızlarda kullanılan sözlerinin anlaşıklı olması meselesi ise unutuluyor.

Bu konuda bir çok kitapların ve makalelerin yazarı olan sayın Doğan Aksan yazıyor: "Türkçe'nin zengin ve köklü bir dil olması nedeniyle, sözvarlığının da yoğun olması doğal bir durumdur. "Türkçe aynı zamanda bir ayrıntılı dildir. Başka dillerden farklı olarak birçok kavramlarını kendi oluşturur. Birçok dilde bir genel kavram olarak bir arada anlatılan konuları aynı kavramlara dönüştürür. Akrabalık adlarında, renk tonlarında, başka dillerde görülmeyen bir zenginlik vardır (Aksan Doğan, 1993:38).

"Dünyanın belli başlı dilleri olarak bilinen "İngilizce, Almanca, Fransızca, Arapça, Farsça… gibi dillerde ikilemelerin sayı otuz kırkı geçmez" (Hatiboğlu, 1981), dillerin sözvarlığında pek bulunmayan ikilemeler de "anlatım güçünü arttırma, anlamı pekiştirme, kavramı zenginleştirme amacıyla kullanılır". Türkçe sözvarlığı içinde önemli bir yere sahiptir. Aynı şekilde giyit, çavmak, çımgışmak, çelik mavi, feldirdemek… gibi yöresel ve özgün kullanımlar da söz varlığının önemli öğeleridir"(Akyalçın Necim, 2007:25).

Konunun iyi uzmanlarından olan Mehmet Yastı "Türkiyat Araştırmaları dergisi"nin 51. sayında yayınlattığı "Türkçe deyimlerde geçen ikilemelerin ses ve şekil özellikleri" eserinde yazıyor: "Kalıplaşmış dil ürünlerinden olan deyimler, içinde kullanılan birçok yapı yönünden dikkat çekmektedir. Bu ilgi çekici yapılardan biri de ikilemelerdir. İkilemelerin tarihinin tespit edilebilmesi açısından deyimler önemli dil malzemeleridir. Bugün yazı dilinde kullanılmayan birçok ikileme deyimlerde görülmektedir. Bu alışmada, deyimlerdeki ikilemelerde kullanılan sözcükler ses ve şekil bilgisi yönünden incelenmiş, onların deyimler içindeki konumları, istatistik bilgi olarak verilmiştir.

Osmanlıca'da "Atf-ı tefsiri" şeklinde adlandırılmış olan ikilemeler İngilizce'de "hendiadyoin, reduplication dual"; Almancada "Verdoppelung, Zwilligsformen, hendiadyoin"; Fransızcada ise "redoublement, hendiadyoin" terimleriyle karşılanmakta olup, bununla ilgili olarak ülkemizde bir çok çalışma yapılmıştır: Saadet Çağatay, Hasan Eren, Osman Nedim Tuna, Mehmet Ali Ağakay, Kerime Üstünova, Cem Dilçin, Hülya Savran, Hüseyin Durgut, F. Sibel Bayraktar, Hanifi Vural, Gülsev Sev, A.Deniz Abik bu konu ile ilgili makaleler yazmışlar; Vecihe Hati-

boğlu ise meydana getirdiği "İkileme" adlı eserle Türkçe'deki ikilemeleri sözcük yapısı, sözcük türü, görevleri ve anlamları bakımından değerlendirmiştir.

Bunlardan önemli biri de Osman Nedim Tuna'nın çalışmasındır. O, eş heceli ikilemelerde sıralama kuralları ve tablo ünsüz dizini üzerine çok değerli bir çalışma meydana getirmiştir. Tuna, çalışmasında sadece eş heceli 2022 ikilemeyi inceleyerek, eş heceli ikilemelerdeki ses düzenini ortaya koymuştur. Ayrıca Naile Hacızade, Azerbaycan Türkçesi'ndeki deyimlerle ilgili yaptığı çalışmada deyimlerdeki ikilemeler konusuna da değinmiştir (Hacızade 2005).

Buraya Onsekiz Mart Üniversitesinin Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyat Öğretim Üyesi, Yrd. Doç. Dr. Necim Akyalçının ikilemeyle ilgili bastırdığı kitabı da ilave itmeliyiz. Kitapta 12 binden fazla ikileme toplanmıştır.

Mehmet Yastı Naile Hacızade'nın Azerbaycan Türkçesindeki deyimlerle ilgili yaptığı çalışmada söz açması sevindirici olsa da Seyfettin Altaylının yayınlattığı "Azerbaycan Türkçesinde deyimler sözlüğü" kitabini dahil etmemesi bir o kadar üzücüdür. 2005. yılında Ankara'daki Prestij Matbaasında basılan kitapta 22 bin deyim ve onun karşılığı vardır.

Azerbaycan araştırıcılarından Selim Caferov'un, Muhtar Hüseyinza'denin, Firudin Celilov'un, R.D.İsrafilova'nın ve b. ikilemelerle ilgili değerli çalışmaları vardır.

İkilemelerle ilgili araştırmaların çokluğuna bakmayarak bir konu sanki unutulmuştur. Bu da Türk ağızlarında ve lehçelerinde kullanılan farklı sözlerden ve Türklerin sık ilişkide oldukları halklardan aldıkları sözleri Türk sözleri ile yan yana kullanmaktan yaranan ikilemeleri sergilemektedir.

İkilemelerin yaranmasında Türk lehçe ve ağızlarının rolü

Yazılı edebiyatla mukayesede halk edebiyatında ve konuşma dilinde ikilemeler daha çok ve sıklıkla kullanılıyor. Şu da sebepsiz diğildir. Türk halklarının tarihi ile sık bağlıdır.

16. yüzyılda yaşamış şair Habibi hakkında bir latife-fıkra geniş yayılmıştır. Bu fıkra hatta ders kitaplarına dahil de edilmiştir. Latife-fıkrada yazılıyor:

"Akkoyunlu Sultan Yakup Şirvan'da ova çıkmışmış. Şimdiki Ujar kasabası Berguşat köyü civarında ordusundan uzak düşüyor. Nerede olduklarını, yakınlıkta olan köyün ağası kim olduğunu bilmek ister. Yardımcılarından birini gönderiyor ki, kırda kuzu otlatan çocuktan gereken bilgileri öğrensin. Yardımcı atını çocuğun yanına sürüyor. Daha sonra onların arasında böyle bir konuşma oluyor:

Sen burada ne yapıyorsun?

Çör-çöp topluyorum.

Çör nedir, çöp nedir?

Çör ayakta duranlar, çöp kırılanlar, toprağa düşenlerdir.

Otlattığın kuzular kimindir?

Koyunların!

Köyün büyüğü kimlerdir?

Öküzler.

Onu sormuyorum. Köye gelen misafirleri kimler karşılar?

Köpekler.

Sultan Yakup'un yardımcısı çocuğa kızarak:

Ah! Seni ne çapardım?!

Cevabında çocuk deyir:

-Atını çap ki, arkadaşlarına çatasın.

Yardımcı çocukla olan konuşmanı Sultan Yakup'a bildiriyor. Sultan Yakup'un çocuğun zekiliğinden ve hazır cevaplığından hoşlanır, onu kendi sarayına getirttirip okutur.

Bu çocuk daha sonra Safavi ve Osmanlı saraylarında yaşayarak ünlü divan şairi oluyor. (Azerbaycan Edebiyatı Tarihi, 1960: 231).

Biz dikkati çör-çöp ikilemesine çekmek isterdik. Azerbaycan'da da, Türkiye'de sık-sık kullanılan şu ikileme yakın anlamlardadır (Türkiye çer-çep gibi de kullanılıyor).

Türkçe sözlükte çöp iki anlamdadır. "1. Saman inceliğinde her hangi bir sap, dal ve ya tahta parçası. 2. Yararsız, pis veya zararlı olduğu için atılan ufak tefek şeylerin hepsi" (TS, 1988:322). Azerbaycan'da çöp birinci anlamda kullanılır. İkinci anlamda kullanılan çöpe zibil deniliyor.

Çör-çer sözü ise böyle anlatılıyor: "Gelişigüzel ve dayanıksız yapılmış anlamında çer-çöp veya çerden çöpten ikilemelerinde geçer" (TS, 1988:294). Şu izah Azerbaycan Türkçe'si için de geçerlidir.

Biraz dikkatli olsak çöp (çep) sözünün Azerbaycan'ın İlisu bölgesinde ve Kuzey Kafkasya'nın Karaçay ve Malkar Türklerinin ağızlarında günümüzde çör (çer) ağaçlar, orman anlamında kullanıldığını görebilirdik.

Bergüşat köyünün çevresindeki köy adlarına baksak şu adları şimdi de görmek mümkündür: Boyat, Karabörk, Halac, Padar, Padarkışlak, Karakoyunlu, Deller, İlxıçı, Arapsarvan, Alpout, Türkman, Karaman, Çakırlı, Leki ve d. Şu köyler Türk illerinin ve tirelerinin adını kendinde saklayarak günümüze tek gelip çıkmışlar.

Farklı illerden, tayfalardan, tirelerden olan, lehçe ve ağız farkı olan kişiler aynı bölgede yaşamakta, bir-birlerini iyice anlamak için sözleri çift (koşa) iletmeli oluyorlardı. Buna çoklu misaller göstermek olur.

Günümüzde Türkiye'de karma gibi kullanılan söz Azerbaycan'da karışık kimi kullanılıyor. Karmanın Azerbaycan Türkçecinde hiçbir anlamı olmadığı halde karma-karışık ikilemesi ayni mananı veriyor ve sık-sık kullanıyor.

Türk toplumlarının İslamı kabulünden yüz yıllar geçti. Saraylarda, şehir ve kasabalardaki medreselere ünlü din uzmanları toplanıyordu. Şu medreseler bilim merkezi ve devlet idarecilerine yol gösteren rolünü oynuyordu. Köylerde, göçebelerde kendini Müslüman sayanların çoğunun Kuran ahkamları, İslam dini hakkında aydın bilgisi bile yoktu. Ahmet Yasevi Türk toplumu arasında İslamı yaymak için anlaşıklı bir dille halk ruhuna yakın şiirler söylüyordu. Onun dervişleri her yerde bu zikirleri okumakla İslamı halk arasında yayıyorlardı. Bu zikir-şiirlerle de İslamı terimler halk ağzına dahil oluyordu. Temrin ve sözlerin anlaşıklı olması için bazen onun karşılığı da kullanılırdı. Böylece bir tarafı Türkçe, ikinci tarafı Arap ve Fars dillerinde olan ikilemeler yaranıyordu. Bunu tasavvuf şairlerinin şiirlerinde daha çok görmek oluyor. Seyid Ali İmadettin Nesiminin, Şah İsmayıl Hatainin, Kuşçuoğlunun, Yunus Emrenin ve b. şiirlerinde şuna istenilen kadar rastlamak olur.

Hatta 19-20 y.y. yaşamış Göyçeli Aşık Elesged de şu geleneyi yaşatmıştır: Aşık Elesgerden bir numune:

Hər kəsin qəsdindən aşıqlıq keçər,
Qarşı gəlsin, cəng eyləyək qıj, ha qıj.
Dəli könül dərya təki çalxanır,
Gözə gəlir səs-sədası qıj, ha qıj.

Hər kəs istər isə aşıq sirrini,
Axtarsın dayazı, gəzsin dərini.
Qiylü-qala salan olsa sərini,
Siyah çalar gözəl rəngi qıj, ha qıj.

Bu tür misalleri tek-tek yorumlamağın zaman alabileceğini düşünerek topladığımız ikilemeler hakkında şunları diye biliriz:

1.İkilemeler Oğuz, Kıpçak, Karluk grubuna dahil olan Türk lehçelerinden birinin farklı-farklı ağızlarından alınmış sözlerden yaranıyor,

2.İkilemelerde bir taraf Oğuz, diğer taraf Kıpçak, Karluk lehçesinden alınmış sözlerden yaranıyor,

3.İkilemelerin bir tarafı Türkçe, ikinci tarafı sık kültürel alakada oldukları Arap, Fars dillerinden alınmış sözlerden yaranıyor,

4. İkilemeler iki yabancı dilin her birinden bir söz almakla yaranıyor.

İkilemelerin günümüzde aktüelliği

Ortak dilden söz açıldığında Türk halklarının aydınları, konunun uzmanları da taraf tutuyor, umumi işin hayrına küçük kayıplarla razılaşmak istemiyorlar. Her birisi kendi toplumunun konuştuğu lehçenin esas alınmasını istiyor. Şu da ortak dil konusunda çabaları hiç ediyor.

Buna son koymak için ekonomik durumu iyi olan devlette kullanılan dili esas almakla onu geliştirmek lazımdır. Geliştirmek için de dildeki yabancı ve dile zor uyuşan sözleri Türk halklarının lehçe ve ağızlarından alınma sözlerle değişmek gerektir. Böyle değişmede ikilemelerin yaranma geleneğinden de yararlanmak gereklidir.

İlk bakışta sade dil unsuru gibi görünen ikilemelerin gelişimi büyüktür ve stratejik ademiyet taşımaktadır.

15.03.2008 tarihinde İLESAM Kültürevi Konferans Salonunda Atatürk Araştırma Başkan vekili olarak konuşan Prof. Dr. Sadık Tural demiştir: "Herhangi bir konuyu doğru anlamak için temel kavramları öncelikle tanımlamak gerekir. Bu toplantının temel kavramı emperyalistlerdir. İmpere kelimesi, somurmak, sömürmek, istediği ölçüde genişlemek veya daraltmayı gerçekleştirmek anlamını taşıyor. İmperium kavramı ise, başkalarını hükmü altına alabilme güçü, bu güçü ile yayılabilme, genişleme uygulamaları anlamındadır. Kendi dışındakileri hükmü altına alarak, örtülü veya açık bir sömürü düzeni oluşturmak için, her yolu kullanabilenlerin izlediği yol şudur: Av, kurban saydığı yönetim ve halklar için, önce aldatıcı, sonra sindirici, sonra da ezerek biçimlendirici strateji, taktik nitelikli uygulamalar…

Sömürgecilerin, yok etmeye karar verdiği devletler için geliştirdiği özel yöntemler vardır. Sömürgeciler, sömürecekleri devlet, millet ve ülkeyle ilgili yeterli bilgileri toplayıp, bu bilgileri devamlı güncelleştirerek ana hedeflerini de, ara hedeflerini de ayrı ayrı belirlerler".

Sonuç

Sömürgecileri, imperialis devletlerden kendimizi kurtarmak için çaba göstermeye çaba harcarsak Türk devletlerinin birliğine nail olmalıyız. Ekonomik, siyasi birliğe giden yol ise kültürel birlikten, dil birliğinden keçiyor. Dil birliğini hızlandırmak için dikkat bu gün önemli olan konuları ön plana çıkarmaktır. Her bir Türk araştırmacısı, her bir uzman kendi çalışma alanıyla çalışmasını bitmiş hesap etmemeli, siyasilere, medya ve sinema mensuplarına da bu işte yardımcı olmalıdır. Komşu ve akraba olan Türk halklarından alınmış yeni söz Polat Alamdarın, Başbakanın, Cumhurbaşkanı'nın dilinden seslendirilirse halk da onu iyice kabul edecek. Yok, hemen söz Şabanın dilinden seslendirilirse şakaya çevrilecek ve kabul edilmeyecektir.

KAYNAKLAR

Aksan Doğan. (2000). Türkçe'nin Söz Varlığı, Engin yayınları, Ankara.

Aksan Doğan. (1993). Türkçe'nin Güçü, Bilgi Yayınevi, 3. Basım, Ankara.

Akyalçın Necim. (2007). Yaşar Kemal'ın "Al gözüm seyreyle Salih" Romanında Söz Varlığı, 14. KIBATEK edebiyat sempozyumu (Gagauz kültürü, 6-10 Ekim 2007, Moldova), Chışınas.

Azerbaycan Edebiyatı Tarihi. (1960). 3 ciltte, 1 cilt, Bakı.

Aksoy, Ömer Asım, (1984). Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, C. II, TDK Yay., Ankara.

Altaylı Seyfettin. (2005). Azerbaycan Türkçe'si Deyimler Sözlüyü, Prestij Matbaası, Ankara.

Atalay, Besim. (1998). Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi I, TDK Yay., Ankara.

Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler, (1996) C. II, TDK Yay., Ankara.

Babayev Adıl. (2003). Elimizin ve İlmimizin Soykırımı, Bakı Üniversitesi neşriyatı, Bakı.

Caferoğlu, Ahmet. (1993). Eski Uyqur Türkcesi Sözlüğü, Enderun Kitabevi, İstanbul.

Caferov Selim. (1970). Müasir Azerbaycan Dili, "Maarir" neşriyatı, Bakı.

Celilov F.A. (1988). Azerbaycan Dilinin Morfonologıyası, "Maarif" neşriyatı, Bakı.

Durgut, Hüseyin, (2004). "Türkiye Türkçesinde İkilemelerde Kalan Arkaik Kelimeler",Türk Dil Kurumu V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı, Ankara.

Eren, Hasan, (1999).Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü, Bizim Büro Basım Evi, Ankara.

Hacızade, Naile, (2005). Azerbaycan Türkçesindeki Deyimlerin Dil Ozellikleri, Atlas Yay., İstanbul.

Hatiboğlu,Vecihe. (1981). Türk Dilinde İkileme, TDK Yayınları, Genişletilmiş İkinci Baski, Ankara.

Müasir Azerbaycan dili. (1978). "Elm" neşriyatı, Bakı.

Türkçe Sözlük. (1988) Ankara.

Üstünova, Kerime, (2002). "Dede Korkut Destanlarında Aralıklı İkilemeler", Dil Yazıları, Akçağ Yay., Ankara.

Hüseyin Durgut, (2004). "Türkiye Türkçesinde İkilemelerde Kalan Arkaik Kelimeler", Türk Dil Kurumu V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı, Ankara.

Fatma Sibel Bayraktar, "Kutadku Bilig'de İkilemeler" Alatoo Üniversitesi tarafından düzenlenen "Yusuf Has Hacip ve Fikirleri" Sempozyumunda sunulan bildiri, Kırğızıstan-Bişkek 2005;

Gülsel Sev, "Divanü Lügati't- Türk'te İkilemeler" TDK. Yayınları, Türk Dili Dergisi, Ekim-2004, s. 634, s. 497-511;

ESKİ TÜRKÇE *ur-* FİİLİNİN ANADOLU AĞIZLARINDAKİ ANLAM ve KULLANIMI ÜZERİNE

Ali ILGIN*

Türk dili yüz yılı aşkın bir süredir bir disiplin olarak incelenmekte ve araştırılmaktadır. Zaman ve mekâna dayanan farklılıklar itibarıyla Türk dilinin çeşitli alanlarında bugüne kadar çok sayıda eser verilmiştir. Söz konusu eserler daha çok ses, şekil, cümle bilgisi ve söz varlığı konuları etrafında yoğunlaşmakla birlikte anlam bilgisi/bilimi konusundaki çalışmaların geri kalmışlığı göze çarpmaktadır. Toplumların din, kültür ve düşünce yapılarındaki değişme ve gelişmelere paralel olarak çeşitli kavramları karşılayan kelimelerin anlamlarında bu kavramların verdiği imkânlar ölçüsünde değişme ve gelişmeler baş gösterir. Dolayısıyla kelimelerde anlam dallanmaları ve yeni anlamlar ortaya çıkar. Anlam bilgisi açısından dillerin zenginleşip birer kültür ve edebiyat dili olma açısından taşıdığı önem yüzlerce hatta binlerce örnekle gösterilebilir. Biz bu çalışmada Eski Türkçeden Anadolu ağızlarına uzanan bir gelişme ve anlam değişmesi örneği olarak *ur-* fiilini ele alıp bu fiil üzerindeki gelişmeleri incelemek istiyoruz. Eldeki bildiride böyle bir yöntemle *ur-* fiilinin geçirdiği yeni kavram alanları ve anlam değişmeler üzerinde durulmuştur. Anlam biliminin gerekli kıldığı tarihî dönemlerdeki biçimler örneklerle işlenmiş ve fiilin bugün ağızlardaki bölgeler arası gösterdiği anlam farklılıkları belirlenmeye çalışılmıştır.

Hareket bildiren bir fiil olan *ur-* fiili Köktürk Yazıtları'nda *öldürmek, hâkketmek (taşa yazmak)* ve *koymak* anlamlarını karşılar.

1. öldürmek anlamında: *bir erig okun urtı* (Tekin 1988: KT D 36). "Bir eri okla öldürdü."

2. taşa yazmak, hâkketmek anlamında: *Türük bodun tirip il tutsıkıñın bunda urdum* (Tekin 1988: KT D 10). "Türk (halkı) yaşayıp devlet sahibi olduğunu buraya (taş üzerine) hâkkettim."

3. koymak, yerleştirmek anlamında: *"Yälmä kargu ädgüti urgıl* (Tekin 1988: T 34). "Atlı devriyeleri ve gözetleme kulelerini iyi yerleştir."

Uygur Türkçesi metinlerinde fiilin yaygın olarak *koymak, yerleştirmek* anlamında kullanılmasının yanında *tayin etmek, düzenlemek* gibi yeni anlamlar kazanarak zenginleştiği görülmektedir. *Yämä tengri il-li taqı incä nom törü urtı*

* Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili Ana Bilim Dalı, ANKARA

(Bang-Gabain 1929: 10) cümlesinde fiil *koymak, düzenlemek* anlamlarında geçer. Bu gibi anlamların yanı sıra temel anlamı destekler nitelikte *bindirmek* anlamını da *Irk Bitik*'te görüyoruz. *Kugu kuşu kanat urup*... "Kuğu kuşu kanadına bindirerek..." (Orkun 1994: 274).

10. yüzyılda Karahanlılar devrinde İslamiyetin kabulünden sonra Türk devlet ve topluluklarını kültür yapısında önemli değişikler olmuş, bu değişmeler doğal olarak etkisini dil alanında da göstermiştir. Bu nedenle Karahanlı Türkçesini temsil eden eserlerde *ur-* fiilinin yeni bazı anlamlar kazandığı görülmektedir. Nitekim *Kutadgu Bilig*'de *ur-* fiili daha önceki metinlerde göremediğimiz *toplamak, (ad) koymak* gibi birkaç anlam kazanmıştır.

Nerek kenç urur sen bu altun kümüş
Sağa teggüsi ol iki böz ülüş (Arat 1999: 159)
"Niçin bu altın-gümüşten hazine topluyorsun;
Senin hissene düşecek şey iki parça bezden ibarettir (Arat 1998: 111)."

Divanü Lugati't-Türk'te yine *ur-* fiilinin *yapmak, sermek, takmak, dövmek* gibi farklı anlamlar kazandığını görüyoruz. *Ol kulın urdı* "O kölesini dövdü" (Atalay 1998: C.I-165); *turgan uluğ ışlaka, tergi urup aşlaka (…)* "büyük işlere kalkışan, yemeğe sofra kuran (…)"(Atalay 1998: C.II-54).

Eski Anadolu Türkçesinde geniş bir kullanım alanı bulan *ur-* fiili çok anlamlı bir biçim sergilemektedir. *Giydirmek, atmak, övünmek* gibi farklı kullanımlardan kaynaklanan gelişmelerle değişik anlamların da doğduğu görülmektedir. Bir halk ozanı olan Yunus Emre kelimeyi kendi dünya görüşüne bağlı olarak *nefes vurmak, üflemek* anlamında kullanmıştır.

İsrafil surunu ura dağlar tepeler savrula
Bir karınca cevabını bir süleyman veremeye (T.S. C. VI: 3971).

Dede Korkut Kitabı'nda geniş türevleriyle karşımıza çıkan *ur-* fiili *giydirmek, vermek, övünmek* gibi anlamlarla işlek biçimde kullanılmıştır. Hatta bunlar arasında daha ileri bir anlam evresinden geçerek deyimleşmiş örneklere de rastlanır. *Âdeme sen tac urduñ* "Ademe sen taç giydirdin" (Ergin 1997: 204); *Kulak urup diñleyende (…)* "kulak verip dinleyince" (…) (Ergin 1997: 75).

Eski Uygur Türkçesinin Dil Devrimine Etkisini ele alan Klaus Röhrborn'un anlam değişmesindeki görüşleri son derece önemlidir. *"Bir toplumun tarihinde sürekli yeni iletişim konuları, yeni anlamlar ve kavramlar oluşur. Bunun için, yeni anlatım biçimlerinin yaratılması gerekir; yeniliğe ve yaratıcılığa ihtiyaç duyulur. Yaratıcı kelime yapımında bir araç da, eski kelimeleri kullanarak bunlara yeni anlamlar yüklemektir* (Röhrborn 1998: 67). Türk halkı kültürel zenginliği ve yaratıcılığı sayesinde *ur-* fiilini farklı dönemlerde yeni anlamlar yükleyerek geliştirmiştir.

Kelimenin Eski Anadolu Türkçesinde geniş kullanım alanına karşılık bugün Anadolu ağızlarında temel anlamının korumasının yanında farklı anlam yüklenmesiyle ilgi çekici bir anlam değişmesine ve dallanmasına uğradığı görülmektedir. Örnek olarak Güney Batı grubu ağızlarında *Ende gibi hurulmaz* (Caferoğlu 1962: 126) cümlesinde *kurulmak* anlamında görülmektedir. Fiilin standart dildeki biçimi *vur*-tır. Burada ön ses *v* türemesi olmuştur. Fiilin standart dildeki biçimi Anadolu ağızlarında da kullanılmasının yanında farklı olarak *fur- / hur- / yur-* biçimleri görülmektedir. *Hur-* ve *yur-* biçimlerinde bir ön ses *h* ve *y* türemesi olmuştur. *fur-* biçiminde ise *f-* türemesi değil *h > f* değişimi söz konusudur. Bu seslik olayı gösteren örneklerden bazılarını şöyle sıralayabiliriz: *hasılla / fasille, hincan / fincan, hıstan / fıstan, hoturaf / foturaf, huzuli / fuzuli* (Gezgin 1980). Tarihî Türk lehçelerinde kelime daha çok somut anlamları karşılarken ağızlarda soyut anlamları da karşılamaktadır. *Gün eyi hurdu* (Korkmaz 1994: 96) cümlesinde *aydınlatmak* anlamında kullanılmıştır. Yine soyut bir anlam olarak *yaklaşmak, bir noktaya ulaşmak* anlamında *sāt furdu yédīye* (Caferoğlu 1962: 120). Bir diğer soyut örnek *–l ekinden* türetilmiş *furul-* ve *hurul-* biçimlerinde temel anlamı öldürülmek anlamının dışında *aşık olmak, gönül kaptırmak* anlamında kullanılmıştır. *Nä misgin bi-yörük gızına furulmuş?* (Caferoğlu 1965: 9). Bu anlamların yanında deyimleşmiş birleşik fiil biçiminde *halça vurup getmämizä nä galdı* (Caferoğlu 1965: 22) cümlesinde *göç etmek* anlamında kullanılmıştır. Ancak, fiil Anadolu ağızlarında yeni anlamlar kazanırken eski anlamlarının bir kısmının da kullanımdan düştüğü dikkati çekmekte, g*iydirmek, övünmek* gibi anlamların yitirildiği görülmektedir. Bu anlam gelişmesinin yanı sıra Tarihî Türk lehçelerindeki başta temel anlam olmak üzere bazı yan anlamların korunduğu görülmektedir. *Çaqırcayı furdulá āşama garşı* (Caferoğlu 1994: 87) cümlesinde temel anlam *öldürmek* anlamında, yine *çarpmak* anlamında *ayāmı vūdun ġocı daşı* (Gezgin 1980: 92), *pişirmek, ateşe koymak* anlamında *aş yurcān hadı* (Korkmaz 1994: 67) kullanılmaktadır. Bu örnekler arasında herhangi bir ses değişikliğine uğramadan eski *ur-* biçimini koruyan örneklere de rastlanmaktadır.

Gāşıdan geliyorı Mēmet çavışōlı
Mahḥfizerim fişek dolı
Ġaş ġadaşın Göccük Üsen
Senė de uricek Ödemiş gole

(Gezgin 1980: 102)

Güney Batı grubu ağızlarında kullanım bu biçimdeyken Doğu grubu ağızlarında durum farklıdır. Bu grupta fiil daha çok eski biçimi *ur-* ile kullanılmakta ve temel anlamının dışında *dövmek, (çalgı) çalmak, geçirmek* anlamlarında isimlerle kurulan birleşik fiiller öne çıkmaktadır. *Şele makiniye vuruh* "makineden geçirmek" (Gemalmaz: 1995-II:70) gibi. Bir diğer farklı kullanım *çalmak* anlamında *davul zurna vurulla* (Gemalmaz 1995-II: 49). Fiil Doğu grubu ağızlarında *ur-* ve

vur- biçimlerinde görülür. Güney Batı grubu ağızlarında çeşitlilik arz eden *fur- / -hur- / yur-* biçimlerinin görülmemesi ile bu gruptan fonetik açıdan ayrılır.

Kuzey Doğu grubu ağızlarında ise *ur-* fiili *çarpmak, vurmak, idam etmek, silahla öldürmek, seslenmek* anlamlarını karşılar. *(…) naysa yiyela içiyela padişahi yola vuriyela* (Turan 2006: 161) cümlesinde *yola vur-* biçiminde *uğurlamak, yolcu etmek* anlamında kullanılmıştır.

Verilen örneklerde görüldüğü gibi *ur-* fiilinin Anadolu ağızlarına kadar uzanan tarihî gelişme sürecinde temel anlamı korunmuş, farklı kullanım biçimlerinin ortaya çıkmasıyla yeni anlamlar kazanmıştır. *ur-* fiili Anadolu ağızlarında bir yandan Eski ses yapısını korurken bazı ağızlarda da o ağızların eğilim özelliklerine göre ön ses türemesine uğramıştır. Güney Batı grubu ağızlarında daha fazla anlam alanı bulunmasına karşılık Doğu grubu ağızlarında birleşik fiil biçimindeki kullanımlar öne çıkmaktadır. Tarihî Türk lehçelerinde anlam daha çok somut kavramları karşılarken Anadolu ağızlarında soyut anlamlar da kazanmıştır. *ur-* fiili temel anlamı kaybedilmeden çeşitli yollardan temel anlamıyla bir şekilde ilişki olarak çok anlamlı bir kelime durumuna gelmiştir.

KAYNAKLAR

Aksan Doğan (1971), *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi,* Ankara: TDK yayınları.

_____ (1965), "Türk Anlam Bilimine Giriş - Anlam Değişmeleri", *TDAY-Belleten* 1965: 167-184.

Arat, R. Rahmeti (1998), *Kutadgu Bilig II-Tercüme,* Ankara: TTK yayınları

_____ (1999), *Kutadgu Bilig I-Metin,* Ankara: TDK yayınları

Atalay, Besim (1999), *Divanü Lugati't-Türk Tercümesi I-IV,* Ankara: TDK yayınları.

Bang, Willi-Gabain, A. Von (1929), *Türkische Turfan Texte II,* Berlin.

Buran, Ahmet (1997), *Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları,* Ankara: TDK yayınları.

Caferoğlu, Ahmet (1962), "Muğla Ağzı", *TDAY-Belleten* 1962: 107-130.

_____ (1965), "Aydın İli Ağızlarından Örnekler ve Etnoğrafya Bakımından Özellikleri", *TDAY-Belleten* 1965: 1-28.

_____ (1994), *Anadolu Dialektolojisi Üzerine Malzeme 1,* Ankara: TDK yayınları.

_____ (1997), *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü,* İstanbul: Enderun Kitapevi.

Ergin, Muharrem (1997), *Dede Korkut Kitabı I-II,* Ankara: TDK yayınları

Gemalmaz, Efrasiyap (1995), *Erzurum İli Ağızları I-III,* Ankara: TDK yayınları.

Gezgin, Abdülkadir (1980), *Milas Çomakdağ Köylüleri Ağzı, İnceleme-Metinler Sözlük,* Ankara (H. Ü. Lisans tezi).

Korkmaz, Zeynep (1994), *Güney-Batı Anadolu Ağızları,* Ankara: TDK yayınları.

Orkun, Hüseyin Namık (1994), *Eski Türk Yazıtları,* Ankara: TDK yayınları.

Röhrborn, Klaus (1998), "Eski Uygur Türkçesinin Türk Dil Devrimine Etkileri veya Arasındaki İlişkiler", *Tarih Boyunca Türk Dili -Bilgi Şöleni-* (13-14 *Mayıs 1997, Karaman),* Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu yayınları: 64-70

TDK (1963-1977), *Tarama Sözlüğü I- VIII,* Ankara (T.S).

TDK (1965-1979), *Derleme Sözlüğü I-XII,* Ankara (D.S).

Tekin, Talat (1988), *Orhun Yazıtları,* Ankara: TDK yayınları.

Turan, Zikri (2004), *Artvin İli Yusufeli İlçesi Uşhum Köyü Ağzı*, Ankara: TDK yayınları.

ESKİŞEHİR İLİ ALPU İLÇESİ MERKEZ AĞIZLARI

Canan İLERİ*

GİRİŞ

Ağız derlemeleri üzerinde yapılan çalışmalar eş zamanlı (eş süremli) çalışmalardır. Bu çalışmalarda konuşma dili konuşma anında kaydedilip bu kayıt üzerinde çalışmalar sürdürülür. Çalışmanın sağlıklı olması için ses olarak kaydedilen belgenin çözümlenerek yazıya aktarılması gerekir. Bu nedenle ağız çalışmaları vakit alıcı ve yorucu bir çalışmadır; çünkü alan çalışmalarında, çat kapı yöntemiyle gidilen evlerde birçok kapı yüzünüze kapanabilir. Bu yüzden son derece incelikli bir alan araştırması projesi programlamak gerekir.

Türkiye'de bir ilde kullanılan konuşma dili, komşu ilde kullanılan konuşma diline benzemez. Durum, Eskişehir ili için de aynıdır. Geçmişte olduğu gibi günümüzde de Eskişehir, Türkiye'nin en çok göç alan illerinden biridir; çünkü çok eski çağlardan beri yerleşim yeri olan Eskişehir'in her yanından tarih fışkırmaktadır. Bu tarih zenginliği geride zengin kültür hazineleri bırakmıştır. Bu hazinelerden biri de dildir. Eskişehir bu özelliğini doğal konumuna borçludur. Coğrafya yapısı bakımından doğal bir geçit olan Sakarya Nehri ve onun kolu Porsuk Nehri üzerinde bulunması nedeniyle Anadolu'ya gelen her kavim bu bölgede iz bırakmıştır.

Eskişehir'e yakın tarihdeki Türk göçleri Doksan Üç Harbi'nden sonra başlamıştır. Doksan Üç Harbi'nden sonra gelen göçmenler, 1950'de gelen göçmenler ve 1989'da gelen göçmenler bu ile, devlet eliyle yerleştirilmişlerdir. Yine yirminci yüzyılın başlarında Kafkaslardan gelen göç dalgalarından da göçmen alan Eskişehir'de göçmen nüfus sayısı küçümsenmeyecek rakamlara ulaşmıştır. İlde asker nüfusun çokluğu, lokomotif fabrikasının varlığı ve ilin demir yollarının kavşağı oluşunun yanı sıra ildeki sanayileşme, eğitim sektörünün canlılığı ve halkının hoşgörülü olması gibi nedenler ile göçler günümüzde de sürmektedir. İşte bunun için Eskişehir'de bir ilçede konuşulan Türkçe diğer ilçedekine hatta bir köyde konuşulan Türkçe komşu köyde konuşulana benzemez. Bu nedenle bence Eskişehir, kültür çeşitliliği ve Anadolu ağızlarının zenginliği bakımından Türkiye'nin küçük bir örneğidir.

---

* Yrd. Doç. Dr., Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi, KIBRIS

Türkiye için Eskişehir ne ise Eskişehir için Alpu ilçesi de odur. Bir mahallede konuşulan dil diğerindekine benzemez. Porsuk çayının suladığı Alpu'nun verimli topraklarında insanlar çok eski çağlardan beri yaşamaktadırlar çünkü Porsuk Vadisi ulaşım için doğal bir geçittir.

Anadolu'da neolitik çağdan başlayarak ölüleri küpte gömme geleneği görülmektedir. Bu geleneğin erken tunç çağında Alpu'ya yakın Çavlum'da da var olduğu Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümünün bilimsel başkanlığında yapılan kazılarla ortaya çıkmıştır. Bu tarihî buluntular, Alpu ve yöresinin en az beş bin yıldan beri yerleşim yeri olduğunu göstermektedir.

Verimli Porsuk Ovası üzerinde kurulmuş olması ve kara yolu kavşağında yer alması bir de günümüzde içinden demir yolunun geçmesi nedeniyle Alpu, çevre il ve ilçelerle sürekli bağlantı içindedir. Tarihin eski çağlarından bu yana da hep böyle olduğu için Alpu pek çok kültüre beşik olmuştur.

Alpu'nun kültüründeki zenginlik diline de yansımıştır. Günümüzde beş bin nüfuslu Alpu ilçesi merkezinde altı dil adacığı belirgin bir biçimde vardır. Alpu ilçesinde Manav/Yerli Ağzı, Yörük Ağzı, Muhacir/Göçmen Ağzı, Tatar Ağzı, Çivril Göçmenlerinin Ağzı ve Doğu Anadolu Ağzı olmak üzere altı dil adacığı hâlâ sezilebilir ölçüde bulunmaktadır. Ayrıca bu ilçeye Konya'dan, Kırşehir'den ve Afyon'un Emirdağ'ından hatta Konya'dan da göçenler olmuştur. Şimdilik sayıları az olduğu için bu çalışmada onlardan ses kaydı yapılmamıştır.

Alpu ilçesinde her ağız adacığı sakinleri birbirine komşu oturduğu için bu çalışmada ağız adacıkları metinler incelendikten sonra belirlenmemiştir. Mahallelere göre bunun dağılımı aşağıdaki gibi zaten bellidir.

SAKİNLER	İKAMET YERLERİ
ÇİVRİL GÖÇMENLERİ	Evrenpaşa Mahallesi'nin doğu tarafı
DOĞU ANADOLU GÖÇMENLERİ	Evrenpaşa Mahallesi'nin batı tarafı
GÖÇMENLER (MUHACİRLER)	Fevzipaşa Mahallesi
TATARLAR	Evrenpeşa Mahallesi orta bloğu
YERLİLER	Kemalpaşa Mahallesi, Fatih Mahallesi
YÖRÜKLER	Evrenpaşa Mahallesi'nin Batı tarafı

Alpu ilçesi sakinleri arasında kabataslak iki mahalle adı söylenir: Eskialpu, Yenialpu. Yine Alpu ilçesi sakinleri arasında mahalle adları oturan sakinlere göre Manav Mahallesi, Mācur Mahallesi, Çingene Mahallesi, Tatar Mahallesi, Kürt Mahallesi, Yörükler gibi adlarla da bilinmektedir.

Günümüzde Alpu'daki bu insan mozaiği korunmakla birlikte ağız özellikleri ebrulaştığı için; Alpu merkez ağızları arasındaki ayrılıklar epey azalmıştır çünkü ağızlar hem birbirlerinden hem de ölçünlü Türkçeden etkilenmektedir. Günlük yaşamda, okulda, çarşıda, pazarda daha çok ölçünlü Türkçe kullanılır olmuştur. Yeni kuşaklar arasında ağız özelliğini sürdüren çok azdır. Orta yaşlılar evlerinde ya da yaşlılarla bir araya geldiklerinde ağız özelliklerini öne çıkarmaktadırlar. Bunun nedeni; eskiye göre ilçede okuryazar oranının gitgide artması, televizyonun her evde, hatta her odada bulunması, ayrıca soy içi evliliklerin azalmasıdır. Ağız özelliklerini daha çok koruyan kesim yaşlılardır, onların da sayıları her geçen gün azalmaktadır.

Zaman darlığı nedeniyle, bu bildiri Alpu ağızlarındaki seslerin tanıtımıyla sınırlıdır. Metinler üzerinde ses olayları çalışılmaktadır. Yapı bilgisi, sözcük bilgisi, cümle bilgisi ve anlam bilgisi çalışma projesinde bulunmaktadır. Çalışılan metinlerin söz varlığını ortaya koymak amacıyla her ağız için ayrı ayrı "Dizin" çalışması yapılmıştır. Bu bildiriye sığmayacak kadar kapsamlı olan Dizin'nin sözcük sayısı aşağıdaki gibidir:

AĞIZ ADI	SÖZCÜK SAYISI
ÇİVRİL GÖÇMENLERİ AĞZI	3.779
DOĞU ANADOLU AĞZI	774
GÖÇMEN/MUHACİR AĞZI	3.230
TATAR AĞZI	1.993
YERLİ AĞZI	4.934
YÖRÜK AĞZI	748
TOPLAM	15.906

Sonuçta çalışılan proje bittiğinde Alpu Ağızlarının bütün bu dil özellikleri kalıcı kılınmış olacaktır. Gerçekte Alpu ilçesi sahip olduğu bu kültür zenginliği

ile dil bilimciler, toplum bilimciler, sözel tarihçiler, halk bilimciler ile ekonomi bilimciler için bir laboratuvar gibidir. Alanda hem bu disiplinlere göre hem de disiplinler arası çalışmalar yapılabilir.

1. ÇALIŞMA YÖNTEMİ

Vermekte olduğum Anadolu ağızları dersinin programı içinde, 5 Nisan 2003 tarihinde, öğrencilerle Alpu ilçesine gidilmesi kararlaştırıldı. Öğrenciler altı kümeye bölündü ve her kümeye bir ses kayıt cihazı sağlandı.

Alpu ilçesinde Kemalpaşa Mahallesi Muhtarı ve ilçe adliyesinin Kalem Müdüresi ile görüşüldü. Onlar ile İhtiyar Heyeti üyelerine projeden söz edildi. Projeye olumlu bakan Muhtar ve İhtiyar Heyeti üyeleri öğrencilerimize yardımcı olmaya söz verdiler.

5 Nisan 2003 Cumartesi günü ben, eşim İbrahim Ali ve ilçe adliyesindeki Kalem Müdüresi gözetimindeki öğrencilerle Alpu'ya gidildi. Muhtarın işlettiği kahvede Muhtar ve İhtiyar Heyeti üyeleri ile toplantı yapıldı. Muhtar ile İhtiyar Heyeti üyeleri de birkaç gün önceden öğrencileri götürebilecekleri evleri kararlaştırmışlar ve hane sakinlerinden adı geçen günde öğrencilerimiz için ziyaret izni almışlardı.

Her kümenin başında İhtiyar Heyetinden bir üye gönüllü görev aldı. Ben, eşim İbrahim Ali ve Müdüre Hanımefendi de öğrencilerin bırakıldığı evleri sırasıyla dolaşarak kaynak kişilerle tanıştık. Ancak zaman darlığından kısa görüşmeler yapabildik. Öğle yemeği için ilçenin meşhur çiğ börekçisi Süleyman Tetik'in lokantasında toplanıldı. Öğrencilerin çalışmaları hakkında bilgiler alındı. Öğleden sonra da kümeler derleme yapmayı sürdürdü. Akşamüzeri Eskişehir'e dönüldü.

Her küme derlediği metinden uygun bulduğu bir bölümü ses kayıt cihazından çözerek bir sayfalık küçük bir metin oluşturdu. Anadolu ağızları derslerinde bu metinler üzerinde ses bilgisi, biçim bilgisi ve anlam bilimi çalışması uygulamaları yapıldı.

Bütün kasetler MP3'e çektirilerek tarafımdan arşivlendi. Bu çalışma için de işte bu MP3 yoğun diskleri kullanıldı. Önce CD'ler yine tarafımdan çözümlendi. Kimi metinler ayıklandı. Çözümleme sırasında yazıya geçirilirken çeviri yazı kullanıldı. Çeviri yazı listesi çalışmaya eklendi. Bütün bu çözümlemelerden 14 metin elde edildi. Bu metinlerin başına ait olduğu ağız yazıldı. Buna göre 14 metnin dağılımı aşağıdaki gibidir.

AĞIZ ADI	METİN ADI
ÇİVRİL GÖÇMENLERİ AĞZI	2. ve 10. metinler
DOĞU ANADOLU AĞZI	14. metin
GÖÇMEN/MUHACİR AĞZI	11. ve 12. metinler
TATAR AĞZI	1., 3. ve 7. metinler
YERLİ AĞZI	4., 5., 8, 9. ve 13. metinler
YÖRÜK AĞZI	6. metin

İncelenen her özellik için verilen örneklerde metin ve satır numarası yazılmakla kalınmadı, hangi ağızdan alındığı aşağıda belirtilen kısaltması ile yazıldı.

AĞIZ ADI	KISALTMASI
ÇİVRİL GÖÇMENLERİ AĞZI	ÇG
DOĞU ANADOLU AĞZI	DA
GÖÇMEN/MUHACİR AĞZI	Gö A
TATAR AĞZI	TAA
YERLİ AĞZI	YEA
YÖRÜK AĞZI	YÖA

Bu çalışmada Alpu ilçesi genel çizileriyle tanıtıldıktan sonra Alpu ilçesi merkez ağızlarındaki ünlülerden ve ünsüzlerden ölçünlü Türkçeye göre farklı olanlar birer örnekle gösterilecek, ölçünlü Türkçedeki seslerin öçünlü Türkçedekinden farklı kullanıları örneklenecek ve Alpu ilçesi merkez ağızlarındaki seslerin ölçünlü Türkçeden farklı olmasının nedenleri üzerinde durulacaktır.

2. ESKİŞEHİR İLİ ALPU İLÇESİNİN MERKEZİ ÜZERİNE KISA BİLGİLER

Bir ağız bölgesi incelenirken oranın tarihi hakkında bilgi vermek bir gelenek olmuştur. Bu gelenek yararlıdır da çünkü araştırma alanın tarihini bilmek o yöre ağzının etkilendiği diller ve diğer ağızlar hakkında bir ön bilgi verir. Örneğin Çivril göçmenlerinin ağzında “kedi”ye Slavca “mışık” denmesi bize onların göç yolu hakkında bir ipucu verir.

2.1. ALPU İLÇESİNİN KONUMU

İlçe, batısında il merkezi, doğusunda Beylikova ile Mihalıççık, güneyinde Mahmudiye ilçeleri ve kuzeyinde Ankara il sınırı ile çevrilidir. Porsuk nehrinin oluşturduğu ve suladığı Alpu Ovası üzerinde yer almaktadır.

TÜRKİYE İÇİNDE ESKİŞEHİR'İN KONUMU

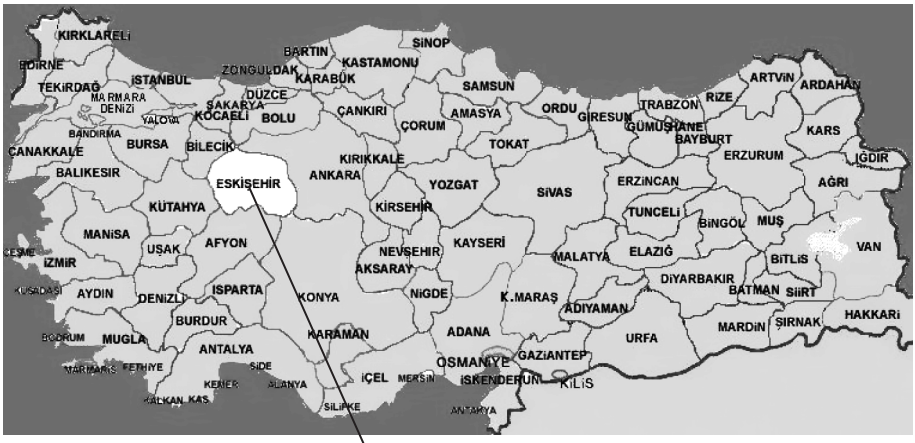

ESKİŞEHİR İÇİNDE ALPU İLÇESİNİN KONUMU

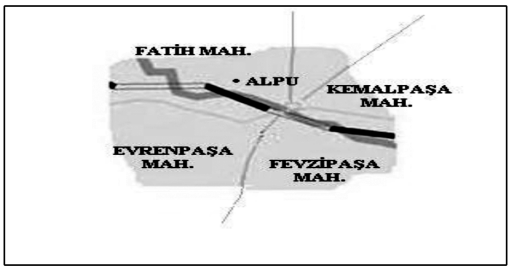

ALPU İLÇESİNİN MAHALLELERİ

ALPU İLÇESİNİN MAHALLELERİ

2.2. ALPU İLÇESİNİN TARİHİ

Eskişehir çalışmalarıyla bilinen Nejat İşcan Fotoğraflarla Eskişehir Tarihi adlı çalışmasında şimdiye dek yapılmayanı yapmış, ilçelerin tarihleri üzerine bilgiler vermiştir.

Alpu toprakları ilkçağlarda Frigya adı verilen bölge içerisinde yer almaktadır. İlçede bulunan höyükler de bu gerçeği desteklemektedir. İ. Ö. 2000 yıllarında Alpu Ovası'na doğudan Hititler iner. İÖ 1200'de Friglerin egemenliği altındadır. İÖ 116 yılında Frigya Roma idaresine geçer[1]. 1972 yılında açılan Alpu'daki Büyükkızlar Höyüğü'nde Geç Helenistik Çağa ait pek çok eşya çıkmıştır. Eskişehir Arkeoloji Müzesine teslim edilen 180 bilezik, kolye, yüzük, sikke ve benzeri eşyalardan Romalıların bölgede uzunca bir süre yaşadıkları ortaya çıkmıştır. İ. S. 395'te Roma İmparatorluğu ikiye bölününce Alpu'nun bulunduğu topraklar Bizans sınırları içinde kalmıştır. Bunun belirtisi olarak Dereköy yöresinde bulunan şarap küpleri sayılabilir. 1071 Malazgirt Zaferi'nden sonra doğudan gelen Türkler, 1074'te Eskişehir'dedirler. Aynı yıllarda verimli Alpu dolaylarına da yerleşirler. Alpu o gün bugündür Türklerin yerleşim yeridir.

1955 yılında Belediye Teşkilatı kurulan Alpu, 19. 06. 1987 tarih ve 3392 sayılı kanunla ilçe merkezi olmuştur.

2.3. ALPU İLÇESİNİN YAKIN YERLEŞİM TARİHİ

Selçuklu Uç Beylerinden Bozhan, bugün de adı Bozan olan beldenin bulunduğu yerde kendi adı ile anılan bir han yaptırır. Söylenceye göre Bozhan, uyruğundaki altı haneyi, verimli otlaklarla kaplı bulunan bu topraklara yerleştirir. Alpu yer adının zamanla Altı > Altu > Alpu olarak ortaya çıktığı kabul edilmektedir.

Sultan Alpaslan ve Kılıçaslan zamanında bu ova Haçlı ordularının uğrak yeri olmuştur. 1298'de Osmanoğullarının eline geçmiştir. 1921 yılında Yunan işgaline uğrayan Alpu ancak Sakarya Savaşı'nda düşmandan arınmıştır ama tabii ki yanmış ve yıkılmış olarak[2].

Fevzipaşa Mahallesi; 1936 yılında Romanya ve Bulgaristan'dan gelen göçmenlerin yerleştirildiği mahallenin adıdır[3]. Kırım'dan ve Romanya'dan göçen Tatarlar da bu mahallede oturur. Adını Kurtuluş Savaşı kumandanlarından Fevzi Çakmak'tan alır.

---

1 Nejat İşcan, Eskişehir Müzeleri ve Kültür Merkezleri, Eskişehir, 1998, s. 7'de bu tarihi İ.Ö. 190 olarak verirken, Nejat İşcan, Fotoğraflarla Eskişehir Tarihi, Eskişehir, 2003, s. 19'da bu tarihi İ.Ö. 116 olarak verilmiş.

2 Nejat İşcan, Fotoğraflarla Eskişehir Tarihi, Eskişehir, 2003, s. 19.

3 Nejat İşcan, Fotoğraflarla Eskişehir Tarihi, Eskişehir, 2003, s. 20.

Gökçekaya Barajı yapılırken toprakları kamulaştırılan Mihalıççık ilçesi Süleler ve Çalkaya (Elmenek) köylüleri zamanla bu beldedeki Fevzipaşa Mahallesi'ne yerleştirilmiştir. Denizli/Çivril ve Konya yörelerinden gelenlerin de mahalleye yerleşmesiyle büyüyen Fevzipaşa Mahallesi'nin batı tarafına 7. Cumhurbaşkanı Kenan Evren'in adı verilerek Evrenpaşa Mahallesi olmuştur.

Canan İleri'nin, henüz bitirilmemiş "Alpu İlçe Merkezi Ağızları" projesi çerçevesinde görüştüğü Satılmış Göze'den alınan bilgilere göre: Denizli'nin Çivril ilçesine bağlı bir köyünde iki kabile arasında kız kaçırma sonucu bir kavga çıkar. Kavga kanlı biter. Kız kaçıran taraf korkarak köylerini terk etmeye karar verir. Bu kötü olayın daha da büyüyerek kan davasına dönüşmesini istemeyen, kız kaçıran taraf köyü terk etmeye karar verir. Bu sülalede Kurtuluş Savaşı sırasında askerliğini Alpu'da yapan, Yunanlılara esir düşerek bir hafta Kocasu Köprüsü'nün direğine bağlı kalan, bir asker vardır. Bu sülale onun teklifi ile ve yine onun önderliğinde Alpu'ya gelip yerleşir. Çivril göçmeni olarak bilinen bu kişiler, geldikleri yerde gümüşü savat tekniği ile işlemektedirler. Alpu'da da gümüş işlemeciliğini sürdürürler. Kolye, iğne (broş), küpe, yüzük, bileklik, tabaka, ağızlık, Türkmen işi kemer, at koşumu gibi pek çok türde süs eşyası yapmaktadırlar. Çivril göçmenlerinin kadını, erkeği bu işleri yapabilir, çok çalışkan insanlardır. Çivril göçmenlerinde her ev bir atölye gibidir.

2.4. ALPU İLÇESİNİN SOSYAL VE KÜLTÜREL DURUMU

Bu mozaikte yalnız ağız çeşitliliği yoktur. Diğer gelenekler de çeşitlidir. Söz gelimi; yerliler düğün yaparken Tatarlar toy yaparlar, Yörükler diş görülesi yaparken Tatarlar diş ciğini yaparlar, Muhacirler bebek doğunca bebek mevlidi yaparak yemekli davet verirken Tatarlar bebek mevlidi yaparak köbete verirler. Aynı çeşitlilik giyim kuşamda da kendini gösterir.

İlçede, iki ilköğretim okulu vardır. Taşımalı eğitim uygulaması ile çevre köylerin çocukları da ilköğretim eğitimini bu ilçede alır. Bir lisesi vardır. İlçenin içme suyu şebekesi vardır ancak kanalizasyon şebekesi yoktur. Çevre köylere hizmet veren bir Devlet Hastanesi vardır. Demir yolu teşkilatı, Kaymakamlık teşkilatı ve Tarım Kredi Kooperatifi vardır.

İlçede çiftçi ve esnafların yanı sıra gittikçe kabaran memur nüfus vardır.

2.5. ALPU İLÇESİNİN EKONOMİK DURUMU

İlçede özellikle yerli halk geçimini tarım ve hayvancılıkla sağlar. Verimli Porsuk Ovası'nda tahıl yanında pancar ve ayçiçeği yetiştirilir. Büyükbaş ve küçükbaş hayvancılığın yanında kümes hayvanı besiciliği yapılır. Kümes hayvanlarından kaz artık Alpu'nun simgesi olmuştur. Eskişehirliler "Alpu'nun kızı da kazı da meşhurdur." der.

Alpu'daki savatlı gümüş işlemeciliği ilçenin adını yurt içinde ve yurt dışında duyurmaktadır. Ayrıca evlerde kaneviçe, gölge işi, Türk işi, dantel gibi el işleri yapılır. Gümüş işlemelerinin dışındaki el işleri satılmaz. Her kız çeyizini kendi işler. Satın alınan çeyiz makbul değildir.

İlçede bir de küçük sanayi bölgesi vardır.

3. METİNLERDE KULLANILAN ÇEVİRİ YAZI

Ölçünlü Türkçe ile ağızlardaki Türkçenin daha iyi karşılaştırlabilmesi için ağız incelemelerinde çeviri yazı kullanılmaktadır. Bu çalışmanın çeviri yazısında; Millî Eğitim Bakanlığı yayınlarından ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesince 1946 yılında hazırlanan Türk İlmî Transkripsiyon Kılavuzu'ndan yararlanıldı[4]. Ancak yöreye özel kimi sesler için başka özel işaretler de kullanıldı. Bu işaretlerin hepsi Metinlerde Kullanılan Çeviri Yazı ve Fontlar Çizelgesi'nde gösterildi.

METİNLERDE KULLANILAN ÇEVİRİ YAZI ÇİZELGESİ

Sıra No	Büyük Harf	Küçük Harf	Karşıladığı Ses
1.	Ā	ā	uzun a
2.	Â	â	ince a
3.	Å	å	yuvarlak a
4.	Ã	ã	genizel a
5.	Ē	ē	uzun e
6.	Ė	ė	kapalı e
7.	Ē̇	ē̇	uzun kap. e
8.	Ĭ	ĭ	kısa ı
9.	Ī	ī	uzun ı
10.	Ī̇	ī̇	kısa i
11.	Ī̇	ī̇	uzun i
12.	Ō	ō	uzun o
13.	Ó	ó	o-ö arası
14.	Ô	ô	ince o
15.	̆	̆	uzun ö

[4] Komisyon, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türk İlmî Transkripsiyon Kılavuzu, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul. 1946.

16.	Ŭ	ŭ	kısa u
17.	Ū	ū	uzun u
18.	Û	û	ince u
19.	Ǖ	ǖ	uzun ü
20.	P	P	b-p arası
21.	Ġ	ġ	kalın g
22.	K	K	g-k arası
23.	Ḥ	ḥ	kalın h
24.	Ḳ	ḳ	kalın k
25.	˘	˘	k+h sesleri
26.	L	l	ön damaksılaşmış l
27.	˘	˘	½ değerli l
28.	Ñ	ñ	Genzel n
29.	˘	˘	1/2 değerli r
30.	S	S	s-z arası
31.	T	T	t-d arası
32.	üns._ünl.	_	ulama
33.	ünlüʿ	ʿ	ayn
34.	ünlüʾ	ʾ	hemze

4. ALPU İLÇESİ MERKEZ AĞIZLARINDA ÖLÇÜNLÜ TÜRKÇEDEN FARKLI SESLER

Alpu ilçesi merkez ağızlarındaki ünlülerden ve ünsüzlerden ölçünlü Türkçeye göre farklı olanlar birer örnekle aşağıda tablolar biçiminde gösterilmiştir.

1.1. ALPU İLÇESİ MERKEZ AĞIZLARINDA ÖLÇÜNLÜ TÜRKÇEDEN FARKLI ÜNLÜLER

Alpu ilçesi merkezinden yapılan konuşma derlemelerinin çözümlemesiyle oluşturulan 14 metinde ölçünlü Türkçede kullanılanlardan farklı söylenen 18 ünlü bulunmuştur. Bunların ağızlara göre dağılımı aşağıda şemalaştırılarak gösterilmiştir.

“a” Ünlüsü

Metinler incelendiğinde Alpu ilçesi merkez ağızlarında ölçünlü Türkçedeki “a” ünlüsünden farklı olarak uzun a “ā**”**, ince a “**â”** ve genizel a “**ã**” olmak üzere

üç farklı “a” ünlüsü bulunmuştur. “ã” ünlüsünün Alpu yerli ağzında kullanıldığı kesin olmakla birlikte, metinlerde örneğine rastlanmamıştır.

Ünlü	ÇGA	DA. A	GÖA	TAA	YEA	YÖA
ā	āltın 02.135	ṣabānan 14.22	binālāda 13.115	nā’barsın 01.03	dışā 9.52	napām 6.80
â	herâlde 2.114	mekânın 14.18	nikâya 11.233	pilâv 7.61	tâllâdan 4.07	pilâmı 6.69
ã	sã 10.87	-	-	mañã 1.189	-	-

“e” Ünlüsü

Metinler incelendiğinde Alpu ilçesi merkez ağızlarında ölçünlü Türkçedeki “e” ünlüsünden farklı olarak uzun e “**ē**”, kapalı e “**ė**” ve uzun kapalı e “**ḗ**” olmak üzere üç farklı “e” ünlüsü bulunmuştur.

Ünlü	ÇGA	DAA	GÖA	TAA	YEA	YÖA
ē	kitçēmi 10.82	ēlli 14.02	genşlīmizde 12.180	-	kestile 13.64	bilmeñ 06.01
è	bèri yanġa 10.304	yèrin 14.18	èkiz 11.69	yèdiñiz 01.20	èkin èkedi 04.52	çoḳ_ èyi 06.49
ê	-	-	dêrdim 11.20	-	-	-

“ı” Ünlüsü

Metinler incelendiğinde Alpu ilçesi merkez ağızlarında ölçünlü Türkçedeki “ı” ünlüsünden farklı olarak uzun ı “**ī**”, kısa ı “**í**” ve ayınlı ı “**ʿı**” olmak üzere üç farklı “ı” ünlüsü bulunmuştur.

Ünlü	ÇGA	DAA	GÖA	TAA	YEA	YÖA
ī	ḳaşī (kaşığı) 02.79	ḥazır-ladīnız 14.38	alī (alır) 11.67	aytsaydīn 01.101	aylīñı 13.64	a m a n ī ñ 06.01
í	bír 10.203	-	-	ḳírk 07.04	íraḥāt 08.50	Íraz Ebe 06.84
ʿı	ʿılımli 10.404	-	-	-	-	-

“i” Ünlüsü

Metinler incelendiğinde Alpu ilçesi merkez ağızlarında ölçünlü Türkçedeki “i” ünlüsünden farklı olarak uzun i “**ī**” ve kısa i “**ì**” olmak üzere iki farklı “i”

ünlüsü bulunmuştur.

Ünlü	ÇGA	DAA	GÖA	TAA	YEA	YÖA
ī	tilekçi 10.74	īler 14.45	bilīm 11.119	ḳonuşī 01.46	diīlmiş 09.52	benī 06.01
ì	ìliman (limon) 10.37	-	ìrendeleriz 11.88	-	ìrençber 13.154	ìlâf 06.84

"o" Ünlüsü

Metinler incelendiğinde Alpu ilçesi merkez ağızlarında ölçünlü Türkçedeki "o" ünlüsünden farklı olarak ince o "ô" ve uzun o "ō" olmak üzere iki farklı "o" ünlüsü bulunmuştur. Bunlar için bulunan birer örnek Alpu'daki ağızlara göre aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Ünlü	ÇGA	DAA	GÖA	TAA	YEA	YÖA
ô	lôḳum 02.89	-	-	kilô 07.81	baḳıyôlle 05.55	-
ō	sōra 02.133	ōlan şaḥı 14.21	oca ōḳiyi 11.23	-	eliyōlar 08.88	ōn beş 06.22

"ö" Ünlüsü

Metinler incelendiğinde Alpu ilçesi merkez ağızlarında ölçünlü Türkçedeki "ö" ünlüsünden farklı olarak uzun ö "ö" olmak üzere bir farklı "ö" ünlüsü bulunmuştur.

Ünlü	ÇGA	DAA	GÖA	TAA	YEA	YÖA
ö	-	sölīcek 14.31	döt Tāne 12.19	öretmen 01.75	ölelikçe 5.99	kölü 06.55

"u" Ünlüsü

Metinler incelendiğinde Alpu ilçesi merkez ağızlarında ölçünlü Türkçedeki "u" ünlüsünden farklı olarak ince u "û" ve uzun u "ū" olmak üzere iki farklı "u" ünlüsü bulunmuştur.

Ünlü	ÇGA	DAA	GÖA	TAA	YEA	YÖA
û	fuzûli 10.347	-	usûlü 11.232	-	otdûkca 08.176	yāmûllûk 06.100

ū	tūl(değil) 02.38	çolūmuz 14.56	lūsa 11.140	ūl 03.118	ġuzūm 04.02	durūn (dururum) 06.18

“ü” Ünlüsü

Metinler incelendiğinde Alpu ilçesi merkez ağızlarında ölçünlü Türkçedeki “ü” ünlüsünden farklı olarak kısa ü “û” ve uzun ü “ü” olmak üzere iki farklı “ü” ünlüsü bulunmuştur.

Ünlü	ÇGA	DAA	GÖA	TAA	YEA	YÖA
û	-	ûrüzġar 14.50	-	-	-	-
ü	dünümüz 10.279	dünümü 11.95	büle 11.100	-	düñürlü 05.99	-

1.2. ALPU İLÇESİ MERKEZ AĞIZLARINDA ÖLÇÜNLÜ TÜRKÇEDEN FARKLI ÜNSÜZLER

Alpu ilçesi merkezinden yapılan konuşma derlemelerinin çözümünden oluşturulan 14 metinde ölçünlü Türkçede kullanılanlardan farklı söylenen 11 ünsüz bulunmuştur. Bunların ağızlara göre dağılımı aşağıda şemalaştırılarak gösterilmiştir.

“P” Ünsüzü

Metinler incelendiğinde Alpu ilçesi merkez ağızlarında ölçünlü Türkçedeki “b” ünsüzünden farklı olarak tonlulaşmış p “P” ünsüzü bulunmuştur. Tonlulaşmış p ünsüzü, “b” ile “p” arasında bir sestir.

ÇGA	DAA	GÖA	TAA	YEA	YÖA
ḳol öPmeye 02.07	bitirdi 14.08	temizleyiP 12.16	Polatlı 01.05	Pi (bir) 04.30	Pek 06.61

“K” Ünsüzü

Metinler incelendiğinde Alpu ilçesi merkez ağızlarında ölçünlü Türkçedeki “k” ünsüzünden farklı olarak orta damaksılaşmış k “K” ünsüzü bulunmuştur. Orta damaksılaşmış k, “k” ile “g” arasında bir sestir.

ÇGA	DAA	GÖA	TAA	YEA	YÖA
cuvuK 10.392	çıKdı 14.08	yoKdu 12.180	-	ĀşıK 13.43	yaKdılar 06.158

“k” Ünsüzü

Metinler incelendiğinde Alpu ilçesi merkez ağızlarında ölçünlü Türkçedeki "k" ünsüzünden farklı olarak h'ye kayan "k" bulunmuştur. h'ye kayan k, "k" ile "h" arasında bir sestir.

ÇGA	DAA	GÖA	TAA	YEA	YÖA
yaúıncuk 02.13	yakın 14.31	-	kayır 03.32	bak 13.149	çok 06.21

"l" Ünsüzü

Metinler incelendiğinde Alpu ilçesi merkez ağızlarında ölçünlü Türkçedeki "l" ünsüzünden farklı olarak ön damaksılaşmış l "l" ünsüzü bulunmuştur. Ön damaksılaşmış l, ince a "â", ince o "ô" ve ince u "û"nun yanında kullanılan bir sestir.

ÇGA	DAA	GÖA	TAA	YEA	YÖA
lâylônuñ 10.343	herâlde 14.58	filânca 12.22	meselâ 01.06	tallâ 13.64	ilâf 06.11

"l" Ünsüzü

Metinler incelendiğinde Alpu ilçesi merkez ağızlarında ölçünlü Türkçedeki "l" ünsüzünden farklı olarak yarım değerli, düşmeye yakın bir l "l" ünsüzü bulunmuştur.

ÇGA	DAA	GÖA	TAA	YEA	YÖA
börülce 10.250	-	Televizyon 11.97	-	çevrilille 08.74	yōlda 06.45

"ñ" Ünsüzü

Metinler incelendiğinde Alpu ilçesi merkez ağızlarında ölçünlü Türkçedeki "n" ünsüzünden farklı olarak genizzel n "ñ" ünsüzü bulunmuştur. Genizel n, "n" ile "g" ünsüzü birleşiminde arka damakta oluşan bir sestir.

ÇGA	DAA	GÖA	TAA	YEA	YÖA
Allaḥ'ıñ_emrini 02.05	diñneniyor 14.36	ḳızımıñ 11.78	yèdiñiz 01.20	atıñ yönü 04.23	bilmeñ 06.01

"r" Ünsüzü

Metinler incelendiğinde Alpu ilçesi merkez ağızlarında ölçünlü Türkçedeki "r" ünsüzünden farklı olarak yarım değerli, düşmeye yakın bir r "r" ünsüzü bulunmuştur.

ÇGA	DAA	GÖA	TAA	YEA	YÖA
alırmız 10.110	bir 14.94	çıḳālar 11.97	-	ġorḳādıḳ 05.53	burlara 06.50

“ṣ” Ünsüzü

Metinler incelendiğinde Alpu ilçesi merkez ağızlarında ölçünlü Türkçedeki “s” ünsüzünden farklı olarak tonlulaşmış s “ṣ” ünsüzü bulunmuştur. Tonlulaşmış s ünsüzü, “s” ile “z” arasında bir sestir.

ÇGA	DAA	GÖA	TAA	YEA	YÖA
çıḳārıṣ 10.180	ṣabānan 14.22	dayarıṣ 11.10	-	biṣ 13.134	-

“T” ünsüzü

Metinler incelendiğinde Alpu ilçesi merkez ağızlarında ölçünlü Türkçedeki “t” ünsüzünden farklı olarak tonlulaşmış t “T” ünsüzü bulunmuştur. Tonlulaşmış t ünsüzü, “t” ile “d” arasında bir sestir.

ÇGA	DAA	GÖA	TAA	YEA	YÖA
bortledikTen 10.27	Tikilir 14.21	Tāne 12.19	bronşiT 01.124	Tañmıycan 08.116	işTe 06.147

“w” ünsüzü

Metinler incelendiğinde Alpu ilçesi merkez ağızlarında ölçünlü Türkçedeki “v” ünsüzünden farklı olarak yuvarlatılmış v “w” ünsüzü bulunmuştur. Yuvarlatılmış v ünsüzü, “v” ile “u” karışımı gibi bir sestir.

ÇGA	DAA	GÖA	TAA	YEA	YÖA
awur 2.28	yaw 14.48	war 12.106	suw (su) 01.396	yawrım 13.169	-

4. ÖÇÜNLÜ TÜRKÇENİN SESLERİNİN ALPU İLÇESİ MERKEZ AĞIZLARINDA ÖÇÜNLÜ TÜRKÇEDEN FARKLI KULLANIMI

Yukarıdaki sesler ölçünlü Türkçede olmayan ama ağızlarda bulunan seslerdir. Alpu ilçesi merkez ağızlarında ölçünlü Türkçedeki sesler de öçünlü Türkçedekinden farklı kullanılabilir.

4.1. ÖÇÜNLÜ TÜRKÇENİN ÜNLÜLERİNİN ALPU İLÇESİ MERKEZ AĞIZLARINDA ÖÇÜNLÜ TÜRKÇEDEN FARKLI KULLANIMI

Ölçünlü Türkçenin ünlüleri Alpu ilçesi merkez ağızlarında ölçünlü Türkçedeki ünlülerden farklı kullanılabilir. Her ünlünün farklı kullanımları ve bu kullanımların ağızlara göre örnekleri aşağıda her ünlü için ayrı ayrı tablolarda birer örnekle gösterilmiştir.

"a" Ünlüsü

Metinler incelendiğinde Alpu ilçesi merkez ağızlarında ölçünlü Türkçedeki "a" ünlüsünün kimi durumlarda "e, ı, i, o, u" ünlüleriyle yer değiştirdiği görülmüştür.

Ünlü	ÇGA	DAA	GÖA	TAA	YEA	YÖA
a > e	burdeydi 10.06	teref 14.50	-	-	olcek 08.103	misevir 06.43
a > ı	bakıyım 10.348	-	arıbaları 11.293	-	ġarajdı 09.102	arı "ara" 06.56
a > i	-	-	-	-	-	dirāfa 06.01
a > o	-	-	bobalarımız 12.151	-	-	zōlum 06.116

"e" Ünlüsü

Metinler incelendiğinde Alpu ilçesi merkez ağızlarında ölçünlü Türkçedeki "e" ünlüsünün kimi durumlarda "a, ı, i, o, u, ü" ünlüleriyle yer değiştirdiği görülmüştür.

Ünlü	ÇGA	DAA	GÖA	TAA	YEA	YÖA
e > a	barabar 10.305	dāāl 14.42	-	aşura 10.272	hükümat 08.51	-
e > ı	-	-	-	berabır 03.32	-	çalıvırın 06.69
e > i	siwünç 02.09	tiyze 14.59	biyendik 12.22	domatis 07.14	bahçide 09.31	nirde 06.84
e > o	metüro 10.110	-	-	-	-	vucudum 06.119
e > u	-	-	-	-	zuval 08.308	-
e > ü	süvgeni 02.200	-	-	-	-	Gökçü Barac 06.46

“ı” Ünlüsü

Metinler incelendiğinde Alpu ilçesi merkez ağızlarında ölçünlü Türkçedeki “ı” ünlüsünün kimi durumlarda “a,i,u” ünlüleriyle yer değiştirdiği görülmüştür.

Ünlü	ÇGA	DAA	GÖA	TAA	YEA	YÖA
ı > a	dağatmaḳ 02.121	-	-	-	aār 08.97	-
ı > i	-	-	ḳonuşayim 11.16	astim 03.08	ciğārayı 13.28	dālini 06.113
ı > u	-	-	duvasu 11.23	-	gayġulandır- 13.187	-

“i” Ünlüsü

Metinler incelendiğinde Alpu ilçesi merkez ağızlarında ölçünlü Türkçedeki “i” ünlüsünün kimi durumlarda “e,ı,u,ü” ünlüleriyle yer değiştirdiği görülmüştür.

Ünlü	ÇGA	DAA	GÖA	TAA	YEA	YÖA
i > e	eki 10.405	-	-	-	-	-
i > ı	bızım 10.343	tırılyon 14.95	ḥanı 12.221	bıraz 01.04	-	-
i > u	-	musāfir 14.23	-	-	-	-
i > ü	cevüz 10.254	-	-	büber 07.15	bilürün 04.05	Ünzülü “Ünzile” 06.07

“o” Ünlüsü

Metinler incelendiğinde Alpu ilçesi merkez ağızlarında ölçünlü Türkçedeki “o” ünlüsünün kimi durumlarda “e,i,u” ünlüleriyle yer değiştirdiği görülmüştür.

Ünlü	ÇGA	DAA	GÖA	TAA	YEA	YÖA
o > e	-	-	oḳuyeri 11.77	-	-	-
o > i	-	-	Çıḳıyi 11.133	-	-	-
o > u	yurtlu 10.286	uvayı 14.05	suvanını 12.12	uvasın 07.87	ilḳuḳul 08.191	-

“ö” ünlüsü

Metinler incelendiğinde Alpu ilçesi merkez ağızlarında ölçünlü Türkçedeki “ö” ünlüsünün kimi durumlarda “o,ü” ünlüleriyle yer değiştirdiği görülmüştür.

Ünlü	ÇGA	DAA	GÖA	TAA	YEA	YÖA
ö > o	gore 10.270	-	-	koyünden 07.06	obürleri 05.81	-
ö > ü	üyle 14.49	-	sülerdim 11.72	-	büyle 08.162	-

"u" Ünlüsü

Metinler incelendiğinde Alpu ilçesi merkez ağızlarında ölçünlü Türkçedeki "u" ünlüsünün kimi durumlarda "ı,i,o,u" ünlüleriyle yer değiştirdiği görülmüştür.

Ünlü	ÇGA	DAA	GÖA	TAA	YEA	YÖA
u > ı	Alpı 2.63	-	yavrım 11.57	-	-	davıl 06.84
u > i	oni 10.213	-	-	-	ōḳiyi 11.23	-
u > o	-	-	İstanbol'da 11.310	-	dovaḳ 13.94	-
u > ü	-	-	fasülye 11.150	-	büğün 08.90	-

"ü" Ünlüsü

Metinler incelendiğinde Alpu ilçesi merkez ağızlarında ölçünlü Türkçedeki "ü" ünlüsünün kimi durumlarda "ı,ö,u,ÿ" ünlüleriyle yer değiştirdiği görülmüştür.

Ünlü	ÇGA	DAA	GÖA	TAA	YEA	YÖA
ü > ı	-	-	-	-	ġavır 08.206	-
ü > ö	-	hörmeti 14.66	böber 11.185	-	böyük 13.79	hökümet 06.49
ü > u	gumüş 10.61	-	ustümüze 11.97	-	-	-

4.2. ÖÇÜNLÜ TÜRKÇENİN ÜNSÜZLERİNİN ALPU İLÇESİ MERKEZ AĞIZLARINDA ÖÇÜNLÜ TÜRKÇEDEN FARKLI KULLANIMI

Ölçünlü Türkçenin ünsüzleri Alpu ilçesi merkez ağızlarında ölçünlü Türkçedeki ünlülerden farklı kullanılabilir. Her ünsüzün farklı kullanımları ve bu kullanımların ağızlara göre örnekleri aşağıda her ünsüz için ayrı ayrı tablolarda gösterilmiştir.

“b” Ünsüzü

Metinler incelendiğinde Alpu ilçesi merkez ağızlarında ölçünlü Türkçedeki “b” ünsüzünün yerinde kimi durumlarda “m,p,v” ünsüzlerinin bulunduğu görülmüştür.

Ünsüz	ÇGA	DAA	GÖA	TAA	YEA	YÖA
b > m	mınipler 10.263	-	-	munda 03.88	-	-
b > p	pıter 10.412	-	pincez 11.304	pitiyo 03.77	panġada 08.185	-
b > v	-	-	-	-	Buvandan 08.256	-

“c” Ünsüzü

Metinler incelendiğinde Alpu ilçesi merkez ağızlarında ölçünlü Türkçedeki “c” ünsüzünün yerinde kimi durumlarda “ç” ünsüzünün bulunduğu görülmüştür.

Ünsüz	ÇGA	DAA	GÖA	TAA	YEA	YÖA
c > ç	çeket 02.216	-	-	etçekler 01.02	-	-

“ç” Ünsüzü

Metinler incelendiğinde Alpu ilçesi merkez ağızlarında ölçünlü Türkçedeki “ç” ünsüzünün yerinde kimi durumlarda “ş” ünsüzünün bulunduğu görülmüştür.

Ünsüz	ÇGA	DAA	GÖA	TAA	YEA	YÖA
ç > ş	-	geşti 14.84	ilâşlaTTıḳ 11.129	şıḳtım 01.64	ġaşmış 08.217	-

“d” Ünsüzü

Metinler incelendiğinde Alpu ilçesi merkez ağızlarında ölçünlü Türkçedeki “d” ünsüzünün yerinde kimi durumlarda “c,t” ünsüzlerinin bulunduğu görülmüştür.

Ünsüz	ÇGA	DAA	GÖA	TAA	YEA	YÖA
d > c	-	-	-	-	hinci 13.151	-
d > t	tördüncü 10.408	Tikilir 14.21	taḥa 11.247	tüün 07.72	-	-

“f” Ünsüzü

Metinler incelendiğinde Alpu ilçesi merkez ağızlarında ölçünlü Türkçedeki “f” ünsüzünün yerinde kimi durumlarda “b,p,v” ünsüzlerinin bulunduğu görülmüştür.

Ünsüz	ÇGA	DAA	GÖA	TAA	YEA	YÖA
f > b	-	-	-	oşab "hoşaf" 07.60	-	-
f > p	-		-	peslegen 01.125	-	-
f > v	ıvaḳ 02.31	-	taravına 12.121	-	-	misevir 06.43

"g" Ünsüzü

Metinler incelendiğinde Alpu ilçesi merkez ağızlarında ölçünlü Türkçedeki "g" ünsüzünün yerinde kimi durumlarda "c,k,ḳ,ğ" ünsüzlerinin bulunduğu görülmüştür.

Ünsüz	ÇGA	DAA	GÖA	TAA	YEA	YÖA
g > c	-	-	-	-	cavır 08.307	-
g > k	kelgençek 10.196	kittim 14.77	köbete 12.38	kelinim 01.59	-	-
g > ḳ	ḳureş 02.68	-	-	-	-	-
g > ğ	-	-	-	-	büğün 08.90	böğün 06.45

"g" Ünsüzü

Metinler incelendiğinde Alpu ilçesi merkez ağızlarında ölçünlü Türkçedeki "g" ünsüzünün yerinde kimi durumlarda "ḳ" ünsüzünün bulunduğu görülmüştür.

Ünsüz	ÇGA	DAA	GÖA	TAA	YEA	YÖA
g > ḳ	-	-	ḳayrı 12.81	-	siḳorta 05.67	-

"ğ" Ünsüzü

Metinler incelendiğinde Alpu ilçesi merkez ağızlarında ölçünlü Türkçedeki "ğ" ünsüzünün yerinde kimi durumlarda "g,h,k,v,y" ünsüzlerinin bulunduğu görülmüştür.

Ünsüz	ÇGA	DAA	GÖA	TAA	YEA	YÖA
ğ > g	sag 10.404	-	-	sogan 03.06	-	-
ğ > h	-	-	-	ikicehiz 08.240	-	-
ğ > k	-	-	-	-	-	fesliken 06.112

ğ > v	-	-	sovan 11.186	-	düvün 08.39	-
ğ > y	-	-	-	baylaman 01.175	Büydüz 08.203	-

“ḥ” Ünsüzü

Metinler incelendiğinde Alpu ilçesi merkez ağızlarında ölçünlü Türkçedeki “ḥ” ünsüzünün yerinde kimi durumlarda “f,ḳ,v” ünsüzlerinin bulunduğu görülmüştür.

Ünsüz	ÇGA	DAA	GÖA	TAA	YEA	YÖA
ḥ > f	-	-	-	-	yāfıt 08.57	-
ḥ > ḳ	-	-	-	ḳaber 01.139	mıḳdar (muhtar) 08.213	-
ḥ > v	-	-	yavud 12.209	-	-	-

“j” Ünsüzü

Metinler incelendiğinde Alpu ilçesi merkez ağızlarında ölçünlü Türkçedeki “j” ünsüzünün kimi durumlarda “c,ş” ünsüzlerinin bulunduğu görülmüştür.

Ünsüz	ÇGA	DAA	GÖA	TAA	YEA	YÖA
j > c	-	-	-	-	-	barac 06.46
j > ş	-	-	-	-	-	baraşTa 06.47

“k” Ünsüzü

Metinler incelendiğinde Alpu ilçesi merkez ağızlarında ölçünlü Türkçedeki “k” ünsüzünün yerinde kimi durumlarda “g” ünsüzlerinin bulunduğu görülmüştür.

Ünsüz	ÇGA	DAA	GÖA	TAA	YEA	YÖA
k > g	-	-	İşmig (ekşimik) 12.109	ḳozlerini 01.141	asgerin 09.102	-

“ḳ” Ünsüzü

Metinler incelendiğinde Alpu ilçesi merkez ağızlarında ölçünlü Türkçedeki “ḳ” ünsüzünün yerinde kimi durumlarda “g,ğ,ḥ,ñ” ünsüzlerinin bulunduğu görülmüştür.

Ünsüz	ÇGA	DAA	GÖA	TAA	YEA	YÖA
ḳ > g	-	ġalır 14.40	ġocu ġarnın 11.114	yog 01.56	ġadını 09.117	ġāçdım 06.32
ḳ > ğ	-	-	-	-	tavığ 08.152	-
ḳ > ḥ	-	aḥlıma 14.69	-	aḥşam 03.32	ġaşıh 13.156	-
ḳ > ñ	-	-	-	-	yoñsa 8.218	-

"l" Ünsüzü

Metinler incelendiğinde Alpu ilçesi merkez ağızlarında ölçünlü Türkçedeki "l" ünsüzünün yerinde kimi durumlarda "n,v" ünsüzlerinin bulunduğu görülmüştür.

Ünsüz	ÇGA	DAA	GÖA	TAA	YEA	YÖA
l > n	böyne 10.332	şeytannaştı 14.44	yannız 11.141	damnıyo 07.21	garannıḳ 08.108	onnarı 06.59
l > v	-	-	-	-	Çavġaya 05.16	-

"m" Ünsüzü

Metinler incelendiğinde Alpu ilçesi merkez ağızlarında ölçünlü Türkçedeki "m" ünsüzünün yerinde kimi durumlarda "n" ünsüzünün bulunduğu görülmüştür.

Ünsüz	ÇGA	DAA	GÖA	TAA	YEA	YÖA
m > n	şindi 14.35	-	-	-	hindi "şimdi" 08.183	-

"n" ünsüzü

Metinler incelendiğinde Alpu ilçesi merkez ağızlarında ölçünlü Türkçedeki "n" ünsüzünün yerinde kimi durumlarda "y" ünsüzünün bulunduğu görülmüştür.

Ünsüz	ÇGA	DAA	GÖA	TAA	YEA	YÖA
n > y	-	-	göynünden 12.174	-	-	-

"p" Ünsüzü

Metinler incelendiğinde Alpu ilçesi merkez ağızlarında ölçünlü Türkçedeki "p" ünsüzünün yerinde kimi durumlarda "b" ünsüzünün bulunduğu görülmüştür.

Ünsüz	ÇGA	DAA	GÖA	TAA	YEA	YÖA

p > b	bamıḳ 10.378	-	süsleyib 11.163	yabar 03.06	bazar 03.84	yābdıḳ 06.59

r ünsüzü

Metinler incelendiğinde Alpu ilçesi merkez ağızlarında ölçünlü Türkçedeki "r" ünsüzünün yerinde kimi durumlarda "l,n,s" ünsüzlerinin bulunduğu görülmüştür.

Ünsüz	ÇGA	DAA	GÖA	TAA	YEA	YÖA
r > l	selbes 02.98	-	-	-	faḳıllik 05.88	yamûllûk 06.100
r > n	-	-	-	-	ġıdan 08.241	-
r > s	-	-	büssürü 12.196	-	-	-

"s" Ünsüzü

Metinler incelendiğinde Alpu ilçesi merkez ağızlarında ölçünlü Türkçedeki "s" ünsüzünün yerinde kimi durumlarda "c,ş,z" ünsüzlerinin bulunduğu görülmüştür.

Ünsüz	ÇGA	DAA	GÖA	TAA	YEA	YÖA
s > c	-	-	-	-	ciğārayı 03.28	-
s > ş	-	-	-	-	Eşkişer'de 08.104	-
s > z	-	-	patetiz 12.126	-	herkez 08.198	-

"ş" Ünsüzü

Metinler incelendiğinde Alpu ilçesi merkez ağızlarında ölçünlü Türkçedeki "ş" ünsüzünün yerinde kimi durumlarda "h,j" ünsüzlerinin bulunduğu görülmüştür.

Ünsüz	ÇGA	DA A	GÖA	TAA	YEA	YÖA
ş > h	-	-	-	-	hindi 08.183	-
ş > j	-	-	yeTmij 11.06	-	-	-

“t” Ünsüzü

Metinler incelendiğinde Alpu ilçesi merkez ağızlarında ölçünlü Türkçedeki “t” ünsüzünün yerinde kimi durumlarda “ç,d” ünsüzlerinin bulunduğu görülmüştür.

Ünsüz	ÇGA	DAA	GÖA	TAA	YEA	YÖA
t > ç	-	-	geldikçen 11.165	-	-	-
t > d	daşını 14.84	-	tudduḳ 12.32	-	cenned 04.65	dene 06.52

“v” Ünsüzü

Metinler incelendiğinde Alpu ilçesi merkez ağızlarında ölçünlü Türkçedeki “v” ünsüzünün yerinde kimi durumlarda “b,f,m,y” ünsüzlerinin bulunduğu görülmüştür.

Ünsüz	ÇGA	DAA	GÖA	TAA	YEA	YÖA
v > b	barsa 02.29	-	-	bersin 01.170	-	-
v > f	-	-	fişneden 12.57	-	-	-
v > m	-	-	-	-	-	mā “var” 06.146
v > y	üyde 02.63	-	-	-	-	-

“y” Ünsüzü

Metinler incelendiğinde Alpu ilçesi merkez ağızlarında ölçünlü Türkçedeki “y” ünsüzünün yerinde kimi durumlarda “c” ünsüzlerinin bulunduğu görülmüştür.

Ünsüz	ÇGA	DAA	GÖA	TAA	YEA	YÖA
y > c	castıġ 2.284	-	-	cayasın 01.35	-	dirāfa “tarafa” 06.01

“z” Ünsüzü

Metinler incelendiğinde Alpu ilçesi merkez ağızlarında ölçünlü Türkçedeki “z” ünsüzünün yerinde kimi durumlarda “c,s” ünsüzlerinin bulunduğu görülmüştür.

Ünsüz	ÇGA	DAA	GÖA	TAA	YEA	YÖA

z > c	-	-	accıḳ 12.120	-	-	-
z > s	bişiris 10.279	bisim 14.26	yüssümüzü “yüzük” 12.34	-	biliyos 05.116	sāte “zaten” 06.22

Örnekler yer yetersizliğinden çoğaltılamadı ancak bütün örneklenen sesler sözcüğün başında, ortasında ve sonunda olabilmektedir. Türkçe ve yabancı sözcüklerde bu ses özelliklerini görmek mümkündür.

5. ALPU İLÇESİ MERKEZ AĞIZLARINDAKİ SESLERİN ÖLÇÜNLÜ TÜRKÇEDEN FARKLI OLUŞ NEDENLERİ

Alpu ilçesi merkez ağızlarındaki seslerin ölçünlü Türkçeden farklı olmasının beş nedeni vardır:

- Eski Türkçedeki kullanımı koruma
- dil gelişiminde ölçünlü Türkçeden önde olma
- ses olaylarıyla değişikliğe uğrama
- vurgulama
- göçler nedeni ile farklı bir soyun ya da boyun ağız bölgesine yerleşmesi

5.1. ESKİ TÜRKÇEDEKİ KULLANIMI KORUMA

Ses eski Türkçedeki aslını koruyor olabilir: ketilir 07.108 gibi.

5.2. DİL GELİŞİMİNDE ÖLÇÜNLÜ TÜRKÇEDEN ÖNDE OLMA

Dil gelişen ve değişen bir varlıktır. Ölçünlü dilin kuralları yazılı kaynaklara göre konulduğundan ve hep kurallara uygun olarak yazıldığından ölçünlü dilde sanki bir dönemin kullanımı donup kalır. Bu durumda dil, ağızlarda gelişimini sürdürür: guzum 04.50 gibi

5.3. SES OLAYLARIYLA DEĞİŞİKLİĞE UĞRAMA

Ses, ses olayları sonucu değişikliğe uğramış olabilir: düñürlü 05.99 gibi. Düşen sesler “ü” ünlüsünün uzamasına neden olmuştur.

5.4. VURGULAMA

Konuşan, dinleyicinin dikkatini çekmek için vurgunun süresini uzatmış olabilir: Elbisesinī, ayaḳḳabısınī, yazmasınī, terlini, çorabınī… Ne varsa işTe, ne lâzımsa. Başörtüsüne varınca ḳada götürdük. 12.29-30 gibi

5.5. GÖÇLER NEDENİ İLE FARKLI BİR SOYUN YA DA BOYUN AĞIZ BÖLGESİNE YERLEŞMESİ

Anadolu birçok uygarlıkları barındıran bereketli topraklara sahiptir. Tarih boyunca Hazar Denizi’nin kuzeyi ve güneyindeki topraklar, Uralların güneyi Batı’ya

açılan kapılar olmuştur. Göçü, neredeyse yaşam biçimine dönüştüren Türkler de Uralların güneyinden, Hazar Denizi'nin kuzeyinden ve güneyinden geçerek Batıya akmışlardır. Batıya göçenlerin büyük çoğunluğu da Anadolu'da kalmıştır. Gerçekte Anadolu Malazgirt'ten çok önceleri Türklere yurt olmaya başlamıştır. Malazgirt ile Anadolu'ya Türkler için kapı açılmamış, zaten açılmış olan kapı resmiyet kazanmıştır.

Anadolu'ya göçler yirminci yüzyılın başlarında da yoğunlaşmıştır. Bir yandan Rusya karışıktır, geleceklerini güvencede göremeyen Kafkas halkları ve aralarında pek çok Kafkas Türkü Anadolu'ya gelmiştir. Öte yandan Osmanlı batıda toprak kaybetmeye başlamıştır. Bu durumda yabancı topraklarda kalma korkusuyla daha önce Avrupa'da fethedilen topraklara yerleştirilen Türkler Anadolu'ya geri göç etmeye başlamışlardır. Bu göçte yalnız Türkler değil Batılı uluslardan da gelenler olmuştur.

Türklerde batıya doğru göç bir bakıma günümüzde de sürmektedir. Nedeni ekonomik ya da eğitim amaçlıdır.

Eskişehir bu göçlerden nasibini bol bol almıştır. Eskişehir'de yan yana iki köyün ağzı hatta dili diğerini tutmaz. Bir Türkmen köyü olan Yayıklı'nın batı komşu köyü Uyuzhamam yerli, kuzeydoğu komşu köyü Kızılsuvat Tatar, onun bir kilometre uzağındaki komşu köy Uzunburun Pomak, güney komşu köyü Balçikhisar Kürt'tür. Güneyde bir diğer sınır komşusu Topkaya köyü halkı ise Geygel Türkmeni'dir.

SONUÇ

Eskişehir'e devlet eliyle Bulgaristan ve Romanya göçmeni Türkler ile az da olsa Yunanistan göçmeni yerleştirilmiştir. Ayrıca Türklerin yanı sıra Karaçay Türkleri ve Kafkas haklarından Çerkesler ile Gürcüler de yerleştirilmişlerdir. Eskişehir'de göçenler için oluşturulan köylerin sayıca belki de en çoğu Alpu ilçesi sınırları içinde kalmaktadır.

Alpu'da farklı olan ilçe merkezinde yerlilerin yanı sıra daha 1936 yılından başlayarak devlet eliyle Tatarların, Göçmenlerin yerleştirilmesidir. Baraj inşaatı nedeniyle Mihalıççık ilçesinin Çalkaya/Ermenek ve Süleler köyleri sakinlerine de Alpu içinden yer verilmiştir. Böylece Alpu'nun insan mozaiğine birkaç renk daha katılmış olur. Son yıllarda hane sayısı az olmakla birlikte Doğu Anadolu'dan, Konya'dan, Kırşehir'den ve Afyon Emirdağ'dan da epey göç alan Alpu'daki ağızların ses özellikleri gelecek yıllarda daha da çeşitleneceğe benzemektedir. Alpu ilçesi merkez ağızlarındaki çok renklilik bu yüzdendir.

Alan araştırmasından çıkan sonuca göre Alpu İlçesi merkez ağızlarında ölçünlü Türkçeden farklı olarak:

• 3 tane a, 3 tane e, 3 tane ı, 2 tane i, 2 tane o, 1 tane ö, 2 tane u, 2 tane ü ünlüsü bulunmuştur.

• P, K, k, l, l, ñ, r, S, T, w olmak üzere 10 farklı ünsüz bulunmuştur.

• Ölçünlü Türkçede kullanılan ünlülerin ve ünsüzlerin Alpu ilçesi merkez ağızlarında ölçünlü Türkçeden farklı kullanıldığı belirlenmiştir.

Bu farklılık beş nedene bağlanmıştır. Bunlar:

• Eski Türkçedeki kullanımı koruma,

• dil gelişiminde ölçünlü Türkçeden önde olma,

• ses olaylarıyla değişikliğe uğrama,

• vurgulama,

• göçler nedeni ile farklı bir soyun ya da boyun ağız bölgesine yerleşmesidir.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

Komisyon, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türk İlmî Transkripsiyon Kılavuzu, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul. 1946.

İşcan, Nejat, Fotoğraflarla Eskişehir Tarihi, Eskişehir, 2003.

TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZLARINDA SES TÜREMESİ VE AĞIZ TASNİFLERİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Nadir İLHAN*

Giriş

Ağızları illerin idari sınırlarıyla sınırlandırmak veya illerin idari/siyasi sınırlarını bir ağız bölgesi olarak göstermek çoğu zaman doğru bir tespit olmayabilir. Çünkü aynı il sınırları içerisinde farklı ağızlar olabileceği gibi, farklı illerde aynı ağız özellikleri görülebilir. Bu incelemede değerlendirilen çalışmalar bir ilin tamamını kapsamadığı için tablo ve haritalardaki veriler de bu manada bir kesinlik arz etmeyebilir.

Bugün yazı dili olan yirmiden fazla lehçe/şivesiyle Türkçe geniş bir coğrafyada kullanılmaktadır. VII. yüzyıldan itibaren yazılı metinleriyle farklı coğrafyalarda dallanarak, lehçe ve şivelerine ayrılarak varlığını devam ettiren Türkçe, dünya dilleri içerisinde de en eski, en köklü diller içerisinde yer almaktadır.

Lehçe, şive ve ağızların oluşmasında, dilin kelimelerde meydana gelen ses olayları yanında bir kısım gramer şekillerindeki – yapım ve çekim eklerinde- farklılaşmalar ve kelime hazinesinde değişmeler gibi çeşitli etkenler rol oynamaktadır.

Yazı dilinin temelini oluşturan ve standart dil hâline gelen ağızdan farklı olarak yazı diliyle aynı bölgede veya saha içerisinde kullanılan ve yazı dilinden farklılıklar arz eden ağızlarda görülen farklılaşmaların ağırlıklı noktası belki seslere dayalı olarak ortaya çıkan şekillerdir. Bunların bir bölümünü de ses türemesi dediğimiz ses olayı oluşturmaktadır.

Ses olaylarından biri olan ses türemesi açısından Türkçeye baktığımızda, bazı sesler yazı dili olan lehçe ve şivelerde **kalıcı** bir şekilde türemekte, bazı sesler ise yazı dili hâline gelememiş olan ağızlarda, bölgeden bölgeye değişebilen ve yazı diline aktarılmayan **geçici** ses türemeleri şeklinde görülmektedir.

Türkçede ses türemeleri ünlü ve ünsüz türemesi şeklinde görülmektedir. Ünlü ve ünsüz türemeleri de standart dilden sapmalar olup, kelimelerin başında, ortasında veya sonunda kelimenin aslında olmayan bir sesin kelimeye ilave edilmesi olayıdır.

Ünlü Türemesi

Ünlü türemesi türeme yeri açısından, kelime başında (arakı, ırakmat, irecep, orus/urus, ürya), ortasında (azacuk, diyeze, gıravat, akıl, kumur, börük) ve sonun-

* Yrd. Doç. Dr., F.Ü. Fen Edebiyat Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Böl., ELAZIĞ
nilhan1@firat.edu.tr nadirilhan@hotmail.com

da (afışa, kence, hamı, ali, deyoru) olmak üzere üç kategoride gerçekleşmektedir.

Ünlü türemesi olayının daha çok alınma kelimelerde meydana geldiği görülmektedir. Türkçede " r, l " ünsüzleriyle kelime başlamadığından (ses taklidi kelimeler hariç), kelime başında (daha çok dar ünlülerin türediği görülmektedir. Yan yana gelen ünsüzler arasında da iç ünlü türemesi meydana gelmektedir. İç ünlü türemesinde de daha çok dar ünlüler olmak üzere şu ünlülerin türediği görüldü: **"-a-, -e-, -ı-, -i-, -u-, -ü-, -o-".** Son sesteki ünlü türemeleri de daha çok alınma kelimelerde görülüyor. Bazı örneklerin Türkçe kelimelerde meydana gelmiş olmasını en az çaba yasası, dilin kendi iç tarihi gelişimi ile açıklanabilir.

Nevşehir yöresinde, Türkçe kelimelerin başında bulunmayan bu seslerden l ve r ünsüzleriyle başlayan yabancı kelimelerde çoğunlukla bir i- ön türemesiyle Türkçeye aykırılık durumunun giderildiğini Zeynep Korkmaz şu örneklerle bildirmektedir. "*ilâzım*, *irâbe*, *irahat*; *irat*; *irâtlıh*; *ileğan*; *ilân*; *ilimon*; *ileşber*; *ilenger*; *iricâ, irey"*[1] vb. gibi.

Ünlü türemesi konusunda Tahsin Banguoğlu da "r, l, n akıcı ünsüzleriyle başlayan yabancı kelimelerin önüne dar ünlülerden birinin gelmesi, Anadolu ağızlarının umumi karakterini belirleyen yaygın hadiselerden biri durumundadır"[2]

Ünlü türemesinin sebepleri :

1. Türkçede kelime başında bazı ünsüzlerin bulunmaması dolayı ünlü türemesi. Başka dillerden alınan ve Türkçe kelimelerin başında bulunmayan ünsüzlerin başında, Türkçeye aykırı olan bu durumu ortadan kaldırmak için bir ünlü türetilmektedir. Bu sebep Gemalmaz tarafından da "*Diğer Türk şivelerinde ve Anadolu ağızlarında kelime başında akıcı özellikle sızıcı ünsüzlerin kurallı bir şekilde bulunmayışı veya başka dillerden alınma akıcı ve sızıcı ünsüzlerle başlayan kelimelerin önünde genellikle dar ünlülerden birinin türetilmesi…*" şeklinde belirtmiş ve *"urum, urus (rus), urup, ürüşan, urba (it. roba = elbise), ülüzgar; erişde (F. rişte), oruş (F. ruze), orusbi, ırza (rıza), uruhban (ruhban)*"[3] gibi örnekleri vermiştir.

Türkçede tabiat taklidi dışında Türkçe kelimelerin başında r ve l ünsüzlerinin bulunmadığını, bu ünsüzlerle başlayan alınma kelimelerin başında bir ünlü türediğini belirten Buran "Türeyen ünlüler ise, genellikle dar (ı, i, u, ü) ünlüleridir. *irast* "rast" (XXHI-65), *urusu* "rusu" (XXVII-16), *irenkliydi* "renkliydi" (XXIII-49), *irazı* "razı" (XXIII-2), *ilazım* "lazım" (L-l 12)."[4] demek suretiyle bu seslerden önce de dar ünlülerin türediğini göstermiştir.

Rize İli Ağızları'nda kelime başında ünlü türemesi olayı çok yaygın görülmemekte, bu olay "Rize ili ağızları ise, bu konuda yazı dilimize yöndeş bir tutum

---

1 Zeynep Korkmaz, **Nevşehir ve Yöresi Ağızları** TDK Yay. Ankara 1963, s.65.
2 Tahsin Banguoğlu, **Türk Grameri (Sesbilgisi)** TDK Yay., Ankara 1959, s.117.
3 Efrasiyab Gemalmaz, **Erzurum İli Ağızları,** TDK Yay., Ankara 1995, s.143-144.
4 Ahmet Buran, **Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları** TDK Yay., Ankara 1997, s.47.

izlemiş ve hadiseye pek az örnekle katılmıştır: urusc'a < Rusça, urum < Rum." [5] söz ve örnekleriyle ifade edilmiştir. Yukarıdaki ifadelerden ve verilen örneklerden de anlaşıldığı üzere Rize ağzında kelime başında dar yuvarlak u, ü ünlüleri türemekte, diğer ünlülerin kelime başında türemesi görülmemektedir.

Yuvarlak ünlülü kelimelerde kelime başında ünlü türemesi, kelimelerdeki ünlülerin özellikleri de dikkate alınarak *u,ü* ve o,*ö,* ünlülerinden biri getirilmektedir. "urum, urumeli, üryasında, üleş"[6], "*uruba (51-8); ürye 'rüya' (65-9, 12, 14); ölüzgar 'rüzgâr' (58-17) gibi." "ürüsdem, üleşim, urus, ürüyamda"*[7]

2. İç ya da son seslerinde çift ünsüz bulunan bazı kelimelerdeki söyleniş zorluğunu ortadan kaldırmak amacıyla iki ünsüz arasında dar bir ünlünün türetilmesi. Türkçenin ses özelliklerinden dolayı hece başında iki ünsüzü birlikte boğumlamaya elverişli olmaması nedeniyle, alınma kelimelerden iki ünsüzle başlayanların önünde, bölgelerimiz ağızlarında dar ünlülerin türediği görülmektedir. Erzurum İli Ağızları'nda bu tür kelimeler ve örnekleri "*Örneklerimizin bütünü (s) ünsüzüyle başlayan kelimelerdir: isdasiyon (fr. station = istasyon), isgele (it. scala = iskele), isdol (rus stol = masa), istikan (rus. stakan)*"[8] şeklinde gösterilmiştir.

3. İç seste yan yana bulunan fakat iki ayrı hece boğumlanan ünsüzler arasında da bir ünlünün türemesi. Bu durum daha çok hece başında r ünsüzünün bulunduğu kelimelerde r'nin özelliği dolayısıyla ortaya çıkmaktadır. Korkmaz'ın örneklediği bu tür kelimeler: "*ediraf (17-1; 45-41; 48-8); (pıduret (43-3); afiyon (34-16); gadiro 'kadro' (29-72); metiro 'metre' (62-77)*[181] *vb.*"[9]

4. Son seste meydana gelen ünlü türemesinin pekiştirme sebebiyle ortaya çıkmış olma ihtimalini Günay şu sözleriyle dile getirmektedir: "*a ve e ünlülerine takabül eden bu türeme, tekit göreviyle ekleşmiş eski hitap edatının izlerini taşımaktadır.*"[10]

Son seste ünlü türemesi olarak kaynaklarda gösterilen bir kısım –a /-e, -u/-ü ünlü türemesi örnekleri –*eserlerde yer aldığı için aşağıda türeme örnekleri olarak gösterilmekle birlikte-* aslında bir ünlü türemesi olarak kabul edilmeyebilir.

'varıyoru **FA** duruyoru, bakıyoru **AMA;** atıyoru (Man.Kul.), ıstõru (Man. Kul.), deyoru (Den.Tav.), ġovleyoru (Den.Acp.), āşam otuyoru… **GBAAS'** gibi örneklerde kelime sonunda yer alan –u sesi, bugünkü –yor şimdiki zaman eki üzerine –u ses türemesinden ziyade, Eski Türkçedeki 'yoru-' yardımcı fiilinin geniş zamandaki çekimiyle ortaya çıkan ve şimdiki zaman görevinde de kullanılan

---

5 Turgut Günay, **Rize İli Ağızları** (İnceleme Metinler Sözlük), KB Yay. Ankara 1978, s.74.

6 Özlem İlaslan, **Adana İli Yüreğir ve Yöresi Göçmen Ağzı,** E.Ü. Sos.Bil. Ens. Kayseri 2005, s.22. (yayımlanmamış yüksek lisans tezi)

7 Sedat Balyemez, **Ankara Evren ilçesi Ağzı**, G.Ü. Sos.Bil. Ens. Ankara 2004, s.32. (yayımlanmamış yüksek lisans tezi)

8 Gemalmaz 1995: 144.

9 Korkmaz, 1963: 67.

10 Günay 1978: 74.

yapının içerisindeki benzeşen seslerden –ur'un düşmesiyle ortaya çıkan –yor kip ekinin bir önceki aşaması olarak belki sadece –r sesinin düşürülmüş şeklidir. Yani burada bir –u türemesinden ziyade sondaki –r'nin düşmesi ve –u-'nun korunması söz konusudur denilebilir.

Kelime başında ünlü türemesi:

a-/e-

Erceb, erişberlik, **KYA**; erecep, **EdİA**; ellani, erceb **KıYA**; erişde, **KMİA**; erezillik, **KaYA**; alaman **GKA;** erezil **AÇDİA**; ereçel **BİSİKAA**; arakı **MİA;** arakı **AYA**; aragı **AKGSYA,** elayıh **ErYA.**

ı-/i-

Irza (rıza), isdol, istikan, **EİA;** *ilâzım Irâbe* 'Rabiye' *irahat*; *irat*; *irâthh* ; *ileğan, ilân*; *ilimon*; *ileşber*; *ilenger*; *iricâ*; *irey, ıraf, ıramazan, ıray, ırızıh, ırıza* **NYA;** ilazım, ileş, ilimonata, irek(renk), iratsız, ıraman **KYA;** ırast, irenkli, irenkli, irazı, ilazım, **KBAYA;** ileyen, ilazım, ilâna, irahat, irametli, ırakı, ilezirlik, ileçberlik, **EdİA;** Irahatsız, irenKler **KA,** Irasgele, ilân, ırazı, ırahmedli **SAA;** Ilaf, ırahat, sonıra, **FA;** İlazım, ireng, irahı, İrevan, irahat, **KİA;** İlazım, ireçberlik, irkat, ilenger, ireçel, irezil, iradyo, ıramazan, ırahatlıh, ılaf, ırışvan, **KıYA;** Irzagile, sızılar, ırızgımız, irezil, **GBA;** Irafda, irez, ilne, ilnnerin, irâmetli, ilazım, **KMİA;** İleşber, ireKler, iliman, iriyhan, ilan, irametli, ilenger, iresim,ilazım, ilana, ıramazan, ıradyo, ırahat, ısıcah, ırazı **KaYA;** İrametli, ileçperlik, ilazım, **GKA;** Iramatlı, ırazi, Iramazan, irezillik, ireng ilana, ileşber, ilimon **AÇDİA;** İlegen, ireçel, ıraat **NiYA;** Irasgemiş, ileyen, ileğen, ilimon, irecep ırahat **BİSİKAA;** Irahat, ıraf, ırakı, ırızg, iras gel-, irametlik, ireyis, ireçber, ilazım, iramazan, ilana, iresim, kadiro, metiro **YİÇA;** İresmi, ileşber, irenK, inar, irametlik, ilana, irezil, ıraTsız, ırza, ırfaT, ırmazan **AMA;** Irahat, ırast, ırahmat, ılayıh, ırızgı, iramazanda, ileş, ilehber, irenkli, irecel, ilazım, irezil **MİA;** ıradoyo, ırahi, ırazı, ırahat, ırızğmı, ıramazan, irahmetlig, ileşber, irahat **ErYA,** İreçbellik, ıras, ırazı, ırahat, ırazı, ilazım, **SİA;** sıÇırir, hepisi, apartıman, emice, film, tiren, **VMKA**; İkitap, ilazım, ireçber, irezil, ilen **ÇİYA; ı**ramazan, **ı**rahatsız, **i**recep **DA;** İradsız, ıradlıh, ıras, ilazım, irahmed, ireçel **SiİA;** irehan **AYA**; irehan, ilayıh; **AKGSYA** irehmed, irecep, irazı, ilazım, irast **EİAğ**; iremezen, ireşit, iremzi, irahat, ileşber, ilimon, ilüzgar, iraslamak **GKAYA;**

-o/-ö

örüzge **KYA,** ölüzgar **NYA,** örüzger **FA;** örüzgar, **KMİA;** örüzgar **KaYA;** ölüzgar **AÇDİA;** örüzge, gollestorol **AMA,** örüsger **ÇİYA**

u-/ü-

Urum, urus, ülüzgar, ürüşan buluz, **EİA;** uruba, ürye, üleş **NYA,** Uruba, urumanya, urus, uruz, urumelli, ürya, ürüzgar, üleş, **KYA,** urus **KBAYA;** Urumnar, urus, ürüya, **EdİA;** Urumeli, ürüya **KA;** Ürüsüm **SAA;** Urus, uruf, ücüre, **KİA;**

Urusdan, urumlar, ürüya, üleş, ülüzgar, **KıYA;** Uruma, üryamda, **GBA;** Üryamı, uruysa, **KMİA;** Urum, ürya **KaYA;** Uruh **AÇDİA;** Urusyelen, urhuna, üryasını, **AMA;** Urus, uruya, urum, üleşi **MİA;** Ürüyasında, **SİA;** Uruysa, ürya **VMKA;** Ürüya **ÇİYA; u**rum , **u**ruhumuzu **DA;** Urus/(Rus), urusğat, ürüyal, ürüşan, ürüzger **ErYA;** ürüya **SiİA;** urus, urum, ruba > uruba, rub'> urub **GKAYA;** urusća, urum **RİA**; urum, uruba (ruba), urus, urub (rub) **EA**; ürüşan (ruşen), ürüzgar **EA**; urusc'a, urum **RİA.**

Kelime ortasında ünlü türemesi:

-a-/-e-

mederese, alaman, diyeze, yalanız, metire, , **EİA**; anatalya, taraktör, masaraf, alamanya, **KYA;** Alamaniya **KBAYA**; metere, alamandan **EdİA**; Alamanya, göçemenlik, **KıYA**;, tiyezem, **KMİA**; alamannar **KaYA**; Alaman **AÇDİA**; masaraflı, yalanız, sekizen, dokuzan **AMA**; moderen **MİA**; alaman **SİA**; hırtalah, degeneK, teyep **VMKA**; şeherin **SiİA**; yalanız, perefösör **AKGSYA;** yalanĝız **AYA**;

-ı-/-i-

tırahdor, şeyıh, film, afiyon, agasiya, eşiya, gamıyon, gadasdiro, apartıman, santıral, antıraman, sıccıra-, tısıla- **EİA;** *ediraf, metiro, afiyon, gadiro* **NYA,** apartıman, akıraba, sofıra, kısırak, ediref, tiren, mecibur, temsili **KYA;** pılan, tıren **KBAYA;** tekirar, titirer, etiraf, telgıraf, **EdİA;** gıram, sıpor, bıranş, pıres, kıral, fıreng, kıredi, apartıman, **UMA,** yalınız **KA;** emice, metire, masıraf **SAA;** sonıra, **FA;** İlazım, ireng, irahı, İrevan, irahat, **KİA;** titiremiş, filimini, ediraf hasireti, haziret,, azirayilğıram, ğıral, bamıya, gamıyon **KıYA;** metire, ediraf,ğadeni tirene **GBA;** amıca, metire, gompile, ediraf, piretik, idiris **KMİA;** tılısım, mızıraK, masıraf, gısırağ, tiren, ezirayilediraf, iradiyo, metire **KaYA;** amıcam **GKA;** Alımanya, beliki, tırakdör **AÇDİA;** kadiro, metiro **YİÇA;** masıraf, gıral, gıbırız, cıbılah, alımanye, sitires, pilastik, tiren, kompile, pilaka, sipor **AMA;** amıcası, masıraf, anıcah, edires, tekirar, ediraf **MİA;** Asiya, madirese, çiFitçiyi, kıriS, sıpor, **SİA;** metire, pilasdik, tiren, sekizen, **ÇİYA;** varımış , **DA;** etıraf, adıres, patıron, hepisi, **SiİA;** tıraş, müsılman, tiraktör, pilaga, gıral **AKGSYA;** tırafik, vahıdı hepisini **AYA**; sıçıri, hapısını, ditıramā, hazırat, masıraf **EİAğ**; Tırabzon, aḥıl (akl) Antaliye, Kütahiye, etiraf, film, fasuliye, mesiraf **GKAYA;** Tírabizanli Afiyon, dilisim < tılsım, yirimi < yirmi **RİA**; Tırabzan etraf > etiraf, komisiyon, mesiraf **EA**.

-o-/-ö-

gontorol **EİA**, tiretora (tiyatro) **KYA**; gollestorol **AMA,** kontorol **EA**;

-u-/-ü-

buluz, zülüf, löküs, bokus, hobbula-, üfüle- **EİA;** alafuranga, konturol, topurak, bükürec, ücüret **KYA;** gaduro, **EdİA;** gurup **UMA;** amuca **SAA;** Gübüre, gümürük,, locuman **FA;** huşum, pulan, **KİA;** apartuman, guruba, külüçe **KıYA ;** lüküs, radduyo, **KMİA;** guduret, meturu, çomura (Çumra) **KaYA;** Konturol,

mecubur **AÇDİA;** Podura, gudüret **YİÇA;** guduret, gübüre, köpürü, löküs **AMA;** guduret, gürüler, hücüre, ücüret **MİA;** sonura **SİA;** paturon, raduyo, dokuzan **ÇİYA;** apart**u**man, **DA;** apartumanda, buyurun, yumuruḥnan **EİAğ**; davuşan **GKAYA;** konturol **RİA**;

Kelime sonunda ünlü türemesi:

-a/-e

egere, megere**, EİA**; bi yandana, erkendene, **KYA**; gadıra, severe, sonacima, sopalarlana, gidikene, çıkarkana **EdİA**; Zatana, kadara **UMA**; derkene, gadara **KA**; dururhana **KıYA**; sandıha, giderkene **KMİA**; giderkene, gârime,cumaya, gariya **KaYA**; giderkene, varkene, yaparkene **GKA**; giderkene **AÇDİA**, giderkene, gelirkene **NiYA**; ağlarkene, atlayışkene, gelürkene **YİÇA**; aşlakana, sağkana, alısama **AMA**; mezera **MİA**; gelürkene **ÇİYA**; derkene, yatarkene **SiİA**; ġoyacaḥkene, zetene **EİAğ**; anca'ka, egere < eğer **RİA**;

-ı/-i

Güvegi, eveli, ağabegi **EİA;** temsili **KYA;** hemi **SAA;** Asiya **KİA;** delibaşı **KaYA;** çalışyari, oluyari, gadarı, **SİA;** hepı **AKGSYA;** eveli **EİAğ**

-u/-ü

varıyoru **FA,** ömürü, **KMİA;** donuyu **KaYA;** duruyoru, bakıyoru **AMA;** Şimdiki zaman eklerinin üçüncü tekil kişi çekiminde: atıyoru (Man.Kul.), ıstõru (Man.Kul.), deyoru (Den.Tav.), ġovleyoru (Den.Acp.), āşam otuyoru (Den.Acp.), dūmäyoru (Ay.Boz.), gi'meyoru (Ayd.Boz.), āleyoru (< aġta, Ayd.Boz.), ġatıyoru (Muğ.), dökülmeyoru (Muğ.), gülüyoru (Muğ.) **GBAAS**

	a-/e-	-ae-	-a/-e	I-i	-I-i	-I-i	o-ö	-o-	o/ö	u-ü	u/ü	u/ü
EİA Erzurum		■	■	■	■	■	■	■		■	■	
NYA, Nevşehir				■	■		■			■		
KYA Kütahya	■	■	■	■	■	■		■		■		
KBAYA Elazığ		■		■	■					■	■	
EdİA Edirne	■	■	■	■	■					■		

DiyA Diyarbakır												
ZBKİA Zon.Bar. Karabük												
UMA Urfa												
KA Adana												
SAA Adana												
FA Muğla												
KİA Kars												
KıYA Kırşehir												
GBA Gaziantep												
KMİA Kayseri												
KaYA Karaman												
GKA Balıkesir												
AÇDİA Denizli												
NiYA Niğde												
BİSİKAA Bilecik												
YİÇA Çankırı												

AMA, Aydın		■	■	■	■	■		■			■	■	
MİA Malatya	■	■	■	■	■	■					■	■	
SİA Sakarya		■		■	■	■					■	■	
VMKA Van		■		■	■	■					■		
ÇİYA Çorum			■	■	■	■		■			■	■	
DA Hatay				■	■	■					■	■	
ErYA Erzincan	■	■	■	■	■	■	■				■	■	■
SiİA Sivas		■	■	■	■	■	■				■		
AKGSYA Adıyaman	■	■	■	■	■	■	■				■	■	■
GKAYA Gümüşhane				■	■	■					■		
RİA Rize			■	■	■						■	■	

Ünsüz Türemesi

Ünlüyle biten kelime köklerine ünlüyle başlayan ekler eklenirken ünlü çatışmasını önlemek için, söz konusu ünlüler arasına yazı dilinde olduğu gibi konuşma dilinde, ağızlarda da bir **koruyucu ünsüz** getirilmektedir.

Bunun dışında ağızlarda çeşitli şekillerde kelime başında, ortasında ve sonunda da ünsüzlerin türediği de görülmektedir.

Türkçede ses taklidi dışındaki bazı ünsüzler kelimelerin başında kullanılmamaktadır. Muharrem Ergin Türkçede kelime başında bulunmayan bu sesleri "c, ğ, l, m, n, ň, r, v, z"[11] sesleri olarak göstermiştir. Ancak Ergin'in kelime başında bulunmayan ünsüzler olarak gösterdiği bu ünsüzlerden bir kısmıyla bugün Türkçe kelimeler başlamaktadır. n'li soru kelimeleri, var, var-, ver- gibi b-den değişimle

[11] Muharrem Ergin, **Türk Dil Bilgisi**, Bayrak Basım Yayın Tanıtım, İstanbul 2005, s.59-62.

ortaya çıkan kelimeler ve ses taklidi bir kısım kelimeler bu seslerle başlamaktadır. Bu tür kelimeler dışında kalan pek çok kelimede Türkçenin yapısına aykırı olan bu durum, alınma pek çok kelimede görülmektedir. Yazı dilimizde olduğu gibi Türkiye Türkçesi ağızlarında da kelime başında bir ünlü türetilmek suretiyle bu aykırı durumun ortadan kaldırıldığı görülmektedir.

János Eckmann, Türkçede ünsüz türemesi konusunda yazmış olduğu makalelerinde[12] ünsüz türemesinin sebebi olarak ünsüzlerin boğumlanma hareketleri arasındaki senkronizmin bozulmasına bağlanmakta, şöyle demektedir. "*Sekunder konsonantlar türemesinin sebeplerini izaha çalışan fonetikçiler çeşitli nazariyeler ileri sürmüş bulunmaktadırlar. Biz bunlar üzerinde duracak değiliz. Umumiyetle konsonant türemesinin başlıca sebebi olarak, boğumlanma hareketleri sırasındaki sinkronizmin bozulması kabul edilmektedir.*"[13] Eckmann, Türkçede ünsüz türemesi olayını da iç ve son seslerde *d,t,n,m,b,p* türemeleri şeklinde göstermektedir.[14]

Leylâ Karahan Anadolu ağızlarında pek çok ağız araştırmasında kelime başı ve ortasında en çok türeyen seslerden biri olan "y" ünsüzü hakkında "y ünsüzü akıcı ve yarı ünlü olma özelliğinden dolayı ağızlarda kolay eriyip düşebilen bir sestir."[15] demekte, y sesinin düşme eğilimine dikkat çekmektedir. Ancak Karahan'ın belirttiği bu durumun aksine, bu ses taradığımız Anadolu ağızları üzerine yapılan bazı çalışmalarda, Türkçe kelimelerde kelime başında türemektedir. y'ye benzer yarı ünlü olma niteliğine sahip olduğu için kolayca eriyip düştüğü kabul edilen bir diğer ses de "h" ünsüzüdür. H ünsüzü de y ünsüzü gibi Türkçe kelimelerde kelime başında türemektedir. Alınma kelimelerde de kelime başında ve kelime içinde bir kısım kelimelerde türemektedir.

Vurgu dolayısıyla ortaya çıkan **ünsüz ikizleşmesi** de sonuçta ünsüz türemesi olarak değerlendirilebilir. Çünkü burada da kelimenin aslında olmayan bir sesin vurgu veya uzun ünlünün tesiriyle veyahut başka bir sebeple kelime içerisinde türemesi soz konusudur. Mesela Elazığ yöresinde hep kelimesinin hepbi şekli kullanılmaktadır ki buradaki –b-/-p- ünsüzü de bir türeme olmalıdır. Leylâ Karahan'ın "Anadolu ağızları için ayırıcı olan, patlayıcı "k, d, t, b, p" ünsüzlerinin iki ünlü arasında ikizleşmesidir."[16] diye belirttiği ünsüz ikizleşmesi Türkiye Türkçesi ağızlarında yaygın olarak görülen bir ses olayıdır.

Bu olayın kelimelerin bir kısmının asli ses yapısıyla ilgili olması gerektiğini söyleyen Karahan'ın aktarımıyla Talat Tekin de bu konuda, "ikizleşme daha çok kelime içindeki asli ve ikincil uzun bir ünlünün varlığı ile izah edilebilir."[17] demektedir. Zaten Türkçe içerisinde, örneğin Türkiye Türkçesi ağızlarında içe-

---

12 János Eckmann, "Kelime Ortasında Anorganik B, P ve M'nin Türemesi" Türkiyat Mecmuası X, (1953), s. 313-320; "Türkçede D, T ve N Seslerinin Türemesi" TDAY-B 1955, s.11-22.

13 Eckmann 1995: s.22.

14 Eckmann 1953: 311-320; 1995: 11-22.

15 Leylâ Karahan, **Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması**, TDK Yay., Ankara 1996, s.31.

16 Karahan 1996: 32

17 Karahan 1996: 32.

risinde uzun ünlü bulunduran bir kısım kelimelerde, kelimenin ikinci hecesinin başındaki ünsüzün ikizleşmeye uğradığı görülmektedir. Anadolu Ağızlarının Sınflandırması'nda konuyla ilgili "dokkuz, dokguz yeddi, sekkiz, seggiz, sekgiz, ikki, ottuz, büttin, sakkal, sakgal, makgas, makkas, zobba, sabbah, saggat, oddun, yokguş…"[18] gibi pek çok örneğin ağızlarda olduğu örneklenmiştir.

Nevşehir ve Yöresi Ağızları'nda: "y ve h"[19] ünsüz ön türemesi yanında "d, t, n" ünsüzlerinin de türemesini "Bu olayın serpintilerini tek tük **d,t,n** türemesi şeklinde Nevşehir ağızlarında da bulmaktayız: *peynir* < *F* > Nevş. *pendir; meclis / mencilis (Karamanlı Ağzı* 200.); *bilezik / bilenzik* (61-25); *meşhur / menşur, gibi / gibin* (61-26); *radyo / radyon* (19-18); *izahat / inzahıt* (4-21); *belki / bekit* (9-11) v.b." [20] demek suretiyle belirten Korkmaz türemeleri örnekleriyle göstermiştir. Korkmaz ayrıca yabancı kelimelerdeki ünlü çarpışmasını önlemek için, iki ünlü arasına *h,y* sesleri yanında *ğ sesinin de* **koruyucu ünsüz** olarak getirildiğini *sual / suğal* (29-105) ; *saat/sahat* (25-9; 45-76); *fiat/fiyet* (62-64) örnekleriyle göstermiştir.

Korkmaz, "*ne, ney / neyin* 'ne' (14-13); *gayrı / gayrın* (14-27; 23-20); *idi / idin: geldidin* (27-8);" gibi örneklerde görülen kelime sonlarındaki -n türemesinin sebebini de, anorganik bir türeme olmayıp, her hangi bir morfolojik şekle benzetme yoluyla, veya herhangi bir ekin kalıntısı olduğunu düşünmekte, bu konuda Ercilasun da aynı görüşü paylaşmaktadır.

Ünsüz türemesinin sebepleri:

1. Kelime başı ünsüz türemelerinin sebebi daha çok vurgu dolayısıyla meydana gelmektedir. Bu konuda Ercilasun da "*Ön türemelerin ise daha çok vurgu sebebiyle meydana geldiğini sanıyoruz*."[21] demek suretiyle bunun türemenin bir sebebi olabileceğini dile getirmiştir.

2. Koruyucu ünsüz göreviyle ünsüz türemesi: Bağlantılı durumdaki iki komşu kelimenin son ve ön ses ünlüleri arasında bir ünsüz türemesi. Bu ses iki ünlü arasında koruyucu ünsüz görevi yapmaktadır. Korkmaz bu sesin "iki ünlü arasında bir geciş sesi niteliğinde ve koruyucu ünsüz görevinde" olduğunu söylemekte ve Kars ağzı için "*oğ^insanın 'o insanın' (12-1); bi buğ^oğretmen (12-41); elindeğ^_,ossa (12-50); neğ^olacah (12-57); oğ^adam (14-49); ireşberlin boşuğ^olur mu? (57-12); suyağ^,iner (57-31) v.b.*"[22] *örneklerini sıralamaktadır.*

3. Alınma kelimelerdeki ikiz ünlüden kaçınmak amacıyla ünsüz türemesi: Kelime içindeki iki ünlü arasında h, y, … gibi ünlüler türemektedir. Sahat, şiyir, ayit vb. gibi. Bu konuda Ahmet Buran da "*y ünsüzü iç seste genellikle yan yana bulunan iki ünlü arasında türemektedir. Bu çift ünlülü kelimeler yabancı*

---

18 Karahan 1996: 33.
19 Korkmaz 1963: 83-84.
20 Korkmaz 1963: 101.
21 Ercilasun 2002, 140.
22 Korkmaz 1963: 67.

kelimelerdir veyahut da fonetik değişmeler sonucu çift ünlülü hale gelmiş Türkçe kelimelerdir."[23] dedikten sonra *ismayil* "İsmail", *ayiT* "ait" gibi örnekleri vermiştir.

4. Bir diğer sebep de Ercilasun tarafından "*Sondaki türemelere gelince, bunlar, ya analojik tesirlerle meydana gelmiştir; ya da eski Türkçedeki n'li eklerin kalıntılarıdır."*[24] şeklinde ortaya konulmuştur.

Türkiye Türkçesi ağızlarında ünsüz türemesi olayı, bütün bölge ağızlarında görülmektedir.

Ünsüz Türesinin Yerleri

Ünsüz türemesine türeyen ünsüzün yeri açısından bakıldığında kelime başında, kelimenin içerisinde ve kelime sonunda olmak üzere üç yerde görülmektedir. Ağızlar üzerine yapılan çalışmaların bir kısmında da türeyen ünsüzler, türeme yerlerine göre örnekleriyle gösterilmiştir. Kars İli Ağızları'nda da ünsüzlerin türeme yerleri konusunda Ercilasun şöyle demektedir. "*Kars ağızlarında, h, y, r gibi boğumlanması zayıf olan ünsüzler daha çok kelime başında ve ortasında; n, m gibi burun akıcıları ise kelime sonunda türemektedirler."*[25]

Ercilasun'un yukarıda belirttiği "*h, y, r gibi boğumlanması zayıf olan ünsüzler daha çok kelime başında… türetildikleri"* yargısına kelime başı r- ön türemesi açısından diğer ağız çalışmalarından örneklenememektedir. İç türemede de r'nin çok yaygın bir türeme de olmadığı görülmektedir.

Efrasiyab Gemalmaz ünsüz türemesini dört grupta değerlendirmektedir. Gemalmaz'ın ortaya koyduğu dördüncü madde ünsüz türemesi olmaktan ziyade, yazı dilimize aykırı olan bir kısım seslerin korunması veya başka bir sese dönüştürülmesidir. Türeme yerine göre ünsüz türemesi ile ilgili olarak Gemalmaz şöyle bir sınıflama yapmaktadır: "*1. Kelime başında ünsüz türemesi, 2. İkili ve ikiz ünlüler arasında ünsüz türemesi, 3. Kelime ve hece sonunda ünsüz türemesi, 4. Aydın konuşmasına bakarak olduğu gibi veya dönüştürülerek korunmuş ünsüzler."*[26]

Kelime başındaki y ünsüzünün bir türeme mi yoksa düşme mi olduğu bazı eserlerde tartışılabilmektedir. Eski Türkçe dönemi metinlerinde ikili şekillerin (ıryır, igit-yigit vb.gibi) olması bu konudaki görüş farklılığının temelini de oluşturmaktadır. Günay da "Birçok örnekte, ön ses y ünsüzünü ilgilendiren hadisenin türeme mi yoksa düşme mi olduğunu kesinlikle anlayabilmek zordur."[27] demek suretiyle bu konudaki tereddütü de dile getirmektedir. Ayrıca Günay kelime sonunda türeyen m ünsüzünün de Eski Türkçedeki yime , Karahanlı Türkçesindeki –ma –me biçiminde kullanılan pekiştirme edatının kalıntısı olabileceğini de dile

---

23 Buran 1997: 48.
24 Ercilasun 2002, 140.
25 Ahmet B. Ercilasun, **Kars İli Ağızları**, TDK Yay., Ankara 2002, s.139-140.
26 Efrasiyab Gemalmaz, **Erzurum İli Ağızları,** TDK Yay., Ankara 1995, s.202
27 Günay 1978: 95.

getirmektedir.

Gemalmaz'ız 4. maddede verdiği türeme sebebi ve örnekleri de aslında bir türeme değildir. Bunlar Eski Türkçedeki şekillerin korunması veya ses değişimine uğraması sonucu ortaya çıkan şekillerdir. Örneğin "ağrıhli (<etç. ağrığlı), boyah (etç.boyag); Arapçadan alınan i'tibar'ın ehtibar şeklinde, meta' kelimesinin metah şeklindeki kullanımlarında ünsüz türemesinden ziyade ünsüz değişmesi görülmektedir.

Ağız çalışmalarında tespit edilen türeyen ünsüzler, (bir kısmı ünsüz türemesi değildir. Ancak çalışmalardaki örnekler eserlerden olduğu gibi alınmıştır) türeme yerlerine göre şöyle gösterilebilir.

Kelime başında ünsüz türemesi:

d- dağir **KMİA**

h- his (is), hizan, harh ark), havli avlu), hayva (ayva), hebet heyvah, **EİA;** hafıyon, hinci, himci, horaya, hole **KYA;** havlu, hama, harık, sahat, **KBAYA;** helbet, hayran, haçız, **EdİA;** hayva **DiyA;** helbet, hataş, **ZBKİA;** havluda, halla halla **UMA;** havya, holta **KA;** helbed **SAA;** höte, horaya, hunu **FA;** helbet, holuhlu, hağıl, **KİA;** habayna, haley, hasansör, hatla-, havya, hazar **KıYA;** havlu, havya, **KMİA;** hotlamış, höbein, hurdan, hordaysa, höle, hurıya, hindiki, höğle **KaYA;** hambar, haşı, hayni **GKA;** hindi **AÇDİA;** handa, hincik, hinci **NiYA;** helbet **BİSİKAA;** hindi, sahat **YİÇA;** harıg, helbet,, hokka, heyvah, helbet, hambar, havlu, hatlat-; heger, heyvah, havli, hezerbaycan, heyer, havanta **VMKA;** heteş **ÇİYA;** havlu, havud **DA;** helbet, hevet, harığ, hema, hama, hallah **AKGSYA**; hanc'ak, Hârif, hebi, heger, helbete, hen, hepeyi, hoke (öfke) **RİA.**

m- mesir **DA**

n- nurfaya **AKGSYA**

v- voltaynan **KBAYA;** vemanet **KıYA;** vesir **GKA**

y- yallat- yaldat-, yeke (eke) **EİA;** yasir, yesir **KYA;** yizi, yındıran, **KBAYA;** yedirneyi, yesir, yengelek, yibrik **EdİA;** yendiridi, yüzümimizi **DiyA;** yırak, yesir, **KA;** yermene, yıraşıncah **SAA;** yendi, yesir **KİA;** yit-, yesir, yirah, **KıYA;** yesir, yiter, yüzellik **KMİA;** yesir, yüzellik **KaYA;** yırah??, yesir, yekmek (ekmek), **MİA;** yirgat, yaldat-, yendir-, yen-, yüzürgar **VMKA;** yitmek,yırak, **DA**, yesir, yendı **AKGSYA**; yiri, yeriş-, yen-, yesir, yoksuz (öksüz) **RİA**

Kelime ortasında ünsüz türemesi:

-b- pambuh, peştenbal, **EİA ;** pambuh **KBAYA;** pambık **KA ;** peştembal, pambıh **KMİA;** kumbarcı **AÇDİA;** pambuh **MİA**; pambuh, kızambıh, zobpa, topbığı **AKGSYA**

-g-ğ- oğrayi **VMKA;** elindeğ_olsa, neğ_olacah, suğal **NYA,** yağnımın, dağir, oğ_arada **KMİA**; tokgaç **AKGSYA**; bağzen, çağre, kağnun, tağmir, yağni **RİA.**

-h- sahadet, taham, şefehat, sahat, zenehet, **EİA;** sahat **NYA;** zahdı, sahada, sehet, **ZBKİA;** sahat **KA;** sehad, **SAA;** zahden, **YİÇA;** zahten, zahti, **AMA,** sahat, sehet **MİA;** sahat, ihtikat **SİA;** sehet, **VMKA;** sehet **AKGSYA**; ehtibar, sahat, muhabbet (müebbet) **RİA.**

-l- ilkindi **KıYA ;** İlkindi **AMA**; kolçan **GKA ;** berli **GBA ;** berli **SiİA**

-m- barambar **VMKA ;** peştembal **AMA,**; çemkirge **EdİA;** iyiceme, mesir **DA**

-n- fişeng, tüfengi, gılınc, fırsand, bellinsiz **EİA;** pendir, mencilis, bilenzik **NYA;** tüfenK **KBAYA;** çeşint **EdİA;** mencilis **KA;** menşur, pendir **KıYA,** menfat et- (vefat et-) **YİÇA;** pıransa **AMA;** gınanlan-, tüfeng, fişeng **MİA;** bilenzik **DA;** densene **SiİA**; ardunc‘ (ardıç), intiraz **RİA.**

-r- kagırt, sögürt, çigirt, kurşah **EİA ;** sögürT **KBAYA ;** havruz **EdİA;** gürneş, ğartan (kadar), **KİA ;** göçeberdig **GBA ;** irkindin **AÇDİA ;** tekarüt, sögürdü, baldırcan **YİÇA ;** kağırt **MİA ;** gerirki **SİA ;** havruz **ÇİYA**

-t- dohutması, açtırtmaz, **UMA;** Peşintçiyiz, **GKA**

-v- bedduva, **KBAYA;** duva, zuval **EdİA;** tekavüt, sival,navıçı (ne için) **KA;** dova **SİA**; havole <ha öyle, havu < ha o, havurıya < ha oraya, dovâ, bedovâ **RİA.**

-y- cayiz, mayiş, kayinat, mesayi, melayike, şayir, sayir, vayiz, ayile, dayire, iyaşe, tabiyat, süyigast **EİA ;** fiyet **NYA;** ismayil, ayiT, **KBAYA;** Sayıt, ısmayıl, ayileyi **EdİA;** koyundenyım fiyatı, zenginyüz, vesayire, **ZBKİA;** amelye, faniyle **UMA;** şayir, hayla **FA;** fiyet, ismayil **KİA;** ezrayil, **KıYA;** Çalıynan, midyeme, suyda,suysuzluğa **GBA;** ayilesini **KMİA;** ayile, dayma, rayiç **GKA;** Âyile, İsmayil, müsayit, mayışı **AÇDİA;** ayile, peynir **NiYA;** eylan, çayre, dagıygada, hagıygat, ismayil, mayiş **YİÇA;** dayire, ayili, ismayil, reyis, vesayiT, şayir **AMA,** böyrek, yayharlar, eviyin, acayib, ayle, hayınlıg, ismayil **MİA;** yıykar, kendimyim, ismayil, fayiz, geliycek, ayit **SİA;** dayre, ismayil, nayil, mayeş, ayile **VMKA;** ayile **ÇİYA;** neydek, azreyel, mayiş, **DA;** ayle, neyise, fiyete, **SiİA**; ayilesi, ikriyam, hemşiriyeler, neyettın **AKGSYA**; teymin, ayit, ayile, dayima, dayire, şayir RİA.

Kelime sonunda ünsüz türemesi:

-g şindig, ırahmetlig **SAA**

-k şindik **GBA ;** bögrek, **SİA ;** Şindik, gayık (gayrı) **EdİA;** şindik **KA ;** Garik, ölüncük, şincik, girincik, gibil **KMİA ;** Gidincek, gelincek **YİÇA ;** gariK **AMA, ;** şimdik **MİA ;** herkkiş **SİA ;** Gelincek, şindik **ÇİYA ;** şindik **DA**

-l Şehriyel **DA**

-m bilem, megerim, sankim, yohsam, keşgem, birezim, sankim, defem **EİA;** Keşkem, yohsam, beklim, zompa **KBAYA;** bikerem **EdİA;** bidem (bir de)

ZBKİA; Beklim, **UMA;** çünküm, gonum gomşu, helkem **KİA;** keşkem **KıYA;** dorum dürüs, megersem **NiYA;** belikim, güzecem **AMA,** aynım, böylem, kerem **MİA;** meselam, daham **VMKA;** güzelem, soram, iyiceme, mesir **DA;** keşkem **SiİA;** belkım **AKGSYA**; egerim, herhalim, keşkim, çünkim, megersem **RİA.**

-n bilen, kibin, radiyon, diyin, fazlan **EİA;** radyon, gayrın **NYA,** yan (ya) **KBAYA;** ilkin, artıkın, **EdİA;** onan, emriynen, dedi kin, **ZBKİA;** hallan, ahenklen, onlan, kimin **UMA;** diyen, haydın **SAA;** bizinen, diggetinen, tapginen, kimin, **KİA;** dördün **KıYA,** balcannan, yayan **GBA;** dedim kin, hamitlen **GKA,** ayranılan, bahçeynen, neysen **AÇDİA;** gelirdin, daTlıydın **NiYA,** derdin, vardıdın **YİÇA;** çobannan, ablemlen, vurgunnan, Kimin, **VMKA;** yayan, diyin **DA;** haydin **SiİA**; gibin, yayan, diyin **AKGSYA**

-t belkit **NYA,** püsküvüt **EdİA**

v- yavlav, kilov **SİA;** suv **AKGSYA**

-y debboy (depo) **EİA;** öksürek miy, **NiYA;** aney **UMA;** Niy **KMİA;** ebediy **YİÇA;** randevuy al- **AMA,** ney **SİA;** cumay **ÇİYA**

-z kerez **KMİA**

	b	d	g-ğ	h	k-l	m	n	r	t	v	y
EİA Erzurum	+	-	-	+	-	+	+	+	-	-	+
NYA, Nevşehir	-	-	+	+	-	-	+	-	+	-	+
KYA Kütahya	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	+
KBAYA Elazığ	+	-	-	+	-	+	+	+	-	+	+
EdİA Edirne	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+
DiyA Diyarbakır	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	+
ZBKİA Zonguldak Bartın Karabük	-	-	-	+	-	+	+	-	-	-	+
UMA Urfa	-	-	-	+	-	+	+	-	+	-	+
KA Adana	+	-	-	+	+	-	+	-	-	+	+
SAA Adana	-	-	+	+	-	-	+	-	-	-	+

FA	Muğla	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	+
KİA	Kars	-	-	-	+	-	+	+	+	-	-	+
KıYA	Kırşehir	-	-	-	+	+	+	+	-	-	+	+
GBA	Gaziantep	-	-	+	-	-	-	+	+	-	-	+
KMİA	Kayseri	+	+	-	+	+	-	-	-	-	-	+
KaYA	Karaman	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	+
GKA	Balıkesir	-	-	-	+	+	-	+	-	+	+	+
AÇDİA	Denizli	+	-	-	+	-	-	+	+	-	-	+
NiYA	Niğde	-	-	-	+	-	+	+	-	-	-	+
BİSİKAA	Bilecik	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-
YİÇA	Çankırı	-	-	-	+	+	+	+	+	-	-	+
AMA,	Aydın	-	-	-	+	+	+	+	-	-	-	+
MİA	Malatya	+	-	-	+	+	+	+	+	-	-	+
SİA	Sakarya	-	-	+	+	+	-	-	+	-	+	+
VMKA	Van	-	+	-	+	-	+	+	-	-	-	+
ÇİYA	Çorum	-	-	-	+	+	-	-	+	-	-	+
DA	Hatay	-	-	-	+	+	+	+	-	-	-	+
SiİA	Sivas	-	-	-	-	+	+	+	-	-	-	+
AKGSYA	Adıyaman	+	-	+	+	-	+	+	-	-	+	+
GKAYA	Gümüşhane											
RİA	Rize			+	+		+	+			+	+

(Haritalardaki kırmızı renk ünsüz türemesinin görüldüğü yerleri, gri renk değerlendirilmeye alınmayan yerleri, diğer renkler ise ünsüz türemesinin örneklenmediğini göstermektedir.)

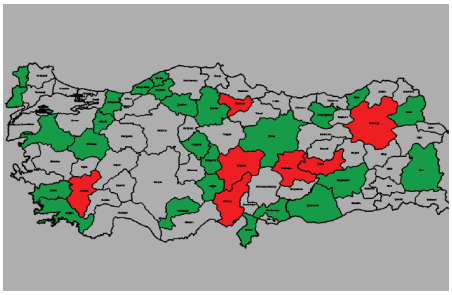

B

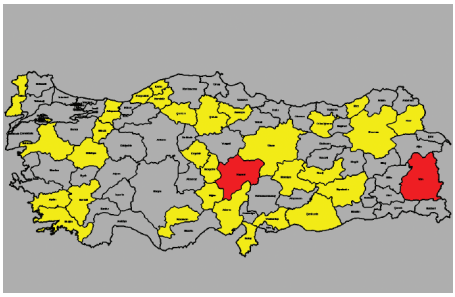

D

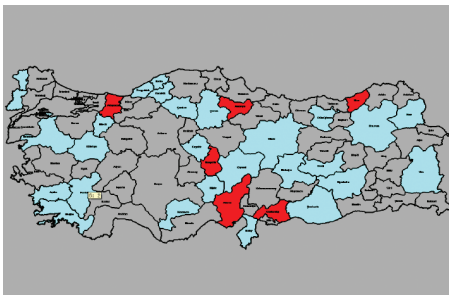

G

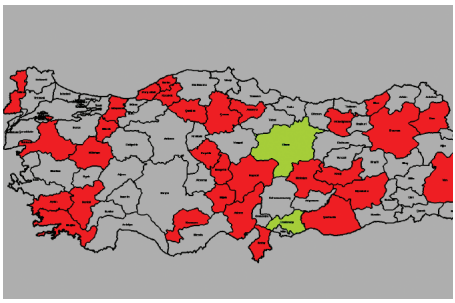

H

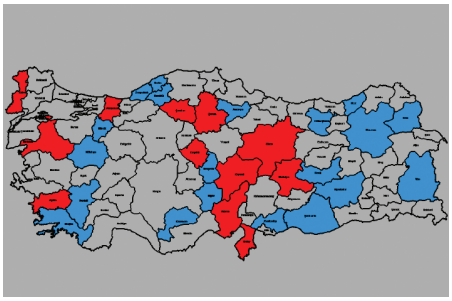

K

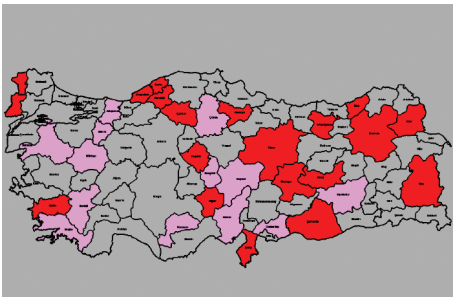

M

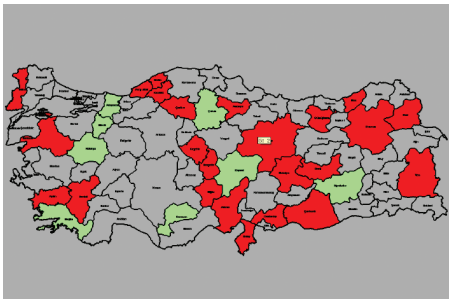

N

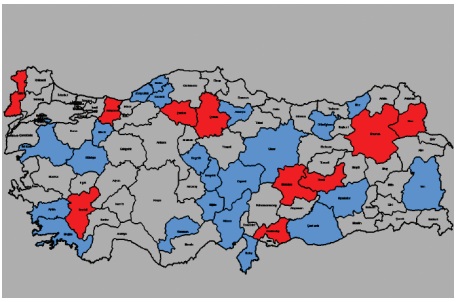

R

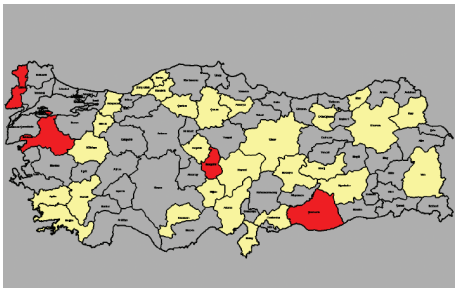

T

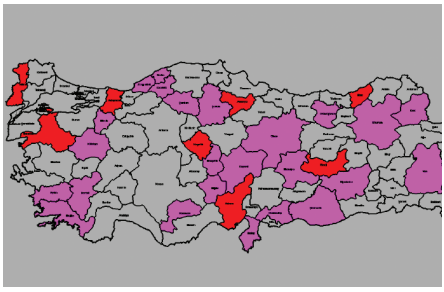

V

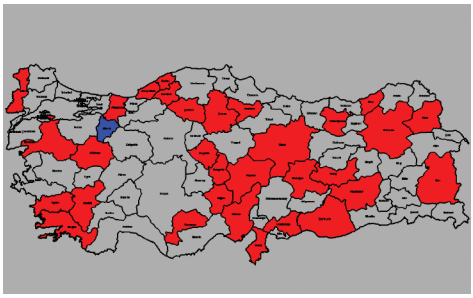

Y

SONUÇ

Ünlü türemesi olayının daha çok alınma kelimelerde meydana geldiği görülmektedir. Türkçede " r, l " ünsüzleriyle kelime başlamadığından (ses taklidi kelimeler hariç), kelime başında (daha çok dar ünlüler, en az geniş ünlüler) "**a-, e-,ı-, i-, ö-, u-, ü"** ünlülerinin türediği görülmüştür. Kelime başında o- ünsüzünün türemesi taranan eserlerde hiç yoktur. Kelime başı ö- türemesi de sadece rüzgâr kelimesiyle görülmektedir.

Yan yana gelen ünsüzler arasında da iç ünlü türemesi meydana gelmektedir. İç ünlü türemesinde de daha çok dar ünlüler olmak üzere şu ünlülerin türediği görüldü: **"-a-, -e-, -ı-, -i-, -u-, -ü-, -o-".** Son sesteki ünlü türemeleri de daha çok alınma kelimelerde görülmektedir. Son seste şu ünlüler türemiştir: **"–a, -e, -ı, -i, -u"**. Kelime sonunda -**ü** türemesi sadece ömürü örneğiyle Kayseri ağzında Bayraktar tarafından örneklenmiştir.

Ünlü türemesine iç seste daha çok rastlandı. Bazı örneklerin Türkçe kelimelerde meydana gelmiş olmasını en az çaba yasası, dilin kendi iç tarihi gelişimi ile açıklanabilir.

Akıcı ve yarı ünlü olma özelliğinden dolayı ağızlarda kolay eriyip düşebilen bir ses olan y ünsüzü ile bir diğer ses de "h" ünsüzüdür. Ancak bu sesler taradığımız Anadolu ağızları üzerine yapılan bazı çalışmalarda, Türkçe kelimelerde kelime başında türemektedir. Eski Türkçe dönemi ürünlerinde hem y'li hem de

y'siz olarak kullanılan kelimeler olduğuna ve bunlardan hangisinin asli şekil olduğu tartışmalı olduğuna göre acaba yazı dilimizden farklı olarak kullanılan y'li kelimeler, Eski Türkçenin arkaik şekilleri olarak ağızlarda yaşayan şekiller midir? Türkçenin eski şekillerini barındıran bu yapılar, ağızların tespiti ve tasnifi konusunda kullanılabilecek bir ölçüt olabilir mi?

Türkiye Türkçesi ağızlarında incelediğimiz ağız çalışmalarında b, d, g-ğ, h, k-l, m, n, r, t, v, y, z ünsüzlerinin yazı dilimizin aksine Türkçe ve alınma kelimelerde türetildikleri tespit edilmiştir. Bu seslerden –l ve z ünsüzleri sadece birer örnekte *şehriyel* ve *kerez* kelimelerinde türetildiği görülmektedir. Bu ünsüzlerden en çok türetilenleri h ve y ünsüzleridir. –m ve n ünsüzleri de bu ünsüzlerden sonra en çok türeyen ünsüzler olarak örneklenmiştir.

Kelime başında, içinde ve sonunda türetilen y ünsüzü Türkçe kelimeler yanında alınma kelimelerde de türetilmektedir. H ünsüzü Türkçenin Hakasça gibi bir kısım lehçelerinde asli ses olduğuna göre, y ve h ünsüzleri Türkçe kelimelerdeki türemeleri açısından bir tasnif ölçütü olabilir mi? Bir kısım kelimelerin Eski Türkçede kelime başında bulunan ve bulunmayan şekilleri de ağız sınıflandırmalarında bir ölçüt olabilir mi?

KAYNAKLAR ve KISALTMALARI

Abaz, Ayşe, **Çorum İskilip ve Yöresi Ağızları**, Erciyes Üniv. Sos. Bil. Ens. Kayseri 2004, –(yayımlanmamış yüksek lisans tezi) **ÇİYA**

Balcı, Naci, **Gönen (Balıkesir) ve Köyleri Ağızlarının Ses ve Şekil Özellikleri,** Sakarya Üniv. Sos. Bil.Sakarya 2000 –(yayımlanmamış yüksek lisans tezi) **GKA**

Balyemez, Sedat, **Ankara Evren ilçesi Ağzı**, G.Ü. Sos.Bil. Ens. Ankara 2004, s.32. (yayımlanmamış yüksek lisans tezi)

Banguoğlu, Tahsin, **Türk Grameri** (Sesbilgisi) TDK Yay., Ankara 1959.

Bayraktar, F: Sibel, **Kayseri Merkez İlçe Ağzı (Metin Gramer Sözlük)** Edirne Trakya Üniv. Edirne 2000. **KMİA**

Bodur, Battal, **Kadirli (Adana)Ağzı,** Selçuk Üniv. Sos. Bil. Ens. (yayımlanmamış yüksek lisans tezi) Konya 2002. **KA**

Buran, Ahmet - Oğraş, Şerife, **Elazığ İli Ağızları**, Elazığ 2003. **EİAğ**

Buran, Ahmet, **Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları** TDK Yay., Ankara 1997 **KBAYA**

Büyükakkaş, Ahmet, **Niğde ve Yöresi Ağızları (İnceleme Metinler Sözlük)** Erciyes Üniv. Sos. Bil. Ens. Kayseri 1996. **NiYA**

Cengiz, Murat, **Saimbeyli (Adana) Ağızları** F.Ü. Sos. Bil. Ens. Elazığ 1998. –(yayımlanmamış yüksek lisans tezi) **SAA**

Derin, İsmail, **Acıpayam ve Çameli (Denizli) İlçeleri Ağızları (İnceleme Metin Sözlük)** Gazi Üniv. Sos. Bil. Ens.Ankara 1995 **AÇDİA**

Eckmann, János, "Kelime Ortasında Anorganik B, P ve M'nin Türemesi" **Türkiyat Mecmuası X**, (1953), s. 313-320;

Eckmann, János, "Türkçede D, T ve N Seslerinin Türemesi" **TDAY-B 1955**, TDK Yay. Ankara 1955, s.11-22.

Ercilasun, Ahmet B., **Kars İli Ağızları**, TDK Yay., Ankara 2002 **KİA**

Eren, M.Emin, **Zonguldak-Bartın-Karabük İlleri Ağızları,** TDK Yay. Ankara 1997 **ZBKİA**

Ergin**,** Muharrem, **Türk Dil Bilgisi**, Bayrak Basım Yayın Tanıtım, İstanbul 2005, s.59-62.

Ersoy, Necan Asım, **Fethiye Ağzı (Metin Derleme ve İnceleme)** Muğla Üniv. Sos. Bil. Ens. Muğla 2001. –(yayımlanmamış yüksek lisans tezi) **FA**

Erten, Münir, **Diyarbakır Ağzı**, TDK Yay., Ankara 1994. **DiyA**

Gemalmaz, Efrasiyab, **Erzurum İli Ağızları,** TDK Yay., Ankara 1995 **EİA**

Gökçur, Engin, **Van ve Merkez Köyleri Agızları**, Yüzüncü Yıl Üniv. Sos. Bil. Ens. Van 2006. –(yayımlanmamış yüksek lisans tezi) **VMKA**

Gül, Rıza, **Gaziantep Barakları Ağzı**, Çukurova Üniv. Adana 1999 (yayımlanmamış doktora tezi) **GBA**

Gülensoy, Tuncer, **Kütahya Ve Yöresi Ağızları**, TDK Yay., Ankara 1988 **KYA**

Gülseren, Cemil, **Malatya İli Ağızları** İnönü Üniv. Sos. Bil. Ens. Malatya 1997.-(yayımlanmamış doktora tezi) **MİA**

Günay, Esra Gülin, **Adıyaman Merkez, Kahta, Gerger Samasat Yöresi Ağızları**, F.Ü. Sos. Bil. Ens. Elazığ 2008, –(yayımlanmamış yüksek lisans tezi) **AKGSYA**

Günay, Turgut, **Rize İli Ağızları** (İnceleme Metinler Sözlük), KB Yay. Ankara 1978. **RİA**

Günşen, Ahmet, **Kırşehir Ve Yöresi Ağızları**, TDK Yay., Ankara 2000 **KıYA**

İlaslan, Özlem, **Adana İli Yüreğir ve Yöresi Göçmen Ağzı,** E.Ü. Sos. Bil. Ens. Kayseri 2005. (yayımlanmamış yüksek lisans tezi)

Kalay, Emin, **Edirne İli Ağızları**, TDK Yay. Ankara 1998 **EdİA**

Karahan, Leylâ, **Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması**, TDK Yay., Ankara 1996.

Karasakaloğlu, Nuri, **Aydın Merkez Ağzı**, Atatürk Üniv. Sos: Bil. Ens. Erzurum 2005 -–(yayımlanmamış doktora tezi)- **AMA**

Kiremit, Mehmet, **Yapraklı İlçesi (Çankırı) Ağzı,** Gazi Üniv. Sos. Bil. Ens. Ankara 1986. (yayımlanmamış yüksek lisans tezi) **YİÇA**

Korkmaz**,** Zeynep, **Güney-Batı Anadolu Ağızları Sesbilgisi (Fonetik),** TDK Yay. Ankara 1956. **GBAAS**

Korkmaz, Zeynep, **Nevşehir ve Yöresi Ağızları** TDK Yay. Ankara 1963 **NYA**

Koşar, Hikmet, **Karaman ve Yöresi Ağızları,** Erciyes Üniv. Kayseri 1992 –(yayımlanmamış yüksek lisans tezi) **KaYA**

Nakiboğlu, Sadi H., **Adıyaman ve Yöresi Ağızları**, Niğde 2001. **AYA**

Olcay**,** Selahattin, **Erzurum Ağzı,** Ankara 1966. **EA**

Öçalan, Muharrem, **Sakarya İli Ağızları,** Erciyes Üniv Sos. Bil. Ens. Kayseri 2004 -–(yayımlanmamış doktora tezi) **SaİA**

Özçelik, Saadettin, **Urfa Merkez Ağzı**, TDK Yay., Ankara 1997 **UMA**

Özden, Muharrem, **Bilecik İli Söğüt İlçesi ve Köyleri Ağız Araştırması** Trakya Üniv. Sos. Bil. Ens. Edirne 2000 **BİSİKAA**

Paçacıoğlu, Burhan, **Sivas İlbeyli Ağzı (İnceleme Metinler Sözlük),** Gazi Üniv. Sos Bil. Ens. Ankara 1987 –(yayımlanmamış yüksek lisans tezi) **SiİA**

Mukim Sağır, **Erzincan Ve Yöresi Ağızları**, TDK Yay., Ankara 1995 **ErYA**

San**,** Sabri Özcan, **Gümüşhane Kültür Araştırmaları ve Yöre Ağızları,** Gümüşhane 1990. **GKAYA**

Turgut, Günay**, Rize İli Ağızları,** Ankara 1978**. RİA**

Yazıcı, Serdar, **Dörtyol (Hatay) Ağzı**, Yüzüncü Yıl Üniv. Sos. Bil. Ens. Van 2006. –(yayımlanmamış yüksek lisans tezi) **DA**

MANİSA AĞIZLARINDA ŞİMDİKİ ZAMAN

Ayşe İlker*

Şimdiki zaman eklerinin, Anadolu ağızlarındaki çeşitliliğiyle ilgili önemli çalışmalar yapılmıştır. Bunlardan en kayda değer olanında Gülensoy, hem dilimizin ilk yazılı belgelerinden itibaren şimdiki zamanın kullanılışını değerlendirdiği hem de bugün Anadolu ağızlarındaki şimdiki zaman biçimlerini örneklediği çalışmasında on yedi şimdiki zaman biçimi verir ve bunlara daha başka kullanışların ilavesinin de mümkün olduğunu belirtir.

(Gülensoy 1985:282-289).

Korkmaz da Anadolu ve Rumeli ağızlarında çok yönlü çeşitliliği ve bunun ortaya koyduğu zenginliği; bir yandan Oğuz-Türkmen boylarının Anadolu'ya taşıdıkları ağız yapılarındaki birbirinden farklı özelliklere dayandırırken, bir yandan da daha başka ses bilgisi ve bundan kaynaklanan şekil bilgisi ile ilgili farklı değişimlere, dolayısıyla boylar arası eğilim farklılıklarına dayandırır (Korkmaz 2008: 136). Şimdiki zaman eklerindeki ses değişim ve ayrılıklarını da bu görüşünü destekleyen temel bir örnek olarak ortaya koyan Korkmaz, Anadolu ağızlarından yirmi kadar şimdiki zaman biçimini örnekler

(Korkmaz 2008:137).

Manisa ağızlarının da içinde yer aldığı Batı grubu ağızlarının, alt gruplarını belirleyen özellikler içinde, şimdiki zaman ekinde meydana gelen ses değişmelerini ele alan Karahan, burada yirmi dört şimdiki zaman biçimini örnekler (Karahan 1996: 140-147).

Manisa ağızlarında şimdiki zaman ekinin ele alındığı bu bildiri, Celal Bayar Bayar Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri kapsamında, "Manisa Ağızları FEF-34" adıyla başkanlığımda devam etmekte olan projeye dayanmaktadır. Projenin yürütücülerinden diğeri Ali Emirosmanoğlu'dur. Senem Akyol da projeye sonradan dâhil olmuştur. 2006 yılında başlayan çalışmada, 2006-2007 yılının yaz aylarında Manisa'nın bütün ilçelerinden ve bu ilçelerin belirlenen köylerinden dil malzemesi toplanmıştır. Yüz elliyi aşkın yerleşim yerinden ve iki yüzden fazla kaynak kişiden toplanan dil malzemesinin dörtte üçü çözümlenmiştir.

Çözümlenen dil malzemesinde, bugüne kadar Manisa ağızlarındaki şimdiki zaman ekiyle ilgili olarak ifade edilen genel bilgilerin yerine daha farklı bir tablo ortaya çıktığı görülmüştür. Söz gelişi, Manisa ağızlarında şimdiki zaman eki olarak hiç gösterilmemiş olan –ya/-ye eki, Manisa merkez Karaveliler köyünde,

* Celal Bayar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, MANİSA

Karahüseyinli köyünde ve Ortaköy'de, Salihli'nin Mersindere köyünde ve ayrıca Saruhanlı ilçesinin Taşdibi köyünde tesbit edilmiştir. Manisa merkeze bağlı bu köyler, Yunt Dağları'ndadır. Taşdibi ve Mersindere ova köyüdür.

Tasvirî fiillerle kurulan şimdiki zaman biçimleri ise, bu bildiride ele alınmayacaktır. Sadece, -ıp batır biçimli şimdiki zamanın kulanımını, Gördes'in Kıranköy'ünde bir kaynak kişide tespit ettiğimizi belirtmekle yetineceğiz.

Çözümlenen metinler ışığında, Manisa ağızlarının karakteristik şimdiki zaman ekinin -yo olduğu görülmektedir. Karahan da bu biçimin batı grubu ağızlarının I,II, IV,VI,VII,VIII ve IX. alt gruplarının asli şimdiki zaman eki olduğunu belirtmiştir (Karahan 1996:142).

-yo biçimli şimdiki zamanın, Manisa ağızlarında şahıs ekleriyle çekimi aşağıdaki gibidir:

Teklik şahıslar:	1.	–(I)yo-m/ -(I)yo-n
		-yo-m/ -yo-n
	2.	–(I)yo-sun/ -(I)yo-suñ
		-yo-sun/ -yo-suñ
		-yo-n/-yo-ñ
	3.	-yo
Çokluk Şahıslar:	1.	–(I)yo-z
		-yo-z
	2.	–(I)yo-nuz/ -(I)yo-ñuz
		-yo-nuz/ -yo-ñuz; -yo-sunuz/-yo-suñuz
	3.	–(I)yo-la
		-yo-la, nadiren –yolla

Manisa ağızları için karakteristik olmayan şimdiki zaman ekleri ise şunlardır:

I. –y, (I)y, (I)y(I)

II. –ya/-ye

III. –yar/yer ve –yır/-yir

IV. –ō ve – ōr

Bu dört ek içinde en çok örneğine rastladığımız I. gruptaki şekildir. Dolayısıyla bu eke serpinti hâldedir demek zorlaşmaktadır. Ancak diğer üç ek için serpinti kelimesini kullanmak yerinde olacaktır. Karahan bu biçim için "Batı Grubu ağız

bölgesinin bazı yörelerinde; Dinar, Emirdağ'ın Firikli köyü, Şereflikoçhisar, Bigadiç, Susurluk, Bucak, Mustafakemalpaşa, Orta, Develi'nin Kızık köyü, Kula, Gördes, Alaşehir (Manisa) ağızlarında dar ünlülü şimdiki zaman eklerinin de kullanılması bu yörelerin etnik yapısı ile bağlantılı bir husus olmalıdır." demektedir (Karahan 1996:145). Topladığımız dil malzemesiyle, dar ünlülü şimdiki zaman biçiminin, sanıldığından daha fazla olduğu ve belirtilen yerlerin -Kula, Gördes, Alaşehir dışına doğru -genişlediği görülmektedir.

Şimdi I. gruptaki ekleri, yerleşim yerleriyle örneklemek istiyorum:

I. Grup: -y, (I)y, -(I)y(I)

Manisa Merkez-Küçüksünbüller

Fatma Nair, 85 yaşında:

hangı guzuyu diy, her şēleri soriy
çam gozā , onu atiyn
gözlerim görmēyi
tütün dikiydik, orak piçiydik
zımbadak top atıydı
arkamıznan odun getiriydik

Manisa Merkez-Küçüksünbüller

Fadime Savtekin, 87 yaşında:

ōlannar bakıyı
gız da var burda o da gözediyi
e duruyuz işde
hep benim didimi bura alyōn, sora orda açıvıryıñ dä mi

Kırkağaç-Güvendik,

İftadiye Kök, 77 yaşında

mevlid okumā gidip geliyle
aha o cenazaları hanı orā şe yapıylā
hana araba ehliyetleri oluy ya

Kırkağaç- Halkavlu

Ayşe Köse, 58 yaşında

senin yolladıklān gelmiy.

Sarıgöl-Merkez,

Zehra Özalp, 65 yaşında

dışālā dan kömür geliydi .
mangal çatādık gün iniyken.

Köprübaşı- Merkez ,
Hasan Uçar, 84yaşında
yani orda ōlan duruy da,
ōlan var ōlan bakıy

Demirci-İcikler,
Neriman Çelik, 70 yaşında
tütün yapmıyız şimdi gidiyi millet, köler kapanıyo

Bizim tespit ettiğimiz bu yerleşim yerlerinden başka, Ahmet Oyar da Salihli ağızlarını incelediği çalışmasında, Yeşilova, İğdecik, Kanevli, Oraklar, Emirhacılı ve Mersindere köylerinde bu ekin kullanıldığını tespit etmiştir (Oyar 1998:44-45). Oyar'ın verdiği örneklerden birkaçı düz köklerden sonra şahıs ekleriyle birlikte yuvarlak ünlüyle çekimlenmiştir: bilmiyum, getiriyuz.

Görüldüğü üzere I. gruptaki bu ek, küçümsenmeyecek biçimde ve yaygınlıkta karşımıza çıkmaktadır. Ekin, çoğunlukla 3. teklik ve çokluk şahıslardaki kullanımı öne çıkmaktadır. Bu eki kullanan kaynak kişiler aynı zamanda Manisa ağızlarının karakteristik şimdiki zaman ekini de düzenli olarak kullanmaktadır.

II. Grup: –ya/-ye

Karahan, ekin batı Grubu ağızlarının II, III ve V. gruptaki ağızlarında görüldüğünü belirtir (Karahan 1985:143). Sözlerimizin başında da belirttiğimiz gibi, şimdiye kadar –ya/ -ye ekinin Manisa ağızlarında kullanıldığına dair bir bilgi bulunmamaktadır. Bizim, şimdilik karşılaştığımız üç örnek Manisa merkez-Karaveliler köyü, Saruhanlı'nın Taşdibi köyü ve Köprübaşında –(I)y biçimini de kullanmış olan Hasan Uçar'dan yaptığımız tespitlerdir. Özellikle Kastamonu ve Bartın'ın tipik şimdiki zaman eki olan bu yapı, aynı zamanda Türkmen Türkçesi yazı dilinin ve ağızlarının da karakteristik şimdiki zaman biçimidir.

Örnekler:
Manisa-Merkez Karaveliler
Ayşe Akoğlan, 75 yaşında

nişannandı sözlendi mi başlayeledi bize

evelden üç etek, giyedik , kuşak bāleyedik,
böle burdan bez bāleyedik,

Saruhanlı-Taşdibi
Emine Yavaş, 54 yaşında

çocukkan nele yapyeduk annemin dedi gibi renşberlik yapyeduk.gızkana evimizde böle böle pullu şeyli.. yemenin üsdüne bālayāladı ,
Hasan Uçar
Köprübaşı, 84 yaşında

ōlanın yanına gidyem ya kim gelecek,

Ayrıca Oyar'da da, Salihli'nin sadece Mersindere köyünde tespit edilmiş dört örnek vardır. Bunların birisi 1. teklik şahısta diğerleri 3. teklik ve çokluk şahısta çekimlenmiştir

(Oyar, 1998:44-45).

III. Grup: -yar/-yer, -yır/-yir

Ekin, batı grubuna giren ağızlar içinde Kozan, Kadirli, Gaziantep ve Kahramanmaraş'a yerleşmiş Türkmenler tarafından kullanıldığını ifade eden Karahan, VI. gruptaki Gürün ve Kangal ağzında şimdiki zaman ekinin -yır/-yir/-yur/-yür olduğunu belirtir (Karahan 1996:144). Manisa Ağzında tespit edilen örnekler şu şekildedir:
Manisa Merkez-Karahüseyinli
Medine Kamavi, 46 yaşında

selayı okuyar hoca
Manisa Mekez-Osmancalı
Asiye Özlük,45 yaşında

orası da hazırlıyer, orda da yimek yenir.

Manisa Merkez-Asmacık
Himmet Aybet, 72 yaşında

dōru onna düün evine, o kelleyi alırla huruyerle

Manisa Merkez-Karaveliler

Ayşe Akoğlan, 75 yaşında

biz dokyirdik, küt küt dokuma dokyirdik

Sarıgöl-Dindarlı
İsmail Kaya, 40 yaşında

güzlük- dedimiz bu austosun sonunda başlıyir
ayaz başladı zaman seraya topleyırz
biz mayıs içlerinde dikyeriz

Burada son örnekte, aynı kaynak kişinin hem –yer'li biçimi hem de –yır ve –yir'li biçimi kullanması son derece ilginçtir. Aynı kaynak kişi Manisa ağızları için karakteristik olan şimdiki zaman eklerini de kullanmaktadır.

IV. Grup: - ō /- ōr

Karahan, bu ekin batı grubu ağızlarının VII. grubundaki Adıyaman, Kilis, Gaziantep ve Birecik ağızlarında kullanıldığını belirtir ve ayrıca Manisa'nın Alaşehir ve Kula ilçeleri ile Kütahya'nın bazı köylerinde rastlandığını ifade eder. (Karahan 1996:144)

Esrarı Türkmenleri ağzını çalıştığımız yüksek lisans tezimizde de, bu uruğun –or ekini yaygın olarak kulandığını tespit etmiştik (İlker 1984). Manisa ağızlarında şimdilik iki örnek tespit ettik. Bunlar Manisa Merkez- Avdal ve Kıkağaç Güvendik'tir. Alaşehir ve Kula'da bizim topladığımız dil malzemesinde bu ekle karşılaşılmadı.

Örnekler:

Manisa Merkez-Avdal

Mustafa Yılmaz, 75 yaşında

kışın gelōlar burlā geçōlarmış, hep gonōrlamış yaz geldi mi

Kırkağaç-Güvendik

İftadiye Kök, 77 yaşında

biz başlānda durōrz

Sonuç

Görüldüğü üzere bu ekler içinde en yaygın olanı –y, -(I)y, -(I)y(I) biçimli şimdiki zamandır. Serpinti hâlinde de olsa, batı grubu ağızlarında görülen bütün şimdiki zaman biçimlerinin Manisa ağızlarında görülmesi, bu coğrafyada farklı Oğuz-Türkmen boylarının ve bu boyların farklı urug, oymak ve aşiretlerinin yerleşik olduğunu göstermektedir. Tabii burada asıl önemli olan, oymak ve aşiretlere kadar inebilen dil özelliklerini tesbit etmektir. Manisa'ya tarih boyunca, Oğuzların Kınık, Avşar ve Salur boyları göç etmiştir. Bunlarla beraber Kayı, Bayat, Çavuldur, Çepni, Karkın, Bayındır ve Alkaevli boylarının da bu coğrafyada yurt tuttuğu bilinmektedir. Özellikle, Manisa merkez Yunt Dağı köylerinde, Karaca, Derici, Tahtacı ve Ellici Yörüklerinin iskân edildiği sicil defterlerinden anlaşılmaktadır.

Türkiye Türkçesi coğrafyasının çok zengin dil kaynağı içinde, Manisa ağızlarının da, pek çok Türk boyu, uruk, oymak ve aşiretinin göç yolu ve yerleşme alanı içinde kaldığı ortadadır. Önemli olan, bu hareketin dildeki gelişmeleri ve zenginliği sağlama yönünü ve yapılacak tasniflerdeki rolünü bulabilmektir.

Elimizdeki dil malzemesinin böyle bir tasnife imkân verebileceğini düşünüyorum.

KAYNAKÇA

Akar, Ali; Ağız Araştırmalarında Yöntem Sorunları, www.turkoloji.cu.edu.tr

Akyol, Senem; Manisa Merkez Kuzeybatı Köylerinin Ağız Özellikleri, (Doç. Dr Ayşe İlker danışmanlığında, basılmamış yüksek lisans tezi) CBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa, 2006

Demir, Nurettin; Güneybatı Anadolu Ağızlarında Kullanılan Şimdiki Zaman Eki, *Uluslar arası Türk Dili Kongresi 1992*, TDK y. Ankara, 1996

_____; Derleme Sözlüğünde Şimdiki Zamanla İlgili Veriler, wwwt.turkoloji.cu.edu.tr

Gülensoy, Tuncer; Manisa ve Yöresinde Oğuz Boyları, *Manisa Şehri Bilgi Şöleni, Bildiriler, 29-30 Eylül 2005*, Manisa, 2006

_____ ; Kütahya ve Yöresi Ağızları, TDKy. Ankara, 1998

_____ ; Anadolu Ağızlarında Şimdiki Zaman Eki, *İbrahim Kafesoğlu'na Armağan,* TKAE y., Ankara, 1985

Gülsevin, Gürer; Uşak İli Ağızları, TDKy., Ankara, 2002

_____; Ağız Araştırmalarımızda Yaygınlaşmış Yanlışlıklar, www.turkoloji.cu.edu.tr

İlker, Ayşe, Ersarı Türkmenleri Uludepe Ağzı, (Prof.Dr. Ahmet B. Ercilasun danışmanlığında, basılmamış yüksek lisans tezi) Gazi Üniversitesi SBE, Ankara, 1984

Karahan, Leylâ; Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması, TDKy. Ankara, 1996

Korkmaz, Zeynep; Güney-Batı Anadolu Ağızları Ses Bilgisi, AÜ DTCFy., Ankara, 1956

_____; Anadolu ve Rumeli Ağızlarında Etnik Yapı Ayrılıklarından Kaynaklanan Ses ve Şekil Bilgisi Zenginliği Üzerine, *Ahmet Bican Ercilasun Armağanı,* Akçağ y.Ankara, 2008

Oyar, Ahmet; Salihli İlçesi ve Köyleri Ağızlarından Derlemeler, (Yrd. Doç. Dr. Cevdet Şanlı yönetiminde basılmamış yüksek lisans tezi) Trakya Üniversitesi SBE, Edirne, 1998

TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZLARINDA YABANCI SÖZCÜKLERDE ÜNSÜZ GÖÇÜŞMELERİ

Birol İPEK*

A) GİRİŞ

Her dilin bir ses yapısı vardır. Bir dilden çeşitli yollarla bir başka dile giren yabancı sözcükler o dilin ses sisteminin değişmesinde etkili olabilirler. Bu tehlike karşısında diller yabancı sözcüklerin ses yapısını değiştirerek, kendi ses yapılarına uygun hâle getirirler (Karaağaç, 1997: 502). Türk halkı, yabancı sözcükleri Türkçeleştirmede oldukça başarılıdır. Yabancı sözcükler ses yapısı bakımından Türkçeleştirilirken en çok görülen ses olaylarından birisi bilhassa ağızlarda göçüşme olayıdır. Diğer taraftan dilde meydana gelen göçüşmeler daha çok yabancı sözcüklerde görülmektedir.

Türkçe tarih boyunca temasta bulunduğu dillerden sözcükler almıştır. Değişik dönemlerde değişik yerlerde ve değişik kişilerce alınan bu sözcükler büyük oranda Türkçenin ses özelliklerine göre şekillenerek Türkçemize mal olmuşlardır (Karaağaç, 1997: 499). Diller arasında alıntılar en çok sözcük düzeyinde görülmektedir. Dildeki yabancı sözcükler, önce yazı dilinde kullanılır, daha sonra geniş halk yığınları tarafından benimsenerek yaygınlaşırlar (Öner, 1996: 144). Bu yabancı sözcükler Türkçenin ses yapısına uygun bir hâle getirilmesinin sözcüğün alınma şartlarına bağlı olduğunu da unutmamak gerekir (Karaağaç, 1997: 50).

Bir sözcük içerisinde yan yana veya uzak aralıklarla yer alan iki ünsüzün yer değiştirmesi olayına ünsüz göçüşmesi denir. Ses aktarımı ve yer değiştirme olarak da adlandırılan bu olaya ağızlarda sık rastlanmaktadır. Göçüşme bazı sözcüklerin bünyelerinde barındırdığı ünsüzler nedeniyle, sözcük telaffuz edilirken, daha sonra gelecek bir ünsüzün boğumlanma noktasının daha önceye alınarak söylenmesinden kaynaklanmaktadır. Bütün yörelerimizde görülen bu ses olayı aslında ünsüzlerin söyleyiş zorluklarını giderme eğilimidir.

Çalışmamızda ünsüzler arasındaki göçüşmeyi iki başlık altında inceledik.

1. Yan Yana Bulunan Ünsüzler Arasındaki Göçüşme: Buna yakın veya komşu ünsüzler arasındaki göçüşme de denir.

2. Yan Yana Bulunmayan Ünsüzler Arasındaki Göçüşme: Buna uzak veya yakın olamayan ünsüz aktarımı da denir.

---

* Fırat Üniversitesi Fen-Ed. Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Türk Dili Okutmanı, ELAZIĞ e-posta: bipek@firat.edu.tr.

Yabancı sözcüklerde görülen bu ses olayı Türk dilinin ses yapısına ve dil mantığına göre meydana gelmektedir. Ancak göçüşme olayını nedeni bakımından kesin bir kurala bağlamak mümkün görülmemektedir.

Çalışmamızda Osman Nedim Tuna'nın göçüşmelerde bulduğu ünsüz dizisi: ğ, h, l, r, n, m, v, y, k, z, j, s, ş, f, c, d, g, b, ç, t, p ve Önder Çağıran'ın "Türkiye Türkçesi Ağızlarındaki Ünsüz Göçüşmelerinin Kuruluş Sistemi" adlı çalışmasında sistemleştirdiği ünsüz dizisini: y, v, l, r, ğ, n, m, ş, f, z, s, h, d, b, g, ç, c, p, t, k (j yok) kullanmaya çalıştık. Çağıran, çalışmasında "ötümlü, sürekli ve akıcı olan y, v, l, r, ğ" seslerinin ilk sırada yer aldığını aynı zamanda ünlülere en yakın olan "y, v, ğ" seslerinin de bu sıra içinde bulunduğunu; sonrasında geniz sesleri n ve m seslerinin geldiğini, bunları sızıcı "ş, f, z, s, h" seslerinin takip ettiğini, en son olarak da patlayıcı "d, b, g, ç, c, p, t, k" seslerinin geldiğini belirtirmektedir (Çağıran, 1999: 265).

Sonuç bölümünde Türkiye Türkçesi ağızlarında bu ünsüz dizinine uymayan örneklerdeki ünsüz seslerin sıralanışını tespit ettik. Yabancı sözcüklerde göçüşmeleri, yazı dilimizdeki şekillerini esas alarak belirledik.

B) GÖÇÜŞME

Türkçede "Ses aktarımı, Yer değiştirme, Metathese (Metatez)" terimleriyle adlandırılan bu ses olayının birçok tanımı yapılmıştır. En önemli tanımlardan bazıları şöyledir: Zeynep Korkmaz, **Nevşehir ve Yöresi Ağızları** isimli eserinde, göçüşme olayını şöyle tanımlamaktadır: "bu olayın gelişmesinde genel olarak, ünsüzlerin karşılaşmasından doğan söyleyiş zorluklarını giderme eğiliminin önemli bir etkisi olduğu kabul edilebilir. Patlayıcı ünsüzler sızıcılara üstünlük sağlaması ilkesinin üstün geldiği görülmektedir. Aynı ya da birbirine yakın boğumlanmalı ünsüzleri yan yana getirilerek konuşmada "en az çaba" kanunun gerçekleştirme eğiliminin yer aldığı görülmektedir. Birbirine yakın duran eşit boğumlanmalı ünsüzleri birbirinden ayırarak monotonluğu giderme eğilimine rastlamak da mümkündür." (Korkmaz, 1977: 97).

Ağızlar üzerine önemli çalışmaları bulunan Tuncer Gülensoy ise, **Kütahya ve Yöresi Ağızları** isimli eserinde göçüşmeyi şu şekilde tanımlamaktadır: "Bazı kelimelerde, daha sonra gelecek bir ünsüzün boğumlanma noktasının daha önceye alınarak söylenmesi demek olan "yer değiştirme", ses çıkışlarındaki boğumlanma noktalarının, kolaydan zora doğru sıralanmasından başka bir şey değildir. Konuşmacı, hece veya kelimelere daha rahat bir şekil vermek, dolayısıyla konuşmayı kolaylaştırmak için bu yolu seçer." (Gülensoy, 1988: 69).

Tahsin Banguoğlu, **Türkçenin Grameri,** isimli eserinde "Bazı hallerde kelime içindeki iki sesin yerleri değişir. Genel olarak söyleyişi kolaylaştırma yönünde meydana gelen bu değişikliğe göçüşme (methatese) adını veririz. Göçüşme çoğu zaman açıklığı daha yüksek olan bir sesin kelime başında, daha düşük olanın kelime sonuna doğru kayması şeklinde olur." (Banguoğlu, 1986: 70)

Osman Nedim Tuna, **Türk Dilbilgisi** isimli eserinde "metatez (metathese)=Göçüşme, karşılıklı olarak iki "phoneme"in yer değiştirmesidir. "phonem'ler, niteliklerinden hiçbir şey kaybetmezler" şeklinde tanımlar (Tuna, 1986: 38).

Ömer Demircan, **Türkçenin Ses Dizimi** isimli eserinde, "Sesletimi kolaylaştırmak için bitişik ya da komşu sesler arasında yer değiştirme olabilir. Bu işlem, ünsüz kümelenmeleri ve heceleme etkisiyle, kimi yöre ağızlarında ve çocuk dilinde çok kullanılır" diyerek daha çok telaffuz zorluğunu giderme sebebiyle göçüşme olayının olduğunu belirtir (Demircan, 2001: 95).

Dil her şeyden önce bir konuşma aracıdır. Konuşma seslerle mümkün olmaktadır. Yazı dili yoluyla dilimize giren yabancı sözcüklerin çoğu asıllarına uygun bir şekilde geçmişlerdir (Baydur, 1953: 119). Türkçenin ses yapısına ve ahengine uymayan bu sözcükler ağızlarda söyleyiş kolaylığına uygun bir şekilde yeniden telaffuz edilmektedir. Bir ses olayı olan göçüşme aynı zamanda telaffuz zorluğundan kaynaklanan bir gelişmedir. Göçüşme, "ağızdan yazı diline doğru bir gelişme göstermektedir." Bu yüzden göçüşme ağızlarda daha sık görülen bir ses olayıdır. Ahmet Caferoğlu, "Anadolu Ağızlarındaki Metathese Gelişmesi" isimli makalesinde göçüşmenin "fonetik bir olay olduğu kadar, telâffuz cihazlarının fizyolojik örgüsünden de doğma bir dil gelişmesi" olduğunu belirtir (Caferoğlu, 1955: 1).

Ağızlarda yabancı sözcüklerin ses yapısı Türkçenin ses yapısına ve ahengine uydurulmaya çalışılırken yazı dilinde bunun tam aksi söz konusudur. Yazı dilinde yabancı sözcüklerin asıllarına bağlı kalma eğilimi ön plandadır. "Türklerin bütün dünyaya öğrettiği kahve ve yoğurt sözcüklerinin bile günümüzde "caffe/caffe ve yoghurt" şeklinde söyleyip yazmaya çalışanlar, başkalarına özenerek onların peşine takılan ve aramızdaki en güçlü bağ olan Türkçemizi bırakarak bizden kaçıp kurtulmak için çırpınan kayıplarımız" olarak görülmektedir (Karaağaç, 1997: 501). Özellikle, ticaret alanında, verimi ve kârlılık oranını arttırmak amacıyla da sözcüklerin ifade kudretinden ve çağrışımından yararlanılmaktadır. Ancak bu durumun Türkçenin ses yapısını nasıl alt üst ettiğini çevremizde görmekteyiz (Özkan, 2005: 246). Ama yabancı sözcükler ağızlarda büyük oranda dilimizin ses yapısına uygun değişiklikler geçirirler.

C) ÜNSÜZLERDE GÖÇÜŞME

1. Yakın Göçüşme:

db>bd: tedbirli (Ar.) > tebdirli (Özçelik, 2001: 72)

kb>bk (pk): makbul (Ar.) > mapkul (Caferoğlu, 1955: 4)

lb>bl: kalbinin (Ar.) > gablinin (Gülseren, 2000: 97)

" > kabl (Caferoğlu, 1955: 4)

“ > gabl=gebl (Caferoğlu, 1955: 4)

rb>br: darbuka (Ar.) > dabruḳa (Erten, 1994: 94)

“ > debrıke (Özçelik, 1997: 63)

“ > dabırka (Kalay, 1998: 57)

lf>fl: külfet (Ar.) > küflet (Özçelik, 2001: 72)

“ > küflet (Sivas) (Caferoğlu, 1955: 5)

rf>fr: şerfe> şerife> (Ar.) > şefre (Yıldırım, 1999: 149)

sf>fs: nısfi (Ar.) (Yarım, yarı)> nifsi (Gemalmaz, 1995: 208)

şf>f(v)ş: keşfine (Ar.)> kefşına (Buran, 1997: 57)

“ > kefşet- (Gemalmaz, 1995: 207)

“ > kefşetmek (Aksoy, 1945: 72)

“ > kevş ediyo (Gülseren, 2000: 99)

“ > kevşet- (San, 1990: 158)

“ > kevşe (Ercilasun, 2002: 142)

“ > kefş iT- (Yıldırım, 1999: 150)

lg>g(ğ)l: şalgam (Far.) > şağlam (Gemalmaz, 1995: 20)

nh>ğn: tenha (Far.) > teğna (Caferoğlu, 1994: 347)

rg>ğ(g)r: ırgat (Yun.) > ığrat (Gülensoy, 1994: 86)

“ > eğrat (imece) (Günay, 1978: 98)

“ > ığrat (Çağıran, 1999: 246)

tk>hd(kt): matkap (Ar.)>mahdap (Aydın, 2002: 36)

rh>hl: merhem (Ar.) > mählem (Caferoğlu, 1994: 334)

“ > mehlem (Caferoğlu, 1955: 5)

mh>hm: zemheri (Ar.) > zahmeri (Korkmaz, 1994: 84)

“ > zēhmerinin (Atmaca, 2007: 146)

“ > zehmeri (Güler, 1992: 30)

“ > zahmarı (Günşen, 2000: 83)

“ > zehmeri (Gemalmaz, 1995: 207)

“ > zehmeri (Yıldırım, 1999: 149)

“ > zehmeri (Gülensoy, 1988: 70)

“ > zehmeri (Kılıç, 2001: 34)

“ > zehmeri (Caferoğlu, 1955: 5)

“ > zehmeriye (Eren, 1991: 79)

“ > zehmeriye (Eren, 1997:46)

nh>hn: tenha (Far.) > tehne (Sağır, 1995: 115)
" > tahne (Caferoğlu, 1955: 5)
" > tahne (Caferoğlu, 1955: 5)
rh>hr: merhum (Ar.) > mehrim (Caferoğlu, 1955: 5)
" > mehrum (Sağır, 1995: 114)
kerhen (Ar.) > kehren (Gemalmaz, 1995: 207)
merhaba (Ar.) > mehreba (Caferoğlu, 1955: 5)
merhamet (Ar.) > mehremet (San, 1990: 157)
" > mehremet (Caferoğlu, 1955: 5)
" > mahremeT (Yıldırım, 1999: 149)
perhiz (Far.) > pehriz (Gemalmaz, 1995: 207)
" > pehriz (San, 1990: 157)
" > behriz (Yıldırım, 1999: 149)
" > pehriz (Caferoğlu, 1955: 5)
" > pehriz (Özçelik, 1997: 63)
terhis (Ar.) > tehris (Yıldırım, 1999: 149)
tarhana (Far.) > tahrana (Koraş, 1992: 97)
fh>k(h)f: mefhum (Ar.) > mehfum > mekfum (Caferoğlu, 1955: 4)
bl>lb: kıbleye (Ar.) > kılbaya (Gülseren, 2000: 97)
" > ġılbâya (Yıldırım, 1999: 149)
" >gılbe (Caferoğlu, 1955: 4)
" >gulba (Çağıran, 1999: 240)
iblis (Ar.) > ilbis (Çağıran, 1999: 240)
tl>ld(t): patlıcan (Ar.) > baldırcan (Sağır, 1995: 115)
" > baldıcan (Gülseren, 2000: 99)
" > baldıcan=baldırcan (Caferoğlu, 1955: 6)
" > baldırcan (Çağıran, 1999: 262)
hl>lh: ıhlamur (Yun.) > ilhamur (Günay, 1978: 98)
" > ıhlamur>olhamur (Caferoğlu, 1955: 4)
" > ılhamur (Çağıran, 1999: 248)
ml>lm: memleket (Ar.) > melmeket (Olcay, 1976: 18)
" > melmekeT (Atmaca, 2007: 146)
" > melmekeT (Koraş, 1992: 97)
" > melmeket Te (Öcalan, 2004: 201)

“ > melmeket (Caferoğlu, 1994: 335)
“ > melmeket (Erten, 1994: 77)
“ > melmeket (Buran, 1997: 57)
“ > melmeket (Gülensoy, 1988: 70)
“ > melmeket (Korkmaz, 1994: 84)
“ > melmeket (Demir, 2006: 138)
“ > melmeket (Sağır, 1995: 114)
“ > melmeket (Yıldırım, 1999: 149)
“ > melmeket (Günşen, 2000: 82)
“ > melmeket (Aydın, 2002: 36)
“ > melmekete (Özçelik, 2001: 72)
“ > melmekete (Eren, 1997: 46)
“ > melmekete (Özçelik, 1997: 63)
“ > melmeket (Gemalmaz, 1995: 207)
“ > melmeketin (Bayraktar, 2000: 210)
“ > melmeket (Eren, 1991: 79)
“ > melmeket (Ercilasun, 2002: 142)
“ > melmeket (10/3) (Gülseren, 2000: 97)
“ > melmeket (San, 1990: 157)
“ > melmeket (Korkmaz, 1977: 98)
“ > melmeket (Bursa) (Caferoğlu, 1955: 5)
“ > melmeketde (Demir, 2001:94)
“ > melmegede (Demir, 2006: 262)
“ > melmeketde (Kocabaş, 1996: 67)

lv > vl : halvet (Ar.) > havlet (Güler, 1992: 30)
vl > lv: tavla (Ar.) > talva (Yıldırım, 1999: 149)
yl > ly: naylon (İng.) > nalyon (Özçelik, 1997: 63)
mn > nm: memnun (Ar.) > menmun (Korkmaz, 1977: 98)
“ > menmun (Caferoğlu, 1955: 5)
“ > menmun (Yıldırım, 1999: 149)
şh > nş: meşhur (Ar.) > menşür (Sağır, 1995: 115)
“ > menşur (Koraş, 1992: 97)
br > rb (p): kibrit (Ar.) > kirbit (Caferoğlu, 1994: 332)

“ > kirbit (Güler, 1992: 30)
“ > kirbit (Günşen, 2000: 83)
“ > kirbit (Aksoy, 1945: 57)
“ > kirbit (Gülensoy, 1988: 70)
“ > kirpit (Olcay, 1976: 18)
“ > kirpit (Gemalmaz, 1995: 206)
“ > kirbiT (Yıldırım, 1999: 149)
“ > kirpit (Sağır, 1995: 115)
“ > kirpit (Ercilasun, 2002: 141)
“ > kirbit (Bayraktar, 2000: 210)
“ > kirbit ile > kirpüdünen (Aydın, 2002: 36)
ibret (Ar.) > irbet (Ercilasun, 2002: 141)
İbrahim (Ar.) > İrbaham (Sağır, 1995: 114)
“ > irbam emi< ibrahim emmi (Gülensoy, 1994: 138)
“ > irbâm (Günşen, 2000: 83)
“ > irbâm (Kocabaş, 1996: 67)
“ > İrbâm (Çağıran, 1999: 240)
“ > İrbahım (Gülseren, 2000: 97)
“ > İrbahım (San, 1990: 157)
“ > İrbêm (Aksoy, 1945: 57)
ibrik (Ar.) > irbıh > ırbıh (Güler, 1992: 30)
“ > ırbih (Sağır, 1995: 114)
“ > ırbıg (Kılıç, 2001: 34)
“ > ırbık/ırbıh (Günşen, 2000: 83)
“ > irbıḫ (Gemalmaz, 1995: 206)
“ > ırbıḫ (Gülseren, 2000: 97)
“ > ırbıḫ (Korkmaz, 1977: 98)
“ > ıbrık (Çağıran, 1999: 240)
“ > irbik (Kalay, 1998: 57)
“ > ırbıḲ (Koraş, 1992: 97)
“ > ırbığı (Yıldırım, 1999: 149)
“ > ırbık (Çağıran, 1999: 240)
ibrişim (Far.) > irbişim (Güler, 1992: 30)
“ > irbişim (Gemalmaz, 1995: 206)

" > erbüşüm=erbişim (Caferoğlu, 1955: 4)
" > ėrbişim (Yıldırım, 1999: 149)
gübre (Yun.) > gürbe (San, 1990: 157)
" > gürbe (Caferoğlu, 1955: 4)
" > gürbe (Sağır, 1995: 114)
" > gürbe (Gemalmaz, 1995: 206)
" > gürbe (Gülseren, 2000: 97)
" > gürbe (Çağıran, 1999: 240)
" > kerme (Gülseren, 2000: 99)
Kabr-istan (Ar.+ Far.) > ġerbisdan (Gemalmaz, 1995: 206)
" > karbistan (Sağır, 1995: 114)
" > karbistan (Gülseren, 2000: 97)
cebri (Ar.) > cerbi (Gülensoy, 1988: 70)
sabret- (Ar.) > sarbet- (Aksoy, 1945: 57)
tebrik (Ar.) > terbik (Çağıran, 1999: 241)
fabrika (İtl.) > farbiḳası (Şanlı, 1990: 48)
cr > rc: tecrübe (Ar.) > tercübe (Günşen, 2000: 83)
" > tercübeliymiş (Gülseren, 2000: 99)
" > tercübe (Caferoğlu, 1955: 4)
" > tėrciba (Yıldırım, 1999: 149)
cr > rć: tecrübe > terćube (Günay, 1978: 98)
fr > rf: hafriyat (Ar.) > harfiyat (Çağıran, 1999: 244)
sofra (Ar.) > sorfa (Gülensoy, 1994: 54)
" > surfa (Sağır, 1995: 114)
" > surfa (Gemalmaz, 1995: 207)
" > surfa (Ercilasun, 2002: 142)
" > surfa (Güler, 1992: 30)
" > surfa (Gülseren, 2000: 98)
" > surfa (Gülensoy, 1988: 70)
" > surfa=sufra (Caferoğlu, 1955: 4)
rh > hr: perhiz (Far.) > pehriz (Güler, 1992: 30)
" > pehriz (Aksoy, 1945: 57)
dehre (Far.) > derhe (Sağır, 1995: 114)
buhran (Ar.) > börhan (Gemalmaz, 1995: 207)

ihram (Ar.) > erham (Gemalmaz, 1995: 207)
akraba (Ar.) > erḫeba (Gemalmaz, 1995: 207)
akran (Ar.) > erḫan (Gemalmaz, 1995: 207)
mahrem (Ar.) > merhem (Gemalmaz, 1995: 207)
zahire (Ar.) > zarha (Gülseren, 2000: 98)
zehre (Ar.) > zerha (Caferoğlu, 1955: 4)
ahiret (Ar.) > arhat (Gülseren, 2000: 98)
" > erḫet (Caferoğlu, 1955: 5)
namahrem (Ar.) > namerhem (Caferoğlu, 1955: 4)

kr > rğ (k): akrep (Ar.) > arğap (Gülensoy, 1994: 231)
" > erḫep (Gemalmaz, 1995: 207)

kr > rh (k): akraba (Ar.) > arḫaba (Sağır, 1995: 114)
" > arhaba (Günşen, 2000: 83)
" > araba (Gülseren, 2000: 98)
ahret (Ar.) > erhet (Caferoğlu, 1955: 5)
" > eḫret (Gemalmaz, 1995: 207)

mr > rm: ömr (Ar.) > örm (Caferoğlu, 1955: 5)
zümrüt (Ar.) > zürmüt (Caferoğlu, 1955: 5)

sr > rs: Nusret (Ar.) > Nurset (Günay, 1978: 98)

şr > rş: maşrapa (Ar.) > marşaba (Caferoğlu, 1994: 334)

vr > rv: tevriye (Ar.) > terviye (Günay, 1978: 98)
avrat (Ar.) > arvat (Güler, 1992: 30)
" > arvat (Sağır, 1995: 115)
" > arvat (Gemalmaz, 1995: 207)
" > arvat (Ercilasun, 2002: 142)
" > arvat (Gülseren, 2000: 98)
" > arvat (Aksoy, 1945: 89)
" > arvadı (Özçelik, 1997: 62)
devran (Ar.) > dervan=dörvan (Caferoğlu, 1955: 6)
nevruz (Far.) > Narvız (Caferoğlu, 1955: 6)
" > norvuz (Ercilasun, 2002: 142)

yr > ry: bayram (Ar.) > baryam (Günay, 1978: 98)
" > baryam (Caferoğlu, 1955: 6)
gayret (Ar.) > garyet (Caferoğlu, 1955: 6)

seyir (Ar.) > seryan (Caferoğlu, 1955: 6)

poyraz (Yun.) > poryaz > breus (Tuna, 1986: 39)

zr > rz: Azrail (Ar.) > erzail (Korkmaz, 1994: 84)

" > erzail (Caferoğlu, 1955: 6)

mezra (Ar.) > merza (Çağıran, 1999: 264)

hs > sh: ruhsat (Ar.) > rushat (Olcay, 1976: 18)

İhsan (Ar.) > İshan (Çağıran, 1999: 249)

Ruhsatî (Ar.) > Rusẖati (Caferoğlu, 1955: 4)

hs > sk(h): ruhsatiye (Ar.) > ruskatiye (Çağıran, 1999: 249)

ls > sl: kilise (Yun.) > kisle (Kocabaş, 1996: 67)

ps < sp : tepsi (Ar.) > tesPi (Atmaca, 2007: 146)

hş > şh: ahşap (Ar.) > aşhap (Çağıran, 1999: 249)

ft > tf: Meftûn (Ar.) (meftune Diyarbakır'a has bir yemek.) > meftune>metfune (Erten, 1994: 88)

ğv > vğ: lağviyat (Ar.) > levğiyat< (Ar.) lağviyat (Beyhûde, boş sözler, işler) (Gemalmaz, 1995: 207)

hv > vh: ahval (Ar.) > evhal (Caferoğlu, 1955: 49)

lv > vl: helva (Ar.) > havla (Atmaca, 2007: 146)

" > hevla (Buran, 1997: 57)

" > hevla (Gülensoy, 1988: 70)

" > havla (Gülsevin, 2002: 74)

" > havla (Günşen, 2000: 83)

" > havla (Koraş, 1992: 97)

" > hevle (Korkmaz, 1977: 98)

" > havle (Gülseren, 2000: 100)

" > havla (Aksoy, 1945: 44)

" > hevle (Caferoğlu, 1955: 5)

" > hevle (Öcalan, 2004: 201)

şalvar (Far.) > şavlar (Caferoğlu, 1994: 346)

" > şovlar (Caferoğlu, 1994: 346)

" > şevler (Gülensoy, 1988: 70)

" > şavlar (Aksoy, 1945: 44)

" > şavlar (Yıldırım, 1999: 149)

" > savlar (Bayraktar, 2000: 210)

" > şavlar (Kayseri) (Çağıran, 1999: 254)

“ > şavral (Aksoy, 1945: 72)

zelve (Yun.) > zevle (Çağıran, 1999: 254)

rv > vr: kervan (Far.) > kevran (Günay, 1978: 98)

“ > kevran (Günşen, 2000: 83)

“ > kevran (Özçelik, 1997: 62)

“ > kevran (Koraş, 1992: 97)

“ > kevran (Yıldırım, 1999: 149)

“ > kevrancı (Demir, 2001: 94)

“ > kevranlar (Gülseren, 2000: 98)

“ > çevran (Caferoğlu, 1994: 313)

“ > kevran (San, 1990: 158)

“ > kevran (Korkmaz, 1977: 98)

“ > kavran (Ercilasun, 2002: 142)

derviş (Far.) > devriş (Buran, 1997: 57)

“ > devriş (Aksoy, 1945: 57)

“ > devriş (Gülenoy, 1988: 70)

“ > devriş (Koraş, 1992: 97)

“ > dövriş (Korkmaz, 1994: 84)

“ > devriş (Günşen, 2000: 83)

“ > devriş (Özçelik, 2001: 73)

“ > devriş (Özçelik, 1997: 62)

“ > devriş (Yıldırım, 1999: 149)

“ > dewrüş (Gemalmaz, 1995: 207)

“ > devriş (Ercilasun, 2002: 142)

“ > devrişe (Kalay, 1998: 57)

“ > devrüşün (Demir, 2006: 138)

“ > pervaz (Far.) > pavraz (Kapı pencere vb. yerlerin kenarlarına geçirilen ensiz parça.) (Burdur) (Çağıran, 1999: 260)

sevris (Fr.) > sevrüs (Güler, 1992: 30)

rv(b) > vr: derbent (Geçit) (Far.) > devrent (Gülsevin, 2002: 74)

rv > vr (l): servet (Ar.) > sevlet<selvet (Günay, 1978: 98)

servi (Far.) > sevlü (Korkmaz, 1994:84)

“ > zevleli (Karasakaloğlu, 2005: 88)

“ > sevlü (Sağır, 1995: 114)

zv > vz: cezve (Ar.) > cevze (Caferoğlu, 1955: 6)

> cevze (Çağıran, 1999: 264)

hv > yf: kahve (Ar.) > kayfa (Çağıran, 1999: 250)

hy > yh: kâhyaya (Far.) > keyhaya (Gülseren, 2000: 98)

“ > keyha (San, 1990: 157)

Yahya (Ar.) > Yayha (Çağıran, 1999: 250)

“ > Yayhalı (Yıldırım, 1999: 149)

ihya (Ar.) > ëyha (Caferoğlu, 1955: 4)

ny > yn: dünyada (Ar.) > düynada (Gülseren, 2000: 99)

> düyna (Yıldırım, 1999: 149)

ry > yr: deryalar (Far.) > deyralar (Günay, 1978: 98)

> deyra (Gemalmaz, 1995: 207)

> diyrâ (Korkmaz, 1977: 98)

seyran (Ar.) > seryan (Korkmaz, 1994: 84)

karyola (İtl.) > gayrola (Güler, 1992: 30)

> gayrola (Caferoğlu, 1955: 6)

> ġayrola (Yıldırım, 1999: 149)

> ġayrola (Koraş, 1992: 97)

tiryaki (Ar.) > teyreki (Aksoy, 1945: 57)

Meryam (Ar.) > meyrem (Gülseren, 2000: 98)

“ > meyrem (Aksoy, 1945: 57)

“ > mėyrem (Yıldırım, 1999: 149)

“ > meyrem (Caferoğlu, 1955: 6)

“ > miyrem (Kocabaş, 1996: 67)

“ > meyrem (Çağıran, 1999: 261)

üryan (Ar.) > uyran (Çağıran, 1999: 261)

zürriyet (Ar.) > züyret (Caferoğlu, 1955: 7)

cariye (Ar.) > cėyra (Caferoğlu, 1955: 7)

sy > ys: istasyon (Fr.) > isdayson (Koraş, 1992: 97)

bz > z(s)b(v): mibzer (Ar.) (tohum ekme âleti) > misber (Gemalmaz, 1995: 207)

“ “ > müzver (Yıldırım, 1999: 150)

mz > zm: Remzi (Ar.) > Irezmi (Caferoğlu, 1955: 5)

2. Uzak Göçüşme:

zç > cz: mizaç (Ar.) > micaz (Caferoğlu, 1955: 7)

yd > dy: müzayede (Ar.) > müzadiye (Caferoğlu, 1955: 7)

vk > g(k)b(v): avukat (Fr.) > agubat (Gülseren, 2000: 100)

vy > ġ(y)v: rivayet (Ar.) > riġavet (Caferoğlu, 1955: 7)

rh > hr: ejderha (Far.) > ejdahar (Günay, 1978: 98)
" > ejdehara (Gülseren, 2000: 100)

yh > hy: seyahat (Ar.) > sihayet (Caferoğlu, 1955: 7)

nl > ln: mendil (Ar.) > meldin (Gülensoy, 1988: 70)
pantolon (Fr.) > paltonını (Özçelik, 1997: 63)

rl > lr: marul (Ar.) > malur (Atmaca, 2007: 146)
reçel (Far.) > leçer (Caferoğlu, 1994: 332)
" > leçer (Gülseren, 2000: 100)
" > ileçer (Kocabaş, 1996: 67)
şalter (Alm.) > şartil (Gemalmaz, 1995: 208)
karanfil (Ar.) > galefir (Gülseren, 2000: 100)
" > galanfir (San, 1990: 158)
" > gelenfir (Olcay, 1995: 35)
rezil (Ar.) > ilezirlik (Kalay, 1998: 57)

ln > nl: lânet (Ar.) > nâlet (Günay, 1978: 98)
" > nahlet (Güler, 1992: 30)
" > nâlet (Günşen, 2000: 84)
" > nâlet (15/3) (Aydın, 2002: 36)
" > nelet (Gemalmaz, 1995: 208)
" > nalet (Olcay, 1995: 35)
" > nalet (San, 1990: 158)
" > nalet (Aksoy, 1945: 72)
" > nâlet (Korkmaz, 1977: 99)
" > na'letleme (Caferoğlu, 1955: 6)
" > nağlet (Caferoğlu, 1955: 6)

mn > nm: iman (Ar.) > inam (Caferoğlu, 1955: 6)
meşin (Far.) > neşim (Caferoğlu, 1955: 5)

yn > ny: diyanet (Ar.) > dinâyet (Gülsevin, 2002: 74)
" > dinayet (Sağır, 1995: 116)

“ > dinayet (Özçelik, 1997: 63)

hıyanet (Ar.) > hınâyet (Caferoğlu, 1955: 7)

br > rb: kaburga (Moğ.) > karboğa (Günay, 1978: 98)

kalbur (Ar.) > harbul (Yıldırım, 1999: 150)

lr > rl: kolera (Fr.) > ġurele (Yıldırım, 1999: 150)

şalvarlı (Far.) > şarvallıḲ (Yıldırım, 1999: 149)

kr > rk: kükürt (Far.) > kürküt (Güler, 1992: 31)

“ > kürküt (Aksoy, 1945: 72)

nr > rn: general (Alm:) > gerenal (Ercilasun, 2002: 142)

minareyi (Ar.) > mirâniyi (Öcalan, 2004: 201)

yr > ry: ziyaret (Ar.) > zirayet (Buran, 1997: 57)

mv > vm: merdiven (Far.) > verdimen (Caferoğlu, 1955: 7)

rv > vr: kerevet (Yun.) > kėvret (Caferoğlu, 1994: 332)

şalvar (Far.) > şavralı (Gülseren, 2000: 100)

ry > yr: zürriyet (Ar.) > züyret (Caferoğlu, 1955: 7)

lz > zl: lezzetli (Ar.) > zelletli (Gülensoy, 1988: 70)

rz > zr: rüzgâr (Far.) > üzürgar (Caferoğlu, 1955: 7)

D) SONUÇ

Çalışmamızda 126 Arapça, 28 Farsça, 7 Yunanca, 5 Fransızca, 2 Almanca, 2 İtalyanca, 1 İngilizce, 1 Moğolca olmak üzere toplam 172 sözcükte ünsüz göçüşmesi tespit edilmiştir.

Örneklerde de görüldüğü gibi göçüşme olayı ile doğal bir ahenk ve akıcılık sağlanarak söyleniş zorluğu giderilmektedir. Göçüşme olayında sözcük içindeki diğer ünsüzlerin de göçüşmeye etkisinin olduğu düşünülebilir.

Her yörede ve sözcükte farklı göçüşme örneklerine rastlanmaktadır. Ancak Osman Nedim Tuna’nın bulduğu ünsüz dizisi: “ğ, h, l, r, n, m, v, y, k, z, s, ş, f, c, d, g, b, ç, t, p.” sırasına yakın göçüşmede tespik ettiğimiz: **db > bd, kb > b(p)k, lb > bl, rb > br, lf > fl, fr > fr, sf > fs, şf > fş, hl > lh, hr > rh, hs > sh, hs > sk(h), ls > sl, hş > şh, ft > tf, ğf > vğ, hv > vh, lv > vl, rv > vr(l), hy > yh, hy > yn, ny > yn, ry > yr**, **mz** > **zm,** şeklindeki 24 örnek bu ses dizisine uymamaktadır. Uzak göçüşmede ise tespit ettiğimiz, **zc > cz, yd > dy, vk > g(k)b(v), vy > ġ(y)v, ln > nl, lr > rl, mv > vm, rv > vr, ry > yr, lz > zl, rz > zr,** şeklindeki 11 örnek uymamaktadır. Önder Çağıran’ın “Türkiye Türkçesi Ağızlarındaki Ünsüz Göçüşmelerinin Kuruluş Sistemi” isimli çalışmasında bulduğu ünsüz dizisi “y, v, l, r, ğ, n, m, ş, f, z, s, h, d, b, g, ç, c, p, t, k.” sırasına yakın göçüşmede: **db > bd, lb > bl, rb > br, lf > fl, rf > fr<, şf > f(v)ş, lg > g(ğ)l, rg > ğr, rh > hl, mh > hm, nh >**

hn, rh > hr, fh > kf(h), vl > lv, yl > ly, vr > rv, yr > ry, ls > sl, ft > tf, mz > zm şeklindeki 20 örnek uymamaktadır. Uzak göçüşmelerde ise, **zc > cz, yd > dy, vk > g(k)b(v), vy > ġ(y)v, rh > hr, yh > hy, ln > nl, yn > ny, lr > rl, yr > ry, lz > zl, rz > zr** seslerinden oluşan 12 örnek uymamaktadır. Tuna'nın ve Çağıran'ın "ünsüz dizisi" Türkçe sözcüklerde ve bazı yabancı sözcüklerde nispeten geçerli olsa da, bu ünsüz dizileri yabancı sözcüklerin çoğunda geçerli değildir.

Yabancı sözcüklerde ünsüz göçüşmelerinin kesin bir kuralı görülmemektedir. Örneklerin çokluğuna rağmen, Hasan Eren'in de belirttiği gibi göçüşme olayında kesin kurallar çıkarmak mümkün olmamaktadır. (Eren, 1953: 161) Ancak örneklerden hareketle yabancı sözcüklerde göçüşmenin temel nedenleri olarak; 1. Türkçenin ses yapısından kaynaklanan göçüşme. 2. Monotonluğu gidermek amacıyla meydana gelen göçüşme. 3. Telaffuz kolaylığı sağlamak amacıyla meydana gelen göçüşmeler olduğu söylenebilir.

KAYNAKLAR

AKSOY, Ömer Asım (1945), **Gaziantep Ağzı I,** TDK Yay., İstanbul.

ATMACA, Emine (2007), **"Antalya'nın Korkuteli İlçesi Ağzında Görülen Belirgin Ses Hâdiseleri",** Dil Araştırmaları Dergisi, Cilt 1, S. 1, Güz 2007, Avrasya Yazarlar Birliği Yay., Ankara, s. 115-155.

AYDIN, Mehmet (2002), **Aybastı Ağzı,** (İnceleme-Metin-Sözlük), TDK Yay., Ankara.

BANGUOĞLU, Tahsin (1986), **Türkçenin Grameri,** TDK Yay., Ankara.

BAYDUR, Suat Y., (1953), **"Dilimiz ve Yunan-Lâtin Asıllı Kelimeler",** TDAY-Belleten, TDK Yay., Ankara. s. 93-94; 119-120.

BAYRAKTAR, Fatma Sibel (2000), **Kayseri Merkez Ağzı,** Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Edirne.

BOZ, Erdoğan (2002), **Afyon Merkez Ağzı,** Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, Afyon.

BURAN, Ahmet (1997), **Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları,** TDK Yay., Ankara.

CAFEROĞLU, Ahmet (1955), **"Anadolu Ağızlarındaki Metathese Gelişme",** TDAY-Belleten, TDK Yay., Ankara. s. 1-7.

CAFEROĞLU, Ahmet (1994), **Kuzeydoğu İllerimiz Ağızlarından Toplamlar,** (Ordu, Giresun, Trabzon, Rize ve Yöresi Ağızları.) II. Baskı, TDK Yay., Ankara.

ÇAĞIRAN, Önder (1999), **"Türkiye Türkçesi Ağızlarındaki Ünsüz Göçüşmelerinin Kuruluş Sistemi",** 3. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı 1996, TDK Yay., Ankara. s. 239-264.

DEMİR, Necati (2001), **Ordu İli ve Yöresi Ağızları,** TDK Yay., Ankara.

DEMİR, Necati (2006), **Trabzon ve Yöresi Ağızları,** Gazi Kitabevi, Ankara.

DEMİR, Necati-ŞEN Ülker (2006), **Sıvas İli ve Yöresi Ağızları,** Gazi Kitabevi, Ankara.

DEMİRCAN, Ömer (2001), **Türkçenin Ses Dizimi,** Der Yayınevi, İstanbul.

ERCİLASUN, A.Bican (2002), **Kars İli Ağızları,** (Ses Bilgisi), TDK Yay., Ankara.

EREN, Emin (1997), **Zonguldak-Bartın-Karabük İlleri Ağızları,** TDK Yay., Ankara.

EREN, Hasan (1953), **"Türk Dillerinde Metathese"** TDAY-Belleten, TDK Yay., Ankara. s. 161-180.

EREN, M.Emin (1991), **Zonguldak İli Ağızları,** Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara.

ERTEN, Münir (1994), **Diyarbakır Ağzı** (İnceleme-Metin-Sözlük), TDK Yay., Ankara.

GEMALMAZ, Efrasiyap (1995), **Erzurum İli Ağızları I, II, III.** (İnceleme-Metin-Sözlük ve Dizin) TDK Yay., Ankara.

GÜLENSOY, Tuncer (1988), **Kütahya ve Yöresi Ağızları** (İnceleme-Metin-Sözlük), TDK Yay., Ankara

GÜLENSOY, Tuncer-BURAN Ahmet (1994), **Elazığ Yöresi Ağızlarından Derlemeler 1,** TDK Yay., Ankara.

GÜLER, Zülfü (1992), **Harput Ağzı,** Elazığ Belediyesi Yayınları, Elazığ.

GÜLSEREN, Cemil (2000), **Malatya İli Ağızları,** TDK Yay., Ankara.

GÜLSEVİN, Gürer (2002), **Uşak İli Ağızları,** TDK Yay., Ankara.

GÜNAY, Turgut (1978), **Rize İli Ağızları,** KB, A. Ü. Basımevi, Ankara.

GÜNŞEN, Ahmet (2000), **Kırşehir ve Yöresi Ağızları,** (İnceleme-Metinler-Sözlük) TDK Yay., Ankara.

KALAY, Emin (1998), **Edirne İli Ağızları,** TDK Yay., Ankara.

KARAAĞAÇ, Günay (1997), **"Alıntı Kelimeler Üzerine Düşünceler"** TDE Dergisi, S. 552, Aralık 1997, s. 499-510.

KARASAKALOĞLU, Nuri (2005), **Aydın Merkez Ağzı,** Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Erzurum.

KILIÇ, Mine (2001), **Kahramanmaraş Merkez Ağzı,** Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş.

KOCABAŞ, Ahmet (1996), **Niğde ve Yöresi Ağızları,** Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri.

KORAŞ, Hikmet (1992), **Karaman ve Yöresi Ağızları,** Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri.

KORKMAZ, ZEYNEP (1977), **Nevşehir ve Yöresi Ağızları,** Cilt I, (Ses Bilgisi), II. Baskı TDK Yay., Ankara.

KORKMAZ, ZEYNEP (1994), **Güney-Batı Anadolu Ağızları** (Ses Bilgisi) Fonetik, TDK Yay., Ankara.

OLCAY, Selâhattin (1995), **Erzurum Ağzı,** (İnceleme-Derleme-Sözlük), TDK Yay., Ankara.

OLCAY, Selâhattin, ERCİLASUN, A. B., ASLAN, Ensar (1976), **Arpaçay Köylerinden Derlemeler,** TDK Yay., Ankara.

ÖCALAN, Muharrem (2004), **Sakarya İli Ağızları,** (1.Cilt; Giriş-İnceleme) Erciyes Üni-

versitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Kayseri.

ÖNER, Mustafa (1996), **"Türkçede Dille İlgili Alış Verişlerin Ve Dil Hareketlerinin Tarihine Toplu Bir Bakış",** Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, S. 536, Ağustos 1996, s. 140-48.

ÖZÇELİK, Sadettin (1997), **Urfa Merkez Ağzı,** (İnceleme, Metinler, Sözlük), TDK Yay., Ankara.

ÖZÇELİK, Sadettin-BOZ Erdoğan (2001), Diyarbakır İli **Çüngüş ve Çermik Yöresi Ağzı,** (Dil İncelemesi, Metinler, Sözlük) TDK Yay., Ankara.

ÖZKAN, Fatma (2005), **"Kelimelerin Büyüsü",** Türk Dili, S. 639, Mart 2005, s. 246-249.

ÖZKAN, Nevzat (1996), **"Yabancı Dillerin Türk Dili Ve Kültürü Üzerindeki Etkileri",** Dil Dergisi, S. 41. Mart 1996, Ankara. s. 257-264.

SAĞIR, Mukim (1995), **Erzincan ve Yöresi Ağızları,** İnceleme-Metin-Sözlük, TDK Yay., Ankara.

SAN, Sabri Özcan (1990), **Gümüşhane Kültür Araştırmaları ve Yöre Ağızları,** KB Yay., Ankara.

ŞANLI, Cevdet (1990), **Kırklareli İli Merkez İlçe Köyleri Ağızları,** Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Edirne.

TUNA, Osman Nedim (1986), **Türk Dilbilgisi (Fonetik ve Morfoloji),** İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, (Ders Notları), Malatya.

TUNCER, Hediye (1998), **"Kültür, Dil ve Ağız Üzerine"** Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, S. 112, Şubat 1998, s. 205-208.

YILDIRIM, Faruk (1999), **Çukurova Ağızları** (Adana Ve Osmaniye İlleri- 1. cilt.) Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi) Adana.

KIBRIS AĞZINDA MA'LI CÜMLELER

Şirvan KALSIN*

GİRİŞ

Kıbrıs Tarihi

Kıbrıs 1184 yılında, bazı kaynaklarda Bizans İmparatoru Manuel Komnenus'un yeğeni olduğu belirtilen, İsak Komnenus tarafından yönetilmeye başlanmıştır. Çünkü İsak kendisini imparator ilan etmiş ve Bizans'la bütün ilişkilerini kesmiştir.

Daha sonra 1191 yılında İngilizler ilk olarak adaya gelmişler ve bu geliş ticari bir pazarlıkla sonuçlanmıştır. Çünkü ada satış yoluyla el değiştirmiştir.

Kaynaklarda İngiliz kralı Riçard'ın İsak'a savaş açtığı ve onu bozguna uğrattığı söylenir. Riçard daha sonra adayı Templar Şövalyelerine 100,000 Bezan'a (altın dinar) satmıştır.

Templar Şövalyeleri Riçard'a olan borcun bakiyesini ödeyememiş; bunun üzerine Riçard adayı Templar Şövalyelerinden alarak, onların borç bakiyesi olan 60,000 altını ödemesi koşuluyla Gay dö Lüzinyan'a satmıştı. Böylece Gay ile beraber 1192 yılında itibaren Lüzinyan Dönem başlamış oldu. Kıbrıs'ta Lüzinyan ve onu izleyen Venedik Döneminin 380 yıl sürdüğü ve bu dönemin tarihte "Latin dönemi" olarak geçtiği tarihçilerin aktardığı bilgilerdendir. Lüzinyanlar Fransız asıllı olduğu için 1192'den 1432'ye kadar süren Lüzinyan yönetimi "Frank dönemi" olarak da anılmaktadır.

XV. yüzyılın ikinci yarısında, Venedik Cumhuriyeti Doğu Akdeniz'de gücünü iyice hissettirmişti. 1470'lerde Lüzinyanların kendi aralarında başlayan rekabet, çekişme ve iç savaşlardan Venedikliler yararlandılar. Siyasi oyunlarla Kıbrıs'ın Venedik yönetimine geçmesini sağladılar. (1489-1570) (Gazioğlu, 1994:1-8).

1517'de, Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethetmesiyle, Venediklilerce Mısıra ödenen 8,000 dükalık Kıbrıs haracı artık Türklere ödenmeye başlandı. Venedik Sinyoru, İstanbul'a özel bir heyet göndererek Padişah Yavuz Sultan Selim'i kutlamış ve Kıbrıs haracını artık Osmanlı'ya ödemek istediğini belirtmişti. Ancak daha sonra Osmanlı'ya ait ticari gemilerin ada açıklarında seyretmeleri sırasında zaman zaman Venedikli yöneticilerle Osmanlı arasında sürtüşmeler yaşanmaya başlandı. Kıbrıs gerek siyasi gerekse ticari açıdan önemli bir noktadaydı ve Osmanlı için de önem taşıyordu.

---

* Yrd. Doç. Dr., Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi Öğretim Üyesi, KIBRIS

1571 yılında Lala Mustafa Paşa komutasında Türk birlikleri Kıbrıs'ı fethettiler. Bu tarihten itibaren adaya insan transferi başladı.

Tarihsel süreç içinde birçok dil ve kültürle etkileşim içinde olmasına karşın Kıbrıs ağzı bir Anadolu ağzı olma özelliğini kaybetmemiştir. Bu bağlamda öncelikle Kıbrıs ağzının Anadolu ağızları içindeki yerini tespit etmek gerekmektedir.

Kıbrıs Ağzının Anadolu Ağızları İçindeki Yeri

Karahan'ın (1996) "Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması" adlı çalışmasında belirlediği ana ağız grupları ve alt grupları belirleyen özellikleri, Kıbrıs ağzıyla uygunluk açısından karşılaştırdık. Ağız gruplarını belirleyen temel özellikler doğrultusunda Kıbrıs ağzının Anadolu ağızları içinde Batı Grubunun VII. Alt Grubu ile örtüştüğünü tespit ettik. Batı Grubunun VII. Alt Grubuna Tarsus, İçel, Ereğli, Konya, Adana, Hatay, Kahramanmaraş, Gaziantep, Adıyaman, Darende, Akçadağ, Doğanşehir, Malatya ağızları girmektedir. VII. Alt Grubun da ikinci derecedeki alt gruplarından beşincisi olarak değerlendirilebilir. Bu beşinci alt grup içine Lefkoşa, Girne, Güzelyurt, Baf ve Limasol ağızları girmektedir. (Kalsın, 2007:14).

KONU

Bu çalışmada, Kıbrıs ağzında sıklıkla kullanılan *ma*'lı cümleler incelenecektir.

Türkçede *Ma* ve Kullanılışı

Clauson (1972:765), *ma/me*'yi *yeme*'den kısaltma, birçok fonksiyonu olan bir enclitic olarak değerlendirmektedir. ma/me'nin kendinden sonraki sözcüğü pekiştirme görevinde bir enclitic olarak bazen de *kim* ve *ne* soru sözcüklerine gelerek onları belirsiz sıfatlara dönüştürdüğünü belirtmiştir. *Neçe* "how much"; *neçeme* "however much" gibi. Kullanıldığı bazı durumlarda ise en iyi çevirinin 've' veya 'de' ile olduğununun da altını çizmiştir.

Bazı araştırıcılar *ok/ök* gibi bir pekiştirme edatı olarak değerlendirmişlerdir.

Gabain de bunlardan biridir: *ymä; (nadiren de) mä, +me: Kuvvetlendirme; ayrıca, aynı türden olmayan vasıflıkları ayırır, aslında bir son çekim edatıdır.*

Män ymä (U 6, 3) "ben de". Ançulayu ma (MI 13, 10) "tam öyle". Bo ymä amrtapada sögütŋin ḥuası (TTX 482). "bu Amrtapada ağacının çiçeği" . ḳayu ma orunta (SA 51) " her ne yerde" (Gabain, 1988: 105).

Gabain'in örneklerinde de görüldüğü gibi tarihî dönem metinlerinde Uygur Türkçesinden itibaren *ma/me*'yi tanıklamaya başlarız.

DLT'de *yeme* madde başına verilen *yine dahi* anlamları ve bu sözcüğün geçtiği bölümler, Clauson'u doğrular niteliktedir. (Atalay IV, 1991: 771).

Közden yırasa köŋülden yeme yırar. (Atalay, 1992:366-12)

Gözden ırak olan gönülden de ırak olur.
Yalḳsa yeme yaġ eḍgü, köyse yeme kün eḍgü (Atalay, 1992: 435-19)

Bıksa yine yağ iyi, yaksa yine gün iyi. (İnsan ne kadar yağdan bıksa da yağ yine tatsız, tuzsuz yemekten daha hayırlıdır; güneş her ne kadar yaksa da sisten, pustan daha iyidir.)

Tewi yük kötürse ḳamıç yeme kötür. (Atalay II, 1992: 75-12)

Deve yük götürse kaşığı da beraber götürür.

Anıŋ ışın keçürdüm
Eşin yeme kaçurdum
Ölüm otın içürdüm
İçti bolup yüzi türü (Atalay I, 1992:47-15)

Onun işini bitirdim, arkadaşını da kaçırdım. Ölüm ağısını içirdim, yüzünü buruşturarak içti.

Karahanlı Türkçesinin önemli eseri Kutadgu Bilig'te *ma/me* biçimiyle birçok örnekte tanıklanmaktadır:

Taḳı ma negü erse arzu tilek

bayat ok bolu birsü arzu tilek (KB 122)

"Daha başka ne dileği varsa; Tanrı ona daima arka ve destek olsun."

til asġı telim bar yası ma üküş
ara ögdiler til ara miŋ söküş (KB 177)

"Dilin faydası çok olduğu gibi zararı da çoktur; dil bazen övülür bazen de sövülür."

Kılumaz ma şükrüŋ saŋa men bire
Meniŋdin şükür kıl saŋa sen sira (KB 392)

"Bunlardan birinin şükrünü bile ben sana gösteremem; benim tarafımdan sen kendine kendin şükret. Senin hikmetine akıl ermez."

Özi itti tüzdi kör il kün işi
taḳı ma tiler ördüm kişi (KB 418)

"Böylece halkın işini kendisi düzenledi ve yoluna koydu; yine de etrafında seçkin insanlar ister."

munı ma saŋa emdi ögretgü ol
negü teg yorıġu anı bilgü ol (KB 4166)

"Bunu da şimdi sana anlatmalıyım; bu konuda nasıl hareket edileceğini bilmen gerek."

ḳatılġan taşırtı ḳamug işke bak

odug bol kulak köz yiti tut ma sak (KB 5936)

"Gayret et, dışarıdaki her işi idare et, uyanık ol; benim görmediğim şeyleri sen bana bildir."

Harezm Türkçesi eserlerinden NF'de tanıklanmayan *ma/me* dönemin bir diğer eseri olan KE'de 66 yerde ve *da/de, dahi* anlamında geçmektedir.

Ol ḥālde ḫiṭāb kelgey: ey İblīs tamuġluḳlar seni isteyürler . İblīs ayġay: men me olarnı tileyür men. (KE 17r9).

Ḳızınıŋ közi bir yigitke tüşdi aŋar ʿāşıḳ boldı, yigit me aŋa ʿāşıḳ boldı. (KE 28r15).

Derleme Sözlüğü'nde *ma/me*'nin anlamları şöyle verilnektedir. **I** İşte (*meh* ve *na* kullanımları olduğu da belirtilmiştir.). **II** Var anlamında kullanılır: *Her şeyim ma*. (Dz.). **III** Çağırma ünlemi: *Ma Safiye gel buraya*. (Yeşilyurt, Keçiborlu-Isparta). **IV** Şaşma ünlemi. (Bor-Niğde). Bu şaşma ünlemi kullanılışının *man* ve *mani* biçimlerinin de olduğu belirtilmiştir. (Derleme Sözlüğü, 1993: 3096).

Derleme Sözlüğü'nde geçen *ma*'nın *al, işte* anlamlarında kullanımı DLT'de de tanıklanmıştır. Burada Anadolu ağızlarında olduğu gibi *mah/meh* biçimi de vardır. (Atalay IV, 1991: 405).

Ma'nın Diyarbakır ağzında da şaşırma ünlemi anlamında kullanıldığı bilinmektedir:

Deyi yav Allah için ma (sayfa 70);

Kari ma Allah için ma Tanrı misafiridir. (sayfa 70);

Demiş ma tükürük nasıl gözü açar. (sayfa 81);

Esnaf bile olsadi deyidi ma utanmişız. (sayfa 97). (Erten, 1994).

Tarama Sözlüğü'nde verilen anlamlar şöyledir: **I** Nah, işte, al. **II** Bırak elleme. Burada I'de verilen anlamlar Derleme Sözlüğü'ndeki bazı kullanımlarla aynıdır. II. anlam ise tek tanıkla desteklenmiştir. (Tarama Sözlüğü, 1996: 2798-2799).

Kıbrıs Ağzında *Ma*'lı Cümleler

(1) *Ma gaybolmazdan önceydi hani evlendik*. Vurgu

(2) *Ma sen beni cocuk belleŋ*. (=Sen beni çoçuk sanıyorsun.). Vurgu.

Ma sen beni çocuk belleŋ? (Vurguyla sağlanan soru ifadesi. Cevap beklenen bir soru değil tespit cümlesidir.)

(3) *Ma sen belleŋ biz uyuruk*. (=Sen bizim uyuduğumuzu sanıyorsun.).Vurgu

Ma sen belleŋ biz uyuruk? (=Sen bizim uyuduğumuzu mu sanıyorsun?)

(Vurguyla sağlanan soru ifadesi. Cevap beklenen bir soru değil tespit cümlesidir.)

(4) *Ma nedir yapdıŋ gaşşınıŋ?* (=Ne yaptığını zannediyorsun?). Vurgu ve tehdit var.

(5) *Ma yedireceŋ bize gurtlu ci:e:ri?* (=Bize kurtlu ciğeri yedireceksin.). (Vurguyla sağlanan soru ifadesi. Cevap beklenen bir soru değil tespit cümlesidir.)

(6) Ma gelmeycek. (=Gelmeyecek). Vurgu.

(7) *Ma üşenmediŋ?* (= Bıkmadın mı?). Vurgu.

(8)*Ma nedir dediğiŋ*? (=Ne söylediğinin farkında mısın?). Vurgu.

(9)*Ma bilmez, hani çok para ödedim*. (=Çok para ödediğimi bilmiyor.).Vurgu

(10)*Ma görüşmeyik*. (=Görüşmüyoruz.).Vurgu.

(11) *Ma saçmalan*. (Saçmalıyorsun.). Vurgu.

(12)*Ma sen/ma ben/ma o* .(= Ben/sen/o).Vurgu.

(13) *Ma haçan da geldiŋ*. (=Ne çabuk geldin). Vurgu.

(14) *Popaz buna çog şaşırır. Bir gün popaz: "ma bu deli nere gider be!" deyerek saglanır, onu takib eder.* (Saraçoğlu, 2004: 217). (=Papaz buna çok şaşırır. Bir gün: 'Bu deli de nereye gidiyor be!' diyerek onu takip eder.). Vurgu.

(15) *Güçüg oğlanın bu iş fenasına gider. "ma nedir be da gaŋdırdılar sizi" der abilerine*. (Saraçoğlu, 2004: 226). (=Küçük oğlanın bu iş ağırına gider. "Nedir be, sizi kandırdılar" der ağabeylerine.). Vurgu.

(16) *Öbür gız gardaşı şu zenginidi, duyar gız gardaşının zengin olduğunu gelir der: "Ma nerde buldun da bu gadar parayı da böyle gonag galdırdıŋ?"* (Saraçoğlu, 2004: 221). (=Diğer kız kardeş, şu zengin olan, kız kardeşinin zengin olduğunu duyunca gelir der ki " Nerde buldun da bu kadar parayı da böyle konak yaptırdın?"). Şaşırma-vurgu.

(17) *Ma bir tane eşgendim genne da başga istemedi*.

Ma ne deŋ? (= Ne diyorsun?) Şaşırma.

(18) *Ma nere gidiyoŋ* ? (= Nereye gidiyorsun?). Şaşırma ünlemi.

(19) *Ma doğru söyleŋ? (*=Doğru mu söylüyorsun?). Şaşırma.

(20) *"Ma benim goyunnarı ne öldürdüŋüz be" der döv garısı*. (Saraçoğlu, 2004: 215). (=Ya benim koyunları niçin öldürdünüz be" der devin karısı.). Şaşırma.

(21) *Popaz : "Ma noldu be bizim goyunnara?" deyerek, gene çubanı takib eder.* (Saraçoğlu, 2004: 218). (=Papaz: "Bizim koyunlara da noldu be?" diyerek, gene çobanı takip eder.). Şaşırma.

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi bu kullanımlarda *ama* bağlacının işlevinde değildir. *Ma,* bazen kendinden sonraki sözcüğü/sözcük öbeğini veya cümleyi pekiştirmek, vurgulamak bazen de Derleme Sözlüğü'nde verilen "şaşırma ünlemi" işleviyle çıkar karşımıza.

Ma işlevinde ama kullanımları

Kıbrıs ağzında seyrek olarak ama sözcüğünün *ma* işlevinde kullanıldığını görürüz. Aynı cümle hem *ma*'lı hem de *ama*'lı kullanılabilir.

Ama gene geldiŋ?/Ma gene geldin?
Ama gene yemek yeŋ?/ Ma gene yemek yeŋ?
Ama nedir dediğiŋ? /Ma nedir dediğiŋ?

Ma'nın ama anlamında kullanımı

Kıbrıs ağzında yaygın kullanılan *ma* bazen *ama* ile karışmıştır. Özellikle genç kuşak İngilizcenin etkisiyle *ma*'yı cümle başında *fakat*, *ama* karşılığı olarak kullanmaktadır. Ancak bu durum çok yaygın değildir.

Ma neçin? (=Ama neden/niçin?).
Ma kim? (=Kim?).
Ma neçin gelmediŋ? (=Ama neden gelmedin?).
Okula gidmedim ma çok güzel öğrendim. (=Okula gitmedim ama çok güzel öğrendim.).

Ma yogdur. (=Ama yok.).
Ma annamazdım ben. (=Ama ben anlamıyordum.).
Ma küsük ya biz onunıla. (=Ama biz onunla küsüz ya.).

Ama kullanımları

"Güzel ama öteki goldaki inciler daha güzel, neçin ondan kesŋ?" der. (Saraçoğlu, 2004:182).

Bazar olunca ihdiyar damlar ama bu defa gıyafed deyişdirir. (Saraçoğlu, 2004:183).

Oduncu gızını vermiş ama övey ana marazından çatlaycag. (Saraçoğlu, 2004:198).

Ama güçüg gardaşımız sözünü duddu, hamile galdı. (Saraçoğlu, 2004:202).

Tabiyi çocuglar bişey bilmedikleri için annamamışlar ama gene da gadını görünca ona çog acımışlar. (Saraçoğlu, 2004:208).

DEĞERLENDİRME

Örneklerde de görüldüğü gibi Kıbrıs ağzında kullanılan *ma*'lı cümleleri dört başlıkta toplayabiliriz.

1) Tarihî Türk lehçelerinde görülen pekiştirme edatı işleviyle. Kendinden sonra gelen sözcüğün/sözcük öbeğinin veya cümlenin anlamını berkitir, vurgular. Kıbrıs ağzında çoğunlukla cümle başında ancak Tarihî Türk lehçelerinde cümle içinde kullanılmıştır. (bkz. Kıbrıs ağzında ma'lı cümleler 1-16)

Kendinden sonra gelen sözcüğün/sözcük öbeğinin veya cümlenin anlamını vurgulama işleviyle kullanımını Rumcada da görürüz. Örneklerde de görüleceği gibi burada *m*a'nın işlevi Kıbrıs ağzıyla paraleldir.

Yangullis, sözlüğünde *ma*'nın bağlaç olduğunu söylemiş ve İtalyancadan getirmiştir. Anlamının *ama, fakat* olduğunu *alla* sözcüğü ile de eş anlamlı olduğunu belirtmiştir. (1992: 85).

Rumca ile ilgili sözlü kaynaklardan aldığımız aşağıdaki örneklerde *ma*'nın *ama, fakat* anlamı tespit edilmemiştir.

Ma to theo ulla halalisu. (=Ma Allah aşkına hepsi sana helal olsun.). Berkitme. (Halalisu türküsünden).

Ma se perimena alla den ırthes . (=Ma seni bekledim ama sen gelmedin.). Berkitme. Yangullis *ma*'nın *alla* yani *ama* olduğunu söylemiştir. Bu cümlede hem *ma* hem de *alla* geçmektedir ve *ama* anlamını yalnızca *alla* vermekte, *ma* ise cümlenin anlamını pekiştirmektedir.

Ma pou ısun? (=Ma nerdeydin?). Berkitme.

Yangullis *ma*'nın İtalyancadan geldiğini söylediği için Raffi Demiryan'ın İtalyanca-Türkçe sözlüğünde *ma* için verdiği anlamlara baktık: ***ma*** *cong. Ama, fakat, ancak. Ma che parole son queste= bu ne biçim konuşma! Ma guarda un pó! = bak hele sen bu işe; ma!= bilmem ki!; ne bileyim* (1993:314)

İtalyanca ile ilgili bir diğer önemli sözlük olan Il Nuova Zingarelli Minore'de de *ma*'nın karşıtlığı gösteren bir bağlaç olduğu ve *da/de; na zaman; rağmen, fakat, aksine*, *ama* gibi anlamlarda kullanıldığı bellirtilmiştir. (Zingarelli,1989).[1] Bu anlamları dışında cümle başlarında kullanıldığında başka bir konuya geçmeyi belirtmektedir: " *ma torniamo al discorso di prima*" (=bir önceki konuya gelirsek), "*ma ecco che il capitano Totti entra im campo*" (=işte kaptan Totti, sahaya iniyor.). (Dogliotti-Rosiella, 1993; Devoto- Oli, 2000-2001).

İtalyancanın etimoloji sözlükleri sözcüğü Latince *magis*'ten getirmektedir. İlk çıkışının *mai* olduğu, daha sonra son sesinin düştüğü ve *ma* biçiminde kullanıldığı belirtilmektedir. (Deli, 1999).

---

[1] Bu maddenin çevirisi Doç. Dr. Oğuz Karakartal tarafından yapılmıştır.

Bu da İtalyanca'da kullanılan *ma*'nın Türkçe ve Rumca'da kullanılan *ma* ile (sözcüğün/sözcük öbeğinin veya cümlenin anlamını berkitmek işleviyle) paralel bir kullanımda olmadığını göstermektedir.

Yukarıda verilen tüm bu kullanımlar yazılı kaynaklarda geçmektedir. Dizionario Italiano-Turco adlı sözlüğün yazarı Demiryan, son yıllarda günlük konuşma dilinde görülen bir kullanımı daha olduğunu söylemektedir: *Çoğunlukla soru cümlelerinde cümlenin başına gelerek ona bir vurgu katmak*: *ma che fai* (=yaa ne yapıyorsun?); *ma che credi di essere*? (=yaa sen kendini ne sanıyorsun?). [3]

2) Derleme Sözlüğü'nde *ma* madde başında, IV. sırada verilen "şaşırma ünlemi" işleviyle kullanımı da Kıbrıs ağzında yaygındır. (bkz. Kıbrıs ağzında *ma*'lı Cümleler 17-21).

Derleme Sözlüğü'nde, Bor ve Niğde yöresinde şaşırma ünlemi işleviyle kullanıldığı bilgisi vardır. Osmanlı'nın adayı aldıktan sonra buraya Bor (69 aile) ve Niğde'den (172 aile) de insan transferi yaptığı bilgisi "Mevkufat Defteri"nde belirtilmiştir.(Orhonlu, 1971: 92). Bu anlamda *ma*'nın Kıbrıs ağzında şaşırma ünlemi işleviyle kullanımı anlamlıdır.

3) Kıbrıs ağzında *ma* kullanımının yaygın olmasına karşın bazen *ama* bağlacı işlevinde *ma* kullanımı da tanıklanmıştır.

4) Yukarıdaki kullanımlara oranla daha seyrek olarak da *ma* işlevinde (cümleye, sözcüğe/sözcük öbeğine berkitme, vurgu anlamı katmak) *ama* söyleyişleri de mevcuttur.

KAYNAKÇA

Arat, Reşit Rahmeti (1999), **Kutadgu Bilig I Metin,** TDK: Ankara.

Atalay, Besim (1992), **Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi III,** TDK: Ankara.

Atalay, Besim (1991), **Divanü Lûgat-it-Türk Dizini "Endeks" IV,** TDK: Ankara.

Atay, Ayten (2002), "Eski Türkçe ma/me Edatının Anadolu Ağızlarındaki Kalıntısı", **Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi**, Sayı 610, Ekim 2002, TDK: Ankara.

Demir, Nurettin (2002), "Kıbrıs Ağızları Üzerine Notlar", **Bilig 23 Güz**, s. 129-139.

Demir, Nurettin (2002), "Kıbrıs Ağızlarında imiş Hakkında", **Scholary dept and accuracy. A. Festschrift to Lars Johanson. Lars Johanson Armağanı**, Ankara. s. 100-110.

Demiryan, Raffi (1993), **Dizionario Italiano-Turco İtalyanca Türkçe Sözlük**, İnkılâp: İstanbul.

Derleme Sözlüğü, TDK: Ankara.

3 Bu bilgi Raffi Demiryan'dan sözlü olarak alınmıştır. Yazılı kaynaklarda geçmemektedir.

Devoto, Giacomo-Oli,Gian Carlo (2000-2001), **Il Dizionario Della Lingua İtaliana,** Casa Editrice Le Monnier S.p.A: Firenze.

Erten, Münir(1994), **Diyarbakır Ağzı** (İnceleme-Metin-Sözlük), TDK: Ankara.

Clauson, Sir Gerard (1972), **An Etymological Dictonary of Pre-Thirteent-Century Turkish**, Oxford University Press: Oxford.

Cortelazzo, Manlio-Zolli, Paolo (1999), **Dizionario Etimologico Della Lingua Italiana,** Zanichelli Editore S.p.A: Bologna.

Hakeri, Bener Hakkı (2003), **Hakeri'nin Kıbrıs Türkçesi Sözlüğü**, Mağusa Tarihini Araştırma ve Yazın Vakfı Yayını 8: Gazimağusa.

Gabain, A. Von (1988), **Eski Türkçenin Grameri** (Çev. Mehmet Akalın), TDK: Ankara.

Kabataş, Orhan (2007), **Kıbrıs Türkçesinin Etimolojik Sözlüğü**, Kıbrıs Türk Yazarlar Biliği: Lefkoşa.

Kalsın, Şirvan (2007), "Kıbrıs Ağzının Anadolu Ağızları İçindeki Yeri", **Icanas 38** Sempozyum Bildirisi, Ankara.

Karahan, Leylâ (1996), **Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması**, TDK: Ankara.

Orhonlu, Cengiz (1971), "Osmanlı Türklerinin Adaya Yerleşmesi (1570-1580)", Milletlerearası Kıbrıs Tetkikleri Kongresi (14-19 Nisan 1969), **Türk Heyeti Tebliğleri**, Ankara.

Saraçoğlu, Erdoğan (2004), **Kıbrıs Ağzı**, Ateş Matbaacılık Ltd.: Lefkoşa.

Yangullis Konstantinos Ğ (2002),**Θηαυροç Κνπριακηç Διαλεκτου- Thesaurus Dialecti Cypria**e, Lefkosia-Λευκωβια.

Dogliotti, Miro-Rosiella, Luigi (1993), **Vocabolario Della Lingua Italiana di Nicola Zingarelli**, Zanichelli Editore: Bologna.

Zingarelli, Nicola (1989), **Il Nouva Zingarelli Minore –Vocabolario Della Lingua Italiana di Nicola Zingarelli**, Bologna.

KIBRIS'TAKİ KÜLTÜREL ETKİLEŞİMLERİN KIBRIS AĞZINA YANSIMASI VE KIBRIS AĞZININ BUGÜNKÜ DURUMU

Esra KARABACAK*

Kültürel etkileşimler dilde yenilenen bir olgudur. Tarihî olaylar, coğrafi konum en önemli etkenlerdir. Kıbrıs, Doğu Akdeniz'e olan kıyıları daha doğrusu Akdeniz'de bir ada olması bakımından pek çok devletin gözünün üzerinde olduğu bir adadır. Ada, Ortadoğu'ya, Akdeniz'in doğusuna, Süveyş Kanalı'na hâkim bir jeopolitik konumdadır, stratejik bir önemi vardır. Pek çok uygarlığa ev sahipliği yapmıştır.

Önce bağımsız bir krallık, daha sonraları çevresindeki güçlü devletlerin himayesine ve istilasına uğramış; tarih boyunca Mısır, Hitit, Yunan sömürgeleri, Fenike, Asur, Pers, Büyük İskender, Roma, Bizans, İslam akınları, İsaac Comneneus, İngiliz, Lüsignan ve Venedik devletlerinin hâkimiyetlerine girmiştir.

Osmanlıların adaya hâkim olması ya da Türklerin Kıbrıs'a hâkimiyeti, bilindiği gibi II. Selim'in 1571'de adayı fethetmesiyle resmen başlamıştı. Önceleri Kıbrıs'ta Türk ırkından ulusların ya da toplumların görüldüğü, hatta bunlardan kimilerinin adaya egemen oldukları bilinmektedir. II. Selim sarsılan ekonomik ve sosyal hayatın normale dönmesi ve adaya bir canlılık kazandırmak için Kıbrıs'a nüfus aktarması yapmıştır. Bu durumda terzi, imalatçı, marangoz, çiftçi, nalbant… gibi mesleklerden insanlar seçilip gönderilmiştir. Adaya gönderilen halk gelirken hem kendi dil özelliklerini, hem kültürlerini taşımıştır. Buraya ilk olarak İçel, Yozgat, Karaman, Alaiyye (Alanya) ve Teke (Antalya) yörelerinden gelmeye başladı. Daha sonraki nüfus Konya, Akşehir, Niğde, Kırşehir, Aydın, Çorum, Kayseri, Samsun, Çankırı, Eskişehir, Ankara, Uşak, Darende'den gelmiştir. Türkiye'den gelenler yerlilerin boşalttığı, terk ettiği yerlere ve köylere de yerleştirilmekle beraber daha sonraları bu yerlerin esas sahipleri geri döndüklerinde tekrar kendi evlerine yerleşmelerine izin verilmiştir. Böylece Anadolu'dan gelenlerle adanın esas yerlilerinin birlikte oturduğu, birlikte yaşadığı karma köyler, karma kasabalar oluşmuş, Müslümanlar ve Rumlar adada yüzyıllarca süren Türk-Rum karma yaşamı gerçekleştirmişlerdir. Bu yaşam biçimi iki dilin birbirlerinden etkilenmesine neden olmuştur. Dolayısıyla Türkçeden Rumcaya, Rumcadan da Türkçeye kelimeler geçmiştir. Pile ve Dipkarpaz bölgeleri Türklerle Rumların birlikte yaşadığı yerlerdir ve bu bölgelerde konuşulan dile Rumca fazlasıyla hâkimdir.

---

* Doç. Dr., Yakın Doğu Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, KIBRIS

İngilizler için Kıbrıs, Uzak Doğu'daki sömürgeleri idare etmesi bakımından çok önemli bir yere sahipti. Osmanlı Devleti Kıbrıs'ın İngiltere'ye geçici olarak kiralanmasını kabul etmiştir. Böylelikle ada artık İngilizlerin bir üssü konumuna gelmişti. İngiliz yönetiminin uygulamalarını beğenmeyen Türkler mallarını, topraklarını satarak göç etmeye başlamışlar ve bu göç de Rumların işine yaramıştır. Çünkü mallarını satmak isteyen Türklerin mallarını alarak adadaki Rum mallarını ve de Rum nüfusunu arttırmışlardır. Buna bağlı olarak da Rumca, Türkçeden fazla konuşulmaya başlamış, Türkçenin geride kalmasına neden olmuştur. Eğitimin de İngilizlere bırakılmasıyla ve Türklerin iş alabilmek için Rumca ile İngilizceyi bilmeleri gerekliliği, bu iki dilin Türkçenin durumunu aşırı derecede etkilemesini sağlamıştır.

1960'ta Kıbrıs Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla İngilizler sadece üslerini bırakarak adadan ayrılmışlardır. Böylelikle İngilizlerin etkisi de yavaş yavaş bitmiştir. Artık adada iki dil konuşulmaktaydı: Türkçe ve Rumca. 1963 yılında başlayan savaşlar 20 Temmuz 1974 tarihine kadar sürmüş ve 20 Temmuz 1974 Mutlu Barış Harekâtı'yla Kıbrıslı Türklerin rahat yaşayacakları sınırlar belirlenmiştir. 13 Şubat 1975'te Kıbrıs Türk Federe Devleti ilan edilmiş daha sonra 15 Kasım 1983 tarihinde kararla Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ilan edilmiştir. 24 Nisan 2003'te sınır kapılarının açılmasıyla Türklerin güneye, Rumların da kuzeye geçebilmesi yeniden bir etkileşmeyi de başlatmış oldu.

Etkisi ve hâkimiyeti altında bulunduğu süre zarfında o devletin veya uygarlığın kültüründen, dilinden, geleneğinden etkilenmesi de kaçınılmaz olmuştur. Örneğin, İngiliz ve Osmanlı İmparatorluğu dönemi Kıbrıs'taki dil ve kültürün yerleşmesinde önemli rol oynamıştır. Yine örnek vermek gerekirse İngiliz döneminde ve Rumlarla bir arada olunduğu dönemde pek çok kelime alışverişi yapılmıştır. Müslümanlar ve Rumlar adada yüzyıllarca süren Türk-Rum karma yaşamı gerçekleştirmişler. Bu yaşam biçimi iki dilin birbirlerinden etkilenmesine neden olmuştur. Dolayısıyla Türkçeden Rumcaya, Rumcadan da Türkçeye kelimeler geçmiştir. Pile ve Dipkarpaz bölgeleri Türklerle Rumların birlikte yaşadığı yerlerdir ve bu bölgelerde konuşulan dile Rumca fazlasıyla hâkimdir. Ayrıca batı ve kuzeydoğu gruplarının ağız özelliklerinin pek çoğunu Kıbrıs ağızlarında da görmek mümkündür.

Kıbrıs ağızları Türkçenin diğer ağızlarını içine almış, ancak değişik coğrafi ve sosyolojik şartlarla zaman içinde kendine özgü özelliklerini oluşturmuştur. Dil açısından içinde pek çok Anadolu ağzını barındırması farklı olarak Rumcadan kelime ve yapı alması, ayrıca İtalyanca, İngilizce gibi Batı dillerinden kelime alışverişi yapmış olması son derece önemlidir. Kıbrıs ağzının diğer ağızlardan farklı olarak ses bilgisinin yanı sıra şekil bilgisi, cümle bilgisi ve anlam bilgisi açısından değerlendirilmesi gerekir. Özellikle Rumca ile iletişim cümle yapılarını ve kalıp sözleri etkilemiştir.

Burada Kıbrıs ağzı terimi yerine Kıbrıs ağızları demek daha yerinde olacaktır. Çünkü bölge bölge aynı biçimlerin farklı kullanımlarını görmekteyiz. Anadolu'da bugün birbirinden farklı ağızların bulunması, 11. yüzyıldan itibaren bu topraklarda yerleşen Oğuz boylarının farklı ağız özelliklerine sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Aynı veya benzer özelliklere sahip ağızlar, tarihî ve etnik yapı ile bağlantılı olarak belirli yörelerde kümelenmiştir. Bu kümeler, iç göçlerin doğurduğu karışma ve kaynaşmalara, eğitim öğretime ve iletişim araçlarının etkisine rağmen, varlıklarını sürdürmektedirler. Ağız etkileşimlerinde daha çok Doğu ve Batı Grubu ağızlarının özellikleri görülmektedir. (*Doğu Grubu Ağızları:* Ağrı, Artvin merkez ile Şavşat, Ardanuç ve Yusufeli, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Erzincan, Erzurum, Gümüşhane, Hakkâri, Kars, Mardin, Muş, Siirt, Tunceli, Urfa (Birecik ve Halfeti hariç), Van ağızları; *Batı Grubu Ağızları:* Adana, Adıyaman, Afyon, Amasya, Ankara, Antalya, Aydın, Balıkesir, Bartın, Bilecik, Bolu, Burdur, Bursa Çanakkale, Çankırı, Çorum, Denizli, Eskişehir, Gaziantep, Giresun, Hatay, Isparta, İçel, İzmir, İzmit, Kahramanmaraş, Kastamonu, Kayseri, Kırşehir, Konya, Kütahya, Malatya, Manisa, Muğla, Nevşehir, Niğde, Ordu, Sakarya, Samsun, Sinop, Sivas, Tokat, Uşak, Yozgat, Zonguldak ağızları; *Kuzeydoğu Grubu Ağızları:* Hopa, Borçka, Arhavi (Artvin), Rize ve Trabzon Ağızları)[1]

Adanın fethinden sonra Kıbrıs'a gelenler, gelirken kültürlerini ve belirttiğimiz gibi ağız özelliklerini de beraberlerinde getirmişlerdir. Bununla birlikte oluşan kaynaşma neticesinde ortak bir kültür ve dil yani Kıbrıs ağızları meydana gelmiştir. Kıbrıs ağızları, Batı Türkçesinin, dil değişimi için yakın denebilecek bir dönemde oluşmuş bir ağızlarıdır, denilebilir.

Kıbrıs ağızlarının diğer ağızlara göre ayrıcalıklı bir durumu vardır. Çok yansıtılmamaya çalışılsa da radyo televizyon yayınları Kıbrıs ağzıyla, gazeteler Kıbrıs ağzıyla, dolayısıyla konuşma dili yazı dili etkileşimi çok fazladır.

Kıbrıs ağızlarında tarih boyunca kurulan ilişkiler neticesinde İngilizce, İtalyanca ve Rumcanın çok etkisi olmuştur. Ayrıca alıntı Arapça ve Farsça kelimeler de değişikliklerle kullanılmışlardır. Burada Kıbrıs ağzıyla ilgili bazı genel tespitler kısaca değerlendirilecektir.

Kıbrıs ağızlarında Arapça ve Farsçadan alıntı olan kelimelerdeki uzun ünlüler, uzun ünlü fonksiyonunu kaybederek kısa ünlülerle telaffuz edilir. Türkiye Türkçesindeki *'sâbit'* kelimesinin sabit, *sâlih* kelimesinin salih biçiminde okunması gibi. Ayrıca Câhit, kâtip, mânî, âyin gibi kelimelerde de uzun sesler kısa ünlülerle okunması gibi.

Türkçenin diğer ağızlarından örneklerle birleşen unsurlar bulunmaktadır. *Aydınmak:* darılmak, gücenmek (Poli). şikayet, etmek, kötü söz söylemek, darılmak

---

[1] Leylâ, Karahan. *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara, 1996, 2-12.

(Burdur, İçel). *Bayda: çelme* (Kıbrıs), *Bağda:* çelme. (Seyhan). *Çaltı:* diken, çalı. (Abohor, Çatoz, Görneç, Sinde), (İzmir, Tokat, İçel, Muğla, Çanakkale, Bursa, Sivas, Manisa). *Çi'bbana:* alkış (Konedra, Çatoz, Fota, Sinde, Agrida) *Cu'bbana* (Görneç). *Çippen çalmak:* el vurarak alkışlamak (Çanakkale). *Çippek:*El çırpma, alkış (Antalya). *Çilte:* şilte (Çatoz, Fota, Görneç, Poli, Sinde). *Çilte:* minder, şilte (Konya). *Çingil:* küçük üzüm salkımı (Abohor, Sinde).

Kıbrıs ağızlarındaki en önemli özelliklerden birisi de soru eki olmadan sadece vurguyla ve tonlamayla soru ifadesinin sağlanmasıdır. Bir cümle eğer soru yapılmak isteniyorsa cümlenin son kelimesindeki hece vurguyla okunur. Böylece kelime soru hâline gelir. Soru ekinin olmaması onun yerine soru anlamının vurguyla sağlanması Rumlarla uzun zaman beraber yaşayan Kıbrıslı Türklerin kültürel yönden olduğu gibi, dil yönünden de etkilendiğini gösterir. Kıbrıs ağızlarında vurgulu hece uzatılmaz. Bilindiği gibi Rumcada soru, kelimenin son sesine vurgu yapılarak sağlanır. Türkiye Türkçesinde *Bugün okula gidecek misin*? şeklindeki cümle Kıbrıs ağızlarında *Bugün okula gidecen?* şeklinde vurguyla ifade edilmektedir. Bazı Kıbrıs ağızlarında soru eki *mi,* i- ek fiili ile kullanılır. Örneğin *gitti miydı?* Bu kullanım bazı yörelerde bazen de *gitti mizdı?* şeklindedir. Tonlama ve bazen uzatılan son hece ünlüsü bu vurguyu pekiştirir. Kıbrıs ağızlarında soru eki kullanılmamaktadır. Cümlenin soru cümlesi olduğu, cümlenin sonuna yapılan vurguyla belli edilir. *Bilin* ya gızım neçün gelirim size üç gündür? bilin? < bilir misin?

Kıbrıs ağızlarının bir özelliği de işaret anlamlı zarfların kullanımındadır. Bu özellik –rA yön ekinden sonra bir *–ş* türemesidir. *Burada* kelimesi Kıbrıs ağızlarında *buraşta* biçimindedir. Orada, oraşta biçimindedir.

Bildirme ekinin kullanımı da önemli bir yer teşkil eder. Bu ek Kıbrıs ağızlarında çok yaygın olarak kullanılmaktadır. Örneğin *okuldadır* 'okulda'… gibi. Özellikle karşılıklı konuşmalarda sıkça kullanılır.

A: Kimdir? B: *Cemdir* (ben Cem manasında)

Geniz ünsüzü *ñ* Kıbrıs ağızlarında sıklıkla kullanılan bir ünsüzdür. *Biliñ*, *ñ* ünsüzü bugün Batı grubu ağızlarında korunurken, Doğu Grubu ve Kuzeydoğu Grubu ağızlarında değişerek veya düşerek kaybolmuştur. Bu ağızlarda *ñ* ünsüzü ğ ile temsil edilmektedir. Bu durum Kıbrıs ağızlarında özellikle şahıs zamirlerinde görülmektedir. *bağa, sağa , baa, saa*.

Deyimler ve kalıplaşmış sözler bir araya geldiklerinde, bir yandan Türkiye Türkçesindeki biçimlerle bir yandan da Rumca biçimlerle çok büyük benzerlik bulunduğunu, hatta birebir örtüştüğünü görmekteyiz. Kıbrıs Adası'nda Türklerin ve Rumların birlikte yaşadığı karma köyler çoktu. Bu nedenle günlük yaşayışta, iş yerinde, vb. birçok yerde kültür alışverişinde bulunan Kıbrıs halkı birbirlerinden birçok söz alıp vermişlerdir. Rumlar tarafından Rumcaya çevrilerek kullanılan

pek çok söz bulunmaktadır. Mesela, *Angalesa se isdon Theon*. - Seni Allah'a havale ettim.; *Angali, angalya (angalista)* kucak kucağa; *Athrobos dis okkas* okkalı adam (ağırlığı olan); *Agoma do isdomandis mirizi ğala* Ağzı daha süt kokuyor.; *Allaksamen tarafga* Taraf değiştirdik. gibi.

Kıbrıs ağzındaki Farsça ve Arapça kelimelerde de değişiklikler görülmektedir. *Farsça:* t->d- testi>tesdi, tane>danè, tarçın>darçın, tezgah>dezgah, -u->-ı- çabuk>çappık , -e->-a-hemen>heman, tane>danè.-a->-e- kağıt>kehad, hafta>hefte, -ı->-a- kağıt>kehad, -i->-e-, zira>zira, zere, şehir>şeher, gerçi>gerçe, -e->-i-, meğer>meyer, miyer, meyerlim, meğerlim, -s->-ş- herkes>herkeş, -t>-d tülbent>dülbend, mert>merd, serbest>serbes, serpe, çift>çif, dost> dos, paçavra>paçavura gibi.

Arapça: a->e- ama>ema, ma, m->b- makara>bagara, c->g- Cemil>Gemil

k->g- kuvvet>guvvad, kurban>gurbàn, kabahat>gabahat, kadar>gadar, kavga>gavga, kabul>gabul, kader>gader, kusur>gusur, Kıbrıs>Gıbrıs, s->z- saat>zahad, sahad, d->t- dakika>tayka, -a->-e- zaman>zeman, maşrapa>maşrebe, rayiha>reyha, -a->-i- madem>midem, hadise>hidise, -u->-ü- muhtar>mügdar, -i->-e- nihayet>nehayed, mani>mane, -o->-ö- sohbet>söhbet, -ı->-i- vakit>vakıd sahip>sağıb, -c->-j- mecbur>mejbur, z->-d- Ramazan>Ramadan -t->-d- muhtar>muhdar, -c->-ş- mecbur>meşbur, -y->-h- çeyiz>çehiz(Ar. cihaz) ,-a>-e fukara>fukare, -t>-d nihayet>nehayed, vakit>vakıd, lezzet>lezzed, kuvvet>guvvad, rahat>rahad, -ç>-ş ilaç>İlaş, ihtiyaç>ihtiyaş, güllaç>güllaş, hiç>hiş gibi.

Genişlemiş şekiller: gayrı kelimesi bu kullanımın yanı sıra sonda bir ğ ünsüzü türemesi ile gayrığ şeklinde de kullanılmaktadır. İki ünlünün yanyana gelmesi sonucu ikinci ünlünün y ünsüzüne dönüşmesi aile>ayle, daire>dayre, daima>dàyma. İki ünlünün yanyana gelmesi sonucu araya y ünsüzü getirilmesi

tabii> tabiyi. Veya bu durumun tersine y ünsüzü ve bir ünlüden meydana gelen hecede y ünsüzünün ünlüye dönüşmesi belediye>beledie. Hece düşmesi ama>ama, ma Ma noldu?

Türkçe kelimelerde: i- > e- Kıbrıs ağızlarındaki en yaygın kelime başı ses değişikliklerinden birisidir. Kelimenin başındaki dar bir ünlü olan *i-* , genişleyerek *e*'ye dönüşür. Gıza der *ensin* aşaa, enmez. Ayrıca -ü- > -ö- Çocuk *böyümüş*, başlamış gidsin mekdebe. -ö- > -ü- Yorgancı da isdemiş yardım etsin *çürek* yapannara. i-> e- O kafesdeki guşu bazlayıp yersa *eyi* olacak deye. eyi < iyi. Gıza der *ensin* aşaa, enmez. ensin < insin, –i- > -e- Bilin ya gızım *neçün* gelirim size üç gündür? Ünsüzlerde; -h- > -f – Borcunan içen iki defa *şarfoş* olur. şarfoş < sarhoş, –g->-y- bugün>böyün, k- > g- Bu ses değişimi Kıbrıs ağızlarının en belirgin özelliklerindendir. Akıl olmayınca başda, ne *guru*da biter ne yaşda.guru < kuru. Ana ölürsa, çocug ovada, buba ölürsa, yuvada *galır*. galır < kalır, –ç->-ş-

Bu özellik genellikle fiil köklerinde görülmektedir. kaç-> gaş-, –ğ->-y- eğlence> eylence, t-> d- Sert sessizlerden birisi olan *t* ünsüzü Kıbrıs ağızlarında kelime başında *d* ünsüzü ile telaffuz edilir. Ağır *daş* yerinden oynamaz. daş < taş Teyze gıza çok *duzlu* olan pastırmadan verdi. duzlu < tuzlu, -t- > -d- Kilimci da *isdemiş* yardım etsin çürek yapannara. isdemiş < istemiş, b- > p- Onnar böyle söyleşirkan kilimci gız *barmağındaki* yüzüğü çüreğin içine goymuş tabii bunnarın haberi yok, gız çekip gaçmış. barmağındaki < parmağındaki, n > ñ ñ ünsüzü bugün Batı grubu ağızlarında korunurken, doğu grubu ve kuzeydoğu grubu ağızlarında değişerek veya düşerek kaybolmuştur. Bu ağızlarda ñ ünsüzü n ile temsil edilmektedir**.** Kıbrıs ağzınında da en belirgin ses özelliklerinden biridir. Kıbrıs ağızlarında ñ, ng ve ğ şeklinde kullanılır. Gız *bungaldı*. bungaldı < bunaldı, Benim gızzım bir gişi /*Düngürcüsü bing* gişi, bing < bin, düngürcüsü < dünürcüsü, -k > -g *Çapug* hırsız ev sahibini basdırır. çapug < çabuk, *Çürüg* paklanın kör alıcısı olur. çürüg < çürük, k- < g- gölge>kölge, -ğ- > -v- *dovurdu* gene oğlan. dovurdu < doğurdu, gızınan *ovlan* çocuklarıynan, -s > -ş herkeş < herkes gibi.

Kelime başında ünlü türemesi olayı çok sık görülen bir özelliktir. *Urum* yandı gavrıldı öldü. urum < rum, Birazını *iraflara*, birazını da saglamışlar. iraf < raf, kelime ortasında ünlü türemesi; *Dövler başlamışısa küküremeye demek ki gısmet geliyor bize*. küküremeye < kükremeye, Bağlı köpeğe *tavuşan* bilem saldırır. tavuşan < tavşan, kelime başındaki ünsüz düşmesi *yıka-* fiili Kıbrıs ağızlarında baştaki *y* protezinin düşmesiyle ika- şeklinde kullanılır. *Garısı su ısıdır, gözü güzelce ikallar, incitmeden sileller*. ikallar < yıkarlar, ılan<yılan, yer değiştirme devriş < derviş, Meyrem < Meryem, şehirge <şehriye, ikizleşme *Gızzını* versin *bizze*. bizze < bize, gızzını < kızını

Ayrılma hâli eki (ablatif, çıkma) (+DAn), benzeşme görülmemektedir. Her bir *zanaaddan*, zanaaddan < zanaattan, on yaşında *oldugdan* sonra oldugdan < olduktan, vasıta hâli eki ünlüden sonra geliyorsa *–ynan*, eğer ünsüzden sonra geliyorsa *–İnan, -Unan* şeklindedir. Bazı bölgelerde ise *–ila* ve *–ıla* hatta *–ilan* şeklinde de söylenir. Bu dağ başında bu yaşlı *halininan* ne aran? halininan < hâlinle, Bana yeşil meleği verirseniz bir gece yatayım *gendiylan* size bu entariyi veririm. gendiylan > kendisiyle, *Ben, ben hasdaykan bana bakan gızılan evlenmek isderim*. gızılan < kızla, çokluk eki +lAr şeklinin yanısıra –nAr şekli de kullanılmaktadır. *Yorguncu da isdemiş yardım etsin çürek yapannara*. yapannara < yapanlara, *İşde o zamannar memlekette bir gıral, bu gıralın da bir gızı vardı*. zamannar < zamanlar

Aitlik eki -ki, -kı biçiminde daha geniş bir kullanıma sahiptir. aşağıdakı < aşağıdaki**,** başındakı < başındaki

-ken zarf fiil eki ise –ken, -kene, –kan, -kana şekillerinde kullanılır: *giderken, giderkene, giderkan, giderkana* gibi.

İyelik 2. teklik şahıs eki nazal n'li kullanıma sahiptir. *Bubañ şindi geleceg*.

+lIk, +lUk isimden isim yapma eki, +*lIg* biçimindedir. Ancak bazı Kıbrıs ağızlarında ekin ilk ünsüzü olan *l,* kelimenin kökünde bulunan *n* ünsüzünün etkisiyle benzeşmeye uğrar. Dolayısıyla ek –*nIg* olarak da karşımıza çıkabilir. Bunun nedeni ise *n* ünsüzüyle biten kelimenin eki kendisine benzeterek ilk ünsüzünü *n*'ye dönüştürmesidir. Cahilin dosdluğundan, okumuşun *düşmannığı* daha eyidir. düşmannığı < düşmanlığı

+cIk +cUk Kıbrıs ağızlarında –*cIg, -cUg* şeklini almıştır ve sadece küçültme anlamında kullanılmaz. Genel bir anlama bürünür. Fatma*cığ*ınan Yusuf*cuğ*, Fatmacığınan < Fatmacıkla, Yusufcuğ < Yusufçuk...sovugdan donmuş, tir tir titirer bir *adamcıg* gelir yanına. adamcıg > adamcık, Bazen eklendiği kelimenin son sesindeki ünsüzü düşürerek eklenir. Çocucuk, çocukcağız anlamında.

Kıbrıs ağızlarında genellikle –*yor* şimdiki zaman ekinin yerine geniş zaman eki kullanılır. yapıyor > yapar. Ancak bazen geniş zaman eki 3. çokluk şahısta *-r>-l* benzeşmesi ile *seveller* biçimine girer.

– AcAk gelecek zaman eki –*AcAg* şeklindedir. *Atacagsınız* bu elmaları hangi eve düşersa attığınız elma o evin oğluyla evleneceksiniz. atacagsınız < atacaksınız. Başga gızlar bulup *yeycem*. yeycem < yiyeceğim

Gereklik Kıbrıs ağızlarında genellikle kullanılmaz. Gereklik eki yerine –*mA* fiilden isim yapma eki ve *lâzım* kelimesinin birleşmesiyle oluşan bir şekil kullanılmaktadır. *Yazmam lâzım* yazmalıyım, *gelmen lâzım* gelmelisin.

Zarf-fiil ekleri -Ip, -Up, ek Kıbrıs ağızlarında *-Ib, -Ub* şekillerinde kullanılmaktadır. *Gene yetişirsa atıñ sabını, o sıyrılıb düşeceg, eğerlim üçüncü defa yetişirsa size, atıñ aynayı*. sıyrılıb < sıyrılıp; -ArAk eki Kıbrıs ağızlarında –*ArAk*'taki *k* sedasız ünsüzü sedalılaşır ve *-ArAg* şeklinde kullanılır. Devrisi gün gene *gezeregden* gider gocagarının kapusuna. gezeregden < gezerekten. Yer gısmedini, deliganlıya dova *edereg* çıkar, gider. edereg < ederek; -IncA Kıbrıs ağızlarında ünlü uyumuna aykırı bir biçimde *-Unca* ve –*inca* şekillerindedir. Amma unuddum anadayım sana oğlan *donunca* seferden ne oldu. Adam işine *gidinca* alır çocukları garşısına der gennere. gidinca < gidince; -AlI Yeğeli rahad edmedig. -Yediğimizden beri rahat edemedik anlamında kullanılan bir biçimdir.; -ken Kıbrıs ağızlarının en belirgin özelliklerinden birisidir. Kıbrıs ağızlarında bu ek çoğunlukla –*kan* şekliyledir. Bir agşam üsdü bir gocagarı buradan *geçerkan* imrenir da üç dane turunç keser. geçerkan < geçerken, Gene *etişiyorkan* addı sabını. yetişiyorkan < yetişiyorken, gelirkandan, gelirkana; -DIkCA Kıbrıs ağızlarında –digca şeklinde kullanılır. Ekteki ünsüzler benzeşmeye uğramaz. Ancak bir çalı biddi oraşta, her halayık *geçdigca* da, ayaklarını yüzerdi gene. geçdigca < geçtikçe; -DIk sonra şekli çok sık kullanılmaktadır. Geldik sonra, geldikten sonra anlamındadır.

Fiil birleşik zamanlarında şimdiki zamanın hikâyesi: Ancak kelimedeki yuvarlak ünlülerinin etkisiyle i- fiili de yuvarlaklaşmaktadır. Ben da hasdadır diye onu dogdora *götürüyorudum*. götürüyorudum < götürüyordum; anlatılan geçmiş za-

manın hikâyesi, genellikle sert sessizlerin yumuşaması olayına bağlı olarak –mIş-dI şeklinde veya –mIşIdI şeklinde kullanılmaktadır. Bunlar çok *fukaraymışıdılar*. fukaraymışıdılar < fukaraymıştılar; gelecek zamanın hikâyesi, Kıbrıs ağızlarında son sert ünsüz (–k) yumuşar(-g). Bazen de tam ekleşme gerçekleşmez. *Popaz gakar sabahdan, haylar haylar kapıyı açacagdı da gidsin ovaya tarla sürmeye*. açacagdı < açacaktı (*açacağıdı* şeklinde de geçer); gerekliliğin hikâyesi, Kıbrıs ağızlarında ise gereklik ifade eden *–mA* fiilden isim yapma eki ve *lâzım* kelimesinin birleşmesiyle oluşan biçimde *lâzım* kelimesine i- ek fiilinin görülen geçmiş zaman şekli(-DI,-DU) eklenerek yapılır. gitmen lazımdı>gitmeliydin, yazmam lazımdı>yazmalıydım; görülen geçmiş zamanın hikâyesi Kıbrıs ağızlarında sıkça kullanılır.. *...bu defa geldiydim daha içeri*. Geniş zamanın rivayeti, Kıbrıs ağızlarında genellikle ekleşme olmaz. *Yusufi da nice uyur gibi yaparımış*. yapar-ı-mış < yaparmış; şimdiki zamanın rivayeti, Kıbrıs ağızlarında genellikle ekleşme tam değildir. *Üç gün beş gün böyüyorumuş çocug*. böyüyorumuş < büyüyor + i-miş (büyüyormuş); gelecek zamanın rivayeti**:** Kıbrıs ağızlarında genellikle ekleşme tam değildir. *Çünkü cira ne yapacağımış sezmiş Yusufi*. yapacağımış < yapacakmış; Şart, eki Kıbrıs ağızlarında büyük ünlü uyumu kuralını bozmaktadır. Sadece kalın şekliyle kullanılır (-sa). *Baş nere gidersa ayaglar da o yana gider*. gidersa < giderse, *Dile benden ne dilersan*. dilersan < dilersen, geniş zamanın şartı *Güya helvayı yeyinca gızı da yesin da su ne gadar gidersa*. gidersa < giderse; gelecek zamanın şartı Kıbrıs ağızlarında AcAg-sa şeklindedir. *Ha demiş galacagsanız bakın size bişey söyleyim*. galacagsanız < galacaksınız; gereklilik biçiminde şart ile beraber *gitmeliysem* yerine *gitmem lâzımsa* gibi şekillerde kullanılır. *Lazım gideyim*. Biçiminde kullanımlar da çoktur.; anlatılan geçmiş zamanın şartı, Kıbrıs ağızlarında ekleşme tam değildir. *Dövler başlamışısa küküremeye demek ki gısmet geliyor bize*. başlamışısa < başlamışsa ; görülen geçmiş zamanın şartı, Kıbrıs ağızlarında sıkça kullanılır. *Döv oraşdan gider, nabdıysa nere giddiysa giddi*.

Kıbrıs ağızlarında bazı şahıs eklerinde de ses değişiklikleri görülmektedir II. teklik şahıs nazal n'li olarak kullanılmaktadır. I. çokluk şahıs eki *–Ik, -Uk ve –Ig, -Ug* şeklindedir. II. çokluk şahısta da bir nazal n söz konusudur. Kırkını *açacan*, kırg birinci odayı aşmaycan. Tamam? açacan < açacaksın *birleşseg* yerinden *gımıldadamayıg*... birleşecegseg < birleşeceksek gımıldatamadıg < kımıldatamadık

Ama Kıbrıs ağızlarının bazılarında, başındaki kalın ünlü *a* ünlüsünün ses değerini kaybederek düşmesi sonucu *ma* şeklinde kullanılmaktadır. Ancak ama şeklinde kullanılan bölgeler de vardır. Ma gitmedin be?, Ama gitmedin mi?

Ki'li birleşik cümlelerde ise yine Kıbrıs ağzının çok sık kullanılan bir ifade biçimine rastlamaktayız. *Yok ki o aradığı için gidiyorum*.=Zaten gidecektim., *Yok ki gelmek istemiyorum*.=Gelmek istemediğimi zannetme, istiyorum fakat şartlar uygun değil. Burada genel olarak ki'li cümlelerin Eski Anadolu Türkçesindeki kullanımına benzer bir şekli ortaya çıkmaktadır. Ayrıca *Bilin ki biz gittik oraya*.=

Oraya gittiğimizi bilin. şeklindeki, genel olarak sıfat fiil ve iyelik eki yardımıyla anlattığımız cümleler de sıkça kullanılmaktadır. Ayrıca devrik cümleler adeta ifadenin bir parçası olmuştur. Aradım kendisini/geni ki gelsin de göreyim. Rumcanın genel yapısına baktığımızda devrik ve ki'li cümlelerin çok kullanıldığını görüyoruz.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Kıbrıs ağzı bir kültür birliğidir. Tarih boyunca etkileşim hâlinde olduğu Rumca etkisini hala sürdürmektedir. Tabii ki bu etkinin bütünüyle ortadan kalkması düşünülemez, ancak özellikle bazı bölgelerde, örneğin Baf bölgesinden gelenlerin yerleştiği Güzelyurt bölgesi ve Magosa'nın, bazı Karpaz'a yakın köyleri Rumca kelimeleri daha sıkça barındırmaktadır. Rumca, İngilizce, İtalyanca, Arapça, Farsça gibi diğer dillerle olan etkileşimler de sonsuza kadar devam edecekmiş gibi görünmektedir. Özellikle Rumca siyasi durum da göz önüne alınırsa kaçınılmazdır. Kıbrıs ağızlarının bugüne kadar incelenmiş olan ses bilgisi doğrultusunda yukarıdaki tespitlere bakılırsa yapı ve anlam bilgisinin son derece önemli olduğu ortadadır. Bu nedenle bu tarz çalışmaların derlemelerle, ağırlıklı olarak yapı ve anlam incelemeleri ele alınarak devam etmesi yerinde olacaktır.

KAYNAKÇA

Aksoy, Ömer, Asım. *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I- II*. İnkılâp Yayınevi, İstanbul.

Alper, Hussein Shafi. *Alper's Vocabulary*. Larnaca-Cyprus, 1938.

Banguoğlu, Tahsin. *Türkçenin Grameri*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1990.

Duman, Musa. "Kıbrıs Ağzı Üzerine Bazı Notlar", *İlmî Araştırmalar* 8 (1999).

..... "Kıbrıs Ağzının Morfolojik Kaynakları: +cık Küçültme Ekinin Kullanımı", *III. Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi*. Mağusa: DAÜ Kıbrıs Araştırmaları Merkezi, 2000.

Eren, Hasan. "Kıbrıs'ta Türkler ve Türk Dili". *Türkoloji Dergisi* I, 1965.

Eren, Hasan. "Kıbrıs Ağzının Kökeni", *Milletlerarası Birinci Kıbrıs Tetkikleri Kongresi* (14-19 Nisan 1969), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları 36, Ankara, 1971.

Ergin, Muharrem. *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul, 2000.

Hakeri, Bener Hakkı. *Hakeri'nin Kıbrıs Türkçesi Sözlüğü*. Samtay Vakfı Yayınları, Gazimağusa, 2003.

Gökçeoğlu, Mustafa. *Kıbrıs Türk Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*. Galeri Kültür Yayınları, İstanbul, 1988.

Gürkan, Ali. *Kıbrıs Ağzında Edatlar Bağlaçlar ve Ünlemlerin Kullanım Özellikleri*. KKTC Millî Eğitim, Kültür, Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları:37, Ankara,1997.

Karahan, Leylâ. *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih yüksek Kurumu, Ankara, 1996.

Korkmaz, Zeynep. *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2003.

Özkul, Ali Efdal. *Kıbrıs'ın Sosyo-Ekonomik Tarihi*. İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

Saracoğlu, Erdoğan. *Kıbrıs Ağzı*. Lefkoşa 2004.

Scharlip, E Wolfgang and Scharlip, Kyriaki Georgiou. "ThreeExamples of A Turkish Cypriot Dialect," *Meditterranean Language Review* 10(1998): 169-178.

Taşçı, Yıltan, *Kıbrıs Ağzı Dil Özellikleri*. Lefkoşa, 1986.

Türkçe Sözlük. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2005.

Vancı, Ülker. " Kıbrıs Ağzının ses, yapı ve ifade özellikleri ", *IV. Dilbilim Sempozyumu Bildirileri* (17-18 Mayıs 1990).

Yangullis, Konstantinos. *Türk Sözleri Kıbrıs'ın Lehçede*. Lefkoşa, 2003.

Yazım Klavuzu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2005.

Yorgancıoğlu, Oğuz. *Kıbrıs Türk Folkloru*. 2004.

.....*Masallar 1*. Mağusa, 1998.

.....*Maniler*. Mağusa, 2003.

.....*Masallar 2*. Mağusa, 2006.

.....*Kıbrıs Türk Ninnileri*. Mağusa, 2006.

BİLMECE DİLİNDE AĞIZ YANSIMALARI

Fevzi KARADEMİR*

0. Giriş

Halk bilmeceleri, genellikle bir gösterim ortamında, doğmaca olarak kurgulanır. Sorucu, suniliğe gitmeden bilmecesini tabii ağız özellikleri ile ortaya koyar. Dolayısıyla, ağızlara özgü kullanımlar, bilmecelerin dil ve üslup örgüsünün şekillenmesinde önemli rol oynar.

Ancak bilmeceler yazıya geçirilirken, sorucuya ait ağız özelliklerinin yansıtılmasında, araştırmacılar, farklı tutumlar sergiler. Kimi derlemelerde ağız özellikleri yansıtılmazken kimilerinde belli ölçülerde yansıtılır.

Bu çalışmada, halk bilmeceleriyle ilgili temel derleme eserleri tarandı, eserlerin Türkçenin ağız özelliklerini yansıtma durumları değerlendirildi. Bu özellikleri en fazla yansıtan *Türk Halkının Bilmeceleri* (Başgöz-Tietze 1999) adlı eser esas alınarak, bilmecelere yansıyan ağız özellikleri, ses ve sözcük düzeyinde belirlendi. *Türk Halkının Bilmeceleri* (Başgöz-Tietze 1999)'nde geçen yöresel sözcükler için bir sözlük hazırlandı. Özellikle muamma ve lugazlardan dönüşme bilmecelerde önemli yer tutan **âfitab** (676: 877.1g)[1], **âteş-i Sûzan** (567: 725.3), **bâdı sabâ** (156: 76.14c)[2] gibi eski unsurlara, konumuzun sınırını aştığından, yer verilmedi. Ancak **eracil** (558: 711.6b), **yeri türab** (188: 140.2k)[3] gibi yakıştırmalar, ağızlara özgü sözcükler arasında değerlendirildi.

1. İçerdikleri Bilmece Sayısı Bakımından Temel Kaynak Olarak Öne Çıkan Derleme Eserlerinin Ağız Özelliklerini Yansıtma Durumları

Türk Bilmeceleri (Elçin, Şükrü 1989):

Türk Bilmeceleri'*nde* 757 bilmece yer almaktadır. Bilmecelerin nerelerden derlendiği belirtilmemiştir. Eserde ölçünlü dil kullanılmış; **gencelir**: gençleşir (14: 2), **yatır:** yatar (94: 593), **kardaşız:** kardeşiz (15: 16), **melek**: samanlık (69: 409) gibi ağızlara özgü kullanımlara nadiren yer verilmiştir.

---

* Dr., Gaziantep Üniversitesi Gaziantep Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü, GAZİANTEP e-posta: fkarademir@gantep.edu.tr

1 Parantez içindeki sayılardan birincisi, sayfa; ikincisi, bilmece numarasını göstermektedir.

2 *Türk Halkının Bilmeceleri'*nde divan edebiyatının izlerini taşıyan bu tür unsurların 300 civarında örneği tespit edildi.

3 Bilmeceler, sözel bir ortamda hayat bulup yayıldığından bu tür kullanımların sorucudan mı, aktarıcı veya derleyiciden mi, yoksa bir yazım yanlışından mı kaynaklandığını belirlemek kolay değildir. Bununla birlikte, söz konusu unsurların anlaşılmasında, diğer çeşitlemelerdeki benzer kullanımlar ile bilmecelerin cevapları, bizim için yol gösterici olabilir.

Türk Halk Bilmeceleri (Tezel, Naki 2004):

1.730 bilmeceden oluşan ***Türk Halk Bilmeceleri***'nde, bilmecelerin hangi yöreden derlendiği belirtilmemiştir. Eserde, ölçünlü dil kullanılmış, **koto**: sapı veya kuyruğu kesik (6: 86), **diderim**: karıştırırım (66: 1229), **daylak**: başıboş deve/at (74: 1342), **haşa**: çuval (82: 1483) gibi ağızlara özgü kullanımlara sınırlı sayıda yer verilmiştir. Ayrıca anlaşılması güç kimi sözcüklerin karşılıkları, dipnotta belirtilmiştir.

Türk Bilmeceler Hazinesi (Çelebioğlu, Amil; Öksüz, Yusuf Ziya 1979):

4.890 bilmecenin yer aldığı ***Türk Bilmeceler Hazinesi'***nde, bilmecelerin nereden derlendikleri belirtilmiş, ancak bilmeceler, derlendikleri yörelerin ağız özellikleriyle değil, ölçünlü dille sunulmuştur. Dolayısıyla, eserde, **him**: temel (48:7), **yahşi:** güzel (49:15), **yiyem**: yiyeyim (53:87), **nidem**: ne edeyim (84:640), **gişnemez**: kişnemez (317:4786), **emmi**: amca (325:4889) gibi ağızlara özgü kullanımlara sınırlı olarak yer verilmiştir.

Türk Halkının Bilmeceleri (Başgöz, İlhan; Tietze, Andreas (1999):

Türk Halkının Bilmeceleri, 14 bini aşkın[4] bilmeceden oluşmaktadır. Anadolu ve Trakya'dan derlenen bu bilmeceler içerisinde, Bulgaristan, Yunanistan, Yugoslavya, Kerkük, Gürcistan ve Kıbrıs Türklerinden derlenen 3.000 civarında bilmece de yer almaktadır. Eserde bilmecelerin kaynakları belirtilmiş ve bilmeceler alındıkları yörelerin ağız özellikleriyle verilmiştir. Tespitimize göre mevcut kaynaklar içerisinde yöresel kullanımları ses ve sözcük düzeyinde en fazla yansıtan eser, ***Türk Halkının Bilmeceleri***'dir. Şimdi bu eserdeki söz konusu yansımaları görelim:

2. *Türk Halkının Bilmeceleri*'ndeki Ağız Yansımaları

2.1. Fonetik Yansımalar

Eserdeki bilmeceler, farklı yörelerden derlendikleri için bir değil, birden çok ağza ait ses özelliklerini göstermektedir. Bu nedenle, burada tespit edilen ses olayları, bir ağzın belirleyici özelliklerini değil, genel olarak ağız özelliklerinin bilmece diline yansıma durumunu ortaya koymaktadır. Aşağıda, ağızlardan bilmece diline yansıyan ses olaylarının belli başlıları gösterilmiştir. Bazı ses olaylarına bir, bazılarına ise birden çok örnek verilmesi, eldeki verilerden kaynaklanmıştır.

2.1.1. Ünlülerde Görülen Ses Olayları

a. Ünlü Benzeşmesi

İncelme Yönündeki Benzeşmeler

enteri <Ar. 'anterî (454: 566.24); tekke <Ar. tâkiye (192: 145.4a); dene <Far. dâne (206: 170.7); mefte <Ar. mevtâ (358: 423.2); mezer <Ar. mezâr (358: 423.2); Ehmed <Ar. Ahmed (717: 1001.1c).

---

[4] Bu sayı, Başgöz'ün eserinin iç kapağında verdiği sayıdır.

Kalınlaşma Yönündeki Benzeşmeler

Amadı <Ar. Ahmed+T. i (530: 670.10); ataş <Far. âteş (635: 834.3k); acap <Ar. ʿaceb (124: 39.30); bahça <Far. bâğçe (327: 376.3a); sandalya <Ar. sandâliyye (111: 9.10).

b. Ünlü Aykırılaşması

Kalın Sıradan Ünlülerin İncelmesi

harem <Ar. harâm (743: 1064); heyvan <Ar. hayvân (731: 1053c); gakdi <kalktı (613: 800.20); heyran <Ar. hayrân (433: 540.5a); Arabce <Ar. ʿarab+T. ça (465: 572.6h); temam <Ar. tamâm (545: 692.12i); heta <Ar. hatâ' (607: 787.1); karınçe <karınca (753: 1083.2); gader <Ar. kadar (159: 81.8k).

İnce Sıradan Ünlülerin Kalınlaşması

dilbar <Far. dil-ber (168: 97.4); değirman <değirmen (392: 463.5); elledum <elledim (613: 800.20); incicuk <incicik (111: 9.5).

c. Diğer Ünlü Değişmeleri

Geniş Ünlülerin Daralması

e>i değişmesi

biyaz <Ar. beyâz (465: 572.7); depiye <tepeye (717: 1000.1d); gice <gece (430: 534.7a).

Düz Ünlülerin Yuvarlaklaşması

ı>u değişmesi

boğuzuma <boğazıma (177: 122.4); açuk <açık (401: 481.3a); baktuk <baktık (245: 247.3); baluk <balık (549: 695.7b); sufat <T. sıfat <Ar. sifat (200: 152.3b).

i>ü değişmesi

bilürem <bilirem: biliyorum (113: 14.9); büber <biber (570: 728.22); devrüş <Far. dervîş (164: 83.16); düzüme <dizime (168: 97.4).

Yuvarlak Ünlülerin Düzleşmesi

u>ı değişmesi

harbıl <kalbur (679: 890.4e); hatın <hatun<T. katun (216: 195.3c).

u>i değişmesi

guyi <kuyu (571: 728.25n); doli <dolu (111: 9.5); guyruğuni <kuyruğunu (613: 800.20); kurdi <kurdu (175: 111.6); oni <onu (241: 234.4); yavri <yavru (196: 145.32b).

ü>i değişmesi

gozi <gözü (206: 170.5); sibirdim <süpürdüm (284:315.5); türli <türlü(255: 255.8); yöriyelim <yürüyelim (158: 81.6).

Geniş Ünlülerin Daralması

a> ı değişmesi

yatır <yatar (142: 62.8e).

a> u değişmesi

boguzan <boğazına (136: 57.7).

Dar Ünlülerin Genişlemesi

i>a değişmesi

namet <Ar. ni´met (475: 593).

u>o değişmesi

bogün <bugün (716: 996a).

ü>ö değişmesi

göher <Far. güher (286:317.3); gözel <güzel (258: 258.3).

u>ö değişmesi

möhdaç <Ar. muhtâc (235: 225.26); möhübbet <Ar. muhabbet (707: 977).

u>a değişmesi

uyuram <uyurum (132: 53.12a).

ı>a değişmesi

gaharam <kalkarım (132: 53.12a).

i <e değişmesi

endi <indi (182: 126.8); eylik <iyilik (245: 249.1); heç <hiç <Far. hîç (255: 255.8); hekaye <Ar. hikâye (280:307.20b).

ç. Ünlü Düşmesi

İçte Ünlü Düşmesi

-e- düşmesi

üzre <üzere (255: 255.9c).

-ı- düşmesi

aççık <azıcık (279:307.15a).

-i- düşmesi

eylik <iyilik (245: 249.1); Haçce <Ar. Hadîce (712: 988.1c).

-a- düşmesi

mahrebe <Ar. muhârebe (120: 39.13).

Sonda Ünlü Düşmesi

-a düşmesi

boguzan <boğazına (136: 57.7).

-ı düşmesi

boğarsığın <bağırsağını (203: 155.11f).

d. Ünlü Türemesi

Başta Ünlü Türemesi

ı- türemesi

ıramazan <Ar. ramazân (231: 224b).

i- türemesi

ileğen <leğen (309: 348.17a).

u- türemesi

Urum <Rum (255: 255.9c).

ü- türemesi

ülüzgar <Far. rûzgâr (237: 226.3a).

e. Ünlü Birleşmesi

Nuldu <ne oldu (701: 950e).

2.1.2. Ünsüzlerde Görülen Ses Olayları

a. Ünsüz Benzeşmesi

-tç->-çc- benzeşmesi

Haçce <Hatice (712: 988.1c).

-ln->-nn- benzeşmesi

annı annıma <alnı alnıma (449: 562.1a).

n-l>n-n benzeşmesi

narınan <nar ilen (577: 734.26).

-md-> -mn- benzeşmesi

damnan <damdan (209: 181.3).

-nd->-nn- benzeşmesi

altınnan <altından (216: 198.1); mennen **<**benden (258: 258.3).

-nl- >-nn- benzeşmesi

bilsinne <bilsinler(482: 608.2); bostannan <bostanla (258: 258.3); cannanır <canlanır (661: 859.40h); cannı <canlı (275: 296.2); garannıh <karanlık (639: 836.25b); heyvannarda < Ar. hayvân + T. lar+da (731: 1053c); onnar <onlar (739: 1058.2f); ormannık <ormanlık (691: 926.8); unnu <unlu (513: 645.1e).

-ts->-ss- benzeşmesi

yassıdan <yatsıdan (626: 827.Ae).

-vt->-ft- benzeşmesi

mefte <Ar. mevta (358: 423.2).

b. Ünsüz Aykırılaşması

-şk->-şg- aykırılaşması

köşge <köşke <Far. kuşk + T. e (258: 261.2a).

-r-r>-l-r aykırılaşması

salkar <sarkar (372: 441a).

-tt->td- aykırılaşması

otduz<ottuz<otuz (515: 645.17).

c. Ünsüz Türemesi

Başta Ünsüz Türemesi

y- türemesi

yittim <ittim (220: 203.5b); yesir <Ar. esîr (262: 268.7).

İçte Ünsüz Türemesi

-n- türemesi

kılınç <kılıç (202: 155.9c); mencilis <Ar. meclîs (619: 815.6).

-y- türemesi

ecayip <acayip <Ar. ʻacâ'ib (121: 39.14p); piynar <pınar (692: 926.12).

ç. Ünsüz Düşmesi

Başta Ünsüz Düşmesi

y- düşmesi

ilan <yılan (292:332.9e).

İçte Ünsüz Düşmesi

-f- düşmesi

cüt <çift< Far. cuft/cift (243: 235.9j).

-k- düşmesi

çıblacık <çıplakcık (347: 404.14a); gulacığından <kulakcığından (220: 203.5c).

-l- düşmesi

kahıvir- < kalkıver- (398: 470.1).

-n- düşmesi

dilice <dilince (211: 185.3).

-ğ- düşmesi

gurbaa <kurbağa (505: 627.9b).

-y- düşmesi

kodum <koydum (514: 645.12c); köden <köyden (570: 728.14b).

-b- düşmesi

kümet <Far. gunbed (362: 423.36).

Sonda Ünsüz Düşmesi

-r düşmesi

alı <alır (334: 391.20); bi <bir (367: 431.2); bidene <bir tane (185: 137.1); bilsinne <bilsinler (482: 608.2); oturu <oturur (203: 155.11c).

d. Hece veya Ses Bölüğü Düşmesi

bişem <bir şeyim (213: 189.6); del <değil (580: 735.15g); ellence <elleyince (262: 268.5i); eşem <eşeğim (269: 284.2b); eşir <eşiyor (638: 836.15e); gözüzü <gözünüzü (121: 39.19a); mevlane <mevlevihane (548: 692.27a); şeycim <şeyciğim (525: 659.2f).

e. Yer Değiştirme

vr>rv yer değiştirmesi

arvad <avrat <Ar. ʿavret (334: 391.20).

ks>sg yer değiştirmesi

yüsgek <yüksek (267: 279.2).

pr<rp yer değiştirmesi

torpah <toprak) (213: 189.6); yarpah <yaprak (225: 210.1).

rv>vr yer değiştirmesi

devrüş <Far. dervîş (164: 83.16).

f. Ünsüz İkizleşmesi

d>dd ikizleşmesi

yeddi <yedi (543: 691.15).

g>gg ikizleşmesi

saggal <sakal (151: 72.12).

ş>şş ikizlemesi

aşşahdan <aşağıdan (738: 1058.2b); döşşek <döşek (325: 372.1a).

g. Ünsüz Değişmesi

b->f- değişmesi

furma **<** burma (606: 786.5).

b->m- değişmesi

men <ben (235: 225.23)

b->p- değişmesi

pıçak <bıçak (273: 291.1); paşına <başına (634: 834.3e).

c->ç- değişmesi

çamış <Ar. câmûs (203: 155.12a).

ç>ş değişmesi

üş <üç (716: 996a); aşmış <açmış (222: 206.1d); gaşmış <kaçmış (222: 206.1d) göş <göç (385: 457.21c).

-d->-t- değişmesi

pite <pide (580: 735.15g).

f->p- değişmesi

pındık <fındık (679: 890.5).

g- <c- değişmesi

cel- <gel- (165: 89.1b); ceri <geri (634: 834.3b); cid- <git- (422: 519.2d).

-ğ->-y- değişmesi

düyme <düğme (216: 195.3c); eyil- <eğil- (289:328.1).

k->g- değişmesi

gorhut- <korkut- (143: 63.4); goy- <koy- (148: 70.5h); gardaş <kardeş (264: 269); gum <kum (125: 43); gulb <kulp (264: 271); gapı <kapı (134: 55b); gassap <Ar. kassâb (582: 735.20); garşı <karşı (121: 39.19a); gaş- <kaç- (134: 56.5); gemir- <kemir- (196: 145.30c); gendi <kendi (182: 126.12); gılıç <kılıç (202: 155.5); gırh <kırk (109: 6.3); gısmet <Ar. kismet (289:328.1); gızıl <kızıl (119: 39.5); gon- <kon (119: 39.5); goyun <koyun (136: 57.7).

-k>-ğ değişmesi

göğ <gök (123: 39.21).

k>h değişmesi

ahşam <akşam (164: 83.16); çıh- <çık- (125: 43); dohuz <dokuz (124: 39.34); ohu- <oku- (114: 20c); sahal <sakal (578: 735.2i); dohtor <doktor (585: 748.3); harbıl <kalbur (679: 890.4e); tabah <tabak (154: 75.5a); beşih <beşik (155: 75.10).

-k->-y- değişimi

eymek <ekmek (164: 83.16); seysen <seksen (429: 532.1).

-l->-n- değişmesi

gömneği <gömleği (580: 735.14).

-l->-r-

arnı <alnı (512: 638.2e).

-n->-g- değişmesi

ögüne <önüne (519: 652.2b).

t->d- değişmesi

dad <tat (553: 700.2a); daş <taş (263: 268.14); dene <tane(206: 170.7a); dut- <tut- (113: 14.9).

s->z- değişmesi

zabah <Ar. sabâh (729: 1040c).

v->f- değişmesi

fur- <vur- (729: 1039n); mefte <Ar. mevta (358: 423.2).

-y- >-v- değişmesi

köve < köye (570: 728.14b).

-z>-s değişmesi

goyulmas <koyulmaz (629: 827.15oo).

2.1.3. Asli Şekillerin Korunması

Türkçe sözcüklerde

böğrek (böbrek) (127: 47.5); barmak (parmak) (189: 141.6e); kelse (gelse) (634: 834.3e); keri (geri) (634: 834.3e); kibi (gibi) (377: 448.7g); kir- (gir-) (152: 74.6ı); kölge (gölge) (596: 764.10); tik- (dik-) (327: 376.3a); tolu (dolu) (525: 659.2f); tök- (dök-) (203: 155.11f).

Yabancı sözcüklerde

hefte (hafta) <Far. hefte (294:332.28a); panbuk (pamuk)<Far. panbuk (488: 611.2).

2.2. Sözcük Düzeyindeki Yansımalar

Halk bilmecelerinde, "**afakanı gelmek**: yüreği çarpmak; **beninletmek**: ürkütmek, **senit**: ekmek tahtası; **kıldırın**: yuvarlak, çıngırak" gibi yazı dilinde olmayan çok sayıda sözcük mevcuttur. Bilmece metinlerinde olduğu gibi cevaplarında da rastladığımız bu tür yöresel sözcükler, bilmecelerin anlaşılıp anlaşılmaması noktasında hayati önem taşır.

Şimdi bilmecelerin metin ve cevaplarında geçen bazı sözcükleri, bu açıdan değerlendirelim:

Aforozcu kadın *gül ve gülüstan içinde oturur.* (kaplumbağa 'tosbağa' THB/375: 447.16b) bilmecesinde cevaba gönderme yapan en önemli unsur, benzetilen görevindeki "***aforozcu kadın"*** sözüdür. Türkçe Sözlük'te ***aforoz*** sözcüğü, "*Hıristiyanlıkta kilise tarafından verilen cemaatten kovma cezası*" olarak açıklanmış, ancak, ***aforoz*cu** sözcüğüne yer verilmemiştir (TS 2005: 26). Tezel de aynı kelimeye "*Hıristiyanlara verilen dini bir ceza*" karşılığını vermiştir (Tezel 2004: 63). Oysa bu sözcük, "*Harman yerindeki hububat döküntülerini; bağ, bahçe ve zeytinliklerdeki, döküntüyü toplayan adam."* anlamıyla, kaplumbağaya yönelik dokundurma amaçlı kullanılmış bir benzetme unsurudur.[5] Dolayısıyla yazı dilinde yer almayan bu kelime, bilmecenin anlaşılmasında anahtar görevini üstlenmiştir.

Aslı çiçek, kendi ***paç****; ölüye sünnet, diriye farz*. (bez THB/ 167: 95) örneğinde, cevap, bilmece metninin içerisindedir. Sorucu, "***kendi paç(tır)"*** sözüyle cevabın "**bez**" olduğuna işaret etmektedir. Acak bu göndermenin anlaşılması, "**paç**"ın "**bez**"[6] olduğunun bilinmesiyle mümkündür.

Yine, *Gece* ***kaley****, gündüz* ***billa***. (yatak, döşek THB/ 642: 841.9a) bilmecesinde yapılmış olan kişileştirme ve tezat sanatlarının anlaşılması da "**kaley**"[7] ve "**billa**"[8] sözcüklerinin anlamı bilinmeden mümkün değildir.

Bir de şu bilmecelerin cevaplarına bakalım:

Bir tepe var, bir yanına kar yağar, bir yanına dolu. (**çığırgan** THB/ 211: 184)

Eğri büğrü yapısı, göğe karşı kapısı. (**çöten** THB/ 226: 212.1)

Yer altında küflü papaz. (**kolakas** THB/ 428: 525)

Bil bil bilmece, birbirine iliştirmece. (**kopça** THB/ 429: 529).

*Derleme Sözlüğü'*ne göre cevaplardan **çığırgan,** pamuğu çekirdeğinden ayıran el çıkrığı; **çöten,** daire şeklinde yapılmış kulübe, civciv kümesi veya ağıl; **kolakas,** patates ve yer elmasına benzeyen bir tür sebze; **kopça** ise düğme anlamına gelmektedir. Görüldüğü üzere, bu sözcüklerin karşılıkları bilinmeden bilmece metnindeki ipuçları, bir anlam ifade etmemektedir.

---

5 Derleme Sözlüğü (DS) (1993), I. cilt, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara. s. 70.

6 Derleme Sözlüğü (DS) (1993), IX. cilt, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara. s. 3375.

7 **Kaley:** hizmetçi (bk. Derleme Sözlüğü (DS) (1993), VIII. cilt, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara. s. 2609.).

8 **Billa**: kardeş (bk. Derleme Sözlüğü (DS) (1993), II. cilt, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara. s.694.).

Ağız kaynaklı bu tür kullanımlar, yer yer

Dal ucunda / tülü **tombalak**. (şeftali / 594: 761.2)

Dal ucunda / tüylü **dümbelek**. (şeftali / 594: 761.2b)

Dal ucunda / tüylü **danbelek**. (şeftali / 594: 761.2g) örneklerinde olduğu gibi, çeşitlemelerin oluşumunda da önemli rol oynamaktadır:

Ayrıca Arapça ve Farsça kaynaklı söz ve söz dizilerinde de ağızların etkisi görülmektedir. Örneğin, Farsça "**âb+ ı +Ar. safâ**" tamlaması, ağızlarda **abu sefa** (187: 140.2f), **ebussefa** (188: 140.2k), **bab-ı safa** (187: 140.2f) şeklinde çeşitlemeden çeşitlemeye değişmektedir. Yine Farsça "**bâd-ı seher**" tamlaması, ağızlarda **bâdisar** (534: 680.6); Arapça "**kevâkib-zâdeler"** tamlaması ise **kâtip zadeler** (187: 140.2f) şeklinde yakıştırma olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bütün bunlar, ağızların bilmece dilindeki yansımalarını ve ağızlara özgü sözcükler bilinmeden bilmece dilinin tam olarak anlaşılamayacağını göstermektedir.

Sonuç

1. Bilmece sorucularının bilmecelerini genellikle bir gösterim ortamında, sözlü olarak sormaları, ağızların bilmece diline önemli ölçüde kaynaklık ettiğini gösterir

2. Bilmecelerin sözlü olarak üretilip yayılmaları, dillerini tasarrufa açık hâle getirmiş, aktarıcı veya derleyiciler, bilmeceleri genellikle kendi dil anlayışlarına göre aktarmışlardır.

3. Mevcut bilmece derlemeleri içerisinde, ağızlara özgü kullanımları en fazla yansıtan eser, *Türk Halkının Bilmeceleri* (Başgöz-Tietze 1999)'dir.

4. Adı geçen eserdeki bilmecelere renk veren unsurlar, yazı dilinde pek rastlamadığımız ses ve sözcük düzeyindeki ağızlara özgü kullanımlardır.

5. Söz konusu kullanımların çoğu, bilmecelerin cevapları veya bu cevapları imgeleyen sözcükler olup gerek bilmece metinlerinin, gerekse cevaplarının anlaşılmasında anahtar görevindedir.

6. Bu sözcüklerden bazılarının ağızlara özgü kullanımlar mı, cevaba göndermede bulunan ses değerli veya anlamlı yakıştırmalar mı; yoksa yanlış yazılmış sözcükler mi olduklarının teşhisi, önemli bir sorun olarak önümüze çıkmaktadır.

7. Türk halkının edebî zevkini en iyi yansıtan ürünlerden olan bu mini metinlerin gelecek kuşaklara taşınması için mevcut kaynakların karşılaştırılarak kapsamlı bir halk bilmeceleri sözlüğünün ortaya konması yararlı olacaktır.

8. Böyle bir çalışmaya katkı sağlamak üzere, aşağıda 1.141 madde başıyla bir sözlük sunulmuştur. Bu sözlük, *Türk Halkının Bilmeceleri* (Başgöz-Tietze 1999)'nde öne çıkan yöresel kullanımları içermektedir.

9. Çalışmada, sözcükler, Türkçedeki bütün anlam katmanlarıyla değil, bilmece metinlerindeki anlamlarıyla verilmiştir. Ayrıca, yoruma açık olan kimi imgesel ifadeler için yer yer birden fazla karşılık verilmesi uygun görülmüştür.

SÖZLÜK

abbah (abbak) bembeyaz (258: 261.2a)

abıc iki bacak arası, apış (646: 843.27)

âbi tâb (<Far**.** âb u tâb) su ve ışık (114: 20a)

ablak 1. şişman 2. çok yiyen (245: 249.2b)

abo büyük kızkardeş, anne (367: 431.11)

abril nisan (216: 197.1)

abu sefa (<Far. âb+ ı +Ar. safâ) safi, güzel su, bk. ebussefa (187: 140.2f)

acap (<Ar. ´aceb) garip, şaşılacak şey (124: 39.30)

acuk yabani, ekşi elma (107: 1)

açak anahtar (443: 547.14)

açkı açmak yufka açmak (240: 232.6b)

açuk açık (401: 481.3a)

afakanı gel- yüreği çarpmak, hafakan basmak (444: 548.10g)

aforozcu hububat döküntülerini toplayan kişi (375: 447.16b)

afur hayvan yemliği (511: 636.2)

agırmak (ağırmak) anırmak, bağırmak (236: 225.32)

ağaççak merdiven? (130: 53.2)

ağarmak 1. beyazlamak, ekinler olgunlaşmak (537: 682.1); 2. parlamak (675: 874)

ağca akça, parlak (pul) (689: 920)

ağda ak, beyaz (376: 448.1)

ağırşak yün, iplik eğrilen iğin altına takılan yuvarlak ağaç parçası, ip bükmeye yarayan iğ (680: 893.1)

ağmak yükselmek (675: 875.3a) 2. aşmak (266: 277.5)

ahlat yabani armut (112: 12)

ahşam akşam (164: 83.16)

akça küçük gümüş para, her tür madeni para (159: 81.8v)

akıtma tepside pişirilen yumurtalı veya yağlı ekmek (682: 897.1)

akşamaca akşama kadar (400: 480.4)

al ağıl (387: 458)

al vala (alabele) rengarenk (265: 276.4)

alalmak kızarmak(465: 572.6e)

alamet (<Ar. ‘alâmet) işaret, nişan (242: 235.6)

alıç (aluç, alış, aloç) Frenk üzümü, alıç ağacı, meyvesi (166: 92.2)

allanmak aldanmak, kandırılmak (730: 1048)

alta (alat) sarıya veya kırmızıya boyanmış yün iplik. (315: 355.12)

aluca bir çeşit erik (166: 92.2)

ami (<Ar. ‘amm) babanın erkek kardeşi, amca bk. amuca (749: 1072.1a)

amuca amca (<Ar. ‘amm + T. ca) babanın erkek kardeşi bk. ami (215: 194.8)

anadut (dirgen, diren, yaba) ot vb. şeyleri toplamaya yarayan uzun saplı araç (117: 24)

anda onda, onun içinde (387: 459.2)

ander erkek veya kadının cinsel organı (553: 700.2c)

angurya salatalık (331: 387)

anız 1. iğde ve kara çalının dikeni, 2. ekin biçildikten sonra tarlada kalan köklü sap (426: 522.2)

annaç karşı, ön taraf, göz önü, her taraftan görülebilen yer, meydan, açıklık. (119: 37)

apışmak (hapuşmak) ayrılmak, uzaklaşmak (107: 2.2)

aplan (ablak) çirkin, yakışıksız, şişman (497: 625.6)

appacık (akpakçık) bembeyaz (235: 225.19n)

apul apul yavaş yavaş, ağır ağır (137: 58.5)

âr un ? (553: 700.2a)

Arabce (<Ar. Ǻrab+T. ça) Arap dili (465: 572.6h)

arakçın bereye benzeyen, şapka içine veya yalnız olarak giyilen takke, eskiden gelinlerin giydiği bir çeşit taç (315: 355.11)

Areb Arap (142: 63.3d)

arık zayıf, cılız, sıska bk. aruh (729: 1040)

arım çalıyla yapılmış bahçe duvarı (361: 423.22d)

arın başın ön kısmı, alın (512: 638.2e)

arpahça üpahça (arpaca ufakça) arpa kadar, ufakça (537: 682.2)

arşın yaklaşık olarak 68 cm'ye eşit olan uzunluk ölçüsü (466: 572.13h)

aruh zayıf, cılız, sıska bk. arık (616: 814.1b)

arvad (<Ar. ´avret) hanım, avrat (334: 391.20)

asar kayalık, tepe, kale, burç (717: 1000.2c)

aş yemek (395: 469.3)

aşık aşık kemiği (679: 890.4)

aşkar çil, parlak (392: 463.10a) **aşlamak** aşılamak (166: 92.2)

ataş (<Far. âteş) ateş (635: 834.3k)

avret pazarı kadınlar pazarı (294:332.28)

ayah ayak (126: 44.9b)

ayar (<Ar. 'iyâr) benzer (206: 170.4)

aynalı çiçek ayçiçeği için yakıştırma (133: 54.2)

bâdisar (<Far. bâd-ı seher) seher yeli ?(534: 680.6)

bağat demet (389: 462.2c)

baha bağ (552: 699.2)

bahça (<Far. bâğçe) bahçe (327: 376.3a)

bahla (bakla) zincir halkası (118: 31.3a)

bahri ile behri (<Ar. bahrî +T. ile+ Ar. berrî) hem deniz hem de kara ile ilgili (113: 14.8)

bakraç küçük tencere, kova (561: 715.11)

balaban doğan (444: 548.10i)

balacıh yavrucuk (219: 202.7ı)

baldırcan patlıcan (529 670)

baluk balık (549: 695.7b)

bandala banda, yabani armut, ahlat (732: 1054h)

bandıra bandura, patates (732: 1054ı)

barah (barak) çok kıllı insan, çok tüylü köpek (687: 909)

barsak (boğarsık) bağırsak (203: 155.11g)

baru (<Far. bârû) kale duvarı, hisar burcu, sur, sığınak, siper (506: 627.12)

basamah basamak (210: 182.3.b)

basar basılan şey (717: 1000.2c)

basırmak kapamak, örtmek, bastırmak (652: 853.3)

baskı ekin sapını bastırmak için kullanılan alet (158: 80)

baş olmamak bitmemek, sona ermemek (652: 852.19d)

bayak eskiden, daha önce (612: 800.12)

baygu gaflet, yorgunluk, sersemlik (429: 532.1c)

bedestan (Far.) kumaş, mücevher vb. değerli eşyaların alınıp satıldığı kapalı tarihi çarşı. (619: 815.9)

bedir (bedirek) eğrilmeye hazır hale getirilmiş yün veya pamuk (730: 1046)

behri (<Ar. berrî) karada gezen, bahrî'nin karşıtı (113: 14.8)

bek tarla sınırı (359: 423.5l)

bekitmek 1. katılaştırmak, sertleştirmek (402: 481.13) 2. kuşatmak (488: 610.23)

bekler aşı beyler aşı (663: 859.45k)

belenk tepe (607: 786.14)

belik örgü, saç örgüsü (702: 953.2)

bell'olmak belli olmak, ortaya çıkmak (124: 39.27)

benden ön önümde, benden önce (303: 344.10s)

beng herhangi bir şey üzerindeki ufak leke, nokta, benek (477: 598.12)

bengi şaşkın (574: 733.1a)

beninletmek ürkütmek, korkutmak, şaşırtmak (330: 386.4)

beşih beşik (155: 75.10)

bet vücut (156: 76.9h)

betire betire küçük küçük (154: 75.7f)

bezdirme 1. saç üzerinde pişirilen meyveli ekmek, 2. etle yoğrulmuş bulgur köftesinin yassılanması (314: 355.1)

beze yufka yapmak için topak haline getirilen hamur (168: 97)

bıçı topaç, işkembenin tersi (410: 498.11)

bıldırki evvelki, geçenki (214: 194.2a)

bi tigecik bir tanecik (367: 431.2)

bici civciv (529: 669.1a)

biçinmek giyinmek (265: 276.4a)

bider tohum (253: 255.4h)

bile ile (688: 915.3a)

billa kardeş (642: 841.9a)

billik 1. darı sapının sert kısmı, 2. erkeklik organı (237: 226.2)

billor bardak (457: 568.1)

birdenceye birden bire (248: 251.4)

bişem bir şeyim (213: 189.6)

bişi çörek (478: 598.14c)

biyaz (<Ar. beyâz) beyaz (465: 572.7)

biz ucu sivri bir tür delgeç (453: 566.12)

bizlemek sivri bir şeyle dürtmek (174: 108.12)

boççik keçi kuyruğu (704: 957.1g)

boduk 1. deve veya ayı yavrusu, 2. tek boynuzu kırık hayvan (604: 780.3)

bodur enine göre boyu kısa ve tıknaz (146: 64.28f)

boguz boğaz (136: 57.7)

bogün bugün (716: 996a)

bohce bohça, içine bir şeyler sarılan dört köşe kumaş (712: 988.1)

böğrek böbrek (127: 47.5)

böğür insan ve hayvan vücudunun kaburga ile kalça arasındaki bölümü (158: 81.8b)

bökelemek birden bire koşmak, saldırmak. (257: 256.10h)

budah budak (201: 154.1)

bulag çeşme (182: 126.8)

burçak baklagillerden, taneleri hayvan yemi olarak kullanılan bir yem bitkisi (182: 127)

burgaz eğri büğrü (687: 906)

burma bükülerek bağ haline getirilmiş ot (389: 462.2g)

buse almak (Far. bûse +T. almak) öpmek, öpücük almak (574: 733.1)

buyuşmak (buyumak), donmak, üşümek (652: 853.4a)

buzalacı gebe hayvan**,** mec. mızıkçı, bk. kuzlacı (763: 1107)

büber biber (570: 728.22)

bük ova ve dere kıyılarındaki çalı ve diken topluluğu, belen, ufak tepe (396: 469.8)

bükleç sacın üzerindeki ekmeği çevirmeye yarayan yassı alet (705: 962)

büzük kıç, makat (592: 757.4a)

caket (<ceket <Fr. jaquette) çeket (156: 76.9ö)

camadan (camadanı) erkeklerin sarık şeklinde bağladıkları bir çeşit yemeni (454: 566.26)

camahat (<Ar. cema'at) imama uyan topluluk (304: 344.20)

cami (Ar. cem') bütün (214: 190)

can guvalamak can kurtarmak, bir kişiyi korumak amaçlı kaçırmak (293:332.18)

canfes (<Far. cân + fes) ince, parlak ipek kumaş (257: 257.6)

cazı (<Far. câdû) cadı, fitneci (237: 226.1)

cebel (cebcel) patik, küçük çocuk ayakkabısı (167: 93.11)

cedah (çedah) (<Ar. câdde) cadde (172: 107.2a)

celep öküz (519: 651)

celermek (çelermek) sinirlenerek gözlerini açıp bağırmak, bir yerden başını hafifçe göstermek (445: 548.14b)

celmek gelmek (165: 89.1b)

cerek (dikme) ince, uzun, yuvarlak sırık (472: 588.5e)

ceri geri (634: 834.3b)

cerme (<Ar. cerîme) fiat, değer (216: 195.3c)

cıbıl tüyü dökülmüş (222: 206.1a)

cılık sulu (352: 412.11)

cıngıllı (cırgıllı, çıngıllı) süslü (176: 121.1)

cibe 1. çorap şişi, 2. dokumacılıkta kullanılan gergi aleti (224: 208.6c)

cilbağa küçücük, sıska, cılız (624: 822.4)

cim cort iri damla (639: 836.25)

cimcime (cimcimi, cumcumu, cümcümü, comcomu) sevimlilik ifadesi, küçük, yaramaz (122: 39.20m)

cin küçücük, minimini (283:313.9)

citmek gitmek (422: 519.2d)

civelek su çulluğu, toy (252: 253.26g)

culfa dokumacı (730: 1050)

cücük civciv, yavru (650: 852.12f)

cüt (Far. cuft, cift) çift (243: 235.9j)

çağ (cağ) 1. para veya tütün koymaya yarayan kese, 2. büyük torba (203: 156)

çağara yeşil, olmamış (537: 682.1)

çağıldaşmak ses çıkarmak (393: 463.19)

çahal sığır ve atların alnında bulunan beyaz leke (512: 638.2e)

çakmuk nakışlı, gösterişli, alımlı (404: 487.2d)

çakşır 2. kuşların ayağında bulunan ve süs gibi görünen tüy (415: 503.1)

çalgıç bahçe süpürgesi (244: 241)

çamış (<Ar. câmûs) manda (203: 155.12a)

çampara (cambara, cembereyh) zincir (606: 786.10)

çapahlı çapaklı, kirli (166: 92.3)

çapıtlıca bakımsız, dağınık (199: 152.1)

çapmak tırmanmak, hızlıca hareket etmek (177: 121.8a)

çapula (çapile, çapille, çapilye, çapilya) üstü meşin, altı kösele bir tür ayakkabı (134: 57)

çar baş örtüsü, çarşaf (475: 592.1)

çara memeli hayvanların dişilik organlarından akan sıvı (203: 159.1)

çatma 1. başörtüsü (199: 152.3); 2. harmanın çevresine bir seferde yayılan sap (125: 42.3)

çebal çuval (477: 598.12)

çek hallaç tokmağı, harmanda sap yığınlarını yıkmak için kullanılan uzun saplı çengel (232: 225.12)

çekelemek sürüklemek (476: 597.3)

çekeles sincap (573: 730)

çemkirmek av köpeği ava yaklaştığı zaman ses çıkarmak, havlamak (609: 790)

çen sis, duman (704: 957.1d)

çenegen çengel (198: 150.2b)

çengel çünğül çalı çırpı, pılı pırtı (203: 158)

çepelemek eşmek, karıştırmak (199: 151.4)

çeper bağ çubuğu (389: 462.2e)

çeten (çiten) saman taşımak için kağnılara konulan büyük sepet, saman ölçü birimi (210: 182.5)

çeti baklagillerden dikenli bir çalı (607: 786.16g)

çetlembik (çıtlık, melengiç) karaağaçgillerden, düz kabuklu, kerestesi sert ve dayanıklı bir ağaç (239: 229.1)

çıfıt (Far. cuft, cift) çift (169: 102.2)

çığırgan pamuğu çekirdeğinden ayıran el çıkrığı (211: 184)

çığırtkan bağıran kimse (490: 614.13)

çıhmak çıkmak (125: 43);

çıkı bohça, çıkın, büyük düğüm bk. çıkıl (406: 489.1)

çıkıl bohça, çıkın, büyük düğüm bk. çıkı (521: 655.2)

çılbah çıplak (583: 739.1b)

çılban yabani bezelye, burçak (508: 634)

çımbar (cımbar) çalı çırpı (120: 39.10)

çıpıldık kurna, su teknesi (324: 363)

çiğit çekirdek (261: 268.3)

çillik dişilik organı (237: 226.2)

çingil kova (350: 409.24a)

çireşne saban demirinin önüne konan uzun demir (124: 39.24)

çirilmek yırtılmak (350: 409.26)

çiriş dağ pırasası (216: 197)

çişi kişi (641: 840.6)

çit (çiten, çitenek) küçük sepet, küfe (170: 102.3)

çitlenbik (çitlembik, dağdağan, melengiç, menengiç) mercimekten az büyük, buruk lezzette meyvesi olan bir tür ağaç ve bu ağacın meyvesi (217:201)

çomba (comba) iki ile dört yaş arası erkek manda (244: 247.1a)

çort dikenli yer (317: 355.37d)

çöğen eğri baston (243: 235.9ö)

çöpürük kirli, çöplü, kıllı (112: 12)

çörten su oluğu (512: 642)

çörü 1. kurumaya yüz tutmuş ağaç, 2. meyve toplamaya yarayan aygıt (284:315.6)

çöt çalı, çalılık (284:315.6)

çöten daire şeklinde yapılmış kulübe, civciv kümesi veya ağıl (226: 212)

çufa elde işleme yünden ve yerli dokuma kumaştan yapılan, önü açık kısa bir çeşit ceket bk. çuha (403: 487.2)

çuha elde işleme yünden ve yerli dokuma kumaştan yapılan, önü açık kısa bir çeşit ceket bk. çufa (579: 735.8)

çulfalık dokuma aygıtı (505: 626.29ü)

çulha dokumacı (522: 655.17)

çullama kalın bir şeyle örtmek (269: 284.2)

çullum bir çeşit üzüm (127: 44.15g)

çük erkeklik organı (127: 44.15c)

dad tat (553: 700.2a)

dadah yumruları yenilebilen tatlımsı bir bitki (201: 154.1)

dadak (dada, dadag) şeker, akide şekeri (119: 39.7)

dalıncah arkası sıra, arkasından (680: 890.9)

dandin (dındın, dınıklak, tıntın, tinton, tonton) müzik sesi için yakıştırma (148: 70.5c)

daralı odun kesmek için kullanılan balta (344: 403.13a)

dare balıklı çeşme (678: 890.2)

daş taş (263: 268.14)

datlıca tatlıca (215: 195.1b)

dayah destek bk. dayak (235: 225.23)

dayak destek bk. dayah (227: 214.13)

daylak yularsız, başıboş, salma deve ve at (257: 256.10f)

degenek deynek (288:321.1)

değirman değirmen (392: 463.5)

dellâk (<Ar. tellâk) hamamda insanları keseleyip yıkayan erkek (506: 627.19)

dem (Far.) an (387: 459.2)

dene (<Far. dâne) tane (206: 170.7a)

depiye tepeye (717: 1000.1d)

depmek tepmek, ayakla basmak (221: 203.10)

dermanlandırmak iyileştirme, hastaya ilaç, kuvvet olama (661: 859.40b)

derya katibi mec. sandalcı? (557: 706)

destur etmek (<Far. destur + T. et-) izin vermek (158: 81.3)

devrüş (<Far. dervîş) derviş (164: 83.16)

devşek çoluk çocuk (155: 76.4)

dımbılıh tef (534: 681.2)

dırnak tırnak (202: 15 5.9b)

dıvar (<Far. dîvâr) duvar (279: 307.13)

didmek didiklemek, kaşımak (535: 681.13c)

dike yokuş (232: 225.12)

dilbar (<Far. dil-ber) gönül çeken, sevgili (168: 97.4)

dildaz (<Far. dil-dûz) gönle batan (687: 906)

dilli söğüt, kavak gibi ağaçların ince dallarından, kamıştan yapılan bir çeşit düdük (520: 654.1)

dimağ otu akıl otu (197: 145.38)

dinelmek dinlenmek (283:311.9a)

diren çatal bk. diyren (200: 152.5)

dirginmek toplanmak (740: 1059)

diş düş (332: 391.2)

dişlegen ısırıcı (386: 457.27)

diyren çatal bk. diren (200: 152.5a)

dizeden dize dek, dize kadar (700: 948.2k)

dohtor (<Fr. docteur) hekim, doktor (585: 748.3)

dohuz dokuz sayısı (124: 39.34)

dolaklanmak yığılmak, yığılıp durmak (652: 853.4d)

dolam dolaşık (490: 614.8a)

dolayı etraf, çevre (641: 840.2)

doli boş olmayan, dolu (111: 9.5)

domalan (dombalak, dombalan) yer elması (257: 258)

dombalak yuvarlak, şişkin (257: 257.6c)

don (<Saka dili. thauna) elbise, kılık kiyafet (110: 7.6)

don don (domdom) davul (230: 222.3b)

donbay (dombay) manda (135: 57.6e)

döğen (döven) harmanda ekinlerin sap ve tanelerini ayırmak için kullanılan araç (259:262)

döl yavru (279:307.16a)

dumlu duman (261: 267.14)

durmaç urgan (321: 359.1)

düğmek bağlamak, düğümlemek (267: 279.3b)

dülüklüce yarığı, deliği olan (532: 678.1)

dümbek (Far. dunbek) 1. ağzına deri geçirilmiş, çanak biçiminde, darbukaya benzer bir çeşit çalgı, 2. anlayışsız, sersem, dümbelek (480: 599.2)

dürenmek sarılarak yükselmek (362: 423.35a

düve boğaya gelmemiş 1-2 yaşında dişi sığır (161: 83.11)

düyme düğme (216: 195.3c)

düz kaval, baldır ve uyluk kemiğinin birleştiği yer, diz (168: 97.4)

ebe büyükanne, nine (587: 749.13)

ebece küçük kavun ve karpuz (290:330.4d)

ebişmek çocuğu sırtına almak, sırtlamak (703: 956.1b)

ebrişim (<Far. ebrîşum) kalınca bükülmüş ipek iplik (601: 775.4)

ebussefa (<Far. âb+ı+Ar. safâ) safi, güzel su, bk. abu sefa (188: 140.2k)

ecayip (<acayip <Ar. ʿacâ'ib) şaşılacak şey (121: 39.14p)

ece 1. baba, 2. güzel kadın (455: 566.29)

eğce akça, beyaz (479: 598.17n)

ehli kâmil (<Ar. ehl-i kemâl) olgun insanlar (189: 141.6c)

ehlibar (yakıştırma) kül, mangal külü? (700: 948.2k)

ehvan (<Ar. ehven) kolay (470: 582.5)

ekmek piyatı (ekmek minyeti, bazı teknesi) ekmek/hamur tahtası (269: 283.7)

ele öyle (208: 178.1)

elemit (alemit, elenme, gelepçek) iplik sarılan çıkrık (272: 288)

elgavan (<Far. ergavân) eflatunla kırmızı renkte çiçek açan süs ağacı (414: 501.10d)

ellence elleyince (262: 268.5i)

emikli yavrulu, emziren (128: 50.7)

emir semir hayal meyal, belli belirsiz (192: 145.7)

emma (<Ar ´amme) amme cüzü (680: 890.8)

encek yavru (486: 610.11)

endaze (Far.) altmış santimetrelik bir ölçü (466: 572.13ı)

enek büyük aşık**,** bilye (679: 890.4)

enelmek iğdiş edilmek (563: 715.31o)

engin alçak yer (425: 519.22)

enik yavru (173: 108.3e)

eniş dokumada uzun iplik (473: 588.13)

enmek inmek (372: 441d)

ense çivi (521: 655.10ı)

enteri (<Ar. 'anterî) genellikle tek parçalı kadın giysisi, entari (454: 566.24)

epelek (kepenek) kelebek (406: 490)

epsem olmak susmak (220: 203.3)

eracil (Far. hercâî kelimesinden bozma) kararsız, sebatsız (558: 711.6b)

erayiki (<Ar. erâik) şahane tahtlar? (326: 375.6a)

erazi bahçesi (hercâî bahçesi) mec. kararsızlar bahçesi, bk. hercayiler bahçesi (558: 711.6b)

ercek encek, yavru (487: 610.11b)

ereze kapılara konan demir ya da tahta sürgü (169: 101.1)

ester (Far.) katır (609: 791.5h)

esürük tutmak sarası tutmak, sallanmak (645: 843.19)

eve ebe (465: 572.3)

evvel gadim (<Ar. evvel kadîm) ilk önce (329: 381)

eyilmek eğilmek (289:328.1)

eymek ekmek **(**427: 524.6b);

fahır (<Ar. fakîr) yoksul (588: 749.19k)

fak (<Ar. fahh) tuzak, kapan (623: 821)

fel (<Ar. fi´l) fiil (330: 385.3a)

fellâh (Ar.) çiftçi, Mısır köylüsü, Arap (367: 431.6)

fenikmek solumak, tık nefes olmak (577: 734.23)

ferece (<Ar. ferâce) bol ve uzun üst giysisi, ferace (382: 449)

ferik kümes hayvanlarının civcivlikten çıkmış yavruları (350: 409.15)

fıraklı parmaklık, çit bk. fıratlı (360: 423.20m)

fıratlı parmaklık, çit bk. fıraklı **(**360: 423.20f)

fırek asma kilit (330: 386.1a)

fırka iki kulplu küçük testi (644: 843.8)

fırkaç beşik (166: 93.1)

fırt bir içim (367: 431.1)

fıstıh (<Ar. fustuk) fıstık (271: 287.1)

fışılamak sesli sesli soluk almak (185: 135.4)

fikirlen düşünmek (375: 447.21)

filfil testi (657: 859.17)

fingi firek (**<**fingel: fol yumurtası+ferik: tavuk) folda oturmuş tavuk? (145: 64.16a)

fini küçük (174: 108.13)

firengi 1. asma kilit (421: 518); domates (245: 249.5)

fırfırik düdük (458: 568.18)

firik (ferik) civcivlikten çıkmış yavrular, dişi piliç (161: 83.8a)

fit üzüm çiğnemek için tahtadan yapılmış oluklu sandık (112: 14.2)

fitab (**<**Far. âf-tâb) güneş (675: 877.1)

fol tavuğun istenilen yere yumurtlaması için o yere konulan yumurta veya yumurtaya benzeyen şey bk. hol (604: 784.1)

furma burma (606: 786.5)

furmak vurmak (729: 1039n)

gaba kaba (137: 58.6)

gader (Ar.) kadar (159: 81.8k)

gadın kadın (215: 194.3)

gahmak kalkmak (132: 53.12)

gali halı (443: 547.15)

gandil büyük sepet (143: 63.5)

gapı kapı (134: 55b)

garannıh karanlık (639: 836.25b)

garavulli (garavola) salyangoz (589: 750)

gardaş kardeş (264: 269)

garga karga (357:422)

gargıp durmak devamlı olarak ses çıkarmak (146: 65.1e)

garış karış (201: 154.2)

garşı karşı (121: 39.19a)

gassap (<Ar. kassâb) hayvan kesen ve bunların etini satan kimse (582: 735.20)

gaşmak kaçmak (134: 56.5)

gav kap (114: 20c)

gaya kaya, taş (124: 39.25a)

gayda gayde, zurnalı ve tulumlu bir çeşit çalgı (288:321)

gaytan ince, sağlam ip (488: 610.25)

gege saban ucu, kanca (548: 694)

geme fare (278:307.1)

gemirmek kemirmek (196: 145.30c)

gence gonca (184: 133)

gendi kendi (182: 126.12)

gennim buğday (231: 225.2a)

geren Ayın etrafında olan ince sis, hale, sürünün serpilerek, dağınık yayılması hali (127: 47.1)

german kirmen (691: 926.9)

germe at kılından yapılmış tuzak (264: 272.2)

gevek talaş (420: 517.10)

gevşenmek ağızda katı bir şey çiğnemek, geviş getirmek (644: 842)

geyinmek giyinmek (110:7.5)

gez kertik (109: 6.4)

gıcıdan (gıcı, cıgıdan) ağustos böceği (299:340)

gıdacık (<gıdık+cık) keçi yavrusu, keçi (401: 481.3c)

gığı (gildik, kemre) hayvan gübresi (402: 482)

gığıllamak tavuk ses çıkarmak (680: 890.9)

gılıç kılıç (202: 155.5)

gıran toptan ölüme götüren, bulaşıcı hastalık, kıran bk. kırgın (559: 711.9a)

gırh kırk (109: 6.3)

gırılmak kırılmak yok olmak (559: 711.9a)

gısmet (<Ar. kismet) nasip (289:328.1)

gış kış mevsimi (110:7.5)

gıygıy bir çeşit keman (169: 101.2)

gızıl kızıl (119: 39.5)

gice gece (430: 534.7a)

givrenmek yıkanmak (392: 463.8g)

golan hayvanın semerini ya da eyerini bağlamak için göğsünden aşırılarak sıkılan yassı kemer (512: 642.3)

gollik kuyruksuz, kısa hayvan (374: 447.4)

gom ahır (251: 253.11)

gonmak konmak (119: 39.5)

gorhutmak korkutmak (143: 63.4)

gori (goru, koru) küçük ormanlık, yasak olan yer (446: 550.1)

goymak koymak (148: 70.5h)

goynunda koynunda (354: 418.3d)

goyun koyun (136: 57.7)

goz göz (206: 170.5)

göbelek çifi, mantar (472: 588)

göde kısa boylu, göbekli (530: 670.8)

gödemen göbekli, gebe bk. güdümen (256: 256.9)

göğ gökyüzü (123: 39.21).

göher (<Far. gevher) cevher, değerli taş, gevher (286:317.3)

gök (gökçe) yeşil, mavi, mor vb. renkler "Bilmecelerde keklik**,** tavşan, çam ağacı, asma, iğde, kavun. çift demiri, fener, un eleği, sümük, silah ve kurşun gibi varlıklar için kullanılmış." (217: 201.6)

gömnek gömlek (580: 735.14)

gön deri (136: 57.7)

gör mezar, mezarlık (637: 836.14a)

gövelemek hayvanları çiftleştirmek (161: 83.11)

gövem sonbaharda yetişen bir çeşit siyah üzüm (275: 296.3))

göy gök (143: 63.5)

gözel güzel (258: 258.3)

gucuruh kısa boylu, bodur (119: 39.5)

gudi küçük çömlek, güveç (352: 412.10)

guduk gaga (570: 728.19)

gugu guguk kuşu (593: 759)

gulacık kulakcık (220: 203.5c)

gulb kulp (264: 271)

gulgule kopmak gürültü meydana gelmek (713: 988.1n)

gulun at ve eşek yavrusu (478: 598.13)

gum kum (125: 43)

gumpür (kumpir) patates (529: 669)

gurbaa kurbağa (505: 627.9b)

gurt kurt (113: 14.9)

guşhana kulpsuz bakraç, küçük tencere (308: 348.15d)

guyi kuyu (571: 728.25n)

guzgun kuzgun, karga (615: 804.4)

guzlamak doğurmak (394: 465.2)

gücek kuyruksuz, kuyruğu kesik hayvan (244: 247.1)

gücü (gözü) tezgahta ipliği ayarlayan tezgah tarağı (311: 351)

gücük kuyruksuz, kuyruğu kesik hayvan (444: 548.8)

güdü küçük çömlek, güveç (385: 457.17)

güdümen kısa boylu, şiş karınlı, gebe bk. gödemen (214: 192.2)

güğem (göğem) gök renkli bir sinek ya da böcek (408: 494)

gül-işan (<Far. gül-şen) gül bahçesi (687: 905ccc)

gülşen (Far.) gül bahçesi (130: 53.3)

gülü (culuk) hindi bk. gülüş (200: 152.6)

gülüş hindi bk. gülü (213: 189.2b)

güman (Far.) şüphe (495: 621b)

güme cevizli sucuk? (476: 597.3)

gümrah (<Far. güm-râh) 1. yolunu şaşırmış, 2. büyük, azman (295:332.34d)

günebakan (gündöndü, aygün çiçeği) ayçiçeği (133: 54)

günlen sabahleyin (643: 841.12c)

güre küçük tay, kısrak (237: 226.3c)

güren kızılcık bk. gürgen (119: 38)

gürgen kızılcık bk. güren (237: 226.3b)

gürredek birdenbire (557: 704.18c)

güvem bir çeşit yabani erik, yeşillik, çayır (126: 44.14)

güven yabani vişne (237: 226.3f)

haba kalın kumaştan yapılmış uzun üstlük, aba (217: 201.6a)

habbe (Ar.) ufak tane (554: 700.3)

hacat gerekli araç gereç (543: 691.14)

haçça (hacca) destek olarak konulan çatallı ağaç, ağaç kepçe (159: 81.8r)

hadem oğlanı (<Ar. hâdım'den) hizmetçi(ler) (137: 58.4)

hahıh (<Ar. 'akîk) akik, parlak, değerli bir taş (315: 355.8)

haldırak kırıp döken (237: 226.6a)

halebi altmış beş santimetre boyunda bir uzunluk ölçüsü (371: 440.8c)

halem (<Ar. 'âlem) alem, dünya, herkes (409: 498.5j)

halga (Ar.) halka, çember (196: 145.30a)

hama hemen, şimdi (546: 692.16)

hamaylı kadınların boyunlarına taktıkları altın ya da gümüş kolye (680: 893.1g)

hambar ambar (167: 93.8)

hamir (Ar.) hamur (236: 225.29k)

hamursuz mayasız hamurdan yapılan yuvarlak çörek, ekmek (324: 366)

haney evin katları arasındaki bölümler, haneyli: dört katlı ev (261: 268.2a)

hanişer (haniştra) topraktan yapılmış büyük su testisi (424: 519.21)

hannar hanlar (610: 794.4)

hanta ağaçtan oyularak yapılmış dört kulplu tekne (706: 972)

hap hap takunya (241: 235.1)

harabi (<Ar. harâbî) viranlık? (503: 626.24)

haralı tencere (621: 817.5b)

haraplamak parçalamak (121: 39.19a)

harbıl kalbur (679: 890.4e)

hâre kıldan ya da ketenden yapılmış büyük çuval (679: 890.2y)

harem (<Ar. harâm) haram, yasak (743: 1064)

hareni kazan (399:476)

harhara hırıltı (373: 447.2)

harım 1. bahçe, sebze ya da meyve bahçesi (322: 360.3b), 2. tarla ve bahçe çevresindeki çit (361: 423.22a)

hark 1. ark (331: 387.9c), 2. hendek (109: 5.1)

harlamak 1. az yanan ateş ya da ot gibi şeyler birden parlamak (169: 99.2) 2. su birdenbire ses çıkararak akmak (561: 715.21)

hasa patiska pamuktan yapılan her çeşit bez (582: 735.20c)

haşa çuval (216: 196.1)

haşeri ele avuca sığmaz, yaramaz, haşarı (611: 797.1)

haşıl undan yapılan bir çeşit yemek (138: 59.5)

hatın (<T. katun) kadın, hanım (216: 195.3c)

havruz oturak, lazımlık (328: 377)

hayat sofa, avlu (111: 9.4)

hayatçık avlucuk (111: 9.4)

heç (<Far. hîç) hiç (255: 255.8)

hedik yuvarlak bir çeşit kar ayakkabısı (329: 382)

hefte (<Far. hefte) yedi gün, hafta (294:332.28a);

heğ (heg, heğe, hek, hey, heye, heyg, heyhey) meyve ya da sebze taşımaya yarayan büyük sepet, küfe (623: 819)

hekât (<Ar. 'hikâye' sözcüğünden) öykü, masal, bilmece (514: 645.8)

hekaye (<Ar. hikâye) bir olayın sözlü veya yazılı olarak anlatımı (280:307.20b)

helke bakırdan yapılmış bir çeşit kova (439: 544.6c)

heman (<Far. hemân) hemen, derhal (305: 346.5)

hengil kova bakraç (526: 661.2d)

hercayiler bahçesi mec. kararsızlar bahçesi bk. erazi bahçesi (558: 711.6a)

hergele ayakkabı çekeceği? (251: 253.23)

herk sürülüp nadasa bırakılan tarla (330: 384)

heste (Far.) hasta (274: 296.1)

heta (<Ar. hatâ') kusur (607: 787.1)

hevek uzun bir değneğe bağlanmış üzüm, elma, armut vb. meyve dizisi, kara üzüm (420: 517.10)

heyran (<Ar. hayrân) düşkün, bağlı, seven (433: 540.5a)

heyvan (<Ar. hayvân) hayvan (731: 1053c)

hınalıca (<Ar. hinnâ + T. lı+ca) kınalıca, kırmızı (211: 185.3)

hındık fındık (141: 62.5)

hınzır (<Ar. hinzîr) domuz (193: 145.9.d)

hırtıl hır çıkaran, hırlayan (404: 487.7a)

hıyar salatalık (242: 235.9a)

him temel (171: 104)

hincefi (hincikli) sümüklü (557: 704.18c)

hob (<Far. hûb) güzel bk. hup (315: 355.17)

hobu akbaba; bir yaşını geçmemiş erkek hindi, leylek (332: 389)

hodah topaç (201: 154.1)

hokka ağırlık birimi, okka (257: 258.1)

hol tavuğun istenilen yere yumurtlaması için o yere konulan yumurta veya yumurtaya benzeyen şey bk. fol (604: 784.1a)

hom (homa) dik, yüksek (577: 734.31f)

homaça kalça kemiği, oyluk kemiği, büyük kemik (490: 614.8a)

hora tutuşmak el ele tutuşarak halay çekmek (669: 868.6a)

horum biçildikten sonra balya ya da deste haline konulmuş ot (387: 458)

hot (hort) şişman (285:315.13)

hotlamak atlamak, sıçramak (257: 256.10g)

hotoz kadınların saçlarını arkaya toplayarak yaptıkları topuz, gelin tacı (444: 548.10j)

hozar geveze, cahil (556: 704.16)

hup (<Far. hûb'dan) güzel bk. hob (684: 904)

hülle sazdan yapılan kulübe (208: 178.3)

hüner huni (251: 253.24)

ığıldamak su yavaş yavaş akmak (490: 614.10)

ığralanmak sallanmak (226: 214.2ı)

ığrıp ince delikli balık ağı (109: 6)

ıhtırmak deve vb. bir hayvanı yere yatırmak (145: 64.19)

ıldırmak sokmak, girdirmek (220: 203.1)

ıramazan (<Ar. ramazân) Ay takviminin dokuzuncu ayı (231: 224b)

ırgalamak çabuk olmak, davranmak kıpırdanmak (357: 422.3)

ıssı sıcak (471: 585.1)

ışılamak parlamak (532: 673.2)

ibicik horoz, hindi vb. hayvanların tepesinde bulunan kırmızı deri uzantısı (220: 203.5g)

icat çıhmak adet olmak, görenek haline gelmek (641: 841.3)

iğ (kirmen) 1. çıkrıklarda ipliğin sarıldığı demir tel, 2. çatılarda eşit aralıklarla birbirine paralel olarak konulan ağaçlar (464: 572.1)

iğren büğren eğri büğrü (521: 655.10ı)

ikit ikit arka arkaya, çift çift (616: 813.1)

ilan yılan (292:332.9e)

ileğen leğen (309: 348.17a)

iletir sahlep otu (348: 406)

ilgilemek iki parçayı birbirine iğreti olarak dikmek, iliştirmek, gelişigüzel olarak dikmek, teğellemek (264: 272.3a)

ilistir (kevgir) süzgeç (592: 757

iltar ip (653: 854.12a)

incicuk incicik, küçücük inci (111: 9.5)

inilemek inlemek (123: 39.22)

innep (<Ar. ineb) üzüm (352: 414)

irkilmek bir araya toplanmak, yığılmak (564: 715.44)

isi ucu yanmış, sıcak odun (682: 897.2)

iskidiryos (iskedos) çatmalı oda, Bağdadî duvar (292:332.9l)

işkın (uşkun) karabuğdaygillerden, yaprakları yürek biçiminde, kökü dıştan sincabi ve içten sarı renkte olan bir tür bitki (583: 739.5)

işmek içmek (118: 31.1d)

iz yol (600: 768.3a)

izar (<Ar. izâr) belden aşağıya mahsusu örtü, peştamal (507: 631b)

izbe yüklük altındaki dolap (280: 307.24)

kabalak kabak yaprakları biçiminde etli ve tüylü yaprakları olan, kırlarda ve su kenarında yetişen bir tür bitki (109:5)

kabice (<Ar. kavî + T. +ce) kuvvetlice, fazlaca (524: 658.3)

kağıl kağıl kazların giderken çıkardığı ses (194: 145.21)

kâhi (Far.) kaha, puf böreği, bir çeşit simit (280:307.18)

kakırdaşmak birlikte "kakır kakır" şeklinde ses çıkarmak (148: 70.1c)

kakur eğri, kambur (687: 905zz)

kala (<Ar. kal'a) kale (387: 459.2)

kalbent (Ar. kal'a + Far. bend) kalebent, kaleye bağlanmış, bir kale içinde yaşamaya hüküm giymiş, mec. esir (577: 734.25)

kaley işçi, hizmetçi (642: 841.9a)

kali artık, bundan sonra (720: 1014)

kalpak şapka (144: 64.1)

kamara büyük yığın (688: 915.2)

kanarya çengel bk. kanarye / konare (505: 627.6a)

kanarye çengel bk. kanarya / konare (457: 568.14a)

kancık dişi köpek, dişi hayvan (623: 820.3)

kanırmak bir araçla ya da zorlayarak bir şeyi yerinden ayırmak, kırmak bükmek (267: 279.3a)

karabağ tek ya da iki kişiyle oynanan bir halk oyunu (382: 450)

karabukal serçegillerden, eti için avlanan siyah tüylü bir kuş, karatavuk (177: 121.5)

karaca eti yene bir çeşit kuş (436: 541.7a)

karagöz çiçeği ay çiçeği (133: 54.2)

kargış demek beddua etmek (141: 61)

karınçe karınca (753: 1083.2)

karttırmak erkekliği giderilmek (585: 745.3)

kastal bezi beyazlatmada kullanılan madde (402: 481.12a)

kaş su kaynağı (707: 973a)

katık börek (194: 145.16)

kâtip zadeler (<Ar. kevâkib-zâdeler) mec. yıldızların çocukları bk. kevakip zadeler (187: 140.2f)

kattare dizi (678: 890.2ı)

kav atmak tutuşmak (597: 767.5)

kavlamak soyunmak (689: 918)

kavmak hafifçe ısırmak (676: 878.1)

kavuk yumak, kuka, oyuk, çukur (468: 575.4)

kavurga yenmek için ateşte pişirilmiş buğday, mısır vb. yiyecek (348: 409.1)

kavut kavrulmuş undan yapılan bir tür helva (398: 471)

kaygana omlet (659: 859.33a)

kayıkma arsız, geveze (369: 440.2)

kaytan (<Ar. kîtân) pamuk veya ipekten sicim (321: 359)

kazal 1. sonbaharda dökülen yapraklar, 2. kesilmiş ve kurmuş yapraklı dal (331: 387.9b)

kebe kaba kumaştan yapılmış ceket, palto, aba (687: 908)

keçik kadınların kullandığı uzun başörtüsü (530: 670.2b)

kehle (Ar.) bit (174: 108.12)

kehlibar (<Far. kehrubâ) cisimleri kendine çekme özelliği olan açık sarıdan kızıla kadar türlü renklerde bulunan fosilleşmiş reçine (700: 948.2k)

kehriz çirkef yolu, pis su yolu (216: 198.2)

kelek olmamış kavun (456: 566.48d)

kelmek gelmek (gelse) (634: 834.3e)

kemba (kame) gelincik (290:330.1)

kemha çizgili yerli dokuma (265: 276.4a)

kenare kenarlık, çember (457: 568.15)

kendir 1. kenevir, 2. kenevirden yapılmış (702: 953.4)

keri geri (634: 834.3e)

kerkinmek sapık amaçla birinin arkasına değmek, sürtünmek (644: 843.5)

kertik yontulmuş, yarılmış (253: 255.4)

keşiş (<Far. keşîş) manastırda yaşayan ve hiç evlenmemiş rahip (533: 680.1g)

kete çörek (131: 53.10L)

kethüda (<Far.) kahya bk. ketkoza (507: 627.21)

ketkoza (<Far.) kahya bk. kethüda (507: 627.21a)

ketlez basık, çopur (340: 401.22e)

kıcılamak 1. birbirinin üstüne yürümek, saldırmak, 2. gıcırdamak (251: 253.14)

kıdacuk gıdıcık, hayvanlar için sevimlilik ifadesi (401: 481.3a)

kıf kıf etmek oynamak, sallanmak (114: 19.2)

kılaptan/klabdan gümüş ve altın yaldız vurulmuş ince metal iplik, kılap çarkı

ile eğrilen ipek ipliği bk. kıraptan (128: 50.3)

kıldırın 1. yuvarlak, 2. çıngırak (310: 348.30b)

kıltar (kıçlar) kıl, boyalı yün iplik 653: 854.12)

kındıra (kovalık) sulu yerlerde biten ince uzun yapraklı koyu renkli bir tür çayır otu (415: 502)

kırağ çevre, kıyı, kenar, uç (308: 348.15e)

kıraptan gümüş ve altın yaldız vurulmuş ince metal iplik, kılap çarkı ile eğrilen ipek ipliği bk. kılaptan (538: 683.5)

kırgın toptan ölüme götüren, bulaşıcı hastalık, kıran bk. gıran (249: 253.6i)

kırma payam kırma badem (479: 598.17k)

kırtış diş diş, girintili çıkıntılı, pürüzlü (471: 585.4)

kıtlamak hafifçe ısırmak (703: 953.8)

kıvışlamak ses çıkarmak (316: 355.34)

kıyametecek (<Ar. kiyâmet + T. e + cek) kıyamete kadar (394: 465.3a)

kibi gibi (377: 448.7g)

kile (**<**Ar. kîle) tahıl ölçeği (349: 409.7)

kim ki (126: 44.10)

kiren (kiran) kızılcık (450: 563.4)

kirmek girmek (152: 74.6ı)

kisbet elbise, giysi (436: 541.10)

kişi zade kişi oğlu (279:307.11g)

kizir muhtar, köy bekçisi, köy kahyası (306: 347)

kobalak kozalak, yemiş (482: 482)

kocabaş (çükündür) şekerpancarı (526: 661)

kodak eşek yavrusu, yavru katır, ayı yavrusu bk. koduk (366: 429.2ö)

koduk eşek yavrusu, yavru katır, ayı yavrusu bk. kodak (710: 985f)

koki koku (142: 62.9)

kolakas patates ve yer elmasına benzeyen bir tür sebze (428: 525)

kolan yünden ya da ipekten yapılmış üzeri işli ince kuşak, kuşakların üstüne gerilen üç santimetre eninde kayış (652: 854.4)

koldurkoz (koldur kos) hindinin kabarması (645: 843.24)

kombak olmamış incir (276:300.7)

komça düğme (388: 459.5h)

konare çengel bk. kanarye / kanarya (505: 627.6)

kopça düğme (429: 529)

kopoy (İng.) kovboy, sığır çobanı (521: 655.8)

korkuben korkarak (625: 825.2)

korkutu (korkot**,** korkota, korkut) 1. iri öğütülmüş mısır unu, mısır yarması, 2. un bulamacındaki ezilmemiş un topakları, 3. büyük dolu tanesi (171: 102.16)

koru 1. küçük ormanlık, 2. yasak olan yer (446: 550.1a)

koşa binaların üstüne konan kalın, yuvarlak sırık (248: 251)

kotan kara saban (429: 532)

koyak bir ucu dağda son bulan kapalı boğaz, iki dağ, tepe arasındaki boşluk, vadi (474: 588.16c)

koz (<Far. goz) ceviz (447: 553.8)

köçek (köşek) deve yavrusu, yavru (558: 711.6a)

ködek kısa, bodur (244: 247.1a)

köftür üzüm şırasıyla nişasta kaynatılarak yapılan ve dilim dilim kesilerek kurutulan bir çeşit tatlı, pestil veya sucuk (431: 537)

kök 1. dar ve derin dere 2. pancar (520: 654.4)

kölge gölge (596: 764.10b)

kömbe süt, yağ ve şekerle yapılan bir çeşit çörek, kurabiye (131: 53.10j)

köndelen ters yön (641: 840.6)

köv köy (570: 728.14b)

köynek gömlek (465: 572.6c)

kukuli (kukulı) yuvarlak (166: 92.4)

kukumav baykuş (520: 654.8b)

kukurek (kukur) kambur (375: 447.16a)

kuldurum kovuk (339: 401.6)

kulun at ve eşek yavrusu (169: 98.8)

kumba et sucuğu (701: 952.2)

kumru (<Far. kumrî) güvercinler takımından boz, gri renkli bir kuş (110: 8);

kunkul tavuğun başındaki tüylü tepelik (337: 397)

kutla on iki okkalık ağaçtan yapılmış tahıl ölçeği, şinik (599: 768)

kutnu (kutmu) üçetek (190: 141.11)

kuy şal ve bez dokunan dokuma aygıtı (223: 206.6)

kuz 1. gölgede kalan (497: 625.1), 2. (koz) ceviz (197:145.39)

kuzlacı gebe hayvan, mec. mızıkçı bk. buzalacı (763: 1107f)

kuzlamak hayvanlar yavrulamak, tavuk yumurtlamak (123: 39.20v)

kuzluk kuzu ve oğlak barındırılan küçük ağıl (245: 249.2b)

külek tahta kova (141: 61)

küllüm örtü (167: 93.15)

kümet (<Far. gunbed) kubbeli yapı (362: 423.36)

künk (<Far. kunk) su borusu (175: 114)

kür içine girilmeyecek kadar sık orman, çalılık, fundalık yer (501: 626.16a)

kürik/ kürük at veya eşek yavrusu bk. kürük (174: 108.16b)

küskü taş kaldırmada kullanılan demir ya da ağaç çubuk; mec. erkeklik organı (285: 315.10b)

lab (<Far. leb) dudak (120: 39.9)

labıye börülce fasulyesi (243: 235.9p)

lâle zülâl (Far. t. la´l-i zülâl) berrak kırmızı mürekkep (721: 1022)

lâlek leylek (407: 490.5m)

lalın takunya (671: 873)

lâlizar (<Far. lâle-zâr) lâle bahçesi (185: 137.3)

landon (<Fr. landau) dört tekerlekli binek arabası (464: 569)

lavaş yaprak şeklinde açılmış tandır ekmeği (441: 544.21)

lebbey (<Ar. lebbeyk) buyurunuz, emir sizindir efendim manasında kullanılan bir söz (320: 357.1)

lebbik çocukların oyunda kullandıkları düz, yuvarlak, yassı taş (237: 226.2)

leçek tülbent (457: 568.11)

lemyeledin tarlası (<Ar. lemyelîd: doğurmadı + T. tarlası) mec. sakal (552: 699.6b)

lenger çubuk, çengel (505: 627.9b)

ling pirinç dövmeye yarayan tahta dibek (397: 469.15)

lokman göz lokma göz, dışarı fırlamış, patlak göz (446: 548.19a)

lök kızgın, azgın deve (267: 281.2a)

lübdek bir anda (324: 366)

lülü ince boru (520: 654.9)

maallâk (<Ar. mu´allak) asılmış, asılı (433: 540.1)

madımak ufak, yeşil yapraklı, ıspanak gibi yenen bir bitki (469: 579)

mahrama 1. el havlusu, 2. peçete, 3. başörtüsü (628: 827.11p)

mahrebe (<Ar. muhârebe) savaş (120: 39.13)

malacık buzağı bk. malak (193: 145.13)

malak buzağı bk. malacık (365: 429.2c)

malyon (malyar) yaylalarda yetişen bir çeşit meşe, ağaçların kabuğu çatlamamış genç dalları (558: 711.6)

mamik (mamiş) mama, ceviz içi için yakıştırma (193: 145.11)

man man (mam mam) arka arka (242: 235.2)

manca bir çeşit yemek (520: 653.4)

mandıra mandala, saksı ? (167: 94)

mangırşak (mangırcık) saka kuşu (125: 41.3)

mani küçük fındık (505: 627.3)

masara (masar) kuru ağaç (248: 251.6)

masta çift değneği bk. meses / üğendire / üvendire (481: 604)

maşrık (Ar.) doğu (329: 381)

matracık (<Ar. mithare + T. cık) mataracık, metal su kabı (550: 696.4a)

mavna sudolabı (542: 691.7)

mavra (mavrak) leblebicilerin, nohudun kabuğunu çıkarmak için kullandıkları, altı düz, daire biçiminde bir araç (476: 595)

maya dişi, damızlık hayvan (203: 155.11b)

mayana anason (314: 355.3)

mayıs taze sığır gübresi (175: 111)

mefte (<Ar. mevtâ) ölü bk. meyit (358: 423.2)

mejbur olmak (<Ar. mecbûr + T. ol-) zorunda olmak (707: 976.1)

melâmet (Ar.) ayıplama, kınama (286:315.15m)

melek samanlık bk. merek (183: 129.3g)

men ben (258: 258.3)

men dakka duka (Ar. dey.) mec. eden bulur (326: 375.1a)

mencilis (<Ar. meclîs) topluluk, cemaat (619: 815.6)

menteşek (menkeşek) çember, bilezik (550: 696.4)

mentük mentek: kulak arkası; mentik: tuzlu sularda yaşayan bir çeşit balık?(404: 487.2c)

meram etmek (<Ar. merâm +T. et-) istemek, dilemek (660: 859.40)

merdivan (<Far. nerdubân) merdiven (261: 267.14c)

merek samanlık bk. melek (111: 9.2)

merzib musluk (209: 181)

meses çift değneği bk. masta / meses / üğendire / üvendire (481: 604)

mesnetsiz (<Ar. mesned + T. siz) dayanağı olmayan, sahte (165: 87.8)

mevlane (<Ar. mevlevî+Far. hâne) Mevlevihane, tekke (548: 692.27a)

mezer (<Ar. mezâr) mezar (358: 423.2)

mezet (<Ar. mezâd) açık artırma ile satış yapılan yer (629: 827.15oo)

miçi çocukların yassı taşlarla vurarak oynadıkları ceviz büyüklüğündeki taş (137: 59.1)

mihnetinen (<Ar. mihnet + T. ile) güçlükle (412: 500)

mihriban (<Far.mihr-bân) şefkatli, dostça (295:332.34f)

mimicirik küçücük (624: 822.2d)

minçi mince, ufalanmış, küçük parça, kıymık bk. minti / mutan (404: 487.2b)

mine incik kemiği (346: 404.6)

mineç mineç küçük küçük (154: 75.7a)

mintan tahıl ölçmeye yarayan, 5-8 kg. alabilen bir ölçek (176: 118)

minti mince, ufalanmış, küçük parça, kıymık bk. minçi / mutan (403: 487.2a)

möhdaç (<Ar. muhtâc) muhtaç (235: 225.26)

möhübbet (<Ar. muhabbet) muhabbet, sevgi/sevgili (707: 977)

muallim (<Ar. mu´allim) öğretmen (348: 407)

muîd (Ar.) inzibat teminine memur muallim yardımcısı (751: 1080)

muşmula (<Yun. mespolin) gülgillerden 2-3 m boyunda dikenli bir ağacın, olgunlaşıp çürüdükten sonra yenebilen, yuvarlak, mayhoş ve beş çekirdekli meyvesi (döngel, töngel, beşbıyık) (165: 92)

mutan mince, ufalanmış, küçük parça, kıymık bk. minçi / minti (404: 487.2e)

müferri maydan (<Ar. müferrih meydan) ferahlık veren, iç açan yer (130: 53.3)

mürdümük dolu (257: 256.11)

müşavere eylemek (<Ar. müşâvere + T. eyle-) bir konuda fikir alış verişinde bulunma (417: 513.2)

müşda (muşta) bağ, bahçe ve bostanlarda sebze ekmek için ayrılan küçük evlekler (164: 83.17)

nacak balta (157:78)

nâgihan (<Far. nâ-gâh) ansızın (707: 979)

nağara atmak (<Ar. na´ra + T. atmak) yüksek sesle haykırmak (288:321.2)

navruz çiğdem, zambak (242: 235.6c)

necik nedir (125: 41.4)

neçeler niceler (288:321.4)

nefer (Ar.) kişi, er (420: 517.16) 2. **nefer** (nevert) dikiş baskısı (585: 748.7)

nevreste (Far. nev-reste) yeni bitmiş (312: 352.5c)

nısf (Ar.) yarım (661: 859.40ı)

nişadır (<Far. nişâdûr) amonyak (132: 53.19)

nodul üvendirenin ucundaki sivri demir bk. üvendire (481: 604.1)

nuldu ne oldu (701: 950e)

nur namet (<Ar. nûr ni´met) mec. çok güzel (475: 593)

oba göçebe halk, el (122: 39.20t)

oğul uşah çoluk çocuk (275: 297.1)

ohlavi hamur açmaya yarayan araç, oklava bk. oklaç (231: 223)

ohumah okumak (114: 20c)

okka (Ar.) 1283 gramlık veya 400 dirhemlik ağırlık ölçüsü birimi, kıyye (279:307.15)

oklaç hamur açmaya yarayan araç, oklava bk. ohlavi (705: 962)

ol o (387: 459.2)

ormannık ormanlık (691: 926.8)

ovalak keçi yavrusu (584: 743.1c)

öfelemek ovalamak (447: 552.3a)

öğendire hayvanları dürtmkete kullanılan ucu demirli değnek, üvendire (403: 486.5)

öğre kısrak, beygir (257: 256.13)

öğür almak hayvan gebe kalmak (161: 83.11b)

öğürtlemek ayırmak, ayıklamak, seçmek, temizlemek (646: 843.30)

öreke (röke) eğrilmekte olan yün vb. şeylerin tutturulduğu bir ucu çatal değnek (520: 654)

örken kıldan ya da yünden örülmüş uzun ip, urgan (689: 924)

övün öğün, yiyecek (511: 636.2)

öz kendi (114: 21.2)

özengi ocağın altına döşenen ağaç (460: 568.27)

paç bez, çaput (167: 95)

paça baca (466: 572.13g)

pakla bakla (535: 681.13)

pala yüzü geniş, eğri kılıç (573: 730.1)

paltan kurbağa bk. patlan (443: 548.7)

pampal eylemek şişirmek (362: 423.34)

panbuk (<Far. panbuk) pamuk (488: 611.2)

papak kalpak, silindir şapka (456: 567.2)

papas (<Yun. papaz) Hıristiyan din adamı (145: 64.25)

pare pare (Far.) parça parça (159: 81.8f)

paş kafa, baş (634: 834.3e)

patlan kurbağa bk. paltan (443: 548.7)

payam badem (677: 884.2a)

pazvand (<Far. bâzû-bend) üçgen biçiminde içine muska konulan gümüş kolye, pazıbent (556: 704.10)

peder (Far.) baba (568: 725.11)

pel pel aptal aptal, şaşkın şaşkın, saf saf (445: 548.14)

penek küçük delik (470: 582.7a)

perdüç fırın süpürgesi (284:315)

peşkir havlu, örtü (475: 592.1a)

pınar sereni kuyudan su çekmekte kullanılan kaldıraca benzer bir aygıt (533: 679)

pındık fındık (679: 890.5)

piliçli tavuk yavrulu tavuk (647: 849.4)

pin kümes bk. pinlik (251: 253.12)

pinavut sekiz, on gözlü, uzun ekmek tahtası (154: 75.7c)

pinlik kümes bk. pin (693: 930)

piştav (piştof, piştov) (<İt. pistole) bir tür tabanca (488: 610.25)

pite pide (580: 735.15g)

piynar çeşme, pınar (692: 926.12)

polka (Leh.) 1. bir çeşit Polonya dansı, 2. bu dansın müziği (567: 725.1)

potor abadan dikilen erkek şalvarı bk. potur (340: 401.19)

potuk yavru, kedi yavrusu (212: 185.16a)

potur abadan dikilen erkek şalvarı bk. potor (145: 64.28)

pozi (poza) domuz yavrusu, ayı yavrusu (206: 170.5)

pöçük kuyruk bk. puççik (269: 283.8)

pösteki naibi posta vekaleten oturan mec. sandalcı (557: 706a)

pösteki nazırı postta oturan, mec. sandalcı (557: 706)

puççik kuyruk bk. pöçük (280:307.20b)

puhari baca (569: 728.9a)

pul düğme (537: 682.4)

pungar pınar, çeşme (721: 1022)

puse pus, duman (567: 725.3)

pür sıkı dar aralıklı (667: 864.2)

pürlü iğne gibi ince yaprak(lı) (690: 926.1b)

püser çocuk (496: 624.1)

rah (<Far. râh) yol (433: 540.5a)

rapata yufka ekmeğini tandıra yapıştırmak için kullanılan, içi ot ya da paçavra dolu, yastık biçiminde araç (514: 645.9c)

rastık (rasık) 1. buğday başaklarının kararmasına neden olan bir hastalık, 2. kaşa sürülen kara boya (585: 748.4)

rehani (<Far. râhvân) 1.binek hayvanlarının biniciyi sarsmayan koşma biçimi, 2. bu biçimde koşan binek hayvanı (542: 691.3)

rençber (<Far. renc-ber) gündelikçi, ırgat (715: 993e)

reze (zerze) kapı sürgüsü (372: 444)

rop (Fr.) çoğu tek parça kadın giysisi (387: 459.5s)

ruba (İt.) giysi, giyecek, urba (456: 566.48e)

sabrı sükûn (<Ar. sabr u sükûn) sabır ve sakinlik (751: 1078)

saggal sakal (151: 72.12)

sahal sakal (578: 735.2i)

sahan kap, yemek kabı (471: 585.4)

saka aşık oyununda elde kullanılan büyük aşık (679: 890.4b)

sakar bazı hayvanların, özellikle atların alınlarında bulunan beyaz leke, küçük akıtma (134: 54.5)

sal 1. düzlük, düz, 2. yassı taş (161: 83.3)

salkmak sarkmak (372: 441a)

salman başıboş, serbest (595: 764.2e)

sam (sama) köpek pisliği, pislik (291:332.3a); 2. boyunduruğa geçirilen eğri değnek (421: 518.2)

sambağı boyunduruğun deliklerine geçirilen eğri ağaçları bağlayan ip (421: 518.2)

sancak arının iğnesi (415: 503A)

sandal ağacı sert, parlak yapraklı bir çeşit ağaç (244: 243)

sandala tahtadan yapılmış bölme bk. sandıra / zondıra (732: 1054h)

sandalya (<Ar. sandâliyye) tek kişilik oturma eşyası, sandalye (111: 9.10).

sandık kestane (558: 708)

sandıra tahtadan yapılmış bölme bk. sandala / zondıra (412: 501.1)

sap sarp, dik, çıkılması zor (243: 235.10)

sarsağan (saksağan) kargagillerden, karnı beyaz, kanatları ve kuyruğu kül rengi, kara uzun kuyruklu kuş (202: 155.3)

sât yalın, yalnız, tek, tüm, bütün (548: 693.4)

satıl kova (335: 394.2)

sattan (sata) üzüm salkımı (650: 852.9)

savur savur (havur havur) savura savura (192: 145.9a)

sayak yan yana dizilme durumu (614: 802.1)

sayvant çardak (205: 169)

sefine (<Ar. sefîne) gemi, vapur (505: 627.5)

seftan safran (115: 21.8ö)

sefte (<Ar. istiftah) siftah, açılış (276:305.1)

seğmen (<Far. segmân) bayram günlerinde, düğünlerde, törene yerli giysilerle atlı ve silahlı olarak katılan yiğit (383: 456.6)

sek yanları yayvan sepet (109: 5.6)

sekelemek ayak üstünde sıçrayarak yürümek (383: 456.4)

sekgiz sekiz (189: 141.6e)

sekmecik tahterevalli, oturmaya yarayan ağaç parçası, kütük (168: 97.1)

selcik geveze arsız, hoppa oynak, bakımsız dağınık kadın (163: 83.14d)

sele 1. (sere) baş parmakla işaret parmağı arasındaki uzaklık (341: 402.1a)

senit ekmek tahtası (705: 961)

seren üstü açık genişçe balkon (127: 47.1)

sergen raf (601: 771.2)

serik peynir kurdu (448: 555.7)

serpenek 1. dam saçağı 2. pencere (251: 253.16)

setik taneleri olgunlaşmamış ekin başağı (716: 995)

setren seyrek ? (334: 391.19)

seysen seksen sayısı (429: 532.1)

sığamak sıvamak, kıvırmak (267: 279.3b)

sır sıralı, ince (249: 253.4)

sırım sırık (205: 170.1)

sırma taranmış, yumuşak (yün saç, pamuk, kendir lifi vb. için) (254: 255.5)

sıvatlamak okşamak (612: 800.8)

sibirmek süpürmek (284:315.5)

sindi (sındı) makas (416: 506.2)

sini tepsi (134: 54.4)

sipahi asker (278:307.8)

sipsi 1. ağaç dallarından yapılan düdük, 2. huni (457: 568.9)

sirçe sırça, içi sırlı çömlek (120: 39.10)

sokakoymak sokmak (309: 348.19)

soku dibek (244: 247)

sorutma somurtmak, suskun durmak (169: 102.1)

sovulmak suyu, sütü çekilmek, azalmak (394: 465.3a)

soya elbise (465: 572.6b)

söbe yumurta biçimi, oval (128: 50.2)

söhü (söbü) sivri, sivrice (705: 961f)

söven saman arabasının iki yanına dikilen direkler (243: 235.9l)

sufatsız (Ar. sifat + T. siz) eli yüzü düzgün olmayan, çirkin (200: 152.3b)

sulak meyve düşürmek için ağaca atılan sopa (197: 145.37)

suluca 1. mutfakta su dökülen yer**,** 2. su deposu (285:315.8b)

surhat (Ar. sûret) yüz, çehre (119: 39.6)

susak sukabağı (358: 423)

sübek çocukların bacakları arasına yerleştirilen sidik şişesi veya sidiği bir kaba akıtacak boru (711: 987.1f)

südüklemek işemek (608: 787.21)

sülüs (Ar.) üçte bir (660: 859.40)

sümücük burundan akan sıvı (200: 152:4)

sünbük (süngüç, süngülüş) gergin durumdaki başparmakla işaret parmağı arasındaki, açıklık, uzaklık 372: 444.2b)

süsen süsmeye, boynuzlamaya alıştırılmış hayvan (703: 953.7)

süven bağ, bahçe çitlerinde kullanılan uzun kazıklar (427: 522.11)

süyük toprak evlerde duvarların en üst kısmı ile damın ucu arasındaki çıkıntı (389: 462.2f)

süzülmek kalkmak (643: 841.15)

şaha çocukların oyunda kullandıkları iri aşık (679: 890.4a)

şak dilim, parça (195: 145.29d)

şakşak davar kırkmakta kullanılan makas (226: 214.2j)

şapalah tokat (226: 214.3)

şaplağa nail mec. tokada maruz (609: 791.5f)

şar (Far. şehr) şehir, kent (185: 135.3)

şelek 1. boynuzundan biri kırık hayvan, 2. bir kulaklı keçi, 3. bir yanlı kazma, çapa (595: 762); 4. büyümemiş kavun, karpuz (362: 423.37); 5. sırtta taşınan yük (618: 814.18)

şelermek (şelelenmek) arkasına yük yüklenmek (240: 232.3)

şepit yufka ekmek (428: 524.12)

şıkırdım bol, kalabalık, sık (646: 844.A)

şım şım ağacı ayçiçeği için yakıştırma (134: 54.2c)

şimşekli çiçek ayçiçeği için yakıştırma (133: 54.2)

şimşim çiçeği (şimboy çiçeği) ayçiçeği için yakıştırma (133: 54.2)

şinik tahıl ölçeği (600: 768.3a)

şişek 1-2 yaşında koyun (641: 840.3)

şorba çorba (209: 181.3)

şort çort, bir çeşit at yürüyüşü, tırıs (318: 355.37ü)

tabah tabak, yemek kabı (154: 75.5a)

tabya özel tertip edilmiş yapı (435: 541.1g)

tahra (<Far. dehre) bir tür eğri budama bıçağı (601: 773)

tahtaboş (sergen) raf, balkon (739: 1058.2d)

taka (tağa, taha, tahça, takça, takka, tap, toka) duvara açılmış kapaksız, küçük dolap; ahırdaki yemlik (111: 9.9)

takırdaşmak birlikte "takır takır" şeklinde ses çıkarmak (148: 70.1c)

takte (<Ar. tâkiye) ince kumaştan bir tür başlık, takke (475: 592.4)

tanur (<Ar. tennûr) tandır, yerde çukur kazılarak yapılan bir tür ekmek fırını (131: 53.8b)

tapan 1. toprak vb. şeyleri düzeltmeye yarayan, genelde ağaçtan yapılan yası araç, 2. değirmeni ayarlamaya yarayan çarkın altındaki tahta bölüm, 3. etrafı taş ve ağaçlarla çevrilmiş ağıl (211: 185.3)

tapir tapir yürürken çıkan ses (135: 57.6s)

tapmak bilmek, bulmak (429: 532.1c)

tas tabak (132: 53.11)

tatar 1. çiçeklerin açılmammış goncaları, 2. postacı, 3. çocukların cirit oynadıkları bir çeşit çubuk (164: 84.1)

tavruz renkli? (404: 487.2d)

tay üç yaşına kadar olan at yavrusu bk. taylan (257: 256.13)

taylan üç yaşına kadar olan at yavrusu bk. tay (237: 226.3c)

teber (Far.) balta, hançer (313: 352.11)

tekke (<Ar. tâkiye) ince kumaştan bir tür başlık, bk. takte (192: 145.4a)

telis keten ya da kendirden seyrek dokunmuş çuval (344: 403.13a)

temam (<Ar. tamâm) bitmiş, tam (545: 692.12i)

temek ahırlarda gübre atmaya ya da saman almaya yarayan pencere (611: 797.1)

temenna atmak öne doğru eğildikten sonra, doğrulurken eli başa götürerek selam vermek (517: 646.1b)

tene tene (<Far. dâne) tane tane (116: 21.11)

tenki (tenike) kadın donu, şalvar (518: 650).

tepe (tepelik) kuşların başları üzerindeki sorguç (219: 202.9)

tepme tekme, ayakla vurma (226: 214.3)

terece (terek) duvar oyularak yapılan göz (662: 859.45c)

terek raf, sergen (550: 695.8h)

terman (toraman) güçlü kuvvetli, azgın kimse (716: 997g)

ters hayvan dışkısı (112: 11.1)

teşik (teşi, iğ, kirmen, kermen, kirman) elde yün eğirmeye yarayan, tahtadan yapılmış araç (341: 402)

teşt büyük leğen (308: 348.15e)

tevek (devek, tiyek) asma, kavun karpuz, kabak vb. bitkilerin dalları. (126: 44)

tevir çeşit, tür (553: 699.6g)

tığ (<Far. tîğ) kılıç (313: 352.11)

tıhır tıhır tıkır tıkır (279: 307.11b)

tigecik parçacık (367: 431.2)

tikmek dikmek (454: 566.24)

timin 2 kilodan 24 kiloya kadar ağırlıkları değişen tahıl ölçeği. (175: 110)

tiske idare lambası (457: 568.10)

tistan (tist) yarım küre biçiminde büyük kazan (275:300.1e)

titacık keçi yavrusu (476: 596)

todiri todi, çingene? (255: 255.A)

tolu buz tanesi biçiminde yağış, dolu (403: 482.3c)

toluk koyun, keçi vb. derisinden yapılan yayık (232: 225.5e)

tomar topun içini silmekte kullanılan, ucu fırçalı çubuk (125: 43)

tombah (tombalak) yuvarlak, küre biçiminde (687: 909)

tor yabani (454: 566.18)

toraman iri yapılı (454: 566.18)

torpah toprak (213: 189.6)

toy yavru (461: 568.36)

tökmek dökmek (203: 155.11f).

trabzan (tırabızan tirebüzen, tırabazan, trabuzan) tahta ayakkabı sergeni, merdiven parmaklığı (167: 93.3),

tubulgu ince çubuk (484: 608.10)

tulumbaz davlumbaz (701: 951)

tumbuliza yuvarlak, kabarık, şişkin (173: 108.2n)

turta küçük çörek, poğaça (132: 53.10p)

tuşak taşak, er bezi, haya (530: 670.7b)

tuşlamak hedef tutmak, denk getirmek (702: 953.3)

tuyanlamak şişmanlamak (643: 841.13c)

tüğmek savurup gitmek, sıçramak (507: 633.1b)

tülek tüyü dökülmüş bk. tülüş (222: 206.1c)

tülemek: tüylenmek (116: 22.2)

tülü tüylü (594: 761.2)

tülüş tüyü dökülmüş bk. tülek (222: 206.1d)

uçmağ (<Soğd. uştmah) Cennet (495: 621b)

ufra yufka açılırken, hamurun tahtaya yapışmaması için kullanılan iri un (295:332.34d)

uğru hırsız (278:307.1)

uğur ön (519: 652.2h)

ulak haberci, postacı (119: 39.7)

ulama eklenti, telli kuşak (652: 854.2)

unnu unlu (513: 645.1e)

urah ufak (388: 459.8d)

urmak vurmak (312: 352.5ı)

urug çevre, yan (677: 886)

Urum Rum (255: 255.9c)

uşacık uşakçık, çocuk (121: 39.19d)

uz epeyce, çokça (119: 35)

üçek üçlü (214: 191)

üğendire çift öküzlerini yürütmek için kullanılan ucuna nodul çakılmış uzun değnek bk. masta / meses / üvendire (176: 117.1)

ülüzgar yel (237: 226.3a)

üremek (ürümek) havlamak (157: 78.3)

üvendire çift öküzlerini yürütmek için kullanılan ucuna nodul çakılmış uzun değnek bk. masta / meses / üğendire (210: 183)

üvez gülgillerden bir ağacın muşmulaya benzeyen meyvesi (631: 829)

üylemek (uylamak) üstelemek, kavga başlatmak (725: 1032)

üzerlik (yüzerlik) yaprakları almaşık, çiçekleri beyaz renkte, susama benzeyen, tohumları acı olan bir bitki (631: 830)

vaktolmak (Ar. vakt + T. ol-) denk gelmek, müsait zaman olmak (625: 825.2)

varize (varasa) sinir, gövde organları (443: 548.2)

vekar (<Ar. vâkar) ağırbaşlılık, temkinlilik (332: 391.3)

velâketin (**<**Ar. velâkin) fakat (556: 704.13)

vele renkli kumaş parçaları, gelinlerin kına çaputu, bürümcük, ipek giysi (405: 487.23)

velem yulet bahçesi (<Ar. velem yûled: doğurulmadı) mec. sakal bk. velinimet bahçası (552: 699.6c)

velinimet bahçası (<Ar. velî+ni'imet) mec. sakal, bk. velem yulet bahçesi (553: 699.6d)

venelemek ses çıkarmak (520: 653.3)

vere iki sürülmüş bölge arasında kalan tarla parçası (160: 83.1)

voyvoda alay etmek, sataşmak için söylenen bir söz (284:315.5)

yaba çatal şeklinde uzun saplı ot vb. şeyler toplamaya yarayan araç bk. anadut (270: 285.6)

yaba getmek başka yere, başka köye, uzağa gitmek (124: 39.32)

yalak hayvanların içinde bir şeyler yiyip içtiği kap bk. yalıcık (593: 760.1)

yalıcık hayvanların içinde bir şeyler yiyip içtiği kap bk. yalak (246: 249.9)

yama dik yer, bayır, yokuş (438: 544.1a)

yambıl eğri (692: 926.11k)

yannık yastık (641: 840)

yapağı kırkılmış koyun yünü (353: 417)

yarıcık yarıkçık, çatlak, delik (259: 262.2)

yarpah yaprak (225: 210.1)

yasla hayvan yemliği (245: 249.2a)

yassı yatsı (626: 827.Ae)

yaşmak bir tür baş örtüsü (118:34)

yatık ağaç testi (194: 145.18)

yavri yavru (196: 145.32b)

yavşak bit yavrusu (644: 842)

yavuz (yavız) sert, azgın (570: 728.11c)

yavuzluk yamanlık (120: 39.10)

yazmak sermek, açmak, yaymak (643: 841.15)

yeddi yedi sayısı (543: 691.15)

yelece topraktan yapılmış su testisi (150: 72.4)

yelek 1. ceket, gömlek, 2. tavana döşenen keçe (472: 588.5)

yellik yellik hızlı hızlı, heyecanla (639: 838.2b)

yencilek hafif (288:321.1)

yendirmek indirmek (264: 274.1)

yenik bir yanı kopmuş, yenmiş, aşınmış (323: 361.9a)

yenmek inmek (563: 715.36)

yeri türab (T. yer +Ar. türâb) yer ve toprak (188: 140.2k)

yesir esir (262: 268.7)

yetirmek götürmek, iletmek (247: 249.16)

yetmek varmak, erişmek (212: 185.27a)

yılmak bir araya gelmek, büzüşmek (116: 22.2).

yif yif etmek yürürken ses çıkarmak (114: 19.2)

yimek yemek (129: 50.19)

yiricik yarık, ayrık, yırtık bk. yirik (341: 402.2)

yirik yarık, ayrık, yırtık bk. yiricik (323: 361.9)

yiv kumaşta bükülen yerlerde oluşan çizgi (431: 534.11)

yoğrum yoğurma işi (607: 786.16e)

yombaz yobaz. "kerata" sözcüğü gibi sevgi, takılma ifadesi olarak (125: 41.8)

yonka rendelenen bir şeyden çıkan parça, kamga: ağaç, demir vb. yongası (224: 208.6b)

yonmak yontmak (504: 626.29ö)

yorgalamak yorga (rahvan) yürütmek (216: 196.2)

yöğürmek sallanmak (707: 981.1)

yörimek yürümek (158: 81.6)

yuğrum leğen ya da teknede yoğrulan hamur (607: 786.16g)

yuğu taşı (yungu taşı) yeri bastırmaya yarayan silindir şeklinde taş, loğ taşı (468: 575)

yuhu uyku (548: 692.28)

yügrülmek çiftleşip döl almak (473: 588.14)

yüğrük sallanma, koşma (114: 19.2)

yüğürtmek koşmak (702: 953.1c)

yüksük dikiş dikerken iğnenin batmasını önlemek için parmağın ucuna takılan koruncak (667: 865)

yüre yöre, iç, yan (160: 83.1)

yürük güçlü, çevik, çalışkan, eline ayağına çabuk (211: 185.5)

yüsgek yüksek (267: 279.2)

yütmek yitmek, kaybolmak (544: 692.10)

zabah (<Ar. sabâh) sabah (729: 1040c)

zabın yoksul, şaşkın, miskin (524: 658.3)

zağar (zaar, zagar, zağ, zavvar) küçük köpek, köpek yavrusu, tazı, çoban köpeği (117: 25.1)

zahra (<Ar. zahîre) yiyecek, yedek yiyecek (392: 463.5)

zegerek (zârek, zeğrek) keten tohumu (107: 2.3)

zek tarlada ekin, fide, fidanlar arasında yetişen zararlı ot (420: 517.10b)

zenpare çiçek (Far. zer-pâre?+ T. çiçek) altın parçası, sarı renkte çiçek, tütün çiçeği? (624: 823.4)

zerde sütlaç (263: 269.13k)

zerdeli (<Far. zerd-âlû) bir tür kaysı (657: 859.13)

zerlenmek sararmak (660: 859.40)

zıbbirik oynak (521: 655.9)

zındık makas (141: 62.5)

zırnık bulaşık taşı, kibrit, oksijeni alınmış cıva (671: 871)

zırtıl deli, delimsi, yaramaz (404: 487.7a)

zırtlak sulu (687: 909)

zikke demir kazık (329: 378.7h)

zil varak (<Ar.zî-varak?) yapraklı (312: 352.7)

zinar kaya ? (288:325.1)

zondıra tahtadan yapılmış bölme bk. sandıra / sandala (732: 1054e)**zoval** (kiren, eren) kırmızı renkte, buruk bir tadı olan, güzün olgunlaşan tek çekirdekli bir tür meyve, kızılcık (417: 515)

KAYNAKLAR

Acıpayamlı, Orhan (1978), *Halkbilim Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.

Bada, Gülhan (1999), *Türkmen Matalları (Ses Bilgisi ve Şekil Bilgisi İncelemesi-Metin ve Çeviri)*, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.

Başgöz, İlhan; Tietze, Andreas (1999), *Türk Halkının Bilmeceleri (THB)*, Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara.

Çağıran, Önder (1999), Türkiye Türkçesi Ağızlarındaki Ünsüz Göçüşmelerinin Kuruluş Sistemi, *3. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı*, 1996, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 239-266.

Çelebioğlu, Amil; Öksüz, Yusuf Ziya (1979), *Türk Bilmeceler Hazinesi (TBH)*, Ülker Yayınevi, İstanbul.

Derleme Sözlüğü (DS) (1993), I-XI cilt, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.

Dilçin, Cem (1983), *Yeni Tarama Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.

Elçin, Şükrü (1989), *Türk Bilmeceleri, Kültür Bakanlığı yayınları,* Ankara.

Eren, Hasan (1999), *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Bizim Büro Basım Evi, Ankara.

İmirgi, Aysun (2006), "Elazığ'da Derlenen Bilmecelerin Yapı Biçim Yönünden İncelenmesi ve Kümelenmesi", *Türk Halk Kültürü Araştırmaları 2001*, s. 131-154.

Karademir, Fevzi, *Türk Halk Bilmecelerinin Yapı Dil ve Üslup Özellikleri*, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi.

Kaşgarlı Mahmut (1998), *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi Cilt: I-II- III- IV* (Çeviren: Besim Atalay), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Komisyon (1991-1992), *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü* (I-II), Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara.

Komisyon (2000), İmlâ Kılavuzu (İK), Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.

Komisyon (2005), *Türkçe Sözlük* (TS), Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.

Korkmaz, Zeynep (2003), *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.

Korkmaz, Zeynep (2003), *Türkiye Türkçesi Grameri, (Şekil Bilgisi)*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.

Nişanyan, Sevan (2004), *Sözlerin Soyağacı Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü*, Adam yayınları, İstanbul.

Özçelik, Sadettin (2002), "Türkçedeki Farsça Kelimelerde Görülen Ses Olayları", *Türk Dili*, Ankara, S. 612, s. 1033-1041.

Özçelik, Sadettin (2004), "Türkçede Kullanılan Arapça Kelimelerde Görülen Ses Olayları Üzerine Bazı Tespitler", *Türk Dili*, Ankara, S. 634, s. 550-562.

Sakaoğlu, Saim (1982), "Bilmecelerimizde Doldurma Kelimeler", *II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları, Ankara, Cilt: 2, s. 345-360.

Seyidov, Nureddin (1982), *Azeri Bilmeceleri ve Bilmece Dili*, (Çeviren: Neriman Hepbildikler), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Basılmamış Lisans Tezi.

Tezel, Naki (2004), *Türk Halk Bilmeceleri*, Milli Eğitim Bakanlığı yayınları, İstanbul.

Tseng, Lan-Ya (2002), *Türkiye Türkçesinde Orta Hece Düşmesi*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.

Zülfikar, Hamza (1995), *Türkçede Ses Yansımalı Kelimeler*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.

KISALTMALAR

a. Eser Kısaltmaları

DS : Derleme Sözlüğü (1993)

THB : Türk Halkının Bilmeceleri (1999)

TS : Türkçe Sözlük (2005)

b. Diğer Kısaltmalar

Ar. : Arapça

bk. : Bakınız

dey. : Deyim

Far. : Farsça

Fr. : Fransızca

İng. : İngilizce

İt. : İtalyanca

Leh. : Lehçe

mec. : Mecaz

Rus. : Rusça

s. : Sayfa

S. : Sayı

Soğd. : Soğdca

T. : Türkçe

Yun. : Yunanca

GİZLİ DİLLERİN ANADOLU AĞIZLARIYLA İLGİSİ ÜZERİNE

Zeki KAYMAZ*

Türkiye'de "gizli dil"lerin araştırılma tarihi yüz yıl öncesine kadar gitmektedir. Bilgilerimize göre gizli dillerden ilk önce tespit olunanı Teber Abdallarının gizli dilidir. 1901-1902 yıllarında Türkiye'de bulunan Albert von Le Coq, Teber Abdallarının gizli diline ait cümle ve kelime örneklerini toplamış ve yayınlamıştır.

V. A. Gordlevski bu gizli dil hakkında araştırma yapan ikinci kişi olmuştur. Albert von Le Coq ve V. A. Gordlevski'den sonra, Ahmet Caferoğlu'na gelinceye kadar Türkiye'deki gizli diller konusunda mahalli sayılabilecek araştırmaların yapıldığını görmekteyiz.

Gizli dilleri millî kültürümüzün bir unsuru olarak gören Ahmet Caferoğlu, kendi döneminde Türkiye'de "hususi diller" hakkında ciddi araştırma yapmak bir yana, bu konunun ciddiyetini takdir edenlerin bile bulunmayışından yakınarak, Anadolu gezilerinde bu konu üzerinde çalışmaya gayret ettiğini belirtmektedir. (Caferoğlu, 1994)

Caferoğlu 1943'te Anadolu Ağızlarından Toplamalar adlı eserinde Kalaycı Argosu ve Geygelli Yürüklerinin gizli diliyle ilgili malzemesini yayımlar. 1944'teki Sivas ve Tokat İlleri Ağızlarından Toplamalar'da da Geygel Yürüklerine ait kelimeler vardır. 1951'de yayımlanan Anadolu İlleri Ağızlarından Derlemeler'de Eskişehir ve Düzce Abdallarının gizli dillerine ait bazı kelimeler ve Alaçam (Bolu) Elekçilerine ait bazı kelimeler bulunur. Caferoğlu, İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi IV. ciltte (1952) Erkilet Çerçilerinin Argosu'nu tanıtır. Türkiyat Mecmuası'nın XI. cildinde (1954) yayımlanan "Pallacı, Tahtacı ve Çepni Dillerine Dair" adlı yazısında bu grupların gizli dillerine ait malzemeyi işler.

Caferoğlu'ndan sonra gizli diller hakkındaki yayınların arttığını görmekteyiz. Turgut Akpınar, "Çepnilerin Gizli Dili" (Tarih ve Toplum, Aralık 1989, S.72) başlıklı yazısında, bu gizli dille ilgili cümleler ve kelimeler vermiştir. Andreas Tietze "Zum Argot der Anatolischen Abdal, Gruppe Teber, AO, c.XXXVI, (1982) adlı makalesinde Yozgat Abdallarına ait topladığı malzemeyi değerlendirmiştir. Nevzat Özkan, Erciyes Yöresi I. Folklor, Halk Edebiyatı ve Etnografya Sempozyumu'nda (Kayseri 1991, s. 295-313) Erkilet gizli dilini yeniden ele almış ve ek malzemeyi değerlendirmiştir. Zeki Kaymaz 2003'te Türkiye'deki Gizli Dil-

* Prof. Dr., Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Öğreti Üyesi, İZMİR

ler Üzerine Bir Araştırma adlı kitabında gizli dillerle ilgili malzemeyi değerlendirip sınıflandırmıştır. 2004' teki V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı'nda Ahmet Günşen, Kırşehir Hacıbektaş, Kaman ve Keskin Yöresi Abdallarının Gizli Dilleri: Teberce adlı bildirisinde ve Mahmut Sarıkaya- Mahmut Seyfeli, "Kırşehir Abdal /Teber Dili ve Anadolu Azerbaycan, Özbekistan Gizli Dilleriyle İlgisi, Türklük Bilimi Araştırmaları, XV (2004) adlı makalelerinde Abdalların gizli dillerini işlemişlerdir. Bu iki makalede çok az farkla aynı malzeme bulunmaktadır. Günşen'in bildirisinde Abdal gizli diline ait 21 cümle, diğerinde ise 16 örnek cümle vardır. Teber gizli diliyle ilgili son yayın Faruk Yıldırım'a aittir.

Teber Dili, Kültür Tarihimizde Gizli Diller ve Şifreler, İstanbul 2008. Bu yayında Çukurova Abdallarının gizli dilleriyle ilgili zengin bir malzeme bulunmaktadır. Faruk Yıldırım bu yazısında Andırın Abdallarına ait malzemeyi de yayımlayacağını haber vermektedir.

Yukarıda kısaca gizli dillere ilişkin çalışmalar üzerinde durulmuştur. Türkiye'de konuşulan Darende, Pallacı, Geygel, Çepni, Teber gizli dillerindeki söz varlığı çeşitli yönlerden incelenmeye değerdir. Bu bildiride gizli dillerin, Anadolu ağızlarıyla ilişkisi üzerinde durulacaktır. Konuyla ilgili malzemenin değerlendirilmesi sonucunda:

I. Gizli dillerdeki bazı kelimelerin Anadolu ağızlarında anlam ve şekilce aynı olduğu görülmektedir. Ör.

Açar: Anahtar (Darende Gizli Dili).

Açar: Anahtar (Afyon, Burdur, Denizli, Aydın, Elazığ, Yozgat vb. pek çok yerde) DS. I, 56.

Bider: Tohum (Darende Gizli Dili).

Bider: (bıder~bizir) Tohum (Isparta, Balıkesir Erzurum, Muş, Gaziantep, Maraş, Hatay, Erzincan, Sivas, Yozgat, Niğde, Kayseri, Adana, İçel) DS. II,684.

Celfin: Tavuk, horoz. (Darende Gizli Dili).

Celfin: 1. Tavuk (Kayseri) 2. Küçük tavuk, piliç (Gaziantep, Maraş, Hatay, Sivas, İçel) 3. İlk ötmeye başlayan horoz. (Maraş, İçel) DS. III, 878.

Derleme Sözlüğü'nde geçen **çelpin** : Piliç (Çelpin eti tatlı olur.) DS. III, 1126 maddesini de burayla ilgilendirmek gerekmektedir. **Cehlin** "henüz yumurtlamayan küçük tavuk, piliç" (Adana) DS. III, 878. sözü bu ilgiyi göstermektedir.

Selfin: Yeni büyüyen horoz (Konya) DS. X, 3576. şekli de bu grubun içinde değerlendirilmelidir.

Çandır: Karışık, melez (Darende Gizli Dili).

Çandır (I): Karışık, melez (Afyon , Burdur, Denizli , Aydın, Manisa, Maraş, Ankara, Niğde, Konya, Adana, İçe, Antalya, Muğla) DS. III, 1068.

Cıvır: Kadın, kız (Geygel Gizli Dili).

Cıvır: Kadın (Denizli, Aydın, Eskişehir) DS. III, 943

Cavra : Köpek (Çepni Gizli Dili).

Cavra: Köpek (Balıkesir) DS. III, 867.

Çepni gizli dilinde ayrıca **gavra** "köpek" şekli de bulunmaktadır. Teber Abdallarının gizli dilinde ise **çavra** "koyun" (Sarıkaya/Seyfeli (2004) şekli bulunmaktadır. Günşen'in (2004) tespiti ise **çavra** "davar, koyun" dur. Andırın Abdallarında **çavra** "keçi" dir (Günşen (2004) Çukurova Abdallarında **çavra** "koyun, keçi" (Yıldırım 2008). Buna göre **cavra**, **çavra**, **gavra** şekillerinin birlikte düşünülmesi gerekmektedir.

II. Gizli dillerdeki bazı kelimeler küçük değişikliklerle Anadolu ağızlarıyla ortaktır:

Badra- : Konuşmak (Pallacı Gizli Dili).

Barda- : Konuşmak, laf etmek (Balıkesir, Kütahya) DS.II, 468.

Gezzem : Keçi (Çepni Gizli Dili).

Gezem : İki yaşındaki dişi keçi DS. VI. 20.

Hoduk : Oda, salon (Teber Gizli Dili).

Kodak : Sığınak, ev (İzmir) DS. VIII, 2857.

III. Gizli dillerin bazı kelimeleri Anadolu ağızlarındakilere göre çok daha fazla anlamlıdırlar:

Partal : 1. Para 2. Yüz (100) 3. Elbise 4. Banknot 5. Lira 6. Kâğıt para 7. Elbise 8. Havlu, bez vb. şeyler (Pallacı Gizli Dili).

Partal (IX) : Giyinişi düzensiz ve pis olan (Bursa, Bilecik, Bolu, Rize, İçel) DS.IX, 3402;

Partal (X) : Ev eşyası. (Gaziantep) DS. IX, 3402.

Kös : 1. Fena, kötü 2. Çirkin 3. Eski 4. Öfke 5. Az, azıcık (Pallacı Gizli Dili)

Kös (IX) Düşük, aşağılık (Kayseri) DS. 2970.

IV. Anadolu ağızlarındaki Gizli dillere ait sözler:

Gizli dillerin öncelikle Derleme Sözlüğü'ne girmiş malzemesi dikkati çekmektedir. Bunların bir kısmına daha önce tarafımızdan dikkat çekilmişti. (Kaymaz 2004). Burada öncekilere ek olarak şunları göstermek istiyoruz:

Pallacı Gizli diline Ait Olanlar:

Abşak(I) : 1. Tembel (Genek, Yatağan/Muğla); Ayrıca Uşak, Kastamonu. DS. I 31.

Ça (I) : Zeytin (Genek, Yatağan/ Muğla) DS I, 36.

Aydın eşi : Kız (Genek, Yatağan/Muğla) DS I, 412.

Madran : Testi (Genek, Yatağan/Muğla) DS. 3102.

Şaf : Yeni sürgün, filiz (Genek, Yatağan, Muğla).

Dağbakan : Deve (Genek, Yatağan/ Muğla) DS. IV. 1323.

Dareyli : Katır (Kavaklıdere, Yatağan/Muğla) DS. IV. 1369.

Galaman: Aptal (Genek, Yatağan/Muğla) DS. VI. 1898.

Gamer : Merkep (Burdur) DS. VI, 1966 Derleme Sözlüğü'nde bu kelime için açıklama yapılmamış sadece "geder"e gönderme yapılmıştır. Ancak bu iki şekil iki ayrı kelime olmalıdır.

Çepni gizli diline ait olanlar:

Acat: Alet, aygıt (Dikili/İzmir; Çepnidere, Turgutlu /Manisa) DS. I. 41.

Aybagudur: Maymun (Çepnidere, Turgutlu/Manisa) DS. I 410.

Abdal (Teber) gizli diline ait olanlar:

Fısra: Makat, kıç (Silifke/ İçel "Aptalca"), DS. V, 1859.

Geben(II): Yabancı (Dereçine, Bolvadin/Afyon) DS. VI, 1956.

Geben (III): Abdal (Konya) DS. VI, 1956.

Gıyla~gıylam: Erkeğin cinsiyet organı (Aptallar aşireti, Silifke/İçel) DS. VI.2067.

Geygel gizli diline ait olanlar:

Geygel(I) 1. Başı kel kimse (Çankırı) 2. Yerinde duramayan hareketli kimse (Denizli, Tokat) 3. Aptal (Abdal olmalı) kimse (Çankırı) DS. VI, 2015.

Geygel (II): Demirci: Bizim geygele demiri yaptırmaya verdim (Samsun, Amasya, Tokat) DS. VI, 2015.

Erkilet Çerçilerinin gizli diline ait olanlar:

Giş: Çirkin, kötü (Erkilet, Kayseri) DS. VI, 2085.

Gişel-: Heveslenmek (Erkilet, Kayseri) DS. VI,2085.

Sonuç

Gizli dillerin kelimelerine bakıldığında, bu dillerin beslendikleri kaynakların hemen hemen aynı olduğu görülmektedir. Bunlar: **kendi kelimeleri**, **çevre diller** (Çingenece, Arapça, Farsça vb.), **Anadolu ağızları** ve **Türkiye Türkçesidir**. Anadolu ağızlarıyla ilişkisi ise yukarıda bazı örneklerle göstermeye çalıştığımız üzere sıkı sıkıyadır. Gizli dillere yönelik çalışmaların artmasıyla Anadolu ağızlarına eklenecek malzemenin çoğalacağı ve onu daha da zenginleştireceği görülmektedir.

KAYNAKÇA

Akpınar, Turgut, "Çepnilerin Gizli Dili, Tarih ve Toplum, S. 72, Aralık 1989, s.40-43

Caferoğlu, Ahmet, "Pallacı, Tahtacı ve Çepni Dillerine Dair, TM. C. XI, (1954) s. 41-56

Kaymaz, Zeki, "Derleme Sözlüğü'ndeki Bazı Kelimelerin Kaynağı Hakkında", V. Uluslararası Türk Dili Kurultay Bildirileri II, Ankara 2004, s.1747-1752.

Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, C. I-XI (A-Z), Ankara 1963-1979.

DERLEME SÖZLÜĞÜ'NÜN YENİDEN DÜZENLENMESİ VE YENİDEN SÖZ DERLENMESİ HAKKINDA

Hikmet KORAŞ*

Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, başta Türk dili olmak üzere, Türk kültürü, tarihi, folkloru, etnografyası, yer adları bilimi ile ilgilenen herkesin temel başvuru kaynağıdır. Mevcut Derleme Sözlüğü bu hâliyle eksik ve yanlışlarla doludur. Sözlüğe temel teşkil eden derlemelerin yapılış şekli, derlenen malzemelerin basılması ve o günkü şartlar dikkate alınırsa normal karşılanabilecek bir durumdur. Ancak, tekniğin ve imkânların geliştiği günümüzde bütün bu eksikler telafi edilmesi gereken hususlardır.

Türkiye'de ilk derleme faaliyetleri, gazetelerin yayın hayatına girmesi ile başlayan dilde sadeleşme ve Türkçülük akımının da etkisiyle olur. Dille ilgili tartışmaların başladığı Tanzimat Dönemi, Türkiye'de Türkçeyle ilgili ilk çalışmaların da başladığı dönemdir[1]. Aydınlar tarafından kullanılan dilin, halkın kullandığı dile göre daha ağır ve ağdalı olması, halk ile aydınlar arasındaki kopukluğu da beraberinde getiriyordu. İlk gazetelerin yayımlanmaya başladığı dönem, dille ilgili tartışmaları da beraberinde getirdi. Tartışmayla birlikte halka yönelik çalışmalar da başlar. Bu arada, 1873 yılında Kırım'ın Bahçesaray kasabasında, İsmail Gaspıralı tarafından yayımlanmaya başlayan Tercüman gazetesinde bütün Türklerin sadeleştirilmiş Osmanlıca şeklinde ifade edilen bir ortak yazı dili kullanması teklifinin etkisini inkar etmek mümkün değildir.

Türkiye'de, bu yönde yapılan ilk çalışmayı, İbrahim Şinasi Efendi'nin "Durub-ı Emsal-i Osmanî"siyle başlatmak doğru olur[2]. Yapılan çalışma atasözleriyle ilgili olsa da, atasözlerinde geçen kelimelerin tespiti açısından önemlidir.

İkinci önemli çalışma, Kurtuluş Savaşı yıllarında Rıza Nur'un Maarif Vekilliği döneminde, Besim Atalay gözetiminde, Ahmet Saffet, Veled Çelebi ve Hasan Fehmi beylerin çalışmalarıyla yapılmış; 1929-30 yıllarında Ragıp Hulusî devam ettirmiş ve malzemeler Hamit Zübeyr ile İshak Refet tarafından değerlendirilerek 1932 yılında "Anadilden Derlemeler" adıyla bir sözlük olarak yayımlanmıştır[3].

5 Aralık 1928'de İcra Vekilleri Heyetinin kararı üzerine Maarif Vekaletince kurulan kurul için tespit edilen görevler arasında "Temel gereksinimlere cevap

---

* Yard. Doç. Dr., Niğde Üni. Fen-Ed. Fak. TDE Bölümü, NİĞDE e-posta: hikmetkoras@gmail.com

1 Şükrü Halûk Akalın, "Atatürk Döneminde Türkçe ve Türk Dil Kurumu" Türk Dili, S. 607, Temmuz 2002, Ankara 2002, Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 1-58.

2 Akalın, a.g.m., s. 1-58.

3 Akalın, a.g.m., s. 1-58.

verebilecek bir Türkçe sözlüğün hazırlanması; sözlüğün hazırlanmasında elden geldiğince Arapça ve Farsça sözlerin yerine halk dilinden veya eski kitaplardan seçilecek Türkçe sözlerin konulması[4]" maddesi ciddi ve kapsamlı bir derleme faaliyetinin işareti sayılabilir.

12 Temmuz 1932'de Türk Dil Kurumunun kurulmasından sonra toplanan I. Türk Dili Kurultayı'nda alınan kararlar gereği 21 Kasım 1932 tarih ve 13507 sayılı Söz Derleme Talimatnamesi[5] ile umumi bir söz derleme faaliyeti başlar. Bütün gazeteler, resmî görevliler ve vatandaş bu iş için seferber edilir. Bu derleme faaliyetinin neticesinde 153.504 fiş toplanır[6]. Söz Derleme Dergisi'nden anladığımız kadarıyla, fişler amatörce tasnif edilerek birinci cilt 1939 yılında[7], ikinci cilt 1941, üçüncü 1942 ve dördüncü 1949 yıllarında yayımlanır[8]. İndeks olan beşinci cilt ise, Derleme Tarama Kolu başkanı Ömer Asım Aksoy nezaretinde bir komisyon tarafından 1957 yılında basılır[9].

Dört ciltlik Söz Derleme Dergisi hakkında bilim adamları tarafından yapılan eleştiriler haklı olmakla birlikte, ilk cildi 1939, son cildi 1949 yılında yayımlanan, bütün halkın da iştirak ettiği bir derlemenin sözlük hâline getirilmesinin zorluğu ve ciltlerin uzun süreli aralıklarla yayınlanması da dikkate alınırsa eksik ve yanlışların olması normal karşılanabilir.

1952-1959 yılları arasında ikinci bir derleme, gönüllülerin iştirakiyle, ilk tecrübedeki aksaklıklar ve yanlışlar dikkate alınarak, daha bilimsel ve güvenilir bir şekilde yapılmıştır[10].

İlk cildi 1963, ek olan son cildin 1982 yılında basıldığı[11] sözlüğün ön sözünde, birinci ve ikinci derleme ve sonrasında gelen toplam 600.000'den fazla fişin değerlendirildiği eserin tamamının hazırlanıp baskıya verilmesinin en doğrusu olduğu ancak, tamamının hazırlanmasının çok üzün süre alacağından cilt cilt basılmasının uygun görüldüğü belirtilerek, bu tarz bir baskının doğuracağı sıkıntılar da peşinen belirtilir.[12]

Derleme Sözlüğü'ne, Derleme Dergisi'nde yer almayan pek çok kelime de ilave edilerek, bazı kelimelerin anlam eksikleri ve yanlışları da düzeltilmiştir[13].

---

4 Akalın, a.g.m., s. 1-58.

5 Hasan EREN, "Türk Dili Çalışmalarına Toplu Bir Bakış" Türk Dili, S. 394, Ekim 1984, Ankara 1984, Türk Dil Kurumu yayınları, s. 389-404; Akalın, a.g.m., s. 1-58.

6 Eren, a.g.m., s. 389-404.

7 Bk. Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Dergisi Cilt I A-D, İstanbul 1939, Maarif Matbaası.

8 AKALIN, a.g.e., s. 1-58; Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Dergisi, C. 5, İndeks A-Z, Ankara 1957, Türk Dil Kurumu Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. III.

9 Bk. Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Dergisi, C. 5, İndeks A-Z, Ankara 1957, Türk Dil Kurumu Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi.

10 Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, C. I, Ankara 1993, Türk Dil Kurumu Yayınları, s. V, IX; Zeynep KORKMAZ, Türkiye'de Ağız Sözlükleri" Türk Dili, S. 583, Temmuz 2000, Ankara 200, Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 7-14.

11 AKALIN, a.g.m., s. 1-58.

12 Derleme Sözlüğü, C. I, s. VI.

13 KORKMAZ, Türkiye'de Ağız Sözlükleri, s. 7-14.

Hâlâ devam eden uzun soluklu bu derleme, 1932 yılından 1951'e kadar TDK "Derleme Kolu", 1951-1983 yılları arasında TDK "Derleme ve Tarama Kolu" tarafından yürütmüş, 1983'ten itibaren de Ağız Araştırmaları Bilim ve Uygulama Kolu tarafından yürütülmektedir[14].

Kurumun yaptığı derleme faaliyetlerine ilaveten, konuyla ilgili bilim adamları tarafından da derleme faaliyetleri yapılmıştır ve yapılmaktadır.

Ahmet Buran'ın "Derleme Sözlüğüne Katkılar"[15], Emin Kalay'ın "Edirne İli Ağızlarından Derleme Sözlüğüne Katkılar"[16], Tuncer Gülensoy'un "Anadolu Ağızlarından Derleme Sözlüğü'ne Katkılar"[17], Hikmet Koraş'ın "Derleme Sözlüğüne İlaveler"[18] ve Cevdet Şanlı'nın "Anadolu ve Rumeli Ağızlarından Derleme Sözlüğüne Katkılar"[19] başlıklı yazıları Derleme Sözlüğü'ne yapılan münferit katkılardır.

Derleme Sözlüğü'ne katkılar veya ilaveler başlığıyla yayımlanan makaleler dışında Hasan Eren'in Derleme Sözlüğü hakkında eleştirilerini içeren ve birbirinin devamı olan, değişik aralıklarla dört makalesi yayımlanmıştır. Bunlar, Sırça Köşkte…(Başlangıç, 1, 2, 3[20])'tür.

Derleme Sözlüğü'ne katkı mahiyetinde yazılan makaleler, içerik itibarıyla sözlüğe katkı için yazılmış olsalar da, bunlardan Derleme Sözlüğü'nün eksik yönleri hakkında yorumlar çıkarmak mümkündür.

Makaleler, genellikle Derleme Sözlüğü'nde olmayan kelimeler, Derleme Sözlüğü'nde olup da anlamı farklı olan kelimeler alt başlıklarına ayrılarak hazırlanmıştır. Hemen hemen hepsinde derleme faaliyetinin hep devam edeceği vurgulanmakta. Ortak kanaatlerden, birincisi sözlükte hâlâ eksik kelime bulunduğunu, ikincisi Derleme Sözlüğü'nde madde başı olan kelimelerin anlamlarının eksik olduğunu tespit ediyoruz.

Koraş ise, bunlara ilaveten, Derleme Sözlüğü'nde olan pek çok kelimenin başka yörelerde de kullanıldığı hâlde, bu yöre isimlerinin Derleme Sözlüğü'ne geç-

---

14 Reşide GÜRSES, "Türk Dil Kurumunda Yapılan Ağız Çalışmalarına Genel Bir Bakış" Türk Dili, S. 607, Temmuz 2002, Ankara 2002, Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 175-188.

15 Bk. Ahmet BURAN, "Derleme Sözlüğüne Katkılar" Türk Dili, S 535, Temmuz 1996, Ankara 1996, Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 38-43.

16 Bk. Emin KALAY, "Edirne İli Ağızlarından Derleme Sözlüğüne Katkılar" Türk Dili, S. 547, Temmuz 1997, Ankara 1997, Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 25-33.

17 Bk.Tuncer GÜLENSOY, "Anadolu Ağızlarından Derleme Sözlüğü'ne Katkılar" Türk Dili, S. 553, Ocak 1998, Ankara 1998, türk Dil Kurumu Yayınları, s. 14-17.

18 Bk. Hikmet KORAŞ, "Derleme Sözlüğüne İlaveler" Türklük Bilimi Araştırmaları, S. 12, Güz 2002, Niğde 2002, s. 171-209.

19 Bk. Cevdet ŞANLI, "Anadolu ve Rumeli Ağızlarından Derleme Sözlüğüne Katkılar II" Türk Dili, S. 572, Ağustos 1999, Ankara 1999, Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 670-680.

20 Bk. Hasan Eren, "Sırça Köşkte(Başlangıç)" Türk Dili, S. 442, Ekim 1988, Ankara 1988; "Sırça Köşkte I" Türk Dili, S. 457-458, Ocak-Şubat 1990, Ankara 1990; "Sırça Köşkte II" Türk Dili, S. 489, Eylül 1992, Ankara 1992; "Sırça Köşkte III" Türk Dili, S. 499, Temmuz 1993, Ankara 1993.

mediğini vurgulayarak, bunun önemi üzerinde durmaktadır. Anadolu'da yaygın olarak kullanılan bazı kelimelerin, çok sınırlı bir alanda kullanılıyor gibi gözüktüğünü, bazı kelimelerin ise yaygın anlamları dışında ikinci veya üçüncü anlamıyla derlendiğini belirterek, Derleme Sözlüğü'ndeki kelimelerin, Anadolu ağızları ile ilgili yapılan çalışmalarla karşılaştırılarak bu eksiklerin giderilmesi konusuna parmak basar.

Hasan Eren ise, Derleme Sözlüğü'nde, derlenen kelimelerin yanlış okunmasından kaynaklandığını düşündüğü pek çok kelimeyi değerlendirir. Farklı bir kelime gibi gösterilen bazı kelimelerin, gönderilen fişlerin yanlış okunması ve yanlış anlaşılması dolayısıyla yanlış anlamlandırılmasının üzerinde durur. Eren'in, Anadolu ağızları ile ilgili yapılmış pek çok çalışmayı dikkate alarak[21], üzerinde durduğu ve düzelttiği kelimeler, tespitlerinin doğruluğunu da göstermektedir.

Ancak, Hasan Eren'in, özellikle, Ermenice, Rumca, Sırpça, Bulgarcadan geçen halk ağzındaki kelimeleri değerlendirirken bu dillerdeki orijinal şekilleri dikkate aldığını da belirtmekte fayda var. Türkçe veya kökeni tespit edilemeyen kelimelerde ise yapılan diğer çalışmalarda geçen şekilleri karşılaştırarak yanlış okumaları ve anlamlandırmaları tespit eder.

Eren'in üzerinde durduğu kelimelerin çoğu tek örnek durumunda olan kelimelerdir. Üzerinde durduğu bazı kelimeler ise şöyledir:

Bütün Türk lehçelerinde yaygın olarak kullanılan kulübe anlamındaki alaçık kelimesinin cilaçuk (Eren, 1992: 200) ve alabıçık (Eren, 1992: 201), değirmenci anlamındaki tozcunun tuzcu(Eren, 1990: 54), armağan anlamındaki bölekin belek (Eren, 1992:177), sabanın oku anlamındaki papuranın papara (Eren, 1992: 164), sulamak anlamındaki suvarmak fiilinin savarmak (Eren, 1990: 48), davar anlamındaki tavarın tuvar (Eren, 1993: 8), salıncakın suluncak (Eren, 1990: 48), alasaksağanın alasoksağar (Eren, 1992: 173), savakın sovak (Eren, 1990: 66), çopurun çapur (Eren, 1990: 10), konakın kanak (Eren, 1990: 10), sitilin satır (Eren, 1990: 33), vurgun anlamındaki urgunun urgan (Eren, 1992: 166), sepet

---

[21] Eren'in makalesinde kelimeleri karşılaştırmak için kullandığı başlıca kaynaklar; Ömer Asım Aksoy "Gaziantep Ağzı I Gramer" İstanbul 1945; Gaziantep Ağzı II Deyimler, Meşhur Sözler, Atasözleri, Dualar, Beddualar" İstanbul 1945; Gaziantep Ağzı III Sözlük" İstanbul 1945; Hüseyin Hüsnü, Kayseri Sözlüğü, Kayseri 1934; Kazım Yedekçioğlu, Kayseri Ağzı II Sözcükler, 1992; Nurettin Madran, Büyük Tarım Sözlüğü, Edirne 1966?; Hamit Zübeyr (Koşay)-İshak Refe (Işıtman), Anadilden Derlemeler, Ankara 1932; Hamit Koşay-Orhan Aydın, Anadilden Derlemeler II, Ankara 1952; Kudret Emiroğlu, Trabzon Maçka Etimoloji Sözlüğü, Trabzon 1989; Tevfik Hacıhamdioğlu, Alanya Folkloru, Alanya 1982, 83, 85; Alanya Folkloru Araştırmaları (Deyimler), İstanbul 1984; Turgut Günay, Rize İli Ağızları (inceleme-Metinler-Sözlük), Ankara 1979; Tuncer Gülensoy, Kütahya ve Yöresi Ağızları, (İnceleme-Metinler-Sözlük), Ankara 1998; Reşat İzbırak, Coğrafya Terimleri Sözlüğü, Ankara 1964; Efrasiyap Gemalmaz, Erzurum İli Ağızları I-II-III (İnceleme-Metinler-Sözlük), Erzurum 1978; Orhan Acıpayamlı, Zanaat Terimleri Sözlüğü, TDK, Ankara 1976; ??? Türk Dilinin Köken Sözlüğü (Eren'in makalede bahsettiği eserin künyesini tespit edilemedi); Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi I 1939, II 1941, III 1942, IV 1949.

anlamındaki selenin selo (Eren, 1993: 58), tiftik anlamındaki filikin tilik (Eren, 1990: 57), helkenin kelke (Eren, 1990: 43), kertenkele anlamındaki kelerin beler (Eren, 1990: 20), kömürün sömür (Eren, 1992: 190), yaban nanesi anlamındaki narpızın (<yarpızın) harpız (Eren, 1992: 186) ve purpuz (Eren, 1992: 188), çizme anlamındaki sokmanın lokman (Eren, 1992: 189), dibek anlamındaki sokunun yoku (Eren, 1992: 197), dam saçağı anlamındaki çeleñin celep (Eren, 1990: 11), büyük çuval anlamındaki hararın harat (Eren, 1990: 33), omuz anlamındaki çiinin (<çiğin)>çün (Eren, 1992: 191), kazan anlamındaki hareninin haram (Eren, 1990: 31), beyaz mısır anlamındaki akdarının akdam (Eren, 1993: 44), çiselemek anlamındaki çilemekin çikmek (Eren, 1992: 206), hamam havlusu anlamındaki Silcek (<silek) in sikek (Eren, 1992: 205) şeklinde verilmesi Eren'e göre hep fişlerin yanlış okunmasından kaynaklanan hatalardır.

Ayrıca, Türkiye'ye dışardan gelen Türk topluluklarına ait kelimelerin, Söz Derleme Dergisi'nde belirtildiği hâlde, Derleme Sözlüğü'nde belirtilmediğini bildirir. Tavar, kol yavlığı gibi kelimeler bu hususa sadece birkaç örnektir. Bunların sözlükte belirtilmesi gerektiğinin üzerinde durur..

Bütün bunlardan ortaya çıkan gerçek şudur: Derleme Sözlüğü, yeniden düzenlenmelidir.

Derleme Sözlüğü baştan sona elden geçirildiği takdirde örnekleri daha da çok olan, Eren'in üzerinde durduğu kelimeler ve yanlış okumalar, mutlaka dikkate alınması gereken hususlardır.

Yeniden düzenlenmesini gerektiren bir diğer sebep ise, 1990 yılından sonra Sovyet Rusya'nın dağılması ve pek çok Türk topluluğunun bağımsızlığını kazanmış olmalarıdır. Sovyetler'in dağılmasından sonra, Türkiye dışında yaşayan pek çok Türk topluluğu ile iletişim kolaylaşmıştır. Bu iletişimin daha da artmasının yolları aranmaktadır ve aranmalıdır. Mevcut Derleme Sözlüğü'nün, Türkçenin etimoloji çalışmalarında en çok başvurulan kaynak olması da sözlüğün yeniden düzenlemesini ve yeni bir derleme yapmayı zaruri kılmaktadır.

Ayrıca, Türkiye, Türkiye dışındaki Türk topluluklarından yaklaşık 250 yıldır göç almaktadır. Neredeyse adından bahsedilen Türk topluluklarından Türkiye'ye gelmeyen yok gibidir. Derleme Sözlüğü'nde elbette onların kullandığı kelimeler de vardır ve olacaktır. Bu Derleme Sözlüğü'nü daha da değerli kılmaktadır.

İçeriğindeki malzemelerin, 1932-1937 ve 1952-1959 yılları arasında yapılan derlemeye dayandığı ve peyderpey basıldığı dikkate alınırsa, o günden bugüne kadar ağızlarla ilgili pek çok doktora ve yüksek lisans seviyesinde yapılan tezler, ağız çalışmalarının dışında Derleme Sözlüğü için zengin bir malzeme olan folklor ve halk edebiyatı ile ilgili derlenmiş malzemeler, doktora ve yüksek lisans tezleri sözlüğün yeniden düzenlenmesi ve basılmasını gerekli kılmaktadır.

Bahsedilen malzemeler, hem kelime tespiti hem de daha önce derlenmiş kelimelerin kontrolü için kullanılmalıdır. Kurum, üniversitelerin ilgili bölümleri ile

irtibata geçerek ağız ve folklorla ilgili yaptırılan lisans seviyesindeki mezuniyet tezlerinin birer nüshalarını ve vermeyi kabul edenlerden, derlenmiş ses kayıtlarını da isteyebilir. Bu şekilde yeni kelime derleme işi, kurum tarafından daha profesyonelce uzun bir sürece yayılarak devam ettirilmelidir.

Bütün halkın katılımıyla yapılan Söz Derleme Dergisi ile Derleme Sözlüğü arasındaki fark açıktır. 1952-1959 yılları arasında yapılan ikinci derleme, tamamen gönüllülerin katılımıyla yapıldığı için daha iyi sonuçlar elde edilmiştir. Bugün hemen hemen üniversitesi olmayan il kalmamıştır ve bu üniversitelerin çoğunda Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü vardır. Türk Dil Kurumu ve üniversitelerin bu bölümlerinin ortak çalışması ile yeni bir derleme seferberliği yapılabilir.

Yeni düzenlenecek olan sözlükte ise şu hususlara dikkat edilmelidir:

Yapılan tenkitler doğrultusunda, sözlükteki madde başları yeniden düzenlenmelidir.

Madde başı olan kelimelerin, Türkiye dışındaki Türk topluluklarına ait olması durumunda, bu mutlaka belirtilmelidir. Bu, hem bazı yanlışları telafi etme imkânı verecektir, hem de Anadolu dışındaki Türk dünyası ile müştereklerimizi artıracaktır. Bu kelimeler aynı zamanda onların yerleştikleri yerleri, Türkiye Türkçesinden ne derecede etkilendiklerini ve Türkiye Türkçesi ağızlarını ne kadar etkilediklerini de gösterecektir.

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan rüzgâr anlamındaki külek ile Orta Anadolu'yu Akdeniz'e bağlayan "Gülek Boğazı" ve Niğde ve çevresinde tandırı havalandırma deliği ve baca anlamında kullanılan gülek arasında yakın ilişki vardır. Derleme Sözlüğü'ndeki pek çok kelimenin diğer Türk lehçeleri ile karşılaştırılması pek çok müştereği ortaya çıkaracaktır.

Türkçeye, yabancı dillerden geçmiş kelimelerin kökenlerinin belirtilmesi de isabetli ve mantıklı olur. Bir zamanlar birlikte yaşadığımız farklı bir dili kullanan insanlardan ne kadar ve hangi yönlerde etkilendiğimiz ortaya çıkacaktır.

Madde başı olan kelimelerle, madde başının altında verilen, kelimenin değişikliğe uğramış şekilleri, hangi yörelerde kullanıldığı çok iyi tespit edilmelidir. Bu tespitler, ilerde hazırlanacak olan Türkiye Türkçesi ağız atlasına kaynaklık edeceği gibi bölgeler arasındaki ses değişikliklerinin tespit edilmesini de gösterecektir.

Yapılan ağız çalışmaları ve folklor derlemeleri dışında, bütün dünyayı küçülten bilgisayar ağı da yeni derleme için kullanılmalıdır. Kurumun İnternet sayfasına Derleme Sözlüğü ile ilgili açılacak bölüm, bu konuda gönüllü olanların en çok ziyaret edecekleri sayfa olacaktır.

Daha önceki Derleme Sözlüğü'nde tartışma konusu olan kelimeler hazırlanacak fişlerin gönüllülere dağıtılması yoluyla yeniden gözden geçirilebileceği gibi,

Eren'in yaptığı gibi Derleme Sözlüğü'ndeki kelimeler yapılmış mevcut çalışmalarla karşılaştırılarak da düzeltilmelidir.

Hazırlanacak yeni Derleme Sözlüğü, sadece Türkiye Türkçesine değil bütün Türk dünyasına ait olacaktır. Bu sözlüğü, bütün Türk toplulukları yanında, Türklük bilimi ile uğraşan herkes kaynak olarak kullanacaktır. Bu sözlük, hazırlanacak bir genel Türkçe köken sözlüğüne de kaynaklık edecektir.

KAYNAKLAR

AKALIN, Şükrü Halûk, "Atatürk Döneminde Türkçe ve Türk Dil Kurumu" Türk Dili, S. 607, Temmuz 2002, Ankara 2002, Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 1-58.

BURAN, Ahmet, "Derleme Sözlüğüne Katkılar" Türk Dili, S 535, Temmuz 1996, Ankara 1996, Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 38-43.

EREN, Hasan, "Sırça Köşkte I" Türk Dili, S. 457-458, Ocak-Şubat 1990, Ankara 1990, Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 1-78.

EREN, Hasan, "Sırça Köşkte II" Türk Dili, S. 489, Eylül 1992, Ankara 1992, Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 161-215.

EREN, Hasan, "Sırça Köşkte III" Türk Dili, S. 499, Temmuz 1993, Ankara 1993, Türk Dil Kurumu Yayınları, s.1-82.

EREN, Hasan, "Türk Dili Çalışmalarına Toplu Bir Bakış" Türk Dili, S. 394, Ekim 1984, Ankara 1984, Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 389-404.

GÜLENSOY, Tuncer, "Anadolu Ağızlarından Derleme Sözlüğü'ne Katkılar" Türk Dili, S. 553, Ocak 1998, Ankara 1998, türk Dil Kurumu Yayınları, s. 14-17.

GÜRSES, Reşide, "Türk Dil Kurumunda Yapılan Ağız Çalışmalarına Genel Bir Bakış" Türk Dili, S. 607, Temmuz 2002, Ankara 2002, Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 175-188.

KALAY, Emin, "Edirne İli Ağızlarından Derleme Sözlüğüne Katkılar" Türk Dili, S. 547, Temmuz 1997, Ankara 1997, Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 25-33.

KORAŞ, Hikmet, "Derleme Sözlüğüne İlaveler" Türklük Bilimi Araştırmaları, S. 12, Güz 2002, Niğde 2002, s. 171-209.

KORKMAZ, Zeynep, Türkiye'de Ağız Sözlükleri" Türk Dili, S. 583, Temmuz 2000, Ankara 2000, Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 7-14.

ŞANLI, Cevdet, "Anadolu ve Rumeli Ağızlarından Derleme Sözlüğüne Katkılar II" Türk Dili, S. 572, Ağustos 1999, Ankara 1999, Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 670-680.

Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Dergisi C. I A-D, İstanbul 1939, Maarif Matbaası.

Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Dergisi, C. 5, İndeks A-Z, Ankara 1957, Türk Dil Kurumu Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, C. I, Ankara 1993, Türk Dil Kurumu Yayınları.

TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZLARINDA DİL ÖZELLİKLERİ–ETNİK YAPI BAĞLANTISI VE BEKLENTİLERİMİZ

Zeynep KORKMAZ*

Türkiye Türkçesi ağızları üzerindeki ilk derleme ve araştırmalar, XIX. yüzyılın ikinci yarısında 1867 yılına kadar götürülebilir. Ancak 70-75 yıllık bir dönemi içine alan 1867-1940 yılları arasındaki bu çalışmalar, daha çok doğu bilimcilerin ortaya koyduğu başlangıç niteliğindeki derleme ve değerlendirmelerdir. 1940'lı yıllarda başlayıp günümüze kadar uzanan derleme ve araştırmalar ise, genellikle yerli bilim adamlarının yaptığı çalışmalardır. Bunlar metin derlemesi, derleme-araştırma, belirli bir dil konusunu ele alma veya söz varlığını ortaya koyma yani sözlük hazırlama gibi birkaç farklı gruba ayrılabilir. Gittikçe gelişen teknolojiler yardımı ile gerçekleştirilen çeşitli nitelikteki bu çalışma ve araştırmalarla, bugün Türkiye Türkçesi ağızları üzerindeki bilgilerimiz hayli genişlemiştir. Bu sayede ağızların bir sınıflandırmasını yapma denemesi de gerçekleştirilebilmiştir. Ancak, bütün bu verimli çalışmalara rağmen, ağız araştırmaları alanında daha beklenen sonuçlara ulaşılabilmiş değildir. Hayli eksikliklerimiz vardır denebilir. Günümüzde Anadolu'da daha metin derlemesi yapılmamış bölgelerin bulunması, derleme ve ağız araştırması yapılan bazı bölgelerde ihmale uğramış dil adacıklarının varlığı, Türkiye Türkçesi ağızlarını toplu birer değerlendirmeden geçiren birleştirici ses bilgisi, şekil bilgisi ve anlam bilgisi gramerlerinin yazılamamış olması gibi. Şimdiye kadar yapılan çalışmalar daha çok, metin derlenen bölge veya illerin, o metinlere dayanan ağız araştırmalarının ortaya konması niteliğindedir. Oysa, dil atlaslarına uzanan çalışmalar başta olmak üzere, daha ele alınması beklenen önemli birtakım konularımız ve çözüm bekleyen sorunlarımız vardır. Bu sorunlardan biri de ağızların yapısındaki ortak ve birleştirici özellikler dışında, bu ağızları birbirinden ayıran çok farklı birtakım özelliklerin de yer alması dolayısıyla, yine el atılması beklenen *"ağız özellikleri ile etnik yapı arasındaki bağlantı"* sorunudur.

Şimdiye kadar gerçekleştirilen Anadolu ve Rumeli ağızlarını sınıflandırma çalışmaları genellikle ya coğrafi temeldedir yahut da dil özellikleri ile coğrafi bölgeleri birleştiren birer sınıflandırmadır. Üzerinde durulabilecek nitelikteki sınıflandırmaların ilki, Ahmet Caferoğlu ile başlamıştır denebilir. A. Caferoğlu, *Fundamenta*'ya yazdığı Anadolu ve Rumeli ağızları konusundaki makalesinde,

* Prof. Dr.

ağızlardaki genel özelliklere dayanan coğrafi temeldeki sınıflandırmasında bu ağızları altı coğrafi bölgeye ayırmıştır.[1] Coğrafi temeldeki bir başka sınıflandırma denemesi de Japon bilim adamlarından Toru Hayashi'ye aittir. Hayashi, coğrafi temelde bir sınıflandırma yapmasına rağmen, elbette ağızları böyle bir temele yerleştirebilmek için kapalı *e* ünlüsü, art ve orta damak ünsüzü *ñ*, kelime başında *p- > b-, t- > d-, k->g-* değişimi ve *ḫ* ünsüzünün durumu gibi ses ölçütlerini ele almış ve coğrafi dağılımı bu ölçütlere bağlamak istemiştir.[2] Tahsin Banguoğlu da Anadolu ağızlarının sınıflandırılmasında, söz gelişi Batı Anadolu ağızlarındaki *r* düşmesi veya Orta Anadolu ağızlarındaki ince-kalın *ö/ü* orta boğumlanmalı ünlülerin ve Doğu Anadolu ağızlarında ön seste *k-, t-* ünsüz korunması gibi ölçütlerin temel alınması gereğine işaret etmiştir.[3] Macar Türkoloğu Georgy Hazai de Anadolu ve Rumeli ağızlarının sınıflandırılmasında *ñ, l, ğ, k* ünsüzlerindeki değişimler ile ünlüler arasındaki bazı değişimlerin ve şahıs eklerinin yapısının dikkate alınması gereği üzerinde durmuştur.[4] Milan Adamoviç ise, kip ekleri üzerinde yaptığı çalışma dolayısıyla şimdiki zaman kipi ekinin Anadolu ağızlarındaki dağılımını ele almıştır.[5] Tuncer Gülensoy'un *–yor* şimdiki zaman ekinin Anadolu ağızlarındaki yazılışını gösteren çalışması da bir bakıma ağız özelliği-Coğrafi bağlantı temelinde bir çalışmadır denebilir.[6] Anadolu ve Rumeli ağızlarını bazı ses, şekil bilgisi ve söz varlığı ölçütlerini kullanarak 14 ağız bölgesine ayıran Piet Kral'ın çalışması da ağızların yapısını daha geniş bir ölçüye dayandıran çalışmadır. Anadolu ağızlarındaki sınıflandırmayı yalnız coğrafi temeldeki leksik ölçüye dayandıran çalışmalar da vardır. Özcan Başkan'ın köy adları üzerine yaptığı "Türkiye'de Köy Adları Üzerine Bir Deneme" başlıklı yazısı[7] bu niteliktedir.[8]

Dil özelliklerinin coğrafi temeldeki dağılımına dayanan bu genel sınıflandırmalar dışında, daha dar kapsamlı olan ve çeşitli il veya bölge ağızlarını ele alan ağız araştırmaları da vardır. Bu nitelikteki araştırmalarda dar kapsamlı sınıflandırmalara da yer verilmiştir. Söz gelişi, bizim *Güney-Batı Anadolu Ağızları* adlı kitabımızda Batı Anadolu ağızlarını kendi içinde beş alt ağız bölgesine ayırmamız[9], Ahmet B. Ercilasun'un "Doğu Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması" başlıklı makalesinde, bazı ses ve şekil bilgisi özelliklerine dayanılarak bölgede bazı

---

1 "Die Anatolischen und Rumelischen Dialekte", *Fundamenta*, C. 1, s. 239.

2 "Anadolu Ağızlarının Coğrafi Dağılımı Üzerine Bir Deneme Çalışması", *IV. Dilbilim Sempozyumu Bildirileri*, 17-18 Mayıs 1990, Boğaziçi Ünv. yay., s. 232-242.

3 "Anadolu ve Rumeli Ağızları", *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, Dergâh yay., C. I, s. 132-134.

4 "Anadolu ve Rumeli Türk Ağızlarının Tasnifi Üstüne", *Voprosı Tyurkologi:* K. Şestidesyatiletiyo Akademika Azerbaycan SSR, M. Şiraliyeva, Baku 1971, s. 84-86.

5 Konjugationsgeschichte der Türkischen Sprache, Leiden 1985.

6 "Anadolu Ağızlarında Şimdiki Zaman Eki", *TKA, Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu'nun Hatırasına Armağan*, Ankara 1985, s. 282-295.

7 *TDAY-Belleten* 1970 (Ankara 1971), s. 237-251.

8 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Leylâ Karahan, *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, TDK yay., Ankara 1996, s. IX-XVII.

9 TDK yay., 3. baskı, Ankara 1994, s. 92.

ağız sınırlarının tespiti,[10] Turgut Günay'ın Rize ilini kendi içinde beş ağız bölgesine, Turgut Acar'ın Artvin ilini dört ağız bölgesine,[11] Turgut Acar'ın Artvin ilini dört ağız bölgesine ayırması gibi.[12] Bu nitelikteki dar kapsamlı sınıflandırmalar, Efrasiyap Gemalmaz'ın *Erzurum İli Ağızları*,[13] Necati Demir'in *Ordu İli ve Yöresi Ağızları*,[14] Ahmet Buran'ın *Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları*,[15] Hamza Zülfikar'ın *Bitlis ve Ahlat Ağızları*,[16] Tuncer Gülensoy'un *Kütahya ve Yöresi Ağızları*,[17] Faruk Yıldırım'ın *Adana ve Osmaniye İlleri Ağızları*,[18] Ali Akar'ın *Muğla İli Ağızları*[19] gibi araştırmalarda da yer almıştır. Anadolu ağızlarının eldeki bütün yayın ve metinlere dayanan ağız özellikleri-coğrafya bağlantısındaki başarılı bir sınıflandırması Leylâ Karahan tarafından gerçekleştirilmiştir.[20] Bu sınıflandırmada Anadolu ağızları üç ana gruba ayrılmasına rağmen, her bir ağız grubuna giren çeşitli alt ağız grupları da tespit edilmiş olduğundan, sonuç olarak Anadolu'da birbirinden farklı 38 ağız bölgesinin varlığı tespit edilmiş bulunmaktadır.

İşte ister geniş kapsamlı ister dar kapsamlı olsun bu sınıflandırmalar, elbette bilimsel ölçülere başvurularak yapılmış gerekli ve çok yararlı değerlendirmelerdir.

Ancak, burada sınıflandırma açısından üzerinde durulması gereken bir başka husus da Türkiye Türkçesi ağızlarında; ses bilgisi, şekil bilgisi, ekler ve söz varlığı açısından çok çeşitli ve yer yer birbiriyle zıtlaşan farklı özelliklerin yer almış olması dolayısıyla, Anadolu'nun etnik yapısı ile ağız yapısı arasındaki bağlantı konusudur.

Tarihî kaynakların ve bu konuda yapılan araştırmaların ortaya koyduğu üzere, XI-XIII. yüzyıllar arasındaki göçlerle Anadolu'da 24 Oğuz boyunun *Kayı, Bayat, Bayındır, Avşar, Kınık, Salur, Beğdili, Çepni, Eğmir, Yüreğir* vb. 23 ve belki 24. olan *Alka Evliler* ile Oğuz dışı Kıpçak vb. daha başka Türk etnik unsurları da yurt tutmuştur.[21] Bugün Türkiye Türkçesi ağızlarında ortak özellikler bir yana birbirinden çok farklı özelliklerin de yer almış olması, elbette Oğuz boyları arasında başlangıçtan beri var olan farklı ağız eğilim ve ayrılıklarına bağlanmaktadır. Ger-

---

10 TKA yay., *Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu Hatırasına Armağan*, Ankara 1985, s. 219-223.
11 *Rize İli Ağızları*, TDK yay., Ankara 2003, s. 25.
12 *Artvin ve Yöresi Ağızları*, Erzurum 1972.
13 Atatürk Ü. Yay., Erzurum 1978.
14 TDK yay., Ankara 2001,
15 *Keban Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları*, FÜ. Yay., Elazığ 1986.
16 "Van Gölü Çevresi Ağızlarının Özellikleri", *Ömer Asım Aksoy Armağanı*, TDK yay., Ankara 1998, s. 297-317.
17 TDK yay., Ankara 1998.
18 TDK yay., Ankara 2006.
19 Muğla Ü. Yay., Muğla 2004.
20 *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, TDK yay., Ankara 1996.
21 Faruk Sümer, *Oğuzlar-Türkmenler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı yay., İstanbul 1992, s. 173.

çi, Eski Anadolu Türkçesinin sınırını çizen ve XV. yüzyıl ortalarından günümüze uzanan zaman süreci içindeki değişmeler dolayısıyla yazı dili disiplininden uzak ve baskısız kalmış olan Anadolu ağızları, ses yapısında yeni birtakım değişme ve şekillenmelere de uğramıştır. Ama bu değişim ve gelişmelerdeki farklılık da yine Oğuz boyları arasındaki ağız ayrılıklarından kaynaklanmış olmalıdır. Aslında biz ağız yapısındaki bu ayrılıkları, Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de görmekteyiz. Kaldı ki Kâşgarlı Mahmud da *Divanü Lugati't-Türk*'te boylardan söz ederken her boyun ayrı bir ağzı olduğuna işaret etmiş; adları ve damgaları ile sıraladığı Oğuz boylarının birer kök olduğunu ve her boydan birtakım oymakların çıktığını kaydetmiştir.[22] Demek oluyor ki bugün Anadolu ve Rumeli ağızlarında yer alan birbirinden çok farklı özellikler, aslında Oğuz boyları arasında ta başlangıçtan beri var olan birtakım ayrılıklardan kaynaklanmaktadır. Yoksa, söz gelişi Doğu ve Kuzeydoğu grubu ağızlarında ünlü benzeşmesi açısından genellikle gerileyici benzeşme egemen olurken, Batı grubu ağızlarında ilerleyici benzeşmenin egemen olması[23] nasıl açıklanabilir? Şimdiki zaman kipi kuran *–yor* ekinin Anadolu ve Rumeli ağızlarındaki dağılımında, *-yoru-r > -yoru->-yor/-yo, -yA, -yI / -yU, -Ir/-I, -or* gibi çok farklı biçimlere girmiş olması, yalnızca zaman içindeki coğrafyaya bağlı değişmelerle açıklanabilir mi? Bunun dışında, bölgeden bölgeye şimdiki zaman kipi için *–yor* eki dışında tasvir filleri ile kurulan *gek-gērin (< gel-ik gel-ir-in)* 'geliyorum', *geli-batırın (< gel-ip yat-ır-ın), geliyomēz* 'gelmiyoruz' *(<gel-iyo u-maz-ız)* vb. gibi *gel-, yat-, u-* gibi tasvir görevi yüklenmiş yardımcı fillerin yer almış olması nasıl mümkün olabilir.

Demek oluyor ki bugün Türkiye Türkçesi ağızlarında görülen ortak ve birleştirici özellikler dışındaki önemli birtakım ayrılık ve çeşitlenmeler, temelde Oğuz boyları arasındaki ağız ayrılıklarından kaynaklanmaktadır. O hâlde, günümüzde, bu ağızlar üzerindeki derleme ve araştırmaların hayli ilerlemiş olduğu bir aşamada, üzerinde durulacak önemli bir konu da etnik yapı ile Ağız özelikleri arasındaki bağlantıyı kuracak; yani hangi ayırıcı ağız özelliklerinin hangi Oğuz boylarından geldiğini ortaya koyacak nitelikte çalışmaların yapılmasıdır. Şimdiye kadar bu konuda, bir iki küçük istisnası ile başka çalışmalar yapılmış değildir.

Gerçi, Türkiye Türkçesi ağızlarını idari taksimata uyarak iller ve yöreleri çerçevesinde ele alan yayınların "Giriş" bölümlerinde, genellikle, vaktiyle o bölgede yurt tutup yerleşik yaşama geçmiş birkaç boya veya belirli boylardan çıkmış oymak, aşiret ve cemaatlere ait tespitler, adları ile yer almış bulunmaktadır. Söz gelişi Kırşehir ve yöresinde; *Abdal, Avşar, Badıllı (Begdili), Bayat, Bayındır, Boynu incelü, Bügdüz, Çarıklı, Çepni, Eymür* vb. boy ve oymakların;[24] Nevşehir ve yöresinde *Avşar, Inallu, Salur, Yıva* boyları ile bu veya öteki boylara bağlı *Ça-*

---

22 Besim Atalay çev., TDK yay., Ankara 1992, C. I, s. 29-30, 55.

23 Leylâ Karahan, *age*., s. 3-8.

24 Ahmet Günşen, *Kırşehir ve Yöresi Ağızları*, TDK yay., Ankara 2000, s. 11-14: Kırşehir'in etnik yapısı.

yan, Karahacılu, Karacaaraplı, Kızılkoyunlu, Danişmentlü, Boynuincelü oymak ve cemaatlerinin;[25] Uşak'ta *Avşar, Aalayuntlu, Bayat, Kayı* boylarından gelme oymakların;[26] Muğla ve yöresinde *Afşar, Bayat, Bayındır, Dodurga, Eymir, Kayı, Kınık, Yazır, Yüreğir* boylarının;[27] Ordu ve yöresinde *Alayuntlu, Bayat, Bayındır, Çepni, Eymür, Karkın* boylarının[28] yerleşmiş olması gibi. Ancak, bu eserlerde hangi dil özellik veya özelliklerinin hangi boydan geldiği hususunu belirleyecek ölçü ve değerlendirmelere başvurulmamıştır. Çünkü böyle bir tespit bu çalışmalara eklenecek özel araştırma yöntemlerini gerekli kılmaktadır.

Zira, Anadolu'ya gelen Oğuz-Türkmen boyları ile bunlara bağlı oymak, aşiret ve cemaatlerin Anadolu'daki yerleşim ve yayılmaları çok farklı etkenler altında birbiri içine girmiş ve karışmış bulunmaktadır. Önce şunu belirtelim ki, bu Oğuz boyları içinde konar-göçer olanlar vardır. Bunların Anadolu ve Rumeli içindeki dağılımı hem etnik yapıyı çeşitlendirmiş hem de birbirine karıştırmıştır. Ayrıca Anadolu'nun siyasi ve sosyal yapısında zaman içinde kendini gösteren karışma ve kaynaşmalar, çok yerde ayrı boylara ait oymak, aşiret ve cemaatleri iç içe getirmiştir. Bunlar içine elbette Anadolu'ya göç etmiş Oğuz dışı Kıpçak, Çiğil vb. öteki Türk etnik unsurları da karışmıştır. Bu etkenlere bir de Osmanlı Devleti'nin XVII. ve XVIII. yüzyıllarda uyguladığı iskân politikası ile aynı boya mensup aşiretin bile ayrı ayrı bölgelere ve öteki aşiretler arasına yerleştirilmiş olması, Anadolu ve Rumeli'nin etnik yapısını içi içe sokmuş birbirine karıştırmıştır. Bugün bir ilçeye bağlı birbirine çok yakın köylerin ağızları arasında bile yer yer önemli ayrılıkların yer almış olması, büyük oranda bu etnik yapı ile ilgilidir. Yukarıdaki durumlara eklenecek bir başka durum da Anadolu'daki Oğuz boylarının bir süre sonra, mensup oldukları boy adlarını bırakarak XV. yüzyıldan bu yana Anadolu'daki yaşayış biçimleri ile ilgili olarak *"yerli reaya", Yörük* veya *Türkmen* genel adları ile anılmış olmalarıdır. Bu adlar altındaki Oğuz boyları, daha küçük dallar oluşturan obalara (cemaat) da ayrılmıştır. Bu cemaatler de başlarındaki beylerin adlarına, siyasi faaliyetlerine veya meşgul oldukları meslek ve zanaatlarına göre almış oldukları cemaat adları ile anılmaya başlanmıştır. Bu nedenle Anadolu'daki *Yörük* ve *Türkmen* arasında bağlı bulundukları boylar kesin olarak bilinmeyen yüzlerce cemaat vardır.[29]

İşte Türkiye Türkçesinin etnik yapısında zaman içinde kendini gösteren bu karışıp kaynaşmalar dolayısıyla, bugün etnik yapı ile ağız özellikleri arasındaki bağlantının kurulabilmesi için yapılan çalışmalara birtakım özel tespit ve araştırma

---

25 Zeynep Korkmaz, *Nevşehir ve Yöresi Ağızları*, TDK yay.., 2. baskı, Ankara 1994, s. 1-27: Nevşehir Bölgesinin Etnik Yapısı ve Bununla İlgili Tarihçesi.

26 Gürer Gülsevin, *Uşak İli Ağızları*, TDK yay., Ankara 2002, s. 7, 193: Ağız Bölgeleri.

27 Ali Akar, *Muğla İli Ağızları*, MÜ. yay., Muğla 2004, s. 4-5: Bölgenin Ağız Yapısını Oluşturan Boylar, Oymaklar.

28 Necati Demir, *Ordu İli ve Yöresi Ağızları*, TDK yay., Ankara 2001, s. 38-42: Ordu İlinin Etnik Yapısı.

29 Faruk Sümer, *Oğuzlar-Türkmenler*, AÜ., DTCF. Yay., Ankara 1967, s. 489-502.

yöntemlerinin daha eklenmesi gerekecektir. Biz vaktiyle "Anadolu Ağızlarının Etnik Yapı ile İlişkisi Sorunu" üzerinde yaptığımız bir araştırma ile *Kınık, Avşar* ve *Salur* boylarından gelen ağız özelliklerinin tespit edebilmiştik.[30] Buna Ahmet Caferoğlu'nun "Kırşehir Vilâyetinin Bugünkü Etnik Teşekkülüne Dair Notlar" (İÜ, Edebiyat Fak., *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. II/1-2 (1974), s. 79-96) adlı yazısı da eklenebilir.

Bir bildiri çerçevesinde özetlersek ele aldığımız bu konunun çözüme kavuşturulabilmesi için, biz, aşağıda belirtilen hususlarla ilgili çalışma yöntemlerinin de uygulanması gereğine inanıyoruz. Bu çalışma yöntemleri şu noktalarda özetlenebilir:

1. Ağız özellikleri ile etnik yapı arasındaki bağlantının tespitinde, ele alınan ağız bölgesinin dil yapısını ortaya koymak yeterli değildir. Bu konuda Anadolu ve Rumeli bölgelerindeki etnik dağılmayı tespit eden tarihî kaynaklara, bu kaynaklardan yararlanarak hazırlanmış araştırmalara başvurularak, o bölgede hangi Oğuz boylarının veya bu boylara mensup obaların yer aldığının belirlenmesi gerekmektedir. Bu konuda, Faruk Sümer başta gelmek üzere yapılmış önemli çalışma ve yayınlar vardır.

2. A. Gökbel-Hikmet Şölen, *Aydın İli Tarihi*, İ. Gökçen, *Saruhanda Yürük ve Türkmenler,* İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Balıkesirde Çepniler,* Bahaeddin Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi,* Tayip Gökbilgin, *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fatihan* gibi, etnik yapıyı ön planda tutan bölge ve şehir tarihlerine başvurulmalıdır.

3. Vergi tahrir defterlerinden, mühimme defterlerinden, vakıf defterlerinden, hatt-ı hümayunlardan, kadı sicillerinden ve destanlardan yararlanılarak, ele alınan ağız bölgesinde, hangi oymak ve cemaatlerin bulunduğunun ve bunların hangi Oğuz boylarına mensup olduğunun tespiti yapılmalıdır.

4. Anadolu ve Rumeli'nin iskân tarihi ile ilgili araştırmalardan yararlanılarak hangi boyların veya bu boylara mensup oymak ve cemaatlerin nerelerde yerleştirilmiş oldukları tespit edilmelidir. Bu konularda da özellikle son yıllarda yapılmış değerli araştırmalar vardır.

5. Anadolu'ya gelen Oğuz boylarının hemen hepsi kendi boy adlarını yerleştikleri köylere de vermişlerdir. Bu konuda XVI. yüzyılda yapılan tespite göre, elde çok geniş bir liste vardır.[31] Bu adlardan bir kısmının bugün de devam ettiği görülmektedir. Yalnız bu adlardan bir kısmı boy değil şahıs adları ile ilgili olduğundan boy adlarından gelen köy adlarının belirlenmesinde çok titiz davranılmalıdır. Gerek bu konuda yapılan özel araştırmalardan gerek *Türkiye'de Meskûn Yerler Kılavuzu* ile İçişleri Bakanlığınca yayımlanmış olan *Köylerimiz* adlı eserlerden, bu

---

30 *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C. II, 2. baskı, TDK yay., Ankara 2005, s. 179-187.

31 Faruk Sümer, *Oğuzlar-Türkmenler*, s. 450.

nitelikteki köy adları tespit edilebilir. Bu adların tarihî bir değerlendirmeden geçirilmesi de yerinde olur. Oğuz boylarına ait ayırıcı özelliklerin ortaya konmasında, boy adı taşıyan ve başka etnik unsurlarla karışmamış olan köy ağızlarının önemli bir yeri vardır. Çünkü ağız özellikleri-etnik yapı arasındaki en sağlam bilgiler bu köy ağızlarında saklanmıştır.

6. Hangi Oğuz boyundan geldiği belirlenen köylerden derlenen dil malzemesi, daha başka bölgelere yerleşmiş aynı boy mensuplarından derlenen malzeme ile de karşılaştırılarak daha net bir sonuca ulaşılmalıdır.

7. Hangi Oğuz boyundan geldiği belirlenen köylerden derlenen dil malzemesindeki özellikler, Anadolu ve Rumeli bölgelerinde yerleşmiş aynı boydan gelme ağız özellikleri ile de karşılaştırılırsa, daha net sonuçlar alınabilir.

8. Dar ağız bölgelerindeki yerleşmiş olan Oğuz boylarına mensup unsurlar daha çok oymak, oba, cemaat, aşiret gibi adlarla adlandırıldıkları için, bunlardan hangi Oğuz boyuna bağlı oldukları bilinmeyenlerin, ağız özelliklerindeki karşılaştırma yöntemi ile belirlenmesi gerekir.

9. Herhangi bir köy veya yerleşim bölgesinde hangi Oğuz boyunun veya o boya mensup oymak ve cemaatlerin yerleşmiş olduğunun tespiti, bir dereceye kadar, o yerleşim yerinde oturan halkın yaşlılarından veya gelenek hâlinde kuşaktan kuşağa geçen bilgilerle de sağlanabilir.

10. Ele alınan dar ağız bölgelerinde, eğer Anadolu'ya Oğuzlarla birlikte, daha önce veya daha sonra göç etmiş Kıpçak, Çiğil vb. Oğuz dışı Türk etnik unsurları da yurt tutmuş ise, bunların ağız özellikleri ile Oğuz boylarından gelme özelliklerin karışıp kaynaşmasından oluşan şekilleri de dikkate almak gerekir. Bizim Bartın ve yöresi ağızları için yaptığımız bu nitelikteki çalışma önemli bir örnektir.

11. Anadolu'ya son zamanlarda gelmiş ve yerleştirilmiş bulunan adacıklar hâlindeki Oğuz dışı *Uygur, Tatar* vb. daha başka unsurlara ait ağızların da ayrıca tespiti yerinde olur.

12. Her bir ağız bölgesi için gerçekleştirilecek bu çalışmalardan sonra, konuyu daha kapsamlı ölçülerle ele alarak, Türkiye Türkçesi ağızlarının bir etnik dağılım haritasına bağlanması gerekir.

13. Ancak yukarıda belirtilen aşamalardan geçirilecek çalışmalardan sonra, Türkiye Türkçesi ağızlarındaki etnik yapı-ağız özellikleri bağlantısını ortaya koyacak değerlendirmeler yapılabilir.

Şurasını da unutmamak gerekir ki bu nitelikteki çalışmalar, sabır isteyen çok yönlü ve yorucu çalışmalardır. Bu nedenle böyle bir çalışmanın ancak bir proje kapsamında ve iş bölümü ile ele alınmasının uygun olacağı görüşündeyiz.

ANADOLU AĞIZLARINDAKİ DOĞU KÖKENLİ KELİMELERİN SES BİLGİSİ AÇISINDAN GÖRÜNÜMLERİ -ÜNLÜLER-

Murat KÜÇÜK*

GİRİŞ

Ağız araştırmaları, geçmişte olduğu gibi günümüz Türkolojisi için de önemli çalışma alanlarından biridir. Türkiye'de ağızlar ile ilgili çalışmalar yüz yılı aşkın bir geçmişe sahiptir ve bu zaman dilimi içinde pek çok ciddi çalışma yapılmıştır. Özellikle son yıllarda ağız araştırmalarına verilen önem sevindiricidir. Bu çalışmalar, Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı'nda da örneğini gördüğümüz üzere devam etmektedir.

Türkiye Türkçesi ağızları ile ilgili araştırma ve inceleme konularından biri de Doğu kökenli kelimeler olmalıdır. Doğu kökenli kelimeler, diğer alıntı kelimelere bakarak Türkçenin söz varlığında ayrı bir yere ve tarihî geçmişe sahiptir. Yazı dilinde olduğu gibi Türkiye Türkçesi ağızlarında da Arapça ve Farsçadan alınmış pek çok Doğu kökenli kelime bulunmaktadır. Ağızlarda varlığını sürdüren bu kelimelerin birçoğu çeşitli ses değişmeleri ile asıl biçimlerinden uzaklaşıp Türkçenin ses özelliklerine uymuşlardır.

Ağızlardaki Doğu kökenli kelimeler üzerine çalışmalar yapan araştırmacıların ilki Andreas Tietze'dir. Tietze, *Jean Deny Armağanı*'nda yayımlanan makalesinde Arapça kelimeleri (Tietze 1958: 255-333), *Oriens* dergisindeki makalesiyle de Farsça kelimeleri incelemiştir (Tietze 1969: 125-168). 1999 yılında ise *Anadolu Türkçesindeki Yunanca, İslavca, Arapça ve Farsça Ödünçlemeler Sözlüğü* adlı çalışması yayımlanmıştır.

Hasan Eren, "Anadolu Ağızlarında Rumca, İslâvca ve Arapça Kelimeler" adlı hacimli makalesinde, Andreas Tietze'nin kaleme almış olduğu üç makaleyi değerlendirmektedir (Eren 1960: 295-371). Doğu kökenli kelimeler üzerinde çalışan bir diğer araştırmacı da Hamza Zülfikar'dır. Zülfikar, yayımladığı "Doğu Kökenli Kelimelerin İlk Hecelerindeki Uzun Ünlülerin Kısalması", "Doğu Kökenli Kelimelerin Son Hecelerindeki Uzun Ünlülerin Kısalması", "Yabancı Kökenli Kelimelerde Uzun Ünlü Aşınması veya Oluşması", "Doğu Kökenli Kelimelerde Kalın K Sesinden Kaynaklanan Söyleyiş Sorunları" adlı makalelerde bu konunun ses bilgisi açısından çeşitli yönleri üzerinde durmuştur.

---

* Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Öğr. Gör., ANKARA

Yukarıdaki ifade edilen çalışmalarla birlikte, Doğu kökenli kelimelerle ilgili, bütünüyle Arapça ve Farsça kelimeleri konu edip inceleyen bir eser ortaya konulamamıştır. Bu eksikliği göz önünde bulundurarak, 2004 yılında "Türkiye Türkçesi Ağızlarındaki Doğu Kökenli Kelimelerin Ses Bilgisi Açısından Görünümleri" başlığıyla konuyu hocalarımla da görüşerek bir kitap çalışması olarak malzemeyi fişlemeye başladım. Bu çalışmayı sürdürürken kısa bir süre önce, Birol İpek'in hazırladığı "Anadolu Ağızlarında Yabancı Kelimeler - Fonetik İnceleme" adlı yüksek lisans teziyle karşılaştım ve bu tezden de yararlandım. Ayrıca ağızlarla ilgili diğer yayımlanmış eserlere de başvurdum. Buradan hareketle bu konuyu bildiri olarak hazırlamaya çalıştım.

Bu bildirinin amacı, Anadolu ağızlarındaki Doğu kökenli kelimelerin kullanımına dikkat çekmek, örnek kelimelerdeki ses bilgisi olaylarını ana çizgileriyle ortaya koyarak Anadolu insanının ağızlardaki Arapça ve Farsça kelimeleri nasıl telaffuz ettiğini ve bu kelimeleri kullanırken ne gibi değişiklikler yaptığını tespit etmeye çalışmaktır.

İNCELEME

ÜNLÜLER

1. Uzun Ünlüler

Anadolu ağızlarında Doğu kökenli kelimelerdeki ünlü uzunlukları genellikle kaybolmakla birlikte pek çok Doğu kökenli kelimede varlığını sürdürmektedir. Genellikle *a* ünlüsündeki uzunluk korunmaktadır.

abide > ābide (KYA, 7/14); beyhude > beyhūde (OAAD, Yoz., 151/18); damat > dāmat (KİA, 163/17); Kabe > Kābe (STİAT, 75/6); name > nāme (STİAT, Siv., 7/15); nümune > nümūne (NYA, 6/26).

Birçok örnekte ünlülerin ortaya çıkışı çeşitli ses olaylarına bağlıdır.

a. Ünsüz düşmesinden meydana gelen uzun ünlüler: İç seste *f, h, k, r, v, y* ünsüzleri düşerken genellikle kendinden önceki ünlüyü uzattıkları görülmektedir.

çarşı > çāşı (KYA, 5/94); çeyrek > çērek (STİAT, Siv., 11/31); fakat > fāt (OAAD, 57/2); kahve > gāve (AAT, Kas., 12/11); müftü > mṯ tü (GBAA, 65/17); rahmet > rāmet (TYAD, 46/24); tövbe > tööbe (KYA, 15/25); Zeynep > Zēnep (NYA, 1/49).

b. Ünlü kaynaşmasından meydana gelen uzun ünlüler

faaliyet > fāliyet (GBAA, 36/13); muamele > māmele (KİA, 166/19); saadet > sādet (EYAD, 180/20).

c. Hece kaynaşmasından meydana gelen uzun ünlüler

mağara > māra (OAAD, Kay., 45/28); mağaza > māza (AAT, Kas., 24/27), nihayet > nāyet (AAT, Kas., 15/8), nahiye > nāyĕ

c. Vurgu ve tonlamadan meydana gelen uzun ünlüler

sohbet > söhbēt (KİA, 330/3); kervan > kērvan (GKAYA, 377/8); meşe > mēşe (GKAYA, 337/4).

2. Kısa Ünlüler

Ünlülerde kısalma, genellikle dar ünlülerde görülmektedir. Ünlülerde kısalma çeşitli sebeplere bağlı olarak gerçekleşmektedir. Örnek kelimelerin iç seslerindeki *l, r, ş, z* akıcı veya sızıcı sürekli ünsüzler, yanında ve açık hecede bulunan ünlüleri kısaltmaktadır. Birden fazla heceli kelimelerde açık ve vurgusuz olan ünlüler kısalır.

aşikâre > aşĭkere (KİA, 218/11); kafileyi > ġafĭleyi (KİA, 162/15); mühürü > mühŭrü (OİA, 86/40); padişah > pedĭşah (KİA, 266/3); terazi > terezĭ (UA, 86/16).

3. İkiz Ünlüler

Örnek kelimelerin bünyesinde bulunan *f, ğ, h, y* ünsüzleri eriyip kaybolduktan sonra, bu ünsüzlerin iki tarafında bulunan ünlüler yan yana gelmektedir. Bu iki ünlünün bir nefeste veya aynı hecede telaffuz edilmesine ikiz ünlü adını veriyoruz. Anadolu ağızlarındaki Doğu kökenli kelimelerde ikiz ünlü örnekleri az değildir.

cehennem > ceennem (KİA, 310/93); tüfek > tüeng (KİA, 183/3); çeyiz > ceīz (TYAD, 26/25); şikâyet > şikaat (KİA, 294/163); nasihat > nesaat (KİA, 180/2); mühür > möür (AKD, 103/16).

4. İkiz Ünlülerin Tekleşmesi

Arapça ve Farsça kelimelerde yan yana bulunan iki ünlüden birinin düştüğü veya tek bir ünlüye değiştiği görülmektedir. Türkçe bir kelimede iki ünlü yan yana gelemez. Bu sebeple Anadolu ağızlarında bünyesinde yan yana iki ünlü bulunduran kelimeler, söyleyişte Türkçenin kurallarına uydurulmaktadır.

müracaat > müracat (EİA, 143/97); müteahhit > mütahet (EİA, 58/23); müteessir > mütessir (AİAD, Esk. 126/5).

Bazı örneklerde ünlü çiftlerinin bir uzun ünlüye dönüştükleri görülmektedir.

faaliyet > fāliyet (GBAA, 36/13); muamele > māmele (KİA, 166/51); müsaade > müsēde (STİAT, Siv., 24/18); müteahhit > mutāyit (RİA, 2/53); saadet > sādet (EYAD, 180/20); tabii > tabī (STİAT, Siv., 3/20)/

Bazı örneklerde de iki ünlü arasına *y, v, ğ* ünsüzleri getirilerek ünlü çatışması giderilmiş, kelime Türkçenin söyleyiş özelliğine uydurulmuştur.

aile > ayile (OAAD, Niğ., 3/2); azrayil > ezrayil (ErYA, 295/1); beddua > bedova (RİA, 2/170); daire > dayıra (AAT, Ams., 185/1); dua > doğā (NYA, 35/1).

5. Ünlü Uyumu

Anadolu ağızlarının söz varlığında bulunan Doğu kökenli pek çok kelimenin söyleyişte ünlü uyumuna uydukları ve bu yönde bir gelişme içinde oldukları görülmektedir.

Kalınlık-İncelik Uyumu

1. Gerileyici Benzeşme Yoluyla

Gerileyici benzeşme yolu ile meydana gelen ünlü uyumu, ilerleyici benzeşmeye göre daha yaygındır. Bu da çoğunlukla incelme yönünde olmakta ve özellikle ilk hecede a > e değişmesi sonunda ortaya çıkmaktadır. a > e değişmesi dışında olan örnekler daha azdır.

İncelme yönünde: acele > ecele (KİA, 1/63); asker > esger (KİA, 87/7); hasret > hesret (KİA, 82/225); ikrar > ıhrar (OAAD, Yoz. 16/15); kahveci > ġehveci (KİA, 5/6); zahmet > zehmet (KİA, 77/40); muhkem > möhgem (KİA, 91/46); sohbet > söhbet (KİA, 1/1).

Gerileyici benzeşme yolu ile ortaya çıkan ünlü uyumunun kalınlaşma yönünde olan örnekleri daha azdır.

Kalınlaşma yönünde: beyaz > bayaz (KİA, 5/55); ihtiyar > ıḥtıyar (UA, 21/1); helva > halva (KİA, 61/46); meraklı > maraḳlı (UA, 10/10); temaşa > tamaşa (KİA, 65/35); zeval > zaval (KİA, 42/14); kervan > karvan (KİA, 61/81).

2. İlerleyici Benzeşme Yoluyla

İlerleyici benzeşme yolu ile meydana gelen ünlü uyumu, gerileyici benzeşme yolu ile meydana gelen uyuma göre daha az görülmekte birlikte örnekleri çoktur. İlerleyici benzeşme ile ortaya çıkan ünlü uyumu hem incelme hem de kalınlaşma yönündedir.

İncelme yönünde: ezan > ezen (KİA, 49/118); cellat > cellet (KİA, 46/100); mezar > mezer (KİA, 45/146); mecbur > mecübür (AAT, Kas. 54/7, 19/21); mektup > mekdüp (NYA, 63/26); devran > devren (KİA, 82/37); müracaat > mürecēt (ErYA, 239/18); rüzgâr > ürüzger (ErYA, 324/12).

Kalınlaşma yönünde: ateş > ataş (KİA, 65/42); bahçe > bahça (KİA, 82/46); zalim > zalım (EİA, 14/2); kavim > kavım (UA, 121/15); cahil > cahal (KİA, 42/28); hacet > hacat (KİA, 97/28); hapis > hapız (GBAA, 79/30).

3. İlerleyici-Gerileyici Benzeşme Yoluyla

Bazı örneklerde, orta hecedeki farklı ünlü, kendinden önceki ve sonraki ünlülerin etkisi altında kalarak onlara benzemekte, böylece ünlü uyumu gerçekleşmektedir.

beraber > bereber (KİA, 14/15); cenaze > ceneze (KİA, 33/20); sermaye > sermeye (UA, 6/125); felaket > feleket (KİA, 46/11); hikâye > ḥikeye (UA, 7/5); tedavi > tedevi (KİA, 69/36).

4. Kalınlık-İncelik Uyumunun Yarım Kalması

Kalınlık-incelik uyumunun Doğu kökenli kelimelerde bütün heceleri etkilemediği görülür.

emanet > amanet (KİA, 162/8); antika > entika (KİA, 333/6) esasen > esasan (UA, 131/29); ticaret > ticarat (KİA, 170/7);

Düzlük-Yuvarlık Uyumu

Doğu kökenli kelimelerde düzlük-yuvarlık uyumu, düzleşme yönünde gelişmektedir. Bununla birlikte yuvarlaklaşma özelliği gösteren örnekler de vardır.

asuman > essiman (AİAD, Muş, 101/14); casus > casıs (AKD, 199/4); deyyus > döyüs (OAAD, Niğ., 26/14); muhacir > mėhecir (KİA, 211-29); kabul > ġabıl (KİA, 45/84); malûmat > malimat (STİAT, Siv. 59/28); mamur > mamır (AAT, Çan., 87/9); tercüman > terciman (AAT, Çan. 96/14); tesadüf > tesadif (EİA, 11/13).

6. Ünlü Uyumunun Bozulması

Doğu kökenli kelimelerde uyuma girme eğiliminin yanında bir kısmında da uyumun bozulduğu görülmektedir.

hasta > ḫasde (KİA, 319/1); cumayı > cumeyi (KYA, 187/20); sarraf > serraf (UA, 215/2); rahat > raḥet (UA, 185/29); sıhhat > sıḥḥet (UA, 214/13); malûmat > malimat (STİAT, Siv. 59/28).

7. Ünlü Değişmeleri

Anadolu ağızlarında Arapça ve Farsçadan alınmış pek çok örnekte ünlülerin değişikliğe uğradıkları görülmektedir. Ünlü değişmeleri çeşitli sebeplere dayanmaktadır. Kelimede yer alan ünlüler, ya kendinden önce veya sonra gelen hecelerdeki ünlülerin ya da yanlarında bulunan ünsüzlerin etkisiyle değişikliğe uğrarlar (Korkmaz 1977: 56).

a. Kalın Ünlülerin İncelmesi

asker > esger (AAT, Kas., 3/4); sohbet > söhbet (KİA, 161/1); hayır > heyir (EİA, 14/4); mahalle > mehle (EİA, 126/17); masraf > mesref (DA, 165/1); muhkem > möhgem (KİA, 91/46); maymun > meymun (KİA, 304/2); ameliyat > imeliyat (NYA, 1/56); çamaşır > çamaşir (DA, 63/27); razı > razi (GKAYA, 332/35); şadırvan > şadirvan (KYA, 5/138); fukara > fükare (GKAYA, 354/62); lüzum > lüzüm (STİAT, Siv., 155/9); mektup > mektüp (NYA, 63/26); nüfus > nüfüs (KİA, 104/20).

Doğu kökenli kelimelerde yan yana bulunan kalın ünlülerin incelmeye doğru bir ilerleme içinde oldukları görülmektedir.

maaş > maiş (KİA, 246/72); muallim > meellim (AKD, 88/7) saat > saet (EYAD, 79/28); taarruz > teerüz (EİA, 115/103).

b. İnce Ünlülerin Kalınlaşması

kavim > kavım (UA, 121/5); zalim > zalım (EİA, 14/2; zindan > zından (AAT, Ams., 165/1); rüşvet > ruşvat (KİA, 237/33); kuvvet > ġuvat (NYA, 10/42); cömert > comart (AAT, Kas. 58/11); meyve > meyva (GA, 346/27); cezve > cezva (OAAD, Kay., 83/7); cömert > comart (AAT, Kas., 58/11); hükûmet > hükumat (UA, 156/18); fistan > fısdan (AİAD, Zong., 204/15); hizmet > hızmat (AİAD, Zon., 197/25); ikrar > ıhrar (OAAD, Yoz. 160/15); köşe > koşe (AİAD, Zong., 195/6); küfe > kufe (NYA, 17/18); müdür > mudur (RİA, 20/36); nüfus > nufus (AKD, 72/31); şükür > şükur (AİAD, Zong., 185/2).

c. Geniş Ünlülerin Daralması

peştemal > peşdımal (EYAD, 43/18); beyaz > biyas (STİAT, Siv., 37/16); çeşme > çişme (OAAD, Niğ. 12/1); menekşe > minevşe (AAT, Kas., 29/89); sofra > sufra (OAAD, Niğ., 36/4); sohbet > suhbet (DA, 87/17)

ç. Dar Ünlülerin Genişlemesi

sahip > zahap (STİAT, Siv., 24/3); nargile > nargele (KYA, 7/63); muhtar > mohtar (EYAD, 129/7); Kuran > Koran (TYAD, 26/4); muhakkak > mohakkak (AKD, 137/35); hükümet > höḳumet (NYA, 6/20); hürmet > hörmet (KİA, 190/73); mühlet > möhlet (EYAD, 47/25); hikâye > hėkâye (AKD, 34/7); ihtiyar > ėhtiyar (TYAD, 65/1); mümin > mömin (EİA, 134/12); beddua > bedova (RİA, 2/170); dua > doa (STİAT, Siv., 23/36); kanun > ganon (KYA, 7/49); mihman > mėhman (OAAD, Yoz., 162/11); tesbih > tesbah (KİA, 231/30).

d. Düz Ünlülerin Yuvarlaklaşması

akraba > akruba (DA, 147/3); cemaat > comaat (OAAD, Kay., 65/22); devlet > dövlet (AİAD, Zon., 199/14); derviş > devrüş (OAAD, Niğ., 3/11); esir > yessür (EİA, 123/6); ibrişim > ebrüşüm (AAT, Çan., 123/15); pehlivan > pehlüvan (EİA, 78/3); cevab > covab (AAT, Kas., 1/22); fırsat > fursant (EİA, 135/36); cemaat > cömehet (EYAD, 43/30); müebbet > möhöbbet (EYAD, 163/2); sandık > sanduk (AİAD, Zong., 198/1); tandır > tandur (HarA, 116/5); mucizat > müvcuzat (AAT, Çor., 140/16); tefdiş > tefdüş (EİA, 217/43).

e. Yuvarlak Ünlülerin Düzleşmesi

sofra > sıfra (UA, 132/8); muhtar > mıḫdar (NYA, 33/1); namus > namıs (EİA, 21/163); horoz > horız (UA, 115/1); mahmut > māmıt (NYA, 45/1); mahpus > mapıs (GBAA, 23/25); muhafaza > mafaza (KYA, 1/242); muvafık > mafıh (STİAT, Siv., 129/33); muallim > meellim (AKD, 88/7); kuvvet > ġıvvet (TYAD, 131/22); mektep > mektip (AAT, Çan., 93/21); dükkân > tikan (STİAT, Siv., 76/35); münasip > minasip (NYA, 63/21); rüşvet > rişvet (ErYA, 379/17); tercüman > terciman (AAT, Çan., 96/10); tesadüf > tesadif (EİA, 11/13).

8. Ünlü Düşmesi

Doğu kökenli kelimelerde ünlü düşmesi çeşitli şekillerde karşımıza çıkmaktadır. İç seste yan yana iki ünlü bulunduran kelimelerde ünlü düşmesi görülür. Bazı örneklerde iç ve son hecelerdeki ünlüler yanlarındaki akıcı ve sızıcı ünsüzlerle birlikte düşer. Ayrıca vurgusuz orta hece ünlüleri çoğu zaman düşer.

dakika > dakga (HarA, 69/13); mahalle > mahle (HarA, 77/3); müracaat > müracat (EİA, 143/97); müteahhit > mütahet (EİA, 58/23); faaliyet > fāliyet (GBAA, 36/13); muamele > māmele (KİA, 166/51); muayene > māyene (EİA, 43/8); müteahhit > mutāyit (RİA, 2/53); saadet > sādet (EYAD, 180/20); tabii > tabī (STİAT, Siv., 3/20); şikâyet > şikāt (DA, 115/23); kağıt > kāt (AAT, Kas., 13/30); şehir > şēr (DA, 67/10); zayiat > zāyat (KİA, 187/12).

9. Ünlü Türemesi

a. Ön Seste Ünlü Türemesi

Bilindiği üzere Türkçe kelimeler *r-, l-* ünsüzleriyle başlamaz. Bu ünsüzlerle başlayan Doğu kökenli kelimelerde ön seste bazen ünlü türediği görülür. Türeyen ünlüler, kalınlık-incelik uyumuna genellikle uyarlar ve kurallı olarak dar ünlülerdir.

raf > ıraf (AAT, Esk. 116/12); rahat > ırahat (AİAD, 195/8); ramazan > ıramazan (KYA, 15/37); razı > ırazı (AAT, Kas., 53/1); rast gel- > ıras gel- (GA, 370/3); lanet > ilanet (RİA, 1/109); lâzım > ilazım (STİAT, Siv., 42/29); raf > iraf; renk > irenk (KİA, 201/6); rezil > irezil (OAAD, Kır., 110/4); rüzgâr > örüzgar (AİAD, Bol., 162/15); rum > urum (KİA, 176/3); rüzgâr > ürüzgar (AKD, 33/8).

b. İç Seste Ünlü Türemesi

İç seste ünlü türemesi, söyleyiş zorluğunu gidermek içindir. Türetilen bu ünlüler, kurallı olarak dardır denebilir.

akraba > aḳıraba (KYA, 207/8); satranç > santıranç (EYAD, 62/4); mavzer > mavizer (OAAD, Yoz., 186/2); meclis > mencilis (GA, 360/1); sofra > sofıra (KYA, 232/2); mecbur > mecübür (AAT, Kas., 54/7).

c. Son Seste Ünlü Türemesi

Bazı örneklerde kapalı bir hecenin sonunda türeme bir *a, ı, i* ünlüsü bulunur.

temsil > temsili (KYA, 170/27); velhasıl > velāsılı (KYA, 240/12); zaten > zatana (UA, 171/12); kadar > ḳadara (UA, 184/8).

3. Sonuç

Anadolu ağızlarında Doğu kökenli kelimelerdeki ünlülerin ses bilgisi açısından görünümleri hakkında sonuç olarak şunları söyleyebiliriz:

• Doğu kökenli kelimelerde pek çok örnekte uzun ünlüler korunmaktadır.

• Doğu kökenli kelimelerden birçoğunun ünlü uyumuna uydukları ve bu yönde bir gelişme içinde oldukları görülmektedir.

• Bazı örneklerde ünlü uyumunun yarım kaldığı ve uyumun bozulduğu görülmektedir.

• İkiz ünlü olayına ve ikiz ünlülerin tekleşmesi olayına sıkça rastlanmaktadır.

• Ünlü düşmesi olayına rastlanmaktadır.

• Anadolu ağızlarında Türkçe kelimelerde olduğu gibi Arapça ve Farsça kelimelerde de ünlü türemesi olayı vardır ve bu türeme kurallıdır denebilir.

• Türkçe kelimelerde sıkça görülen ünlü değişmeleri, Doğu kökenli kelimelerde de aynı sıklıkta görülmektedir.

Anadolu ağızlarındaki Doğu kökenli kelimeleri yöre yöre ele alıp incelemek gerekmektedir. Böylece Anadolu ağızlarındaki Doğu kökenli kelimelerin ses, yapı ve anlam bilgisi açısından ne gibi özellikler gösterdiğini, yöreler arasındaki benzer ve ayrılan yönleri, söyleyiş bakımından Türkçe kelimelerle Doğu kökenli kelimeler arasında ne tür benzerlikler veya farkılıklar olduğunu ortaya koymak mümkün olabilecektir. Bu sebeple, Doğu kökenli kelimelerin Türkiye Türkçesi ağızlarındaki söz varlığını ortaya koyabilmek için derleme çalışmalarının devam etmesi; yapılan ve yapılacak olan araştırma ve incelemelerin bir eserde toplanması gerekmektedir.

Kısaltmalar:

AAT	:	Anadolu Ağızlarından Toplamalar
AİAD	:	Anadolu İlleri Ağızlarından Derlemeler
AKD	:	Arpaçay Köylerinden Derlemeler
Bit.	:	Bitlis
Bol.	:	Bolu
Çan.	:	Çankırı
Çor.	:	Çorum
DA	:	Diyarbakır İli Ağızları
EYAD	:	Elazığ Yöresi Ağızlarından Derlemeler
ErYA	:	Erzincan Yöresi Ağızları
EİA	:	Erzurum İli Ağzıları
Esk.	:	Eskişehir
Far.	:	Farsça

GA	:	Gaziantep Ağzı
GBAA	:	Güney Batı Anadolu Ağızları
GKAYA	:	Gümüşhane
HarA	:	Harput Ağzı
Kas.	:	Kastamonu
Kay.	:	Kayseri
KİA	:	Kars İli Ağızları
KYA	:	Kütahya Yöresi Ağızları
NYA	:	Nevşehir ve Yöresi Ağızları
OAAD	:	Orta Anadolu Ağızlarından Derlemeler
RİA	:	Rize İli Ağızları
Siv.	:	Sivas
STİAT	:	Sivas ve Tokat İlleri Ağızlarından Toplamalar
Tok.	:	Tokat
TYAD	:	Tunceli Yöresi Ağızlarından Derlemeler
UA	:	Urfa Ağzı
Yoz.	:	Yozgat
Zong.	:	Zonguldak

KAYNAKLAR

Aksoy, Ömer Asım (1945), *Gaziantep Ağzı II*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Caferoğlu, Ahmet (1943), *Anadolu Ağızlarından Toplamalar*, İstanbul.

Caferoğlu, Ahmet (1948), *Orta Anadolu Ağızlarından Derlemeler*, İstanbul.

Caferoğlu, Ahmet (1951), *Anadolu İlleri Ağızlarından Derlemeler*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Caferoğlu, Ahmet (1964), "Anadolu ve Rumeli Ağızlarında Ünlü Değişmeleri", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1964*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Caferoğlu, Ahmet (1994), *Sivas ve Tokat İlleri Ağızlarından Toplamalar*, İstanbul.

Eckmann, Janos (1955), "Türkçede D, T ve N Seslerinin Türemesi", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1955*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Ercilasun, Ahmet Bican (1978), *Kars İli Ağızları*, Erzurum.

Eren, Hasan, (1960), "Anadolu Ağızlarında Rumca, İslavca ve Arapça Kelimeler", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1960*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Ertem, Münir (1994), *Diyarbakır İli Ağızları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1994.

Gemalmaz, Efrasiyap (1978), *Erzurum İli Ağızları*, Erzurum.

Gülensoy, Tuncer (1988), Kütahya Yöresi ve Ağızları, Ankara.

İpek, Birol (1997), "Anadolu Ağızlarında Yabancı Kelimeler - Fonetik İnceleme", Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ.

Karahan, Leylâ (1996), *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Korkmaz, Zeynep (1956), *Güney-Batı Anadolu Ağızları / Ses Bilgisi (Fonetik)*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara.

Korkmaz, Zeynep (1975), "Anadolu Ağızları Üzerindeki Araştırmaların Bugünkü Durumu ve Karşılaştığı Sorunlar", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1975-1976*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Korkmaz, Zeynep (1977); *Nevşehir ve Yöresi Ağızları*, I. Cilt - Ses Bilgisi, Ankara.

Tietze, Andreas (1958); "Directe arabische Enthehnungen im anatolischen Türkisch", *Jean Deny Armağanı*.

Tietze, Andreas (1969), "Persian Loanwords in anatolian Turkisch", *Oriens*, XX1969.

Tietze, Andreas (1999), *Anadolu Türkçesindeki Yunanca, İslavca, Arapça ve Farsça Ödünçlemeler Sözlüğü*, Simurg Yayınları.

Zülfikar, Hamza (1995), "Doğu Kökenli Kelimelerin Son Hecelerindeki Uzun Ünlülerin Kısalması", *Türk Dili*, Sayı: 521, Ankara.

Zülfikar, Hamza (1996), "Doğu Kökenli Kelimelerin İlk Hecelerindeki Uzun Ünlülerin

BALIKESİR "ÇEPNİ" AĞZI

Hüseyin Kahraman MUTLU*

Çepniler günümüzde Avşarlarla birlikte kendi boy adını kaybetmemiş iki Oğuz boyundan birisidir. Türkiye sınırları içerisinde özellikle Karadeniz bölgesinde yoğun olarak görülen Çepniler, Balıkesir sınırları içerisinde de azımsanmayacak bir nüfusa sahiptir. Ağız özellikleri açısından daha çok Çukurova ve İç Anadolu ağızlarına yakın olan Balıkesir Çepnileri ağzı, aynı coğrafi sınırları içerisinde birlikte kullanıldığı Yörük, Manav ve Türkmen ağızlarına göre, dil özellikleri bakımından bazı farklılılar gösterir.

Balıkesir ağzı, Türkiye Türkçesi Ana Ağız Gruplarından Batı Grubunun I. Alt Ağız Grubunda yer alır (Karahan, 1996:116). Balıkesir Çepni ağzı bir taraftan Balıkesir'in de içerisinde bulunduğu I. Alt Ağız Grubuyla benzer özellikler gösterirken, bir taraftan da Batı Grubu'nun III., IV., VI., VIII. gibi diğer Alt Ağız Gruplarıyla aynı özellikleri taşımaktadır. Bu özelliklerden bazıları şunlardır:

1. e > Æ değişmesi I. Alt Ağız Grubunun özelliklerinden olup (Karahan, 1996:118) Balıkesir Çepni ağzında da mevcuttur.

2. Arka damak ünsüzlerinin sebep olduğu ünlü kalınlaşmalarından ö > ó ve ü > ú değişmeleri III., IV., VI., VIII. Alt Ağız Gruplarının özellikleri (Karahan, 1996:118) olması yanında Çepni ağzında da görülmektedir.

3. Arka damak ġ ünsüzünün boğumlanma noktasının dip damağa doğru kayması IV., VI., VII., IX. Alt Ağız Gruplarının özellikleri (Karahan, 1996:127) olmasıyla birlikte Balıkesir Çepni ağzında da karakteristik olarak görülmektedir.

4. Arka damak ¢ ünsüzünün süreklileşmesi IV., VI., VII., IX. ve kısmen II. Alt Ağız Gruplarının özelliği (Karahan, 1996:128) olması yanında Çepni ağzında karakteristik olarak görülür.

5. -ıcı / -ici ekinin gelecek zaman eki olarak kullanılması VII. Alt Ağız Grubundaki Adana, Hatay, Kahramanmaraş ve kısmen Gaziantep ağızlarıyla (Karhan, 1996:147) birlikte Balıkesir Çepni ağzında da mevcuttur.

Bu bildirimizde Balıkesir sınırları içerisindeki Çepni ağızlarının ses ve şekil bilgisi yönlerinden yukarıdaki özellikleriyle birlikte diğer bazı belli başlı ses ve şekil bilgisi özellikleri üzerinde durmaya çalışacağız. Çalışmamızdaki örnekler hazırlamakta olduğumuz "Balıkesir İli Ağızları" adlı doktora tezimizden alınmıştır.

* Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, AFYON
e-posta: cimenalan@hotmail.com

1. Ses Bilgisi

Ünlüler ve Ünlü Çeşitleri

Balıkesir Çepni ağzında Türkiye Türkçesi yazı dilindeki sekiz ana ünlüden başka farklılık gösteren başlıca ünlüler **ä , ó, ú, ė** ünlüleridir.

-1. **ä ünlüsü:** Açık e; normal e ünlüsünden daha açık, e ile a arasında bir ünlüdür. Çepni ağzında e > Æ değişmesi sonucunda meydana gelmektedir.

büzmÆli "büzmeli" (II.1.9), işlemÆli (II.1.276). ámmá "ama" (II.4.102), yádıda "yedide" (II.8.20)

-2. **ó ünlüsü:** ö - o arası geniş, yuvarlak ve yarı kalın bir ünlüdür.[1] Balıkesir ağız gruplarından Çepni ağzında karakteristik olarak görülen bu ünlü, genellikle ö ünlüsünden o ünlüsüne değişme (ö > o) sırasında ortaya çıkmaktadır. Ön damak k ve g ünsüzleri ile başlayan ve ilk hecesinde ö ünlüsü bulunduran kelimeler, bu ünlünün görüldüğü yerlerdir.

bólge (II.8.2), çó¢er "çöker" (II.12.80), ġóce "göce" (II.12.72), ġóñlümden "gönlümden" (II.3,139). Alıntı kelimelerden ¢óy "köy" (II.8.1), ġórdese "gördese" (II.4.71) örneklerinde görülür.

-3. **ú ünlüsü:** ü - u arası yarı kalın, dar ve yuvarlak bir ünlüdür.[2] ü > u değişimi sonucunda ortaya çıkan bu ünlü, ó ünlüsünde olduğu gibi, daha çok g ve k ön damak ünsüzleriyle başlayan ve ilk hecesinde ü ünlüsü bulunan kelimelerde görülür. Bu ünlü de Çepni ağzının karakteristik bir ünlüsüdür.

buġún "bugün" (II.10,108), ġúccuĶ "küçük" (II.4.147), ġúdemem "güdemem" (II.3.137), ġúnde (II.3.11), ġúndüz (II.5.120), ¢úçcücüK "küçücük" (II.2.19), ö¢úzünen (II.4.105), sürġú "sürgü" (II.4.89), tür¢úyü "türküyü" (II.4.40), ¢úF "küf" (II.4.85) örneklerinde olduğu gibi.

Alıntı kelimelerde ise ġúrbeynen "gübreyle" (II.9.257), ġúbre "gübre" (II.4.140), ¢úpe "küpe" (II.5.35), dúvled "devlet" (II.3.78) örneklerinde görülmektedir.

-4. **ė ünlüsü:** Kapalı e; e - i arası ince, düz ve yarı daralmış bir ünlüdür.[3] e > i değişmesi sırasında ortaya çıkan ve diğer Anadolu ağızlarında da görülen bu sesin, bazı Türkçe kelimelerde eski şekillerin devamı olduğu hakkında çeşitli görüşler bulunmaktadır.

Çepni ağızlarında örnekleri şunlardır: bėKlenmez (II.1.21), bėlinde (II.1.51), bėn (II.3.108), dėyil (II.9.93), ėfelik (II.9.37), ėñ (II.1.261), ėve (II.1.51), ėveli

---

1 krş. Boz, 2006:29; Gülensoy, 1988:21-22; Korkmaz, 1994:8; Yıldırım, 2006:48.
2 krş. Boz, Gülensoy, 1988:22; Korkmaz, 1994: 7.
3 krş. Boz, 2006:27; Gülensoy, 1988:21; Gülsevin 2002-13; Korkmaz, 1994:5; Yıldırım, 2006:42.

(II.3.97), gėlelim (II.9.234), gėnelde (II.1.122), ėrtesi (II.3.163), içėller (II.7.48), tėKnelerde (II.5.15).

ėnebilir (II.9.10), ėdiliyudu (II.6.28), vėr (II.8.56), yėdirir (II.3.32) örnekleri ise eski şekillerin devamı olmalıdır.

1.2. Uzun Ünlüler

Çalışmamızda Balıkesir Çepni ağzındaki uzun ünlüler tanıtılırken sadece birincil (asli) uzun ünlüler üzerinde durulacaktır.

1.2.1. Birincil (Asli) Ünlü Uzunlukları[4]

Eski Türkçede bazı birincil ünlü uzunluklarının varlığı bilinmektedir.[5] Bunlardan bazıları Türkçenin tarihî veya modern lehçelerinde korunmasına rağmen Türkiye Türkçesi yazı dilinde kaybolmuştur.

Anadolu ağızlarında ise bu uzunlukların yer yer korunduğu görülmektedir. Balıkesir Çepni ağzında tespit ettiğimiz asli ünlü uzunlukları, kelime tabanlarında ilk hecede ve bazı eklerde olmak üzere iki bölümde ele alınmıştır.

1.2.1.1. Kelime Tabanlarında İlk Hecedeki Ünlü Uzunlukları

-1. **ā ünlüsü :** tānıyı[6] "tanıyor" (II.5.188), yāTdīm[7] "yattığım" (II.1.37), yā¤ıyu "yakıyor" (II.6.54), yāyıldı "yayıldı" (II.8.9)

-2. **ī ünlüsü :** yīΦallar [8]"yıkarlar" (II.12.119)

1.2.1.2. Bazı Eklerdeki Ünlü Uzunlukları

-1. **+lā -, +lē- İsimden Fiil Yapım Eki**

haşlārıĶ "haşlarız" (II.11.20), toPlārıĶ "toplarız" (II.11.20)

-2. **+lār Çokluk Eki**

Buradaki ünlü uzunluklarının yukarıdaki şekilden bulaşma yoluyla geçmiş olma ihtimali de bulunmaktadır. Fakat bu bulaşmanın zamanını tespit edemediğimiz için bu bölümde gösterilmiştir. masalārı (II.5.98)

1.2.1.3. Alıntı Kelimelerdeki Ünlü Uzunluklarının Kısalması:

Türkiye Türkçesi yazı dilinde uzun olarak telaffuz edilirken Balıkesir Çepni ağzında normal sürelerine dönen ünlüler ª, ā ünlüleridir.

---

4 Geniş bilgi için bkz. Ligeti, 1942:82-94; Korkmaz, 1995:443-458; Korkmaz, 1995(a):197-203; Tekin, 1995:86-96; Tuna, 1998:213-282; Boz, 2006:31-32; Gülsevin, 2002:15-16.

5 āb > av, āç- >acık-, bār > var, bēş > beş, ōt > od "ateş", æç > üç, sæt > süt, yōk > yok vb. (Korkmaz, 2003:221).

6 Kırgızcada birincil uzunluklar: tānı- "tanımak" (Tekin, 1995:56).

7 yāt- "yatmak" (Küt. Uş. 25-21) (Korkmaz, 1994:21).

8 Özbekçede birincil uzunluklar: Buh. yū- "yıkamak" : MK yū- , Türkm. yuv- < * yū- (Tekin, 1995:52); yā¢a- "yıkamak" (37 / 25, 46-2 / 86) (Gülensoy, 1988:26).

-1. **ā: ā > a**

Çepni ağızlarında ön, iç ve son seslerde yaygın bir şekilde görülür.

adede "ādete" (II.3.58), alatı "āleti" (II.12.63), aşıĶ "āşık" (II.1.30), bazı "bāzı" (II.1.6), cenazayı "cenāzeyi" (II.12.146), ġalibe "gāliba" (II.1.123), hana "hāne" (II.8.48), hayatım "hayātım" (II.1.29), musayı "mūsāyı" (II.10.68), münaçaşa "münākaşa" (II.3.16), münasıP "münāsip" (II.8.95), namısımınan "nāmusumla" (II.1.118)

-2. **ā: ā > e**

aleTdin "alāttin" (II.4.108), edet "ādet" (II.12.133), elemden "ālemden" (II.1.299), entereynen "entāriyle" (II.1.13), evlet "evlāt" (II.1.118), mesele "meselā" (II.10.1), nezeketli "nezāketli" (II.2.46), tene "tāne" (II.1.219), veresete "verāsete" (II.8.46)

-3. **ī : ī > i**

haziniyi "haz^{a}neyi" (II.9.201), idamlī "^{a}damlığı" (II.9.138), iĺan "^{a}lan" (II.9.209), imanıŅ "^{a}manın" (II.1.208), itibarıyla "^{a}tibarıyla" (II.7.57), çabileden "kab^{a}leden" (II.9.1)

1.3 Ünlü Değişmeleri

1.3.1. Ünlü Kalınlaşması

1.3.1.1. Ünlü Kalınlaşmasıyla Meydana Gelen Damak Uyumu

Çepni ağızlarında ünlü kalınlaşmasıyla meydana gelen damak uyumu, kelime tabanlarında ve ek-fiil, ek, bağlaç ve edatlarda olmak üzere iki bölümde incelenmiştir.

1.3.1.1.1. Kelime Tabanlarında Ünlü Kalınlaşmasıyla Meydana Gelen Damak Uyumu

Ağız bölgemizde ünlü kalınlaşmasıyla meydana gelen damak uyumu kelime tabanlarında yazı diline göre daha ileridir.

Kelime tabanlarında kalınlaşmaya bağlı damak uyumu ilerleyici, gerileyici ve iki yönlü benzeşmelerle meydana gelmektedir. Genellikle alıntı kelimelerde görülür.

-1. **İlerleyici Benzeşme ile Damak Uyumu**

alatı "aleti" (II.12.63), alıdan "aliden" (II.10.44), āmaTlı "ahmetli" (II.4.34), ataşa "ateşe" (II.7.19), ayladan "aileden" (II.3.22), bāça "bahçe" (II.11.33)

-2. **Gerileyici Benzeşme ile Damak Uyumu**

İlerleyici benzeşmede olduğu gibi genellikle alıntı kelimelerde görülmektedir.

amānet “emanet” (II.9.30), asbabı “esbabı” (II.12.129), duşman “düşman” (II.10.35), fısdannar “fistanlar” (II.1.18), ġoya “güya” (II.8.26), havla “helva” (II.12.208)

-3. **İki Yönlü Benzeşme ile Damak Uyumu**

İki yönlü benzeşmeyle meydana gelen damak uyumu da genellikle alıntı kelimelerde ortaya çıkmaktadır.

amanatımı “emanetimi” (II.3.53), barabaΨ “beraber” (II.3.160), pādışah “padişah” (II.9.11)

1.3.1.1.2. Ek-fiil, Ek, Bağlaç ve Edatlarda Ünlü Kalınlaşmasıyla Meydana Gelen Damak Uyumu

-1. **Ek-fiil**

Şart çekimi : ġıtısa “kıt ise” (II.3.96), iŃsanısaŃ “insan isen” (II.11.45), meciburusam “mecbur isem” (II.1.298), varısa “var ise” (II.12.28)

Hikâye çekimi : arasıŃıdı “arasın idi” (II.4.167), azıdı “az idi” (II.12.23), boludu “bol idi” (II.4.187), çoğudu “çok idi” (II.8.47), ġarġınıdı “kargın idi” (II.4.139), normalıdı “normal idi” (II.3.97), parlarımış “parlar imiş” (II.5.130), oyudun “o idi” (II.9.208), uzanıdım “uzanır idim” (II.9.273), varıdı “var idi” (II.2.18), yo¢udu “yok idi” (II.9.201)

Rivayet çekimi : yandanımış “yandan imiş” (II.4.49)

-2. **Zarf-fiil eki - ken :** burday¢ana “burdayken” (II.3.142), oluΦan “olurken” (II.1.12), savırıΦan “savururken” (II.4.113)

-3. **Aitlik eki -ki :** ġarşısında¢ı “karşısındaki” (II.1.297), ΦıyımızdaΦı “kıyımızdaki” (II.3.2), sōna¢ınnar “sonrakiler” (II.1.104), zamaŃ¢ı “zamanki” (II.9.200)

-4. **Vasıta hâli eki -lA(n) :** çobancıiīnan “çobancılıkla” (II.4.144), ġolayınan “kolayla” (II.3.80), rāzısıyna “rızasıyla” (II.3.46)

-5. **Bağlaç veya Edat “ki” :** ġalmadı ¢ı “kalmadı ki” (II.6.67), tanımıy ¢ın “tanımıyor ki” (II.4.118), yoĶ ġu “yok ki” (II.9.252), yoğudu ¢u “yoktu ki” (II.3.96)

1.3.1.2. Ünlü Kalınlaşmasıyla Meydana Gelen Damak Uyumsuzluğu

Çepni ağızlarında ünlü kalınlaşmasıyla meydana gelen damak uyumsuzluğu kelime tabanlarında ve eklerde olmak üzere iki bölümde ele alınmıştır.

1.3.1.2.1. Kelime Tabanlarında Ünlü Kalınlaşmasıyla Meydana Gelen Damak Uyumsuzluğu

Yazı dilinde damak uyumuna giren bazı kelime tabanları Çepni ağzında uyum dışında kalmaktadır.

biĺazzıĶ "bilezik" (II.8.53), esġı "eski" (II.8.55), ġıder "gider" (II.8.65), ġuler "güler" (II.3.110), şindı "şimdi" (II.8.75), uzerinde "üzerinde" (II.7.84), yirma "yirmi" (II.7.148).

1.3.1.2.2. Eklerde Ünlü Kalınlaşmasıyla Meydana Gelen Damak Uyumsuzluğu

-1.**Görülen geçmiş zaman eki : -dı**

Bu uyumsuzluk Manyas'a bağlı bir Çepni köyü olan Kapaklı köyünde yoğun bir şekilde görülmektedir.

şu didıĶ bu didıĶ "şu dedik bu dedik" (II.8.19)

-2. **Aitlik eki : - ki**

Çepni ağızlarında tek örnekte tespit edilebilmiştir. şimdi¢ını mı soruyuñ (II.2.24)

1.3.1.2.3. İnce Sıradan Kalın Sıraya Uyum Değişmesi

Bu örneklerden bir kısmının her iki şekli de kullanılmaktadır.

cıñġan "çingene" (II.8.12), cırıtı "ciriti" (II.10.142), cızamasaĶ "çizemezsek" (II.3.16), cızġılı "çizgili" (II.11.6), çī "çiğ" (II.5.77), çıyna "çiğne" (II.9.247), ġúccuĶ "küçük" (II.4.147), ĭrafıĶ "refik" (II.5.182), şındı "şimdi" (II.12.12)

1.3.2. Ünlü İncelmesi

1.3.2.1. Ünlü İncelmesiyle Meydana Gelen Damak Uyumu

1.3.2.1.1. Kelime Tabanlarında Ünlü İncelmesiyle Meydana Gelen Damak Uyumu

-1. **İlerleyici Benzeşme ile**

İlerleyici benzeşme ile meydana gelen damak uyumu alıntı kelimelerde daha yaygındır.

cellet "cellat" (II.9.147), emseller "emsaller" (II.5.148), evlet "evlat" (II.1.118), favrike "fabrika" (12.108), ġalibe (II.9.205), haz^{a}ren (II.5.93), ille (II.5.194), iñker (II.1.307), isgen (II.9.80), meKdiP (II.3.143), mēmirse (II.12.181), mēmürü (II.12.101), meres (II.11.24)

-2. **Gerileyici Benzeşme ile**

bügün (II.1.307), dene (II.8.1), edet (II.12.133), elemden (II.1.299), esgerl^{a}ni (II.3.168), ΦılesiK (II.1.48), söhbeT (II.9.141), tene (II.7.150)

-3. **İki Yönlü Benzeşme ile**

müsēb "müsāhib" (II.9.187), entereynen (II.1.13), enteriler (II.12.187), veresete (II.8.46), nezeketli (II.2.46)

1.3.2.1.2. Ek, Bağlaç ve Edatlarda Ünlü İncelmesiyle Meydana Gelen Damak Uyumu

Şimdiki zaman eki : - yor

Türkiye Türkçesi yazı dilinde damak uyumunu bozan bu ekin, Balıkesir Çepni ağızlarında uyuma girdiği görülmektedir.

beyenmiyiz (II.9.235), döküyük (II.2.53), d¡yüdün (II.4.184), getiriyik (II.5.87), görmüyü (II.1.175), görm̧ m (II.1.183), götüremiyüm (II.1.25), gülüyü (II.1.24), isdemiyi (II.1.135), ölüyü (II.9.79), üzülüyüm (II.1.5), verilmiyü (II.12.151)

1.3.2.2. Ünlü İncelmesiyle Meydana Gelen Damak Uyumsuzluğu

Türkiye Türkçesi yazı dilinde damak uyumlu bazı kelime tabanları Çepni ağızlarında uyumsuzluk göstermektedir.

1.3.2.2.1. Kelime Tabanlarında Ünlü İncelmesiyle Meydana Gelen Damak Uyumsuzluğu

Bu uyumsuzluklarından bir kısmı ekleşmeden sonra gerileyici benzeşme yoluyla oluşmuştur.

arpȩ̇ i (II.3.75), bazlamę̧ i (II.8.83), būdey (II.12.77), çantę̧ i (II.12.114).

Alıntı kelime tabanlarında meydana gelen uyumsuzluklar ise şunlardır: alekeyi (II.7.149), balle (II.4.120), ehbablarıŃa (II.6.70), erāzımız (II.8.47), felan (II.12.87), ġāri (II.4.109), mānesi (II.9.103), normel (II.10.51), paşėymiş (II.4.15), taraniyi (II.12.62).

1.3.2.2.2. Eklerde Ünlü İncelmesiyle Meydana Gelen Damak Uyumsuzluğu

Balıkesir Çepni ağızlarında sadece şimdiki zaman ekinin kullanımları sırasında görülmektedir.

Şimdiki zaman eki

adᵃ (II.3.35), atᵃlā (II.3.58), çı¢arᵃK (III.7.12), olᵃ (II.3.36), ġatᵃm (II.7.14), ġaynatᵃm (II.7.111), ġurtarᵃ (II.4.101), yakᵃm (II.7.109), yaşᵃ (II.3.85)

1.3.2.3. Kalın Sıradan İnce Sıraya Uyum Değişmesi

Daha önce kalın sıralı iken ince sıraya geçen ve damak uyumunun bozulmadığı kelimelerdeki değişmelerdir. Bu değişmenin görüldüğü kelimelerden bir kısmının her iki şekli de ağız bölgemizde kullanılmaktadır. [9]

---

[9] bkz. Banguoğlu, 2004:100.

çömeK "çomak" (II.5.134), mẹ teşliK "muhtaçlık" (II.12.16), felen (II.12.77), filen (II.9.111), hüdüTdür "huduttur" (II.8.10), övçelerik "ovcalarız, ovarız" (II.3.115), sēt "saat" (II.12.90)

1.3.3. Eski (Tarihî) Şekillerin Korunduğu Örnekler

Balıkesir Çepni ağzında yazı dilinden farklı olarak, ünlülerin eski biçimleriyle kullanıldıkları örnekler ve bu ünlüler şunlardır:

a'lı şekiller

dayẹ "teyze" (II.7.41), (TS "dayıza, dayaza, diyeze, tayaza, tayıza 'teyze' " II.1030).

e'li şekiller

eşidişime "işitişime" (II.9.104), (DLT "ẹ şit-" I.508-2 / ETG "Æşit-, Æşid-, işit-, işid-, eẹ it- 'işitmek' " s. 265);

eyi "iyi" (II.1.118), (DLT "edhgü"I.34-11,II.153-14,III.43-20 / ETG "Ædhgü,

ẹ dhgü" s. 263 / TS "eyü, iyü, eyi" III.1595);

geyyoduΦ "giyiyorduk"(II.1.9), (DLT " kedh-, ket- 'giymek' " II.296-3, II.296-1 / ETG "¢Æd-, kÆdil-, kÆtil- "giymek, giyilmek" s. 279 / TS "geymek" III.1681).

o'lu şekiller

yoΦardan "yukarıdan" (II.4.156), (DLT "yokar, yokaru" I.142-15, II.4-14 / ETG " yo¢aru" s.312);

ö'lü şekiller

övey "üvey" (II.21.283), (DLT "ögey" I.310-22);

yörüTdüler "yürüttüler" (II.3.73), (DLT "yorı- , yor- ' yürümek" III.87-23, I.456-1 / ETG "yorı-, yor-, yorri-, yuorri- 'yürümek' " s. 312);

i'li şekiller

didªniŊ "dediğinin" (II.4.168), (DLT "ti-" III.231-2 / ETG "ti-, te- " s. 299 / TS "dime" II.1159);

iTdi "etti" (II.3.168), (DLT " ẹ t-" I.171-28 / ETG "it-, Æt-" s. 276 / TS "itmelü eylemek 'edecek hâle getirmek' " III.2129);

yimeyi "yemeyi" (II.1.175), (DLT "yém 'azık, yemek, taam' " I.480-17/ ETG "yi-, ye-" s. 311 / TS "yimecük 'yiyecek' " VI. 4602);

yirde "yerde" (II.4.3), (DLT " yér" I.15-4, II.68-5, III.4-16 / ETG "yir, yer" s. 311 / TS. "yir" VI.4606).

1.3.4. Ünlü Türemesi

1.3.4.1. Ön Seste Ünlü Türemesi

Ağız bölgemizde ön seste ünlü türemesi s, r, l ünsüzleri ile başlayan alıntı kelimelerde görülür.

l ünsüzü önünde türeme

ilān "leğen" (II.5.150), iĺāzımsa "lazımsa" (II.8.61), ileçberlik "rençperlik" (II.6.58), ılazdan "lazdan" (II.12.48), ölüsger "rüzgâr" (II.5.29)

r ünsüzü önünde türeme

ĭrafıḲ "refik" (II.5.182), ırāmetlik "rahmetlik" (II.9.111), ırasdıḲ "rastık" (II.9.207), ırāzı "razı" (II.3.151), ireçberlª "rençperliği" (II.3.7), örüzger "rüzgâr" (II.4.114), urfumuzda "ruhumuzda" (II.2.35), urumlar "rumlar" (II.9.82), ürüya "rüya" (II.9.125)

1.3.4.2. İç Seste Ünlü Türemesi

Genellikle alıntı ve yan yana gelmiş çift ünsüzlü kelimelerde görülür.

br arasında
ibirām "ibrahim" (II.8.26), bıravo "bravo" (II.9.87)

dr arasında
moderin "modern" (II.1.17)

sr arasında
masırafdır "masraflıdır" (II.1.212), nasıraddın "nasrettin " (II.4.152)

tr arasında

etiraflarda "etraflarda" (II.7.143), litire "litre" (II.4.148), metire "metre" (II.7.139), santurul "santral" (II.6.3), ekisdire "ekstra" (II.7.126?), ġadusdura "ç̣adastro" (II.7.126)

zr arasında
hazıreti "hazreti" (II.9.88)

ks arasında
ekisdire " ekstra" (II.7.126), lökü̇s "lüks" (II.4.130)

fy arasında
afıyonu "afyonu" (II.9.246)

my arasında
kimiyon "kimyon" (II.5.5)

cb arasında
meciburusam "mecbursam" (II.1.298)

1.3.4.3. Son Seste Ünlü Türemesi

Kelime tabanlarında son seste görülen ünlü türemeleri genellikle kişisel konuşma özelliklerinden kaynaklanmış olmalıdır.[10]

esasa "esas" (II.3.9), ġadarı "kadar" (II.3.43)

1.3.4.4. Bazı Eklerin Sonunda Ünlü Türemesi

- madan zarf-fiil eki sonunda

durmadana "durmadan" (II.2.37)

- ḳan ve - ken zarf-fiil ekleri sonunda

burday¢ana "burdayken" (II.3.142), derkene "derken" (II.6.102), geçerkene "geçerken" (II.3.67)

1.4. Ünsüzler

1.4.1. Ünsüz Çeşitleri

Balıkesir Çepni ağızlarında Türkiye Türkçesi yazı dilindeki 21 ana ünsüzden başka farklılık gösteren ünsüzler şunlardır: ġ, Φ, ¤ / ñ, ¥, Ŷ.

1.4.1. Gırtlak Ünsüzleri: Balıkesir ili ağız gruplarından daha çok Çepni ağzında görülen ünsüzlerdir. Kalın sıradan kelimelerde ortaya çıkan bu ünsüzler arka damak kalın ġ, ¢ ve h seslerine göre daha geride boğumlanırlar.

-1. ☒ **ünsüzü:** Daha çok Orta ve Doğu Anadolu ağızlarında görülen ve tonlu gırtlak patlayıcısı[11] adı verilen ġ ünsüzüdür. Kalın, arka damak ġ sesine göre daha geride boğumlanır. Alıntı veya Türkçe kelimelerde görülmekte, genellikle ön seste, seyrek olarak da iç seste ortaya çıkmaktadır.

aǵa (II.4.24), ayǵaz (II.2.20), bulǵuru (II.5.12), ǵāli (II.5.14), ǵayın (II.2.28), ǵıdā (II.4.166), ǵıl (II.1.37), ǵıramàfon (II.1.242), ǵır¤ında (II.3.39), ǵırmızı (II.2.49), ǵışlı¢ (II.5.1), ǵoloṇya (II.5.153), ǵoyun (II.11.31)

-2. **Φ ünsüzü:** Yine çoğunlukla Orta ve Doğu Anadolu Ağızlarında görülen bu ünsüz, bugünkü yaşayan bazı Türk lehçelerinde de gördüğümüz kalın ve tonsuz gırtlak ¢'sıdır. Kelimelerin ön, iç ve son seslerinde görülür.

Φadar (II.2.32), Φadın (II.2.12), Φānun (II.9.11), Φapı (II.3.37), Φarşıda (II.4.1), ΦīlesiK (II.1.48), Φışın (II.1.114), Φoṇserve (II.5.1), ΦosΦoslar (II.2.25), Φoşmuş (II.3.4), ΦıyımızdaΦı (II.3.2), aΦdarılmıyu (II.1.21), aΦıllı (II.1.153), aΦıP (II.3.21), aΦrabañ (II.1.149), arΦaya (II.1.137), baΦalım (II.3.7), baΦıra (II.5.13), portaΦaldır (II.3.39), toΦaç (II.1.56)

---

10 Bkz. Ercilasun, 1983:98.

11 Korkmaz, 1994: 58.

-3. **ḫ ünsüzü:** hırıltılı ha sesi; sızıcı, tonsuz bir gırtlak ünsüzüdür.[12] ¢ sesinin süreklileşmesiyle oluşmuştur.

a¤ıllı (II.1.168), aldı¤ (II.3.20), ar¤adaşıña (II.4.9), ba¤ (II.3.151), bıra¤ (II.1.44), do¤anmas (II.3.45), ǵır¤ında (II.3.39), ġor¤ardı¢ (II.3.67), ġullanırı¤ (II.4.22), saTdı¤ (II.3.19), so¤ulmanıñ (II.4.55), uy¤unuñ (II.1.43), yo¤ (II.1.23)

1.4.2. Diğer Ünsüzler

-1. **ñ ünsüzü:** İnce sıralı kelimlerde ön, kalın sıralı kelimlerde arka damakta ortaya çıkan, sürekli ve tonlu ñ geniz ünsüzüdür.[13] Ağız bölgemizde çoğunlukla asli olmakla birlikte ġ, ¢ ve k ünsüzlerinin tesiriyle oluşmaktadır.

a¢bınarıŊ (II.4.67), arasıŊıdı (II.4.167), dedemgiliŊ (II.9.63), deŊişme (II.3.30), iŊkilabıŊ (II.4.186), maşıŊġa (II.7.88), soŊra (II.3.86), unuŊ (II.4.195)

-2. **r̲ ünsüzü:** Titrekliği biraz daha uzun ve üzerine basılarak söylenen, sürekli, tonlu bir r ünsüzüdür.[14]

bindi¥¥ik (II.3.54), Φı¥mızı (II.3.59), misāfi¥le¥ine (II.2.30), müslümanna¥a (II.8.18), sa¥ı (II.9.137), yaza¥ı (II.8.17), yū¥¥uḲ (II.7.18), zu¥nayna (II.3.55)

1.4.2. Ünsüz Değişmeleri

1.4.2.1. Tonlulaşma

1.4.2.1.1. Ön Seste Tonlulaşma

k - > g -

Balıkesir Çepni ağızlarında Türkçe ve alıntı kelimelerdeki yazı dilinden farklı k > g tonlulaşması örnekleri şunlardır: gişiniñ "kişinin" (II.4.94), güççük "küçük" (II.1.53)

ḳ - > ġ -

Çepni ağızlarında yaygın olarak görülen bir tonlulaşmadır.

ġavırma "kavurma" (II.5.142), ġayınçı "kayınçı" (II.6.101), ġaytarıdın "kaytarırdı" (II.12.122), ġazırsıñ "kazırsın" (II.6.47), ġılallar "kılarlar" (II.7.119), ġıldırıp "kıldırıp" (II.9.132), ġırıyı¢ "kırıyoruz" (II.5.87), ġırsal "kırsal" (II.4.99)

Alıntı kelimelerde görülen örnekleri şunlardır: ġāve "kahve" (II.1.135), ġavlınna "kavliyle" (II.3.48), ġayboldu "kayboldu" (II.1.14), ġayıTlı "kayıtlı" (II.1.124), ġōfere "kuaföre" (II.5.122), ġudüsde "kudüste" (II.3.86)

ḳ - > ǵ -

Yalnız Çepni ağızlarında görülen bir tonlulaşma şeklidir. Art damak ¢ sesinin tonlulaşarak ǵ gırtlak sesine dönüşmesiyle (¢ > ǵ) oluşur. Örnekleri şunlardır:

---

12 krş. Boz, 2006:35; Gülsevin, 2002:18; Korkmaz, 1994:58; Yıldırım, 2006:105.

13 krş. Boz, 2006:37; Gülsevin, 2002:18; Korkmaz, 1994:57; Sağır, 1997:402-403; Yıldırım, 2006:108.

14 krş. Yıldırım, 2006:108.

ǵabarı “kabarır” (II.2.53), ǵafam “kafam” (II.4.122), ǵapıdanısañ “kapıdan isen” (II.1.140), ǵar “kar” (II.4.138), ǵāvi “kahve” (II.5.110), ǵaynar “kaynar” (II.6.110), ǵıl “kıl” (II.1.37), ǵır¤ında “kırkında” (II.3.39), ǵırılma “kırılma” (II.5.10), ǵız “kız” (II.3.163), ǵızlar “kızlar” (II.12.40), ǵoloṇyā “kolonya” (II.5.153), ǵurullar “kurarlar” (II.5.98)

t - > d -

Çepni ağızlarında yaygın bir tonlulaşma şeklidir. Yazı dilinden farklı t > d tonlulaşma örnekleri şunlardır:

dabanıñ “tabanın” (II.1.166), dadı “tadı” (II.1.31), da¤ısını “ takısını” (II.5.105), da¤ar “takar” (II.5.105), dara “tara” (II.1.113), daraḲ “tarak” (II.6.26), daşırsıñ “taşırsın” (II.1.312), dırnāñ “tırnağın” (II.12.35), dutar “tutar” (II.12.214), duṪġun “tutkun” (II.6.40).

Alıntı kelimelerde görülen örnekleri şunlardır: dabanca “tabanca” (II.4.186), dene “tane” (II.8.1), desdiler “testiler” (II.4.178), dülbetinen “tülbentle” (II.6.131).

p - > b -

Balıkesir Çepni ağzında Türkçe ve alıntı kelimelerdeki yazı dilinden farklı p > b tonlulaşma örnekleri şunlardır: biliç “piliç” (II.5.33), bişmiş “pişmiş” (II.5.3). Alıntı kelimelerde: bazara (II.12.113), baTlıcanı “patlıcanı” (II.11.18).

s - > z -

Yaygın olmayıp daha çok alıntı kelimelerde görülen bir tonlulaşma şeklidir.

zalatasını “salatasını” (II.5.141), zePze “sebze” (II.3.128), zopanıñ “sopanın” (II.6.18)

ç - > c -

Seyrek görülen bir tonlulaşma şekli olup tamamı alıntı kelimelerde görülür. ceyiz “çeyiz” (II.6.126), cuḲlata “çikolata” (II.5.153)

1.4.2.1.2. İç Seste Tonlulaşma

Balıkesir Çepni ağzında iç seste meydana gelen tonlulaşmalar, ön sestekiler kadar yaygın olmamakla birlikte yazı dilinden çok ileridedir.

- ḳ - > - ġ -

Kelime tabanlarında ekleşme dışında doğrudan görülen ¢ > ġ tonlulaşma örnekleri şunlardır: başġa (II.1.23), daḲġa (II.3.16), faġaT (II.1.87), muğaḲġaḲ (II.3.14) sıdġı (II.3.90).

Ekleşme sırasında meydana gelen ¢ > ġ tonlulaşmaları: çaġmamış (II.3.5), toPraġlı (II.9.175) örneklerinde görülür.

- k - > - g -

asgere (II.3.19), esgi (II.1.221), isgen (II.9.80), keşge (II.1.46)

Kelime tabanında ve ekleşme sırasında görülen yarı tonlulaşma örnekleri ise şunlardır: meKdiP (II.3.143), mercimeKler (II.1.46), beKledi (II.3.168), divriKliliymiş (II.8.5), eKmeKlenirdi (II.2.29).

- ķ - > - ǧ -

Balıkesir ağızlarından sadece Çepni ağzında görülen bir tonlulaşma şeklidir.

çalǵıcı (II.4.40), bulǵur (II.4.95), oΦǵanıñ (II.3.45)

Bu sesin görüldüğü bazı alıntı kelimelerdeki örnekler ise ġ > ǵ değişmesi sonucunda oluşmuştur. ayǵaz (II.2.20), aǵa (II.4.24).

- f - > - v -

Kelime içerisinde iki ünlü arasında ve iç seste hece sonlarında görülür.

asvalt (II.4.126), çivT (II.3.3), evsāne (II.1.248), mısdava (II.4.1), muTvaĶ (II.4.94), müsāvir (II.12.9), nives (II.3.94), nuvus (II.1.133), sever (II.5.168), tüveK (II.4.183), uvāna (II.12.72), taravı (II.6.83).

- t - > - d -

Kelime tabanı içerisinde veya ekleşme sırasında olmak üzere iki şekilde görülür. Ekleşme sırasında iki ünlü arasında kalan t ünsüzü tonlulaşarak d ünsüzüne dönüşür. Çepni ağzındaki bu örnekler çoğunlukla alıntı kelimelerde görülür: āsdos (II.5.93), fısdan (II.1.18), hırisdiyanı (II.6.34), ısdambıllı (II.5.209), iKdidara (II.5.182), meKdiP (II.3.143), mısdava (II.4.1), savaşdėpiye (II.3.159), toĶdur (II.3.98).

Ekleşme sırasında görülen t > d tonlulaşmaları ise şunlardır: annadıyım (II.3.17), çivdetellisi (II.1.291), dadı (II.1.31), ısıdıP (II.6.123), inceldeceK (II.4.111), mevlidi (II.1.210), poşede (II.2.5), udu (II.1.31), yaşadannar (II.1.280).

Yazı dilinde ek başında tonsuz t'li olarak kullanılan fakat Çepni ağızlarında tonsuz t yerine tonlu d ünsüzünün ek başında yer aldığı örnekler şunlardır:

aΦdarılmıyu (II.1.21), küçü¢dür (II.1.129), ataşda (II.2.20), Φaşdaydı (II.5.208), beKdāşi (II.10.1), aĶdaş (II.4.1), bayraĶdar (II.12.96), çıĶdım (II.6.60), çoĶdu (II.2.8)

1.4.2.2. Tonsuzlaşma

1.4.2.2.1. Ön Seste Tonsuzlaşma

ġ - > ķ - , Φ -

Çoğunlukla alıntı kelimelerde görülür.

¢astede (II.4.146), ¢ayıb§oldu (II.9.215), Φıyāben (II.9.129)

d - > t -

Alıntı kelimelerde tespit edilmiştir.

to¢dur "doktor" (II.4.72), tomatizini "domatesini" (II.5.6), türüs "dürüst" (II.9.292)

b - > p -

Alıntı ve Türkçe kelimelerde tespit edilmiştir.

pisiKlet (II.9.268), püsḲ t (II.5.14)

z - > s -

Alıntı kelimelerde görülmektedir.

satan "zaten" (II.4.157), seytin "zeytin" (II.4.163)

1.4.2.2.2. İç Seste Tonsuzlaşma

- g - > - k -

Seyrek olarak görülür.

hañki (II.4.114)

- z - > - s -

İç sesteki en yaygın tonsuzlaşma şeklidir. Çoğunlukla ünsüz benzeşmesi yolu ile oluşmuştur. arāssi "arazisi" (II.8.46), ös¢an "özkan" (II.10.50), sa¢ısını "sakızını" (II.9.246), teskere "tezkere" (II.9.140), tınasnan "tınazla" (II.5.28)

- v - > - f -

Alıntı kelimeler ile Türkçe "ovala-" fiilinde görülür. İç seslerde hece başındaki v seslerinin değişmesiyle ortaya çıkmaktadır.

ġayfe (II.3.90), öfeleriK "ovalarız" (II.5.15),

1.4.2.3. Süreklileşme

Genellikle kök ünlüsünden sonra görülür.

b > m

gimi "gibi" (II.6.28), kimi "gibi" (IV.3.108)

ç > ş

Çepni ağızlarındaki en yaygın süreklileşmelerdendir. Genellikle ekleşme sırasında görülmektedir.

aşlı¢ (II.12.15), biġadişde (II.2.31), bilinşli (II.9.86), ġaşdı (II.6.140), geşdi (II.1.36), genşleri (II.1.15), güşlü (II.9.19), ılaşladım (II.9.283), işdim (II.1.247)

ḳ > ḫ

Çepni ağızlarında karakteristik bir süreklileşme şeklidir. a¤ıllı (II.1.168), a¤ıyı (II.4.67), a¤rabası (II.4.28), alay¤anıñ (II.4.67), ar¤adaşına (II.3.9), ar¤asından (II.4.119), ba¤ım (II.6.14), ba¤ırlarnan (II.5.80), ba¤ª (II.4.30), çı¤ardı (II.4.105)

1.4.2.3.1. Sürekli Ünsüzler Arasında Gerçekleşen Değişmeler

f - > h -

hoturafını "fotoğrafını" (II.4.146), huzuli "fuzuli" (II.12.218)

v - > m -

merili "verilir"(III.10.45), mefād "vefat" (III.7.94)

- ğ - > - h -

©ahat "kâğıt" (II.9.27), ilhan "leğen" (II.5.149)

- ğ - > - n -

denişdi "değişti" (II.12.10)

- ğ - > - y -

buydaya (II.4.79), deyil (II.1.33), deymeni (II.4.160), diyer (II.3.65), eyer (II.9.153), eylenirler (II.7.22), toprayıŋ (II.9.160)

- h - > - f -

müfür "mühür" (II.2.28), nofutlar "nohutlar" (II.8.70), pādışafıŋ "padişahın" (II.9.125), urfumuzda "ruhumuzda" (II.2.35)

- h - > - y -

ġayvede (II.3.71), ibrāyim (II.10.16), miyendizi (II.2.10), sabayle˘ in (II.4.170), sāyibi (II.1.131), şāyit (II.1.310), şeyirleriŋ (II.4.168), şeyirliye (II.4.27), zeyir (II.4.188)

- s > - ş

herkeş (II.4.192)

1.4.2.4. Ünsüz Türemesi

1.4.2.4.1. Ön Seste Ünsüz Türemesi

Ön seste h ve y ünsüzlerinin türediği görülür.

h türemesi

hindi (II.4.149), hurasında (II.9.281), hurduracāñ "vurduracaksın" (II.11.44)

y türemesi

yesir "esir" (II.5.171)

1.4.2.4.2. İç Seste Ünsüz Türemesi

h türemesi

İçerisinde ayın sesi bulunan tek örnekte rastlanmıştır.

zırahat "ziraat" (II9.158)

n türemesi

pıransa (IV.3.31)

y türemesi

Alıntı ve içerisinde ayın veya hemze bulunan kelimelerde görülür. İkiz ünlünün telaffuzundaki zorluk y ünsüzünü türetmiştir.

āyįlem "ailem" (II.1.8), teysirinden "tesirinden" (II.9.265)

1.4.2.4.3. Son Seste Ünsüz Türemesi

k, K; ķ, Ķ türemesi

Tamamı zaman zarfı veya zarf-fiil sonlarında görülen bu örnekler, Eski Türkçe dönemindeki o¢ / ök kuvvetlendirme edatının kalıntısı olmalıdır.[15]

gelinciK "gelince" (II.5.115), şindiK "şimdi" (II.3.59)

m türemesi

haĺbuĶsam " hâlbuki " (II.1.158)

n türemesi

Bazı zarf ve edat sonları ile ek-fiilin görülen geçmiş zaman 3. teklik kişi çekiminde görülür. ağlardın (II.3.88), boludun (II.4.187), dillerdin "derlerdi" (II.4.194), gelirdin (II.12.3), içebilirdin (II.4.149), isdelleridin (II.9.43), oturudun (II.4.148)

bilene "bile" (II.2.2) örneğindeki türeme ise "bile" edatı sonunda görülen bir hece türemesidir. Yaygın değildir.

s, z türemeleri

Bu türeme şekli, genellikle zarf-fiil ekleri sonunda görülmektedir.

ölüncüs (II.9.69), verincis (II.9.201), yerleşincis (II.9.123)

y türemesi

Türkmen ve Çepni ağızlarında "ne" soru zamiri sonunda görülür.

ney (II.1.6)

---

15 Yıldırım, 2006:152.

1.4.2.5. İkizleşme

ç > cc / çç : güccǽ "küçüğü" (II.3.66), küççǽm "küçüğüm" (II.1.172)

l > ll : çillesi "çilesi" (II.4.99), hilleye "hileye" (II.6.97)

t > tt : itteliyverªz "iteleyiveririz" (II.7.16), zattı "zaten" (II.8.80)

y > yy : deyyiŊ (II.4.7)

z > ss, zz : yüssük (II.12.183), biĺazzıĶ (II.7.53)

1.4.2.6. Yer Değiştirme

- br - > - rb - : ġúrbeynen (II.9.257)

- kş - > - şg - : eşgiTmeyis (II.7.4)

- lv - > - vl - : havla (II.12.208)

- ml - > -lm - : melmekete (II.9.46)

- mr -> - rm - : yurmuĶlar (I.5.54)

- pl - > - lb - : cılbaĶ "çıplak" (I.3.327)

- pr - > - lp - : yalpa¢ (II.5.159)

- pr - > -rp - : torpāmızı (II.3.95)

- rh - > - hr - : tahranıyı (II.7.3)

- rv - > - vr- : kevrancılarıŊ (II.9.18)

- ry - > - yr - : ceyran (II.6.2)

- sk - > - ks - : eksiski "eskisi" (II.5.152)

1.4.2.7. Ünsüz Kaybolmaları

1.4.2.7.1. Erime

- f - erimesi : çiTliK "çiftlik" (II.9.141), sūra "sofra" (II.6.81)

- ğ - erimesi : ārırmış "ağrırmış" (II.4.172), bālamış (II.3.5), bālarını (II.1.55), dālarda (II.2.14), sādan (II.4.96), dōru (II.5.104), ōlum (II.1.22), ǺreTmennē (II.2.10), būday (II.3.9), ūraş (II.1.116), ūrayamassıŊ (II.12.174)

-h- erimesi : āmaTlı (II.4.34), bāça (II.11.33), bāşışı (II.7.54), ¢āvaltı (II.9.262), ©āyayı (II.6.77), mǽteşliK (II.12.16)

- k - erimesi : itisaTcıdır "iktisatçıdır" (II.1.154)

- l - erimesi : ġa¢anı (II.3.96), ¢a¢dı (II.9.194), māzemesini (II.8.61), beki (II.12.8)

- m - erimesi : bizikilē (II.6.100)

- n - erimesi : ġarafil (II.5.155), dülbetinen (II.6.131), geşlerimiz (II.7.97), işāT (II.7.153), sōradan (II.10.6), tǽleller "tünlerler" (II.5.115)

- r – erimesi : bayramlādan (II.1.214), orlādanımış (II.4.49), vāsa (II.1.59), girisiŊ (II.4.155), ġabarıdı (II.4.161), savırıdıĶ (II.3.11), şaşırısıŊ (II.1.16), bilisiŊ (II.4.1), geliler (II.3.47)

- v - erimesi : yömiye (II.12.104), tǼbe (II.9.98)

- y - erimesi : ġāri (II.12.1), sülüman (II.1.74), ġomācaŊ (II.11.45), bǼle (II.1.184)

1.4.2.7.2. Büzülme

g, ġ, ğ büzülmesi : bǼn "bugün" (II.1.246), ābeyim "ağabeyim" (II.3.23), annatacām "anlatacağım", çīrmaĶ "çığırmak" (II.3.69), āsdos "ağustos" (II.5.93), ilān "leğen" (II.5.150), ēr "eğer" (II.4.41), yēnim "yeğenim" (II.7.151)

h büzülmesi : māllede "mahallede" (II.6.22), rātımıza (II.1.120), bās "bahis" (II.1.215), ibirām (II.8.26), müsēb "müsahip" (II.9.187)

m büzülmesi : zān (II.3.130)

r büzülmesi : çocuĶlāŊ (II.1.136)

v büzülmesi : ġām "kavim" (II.9.181)

y büzülmesi : darāç Ŋ "tarayacaksın" (II.11.44), olmācaȼ (II.3.23), şiȼātçı (II.3.44), bilmēnner (II.3.59), kesmēne (II.5.144)

1.4.2.7.3. Yutulma

d ve t yutulması : zabed[a] "zaptediyor" (II.1.283), ġúnüz "gündüz" (II.9.31)

h yutulması : ferat "ferhat" (II.10.132), heralda "herhâlde" (II.1.302), tārana (II.4.95), akisara "akhisara" (II.4.10), mēşur "meşhur" (II.6.143), cumuriyeti (II.3.75)

r yutulması : baȼaçlara "bakraçlara" (II.4.150), sōnaȼınnar "sonrakiler" (II.1.104), ġayı "gayrı" (II.7.69)

1.4.2.8. Diğer Ünsüz Değişmeleri: Çepni ağızlarında tespit edilen diğer ünsüz değişmeleri olarak bazı damak ünsüzleri arasındaki değişmeler tespit edilmiştir.

g > ġ değişimi

Daha önce ön damakta boğumlanan g ünsüzünün arka damağa geçerek ġ ünsüzüne dönüşmesidir. İnce sıradan kalın sıraya doğru görülen bu değişme, ünsüzle birlikte hece oluşturan ince ünlüleri de kalınlaştırmaktadır.

ġóce (II.12.72), ġóç (II.10.19), ġóġcesuda (II.6.114), ġóġ¢óy (II.9.111), ġómlē (II.9.266), ġónderillerimiş (II.9.38), ġóñlümden (II.3,139), ġór (II.3.92), buġún (II.10.108), ġúbre (II.4.140), ġúccuĶ (II.4.147), ġúdemem (II.3.137).

k > ķ değişimi

Daha önce ön damakta boğumlanan k ünsüzünün arka damağa geçerek ¢ ünsüzüne dönüşmesidir.

¢ókeninde (II.4.30), ¢ópē (II.4.73), ¢ótü (II.10.97), ¢óy (II.8.1), ¢óyde (II.3.103), ¢úçcücüK (II.2.19), ¢úF (II.4.85), ¢úpe (II.5.35), ¢úrek (II.4.127), ö¢úzünen (II.4.105), sürġú (II.4.89), tür¢úyü (II.4.40).

1.4.2.9. Ünsüz Benzeşmeleri

1.4.2.9.1. Kelime Tabanlarında Ünsüz – Ünsüz Benzeşmesi

-1. **İlerleyici Benzeşme**

k - r > K – g : teKger "tekrar" (II.5.35)

l - y > l – l : balle "balya" (II.4.120), fasılla "fasülye" (II.3.112), millon (II.4.94), sandelle "sandalye" (II.12.12)

p - n > T – m : çeTmi "çetmi<çepmi<çepni"(I.3.62)

r - n > r – r : dırraΦ "tırnak" (II.12.130),

ş - s > ş – ş : nişeşte "nişasta" (II.7.101)

ş - y > ş – ş : eşşā "eşya" (II.11.23)

-2. **Gerileyici Benzeşme**

n - b > m – b : ġamber "kanber" (II.1.129), gelimbi "gelinbi" (II.4.5), ombaşı (II.6.11), ombir "onbir" (II.1.105)

n – ġ, n - g > ñ - ġ, ñ – g : iñgilabından "inkılabından" (II.1.67), iñgiliz (II.8.4), mañgene "mengene" (II.9.248), zeñgini (II.1.125)

n - ķ, n - k > ñ - ķ, ñ – k : añ¢aradan "ankaradan" (II.1.71), çüñKü "çünkü" (II.4.165)

r - l > l – l : tekellekli "tekellekli" (II.6.43)

t - c > ç - c : çencereniṇ (II.7.27)

1.4.2.9.2. Ekleşme Sırasında Ünsüz – Ünsüz Benzeşmesi

-1. **İlerleyici Benzeşme:**

n - l > n - n

lAr : bulunannar (II.1.273), bunnar (II.1.36), fısdannar (II.1.18), ġadınnarıñ (II.1.10), günner (II.1.47),

içindekinner (II.3.65), iṇsannarımıs (II.1.4), nişannallādı (II.3.118)

-la - > -na - : annamadım (II.12.3), nışannandı (II.12.40), ünnediñ (II.4.7),

-lı >-nı : deliġannı (II.6.86), osmannı (II.9.183), ünnü (II.1.74), yılannı (II.1.39),

l I⁴K > n I⁴K : küskünnük (II.7.35)

l - r > l – l

olala¢ (II.2.5)

z - l > z – z

demezzer (II.12.76), yoΦsuzzuĶdan (II.12.2)

-2. **Gerileyici Benzeşme**

- ln - > - nn -

benimine (II.3.160), bezine (II.2.22), biçernen (II.2.3), çadırlarınan (II.5.180), develernen (II.5.178), ġolayınan (II.3.80), zuΨnayna (II.3.55)

l - s > s - s

dēsse (II.9.230), dikessiñ (II.9.270), ġassıñ (II.6.105), gesse (II.1.3), ossuñ (II.1.15), össem (II.3.163), yossuñ (II.7.47)

n - ķ, n - k > ñ - ķ, ñ - k

bugüñkünü (II.1.216), demiñki (II.3.126)

r - l > l - l

Çepni ağzında karakteristik olarak görülen benzeşme türüdür.

bullardan (II.1.285), dādıllar (II.3.40), dellerdi (II.3.61), diller (II.1.21), getirilleridin (II.5.134), gideller (II.12.10), isdelleridin (II.9.146), keseller (II.3.47)

1.4.2.10. Eski Şekillerin (Tarihî) Korunduğu Örnekler

Bu bölümünde Türkiye Türkçesi yazı dilinde korunamayan örneklere yer verilmiştir.

b'li şekiller

barma¢ "parmak" (II.6.88), (TS "barma¤, barmak" I.402)

k'li şekiller

keri "geri, arka, sonra" (II.5.4), (ETG "kirü" s.281 / DLT "kirü" III.65-2, 245-16, 246-1);

kimi "gibi" (II.3.108), kibi "gibi, misal" (II.5.152); (DLT "kibi" I.483-22, III.23-22, 61-20 /ETG."kib" s.281);

kölgeye "gölgeye" (II.6.106), (DLT "kölige, kölik" I.448-11, III.174-9, I.409-2 / ETG "köligÆ" s.283)

ñ'li şekiller

biŊ "bin" (II.1.83), (DLT "minğ" I.243-12, III.14.1 / ETS "biñ, bıñ, miñ" s.268 / TS "biñ kez biñ" s. 583);

göŊlünden "gönlünden" (II.1.99), (DLT "könğül" I.152-22, II.238-9, III.137-21 / ETG "köñül" s. 283 / TS "göñlü" III.1760);

öŊlük "önlük" (II.1.11), (DLT "önğ" I.40-24 / ETG "öñ" s.290 / TS "öñ" V.3087);

soŊra "sonra" (II.1.74), (DLT "sonğ" III.357-23 / ETG "soñ 'sonra, son' "s. 294 / TS "soñca" V.3507);

yalıŊız "yalnız" (II.2.7), (DLT "yalnğuz" I.333-23 / ETG "yalañuz" s.308 / TS "yaluñuz, yalañuz" VI.4230

2. Şekil Bilgisi

Şekil bilgisi bölümünde Çepni ağzının, Balıkesir ili ağızları içerisinde Manav, Yörük ve Türkmen ağızlarına göre en belirgin farklılıklarının görüldüğü şimdiki ve gelecek zaman çekimleri üzerinde durulmuştur.

2.1. Şimdiki Zaman Çekimi:

-1. **Teklik Birinci Kişi: Şahıs eki: -m**

-(I)y(I)m: açıyım (II.7.105), ġırıyım (II.7.26), veriyim (II.9.230).

Olumsuz çekimi: **-m(I)y(I)m:** annamıyım (II.1.288)

-(U)y(U)m: üzülüyüm (II.1.5), söylüyüm (II.3.143), soruyum (II.5.173), özlüyum (II.1.214), yatıyum (II.1.143). Olumsuz çekimi: **-m(U)y(U)m:** görmüyum (II.1.201)

-īm: Çepni ağzının karakteristik şimdiki zaman eklerindendir.

ba¢ᵃm (II.3.71), beKlᵃm (II.8.34), bilᵃm (II.1.200), çalışᵃm (II.8.29), dilimlᵃm (II.7.108), dᵃm (II.1.137), elᵃm (II.6.13), ġatᵃm (II.7.14). Olumsuz çekimi: **-mīm:** isdemᵃm (II.3.104), bilmᵃm (II.1.136).

-2. **Teklik İkinci Kişi:** Şahıs eki : -ñ, -sUñ, -sUn:

-(I)y(I)ñ : alıyıŊ (II.8.83), yapıyıŊ (II.12.99)

-(I⁴)y(U)ñ : ba¤ıyuŊ (II.6.25), duruyuŊ (II.1.198), oΦuyuŊ (II.6.70), ünnüyuŊ (I.1.132)

-(I⁴)y(U)sUñ: ba¤ıyusuŊ (II.6.24)

-(I⁴)y(U)sUn : gidiyusun (II.12.104)

-ĩñ: alᵃŊ (II.12.61), arᵃŊ (II.4.79), bilᵃŊ (II.9.11), dᵃŊ (II.10.149), ġalᵃŊ (II.4.119), gezᵃŊ (II.8.57), isdᵃŊ (II.9.199). Olumsuz çekimi: **-mĩsĩñ:** ünnemᵃsiŊ (II.4.9).

-3. **Teklik Üçüncü Kişi :** Şahıs eki: Ø

-(I)y(I): dayanıyı (II.7.54), diyı (II.12.57), gidiyı (II.1.163), ¢alıyı (II.9.52), yazıyı (II.8.44), geliyı (II.12.52), evleniyi (II.9.56)

-(U)y(U): döküyü (II.3.100)

-(I)y: annatdırıy (II.9.7), toplanıy (II.7.70)

-(U)y: soruy (II.9.29), ölüy (II.9.66)

-ĩ: atᵃ (II.8.25), bişᵃ (II.7.17), dᵃ (II.3.34), geçᵃ (II.1.25), gelᵃ (II.1.296), gidᵃ (II.1.206), ġabarᵃ (II.2.44), geçinᵃ (II.8.45), gidᵃ (II.3.125), gösderᵃ (II.8.40), kesilᵃ (II.1.218), olᵃ (II.2.2), ötᵃ (II.1.107), yaşᵃ (II.3.85), yazᵃ (II.8.37)

-4. **Çokluk Birinci Kişi:** Şahıs eki: **-Φ, ḳ, Ḳ, -k, -s, -z, -S**

- (ı)yıΦ, - (ı)yıḳ, - (ı)yıḲ: yapıyıΦ (II.3.127), hazırliyıΦ (II.2.50), toPlanıyıḲ (II.7.71), yapıyıḲ (II.2.45)

- (i)yik: getiriyik (II.5.87),

- (u)yuḲ: yūruyuḲ (II.5.88),

- (ü)yük: döküyük (II.2.53)

- ĩk, - ĩK: yapᵃk (II.3.106), kesᵃk (II.3.106), ba¢ᵃk (II.7.24), dᵃk (II.3.124), çı¢arᵃK (II.7.12), eridᵃK (II.5.147), indirᵃK (II.8.29), serᵃK (II.7.12)

- ĩs, -ĩz, - ĩS: ġatᵃs (II.7.11), alᵃz (II.7.12), gidᵃS (II.9.26)

- (I⁴)y(I⁴)s: ba¢ıyus (II.1.120), varıyıs (II.9.38)

- (I⁴)yoruz: gidiyoruz (II.10.103), yapıyoruz (II.2.15),

-5. **Çokluk İkinci Kişi:** Şahıs eki: -s, -z

-(I⁴)yñ I⁴z: yapıyŊız (II.3.103)

- ĩñıs: araşdırĩŊıs (II.10.18)

- ĩñiz: dᵃŊiz (II.8.89), gidᵃŊiz (II.9.25), yapᵃŊiz (II.4.31)

-6. **Çokluk Üçüncü Kişi:** Şahıs eki: -lA(r), - lĀ

-(I⁴)yulA(r): alıyular (II.6.68), çalışıyular (II.6.53), diyular (II.5.163), gidiyula (II.3.7), oluyular (II.6.75). Olumsuz şekli: **-mI⁴yulAr:** çalışmıyular (II.6.53)

-(I⁴)ylA(r): alıylar (II.3.132), ba¢ıylar (II.9.128), barışıylar (II.7.35), çārıylar (II.4.19), buluylar (II.9.30), durduruylar (II.10.138), ölüyler (II.9.5), öldürüyler (II.4.74)

-ī̃ler: getirᵃler (II.9.45), inᵃler (II.9.8), köklᵃler (II.7.129), söylᵃler (II.7.117), ta¢ᵃler (II.8.16), verᵃler (II.6.55), dᵃler (II.8.16). Olumsuz şekli: **-mī̃ler:** bilmᵃler (II.8.39)

-ī̃lĀ: atᵃlā (II.3.58), gelᵃlē (II.9.39)

2.2. Gelecek Zaman:

Gelecek zaman eki olarak - aca¢, ecek ve –ıcı, -ici ekleri kullanılır.

-1. **Teklik Birinci Kişi:** Şahıs eki: -m

-IcIm: alıcım (II.1.263)

-(I⁴)cĀm, -(I⁴)cAm: alıcām (II.6.64), gidicem (II.1.176)

Olumsuz şekli: **- mIyAcĀm:** o¢umıyacām (II.3.156)

-AcĀm, -AcAm: alacām (II.4.196), annatacām (II.9.2), danışacām (II.6.153), erişecēm (II.8.31), o¢uyacām (II.3.161), verecēm (II.9.140), gelecem (II.12.25), kesecem (II.3.36). Olumsuz şekli: **-mĀcĀm:** söylemēcem (II.1.216)

-2. **Teklik İkinci Kişi :** Şahıs eki: -Ŋ, -sIŊ

-(A)cAñ: ba¢acaŊ (II.11.46), barınacaŊ(II.8.57), bileceŊ (II.4.42), dēceŊ (II.8.66), ġonuşacaŊ(II.3.17), olacaŊ (II.9.64), vereceŊ (II.11.44)

-AcĪñ: alacīŊ (II.1.309), çalışacīŊ (II.12.55), duracīŊ (II.3.150), ġazanacīŊ (II.1.175), gelecᵃŊ (II.1.309), gidecᵃŊ (II.1.174), isdēcᵃŊ (II.12.164), izlēcᵃŊ (II.1.15), o¢uyacᵃŊ (II.3.161), sulācīŊ (II.5.104), verecᵃŊ (II.9.2)

-3. **Teklik Üçüncü Kişi :** Şahıs eki: Ø

-acaĶ, -eceK: cannanacaĶ (II.9.162), ġaynadacaĶ (II.3.110), ġonuşacaĶ (II.1.297), inceldeceK (II.4.110), yineceK (II.9.210)

-4. **Çokluk Birinci Kişi** Şahıs eki: -s, -Ķ, -K, -¢, -k

-(A)cĪs: alacīs (II.9.246), yēcᵃs (II.9.226)

-AcĀs: Çepni tutacās (II.10.119)

-acıyıĶ, - eciyiK, -acayıĶ, -eceyiK: Çepni ağzının karakteristik gelecek zaman şeklidir. Diğer örneklerde ise bu şeklin büzülmeye uğramış biçimleri kullanılmaktadır.

olacıyıĶ (II.9.187), olacayıĶ (II.9.187)

-acīȼ, -ecīk, -ecīK, -acīĶ,: çevirecᵃk (II.3.79), deşecᵃK (II.8.28), getirecᵃK (II.1.213), kesecᵃK (II.3.131), soğudacīĶ (II.3.130), torbalàyacīĶ (II.3.132), yanacīĶ (II.4.135)

-(i)cīK, -(ı)cīĶ: Bu örneklerde de zaman ekini ön ünlüsünde daralma görülmektedir. evericᵃK (II.3.49), vercᵃK (II.9.50)

-5. **Çokluk İkinci Kişi**: Şahıs eki: -ŊIs

-AcĪn̄Is: verecᵃŊis (II.3.53)

-6. **Çokluk Üçüncü Kişi**: Şahıs eki: -lAr

-eceKler, - acaĶlar: vereceKler (II.6.65), yapacaĶlar (II.7.153)

KAYNAKLAR

Atalay, Besim ; "*Divanü Lûgat-it-Türk Dizini "Endeks*", 4. Baskı, TDK Yay., Ankara 1999.

Banguoğlu, Tahsin; "*Türkçenin Grameri*" TDK Yay., Ankara 2004.

Boz, Erdoğan; "*Afyonkarahisar Merkez Ağzı Dil Özellikleri-Metinler-Sözlük*", Gazi Kitabevi, Ankara 2006.

Ercilasun, Ahmet Bican; " *Kars İli Ağızları (Ses Bilgisi*)" Gazi Üniv. Yay., Ankara 1983.

Gabain, A. Von; "*Eski Türkçenin Grameri,* Çev. Mehmet Akalın", TDK Yay., Ankara 1995.

Gülensoy, Tuncer; " *Kütahya ve Yöresi Ağızları*", TDK Yay., Ankara 1988.

Gülsevin, Gürer; "*Uşak İli Ağızları Dil Özellikleri-Metinler-Sözlük*", TDK Yay., Ankara, 2002.

Karahan, Leylâ; " *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*", TDK Yay., Ankara 1996.

Korkmaz, Zeynep; "*Batı Anadolu Ağızlarında Asli Vokal Uzunlukları*" TDAY (Belleten 1953) Ankara 1995, s. 197-203.

Korkmaz, Zeynep; "*Eski Anadolu Türkçesinde Asli Ünlü (Vokal) Uzunlukları*" Türk Dili Üzerine Araştırmalar, C.1, Ankara 1995, s. 443-458.

Korkmaz, Zeynep; "*Gramer Terimleri Sözlüğü*" TDK Yay., Ankara 2003.

Korkmaz, Zeynep; "*Güney-Batı Anadolu Ağızları Ses Bilgisi (Fonetik)*", TDK Yay., Ankara 1994.

Ligeti, Lajos; "*Türkçe'de Uzun Vokaller*", Türkiyat Mecmuası, C. VII-VIII, İstanbul 1942, s. 82-84.

Sağır, Mukim; "*Anadolu Ağızlarında Ünsüzler*", TDAY, (Belleten 1995), TDK Yay., Ankara 1997, s. 393-394.

Tarama Sözlüğü , TDK Yay., Ankara 1996.

Tekin, Talat; "*Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*", Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık, Ankara 1995.

Tuna, Osman Nedim; "*Köktürk Yazılı Belgelerinde ve Uygurca'da Uzun Vokaller*" TDAY 1960, TDK Yay., Ankara 1988,s. 213-282.

Yıldırım, Faruk; "*Adana ve Osmaniye İlleri Ağızları I (Giriş-İnceleme)*", TDK Yay., Ankara 2006.

DOĞU GRUBU AĞIZLARINDA ÜNLÜ UYUMLARININ BOZULMASI

Fatih ÖZEK*

Bu çalışma Prof. Dr. Leylâ Karahan'ın *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*[1] adlı eserinde sınırlarını çizdiği Doğu Grubu ağız bölgesini kapsamaktadır.[2]

Ünlü uyumsuzluklarının birçok sebebi bulunmaktadır. Bu sebeplerden bir kısmı dilin iç yapısı dediğimiz fonetik/morfolojik olarak açıklayabileceğimiz sebeplerden, bir kısmı da dilin dış yapısı dediğimiz fonetik/morfolojik izahlardan uzak ve o dili konuşan toplumun tarihine, sosyo-kültürel yapısına bağlı olarak oluşmuş sebeplerdir. Bu bakımından Doğu Grubu ağızlarındaki ünlü uyumsuzlukları açıklanırken dilin dış yapısından kaynaklanan ünlü uyumsuzluklarını "İmladan kaynaklanan uyum bozuklukları", dilin iç yapısından kaynaklanan uyum bozukluklarını "Belirli fonetik hadiselerden kaynaklanan uyum bozuklukları"; belirli bir düzensizlik arz eden uyum bozukluklarını da "Düzensiz ünlü uyumsuzlukları" başlıkları altında değerlendirdik.

Doğu Grubu ağızlarında görülen ünlü uyumsuzluklarını gösterirken yazı diliyle ortak olarak uyumsuzluklara sebep olan yapılar (+ki, +gil vb) gösterilmemiştir.

Tespit ettiğimiz ünlü uyumsuzluklarının tamamının Doğu Grubu ağızları için genel bir temayül olmadığı açıktır. Hatta aynı yerleşim birimi içinde dahi bir kelimenin veya bir ekin ünlü uyumlarına giren veya girmeyen şekillerini de görmek mümkün olabilir. Bu bakımdan yaptığımız çalışmada ünlü uyumsuzlarına sebep olan kelimeler veya ekler kendi içinde değerlendirilmiştir.

1. İmladan kaynaklanan uyum bozuklukları

Doğu Grubu ağızlarını diğer bölge ağızlarından ayıran karakteristik bir özellik olan kelimelerin ve aşağıda göstereceğimiz bazı eklerin sonunda bulunan /ı/,/u/,/ü/ seslerinin tek şekilli olarak /i/ ile karşılanmasının fonetik bir sebeple açıklanamayacağı daha önce birçok araştırmacı tarafından ifade edilmiştir.[3] Bahse konu olan

---

* Araç. Gör., Fırat Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fak., Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ELAZIĞ

1 Leylâ Karahan, Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması, TDK Yay., Ankara 1996

2 Leylâ Karahan'ın dört alt gruba ayırmış olduğu ağızlar şunlardır: Ağrı, Artvin Merkez, Şavşat (Artvin), Ardanuç (Artvin), Yusufeli (Artvin), Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Erzincan, Erzurum, Gümüşhane, Hakkâri, Kars, Mardin, Muş, Siirt, Tunceli, Urfa (Birecik ve Halfeti hariç), Van ağızları.

3 Bkz. Leylâ Karahan, Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması, TDK Yay., Ankara 1996, s. 12, Ahmet

bu kelime kök veya gövdelerin ve eklerin Osmanlı Türkçesi imlası ile alakalı olarak uyum bozukluklarına sebep olduğunu düşünmekteyiz. Osmanlı Türkçesi imlasında ی harfinin /ı/,/i/ sesini karşılaması, bununla beraber /o/,/ö/,/u/,/ü/ seslerinin ـ harfiyle karşılanması zaman içinde imlada ی harfiyle yazılmış seslerin sürekli ince-dar /i/ sesiyle telaffuz edilmesine sebep olmuştur diyebiliriz. Osmanlı Türkçesi imlasında sürekli ـ harfiyle gösterilen kullanımların bugün Doğu Grubu ağızlarında ünlü uyumsuzluklarına sebep olan kelimelerle ve eklerle tamamen paralellik göstermesi bu düşüncemizi kuvvetlendirmektedir. Bu kullanımlar neticede kalın ünlülü kelimelerden sonra kalınlık-incelik uyumunu, yuvarlak ünlülü kelimelerden sonra da düzlük-yuvarlaklık uyumunu bozmaktadır:

1.1. Kelimelerde

Osmanlı Türkçesi imlasında kelime sonundaki bazı /u/ ve /ü/'ler klişeleşmiş olarak ـ ile yazılırlar.[4] (ـــــ kuru, ـــــ kuzu, ـــــ köprü, ـــــ koyu). Doğu Grubu ağızlarında da genel olarak kelime sonundaki /u/ ve /ü/ sesleriyle, bazı kelime sonlarındaki /ı/ sesleri /i/ olarak telaffuz edilmektedir.

bori<boru (Artv./Ardanuç, AYA s.6), doli<dolu (Artv./Ardanuç, AYA s.6), süri<sürü (Diy., DA XXVI/29), kari<karı (Urfa, UMA 27/75), ḳonşi<komşu (Urfa, UMA 6/85), , alti<altı (Diy., DA IV/68), uyḥi<uyku (Bit./Adilcevaz, VGKHA 7/53), ḳoyi<koyu (Bit./Ahlat, VGKHA 24/81), çarşi<çarşı (Bing./Ortaköy, BMKA 2/2), goca gari<koca karı (Kars, AİAT s.147), kuri<kuru (Artv./Ardanuç, AYA s.6), baci<bacı (Bing./Yazgülü, BMKA 2/2), ayakkabi<ayakkabı (Diy., DA VI/32), ḳarşi<karşı (Tunc./Hozat, ÇPHYA XVI-1), ayri<ayrı (Tunc./Pertek, ÇPHYA XVII-16), dayi<dayı (Diy./Çermik, ÇÇYA 8/13), gapi<kapı (Gümş./Torul, TKYA 2/61), kadi<kadı (Gümş./Torul, TKYA 21/13)

1.2. Eklerde

1.2.1. +li (>+di/+ni) ekinde

Osmanlı Türkçesi imlasında +lı/+li/+lu/+lü eki ـ şeklinde yazılır.(ـــــ sözlü, ـــــ tozlu, ـــــــ Bursalı) Doğu Grubu ağızlarındaki genel kullanımda aşağıdaki örneklerde görüldüğü gibi genellikle tek şekillidir.(+li)

turli<türlü (Bing./Yazgülü, BMKA 2/A-184), tozli<tozlu (Artv./Ardanuç, AYA s.30), otli<otlu (Diy., DA XLIII/36), suli<sulu (Er./Şenkaya/Bardız, EA 03 063 01), kövlí<köylü (Urfa, UMA 1/50), kanni<kanlı (Bit./Adilcevaz, VGKHA 10/1), dumanlí<dumanlı (Muş/Güzeltepe, MA 21/31), yağli<yağlı (Erz./Kemaliye/Başpınar, ErzA 1 14 50), ahlatdi<ahlatlı (Bit./Adilcevaz, VGKHA 1/78), hamurli<hamurlu (Ağrı /Patnos, AAS, s.12), bahali<pahalı (Diy./Çermik, ÇÇYA 10/58), diyarbakırli<Diyarbakırlı (Tunc./Pertek, ÇPHYA I-30),

Buran Keban, Baskil, Ağın Yöresi Ağızları, TDK Yay., Ankara 1997, s.32

4 Faruk K. Timurtaş, Osmanlı Türkçesine Giriş, Alfa Yay., İstanbul 1999, s.119

Trabzonli<Trabzonlu (Gümş./Torul, TKYA 14/42), yumurtali<yumurtalı (Gümş./Torul, TKYA 7/31), bayburtli<Bayburtlu (Gümş./Kelkit, TKYA 32/13)

1.2.2.+ci ekinde

Umumiyetle meslek ve iş ismi yapan +çı, +çi; +cı, +ci; +çu, +çü; +cu, +cü Osmanlı Türkçesi imlasında ˘˘ şeklinde yazılır. (˘˘˘˘˘ sütçü, ˘˘˘˘˘˘˘˘ yoğurtçu, ˘˘˘˘˘˘ kitapçı)[5] +CI isim yapım eki de Doğu Grubu Ağızlarında tonlu/tonsuz ve ince-dar olarak genellikle tek şekilli kullanılmaktadır:

kürkçi<kürkçü (Er./Şenkaya, EA 03 56 01), yolci<yolcu (Bit./Adilcevaz, VGKHA 1/291), topçi<topçu (Elz./Keban/Beydeğirmeni, KBAYA 22/14), hemamçi<hamamcı (Bing./Yazgülü, BMKA 2/B-62), davulçi<davulcu (Diy., DA XL/12), toḫumci<tohumcu (Van/Erciş, VGKHA 19/21), suci<sucu (Artv./Ardanuç, AYA s.31), ḳatırci<katırcı (Diy./Çermik, ÇÇYA 10/32), parsaci<parsacı (Tunc./Pertek, XLIII-49)

1.2.3.+(y)i (Belirtme) ekinde

Yeni yazıda, ismin sesli veya sessizle bitmesine ve taşıdığı seslinin yuvarlak veya düz oluşuna göre +ı, +i, +u,+ü,+(y)ı, +(y)i, +(y)u, +(y)ü şeklinde yazılan akkuzatif eki, eski yazıda sessizle biten isimlere sadece ˘ , sesliyle bitenlere ˘˘ getirilmek suretiyle yazılır.[6] +(y)I akkuzatif eki Doğu Grubu ağızlarında istisnalar hariç tek şekilli (+(y)i) olarak kullanılmaktadır:

gazani<kazanı (Er./Aşkale/Demirkıran, EA 10 17 36), sabını<sabunu (Kars, AİAT s.148), ati<atı (Ağrı, AİAT s.108), agaci<ağacı (Diy., DA III/116), ekmegí<ekmeği (Elz./Keban/Sağdıçlar, KBAYA, 11/13), ḳapī<kapıyı (Urfa, UMA 33/55), mali>malı (Bit./Adilcevaz, VGKHA 1/57), uni<unu (Erz./İliç/B. Armutlu, ErzA 2 15 1), suyi<suyu (Muş/Çörlü, MA 1/40), ġuşi<kuşu (Kars, AAS, s.13), çalduzi<çuzaldızı (Tunc./Hozat, ÇPHYA IX-5), ayrani<ayranı (Tunc./Hozat, ÇPHYA XV-56), bırlarını<buralarını (Diy./Çermik, ÇÇYA 7/17), cocugi<çocuğu (Gümş./Torul, TKYA 3/34), görüşi<görüşü (Gümş./Torul, TKYA 20/2)

1.3.4.+(s)i (III. tekil şahıs iyelik) ekinde

Osmanlı Türkçesi imlasında üçüncü şahıs iyelik eki, ünsüzlerden sonra ˘ (+ı, +i, +u,+ü); ünlülerden sonra ˘˘ (+sı, +si, +su,+sü) şeklinde yazılır. Doğu Grubu ağızlarında III. tekil şahıs iyelik ekinin ince-dar ünlülü kullanımı yaygındır.

ḳafasi<kafası (Van/Erciş, VGKHA 13/51), anasi<anası (Bit./Adilcevaz, VGKHA 1/129), oduni<odunu (Artv./Ardanuç, AYA s.37), anasi<anası (Erz./Kemaliye/Çaldere, ErzA 1 19 5), sözi<sözü (Urfa, MA 3/155), boyi<boyu (Van/Erciş, VGKHA 13/87), kızi<kızı (Ağrı, AAS, s.12), oğli<oğlu (Tunc./Pertek, ÇPHYA

---

5 Faruk K. Timurtaş, age, s.115

6 Faruk K. Timurtaş, age, s.112

I-12), ḳızi<kızı (Tunc./Pertek, ÇPHYA I-13), adi<adı (Diy./Çermik, ÇÇYA 1/19), acısi<acısı (Gümş./Torul, TKYA 10/91), oti<otu (Gümş./Torul, TKYA 14/42)

1.2.5.+larI (+nari) (III. çoğul şahıs iyelik) ekinde

Ek Osmanlı Türkçesi imlasında ˘˘˘ şeklinde yazılır. Doğu Grubu ağızlarında da gerileyici benzeşme ile oluşmuş +nari şekliyle beraber genellikle +lari şekliyle kullanılmaktadır.

sahaplari<sahipleri (Van/Erciş, VGKHA 14/117), oralari<oraları (Bit./Adilcevaz, VGKHA 1/3), evları<evleri (KBAYA, s.62), çiçeklari<çiçekleri (KBAYA, s.62), bahçalari<bahçeleri (Artv./Ardanuç, AYA s.37), gelinnari<gelinleri (Artv./Ardanuç, AYA s.37), cannari<canları (Erz./İliç/Boyalık, ErzA 2 4 7), oġullari<oğulları (Diy./Çermik, ÇÇYA 2/7), çocuḫlari<çocukları (Diy./Çermik, ÇÇYA 2/18), sıralari<sıraları (Gümş./Torul, TKYA 1/2)

1.2.6.-mI (Soru) ekinde

Soru eki –mı/-mi/-mu/-mü Osmanlı Türkçesi imlasında tek şekilli olarak ˘˘ şeklinde yazılır. Doğu Grubu ağızlarının genelinde soru eki olan –mI tek şekilli olarak – mi şeklindedir.

gavuram mi?<kavurayım mı? (Bit./Adilcevaz, VGKHA 1/42), gün mi?< Gün mü? (Elz./Keban, KBAYA, 1/6), aldız mi?<aldınız mı? (Artv./Ardanuç, AYA s.37), ohudun mi?<okudun mu? (Artv./Ardanuç, AYA s.37), yoḫdır mi?<yok mudur? (Bing./Ortaköy, BMKA 3/A-63), çocuġumu mi?<çocuğumu mu? (Diy., DA VIII/20), almazlar mi?<almazlar mı? (Tunc./Pertek, ÇPHYA IV-68),

1.2.7.-dI (görülen geçmiş zaman) ekinde

Görülen geçmiş zaman eki –dı/-di/-du/-dü; -tı/-ti/-tu/-tü de Osmanlı Türkçesi imlasında tek şekilli olarak ˘˘ şeklinde yazılır. Buna paralel olarak ek Doğu Grubu ağızlarında ince-dar ünlülü -di şekliyle kullanılmaktadır.

annadi<anladı (Bit./Adilcevaz, VGKHA 1/99), oldi<oldu (Elz./Ağın, KBAYA 50/13), yapti<yaptın (Urfa, UMA 4/30), yapdi<yaptı (Bing./Direkli, BMKA 11/C-3), oldi<oldu (Muş/Çörlü, MA 1/11), oḫurdi<okurdu (Diy., DA XXIII/16), başladi<başladı (Erz./Kemaliye, ErzA 1 1 26), gurtaldi<kurtuldu (Er./İspir/Cevizlidere, EA 05 067 03), olaydi<olaydı (Ağrı, AİAT s.108), sordi<sordu (Kars, AİAT s.147), yaḫardi<yakardı (Tunc./Pertek, ÇPHYA XII-58), sordi<sordu (Tunc./Hozat, ÇPHYA XV-3),

2. Belirli ses bilgisi olaylarından kaynaklanan uyum bozuklukları

2.1. Ünsüzlerin ünlüler üzerindeki inceltici etkisinden kaynaklanan uyum bozuklukları

Bilindiği gibi, /y/,/ş/,/ç/ ünsüzlerinin kendisinden önce veya sonra gelen ünlüler üzerinde incelticisi etkisi vardır. Bu ünsüzlerin etkisiyle ortaya çıkmış ünlü uyumsuzluklarını şu şekilde göstermemiz mümkündür:

2.1.1. y ünsüzünün inceltici etkiyle

Doğu Grubu ağızlarında /y/ ünsüzünün inceltici etkisini olumsuzluk ekinde görmekteyiz.

2.1.1.1. Olumsuzluk ekinde

Ek ünlüsü /y/ ünsüzüne bağlı olarak ince ünlülü kullanılmaktadır.

ḳaşmiyacah < kaçmayacak (Bit./Adilcevaz, VGKHA 7/189), olmiymış < olmuyormuş (Bit./Adilcevaz, VGKHA 2/114), ḳorḫmiyasan < korkmayasın (Bit./Adilcevaz, VGKHA 7/21), olmiyadi < olmayaydı (Bit./Adilcevaz, VGKHA 2/51), ġoparmiyasız < koparmayasınız (Elz./Keban/Karkit, KBAYA 8/3), olmeseydi < olmasaydı (Muş, MA 8/28), sızmeyecaḫ < sızmayacak (Muş, MA 8/10), olmiyacaḫ < olmayacak, (Bing./Sudüğünü, BMKA 7/A-77), vurmiyacaḫ<varmayacak (Bing./Sudüğünü, BMKA 7/A-24), olmiyan<olmayan (Tunc./Hozat, ÇPHYA XIII-34), olmėya<olmaya (Tunc./Pertek, ÇPHYA II-185),

2.1.2. ş ünsüzünün inceltici etkiyle

2.1.2.1. Öğrenilen geçmiş zaman ekinde

Leylâ Karahan ek ünlüsünün dar-düz oluşunu ekin tarihî gelişimi ile alakalı olduğunu söyler.[7] Mecdut Mansuroğlu da –mış ekinin Türkçede önce yalnız ince şekli ile var olduğunu söylemekte, yazıtlarda ekin büyük çoğunlukla ince /ş/ sesini temsil eden harfle yazılmasını da buna delil olarak göstermektedir. Ayrıca ekin Uygurca ve Çağataycada düz ünlülü olmasından hareketle yuvarlak ünlülü şekillerin daha sonra geliştiğini ifade eder.[8]

Ekteki dar-düz kullanımları eski şekillerin devamı, ince ünlülü şeklin kullanımı da /ş/ ünsüzünün inceltici etkisi olarak açıklayabiliriz:

sormiş<sormuş (Artv./Ardanuç, AYA s.39), ohumişim<okumuşum (Artv./Ardanuç, AYA s.40), varmiş<varmış (Elz./Baskil/Bilaluşağı, KBAYA 42/1), olmiş<olmuş (Bingöl, BMKA 10/63), varmiş<varmış (Bingöl, BMKA 12/23), kalmiş<kalmış (Bing./Sudüğünü, BMKA 7/32), sormişler<sormuşlar (Muş, MA 3/6), almiş<almış (Muş, MA 4/15), bulunmiş<bulunmuş (Muş, MA 5/21), aġlamişlar<ağlamışlar (Diy., DA VIII/52), çalmiş<çalmış (Diy., DA II/47), yollamiş<yollamış (Diy., DA LV/3), ġıvrılmiş<kıvrılmış (Erz./Kemaliye, ErzA 1 1 23), olmişsin<olmuşsun (Erz./Kemaliye/Başpınar, ErzA 1 11 4), taḫmiş<takmış

---

7 Leylâ Karahan, age, s.47.

8 Mecdut Mansuroğlu, "Türkçede –mış Ekinin Fonsiyonları", Fuat Köprülü Armağanı, DTCF Yay., İstanbul 1953, s.346

(Tunc./Çemişgezek, ÇPHYA XXXIV-67), doğmamiş<doğmamış (Er./Aşkale/Demirkıran, EA 10 017 33), almiş<almış (Er., EA s.352), başlamiş<başlamış (Er., EA s.352), olmiş<olmuş (Kars, AİAT s.148), olmişi<olmuş (Bing./Ortaçanak, BMKA 18/C-48), düşmiş<düşmüş (Bing./Ilıcalar, BMKA 8/B-347), sormiş<sormuş (Muş, MA 3/9), olmiş<olmuş (Muş, MA 3/14), doğmiş<doğmuş (Muş/Çörlü, MA 1/50), durmiş<durmuş (Diy., DA LII/2), uymiş<uymuş (Diy., DA LII/2), olmişük<ölmüşüz (Erz./Kemaliye/Çaldere, ErzA 1 19 6), görmişem<görmüşüm (Erz./Kemaliye, ErzA 5 3 51), olmiş<olmuş (Kars, AİAT s.148), anlamiş<anlamış (Tunc./Pertek, ÇPHYA I-33), ayıḫlanmiş<ayıklanış (Diy./Çermik, ÇÇYA 8/29)

2.2. Ünsüzlerin ünlüler üzerindeki kalınlaştırıcı etkisinden kaynaklanan uyum bozuklukları

2.2.1.k/ḳ/g/ġ/ḫ ünsüzlerinin kalınlaştırıcı etkisiyle

/k/,/ḳ/,/g/,/ġ/,/ḫ/ ünsüzleri kendilerinden önce veya sonra gelen sesleri kalınlaştırmaktadır. Bu durum Doğu Grubu ağızlarındaki bazı eklerde ünlü uyumsuzluklarına sebep olmaktadır.

2.2.1.1.+lık (>+lıḳ/+lıġ/+lıḫ) ekinde

temizluh<temizlik (Artv./Ardanuç, AYA s.32), tembellıġ<tembellik (Urfa, MA 2/15), serbestlıġı<serbestliği (Urfa, MA 26/15), dürüstlığımızdan < dürüstlüğümüzden (Urfa, MA 1/30), kovişçilıḫ<koğuşçuluk (Bing./Yazgülü, BMKA 2/B-59), birluḫta<birlikte (Muş, MA 3/27), günlıḫ<günlük (Diy., DA II/7), zenginlıḫ<zenginlik (Diy., DA XLVIII/41), ireşberlıḳ<rençberlik (Erz./İliç/B. Armutlu, ErzA 2 13 35), köwluḫ<köylük (Er./Pasinler/Yağan, EA 09 048 01-5), esgerluḫ<askerlik (Er./Oltu/Tutmaç, EA 04 056 01), çavürluḫ<çayırlık (Elz./Hankendi/Sütlüce, KBAYA, 46/77), sığıyeluḫ<sıhhıyelik (Bing./Ortaköy, BMKA 3/B-6), şişlıg<şişlik (Tunc./Hozat, ÇPHYA XII-48), misafirlıg<misafirlik (Tunc./Hozat, ÇPHYA XII-8), esgerluġ<askerlik (Diy./Çermik, ÇÇYA 6/2), sürmedenlıġ<sürmedenlik (Diy./Çüngüş, ÇÇYA 15/30)

2.2.1.2. –mak (>-maḳ/-maġ/-maḫ/-mağ) ekinde

vermah<vermek (Artv./Ardanuç, AYA s.34), getmah<gitmek (Artv./Ardanuç, AYA s.34), bilmah<bilmek (Artv./Ardanuç, AYA s.34), demaḫ<demek (Urfa, UMA 20/80), gidermaġ<gidermek (Urfa, UMA 10/10), içmaġ<içmek (Urfa, UMA 3/55), evlanmaḫ<evlenmek (Bing./Ilıcalar, BMKA 8/C-15), yemaḫ<yemek (Muş/Güzeltepe MA 24/9), düşinmaḫ<düşünmek (Muş, MA 5/32), vermemaḫ<vermemek (Diy., DA XLIV/27), denemaḫ<denemek (Diy., DA VIII/103), sewmah<sevmek (Er./Şenkaya/Örtülü, EA 03 000 01), söylemaḫ<söylemek (Er./Oltu/İnanmış, EA 04 054 01), isTemağa<istemeye (Tunc./Hozat, ÇPHYA V-4), pişmağa<pişmeye (Tunc./Hozat, ÇPHYA VIII-2), biçmaġ<biçmek (Diy./Çüngüş, ÇÇYA 13/230), görmaġ<görmek (Diy./Çermik, ÇÇYA 13/58)

2.2.1.3 –AcAk (>-ecaḳ/-ecaġ/-ecaḫ) (gelecek zaman) ekinde

Uyumsuzluğun çoğunlukla ekin son ünlüsünden kaynaklandığını görmekteyiz. Bu durumu da ek sonundaki –ḳ/-ġ/-ḫ ünsüzlerinin kalınlaştırıcı etkisine bağlıyoruz.

gelecaḫ<gelecek (Elz./Baskil/Şituşağı, KBAYA 25/17), anlatacegím <anlatacağım (Elz./Baskil/Şituşağı, KBAYA 25/1), ekacam < ekeceğim (Artv./Ardanuç, AYA s.42), dögecaḫsan<döveceksin (Urfa, UMA 23/15), yiyecaḫ<yiyecek (Urfa, UMA 18/55), gelecaḫ<gelecek (Urfa, UMA 33/65), getüracaḫsın<getireceksin (Bing./Ilıcalar, BMKA 8/A-19), veracaḫ<verecek (Bing./Ilıcalar, BMKA 8/B-4), vurecaḫsan<vuracaksın (Muş, MA 5/12), verecaḫ<verecek (Muş, MA 23/30), öldürecáğım<öldüreceğim (Muş/Çörlü, MA 10/42), bişecaḫ<bişecek (Diy., DA XV/6), vèrecah<verecek (Diy., DA XLIX/21), binecaġıḫ<bineceğiz (Diy., DA XLIV/28), bilecaḫsın<bileceksin (Tunc./Hozat, ÇPHYA XI-4), bişecaḫ<pişecek (Diy./Çüngüş, ÇÇYA 7/17), vèrecaḫsın<vereceksin (Diy./Çermik, ÇÇYA 9/21)

3. Düzensiz ünlü uyumsuzlukları

Doğu Grubu ağızlarında bazı eklerin ve ek ünlülerinin düzensiz bir şekilde kalın ünlülü kelimelerden sonra ince, ince ünlülü kelimelerden sonra kalın ünlülü şekilleriyle kullanıldığı görülmektedir. Bu kullanımların bazılarını fonetik olarak açıklamak mümkünse de genel kullanımda bir düzensizlik söz konusudur. Bu durumun daha ziyade ana dili Türkçe olmayan veya Türkçeden başka ikinci bir dil konuşan bölge ağızlarında yoğunlaşmış olduğunu görmekteyiz. Türkçenin genel mantığını içinde değerlendirilmeyen bu kullanımlar bu bölgede kullanılan diğer dillerin bir etkisi olarak açıklanabilir. Aşağıdaki eklerin kullanımında böyle bir durum söz konusudur.

3.1. +a/+e (yönelme) ekinde

sizá<size (Elz./Keban, KBAYA 3/2), yimaġiya < yemeğine (Urfa, UMA 20/35), alniya < alnına (Urfa, UMA 10/25), başīza < başınıza (Urfa, UMA 33/25), evisina < evine (Bing./Sudüğünü, BMKA 9/B-59), ġızıne < kızına (Muş/Güzeltepe, MA 23/33), one < ona (Muş, MA 6/6), tarafe < tarafa (Diy., DA XXVIII/35), orıye<oraya (Erz./Kemaliye/Başpınar, ErzA 1 8 1), one<ona (Erz./İliç/Uluyamaç, ErzA 2 38 28), aḫşame<akşama (Kars, AİAT s.149), bane<bana (Bing./Bilaloğlu, BMKA 1/98), ḳapusıne<kapısına (Tunc./Pertek, ÇPHYA XLIII-43), başımıze<başımıza (Tunc./Hozat, ÇPHYA XXVII-44), babasıná<babasına (Diy./Çermik, ÇÇYA 7/17), başina<başına (Diy./Çermik, ÇÇYA 4/36), biza<bize (Artvin/Ardanuç, s.35), siza<size (Artvin/Ardanuç, s.34)

3.2. +da/+de (bulunma) ekinde

melmeketTa<memlekette (Elz./Keban, KBAYA 1/3), üçda<üçte (Elz/Baskil/Şefkat, KBAYA 34/7), evda<evde (Elz./Keban/Ulupınar, KBAYA 15/5), izmirda<İzmir'de (Elz./Keban/Ulupınar, KBAYA 14/8)

ḳoynida<koynunda (Urfa, UMA 25/5), ḳapida<kapıda (Urfa, UMA 34/40), pėşinda<peşinde (Bing./Yazgülü, BMKA 2/A-29), öginda<önünde (Bing./Yazgülü, BMKA 2/C-38), orde<orda (Muş, MA 14/16), arḫade<arkada (Muş/Çörlü, MA 1/22), buralarde<buralarda (Er./Şenkaya/Örtülü, EA 03 000 01), yaşde<yaşta (Er./Hınıs/Taşbulak, EA 14 043 01), orde<orda (Tunc./Pertek, ÇPHYA XXV-17), ağzında<ağzında (Tunc./Pertek, ÇPHYA XLIII-38), ordá<orda (Diy./Çermik, ÇÇYA 1/6), evda<evde (Artvin/Ardanuç, s.35), benda<bende (Artvin/Ardanuç, s.35)

3.3. +dan/+den (çıkma)ekinde

yėkdan<yekten(Elz./Baskil/Bilaluşağı,KBAYA41/49),çekirgedan<çekirgeden (Elz./Keban, KBAYA 2/2), pėşindan<peşinden (Bing./Yazgülü, BMKA 2/A-34), ögindan<önünden (Bing./Yazgülü, BMKA 9/D-23), sendán<senden (Muş/Çörlü, MA 10/7), yerdán<yerden (Muş, MA 16/22), alaraḫden<alarak (Er./Tortum, EA 07 000 01), şeḫisdan<şahıstan (Er./Tortum/Aşağıkatıklı, EA 07 024 01), yağınden<yağından (Tunc./Çemişgezek, ÇPHYA XXXI-6), boḳten<boktan (Tunc./Pertek, ÇPHYA XXVII-45), asırdán<asırdan (Diy./Çermik, ÇÇYA 4/9), evdan<evden (Artvin/Ardanuç, s.36), bendan<benden (Artvin/Ardanuç, s.36)

3.4. Geniş Zaman Ekinde

gidar<gider (Elz./Keban, KBAYA 3/15), ġeynar<kaynar (Elz./Hankendi/Sütlüce, KBAYA 46/41), gidar<gider (Bing./Çeltiksuyu, BMKA 9/B-6), kızėr<kızar (Bing./Elmalı, BMKA 15/17), rastlir<rastlar (Muş, MA 8/13), oturirler<otururlar (Muş/Güzeltepe, MA 23/31), öperuḫ<öperiz (Muş/Çörlü, MA 1/15), olir<olur (Muş, MA 23/4), konir<konar (Muş, MA 26/68), doyurir<doyurur (Erz./İliç/B. Armutlu, ErzA 2 16 21), vurir<vurur (Erz./İliç/B.Armutlu, ErzA 2 14 115), sorėrsız<sorarsınız (Tunc./Hozat, ÇPHYA VI-I), arėrdi<arardı (Tunc./Hozat, ÇPHYA VII-5), yapár<yapar (Diy./Çermik, ÇÇYA 7/3), verır<verir (Diy./Çermik, ÇÇYA 8/36), ekarım<ekerim (Artvin/Ardanuç, s.40)

3.5. 1.2.3.6. Şart ekinde

dėrsa<derse (Elz./Karkit, KBAYA, 9/4), baḫisa<bakıyorsa (Elz./Karkit, KBAYA, 8/9), getirsaḫ<getirsek (Urfa, UMA 3/145), vermesaḫ<vermesek (Urfa, UMA 5/10), egsa<eğerse (Bingöl, BMKA 10/31), atseydiniz<atsaydınız (Muş, UMA 7/40), olse<olsa (Muş/Güzeltepe, MA 24/37), dėsaḫ<desek (Diy., DA XLIV/16), evlensaḫ<evlensek (Diy., DA I/142), getsa<gitse (Erz./Refahiye/Bulak, ErzA 4 6 83), çıḫseḫ<çıksak (ÇPHYA, s.54), sorse<sorsa (ÇPHYA, s.54), olursá<olursa (Diy./Çermik, ÇÇYA 1/10), oldiysa<olduysa (Diy./Çermik, ÇÇYA 7/17)

Bunların dışında Doğu Grubu ağızlarında yaygın olarak *şimdiki zaman* ekinde ünlü uyumsuzlukları görülmektedir:

Doğu Grubu ağızlarında çoğunlukla şimdiki zaman eki olarak -ir/-er ve ek ünsüzü düşmüş –i şekilleri kullanılmaktadır. Bilindiği gibi Eski Türkçede kulla-

nılan –Ir/-Ar eki ve Eski Anadolu Türkçesinde kullanılan –Ir/-Ar eki hem geniş zaman hem de şimdiki zaman işleviyle kullanılmıştır[9]. Doğu Grubu ağızlarındaki bu kullanımlar da –Ir/-Ar ekinin şimdiki zaman işleviyle kullanımının bir devamıdır.

Doğu Grubu ağızlarında ek genellikle ünlüsü düşmüş olarak –i ve –ir/-er şeklinde kullanılmakta, bu kullanıma bağlı olarak da kalın ünlülü kelime kök veya gövdelerinden sonra kalınlık-incelik uyumunu, yuvarlak ünlülü kelime kök veya gövdelerinden sonra da –i/-ir şeklinin kullanılmasıyla da düzlük-yuvarlaklık uyumunu bozmaktadır.

ölir<ölüyor (Bit./Adilcevaz, VGKHA 1/9), tutiram<tutuyorum (Bit./Adilcevaz, VGKHA 7/108), tüşir<düşüyor (Bit./Adilcevaz, VGKHA 1/1), oli<oluyor (Elz./Keban, KBAYA, 1/7), düşir<düşüyor (Elz./Ağın, KBAYA, 47/30), böyi<büyüyor (Urfa, UMA 3/45), oẖilar<okuyorlar (Urfa, UMA 2/1), oturi<oturuyor (Bing./Yamaç, BMKA 5/22), olir<oluyor (Bing./Yamaç, BMKA 5/27), uyirlermiş<uyuyorlarmış (Muş, MA 7/23), ati<atıyor (Bit./Adilcevaz, VGKHA 1/42), oturilar<oturuyorlar (Bit./Adilcevaz, VGKHA 1/78), duriram<duruyorum (Bit./Ahlat, VGKHA 25/303), satmim<satmıyorum (Elz./Ağın, KBAYA 47/14), oturi<oturuyor (Elz./KebanKBAYA, 1/40), ali<alıyor (Urfa, UMA 1/65), baẖi<bakıyor (Urfa, UMA 2/1), oyni<oynuyor (Bing./Suduğünü, BMKA 7/A-5), ayıẖlani<ayılıyor (Bing./Ortaköy, BMKA 3/B-50), arirsiz<arıyorsunuz (Muş, MA 6/23), yatermiş<yatıyormuş (Muş, MA 7/10), baẖi<bakıyor (Diy., DA I/50), alir<alıyor (Er., EA s.356), başlir<başlıyor (Er., EA s.356), alir<alıyor (Kars/Sarıkamış, AİAT s.160), baẖir<bakıyor (Kars/Sarıkamış, AİAT s.160), ḳali<kalıyor (Tunc./Pertek, ÇPHYA I-14), olėr<oluyor (Tunc./Hozat, ÇPHYA VII-I)

Doğu Grubu ağızlarında görülen ünlü uyumsuzlukları ile ilgili olarak vardığımız sonuçları şu şekilde ifade etmemiz mümkündür:

1. Bu bölge ağızlarında görülen ünlü uyumsuzluklarının büyük bir kısmı dildışı sebeplerden kaynaklanmaktadır. Bu dil dışı sebepler iki şekilde gerçekleşmiş olabilir. Birincisi, Osmanlı Türkçesi imlasının doğrudan etkisi; ikincisi ise zaman içinde Arap ve Fars imlasının bu bölgede eski yazı bilen, medrese geleneği içinde yetişmiş, halkın aydın hüviyetiyle tanımış olduğu kişiler vasıtasıyla Türkçe üzerindeki olumsuz etkisi. İlk etkiyi Osmanlı Türkçesi imlasındaki +lI, +cI, +I(belirtme), +(s)I, .+larI, -mI (soru), -dI eklerinin yazımı ile bu bölge ağızlarındaki kullanımlarının paralellik göstermesiyle açıklarken, ikinci etkiyi de az önce saydığımız özelliklere sahip olan aydınların konuştukları dil ile bu bölge insanlarını etkilemeleriyle açıklayabiliriz. Bu ünlü uyumsuzlukları Doğu Grubu ağızları için ayırt edici bir özellik olarak zikredebiliriz.

---

9 Bkz. A.Von Gabain, Eski Türkçesinin Grameri, TDK Yay., Ankara 1988 s. 80, Gürer Gülsevin, Eski Anadolu Türkçesinde Ekler, TDK Yay., Ankara 1997, s.96

2. Doğu Grubu ağızlarında görülen ünlü uyumsuzluklarının önemli bir bölümü de fonetik sebeplerden kaynaklanmaktadır. Bu uyumsuzluklar Doğu Grubu ağızları için ayırt edici bir özellik olmayıp Türkiye Türkçesi ağızlarının genelinde görülebilen ünlü uyumsuzluklarıdır.

3. Doğu Grubu ağızlarında Türkçe dışındaki yerel dillerin de ünlü uyumsuzlukları üzerinde önemli bir etkisi olmuştur. Bu etki kendini yukarıda bahsettiğimiz eklerin düzensiz olarak *–aynı ekin kalın veya ince şeklinin uyum bozukluklarına sebep olacak biçimde-* kullanımıyla kendisini göstermektedir. Dil mantığının tam olarak yerleşmemesi bu kullanımların gerekçesi olabilir.

KISALTMALAR

AAS	:	Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması
Age.	:	Adı geçen eser
AİAT	:	Anadolu İlleri Ağızlarından Toplamalar
Artv.	:	Artvin
AYA	:	Ardanuç ve Yöresi Ağızları
Bing.	:	Bingöl
Bit.	:	Bitlis
Bkz.	:	Bakınız
BMKA	:	Bingöl Merkez İlçe ve Köyleri Ağızları
ÇÇYA	:	Diyarbakır İli Çermik ve Çüngüş Yöresi Ağızları
ÇPHYA	:	Çemişgezek, Pertek ve Hozat Yöresi Ağızları
DA	:	Diyarbakır Ağzı
Diy.	:	Diyarbakır
DTCF	:	Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi
Elz.	:	Elazığ
Enst.	:	Enstitü
Er.	:	Erzurum
Erz.	:	Erzincan
ErzA	:	Erzincan ve Yöresi Ağızları
FÜ	:	Fırat Üniversitesi
KBAYA	:	Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları
MA	:	Muş Merkez Ağzı
TDK	:	Türk Dil Kurumu
TKYA	:	Torul ve Kelkit Yöresi Ağızları

UMA	:	Urfa Merkez Ağzı
Üniv.	:	Üniversite
VGKHA	:	Van Gölü Kuzey Havzası Ağızları

KAYNAKLAR

AKÇAN, Murat, Torul ve Kelkit Yöresi Ağızları (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniv., Sosyal Bilimler Enst., Ankara 1999

BURAN, Ahmet, Keban, Baskil, Ağın Yöresi Ağızları, TDK Yay., Ankara 1997

CAFEROĞLU, Ahmet, Doğu İlleri Ağızlarından Toplamalar, TDK Yay., Ankara 1995

ERTEN, Münir, Diyarbakır Ağzı, TDK Yay., Ankara 1994

GABAIN, A.Von, Eski Türkçesinin Grameri, TDK Yay., Ankara 1988

GEMALMAZ Efrasiyap, Erzurum İli Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük), TDK Yay., Ankara 1995

GÖNEN, Mehmet Emin, Van Gölü Kuzey Havzası Ağızları (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dicle Üniv., Sosyal Bilimler Enst., Diyarbakır 2003

GÜLSEVİN, Gürer, Eski Anadolu Türkçesinde Ekler, TDK Yay., Ankara 1997

KARAHAN, Leylâ, Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması, TDK Yay., Ankara 1996

KÜÇÜKER, Paki, Bingöl Merkez İlçe ve Köyleri Ağızları (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), F.Ü. Sosyal Bilimler Enst., Elazığ 1988

MANSUROĞLU, Mecdut, "*Türkçede –mış Ekinin Fonsiyonları*", Fuat Köprülü Armağanı, DTCF Yay., İstanbul 1953, s.345-350

ÖZÇELİK, S., BOZ, E., Diyarbakır İli Çüngüş ve Çermik Yöresi Ağzı, TDK Yay., Ankara 2001

ÖZÇELİK, Sadettin, Urfa Merkez Ağzı, Ankara 1997

ÖZKAN, İbrahim Ethem, Ardanuç ve Yöresi Ağızları (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniv., Sosyal Bilimler Enst., Kayseri 1996

ÖZMEN, Şeyda, Muş-Merkez Ağzı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), F.Ü. Sosyal Bilimler Enst., Elazığ 2007

SAĞIR, Mukim, Erzincan ve Yöresi Ağızları, TDK Yay., Ankara 1995

TİMURTAŞ, Faruk K., Osmanlı Türkçesine Giriş, Alfa Yay., İstanbul 1999

TOSUN, İbrahim, Çemişgezek, Pertek ve Hozat Yöresi Ağızları (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), F.Ü. Sosyal Bilimler Enst., Elazığ 1996

MUŞ-BULANIK TEREKEME AĞZI

Osman ÖZER*

Çeşitli dönemlerde öncelikle Kars'a buradan da Anadolu'nun değişik coğrafyalarına dağılan Terekemeler; Amasya, Muş, Sivas, Adana, Tokat, Kayseri gibi illere yayılmışlar ve otantik yapılarını sürdürmüşlerdir. Kars bölgesine gelen Terekemeler Karapapak olarak da adlandırılmıştır.

Terekemeler tarafından Muş Ovası 1926 yıllarından sonra yerleşime açılmış olup; Muratgören, Yağcılar, Arakonak (Odunçor), Mescitli, Üçtepe (Mirbar), Yoncalı kurdukları köylerden en bilinenleridir.

Terekemeler, buradan da batıya doğru göç etmişlerdir. Son yıllardaki göç olayları ile yukarıda anılan köylerin yapısında değişiklikler olmuştur. 2008 yılı itibarı ile bizim tesbit ettiğimiz; Muş Mercimekkale'de 5-6 hane, Arakonak'da 5-6 hane, Yoncalı'da 50-60 hane, Güllüova'da 70-80 hane, Malazgirt'teki köyler ise tamamen boşalmış olup sadece bir mahallede 5-6 hane kalmıştır.

Yılmaz Çebi 1972'de Bulanık ağzını "Ayrıymış gibi görülen bu ağız Karadeniz, Şavşat, Kürt, Çinçavat ve Terekeme ağızlarının müşterek özelliklerinden meydan gelmiş, fakat Azeri ağzı ile Terekeme ağzının söyleyiş özellikleri ağır basmış bir ağız." olarak tanımlamıştır.[1]

Muş-Bulanık Terekemelerinin ses özelliklerinin incelenmesi neticesinde, Muş-Bulanık Terekeme ağzının belli başlı özelliklerini ve Kars Terekeme ağızlarından ayrılan taraflarını şöyle sıralayabiliriz.

Muş-Bulanık, Terekemelerin göç yolunda önemli bir nokta oluşturarak Bulanık ağzının bugünkü şekillenmesini önemli ölçüde belirlemiştir.

Kıpçak Türkçesi döneminde kaideleşen **b>v, p>f** değişimi aynı şekilde izlerini Terekeme ağzında da muhafaza etmiştir. Bu durum Kars Terekeme ağzında kurallaşmış olmasına rağmen yerli ağızların etkisiyle inceleme bölgemiz olan Bulanık Terekeme ağzında kaybolmaya yüz tutmuştur.

Kars Terekemelerinin en belirgin özelliklerinden biri sızıcılaşmadır. Bu ağızda, kelime ortasındaki **-b-**'ler **-v-**; **-c-'**ler **-j-**; kelime sonudaki **-p**'ler **-f** olur.[2] Bulanık Terekemelerinde bu sızıcılaşmaya pek sık rastlanmamaktadır.

---

* Yrd. Doç. Dr., Bingöl Üniversitesi, BİNGÖL

1 Yılmaz Çebi, Bulanık Ağzı, (Yayımlanmamış) Lisans Tezi, Erzurum, 1972

2 Ahmet Bican Ercilasun, Kars İli Ağızları, TDK Yay., s. 147

b>v değişmesi : Kars Terekeme ağzının en karakteristik özelliğidir. Bu ağızda kelime ortasındaki **-b-** ünsüzü istisnasız **-v-** olur.[3] Bu karakteristik özellik Bulanık Terekemeleri ağzında ortadan kalkmıştır.

p>f değişmesi : Kars Terekeme ağzında **–b–** ünsüzleri nasıl **–v-** olarak sızıcılaşıyorsa **p** ünsüzleri de istisnasız bir şeklide **f** olarak sızıcılaşmaktadır:[4] Ancak Bulanık Terekemeleri ağzında çok nadir bir iki örnek görmekteyiz. Zarf-fiil eki **–p** de **deyif**<deyip, **galıf**<kalıp, **gözleyif**<gözleyip şeklinde sadece bir kişinin ağzında görülmektedir.

Kars Terekemelerinde görülen anlatılan geçmiş zamanın ikinci ve üçüncü şahıslarda **–p** ekiyle yapılması görülmekte ve bu **–p** sesi, Kars Terekeme ağzında sızıcılaşmak suretiyle **f**'ye dönüşmektedir. Bu özellik de birkaç kelimede nadir olarak görülmekte yazı dilinin etkisiyle **-p**'leşmektedir: **görüftü**<görmüştü, **gelifler**<gelmişler, **keçif**<geçmiş, **düşüf**<düşmüş

c>j değişmesi: Terekeme ağzının en karakteristik üç değişmesinden biridir. Bu ağızda kelime ortasındaki **-c-** ünsüzleri istisnasız **-j-** olmuştur. Böylece gelecek zaman eki de diğer ağızlara göre farklılaşmıştır:[5] **-ç->-j- güjlü**<güçlü, **gelajaḫ**<gelecek **dinniyejeyh**<dinliyecek şeklinde 1972 yılında Yılmaz Çebi'nin derlediği metinlerde bu değişikliğe sık rastlanmasına rağmen, Bulanık Terekemeleri ağzında tamamen ortadan kalkmıştır.

ç>ş değişmesi: Kars Terekemelerinde hece ve kelime sonunda çok yaygın olan bu sızıcılaşma yöremizde **üş**<üç, **başlangışTayken**<başlangıçta iken, **ġaşmadım**<kaçmadım, **geşti**<geçti gibi birkaç örnekle sınırlıdır.

ŋ'yi en iyi şekilde muhafaza eden ağız Kars Terekeme ağzıdır. **ŋ** ünsüzünün uğradığı değişikliklere bakarak Kars ağızlarının bazı uzantılarının tesbit etmek mümkündür.[6] Bununla beraber, Bulanık Terekeme ağzında **ŋ** kendini muhafaza etmeyerek **n,** sana; Azeri ağzının etkisiyle **ğ**'ye dönüşmüştür: **sağa<sana,** bazen **köynümle<gönlümle** örneğindeki gibi **y** şeklinde gelişme göstermiştir. **sora** kelimesinde görüldüğü gibi de tamamen düşmüştür. Metin derlenen şahısların çoğunda **ŋ** sesi çok nadir görülmektedir. **göŋlüm, baŋa, saŋa, gözüŋ, seniŋ, şüpheŋ, ḳızınıŋ**

k>hy değişmesi: **k** ünsüzü Bulanık Terekeme ağzında **yh pişirmeyh<pişirmek, günnüyh<günlük** [7] şeklinde kullanılmış olmasına rağmen günümüzde kaybolup gitmiştir. Birkaç örnekte sadece **h** olarak muhafaza edilmiştir. **çiçeh**<çiçek, **şenlih**<Şenlik, **ġedeh**<gidek**, feleh**<felek, **vėrmeh**<vermek, **halledeh**<halledek, **dėduh**<dedik

---

3 Ahmet Bican Ercilasun, a.g.e. s. 114
4 Ahmet Bican Ercilasun, a.g.e. s. 115
5 Ahmet Bican Ercilasun, a.g.e. s. 113
6 Ahmet Bican Ercilasun, a.g.e. s 119
7 Yılmaz Çebi, a.g.e. s 19

g->y- değişmesi: Kars Terekemeleri ağzında önemli bir yer tutan ve kurallaşan bu değişme, Terekeme ağzını diğer ağızlardan ayıran ölçülerden biri olmasına rağmen yazı dilinin tesiriyle gittikçe kaybolmaktadır.[8] Bulanık Terekeme ağzında bu özellik tamamen kaybolmuştur. İç seste görülen **-ğ->-y-** akıcılaşması ise Doğu Anadolu'nun diğer ağızlarında da görülen bir değişikliktir**. eyer**<eğer, **beyendiyim**<beğendiğim

k>y değişmesi : Kars Azeri ağzında rastlanıldığı için karakteristik[9] olan bu değişmeye Bulanık Terekemeleri ağzında yer yer rastlanılmaktadır: **vereceyidi**<verecek idi, **yazılacayıdı**<yazılacak idi,

Codex Cumanicus'ta görülen **maa, saa, söün** gibi diftonglar Terekeme ağzında en ilerlemiş şeklini bulmaktadır.[10] İnceleme bölgemizde bu diftonglar görülmemekte, **y** düşmesinin sonucu olarak ortaya çıkmış bir iki örnek görülmektedir: **şeėdirler**<şey ediyorlar.

v>y değişmesi : pilav, ev gibi kelime sonudaki -**v** Kıpçak Türkçesi tesiriyle Terekeme ağzında bu ses **-y** ile değişmekte ve bu değişikliğin sebebiyle analojik bir değişme sonucunda **öy**<ev, **piloy**<pilav şeklinde yuvarlaklaşmaya sebeb olmaktadır.[11] Bu değişme Bulanık Terekeme ağzında görülmemektedir.

b>m değişmesi : Bu durum Türkmen boylarının en önemli ses bilgisi özelliklerindendir.[12] Kars Terekemeleri ağzında **ben>men, bin>miŋ** gibi kelime başındaki **b>m** değişmesinde Kars Terekemeleri **m**'li şekilleri kullanırken Bulanık Terekemelerinde yöre ağızlarının etkisiyle bu oran gittikçe azalmıştır. 74 yaşındaki Gülpaşa Akgül'ün 40 yaşındaki Ferahnaz Tuç'un ağzında **m**'li şekiller diğer derleme yaptığımız kişlerde de **b**'li şekiller fazladır. Güllüova'da 62 yaşında Allahverdi Şimsek'de **m**'li şekil yok.

ḫ hırıltılı, sızıcı ve sedasız bir damak ünsüzüdür.[13] Anadolu ağızlarında da olduğu gibi Bulanık Terekeme ağzında da **ḳ>ḫ** değişmesi şeklinde oluşmuştur. Muş ağzında da en sık görülen ses özelliğidir.[14] Bu özellik yöremiz ağızlarını Anadolu'nun dağlık yörelerinde yaşayan Yörük ve Türkmen unsurlara da bağlar.[15]

Ön damaktaki **g** sesini Kars Terekemeleri gibi Bulanık Terekemeleri de muhafaza etmiştir.

---

8 Ahmet Bican Ercilasun, a.g.e. s. 116
9 Ahmet Bican Ercilasun, a.g.e. s. 116
10 Ahmet Bican Ercilasun, a.g.e. s. 146
11 Ahmet Bican Ercilasun, a.g.e. s. 146
12 Zeynep Korkmaz, Güneybatı Anadolu Ağızları Yay. TDK Ankara 1994, s.XLII
13 Ahmet Bican Ercilasun, a.g.e. s. 100
14 Şeyda Özmen Muş-Merkez Ağzı, Yüksek Lisans Tezi Elazığ 2007, s. 21
15 Tuncer Gülensoy, Ahmet Buran; Elazığ Yöresi Ağızlarından Derlemeler, TDK Yay. 1994 s.32

Arka damak **ġ** ünsüzü iki ünlü arasında genellikle korunmuş yer yer de kayarak yarı sızıcılaşmıştır. Aynı şahıstan derlenmiş metinde bile patlayıcı arka damak ünsüzü **ġ**'nın hem de yarı sızıcı dip damak ünsüzünü **ğ**'nin kullanıldığını görmekteyiz.

Arka damak ünsüzü **ḳ**'nın ön seste korunduğu görülmekle birlikte aynı kişinin konuşmasında tonlulaşarak **ġ** olurken **ḳ** şeklini de muhafaza etmiştir.

Muharrem Ergin "Dikkati çeken şey I. tekil şahıs ekinin **–em** şeklinde olmasıdır. Bu mühim bir Azeri hususiyetdir. Gerçekte Azeri ve Osmanlı sahaları arasında belirli ayrılıklardan birini bu şahıs eklerindeki fark teşkil eder." demiştir. [16]Bulanık Terekemelerinde birinci ve ikinci tekil şahıs ekleri; Kars Azeri ve Terekeme ağızlarında olduğu gibi **–am/-em** şeklindedir: **durmam**, **giderem, büyümüşem.** Geniş zaman eki I. Tekil şahıs çekimi Muş ağzında da geniş ünlülerle yapılmaktadır.[17]

Kars Terekeme ağzında en yaygın sedalılaşma türleri; ḳ>ġ, k>g, ç>c, t>d, s>z>f>v, p>b'dir.

ḳ>ġ değişmesi : En yaygın değişme olan **ḳ>ġ** Bulanık Terekemelerinde yazı dilinin etkisiyle azalarak **ḳ** yönünde bir gelişme göstermiştir. En yaygın görülen değişmedir. Kars Terekemelerinde ister Türkçe, ister alıntı tüm kelime başındaki **ḳ-** ünsüzlerinin **ġ-** olmasına ve 1972 yılında Yılmaz Çebi'nin derlemelerinde sıkça rastlanmasına rağmen günümüz Bulanık Terekeme ağzında bu oran hemen hemen yarıya inmiştir.

t>d değişmesi : Tamamen Azeri ağzının etkisiyle olmuştur: **t>d** değişmesi sadece **damanca**>tabanca örneğinde görülmektedir. Özellikle Kars Terekemelerinde; görülen geçmiş zaman, yaklaşma ve uzaklaşma hallerinde **t>d** değişmesi kaideleşmiş[18] iken, Bulanık Terekeme ağzında söz konusu değişme görülmemektedir. Görülen geçniş zaman, yaklaşma ve uzaklaşma eklerindeki **t>d** değişmesi Kars ağzılarında kaideleşmiştir. **baḫdım, yapdım**, **doyşan**<tavşan **daşında**<taşında.[19] Bulanık Terekeme ağzında ise böyle bir değişme görülmemektedir.

Kars Terekeme ağzında g>k, c>ç, t>d, b>p şeklinde sedasızlık görülmektedir: Özellikle Eski Türkçedeki **t** sesinin Bulanık Terekeme ağzında muhafaza ettiğini görmekteyiz.

d>t değişmesi: Çok sık örnekleri görülmektedir: **tanışalım**<danışalım, **Talına**<dalına, **tüşTüler**<düştüler, **Tayımı**<dayımı, **Toḫ̆Torasını**<doktorasını, **tiyėrler**<diyorlar, **Tilimdir**<dilimdir,

---

16 Muharrem Ergin, Azeri Türkçesi, Ebru Yay. 9 İst. 1981 s.125
17 Şeyda Özmen, a.g.e. s.24
18 Ahmet Bican Ercilasun, a.g.e. s. 109
19 Yılmaz Çebi, a.g.e. s 16

g>k değişmesi : **kimi**<gibi, **kelinime**<gelinime,

b>p değişmesi : **pitirdi**<bitirdi, **pıçaḫ**<bıçak kelimelerinde görüldü.

c>ç değişmesi : Özellikle Kars Azeri ve Terekemeleri ağzında Eski Türkçedeki -çı/-çi eki kalıplaşmıştır.[20]

v>y değişmesi : Kars Terekeme ağzının karakteristik özelliğidir. Bu değişme sırasında düz ünlü yuvarlaklaşır, bazen de **y** sesi düşer:[21] **öymek**<dövmek, **öylendirmek**<evlendirmek. Bu özellik Bulanık Terekemeleri ağzında kaybolmuştur.

ḳ>ḫ en yaygın sızıcılaşma hadisesidir. Kelime ortasında ve sonundaki **ḳ**'ların **ḫ'**laşması birçok Anadolu ağızlarında olduğu gibi bölgemizde de kurallaşmış durumdadır.

İkizleşme: Daha önceleri (1972) **bulammėller**<bulamıyorlar, **gėdemmėr** < gidemiyor gibi farklı kelimelerde ünsüz ikizleşmesi görülmekte idi. Şimdi ise sadece rakkamlarda bu durum göze çarpmaktadır: **ikki**<iki, **yeddi<**yedi, **amma**<ama

l>n değişmesi : Ekleşen ile edatındaki **l** ünsüzü Kars Terekeme ve Bulanık-Terekeme ağızlarında istisnasız olarak **n**'leşmiştir. **kimseynen**<kimseyle, **ġızınan**<kızla

-**nd->-nn-** değişmesi **pilavınnan**<pilavından, **yalannan**<yalandan

-rl->-ll- değişmesi : Şimdiki zaman ve geniş zaman çekimlerinin üçüncü çokluk şahıslarında **-rl->ll** gerileyici benzeşme yoluyla meydana gelen ve kaideleşen bu değişme Bulanık ağzında da kaideleşmiş durumda kendini muhafaza etmektedir: **salliyėller**<sallıyorlar, **gėdiller**<gidiyorlar

Kelime sonudaki **–i**'leşme hadisesi Doğu Anadolu ağızlarında da yaygın olan bu durum Bulanık Terekeme ağzında yok denecek kadar azdır. Bir iki örnekte rastlanmıştır: **annatėrdi**<anlatıyordu, **çoḫileri**<çoğuları

Şimdiki zaman eki ağız sınıflandırılmalarında ağızları biribirinden ayıran sağlam bir ölçüdür. Kars Terekemelerinde **–ir, -ėr**, Borcalı bölgesinden gelenlerde **–or/-ör** şeklindedir Bulanık Terekemelerinde **–ir, -ėr, -yir** şeklindedir. **dėyir**<diyor, **oturir**<oturuyor; **oḫuyur**<okuyor şeklinde de bir örneğe rastlanmıştır.

Geniş zaman eki **–ar/-ėr** şeklinde daima geniştir. **görėrsiz**<görürsünüz **öldürėr**<öldürür, **olar**<olur.

Kars Terekemeleri ağzında ses düşmeleri ve diftonglar çok sıktır. Bulanık Terekeme ağzında Azeri ağzının etkisiyle bildirme ekindeki **–r** düşmesi kaideleşmiş durumdadır: **burdadı**<buradadır, **ordadı**<oradadır

---

20 Ahmet Bican Ercilasun, a.g.e. s. 110

21 Ahmet Bican Ercilasun, a.g.e. s. 121

Nasıl soru zarfı Kars ili ağızlarını birbirinden ayırt edici bir özellik[22] iken ve Kars Terekemeleri **ḫancarı**/henceri derken, Bulanık Terekeme ağzında **ḫancarı** şekline rastlanmamaktadır. Yerli ağızların etkisiyle nasıl, **nassı, nası** soru zarfını kullanmaktadır.

Ünlü ile biten isimlerden sonra yükleme hâli olarak gelen **-nı/-ni** Kars Terekemelerinde olduğu gibi Bulanık Terekemeleri ağzında da görülmektedir.

Ünsüzlerin yer değiştirmesi Anadolu ağızlarında olduğu gibi Bulanık Terekeme ağzında da görülür: **ireli**<ileri

Terekeme ağzının önemli hususiyetlerinden birisi de ilk heceden sonraki **o, ö** sesleridir.[23] Bu özellik de eriyip yok olmuştur.

Bulanık Terekeme ağzında sekiz ana ünlüden başka en belirgin şekilde ė ünlüsü mevcuttur. Genelde Türkçenin normal ünlüleri hâkimdir. Çok az sayıda bulunan uzun ünlüler de alınma kelimelerde kendini muhafaza etmiş ünlülerdir. Bunların dışında ses olaylarından doğan uzun ünlüler vardır. Bunlar da ünsüz düşmesinden, özellikle şimdiki ve geniş zaman eki **–r**'nin düşmesinden meydana gelenler, hece kaynaşmasından ve ünlü karşılaşmalarından doğan ünlülerdir.

Azeri ağızlarında özellikle alınma kelimelerdeki ilk seste incelme **a>e** değişmesi bir kaide iken Kars Terekeme ağzında bazı kelimelerde buna uymayarak kalınlığı tercih etmektedir. Bulanık Terekeme ağzında Azeri ağzının etkisiyle incelme daha çok görülmektedir: **teref**<taraf, **eziz**<aziz, **tecüb**<taacüb, **meşrepe**<maşrapa

Ünlü değişmesi bakımından göze çarpan özellik alıntı kelimelerdeki kalın ünlülerin incelmesidir. Özellikle **a>e** yönündeki bu değişiklik Azeri Türkçesinin önemli özelliklerinden biridir: **eziz**<aziz, **bėçere**<biçare, **ġelb**<kalp

Azeri Türkçesinin etkisi ile alıntı kelimelerde gerileyici benzeşme yoluyla ilk hecede ortaya çıkan kalınlaşmalar da görülmektedir: **bayaz<beyaz, bambayaz<bembeyaz, camalı<cemali** arka damak ünsüzünün kalınlaştırıcı etkisiyle de yer yer ünlü kalınlaşmaları meydana gelmektedir: **bindıḫ<bindik**

Kars Terekemeleri ağzında şimdiki zaman eki dışındaki uyumsuzluk sadece düz-kalın ünlülü fiillerde söz konusudur.[24] **aġli, atėr, aġlicam**. Bulanık Terekemelerinde kalınlık-incelik uyumu şimdiki zaman ekinde bozulmaktadır. Bulanık Terekeme ağzında bu ek genellikle incedir.

Birinci ve ikinci şahıs zamirlerinin yaklaşma hâllerinde kalın sıralı ünlülerin yanında ince sıralıları da vardır**: mene, sene**

---

22 Ahmet Bican Ercilasun, a.g.e. s. 152
23 Ahmet Bican Ercilasun, a.g.e. s. 152
24 Ahmet Bican Ercilasun, a.g.e.s. 69

Düzlük-yuvarlaklık uyumu bakımından pek sağlam değildir. Ancak Kars Terekemelerinde görülen **-v-** sesinin yuvarlaklaştırıcı etkisi, Bulanık Terekemeleri ağzında görülmez.

o>e, ė>i değişmesi: Şimdiki zaman ekinde görülen bu değişmede **-y-** ünsüzünün inceltici etkisiyle Türkçede ilk heceden sonra o ünlüsünün bulunmayışının etkisi vardır. [25] **oyniyir, çıḫıyėr**

ö>e, ė değişmesi: Bu değişmeler özellikle öyle böyle ve şöyle kelimelerinde sıklıkla görülmektedir. **ėle**<öyle, **bėle**<böyle

i>e, ė değişmesi: Ahmet Bican Ercilasun Azeri ve Kars Terekeme ağzında geniş bir yayılma alanı bulan bu değişmeyi ağızlarda görülen **e**'leşme temayülüne bağlamıştır.[26] **bėçere, hėç**

Ünlü Düşmesi: Özellikle Terekeme ağzında konuşma umumiyetle çok çabuk olmaktadır. Kelimeler aralarında boşluk bırakılması gereken tabii aralık bırakılmamaktadır. Bunun sonucu olarak da meydana gelen ünlü düşmeleri ve ses hadiseleri anlamayı zorlaştırmaktadır. [27] Bulanık Terekemelerinde ise yerli ağızların ve yazı dilinin etkisi ile hızlı konuşulmamaktadır. Ancak yüksek sesle, bağırarak konuşulmaktadır.

Ünlü Türemesi: Anadolu ağızlarında görülen **r-** ve **l-** ile başlayan alıntı kelimelerde görülmektedir. **irca**<rica, **irehim**<rahim.

Ünlü ünsüz uyumunun bozulması: Azeri ağzının etkisiyle **ġ** ünsüzünün bulunduğu alınma kelimelerde **ġ** ile ince ünlüller yanyana gelerek ünlü-ünsüz uyumunun bozulmasına sebep olmaktadır.[28] **ġelb<kalp, ġeder<kadar**

---

[25] Ahmet Bican Ercilasun, a.g.e.s. 91
[26] Ahmet Bican Ercilasun, a.g.e. s. 94
[27] Ahmet Bican Ercilasun, a.g.e. s. 95
[28] Ahmet Bican Ercilasun, a.g.e. s. 104

DÜNEYİN / DÜNEN ZAMAN ZARFI ÜZERİNE

Muna Yüceol ÖZEZEN*

1. *Düneyin* / *dünen* sözcükleri, köken bilgisel olarak *dün* sözcüğünden gelir. Eski Türkçede *tün* biçiminde olan *dün* sözcüğünün ilk ve gerçek anlamı, *gece*dir. Ancak Türkiye Türkçesinde sözcük, yeni ve yaygınlık kazanmamış bir türetme olarak *tünaydın* ve genel dil kullanıcısının artık neredeyse tamamen farklı bir anlamla kullandığı *tüne-* yapıları dışında genel olarak *gece* anlamıyla kullanılmamaktadır. Zaten *tünaydın* kullanımında da *tün*e verilen anlam *geceden* çok *günün aydınlık bölümünün ikinci yarısı*dır. Ayrıca yine bu kullanımlar dışında, Türkiye Türkçesi ölçünlü dili gibi, Türkiye Türkçesi ağızlarında da /t-/'li biçim kullanımdan büyük ölçüde kalkmıştır. (*Derleme Sözlüğü*'nde yalnızca Aydın, Balıkesir ve Karaman'da *gece* anlamında *tün;* Manisa, Denizli, Malatya, Mersin, Niğde ve Konya'da *geceleyecek, yatacak yer, ev* anlamında *tünek*; Erzincan ve Maraş'ta *güneşin batmasına yakın zaman, akşamüzeri* ve Kastamonu'da *iki dağ arası* anlamlarında *tüney*; Adana Bahçe'de *geceleri öten bir kuş* anlamında *dün;* Çorum'da *iki gecede bir* anlamında *dün aşırı* ve Konya Ermenek'te *nereden çıktığı, kimin yaktığı belli olmayan ateş* anlamında *dün ateşi* kaydedilmiş.).

Sözcüğün *gece* anlamından yola çıkarak *bugünden önceki gün* anlamı kazanması, Türklerin zamanı bölümlere ayırıp adlandırma yaklaşımlarıyla ve zaman adlarının, gösterdikleri zaman bakımından değişken bir yapıya sahip olmalarıyla (Türkiye Türkçesinde *şimdinin* kimi kez *az sonra, biraz sonra* kimi kez de *az önce, biraz önce* anlamlarıyla kullanılması gibi) ilişkilendirilmelidir. Buna göre 24 saatlik zaman diliminin başlangıcı coğrafi olarak her ne kadar *gece* ise de –ki coğrafi belirleme, gerçekte dilin ve dilsel algılamanın dışındadır-, yaşamdaki önemine dayanarak *aydınlık* yani *sabah,* günün başlangıcı olarak kabul edilmiş olmaktadır. Günün büyük ölçüde uykuda geçen, idrak edilmeyen dilimi *geceyi* karşılarken, idrak edilen bölümü de *gün* veya *gündüz* sözcükleriyle anlatılmıştır. *Gece* geçmişe, *sabah* da -henüz yaşanmaya başladığı için- geleceğe yöneliktir (Öztekten: 2007, 355). Bu bakımdan Türkiye Türkçesi günlük konuşma dilinde *sabah*ın *yarın* anlamında kullanılması gibi, *gece* anlamındaki *tün* sözcüğü de *önceki gün* anlamı kazanmıştır. Böylelikle *gece* anlamındaki *tün,* idrak edilen günün ilk saatleri gibi değil önceki günün son saatleri gibi algılanmış, *tüne* (yani *geceye*) *ait gün* biçimindeki anlam genişlemesiyle önceki günün aydınlık bölümünü de

* Yrd. Doç. Dr., Çukurova Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ADANA

içine alır olmuştur. *Şema 1* ve *Şema 2*'de bu değişim daha açık bir biçimde görülmektedir:

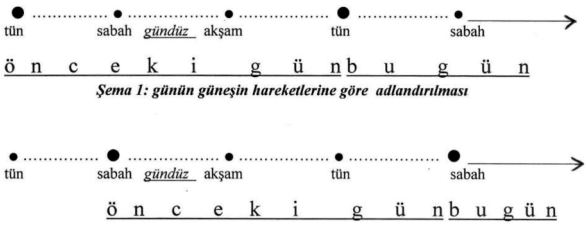

Şema 1: günün güneşin hareketlerine göre adlandırılması

Şema 2: günün algı farklarına göre adlandırılması

2. Bu anlam bilgisel genişleme yanında, *dün*ün biçim bilgisi bakımından da genişlediği görülmektedir. *Derleme Sözlüğü*'nde bu genişlemiş biçimler *dünegün, düneğen, dünan, dünen, düneği, düneğin, düneyin* olarak sıralanmıştır. F. Yıldırım, Adana ağzına yönelik çalışmasında yalnızca *dünân* biçimini tespit etmiş olmasına rağmen (Yıldırım: 2006,194), *düneyin* ve *dünen* biçimleri de Adana yöresi için yaygın kullanımlardır. Acaba sıralanan bu genişlemiş biçimler nasıl açıklanmalıdır?

Her şeyden önce belirtmek gerekir ki *dünen* / *düneyin* sözcüklerinin, özellikle Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde rastlanan "gece gündüz" anlamındaki *tün gün, dünü günü, dünün günün* veya çağdaş lehçelerin bir bölümünde yer alan *tünü künü, tündür kündür, kün tün* vb. ikilemelerle veya yine Eski Anadolu Türkçesinde "gece ve gündüz" anlamında kullanılan *dün u gün* bağlama öbeğiyle olan ses bilgisel benzerlikleri tamamen rastlantısaldır. Bugün Türkiye Türkçesi ağızlarında genel bir kullanım olan ve yine "bir önceki gün, dün" anlamı vermek üzere kullanılan *dünden* sözcüğünün de araştırma konumuz olan *düneyin* / *dünen* sözcükleriyle bir ilgisi olmasa gerektir.

Sözcüğün anlam bilgisel değişimi ile genişlemiş biçimlerinin ortaya çıkması arasında zaman bakımından bir koşutluk vardır. Çünkü *tün* sözcüğü Eski Türkçe, Karahanlı Türkçesi ve Harezm Türkçesinde *bir önceki gün* anlamında kullanılmadığı gibi, bu dönem metinlerinde, daha geç dönemlerde karşılaşılan genişlemiş biçimlere de rastlanmamaktadır. G. Karaağaç'ın çevirisine göre, Eckmann *tüne kün* ile *tün kün* yapılarını "gece gündüz" anlamıyla vermiştir. Bu ise Eckmann'ın *tüne kün* yapısını, *tün kün* ikilemesinin genişlemiş biçimi olarak değerlendirdiğini düşündürmektedir (Eckmann: 1988, 89). Z. K. Ölmez ise, "*tüne-kün* " sözcüğünün Çağatayca *tüne* ile *kün* sözcüklerinin birleşmesinden oluştuğunu, bu sözcüğün bütün sözlüklerde *dün* anlamında olduğunu ve sözcüğe ilk olarak Codex Cumanicus'ta *tüne-kün* biçiminde rastlandığını belirtmektedir (Ölmez, 1996, 305). Ş. Tekin sözcüğü < *tün+e+gü+n* biçiminde çözümlemiştir. Bu çözümlemede her bir biçim birimin ne olduğu konusuna açıklık getirmemekle birlikte

Tekin'in, +*gü* ve +*n*'yi Türkçede sözcüklerin zarf gibi kullanılmalarını sağlayan +*gü* ve +*n* ile ilişkilendirdiği anlaşılmaktadır. Ancak Tekin, < *tün+e+gü+n* biçiminde yer alan +*e*'ye hiç değinmemiştir (Tekin: 2001, 239- 241). Sözcük Eski Anadolu Türkçesi üzerine yapılmış çalışmaların hepsinde *düne gün* biçiminde ve iki ayrı sözcük algılamasıyla verilmiştir. Bu çeviri yazı tercihi, araştırmacıların *düne gün* sözcüğünü *dünkü gün* anlamına dayanarak *dün* ve *gün* ile ilişkilendirdiklerini göstermektedir.

Buna göre, *dün* sözcüğünün bu genişlemiş biçimlerinin tek bir sözcüğün çeşitli ekler almasıyla mı ortaya çıktığı, yoksa iki sözcüğün birleşmesi sonucu mu oluştuğu çözümlenmesi gereken bir sorundur. A. Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati* adlı çalışmasında *düne gün, dünegün, dünegen, düneyin* biçimlerini kaydederken, "(...) fakat terkibin mahiyeti anlaşılmıyor." demektedir (Tietze: 2002, 672). Belirtildiği gibi, Z. Ölmez, *düneyin* / *dünen* sözcüklerinin ilk biçimleri gibi görünen *tüne-kün* yapısının iki sözcüğün birleşmesinden oluştuğunu ifade etmiştir (Ölmez: 1996, 305). Ancak Çağataycadaki *tüne* yapısında *tün* sözcüğü üzerine gelen +*e*'nin bir ek veya bir türeme ses olup olmadığı belirgin değildir. Ayrıca bu kabulde, *tüne kün* yapısı, bir bakıma *dünkü gün, düne ait gün* anlamı vermektedir. Türkçede aitlik anlamının +*e* ile verildiği herhangi bir örnek yoktur. Buna rağmen bu yapılanma, *Derleme Sözlüğü*'nde verilen *düneğen* biçimini açıklamaktadır:

tüne kün > *düne gün* > *dünegün* > *dünegen* > *düneğen*.

/-ğ-/ ses biriminin özelliği bakımından da *düneğen* biçiminin *düneğin* > *düneyin* > **düneyn* > *dünen* olarak ve aykırılaşmayla –veya belki bir damaksı nazal sesin oluşumu sonucunda- *dünan* olarak gelişmesi olanaklı görünmektedir. Söz konusu yapılanmaların *gün* sözcüğüyle elde edilmiş bir birleşik olduğu düşüncesi, yine örneğin Adana ağzında kullanılan *ötein* / *öten* < *öteki gün* ve *devrisiün* / *devlikigün* / *devlikesiün* vb. biçimlerini ve Anadolu ağızlarında sıkça rastlanan diğer *gün*lü birleşikleri de açıklamaktadır.

Diğer yandan, Anadolu ağızlarında zaman anlatan isimlerin kimi yapılanmaları (örneğin *sabahleyin* / *sabahlayın*/ *sabahnan* / *sabanan* / *sabâla* / *sabâna* "sabah vakti, sabahleyin"; *ölenleyin* / *ölennen* "öğle vakti, öğlenleyin, öğlen" vb.) ile *düneyin* / *dünen* biçimleri arasındaki ses bilgisel benzerlikler de vardır. Bu bakış açısında, *dün* sözcüğü +*leyin* ekini alarak birtakım ses bilgisi olaylarına maruz kalmış gibi görünmektedir. Burada, zaman anlatan isimlerin üzerine bazen doğrudan, bazen kısalmış, genişlemiş veya değişime uğramış biçimleriyle gelen +*leyin* ekinin sözcüğe "dün, gece vakti" anlamı verdiği kabul edilmiş olacaktır: *dünleyin* > *düneyin* > *dünen*. Bu gelişime bakıldığında akla birkaç soru daha gelmektedir: Türkçede /-l-/, /-l/ ses birimlerinin düşmesi genel bir ses bilgisel özellik midir? *Dünleyin* ilk biçimi tarihsel metinlerden ve ağız çalışmalarından izlenebiliyor mu? *Dünleyin* sözcüğü yalnızca "gece vakti" anlamı mı vermektedir, yoksa "önceki gün" anlamını da içermekte midir? *Dünleyin* biçimine diğer çağdaş lehçelerde rastlanıyor mu?

İlk olarak söylenebilecek şey, Türkçenin ses bilgisi tarihinde /-l-/, /-l/ düşmelerinin genel bir özellik olmadığıdır. Kaldı ki, bir ses birim düşmesi söz konusu olacaksa, Türkçede /–y-/, /-y/'nin başka birçok ses birime göre önceliği vardır. Ayrıca *düneyin* / *dünen*'e benzer yapılar çağdaş lehçelerin bir bölümünde var olmasına rağmen *dünleyin* biçimi -eldeki verilere göre- yalnızca Anadolu sahasına özgü gibi görünmektedir. Zaten bugün Türkiye Türkçesi ağızlarına yönelik olarak yapılmış çalışmalarda büyük oranda kaydedilmemiş olan *dünleyin,* Türkçede ilk olarak Eski Anadolu Türkçesinde görülmektedir. Ş. Tekin, Uygurcadaki < *+lügü+n* yapısından getirdiği *+leyin* ekinin Eski Anadolu Türkçesine ait olduğunu belirtmekle bu düşünceyi desteklemiş olmaktadır (Tekin: 2001, 240- 242). Buna göre *düneyin* / *dünen* vb. biçimlerinin < *dün+leyin*'le bağlantılı olarak açıklanması için yeterli belge yoktur. *Dünegün* ve olası biçimlerinin Anadolu ve Rumeli ağızlarındaki kullanımlarıyla ilgili genel gözlemler şöyle sıralanabilir:

ağız	***dünegün* ve olası biçimler**
Adana	***düneyin, dünen, düneyn, dünân***
Mersin	***düneğen, düneğin***
Urfa	***dünegin***
Diyarbakır	***düneyin, dünegün***
Bitlis	***dünen***
Batman	***dünan***
Gaziantep	***dünen***
Van	***dünen***
Erzurum	***dünegin, düneyin, dünehen, düneğin***
Kars	***düneğin, düneyin, dünen***
Malatya	***düneyin, düneğin***
Sivas	***dünegen***
Ankara	***dünegen, düneğin***
Kırşehir	***dünan, düneği***
Nevşehir	***dünân***
Aksaray	***dünen***
Erzincan	***düneğen***
Tokat	***düneğen***
Çorum	***düneğen***

Amasya	***düneyin***
Bartın	**-**
Karabük	**-**
Zonguldak	**-**
Gümüşhane	***düneyin***
Artvin	***dünegün***
Ordu	**-**
Rize	**-**
İzmir	**-**
Kütahya	**-**
Uşak	**-**
Isparta	**-**
Eskişehir	***dünên, dünen***
Edirne	**-**

Tablo 1: dünegün ve olası biçimlerin Anadolu ve Rumeli ağızlarındaki görünümleri

Tablo 1'e bakıldığında *düneyin* / *dünen* vb. sözcüklerin ağırlıklı olarak doğu, güneydoğu ve orta Anadolu'da kullanıldıkları, buna karşılık Karadeniz ve Ege bölgelerinde yaygın olmadıkları, Trakya'da ise hiç kullanılmadıkları söylenebilir. *Dünleyin* sözcüğü ağızlarda yaygın olarak kullanılmadığına göre, bütün bu biçimler *dün* ve *gün* sözcüklerinin birleşmesinden ve < *tüne kün* ilk biçiminden oluşmuş olmalıdır. Burada yer alan ve *dün (< tün)* sözcüğünün genişlemesine olanak tanıyan +*e*'nin ne olduğunu belirlemek ise güç görünmektedir. Ancak bu +*e*, Türkçede kimi zaman zarfları üzerine getirilen +A yönelme durum ekiyle ilişkilendirilebilir: *akşama* "akşam vakti, akşam", *sabaha* "sabahleyin, sabah", *yarına* "yarın, bir sonraki gün" gibi. Nitekim Z. Korkmaz, hem Nevşehir ağzına yönelik bir çalışmasında (Korkmaz: 2007, 495), hem de Türkiye Türkçesi biçim bilgisiyle ilgili çalışmasında (Korkmaz: 2003, 281), Türkçede yönelme durum ekinin zaman zarfları üzerine gelebildiği bu tür örnekleri sıralamıştır: *aksama, iki üç günlüğüne* gibi. T. Tekin de *tüne kün*'deki *kün*'den söz etmemekle birlikte, benzer bir yaklaşımla ve *üze* zarfında olduğu gibi, *tüne* sözcüğü üzerindeki +*e*'yi yönelme-bulunma durum eki olarak değerlendirmiştir (Tekin: 2003, 201).

4. *Önceki gün* anlamıyla *düneyin* / *dünen* vb. sözcüklerin çağdaş lehçelerdeki görünümlerine gelince:

çağdaş lehçeler	*dünegün* ve olası biçimler
Azeri	*dünän*
Türkmen	*düyn, düyn-öŋin*
Irak Türkmen	*dünen*
Karaçay- Malkar	*tünene*
Kumuk	*tünegün*
Nogay	*tünegün*
Karayim	*tüne, tünegün*
Kazan Tatar	*töne, tönegän*
Kırım Tatar	*tünevin*
Kazak	-
Kırgız	-
Uygur	*tünügün*
Özbek	-
Gagauz	-
Tuva	*düün*
Altay / Şor / Teleüt	-

Tablo 2: dünegün ve olası biçimlerin çağdaş lehçelerdeki görünümleri

İnceleme kitaplarından ve ilgili sözlüklerden anlaşıldığına göre, çağdaş lehçelerin hiçbirinde *dünleyin* sözcüğü kullanılmamaktadır. Bu, Ş. Tekin'in *+leyin* ekinin Eski Anadolu Türkçesine özgü bir ek olduğu düşüncesini desteklemekle birlikte, *düneyin* / *dünen* vb. biçimlerin *dünleyin*'1e açıklanabilme olasılığını da zayıflatmaktadır. Yine *Tablo 2*'ye göre, *düneyin* / *dünen* sözcüklerinin çağdaş lehçelerin yalnızca herhangi bir grubuna ait olduğu söylenememekle birlikte, Altay lehçelerinde hiç yer almadığı, Oğuz- Kıpçak lehçelerinde ise ağırlıklı olarak bulunduğu söylenebilir Bu konudaki istisna Tuvacada yer almaktadır: Clauson, kuzeydoğu lehçelerinden biri olarak değerlendirdiği Tuvacada *dü:n*ü *bir önceki gün, dün* anlamında ve *dünen*den kısalma bir biçim olarak değerlendirmiş (1972, 513), değerlendirme bu lehçeye yönelik sözlükte, *düün* biçimiyle desteklenmiştir (Arıkoğlu- Kuular: 2003, 37). Öyle görünüyor ki, eldeki veriler, *dünegün* ve olası biçimlerinin lehçelerdeki dağılımı ve ağırlığı konusunda son yargıyı vermeyi sağlayacak yeterlilikte değildir.

Sonuç

Türkçede *tün* sözcüğü ilk anlamıyla *gece* demektir. İlk tarihsel metinlerde genel olarak bu ilk anlamıyla kullanılan sözcük, Türkçenin daha sonraki tarihsel metinlerinden başlayarak *gece* anlamı yanında *bir önceki gün, dün* anlamıyla kullanılmaya başlanmıştır. Sözcük Türkiye Türkçesi ölçünlü dilinde olduğu gibi, ağızlarında da yaygın olarak *bir önceki gün, dün* anlamıyla kullanılmaktadır. Sözcük Türkiye Türkçesi ölçünlü dilinde yalnız /d-/ ses birimiyle kullanılmaktadır. Bu durum, Anadolu ve Rumeli ağızları için de yaygın bir özelliktir. Sözcükteki bu anlam bilgisel ve ses bilgisel değişim, biçim bilgisel değişimlerle koşutluk oluşturmaktadır. Çünkü *tün* sözcüğünün *bir önceki gün, dün* anlamı *dün* biçimi yanında bundan genişlemiş biçimlerle de ifade edilir olmuştur. Bu genişlemiş biçimlerle anlamın pekiştirildiği düşünülebilir. Türkiye Türkçesi ağızlarından ağırlıklı olarak doğu, güneydoğu ve orta Anadolu ağızlarında karşılaşılan bu genişlemiş biçimler *tüne kün* birleşik yapısından gelmiş olmalıdır. Burada *tün* ve *kün* sözcüklerinin oluşturduğu birleşik arasında yer alan *+e* ise Türkiye Türkçesinde kimi zaman zarfları üzerine geldiği görülen *+A* eki olmalıdır. *Tünegün / dünegün* sözcüklerinden değişmiş, gelişmiş pek çok sözcük çağdaş lehçelerde de izlenebilmektedir. Bu bakımdan sözcüklerin herhangi bir lehçe koluna ait olduğunu söylemek için daha derinlikli araştırmalara gereksinim vardır.

KAYNAKLAR

Altaylı, Seyfettin (1994), *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü I- II,* İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları: 2468.

Arıkoğlu, Ekrem- Klara Kuular (2003), *Tuva Türkçesi Sözlüğü,* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 822.

Bayatlı, Hidayet Kemal (1996), *Irak Türkmen Türkçesi,* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 664.

Bozyiğit, A. Esat (1998), *Ankara İli Ağzı Sözlüğü,* Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları: 2167.

Caferoğlu, Ahmet (1995), *Anadolu İlleri Ağızlarından Derlemeler (Van, Bitlis, Muş, Karaköse, Eskişehir, Bolu ve Zonguldak İlleri),* Ankara: 2. Baskı Türk Dil Kurumu Yayınları: 591.

Clauson, Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford.

Demir, Necati (2001), *Ordu İli ve Yöresi Ağızları (İnceleme- Metinler- Sözlük),* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 788.

Derleme Sözlüğü (1993), Cilt IV, Ankara. 2. Baskı Türk Dil Kurumu Yayınları: 211/4.

Eckmann, János (1988), *Çağatayca El Kitabı* (Çeviren: Günay Karaağaç), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları: 3412.

Eren, M. Emin (1997), *Zonguldak- Bartın- Karabük İlleri Ağızları,* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 686.

Erten, Münir (1994), *Diyarbakır Ağzı (İnceleme, Metinler, Sözlük),* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 556.

Ganiyev, Fuat- Halil Açıkgöz- Rifkat Ahmetyanov (1997), *Tatarca- Türkçe Sözlük,* Kazan-Moskova: İnsan Yayınevi.

Gemalmaz, Efrasiyab (1978), *Erzurum İli Ağızları I-III (İnceleme- Metinler- Sözlük ve Dizinler),* Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları: 487.

Gülensoy, Tuncer (1988), *Kütahya ve Yöresi Ağızları (İnceleme, Metinler, Sözlük),* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 536.

Gülseren, Cemil (2000), *Malatya İli Ağızları (İnceleme- Metinler- Sözlük ve Dizinler),* Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları: 737.

Gülsevin, Gürer (2002), *Uşak İli Ağızları (Dil Özellikleri- Metinler- Sözlük)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 814.

Günay, Turgut (1978), *Rize İli Ağızları (İnceleme- Metinler- Sözlük),* Ankara: Kültür Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları: 27.

Güner Dilek, Figen (2005), *Altay Türkçesi Ağızları* (Basılmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Günşen, Ahmet (2000), *Kırşehir ve Yöresi Ağızları (İnceleme- Metinler- Sözlük),* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 745.

Gürsoy- Naskali, Emine- Muvaffak Duranlı (1999), *Altayca- Türkçe Sözlük,* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 725.

Kalay, Emin (İnceleme- Metin), *Edirne İli Ağızları (İnceleme- Metin),* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 694.

Kirişçioğlu, M. Fatih (1994), *Saha (Yakut) Türkçesi Grameri,* Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları: 594.

Korkmaz, Zeynep (2003), *Türkiye Türkçesi Grameri (Sekil Bilgisi),* Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları: 827.

---------- (2007), "Nevşehir ve yöresi ağızlarının şekil bilgisini belirleyen temel özellikler üzerine", *Türkoloji Araştırmaları (Turkish Studies),* Volume: 2 (e-dergi), ss. 492- 501.

Oraltay, Hasan- Nuri Yüce- Saadet Pınar (1984), *Kazak Türkçesi Sözlüğü,* İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Yayını: 8.

Ölmez, Zuhal, Kargı (1996), *Ebulgazi Bahadır Han- Secere-i Terâkime (Türkmenlerin Soykütüğü),* Ankara: Simurg Yayınları, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 3.

Özçelik, Sadettin (1997), *Urfa Merkez Ağzı (İnceleme, Metinler, Sözlük),* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 666.

Özçelik, Sadettin- Erdoğan Boz (2001), *Diyarbakır İli Çüngüş ve Çermik Yöresi Ağzı (Dil İncelemesi, Metinler, Sözlük),* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 789.

Özkan, Nevzat (1996), *Gaguz Türkçesi Grameri,* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 657.

Öztekten, Özkan (2007), Türk dilinde güne bağlı zaman sözleri, *Uluslararası Sürekli Altayistik Konferansı Bildirileri* (22- 27 Haziran 2003), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 880, ss. 347- 358.

San, Sabri Özcan (1990), *Gümüşhane Kültür Araştırmaları ve Yöre Ağızları,* Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları: 1212.

Savran, Hülya (2003), *Kırım Tatar Türkçesi (Dil Özellikleri- Metinler- Sözlük),* Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi Yayınları: 026.

Ryumina- Sırkaşeva, L. T.- N. A. Kuçigaşeva (2000), *Teleüt Ağzı Sözlüğü* (Çevirenler: Şükrü Halûk Akalın- Caştegin Turgunbayev), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 741.

Tannagaşeva, N.N. Kurpeşko- Şükrü Halûk Akalın (1995), *Sor Sözlüğü,* Adana: Türkoloji Araştırmaları: 2.

Tavkul, Ufuk (2000), *Karaçay- Malkar Türkçesi Sözlüğü,* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 770.

Tietze, Andreas (2002), *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati* Cilt 1, İstanbul: Simurg Yayınları.

Tekin, Şinasi (2001), *îştikakçının Köşesi (Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler),* İstanbul: Simurg Yayınları, ss. 229- 245.

Tekin, Talat- Mehmet Ölmez-Emine Ceylan- Zuhal Ölmez- Süer Eker (1995), *Türkmence-Türkçe Sözlük,* Ankara: Simurg Yayınları Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 18.

Tekin, Talat (2003), "*Üze* zarfı hakkında", *Makaleler 1: Altayistik*, Ankara: Grafiker Yayınları: 11, ss. 197- 204.

Tor, Gülseren (2004), *Mersin Ağzı Sözlüğü,* İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 38.

Urfalı Kemal Edip [Kükrkçüoğlu], (1991), *Urfa Ağzı*, Ankara: 2. Baskı Türk Dil Kurumu Yayınları: 25.

Yıldırım, Faruk (2006), *Adana ve Osmaniye İlleri Ağızları I- II,* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 861/I-II.

Yıldız, Osman (2002), *Isparta Merkez Ağzı (İnceleme- Metinler- Sözlük)*, Isparta: Fakülte Kitabevi.

KAYNAK KİŞİLER

Aksaray: Meral Bıçaklı, 47 yaşında, Aksaray doğumlu, ortaokul mezunu, Aksaray'da yaşıyor.

Batman: Halil Altan, 81 yaşında, Batman Hasankeyf doğumlu, ilkokul mezunu, Batman merkezde yaşıyor.

Eskişehir: Hayriye Ünlüer, 82 yaşında, Eskişehir Sivrihisar doğumlu, ilkokul mezunu, Sivrihisar'da yaşıyor.

Gaziantep: 1- Aysel Sayın, 69 yaşında, ortaokul mezunu, Nizip doğumlu, Nizip'te yaşıyor. 2-Gaziantep: Türkan Özmezarcı, 58 yaşında, Gaziantep doğumlu, ilkokul mezunu, Gaziantep'te yaşıyor.

Hatay: Jale Öztürk, 50 yaşında, Kadirli doğumlu, 1979'dan beri Hatay'da yaşıyor, Mustafa Kemal Üniversitesi'nde Hatay ağzına yönelik basılma aşamasında bir çalışma hazırlamış.

İzmir: Gülbeyaz Göçük, 76 yaşında, İzmir doğumlu, okula gitmemiş ancak okuma yazması var, İzmir'de yaşıyor.

Malatya: Hatice Yılmaz, 68 yaşında, ilkokul mezunu, Malatya Hekimhan doğumlu, Malatya'da yaşıyor.

Nevşehir: 1- Fatma Değirmenci, 70 yaşında, ilkokul mezunu, Nevşehir Hacıbektaş ilçesi Karaburna köyü doğumlu, aynı köyde yaşıyor. 2- Dursun Çakır, 70'li yaşlarında, Nevşehir Gülşehir ilçesi Eğrikuyu köyü doğumlu, okuma yazması yok, aynı köyde yaşıyor.

ANADOLU'DAKİ NÜFUS HAREKETLERİNİN AĞIZLARIN OLUŞMASINA VE İNCELENMESİNE ETKİLERİ

Nevzat ÖZKAN*

Anadolu birbirini izleyen nüfus hareketleri sonucu bir Türk yurdu hâline gelmiş ve bu göç hareketlerine bağlı olarak da Türkçe önce konuşma dili, ardından da yazı ve kültür dili olarak gelişimini sürdürmüştür. Anadolu'nun her bölgesinde Türk nüfusunun artmasının ardından Anadolu ağızları şekillenmiş, ancak daha sonra da devam eden iç ve dış göçlerle ağız ve kültür alanları farklı biçimlere girmiş, ya pek çok yeni ağız alanı ortaya çıkmış ya da bir kısım ağızlar ve kültür alanları diğer ağızların ve kültürel gelişmelerin etkisiyle farklı özellikler kazanmıştır.

Türkiye Türlüğünün kaderi hâline gelen göç, hayatın diğer bütün sahalarında olduğu gibi ağızların oluşmasında ve gelişmesinde de birinci derecede etkili olmuştur.

Anadolu'ya ilk Türk yerleşimleri ve Türkçe

Türklerin Anadolu'ya ilk girişleri VI. yüzyılın başlarında Bulgar Türklerinin Karadeniz boylarına ve Doğu Anadolu'ya yerleşmeleriyle başlamış, VI. ve VII. yüzyılda Avarların Doğu Anadolu'ya iskân edilmesi ve IX.-X. yüzyıllarda Semerkant'tan, Fergana'dan ve Harezm'den getirilen Türklerin Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya yerleştirilmesiyle devam etmiştir. Ancak Anadolu'daki nüfus dengesini değiştiren ve Türklerin bu coğrafyada bir güç hâline gelmesini sağlayan asıl önemli nüfus hareketleri X.-XII. yüzyıllar arasında yaşanmıştır. Bu nüfus yoğunlaşmasının birincisi, Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlar'a geçen ve Bizans'la giriştiği mücadelelerde yenik düşünce Hristiyanlaştırılıp Bizans'ın sınır boylarına yerleştirilen Kıpçak ve Peçenek Türkleri ile yaşanmıştır. İkincisi ise 1071'de Malazgirt Savaşı'yla Anadolu'nun doğusundan giren Oğuz Türklerinin adım adım Anadolu'ya yayılmasıdır. (Özkan, 2002: 22)

Büyük kitleler hâlinde göç eden bu Türk boyları, sadece Anadolu'ya yerleşmekle kalmamış, aynı zamanda İran, Azerbaycan, Kafkasya, Suriye, Irak ve Mısır'a ulaşmış, hatta Rumeli'ye kadar uzanmıştır.

Bu geniş coğrafi yayılış, o zamana kadar Orta Asya'da tek bir yazı dili hâlinde devam eden Türk dilinde bazı farklılaşmalara sebebiyet vermiş ve Türkçe bir ta-

* Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, KAYSERİ

kım dallanmalara uğramıştır. Ancak her kol bir yazı dili kurma imkânı bulamamış, bu yüzden bu boyların büyük bir bölümünün dili sadece konuşma alanıyla sınırlı kalmıştır. (Özkan, 1995: 32) Anadolu'ya yerleşen Türk boyları da dillerini uzun bir süre köy ve kasabalarda günlük konuşma dili, şehirlerde ise diğer bazı dillerle birlikte kullanılan iletişim dillerinden biri olarak korumayı başarmışlardır. (Özkan, 2002: 22)

Bu dönemde Anadolu'da kullanılan Türk ağızlarının ağırlıklı olarak hangi Türk boyuna veya boylarına ait olduğu konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. M. Halil Yinanç, Orta Anadolu'ya yerleşen Türkmenlerin çoğunluğunu Kınıklar teşkil ettiği için bu boyun ağzının diğer ağızlara baskın geldiği görüşündedir. Zeynep Korkmaz ise Kınık boyunun ağız özellikleri arasında *h* sesinin bulunmadığına işaret etmekte, Eski Anadolu sahasında görülen ünlü yuvarlaklaşmasının Kayı, Alayuntlu ve Eymir boylarına ait bir özellik olabileceği ihtimali üzerinde durmaktadır. Yılmaz Öztuna ise yoğunluğun Kınık ve Kayı ağzı üzerinde toplandığı düşüncesindedir. (Karahan, 2006: 15)

Anadolu'ya Oğuz boylarıyla birlikte Kalaç, Karluk, Kanglı, Kıpçak Türkleri de gelmiş, hatta bunlar Bizans'ın daha önceden Hristiyanlaştırarak Anadolu'nun değişik bölgelerine yerleştirdiği Uz ve Peçenek unsurlarıyla karışıp kaynaşmış, ancak Anadolu'nun Türk kimliği Moğol istilasının ardından Anadolu'ya göçen Türk topluluklarınca oluşturulmuştur. XII. yüzyıldan itibaren Anadolu'nun başlıca mahalli dili hâline gelen Oğuz Türkçesi, zaman içinde diğer Türk ağızlarından, hatta diğer mahalli dillerden de etkilenmiştir. (Köprülü, 1980: 212-214)

Eski Anadolu Türkçesi yazı dilinin kuruluşunu ve Anadolu'ya yerleşen Türk boy ve topluluklarının ağızlarıyla ilgisini ele alan bilim adamları iki ana yaklaşım etrafında konuyu değerlendirmektedirler.

Bunlardan bir bölümü bugünkü Anadolu ağızlarından hareket etmekte ve Eski Anadolu Türkçesinin ilk eserleriyle Anadolu ağızları arasındaki fonetik benzerlikleri tespit etmek suretiyle bir sonuca varmaya çalışmaktadır.

Leylâ Karahan, Anadolu'da ilk eser verenlerden Sultan Veled, Hoca Dehhanî ve Ahmet Fakih'in, Konya'da; Şeyyad Hamza'nın, Akşehir'de; Âşık Paşa ve Gülşehrî'nin, Kırşehir'de yetişmesinden ve bu şehirlerden Konya'nın Selçukluların başkenti, Kırşehir'in ise önemli bir kültür merkezi olmasından hareketle yazı dilinin bu yöre ağızları temelinde ve bu yörelerde teşekkül ettiğinin düşünülebileceğini söylemekte, ancak Konya ve Kırşehir yöresi ağızlarında, Eski Anadolu Türkçesinin en önemli özelliği olan ünlü yuvarlaklaşmasının görülmemesinin bu düşünceyi zayıflattığını belirtmektedir.

Bu değerlendirmenin ardından yazı dilinin Anadolu dışında değil de Anadolu'da teşekkül ettiği düşüncesinde ısrar edilmesi hâlinde, Konya ve Kırşehir dışında, mesela Amasya, Tokat, Sivas gibi dil özellikleri bakımından Eski Anadolu Türkçesine en yakın olan dönemin diğer kültür merkezlerini de bu sınırlar içine almak gerektiğini ifade etmektedir. (Karahan, 2006: 15-16)

Zeynep Korkmaz, bir yandan XI.-XIV. yüzyıllarda Arapça ve Farsçaya karşı hâkimiyet mücadelesi veren dilin Anadolu'daki yerli Oğuz Türkçesi olduğunu söylerken (Korkmaz, 1973: 15) diğer yandan da bugün Anadolu ağızlarında görülen; **ñ > y:** babañ > *babay*, kendiñ > *gendüy* vb., **g > v:** dağ > *dav*, ağız > *avuz* vb., **s > h:** sen > *hen*, sus- > *hüs-* vb., **y > c:** yılkı > *cılkı*, yırla- > *cırla-* vb. ses değişmelerinin Kıpçak ağız özellikleri olduğunu bildirmekte ve Anadolu'ya gelen Oğuz dışı kavim ve boyların zaman içinde asıl bünyeye dâhil olduklarını ve onlarla karışıp kaynaştıklarını söylemektedir. Bazı bölgelerde görülen özel ağız alanlarının da bu kaynaşma sonucu ortaya çıktığını ifade etmektedir. (Korkmaz, 1995b: 179)

Anadolu ağızlarının oluşumunda rol oynayan başlıca boyların ise Kayı, Kınık, Avşar, Salur, Çepni, Bayındır, Bayat, Alayuntlu ve Eymir boyları olduğunu düşünmektedir. Bunlardan Kınık boyu ağzının Batı Anadolu bölgesinde yayıldığını ve bu bölge ağızlarının ana yapısının kurulmasında başlıca rolü oynadığını, öteki bölgelere yayılışının ise uzantılar veya küçük dil adacıkları hâlinde olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Avşarların, bir kısım Orta Anadolu ağızları ile Güneydoğu Anadolu ağızlarının teşekkülünde önemli rol oynadığını, Salurların ise Orta Anadolu ile bunun kuzeye uzanan kesimlerinde daha çok yer aldıklarını bildirmektedir. (Korkmaz, 1995: 182-187)

Korkmaz bu açıklamalarıyla, bugünkü ağız alanlarını oluşturan bu Oğuz boylarına ait yerli ağız özelliklerinin aynı şekilde Eski Anadolu Türkçesi yazı dilini de şekillendirdiği düşüncesinde olduğunu ortaya koymaktadır.

Behçetü'l-Hada'ik'in dil özellikleri üzerinde duran Mustafa Canpolat, coğrafi dağılımın bir sonucu olarak ağızlara dayanan bir lehçenin yazı dili hâline gelmeye başladığı bir devirde, bütün lehçe özelliklerinin birden bire yazı diline geçmesinin düşünülemeyeceğini söylemekte ve durumun Altunordu, Mısır ve Harezm bölgesinde meydana gelen eserler için de aynı olduğunu belirtmektedir. (Canpolat, 1968: 171)

İkinci gruba giren bilim adamları ise Anadolu sahasında yazılan ilk eserlerin dil özelliklerinden ve bu dönem Türk ağızları hakkında bilgi veren Kâşgarlı Mahmud, Abu Hayyan ve İbn Mühenna gibi dilcilerin tespitlerinden hareketle bir sonuca varmaya çalışmışlardır.

Mecdut Mansuroğlu, Eski Anadolu Türkçesinin Oğuzca ve ona yakın Türk dili kollarından Kıpçakça, Suvarca ve Türkmence grubundan olduğunu savunmaktadır. Hatta bu dil oluşumunun daha Orta Asya'da ikinci bir kültür dili olarak ortaya çıktığını, ancak bu coğrafyadaki yazı dili ile aynı edebiyat kültürü içinde geliştiğinden ve onunla sıkı temas hâlinde olduğundan, gerek dış, gerek iç bakımından mühim bir ayrılık göstermediğini, daha sonra bu ikinci kültür diliyle hem Horasan ve çevresinde, hem de Anadolu'da İslami karakteri ağır basan bir Türk edebiyatı meydana getirildiğini düşünmektedir.

Mansuroğlu, Anadolu'da XIII. yüzyılda gelişen bu edebiyatın dilinin, başlangıçta Orta Asya'dan getirilen dil kültürü ile Oğuz esaslı yerli ağızların karışmasına dayanmasına rağmen XIV. yüzyıldan itibaren yerli Oğuz esaslı ağızların, Orta Asya kaynaklı yazı dilinin etkilerini sildiğini söylemektedir. (Mansuroğlu, 1951: 217-228)

R. R. Arat da, Anadolu Türk yazı dilinin kuruluşu sırasında ortaya çıkan karışık dilli metinlerin yerli şivelere dayanan yeni yazı dilinin Eski Türkçeden ayrılıp oluşmaya başladığı bir geçiş devresinin, yani XI.-XII. yüzyılların mahsulü olduğu görüşünü savunmuştur. (Arat, 1987: 231-232)

Şinasi Tekin ise, Oğuz şivesine aykırı özellikler taşıyan Eski Anadolu Türkçesi metinlerinin dilinin, Eski Türk yazı dilinin etkisi veya kalıntısıyla ilgili olmadığını düşünmektedir. Hatta bu özelliklerin genel değil özel olduğunu, tek tek kişilerden kaynaklandığını savunmaktadır. Bu durumu, Orta Asya'dan Anadolu'ya ve Suriye'ye gelen yazarların XII.-XIV. yüzyıllar arasında henüz kuruluş devrini yaşayan "Oğuz" yazı dilini, eserlerinde kendi şivelerinin özelliklerini de kullanmak suretiyle etkileri altına almaya çalışmalarına bağlamaktadır. (Tekin, 1974: 70)

Konuya bir başka açıdan yaklaşan Ahmet Bican Ercilasun, XI.-XII. yüzyıllarda bir konuşma ve sözlü edebiyat dili olan Oğuz ağzının yazı dili hâline gelmesini, Moğol istilası sonrasında Türkistan'dan Anadolu'ya gelen Türk topluluklarıyla Anadolu'daki Türk nüfusunun artmasına ve Yesevî takipçisi dervişlerin Anadolu'daki Oğuz kitlelerine kendi dilleriyle hitap etmek istemelerine bağlamakta, Anadolu'daki Oğuz beylerinin Türkçeyi desteklemesinin de bu gelişmeler üzerinde etkili olduğunu düşünmektedir. (Ercilasun, 2004: 434-442; Ercilasun, 2007: 222-228)

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde görülen fonolojik özelliklerden hareketle bu sahanın ağız alanlarını tespit etmeye çalışan Hayati Develi, Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde seyrek olarak görülen Doğu Türkçesi unsurlarının moda, özenme, tesir altında kalma gibi sebeplerle izah edilebileceğini, söz konusu etkilerin yoğun olarak bulunduğu ve "karışık dilli" olarak adlandırılan kimi metinlerin de zaten bir ağız sınıflandırmasının konusu olamayacağını düşünmekte ve kimi metinlerde karşımıza çıkan *bol-, -Gay, -Urmen* gibi Oğuzcaya uymayan verilerin değerlendirme dışı bırakılması gerektiğini savunmaktadır. (Develi, 2002: 119). Bu arındırmanın ardından Eski Anadolu (Türkiye) Türkçesini Azerbaycan ve Türkiye ağzı olarak ikiye ayırmakta, ancak karşılaştırmaya morfolojik kriterlerin de dâhil edilmesi hâlinde üçüncü bir ağız grubunun daha ortaya çıkabileceğini eklemektedir. (Develi, 2002: 118-122)

Bu dönemde Eski Anadolu Türkçesi bir yazı dili olarak ortaya çıkmakla birlikte henüz bir imla ve ifade disiplini kazanamamıştır. Belli gruplar hâlinde Anadolu'nun değişik merkezlerine yerleşmiş olan Oğuz boylarının temel ağız özelliklerini yansıtmaktadır. Bu sebeple birkaç ayrı grup hâlinde değerlendirebile-

cek fonetik ve morfolojik özellikler yan yana yaşatılmaktadır. Bu ağız özellikleri daha sonraki dönemlerde Anadolu ve Azerbaycan'da standartlaşarak iki ayrı yazı diline dönüşmüştür.

Osmanlı Döneminde Anadolu'da Türkmen İskânı ve Anadolu Ağızlarının Şekillenmesine Etkileri

Anadolu'daki Türk devlet yapısı, Oğuz esaslı Türk boylarının belli bölgelerde yoğunlaşmasının ve merkezî yönetime yarı federatif bir yapıyla bağlı olmasının yararları yanında bazı mahsurlarını da yaşamıştır. Özellikle Moğol istilasından sonra Anadolu'daki Oğuz beylerinin Selçuklu yönetimine karşı özerkliklerini ilan etmeleri, 1402 Ankara Savaşı'nın ardından gelen hanedan içi kavgaların bazı Anadolu beyliklerini yeniden özerkleştirmesi ve Candaroğullarından gelen vezirlerin II. Murat örneğinde olduğu gibi padişahları tahttan indirebilecek bir güce ve etkiye sahip olmaları, Fatih Sultan Mehmet başta olmak üzere Osmanlı padişahlarını devletin geleceği konusunda kaygıya kapılmaya ve Anadolu'daki Oğuz boylarının boy ve teşkilat yapısını göç yoluyla bozma düşünce ve politikasına itmiştir.

Bunun dışında Osmanlı döneminde yaşanan sınırlı ve gönüllü göç hareketlerinin başlıca sebepleri arasında artan vergi yükü, mahalli yöneticilerin halkı rahatsız eden uygulamaları, salgın hastalıklar, iş arama, dağlardan ovalara yerleştirme, kıtlık, zirai alan yetersizliği gibi sebepler de sayılabilir, ayrıca konargöçerlikten yerleşik hayata geçen sosyal gruplara bağlı nüfus hareketleri de dikkate değer ölçülerdedir. (Arslan, 2001: 255-320)

Türk yazı dilinin standartlaştığı ve Türk devlet yapısının bütünüyle kurumsallaştığı XV. yüzyılda başlayıp fetih hareketlerinin sona erdiği XVIII. yüzyılın sonlarına kadar süren bu geniş çaplı nüfus hareketleri artık sadece Orta Asya'dan Anadolu ve yakın çevresine doğru değil, hem Anadolu içinde hem de Anadolu'dan başka ülke ve bölgelere doğru olmuştur.

Anadolu'daki Oğuz boylarının iskân durumuyla ilgili resmî kayıtlar çok ilginç bilgiler sunmaktadır. Tahrir defterlerinde görülen Oğuz boylarına mensup oymaklarla ilgili kayıtlar, 24 boydan 21'inin veya 22'sinin Anadolu'ya gelmiş olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak Anadolu'nun fetih ve iskânında birinci derecede rol oynayan boylar Kayı, Kınık, Avşar, Bayındır ve Salur boylarıdır. Bu boylardan hangilerinin nerelerde iskân edildiği konusunda bir fikir vermek üzere, Oğuz boylarından 18'inin adının Anadolu'nun değişik bölgelerinde yer adı olarak karşımıza çıktığını söyleyebiliriz. Bu boy adları Ala-Yundlu, Avşar, Bayat, Bayındır, Büğdüz, Çavuldur (Çavundur), Çepni, Dodurga, Eymür, İğdir, Kara-Evli, Karkın, Kayı, Kınık, Peçenek, Salur, Yazır ve Yüreğir'dir.

XV. yüzyıldan sonraki göçlerin ve nüfus karışmasının boyutlarını anlamak için boy adlarının yer adı olarak kullanılışının seyrine bakmak yeterli olabilir.

XVI. yüzyıla ait kayıtlarda Ala-Yundlu boy adı, 29 yer adında kullanıldığı hâlde günümüzde bir tek yer adında bulunmakta, yine XVI. yüzyıla ait kayıtlarda Yüreğir boy adı, 44 yer adında karşımıza çıkarken, bugün biri Yüreğil şeklinde olmak üzere 10 yer adında görülmektedir.

Anadolu'nun etnik oluşumunda en çok payı bulunan Oğuz boylarından biri olan Kayı boyunun adı bugün Sivas (8 yer adı), Kütahya (8), Çankırı (7), Konya (6), Menteşe-Muğla bölgesi (6), Bolu (6), Kastamonu (6), Isparta ve Burdur bölgesi (5), Amasya (4), Çorum (4), Ankara (4) illerinde yer adı olarak kullanılmaktadır. Ancak Kayı adı sözgelimi Ankara'da dört yerleşim merkezinde görülmesine rağmen bu bölgede bugün nüfusu çok olan bir Kayı oymağı bulunmamaktadır. Diğer taraftan XVI. yüzyılda en büyük Kayı oymağının yaşadığı Denizli ilinde hiçbir Kayı yer adına rastlanmamıştır. (Sümer, 1980: 211-221) Tarihî kaynaklara ve arşiv belgelerine göre XVI. yüzyılda yoğun bir Avşar bölgesi olarak görünen Maraş'ın bugün Avşar ağız özelliklerinden oldukça uzak olduğu görülmektedir. (Korkmaz, 1995: 183-184)

1558-1785 yılları arasında tutulan Divanıhümayun Mühimme defterlerindeki Türkmenlere dair kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla bir yandan pek çok Türkmen taifesi Halep'ten ve Rakka'dan Anadolu'ya ve yeni fethedilen ülkelerin değişik bölgelerine yerleştirilirken, bir yandan da Anadolu'daki Türkmenler Rumeli'ye ve Kıbrıs'a iskân edilmiştir. Bazıları ise değişik görev ve hizmetlerle farklı bölgelere gönderilmiştir. (Ahmet Refik, 1989: 93-129)

Osmanlı Devleti'nin XVIII. yüzyılda izlediği iskân siyasetine bağlı olarak Anadolu'daki etnik gruplar yeniden birbirine karışmış ve bu harmanlanma bugünkü Anadolu ağızlarının oluşmasında büyük rol oynamıştır. Daha önemlisi bir süre sonra Oğuz boy adlarının büyük bir bölümü kullanımdan kalkmış yerine *yerli reaya, Yörük* ve *Türkmen* adları yaygınlık kazanmıştır. Ayrıca Güney ve Batı Anadolu'da Yörük ve diğer bölgelerde Türkmen adını taşıyan Oğuz unsurları yeni alt gruplara, oba ve cemaatlere ayrılmıştır. Bugün Anadolu'nun birbirine yakın iki yerleşim merkezi arasında görülen ağız farkları da bu durumdan kaynaklanmaktadır. (Korkmaz, 1995b: 180)

Osmanlı döneminde yaşanan bu nüfus hareketleri sayesinde, XIX. yüzyıla gelindiğinde artık ne bir Kayı, Kınık veya Salur boyundan ne de bu boylara ait bir ağız alanından söz etme imkânı kalmamıştır. Anadolu'daki Oğuz boylarından sadece Avşarlar 1860'tan itibaren toplu iskâna geçtikleri için boy ve soy düzenini ve buna bağlı olarak da ağız özelliklerini, bir ölçüde de olsa, koruyabilmişlerdir.

Anadolu'da bu gelişmeler yaşanırken Osmanlı Devleti'nin merkezî yapısında ortaya çıkan gelişme ve değişmelere bağlı olarak yazı dili çeşitlenmiş, ayrı bir resmî üslup, şiir ve nesir dili ortaya çıkmıştır. Taşrada yetişen Osmanlı aydınları merkezdeki güçlerini artırmaya başlayınca onların da etkisiyle Türkî-i Basit, Mahallîleşme, Sebk-i Hindî gibi edebî akımlar doğmuş, Anadolu ağızları hiç ol-

mazsa söz varlığı itibarıyla edebî dildeki ağırlığını artırmıştır. Ayrıca büyük bölümü Selçuklu öncesi Anadolu'ya yerleşen ve Osmanlı Devleti'nin sosyal grupları dinî teşkilatlanma esasına göre taksim etmesinden dolayı Ortodoks Rum veya Gregoryan Ermeni cemaatine dâhil olan Türkçe konuşan Hristiyanlar kendi ağız özelliklerini Grek veya Ermeni alfabesiyle yazı dili hâline getirmişlerdir.

Dış Göçler ve Anadolu Ağızlarının Bugünkü Durumuna Etkileri:

XVI. yüzyıldan XVIII. yüzyılın ikinci yarısına kadar süren Anadolu'dan diğer Osmanlı topraklarına yönelik göç, devletin küçülmeye başlamasıyla birlikte tersine dönmüş ve bu sefer de Kafkaslar ve Balkanlar başta olmak üzere, terk edilen ülke ve bölgelerden Anadolu'ya doğru yaşanmaya başlamıştır.

Çarlık Rusya'sının Kırım'a girdiği 1771 yılından Sovyetler Birliği'nin çözüldüğü 1990 yılı başlarına kadar Türkiye'ye Bulgaristan'dan 1.991.700, eski Yugoslavya'dan 1.192.000, Yunanistan'dan 1.284.600, Romanya'dan 500.000, Kıbrıs'tan 45.000, Azerbaycan'dan 87.000, Kuzey Kafkasya'dan 866.000, Kırım'dan 2.120.000, eski SSCB'den 25.000, Doğu Türkistan'dan 28.000, Afganistan'dan 4.350 kişi olmak üzere toplam 8.143.950 kişinin göçmüş olduğu yolunda tespitler bulunmaktadır. (Yiğit, 1996: 180)

1774 yılında Rusya ile imzalanan Küçük Kaynarca Anlaşması'nı takip eden yıllarda Çarlık yönetiminin baskısıyla Kafkaslarda başlayan göç hareketi; 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında ve 1912-1913 Balkan Savaşlarında yitirilen ülke ve bölgelerde devam etmiş ve bu göçler sonucu Türkiye'ye 5 milyon civarında göçmen yerleşmiştir. (Yusuf, 2005: 1-7)

Kırım'dan Anadolu'ya yönelik kitle göçü mahiyetindeki ilk dalga 1783 yılında Kırım'ın Çarlık Rusya'sına geçmesinin ardından 1792–1793 yıllarında gerçekleşmiştir. 1877-1878 yılları arasında Kırım Tatarlarının büyük çoğunluğu Dobruca, Bulgaristan ve Anadolu'da İstanbul, İzmir, İzmit, Bandırma, İnegöl ve Eskişehir'e, özellikle Eskişehir ve Ankara arasındaki bölgeye yerleştirilmiştir. Bu iki göç hareketini 1802–1803, 1812–1813 ve 1830'lu yıllarda yaşanan göç dalgaları takip etmiştir. (Kırımlı, 2005: 2-3) Bir tahmine göre, 1783-1922 yılları arasında Osmanlı ülkelerine göç eden Kırım Tatarlarının sayısı en az 1.800.000'dir. Ayrıca 1860 yılında göçenler arasında 45-50 bin kadar Nogay da bulunmaktadır. (Karpat, 1985: 66)

1881-1914 yılları arasında Kafkasya'dan göçe katılanların ise yarım milyondan fazla olduğu tahmin edilmektedir. (Karpat, 1985: 70)

1912-1922 yılları arasında ise çoğu Türkçeden başka bir dil bilmeyen ve günlük hayatında Anadolu ağızlarını kullanan 1.200.000 Ortodoks, Türkiye'den Yunanistan'a, 500 bin kadar Müslüman da Yunanistan'dan Türkiye'ye göç etmiştir. (Anzerlioğlu, 2003: 283)

1915 yılındaki tehcirle ve daha sonra devam eden göçlerle birlikte, Ermeni alfabesiyle ve fasih bir Orta Anadolu ağzıyla kitap ve dergiler yayımlayan Ermeni cemaatinin de büyük bir bölümü Anadolu dışına çıkarılmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin sınırlarının belirlenmesini takip eden dönemde Türkiye ilk olarak Yunanistan'la "Türk ve Rum Ahalisinin Mübadelesine Dair Mukavelename ve Protokol" imzalamış ve bu protokol 30.01.1923'te Lozan'da imzalanan Lozan Barış Anlaşması ile yürürlüğe girmiştir.

Ardından 1952 yılında Yugoslavya ve Bulgaristan gibi Balkan ülkeleri ile aile ve yakın akrabaları Türkiye'de yaşayanların Türkiye'ye göç etmesine imkân sağlayan bir anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşmaya bağlı olarak 1950'li yıllarda 105 bin göçmen Yugoslavya'dan Türkiye'ye göçmüş ve Ege, Marmara ve Trakya bölgelerine yerleşmişlerdir. (Zaim, 2005: 1)

Bulgaristan'dan ise sadece 1989-1991 yılları arasında yaşanan zorunlu göçle gelen soydaş sayısı 320.000 civarındadır. Bunların bir bölümü daha sonra Bulgaristan'a dönmüştür.

Türkiye'nin güneyinde kalan Suriye'den de önemli ölçüde göçler yaşanmıştır. Bayır -Bucak bölgesinin Fransız işgali altına girmesini takiben bu bölgede yaşayan Türkler, 1921'den başlayarak 1936, 1946, 1952, 1960, 1963 ve 1970 yıllarında peyder pey göç etmek zorunda kalmışlardır. Bugün Türkiye'ye yerleşmiş durumda olan Bayır - Bucak Türklerinin sayısı 60 bin kadardır. Bunların ekseriyeti Hatay il merkezi ile Kırıkhan, Yayladağı ve İskenderun ilçelerinde, ayrıca İstanbul, Eskişehir, Elazığ ve Ankara gibi illerde ikamet etmektedirler. (Çiftçi, 2005: 2)

Musul meselesi sebebiyle Irak'tan Türkiye'ye toplu göç kabul edilmemiş, ancak tahsil ve turizm gibi sebeplerle gelen Türkmenlerden bazıları ülkemize yerleşmiştir. Fakat bunların sayısının birkaç bini aşmadığı tahmin edilebilir.

Anadolu, sadece Osmanlı topraklarında yaşayan Türklerin toplandığı bir coğrafya değildir, daha sonra da uzak yakın bütün Türk yurtlarından önemli sayılabilecek ölçüde göçler almaya devam etmiştir.

Türkistan üzerinden yapılan göçler bu bakımdan dikkate değerdir.

Doğu Türkistanlı 1850 Uygur ve Kazak Türkü, 1952 yılında Hindistan üzerinden Türkiye'ye iskânlı göçmen olarak kabul edilmiş ve bu göçmenler Kayseri, Niğde, Aksaray illerine ve Manisa'nın Salihli ilçesine toprak verilmek suretiyle yerleştirilmişlerdir. Ayrıca 1965 ve 1967 yılları arasında Doğu Türkistan'dan 308 kişi Türkiye'ye kabul edilmiş ve Kayseri'ye iskân edilmiştir. 1969 ve 1977 yılında toplam 200 kişi daha serbest göçmen olarak Türkiye'ye göçmüştür. 1980'li yıllarda Çin yönetiminin baskıyı gevşetmesi sonucu son 25 yılda 3.500 Doğu Türkistanlı daha serbest göçmen olarak Türkiye'ye gelmiştir. Ayrıca öğrenci mübadelesi ile 500 kadar Doğu Türkistanlı öğrenci Türkiye'de öğrenim görmektedir. (Göktürk, 2005: 4)

Batı Türkistan'dan Türkiye'ye yönelik ilk göç, 1918 yılında ortaya çıkan Alaş Orda ve Genç Buharalılar hareketi mensubu aydın ve yöneticilerin ülkelerinde tutunamayınca 1923 yılından itibaren Türkiye'ye yerleşmişleri ile ortaya çıkmış, bunu 1934 yılında bastırılan Basmacılar hareketi üyelerinin değişik yollardan Türkiye'ye geçmesi izlemiştir. 1980'den sonra Afganistan'dan Türkiye'ye muhacir olarak getirtilen Özbek, Türkmen ve Kırgızlar ise Tokat, Gaziantep, Hatay ve Van'a yerleştirilmişlerdir. 1990'dan sonraki yıllarda da bazı Özbekistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Afganistan vatandaşı Türkler Türkiye'ye göçmüşlerdir. (Kocaoğlu, 2005: 1-2)

Dış göç, farklı boyutlar kazanarak gündemdeki yerini korumaktadır. Yeni mülk edinme yasası yabancı uyruklu bazı insanların konut almak suretiyle Türkiye'de yaşamasını kolaylaştırmıştır. İran, Irak gibi işgal veya iç karışıklıklar yaşayan ülkelerden Türkiye'ye yönelik göç artırmıştır. Başta AB ülkeleri olmak üzere başka ülkelerde hayatını sürdüren 3.700.000 kadar Türkiye Cumhuriyeti uyruklu veya çifte vatandaşlık hakkına sahip insanlarımızdan bir bölümü de, yaşadıkları ülkelerdeki gelişmelerden olumsuz etkilendikleri için Türkiye'ye dönüş yapmaktadırlar.

Bu gelişmelere bağlı olarak Türkiye, 1995'ten 2000'e kadar olan sürede dışardan 230 bin kadar göç almıştır. Bu göçlerin ülkelere göre dağılımı şöyledir: Almanya'dan 73.720, Bulgaristan'dan 27.470, Azerbaycan'dan 9.127, Rusya Federasyonu'ndan 8.626, Hollanda'dan 8.013, Fransa'dan 7.746, ABD'den 7.561, Suudi Arabistan'dan 6.334, İngiltere'den 5.708, Avusturya'dan 5.557, İsviçre'den 5.370, İran'dan 5.138, Irak'tan 4.617, Kazakistan'dan 4.153 ve diğer ülkelerden 50.000 kişi. (www.die.gov.tr) (Hürriyet, 22 Ocak 2008)

Dönem dönem şekil değiştiren ancak bin yılı aşkın süredir hiç kesilmeden devam eden bütün bu nüfus hareketlerine rağmen Anadolu coğrafyası ana kitlesi itibarıyle dün de bugün de Oğuz esaslı Türk boy ve topluluklarının şekillendirdiği bir nüfus yapısına sahip olmuştur. Bu sebeple gerek Eski Anadolu Türkçesi, gerekse Anadolu ağızları, Oğuzcanın karakteristik özelliklerini taşır. Mesela Kâşgarlı'nın Oğuzca için zikrettiği *t>d, d>y* değişmeleri, kelime başında *b>m* değişmesinde *b*'lerin korunması, *g* düşmesi gibi özellikler, Eski Anadolu Türkçesinde ve Anadolu ağızlarında ortaktır. Eski Anadolu Türkçesinde, görülen geçmiş zaman ekinde ve bazı hâl eklerinde kullanılan *d*'li şekiller, sadece ağızlarda değil imlaya rağmen bugün aydın konuşmasında bile yaşamaktadır. Eski Anadolu Türkçesinde kelime başında *k>g* değişmesinin varlığı, bazı eserlerde kullanılan özel işaretlerden (*üç noktalı kef, çift keşideli kef)* anlaşılmaktadır. Eski Anadolu Türkçesi, bu bakımdan da Anadolu ağızlarıyla birleşmektedir. Oğuzcayı karakterize eden bütün bu özelliklerin Eski Anadolu Türkçesi ve Anadolu ağızlarında ortak olması tabiidir. (Karahan, 2006: 11-12)

Eski Anadolu Türkçesinde görülen ünlü yuvarlaklaşması, yazı dilinde çok uzun zaman önce kaybolmasına rağmen, bugün Amasya, Tokat, Ordu, Samsun, Sinop, Kastamonu, Giresun, Bartın, Bolu, Ankara, Çorum, Çankırı, Malatya, Sivas ve Yozgat'ın bazı ağızları ile Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz ağızlarında görülmektedir (Karahan, 1996: 16, 17, 125). Eski Anadolu Türkçesinde görülen bu ilerleyici benzeşme, kalınlık-incelik uyumu bakımından Anadolu ağızlarının da ayırıcı özelliklerindendir. (Karahan, 1996: 3-8). Türkiye Türkçesi yazı dilinde kullanılmamasına rağmen, Eski Anadolu Türkçesinde görülen ¬, *ñ* gibi ünsüzlerin Batı grubu Anadolu ağızlarının büyük bir bölümünde devam etmesi de dikkat çekicidir. (Karahan, 1996: 19-28, 128)

Ana hatlarıyla Anadolu ağızlarının Eski Anadolu Türkçesi özelliklerini sürdürdüğü yolundaki bu değerlendirmeler, bütün nüfus karışmalarına rağmen % 80'ler oranında Oğuz yerleşimiyle şekillenmiş bugünkü Anadolu ağızlarının, Oğuz esaslı Eski Anadolu Türkçesi yazı diliyle paralelliğini koruduğunu ortaya koymaktadır. Ancak Anadolu ağızları arasında ayrıntıya dayalı karşılaştırmalar yapıldığında nüfus hareketlerinin ağız çeşitlenmesi üzerindeki etkileri daha açık bir şekilde görülmektedir. Temel özellikleri itibarıyla *Doğu, Kuzeydoğu* ve *Batı grubu* ağızları olarak üç ana bölümde toplanan Anadolu ağızları, ayrıntıya inildiğinde, 16 alt gruba ve 47 ikinci derecede alt gruba ayrılmaktadır. (Korkmaz, 1996: 96, 113, 178) Bu gruplandırmaların bile ağız çeşitliliğini ve ağız tabakalarını yeterince ifade edemediği pek çok ağız alanı bulunduğu bilinmektedir.

Bir örnek olmak üzere Zeynep Korkmaz, Bartın bölgesinde Oğuz, Türkmen ve Kıpçak özelliklerine dayalı üç ayrı ağız tabakası tespit etmektedir. Bölgeye Çobanoğulları döneminde Oğuz ve Kıpçak kökenli Türk boyları; Candaroğulları devrinde ise Avşar, Kınık ve Salur Türkmen unsurları yerleşmiştir. Korkmaz'a göre, bu ağız tabakalarından Oğuz Türkçesinden gelme özellikler bölgenin dil yapısındaki temel tabakayı kurmaktadır. Ancak bazı fonetik ve morfolojik özellikler Anadolu Türkmen ağızları ve Orta Asya Türkmen lehçesi ile birleşmekte ve dolayısıyla bir Türkmen lehçe tabakasına dayanmaktadır. Kurallı olarak görülen **ñ > y, g > v** ses değişmeleri ise XIII.-XIV. yüzyıllar Kıpçak Türkçesiyle ortaklaşan bir ağız özelliği niteliği taşımaktadır. (Korkmaz, 1995a: 162-178)

Aynı şekilde nüfusunun bir bölümü Kafkaslardan ve İran'dan göçen topluluklardan oluşan Kars ili de, gerek etnik, gerek diyalektik bakımdan Azerbaycan'ı Türkiye'ye bağlayan bir halka olarak bir ucuyla Erzurum, Çoruh ve hatta Orta Anadolu'ya bağlanırken diğer ucuyla Bakû, Nahçıvan, Erivan, Akbaba, Ahılkelek, Tiflis, Kazak, Borçalı ve Ahıska'ya uzanmakta ve Kars Terekeme, Ardahan ve Posof ağzında Kıpçak Türkçesi etkileri görülmektedir. (Ercilasun, 1983: 145-147)

Eskişehir gibi hem Anadolu ağızlarının kuruluş safhasında hem de daha sonraki dönemlerde sürekli göç alan bir ilimiz açısından konuya bakıldığında, Ahmet Caferoğlu'nun daha 1949 yılında yaptığı ağız derlemeleri sırasında tespit ettiği

gibi, merkez ağzı kaybolmuş, ancak eski yerleşimlere dayalı olmak üzere Türkmen, Yörük ve Manav ağzı da denilen üç yerli ağız varlığını sürdürürken, Osmanlı Devleti'nin son dönemindeki Kafkaslar ve Balkanlardan göç edip gelen Türk topluluklarına ait Kırım Tatar, Kazan Tatar, Karaçay-Malkar, Muhacir ve Karabağ (Azeri) ağız adacıkları ortaya çıkmıştır. Böylece eski ve yeni nüfus hareketlerine bağlı olarak merkezde herhangi bir ağız özelliği kalmazken, diğer yörelerde büyüklü küçüklü 8 ayrı ağız yapısı meydana gelmiştir. (Boz, 2005: 233-247)

Eskişehir gibi Bursa da göç hareketleri açısından son derece ilginç bir ilimizdir. Bursa'ya ilk olarak Oğuzların Kayı, İğdir, Büğdüz ve Alkaevli boyları yerleşmiştir. Ancak daha sonra yaşanan gelişmelere bağlı olarak bu ilimize yedi büyük göç hareketi daha yaşanmıştır. Şehrin fethiyle birlikte, Türkistan'dan, İran ve Azerbaycan'dan, Anadolu'nun Sivas, Konya Ereğli'si gibi bölgelerinden gelerek şehir merkezine yerleşenler ilk büyük göç hareketini gerçekleştirmişlerdir. Ardından 1530-1570 yıllarında yaşanan Celali isyanlarından kaçanların bir bölümü Bursa'ya yerleşerek ikinci göç dalgasını ve diğerleriyle birlikte yörenin yerli ahalisini oluşturmuşlardır.

Osmanlı Devleti'nin küçülmeye başlamasıyla Anadolu'ya yönelen göç hareketlerinden en fazla etkilenen illerimizden biri de Bursa olmuştur. İlk olarak Bulgaristan'dan ve Dobruca'dan 40 bin kadar göçmen gelmiş, ardından 93 muhacirleri yerleşmeye başlamıştır. Onları Kazan'dan, Kırım'dan, Rusçuk'tan gelenler izlemiş ve şehrin nüfusu bir anda hızla artmıştır. Bu toplu göçler sonunda Bursa merkez ilçede 18 köy, 15 mahalle, Gemlik'te 12 köy, İnegöl'de ise 32 köy, üç mahalle daha kurulmuştur.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Bursa'ya 40 bine yakın mübadele göçmeni yerleştirilmiş, ardından gelen diğer göçlerle toplam sayı 80 bini aşmıştır. Bunların 56 bini merkez ilçeye, geri kalanları ise diğer ilçelere yerleştirilmiştir.

Bursa, 1950, 1969 ve son olarak da 1989 yılında, Bulgaristan'dan göç etmek zorunda bırakılan Türklerin en çok tercih ettiği il olmuştur.

1987 yılına ait istatistiklere göre il nüfusunun doğum yerlerine göre dağılımı şöyledir: % 19'u yerli, % 34'ü başta Bulgaristan olmak üzere Balkan göçmeni, % 18'i Kafkasya göçmeni, % 13'ü Doğu ve Güneydoğu Anadolu, % 9'u ise Karadeniz Bölgesi'nden gelen göçmenlerdir. (Kaplanoğlu, 2005: 1-4)

Bu durumda bir Bursa merkez ağzından, hatta Bursa ve çevresi ağızlarından söz etmek bile mümkün görünmemektedir. Ancak değişik ağız alanlarının birbiri içine girmesi sonucu ortaya çıkan ağız ilişkilerinden ve etkileşimlerinden söz edilebilir.

XVIII. yüzyılda başlayıp günümüze kadar süren Osmanlı Devleti'nin dağılma sürecine girdiği döneme ait göçler, Eskişehir ve Bursa ağızlarında olduğu gibi, diğer illerimizde de önemli ağız adacıkları ortaya çıkarmıştır. Ancak bu ağızlar,

standart Türkiye Türkçesi ve diğer Anadolu ağızlarından aldıkları etkilerle hem kopup geldikleri Türk dili alanından hem de Anadolu ağızlarının temel özelliklerinden farklı bir ağız alanı oluşturmaya başlamışlardır.

1885 yılına ait bir Nogay yerleşmesi olan Afyonkarahisar ilinin Kızılören ilçesine bağlı Yenibelkavak (Muhacirbelkavak) köyü ağzında yazı dilinin etkisiyle düzlük yuvarlaklık uyumu başlamıştır. Bazen Nogay Türkçesindeki *ç* ve *s* ünsüzlerinin yerine *ş* ünsüzü kullanılmakta, *+gA* yönelme hâli ekinin yerini *+(y) A* yönelme hâli eki, *+DI* yükleme hâli ekinin yerini *+(y)I* yükleme hâli eki, *+n* vasıta halinin yerini *+(i)l/nA(n)* yapısı almaktadır. Hatta bazı fiil çekimlerinde de Türkiye Türkçesi çekim ekleri tercih edilmektedir. Nogay Türkçesine ait *bol-, tur-, ötböğ, toy, üy, ul, keyşek, şıt* gibi bazı kelimelerin yerine Türkiye Türkçesine ait *ol-, ġa®-, ekmek, düyün, ev, ōlan gelin, basma* gibi kelimeler kullanılmaktadır. (Boz, 2007: 471-479)

Dobruca'da bir süre yaşadıktan sonra Polatlı'da iskân edilen Kerç ve Çongar Kırım Tatar Türklerinin ağız özellikleri üzerinde çalışan Zuhal Yüksel de üzerinde çalıştığı ağız alanının önce Dobruca'daki Nogay ağız özeliklerinden etkilendiğini belirtmekte, bugün ise artık giderek Kırım Tatar Türkçesinin yerini Türkiye Türkçesine terk ettiğini ifade etmektedir. (Yüksel, 1989:13, 82) Aslında bugünkü Türkiye nüfusu içinde 1 ila 3 milyon arasında bir yoğunluğa sahip olduğu tahmin edilen Kırım kaynaklı Türk nüfusu dil, kültür ve inanç bakımından tamamıyla Anadolu Türkleriyle benzeşmiştir. Sadece köylerde 200 bin kadar Kırım Tatarı Anadolu Türkçesinden farklı bir Tatar ağzı konuşmaya devam etmektedir. (Karpat, 1985: 66)

Doğu Türkistan'da bir Kazak bölgesi olan Barköl'de doğup İstanbul'da uzun veya kısa dönemler hâlinde ikamet eden Kazak Türklerinden derlenen ağız malzemesinde de Türkiye Türkçesinden bazı kelimelerin alındığı, Kazak Türkçesinde *ç* sesi tamamen kaybolduğu hâlde bu sesin birkaç kelimede kullanıldığı, Kazak Türkçesinde *f>p* ve *y->c-* değişikliği kurallaştığı halde *f* ve *y* seslerinin bazı kelimelerde korunduğu izlenmiştir. (Tamir, 1989: 23, 36, 70)

Kayseri'de ikamet eden Yarkendli Uygurlardan derlenen metinlerde de Modern Uygur Türkçesinde tamamen kaybolan *ı* ünlüsünün *pullīnı, taşnıñ* gibi bazı örneklerde kullanıldığı görülmüştür. (Özkan, 1990: 24)

Kars gibi, farklı ağız özellikleri gösteren sosyal grupların da birbirlerinin ağızlarını etkiledikleri görülmektedir. Kars Terekeme ağızlarında *buraya etirin* örneğinde olduğu gibi kelime birleşmelerinde iki ünlü arasında kalan *g* ünsüzleri düşmektedir. Bu özelliğe Terekeme ağzının etkisiyle Arpaçay ve Kars merkezinde oturan Azerilerde de rastlanmaktadır. (Ercilasun 1983: 138)

Bu tespitler nüfus karışmalarının bazı ağız alanlarını bütünüyle ortadan kaldırırken bazıları üzerinde de önemli etkiler bıraktığını göstermektedir.

Hızlanan iç nüfus hareketleri ve Anadolu ağızlarının geleceği:

Cumhuriyet sonrası dönemde yaşanan siyasi, sosyal ve kültürel gelişmelere bağlı olarak birkaç yönden farklı özelliklere sahip olan önemli nüfus hareketleri ortaya çıkmıştır. Nüfus hareketleri oluş yönüne göre bölgeler arası, şehirden şehre, köyden şehre ve şehirden köye doğru göçler olmak üzere dört ana başlıkta toplanabilir.

2000 yılında ikamete dayalı yapılan nüfus sayımına göre bölgelerin aldığı ve verdiği göç ve birbirlerine oranları şöyledir:

	Aldığı göç:	Verdiği göç:	Net göç hızı
İstanbul:	921.000	513.500	% 46
Batı Marmara Bölgesi:	240.500	173.000	% 26,
Ege Bölgesi:	518.700	334.700	% 23,
Doğu Marmara Bölgesi:	433.000	351.000	% 16,
Batı Anadolu Bölgesi:	469.600	378.700	% 16,
Akdeniz Bölgesi:	413.000	410.300	%0,4
oranında göç alırken;			
Orta Anadolu Bölgesi:	205.000	300.000	% -25,
Batı Karadeniz Bölgesi:	219.000	451.000	% -50,
Doğu Karadeniz Bölgesi:	151.000	227.000	% -26,
Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi:	144.500	257.000	% -49,
Ortadoğu Anadolu Bölgesi:	170.600	280.000	% -33,5,
Güneydoğu Anadolu Bölgesi:	212.500	422.300	%-36
göç vermektedir.			

(www.tüik.gov.tr)

Türkiye nüfusunun 67.804.000 olduğu 2000 yılı sayımına göre 4.100.000 kadar yurttaşımız bir bölgeden başka bir bölgeye göç etmiştir. Bu rakamlara göre Türkiye nüfusunun % 6'sından fazlası kendi bölgesi dışında başka bir bölgede yaşamaktadır. Bölgeler arası göç, bir ağız ve kültür coğrafyasından başka bir ağız ve kültür coğrafyasına geçişin daha keskin olduğu bir göç türü olması bakımından önemlidir. Özellikle şehir olarak İstanbul, bölge olarak da Marmara ve Batı Anadolu diğer bölgelerden insanlarımızın çok büyük oranlarda gelip yerleştiği yerlerdir. Tabii olarak bu bölgelere diğer bölgelerden gelen insanlarımız kendi

yerel ağzını ve bölge kültürünü de taşımaktadır. Bu da bir müddet sonra ağız tabakalaşması denilen bir ağız gelişmesini ortaya çıkarmaktadır. Yani göç edilen bölge ağzı, göçmenlerin ağzından, göçmenlerin ağzı da tabii olarak göç ettikleri bölgenin ağzından etkilenmekte ve ortaya birbirinden etkilenmiş yeni ağız tabakaları çıkmaktadır. Hatta Bursa ve Eskişehir gibi, İstanbul başta olmak üzere, Sakarya, Kocaeli, İzmir dâhil bazı Marmara ve Batı Anadolu şehirlerinde artık bir şehir ağzından söz etmek imkânı kalmamıştır.

Türkiye'de göçün boyutlarını daha iyi anlamak için daha uzun bir zaman aralığında ve daha dar alanlarda, yani 25 yıllık dönemde şehirden şehre, köyden şehre ve köyden köye yapılan göçlere bakmak yeterlidir.

1975-2000 yılları arasında yerleşim merkezlerine göre göç hareketleri:

Yıllar	Şehirden şehre	Köyden şehre	Şehirden köye	Köydenköye	Toplam:
1975-1980	1.752 bin % 49	610 bin % 17	693 bin %19	529 bin % 15	3.584 bin
1980-1985	2.146 bin % 56	860 bin % 23	490 bin % 13	323 bin % 8,5	3.820 bin
1985-1990	3.359 bin % 62	970 bin % 18	680 bin % 13	393 bin % 7	5.402 bin
1995-2000	3.868 bin % 58	1.168 bin % 17	1.342 bin % 20	313 bin % 5	6.692 bin

(www.tüik.gov.tr)

Bu rakamların da açıkça ortaya koyduğu gibi 5 yılda bir Türkiye nüfusunun aşağı yukarı % 5 ila 10'u bir yerden bir yere göçmektedir. 1975 yılından 2000 yılına gelindiğinde 19.500.000 kadar insanımız bir yerden bir yere göçmüş durumdadır. Bu da 2000 yılında 68 milyona dayanmış Türkiye nüfusunun %30'una yaklaşmaktadır. Ancak 25 yıllık nüfus artışı içindeki göçmen nüfusunun artış oranı ayrıca dikkate alındığında neredeyse Türkiye nüfusunun yarısının göçmen olduğu ortaya çıkar.

Yerleşim yerlerine göre değişen göç oranları Türkiye'de göç hareketlerinin ana eksenini şehirden şehre göçün oluşturduğunu ortaya koymaktadır. Yaşanan göçlerin yarısı veya yarıdan fazlası şehirden şehre doğru gerçekleşmiştir. Köyden şehre ve şehirden köye göçenler arasında ise bir denge kurulmuş görünmektedir. Köyden şehre göç tarım nüfusunun sanayi nüfusuna dönüşmesi anlamına gelirken, şehirden köye göç ise şehre göçen köy nüfusunun bir süre sonra değişerek ve farklı bir hayat arayışı ile köye döndüğünü göstermektedir. Köyden köye göç ise giderek azalmaktadır. Bu gelişmelere göre bir şehirden bir başka şehre veya kırsal bölgelerden şehre göçen milyonlarca insanımız doğup büyüdüğü ağız coğrafyasının dışında, yani farklı bir ağız bölgesinde yaşamak durumunda kalmaktadır. Böylece hem kırsal alanlardaki ağız kullanıcıları azalmakta hem de şehirlerde farklı ağızlar birbiriyle iç içe girmektedir.

Özellikle, son yıllarda teröre maruz kalmış olan Doğu ve Güneydoğu bölgemiz illerinde kırsal bölge nüfusu neredeyse yok olma noktasına gelmiştir. Böylece bu bölgelerimizde nüfus, ağız özelliklerinin daha iyi korunduğu kırsal bölgelerde azalırken, karışmanın ve kozmopolitleşmenin daha ileri boyutlarda yaşandığı şehirlerde artırmaktadır. Bölge illerinden Diyarbakır, Mardin, Bingöl, Şırnak ve Muş'ta dışarıya doğru göçün % 80-90'ı kırsal yerleşim merkezlerinden % 13-16'sı kent merkezlerinden gerçekleşmiştir. Daha huzurlu ve istikrarlı bölge illerinden Şanlıurfa'da ise bu oranlar sırasıyla % 64,5 ve 35,5 şeklinde gerçekleşmiştir. (Gürbüz, 2005: 2)

Türkiye'nin en yoğun ve sancılı yaşanan sosyal olgularından biri olan göç, son dönemlerde yeni bazı sivil örgütlenmelere de yol açmaktadır. Aynı bölgeden, şehirden veya köyden gelen insanlar, 'hemşehri dernekleri' adıyla dernekler kurmakta ve iç dayanışmayı artırmak, doğduğu yere ait yerel özellikleri korumak ve yaşatmak için aynı kaynaktan geldiğini düşündüğü insanlarla iş ve güç birliğine gitme ihtiyacı duymaktadır. İstanbul başta olmak üzere, büyük kentlerde hemşehrilik bilincini ve dayanışmayı sağlamak üzere kurulan derneklerin sayısı gün geçtikçe artmaktadır. İçişleri Bakanlığının Haziran 1997 verilerine göre 10.700'ü İstanbul'da, 69.385'i diğer illerimizde olmak üzere toplam 80 bin hemşehri derneği bulunmaktadır. (Adıgüzel, 2005: 7)

İkamet adreslerine dayalı olarak yapılan nüfus sayımına göre 31 Aralık 2007 itibarıyla Türkiye'nin nüfusu 70 milyon 586 bin 256 kişidir. Ülke nüfusunun yüzde 70,5'i, yani 49 milyon 747 bin 859'u şehirlerde (il ve ilçe), yüzde 29,5'i, yani 20 milyon 838 bin 397 kişisi köylerde (bucak ve köy) yaşamaktadır. Ülke nüfusunun 12 milyon 573 bin 836'sı, yani 17,8'i İstanbul'da, yüzde 6,3'ü Ankara'da, yüzde 5,3'ü İzmir'de, yüzde 3.5'i Bursa'da, yüzde 2,8'i Adana'da ikamet etmektedir. Buna göre 5 büyük ilde ülke nüfusunun % 35,77'si yani üçte birden fazlası yaşamaktadır. (Milliyet, 22 Ocak 2008)

Son nüfus verilerinden de açıkça anlaşılacağı üzere Türkiye'de nüfus hızla kentlerde toplanmaktadır. Hatta küçük ve orta büyüklükteki kentler de tıpkı kırsal bölgeler gibi boşalmakta, metropol görünümü kazanan 5 büyük ilin nüfusu katlanarak artmaktadır. Bu gelişme bir yandan ülkemizde bir hayat tarzı ve kültür standartlaşması oluştururken bir yandan da başta ağız alanları olmak üzere yerel özellikleri hızla yok etmektedir.

Sonuç

Anadolu coğrafyası gibi, Anadolu ağızları da birbiri ardına gelen iç ve dış göçlerle şekillenmiştir. Aslında sadece Anadolu ağızları değil, Eski Anadolu Türkçesi de birbiri içine geçmiş Oğuz esaslı ve Kıpçak soylu Türk boylarının ağız özelliklerinin bir sonucudur.

Osmanlı Devleti, Selçuklu ve Beylikler döneminde şekillenmiş olan Anadolu demografik yapısını önce fetih bölgelerine aktardığı nüfusla, sonra da küçülme

dönemine girdiği XVIII. yüzyıldan itibaren terk edilen topraklardan Anadolu'ya aktardığı tebasıyla birkaç kez yeniden biçimlendirmiştir. Osmanlı döneminde bir yandan yazı dili standartlaşırken diğer yandan Türk boy ve toplulukları yeni ad ve sosyal gruplar altında şehirli, köylü, çiftçi, Türkmen, Yörük vb. şeklinde yeniden biçimlenmiştir. Buna bağlı olarak ağızlar da yeniden oluşmuştur.

Osmanlı Devleti'nin sınırları ötesinden veya Oğuz dışı Türk boy ve topluluklarına ait sosyal gruplardan gelenlerle Müslüman Osmanlı tebasından Anadolu'ya göçenler köy ve kasabalarda farklı dil ve ağız adacıkları meydana getirmişlerdir.

Ülkemizin maruz kaldığı diğer bir önemli nüfus hareketi ise ekonomik ve sosyal gelişmelere dayalı olarak ortaya çıkan küçük yerleşim merkezlerinden büyük yerleşim merkezlerine doğru yaşanan göçtür. Bu göçlerle yerel kültürler ve ağız özellikleri çok ileri düzeylerde karışmış ve gelişme alanlarını kaybetmiş durumdadır. Bu sebeple büyük şehirlerde etnik yapıya dayalı ağız farklılıklarının yerini; sosyal tabakalaşmaya, meslek ve uğraşma alanlarına, hızla yayılan Batı kültüründen alınan kavram ve terimlere dayalı dil kullanımları, mesleki jargonlar ve farklı argolar almaktadır.

Ülkemizde son elli yılda yapılan ağız araştırmaları Anadolu ağızları ile ilgili önemli bazı tespitlerin ortaya çıkmasına imkân sağlamış olmakla birlikte, konuya zamanında gerektiği kadar ağırlık verilmemesi sebebiyle henüz pek çok önemli ağız alanı üzerinde derleme ve inceleme çalışması yapılamadan neredeyse Anadolu ağızlarının bir bölümü tarihe karışma noktasına gelmiştir.

Son yıllarda yaşanan gelişmelerin etkisiyle eğitimli nüfus oranının artması, iletişimin olağanüstü boyutlar kazanması gibi ağız alanlarını tehdit eden diğer unsurlar da dikkate alındığında ağızların hızlı bir yok oluş sürecine girdiğini söylemek bir kehanet sayılmaz. Nüfus hareketleri ve ağız kullanıcılarının sayısını hızla eriten bu tür gelişmeler gün geçtikçe sağlıklı ağız derlemesi yapma imkanını ortadan kaldırmaktadır. Zaten zor ve meşakkatli bir çalışma alanı olan ağız derlemeleri, bu tür gelişmelerin etkisiyle daha da zorlaşmaktadır. Ağız çalışması yapmak isteyen bilim adamları, ağız derlemelerini, artık sadece ağzın kendi alanında değil, büyük şehirlerin her biri ayrı bir periferi hâline gelmiş varoşlarında yürütmek zorunda kalmaktadırlar. Ancak azami bir kuşak sonra bu imkânın da bütünüyle ortadan kalkacağına şüphe yoktur.

Bu gelişmeler, belki bir yönüyle oturmuş ağız alanlarını yok etmekte, ancak diğer bazı etkenlerle de birleşerek yeni dil oluşumlarına yol açmaktadır. Hayat değişerek devam ederken dil de bütün dinamizmiyle ortaya çıkan bu değişimlere ayak uydurmakta ve kendi içinde yeni evrimler geçirmektedir.

KAYNAKLAR

ADIGÜZEL, Yusuf (2005), İstanbul'un Kültürel Sermayesine Hemşehri Derneklerinin Katkısı, **Uluslararası Göç Sempozyumu,** Harbiye – İstanbul, 08 – 11 Aralık 2005, s.1-12.

Ahmet Refik (1989), **Anadolu'da Türk Aşiretleri (966-1200),** Enderun Kitabevi, İstanbul.

ANZERLİOĞLU, Yonca (2003), **Karamanlı Ortodoks Türkler,** Phoenix Yayınevi, Ankara.

ARAT, Reşit Rahmeti (1987), Anadolu Yazı Dilinin Tarihî İnkişafına Dair, **Makaleler I,** TKAE yay., Ankara, s.311-318.

ARSLAN, Hüseyin (2001), **Osmanlı'da Nüfus Hareketleri (XVI. Yüzyıl),** Kaknüs yay., İstanbul.

BOZ, Erdoğan (2005), Eskişehir Ağızları Üzerine Tespitler, **I. Uluslar arası Dünden Bugüne Eskişehir Sempozyumu (12-15 Mayıs 2004), Sempozyum Bildirileri,** Eskişehir, s.233-247.

BOZ, Erdoğan (2007), Afyonkarahisar İli Kızılören İlçesi Yeni Belpınar Köyü Nogay Ağzı, **I. Uluslar arası Türk Dünyası Kültür Kurultayı, (9-15 Nisan 2006),** Çeşme-İzmir, **Bildiri Kitabı I,** Ankara, s.471-479.

CANPOLAT, Mustafa (1968), Behçetü'l-Hakayık'ın Dili Üzerine, **TDAY Belleten 1967**, TDK yay., Ankara.

ÇİFTÇİ, Mehmet (2005), Suriye / Bayır Bucak Türkmenleri, **Uluslararası Göç Sempozyumu**, Harbiye-İstanbul 08-11 Aralık 2005, s.1-2.

ERCİLASUN, Ahmet B. (1983), **Kars İli Ağızları,** Gazi Üniversitesi yay., Ankara.

ERCİLASUN, Ahmet B. (2004), **Başlangıçtan Günümüze Türk Dili Tarihi,** Akçağ yay., Ankara.

ERCİLASUN, Ahmet B. (2007), Batı Türkçesinin Doğuşu, **Makaleler Dil - Destan - Tarih -Edebiyat** (hzl. E. Arıkoğlu), Akçağ yay., s.222-228.

DEVELİ, Hayati (2002), Türkiye Türkçesi Ağızlarının Sınıflandırılmasında Morfolojik Esaslar, **Türkbilig,** S.4, s.117-124.

GÖKTÜRK, Hamit (2005), Doğu Türkistan'dan Anadolu'ya Göçler, **Uluslararası Göç Sempozyumu,** Harbiye – İstanbul 08-11 Aralık 2005, s.1-6.

GÜLENSOY, Tuncer-ALKAYA Ercan (2003), **Türkiye Türkçesi Ağızları Bibliyografyası,** Akçağ yay., Ankara.

GÜRBÜZ, Şefika (2005), Kırdan Kente Zorunlu Göçün Nedenleri ve Sonuçları, **Uluslararası Göç Sempozyumu,** Harbiye-İstanbul 08-11 Aralık 2005, s.1-4.

KAPLANOĞLU, Raif (2005), Osmanlı İmparatorluğu'nun Minyatürü Olan Bir Göçmen Şehri: Bursa, **Uluslararası Göç Sempozyumu,** Harbiye – İstanbul 08 – 11 Aralık 2005, s.1-6.

KARAHAN, Leylâ (1996), **Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması,** TDK yay., Ankara.

KARAHAN, Leylâ (2006), Eski Anadolu Türkçesinin Kuruluşunda Yazı Dili – Ağız İlişkisi, **Turkish Studies / Türkoloji Dergisi,** S.1. s.9-18.

KARPAT, Kemal H. (1985), **Otoman Ppopulation 1830-1914 Demographic and Social Characteristics,** The University of Wisconsin Press, London.

KIRIMLI, Hakan (2005), Kırım'dan Türkiye'ye Kırım Tatar Göçleri, **Uluslararası Göç Sempozyumu,** Harbiye – İstanbul, 08 – 11 Aralık 2005, s.1-3.

KOCAOĞLU, Timur (2005), Orta Asya'dan Türkiye'ye Göçler, **Uluslararası Göç Sempozyumu,** Harbiye – İstanbul, 08 – 11 Aralık 2005, s. 1-8.

KORKMAZ, Zeynep (1973), **Sadru'd-dîn Şeyhoğlu Marzubân-nâme Tercümesi, İnceleme - Metin - Sözlük – Tıpkıbasım,** A.Ü. DTCF yay., Ankara.

KORKMAZ, Zeynep (1995a), Bartın ve Yöresi Ağızlarındaki Lehçe Tabakalaşması, **Türk Dili Üzerine Araştırmalar II. Cilt,** TDK yay., Ankara.

KORKMAZ, Zeynep (1995b), Anadolu Ağızlarının Etnik Yapı ile İlişkisi Sorunu, **Türk Dili Üzerine Araştırmalar II. Cilt,** TDK yay., Ankara.

KÖPRÜLÜ, M. Fuat (1980), **Türk Edebiyatı Tarihi,** 2. baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

MANSUROĞLU, Mecdut (1951), Anadolu'da Türk Yazı Dilinin Başlama ve Gelişmesi, **İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi,** C.IV, S.3, İstanbul.

ÖZKAN, Mustafa (1995), **Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi,** Filiz Kitabevi, İstanbul.

ÖZKAN, Nevzat (1990), **Yarkend Ağzı,** Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek lisans Tezi, Kayseri.

ÖZKAN, Nevzat (2002), **Türk Dilinin Yurtları,** Akçağ yay., Ankara.

SÜMER, Faruk (1980), **Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri - Boy Teşkilâtı - Destanları,** 3.b., Ana Yayınları, Ankara.

TAMİR, Ferhat (1989), **Barköl'den Kazak Türkçesi Metinleri Gramer-Metin-Sözlük,** TKAE yay., Ankara.

TEKİN, Şinasi (1974), 1343 Tarihli Bir Eski Anadolu Türkçesi Metni ve Türk Dili Tarihinde olga-bolga Sorunu, **TDAY Belleten 1973-1974,** TDK yay., Ankara.

YİĞİT, Ali (1996), **Türk Ülkeleri ve Türklerin Yaşadığı Bölgelerin Coğrafyası,** TİSAV yay., Elazığ.

YUSUF, Sayit (2005), Türkiye'ye Yönelik Soydaş Göçü ve Sonuçları, **Uluslararası Göç Sempozyumu,** Harbiye – İstanbul 08 – 11 Aralık 2005, s.1-7.

YÜKSEL, Zühal (1989), **Polatlı Kırım Türkçesi Ağzı,** TKAE yay., Ankara.

ZAİM, Sabahattin (2005), Son Yugoslavya Muhacirleri Hakkında Rapor, Uluslararası Göç Sempozyumu, Harbiye-İstanbul 08-11 Aralık 2005, s.1-3.

İnternet adresleri:

Uluslararası Göç Sempozyumu için bk. http://www.gocsempozyumu.org

1975-2000 yılları arası göç verileri için bk. www.die.gov.tr www.tüik.gov.tr

BİTKİ ADLARI SÖZLÜĞÜ VE BİTKİ ADLARININ DERLENMESİYLE İLGİLİ SORUNLAR ÜZERİNE

Mehmet ÖZMEN*

1. Belirli alanlarla ilgili kelimelerin ve terimlerin kendilerine özgü özellikleri ve sorunları vardır. Kelime zenginliği, diğer bir deyişle, kelimelerin en ince ayrıntıları verme olanağının bulunması, her zaman tercih edilen ve istenen bir durumdur; ancak, bunu gerçekleştirmek, o kadar kolay olmamaktadır. Bu konuda, Türkçenin de kendine özgü değişik sorunları bulunmaktadır.

2. Bitki adları sözlüğü ve botanik terimleri: Türkçenin henüz, ağızlar dâhil bütün bitki adlarını içine alan bitki adları sözlüğü bulunmamaktadır. Böyle bir sözlüğün oluşturulması kolay değildir; ama, olanaksız da değildir. Ayrıca, bitki adları sözlüğünün, botanik terimlerinin oluşturulmasında da önemli bir payı vardır. Türkçede, kelime oluşturmanın yolları, bilinen kök veya gövdelerden, eklerle yeni terimler türetmek, birleşik kelimeler oluşturmak, bilinen kelimelere yeni anlamlar vermek, unutulmuş kelimeleri yeniden canlandırmak veya halk ağzından derlenen kelimeleri ölçünlü dile kazandırmaktan geçer. Biz burada, halk ağzından bitki adlarının derlenmesi, derlenen kelimelerin bitki adları sözlüğünde kullanılması, dolayısıyla da terimleştirilmesi üzerinde duracağız. Derlenen bitki adlarından terim oluşturmanın en akla uygun yanı, bazı yörelerde bilinen ve kullanılan mevcut kelimelerin derlenip ihtiyaç duyulan alanlarda terim olarak kullanmasıdır. Bütün bölgelerde, bütün bitkilerin yöresel adarının derlenmesinin bir yararı da, aynı bitkiyi kastettikleri hâlde anlaşamayan değişik yöre insanlarının anlaşmasına yardımcı olmak ve yöresel olarak bilinen bitkilerin, Latince adlar aracılığı ile hem ulusal hem de uluslararası olarak bilinmesine katkıda bulunmaktır.

3. Ağızlardaki bitki adlarının derlenmesi ve bitki adları sözlüğü: Türkçe bitki adları, oldukça sorunlu, sorunlu olduğu kadar da çözümü güç bir konu olarak önümüzde durmaktadır. Türkiye coğrafyasında on binin üzerinde bitki – ağaç, çalı, tek yıllık veya çok yıllık ot, yosun, mantar vb. - bulunmaktadır (Hürriyet, 21569, 5/1-2). Bu bitkilerin de her yöreye göre değişik adları bulunmaktadır. Böylece binlerce bitkinin on binlerle ifade edilebilecek yöresel adıyla karşı karşıya bulunmaktayız. Pek çok bitkinin, yazı dilinde ve botanik terimleri içinde, herkesçe bilinen ortak Türkçe adı bulunmamakta; bulunsa bile, yerel olarak tanınan bir bitkinin, yazı dilindeki karşılığının ne olduğu bilinmemektedir. Bunun için, Türkiye'nin bütün bitkilerini, ölçünlü dildeki karşılıklarıyla, Türkiye genelinde

* Prof. Dr., Çukurova Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ADANA

kullanılan yerel adlarıyla ve Latinceleriyle birlikte veren, büyük bir sözlüğe ihtiyaç vardır. Böyle bir çalışma, Türkiye'nin bütün bitkilerini adlandırmakla kalmayacak, bütün yöresel adların ve bu adların değişkenlerinin belirlenmesi sonucunu da doğuracaktır. Bu suretle, Türkiye'de bulunan bütün bitkilerin Latince adlarının karşısına birebir Türkçelerini de koyabilme olanağı elde edilmiş olacak; yaygın Türkçe karşılıkları bulunmayanlara, yöresel kelimelerden uygun olanların verilmesiyle, bazı yöresel kelimelerin yaygınlaştırılması yoluna da gidilebilecektir. Ayrıca, ağızlardaki bitki adlarıyla ilgili söz varlığı da tespit edilmiş olacaktır.

Türkiye'deki bitki adları alanında değişik çalışmalar yapılmıştır. Bitkilerle ilgili bu çalışmalar, ağırlıklı olarak, sözlük çalışmaları, folklor çalışmaları ve tıbbi bitkiler çalışmaları şeklindedir. Bu alandaki sözlük çalışmaları ise, genel sözlükler, halk ağzından söz derleme sözlükleri, yöresel bitki adlarının derlenmesi, tıbbi bitkilerin tespiti olarak kendini göstermektedir. Ayrıca, bu çalışmalar arasında, bitki adlarının Latince karşılıklarını tespit çalışmaları da bulunmaktadır (Baytop, 1994, 5-8, 501-508). Bitki adları alanındaki en geniş çalışma ise, Turhan Baytop'un Türkçe Bitki Adları Sözlüğü'dür (Baytop, 1994).

Bu alanda yapılan bütün bu takdire değer çalışmalara karşın, henüz çözüme ulaşabilme noktasından oldukça uzakta bulunmaktayız. Baytop'un sözlüğünde, Türkiye'de bulunan 10.000'den fazla bitkinin 4.000'inin Türkçe adı, 1.300'ünün de Latince adı tespit edilebildiğine göre, geriye kalan bitki adlarının ağızlardan derlenmesinin, ölçünlü dildeki karşılıklarının ve Latincelerinin tespitinin ne kadar güç olduğunu belirtmeye gerek yoktur. Baytop'un da belirttiği gibi (1994, 6) halk işine yarayan, kendisini ilgilendiren, yenebilen; hayvan yemi, ilaç, boyar madde, süs bitkisi, odun veya kereste olarak kullanılabilen bitkileri adlandırmakta, diğerlerine ise fazla ilgi duymamaktadır. Nitekim bugüne kadar yapılan çalışmalarda da, asıl olarak, bu tür bitkiler üzerinde durulmuştur. Dolayısıyla, genelde bilinen dört beş bin bitki dışında kalanların tespiti ve adlandırılması daha da güç olacaktır.

4. Bitki adlarının ağız araştırmalarındaki önemi: Türkler, farklı bir coğrafyadan, farklı bitki örtüsünün bulunduğu topraklardan Anadolu'ya gelmiştir. Anadolu'ya gelen Türk insanı, tanıdığı bitkiler yanında, o güne kadar tanımadığı binlerce bitki ile karşılaşmıştır. İnsanların yeni bir coğrafyada karşılaştıkları bitkiler için takınacakları tavır bellidir. Bitkilerin bir kısmını tanıyorlardır ve adları vardır. Yeni karşılaştıkları bitkiler için ise iki yol vardır. Ya Türkçe bir ad vermek ya da o coğrafyada eskiden beri yaşayan insanların kullandığı adları kullanmak. Anadolu Türkleri, eskiden beri kullandıkları ve yeni konulan Türkçe adlar yanında, Anadolu'da kullanılan, Grekçe, Arapça, Farsça, Ermenice, Gürcüce, Lazca olan bitki adlarını da almak durumunda kalmışlardır. Baytop'a göre, Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Arapça, Doğu Anadolu Bölgesinde Farsça, Doğu Karadeniz Bölgesinde Lazca, Batı Anadolu Bölgesinde de Grekçe kökenli bitki adları bu-

lunmaktadır (1994, 8). Ayrıca, bu adların gerçekten söz konusu dillere ait olup olmadıkları da tartışmaya açıktır. Bu bitki adları, birinden diğerine geçmiş olabileceği, Hitit, Hatti, Luvi, Lidya, Frig vb. Anadolu'nun unutulmuş eski dillerinden de gelebilir. Bu, başlı başına bir kültür tarihi sorunudur. Bitkiler hayatın vazgeçilmez, olmazsa olmaz varlıklarıdır. Yenir, mutfak kültürünün içindedir; kerestedir, ev yapılır, ev eşyası yapılır, alet yapılır; ilaçtır, hayvan yemidir, doğanın ve doğal yaşamın olmazsa olmaz zenginliğidir. Bitki adları, uluslar ve halkalar arasında kültür alışverişinin izlenmesiyle, kelime türetimine katkılarıyla, söz varlığıyla, ses bilgisiyle, dilin ve kültürün önemli unsurlarındandır.

5. Yöresel kelimeler ve Latince karşılıklar sorunu: Yöresel bitki adlarını tespit ederken, Latincesi bilinmeden yapılan tanımların pek fazla bir değeri bulunmamaktadır. Ben, bitki adları derleme çalışmalarında, önce, derlediğim bitkileri; kaç yıllık olduklarını, boylarını, meyvelerini, yapraklarını, çiçeklerini en ince ayrıntısına kadar tanımladım. Bu tanımların, ne kadar doğru olduğunu, bitkileri ne kadar karşıladıklarını öğrenmek için, biyolog arkadaşlara sorduğum zaman, bu tanımların, bitkiyi tanıtmaya yetmediğini, hatta, pek az şey ifade ettiğini belirttiler. Bunun üzerine, bitki adlarını tespit etmeye çalıştığım Hatay-Erzin-Başlamış Köyü yöresinin bitki örtüsünden örnekler topladım. Pek çoğunun yöresel adlarını bildiğim bu bitkilerin adlarını, o yörenin bitki örtüsünü bilen ağabeyimle de tartışarak tespit ettim ve Erzin yöresi bitki örtüsü üzerine doktora tezi yapan botanikçi Doç. Dr. Necattin Türkmen'den yardım istedim. Derlediğim ve yöresel adlarını tespit ettiğim çalı, ağaç ve ot örneklerini, aylarca, arabamın bagajında çalışma odama taşıdım. Bu bitki örneklerini, Doç. Dr. Türkmen'le değerlendirdik ve Türkmen bu bitkilerin Latince adlarını belirledi. Böylece, tümünün yöresel adları, bazılarının ölçünlü dildeki adları ve Latinceleri belirlenen bitkileri, Derleme Sözlüğü, Turhan Baytop'un Türkçe Bitki Adları Sözlüğü, Türk Dil Kurumu'nun Türkçe Sözlüğü ve Biyoloji Terimleri Sözlüğü ile karşılaştırma olanağına kavuştum. Ayrıca, ölçünlü dildeki adlarını bildiğim bazı bitki adlarını da söz konusu sözlüklerle karşılaştırdım. Elbette, bu, her şeyi çözdüğüm anlamına gelmedi. Bunda da, bitki adlarında ve tanımlarında uyuşmazlıklar ortaya çıktı. Bu uyuşmazlıkların değişik nedenleri bulunmaktadır; ancak, en belirgin sorun, alt türlerde ortaya çıkmaktadır. Zira, bazı bitkilerin onlarca alt türü bulunmaktadır. Genel adın altında, alt türlerin adlarını ayırmak sanıldığı kadar kolay değildir.

6. Yöresel bitki adlarını derleme yöntemi: Türkiye'nin bütün bitkilerinin, Latinceleriyle birlikte, yöresel ve ölçünlü dildeki karşılıklarını kapsayan bir sözlüğünün mutlaka hazırlanması gerekmektedir. Bu tür bir sözlük, bir kişinin gücünü ve uzmanlık alanını aşacak büyüklükte bir çalışmayı gerekli kılmaktadır. Bunun için, Türkiye coğrafyasını, büyük bir projeye bağlı olarak, üniversiteler arasında paylaştırmak, her bölgeyi, Türk dili uzmanı, o yöre bitki örtüsünü tanıyan botanikçi, orman bakanlığının ilgili uzmanı ve o yöreyi ve o yöre bitki örtüsünü çok iyi tanıyan bölge insanlarından oluşan bir kurul aracılığı ile, bütün Türkiye'nin taranması, toplanan verilerin ortak bir komisyonda değerlendirilerek

birleştirilmesi gerekmektedir. Ancak, bu yolla, Türkiye bitki adlarının tamamını olmasa bile tamamına yakınını, yerelleriyle birlikte içine alabilen bir bitki adları sözlüğü hazırlanabilir. Aynı yöntemle, türlere göre veya bütün türleri içine alacak biçimde, bir hayvan adları sözlüğü de hazırlanabilir.

Bitki ve hayvan adları, Türkiye genelinde, ağızlardan ilgili uzman heyetlerce derlenmediği ve Latinceleriyle birlikte ölçünlü dildeki karşılıkları verilmediği sürece, bir bitkiyi tanımlarken, "Daha çok bataklık yerlerde yetişen, yaprakları telefon teli kalınlığında ve yuvarlak olan, çok yıllık ve yaz kış yeşil kalan bir bitki." veya bir kuşu tanımlarken, "Karatavuk büyüklüğünde, sırtı boz, karın altları benekli, kışın ovada yazın serin yerlerde ve dağlarda yaşayan eti yenir bir kuş." demekten öteye gidilemeyeceğini, bu tür tanımların hiçbir bilimsellik taşımayacağını bilmemiz gerekir. Baytop da, bitki adlarının tespiti bakımından önemli bir kaynak olan Derleme Sözlüğü'nde 3.000 kadar bitki adı bulunduğunu, bunun da Türkiye'deki bitkilerin yaklaşık 3'te birine tekabül ettiğini, ancak bitki adlarının Latince karşılıkları verilmediği için, tanımlarda yetersiz kalındığını, tanımların bitkileri tanıtmaya yetmediğini belirtmektedir (1994, 6-7, 8).

7. Yöresel bitki adlarını terimleştirme sorunu: Bitki adlarının Latincelerinin, varsa ölçünlü dildeki karşılıklarının ve yöresel adlarının tespiti kadar, bu kelimelerin ağızlardaki söyleniş biçimlerinin tespiti de sorun oluşturmaktadır. Bu kelimeler, ölçünlü dildeki söylenişlerine göre, ölçünlü dile yaklaştırarak kısmi bir çeviri yazıyla veya tamamen çeviri yazıyla tespit edilebilir. Bu tespit biçimlerinin her birinin kendisine göre önemi vardır. Ölçünlü dille tespit, yöresel ifadeyi vermez ve ağız açısından ses değeri taşımaz. O bakımdan kelimelerin ağız özelliği ile tespit edilmeleri önemlidir; ancak, tam ağız özelliği ile vermenin de dilci olmayanlar için kullanım pratiği yoktur. Ayrıca, bir bitki adının ağızlarda yaygın olan iki veya üç söyleniş biçiminden hangisinin esas alınacağı da tartışmaya açıktır**.**

Örneğin, Latince tür adı *Celtis* olan ağacın Türkçesi tespit edilirken, "dardağan" olarak mı alınacak "dağdağan" olarak mı? Türkçe Sözlük'te, "dardağan", Derleme Sözlüğü'nde "dağdağan" madde başı alınmış. Baytop ise, "Çitlenbik"i esas almış, ağız örneklerinde "dağdağan"ı öne almış. Ayrıca, ağızlarda, hem "dağdağan"ın hem "dardağan"ın farklı söylenişleri var. Örneğin, *dağdağan*, ağız özelliğine göre *da:daan* biçiminde verilirse**,** genel okuyucular veya botanikçiler için çağrışım oluşturmayacaktır. *Dağdağan* biçiminde tespit edilince de, yöresel söylenişinden uzaklaşacaktır. Aynı şey, " g'ó:ce ti:rek (< gökçe tiyrek)", "gamalak < kamalak)" vb. kelimeler için de geçerlidir. Bunun için bitki adları önce, ağız özelliğine göre tespit edilmeli, terimleştirilirken de ölçünlü dildeki biçimiyle verilmelidir.

8. Latince adlarda birleşme sorunu: Kelimelerin Latincelerini tespit ederken, uzmanlar her zaman görüş birliğinde olmayabilmektedir. Aynı şey, bitkinin ölçünlü dildeki karşılığının tespitinde de söz konusu olabilmektedir. Bu sorunun ancak, uzmanlar arasındaki uzlaşmalarla çözülebilir. Şimdi bir örnek verelim:

Dağdağan/dardağan, çitlembik, melengiç, Celtis, Celtis australis, Pistacia terebinthus:

1. Hatay - Erzin Başlamış Köyü: *dağdağan* kışın yapraklarını döken, mercimekten biraz büyük sert çekirdekli ve siyaha çalan kahverengi meyvesi olan ağaç. Necattin Türkmen'e göre, *dağdağan*, *Celtis australis*'tir.

2. Derleme Sözlüğü: *dağdağan / daan / dadagan / dagun / dağağan / dağam / dağan / dağım / dağın / dağum/ dahan / dardağan / dardahan / dargın / dargun / darun / dav / davin / davum / davun / doğdoğan / doğum* "1. Çitlembik ağacı ve meyvesi. 2. Kömürü çok kuvvetli olan bir ağaç. (...)" (DS IV, 1324).

3. Baytop: *dardağan˘ Çitlembik-Celtis* türlerine verilen gelen ad. Kışın yapraklarını döken ağaççıklar. *Celtis australis-Çitlenbik*: Meyve siyahımtırak esmer renkli. Eş anl. *Çıtlak, Çıtlık, Çitemek, Çitemik, Çitlenbek, Ilıç*.

Celtis Tournefortii - Dağdağan. Eş anl. *Dadağan, Dardahan, Davılga, Davin, Davum, Doğdoğan, Doğun,* (Baytop, 1994, 74).

4. Türkçe Sözlük: *dardağan* "1. Palmiye cinsinden bir ağaç *(Milium effusum)*". 2. Bu ağacın çitlembik büyüklüğünde, sert çekirdekli tatlı yemişi.", (2005, 474).

5. Türkçe Sözlük: *çitlembik* "1. Karaağaçgillerden, düz kabuklu, kerestesi sert ve dayanıklı bir ağaç, çıtlık, melengiç *(Celti*s)". 2. Bu ağacın mercimekten büyük, yuvarlak, buruk lezzette meyvesi, (1998, 491).

Verileri yeniden gözden geçirirsek**,** Baytop'a göre, *dardağan* ile *çitlembik* aynı bitkidir ve *çitlembik*, *Celtis* türlerine verilen genel addır. *Celtis australis-Çitlembik* ise, "Kışın yapraklarını döken ağaççıktır." Yani ağaç değil "ağaççık"tır. Asıl *dardağan* ise, *Celtis Tournefortii'*dir. Oysa, Necattin Türkmen'e göre, *dardağan, Celtis australis*'tir. Türkçe Sözlük'e göre, *dardağan Milium effusum*'dur. *Çitlenbik* ise, *Celtis*'tir; yani *melengiç*'tir. Baytop'a göre ise, *melengiç / menengiç*, *Pistacia terebintus* diğer adıyla "sakızlık"tır (1994, 205). Yine, Baytop'a göre, *sakızlık, sakız ağacı*'dır; yani, *Pasticae lentiscus*'tur (1994, 233). Türkçe Sözlük'e göre de, *sakız ağacı*, *Pasticae lentiscus*'tur. Necattin Türkmen'e göre *sakızlık*, *Pistacia terebinthus*'tur.

Bunun başka örnekleri de vardır; ancak, Latince adlardaki bazı farklılıkların, alt türleri adlandırmadan ve Türkçe adlandırmalardaki farklılıklardan ileri geldiği bilinmektedir.

9. Sonuç: Bitki adları sözlüğü, Türkiye bitki dünyasını tanımak bakımından oldukça önemlidir. Bitki adları sözlüğünü oluştururken, kelime edinmenin en verimli yollarından biri, ağızlarda kullanılan kelimelerden yararlanmaktır. Bunun için, Türkiye genelinde, bütün bitki adlarını, dilci, botanikçi, orman uzmanı ve bitkilerin yöresel adlarını bilen yöre insanlarından oluşacak uzman heyeti aracılığı ile, Latinceleri ve değişkenleriyle birlikte toplamak gerekir. Derlenen bitki adları, hem bitki adları sözlüğünün oluşmasına, hem aynı bitkiye farklı adların verilmesi

dolayısıyla ortaya çıkan anlaşmazlıkların ortadan kalkmasına hem de, zengin dil malzemesinin ortaya çıkarılmasına ve Anadolu'nun kültürel temellerinin tespitine katkıda bulunacaktır. Ağızlardan derlenen bitki adlarının da yardımıyla oluşturulacak bitki adları sözlüğünde, ayrıca, yöresel kelimeler ve Latince karşılıklar dizininin de olması gerekmektedir. Oluşturulacak böyle bir sözlükte, bütün bitkilerin hem ölçünlü dildeki karşılıklarını, hem ağızlardaki karşılıklarını ve değişkenlerini hem de Latince karşılılarını bulabilme olanağına kavuşulacaktır.

KAYNAKÇA

Baytop, Turhan, 1994, *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu, Yayınları: 578, Ankara.
Derleme Sözlüğü, 1963-1982, Türk Dil Kurumu Yayınları: 211/1-211/12, Ankara.
Hürriyet, "Türkiye'nin tüm bitki varlığı yeniden kayıt altına alınıyor", 18.02.2008, S. 21 569, 5/1-2.

AĞIZ ARAŞTIRMALARINDA KADIN

Jale ÖZTÜRK*

Ağız araştırmaları, sanayileşme, iç göçler ve kitle iletişim araçlarının giderek yaygınlaşması, toplumdaki eğitim seviyesinin giderek yükselmesi, araştırma yapacağımız verilerin gün geçtikçe yok olmaları sebebiyle, Türkoloji çalışmalarında oldukça önem kazanmıştır. Bu konuda yapılan çalışmaların belki de toplandıklarından bir gün sonra bile tekrar ulaşamayacağımız malzemeyi bize sunmaları açısından değerleri, tartışılmayacak kadar büyüktür. Dünyada birçok ülke ağız çalışmalarını tamamlayıp, dil haritalarını çıkarmıştır. Türkiye'ye bu açıdan baktığımızda 19. yüzyılın ortalarında başlayan ağız çalışmalarının son zamanlarda çok hızlandığını görmekteyiz. Geçmişten kalan bir taşın bile insanlık tarihi için ne kadar önemli olduğu, bilinen bir gerçektir. Ağız araştırmalarında bulunan arkaik bir kelime, bir ek veya bir ses özelliği; Türkçenin tarihini aydınlatacaktır. Bunların bir an önce kaybolmadan toplanması ve bilim dünyasına tanıtılması zorunluluktur. Bu kadar hassas bir alanda çalışırken de araştırma yöntemleri konusunda çok titiz olmak gerekmektedir. Özellikle de ağız araştırmalarında malzeme derleyeceğiniz kaynak kişi çok önemlidir. Kaynak kişi seçiminde dikkat edilmesi gereken özellikler, öncelikle bölgenin yöresel özelliklerini yansıtma, yöreden uzun süre ayrılmamış olma, tahsil durumu, dişlerin durumu ve cinsiyettir. Bu bildiride bu özelliklerden cinsiyet durumu, daha doğrusu ağız araştırmalarında kaynak kişi olarak kadın ve araştırmacı olarak kadın üzerinde duracağım. Hâlen üzerinde çalışmakta olduğum Hatay ağzı ile ilgili veri toplama sırasındaki izlenimlerim ve topladığım verilerden elde ettiğim sonuçlar yanında daha önce yapılmış çalışmalardan elde ettiğim bilgilerden yararlanarak bir sonuca varmaya çalışacağım.

Öncelikle bu konuyu daha önce ele almış çalışmalara bakmakta yarar görüyorum: Nurettin Demir *Ağız Araştırmalarında Kaynak Kişi* adlı çalışmasında bu konuyu ele almış ve ağız araştırmalarında kadınların ağız özelliklerini daha iyi korudukları şeklinde yaygın bir görüş olduğunu belirtmiş ve bunun sebebinin kaynak kişide aranan doğup büyüdüğü bölgeyi terk etmeme, okuryazar olmama gibi diğer şartların kadınlarda daha çok olabileceği görüşünü ifade etmiştir (Demir, 1999; 285-293).

Amerika'da Labov'un yaptığı bir araştırma ise bu durumun tersine orta sınıf kadınların erkeklere göre, doğru gramer kullanımıyla, tonlama ve vurguda kurallara sadık kalmaları ile daha önde olduklarını göstermiştir (Şimşek, 2006;29).

* Yrd. Doç. Dr., Mustafa Kemal Üniversitesi Türkçe Eğitimi Bölümü Antakya/Hatay

Yine Kuzey Karolina'daki bir adada yaşayan siyah topluluklar arasında yapılan bir dil araştırmasında cinsiyetler arasında *genel olarak, genç ve orta yaşlı kadınların dil kullanımlarını kendi yaş gruplarındaki erkeklerden daha hızlı bir şekilde değiştirdiklerini ancak bazı yaşlı kadınlarda değişimin erkeklerden daha yavaş olduğu* sonucu gözlenmiştir. (Şimşek, 2006; 36). Burada dikkati çeken nokta, genç kadınlarla, yaşlı kadınların dil değişimi konusunda farklı durum sergilemeleridir.

Ülkemizde ağız araştırmaları üzerine çalışan araştırmacılar da kadın kaynak kişiden elde edilen verilerin önemli olduğunu vurgulamışlardır:

Caferoğlu, kadınlardan elde ettiği verilerin özellikle fonetik hususiyetler açısından kendisi için çok önemli olduğunu söylemiş, hatta erkeklerden elde ettiği malzemeyi kontrol için kadınlardan elde ettiği malzemeyi kullandığını belirtmiştir. Bu durumun sebebini de kadınların bulundukları yöreden pek çıkmamış olmasına bağlamıştır (Caferoğlu, 1994)

Aydın, kendilerinden metin derlediği kişiler hakkında bilgi verirken *yörenin ağzını en iyi biçimde yansıtacağını düşündüğümüz kadınlardan ve bölgeden çok az ve kısa süreli ayrılmış, okuma yazma bilmeyen erkeklerden seçtiğini* belirtmiş (Aydın, 2002). Bu cümlede dikkati çeken durum, Aydın'ın erkeklerde bölgeden çok az süreli ayrılmış ve okuma yazma bilmeyen kaynak kişi özelliğinden söz etmişken, kadınlar için böyle bir açıklamaya gerek duymamasıdır. Bunun sebebi, kadınlar zaten çoğunlukla bu özelliklere sahiptir, ancak erkekler arasında bu özelliklere sahip olan az olduğu için bu duruma bilhassa dikkat edildi, şeklinde düşünülebilir.

Gülseren, Malatya ağzı üzerinde yaptığı çalışmada, metinlerin ve malzemenin sağlamlığı hususunda titizlikle çalıştığını izah ederken çoğunlukla yaşlı kişilerden özellikle de kadınlardan derleme yapıldığını belirtmiş ve ağız çalışmalarında en iyi verilerin kadınlardan elde edileceği gerçeğini, bu alanda çalışan herkesin bildiğini söylemiştir. Ancak kadınlarla konuşmanın zorluğuna rağmen, en çok veriyi kadınlardan aldığını söylemiştir (Gülseren, 2000;V).

Korkmaz ise *Nevşehir ve Yöresi Ağızları* adlı eserinin önsözünde malzemeleri, daha çok okuyup yazması olmayan ve köyünden kasabasından ve ilinden çıkmadığı için de yerli dil özelliklerini temiz bir şekilde koruduğunu düşündüğü kadınlardan topladığını söyledikten sonra bu durumun sebebini erkeklerin başka ağız yöreleri ile temaslarının fazla olmasına ve okuma yazma oranının daha yüksek olmasına bağlıyor. Hatta erkeklerin kadınlar kadar elverişli olmadıklarını net bir şekilde ifade ediyor (Korkmaz, 1994; XV).

Bütün bunlardan çıkan sonuç kadınların ağız çalışmalarında erkeklere göre daha iyi birer kaynak kişi olmalarının cinsiyetlerine özgü bir özellik değil, toplumun onları hem iş hayatında, hem eğitim olarak ikinci plana atmasından kaynaklı bir durumdur diyebiliriz.

Araştırmacılarımızın belirttiği, **yöreden uzun süre ayrılmama**, **askerlik**, okuma yazma oranının kadınlar arasında erkeklere göre daha düşük olması gibi sebepler günümüz için de geçerli midir? Öncelikle bunun üzerinde durmak istiyorum:

İlk olarak kadınların diğer bölge ağızları ile temasları konusunu ele alacak olursak, günümüzde köylerle şehirler arasında gidiş geliş oldukça kolaylaşmış, ayrıca kitle iletişim araçları sayesinde insanlar gördükleri yüksek hayat standardını köyde iki karış topraktan gelen gelirle sağlayamayacaklarını anladıkları için şehre çalışmaya gitmişler. Derleme yapmak için gittiğim köylerde hemen her ailenin çocuklarının büyük bir kısmı Antakya, İskenderun, İstanbul, Kıbrıs vb. yerlerde çalıştıklarını ve anne babanın da sık sık çocuklarının yanına uzun süreli kalmak için gittiklerini gözlemledim. Hatta derleme yapacağım köyleri tespit için araştırmalar yaptığım sıralarda Yayladağ'ın Denizgören köyü ile Belen'in Kömürçukuru köylerinin çok bakir yöreler olduğu, buralarda henüz araba görmemiş insanların bulunduğu ve dillerinin de çok değişik olduğu söylenmişti. Oysa birçok tehlikeler atlatmak pahasına da olsa gittiğim Denizgören'de konuştuğum insanlar, köyün gençlerinin çoğunun Kırıkhan, İskenderun, Kıbrıs ve İstanbul'da çalıştıklarını kendilerinin de sık sık onların yanlarına gittiklerini ifade etmişlerdi. İlginç bir durum da düğün geleneklerindeki bozulma sonucunda artık köylerde köy düğünü yapmak yerine, şehirde düğün salonu tutarak düğün yapacak kadar köyü şehre, şehri köye taşımış durumda olmalarıdır. Bu sebeple günümüzde bu açıdan bakılınca kadının şehirle ve diğer köylerle teması oldukça kolaylaşmıştır; fakat erkeklerin askerlik ve iş ilişkileri sebebiyle tabii ki kadınlara nazaran daha çok diğer ağız çevreleriyle ve ölçünlü dille teması olduğu da inkâr edilemez.

Okuma-yazma oranı açısından da bakıldığında yine kadınların aleyhine bir durumla karşılaşıyoruz. Derleme yapmak üzere görüştüğüm toplam 493 kişiden 246'sı kadın idi. Kadınlar içinde 71'i okuma yazma bilirken, 175'i okuma yazma bilmemekte idi, erkeklerde ise tam tersi bir durum görülmektedir, 53 okuma yazma bilmeyene karşılık 247 erkekten 194'ü okuma yazma bilmekte idi. Ancak yaş küçüldükçe kadınlarla erkekler arasındaki okuma yazma bilme oranı açısından fark ortadan kalmaktadır. Derleme yaparken daha çok yaşlı insanları seçmeye çalıştığımız için böyle bir fark çıkmaktadır. Bundan bir otuz yıl sonra yapılacak araştırmada okuma yazma bilmeyen yaşlı kadın sayısının oldukça düşük olacağı görülecektir. Fakat okuma yazma bilme oranının yüksek olması, her iki cinsin aynı oranda okuma yazma alışkanlığı olduğu anlamına da gelmiyor. Araştırmam sırasında zaman zaman erkekler, okudukları kitaplardan öğrendiklerini bizimle paylaşmış, köyün yerleşimi ve kendi kökleri için bilgi vermek için ellerinde bulunan kaynaklardan okuduklarını anlatmış, hatta bize yardımcı olur düşüncesiyle yöreleri ile ilgili folklorik dergiler çıkarttıklarını ifade edip, yararlanmamız için bize vermişlerdir. Yine gazete okuyan ve okudukları makaledeki görüşleri değerlendiren erkeklere rastladığım hâlde, kadınlar arasında okuduğundan herhangi

bir şekilde söz eden bir kadına rastlamadım. Yani aslında mesele sadece okuma yazma bilme meselesi de değil, okuma yazmayı kullanma meselesidir diye düşünüyorum.

Bütün bunların dışında bir başka etkenin de göz ardı edilmemesi gerekir. O da televizyon. Gittiğim hemen her evde uydu antenli televizyon vardı. Erkekler kadınlara göre daha çok dışarıdalar, ama televizyon kanalı ile dışarı, evin içine girmiş durumdadır. Bütün bunlardan şu sonuca varabiliriz, eskiye göre kadınlar dış dünya ile daha çok temas hâlinde de olsa da erkekler askerlik, iş ilişkileri ve okuma yazma oranının yüksekliği sebebiyle dış dünyayla kadınlara göre daha çok temas hâlindedir. Ancak kadınlar için de dış dünya bir televizyon düğmesi kadar yakındır. Fakat, görüştüğüm erkeklerin dünya ve ülke sorunlarıyla kadınlara göre daha ilgili oldukları ve bu sebeple özellikle haberleri dikkatle dinledikleri; kadınların ise genellikle aile içi konuları işleyen tartışma programlarını izlediklerini tespit ettim. Televizyon konusunda da erkeklerin ölçünlü dil kullanılan programları seyretmeleri, bu dile kadınlara göre daha çok yaklaşmaları anlamına gelmektedir.

Bu şartlarda, derleme yaptığım kadın ve erkeklerden elde ettiğim metinler üzerinde bir değerlendirme yapmak istedim. Metin derlediğim okuma yazma bilmeyen kadın ve erkeklerin ağız özelliklerini karşılaştırmak için şöyle bir yol izledim. Okuma yazma bilmeyen 25 erkekle, okuma yazma bilmeyen 25 kadından elde ettiğim metinleri; yine okuma yazma bilen 25 kadınla da okuma yazma bilen 25 erkekten elde ettiğim metinleri karşılaştırdım. Aslında başlangıçta okuma- yazma bilmeyen erkek sayısı kadar, okuma yazma bilmeyen kadından, okuma yazma bilen kadın kadar da erkekten elde ettiğim verileri karşılaştırmak istedim, fakat metinlerde ölçü olarak aldığım iki kip ekini ve gibi edatını hiç kullanma gereği duymamış kişileri çıkartınca sayıyı 25 ile sınırlamak zorunda kaldım. Bu karşılaştırmayı yaparken de şu ölçüleri kullandım: 1. Kullandıkları yerel kelimeler. 2. Yabancı kökenli veya halkın dilinde doğal olarak olmayan, türetilmiş kelime kullanımı. 3. Hatay ağzında ortak olarak görülen belirsiz geçmiş zaman eki olarak kullanılan –Ik/ -Uk eki. 4. Yine Hatay ağzında ortak olarak görülen –IcI/-UcU gelecek zaman eki kullanımı. 5. Hatay ağzında ortak olarak görülen **gibi** edatındaki **b/m** değişimi açısından karşılaştırdım. Aşağıdaki tablolarda bu durum görülmektedir:

Tablo 1: Okuma Yazma Bilmeyen Kadın ve Erkeklerdeki Ağız Özellikleri

Cinsiyet	**IcI/ -UcU**	**AcAk**	**Ik/- Uk**	**mIş/- mUş**	**b/m değişikliği**	**KK**	**HDÖOKK**
Kadın	16 % 64	4 % 16	23 % 92	6 % 64	6 % 24	1 %84	4 % 8

Erkek	9 % 76	6 % 24	5 % 60	3 % 52	6 % 24	5 %60	0 % 0

Tablo:2 Okuma Yazma Bilen Kadın ve Erkeklerdeki Ağız Özellikleri

Cinsiyet	**IcI/ -UcU**	**AcAk**	**Ik/- Uk**	**mIş/- mUş**	**b/m değişikliği**	**KK**	**HDÖOKK**
Kadın	2 % 88	0 % 40	1 % 84	1 % 44	7 % 28	2 %88	5 % 20
Erkek	5 % 60	8 % 32	8 % 72	7 % 68	12 % 48	1 %84	7 % 28

YKK: Yerel Kelime Kullanımı

HDÖOKK: Halk Diline Özgü Olmayan Kelime Kullanımı

Tablo:1'de okuma yazma bilmeyen kadınların erkeklere oranla daha fazla yerel kelime kullandıkları (E % 60, K % 84); -Ik, Uk ekini de yine kadınların % 92'lik bir oranla erkeklere göre (% 60) daha fazla kullandıkları görülmektedir. Ancak-Icı/-Ucu ekini % 76 ile erkekler kadınlardan fazla kullanmaktadırlar. Ölçünlü dile özgü –Acak ekini kadınlar erkeklere göre az kullanırken, -mIş /-mUş ekini erkeklere göre daha fazla kullandıkları dikkati çekmektedir. Bu durumda okuma yazma bilmeyen kadınlar ve erkekler arasında ağız özelliği koruma açısından çok belirgin bir fark görüldüğü söylenemez.

Tablo:2'ye bakınca okuma yazma bilen kadın ve erkekler arasında az da olsa biraz farklılık göze çarpmaktadır; -IcI/-UcU ekini kadınların % 88, erkeklerin % 60 oranda kullandığı, yine –Ik/-Uk ekini kadınların % 84, erkeklerin % 72 oranda kullandıkları görülmektedir. Ölçünlü dile özgü ekleri kullanmada –Acak ekini kadınlar daha fazla kullanırken (E %32, K %40), -mIş/-mUş ekini kadınların erkeklerden daha az (E % 68, K % 44) kullandıkları görülmektedir.

Genel bir değerlendirme yapacak olursak okuma yazma bilmeyenlerde çok bariz bir fark gözlenmezken, okuma yazma bilenlerde az da olsa erkeklere göre kadınların ağız özelliklerini korudukları görülmektedir. Bu durumun sebebi de erkeklerin okuma yazmayı kadınlara göre daha çok kullanmaları, kadınların okuma yazmayı yalnızca telefon açmak, levha okumak, televizyon ekranındaki yazıları okumak için kullanmalarından kaynaklanıyor denilebilir.

Bilindiği üzere, kadının annelik vasfı, onu erkeğe göre daha çok eve bağlamaktadır. Ancak iletişim araçları sebebiyle evin içinde de dışarıyla her an iç içe olabilmektedir, kadın. Bu sebeple ilerleyen zamanlarda ağız özelliğini koruma açısından kadın ile erkek arasında pek fark kalmayacaktır. Fakat derleme ve folklor araştırmalarında unutulmaması gereken bir gerçek var ki, sağlıklı veriler elde etmek için erkek kaynak kişi kadar kadın kaynak kişiden de derleme yapılmalıdır. Bu gözle bazı araştırmalara baktığımızda karşımıza çıkan tablo şu şekildedir:

Tablo: 3 Kaynak Kişilerin Cinsiyete Göre Dağılımı

Araştırmacı	**Kadın Kaynak Kişi**	**Erkek Kaynak Kişi**
Kalay, Mehmet Emin (1998)	23	30
Aydın, Mehmet (2002)	8	24
Korkmaz, Zeynep (1994)	3	0
Gemalmaz (1995)	5	86
Olcay, Selahattin (1995)	0	8
Korkmaz, Zeynep (1994)	42	30
Dallı, Hüseyin (1991)	15	9
Gülensoy, Tuncer (1998)	15	35
Turan, Zikri (2006)	6	1
Sağır, Mukim (1995)	47	111
Yıldırım, Faruk (2006)	68	106
Günay, Turgut (1978)	5	52
Gülsevin, Gürer (2002)	24	82
Buran, Ahmet (1997)	4	40
Gülensoy, Tuncer, Ahmet Buran (1994)	14	55
Gülseren, Cemil (2000)	55	45
Erten, Münir (1994)	9	4
Özçelik, Sadettin, Erdoğan Boz (2001)	12	20
Toplam	346	729

Tabloda Korkmaz hariç araştırmacıların erkek olduklarını ve araştırmacıların görüştüğü kaynak kişilerin % 32'sinin kadın, % 68'inin erkek olduğunu görmekteyiz. Erkek araştırmacıların özellikle kırsal kesimde kadın kaynak kişilere ulaşma güçlüğünden söz eden Gemalmaz, bölgenin geleneklerinin kadınlarla konuşmalarını zorlaştırdığını belirtmiş ve yine bölge kadınlarının gelenekleri etkisiyle çok çekingen oldukları için kısık sesle konuşmaları sebebiyle, alınan verilerin tam anlamı ile değerlendirilemediğine işaret etmiştir (Gemalmaz, 1995; 2). Gemalmaz'ın bu düşüncesinden farklı olarak Caferoğlu kadın kaynak kişilerin erkeklere göre nispeten daha kolayca konuşturulabildiğini ifade etmiştir.

Folklor araştırmaları konusunda metotlar adlı eserde Goldstein, her nedense kadın bir araştırmacı olabileceğine ihtimal vermediğinden midir bilinmez, bu konuda erkek araştırmacıları şu şekilde uyarıyor: *Topluluğa karısı ve çocuklarıyla birlikte gelen bir derleyici daha az şüphe davet edecektir. Evli bir adamın sorumluluk sahibi bir kimse olduğu farz edilecektir. Bekâr bir kimsenin topluluk için pek güvenilir kimse sayılmaması ihtimali vardır. Böyle bir kimsenin, kadınlardan derleme yapabilmesi için ilkin ailenin erkeklerinden izin alması gerekebilir. Kadınlara bir kötülük yapma niyetinde olup olmadığı endişe konusu olacaktır. Bekâr bir erkek derleyicinin günün ortasında bir köy evine girmesi, iyi karşılanmayabilir ve belki evdeki kadınlar evin erkeği evde iken gel diyebilir. (Goldstein, 1977;37-38)*

Kadınlardan en çok metin derleyen araştırmacının da kadın olması ve erkek araştırmacıların bu durumun zorluğundan söz etmeleri, ağız araştırmaları yapan araştırmacının kadın olması hâlinde ortaya daha sağlıklı veriler alabileceğini gösteriyor.

Hatay ağzı üzerine yaptığım araştırma için metin toplarken, ben bir kadın araştırmacı olmanın olumlu yanlarını çok açık olarak gördüm. Gittiğim hemen her evde kadınlar beni gayet sıcak karşıladılar, zaman zaman gece saat on 12'lere kadar bırakmadılar, hatta o kadar benimsediler ki, bazen gelinlerini, çocuklarını, kaynanalarını çekiştirmekte bile hiç mahzur görmediler. Seslerini kaydettiğimi bildikleri hâlde kimseye söyleme diyerek, sırlarını bile verecek kadar doğaldılar. Yine kadınlıkla ilgili özel hâllerinden, kadın hastalıklarından, karı koca ilişkilerinden bile bahsetmekte hiç sakınca görmeyenlerin de sayısı oldukça fazlaydı. Hatta yaşlı ve zengin bir adamla evlenmiş ama sürekli düşük yapan bir kadın, bebeğini düşürmemek için ne yapması gerektiğini soracak kadar beni kendine yakın görmüştü.

Kadın olmamdan kaynaklı bir sorunla karşılaşmadım, ancak onların kadın olmaları sebebi ile yalnızca iki yerde, Hassa ve Kırıkhan bölgesinde, terörist veya sahtekâr bir satıcı olmamız ihtimalinden korkarak, biraz çekindiler. Bütün araştırmam boyunca görüşemediğim yalnızca iki kadın oldu, Yayladağı'nın bir köyünde kapısını çaldığımız yaşlı kadın bizi organ mafyası sanarak kovdu, bir diğeri de Dörtyol'un bir köyünde görüştüğüm kadının oğlu gelerek benim annem üzerinden para kazanamazsınız, benim annemi kitabınıza kapak yapamazsınız diyince, ben hemen konuşmayı kestim.

Kadın araştırmacının erkeklerle iletişim kurması, bir erkek araştırmacının kadın kaynak kişi ile iletişim kurmasından oldukça kolaydır. Ben bu konuda en ufak bir sıkıntıya düşmedim. Ancak şu akla gelebilir, erkek, karşısındaki araştırmacı kadın olduğu için daha resmî bir ağızla konuşabilir mi? Kendi araştırmamda böyle durumla karşılaşmadım, amacınızı iyi anlatınca, biraz da samimi bir ortam içinde sohbet edince onlar da kendilerini sıkmaktan vazgeçiyor.

Kadın araştırmacı olmanın başka olumsuz yönleri yok mudur? Şüphesiz kadın araştırmacı olarak kırsal bölgelerde hiç tanımadığınız insanlarla iletişim kurmak tehlikeli ve zor bir iştir diye düşünülebilir. Ancak, ben yıllardır şehirde yaşamış bir insan olarak bu araştırmadan edindiğim izlenimler sonucunda, köylümüzle iletişim kurmanın şehirli ile iletişim kurmaktan hem kolay, hem de tehlikesiz olduğunu söyleyebilirim.

Sonuç olarak iyi bir ağız araştırması için en az erkek sayısı kadar kadın kaynak kişiden metin derlemek gerekir. Kadınlarla daha doğal ve kolay ilişki kurabilmek açısından kadın araştırmacı, erkek araştırmadan daha avantajlıdır. Aslında en ideali araştırmayı kadın ve erkek iki araştırmacının ortak yürütmesidir. Hele bu araştırmacılar karı koca olursa, Goldstein'in dediği gibi *(Goldstein, 1977;37-38)*, gerçekten evlerine daha önce hiç gitmediğiniz o insanlar sizi kırk yıllık ahbaplarıymışsınız gibi hayatlarının içine alıyor ve bırakmak istemiyorlar. Tabii ki her araştırmacının böyle bir şansı olamaz, ama en azından bu tip araştırmaları yaparken, araştırmanın derleme safhasında her iki cinsten asistan veya öğrencilerden oluşan bir ekip kurulabilir.

KAYNAKÇA

Aydın, Mehmet (2002); Aybastı Ağzı, Ankara, TDK Yayınları.

Buran, Ahmet (1997); Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları, Ankara, TDK Yayınları.

Caferoğlu, Ahmet (1994); Anadolu Diyalektolojisi Üzerine Malzeme C. I, Ankara, TDK Yayınları.

Dallı, Hüseyin (1991); Kuzeydoğu Bulgaristan Türk Ağızları Üzerine Araştırmalar, Ankara, TDK Yayınları.

Demir, Nurettin (1999); 3. Uluslararası Türk Dil Kurultayı 1996, Ankara, TDK Yayınları.

Ercilasun, Amet Bican (2002); Kars İli Ağızları,Ankara, TDK Yayınları.

Erten, Münir (1994); Diyarbakır Ağzı, Ankara, TDK Yayınları.

Gemalmaz, Efrasiyap (1995); Erzurum İli Ağızları C. I, Ankara, TDK Yayınları.

Goldstein, S. Keneth (1977), Sahada Folklor Derleme Metotları, Ankara, Başbakanlık Basımevi.

Gülensoy, Tuncer, Ahmet Buran (1994); Elazığ Yöresi Ağızlarından Derlemeler, Ankara, TDK Yayınları.

……(1998); Kütahya ve Yöresi Ağızları, Ankara, TDK Yayınları.

Gülseren, Cemil (2000); Malatya İli Ağızları, Ankara, TDK Yayınları.

Gülsevin, Gürer (2002); Uşak İli Ağızları, Ankara, TDK Yayınları.

Kalay, Mehmet Emin (1998) Edirne İli Ağızları, Ankara, TDK Yayınları.

Korkmaz, Zeynep (1994); Nevşehir ve Yöresi Ağızları, Ankara, TDK Yayınları.

……(1994);Bartın ve Yöresi Ağızları, Ankara, TDK Yayınları.

Olcay, Selahattin (1995);Doğu Trakya Yerli Ağzı, Ankara, TDK Yayınları.

Özçelik, Sadettin, Erdoğan Boz (2001), Diyarbakır ve Çermik Yöresi Ağzı, Ankara, TDK Yayınları.

Özkan, Fatma (1997);Osmaniye Tatar Ağzı, Ankara, TDK Yayınları.

Sağır, Mukim (1995); Erzincan ve Yöresi Ağızları, Ankara, TDK Yayınları.

Şimşek, Burcu (2006), Kadınlararası Konuşma Sürecinde Toplumsal Cinsiyetin Dil Üzerinden Sergilenmesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Turan, Zikri (2006); Artvin ve Yusufeli İlçesi Uşhum Köyü Ağzı, Ankara, TDK Yayınları.

Yıldırım, Faruk (2006); Adana ve Osmaniye İlleri Ağızları, Ankara, TDK Yayınları.

ULUSLURARASI FONETİK ALFABE VE TÜRKİYE'DE AĞIZ ARAŞTIRMALARI

Çetin PEKACAR*

Figen GÜNER DİLEK**

Giriş

Türkiye'de yapılan ağız araştırmalarında metinlerin yazıya geçirilmesi hep sorun olagelmiştir. Konuyla ilgili yapılan yayınlarda bu sorunun başlıca iki yönü üzerinde durulmuştur: 1) Aynı seslerin farklı harf ve işaretlerle gösterilmesi; 2) Aynı harf ve işaretlerin farklı sesleri göstermesi. Bu hususlara, ülkemizde kullanılan çeviri yazı sisteminin uluslararası çevrelerde tanınmamasını da ekleyebiliriz.

Ağız araştırmalarında metinlerin yazıya geçirilmesi o kadar önemlidir ki, bu iş yeterince doğru yapılamadığı takdirde, ona dayalı olarak yapılacak inceleme de temelden kusurlu olacaktır.

Aslında her sözlü metnin yazıya geçirilmesinde aynı ölçütler kullanılmaz. Ölçütün belirlenmesinde, hazırlanacak metnin hangi amaçla kullanılacağı önem kazanır. Metinde sadece anlama bakılacaksa, o takdirde söz konusu dildeki temel sesbirimlerin tespit edilip yazıya geçirilmesi yeterli olur ve buna *geniş yazı çevirimi* (phonemic transcription) denir. Örneğin Standart Türkiye Türkçesinin konuşurları bir tek /n/ sesini ayırt ederler. Bu sebeple geniş yazı çeviriminde bu sese karşılık tek bir sembol yeterlidir. Ama /n/ sesinin *yonga* kelimesindeki söylenişinin, *nasıl* kelimesindeki söylenişinden biraz farklı olduğunu belirtmek için *dar yazı çevirimi*ni (allophonic/phonetic transcription) kullanmak gerekir; yani /n/ sesinin altına veya üstüne belli işaretler koymak gerekir. STT için verilen bu örnek, yazı dili olmayan her dil için ve elbette ağızlar için de geçerlidir (*Daha geniş bilgi için bk*. Handbook of the International Phonetic Association, 1999: 28-29).

Seslerin ayırt edici niteliklerini kayba uğratmadan yazıya geçirilmesinin önemini burada etraflıca anlatmaya gerek yoktur. Ancak bu önemli konu maalesef yıllardır birçok dilci tarafından dile getirildiği ve birçok teklif öne sürüldüğü halde yine de Türkiye'de yapılan çalışmalarda bir birlik sağlanamamıştır.

Bu sorunu aşmak için sunulan ilk öneriler 1945'te Türk Dil Kurumunca yayımlanan *Türk Diyelekleri Çeviriyazı Sistemi* ve R. R. Arat'ın hazırladığı *Türk İlmî Transkripsiyon Kılavuzu* ile karşımıza çıkar. 63 yıl önce yayımlanan bu kılavuzlar, aradan uzun yıllar geçmesine rağmen, maalesef Türk araştırmacılar tarafından ortak olarak kullanılmadığı gibi, söz konusu kılavuzlar değişen şartlara göre de

* Prof. Dr., Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ANKARA

** Yrd. Doç. Dr., Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, ANKARA

geliştirilmemiştir. Oysa aradan geçen sürede konuyla ilgili pek çok araştırmacı, değişik tarihlerde sorunun önemine değinmiş, farklı fikirlerle de olsa, nasıl çözülebileceğinden bahsetmiş, ancak somut bir sonuca ulaşılamamıştır (Gülensoy, 1979; Delice 1995: 119-131; Gemalmaz, 1999: 12; 2001: 25-37; Ercilasun 1999: 43; Sağır, 1999: 126-138; Karahan 2000: 23-24; Akar; 2006: 50; Öçalan, 2006-I 169-188). Bazı araştırmacılar soyut önerilerle yetinmeyerek kendi geliştirdikleri çeviri yazı alfabelerinin kullanılmasını önermişlerdir. Bunlar arasında en çok kabul gören, Türk Dil Kurumunca 1997 yılında düzenlenen bilimsel bir toplantıda Ercilasun tarafından sunulup tartışılarak kabul edilen alfabe olmuştur (Ercilasun, 1999: 43-48).

Sorunun çözümü için sunulan önerilere bakıldığında, bütün araştırmacılarca kullanılabilecek *ortak bir çeviri yazı sistemi*nin geliştirilmesinin gerekliliğinin ön plana çıktığı görülmektedir. Geliştirilecek ortak çeviri yazı sisteminin Türk Alfabesi temelli olması, kolay anlaşılır bir nitelik taşıması hususları da vurgulanmaktadır. Bazı araştırmacılar, böyle bir sistemin *Uluslararası Fonetik Alfabe* (IPA) ile de uyumlu olmasını veya onu esas almasını da teklif etmişler (Akar; 2006: 50; Öçalan, 2006-I); hatta, aşağıda değinileceği gibi, bu alfabeyi araştırmalarında kullananlar da olmuştur.

IPA'NIN KULLANILDIĞI TÜRK DİLİYLE İGİLİ YAYINLAR

Ağız araştırmaları da dâhil olmak üzere, gerek ülkemizde gerekse yurt dışında, Türk dili üzerine yapılan yayınlara şöyle bir göz attığımızda, kısmen veya tamamen IPA'nın kullanıldığı birçok araştırma olduğunu görüyoruz. Burada söz konusu yayınların tam bir listesinin verilmesi yoluna gidilmeyecek, konunun anlaşılmasına yetecek belli başlı yayınlara göz atılmakla yetinilecektir.

Tespitlerimize göre, Türkiye'de IPA'ya yer verilen ilk araştırma E. Gemalmaz'a aittir. Gerçi, birinci baskısı 1978 yılında yapılan ve *Erzurum İli Ağızları* adını taşıyan bu araştırmada, metinlerin yazıya geçirilmesinde TDK tarafından 1945'te yayımlanan *Türk Diyelekleri Çeviriyazı Sistemi* adlı eserden yararlanıldığı belirtilmektedir (1995: 3-4); ancak kullanılan işaretlerin IPA (1945 sürümü) ve Fundamenta'daki karşılıkları tablolar hâlinde, başarılı bir şekilde gösterilmiştir (1995: 68-69).

Gemalmaz, IPA'yı kullanmama gerekçesi olarak, bu alfabenin dilciler için yalnız Türkiye'de değil, dünyada da henüz yaygınlık kazanmadığını göstermektedir; ki bu da araştırmanın tez olarak hazırlandığı 1973 yılı için yerinde bir tespittir. Araştırmada, IPA'nın ve Türk şiveleri için Fundamenta'da teklif edilen çeviri yazı işaretlerinin yerine, hem açıklamaları ve örnekleri, hem de yazı makinası olanaklarına yatkınlığı yönünden ve "şimdilik" kaydıyla, TDK tarafından 1945'te yayımlanan *Türk Diyelekleri Çeviriyazı Sistemi* adlı eserden yararlanmanın yerinde görüldüğü belirtilmektedir (Gemalmaz, 1995: 3-4). Araştırmacının "şimdilik" kaydını düştüğü "Birliğe gidilmesi gereken sorunlarımızın en önemlilerinden biri budur." dip notu, aradan uzun yıllar geçmesine rağmen bu konuda hâlâ ciddi ve somut bir sonuca ulaşamadığımız göz önüne alınırsa, çok haklı ancak Türkiye dil bilim çevrelerinde yeterince yankı bulmamış bir uyarı olarak değerlendirmelidir (1995: 393).

IPA'nın kullanıldığı ikinci araştırma, Hayasi Tooru'ya ait olan ve Bolu ağzı üzerine yapılan araştırmadır. Bu araştırmada metinler yazıya geçirilirken standart Türkçenin imla kurallarına uyulduğu ve ses kayıtlarının deşifresinde *Türk bilim adamlarının yaygın olarak kullandığı* şekillerin tercih edildiği belirtilmiştir. İnceleme kısımlarında, kullanılan işaretlerin IPA'daki karşılıkları verilmiş, fakat bunlar metinlerde kullanılmamıştır (Tooru, 1988: 5).

M. Kirchner tarafından hazırlanan ve İstanbul'a göç etmiş Kazak Türklerinden derlenen ağız metinlerinin ve bu metinler üzerinde ayrıntılı ses bilgisi incelemesinin yapıldığı bir başka eserde ise, Fundementa'nın transkripsiyon sistemi kullanılmış, ancak giriş bölümünde transkripsiyon sisteminin tanıtıldığı kısımda, sesler tablosunda, işaretlerin IPA karşılıkları da parantez içinde verilmiştir (Kirchner, M., 1992: 2-3).

IPA, kısmi olarak 1998'te yayımlanan *The Turkic Languages* adlı yayında da kullanılmıştır. Bu eserde de esasen Fundamenta'nın transkripsiyon sisteminin kullanıldığı, bununla birlikte "gerektiğinde daha ince fonetik detayların IPA ile verildiği" belirtilmiştir. Yine bu eserin "Çeviriyazı ve İşaretler Üzerine Notlar" başlıklı kısmında verilen ünsüz işaretleri tablosunda, bazı ünsüzlerin IPA karşılıkları köşeli parantez içinde gösterilmiştir (Johanson and Csato, 1998: xviii-xix).

IPA'nın kullanıldığı bir başka araştırma, Brendemoen'a ait olan ve Trabzon ili ağızlarının inceleme konusu yapıldığı iki ciltlik kitaptır. Brendemoen, çalışmasının "Transkripsiyon Prensipleri" başlıklı bölümünde, *hedef kitlesini dikkate alarak, IPA'yı değil Türk alfabesini kullandığını* vurgulamıştır. Araştırmacının Türk alfabesinde temsil edilmeyen işaretleri, çeşitli ayırt edici semboller yardımıyla ürettiği görülmektedir. Bununla birlikte araştırmacı, fonemik analizlerde kullandığı bütün işaretleri IPA temelinde açıkladığını da belirtmiştir (Brendemoen 2001 v I: 44-45). Nitekim kitapta fonemik analizlerin yapıldığı kısımlarda her sesin özellikleri belirtildikten sonra IPA karşılığı da verilmiştir. Ayrıca, kitabın ikinci cildinin başında Türk alfabesi temelli bu çeviri yazı işaretleri, IPA'daki karşılıkları ile bir liste hâlinde sunulmuştur (Brendemoen 2001 v II: 11-12). Metinlerde IPA'nın değil, araştırmacının kendi geliştirdiği Türk alfabesi temelli çeviri yazı sisteminin kullanıldığını da özellikle vurgulayalım. Ne var ki, 2001 baskılı bu araştımada IPA'nın hangi sürümünün kullanıldığı belirtilmemiştir.

Tespitlerimize göre Türkiye'de ağız metinlerinin IPA kullanılarak yazıya geçirildiği ilk çalışma, M. Stamova'ya aittir ve doktora tezi olarak, Gagauz Türkçesi ağızlarının karşılaştırmalı ses bilgisini konu almıştır (Stamova, 2001). Bu araştırmada da IPA'nın hangi sürümünün kullanıldığıyla ilgili bir kayda rastlanmamaktadır.

Türkiye'de ağız metinlerinin IPA kullanılarak yazıya geçirildiği ikinci çalışma, Mine Kılıç tarafından hazırlanan *Kahraman Maraş Merkez Ağzı* adlı yüksek lisans tezidir. Bu çalışmada metinler hem Türkiye Türkçesi Alfabesi ile, hem de IPA ile yazıya geçirilmiştir. Araştırmacı, "IPA'nın Türkiye'de fazla kullanılmaması sebebiyle, kayıtlarını hem yazı alfabesiyle, hem de IPA (U.A.F.A.) sembolleri ile fonetik transkripsiyon şeklinde yazdığını" belirtmektedir (Kılıç, 2001: 2).

Türkiye'de ağız metinlerinin IPA kullanılarak yazıya geçirildiği üçüncü çalışma, Gülsüm Killi tarafından hazırlanan doktora tezi; dördüncüsü ise Elvina

Abduvaliyeva'ya ait yüksek lisans tezidir. Bu araştırmacılardan ilki, metinlerini IPA'nın 1993 yılında kabul edilen sürümüne; ikincisi de 1996'da kabul edilen sürümüne uygun olarak yazıya geçirmişlerdir (Killi 2002; Abduvaliyeva 2004).

Tespitlerimize göre ülkemizde IPA'ya yer veren son ağız araştırması, Faruk Yıldırım'a aittir ve *Adana ve Osmaniye İlleri Ağızları* adını taşır. Araştırmada, metinlerin yazıya geçirilmesinde kullanılan işaretlerin, *Türk Diyelekleri Çeviriyazı Sistemi* (1945) adlı kılavuzun temel alınarak ve diğer ağız araştırmalarından da yararlanılarak belirlendiği ifade edilmektedir. Bununla birlikte, bizce isabetli bir kararla, kullanılan çeviri yazı işaretleri, IPA karşılıklarıyla birlikte tablo hâlinde, eserin girişinde verilmiştir. Bazı hataların gözden kaçmadığı bu tabloda IPA'nın hangi sürümünün kullanıldığı belirtilmemiştir (Yıldırım, 2006: xii, 2).

Ağız araştırması niteliğinde olmasalar da, ülkemizde yapılan dil bilimi yayınlarının hemen hesinde IPA tercih edilmektedir.

Görüldüğü gibi Türk Dili araştırmacıları IPA'ya pek de yabancı değildir. Son zamanlarda yapılan yayınlarda IPA'nın kullanım sıklığının arttığı da gözlenmektedir. Bu gelişme, ağız metinlerinin isabetle yazıya geçirilmesinde IPA'nın, nitelikli ve kapsamlı bir sistem olarak görüldüğünün gittikçe güçlenen bir kanaat olarak öne çıktığının bir kanıtı sayılabilir. Bizim kanaatimizce de ağız araştırmalarında kullanılabilecek en nitelikli ve kapsamlı alfabe, IPA'dır. Ne var ki, bütün üstünlüklerine rağmen IPA'nın da bazı kusurları vardır ve uluslararası dil bilim çevrelerinde henüz istisnasız bir kullanım alanı bulmamıştır. Burada IPA'nın üzerinde biraz durmak, onu özetle de olsa tanıtmak ve yaygınlığı ile kusurlarından söz etmek istiyoruz.

IPA NEDİR?

Bilindiği gibi Uluslararası Fonetik Alfabe, Uluslararası Fonetik Derneği (The International Phonetic Association) tarafından geliştirilmiş, konuşma seslerinin bütün ayırt edici niteliklerini gösterebildiği iddiasında olan ve başta ses bilimciler olmak üzere dil biliminin çeşitli alanlarında çalışan araştırmacılar, sözlük bilimciler, öğretmenler, hatta kulak burun boğaz uzmanları gibi ilgili bütün alanların çalışanlarınca kullanılabilecek bir çeviri yazı sistemidir. İlk olarak 1888 yılında Latin alfabesi temelinde geliştirilen ve değişik tarihlerde yapılan birçok düzenlemeden sonra son şekli 2005'te oluşturulan bu sistem, bilinen bütün dillerdeki bütün sesleri gösterilebildiği iddiasında olduğu gibi, sonradan tespit edilebilecek seslerin gösterilmesine de imkân sağlayacak nitelikte hazırlanmıştır. Bunu sağlamak için IPA [ ], [ ] ve [ŋ] gibi özel olarak tasarlanmış çok miktarda karakter ve ayırt edici işaret barındırır (Handbook of the International Phonetic Association, 1999; Trask, 1996: 183).

Uluslararası dil bilim çevrelerince en yaygın olarak kullanılan IPA, özellikle Birleşik Amerikalılar olmak üzere birçok dil bilimci tarafından, çok karmaşık işaretler barındırdığı gerekçesiyle çeşitli eleştirilere uğramış, hatta reddedilmiştir. Bununla birlikte en az yaygın olduğu ABD'de yavaş da olsa rağbet kazanmakta olduğu da belirtilmektedir (Trask, 1996: 183). Burada, IPA'nın en az yaygın olduğu ABD'de, bu alfabeye karşı çıkılma sebeplerini gözden geçirmemizin, kendi sistemimizi geliştirmede aydınlatıcı rol oynayacağını düşünüyoruz.

Amerikalı dil bilimcilerinin IPA'yı kullanmama sebepleri arasında, onun kullanılışını bilmemeleri gösterilmemektedir. Asıl sebep başka noktalarda aranmaktadır. Bunların başında, *kendi aralarında belli sesler için tercih ettikleri işaretleri, bir gelenek oluşturacak şekilde, düzenli ve yaygın olarak kullanıma sokmuş olmaları* gösterilmektedir (Pullum and Ladusaw, 1996: xii).

Gerçekten de "Amerikan transkripsiyonu" olarak adlandırılan sistemin ABD'de gelenekselleştiği görülür. Amerikan geleneği, Amerikan bilimcilerinin Kuzey Amerika'daki yerli dilleri üzerine 19. yüzyılın sonlarında başlayan çalışmalarından beslenen çeviri yazı uygulamalarına kadar uzanan kendi köklerine sahiptir. Amerikan çeviri yazısı, Amerika Antropoloji Derneğince oluşturulan bir komite tarafından Amerikan yerli dillerinin gramerleri ve metinlerinin yayımında kullanılacak bir transkripsiyon sistemi için 1916 yılında yayımladıkları tekliflere dayanır. Bu teklifler IPA'nınkilerden biraz farklı prensiplere cevap niteliğinde bir çeviri yazı sistemi sunmaktaydı (Pullum and Ladusaw, 1996: xii).

IPA, "seslerin birçok ayrıntılı tonları" için çeşitli sembolleri destekleyen, dillerdeki zıtlaşan sesler için "diakritik işaretler olmadan iki ayrı harf" sunan bir alfabe ararken, Amerikan bilimciler, yayınları için "pratik" bir sistem aramışlardır. Amerikan çeviri yazısı, metin yayınını kolaylaştırmak için yazı tiplerinde kullanılabilir olmayan özel karakterlerin oluşturulmasından kaçınmaya çalışmak gibi birçok bakımlardan pratik görülmüştür. Bu sistem, fonetik detayı öncelleyen çeviri yazısı yerine fonolojik bir yaklaşımı tasvip etmektedir. O, evrensel olmaktan çok, spesifik olarak Amerikan bilimcilerin ihtiyaçlarına yoğunlaşır, evrensel kapsamı elde etmekten ziyade de, Amerikan yerli dillerinde rutin olarak rastlanan sesler için karakter bulmayı amaçlar. Ayrıca Amerikan geleneği, sembolleştirmede IPA sisteminin yaptığından çok daha fazla "kompozisyonelliğe" önem verir (Pullum and Ladusaw, 1996: xii).

Uluslararası dil bilim çevrelerinde hâlâ birçok muhalifi olmasına rağmen IPA, yine de yaygınlığını korumaktadır. Daha önemlisi, bu alfabenin uluslararası yaygınlık ve ortaklık bakımından henüz alternatifi bulunmamaktadır.

Gidişata bakılırsa yakın bir gelecekte IPA, çeviri yazı sistemleri arasında uluslararası yaygınlığa kavuşma bakımından rakipsiz kalacak gibi görünmektedir. Hem uluslararası yaygınlık, hem de seslerin ayrıntılı özelliklerini gösterebilme nitelikleri dolayısıyla ülkemizde de çeviri yazı çalışmalarında IPA'nın kullanılması kaçınılmaz görünmektedir. Ülkemizde yayımlanan dil araştırmalarının uluslararası dil bilim çevrelerince okunmasını veya kullanılmasını kolaylaştırmak açısından da IPA'nın kullanılmasının gerekliliği ortaya çıkmaktadır.

Ancak, Amerikalı dil bilimcilerin IPA'ya karşı getirdikleri eleştirilerin çoğuna kendi şartlarımız açısından da katılabiliriz. Üstelik IPA, Avrupa'daki Türkoloji çevrelerinde de yaygınlık kazanmamıştır. Bütün bu şartlar göz önüne alındığında kendi millî çeviri yazı sistemimizi esaslı bilimsel temellere dayandırarak oluşturmak ve araştırmalarımızda bu sistemi kullanmak en akıllıca yol olarak görünmektedir. Araştırmalarımızda kullandığımız millî çeviri yazı işaretlerimizin IPA

karşılıklarını da liste halinde vermek suretiyle uluslararası dil bilim çevrelerince yayınlarımızın kolayca takip edilmesini sağlamış oluruz.

IPA NASIL KULLANILIR?

IPA'nın ilk bakışta karışık gibi görünen bir sistemi vardır. Oysa bu sistemin, biraz incelendiğinde hiç de zor olmadığı, hatta çok pratik olduğu bile söylenebilir. Aslında bu bildirinin muhatabı olan dilcilerin hepsi de IPA sembollerini kolayca tanıyabilir ve hatta birçok meslektaşın zaten IPA'yı pek iyi bildikleri kolayca tahmin olunabilir. Fakat burada genel dinleyici kitlesi de dikkate alınarak ve yapılacak tartışmaya bir ön hazırlık olması düşüncesiyle IPA'dan kısaca bahsetmenin yararlı olacağını düşünüyoruz.

IPA altı temel bölümden oluşur: 1) Akciğersi ünsüzler (Pulmonic consonants); 2) Akciğersi olmayan ünsüzler (Non-Pulmonic consonants); 3) Ünlüler (Vowels); 4) Parçalar üstü ses birimler (Suprasegmentals); 5) Ayırt ediciler (diacritics); 6) Diğer semboller.

1) Akciğersi ünsüzler, tablo şeklinde düzenlenmiş bir şemada toplanmıştır. Bu tablonun sütunlarında ünsüzlerin oluşum noktaları, satırlarında ise boğumlanma biçimleri gösterilir. Tablonun her hücresinde bir veya en fazla iki sembol vardır. Sembol çiftlerinden sağda olanlar tonlu ünsüzleri göstermektedir. Tabloda gölgeli bırakılan hücreler, söz konusu alanda konuşma sesinin üretilmeyeceğini göstermektedir.

2) Akciğersi olmayan ünsüzler üç sütunda gösterilmiştir: Şaklamalılar, tonlu patlayıcılar ve duraklılar.

3) Ünlüler, sola dönük ağız boşluğunu temsil eden bir dörtgen üzerinde gösterilmiştir. Dörtgenin sol tarafında ön (ince), sağ tarafında arka (kalın), orta ekseninde ise orta (yarı kalın) ünlüler gösterilir. Yatay eksenlerin en üstte olanı üzerinde kapalı (dar), en altta olanında ise açık (geniş) ünlüler gösterilir. Arada kalan iki yatay eksenin üste yakın olanı üzerinde yarı kapalı, alta yakın olanı üzerinde de yarı açık ünlüler yer alır. Aynı noktada gösterilen ünlü çiftlerinden sağ tarafta olan, yuvarlak ünlüyü temsil eder.

4) Vurgu, uzunluk, hece durağı, tonlama gibi parçalar üstü ses birimler de, ayrı bir kümede yeterince ayrıntılı olarak gösterilmiştir.

5) Ayırt ediciler, bir tablo ile sıralanmış, ara sesleri veya seslerin özel niteliklerini belirlemeye yarayan ekstra işaretlerden ve bunlara ait örneklerden ibarettir. Örnek olarak yuvarlak /u̯/ ünlüsünün daha yuvarlak biçimi için, onun altına [̫] işareti konur: [u̫]. Tonlu olduğu halde biraz tonsuz duyulan /d/ ünsüzünü göstermek için de, onun altına [̬] işareti konulabilir: [d̬].

6) Diğer semboller kümesinde, ünsüz tablolarında gösterilemeyen ünsüzler tanıtılmıştır.

IPA'nın daha kolay anlaşılabilmesi için Uluslararası Ses Bilim Derneği tarafından bir el kitabı (1999) yayımlanmıştır. Bu kitapta IPA'nın tarihçesinin yanı sıra nasıl şekillendirildiği ve nasıl kullanılacağı ile ilgili açıklamalar bulunabilir. Kitapta ayrıca, Türkçenin de dâhil olduğu 29 dildeki seslerin IPA karşılıkları da, ayrı bölümlerde açıklamalarıyla birlikte yer almaktadır.

Günümüzde ulaşılan teknolojik imkânlar sayesinde IPA'nın kolayca anlaşılabilmesi için Genel Ağ'da birçok sayfa bulunmaktadır. Örnek olarak P. Meier'e ait Genel Ağ sayfalarında zengin örneklerle IPA sesleri tanıtılmaktadır (http://www.paulmeier.com/ipa/charts.html). Yukarıda anılan el kitabında sesleri tanıtılan dillere ait ses kayıtları da Genel Ağ'dan indirilebilir (http://www.arts.gla.ac.uk/IPA/sounds.html).

Bilgisayarlarda kullanılabilecek IPA yazı tipleri, SIL International'ın Genel Ağ sayfalarından ücretsiz olarak indirilebilir (http://scripts.sil.org/cms/scripts/page.php?site_id=nrsi&id=IPAhome).

SONUÇ VE ÖNERİLER

1) Ağız araştırmalarında kullanılmak üzere millî bir çeviri yazı sistemi oluşturulmalıdır. Bunun için Türk Dil Kurumunca 1997 yılında düzenlenen bilimsel toplantıda kabul edilen alfabe (Ercilasun, 1999: 43-48) temel alınabilir; IPA'nın düzeninden de yararlanılabilir. Oluşturulan çeviri yazı sisteminde seslerin tanımları için IPA'nın ölçütleri kullanılmalıdır (Örnek olarak, ünsüzler için oluşum noktaları, boğumlanma biçimleri vb.).

2) Oluşturulan millî çeviri yazı sistemi, düzenli aralıklarla, yeni ortaya çıkan ihtiyaçlar doğrultusunda gözden geçirilip geliştirilmelidir.

3) Oluşturulan millî çeviri yazı sistemi, bir kılavuz ile birlikte, hem Genel Ağ'da, hem de matbu olarak yayımlanmalıdır. Yapılan değişiklikler yeni yayınlarla duyurulmalıdır.

4) Ağız araştırmalarında millî çeviri yazı sistemimiz kullanılmalı, ancak kullanılan işaretlerin IPA karşılıkları mutlaka ilgili yayında gösterilmelidir. Zaten son yıllarda yapılan yayınlarda, yukarıda da değinildiği gibi, böyle bir eğilimin geliştiği gözlenmektedir.

5) Burada ne sadece IPA, ne de sadece millî bir çeviri yazı sistemi lehine katı bir düşünce sergilemek istemiyoruz. Yapılacak tartışmalar sonucunda iki yoldan birinin mutlaka benimsenmesi ve birlik halinde bu tercihe uyulması gerektiğini belirtiyoruz.

6) Bildirimizin sonuna, Türk Dil Kurumunca 1997 yılında düzenlenen bilimsel toplantıda kabul edilen çeviri yazı işaretlerinin (Ercilasun, 1999: 43-48) IPA karşılıklarını gösterdiğimiz tabloları ekliyoruz. Bu tablolar, IPA'nın kullanımı için başlangıç kılavuzu niteliğinde, öneri amaçlı bir çalışma olarak görülmelidir.

KAYNAKÇA

Abduvaliyeva, Elvina (2004), *Kırım Türkçesinin Ağızlarının Bugünkü Durumu*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Prof. Dr. Sema Barutçu Özönder, Ankara.

Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni (Ankara 9 Mayıs 1997), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.

Akar, Ali (2006), "Ağız Araştırmalarında Yöntem Sorunları", *Turkish Studies /Türkoloji Dergisi 1* (2006), Sayı: 2, s. 41-53.

Arat, Reşit Rahmeti (1987), *Türk İlmî Transkripsiyon Kılavuzu*, (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesince hazırlanmıştır), T. C. Millî Eğitim Bakanlığı, İstanbul, 1946 (R. R. Arat, Makaleler Cilt I'in içinde, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara).

Brendemoen, Bernt (2001), *The Turkish Dialects of Trabzon* (Their Phonology an Historical Development, Volume I Analysis, Volume II Texts, Faculty of Arts, University of Oslo.

Delice, İbrahim (1995), "Anadolu ve Rumeli Ağızları Metinlerinde Kullanılan Seslerin Transkripsiyonu Meselesi", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 1.Sayı, Sivas, s. 119-131.

Ercilasun, Ahmet B. (1999), "Ağız Araştırmalarında Kullanılacak Transkripsiyon İşaretleri", *Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni*, Ankara, s. 43-48.

Gemalmaz, Efrasiyap (1995), *Erzurum İli Ağızları*, 3 cilt, TDK, Ankara (Birinci baskı 1978).

Gemalmaz, Efrasiyap (1999), "Ağız Bilimi Araştırmaları Üzerine Genellemeler", *Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni* 9 Mayıs 1997, TDK, Ankara, s. 4-13.

Gemalmaz, Efrasiyap (2001), "Yazıya Geçirme (Transcription) ve Yazı Çevirimi (Transliteration)", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 17, Erzurum, s. 25-37.

Gülensoy, Tuncer (1979) "Türk Fonetik Transkripsiyonu Üzerine", *Türkoloji Dergisi*, VIII. Cilt., s. 169-190.

Handbook of the International Phonetic Association (1999), –A guide to Use of the International Phonetic Alphabet-, Cambridge University Press, Cambridge (United Kingdom).

Johanson, Lars and Csató, Éva Á. (edited by) (1998), *The Turkic Languages*, Routledge, London and New York.

Karahan, Leylâ (2000), "Ağız Araştırmalarında Sorunlar", *Türkçe'nin Ağızları Çalıştayı Bildirileri*, Haz. A. Sumru Özsoy- Eser E. Taylan, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul.

Kılıç, Mine (2001), *Kahraman Maraş Merkez Ağzı*, Kahraman Maraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Yard. Doç. Dr. Nasrullah Özsoy, Kahraman Maraş.

Killi, Gülsüm (2002), *Hakas Türkçesinin Ağızları*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, Danışman: Prof. Dr. Sema Barutcu Özönder, Ankara.

Kirchner, Mark (1992), *Phonologie des Kasachischen*, (Untersuchungen anhand von sprachhaufnahmen aus der kasachishen exilgruppe in Istanbul) Volume I: Analysis, Vol. II: Texts, Weisbaden.

Öçalan, Muharrem (2006), "Ağız Araştırmalarında Bilişim Teknolojilerinin Kullanılması ve Ağız Tezleri İçin Yenilik Önerileri", *Türklük Bilimi Araştırmaları Tuncer Gülensoy Hatıra Sayısı*, 2006/I.

Pullum, Geoffrey K., William A. Ladusaw (1996); *Phonetic Symbol Guide*, Second Edition, University of Chicago Press.

Sağır, Mukim (1999), "Ağız Çalışmalarında Çeviriyazı", *Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni* 9 Mayıs 1997", TDK, Ankara, s. 126-138.

Stamova, Maria (2001), *Gagauz Türkçesi ve Ağızlarının Karşılaştırmalı Ses Bilgisi*, Yayımlanmamış Doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Tooru, Hayasi (1988), *A Turkish Dialect in North-Western Anatolia-Bolu Dialect Materials-* (with the collaboration of İsmail Hakkı Akyoloğlu), Institute fort The Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, Tokyo.

Trask, Robert Lawrence (1996), *A Dictionary of Phonetics and Phonology*, Routledge.

Türk Diyelekleri Çeviriyazı Sistemi, Türk Dil Kurumu, 1945.

Türkçenin Ağızları Çalıştayı Bildirileri (2000), Hazırlayanlar: A. Sumru Özsoy, Eser E. Taylan, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul.

Yıldırım, Faruk (2006), *Adana ve Osmaniye İlleri Ağızları*, 2 cilt, TDK, Ankara.

http://scripts.sil.org/cms/scripts/page.php?site_id=nrsi&id=IPAhome

http://www.arts.gla.ac.uk/IPA/sounds.html

http://www.paulmeier.com/ipa/charts.html

EK-1: TÜRK ALFABESİNDEKİ HARFLERİN IPA KARŞILIKLARI VE SES TANIMLARI

STT	IPA	IPA TANIMLARI
a	ɑ̆	Açık, arka, düz (postdorsal)
e	ɛ̆	Yarı açık, ön, düz
ı	ɯ̆	Kapalı, arka, düz
i	i	Kapalı, ön, düz
o	ɔ̆	Yarı açık, arka, yuvarlak
ö	œ	Yarı açık, ön, yuvarlak
u	u	Kapalı, arka, yuvarlak
ü	y	Kapalı, ön, yuvarlak
b	b	Tonlu, çift dudak, patlamalı
c	d͡ʒ	Tonlu, ön damak-diş eti yarı kapantılı
ç	t͡ʃ	Tonsuz, ön damak-diş eti yarı kapantılı
d	d	Tonlu, diş eti, patlamalı
f	f	Tonsuz, diş-dudak, sızıcı
g	ɡ̆	Tonlu, ön damak, patlamalı
ğ	ɣ̆	Tonlu, arka damak, sızıcı
h	h	Tonsuz, gırtlak, sızıcı
j	ʒ̆	Tonlu, diş eti-ön damak, sızıcı
k	c	Tonsuz, ön damak, patlamalı
l	l	Tonlu, diş eti, yanal akıcı
m	m	Tonlu, çift dudak, genizli
n	n	Tonlu, diş eti, genizli
p	p	Tonsuz, çift dudak, patlamalı
r	ɾ̆	Tonlu, diş eti, tek vuruşlu (hafif titrek)
s	s	Tonsuz, diş eti, sızıcı
ş	ʃ̆	Tonsuz, diş eti-ön damak, sızıcı
t	t	Tonsuz, diş eti, patlamalı
v	v	Tonlu, diş-dudak, sızıcı
y	j	Tonlu, ön damak, akıcı, yarı ünlü
z	z	Tonlu, diş eti, sızıcı

EK-2: ÇEVİRİYAZI İŞARETLERİNİN TDK-IPA KARŞILIKLARI

ÜNLÜLER

TDK	TDK TANIMLARI	IPA	IPA TANIMLARI
¯	Ünlüler üzerinde uzunluk işareti	ˑ	Uzun (Diakritik)
ā		ˑˑ	Uzun a
˘	Ünlüler üzerinde kısalık işareti	ˑ	Çok kısa (Diakritik)
ĭ		ˑˑ	Çok kısa ı
ˮ	Kalın ünlüler üzerinde yarı incelme işareti	ˮ	Dil ağzın önünde (Diakritik)
		ą	Açık, daha ön, düz
á	a-e arası ünlü	a	Açık, ön, düz (predorsal)
í	ı-i arası ünlü	ˮ	Kapalı, orta, düz
ó	o-ö arası ünlü	ˮ	Yarı açık, orta, yuvarlak
ú	u-ü arası ünlü	ˮ	Kapalı, orta, yuvarlak
.	Geniş ünlüler üzerinde yarı daralma işareti	ˮ	Dil yükseltilmiş (Diakritik)
		ę	Yarı kapalı (kapalıya yakın), ön, düz
		ˮ	Dil alçaltılmış (Diakritik)
		ę	Yarı kapalı (açığa yakın), ön, düz
ˮ	a-ı arası ünlü	ˮ	Yarı kapalı, arka, düz
ė	e-i arası ünlü	e	Yarı kapalı, ön, düz
ˮ	o-u arası ünlü	o	Yarı kapalı, arka, yuvarlak
ȯ	ö-ü arası ünlü	ø	Yarı kapalı, ön, yuvarlak
˚	Düz ünlüler üzerinde yarı yuvarlaklaşma işareti	ˮ	Yarı yuvarlak, yuvarlağa yakın (Diakritik)
		ˮ	Yarı yuvarlak, düze yakın (Diakritik)
å	a-o arası ünlü	ˮˮ	Açık, arka, daha yuvarlak
ȩ	e-ö arası ünlü	ˮˮ	Yarı açık, ön, daha yuvarlak
ı̊	ı-u arası ünlü	ˮˮ	Kapalı, arka, daha yuvarlak

ů	i-ü arası ünlü	i̯	Kapalı, ön, daha yuvarlak
ä	Açık e	æ	Yarı açık (açığa yakın), ön, düz
~	Ünlüler üzerinde genizlilik işareti	˜	Genizsileşmiş (Diakritik)
ẽ	Genizli e	ẽ	Genizsileşmiş e
˘	Diftong	˘	Diftong (durak yok)
	mą alle, dę al	˘˘˘ę a	

ÜNSÜZLER

TDK	TDK TANIMLARI	IPA	IPA TANIMLARI
˙	k'nin altında, g' nin üstünde arka damak işareti	˘	Arka damaksılaşmış (diakritik)
ġ	Arka damak g'si: ġadın, ġelb	˘	Tonlu, arka damak, patlamalı
ḳ	Arka damak k'si: ḳadın, ḳoyun, zevḳ, inḳiĺap	k	Tonsuz, arka damak, patlamalı
g̱	Orta damak g'si: g̱óz	˘˘	Tonlu, arka damaksılaşmış ön damak, patlamalı
˘	Orta damak k'si:˘ óz,˘ úldi	c̯	Tonsuz, arka damaksılaşmış ön damak, patlamalı
˘	Boğaz g'si:˘ aldı,˘ oyun	˘	Tonlu, küçük dil, patlamalı
	Bogaz k'sı	q	Tonsuz, küçük dil, patlamalı
[c]		˘	Dil ucu (diakritik)
ᶜg	g-c arası ünsüz: ᶜgeldi, ᶜgöz	˘˘	Tonlu, ön damak, dil ucu, sızıcı
˘	Sızıcı h: bą dı,˘ oş	χ	Tonsuz, küçük dil, sızıcı
˘	Nefesli h: mą alle,˘ aydar	ḫ	Tonsuz, yutak, sızıcı
ñ	Damak n'si: deñiz, geldiñ	˘	Tonlu, ön damak, genizli
		ŋ	Tonlu, arka damak, genizli
r̲	Peltek r	˘	Tonlu, dil ucu kıvrık, tek vuruşlu (Hafif titrek)
		˘	Hecesel (diakritik)

6	Titrekliği uzatılan r	˘˘	Tonlu, diş eti, tek vuruşlu (Hafif titrek), hecesel
5	Peltek s	θ	Tonsuz, dil ucu, dişler arası, sızıcı
w	Çift dudak v'si	β	Tonlu, çift dudak, sızıcı
z	Peltek z	ð	Tonlu, dil ucu, dişler arası, sızıcı
˘	Gırtlak patlayıcısı: ˘ asker, ˘ acı	˘	Tonsuz, gırtlak, patlamalı
˘	Ünsüzler üzerinde telaffuz noktasının daha öne kaydığını gösteren işaret	˘	Ön damaksılaşmış (Diakritik)
		t˘	Tonsuz, diş eti, patlamalı, ön damaksılaşmış
˘	Ön damak g'si (yalnız kalın ünlülerle hece kurduğu zaman): ˘ ah, ˘ avur	˘	Tonlu, ön damak, patlamalı
˘	Ön damak k'si (yalnız kalın ünlülerle hece kurduğu zaman): ˘ atip, pa˘	c	Tonsuz, ön damak, patlamalı
Í	Ön damak l'si (yalnız kalın ünlülerle hece kurduğu zaman): Íale, haÍ, aÍkoÍ	l	Tonlu, diş eti, yanal akıcı
ć	Normalden daha önde telaffuz edilen ve hafifçe sızıcı olan c: ćeviz, gelećek	d˘ z	Tonlu, dil ucu-diş, yarı kapantılı
ç	Normalden daha önde telaffuz edilen ve hafifçe sızıcı olan ç: çay, çivi	t˘ s	Tonsuz, diş, dil ucu, yarı kapantılı
h'	Sızıcı h'nin ön damaksıl karşılığı: geldih', göreh'	ç	Tonsuz, ön damak, sızıcı
BÜYÜK HARF	Yarı tonluluk işareti	˘	Tonlulaşmış/Yarı tonlu (Diakritik)
Ç	ç-c arası ünsüz	t˘˘	Tonlulaşmış, ön damak-diş eti yarı kapantılı
F	f-v arası ünsüz	f˘	Tonlulaşmış, diş-dudak, sızıcı
K	k-g arası ünsüz	c˘	Tonlulaşmış, ön damak, patlamalı
P	p-b arası ünsüz	p˘	Tonlulaşmış, çift dudak, patlamalı
S	s-z arası ünsüz	s˘	Tonlulaşmış, diş eti, sızıcı
Ş	ş-j arası ünsüz	˘˘	Tonlulaşmış, diş eti-ön damak, sızıcı

T	t-d arası ünsüz	t̪	Tonlulaşmış, diş eti, patlamalı
(_)	Süreksiz ünsüzler altında yarı sızıcılık işareti		
b̲	b-v arası ünsüz	b̪ β	Tonlu, çift dudak, çift üretimli yarı sızıcı
c̲	c-j arası ünsüz	d̪ ˬ	Tonlu, diş eti-ön damak, yarı sızıcı
(ˬ)	Ünsüzler altında belirsizlik (düşmek üzere oluş) işareti	ˬ	İşitimsiz (Diakritik)
	al ˬ dı, iy ˬ ne	b̪ n̪	
ˈ	Vurgu işareti (Standart Türkçeden farklı veya daha şiddetli vurgulanan hecelerden önce konur).	ˈ	Birincil vurgu
		ˈ	İkincil vurgu
			ˬ fo̪ n̪ ˬ t̪ ˬˬ n
ˇ	Yükselen ton (hecedeki ünlü üzerine konur ve uzunluk da ifade eder)	ˇˇ	
ˇ	Alçalan ton (ünlü üzerine konur ve uzunluk da ifade eder)	ˇˇ	
ˇ	Ulama işareti	ˇ	Ulama (durak yok)
ˇ	Hemze ve kesme: me̪ mur, gi̪ medi, eke̪ , ne̪ş e	.	Hece durağı (kesme)
	şi̪ ir	ˬ i.i̪	[şi'ir] *şiir*

EK-3: ULUSLARARASI FONETİK ALFABE

THE INTERNATIONAL PHONETIC ALPHABET (revised to 2005)

CONSONANTS (PULMONIC) © 2005 IPA

	Bilabial	Labiodental	Dental	Alveolar	Post alveolar	Retroflex	Palatal	Velar	Uvular	Pharyngeal	Glottal
Plosive	p b			t d		ʈ ɖ	c ɟ	k g	q ɢ		ʔ
Nasal	m	ɱ		n		ɳ	ɲ	ŋ	ɴ		
Trill	ʙ			r					ʀ		
Tap or Flap		ⱱ		ɾ		ɽ					
Fricative	ɸ β	f v	θ ð	s z	ʃ ʒ	ʂ ʐ	ç ʝ	x ɣ	χ ʁ	ħ ʕ	h ɦ
Lateral fricative				ɬ ɮ							
Approximant		ʋ		ɹ		ɻ	j	ɰ			
Lateral approximant				l		ɭ	ʎ	ʟ			

Where symbols appear in pairs, the one to the right represents a voiced consonant. Shaded areas denote articulations judged impossible.

CONSONANTS (NON-PULMONIC)

Clicks		Voiced implosives		Ejectives	
ʘ	Bilabial	ɓ	Bilabial	ʼ	Examples:
ǀ	Dental	ɗ	Dental/alveolar	pʼ	Bilabial
ǃ	(Post)alveolar	ʃ	Palatal	tʼ	Dental/alveolar
ǂ	Palatoalveolar	ɠ	Velar	kʼ	Velar
ǁ	Alveolar lateral	ʛ	Uvular	sʼ	Alveolar fricative

VOWELS

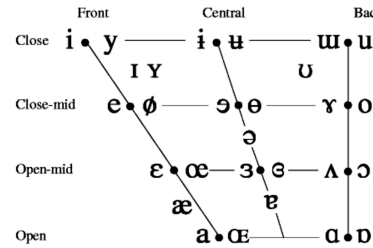

Where symbols appear in pairs, the one to the right represents a rounded vowel.

OTHER SYMBOLS

- ʍ Voiceless labial-velar fricative
- w Voiced labial-velar approximant
- ɥ Voiced labial-palatal approximant
- ʜ Voiceless epiglottal fricative
- ʢ Voiced epiglottal fricative
- ʡ Epiglottal plosive
- ɕ ʑ Alveolo-palatal fricatives
- ɺ Voiced alveolar lateral flap
- ɧ Simultaneous ʃ and x

Affricates and double articulations can be represented by two symbols joined by a tie bar if necessary. k͡p t͡s

SUPRASEGMENTALS

- ˈ Primary stress
- ˌ Secondary stress ˌfoʊnəˈtɪʃən
- ː Long eː
- ˑ Half-long eˑ
- ̆ Extra-short ĕ
- | Minor (foot) group
- ‖ Major (intonation) group
- . Syllable break ɹi.ækt
- ‿ Linking (absence of a break)

DIACRITICS Diacritics may be placed above a symbol with a descender, e.g. ŋ̊

̥	Voiceless	n̥ d̥	̤	Breathy voiced	b̤ a̤	̪	Dental	t̪ d̪
̬	Voiced	s̬ t̬	̰	Creaky voiced	b̰ a̰	̺	Apical	t̺ d̺
ʰ	Aspirated	tʰ dʰ	̼	Linguolabial	t̼ d̼	̻	Laminal	t̻ d̻
̹	More rounded	ɔ̹	ʷ	Labialized	tʷ dʷ	̃	Nasalized	ẽ
̜	Less rounded	ɔ̜	ʲ	Palatalized	tʲ dʲ	ⁿ	Nasal release	dⁿ
̟	Advanced	u̟	ˠ	Velarized	tˠ dˠ	ˡ	Lateral release	dˡ
̠	Retracted	e̠	ˤ	Pharyngealized	tˤ dˤ	̚	No audible release	d̚
̈	Centralized	ë	̴	Velarized or pharyngealized	ɫ			
̽	Mid-centralized	e̽	̝	Raised	e̝	(ɹ̝ = voiced alveolar fricative)		
̩	Syllabic	n̩	̞	Lowered	e̞	(β̞ = voiced bilabial approximant)		
̯	Non-syllabic	e̯	̘	Advanced Tongue Root	e̘			
˞	Rhoticity	ə˞ a˞	̙	Retracted Tongue Root	e̙			

TONES AND WORD ACCENTS

LEVEL		CONTOUR	
ě or ˥	Extra high	ǎ or ˩˥	Rising
é ˦	High	â ˥˩	Falling
ē ˧	Mid	ɛ̌ ˨˦	High rising
è ˨	Low	ɛ̂ ˩˨	Low rising
ȅ ˩	Extra low	ɛ᾽ ˥˩˥	Rising-falling
↓	Downstep	↗	Global rise
↑	Upstep	↘	Global fall

İÇ SEBEPLERİYLE TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZLARINDA ÜNLÜLERLE İLGİLİ SES OLAYLARI

Mukim SAĞIR*

Türkiye Türkçesi ağızları Türk dilinin doğal ses özellikleri ile eğilimlerini gösteren zengin örneklerle doludur. Bu örnek ve eğilimler Türk dilinin dil bilgisini yazmak için de önemli kaynaklardır. Birer kılcal damar olan, Türk dilini besleyen ve güçlendiren Türkiye Türkçesi ağızları incelenerek Türkçenin mantığı, gelişme ve değişme kuralları, ses bilgisel ve ses bilimsel eğilimleri açıklığa kavuşturulabilir.

Gelişmeli ses bilgisi dolayısıyla da ses bilimi Türkiye Türkçesinin önemli bir konu alanıdır. Buradan yola çıkılarak ortak Türkçeyi ilgilendiren yazım ile ilgili sorunları çözmek de söz konusudur. Özellikle ortak konuşma, dolayısıyla da yazı dilinin kaynağının bir yöre ağzına dayandığı unutulmamalıdır.

Ses olayları, bir dil veya o dilin lehçelerinde, ağızlarında meydana gelen, biçimbirimlerin uğradıkları genel veya özel, kalıcı veya geçici, bireysel veya toplumsal başkalaşımlardır (Gemalmaz 1999:1). Her dilde, sebepler ve şartlar söz konusu olunca ses olayları kaçınılmazdır.

Ses olaylarının sebeplerinin araştırılması dil biliminin en büyük sorunudur. Olayları bir ya da birkaç sebeple açıklamak da doğru değildir. F. De Saussure'ün de belirttiği gibi, ne kadar açıklanırsa açıklansın, sıralanacak sebeplerin de ses olaylarını açıklamaya yetmeyeceği kesindir.

Ses olaylarının sebeplerini sayılamak ya da açıklamak zor olsa da, bunları önce iki öbekte toplamak mümkündür:

1. Dış sebepler,
2. İç sebepler.

Zaman, coğrafya, iklim, ulaşım imkân ya da imkânsızlıkları, çocuklukta alınan fonetik eğitim; tarihî, siyasi, sosyal gelişmeler; nüfus hareketleri; göçler, askerlik, kız alıp vermek, boy-soy ilişkileri; taklit eğilimleri, psikolojik ve ruhsal durumlar ses olaylarını oluşturan dış sebeplerdir.

En Az Çaba Yasası ve kolay söyleyiş eğilimleri ile açıklanan fizyolojik temelli sebepler de ses olaylarının iç sebepleridir. Sesletim sırasında seslerin çıkarılma-

* Prof. Dr., Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü, ERZİNCAN

larını kolaylaştırmak, birbirinden farklı oynaklanma yerleri olan sesleri birbirine yaklaştırarak benzer ya da eş sesleri çıkarma eğilimleri yine hep iç sebeplerdir.

Değişim sesin doğasında vardır. Her ses görevli olduğu ses birliğinde -anlamayı zorlaştırmayacak ölçüde- başka sesleri etkileyebilmekte ya da onlardan etkilenebilmektedir. *Daha Kuvvetli Olan Yasası* biçiminde açıklanan fonetik kural da iç sebepler arasındadır.

Her dilin kendine özgü ses yapısı ve düzeni içinde ses birimler başka ses birimler üzerinde etkili olabilmekte, buna bağlı olarak dillerde ses benzeşmeleri, benzeşmezlikleri; değişmeleri, düşmeleri, türemeleri, ikizleşmeleri olaylarıyla karşılaşılmaktadır. *Bütün bu ses birimi değişmeleri fizyolojik bir nitelik taşır ve bu olayların yine hepsi oynaklanma biçim ve yerlerinin değişimiyle ilgili olaylardır (Üçok 1951: 162).*

Bu bildirinin konusu Türkiye Türkçesi ağızlarında iç sebepleriyle ünlüler ile ilgili ses olaylarıdır.

I- ÜNLÜ DEĞİŞMELERİ:

Ön, iç ve son seste görülmeleri bakımından Türkiye Türkçesi ağızlarında ünlü incelmeleri olayları, kalınlaşma olaylarından; daralması olayları, genişlemesi olaylarından; yuvarlaklaşması olayları da, düzleşme olaylarından fazladır. Öncelikle **ünlü benzeşmeleri**, sonra da **ünsüzlerin ünlüler üzerindeki; inceltici, kalınlaştırıcı, genişletici, darlaştırıcı, düzleştirici, yuvarlaklaştırıcı etkileriyle** açıklanan ünlü olayları; benzeşmeleri, değişmeleri görülmektedir.

Türkiye Türkçesi ağızlarındaki ünlü değişmelerinin karakteristik özellikleri şunlardır:

1. Alınma kelimelerde kalın ünlülerin incelmesinin yaygın olarak görüldüğü Doğu ve Kuzeydoğu grubu ağızlarında ünlü değişmeleri benzeşme yönü bakımından genellikle gerileyici benzeşmelerdir:

ehmet < Ahmet, esger < asker, ecele < acele	Kars, Erzurum, Erzincan
heber < haber, hezret < hazret, hesret < hasret	Rize, Kars
edet < adet, edres < adres, ember < amber	Erzurum, Erzincan
hereket < hareket, mehgeme < mahkeme	Erzurum, Erzincan

2. Batı grubu ağızlarında ek ünlüsüne kadar uzanan ve ilerleyici benzeşme ile oluşan ünlü kalınlaşmaları da, bu grubu Doğu ve Kuzeydoğu ağız gruplarından ayırmaktadır:

ayşa< Ayşe, ataş < ateş, gayat < gayet, habar < haber	Kütahya, Afyon, G.batı Anadolu
arafa < arefe, amale < amele	Malatya, Kütahya
gazata < gazete	bçy.
sahap < sahip	Afyon

sankı < sanki, fakır < fakir, tabı < tabi	Kütahya
ahırat < ahiret	Muğla
hatıca < Hatice	Nevşehir

3. Ünlü incelmesi olaylarında benzeşme; ünlülerin ünlülere etkisi yanında diş, diş eti, ön damak, dudak ünsüzleri "y, ş, ç, c, z, l, m, n, t" seslerinin kalın ünlüleri bazen, uygun şartlarda kendi boğumlanma sınırlarına çekerek de ünlü incelmelerine yol açmaktadır:

emice < amca	Rize
eccik < azıcık	Kütahya
ezreyil < ezrail	Erzurum, Erzincan
eyak < ayak	Rize

4. Bütün Türkiye Türkçesi ağızlarında "a" ünlüsünün yerini incelme yönünde, yaygın olarak alan ünlü açık "e" ünlüsüdür:

edelet < adalet, bereber < beraber, teze < taze	bçy.
emma < ama, fincen < fincan, hedi < haydi, cenderme < jandarma	Erzincan
erse < arsa, empul < ampul, deva < dava, able < abla, bire < bira	Erzurum
yeyan < yaya, mesel < masal	Rize
gaze < kaza, birez < biraz	bçy.
şert < şart, herf < harf	Erzurum, Erzincan
kestene < kestane, yen < yan, heber < haber	Urfa, Diyarbakır
serhoş < sarhoş, temam < tamam, zeman < zaman,	Nevşehir
urne < zurna	Kütahya

5. "ı > i" yönündeki i'leşme olayı Türkiye Türkçesi ağızlarında yaygın biçimde görülen ses olayıdır. Ünlü benzeşmeleri, inceltici ünsüzlerin etkileri olayın geçerli, öncelikli iç sebepleridir:

irmah < ırmak, issız < ıssız, işıh < ışık, hafiz < hafız, dişeri < dışarı	Kars, Artvin
sari < sarı, çarşi < çarşı	Rize
kari < karı, boyali < boyalı, yazi < yazı, yokari < yukarı	Trabzon
irz < ırz, diş < dış	Erzurum
yilan < yılan, sir < sır, riza < Rıza, timar < tımar	Artvin
aşi < aşı, aricilik < arıcılık, dişari < dışarı, sirt < sırt, piçah < bıçak	Erzincan
misir < mısır, çameşir < çamaşır	Kütahya
razi < razı, gapi < kapı	Nevşehir
nazim < Nazım, hidirellez < hıdırellez	Edirne

ağzi < ağzı, haci < hacı, oyali < oyalı Diyarbakır

6. Türkiye Türkçesi ağızlarında "o" ünlüsünün yerini en çok alan ünlü ince "ö" ünlüsüdür. Artvin, Erzurum, Erzincan, Malatya Urfa, Gaziantep çizgisinde çokça ön ve iç seslerde "o > ö" ünlü değişmesiyle karşılaşılmaktadır:

söybet, söhbet < sohbet Kars, Gaziantep
törun < torun Artvin
çöh < çok, sağ_öl < sağ ol Erzincan
söbe < soba Malatya

7. "u > ü" olayı da yine Türkiye Türkçesi ağızlarında çokça görülen bir ünlü incelmesi olayıdır:

Alıntı kelimelerde "h" ve "z, c, l, m, n, y, s" ünsüzlerinin inceltici, bazı ünlü ve ünsüzlerin de karşılıklı etkisiyle ağızlarda ön, iç ve son seslerde "u > ü" değişmesiyle karşılaşılmaktadır:

üsta < usta Aydın
hüdud < hudut, tüğaf < tuhaf Nevşehir
ümumi < umumi, üyan- < uyan- Erzincan
bulüt < bulut Trabzon
guyümcü < kuyumcu Bartın
hüzür < huzur, dür < dur, hüdüd < hudut Merzifon, Kars, Artvin
yüsüf < Yusuf Artvin, Kars
yüdüler < yudular Kars
hüdut < hudut, hüri < huri, hücüm < hücum, erzürüm < Erzurum,
zürna < zurna, mümnün < memnun, nümere < numara Erzincan
müzeffer < Muzaffer, sücuh < sucuk Diyarbakır
şübe < şube bçy.
müytar < muhtar, mektüp < mektup Edirne

8. Türkiye Türkçesi ağızları için ayırıcı bir özellik de ek ünlüsünden kök ünlüsüne kadar uzanan ünlü kalınlaşması olayıdır. Bir değil birçok etken kalınlaşmada rol oynamaktadır. Örneğin,

-Ünlü benzeşmeleri ile, damak ve gırtlak, daha çok da "h, ğ, v" ünsüzlerinin kalınlaştırıcı etkisiyle ünlü kalınlaşmaları ortaya çıkmaktadır.

-Birden çok yörede "-lar, -mak, -acak vb." ekler kalın ünlülü ses yapısıyla benimsenip kullanılmakta, buna bağlı olarak da gerileyici benzeşme ile ünlü kalınlaşmaları görülmektedir.

"e > a" değişmesi ünlü kalınlaşmaları yönünde Türkiye Türkçesi ağızlarında görülen en yaygın ses olaydır:

amanat < amanet, ala < ela, alma-elma Kars, Gaziantep

asas < esas, asvap < esvap, alatırik < elektrik, albıstan < Elbistan Erzincan

bayaz < beyaz, mayana < muayene, Kars

çaket < ceket, na_lazım < ne lazım Artvin

degirman < değirmen, havas < heves Erzurum, Erzincan

haman < hemen, halal < helal, ataş < ateş, barabar < beraber bçy.

dakan < dekan, bahça < bahçe, alav < alev, salam < selam, Urfa

gaya < gaye bçy.

9. Ünlüler üzerinde inceltici etkisi olan "y, ş, ç, c, l, z, s, m, n, t" ünsüzlerinin aynı zamanda daraltıcı etkisi de bulunmaktadır.

"o > u" değişmesi ön ve iç seslerde çokça, son seste yok denecek kadar az görülen bir ünlü daralması olayıdır. *İlk hecede ön ve iç ses "o" ünlülerinin "u"ya dönüşmesi Doğu Trakya ve Edirne ağızlarının belirgin özelliğidir (Olcay 1966: 20; Kalay 1998: 33).*

umuz < omuz, buynuz < boynuz bçy.

unun < onun, unu < onu, uyun < oyun, uku < oku, ukul < okul,

suvan < soğan, kumşuluk < komşuluk, buça < bohça, tupladı, topladı,

yuk < ok, yuldum < yoldum Edirne

buşan- < boşan-, çurba < çorba, curafya < coğrafya, dulaş- < dolaş-,

kuvala- < kovala-, suk- < sok-, sunra < sonra Doğu Trakya

uva < ova, uya < oya Giresun,Kars, Nevşehir

sufra < sofra bçy.

II. ÜNLÜ DÜŞMESİ OLAYLARI:

Türkiye Türkçesi ağızlarında ünlüler daha çok iç seste düşmektedir. En çok düşen ünlü de "i" ünlüsüdür. Daha çok da çabuk konuşma sebebiyle "i" ünlüsü birçok örnekte düşmektedir.

Ünlü düşmelerini şu sebepler altında gruplandırmak mümkündür.

1. Orta hecenin vurgusuzluğu sebebiyle Türkiye Türkçesi ağızlarında ünlüler düşmektedir:

mehle < mahalle Kars, Erzurum, Erzincan

lahna < lahana Malatya

yiycek < yiyecek, gircek < girecek Rize

hatce < Hatice bçy.

satlık < satılık bçy.

eyce < iyice, köşlermiz < göçlerimiz, enne < enine Kars

hezne < hazine, nehye < nahiye, zahra < zahire bçy.

burada < burada, şurdan < şuradan, ordan < oradan

buradan < buradan, şorda < şurada, orda < orda bçy.

orya < oraya burya < buraya, nerye < nereye

2. Alınma kelimelerde yan yana bulunan iki ünlüden biri Türkçe söyleyiş sebebiyle düşer. Bu durumda kalan ünlü uzun telaffuz edilmektedir:

sat < saat Kars

marif < maarif, zanat < zanaat, zirat < ziraat Erzincan, Erzurum

müracat < müracaat bçy.

cömat < cemaat Malatya

zayat < zayiat, dayre < daire, ayle < aile Kars, Erzurum, Erzincan

3. Ünlüyle biten bir kelime yine ünlüyle başlayan kelimeye ulandığında ön kelimenin iç ses durumunda kalan son ses ünlüsü düşmektedir:

kocumar < Kocaömer Aydın

al_efendi < Ali efendi, ik_üş < iki üç, ik_ay <iki ay Kütahya

yardımcol < yardımcı ol Nevşehir

yen_ismi < yeni ismi, hast_ol- < hasta ol- Kars, Erzincan

nedim < ne edeyim, nettim < ne ettim, bçy.

edah < ne edelim, nolacah < ne olacak bçy.

III. ÜNLÜ TÜREMESİ OLAYLARI:

Ekleşmeyi kolaylaştırmak ve yabancı kelimeleri Türkçenin söyleyiş ve ses dizimine göre seslendirmek için Türkiye Türkçesi ağızlarında ünlü düşmesinden çok ünlü türemeleriyle karşılaşılmaktadır.

1. "r, l" akıcı ünsüzleriyle başlayan yabancı kelimelerin önüne dar ünlülerden birinin getirilmesi Türkiye Türkçesi ağızlarının genel karakteridir. *Bu husus Batı Grubu ağızlarında daha düzenli ve kurallıdır (Karahan 1996: 115).*

ıramazan < ramazan, ırazı < razı, ırahı < rakı, ırahat < rahat bçy.

ilazım < lazım, ilahana < lahana, ilayık < layık, ilimon < limon bçy.

2. Ön seslerinde çift ünsüz bulunduran kelimelerde iç seste ünlü türetilerek Türkçe söyleyiş sağlanmaktadır.

fırancala < francala, bıronşit < bronşit, İstanbul

tırbazan < Trabzon, gıripin < gripin Kütahya

tırabızan < Trabzon Erzurum, Erzincan

bırav < bravo, kırom < krom, gıram < gram Erzincan, Şanlıurfa

KAYNAKÇA

Gemalmaz, Efrasiyap (1999), Türkiye Türkçesinde Ses Olayları, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Erzurum, Erzurum, Sayı 13, s. 1-26.

Kalay, Emin (1998), Edirne İli Ağızları, TDK Yay. Ankara.

Karahan, Leylâ (1996), Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması, TDK Yay. Ankara.

Olcay, Selahattin (1966), Doğu Trakya Yerli Ağzı, Atatürk Ü. Yay. Erzurum.

Üçok, Necip (1951), Genel Fonetik, İstanbul.

STANDART DİL İLE HALK DİLİ ARASINDAKİ ANLAM VE KULLANIM FARKLILIKLARI ÜZERİNE

Gülden SAĞOL YÜKSEKKAYA*

Çok çeşitli görünümleri olan dil, içerdiği kelimeler, kullanıldığı alanlar vb. bakımından *halk dili, standart dil, konuşma dili, yazı dili, bilim dili, edebiyat dili, medeniyet dili, millî dil, resmî dil, ölü dil, yaşayan dil, karma dil, özel dil, yapma dil, ana dil, aracı dil, arı dil* gibi çeşitli tabakalara ayrılır (Topaloğlu 1989: 55).

Standart dil, bir dilin kullanıldığı saha içinde iletişim alanı en geniş olan biçimdir ve farklı ağızları konuşanlar arasında bir iletişim aracı durumundadır. Standart dilin öğrenilmesi ve kullanılması belli bir saygınlık sağlar. Bir dil alanı içinde görülen konuşma biçimlerinin, söyleyiş türlerinin, kimi durumlarda da toplumsal özellikleri yansıtan kullanımların bütününe *halk dili,* halk dilinin belli yerleşim bölgelerine, kişilere has olan şekline ise *ağız* denir.

Ağızlar, resmî ortamlarda kullanılmaktan kaçınılan, yazılı bir gelenek oluşturamamış, iletişim alanı sınırlı, saygınlığı standart dile göre daha az, okullarda öğretilmeyen yerel konuşma biçimleridir (Aksan 1979 I: 84). Bir sözcüğün çekimi veya söylenişi ya da bir kavramın anlatımı, ülkenin farklı yörelerinde doğmuş, yetişmiş kişilerde farklılık gösterir, ama belli bir yörenin ağzını konuşan kişiler, değişik çevrelerden kimselerle konuşurken, bir dilekçe yazarken ifadelerini değiştirme, kitaplarda, gazetelerde, radyolarda kullanılan, standart dile has söyleyişe uyma gereğini duyarlar (Aksan 1979 I: 84).

Standart dille ağızlar arasında ses özellikleri ve kurallara uyma bir yana bırakılsa bile, kullanılan sözcüklerin seçimi ve çeşitliliği yönünden çok çeşitli farklılıklar ortaya çıkar (Aksan 1979 I: 87). Tabii bu tür farklılıkları standart dilin kelime hazinesinden, standart dilin sözlüklerinden tespit etmek o kadar da mümkün değildir. Belli bir yörenin ağzını konuşan kimse, standart dildeki bütün değişimlerden haberdar olmayabilir, hangi sözcüklerin kullanılabileceğinden, sosyal açıdan kabul edilebilir olduğundan emin olmayabilir.

Aynı dil birliği içinde de kültür açısından ayrı düzeydeki kimselerin aynı dili kullanışı birbirinden farklıdır, ama aslında seçilen kelimelerin davranışları etkilediği inkâr edilemez bir gerçektir.

---

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İSTANBUL

Bu çalışmada standart dilde ağızlardan farklı anlamda kullanılmakta olan veya halk diliyle standart dilde ortak kullanılan birtakım akrabalık ve hitap sözcüklerinin standart dil kullanıcısının bakış açısına göre hangi dil düzeyinde oldukları, kabul edilebilirlikleri üzerinde durulacak, bu sözcüklerin *Derleme Sözlüğü*'nde ve Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanan *Türkçe Sözlük*'ün 2005 baskısında ve aynı sözlüğün 2008'de hazırlanan yoğun diskinde ne şekilde yer aldıkları gösterilecektir.[1]

Karı[2]-koca: *karı* standart dilde "bir erkeğin evlenmiş olduğu kadın, eş, refika, zevce" karşılığındadır, kaba konuşmada ise "kadın" anlamında kullanılır.[3] Bu kelime *Türkçe Sözlük*'te halk ağzında açıklamasıyla "yaşlı, ihtiyar" anlamında verilmesine rağmen biz kelimeyi bu anlamıyla *Derleme Sözlüğü*'nde de buluyoruz.[4] Aslında sözcüğün bu anlamı bugün standart dilde kullanılmadığı için *Türkçe Sözlük*'ten çıkartılabilir. Ayrıca biliyoruz ki bu kelime, ağızlarda "eş, zevce" anlamının yanı sıra özellikle bazı yörelerde çok yaygın olarak olumsuz gönderme içermeksizin "kadın" anlamıyla da kullanılıyor, yani kelimenin halk dilindeki "kadın" anlamı, standart dilde kaba konuşma unsuru olarak görülüyor.

Kelimenin "kadın" anlamı bir yana, bugün *karı* ve hatta *koca*[5] kelimeleri standart dilde "eş" anlamında bile kullanılmaktan kaçınılıyor, onun yerine her iki taraf için de **eş** kelimesi tercih ediliyor.[6] Aslında bu kelimeler olumsuz bir gönderme içermiyor, sadece insanlar bunların yerine *eş* kelimesini tercih ediyorlar.

---

1 Bu konudaki diğer örnekler için bk. Sağol Yüksekkaya 2008.

2 Kelimenin orijinal anlamı "yaşlı (insan veya hayvan için)"dır. Azerbaycan Türkçesi ile Osmanlı Türkçesinde "yaşlı kadın" anlamında kullanılıyor, buradan da "eş" anlamına geçiyor. Tarihî dönemde hem "yaşlı kadın", hem de "yaşlı erkek" karşılığında kullanılmıştır.

3 **Karı 1.** Bir erkeğin evlenmiş olduğu kadın, eş, refika, zevce, 2. *kaba* Kadın, 3. *hlk*. Yaşlı, ihtiyar *(TS* 2005).

4 **Karı** Yaşlı, eski. (-Ml.) *(DS* 1975). **Karıcı** Oyun bozucu, mızıkçı. (*Düzce, -Bo.; Şarkışla –Sv.) *(DS* 1975). **Garıgullet** Kadınlar topluluğu. (Uluşiran *Şiran –Gm.) *(DS* 1972).

5 **Koca** Bir kadının evlenmiş olduğu erkek, eş, zevç *(TS* 2005). **Koca** 1. Büyük, geniş, 2. Kocaman, iri, 3. Yaşlı, ihtiyar, pir, 4. Yüksek, 5. *mec*. Büyük, ulu *(TS* 2005). **Goca I (goja)** İhtiyar, yaşlı. (Güney *Yeşilova –Brd.; Oğuz *Acıpayam –Dz. …) *(DS* 1972). **Goca (II)** Büyük, iri. (Güney *Yeşilova –Brd. …) *(DS* 1972). **Kocasak** Koca arayan kız. (-Ks.) *(DS* 1975).

6 *Karım* ve *kocam* gibi kullanımların neredeyse terk edilip yerine iki taraf için de *eş* kelimesinin tercih edilmesi ile ilgili olarak gazete köşelerinde yazılar da yayımlanmıştır: "Bir "eşim"dir gidiyor. … Virüs gibi yayıldı o da yeni nesil sözde kibarlık lakırtısı olarak. Nereye gitti bizim güzelim "karım" "kocam" laflarımız? Ne oldu onlara? Tedavülden mi kalktı "karı koca" kelimeleri? Durduk yerde onlar da mı ayıp kategorisine mi girdi? "Kadın" kelimesi gibi onlar da mı tabu oldu? Kocasıyım, karısıyım dediğimiz zaman "ay ne kaba kadın/erkek"mi diyecekler bize?..." Tuğçe Baran, 06.08.2007, Vatan.

"… Varsa yoksa "eş"... Eş aşağı, eş yukarı... Kadın da erkeğin eşi, erkek de kadının eşi. Artık entel çevrelerde "karım" ya da "kocam" demek ayıp karşılanıyor. Tamam, "beyim, efendim, helalim, kıymetlim" ya da "köroğlu, kaşık düşmanı, eksik etek" gibi köylü ağızları beklemiyoruz ama, bu kadarı da fazla. Elli beş yıldır Türkçe konuşuyorum, ana dilimde "eş" diye hayvanlara denir. Kuşun, arslanın, kaplanın eşi olur, insanın değil. …

… "Karı" kelimesi de hiç de aşağılayıcı bir tanım değildir. Eski Türkçe'de "yaşlı kadın" anlamına gelir, günümüzde "nikâhlı eş" yerine kullanılır. Daha genel bir anlamı "insan dişisi" olur. …" Engin Ardıç, 08.08.2007, Akşam.

İşin bir de şu yönü var ki yakın dönemde kadın karşılığı kullanılan kelimelerde bir belirsizlik yaşanıyor, insanlar kadın anlamında hangi kelimenin kabul edilir olduğu hususunda tereddüt yaşıyorlar. Mesela yakın zamanda kadın anlamında **bayan** kelimesinin kullanılmaya başlanması da bu sebepledir. Tabii bazı sözcüklerin zamanla kaba dil kapsamına girmesi veya başka bir tabakaya dâhil olmasının başka açıklamaları da olabilir.

Osmanlı döneminde *karı, koca* yerine, yaygın olarak *zevç, zevce, refika* vb. kelimeler kullanılıyordu. Asıl Türkçenin halk dilinde kalmış olduğu düşüncesiyle bazı yabancı asıllı kelimeler terk edilmiş, bunların Türkçeleri standart dilde önceleri büyük beğeni kazanmış, *karım, kocam* gibi kullanımlar çok yaygınlaşmıştır, ama *karı* kelimesinin iyeliksiz hâli yadırganmaya devam etmiş, erimemiştir. Hatta bu kelime kaba konuşmada öylesine kötü kullanılmıştır ki özellikle kadın dernekleri medeni kanundan bile bu kelimenin çıkartılmasını istemişlerdir. Bu uygulama *koca* kelimesi için geçerli değildir. Ama *karı* sözcüğü aşağılama amaçlı kullanılınca *karım, kocam* da yerini yavaş yavaş her iki taraf için de kullanılan *eş* kelimesine bırakmaya başlamıştır.

Ayrıca zaman içinde çeşitli sebeplerle kelimeler eskiyebiliyor, değişebiliyor. *Şekerim, nonoşum, cicim* gibi hitaplar 1950'lerde ve sonrasında çok hoş ve sevimli hitaplar olarak görülürken şimdi öyle karşılanmıyor.

Her ne kadar *karı* ve *koca* kelimelerinin kullanımı yakın zamanda tercih edilmiyor olsa da *karı koca* ikilemesi henüz aynı muameleyi görmüyor. Cumhuriyet dönemindeki kullanımı bozulmamıştır.

Kaynana-kaynata: *Kaynana* kelimesi standart dil kullanıcısı için teklifsiz konuşmaya ait bir sözcüktür, onun yerine **kayınvalide** kelimesi tercih edilmektedir.

Bu sözcük, deyimlerinden de anlaşıldığı üzere olumsuz gönderme içermektedir: "İleri geri veya yersiz konuşma, gereksiz dedikodu yapma" anlamında *kaynana ağzı,* "iğne oyası motifi; dil biçiminde yassı ve dikenli dalları olan bir kaktüs türü" anlamında *kaynanadili,* "bir sap etrafında çevrilen, çevrildikçe takırtılı bir ses çıkaran çocuk oyuncağı" anlamında *kaynana zırıltısı,* "kaynana geline veya damada kötü davranmak; bir yakınına gereğinden çok karışmak" *kaynanalık etmek* gibi.

Kaynana kelimesi ağızlarda yaygın olarak kullanılıyor, olumsuz anlam içerip içermediği ise aslında kelimeden kaynaklanmıyor, eşin annesine bakış açısıyla ilgili psikolojik bir durum söz konusudur.

Kaynata kelimesinin durumu biraz daha farklıdır. Olumsuz anlam içeren deyimleri olmadığı gibi, henüz *kaynana* sözcüğü kadar kullanımından özellikle kaçınılır duruma gelmemiştir, ama yine de biliyoruz ki standart dil konuşanı tarafından *kaynata* teklifsiz konuşma ürünü olarak görülür ve onun yerine **kayınpeder** sözcüğü tercih edilir.

Aslında **ana** kelimesi de standart dil konuşanı tarafından bilinmekle birlikte standart dilde "çocuğu olan kadın, anne" anlamında kullanımı sınırlıdır, bu anlamda *ana* değil de sözcüğün **anne** biçimi tercih edilir.[7] Standart dil sözlüğünde yer aldığı için *Derleme Sözlüğü*'nde bulunmamakla birlikte aslında bu sözcük ağızlarda "anne" anlamıyla çok yaygın olarak kullanılır. Standart dilde ise geçmiş dönemde *ana* yerine **valide**nin tercih edildiğini biliyoruz.[8] Ağızlarda "anne" anlamında kullanılan başka kelimeler de vardır, **nene/nine** gibi. "Üvey anne" anlamında kullanılan **analık** kelimesi de halk ağzından girmiş bir sözcüktür, standart dil konuşanı *analık* sözcüğü yerine **üvey anne** veya anlamı hafifleten ve daha olumlu çağrışım yapan **cici anne** sözcüklerini tercih eder,[9] ama *analık* sözcüğü ağızlarda bu anlamıyla yaygın olarak kullanılmaktadır. Tabii üveylikle ilgili kelimelerin psikolojik bir yönü vardır. Standart dilde **üvey ana** yerine *üvey anne* veya *cici anne* tercih edildiği gibi, **sütana** yerine de **sütanne** tercih edilir.

Herif: "Meslek, sanat, âdet" anlamlarına gelen *hırfet'*in sıfat-ı müşebbehesi olan *harîf/herîf,* Arapçada "mesleğinde işi aynı kişi, meslektaş ve birbirinden alışveriş eden kişi" anlamlarını içerir (Sarı [1982]: 294; *Ahter* 1242/1823).

Türkçede ilk olarak Karahanlı Sahasında *Kutadgu Bilig*'de "rakip" anlamıyla tesadüf ettiğimiz kelimenin[10] tarihî lehçelerden bugüne kadar sözlük ve metinlerde "1. Meslektaş (Toven 1330/1912), 2. Rakip, 3. Düşman (Meninski M DC LXXX), 4. Akran, denk, eş (Firdevsî'nin *Şehnâme*'si)[11] (Beyreli-Kültüral 1999), 5. Teklifsiz arkadaş, dost *(Menâkıb-ı Mevlâna)*[12] (Ersoylu 2001), 6. Kişi, kimse, adam (Seyf-i Sârâyî, *Gülistan Tercümesi)*[13] (Özkan 1993), 7. Adi, bayağı adam, aşağılık veya şüpheli görülen kimse, 8. Koca" karşılıklarına geldiğini tespit ediyoruz.[14]

Kelimenin "adi, bayağı adam" anlamını ilk olarak 1891'de kaleme alınan

---

7 **Ana** 1. Çocuğu olan kadın, anne, 2. Yavrusu olan dişi hayvan, 3. Dinî bakımdan aziz tanınan bazı kadınlara verilen saygı unvanı, 4. *ünl*. Yaşlı kadınlara saygılı bir seslenme sözü, 5. Velinimet, 6. Alacağın veya borcun, faizin dışında olan bölümü, 7. Temel, asıl, esas, 8. *mat*. Çizgilerden herhangi birini anlatan kelimeye sıfat olarak geldiğinde o çizginin, belirli bir kural altında hareket ederek bir yüzey oluşturmaya yaradığını anlatır *(TS* 2005). *Derleme Sözlüğü*nde **ana bacı** "bir topluluğa çıkarılacak yemeği düzenliyen, idare eden kadın", **ana bala** "anne ile çocuğu, ana evlat" gibi maddeler yer almaktadır *(DS* 1963).

8 Tevfik Fikret şiirlerinde "anne" anlamında *nine* sözcüğünü kullanır.

9 **Analık** 1. Anne olma durumu, 2. Anne olma duygusu, 3. Anne yerini tutan veya anne kadar yakınlık gösteren kadın, 4. Anaca davranış, 5. *hlk*. Üvey ana *(TS* 2005).

10 *yana nerd ü satranc bilir erse ked / harifleri andın ulır erse ked* 2634 "Bundan başka, bir de çok iyi tavla ve satranc oynamasını bilmeli ve rakiplerini iyice sıkıştırmalıdır." *(Kutadgu Bilig)* (Arat 1979a: 276).

11 *degül anuñ hartfı bilürüz bu / getürdi nā-gehān bu bize kaygu,* 23949.

12 *Horasân ulusı Hacı Bekdâş / 'Işk-ıla olmış-ıdı aña sırdaş,* 1025 *Yüz yigirmi mürid ki merd-i zarîf / Sâhib-esrâr 'âlim-idi harîf,* 1026 *Var-ıdı bir muhibbi merd-i zarîf / Tâ Semerkand'dan olmış-ıdı harîf,* 1137

13 *Ay bigin yüz kimde bolsa ol harîf / kiymeyin atlas kabâ şâhid bolur,* 142/8.

14 Ayrıca herifceğiz "sevgi ve merhamet duyulan zavallı kimse" ile ilk olarak 1971 tarihini taşıyan *Okyanus*ta karşılaşıyoruz. Meninski ise bizi *hárîfçik*ten haberdar ediyor. Argo bir tabir olan *herifçioğlu*nu ise 20. yüzyıldan itibaren görüyoruz, bk. *Kâmûs-ı Türkî* 1317-1318.

Lugat-ı Nâcî'de buluyoruz.[15] Bu sözlükten 9-10 yıl sonra yayımlanan *Kâmûs-ı Türkî*'de de kelime bu anlamıyla yer alıyor.[16] Kelime standart dilde kaba, bayağı adamlar için kullanılmasının yanı sıra teklifsiz veya kaba konuşmada "adam" karşılığındadır.[17]

Türkçe Sözlük'te yer verildiği için *Derleme Sözlüğü*'nde bulunmayan *herif* kelimesi,[18] aslında Anadolu'da hem olumsuz bir gönderme içermeksizin "adam, erkek" anlamında kullanılıyor,[19] hem de kadınlar eşlerine hitap ederken veya eşlerinden söz ederken ismini söylemek yerine bu kelimeyi yaygın olarak tercih ediyorlar.[20] Dolayısıyla kelimenin bu anlamları *Derleme Sözlüğü'*ne kaydedil-

---

15 Sözlükte bu anlam için iki örnek verilmiştir: Birinci örnek Sâmî'den alınmıştır: *Nâ-dân olan harîf-i suhandânı neylesün?* şeklinde olan bu örnekte kelime aslında olumsuz bir anlam içermemekte, "adam" anlamına gelmektedir. Ancak Vâsıf-ı Enderûnî'den alınan *Gayrı vaz geç ne zemân uslanacaksın a harîf* cümlesi kaba bir ifadedir, burada kelimenin olumsuz bir anlam içerdiğini kesin bir dille ileri süremesek de aksini de iddia edemeyiz. Ama en azından Nâcî bu anlamı sözlüğüne dâhil ettiğine göre o devirde kelime olumsuz bir gönderme içeriyor demektir.
Herîf kelimesinin Farsçada olumlu anlamlarının yanı sıra olumsuz anlamları da vardır: "meslektaş; arkadaş; ortak; rakip; hasım, düşman; zeki, akıllı, marifetli; hoş, nüktedan; arsız, edepsiz, küstah, cüretkâr" (Steingass 1930: 418).
herîf-i gelû-gîr Dünya ve rüzgârdan, mütekebbir ve mağrurdan dahi kinaye olunur *(Burhân-ı Katı)*.

16 Ar. [«hirfet»ten] 1. Sanat arkadaşı, hem-meslek, 2. İşret ve cümbüş arkadaşı, 3. [Tr. zebânzedi: herif] Adi ve bayağı adam, hakir ve nadan şahıs: A herif! 4. Adam, şahs-ı sâlis, öteki: Herif size açıktan söylüyor siz anlamıyorsunuz. Herif size haber verdi ne kabahati var? (Kâmûs-ı Türkî 1317-1318).

17 **herif** 1. mec. Güven vermeyen, aşağı görülen, bayağı kimse: "İki herif zavallıya abanıyorlar." -A. Rasim. 2. tkz. Adam: "Adamlar yüz kiloluk bir yükü tüy gibi kaldırırken hafif sıklet herifi kaldıramıyorlardı." -B. Felek. (TS 2005). Sözlüğün 1974 ve 1988 yıllarındaki baskılarında kelimeye "gözün tutmadığı aşağı ya da şüpheli görülen kimse" "adam" anlamları verilmiştir.
herif (Ar. harîf "meslektaş, arkadaş"tan) 1. Kaba, bayağı adamlar için kullanılır: Bir selâm ver be herif! Ağzın aşınmaz ya… Hayır / Ne bilir vermeyi hayvan ne de sen versen alır (Mehmet Âkif). Heriflerde din kuvveti yok, yürek çürük (Enis B. Koryürek). Kahpe herif vurdu beni (Refî C. Ulunay). 2. (Kaba konuşmada) Adam: Hâsılı üç de setre pantolonlu herif (Ahmed Midhat Efendi). İçeriden bakkal kıyâfetli gâyet şişman bir herif çıktı (Hüseyin R. Gürpınar). Ve eski bir Âsûrî tipini andıran sakallı bir herifle Kürtçe konuşuyordu (Refik H. Karay). : (Kubbealtı Lugatı 2005). **herîf-i nâ-şerif:** "Şerefli olmayan adam" Kaba, bayağı kimse. (Kubbealtı Lugatı 2005).
harif i. (Ar. hirfet "meslek, sanat"tan harîf) 1. Sanat arkadaşı, meslektaş: Anın-ile kıldık temâşâ-i lutf / Cihanda anın gibi yoktur harîf (Hoca Mes'ud). Nüktede âlem harîf olmaz bana gûyâ benim / Her ne söylersem cevâb-ı "len-terânî"dir sözüm (Nef'î). 2. Teklifsiz arkadaş, içki ve eğlence arkadaşı, dost: Ben harîf-i sâde-levh ü dehr pür-nakş-i füsun (Fuzûlî). Harîf-i bezm-i gamım hûn-i dil şarâbım olup / Terâne-i tarabım âh-ı âşıkâna yeter (Fuzûlî) [Türkçe'de kelime anlam ve söyleyiş değişikliğine uğrayarak herif şeklini almıştır. Bk. herif]. (Kubbealtı Lugatı 2005).

18 Aslında *Derleme Sözlüğü*ne Türkçe olmayan kelimeler alınmamakla birlikte bu hususta şöyle bir açıklama düşülmüştür: "11. Halk ağzından alınmış ve bu kitaba geçirilmiş olan sözler içinde Türkçe asıllı olmayanlar da vardır. Halk bunları şu veya bu yönden değiştirerek kullandığından sözlüğümüze alınmaları faydalı görülmüştür" *(DS* 1965).

19 "Bizde kadınlar arasında "herif" koca manasınadır. Bizim kadınlar kocasına bir şey söyleyecek olurlarsa "Baksana herif akşam ne yiyeceğiz" der. Bizim herif gelmedi. Ah herifim nerede kaldı. Herif herif Allah seni eksik etmesin, sen olmasan benim hâlim yaman olur (Veled Çelebi 1339).

20 Söz konusu kelime "adam, erkek, genç adam" türünden anlamlarla Gagauzlar, Kırım ve Finlandiya Tatarları tarafından kullanılmaktadır: *erif* 1. Erkek kişi; 2. genç, delikanlı; 3. tip, şahsiyet (Gaydarci 1973); *herif* Erkek, adam (Finlandiya Tatarları); *erif* 1. erkek genç, delikanlı; 2. tip, şahsiyet (Useyinov 1994).

melidir. Ama standart dile baktığımızda *herif* kelimesinin kullanılması hoş karşılanmadığı gibi bu kelime ile birlikte kullanılan kelime ve deyimlerin, küfür ve hakaret olarak kabul edildiğini, boşanma nedeni türünden cezalara konu teşkil ettiğini görüyoruz.[21]

Amca, dayı: Her iki kelime de akrabalık kelimeleri olmalarının yanı sıra yaşlı erkekler için kullanılan seslenme sözüdürler. Ama arada bir farkla, *amca* standart dilde bu anlamda kullanılırken ağızlarda bu anlamla *amca* da kullanılmakla birlikte daha yaygın olarak *dayı* kelimesi tercih edilmektedir.[22] Standart dilde ise *dayı* erkeğe hitapta kullanılmıyor. *Türkçe Sözlük*'te halk ağzında açıklamasıyla verilen bu kullanım, aslında *Türkçe Sözlük*'ten çıkarılıp *Derleme Sözlüğü*'ne dâhil edilebilir. Ayrıca *Türkçe Sözlük*'te halk ağzında açıklamasıyla *emmi, emmioğlu, emmi oğlu* da yer alıyor. Aslında bunlar asıl olarak halk diline ait sözcüklerdir. Nitekim *emmi* maddesi *Derleme Sözlüğü*'nde de yer almaktadır.

Hısım sözcüğü *Türkçe Sözlük*'te hukuk terimi olarak yer alıyor,[23] ağızlarda ise *akraba* kelimesinden de daha yaygın olarak bu anlamda kullanılıyor, ama kelime standart dil sözlüğünde yer aldığı için *Derleme Sözlüğü*'ne dâhil edilmemiştir, bu durumda standart dil sözlüğünde kelimeye hukuk terimi dışında "akraba" anlamı verilmelidir.[24]

Ancak Azerbaycan Türkçesinde (*herif* 1. Göze aşına gelmeyen, şüpheli görünen, iyi olmayan; subjekt. 2. Uyanık, çok bilmiş, her şeyi çabuk anlayan, duyan, akıllı. 3. Ağır olmayan küfür // mec. Alçak, yaramaz (adı anılmaya layık olmayan kişi). 4. *konuşmada* Oyun arkadaşı; oyundaş. 5. *klasik dilde* Sırdaş, arkadaş, munis. 6. Spor karşılaşmasına katılan her iki taraf, rakip (Axundov 2000) ile Başkurt Türkçesinde *xärif(xəpiф)* 1. Yakın keşe, iptäş "yakın kişi, arkadaş", 2. Äxläki nasar, bozok äşäke keşe "ahlakı bozuk kişi" (Ağişev 1993) ve *harp* biçimiyle Taşkent argosunda "cahil" anlamında kullanılır.

21 Küfür ve hakaret deyimleri: a. Tek kelime hâlinde olan, içinde tasviri, soyutluk ve hafif bir şekilde kıyaslama unsurları bulunan küfür ve hakaret deyimleri: alık, balkabağı, marsık, kınamsık, gibi. b. Tek kelime hâlinde olan fiili hakaret deyimleri: zıbarmak, kudurtmak, gibi. c. Birden fazla kelimeli fiili hakaret deyimleri: boyundan büyük işe kalkışmak gibi. d. Tasvir unsuru hâkim olanlar: ayran budalası, düz taban, çenesi düşük gibi. e. Hayvanlardan yararlanılarak yapılan ve herif gibi kelimelerle beraber kullanılan ağır küfür ve hakaret deyimleri: ağanın beygiri, kılkuyruk herif, köpoğlu, gibi.

22 **Amca** 1. Babanın erkek kardeşi, 2. *ünl*. Yaşlı erkeklere saygı için kullanılan bir seslenme sözü *(TS* 2005).

Amıca (amcacık, ami, ammi, amuca) Amca (İncesu *Dinar –Af. …) *(DS* 1963). **Emice** 1. Bk. **Emmi,** 2. Bk. **Emmideş,** 3. Yabancı erkeğe seslenme için kullanılır (Nefsiköseli *Görele –Gr.) *(DS* 1972). Bu anlam için sadece bu yöre verilmiştir. Ayrıca bu anlam **emi, emmi, emmideş** şekillerinde gösterilmemiştir.

Dayı 1. Annenin erkek kardeşi, 2. *hlk. ağzında* Cesur, yiğit, 3. *ünlem, hlk*. Yaşlı erkeklere söylenen bir seslenme sözü, 4. *mec*. Bir kimsenin kayırıcısı olan, sözü geçer kimse, 5. *argo* Kabadayı, 6. *tar.* Osmanlı İmparatorluğu döneminde Tunus, Cezayir ve Trablusgarp'ta seçimle başa getirilen yönetici *(TS* 2005).

Dayı (dayca, dayıca) 1. Güzel, iyi (Halıviran, Elvanlar, …), 2. Cesur, babayiğit (-Uş.; *Kilis –Gaz.; …) *(DS* 1969). **Dayının** Dayının yeğenine, yabancı bir kimsenin çocuğa hitabı (*Düzce –Bo.) *(DS* 1969). **Dayni (dayı)** Dayı (Karahisar *Develi –Ky.) *(DS* 1969).

23 **Hısım** *huk*. 1. Soyca veya evlilik sonucu aralarında bağ bulunanlardan her biri, akraba, 2. Dede ve nineleri bir olanlardan her biri *(TS* 2005). **Hısım akraba** Yakın ve uzak bütün akraba *(TS)*.

24 *Derleme Sözlüğü*nde bu sözcük yok, sadece **hısımcak** var: Akrabalarını çok seven (kimse) (Afşar aşireti, Pazarören *Pınarbaşı –Ky.) *(DS* 1974).

Ağa kelimesinin "ağabey" anlamı standart dil konuşanı tarafından biliniyor, ama sözcüğün hem bu anlamı hem de "koca" anlamı aslında halk ağzına aittir. Nitekim bu durum fark edilmiş *Türkçe Sözlük*'ün yoğun diskinde "koca" anlamı halk ağzında açıklamasıyla verilmiştir. Aslında kelimenin bu anlamının standart dil sözlüğünden çıkarılıp *Derleme Sözlüğü*'ne dâhil edilmesi, "ağabey" anlamının ise halk ağzında açıklamasıyla verilmesi daha iyi olacaktır.[25]

Kardaş-gardaş aslında standart dile ait değildir, standart dilde sözcüğün kardeş biçimi tercih edilir, bu tespit edilmiş ve *Türkçe Sözlük*'teki *kardaş* maddesi sözlüğün yoğun diskinden çıkarılmıştır.[26] Standart dil sözlüğünde yer aldığı için *Derleme Sözlüğü*'nde yer almayan bu sözcük artık *Derleme Sözlüğü*'ne girmelidir.

Bacı: Standart dil konuşanı tarafından bu kelimenin anlamlarının bilindiği bir gerçektir.[27] İstanbul Türkçesinde *bacı* var mıydı, herhâlde vardı, mesela "bir evde uzun zaman çalışmış yaşlı kadınlara verilen unvan" anlamıyla kullanılıyordu, ama kelime bugün standart dilde "kız kardeş, abla" gibi anlamlarda tercih edilmemektedir. *Türkçe Sözlük*'teki birinci anlamı halk ağzında açıklamasıyla verilmelidir.

Aslında bu durum başka akrabalık kelimeleri için de söz konusudur. Standart dilde artık *amca kızı, amca oğlu, hala kızı, teyze oğlu* gibi akrabalık kelimelerinin yerini *kuzen*/*kuzin*, Türkçede kelimelerde cinslik ayırımı bulunmadığı için ağırlıkta olarak *kuzen* kelimesi alıyor. Günümüzde akrabalık kelimelerimizin fazlalığıyla övünüyoruz, ama herhâlde 40-50 yıl sonra standart dilde bunların bir kısmını yitirmiş olacağız. Ama ağızlarda ne güzel ki *kuzen, kuzin* gibi sözcükler henüz kullanılmıyor. Türkçede karşılığı bulunduğu hâlde yabancı dilden alınan kelimeler, Türkçeleriyle birlikte bir süre kullanıldıktan sonra, zamanla benimsenip yerleşmekte ve Türkçelerini unutturabilmektedir. Halk, yabancı etkiden daha uzak olduğu için halk ağzında birtakım kelimeler yaşamaya devam etmektedir.

---

25 **Ağa** 1. Geniş toprakları olan, sözü geçen, varlıklı kimse, 2. Halk arasında sayılan ve sözü geçen erkeklere verilen unvan, 3. Büyük kardeş, ağabey, 4. Okuryazar olmayan yaşlıca kişilerin adlarıyla birlikte kullanılan san, 7. *tar.* Osmanlı İmparatorluğunda bazı kuruluşların başında bulunanlara verilen resmî san, 6. Koca *(TS* 2005). Bu sözlüğün yoğun diskinde kelimenin mecaz açıklamasıyla "cömert, eli açık" anlamı da bulunmaktadır. Ayrıca yoğun diskte kelimenin "koca" anlamı halk ağzında açıklamasıyla verilmiştir. **Aga (agabek, age, ago, agu, ağa, ağacı, ağacık, ağadadaş, ağe, ağey, ağış, ağo)** 1. Ağabey, büyük erkek kardeş (Bektaş *Sandıklı, Karakuyu …), 2. Baba (*Çarşamba çevresi –Sm.; …) *(DS* 1963). **Agadaş** Büyük ağabey (-Ezc. ve çevresi) *(DS* 1963). **Ağa (ağababa, ağbaba)** 3. Kayınbirader (Bademli *Dinar –Af.; …), 4. Kayınbaba, kaynata (Tekke –Gm.; …) *(DS* 1963). **Ağa** 1. Şeyh (-Ba), 2. Seyit, peygamber sülalesine mensup kimse (*Iğdır ve köyleri –Kr.) *(DS* 1963). **Ağa** Sevgili (-Brd.) *(DS* 1963).

26 **Kardaş** *halk dilinde* Kardeş *(TS* 2005). Bu madde *TS*nin yoğun diskinde yer almıyor, yoğun diskte **kavim kardaş** "bütün akrabalar, tanıdıklar" *(TS* 2005) var.
*Derleme Sözlüğü*nde **kardaş** veya **gardaş** yok, **kardaşlık tutunmak** İki kadın ya da kız mevlit okutarak ahret kardeşi olmak *(DS* 1975), **gardeşlik (gardaşlık)** Arkadaş *(DS* 1972) vb. maddeler var.

27 1. Kız kardeş, 2. Bir evde uzun zaman çalışmış yaşlı kadınlara verilen unvan, 3. *hlk*. Büyük kız kardeş, abla, 4. *esk*. Tarikat şeyhlerinin karısı, 5. *ünl*. Kadınlara söylenen bir seslenme sözü *(TS* 2005).
Bacey (bacı, baci, baco, baji) Kız kardeş, abla, bacı (*Birecik –Ur.; …) *(DS* 1965).

Kişi kelimesinin "erkek" anlamında kullanılması da günümüzde standart dil kullanıcısı için nadirattandır.[28] Hâlbuki Anadolu'nun pek çok yöresinde *kişi/gişi* "erkek, adam" anlamlarının yanı sıra "eş, koca" anlamında da çok yaygın olarak kullanılmaktadır.[29] *Derleme Sözlüğü'*ne sözcüğün "erkek" anlamı ilave edilmelidir.

Sözlükler standart Türkçenin anlamını veriyor, ama bazen kültür dilinde bazen de halk dilinde öyle anlam ayrılıkları, kelimelerin çağrıştırdığı anlamlarda öyle değişiklikler oluyor, birtakım kelimelerin kullanılması bazı ortamlarda öyle kötü karşılanıyor ki insanlar kullanmaktan kaçınıyor, ama bu ayrıntıların hepsini sözlüklerde görmek mümkün olmuyor. Mesela, "İşaret zamiri olarak yerini tuttuğu en yakındaki kimse veya şeyi gösterir" olarak tanımlanabilen **bu** zamiri de aynı şekilde, insanı göstermek için kullanıldığında rahatsızlık yaratıyor. Hâlbuki sözlüklerde "İşaret zamiri olarak yerini tuttuğu en yakındaki kimse veya şeyi gösterir" olarak tanımlanabiliyor.[30]

Burada üzerinde durulan bütün kelimeler asıl olarak halk dili kelimeleri değildir. Ama biliyoruz ki standart dilin kaynaklarından biri de halk dilidir. 1945 yılında Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanan *Türkçe Sözlük'*ün birinci baskısına alınacak sözlerin birinci maddesi "Dilimizde kullanılmakta olan veya kullanılacağı umulan Türkçe sözler" olarak belirlenmiştir.[31]

*Türkçe Sözlük'*ün ikinci baskısında Şemsettin Sami'nin *Kâmûs-ı Türkî*'ye yazdığı ön sözden özgün biçimiyle yapılan alıntıda, Türkçeyle yazılmış bütün eserlerin söz varlığının araştırılmasıyla yetinilmeyip Türkçenin konuşulduğu her bölgeye yapılacak yolculukla dili en iyi bilen çeşitli halk kesimleriyle sohbet edilerek en nadirlerine varıncaya kadar bütün söz varlığının belirlenmesi düşüncesi işlenmiştir. Böyle bir çalışmanın *Büyük Türk Sözlüğü'*nü ortaya koymada tutulacak tek yol olduğu belirtildikten sonra *Türkçe Sözlük'*ün ikinci baskısına, konuşma diline geçmemiş terimler, bölge ağızlarının söz varlığından verimler alındığı gibi yaygın olan birtakım argo sözler ve deyimlerin de katıldığı belirtilmiştir. Her baskısında yeniden gözden geçirilen *Türkçe Sözlük'*e derlemelerle yeni kelimeler

---

[28] 1. İnsan, kimse, şahıs, 2. *dlb*. Çekimli fiillerde ve zamirlerde konuşan, dinleyen, sözü edilen varlık, şahıs, 3. *ed*. Oyun, roman, hikâye vb.nde yer alan kimse, 4. *hlk*. Eş, koca, 5. *esk*. Erkek *(TS* 2005).

[29] **kişi** 1. Evin erkeği, koca, eş (*Foça –İz.; …), 2. Yabancı erkek *(DS* 1975). **Kişilik** Bayramlarda ya da konuk yanına çıkarken giyilen yeni giysi (Balkır *Devrek –Zn.; -Sn.) *(DS* 1975). **Gişi (gissade)** 1. Koca, eş (-Çr.; *Merzifon ve köyleri –Ama.; …), 2. Kişi, insan (-Çr.; Kuzköy *Akkuş…) *(DS* 1972). **Gişilik** (I) Bayram ve resmî günlerde giyilen elbise (-Ky.; *Bor, -Nğ.) *(DS* 1972). **Gişilik** (II) Kibarlık, soyluluk, insanlık (*Bor, -Nğ.) *(DS* 1972). **Gişilik ses** Yüksek sesle azarlayarak bağırma (için) (*Bor, -Nğ.) *(DS* 1972). **Gişiye gitmek** Evlenmek (kadınlar için) (*Osmaniye -Ada.) *(DS* 1972).

[30] (Kubbealtı Lugatı 2005: 416). Ama *Türkçe Sözlük*te bu zamirin açıklamasında "kimse" yerine "varlık" sözcüğü kullanılmıştır *(TS* 2005).

[31] 1. Dilimizde kullanılmakta olan veya kullanılacağı umulan Türkçe sözler. 2. Hangi dilden olursa olsun terim olarak alınmış ve kullanılmakta bulunmuş olan kelimeler. 3. Bugünün canlı konuşma veya yazı dilinde kullanılan yabancı asıldan gelme sözler.
Ayrıca, yabancı sözlerden öz Türkçe karşılığı bulunmuş ve karşısına yazılmış olanların konuşmada ve yazıda kullanılmasını dil severlerden isteyen Kurumun, henüz karşılığı bulunmamış yabancı kökenli sözlere de birer öz Türkçe karşılık aramayı kendisine ödev edindiği vurgulanmaktadır.

eklendiği gibi bazı kelimeler de çıkarılmıştır. Bir zamanlar *Türkçe Sözlük'*e dâhil edilen, kullanılmadığı için yakın zamanda sözlükten çıkarılan sözler artık *Derleme Sözlüğü'*ne aktarılmalıdır.

Türk Dil Kurumu önce *Türkçe Sözlük'*ü ve *Yazım Kılavuzu'*nu, ardından da ağızların en büyük malzemesini içeren *Derleme Sözlüğü'*nü ve yine bu kurum tarafından yayımlanan diğer ağız malzemelerini İnternet'te araştırmacıların hizmetine sunmuştur. Bunlar çok büyük hizmetlerdir. Böylece *Derleme Sözlüğü* güncellenebilecek ve yeni derlemelerle güçlendirilebilecektir. Biliyoruz ki *Derleme Sözlüğü'*ne 1932 yılına kadar yazı dilimize girmemiş halk ağzından derlenmiş olan Türkçe veya Türkçeleşmiş sözler alınmış,[32] yazı dilimizde kullanılan sözler, yurdun herhangi bir köşesinde şekil ve anlamca farklı kullanılmakta iseler bunlar da derlenmiştir *(DS* 1963: XIX). Ama bu küçük araştırmada görüldüğü gibi ağızlarda yer alan pek çok incelik bu sözlüğe dâhil edilmemiştir.

Halk diline ait malzemenin bir kısmı, yerel unsurlar, Türkçenin halk dilinde kaldığı düşüncesiyle, Türkçe sözcükler unutulmasın diye sözlüklere dâhil edilmiştir. Bu tür kelimelerin bir kısmı başlangıçta çok beğenilerek moda sözcükler olmuşlardır. Fakat halk dilinde yaygın olarak kullanılan birtakım kelimelerin bugün standart dilde teklifsiz ve hatta kaba konuşma kapsamında yer aldıkları bir gerçektir. Bu sebeple de *halk dili; kaba dil, teklifsiz konuşma* ve hatta *argo* adını verdiğimiz dil düzeyleri ile karıştırılabilmektedir. Bu bir dereceye kadar tabii görülmelidir. Çünkü halk dili kaynaklı pek çok kelime standart dilde kaba dil veya teklifsiz konuşma düzeyinde kullanılmaktadır: *kocakarı, herif, karı* gibi.

Bir de işin şu yanı var ki *acın kabadayısı, hır çıkarmak, ırgalamak* gibi halk tarafından kullanılan bazı deyimleri argo sözlüklerinde görmek, kaba konuşma, argo ve halk dili terimlerinin sınırlarının çok kesin çizilmemiş olduğunu, belki de bu sınırların çizilmesinin çok zor olduğunu düşündürmektedir. Tabi konuşma dili ürünü olmak, yazıya çok dar çerçevelerde geçmiş olmak ve sözlüklerde yer almamak özelliğinden dolayı ağızlardaki kelimelerin yerlerini, anlamlarını doğru olarak tespit etmek de zorlaşmaktadır (Altun 2002: 69).

Bu çalışmada aslında standart dil sözlüğünün, derleme sözlüklerinin taranmasıyla ve derleme yapılıp metin taranarak oluşturulabilecek bir araştırmaya başlangıç yapmaya çalışılmış, yazı dili ile ağızlardaki örneklerin ortaya koyduğu bir problemden söz edilmek istenmiştir. Üzerinde durulan kelimelerin bir kısmından hareketle halk diline ait birtakım sözcüklerin standart dil konuşanı tarafından teklifsiz veya kaba konuşma, hatta argo olarak değerlendirildiği söylenebilir ve bu

---

[32] *Derleme Sözlüğü*'nün ön sözünde bu sözlükte 1932 yılına kadar yazı dilimize girmemiş ve 1932-1960 yılları arasında, yurdumuzun türlü bölgelerinde halk ağzından derlenmiş olan Türkçe veya Türkçeleşmiş sözlerin bulunduğu belirtilmiştir. "Bazı kimseler, derlemelerin sadece kullanılmak üzere yayımlandığını sanıyorlar. Derlemeler arasında, yazı dilimizin eksiklerini karşılıyan sözler, şüphesiz ki vardır. Nitekim son yirmi otuz yıl içinde halk ağzından yazı dilimize hayli kelime girmiştir. Ama Söz Derleme Dergisi yalnız bu amaçla meydana getirilmemektedir. *Söz Derleme Dergisi*'nin önsözünde, derlemelerle güdülen amaç şöyle açıklanmıştır: *Türkiyede halk ağzında dolaşan ve bugüne kadar lûgatlere ve yazı diline girmemiş, yahut yazıda pek az kullanılmış olan halk sözlerini toplamakla, bunların hepsinin yazıda, hattâ konuşmada kullanılması gibi bir dilek ileri sürülmüş değildir. …" (DS* 1963).

durum daha geniş bir araştırmayla daha detaylı olarak gözler önüne serilebilir. Ama işin şu yanı da var ki Türkiye'de standart dil o kadar baskın durumdadır ki özellikle ortak kullanılan sözcükler açısından ağızlardaki ince ayrılıkları tespit etmek pek de kolay değildir.

BİBLİYOGRAFYA

Ağişev, İ. M. ve diğerleri (1993). *Başkort Teleneñ Hüzlege*. T.2: H-Я, Mäskäv: Russkiy Yazık.

Aksan, Doğan (1969a). "Kelimelerin Ölümü Olayı ve Türk Yazı Dilindeki Örneklerinde Arapça ve Farsça Unsurların Etkisi Üzerine Notlar." *Necati Lugal Armağanı,* Ankara, 97-108.

Aksan, Doğan (1969b). "Türkçe Araştırmalarında Yeni Yollar." 5 Nisan 1969, Türk Dil Kurumunda konuşma (turkoloji.cu.edu.tr/DILBILIM/aksan_3.pdf) (Erişim tarihi: 04.03.2008).

Aksan, Doğan (1979). *Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim*. 1. cilt, 2. baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.

Aktunç, Hulki (1998). *Türkçenin Büyük Argo Sözlüğü (Tanıklarıyla)*. İstanbul: Yapı Kredi yayınları.

Altun, Nesrin (2002). "Anlam Bilimi Açısından Argo." *Türk Kültüründe Argo*. Editörler: Emine Gürsoy-Naskali ve Gülden Sağol [Yüksekkaya], Haarlem-Hollanda: Sota yayını, 67-71.

Andreas Tietze (2002). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*. 1. cilt A-E., İstanbul: Simurg.

Anıl, Zeynep Ayça (2002). "Aslı Arapça Olup Türkçe'ye Anlam Kaymasına Uğrayarak Geçmiş Kelimeler." Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı Yüksek Lisans tezi.

Arat, Reşid Rahmeti (1979a). *Kutadgu Bilig: Metin. I*. Tıpkıçekimle yapılmış 2. baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.

Arat, Reşid Rahmeti (1979b). *Kutadgu Bilig: İndeks. III*. Haz. Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce, İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayınları.

Axundov, Ağamusa ve diğerleri (2000). *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti*. 3. cilt, genişletilmiş baskı, Bakı: Çırak.

Ayverdi, İlhan (2005). *Kubbealtı Lugatı, Asırlar Boyu Târihî Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. Redaksiyon-Etimoloji: Ahmet Topaloğlu, cilt 1-3, İstanbul: Kubbealtı yayınları.

Beyreli, Latif ve Zühal Kültüral, haz. (1999) *Şerîfî. Şehnâme Çevirisi*. cilt 1-4, Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.

Condon, John C. (2000). *Kelimelerin Büyülü Dünyası: Anlambilim ve İletişim*. 3. baskı, İstanbul: İnsan yayınları.

Çağatay, Saadet (1960). "Zur Wortgeschichte des Anatolisch-Türkischen." *Ural-Altaische Jahrbücher,* XXXII, 78-87.

Dankoff, Robert (2004). *Evliya Çelebi Okuma Sözlüğü*. Çev. Semih Tezcan, İstanbul.

Demir, Nurettin (2003). "Kıbrıs Ağızları Üzerine Çeşitlemeler." *Türk Dili,* 614/Şubat, 203-208.

Demir, Nurettin (2008). "Kıbrıs'ta Türkçe." *Suya Düşen Sancak: Kıbrıs Türk Kültürü Üzerine İncelemeler.* Editörler: Nihat Öztoprak ve Bayram Ali Kaya, İstanbul: 47 Numara Yayıncılık, 60-79.

Demir, Nurettin ve Emine Yılmaz (2003). *Türk Dili El Kitabı*. Ankara: Grafiker yayıncılık.

Devellioğlu, Ferit (1990). *Türk Argosu, İnceleme-Sözlük*. Ankara: Aydın Kitabevi yayınları.

Doğan, Aksan (1966). "Türk Anlam Bilimine Giriş-Anlam Değişmeleri." *TDAY Belleten*, 167-184.

Doğan, Mehmet (2001). *Doğan Büyük Türkçe Sözlük*. Ankara: Vadi yayınları.

Eraslan, Kemal (1999). *Mevlâna Sekkâkî Divanı*. Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.

Ersoylu, Halil (2001). *Lokmanî Dede. Menâkıb-ı Mevlâna*. Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.

Gaydarci, G. A. ve diğerleri (1973). *Gagauzsko-Russko-Moldavskiy Slovar.* Moskova.

Gökçeoğlu, Mustafa (1997). *Kıbrıs Türk Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*. Genişletilmiş 3. baskı, Lefkoşa: Galeri Kültür yayınları.

Guiraud, Pierre (1975). *Anlambilim*. Çev. Berke Vardar, İstanbul: Gelişim yayınları.

İbrahim Cûdî Efendi (1332/1916). *Lugat-ı Cûdî*. Trabzon: Kütüb-hâne-i Hamdî, Mirkoviç Matba'ası.

Kadri, Hüseyin Kâzım (1928). *Türk Lûgati: Türk Dillerinin İştikakı ve Edebî Lûgatleri. 1*, İstanbul.

Karahan, Leylâ (1994). *Erzurumlu Darîr. Kıssa-i Yûsuf (Yûsuf u Züleyhâ)*. Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.

Karamanlıoğlu, Ali Fehmi, haz. (1989). *Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistan bi't-Türkî)*. Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.

(Kestelli), Raif Necdet (2004). *Resimli Türkçe Kâmûs*. Haz. Recep Toparlı ve diğerleri, Ankara: Türk Dil Kurum yayınları.

Li, Yong-Sõng (1999). *Türk Dillerinde Akrabalık Adları*. İstanbul: Simurg.

Mehmed Esad Efendi (1999). *Lehcetü'l-Lugat*. Haz. Ahmet Kırkkılıç, Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.

Meninski, Francisci à Mesgnien (M DC LXXX). *Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicae, Arabicae, Persicae = Lexicon Turcico-Arabico-Persicum*. I, Viennae Austriae.

Millî Eğitim Bakanlığı (1995). *Örnekleriyle Türkçe Sözlük*. 2 cilt, Ankara.

Muallim Nâcî (1308/1891). *Lügat-ı Nâcî*. İstanbul: Asır Matba'ası.

Mustafa Bin Şemseddin Ahterî (1242/1823). *Ahteri-i Kebîr.* İstanbul: Dârü't- Tıbâ'ati'l-Âmire.

Mütercim Âsım Efendi (2000). *Burhân-ı Katı*. Haz. Mürsel Öztürk ve Derya Örs, Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.

Necip, Emir Necipoviç (1995). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Çev. İklil Kurban, Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.

Özkan, Mustafa (1993). *Mahmûd b. Kâdî-i Manyâs Gülistan Tercümesi. Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.

Özön, Mustafa Nihat (1979). *Osmanlıca-Türkçe Sözlük*. 3. baskı, İstanbul: İnkılap ve Aka Kitabevleri.

Pakalın, Mehmet Zeki (1971). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. Cilt 1-3, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı yayınları.

Radloff, Wilhelm (1893). *Versuch Eines Wörterbuches der Türk-Dialecte. I,* Mit einem Vorwort von Omeljan Pritsak. Sn. Petersburg.

Rado, Şevket ve Muharrem Ergin, haz. (1969). *Hayat Büyük Türk Sözlüğü*. İstanbul: Hayat yayınları.

Sağol Yüksekkaya, Gülden (2008). "Standart Dil ile Halk Dilinde Ortak Kullanılan Sözcüklerin Dil Düzeyleri Üzerine." I. Uluslararası Kaşgarlı Mahmut Dil ve Edebiyat Sempozyumu, 9-12 Nisan 2008, Yakın Doğu Üniversitesi Kıbrıs Araştırmaları Merkezi, Lefkoşa-KKTC.

Sarı, Mevlût [1982]. *El-Mevârid. Arapça-Türkçe Lûgat*. İstanbul: Bahar yayınları.

Steingass, F. (1930). *A Comprehensive Persian-English Dictionary: Including the Arabic Words and Phrases to be met with in Persian Literature*. Second Impression, London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co. Ltd.

Şemseddin Sami (1317-1318/1899-1900). *Kâmûs-ı Türkî*. 2 c., İstanbul: İkdâm Matba'ası.

Şirvanlı Mahmûd (1998). *Tarih-i İbn-i Kesîr Tercümesi (4. Cilt, 1. Kısım), Dil Özellikleri - Metin - Sözlük*. Haz. Arslan Tekin, Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.

Topaloğlu, Ahmet (1989). *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ötüken.

Toparlı, Recep, haz. (2000). *Ahmet Vefik Paşa. Lehce-i Osmânî*. Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.

Tuğlacı, Pars, haz. (1971). *Okyanus 20. Yüzyıl Ansiklopedik Türkçe Sözlük*. C II, İstanbul: Pars Yayınevi.

Türk Dil Kurumu *(DS)* (1963-1982). *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü. I-XII,* Ankara.

Türk Dil Kurumu *(TS)* (2005). *Türkçe Sözlük*. Ankara.

Türk Dil Kurumu *(TS)* (2008). *Türkçe Sözlük*. Ankara (Yoğun Disk).

Türk Dil Kurumu *(TTS)* (1963-1977). *XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklariyle Tarama Sözlüğü. I-VIII,* Ankara.

Useyinov, S. M. (1994). *Kırım Tatarca-Rusça Lugat*. Ternopol.

Vardar, Berke ve diğerleri (1988). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: ABC Kitabevi.

Yalım, Özcan (1998). *Türkçe'de Yakın ve Karşıt Anlamlılar Sözlüğü*. Ankara: İmge Kitabevi yayınları.

ANADOLU AĞIZLARINA AİT SÖZCÜK HARİTALARI OLUŞTURULABİLİR Mİ?

Mustafa SARI*

1. Giriş

Yazının icadına kadar, *söz* ile iletişim kuran insanoğlu, yazının icadıyla yüzyıllarca kuşaktan kuşağa ancak sözle aktarılabilen bilgi ve kültür birikimini kayıt altına almaya başlamıştır. Yazıyla kaydetme, kuşkusuz bilginin daha sonraki nesillere aktarılmasını kolaylaşmıştır. Ancak, yazının icadıyla kayıt altına alınan bazı kelimelerin, yazıdan yani standart dilin söz varlığından çıkmasına rağmen, halk arasında yaşadığı bilinmektedir. Bu durum, toplumun hafızasının da yazı kadar güçlü olduğunu göstermektedir.[1]

Bütün dillerde olduğu gibi, Türkiye Türkçesi de bir yandan standart ya da ölçünlü biçimiyle; diğer yandan Anadolu ağızlarıyla varlığını sürdürmektedir. İstanbul ağzına dayanan Standart Türkçe, yazı dilinin bel kemiğini oluştururken, Anadolu ağızları Türk toplumunun hafızasını gelecek kuşaklara taşımaktadır. Doğal olarak, Standart Türkçe ile Anadolu ağızlarının söz varlığı farklı özelliklere sahiptir. Başta 12 ciltlik *Derleme Sözlüğü* olmak üzere cumhuriyetten beri ağızlarla ilgili yapılan çalışmalar, Türk halk biliminin ve Anadolu ağızlarının söz varlığının ne kadar zengin olduğunu ve binlerce Türkçe kelimenin sadece ağızlarda yaşadığını göstermektedir. Cumhuriyet döneminde Türkçeyi özleştirme çalışmaları sırasında Anadolu ağızlarından sıkça yararlanılmıştır.[2]

Bu çalışmada, standart Türkçenin söz varlığından çıkmış, sadece Anadolu ağızlarında varlığını sürdüren arkaik kelimeler için sözcük haritası oluşturmanın ne dereceye kadar mümkün olacağı incelenecektir. Çalışmada örnek olarak üç kelime seçilmiştir. Kelime seçiminde, az önce değindiğimiz arkaik olma özelliği göz önünde bulundurulmuştur.

Öncelikle seçilen kelimelerin tarihî metinlerdeki uzantıları üzerinde durulacaktır. Tarihî metinler için başta *Tarama Sözlüğü* olmak üzere, bugüne kadar çalışılmış çeşitli metinlerin dizinlerinde yaralanılmıştır. Çalışmanın sözcük haritaları bölümü için başta *Derleme Sözlüğü* olmak üzere, Anadolu ağızlarıyla ilgili bugüne kadar yapılan çalışmalar kullanılmıştır.

---

* Yrd. Doç. Dr., Harran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Yeni Türk Dili Ana Bilim Dalı, ŞANLIURFA e-posta: msari68@harran.edu.tr

1 Mustafa Sarı, "Anadolu Ağızlarında Yaşayan *cip* Sözü Üzerine", *Türk Dili*, Ekim 2004, TDK Yay., s.490-495.

2 Mustafa Sarı, "Soyka Sözü Hakkında", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten,* TDK Yay. Ankara, 2006.

Kelimenin kullanıldığı bölgeler, Türkiye haritası üzerinde boyanarak belirtilecektir.

2. Anadolu Ağızlarına Ait Sözcük Haritaları

2.1. baya, bayah/k(ı), bayahtan

Kelime, *Türkçe Sözlük*'te "Aşağılık, basit, her zamanki gibi, hemen hemen, çok, oldukça, epey, çok iyi" biçiminde anlamlandırılmıştır. Tarihî metinler üzerinde yaptığımız taramalar, kelimenin günümüzdekinde farklı anlam ve biçimlerde kullanıldığını göstermektedir.

Gabain[3] ve Clauson[4] *baya* kelimesinin Eski Türkçede "Evvelce, önceden, demin" anlamlarında geçtiğini belirtir.

Kelime *Divanü Lügati't-Türk*'te[5] de "az önce" anlamıyla şu örnekte olduğu gibi geçmektedir: ***baya*** *ok keldim* "Az önce geldim" (I-37).

Kelime *Tarama Sözlüğü*'nde[6] de geçmektedir. Örnek:

"Heman-dem ki çıktı şah evden yine / Kızı girdi hem ***bayağı*** *tonuna*

Yine gelmiş idi elinde yayak / Atasından öndin nitekim ***bayak****"* (I-464)

*"****Baya*** *mırlar idi, şimdi hırlamağa başladı"* (I-465)

Kelimenin Anadolu ağızlarında kullanılan biçimleri ve anlamları için, *Derleme Sözlüğü*'nden taramalar yapılmıştır. Kelime "Hakikaten, gerçekten, ciddi olarak" anlamlarıyla ve *bayâ, bayahtan, bayak, bayakı, bayaktan, bayıdan* biçimleriyle Bolvadin–Afyonkarahisar; Yassıviran, Senirkent–Isparta; Karamanlı, Tefenni, Bucak–Burdur; Buldan, Acıpayam, Çal–Denizli; Bozdoğan, Nazilli–Aydın; Emet, Simav–Kütahya; Söğüt–Bilecik; Doğanbey, Beyşehir–Konya; Ovacık, Fethiye–Muğla; Kütahya; Akyazı–Sakarya; Afşin–Maraş; Mut–İçel bölgelerinde kullanılmaktadır.

Kelimenin, "muhakkak, mutlaka" anlamı ise Şarkikaraağaç, Uluğbey, Senirkent–Isparta; Tefenni–Burdur bölgelerinde yaşamaktadır.

Kelimenin "Her zamanki gibi olan, bayağı, hiçbir özelliği bulunmayan" biçimindeki anlamı, Gelendost–Isparta; Yeşilova–Burdur; Acıpayam–Denizli; Torbalı–İzmir; Ermenek–Karaman; Beyşehir–Konya; Yatağan–Muğla bölgelerinde; "Hemen hemen" anlamı ise Mudurnu–Bolu; Ermenek–Karaman'da yaşamaktadır.

---

3 A. Von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri,* (Çev. Mehmet Akalın), TDK Yay., Ankara, 1998.

4 Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish,* Oxford, 1972, s. 384.

5 Besim Atalay, *Divanü Lügati't-Türk*, TDK Yay, Ankara, 1984.

6 *Tarama Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara, 1993.

Bütün bunlar göz önünde bulundurulduğunda, kelimenin *"Deminki, az önceki; demin, az önce"* gibi anlamlarının Anadolu ağızlarında çok yaygın olduğu söylenebilir. Ayrıca kelime Anadolu ağızlarında *bayakı, bayahın, bayak, bayahıt, bayak, bayahtan, baya, bayajtan, bayak, bayak, baaktan, bağacık, bayacak, bayacuk, bayağı, bayağıdan, bayah, bayahtan, bayahın, bayahıt, bayahtan, bayajtan, bayakdan, bayakı, bayakın, bayakıt, bayaklan, bayakleyin, bayaktan, bayırktan, bayok, bayoktan, beyağ, beyağıt, beyağten, bayağtan, beyek, beyakıt, buyacak, biyak, biyaktan, boyahtan* biçimleriyle yaşamaktadır.

Kelimenin kullanıldığı bölgeler aşağıdaki harita üzerinde gösterilmiştir.

Bayâ(I)[bayahtan(II), bayak, (I)-4, bayakı(II)-1, 2; bayaktan (II) bayıdan (II)] [bayahtan (II)] [bayak (II)-1] [bayaktan (II)-1] [bayıdan (II)] bayaca [baya (II.)-1] bayacak [bayak(I)] bayacuk[bayak (I)] bayağdan 1.[bayadan -1] 2. [bayak (I.)] bayahdan [bayakı (I)-2] bayahın [bayak (I)] bayahıt [bayak (I)] bayahtan (II)[baya (I)] bayajtan [bayak(I)] bayak (I)[baaktan, bağacık (III) bayacak , bayacuk, bayağı, bayağıdan , 2.bayah (1,) bayahtan bayahın bayahıt bayahtan (I), bayajtan , bayakdan , bayakı(I) -3, bayakın (I),bayakıt bayaklan , bayakleyin , bayaktan (I), bayırktan, bayok, bayoktan , beyağ

2.2. bıldır

Bıldır sözü *Türkçe Sözlük*'te *"Geçen yıl, bir yıl önce."* biçiminde anlamlandırılmıştır. Kelime aynı anlamla hem *Divanü Lügati't-Türk'te*[7] hem de Clauson'un[8] sözlüğünde geçmektedir.

Kelime, Eski Anadolu Türkçesi eserlerinin taranmasıyla oluşturulan Kelimenin *Tarama Sözlüğü*'nde ise şu örneklerde olduğu gibi kullanılmıştır:

"…Yani, ömrü ahire yetürdük gaflet ile, yaramazlık ile; bu yıl ***buldur****dan beter, bu gün dünden."* (I-538)

"Eger ***bıldır*** *hac bana karşı geldiyse bu yıl ben hacca karşı varayın"* (I-538)

"Par [Fa.]: Geçen sene, Türkide ***bıldır*** *derler"* (I-538)

---

7 Besim Atalay, age,

8 Sir Gerard Clauson, age.

Şanlıurfa Atasözleri ve Deyimleri Sözlüğü'nde[9] *"**Bıldır** bi dam yandı bu yıl kohısı çıktı."* örneğinde olduğu gibi geçmektedir.

Taramalara göre Eski Türkçeden beri kullanıldığı tespit edilen *bıldır* sözü, Anadolu Ağızlarında sınırlı bölgelerde bilinmektedir. *Derleme Sözlüğü*'nde ***bildir, bıldırlayın, bıldır sene*** biçimleriyle geçen kelime, Bolvadin–Afyonkarahisar; Mengen–Bolu; Iğdır; Bayburt; Sarıkamış–Kars; Adana; Ankara; Kocaeli; Bolu; Konya bölgelerinde yaşamaktadır.

Aşağıdaki harita kelimenin kullanıldığı bölgeleri göstermektedir.

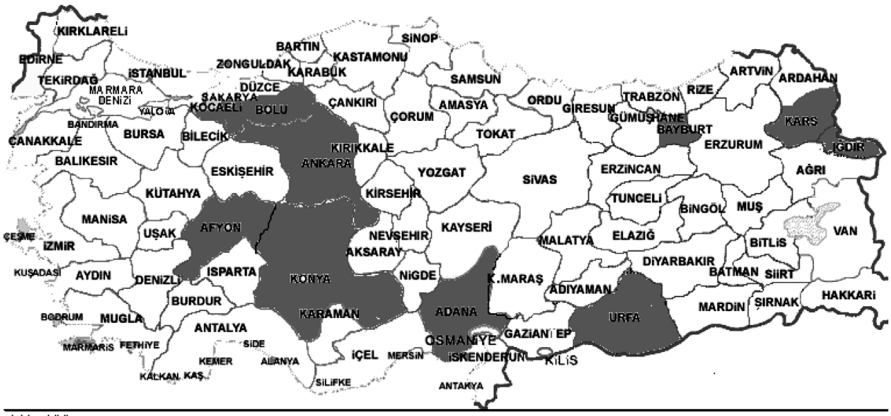

bıldır, bildir,
[bıldırlayın,bıldır sene]

2.3. soyha/soyka

Kelimenin anlamı, *Türkçe Sözlük*'te[10] "ölünün üzerinden çıkan giysi" biçimindedir. Eski Türkçe dönemine ait metinlerde kullanılmayan kelimenin *Tarama Sözlüğü*'nde geçmektedir. "*Soyka* Sözü Hakkında" başlıklı çalışmamızda kelimenin etimolojisi ve tarihsel gelişimi üzerinde durmuş ve Türkçede sesteş iki *soyka* sözünün bulunduğunu, "ala karga" anlamındaki *soyka* sözünün Bulgarcadan ödünçleme olduğunu, "Ölünün üzerinde çıkan elbise" anlamında ve Türkçe olan *soyka* sözünün ise *soy-* fiil köküne fiilden isim yapan *–gA* getirilmesiyle oluştuğunu belirtmiştik.[11]

Tarama Sözlüğü'nde kelime şu örneklerde olduğu gibi geçmektedir:

*"Kimi bulsa soyar idi **soyka**sın*

Ya öldürüp alır idi koykasın" (V-3525)

"Haber bildi kim şarına girdiler

---

9 Adil Saraç, *Şanlıurfa Atasözleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Dal Yay., Urfa, 1987, s. 81.

10 *Türkçe Sözlük*, TDK Yay., Ankara, 2005.

11 Mustafa Sarı, "Soyka Sözü Hakkında", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten,* TDK Yay. Ankara, 2006.

İki hoş temiz âdemi gördüler

*Ki geydikleri **soyka**ları arı*

Semiz idi yorga atları" (V-3525)

*"Kimin kim üstünde **soyka**sı kıymetli olsa birbirinizden önüdürsünüz, anınla uruşmak istersiz*. (V-3526)

*"…Anın silahın ve **soyka**sın satmağa gitti"* (V-3526)

*"Gelen ademi bana göster, ana bir iş ideyim, bir aylık harçlığı anın **soyka**sından çıkarayım."* (V-3526)

Kelimenin Anadolu ağızlarında yaşayan biçimleri için *Derleme Sözlüğü* kullanılmıştır. Buna göre kelime, *soyha, soyka, soha, söyka* biçimlerinde Afyonkarahisar; Narlıdere–İzmir; Gelibolu, Bayramiç–Çanakkale; Eskişehir; Çorum; Çarşamba–Samsun; Amasya; Tokat; Ulubey–Ordu; Tirebolu–Giresun; Şavşat–Artvin; Van; Ahlat–Bitlis; Diyarbakır; Malatya; Urfa; Gaziantep; Maraş; Hatay; Aydın; Sivas; Sorgun–Yozgat; Avanos–Nevşehir; Bahçeli, Bor–Niğde; Kayseri; Ermenek, Ereğli–Konya; Osmaniye; Ceyhan–Adana; İçel; Antalya; Bayburt; Sarıkamış–Kars yörelerinde yaşamaktadır.

"Yaramaz, huysuz; aşağılık, kötü insan; hayırsız, belalı" anlamlarındaki *soyha, soyka, soykamaz* biçimleri ise Bursa; İstanbul; Düzce; Bolu; Gümüşhane; Tirebolu–Giresun; Kızılcahamam, Haymana–Ankara; Gümüşhane; Ardanuç–Artvin; Suşehri, Koyulhisar–Sivas; Niğde bölgelerinde kullanılmaktadır.

Kelimenin *Derleme Sözlüğü*'nde geçen *soyha, soyka, soha, söyka* biçimlerinin hangi bölgelerde kullanıldığı aşağıdaki harita üzerinde gösterilmiştir.

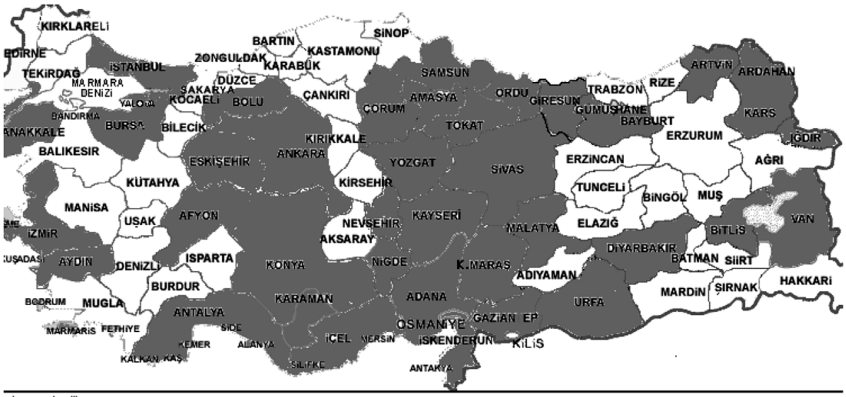

yha, soyka (I)
[soha, söyka]

3. Sonuç

Bu çalışmada, "Anadolu ağızlarında yaşayan arkaik kelimeler için sözcük haritaları oluşturulabilir mi?" sorusu üzerinde durulmuştur. Çalışmada örnek olarak

üç kelime seçilmiştir. Öncelikle seçilen kelimelerin tarihî metinlerdeki uzantıları tespit edilmiştir. Daha sonra söz konusu kelimelerin, hangi bölgelerde kullanıldığı belirlenmiştir. Bu yerler harita üzerinde boyanarak gösterilmiştir.

Böyle bir çalışma ile ilgili en önemli sorun, Anadolu ağızlarının söz varlığının tam anlamıyla tespit edilmemiş olmasıdır.

Bu tür bir çalışma ile oluşturulacak olan sözcük haritaları, Genel Ağ üzerinden kullanıcıların hizmetine sunulabilir. Genel Ağ üzerinde hâlen kullanılan ağız sözlüğüne bu haritalar eklenebilir.

Görsel malzemelerin eğitim öğretimde önem kazandığı günümüzde, bu tür haritaları kullanmak, öğretimi hem kolaylaştıracak hem de kalıcılaştıracaktır.

Bu tür haritalarla Anadolu'da çeşitli göçlerle oluşan ağzı adacıklarını görselleştirmek mümkün olacaktır. Yine bu haritalar, söz varlığı bakımından ortak özellikler gösteren bölgelerin daha kolay tespit edilmesine yardımcı olacaktır.

EL YAZMALARINDA AĞIZ ÖZELLİKLERİ (BABA CEM'Î'NİN *KARADAĞ DESTANI* ADLI YAZMA ESERİNDE ŞANLIURFA AĞZININ ÖZELLİKLERİ)

Ali SÖZER*

1. Giriş

Yazı dili, standart bir dildir. Muharrem Ergin, yazı dilini; "belli bir medeniyetin bir ağzı temel alınarak, eserlerde, kitaplarda, tek kelime ile, yazıda kullanılan ve konuşma diline göre daha muhafazakar olup, konuşma dilindeki değişme ve gelişmelerin hemen yansımadığı dil" olarak tanımlamaktadır (Ergin, 1999: 6). Buna göre yazı dili konuşulduğu bölgeye göre doğal bir özellik barındırırken, diğer ağızlara göre, yazı dili olmakla birlikte, yapay bir durum arz eder. Örneğin İstanbul Türkçesi, bugün kullandığımız Türkiye Türkçesi yazı dilinin temelini oluşturmaktadır. Bu sebeple hem yazı dili hem de konuşma dili olarak, İstanbul ağzını kullanan insanlar doğal dillerini konuşmakta ve yazmaktadır. Oysa diğer ağızlar için durum farklıdır. Günlük konuştuğu dili konuşurken konuşma dilini, yazı yazarken ise İstanbul ağzını kullanmaktadır. Bunun sonucunda ağızlar da İstanbul Türkçesinden etkilenmekte, hatta günümüzde iletişim imkânlarının artması ve eğitim seviyesinin yükselmesi ile orantılı olarak ağız özellikleri yavaş yavaş kaybolmaktadır.

Yazı dili, ortak bir dildir. Çeşitli bölgelerdeki ses ve biçim değişiklikleri, farklı ağızları kullanan insanların birbirlerini tam olarak anlamasını engellemektedir. Oysa yazı dili, yukarıda da söylediğimiz gibi 'standart' bir dildir, bu dilde sesler ve biçimler değişmez. Daima aynı şekilde yazılır. Bunun sonucunda aynı yazı dilini kullanan herkes kolayca anlaşmış olur. Bu yüzden yazı dili eğitimli insanların dilidir. Belli bir eğitim süreci sonrasında bu ortak dil anlayışı kazanılır.

Konuşma dili ise, "işitme duyumuza seslenen işaretler sistemidir." (Ediskun, 1996: 18) Evde, sokakta, günlük hayatta kullandığımız doğal dildir ve bölgelere göre değişiklikler barındırmakta ve değişikliklerin yakın veya uzaklığına göre 'ağız, şive ve lehçe' olarak isimlendirilmektedir (Ergin, 1999: 6).

Geçmişten günümüze, farklı ağız özelliklerinin yazı dilinde kullanıldığı pek görülmüş bir durum değildir. Bir yazar, daha çok kişiye ulaşabilmek için, daima yazı diline uygun davranmaya çalışmıştır. Hatta yazı dilinin şimdiki kadar belirginleşmediği dönemlerde bile, bir eserin dar bir çevreden ziyade en azından bir bölgeye ait bir dil kullanılarak yazıldığı bilinmektedir. Ancak bazı istisnalar da

* Araş. Gör., Harran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ŞANLIURFA
e-posta: alisozer@hotmail.com

yok değildir. Örneğin Orhan Şaik Gökyay, *Türkî-i Basit* bahsinde *Kastamonulu Nazmî*'nin bir müstezadındaki *'alma'* kelimesinin genelde Anadolu, özelde ise Kastamonu söyleyişinden hareketle şiirde kullanıldığını belirtmektedir:

"Yendek bana der ol eñegi gül gibi ***alma***
Adım dile ***alma****!"* (Gökyay, 1997: 312-313)

Bundan başka yazıya geçirilmiş *Karagöz ile Hacivat* ve *Orta Oyunu* gibi sözlü edebiyat eserlerinde, Türkçeyi hep kendi geldikleri yerin ağzıyla konuşan, bu *ağız* özelliklerinden faydalanarak güldürüyü amaçlayan özellikler olmakla birlikte, bunları tam olarak bir yansıma olarak kabul edemeyiz. Örneğin İstanbul'da oynatılan *Karagöz*'de Anadolu ağızları güldürü öğesi olurken, Anadolu'da oynatılan *Karagöz*'de ise oynatılan yerin ağzı olağan kabul edilmekte, örneğin İstanbul ağzı bununla karşıtlık yarattığı için güldürücü duruma düşmektedir (And, 1967: 274).

Bu çalışmada, *Karadağ Destanı* adlı eserin el yazmasında tespit edilen Şanlıurfa ağız özellikleri, bu ağızla ilgili çalışmalarla karşılaştırarak değerlendirilmiştir.

1. Baba Cem̧î'nin Karadağ Destanı'nda Urfa Ağız Özellikleri

Karadağ Destanı, *Urfalı Şair Baba Cem'î*'nin *93 Harbi* diye bilinen 1293 (1877-78) Osmanlı-Rus Savaşı'nda başından geçenleri manzum olarak anlattığı eserdir. Eserin tek nüshası Sedat Saraç arşivindedir. Yazmada tarih belirtilmemiş olmakla birlikte, şairin ifadelerinden eserin savaş sırasında (1877-78) kaleme alındığı anlaşılmaktadır. Baba Cem̧ î:

"Doksan üçünde destânım beyân
Çok cefâ çekdim Mevlâ'ya̧ ayân" (TH-445)

ifadesiyle destanı savaş sırasında yazdığını belirtmiştir. Bir başka bölümde ise, savaş sırasındaki uğraşlarını anlatırken:

"Saman çöpünden medet umarız
Can sıkılınca destan düzeriz" (SK-301-301)

diyerek destanı savaş esnasında yazdığını açıkça belirtmiştir. Yine bir başka yerde:

"Mirtita harbimiz doksan üçünde
Başlandı harbe Mart dokuzunda
Hayır haber geldi lisan (nisan) ayında
Destan düzmeye aklımız olmaz" (SK-373-374)

demektedir. Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı gibi eser, 1877-1878 yıllarına denk gelen ve 93 Harbi diye bilinen zamanda yazılmıştır. 882 beyitten oluşan eserin sonuna doğru iki sayfası eksiktir. Baba Cem'î eserini *Serencam-ı Karadağ* ve *Tekerleme-i Hikâyet* şeklinde iki bölüme ayırmıştır.

Baba Cem̧ î hakkında elimizde bir bilgi yoktur. Onun hakkında bildiklerimiz kendisinin eserin farklı yerlerinde söylediklerdir. Buna göre, Urfalı ve Alevi olduğunu açıkça belirtmiştir. 39 yaşında bedelli olarak askere yazıldığını da söylemektedir. Nüsha üzerinde yapacağımız değerlendirmelerin tutarlılığı noktasında, şairin 12 yaşında ilmi bitirdiğini söylediğini de ekleyelim. Buna göre şair yazma okuma noktasında eğitim almış biridir. Eser, Mahmut Karakaş tarafından günümüz alfabesine aktarılmıştır (M. Karakaş, *Urfalı Baba Cem'î Karadağ Destanı*, Şanlıurfa Belediyesi Kültür ve Turizm Yay., Şanlıurfa, 2006). Edebî değeri zayıf olmakla birlikte, tarihî değeri olan destan, Şanlıurfa'nın ağız özelliklerini imlaya yansıtması bakımından da oldukça önemlidir. Nitekim tutarlı bir şekilde harekelenmiştir ve özellikle ünlü değişimleri noktasında kesin sonuçlar ortaya çıkarmaktadır.

Karadağ Destanı'nda tespit ettiğimiz Şanlıurfa ağız özellikleri ses ve biçim açısından ele alınmıştır. Çalışmada alıntılanan örneklerde, ***Tekerleme-i Hikayet*** bölümü için ***TH*** ve ***Serencam-ı Karadağ*** bölümü için ***SK*** kısaltmaları kullanılmıştır. Latin alfabesine çevrilmiş metinde kısmen hatalar bulunduğu için, örnekler elyazması metinden okunarak alınmıştır.

2.1. Sese Dayalı Özellikler

21.1. Daralma:

ü>i değişmesi: *yürü-* fiili *Karadağ Destanı*'nda tutarlı bir şekilde *yiri-* şeklinde yazılmıştır. Sadettin Özçelik, *yeri-* biçiminin Şanlıurfa ağzında yaşadığını ve ilk hecede genişleme, ikinci hecede ise daralma olduğunu söylemiştir (Özçelik, 1997: 34). Kemal Edip ise, *yéri-* biçiminin kapalı *e* ile Şanlıurfa ağzında yaşadığını söylemektedir (Kemal Edip, 1991: 143) *Baba Cem'î*'nin kullandığı biçim kapalı *e* sesinin *i* sesine dönüştüğü biçimdir diyebiliriz. El yazmasında çok fazla kullanılan *yiri-* biçiminden yeterli sayıda örnek aşağıya çıkarılmıştır:

"Yiridi *etrafdan asker-i sultân"* (TH-6)
"Askersiz mahalden ***yirimiş*** *merdan"* (TH-16)
"Dîdâre tâlib insan ***yirisün"*** (TH-45)
"Seyyid-i Kevneyn bile ***yirisün"*** (TH-48)
"Cem'î'yle taburu bile ***yirisün"*** (TH-64)
"Ta'yinle pilav bile ***yirisün"*** (TH-80)
"Şafakdan ***yiridi*** *bölükler yola"* (TH-85)
"Herkes kardeşini aldı ***yiridi"*** (TH-251)
"Bizim ordumuz ***yiridi*** *heman"* (TH-21)

Eserde tespit ettiğimiz bir diğer ***ü>i*** değişmesi de, ***müfti>mifti, tüfenk>tifenk*** kelimelerinde ilk hecede meydana gelmiştir. Aynı tür değişiklik, Şanlıurfa ağzında başka örneklerde de görülmektedir. Örneğin ***münasib>minasib, mumbar>mimbar, tüp>tip*** gibi (Özçelik, 1997, 265, 269). aslında *m* dudak ünsüzü, genelde yuvar-

laklaştırıcı bir ses olmasına rağmen burada daralma meydana gelmiştir. Aşağıdaki örneklerde söz konusu ses değişikleri açıkça görülmektedir:

*"**Miftiyle** ą̣ zâsı cemî'i bile"* (TH-75)
*"**Miftiden** evvel fetevâ aldım"* (SK-17)
*"Biş altı **tifenk** deve yanında"* (TH-124)

e>i* değişmesi**: **meşe<mişe, yer>yir, beş>biş** kelimelerinde geniş ünlüden dar ünlüye geçiş meydana gelmiştir. Söz konusu ünlü değişiklikleri Şanlıurfa ağzında ***ye->yi-, yemeni>yimeni, yegen>yigen gibi örneklerde de görülmektedir (Kemal Edip, 1991: 144; Özçelik, 1997: 35-270). Eserde tespit edilen örneklerin bir kısmı aşağıya çıkarılmıştır:

*"Cephaleri Cem'îyâ yı dım **yirine**"* (TH-330)
*"**Mişeli** dağlar yabani ıssız"* (TH-409)
*"Aldık baltayı **mişeye** düştük"* (SK-202)
*"**Bişinci** yüzbaşı şaire benzer"* (SK-241)
*"**Biş** altı tifenk deve yanında"* (TH-124)
*"**Biş** gün **biş** gece şiddeti bozan"* (SK-121)

o>ı* değişmesi*: Moskof>Mıskof kelimesinde daralma meydana gelmiştir. Oysa yukarıda söylediğimiz gibi, bu değişiklik alışılagelen değişikliklere ve *m* sesinin yapısına aykırıdır. Ancak bu değişikliğin Şanlıurfa ağzında bir başka örneği yoktur. Aşağıya alınan örnekler söz konusu değişikliği açıkça göstermektedir:

*"Anınçün **Mıskof** geldi ireli"* (TH-38)
*"Anınçün **Mıskof** geldi ireli"* (TH-38)
*"**Mıskof** kıralına etdim ifâde"* (TH-386)
"Karadağlım der ki elçi yolladım
***Mıskof'**dan yana aman eyledim"* (TH-393)
*"**Mıskof**'dan bize elçi yirisün"* (TH-422)

2.1.2. Göçüşme:

Metatez veya harflerin yer değiştirmesi olarak da ifade olunan Türkçe ve yabancı kökenli kelimelerde meydana gelen göçüşme, genellikle akıcı bir ünsüz olan *r* sesinin sırasının bozulması ile oluşmaktadır (Deny, 1995: 66). Göçüşme Şanlıurfa ağzında da yaygın biçimde görülmektedir. *Urfa Ağzı* ve *Urfa Merkez Ağzı* gibi kitaplarda da çokça örnek vardır. Örneğin ***kirve>kivre, avrat>arvat, ağrı>arğı, öksürük>öskiri*** gibi (Özçelik, 1997: 62; Kemal Edip, 1991: 26). Bu ses olayı yakın ve uzak yer değiştirme olarak ikiye ayrılmaktadır. *Karadağ Destanı'*nda yakın yer değiştirme ***bağrı>barğı, doğru>dorğu, uğra->urğa, kirpik>kiprik*** gibi kelimelerde görülmektedir. Yakın yer değiştirme yan yana olan iki ünsüzün yer değiştirmesi ile meydana gelmektedir. Örnekler aşağıya çıkarılmıştır:

*"Nice âşıkların **barğı** üzülmüş"* (TH-171)

*"Olmasın hilaf **dorğu** sen söyle"* (TH-178)
"Tertib olundu bu köhne dünya
*"Bir hal **urğamış** Sultan Murâd'a"* (TH-269-270)
*"Benimle **urğaşmağa** kudretin yokdur"* (SK-406)
***"Kiprigi** o udur yayı bulunmaz"* (SK-186)

Uzak yer değiştirme ise aralarında en az bir ses bulunan iki ünsüzün yer değiştirmesi ile meydana gelmektedir. ***Bulgaristan>Burğalistan, Bulgar>Burgal, Rüstem>Sütrem, ileri>ireli, la'net>na'let*** gibi kelimelerde uzak yer değiştirme meydana gelmiştir. Örneklerde görüldüğü gibi özel isimlerde bile göçüşmenin gerçekleşmesi, Şanlıurfa ağzında bu ses olayının ne kadar etkili olduğu hakkında fikir verici niteliktedir. Yine çok az bölgede kullanılan bir göçüşme örneği olan ***ileri>ireli*** değişimi de *Karadağ Destanı*'nda açıkça ve tutarlı bir biçimde görülmektedir. Bu değişim Kemal Edip ve Sadettin Özçelik tarafından da belirtildiği (Kemal Edip, 1991: 116; Özçelik, 1997: 262) gibi *Derleme Sözlüğü*'nde de aynı biçimin Kars, Gaziantep ve Bahçe-Adana'dan derlendiği görülmektedir (*Derleme Sözlüğü,* 1974). Arapça ***la⊠net*** kelimesi de göçüşme ile ***na⊠let*** biçimini almıştır. Söz konusu ses olayının örnekleri aşağıya çıkarılmıştır:

***"Burgalistan**'a kâfir sokdu elini"* (TH-14)
*"Neler eylemiş **Burgal'**ın piçi"* (TH-19)
*"Anınçün Mıskof geldi **ireli"*** (TH-38)
*"Haber verilsün **Sürtem** ü Zâl'e"* (TH-48)
***"İrelde** sonra duyar müfettiş"* (TH-122)
*"Mekkareler çokça geçti **irelde"***(TH-123)
***"İrelde** rütbe-i nişân yirisün"* (TH-230)
***"İrelde** mümtâz olan yirisün"* (TH-364)
***"İrelde** rütbe nişân yirisün"*(TH-370)
*"Kafirlere **na⊠let** merdan yirisün"* (TH-148)
*"Ölüm var dönene **na⊠let** olundu"* (TH-267)

2.1.3. Ünlü ve Ünsüz Türemesi:

İlk hecede *u* ve *y* ünsüzlerinin türemiş olduğu örnekler *Karadağ Destanı*'nda görülmektedir. *u* sesinin türemesi Şanlıurfa ağzında pek görülmemekle birlikte, *y* sesinin türemesi çok rastlanan bir durumdur. Örneğin: ***aldat->yaldat, eğe>yege, eriş>yeriş, ılgar>yılgar, ırgala->yırgala, iri>yiri*** gibi (Kemal Edip, 1991: 117-142-143-144). *Karadağ Destanı*'nda *u* sesi sadece *r* sesi ile başlayan *Rum* sözcüğünün başında türemiştir ki bu diğer Anadolu ağızlarında yaygın olan bir ses olayıdır. Eserde ***Rum>Urum, ulaş->yulaş-, eriş->yiriş-, esir>yesir*** gibi kelimelerde ses türemesi meydana gelmiştir. Örnekler aşağıya çıkarılmıştır:

***"Urum**elini salmış dumana"* (TH-15)
***"Urum**ilinde böyle kasaba olmaz"* (SK-270
***"Urum**ilini birbirine katdım"* (SK-413)

*"Mustafa Cem̧ î tezce gel **yulaş"*** (SK-142)
*"Eski Zahre'de **yirişdik** yaran"* (TH-23)
*"**Yiriş** imdâde sahib-i şerîat"* (TH-421)
*"İmdâde **yiriş** Hazret-i Halil"* (SK-243)
*"**Yiriş** imdâda Ebuzer Gaffar"* (SK-325)
*"**Yiriş** imdâda Zümrüdü Anka"* (SK-378)
*"**Yesir** alındı üç bölüğümüz"* (SK-31)

2.1.4. Ünsüz Düşmesi:

y sesi başta olduğu zaman Şanlıurfa ağzında bazen düşmektedir. Örneğin: ***yüzük>üzik, yüz>üz, yitik>itik, yitir->itir-*** gibi (Kemal Edip, 1991: 25-26-116; Gemalmaz, 1995: 323-324). *Karadağ Destanı*'nda ***yüce>üce, yitiren>itiren*** gibi kelimelerde bu ses olayı görülmektedir. Örnekler aşağıya çıkarılmıştır:

*"Saraya benzetdim bir **üce** oda"* (TH-100)
***"Üce** dağları alınmaz selâm"* (TH-294)
"Üç pâreden olur bir topum vardır
***Üce** dağlara kuram yirisün"* (TH-390)
"Derviş Paşam der ki etrafı gezdim
***Üce** dağlara topları düzdüm"* (TH-391)
***"Üce** balkanlara ben de güvendim"* (TH-394)
***"Üce** dağlardan duman yirisün"* (TH-297)
*"Kalesi ą̣ lâ **üce**den **üce"*** (SK-273)
*"Aslını **itiren** ol haram-zâde"* (TH-373)

2.1.5. Ünsüz Değişmesi:

Karadağ Destanı'nda örnekleri fazla olmamakla birlikte, çeşitli ses değişiklikleri de görülmektedir. Bunlardan ilki ***r>l*** değişimidir. Her biri akıcı birer ünsüz olan bu sesler arası değişim farklı kelimelerde de görülmektedir. Nitekim aynı değişiklik Erzurum ağzında da vardır (Gemalmaz, 1995: 270). ***sarar->saral-*** değişimi aşağıdaki örnekte görülmektedir:

"Acemi asker ***saraldı*** soldu" (TH-104)

Bir diğer ünsüz değişimi de tonsuzlaşmadır. *Eski Anadolu Türkçesi* ile birlikte gerçekleşen *t>d* tonlulaşması, bazı kelimelerde *d>t* dönüşümü ile tekrar tonsuzlaşma meydana gelmiştir. Bu özellik Şanlıurfa ve Erzurum ağzında ***dik->tik-, dikil->tikil-, diken>tiken>tikan*** ve benzeri kelimelerde rastlanılmaktadır (Kemal Edip, 1991: Gemalmaz, 1995: 311). Bu biçim başka ağızlarda da vardır (Derleme Sözlüğü X-XII, 1978, 1982). *Karadağ Destanı*'nda ise ***dök->tök-*** biçiminde bu değişim açıkça görülmektedir. Örnekler aşağıya çıkarılmıştır:

***"Tökeyim** leşleri kanlar yirisün"* (TH-392)
***"Tökeyim** leşleri kanlar yirisün"* (TH-404)

Bir başka değişim ise ***soğuk>savık*** değişimidir. ***ğ>v*** ile ***u>ı*** değişimlerinin meydana geldiği kelime *Urfa Ağzı* adlı eserde son sesin sızıcılaşmış biçimi olan ***savı*** şekli ile vardır (Kemal Edip, 1991: 131). *Urfa Merkez Ağzı*'nda ise fiil biçimi olan ***savı-*** verilmiştir (Özçelik, 1995: 267). El yazmasındaki tek örnek aşağıya alınmıştır:

*"Böyle bir **savık** görmedim asla"* (SK-157)

Eserdeki Şanlıurfa ağzına has bir özellik olan ***ayna-*** biçimi oldukça dikkat çekicidir. ***añla->añna->ağna->ayna*** biçiminde açıklayabileceğimiz değişim için Zeynep Korkmaz, ***añla->añna->ağna-*** biçiminin Nevşehir ve yöresi ağızlarında yaşadığını söylemektedir. Yine Korkmaz, aynı bölümde ***ñ>ğ>y*** değişiminden bahsetmekte ve yukarıda örnekle birlikte ***soñra>soñna>soyna*** örneğini vermektedir (Korkmaz, 1994: 88). ***ağna-*** biçimi çeşitli ağızlarda da kullanılmaktadır (Derleme Sözlüğü I, 1993). Deny ise *Nazal Sesten Uzaklaşma* adlı bölümde, yukarıdaki örneklerde olduğu gibi ikizleşme ve sonraki değişimlerden bahsetmektedir. Örneğin: ***diñle->diñne->diğne->diyne-*** gibi. (Deny, 1995: 69) Ergin de, aynı ses değişimlerinden bahsetmektedir (Ergin, 1999: 93). *Karadağ Destanı*'nda geçen bir örnek aşağı çıkarılmıştır:

*"Hâyin olanı **aynadım** bildim"* (SK361)

2.1.6. İkizleşme:

Çeşitli Anadolu ağızlarında çokça rastlanan ikizleşme, *Karadağ Destanı*'nda da üç kelimede görülmektedir. *Karadağ Destanı'*nda ***beri>berli>belli***, ***hîle>hile, eyi>eyyi*** kelimelerinde görülen ikizleşme, Şanlıurfa ilgili yapılmış çeşitli ağız çalışmalarında da belirtilmiştir. Örnek: ***hîle>hile, eyi>eyyi*** gibi (Kemal Edip, 1991: 26). ***beri>berli*** biçimi Kayseri ağzında (Caferoğlu, 1995: 224). ve ***belli*** biçimi Erzurum ağzında da görülmektedir (Gemalmaz, 1995: 40). Örnekler aşağıya çıkarılmıştır:

*"Urfa'dan yola çıkalı **belli**"* (TH-297)
*"Böyle **hille** ile meydân alınmaz"* (SK-12)
*"**Eyyi** adamdan kötülük olmaz"* (SK-82)

2.1.7. Sızıcılaşma:

ḳ>ḫ* değişmesi:** Doğu ve Güneydoğu ağızlarının karakteristik bir özelliği olan (Gemalmaz, 1995) ve Eski Anadolu Türkçesi'nde yaygın biçimde görülen ***ḳ>ḫ değişmesi Şanlıurfa ağzında da çok görülen özelliklerdendir. Öyle ki sadece ***ḳ*** sesinde görülen sızıcılaşma, Şanlıurfa'da bazen normal ***k*** sesinde de gerçekleşmektedir ki bu ses olayının söz konusu ağızda ne kadar yaygın olduğunu gösterir. Örneğin: ***öksürük>öskiriḫ, peksimet>beḫsimet, sucuk>sucıḫ, sıcak>sıcaḫ*** gibi (Kemal Edip, 1991:26-95-131-133). El yazmasında ***yık->yıḫ-, beksimet>beḫsimet, ok>oḫ*** kelimelerinde sızıcılaşma vardır. Örnekler aşağıdaki gibidir:

*"Cebhaneleri Cem̧ îyâ **yıḫdım** yirine"* (TH-330)

"İki dane günde ol ***beşimetin***
"On tane yisem karnımız doymaz" (SK-110)
"Kiprigi ***oğudur*** *yayı bulunmaz"* (SK-186)

21.8. Damak n'sinin Ayrışması

Karadağ Destanı'ndaki Şanlıurfa ağız özelliklerinden biri de nazal *n* sesinin ayrışma sonucu *ng* şeklinde telaffuz edilmesidir. Bu ses olayı, Batı Türkçesindeki nazal sesin uğradığı değişikliklerin en nadir olanıdır. Sadece ***süñü>süngü*** biçiminde standart Türkçede de yaşamakta olan bir örneği vardır. Bunun dışında ise İstanbul Türkçesinde normal *n* sesine dönüşmekle birlikte birçok Anadolu ağzında nazal bir ses olarak kullanılmaya devam etmektedir (Ergin, 1999: 92-93). *Karadağ Destanı*'nda görülen biçim ise Şanlıurfa ağzında ***yéngi*** şekli ile yaşamaktadır (Kemal Edip, 1999: 143). Örnekler aşağıya çıkarılmıştır:

*"****Yingi*** *Köyü'nde harbe sarıldı"* (TH-347)
*"****Yingiden*** *başı saldık belaya"* (SK-311)

1.2. Biçime Dayalı Özellikler

1.2.2. Zamir Kökenli 1. Tekil Şahıs Eki

Zamir kökenli şahıs ekleri *Eski Anadolu Türkçesi* ile birlikte kalıplaşmaya başlamış ve bu değişim en son Osmanlı Türkçesinin sonlarında Türkiye Türkçesinde bugün kullanılan bugünkü biçimi almıştır (Ergin, 1999: 282-283-284). *Karadağ Destanı*'nda kullanılan bazı biçimler ise eserin yazıldığı dönemde yazı dilinde kullanılmayan, daha *Azeri Türkçesi* özelliği diyebileceğimiz biçimlerdir. Nitekim Şanlıurfa ağzının bu yönü Kemal Edip tarafından da belirtilmiştir (Kemal Edip, 1991: 11). *Karadağ Destanı*'nda ***–Am*** birinci tekil şahıs ekinin geniş zaman ve öğrenilen geçmiş zaman kiplerinde kullanıldığı görülmektedir. Zamir kökenli eklerin Şanlıurfa ağzındaki biçimleri standart Türkçeden farklıdır (Kemal Edip, 1991: 44-48). Buna göre eserde tespit edilen örnekler aşağıya çıkarılmıştır:

"Korkaram *kâfir bir yana gider"* (TH-264)
"Altı millete ***bağlaram*** *yası"* (TH-404)
"İsterem *hâlim edem ifâde"* (SK-182)
"Ben de ***isterem*** *bir hisse bana"* (SK-209)
"Sayende ***kesmişem*** *su erzâk yolın"* (TH-292)
"Karadağlım der ki ***olmışam*** *hasar*
Erzakım yokdur ***olmışam*** *nâçâr"* (TH-405)
"Karadağlım der ki ***olmışam*** *mecnûn"* (TH-425)
"Kalmışam *ben de gam köşesinde"* (TH-443)
"Kesmişem *yolların suyu bulunmaz"* (SK-46)
"Aşkın bahrinde ***almışam*** *bacı"* (SK_65)

2.2.2. Geniş Zamanın Olumsuzu

Karadağ Destanı'nda görülen Şanlıurfa ağzına ait bir diğer biçim özelliği ise geniş zamanın olumsuz biçimidir ve bir örnekte geçmektedir. Söz konusu özellik de Azeri Türkçesi biçimlerindendir. Bu örnek aşağıya çıkarılmıştır:

*"Ülke benimdir **koymanam** dedi"* (SK-394)

2.2.3. Vasıta Hâl Eki

Hâl ekleri arasında fonksiyon değişimleri Türkçenin ağızlarında var olan özelliklerdendir. -dAn çıkma hâl eki, bazen vasıta hâl eki anlamında kullanılır. Şanlıurfa ağzında evden>evnen değişimiyle bu kullanım görülmektedir. (Kemal Edip, 1991: 29) El yazmasında da iki kelimede bu özellik vardır. Örnek: ***sırasıdan>sırasınan*** "sırası ile", ***aklıdan>aklınan*** "aklı ile" gibi. Örnekler aşağıya çıkarılmıştır.

"Enkara(?) ***sırasınan*** *onbaşı oldum"* (TH-158)
"Aklınan *taşlı dağa güvendim"* (SK-36)

3. Sonuç

Bu çalışma bazı el yazması eserlerde iyi dikkat edildiğinde ağız özelliklerinin tespit edilebileceğini göstermektedir. Özellikle *Karadağ Destanı* el yazmasının harekeli bir metin olması ve kendi içinde tutarlı bir biçimde yazılmış olması, bizleri kesin sonuçlara ulaştırmaktadır. Eserde Şanlıurfa ağzının çeşitli araştırmalarda tespit edilmiş karakteristik özelliklerinin bazıları açıkça görülmektedir. Buna göre:

Yazı dilinde çok az kelimede kullanılan göçüşme, el yazması eserde açıkça ve Şanlıurfa ağzına özgü biçimleriyle görülmektedir. Nitekim özel isimlerde bile göçüşmenin gerçekleşmesi bu ses olayının etki alanının yaygınlığını göstermektedir.

Yine ünlü ve ünsüz türemesi yazı dilinde çok görülmeyen özellikleriyle el yazmasında tespit edilmiştir.

Azeri Türkçesine ait bazı özellikler eserde tespit edilmiştir. Bu da Şanlıurfa ağzında Azeri Türkçesinin etkisini gösterecek niteliktedir. Buna göre sızıcılaşma, ünsüz düşmesi ve diğer biçimsel özellikler söylediklerimizi güçlendirici örneklerdir.

Ayrıca daralma başlığı altında verdiğimiz değişimler de Şanlıurfa ağzı hakkında bilgi verici niteliktedir. Nitekim *Karadağ Destanı*'ndan elli ve yüz yıl sonra yapılan iki araştırmada bütün özellikler açıkça belirtilmiş ve tespit edilmiştir. Bu sebeple el yazmasında farklı yazım özellikleri yanlışlıkla değil, bilerek yazılmış ve Şanlıurfa ağzının özellikleridir. Bu bilincin altında da şairin Urfalılara yönelik bir destan yazdığı düşünülebilir.

Son olarak Şanlıurfa ağzı ile ilgili derlemeye ve el yazmalarına yönelik yapılacak araştırmalarda *Karadağ Destanı* önemli bir rehber olacaktır.

KAYNAKÇA

And, Metin, *Karagöz ve Orta Oyununda Kişiler ve Kişileştirme,* Türk Dili S. 184, TDK Yay., Ankara 1967.

Caferoğlu, Ahmet, Orta Anadolu Ağızlarından Derlemeler, TDK Yay., Ankara 1995.

Derleme Sözlüğü I, TDK Yay., Ankara 1963.

Derleme Sözlüğü X, TDK Yay., Ankara 1978.

Derleme Sözlüğü XII, TDK Yay., Ankara 1982.

Ergin, Muharrem, *Türk Dil Bilgisi,* Bayrak Yay., İstanbul 1999.

Gemalmaz, Efrasiyap, *Erzurum İli Ağızları,* TDK Yay., Ankara 1995.

Gökyay, Orhan Şaik, *Seçme Makaleler I,* İletişim Yay., İstanbul 1997.

Karakaş, Mahmut, *Urfalı Baba Cem'î Karadağ Destanı,* Şanlıurfa Belediyesi Kültür ve Turizm Yay., Şanlıurfa 2006.

Kemal Edip, *Urfa Ağzı,* TDK Yay., Ankara 1991.

Korkmaz, Zeynep, *Nevşehir ve Yöresi Ağızları*, TDK Yay., Ankara 1994.

Özçelik, Sadettin, *Urfa Merkez Ağzı,* TDK Yay., Ankara 1997.

YER ADLARI AÇISINDAN DERLEME SÖZLÜĞÜ

Mustafa ŞENEL*

12 Temmuz 1932'de Atatürk'ün talimatıyla **Türk Dili Tetkik Cemiyeti** adıyla kurulan **Türk Dil Kurumu**, başlangıçtan beri çalışmalarını iki ana konu üzerinde yürütmüştür:

1. Türk dili üzerinde araştırmalar yapmak, yaptırmak;

2. Türk dilinin güncel sorunlarıyla ilgilenerek çözüm yolları bulmak.

Atatürk'ün kendisi de Türk dili üzerindeki yerli ve yabancı araştırmaları bizzat incelemiş ve dönemindeki bilginleri Türk dili üzerinde araştırmalar yapmaya yönlendirmiştir. Bu çalışmalardan Göktürk (Runik) yazılı metinlerin ilk iki cildi onun sağlığında yayımlanmış; 1940'larda yayın hayatına çıkabilen *Divanü Lügati't-Türk, Kutadgu Bilig* gibi eserler üzerinde de yine onun sağlığında çalışılmaya başlanmıştır. Daha sonra birçok cilt hâlinde ortaya çıkacak olan *Tarama* ve *Derleme Sözlüğü*'yle ilgili çalışmalar da Atatürk'ün sağlığında başlamıştır. *Tarama Sözlüğü*, 13. yüzyılda başlayan Batı Türkçesinin eski eserlerinin taranmasıyla; *Derleme Sözlüğü*, Türkiye Türkçesi ağızlarında kullanılan kelimelerin derlenmesiyle oluşturulmuş büyük sözlüklerdir. [1]

Halk ağzından söz derleme işi, Türk Dil Kurumunun ilk günden beri üzerinde çalıştığı bir konudur**.** 12 Temmuz 1932'de Atatürk'ün kurduğu bu derneğin 26 Eylül 1932'de toplanan ilk kurultayından sonra ele alınan ilk işler arasında halk ağızlarından derleme yapmakta vardır. Ancak en uzak köylere kadar bütün yurttan söz derlemeye Türk Dil Kurumunun gücü yetmeyeceğinden bu işe resmî organların yardım etmesi hükümetçe uygun görülmüş ve İcra Vekilleri Heyetinin 21.11.1932 tarihindeki toplantısında 13507 numaralı kararname ile Türkiye Cumhuriyeti dâhilinde söz derleme işlerini yoluna koymak üzere bir "Söz Derleme Talimatnamesi" çıkarılmıştır. Derlemeciler 1933–1934 yılları arasında TDK'ye aşağı yukarı 153.000 fiş gönderirler. Yirmi beş binden fazla kelimeyi içine alan altı ciltlik *Söz Derleme Dergisi* (1939–1959) bu malzemeye dayanır. Bu altı ciltten beşincisi *Yazın Dilinden Halk Ağzına İndeks* (1959) adını taşır; 1952 yılında yayımlanmış olan altıncısı da "folklor sözleri"ni içine alır.[2]

---

* Yrd. Doç. Dr., Kafkas Üniversitesi Fen-Edb. Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, KARS
e-posta: msenel@kafkas.edu.tr

1 www.tdk.gov.tr

2 **Derleme Sözlüğü,** TDK Yay. ,C.I(2.baskı), Ankara1993, s.VIII

Aynı şekilde gene TDK tarafından 1962–1979 yılları arasında yayımlanan 11 ciltlik *Derleme Sözlüğü* (DS), dört yüz elli binden fazla fiş tutan sözlük malzemesine dayanır. Malzeme, 917 derlemecinin görev aldığı, 1952 yılı başlarından 1959 yılı sonlarına kadar süren iki derleme kampanyasıyla elde edilmiştir. 1982 yılında önceki ciltlerin yayımlanmasından sonra TDK'ye ulaşan fişlerin değerlendirilmesiyle hazırlanan 12. cilt yayımlanır. Bu ciltte, önceki ciltlerde bulunmayan, ya da anlamı veya kullanıldığı bölge önceki ciltlerdekinden farklı olan kelimeler bulunur. Anadolu ağızlarının söz dağarcığının bir aynası olarak değeri tartışılmaz olan DS, sadece Anadolu ağızlarının değil aynı zamanda Türkiye Türkçesinin de önemli ve en çaplı sözlük çalışmalarından biri durumundadır. İşte *Söz Derleme Dergisi* bu 153.000 fişten yararlanılarak 1935 yılında başlatılan çalışmalarla meydana getirilmiş ve 1939–1951 yılları arasında 4 cilt olarak basılmıştır. Bu 4 cilt 1.709 sayfa tutmaktadır. Eserde bulunan 25.000- 30.000 kadar halk ağzı kelimesi alfabe sırası ile madde başı olarak yazılmış, her kelimenin anlamı veya anlamları verildikten sonra hangi ilin hangi kasaba veya köyünden derlendiği o madde içinde gösterilmiştir. [3]

Birinci derlemeden meydana gelen *Söz Derleme Dergisi*, dilimizin zengin bir hazinesidir. Bununla birlikte anlaşılmıştır ki tamamlanması ve düzeltilmesi gereken bir eserdir. İkinci derleme için resmî örgütleri görevlendirme yolu tutulmamıştır. Türk Dil Kurumu maksadını yurt içindeki dil meraklılarına duyurmuş ve böyle bir yurt hizmetinde bulunmak isteyenleri yardıma çağırmıştır. Derleyici olmak isteyenler adreslerini bildirdikçe, kendilerine bu iş için bastırılan Derleme ve Düzeltme Fişleri ile Derleme ve Düzeltme Kılavuzu gönderilmiştir. İkinci derleme çalışmaları sekiz yıl sürmüş, 1952 başından 1959 sonuna kadar üç kere tekrarlanan programlarla yürütülmüştür. Bu sefer gelen fişlerin sayısı 450.000'i bulmuştur. Yani birinci derlemede gelenlerin hemen hemen 3 katıdır. Yeni fişler, *Söz Derleme Dergisi*'nin birçok yerlerini düzeltmenin haricinde hayli yeni kelime getirmiş, *Söz Derleme Dergisi*'ndeki kelimelerin anlamlarına yeni anlamlar eklemiş ve bir söz için önce gösterilen derleme yerlerine başka derleme yerleri katmıştır.[4]

Derleme Sözlüğü'ne bu açıdan bakıldığı zaman, halk ağzından birebir derlendiği için yazı dilinde olmayan kelimeleri dile kazandırmıştır. Pek çok kelime ve kavram alanı böylece tespit edilmiştir. Halkın günlük konuşmasında yer alan farklı kavramlarla ilgili tespit edilen pek çok kelime kullanım alanı bakımından kendini ifade eden cümlelerle beraber sözlükte yerini almıştır.

Özellikle **yer adları** (toponomi) açısından bakıldığında *Derleme Sözlüğü*, yer adlarının pek çoğunun anlamını bünyesinde taşımaktadır. Sadece yer adları değil, su adları, dağ adları, mevki adları… bakımından da eşsiz bir kaynak durumunda-

---

[3] Derleme Sözlüğü, **age.,** s.IX

[4] Derleme Sözlüğü, **age.**, s.X

dır. Türkiye Türkçesi ağızlarından derlenen kelimeler, bugün anlamı bilinmeyen veya çıkarılamayan pek çok yer adının çözülmesinde temel kaynak olarak kullanılabilmektedir.

Yer adları bilimi ya da yer adı bilim (toponymie, toponymy, Toponymie); Yunanca topos "1-yer 2-mesken, bölge, vilayet, ülke 3-saha, mekân, coğrafi nesne"onim "ad"(herhangi bir coğrafi nesnenin adını inceleyen bilim dalı)[5] kelimelerinden oluşmaktadır. Toponimiterimini; "Toponomastik, Mikrotoponomastik"[6], "Toponymie"[7], "Toponomika"[8] , "Toponomi"[9] diye adlandıranlar da vardır.

Toplulukların hayat boyunca sahip oldukları maddi ve manevi servetler arasında, kültürel değerlerin bütün özelliklerini de bünyesinde barındıran en önemli değerlerden biridir, yer adları. Kimi araştırmacılar bu yönüyle yer adları için "toprağın dili"[10] terimini kullanırlar. Tabii ki bu toprağın dili Türkçedir. Türkçenin bütün güzelliklerini ve inceliklerini yer adlarında bulmak mümkündür.

Yer adları sıradan sözler değildir. Hepsinde gizli bir anlam vardır. Bu anlam çözüldükçe bölgenin tarihî, siyasi, ekonomik vb. birçok gerçeği aydınlanmış olur. Basit anlamda arazinin toprak ve bitki örtüsü, hayvan çeşitleri, tabii kaynakları ile ilgili bilgiler elde edilebilir. Bunun yanı sıra yer adlarında bölgeye yerleşmiş oymak, aşiret ve cemaatler ile ilgili; meydana gelmiş tarihî olaylara, bölgede yaşamış ünlü kişilere ve halk kahramanlarına ait bilgileri bulmak da mümkündür. Aynı zamanda dilin tarihî gelişimi de yer adları üzerinden takip edilebilir. Dilin bazı tarihî şekilleri, kullanımları yer adlarında bozulmuş olsa bile hâlâ yaşamaktadır.

Yer adları, Türklerin araziye yakıştırarak ad koyma hususundaki zenginlik ve zevkinin de bir göstergesidir. Yer adları, bir coğrafyanın, nasıl vatan hâline dönüştürüldüğünün kanıtıdır. Yer adları konusu tüm ilim dallarını alakadar eden geniş ve önemli bir konudur. Bilim dallarının karşılıklı ilişkisi yer adı bilimini; dil bilim, coğrafya, tarih, arkeoloji, halk bilimi, antropoloji, sosyoloji, etnografya vb. bilim dallarına yakınlaştırır. En fazla ihtiyaç duyduğu bu dallar yer adı biliminin eli, ayağı, gözü ve kulağı gibidir. Yani, yer adları bilimi dil bilimden başka ilişkide bulunduğu tüm diğer bilim dallarının yöntemlerinden de yararlanır. Bu konuda B. E. BUDARAV "Birçok ilimle ortaklaşa çalışan (coğrafya, dilcilik, tarih, etnoğrafya) toponomi dilbilimsiz lal, tarih ilimsiz köksüz, coğrafya ilimsiz

---

5 Tefik AHMEDOV**, Azerbaycan Toponimikasının Esasları**, Bakı 1991,s.290

6 Hilmi KARABORAN, "*Türkiye'de Mevkii Adları Üzerine Bir Araştırma*", **Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri,** Ankara 1984, s.101

7 Hasan EREN,"*Yer Adlarımızın Dili*",**TDAY-Belleten**,1965,s.155-165

8 Yusıf YUSIFOV,Serraf KERİMOV, **Toponomikanın Esasları** ,Maarif Neşriyatı, Bakı 1987,s.5

9 Salih ORCAN,"*Toponomi "Coğrafya Yer Adları Standardizayıonu"Nun Milli Milletler Arası Önemi,***Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri,** Ankara 1984,s.55-62

10 Hasan EREN.**age.,**s.165

ise mekânsızdır"[11] demektedir. Buradan da anlaşılacağı gibi yer adları çalışan bir araştırmacı dil, coğrafya ve tarih bilimlerini göz ardı etmemelidir.

İnsanoğlu, tabiat karşısında önce kendini daha sonra da kendi gözüyle dikkatini çeken özelliklerine göre, çevresini tanımlamaya ve adlandırmaya başlamıştır. Ad ve adlandırma, her türlü varlığı birbirinden ayırmaya yaradığı için, insanlık tarihi kadar eski ve ona paralel olarak gelişen bir olgudur. Adıyla kendini bir başkasından farklı kılan insanoğlu, çevresini de kullanım amacına ve işlevine göre farklı adlandırmayı ihmal etmemiştir. İnsanlar, hem kendi adlarının hem de yer adlarının ne zaman ve nasıl meydana geldiğini, manasının ne olduğunu merak ederek, önce kendi adını, daha sonra da yaşadığı bölgedeki coğrafi adları bu manada hep sorgulamıştır.

Coğrafi adlar tarihin bütün dönemlerinde mevcuttur. Bu da bize ne kadar eski bir malzeme ile uğraştığımızı kanıtlamaktadır. Yer adları ile ilgili malzeme, en eski belgelerden, o bölgede farklı dillerle yazılmış resmî ve özel evraktan ve bölgenin haritaları ile halk arasında yapılacak derlemelerden tespit ve temin edilir.

Bildirimizde *Derleme Sözlüğü*'nden yola çıkarak tespit ettiğimiz yer adları ile ilgili kelimeleri, *Köylerimiz-1933* kitabındaki yer adları ile karşılaştırdık. Dönem dönem değiştirilen köy adlarının en eski hâli olan bu kaynak kitap, bizim çıkış noktamız olmuştur.

Derleme Sözlüğü'nde madde başı olarak geçen ve yer adı olarak değerlendirilebilecek kelime sayısı; **1.349**'dur. Yer, dağ, su ve mevki adı olabilecek kelimeler *Derleme Sözlüğü*'nün hepsi taranarak elde edilmiştir. Bu kelimeler alfabetik sıra ile verilirken karşılarına hangi ilde ve ilçede geçtiği *Derleme Sözlüğü*'ndeki gibi kısaltılarak verilirken, geçtiği cilt ve sayfa numarası da belirtilmiştir. Taranıp tespit edilen 1.349 kelime daha sonra *Köylerimiz-1933* kitabıyla karşılaştırılıp köy adı olarak geçenler belirlenmiştir.

---

[11] Nadir MEMMEDOV, **Azerbaycan'ın Yer Adları, (Oronimiya),** Bakı 1993, s. 7

abana:1.Ana su.2.Suyu bol memleket. (DS.C.I,s.8) Sv.,Ks.

abanges:Tarlanın seyrek sürülmüş yeri. (DS.C.I,s.8)To.

abrak:Kum,taş ve çamur ile karışık toprak. (DS.C.I,s.28) Erz.,Ezm.
Abrak:Kemaliye-Mğ.(K.9)

abunluk:Her çiftçinin tarlası kenarında ayırdığı gübreli,arpa ekmeğe mahsus yer. (DS.C.I,s.34)Or.

abuskal:Özellikle tarlalarda,belleme ve kazma sınırı.(DS.C.I,s.35)Rz.

acer:Hiç sürülmemiş tarla.(DS.C.I,s.44) Yz.,Gaz.
Acer:Kilis-Gaz.(K.9)

acıca:Maden suyu kaynağı.(DS.C.I,s.45) Ank.,Sn.,Kc.,Dz.,To.,Kr.

acısu:1.Maden suyu.2.İçmeye elverişli olmayan tuzlu,kireçli,kükürtlü su. (DS. C. I,s.53)Dz.,Brs.,Sv.,Yz.Mğ.,Ed.

açık:Orman içindeki ağaçsız,çıplak yer. (DS.C.I,s.58)Ama.

açıntı:Aslında mera olan bir yeri sürerek tarla haline getirme.(DS.C.I,s.61)Dz.,Yz.

açma: Orman içinde veye fundalıkta yakılarak, köklenerek açılan tarla. (DS.C.I,s.60) Dz.,Ba., Brs.,Sk., Kc.,Bo.
Açma:Pötürge-Ml.(K.10)

adağa:Tavlanmış,ekin ekilecek duruma gelmiş toprak.(DS.C.I,s.62)Gr.,Ada.

adduracak:Ormanlarda,yüksek yamaçlardantomruk kaydırılan yer. (DS.C.I,s.65)Ks.

aggın: Az meyilli ve arızasız olan toprak. (DS.C.I,s.76)Nğ.

ağba:Sazlık,bataklık.(DS.C.I,s.85)Ada.

ağdırık:Tepenin arkası,tepenin görünmeyen yeri.(DS.C.I,s.88)Bo.,Bil.

ağıt:İki tarlayı birbirinden ayıran set. (DS.C.I,s.93)İz.
Ağıt:Şırnak-Sr.(K.16)

ağız:Ormandan açılmış boz toprak(DS.C.I,s.94)Or.

ağma dağma:Eğri büğrü,engebeli tarla. (DS.C.I,s.102)Ar.

ağnık:İki tarla arasındaki sınır taşı. (DS.C.I,s.108)Dz.
Ağnik:Çapakçur-Mş.(K.17)

ağrem:Yeni açılmış tarla.(DS.C.I,s.108) Mş.

ağşar:1.Küllü su.2.Çamaşırda kullanılan bir çeşit toprak,kil.(DS.C.I,s.113) Ks.,Çr.,Çkr

ağşar:Küllü su.(DS.EK-1.C.XII,s.4409) Ks.

ağyatan:Toprağın çukur yerlerine biriken yağmur suyu.(DS.C.I,s.116)Ada.

ahah:1.Akak,su yatağı.2.Suyun akış yönü.(DS.C.I,s.123)Gm.,Ar.

ahar:Çay,dere,akarsu.2.Su arkı,ince kanal,akak. (DS.C.I,s.125) Nğ.,Dy.,Nş.,Ur.,Gaz.
Ahar:Söğüt-Bil.(K.18)

aharbakar:Eğiklik,meyil.(DS.C.I,s.125) Vn.

ahbin:Gübrelenmiş tarla,toprağı kuvvetli tarla.(DS.C.I,s.126)Tn.

ahbun:Gübreli toprak,tarla. (DS.C.I,s.126)Rz.

ahlan:Derenin hızla akan kısmı. (DS.C.I,s.132)Yz.

ahn:Herhangi bir yüzeyin kenarı,çoğu zaman tarlaları birbirinden ayıran sınır. (DS.C.I,s.132)Es.

aho:Ormanda,fundalık arasında açılan tarla. (DS.C.I,s.133) Ar.
Aho: Sürmene-Tr. (K.21)

ahpin:Sebze vs. ekilen küçük tarla. (DS.C.I,s.133)Mş.

ahuyul:Yüzü buz tutup altından su akan dere.(DS.C.I,s.135)Tn.,Kn.

aka:Akarsu.(DS.EK-1.C.XII,s.4410)Ba.

akaba:İniş,meyılli yer.2.İki dağ arasındaki geçit.(DS.C.I,s.136) Ama.,To.,Mr.,Hat.,Yz.,Ada.,Md.

akabe:Yokuşlu.inişli,dönemeçli yol. (DS.C.I,s.148)Md.

akamat:İşlenmeyen,verimsiz toprak(DS.C.I,s.138)Tr.

akar:Çağlayan,ırmak veya derede suyun hızlı aktığı yer.(DS.C.I,s.137)Dz.,Or.
Akar:Hakkari-Vn.(K.21)

akarca:Kaplıca.(DS.C.I,s.139)Brs.

akarina:Eğimli,yatık yer,toprak. (DS.C.I,s.139)Tr.

akbın:Salma su ile sulanan tarla. (DS.C.I,s.142)Ezm.

akbun:Su basan,gübreli,verimli tarla. (DS.C.I,s.143)To.

akcilim:Su geçirmeyen,gri renkli,killi toprak.(DS.C.I,s.145)Or.,Gr.

akdikmeler:Kireçli topraktaki muntazam sel yarıntıları.(DS.C.I,s.148)İç.

akım çatağı:Küçük sellerin birleşerek büyük bir sel meydana getirdikleri yer. (DS.C.I,s.151)İç.

akıncak:Bayır,tepe,yamaç.(DS.C.I,s.151) Gr.,Rz.,Gm.

akıntı:Yağmur ve kar suyu. (DS.C.I,s.152)Isp.,Rz.,Dz.

aklağı:Akan suyun yatağında oyduğu çukur.(DS.C.I,s.157)Ky.

aklam,aklan:Az meyilli,düzgün engebesiz yol veya toprak.(DS.C.I,s.155) Isp.,Brd.,Dz.,Çkl.,Kü.,Es.,İç.,Ant.,Mğ.

aklan:Cereyan,akıntı.(DS.C.I,s.137)Kr.

akma:Tepe ve yarlardaki kaya parçaları. (DS.C.I,s.159)Çkl.

akmaz:Bir yere akıntısı olmayan küçük göl.(DS.C.I,s.159)Gr.

akmelek:Ak toprak.(DS.C.I,s.159)Ant.

aknal:Akıntılı,hızlı akan su,akıntılı su kanalları.(DS.C.I,s.151)Gaz.

akraç:Derelerin büklüm,dönemeç yeri. (DS.C.I,s.160)Zn.,Ada.

akraç:Eğimli toprak alan.(DS.EK-1.C.XII,s.4412)Ml.

aksu:Kayalardan sızan tatlı ve berrak su.(DS.C.I,s.161)Ks.,Sm.,Kn.

akur:Yamaçlara yapılan düz ve yan yol. (DS.C.I,s.164)Zn

aküre:Taşlı tarla.(DS.C.I,s.164)Ur.

akyar:Toprağı kireçli yamaç. (DS.C.I,s.164)Ks.
Akyar:Sm., Ant., Krs., Blk.

ala bılanık:Yarı berrak,bulanık su.(DS.C.I,s.174)Brd.

alacatav:Çok kurumuş toprak,hölü(nemi) kaçmış toprak.(DS.C.I,s.178)Brs.

aladarbız:Yarı ıslak,yarı kuru,az tavlı toprak.(DS.C.I,s.181)Mr.,Sv.,Ky.

alag:Tepelerden rüzgar gören açık yerler. (DS.C.I,s.186)Çkr.

alagönen:Suyunu iyice almamış toprak. (DS.C.I,s.188)İç.

alahanav:Yarı kuru,yarı yaş toprak. (DS.C.I,s.188)Bt.

alak:Bataklık yer.(DS.C.I,s.189)Brd.

alakepir:Taşlık ve fundalık yer. (DS.C.I,s.190)İç.

alakuru:Yarı tavlı toprak. (DS.C.I,s.191) Isp.Brd.,Çkr.,Brs.,Kü.,Es.,Bo.,Ks,Nğ.,Kn.,İç.

alan:1.Açıklık,düzlük yer.2.Etrafı tepelerle çevrili çukur yer,koyak.3.Tarlalar arasındaki sınır. (DS.C.I,s.195)….

alanyazı:Göz alabildiğine geniş düzlük, ova.(DS.C.I,s.197)Nğ.,Ank.,Dz.,Mr.

alarga:Orman içindeki açık yerler. (DS.C.I,s.197)Brd.,Kü.

alaş:1.Sıcak su.2.Pis su.(DS.C.I,s.199) Ay.

Alaş:Başkale-Vn.(K.34)

alata:Uçurum.(DS.C.I,s.200)Mr.,İç.

alaz belez:Yarı karlı toprak. (DS.C.I,s.205)Yz.

alçak:Dere boyu,düz otlak yer,vadi. (DS.C.I,s.209)Zn.

aldırayaz:Her yanı açık,soğuk olan yer.(DS.C.I,s.210) Ks.,Sm.,Sn.,Ama.,To.,Gm.,Sv.

allo:Bahçede,sebze yetiştirmek için ayrılan ve kenarı çitle çevrili yer. (DS.C.I,s.225)Or.

aloy:Pullukla bir günde sürülen tarla. (DS.C.I,s.229)Kr.

alt:Tarlanın,çukur,su toplanan bölümü. (DS.EK-1.C.XII,s.4416)Af.

aluta:Sarp,geçilmesi güç yer. (DS.C.I,s.234)To.,Or.

ambarlı:Ova.(DS.C.I,s.238)İz.

an yeri:Sınır yeri,ek yeri.(DS.C.I,s.281) Çkr.,İç.

an:Bahçe,tarla sınırı.(DS.EK-1.C.XII,s.4417)Af.,Isp.

ana:Değirmende çarka giden suyu salmaya yarayan ark.(DS.C.I,s.243) Çkl.,Or.,Gr.,Tr.,Ezc.

anaç:Bakımlı,verimli toprak. (DS.C.I,s.246)Tr.

anafarta:Yele karşı,çok yel alan. (DS.C.I,s.248)İst.

anavalı:Suyun küçük arklara ayrıldığı yer,bent başı.(DS.C.I,s.253)Nğ.

anavul:Sebze ekmek için ayrılmış toprak parçaları,evlek.(DS.C.I,s.253)Çr.,Ama.

andak:Sel yarıntısı,kesintisi. (DS.C.I,s.256)Kü.

Andak:Mş.(K.43)

andallamak:Tarlayı bahçe,bağ ve bostanlara ayırmak.(DS.C.I,s.257)Nğ.

andallanmak:Su bir çukuru veya bir evleği doldurmak,göllenmek. (DS.C.I,s.257)Gm.

andaşı:İki tarlayı birbirinden ayıran sınır taşı.(DS.C.I,s.258)Isp.,İç.

ando:Karanlık,izbe yer.(DS.C.I,s.262)Rz.

anız:Ekini biçildikten sonra sürülmeden boş kalan tarla.(DS.C.I,s.272)Brd.,Ank.

annaç:Tepenin en sivri yeri. (DS.C.I,s.236)Mr.

anvalı:Suyun akış yönünü değiştirmek için,dere veya çayın yatağına taş ve kazıkla yapılan bent,suyun ayrım yeri. (DS.C.I,s.281)Nğ.

anyeri:İki tarla arasındaki sınır,set şeklindeki ayrıntı. (DS.C.I,s.240)Çkr.,İç.

aparkuru:Devamlı düz yol.(DS.C.I,s.284) Gm.

aplangaç:1.Suyun atlanıp geçilebilecek yeri.2.Köprü .(DS.C.I,s.289)Mğ.

aral:Sıra dağlar.(DS.C.I,s.295)Bo.

aran:1.Ova,kuytu ve sıcak yer.2.Yayla. (DS.C.I,s.298) Ama.,Krk.,Ağ.,Kr.,Ur.

arap oturağı:Derelerde su akıntılarının yaptığı çukurluklar. (DS.C.I,s.299)Isp.

arape:Su yolu.(DS.C.I,s.299)Af.

araşk:Tepelik(DS.C.I,s.300)Kr.

araz:Sel,akıntılı su.(DS.C.I,s.301)Or.,Gr.
Araz:Erbaa-To.(K.47)

ardala:Issız,arkada kalmış,sessiz yer. (DS.C.I,s.303)Or.

arduç:Pınar.(DS.C.I,s.308)Zn.

arga:Dağın kuz tarafı.(DS.C.I,s.308)Kü.
Arga:Akçadağ-Ml.(K.48)

argıdaal,argadal:Dağ beli,geçit,boğaz. (DS.C.I,s.311)İz.

arık:1.Su yolu.2.dere,çay.(DS.C.I,s.315) iler_?

arıklamak:Suyu ark açarak götürmek. (DS.C.I,s.318)Kn.

arım:Dağlarda sarp ve kayalık olan yerler.(DS.EK-1. C.XII,s.4423)Nğ.
Arım:Boyabat-Sn.(K.49)

arın altı:Güneş almayan ve az alan yer. (DS.C.I,s.320)Gr.

arıncık:Küçük göl.(DS.C.I,s.321)Vn.

arıs:Sürülmemiş,terk edilmiş,bakımsız tarla.(DS.C.I,s.322)Sv.

arız:Nadas edilmemiş tarla. (DS.C.I,s.324)Sv.
Arız:Karacabey-Brs.,Krs.(K.49)

arkaçtı:Suyun kendi kendine açtığı yol,ark.(DS.C.I,s.325)Tk.

arkaş:Rüzgar değmeyen kuytu yer. (DS.C.I,s.326)Kn.

arkırı:Düz,çamursuz yol.(DS.C.I,s.327) Isp.,Or.,Tr.

arkıt:Dağ beli,geçit.(DS.C.I,s.327)Kn.

arkinç:Yayla.(DS.C.I,s.327)Rz.

arklan:Ufak ve düzensiz su yolu. (DS.C.I,s.327)Es.,Ank.

arlık:Çimenli bayır.(DS.C.I,s.328)Bil.

aros:Sürülmemiş tarla.(DS.C.I,s.330) Ezc.,Dy.,El.

arpalık:1.Köye ve yakın verimli tarla.2.Arpa tarlası. (DS.C.I,s.331) Isp.,Brs.,Ks.,Sv.,Tk.,Kn.
Arpalık:Or.,Çr.,Yz.(K.51)

arpalırak:Az arpalı tarla.(DS.C.I,s.331) İç.

arşın:Boya olarak kullanılan kiremit renginde toprak.(DS.C.I,s.333)Gr.

arus:Sürülmemiş tarla.(DS.C.I,s.337)Sv.
Arus:Vakfıkebir-Tr.,Hınıs-Ezm.(K.52)

asak:Kuytu ve varılması zor yeri. (DS.C.I,s.339) Mğ., Mn .
Asak:Ünye-Or.,Kızılcahamam-Ank. (K.52)

asar:Kayalık,tepe.(DS.C.I,s.340) Brd.,Dz.,Bil.,Ank.,Kn.,Mğ.
Asar:Bafra-Sm.,Ml.,Mecidözü-Çr.,Niksar-To.(K.52-53)

asarlık:Tarihi yıkıntıların bulunduğu yer. (DS.C.I,s.340) Brd.
Asarlık: Menemen-İzm. (K-53)

asartmalık:Koruluk,ağaçlık. (DS.C.I,s.340)Sn.,Sm.,Or.

asıntı:Suyun geçtiği yer yarması. (DS.C.I,s.343)Af.

askaç:Dağın ağaçsız,düz,otlak yeri. (DS.C.I,s.344)İç.

askın:Akarsuların kaynak düzeyi. (DS.C.I,s.344)Dz.

asma:Kaynak yatağındaki otlu yer,sarp arazilerdeki küçük, sulu,otlu düzlükler. (DS.C.I,s.346)Ml.,Sv.
Asma:Bozdoğan-Ay.,Mucur-Krş.,Iğdır-Ağ.(K.54)

asnak:Sarp yer.(DS.C.I,s.346)Kn.

astarak:Yüksek yer.(DS.C.I,s.347)Ama.
aşak bel:Dağın yukarısı.(DS.C.I,s.349) Kn.
aşamak:Gedik,geçit yeri.(DS.C.I,s.350) Am.,Or.
aşe:Sarp kayalar,uçurum.(DS.C.I,s.352) Tn.
aşer:Küllü su.(DS.C.I,s.352)Çr.

aşılı:İki yanı dere ile çevrili düz arazi. (DS.C.I,s.354)Kn.
aşıt:1.Siper,kuytu yer.2.Uzak,gözün göremediği yer.(DS.C.I,s.357) Isp.,Tk.,Kn.
aşıt:Çığ.(DS.C.I,s.357)Bt.

aşkar:Ilık su.(DS.C.I,s.358)Kr.

aşot:Akarsular ortasındaki adacık. (DS.C.I,s.362)Rz.

aşurt:Yüksek dağlardan geçen yol. (DS.C.I,s.364)To.

aşut:1.Aşılacak yer,geçit.2.Hudut. (DS.C.I,s.364) Ar., Kr. ,Ezm.,Ank.
Aşut:Kelkit-Gm.,Refahiye-Ezc.(K.64)

aşut:Tepe arkası.(DS.EK-1.C.XII,s.4427.)Ank.
Aşut:Kelkit-Gm.,Refahiye-Ezc.(K.64)

at uçuran:Dağların sarp,çok dik yerleri. (DS.C.I,s.373)Sm.

atak:Orman veya dağların yüksek yamaçlardan eteklere doğru tomruk yuvarlanan yol,uçurum. (DS.C.I,s.365) Zn.,Ks.,Gr.

atılan:Çavlan,şelale.(DS.C.I,s.369) El.,Ml.,Sv.

atıntı:İki tarlanın sınırını belirten toprak yığını.(DS.C.I,s.369)Isp.

atlaç:Yamaç,dağın yüzü,sırtı. (DS.C.I,s.370)Ada.
atlambaç.Suya atlanacak yüksekçe yer. (DS.C.I,s.371) To.

atlangeç:Akarsuyun atlanarak geçilebilen yeri.(DS.C.I,s.371)Ant.

atlavuç:Köprü.(DS.C.I,s.370)Gr.,Gm.

atma:Yamaç ve yarlardaki kaya parçaları. (DS.C.I,s.372) Or.
Atma:Kemah-Ezc.,Kemaliye-Ml.(K.65)

avaltı:Ev arkasındaki bahçe ve tarla. (DS.C.I,s.375)Zn.
avan:Sürülmesi güç olan tarla. (DS.C.I,s.375)Mğ.
Avan:Şirvan-Sr.(K.65)
avganmak:Su çukurda toplanmak,göllenmek.(DS.C.I,s.380)Brd.

avgun:Pınar.(DS.C.I,s.380)Isp.

avgun:Sulak,bol sulu yer.(DS.C.I,s.381) Krş.

avğın:Suyun akmasını sağlayan tabii meyil.(DS.C.I,s.381)İç.

avkan:Suyun toplandığı yer,havuz. (DS.C.I,s.386)Rz.

avkın:Suyun,derelerin kenarlarında oyduğu çukur yer.(DS.C.I,s.380) Isp.,Brd.,Kü.
avlak:Av yeri,avı çok olan yer. (DS.C.I,s.389)İz.,Mn.,Ba.,Ama.,To.,Or., El.,Mr.,Hat.,Nğ.,Kn.

avlavu:Hudut,sınır,çerçeve. (DS.C.I,s.389)Ank.,Kn.

avlu,**avıl**:Köyün yakınındaki çok verimli tarla. (DS.C.I,s.390)Dz.
Avıl:Şirvan-Sr.(K.66)
avuk:Dağlarda dik,sarp,yalçın sırt. (DS.C.I,s.395)Ant.

avuş:Dağın geçit yeri.(DS.C.I,s.396)Kn.

avzon:Su yalağı.(DS.C.I,s.397)Rz.

ayazma:Kaynak,kutsal kaynak,maden suyu.(DS.C.I,s.410) Brs.,Gm.,Tr.,Mğ.,Ed.,Krk.,Tk.

ayazmana:Dağlarda su kaynağı.(DS.EK-1.C.XII,s.4433)Af.

aydok:Tarlanın aşağı yönü,aşağı yönündeki parçası.(DS.C.I,s.412)Rz.

ayer:Tarlayı seyrek seyrek sürme. (DS.C.I,s.413)Gaz.

ayhıntı:Toprağı akan yer.(DS.C.I,s.415) Or.

ayılgan:Akarsu yolu üzerinde sığ,temiz,dar yer.(DS.C.I,s.418)Kn.

aykır:Eğim,meyil,iniş.(DS.C.I,s.422) Dz.,Rz.

aykırı yol:1.Zirveye dolaşarak,yandan çıkan yol.2.Kestirme yol.(DS.C.I,s.423) Dz.,Brd.,Ant.,Brs.

aykırı:Yamaç,yan.(DS.C.I,s.422) Isp.,Brd.,Bil.,Mğ.

aykırlamak:Kestirmeden gitmek,düz yoldan ayrılmak.(DS.C.I,s.423)Isp.,Brd., Dz.,Ay.,İst.,Zn.,Gaz.,Mr.,Ed.,Krk.,Tk.

aylan:Açıklık,meydan.(DS.C.I,s.424) Sv.,Kn.

aynaz:Sulu yer,bataklık.(DS.C.I,s.428) Ada.,İç.

ayvan:Ev bahçesi,avlu,taşlık. (DS.C.I,s.433)Kc.,Sk.,Dy.

azgaç:Eğimli yüzey.(DS.C.I,s.437)Kn.

azına:Dere kıyısındaki sulak tarla. (DS.C.I,s.439)Rz.

azma:Irmak kıyılarındaki çimenlik. (DS.C.I,s.441)Ay.,Rz.,Sv.

azmak:Akarsu kenarlarında yağmurdan sonra tarlalarda görülen küçük su birikintisi, gölcük, çukurcuk. (DS.C.I,s.441)Af.,Isp.,Brd.,vs.

azmanlık:1.Çalı ve dikeni bol tarla.2.Bataklık(DS.C.I,s.442)Zn.,Çkr.

azzık:Soğan,pırasa ekilen ve içine birkaç mısır tohumu atarak ekimden önce mısır yetiştirmeye ayrılan tarla.(DS.C.I,s.439) Gr.

babırlık:Sazlık.(DS.C.II,s.453)Brs.

badarız:Çalı çırpılı,odunlu yer, fundalık. (DS.C.II,s.463)Af.

bağarası:Bağların toplu bulunduğu yer. (DS.C.II,s.474)

bağır:Bayır,yamaç.(DS.C.II,s.478) Dz.,Mn.,Es.,Ks.,Mr.,Yz.,Ank.

bağla:Ufak göl.(DS.C.II,s.481)Mğ.

bağlak:Ormanlık ve kayalık yerlerdeki geçit.(DS.C.II,s.481)To.

bağlamak:Akan suyun önüne set yapmak. (DS.C.II,s.483) Ama.

bağlantı:Akarsuların seviyesini yükseltmek,suları toplamak, başka yöne çevirmek için yapılan bent. (DS.C.II,s.482)Brs.,Ama.,Or.,Mr.

bağra:Toprağın alt tabakalarında bulunan,kazma,saban geçmeyen,bitki yetişmeyen sert ve mor renkli toprak. (DS.C.II,s.484)Ant.

bahargan:Güneyde yaz kış,yeşil olan yer. mera.(DS.C.II,s.487)Ezc.

bakacak:Bir tepede çevresinin en iyi görülebildiği yüksek yer,gözetleme yeri.(DS.C.II,s.489)Düzce-Bo., Çkl.,Es.,Kc.,İst.,Ks.

balak:Sulu çamur,batak.(DS.C.II,s.498) Dz.

Balak:Eruh-Sr.(K.82)

balgan:Sert topraklı,taşlı yer.(DS.EK-1.C.XII,s.4442)Ks.

balğan:Sazlık,bataklık.(DS.C.II,s.507)Br d.,Dz.,Ay.,Kc.,Çkr.,Sm.,Or.,Gr.,Ezc.,Ant.

balğan:Sert topraklı yer.(DS.C.II,s.504) Ks.

balhan:Pis suların biriktiği yer. (DS.C.II,s.507)El.,Isp.,Brd.,Dz.,Ay.,Mn. ,Zn.,Tr.,Mğ

balkan:Ormanlık,sık ağaçlık yer.(DS. EK-1.C.XII, s.4442) Af.

balkan:Sık ormanlık,çalılık,fundalık yer. (DS.C.II,s.503) Ama.

ban:Otlak,mera.(DS.C.II,s.515)Mğ.

bana:Kaplıca.(DS.C.II,s.515)Kn.
Bana:Eruh-Sr.(K.86)

bandak:Dağlardan inen suların dağ eteğinde meydana getirdiği bataklık. (DS.C.II,s.517)Isp.,Af.

barıh:Yeşillik,çayırlık yer. (DS.C.II,s.5323)Sv.

barık:Sivri tepeler arasındaki uçurum,yüksek kayalardaki çatlaklıklar. (DS.C.II,s.532)Sv.

barma:Çukurlarda biriken su.(DS.C.II,s.534)Gm.

basalga:Sık ağaçlı yer.(DS.C.II,s.537) Ada.

basmalık:Gübre biriktirilen yer. (DS.C.II,s.545)Gm.,Ezm.

basturuk:Çay kenarlarındaki tarlaları su baskınından korumak için yapılan ağaç,taş set.(DS.C.II,s.549)Bo.

baş aşağı:İniş aşağı.(DS.C.II,s.553)Brd.

başaharı:Yokuş.(DS.C.II,s.550)Ar.

başyukarı:Yokuş yukarı.(DS.C.II,s.567) Zn.

batağan:Bataklık.(DS.C.II,s.568)Gm.

batan:Dağ geçidi.(DS.C.II,s.569)Ky.,Nş.

batıç:Kimsenin görmediği bilmediği gizli yer.(DS.C.II,s.570)Isp.

batık:Dağlarla etrafı bodur ağaçlarla çevrilmiş çukurlar.(DS.C.II,s.570)İz.

batınca:Suyun kaybolduğu yer. (DS.C.II,s.571)Ky.

batkak:Çamur ve su birikintisi. (DS.C.II,s.571)İst.

batmak:Çamur.(DS.C.II,s.572)To.

bayar:Ekilmemiş toprak.(DS.C.II,s.578) Md.

bayhır:İniş aşağı.(DS.C.II,s.579)Mr.

bayır:1.Kıraç tarla,kır.2.Asma yetiştirmeye uygun toprak.3.Otlak. (DS.C.II,s.580)Sm,Gm.,Ant.,Mğ. Kn.,Ank.

bayırsak:Az bayır yer.(DS.C.II,s.580)Mr.

baz:İşlenmemiş tarla.(DS.C.II,s.585) Ama.
Baz:Başkale-Vn.(K.94)

bebi:Derelerden karıklara su getirmek için çekilen bent. (DS.C.II,s.590)Tn.
Bebi:Sivrihisar-Es.(K.95)

becen:Sebze bahçesinde tohum ekmek için açılan küçük çukur.(DS.C.II,s.592) Kn.

becene:Sarp,kayalık,taşlık yer. (DS.C.II,s.592)Ba.,Bo.,Sm.,Zn.,Kn.

bedeliç:Taşlı,killi ve kireçli toprak tabakası. (DS.C.II,s.594)Ank.

bek:1.Yaban taflanları ve orman gülleri ile kaplı toprak.2.Tarla sınırı. (DS.C.II,s.601)Ba.

bekenti:Set.(DS.C.II,s.601)İz.

beket:Hudut.(DS.C.II,s.601)Bulgaristan.

beketmek:Akarsuyu kesmek. (DS.C.II,s.602)Af.,Brd.,Kü.,Zn.,Kn.

beki:Bahçe ve tarlalar arasındaki,ağaçlı ince yol.(DS.C.II,s.602)Mğ.

bel altı:Uçurumların,yarların ve bazı dağların altında görülen oyuk,barınak yer.(DS.C.II,s.606)Gaz.

bel:Dağ silsilesi,sıradağ.(DS.C.II,s.605) Mn.,Kn.

bel:İki tepe arasındaki geçit veren alçak yer.(DS.EK-1.C.XII,s.4452)Ky.

bel:Sularım ayrım yeri.(DS.C.II,s.605) Krk.
belan:1.İki tepe arasındaki alçak kısım.2.Tarla,sert topraklı yer. (DS.C.II,s.606)İç.
belek:Üzerinde yol geçen tepe. (DS.C.II,s.609)Ky.,Kn.
Belek:Sr.,Havza-Sm.,Dy.(K.98)
beleng̃:Yüksek,dağlık yerlerde görülen düzlük,ağaçsız açık yer.(DS.C.II,s.612)Isp.,Dz.,Brs.,Zn.,Yz.,Kn.,Mr.,İç.
belenk:İhtiyar dağların yamaçlarında suların aşındırmasıyla meydana gelen çıkıntı. (DS.C.II,s.612)Ada.
belenk:Tepe,yüksek yer,üzeri yassı tepe,ufak tepe. (DS.C.II,s.611)Isp.,Brd., Dz.,Ay.,İz.,Kc.,Bo.,Ama.,Ml.
bellek:Aşağı,alçak yer,batkın. (DS.C.II,s.621)Ada.
belon:Sırt,bayır,yamaç,dağ eteği. (DS.C.II,s.611)Dz.,Ay.,Mn.,Ba.,Kc.
belyol:Dağın geçit verdiği yerden geçen yol. (DS.C.II,s.624)Ank.
ben:Dağ veya tepenin görünmeyen kısmı, ardı. (DS.C.II,s.625)Kn.
benge:İki tarla arasındaki set,hudut. (DS.C.II,s.628)Vn.
berçin:1.Bahçe,etrafı çevrilmiş tarla.2.Taş yığını. (DS.C.II,s.631)Mr.,Çr.
bere:1.Tarlalar arasından akan ince su.2.Suyun aktığı yer,su yatağı. (DS.C.II,s.632)Sn.
beroj:Kışın güneş alan kuytu yer,güneşe bakan yer.(DS.C.II,s.636)Bt.
bervar:Dağ eteğindeki düz yol. (DS.C.II,s.638)Bt.
besrek:Büyük su birikintisi. (DS.C.II,s.640)Mğ.
bet:Ana arktan tarlaya su kesilen yer,bent.(DS.C.II,s.645)Kn.
beyar:İki,üç sene ekilmemiş tarla. (DS.C.II,s.647)Vn.,Bt.
beye:Suyun biriktirildiği toprak havuz. (DS.C.II,s.647)Kc.
bezul:Kayalar arasında veya orman içinde,mağaraya benzer,içinden çıkılması güç yer.(DS.C.II,s.653)Tr.
bıçık:1.Çalılı,otlu,dikenli yer.2.Dağ yamacı.(DS.C.II,s.656)Ank.
bıçık:Dar ve küçük vadi.(DS.EK-1.C.XII,s.4456)Ant.
bıçılğın:Sulu,sıvaşık çamur. (DS.C.II,s.657)İç.
bıçırganlık:Çamurlu yer.(DS.C.II,s.657) Ed.
bığ:Tarlada açılan su yolu,ark. (DS.C.II,s.662)Ezc.
bıkır:Kyaların zamanla parçalanmasından meydana gelen yar. (DS.C.II,s.664)Mr.
bırakıntı:Deniz ve kara sularının kıyılarda bıraktığı birikinti. (DS.C.II,s.668)Zn.,Ks.,Ama.
bicik:Dağda iki kaya arasındaki boşluk .(DS.C.II,s.682)Ml.
biçelge:1.Biçilecek yer.2.Çayır. (DS.C.II,s.683)Kr.
biçenek:Otlak.(DS.C.II,s.683) Gm.,Ar.,Vn.,Kr.
biçik:İki derenin birleştiği yer. (DS.C.II,s.683) Isp.,Çkl.,Kn.
biçik:Sel yatağı,dere yatağı. (DS.C.II,s.655-656) Af.,Uş., Isp.,Brd.
bilan:1.Engebeli yer.2.Yüksek düzlükteki büyük ve geniş çukur.(DS.C.II,s.612) Mn.,Ank.,Kn.,Ba.
bitin:Sürülmemiş tarla,kıraç yer. (DS.C.II,s.711)Ed.
biyeme:Toplama su.(DS.C.II,s.713) Çkl.,Kü.
biyoban:Geniş,düzlük,çöl. (DS.C.II,s.712)Kr.

boğsak:1.Dere kıyısı,sığ,nemli yer.2.Derelerin,dağların kesiştikleri yer,boğaz.(DS.C.II,s.730)Kn.,İç.

boğsak:Gübrelerin toplandığı yer. (DS.C.II,s.730)Nğ.

bolt:Çim,topraklı çim kökü. (DS.C.II,s.735)Ar.

bor:Yağmurdan sonra toprağın üstünde meydana gelen tuzlu beyaz tabaka. (DS.C.II,s.)Af.
Bor:Mazgirt-El.,Genç-Mş.(K.113)

bosak:Dar geçit.(DS.C.II,s.742)İç.

boyra:Kıraç toprak.(DS.C.II,s.747)Isp.

boyun:1.Dağın sırtı.2.Dağın geçit veren yeri.(DS.C.II,s.747)Isp.,Dz.,Ama.,To.,Sm.,Ağ.,Ky.,İç.

boz yazı:Az ürün veren tarla. (DS.C.II,s.753)Kn.
Bozyazı Kıbtiyani: Anamur- İç. (K-118)

boz yer:Bozkır.(DS.C.II,s.753)Bil.,Nğ.
Boz yer:Mğ.,Bo.(K.118)

bozantı:1.Otlak,sulak yer.2.Dağ. (DS.C.II,s.749) Kn., Ank.
Bozantı:Seyhan-Ada.(K.116)

bozay:Nadas edilmemiş tarla. (DS.C.II,s.750)Ada.

bozlak:Kıraç toprak.(DS.EK-1.C.XII,s.4463)Ml.

bozlak:Kısır tarla,çayır çimen. (DS.C.II,s.751)Zn.

bozlan:Kireçli toprak.(DS.C.II,s.752) İç.,Ant.,Mğ.

bozluk:1.Sürülmemiş,boz tarla.2.Killi toprak.(DS.C.II,s.751) Bo.,Zn.,Ks.,Ama.,Sm.,Ezc.,Ant.

bozma:Pamuğu toplanmış tarla. (DS.C.II,s.752)Ada.

bozmak:Tarlayı ilk defa sürmek. (DS.C.II,s.752)Ba.

böcek:İki yol kesiştiğinde arada kalan yer. (DS.C.II,s.755)Isp.
Böcek: Zara- Sv., Çine-Ayd. (K-118)

bödenk:Dere ve çayırların derin yeri. (DS.C.II,s.757)Mğ.

bödet:Dere,çay.(DS.C.II,s.757)Mğ.,Ed.

bögeç:Derin ve durgun su.(DS.C.II,s.757)Ant.

böğemek:Suyun önüne bent yapıp toplanmasını sağlamak,göl haline getirmek . (DS.C.II,s.761) Isp.,Brd.,Dz.,İz.,
böğür:Dağ yamacı.(DS.C.II,s.766) Isp.,Brd.

bölmeç:Tek dağ.(DS.C.II,s.768)İz.

bölük:1.Tarlalar arasında,ortasında kalmış orman parçası.2.Toprak,tarla parçası.(DS.C.II,s.768)Dz.,İç.

bösek:Yağmur sularının toplandığı çukur. (DS.C.II,s.773)Mr.

buç:Sınır.(DS.EK-1.C.XII,s.4465)Kn.

budama:Koru.(DS.C.II,s.778)Brs.

buduk:Hayvanların su içtiği yer. (DS.C.II,s.778)Ama.

buğay:Kuyu derinliğindeki buzul yarığı. (DS.C.II,s.779)Kn.

buğet:Sel.(DS.C.II,s.780)Sv.
Buget: Elbistan- Mrş. (K-120)

buk:Kavun,karpuz ekilen yer. (DS.C.II,s.783)İç.

bulak:Kaynak.(DS.C.II,s.785) Af.,İz.,Mn.,Ks.,Ama.,To.,Ank.

bulamaç:Sulu çamur.(DS.C.II,s.784) Ank.
Bulamaçlı: Kilis- Gzp. (K-121)

bulancak:Bulanık akan su.(DS.C.II,s.786)Kü.
Bulancak: Gr. (K-121)

bulatalık:Bataklık.(DS.C.II,s.787)Ed.

bulgurlama:Evlerin tavanına konulan sulu çamur. (DS.C.II,s.788)Ank.

bunar:Çeşme,pınar.(DS.C.II,s.791-792) Isp.,Dz.,Ba.,Ank.,İç.Yugoslavya

bunat:Kaynak.(DS.C.II,s.792)Ada.

bur:Sert toprak.(DS.EK-1.C.XII,s.4466) Tr.

buramaç:Yol dönemeci.(DS.C.II,s.794) Af.,Ba.

burç:Kayalık,sarp yamaç. (DS.C.II,s.795)Vn.
Burç:Nğ.,Derik-Md.,Ml.,Viranşehir-Ur.,Gaz.(K.122)

burç:Su ve seller önüne yapılan bent. (DS.C.II,s.795)Ar.
Burç:Nğ.,Derik-Md.,Ml.,Viranşehir-Ur.,Gaz.(K.122)

burgaşık:Dönemeçli yol.(DS.C.II,s.797) Isp.,Dz.,Ay.

burgu:Artezyen kuyusu.(DS.C.II,s.797) Brs.

burhaç:Yamuk,meyilli,eğri büğrü. (DS.C.II,s.798)Kr.

burkaz:Su ve çay kenarlarına ağaçlardan yapılan set. (DS.C.II,s.799)İz.

burma:Dolanarak yükselen yer. (DS.C.II,s.800)Sm.

burulgan:Su çevirisi,girdap. (DS.C.II,s.798)Dz.,İç.,Mğ.

burun ucu:Bir yarımada veya dağın denize uzanan en uç tarafı. (DS.C.II,s.804)Mğ.
Burun ucu:Gr.(K.123)

burunca:Tepe.(DS.C.II,s.803)Dy.,Ant.
Burunca:Mustafa Kemal Paşa-Brs. (K.123)
buruncuk kaşı:Bir yanı engin,üstü düz tepe. (DS.C.II,s.803)Ank.

bus:Sürülmesi kolay,gübreli toprak. (DS.C.II,s.805)Tn.

buvat:Sarnıç,toplanmış su.(DS.C.II,s.807)Gr.

buzgırak:Don,donmuş su.(DS.C.II,s.810) Mğ.

buzluğan:Buzu eksik olmayan tepe. (DS.C.II,s.811)Rz.

büeklemek:Su akıntısı önüne çörçöp toplanmak,gölcükler yapmak. (DS.C.II,s.812)Gr.
bük:Akarsu kıyılarındaki verimli tarlalar. (DS.C.II,s.815)Dz.,İz.,Bo.,Gr.
Bük: Kst., Br., Zn.(K-124)

bünek:Basık,çukur ve ıssız yer. (DS.C.II,s.822)Sm.,Sv.

büngül:Suyun topraktan kaynayarak çıkması. (DS.C.II,s.822) Isp.,Ank.,Çr.,Kn.,İç.

büngüldek:Kaynak,pınar.(DS.C.II,s.823) Af.,Dz.,Çkr.

büngüldek:Suyu bol akan pınar.(DS.EK-1.C.XII, s.4468) Nş.

bünnez:Toprağın içindeki taş temel. (DS.C.II,s.824)Isp.

bürke:Havuz.(DS.C.II,s.827)Hat.

bürüme:Küçük koruluk.(DS.C.II,s.829) To.
bütür yatır:Engebeli yer.(DS.C.II,s.830) Brd.

büvet:1.Havuz.2.Gölün derin yeri. (DS.C.II,s.758)Ama.

büvet:1.Suyun önüne çekilen set,bent.2.Irmağın en derin yeri.3.Kuyu. (DS.C.II,s.831-832)Dz.,İz.,Ba.,Çkl.,Brs.

ca:Suyun aktığı delik.(DS.C.III,s.837) Yz.

cablak:Obruk,su doldurulan çukur. (DS.C.III,s.838)Nğ.

cadah:Yol.(DS.C.III,s.840)Ar.

cagart:Sonbaharda ekilen tarla. (DS.C.III,s.840)Ezm.

cağıldak:Çağlayan.(DS.C.III,s.843)Isp., Dz.,Zn.,Gm.,Sv.,Krş.,İç.,Ant.

cağlak:Suyun akıntılı yeri,su çevirisi. (DS.C.III,s.845)Ky.,Ada.

cana:Denize doğru uzanan kaya parçaları.(DS.C.III,s.854)Sn.

canan tav:Yanardağ.(DS.C.III,s.854)Kn.

canelik:Derelerin denizle birleştiği yer. (DS.C.III,s.855)Gr.

cangalak:Dağ yüzündeki tarla. (DS.C.III,s.856)Ada.

caver:Su tutulan yer.(DS.C.III,s.865)Krş.

caydah:Yüksek yer.(DS.C.III,s.868)Kr.

cayla:Yayla.(DS.C.III,s.870)To.,Kn.

cebel:1.Sahipsiz boş toprak.2.Ekilmemiş tarla. (DS.C.III,s.872)Brd.,Ezc.
Cebel:Ant.,İç.,Eğridir-Isp.(K.136)

cengebe:Orman içinde çukur yer. (DS.C.III,s.881)Or.,Gr.

cenik:1.Ova.2.Havası sıcak ve kötü yer. (DS.C.III,s.882)Or.,Gr.

cıbıl:Suyu az ırmak ve gölcük. (DS.C.III,s.891)Gr.

cıbır:1.Ağaşsız ova.2.Ağaşsız dağ. (DS.C.III,s.893)Sv.,Ank.,Krş.,İst.,Bo.

cıbır:Ağaçsız yer.(DS.EK-1.C.XII,s.4470)Ank.

cıbırdan:Az sulanmış toprak. (DS.C.III,s.894)Mğ.

cığ:Sınır.(DS.C.III,s.899)İst.

cığıl:Suyun sığ yeri.(DS.C.III,s.901)Bt.

cılga:İnce,dar,taşlı yol,patika. (DS.C.III,s.910)Ay.,İz.,Ba.

cılğa:Bulanık akan su,bulanık akan sel. (DS.C.III,s.911)Rz.

cımız:1.Yaz,kış sulu olan yer,bataklık.2.Ekilemeyen killi tarla. (DS.C.III,s.917)Mr.

cıpıldan:Suyun sığ yeri.(DS.C.III,s.925) Brd.

cırantı:Yamaçlardan akan sellerin yaptığı küçük dereler.(DS.C.III,s.925)İst.

cırnık:Dar yol,patika.(DS.C.III,s.936) Mğ.

cırtan:Küçük şelale.(DS.C.III,s.937)Tn.

cıvık:Bataklık,çamur.(DS.C.III,s.943)Uş.
Cıvıklı: Saimbeyli- Adn. (K-142)

cızlak:Verimsiz toprak. (DS.C.III,s.951) Brs.,İst.,Ama.,Ed.,Krk.,Tk.

ciberik:Sulu yer.(DS.C.III,s.954)Ank.

cibin:Çamurlu toprak.(DS.C.III,s.956) Or.

cicikli su:Pis,çamurlu su.(DS.C.III,s.959) Zn.

cilcilik:Az akan su.(DS.C.III,s.965)Ezc.

cilgar:Akarsu kolu.(DS.C.III,s.965)Gm.

cillah:Temiz su.(DS.C.III,s.967)Kn.

cimcik:Suyun ortası.(DS.C.III,s.970) Ank.

cimcimelik:Bataklık.(DS.C.III,s.972)Kr.

cimil:Sarı ve killi toprak.(DS.C.III,s.973) Mr.

cimiz:Sulu toprak.(DS.C.III,s.973) Mr.,Ada.

cin yolu:Verimsiz toprak. (DS.C.III,s.982)Brs.

cincil:En yüksek yer.(DS.C.III,s.976)Ks.

cindoruk:En yüksek yer.(DS.C.III,s.977) Es.,Bo.,Zn. ,Ama.vs.

cingi:Sert taş,granit. (DS.C.III,s.979) Ba.,İst.,Yz.,Ky.,Nş.,Nğ.

circin:Kıyı kenar.(DS.C.III,s.984)Mğ.

cirgef:Pis su,çirkef.(DS.C.III,s.985)İç.

cirim:1.Sınır.2.Çevre.(DS.C.III,s.985) Mr.,Mğ.,Brd.,Ba.,İç.

citi tav:Sivri, yüksek dağ. (DS.C.III,s.987)Kn.

cizki:İki tarla arasındaki hendek. (DS.C.III,s.992)Ank.

cobuk:Arazi üzerindeki ufak çukurlar. (DS.C.III,s.993)Sn.

cobul:Küçük su birikintisi. (DS.C.III,s.993)Kü.,Gaz.,Mr.

coç:Sulu,çimenli yer.(DS.C.III,s.994)Ar.

coğuldak:Taşların arasından akan su.(DS.C.III,s.995)Isp.

colab:Temiz,duru su.(DS.C.III,s.995) Gaz.

cole:Çukur.(DS.C.III,s.996)Tn.

combultum:Derin uçurum. (DS.C.III,s.997)Çr.

coplan:Büyük derin dere. (DS.C.III,s.992) Mn.,Es., Çkr.,Sv.,Krş.

coplun:Sarp dağlarla çevrili vadi. (DS.C.III,s.1000)Uş.,Brs.,Mr.,Hat.

cöhrek:Kayalık ve ormanlık yer. (DS.C.III,s.1006)Mr.

cömrük:Kaplıca.(DS.C.III,s.1007)Nğ.

cöngerez:Akan suyun birden kaybolduğu yer.(DS.C.III,s.1007)Mr.

cör:Bataklık,sazlık.(DS.C.III,s.1007)Ar.

cörez:Küçük taş.(DS.C.III,s.1007)Kn.

cuğ:Yığın,birikinti.(DS.C.III,s.1010) Gaz.

cuğul:Tarladaki taş yığını. (DS.C.III,s.1010)Çr.

culap:Sulu çamur.(DS.C.III,s.1012)Sv.

culfabaşı:Suyun dönek yeri. (DS.C.III,s.1012)İz.,Ada.

cumbulak:İyi su biriken yatak. (DS.C.III,s.1015)Ada.

cumburt:Küçük göl.(DS.C.III,s.1016) Mn.

cunuk:Çok sulu.(DS.C.III,s.1017)Mğ.

cunut:1.Suyun çıktığı yer.2.Bataklık. (DS.C.III,s.1017) Adı.,Ky.

cunuz:Tarlanın ortasında su akıntısından meydana gelen çimenlik. (DS.C.III,s.1017)Tn.

curadan:Su oluğu.(DS.C.III,s.1018)Isp.

cülge:Ekilmeyen düz tarla. (DS.C.III,s.1026)Ağ.

cünüt:Sulu,suyu kesilmeyen yer.(DS.EK-1.C.XII,s.4474)Ml.

ça:İri taş parçası.(DS.C.III,s.1030)Çr.

çaal:Çakıl ve taş yığını.(DS.C.III,s.1030) Dz.,Çr.,Gm.,Rz.

çaçaran:Sarp.(DS.C.III,s.1032)Dz.

çağarak:Çakıllı olan yer. (DS.C.III,s.1035)Tr.

çağlak:Suyun yüksekten düştüğü yer. (DS.EK-1.C.XII, s.4475)Mn.,Mğ.
Çağlak: Varto- Mş., (K-147)

çağlan:Delta,çatalağız.(DS.C.III,s.1037) Kn.

çağlı pınar:Suyu bazen kesilen,bazen akan pınar.(DS.C.III,s.1037)Mn.,İst.

çağşak:Suyun biriktiği yer.
(DS.C.III,s.1038)Kn.
Çağşak:Pınarbaşı-Ky.,Mudurnu-Bo.,Çr.
(K.147)

çahrah:1.Çay ve derelerin geçit verdiği yer.2.Dağların yıpranmış olan yerleri.
(DS.C.III,s.1040)Ar.,Gm.
Çakrak: Gr. (K-150)

çakaksı:İki tepe arasındaki vadi.
(DS.C.III,s.1041)Dz.

çakat:Dağbaşı,tepe.(DS.C.III,s.1042)İst.

çakıt:Verimsiz toprak.(DS.C.III,s.1045)
Krk.
çakmur:Sert kireç taşı.(DS.C.III,s.1046)
Bt.
çakrak:Akarsuların en akıntılı yeri.
(DS.C.III,s.1046)Ar.
Çakrak: Gr. (K-150)

çakrak:Ufak taşlı toprak alan.
(DS.C.III,s.1046)İst.
Çakrak: Gr. (K-150)

çal:Taşlık yer,çıplak tepe.
(DS.C.III,s.1046)Es.,Ks.

çalak:Küçük çağlayan.(DS.C.III,s.1049)
Ank.

çaldurum:Dağların engebeli taşlık yerleri.(DS.C.III,s.1050)İst.,Ant.

çaleli:Kumsal toprak.(DS.C.III,s.1051)
Çr.
çalgam:Suyun akıntılı yeri.
(DS.C.III,s.1051)İst.,Kr.

çalgan:Taşlık ve meyilli su yatağı.
(DS.C.III,s.1051)El.

çalgın:Hızlı akan su.(DS.C.III,s.1053)
Ezc.

çalı toprak:Dağ eteklerinde olan iyi cins siyah toprak.(DS.C.III,s.1056)Ank.

çalımlı:Kırmızı,killi toprak.
(DS.C.III,s.1055)Rz.

çalkara:Su kenarındaki kaynak.
(DS.C.III,s.1058)To.

çalkaya:Çalılık ve kayalık yer.
(DS.C.III,s.1058)Ank.

çalma:Orman ve çalılık içindeki otu bol sulsk yer.(DS.C.III,s.1059)Rz.

çalpak:Küçük su birikintisi.
(DS.C.III,s.1061)Mğ.

çaltı:Kuytu yer.(DS.C.III,s.1062)Krk.
Çaltı:Garbikarağaç-Dz.,Ş.karaağaç-Isp.
(K.153)

çamır çaylak:Bataklık,çamurlu yer.
(DS.C.III,s.1065)Gaz.,İç.

çamırak:Bulanık su.(DS.C.III,s.1065)Bo.

çamlığan:Çamlık,ağaçlı tepe.
(DS.C.III,s.1065)İst.

çamrak:Bulanık su birikintisi.
(DS.C.III,s.1066)Bo.,Mn.
Çamrak: Buldan- Dnz. (K-155)
çanak:Dağ tepeleri üzerindeki oyuklar,çukurlar.(DS.C.III,s.1067)
Mn.,Es.

çanakte:Şelale.(DS.C.III,s.1067)Tr.

çançkır:Küçük çağlayan.
(DS.C.III,s.1067)Ar.

çankal:En yüksek kaya.
(DS.C.III,s.1071)Ml.
Çankal: Pertek, Elz. (K-156)

çaparıs:Taşlı,sarp dere.(DS.C.III,s.1074)
Bil.

çapır:Taşlı,sarp yol.(DS.C.III,s.1075)
Isp.,Brd.,Ant.

çapur:Keskin taşlarla örtülü yer.
(DS.C.III,s.1079)Ant.

çaral:Az ürün veren kuvvetsiz toprak.
(DS.C.III,s.1080)Brs.,Ba.,Gr.,Ank.

çarçak:Dağ eteklerinde taş yığını.
(DS.C.III,s.1080)Mğ.

çarmık:Dar yol.(DS.C.III,s.1082)Ba.

çarpaşık:Sulu çamur.(DS.C.III,s.1083) Ezm.

çarpma yol:Taşlı yol.(DS.C.III,s.1084) Es.

çartan:Uçurum dibi.(DS.C.III,s.1084)Sv.

çaşkar:Taşlı ve kumlu tarla. (DS.C.III,s.1086)Tn.

çat:Çakıl,küçük yuvarlak taş. (DS.C.III,s.1087)Mr.
Çat: Kon., Erz., Yzg., Svs., Çrh., Mal., Elz., Erzm., Kr.,Siirt, Tok., Küt., Urf. (K-159)

çatırık:Yeni çıkmış ekin. (DS.C.III,s.1090)Dz.

çatlak:Sahile yakın büyük kaya. (DS.C.III,s.1091)Gr.

çavdırma:Akarsuyun kollara ayrıldığı yer,savak.(DS.C.III,s.1093)Es.

çavır:1.Karda açılan yol.2.Sonu olmayan yol.(DS.C.III,s.1094)Kn.

çavundur:Düz ovaların ortalarında yükselen yerler.(DS.C.III,s.1096)To.

çaygara:Çay kenarında çıkan göze,kaynak,pınar.(DS.C.III,s.1097) İst.,Sm.,Ama.

çaylak:Irmağın geniş yeri. (DS.C.III,s.1097)Ba.,Ada.

çaylamak:Sel suları,tarlaya taş,kum getirmek.(DS.C.III,s.1097)İç.

çaylan:1.Akarsuların geçit verdiği yer.2.Çakıllı kumlu yer.(DS.C.III,s.1098) İç.,Ant.

çayrampalık:Sulak,bataklık yer. (DS.C.III,s.1098)Mn.

çaytaşı:Küçük çakıl taşları. (DS.C.III,s.1098)Çkl.

çeç tepe:Etrafı düz toprak yığını. (DS.C.III,s.1105)Isp.,Ank.,Ky.

çeelli toprak:Kireçli toprak,taşlı toprak. (DS.C.III,s.1106)Gr.,Gm.

çeget:Orman.(DS.C.III,s.1107)Ks.,Kn.

çeğillik:Çakıl,taşlı yer.(DS.C.III,s.1107) To.

çeğir:Tarlada bir yere toplanmış taş yığını.(DS.C.III,s.1107)İst.,Çr.

çeğnek:Yolun üstündeki bataklık. (DS.C.III,s.1107)Brd.

çeğşek:Kırılarak küçültülmüş taş. (DS.C.III,s.1107)Çr.

çelen:Tepelerin kar tutmayan kuytu yeri. (DS.C.III,s.1120)Nş.,Kn.

çelme:Akarsuyun hızını kesmek için yapılan set.(DS.C.III,s.1125)Brs.

çem:Akarsu.(DS.C.III,s.1127)Md.

çemliğ:Ağaç dikilmiş yer. (DS.C.III,s.1131)Kerkük.

çemlik:Çimenlik,çayırlık. (DS.C.III,s.1131)Hat.,Ada.

çen toprak:Killi toprak.(DS.C.III,s.1140) Dz.

çenak:İki derenin birleştiği yer. (DS.C.III,s.1133)Mr.

çepel:Çamur.(DS.C.III,s.1141) Uş.,Isp.,Dz.,İz.

çepel:Engebeli arazi.(DS.C.III,s.1141) Isp.,Bil.,Çr.,Gr.

çepellik:Çamurlu,kirli yer. (DS.C.III,s.1142)Bil.,Mğ.,Nğ.

çerme:Çay kenarlarında sulu ve yeşil yer. (DS.C.III,s.1147)Hekimhan-Ml.,Tortum-Ezm.

çermik:Sıcak su kaynağı,kaplıca. (DS.C.III,s.1147)Pasinler-Ezm.,Ml.,To.,Kr.

çetik:Ekilmeyen toprak.(DS.C.III,s.1151) Ant.

çetirik:Kayalık yerler.(DS.C.III,s.1151) Gr.,Sv.

çevlik:Etrafı çevrilmiş bahçe veya tarla. (DS.C.III,s.1153) Çr.,Gaz.
Çevlik: Dinar- Afy. (K-171)

çevlik:Irmak kenarındaki taşlık ve kumluk yer. (DS.C.III,s.1154) Ezc.,Dy.,Yz.,Ada.
Çevlik: Dinar- Afy. (K-171)

çevlük:Çayırlık.(DS.C.III,s.1154)Ezc.
Çevlik: Dinar- Afy. (K-171)

çevrik:Akarsuyun oyduğu yarımada şeklindeki toprak. (DS.C.III,s.1154) Af.,Dz.
Çevrik: Cide- Kst. (K-171)

çeyil:Taşlı,kumlu yer.(DS.C.III,s.1155) Zn.,Ks.

çeyle:Killi toprak.(DS.C.III,s.1156)Brs.

çeylen:Çay ve derelerin derin olmayan yeri.(DS.C.III,s.1156)Mğ.

çeyre:Sellerin bıraktığı küçük taşlar. (DS.C.III,s.1156)Ks.

çeyşek:Taşlı,kumlu yer.(DS.C.III,s.1156) Ank.

çığla:Üzerinde ot çıkmayan sert,taşlı toprak.(DS.C.III,s.1162)Brs.

çığlan:Suların sığ ve balık yatağı olan yeri.(DS.C.III,s.1163)Kü.

çıkak:Kaynak,memba.(DS.C.III,s.1165) Ay.,Ada.

çılbır yol:Patika.(DS.C.III,s.1171) Bo.,Zn.

çılçılan:Çağlayan,şelale. (DS.C.III,s.1171)Ezm.

çılgı:Uçurum.(DS.C.III,s.1173)İst.

çıngıl:Kumlu,çakıllı toprak. (DS.C.III,s.1181)Kr.

çıpıldanlık:Tarla içlerinde ve tarla kenarındaki su birikintisi. (DS.C.III,s.1183)Ed.

çır:Az akan su.(DS.C.III,s.1184) Es.,İst.,Mş.,El.

çırazan:Düden,yer altına akan suların oyup meydana getirdiği derin kuyu. (DS.C.III,s.1186)Kc.

çırçır:Yüksekten akan su,küçük çağlayan. (DS.C.III,s.1186) Ezm.
Çırçır: Yıldızeli- Svs., (K-178)

çırık:Su oluğu.(DS.C.III,s.1187)Ezm.

çırnık:Küçük dere.(DS.C.III,s.1188) Ank.
Çırnık: Gerze- Snp. (K-178)

çıtırık:İki derenin birleştiği yer. (DS.C.III,s.1195)Kn.

çıypak:Kaygan toprak.(DS.C.III,s.1201) Ba.

çibil:Çok sulak yer,çayır. (DS.C.III,s.1202)Es.,Ank.,Nğ.

çiğel:Su birikintisi.(DS.C.III,s.1207)Kn.

çile toprak:Çakıllı toprak. (DS.C.III,s.1217)Ba.,Ed.

çilen:Sığ yer,suyun derin olmayan yeri. (DS.C.III,s.1217)Mn.,Ba.

çilingir:Kumlu,sulu,verimli toprak. (DS.C.III,s.1218) Bo.,Ml.
Çilingir: Çoruh, Çatalca- İst.(K-174)

çimçe:Çayır,çim.(DS.C.III,s.1221)İç.

çimçimi:Doruk,zirve.(DS.C.III,s.1222) Ks.

çimek:Çimenli tepe.(DS.C.III,s.1223)Dz.

çinçin:Su kuyusu.(DS.C.III,s.1226)İç.

çipildek:Suların sığ yeri. (DS.C.III,s.1233)İz.,İç.,Ant.

çipilgen:Çamurlu yol.(DS.C.III,s.1233) Ank.

çirik:Az akan bazen de hiç akmayan pınar. (DS.C.III,s.1233)Bil.
Çirik: Varto, Mş., Pülümür, Erz., Pütürge, Mlt. (K-175)

çirmar:Tarlaları sulamak için açılan su yolu.(DS.C.III,s.1236)Ml.

çirpinti:Denizle çayın birleştiği yer.
(DS.C.III,s.1237)Rz.

çitir:Dağların kayalık tepeleri.
(DS.C.III,s.1245)Ant.

çitirği:Taşlı yer.(DS.C.III,s.1245)Kn.

çiyer:Boş arazi.(DS.C.III,s.1250)Mr.,Tk.

çiyir:Su birikintisi.(DS.C.III,s.1250)
Ezm.
çiylelik:Çakıllı,kumsal toprak.
(DS.C.III,s.1251)Tk.

ço:Tepe,doruk.(DS.C.III,s.1253)Yz.

çoka:Tarla ve bağlardaki taş yığını.
(DS.C.III,s.1259)Kn.

çokek:Bataklık,sulu arazi.
(DS.C.III,s.1260)Ky.

çollag:Yüksek ve geniş çağlayan,çavlan.
(DS.C.III,s.1263)Kn.

çolpak:Su birikintisi.(DS.EK-
1.C.XII,s.4480)Mğ.

çongül:Gölcük,su birikintisi.
(DS.C.III,s.1268)Ks.

çorlak:Çorak yer.(DS.C.III,s.1271)Gaz.

çorlu su:Tuzlu su.(DS.C.III,s.1272)
Nğ.,Ada.

çorma:Bataklık yer.(DS.C.III,s.1272)
Ba.,Tr.

çoşak:Kyalık,taşlık yer.(DS.C.III,s.1273)
Ank.,Ky.

çotur:Taş oluk.(DS.C.III,s.1275)Sv.

çöğ:1.Zirve.2.Kayalık yer.
(DS.C.III,s.1277)Ada.,Mğ.,Ank.

çöğürte:Su yolu.(DS.C.III,s.1280)İst.

çöl:Düz yer,ova.(DS.C.III,s.1282)
Kr.,Ama.
çölpek:Su biriken çukur yer.
(DS.C.III,s.1284)Ant.,Mğ.

çöpül:Kırdaki sulak yer.
(DS.C.III,s.1290)Sm.

çörmük:Kaplıca.(DS.C.III,s.1293)Nğ.

çuğ:Kaya.(DS.C.III,s.1301)Ank.

çukrak:Dağ başındaki çukurluk.
(DS.C.III,s.1302)Ada.

çukur:Engebesi bulunmayan yer,düzlük.
(DS.C.III,s.1302) Ant.
Çukur:Ky.,Ed.,Karaman-Kn.(K.183)

çurmut:Su yolu.(DS.C.III,s.1305)Ml.

çüzecik su:Az akan su.(DS.C.III,s.1310)
Mn.

da,daa:Dağ.(DS.C.IV,s.1311)
Bo.,Ank.,Nğ.

daban:Bir yerin,yamaçtaki tarlanın
alt kısmı,eteği.(DS.C.IV,s.1313)
Af.,Isp.,Brd.,Dz.

daban:Taşsız,düz ve verimli toprak,tarla.
(DS.C.IV,s.1313) Uş.,Isp.
Daban:Siverek-Ur.(K.189)

dabul:Tarla ve bostanlarda evlek ve
tarhlar arasında açılan su yolu,ark.
(DS.C.IV,s.1316)İst.

dağ çatanağı:Vadi,koyak.
(DS.C.IV,s.1324)Ba.,Mğ.

dağ döşü:Dağ eteği.(DS.C.IV,s.1325)Ağ.

dağ duruğu:Dağ tepesi.(DS.C.IV,s.1325)
Isp.,Zn.

dağ göçümü:Heyelan,kayşa.
(DS.C.IV,s.1325)Isp.,El.

dağ:Orman.(DS.C.IV,s.1321)Kc.,Rz.

dağkılıcı:Dağın en yüksek yeri,tepe.
(DS.C.IV,s.1325)Rz.
dağsal:Ormanlık bölge.(DS.C.IV,s.1326)
Ks.
dağsalı:Dağlık bölge,sıradağ.
(DS.C.IV,s.1326)Kü.,Zn.,Yz.,Kn.

dahım:Tarla sınırı.(DS.C.IV,s.1329)İç.

dalgıçlık:Sık ağaçlı yer,koru.
(DS.C.IV,s.1344)Dz.

danğaz:Sert ve engebeli yer. (DS.C.IV,s.1360)Kerkük.

darak:Tepe,zirve.(DS.C.IV,s.1366)Or.

dasak:Dağlık arazi.(DS.C.IV,s.1374)Ba.

dav:1.Dağ.2.Orman,sık ağaçlı yer. (DS.C.IV,s.1378)Bo.,Sm.,Or.,Zn.

davan:Sarp geçit.(DS.C.IV,s.1378)Gm.

daylı:Suyun bol olduğu yer. (DS.C.IV,s.1389)To.

dehre:Tarla.(DS.C.IV,s.1406)Krş.

dem:Susuz,kıraç tarla.(DS.C.IV,s.1415) Kr.,Erciş-Vn.

demrek:Ovalarda bulunan tek tük kayalık. (DS.C.IV,s.1419) Ada.
Demrek: Mrş. (K- 204)

depik:Kuru ve basılmış toprak. (DS.C.IV,s.1429)Kc.,Sm.,Or.
derav:Su arklarının başlangıç yerine verilen ad. (DS.C.IV,s.1431)Bt.
Derav:Gevar-Vn.(K.205)
dere biçiği:birkaç derenin birleştiği yer. (DS.C.IV,s.1432)Isp.,Dz.,Sm.

deringöz:Dere.(DS.C.IV,s.1434)Ks.

deşnek:Kaynak.(DS.C.IV,s.1439)Brd.

devirmeç:Yol dönemeci. (DS.C.IV,s.1443)Ba.,Es.,Krş.,Krk.

devirtmeç:Bir tarafı yüksek,diğer tarafı çukur yol,meyilli yol.(DS.C.IV,s.1443) Brs.,Es.,Krk.,İst.,Tk.

dığan:Suyun hafif toplandığı yer,çukur. (DS.C.IV,s.1451)Ay.

dıkkılik:En üst,tepe,uç.(DS.EK-1.C.XII,s.4485)El.

dırık:Yer,toprak.(DS.C.IV,s.1469)Kn.

dırıl:Dere kenarı.(DS.C.IV,s.1470)İç.

dikleme:Yokuş yukarı.(DS.C.IV,s.1488) Ks.,Ant.

dilkem:Tarla sınırı.(DS.C.IV,s.1495)Nğ.

dilme:Küçük toprak parçası,tarlanın bir parçası.(DS.C.IV,s.1497)Ks.,Ank.,Nğ.

dimdoruk:Tepe,uç,en yüksek yer. (DS.C.IV,s.1499)Yz.

dinburç:Doruk,uç.(DS.C.IV,s.1500)Ml.

dindoruğu:Dağın en sivri yeri,tepe. (DS.C.IV,s.1501)Kü.

dingil:Tepe,uç,doruk.(DS.C.IV,s.1503)Is p.,Çr.,Sm.,To.,Mr.,Hat.,Ada.,Mğ.
dintepe:Yüksek tepe.(DS.C.IV,s.1509) Ed.
dintoru:Dağın tepesi.(DS.C.IV,s.1509) Kü.,Kn.

dipçik:Çayır.(DS.C.IV,s.1510)Ada.

dipçik:Tarlanın sürülmeyen killi,kireçli kısmı.(DS.C.IV,s.1510)Mr.

direm:Tepemsi,yüksek yer. (DS.C.IV,s.1513)El.

dirkem:Doruk,dağ sırtı.(DS.C.IV,s.1517) Mğ.

diş:Dağlardaki girintili çıkıntılı,sivri yerler.(DS.C.IV,s.1520)Isp.,Ank.

divleç:Taşlı iki yer arasında bulunan ufak tarla parçası.(DS.C.IV,s.1527)Sm.

divrik:Dağın tepesi,doruk. (DS.C.IV,s.1528)Mn.,Ada.

doğruk:Tepe,uç,zirve,doruk. (DS.C.IV,s.1537)Dz.,Brs.

dolayı:Dağın yamacı ve yamaçtan giden yol.(DS.C.IV,s.1545)Isp.,Kn.

domal:Tepe.(DS.C.IV,s.1549)Isp.

dombul:Suyun ayrıldığı ana bent. (DS.C.IV,s.1552)Nğ.

donuz batıran:Geçilmesi zor çamurlu yer,bataklık.(DS.C.IV,s.1562)Mğ.

dorik:Alçak tepelerdeki düzlüklerin ismi. (DS.C.IV,s.1564)Ar.

doruk:Tepe,en yüksek yer,uç. (DS.C.IV,s.1564-1565)Araç-Ks.,Af.,Isp.,İz.

döl:Topraktaki nem.(DS.C.IV,s.1575-1576)Isp.,İz.,Mn.

dölek:Düz,engebesiz arazi,tepenin eteği. (DS.C.IV,s.1577)Gm.,Dz.,Isp.,Ay.,Mn.

döş:Yamaç,bayır.(DS.C.IV,s.1588) Zn.,Kr.

döşek:Çok düz ve taşsız tarla. (DS.C.IV,s.1589)Brd.
Döşek: Ord. (K-223)

döşşek:Meyilli arazilerin dip tarafındaki ince uzun düzlükler.(DS.C.IV,s.1591)Isp.
Döşek: Ord. (K-223)

dudam:Yukardan akan suyun kuyu şeklindeki oyduğu yer.(DS.C.IV,s.1595) Ks.

dumbi:Küçük tepe.(DS.EK-1.C.XII,s.4488)Tr.

dumbuz:Düzlük yerlerin ortasındaki küçük tümsekler.(DS.C.IV,s.1602)Tr.

dupbur:Tepenin en yüksek noktası,doruk. (DS.C.IV,s.1604)İst.,Kn.

duran:Dağ yolu.(DS.C.IV,s.1605)İz.

duruca:Suluca.(DS.C.IV,s.1604)Brd.

dutca:Çamur.(DS.C.IV,s.1612)Isp.

düden:Su kaynağı.(DS.C.IV,s.1616) Ay.,İz.,Ant.

düğdü:Ufak ve tek tepe.(DS.C.IV,s.1619) Kn.,İç.

dülek:Düz yer.(DS.C.IV,s.1627)Ks.
Dülek: Kilis- Gzn. (K-226)

dülük:Dere ve çay kenarlarında suların meydana getirdiği derin yarıklar. (DS.C.IV,s.1628)Isp.
Dülük: Gzn. (K-226)

dümbülek:Dağın doruğu. (DS.C.IV,s.1329)Brd.

dünger:Gölcük.(DS.C.IV,s.1631)Kü.

düvet:Kuyu.(DS.C.IV,s.1642)Zn.

düz:Ova,kır,düzlük yer.(DS.C.IV,s.1643) Ay.,Es.,Ba.
Düz: Koc., Zng., Blc. (K-227)

düzbunat:Dağın doruğu. (DS.C.IV,s.1643)Sn.

düzen:Yüksek dağların tepelerindeki düzlükler.(DS.C.IV,s.1644)Dz.,Kn.

düzey:Düzlük yer.(DS.C.IV,s.1646)Dz.

düzleme:Düz yer.(DS.C.IV,s.1646) Isp.,Brs.,Rz.

egeç:Tarlanın bayırımsı ve meyilli yeri. (DS.C.V,s.1672)Mğ.

egmece:Dağın aşağıya doğru sarkmış kısmı.(DS.C.V,s.1673)Zn.

egren:Suyun derin yeri.(DS.C.V,s.1673) Ank.

eğmeç:Çay ya da ırmağın kıvrıntı yeri. (DS.C.V,s.1681)Sn

ekebe:Dağ yollarında merdiven gibi çıkılan sarp yerler.(DS.C.V,s.1692)Hat.

ekinnege:Dağ aralarında ya da tepelerde,yamaçlar üzerinde bulunan düz ve verimli yerler.(DS.C.V,s.1695)Çkr.

ekşisu:Maden suyu.(DS.C.V,s.1700) Zm.,To.,Ezc.

eküge:Su yollarının bölünme yerleri. (DS.C.V,s.1701)Vn.

elpe:Tepe.(DS.C.V,s.1727)Ada.

en:İki yamaç arasındaki düz ve verimli toprak parçası.(DS.C.V,s.1743)Ba.

eneç:İki sırt arasındaki düz arazi. (DS.C.V,s.1747)Nş.,Tk.

eneç:Sel yarıntısı.(DS.C.V,s.1747) Ba.,Ed.

enez:Bayır.(DS.C.V,s.1751)Isp.

engebe:Dere.(DS.C.V,s.1752)Kn.

engime:Büyük tepelerin küçük iniş yerleri,küçük uçurum.(DS.C.V,s.1754) Brd.,Dz.,Ay.

engin:Alçak yer.(DS.C.V,s.1755) Brd.,Dz.,Ba.,Kü.,Çr.

eniç:İniş,iki tepe arası.(DS.C.V,s.1757) Brd.,Dz.,Ba.

ergene:Dağ beli.(DS.C.V,s.1768)Tn.

erik:Çukur yer.(DS.C.V,s.1769)Sv.
Erik:Taşköprü-Ks.,Mesudiye-Or.,Bafra-Sm.(K.243)

erk:Çevresi yüksek kayalık ve taşlık arazi.(DS.C.V,s.1773)Bil.

erme:Köy yolu.(DS.C.V,s.1775)Ant.

eslen:1.Çukur.2.Küçük sel yatağı. (DS.C.V,s.1785)İç.

eslenti:Küçük vadi.(DS.C.V,s.1785)İç.

eşbeh:Verimli toprak.(DS.C.V,s.1788)Tr.

eşme:Kaynak,göze,pınar. (DS.C.V,s.1794)Dz.,Ay.,İz.
Eşme: Sungurlu- Çrm. (K-248)

eşme:Pınardan çıkan suyu biriktirmek için açılan çukur. (DS.EK-1.C.XII,s.4499)Ks.
Eşme: Sungurlu- Çrm. (K-248)

et çamır:Kil çamuru.(DS.C.V,s.1796)İç.

eyeç:Su birikintisi,gölcük. (DS.C.V,s.1820)Çkl.

eyir:Akarsu kıyısında bulunan ağaçlı yer. (DS.C.V,s.1822)Brd.

eylek:Su birikintisi.(DS.C.V,s.1823)Ank.
Eylek: Daday- Kst. (K-249)

eyme:İki dağ arasındaki alçak yer. (DS.C.V,s.1824)Or.

eynal:Kaplıca.(DS.C.V,s.1824)Kü.

eyreyn:Çay ya da dere yataklarının kenarlarında biriken su.(DS.C.V,s.1826) Mn.

ezeyer:Sazlık yer.(DS.C.V,s.1829)Ba.

ezgen:Her zaman nemli olan,nemli kalabilen toprak.(DS.C.V,s.1829)Es.

felkan:Tarlanın ekime hazır durumu.(DS. EK-1.C.XII,s.4502)Ada.

feriz:Ekini alınmış tarla.(DS.C.V,s.1847) Ada.
Feriz: Mudurnu-Bolu, Kiğı- Erz, Çerkeş- Çnk. (K-257)

ferk:Sürülmüş tarla.(DS.C.V,s.1847) Kü.,Çr.

fıçcık:Vıcık vıcık çamur.(DS.C.V,s.1850) Isp.

firik:Nemini kaybetmiş tarla. (DS.C.V,s.1870)El.

fotuk:Küçük çukur.(DS.C.V,s.1878)Tr.

foylan:Sürülmüş toprak.(DS.C.V,s.1878) Çkl.

gabalak:Tepe.(DS.C.VI,s.1883)Kn.,Ant.

gac:Küçük su kanalı.(DS.C.VI,s.1886) Kr.

gağşak:Uçurum.(DS.C.VI,s.1894)Ks.

gağşarıga:Sarp,kayalık.(DS.C.VI,s.1894) Or.

gaha:Yüksek yer.(DS.C.VI,s.1894)Or.

gajgın:Kil,killi toprak.(DS.C.VI,s.1895) Vn.

gak:Suların aşındırmasıyla meydana gelen taş oyuklarına dolan su birikintisi. (DS.C.VI,s.1895)Af.,Gaz.

gaklık:Suların biriktiği çukur yerler. (DS.C.VI,s.1896)Af.,Isp.,Brd.

gandak:Kaya çukurlarında ve hendeklerde biriken su.(DS.C.VI,s.1910) Isp.,Brd.,Kn.

gangel:Dönemeçli yol.(DS.C.VI,s.1912) Tr.,Gm.,Sv.

ganız:Biçilmiş tarla.(DS.C.VI,s.1914) Ant.

gantık:İki kaya arası.(DS.C.VI,s.1915) Ant.

gapız:İki dağın arasındaki su geçidi. (DS.C.VI,s.1917)Ada.

gart:Sürülmemiş tarla.(DS.C.VI,s.1931) Ezc.

gaş:Dik yamaç,uçurum.(DS.C.VI,s.1933) Dz.,Zn.,Or.

gav:Kırmızı toprak.(DS.C.VI,s.1937) Sm.,Gm.,Kr.

gayah:Dere.(DS.C.VI,s.1943)Nğ.

gayasa:Killi toprak.(DS.C.VI,s.1943)Isp.

gaynarca:Göze,kaynak.(DS.C.VI,s.1948) Gm.

gayran:Tepe.(DS.C.VI,s.1949)Ank.

gayreç:Büyük suların geçit yeri. (DS.C.VI,s.1949)Kn.

geçek:Verimsizleşen tarla. (DS.C.VI,s.1961)Kn.
Geçek:Sivrihisar-Es.(K.268)

geçemek:Dar geçit,boğaz. (DS.C.VI,s.1961)Brd.,Ba.,Sm.,Or.

gedgüd:Düz olmayan,çukurlu tümsekli yer.(DS.C.VI,s.1966)Kr.

gedik:Yüksek yer,tepe.(DS.C.VI,s.1966) Gözene-Ml.,Ank.,Isp.,Kü.

geduk:Dağ yamacı.(DS.C.VI,s.1968)Sv.

geng:Birkaç sene ekilmemiş tarla. (DS.C.VI,s.1991)Isp.,Dz.

ger:Tek tük ağaç bulunan kayalık yer. (DS.C.VI,s.1994)Ada.

geren:Verimsiz,tuzlu,çorak toprak. (DS.C.VI,s.)

gerensi:Boz renkte toprak. (DS.C.VI,s.1999)Ant.

gerey:Dağın girintili çıkıntılı,gölgeli yeri.(DS.C.VI,s.2000)Kn.

geri:Yamaçlarda toprağı tutmak için yapılan setler. (DS.C.VI,s.2001)Mğ.
Geri:Tutak-Ağ.,Osmaniye-El.(K.273)

geriç:İki yokuş arası.(DS.C.VI,s.2001) Dz.

geriş:Dağların ve tepelerin üst kısmı,sırt. (DS.C.VI,s.2003)Zn.,Ant.,Mğ.

geriz:Kaynak,çeşme.(DS.EK-1.C.XII,s.4508)Brd.
Geriz:Kü.,Vezirköprü-Sm.(K.273)

geriz:Kuyu,gölcük.(DS.C.VI,s.2003)Kn.
Geriz:Kü.,Vezirköprü-Sm.(K.273)

germav:Kaplıca.(DS.C.VI,s.2004)Bt.
Germav:Beytişebap-Sr.(K.273)

gıcırlık:Sık ağaçlı orman. (DS.C.VI,s.2029)Ba.,Brs.

gındam:Dağ sırtlarında suların iki ayrı yamaca aktığı yerler,sırtlar. (DS.C.VI,s.2049)Ant.

gıran:Tepe.(DS.C.VI,s.2052)Uş.,Çkl.,Or.

gırç:Taşlı tarla.(DS.C.VI,s.2055)İç.

gıyak:Sazlık,bataklık.(DS.C.VI,s.2065) Es.,Ank.

gidim:Dağ aşırı,sırt aşırı yerler. (DS.C.VI,s.2074)Ml.

girtnak:Dağlardaki girintili çıkıntılı yerler.(DS.C.VI,s.2085)Sv.,Kn.

goğalık:Göl ve bataklık halinde olan,ekime elverişli olmayan yer. (DS.C.VI,s.2094)Nğ.

golek:Su birikintisi.(DS.C.VI,s.2097)İç.

gopul:Suyun toprağı oyduğu yer. (DS.C.VI,s.2103)Or.

gort:Ekilip sürülmemiş toprak. (DS.C.VI,s.2105)Ezc.,Vn.,Bt.,Dy.

gortlan:Kayalardaki küçük oyuklar. (DS.C.VI,s.2105)İç.

gorut:Tarlaları kısım kısım sulamk için aralarına yapılan tümsek. (DS.C.VI,s.2106)Kr.

goşgoş:Küçük şelale,çağlayan. (DS.C.VI,s.2107)El.

goyak:Dağ yamaçlarında,çukurlukta kalan düzlükler.(DS.C.VI,s.2110) Af.,Isp.,Ay.,Or.

göb:Çukurluk yerlerde biriken sular. (DS.C.VI,s.2113)Mğ.

göbedde:Su basmayan tarla.
(DS.C.VI,s.2113)Kn.
göbet:Akarsu yataklarındaki
derin,derince yerler.(DS.C.VI,s.2116)
Kn.,İç.
göden:Yüksekten akan suyun yerde
açtığı çukur.(DS.C.VI,s.2125)Isp.

göğüs:Yokuş,bayır.(DS.C.VI,s.2133)Dz.

gökdolay:Dağın en yüksek yeri,tepe.
(DS.C.VI,s.2137)Af.
göl:Yüksek yerden dökülen suyun
oyduğu yer,çukur. (DS.C.VI,s.2140)
Zn.,Hat.
Göl:Tercan-Ezm.,Tosya-Ks.(K.284)
gölek:Küçük su birikintisi,gölcük.
(DS.C.VI,s.2141)Isp.,İz.,Ba.

gömek:Çamurlu,bataklık yer,alan.
(DS.C.VI,s.2149)Çr.,Ant.

gömme:Kazılarak açılan kaynak,pınar.
(DS.C.VI,s.2150) İç.
Gömme:Suruç-Ur.(K.287)

gömük:Ormandan açılan yeni tarla.
(DS.C.VI,s.2151)Sn.,Sm.
göncük:Kayalık yer.(DS.C.VI,s.2152)
Kn.
gönova:Çevresi dağlık,ortası ova olan
yer.(DS.C.VI,s.2155)Ank.
gönrek:Çimenlik,otluk yer.
(DS.C.VI,s.2155)Gm.
göver:Su arkı.(DS.C.VI,s.2169)Ml.
göz:Suyun çıktığı yer,kaynak.
(DS.C.VI,s.2174) Af.,Isp.,Brd.,Dz.
Göz:Mazkirt-El.(K.289)
gözek taşı:Yüksek tepeler.
(DS.C.VI,s.2178)Kn.
gözelek:Tepenin en yüksek yeri.
(DS.C.VI,s.2178)Isp.
Gözelek:Siverek-Ur.(K.289)
gözen:Sulak yer.(DS.C.VI,s.2179)Ky.

gözlük:Su kaynağı.(DS.C.VI,s.2183)Çr.

gukkulik:En yüksek yer,zirve.
(DS.C.VI,s.2190)El.,Ml.

gutmek:Çukur,oyuk yer.
(DS.C.VI,s.2203)Bo.
guz:Engebeli yer.(DS.C.VI,s.2204)Gm.

güey:Dağların güneş alan yeri.
(DS.C.VI,s.2215)Sk.

gülek:Ufak su birikintisi.
(DS.C.VI,s.2218)İst.
Gülek: Tarsus- İç. (K-292)

gümbet:Küçük derelerdeki derin
yer,çukur.(DS.C.VI,s.2221)Mğ.

gün yaka:Dağların güneşe bakan tarafı.
(DS.C.VI,s.2232)Brs.
günsü:Devamlı güneş alan yer.
(DS.C.VI,s.2230)Çr.

gürgüre:Yüksek yerden dökülen
su,çağlayan.(DS.C.VI,s.2236)Ağ.

gürlek:Çağlayan.(DS.C.VI,s.2236)Mğ.
güveç:Toprak.(DS.EK-1.C.XII,s.4513)
Mn.

güyer:Su yolu,ark.(DS.C.VI,s.2242)Ml.

güylüç:Su kaynağı.(DS.C.VI,s.2242)
Zn.,Sv.

güz yeri:Yüksek yer,tepe.
(DS.C.VI,s.2244)Mğ.

güze:Su kaynağı.(DS.C.VI,s.2243)Gm.

hacıkabak:Çamlıkların arkasından
yükselen çıplak tepe,doruk.
(DS.C.VII,s.2248)Bil.
haf:Göl.(DS.C.VII,s.2250)Ks.
Haf:Hilvan-Ur.(K.313)

haf:Tarla kenarı.(DS.C.VII,s.2250)Bt.
Haf:Hilvan-Ur.(K.313)

hamaz:Verimsizleşmiş toprak.
(DS.C.VII,s.2264)Or.
hamçar:Yarı sürülmüş tarla.
(DS.C.VII,s.2266)Ada.

handal:İki ark arasındaki ekilmiş toprak. (DS.C.VII,s.2272)Çkr.

handek:Su yolu,hendek. (DS.C.VII,s.2272)Sv.
Handek:İspir-Ezm.,Çermik-Dy.(K.321)

hant:1.Yer.2.Sınır.(DS.C.VII,s.2275)İç.

hapaz:Büyük toprak ya da taş parçaları. (DS.C.VII,s.2278)Çkl.

harbi:Sürülmemiş,işlenmemiş toprak. (DS.C.VII,s.2286) Tr.,Ant.
Harbi:Nusaybin-Md.(K.325)

harım:1.Derin çukur,hendek.2.Tepe. (DS.C.VII,s.2289)Ada.,Kn.

harman:Tepe.(DS.C.VII,s.2292)Kü.,Or.
Harman:Söğüt-Bil.(K.326)

haşıl:Bulanık su.(DS.C.VII,s.2303)Or.

herik:Sürülmüş tarla.(DS.C.VII,s.2345) Bil.,Kr.,Ml.

herim:Sarp,yalçın kayalık,uçurum. (DS.C.VII,s.2345)Ada.

hersek:Taşlık yer.(DS.C.VII,s.2348)Çkl.
Hersek:Karamürsel-Kc.(K.338)

hınçar:Çok derin dere.(DS.C.VII,s.2363) Mr.

hışıl:Bazı yerlerde toprak altında bulunan çamur tabakası.(DS.C.VII,s.2376)Kn.

hışıldak:Kükürtlü kaynak suyu. (DS.C.VII,s.2376)Çkr.
hışır:Çok sıcak su.(DS.C.VII,s.2377) Ezm.
Hışır:Alaca-Çr.(K.346)
hışır:İri kum.(DS.EK-1.C.XII,s.4518) Sv.,Ky.
Hışır:Alaca-Çr.(K.346)

hışır:Nemli toprak.(DS.C.VII,s.2377) Mn.,Ant.
Hışır:Alaca-Çr.(K.346)

hışır:Sulu yer.(DS.EK-1.C.XII,s.4518) Ky.
Hışır:Alaca-Çr.(K.346)

him:Büyük taş.(DS.C.VII,s.2385)Dy.

him:Çalılık,dikenlik yer. (DS.C.VII,s.2385)Ada.

hinav:Nemli toprak.(DS.C.VII,s.2385) Vn.

hobuz:İki yıl sürülmemiş,ekilmemiş tarla.(DS.C.VII,s.2390)Isp.

hobür:Tarlalarda su basmayan tümsek yer.(DS.C.VII,s.2426)Mr.,Ada.

hodulca:Yüksek tepe.(DS.C.VII,s.2393) Isp.

hola:Orman ve ağaçlık yerlerin kuytu bölümleri.(DS.C.VII,s.2396)Ada.

holak:Dik yokuş ve inişler. (DS.C.VII,s.2396)Mr.

holeklenmek:Su göllenmek. (DS.C.VII,s.2396)Sv.

holi:Toprak.(DS.C.VII,s.2396)Rz.

holta:Yol kıvrımı,dönemeç. (DS.C.VII,s.2398)Mn.

homa:Dik,yüksek.(DS.C.VII,s.2399)Kn.
Homa:Çivril-Dz.,Terme-Sm.,Manavgat-Ant.(K.348)

hopa:1.Derelerde balığın bulunduğu ve gizlendiği yer.2.Sazlık ve bataklık yerler. (DS.C.VII,s.2404)Isp.

hopsa:Uzun zaman sürülmemiş tarla. (DS.C.VII,s.2406)Af.,Es.

hopur:Sürülmüş tarla.(DS.C.VII,s.2406) Ezm.
Hopur:Bayburt-Gm.(K.348)

horan:Biçilmiş tarla.(DS.C.VII,s.2408) Ezm.

horatalık:Küçük parçalara ayrılmış tarla. (DS.C.VII,s.2410)Mğ.

horhor:Kayalar arasında açılan geniş,korkunç yarıklar. (DS.C.VII,s.2411)Hat.
Horhor:Kiğı- Erz. (K.349)
horlak:Kaynak,pınar.(DS.C.VII,s.2411) Yz.
horlavık:Derelerdeki çukurlar. (DS.C.VII,s.2411)Ada.

hornaka:Bahçe duvarlarının altından geçen su yolu.(DS.C.VII,s.2411)Kn.

hortik:Çukur yerler.(DS.C.VII,s.2414) Gm.,El.,Ml.
Hortik:İspir-Ezm.(K.349)

horzan:İki senedir ekilmeyen tarla. (DS.C.VII,s.2415)Rz.

hosan:Büyük ve yüksek kayalar arasındaki derin vadi, uçurum. (DS.C.VII,s.2415)Ar.,Ezm.
Hosan:Erbaa-To.(K.350)

hoşur:Yüksekten dökülen suyun açtığı derin çukur.(DS.C.VII,s.2417)Çr.

hotar:Yayla.(DS.C.VII,s.2419)Kemaliye-Ezm.

hoyek:Oyuk,çukur.(DS.C.VII,s.2422)Sv.

hödut:Sınır.(DS.C.VII,s.2427)Gaz.

höldür:Delik,yarık.(DS.C.VII,s.2430) Sm.
hörtle:Sulu çamur.(DS.C.VII,s.2435) Ama.
hörtlenbeç:Yollardaki çukurlar. (DS.C.VII,s.2435)Es.

höşür:Uçurum.(DS.C.VII,s.2438)Krş.

höşürüm:Kayalardan hızla akan suyun açtığı gedik.(DS.C.VII,s.2439)Nş.

höyük:Toprak yığını,tepecik. (DS.C.VII,s.2440) Dz.,İz.,Ba.
Höyük: Çnk. (K-352)

hudul:Engebeli topraklarda güneş görmeyen yer.(DS.C.VII,s.2441)Isp.

huzay:Issız,boş yer.(DS.C.VII,s.2447) Ada.

ıbırık:Çay dönemeçlerinde balıkların sığındığı yer.(DS.C.VII,s.2454)Kü.

ılıman:1.Kaynak.2.Suyun çağlamayan yeri.(DS.C.VII,s.2471)To.

ılkı:Kuytu yer.(DS.C.VII,s.2472) Sn.,Sm.,To.

ımık:Rüzgar almayan,gölgeli,kuytu yer. (DS.C.VII,s.2474)Sn.,To.

ındır:Harman yeri.(DS.C.VII,s.2477)Ky.

ıngar:Dağ.(DS.C.VII,s.2477)Ank.

ırhım:Akarsuyun bir kolu. (DS.C.VII,s.2485)Kn.

ırım gırım:Dağ,bayır,dere,tepe. (DS.C.VII,s.2486)Isp.,Nğ.

ırkı:Yonca.(DS.C.VII,s.2487)Çkr.

ırlamaz:Suyu az akarsu.(DS.EK-1.C.XII,s.4522)Mn.

ırme:Dar ve çalılık yollar. (DS.C.VII,s.2488)Mğ.

ıvlak:Doğal su yolu.(DS.C.VII,s.2498) Rz.

ibrişe:Yerden kaynayan su.(DS.C.VII,s.2503)Sv.

içyer:Verimli toprak.(DS.C.VII,s.2507) Kn.

ihilemek:Toprağı iki kere sürmek. (DS.C.VII,s.2513)Bo.

ili toprak:Sellerin getirdiği milli toprak. (DS.C.VII,s.2528)Isp.

ilime:Çalılar arasındaki dar yol,keçi yolu.(DS.C.VII,s.2525)Kn.,Ant.

ilimor su:Ilık su.(DS.C.VII,s.2536)Isp.

ilipin:Tarlaları sulamak için açılan ark. (DS.C.VII,s.2526)Kn.

ilit:Ormandan açılan tarla. (DS.C.VII,s.2528)Zn.,Ks.,To.
İlit: Tirebolu- Grsn. (K-364)

imbal:Bağın dar ve uzun olarak bölünmüş parçalarından her biri. (DS.C.VII,s.2534)Çr.,Yz.,

ime:Çukur ve kuytu yer. (DS.C.VII,s.2534)Dz.

imik:Ilık su.(DS.C.VII,s.2536)Kn.

ingin:Aşağı,alçak,çukur yer. (DS.C.VII,s.2543)Çkr.,Ank.,Nğ.

ingün:Dağ yamacı.(DS.C.VII,s.2543)Zn.

inkaya:Mağara.(DS.C.VII,s.2543) Ks.,Çr.,El.
İnkaya: Blk., Brs., Sm. (K-368-369)

insalkı:Eğik,inişli yer.(DS.C.VII,s.2544) Krş.

irim:Yalçın,kayalık yerler. (DS.C.VII,s.2550)Ant.

irinlik:Ekilen bitkileri çürüten,çok sulak tarla.(DS.C.VII,s.2551)Brd.

isik:Çukur.(DS.C.VII,s.2555)Kn.
İsik:Siverek-Ur.,Harran-Ur.(K.371)

itayağı:Suyun akış yönünü değiştirmeye yarayan tahta set.(DS.C.VII,s.2567)Gm.

iv:Yol ya da tarla kenarında olan doğal setler.(DS.C.VII,s.2570)El.

ivek:Sırt,yamaç,yan.(DS.C.VII,s.2570) Gaz.

ivlak:Su birikmiş,çukur yer. (DS.C.VII,s.2572)Rz.

ivlak:Sulu,çukur yer.(DS.EK-1.C.XII,s.4526)Rz.

izlek:Keçiyolu,patika.(DS.C.VII,s.2576) Mğ.

izve:Çukur.(DS.C.VII,s.2576)Brs.

kaba:Kaplıca.(DS.C.VIII,s.2577)Kc.
Kaba:Beyşehir-Kn.,Görele-Gr.(K.381)

kaba:Mağara.(DS.C.VIII,s.2577)Rz.
Kaba:Beyşehir-Kn.,Görele-Gr.(K.381)

kabalamak:Tarlayı ikinci kez sürmek. (DS.C.VIII,s.2580)Ks.

kaban:Dik yokuş,kayalık,uçurum. (DS.C.VIII,s.2580-2581)Brs.,İst.,Ama.
Kaban:Oltu-Ezm.(K.381)

kaban:Uçurum.(DS.EK-1.C.XII,s.4527) Rz.
Kaban:Oltu-Ezm.(K.381)

kabanlık:Ekilmemiş taşlı yer. (DS.C.VIII,s.2581)Gm.,Rz.

kabarak:Sel.(DS.C.VIII,s.2581)El.

kabız:Dağlarla çevrili dar boğaz. (DS.C.VIII,s.2583)Dz.,Nğ.,Ada.,İç.

kaburga:Yamaç.(DS.C.VIII,s.2584)İst.

kaçafan:Uçurum.(DS.C.VIII,s.2586)Rz.

kaçkar:Yüksek,sarp,kayalık yer. (DS.C.VIII,s.2587)Rz.

kaf:Tarla kenarlarındaki yüksekçe toprak setler.(DS.C.VIII,s.2591)Gr.

kafalık:Birikinti suların bıraktığı yer,çukur.(DS.C.VIII,s.2592)Kü.

kağ:Dağ yamacı.(DS.C.VIII,s.2593)Zn.

kağıl:Kurumuş çamur,toprak yumrusu. (DS.C.VIII,s.2594)Af.,Sm.

kağnık:Tarla,çay ve arkın yüksek yerlerinde suyun arkaya yığılmış durumu,bir çeşit göl.(DS.C.VIII,s.2595) Brd.

kağşak:Uçurum,sarp kayalık yerler. (DS.C.VIII,s.2596)Ks.,Çkr.,Ank.

kah:Kenar,sınır,kıyı.(DS.C.VIII,s.2597) Isp.,Mn.ç,Ks., Kn.
Kah:Oltu-Ezm.(K.386)

kahırdak:Kurumuş çamur. (DS.C.VIII,s.2597)To.

kahra:Büyük taşlık yer. (DS.C.VIII,s.2598)Kn.,İç.

kak:Dağ ve kayalardaki oyuklarda bulunan su birikintisi.(DS.C.VIII,s.2599) Çkl.,Ml.,Gaz.

kaklık:Güneş alan yer.
(DS.C.VIII,s.2605)Çkr.
kaklık:Taş,ağaç oyukları ve içindeki
su birikintisi.(DS.C.VIII,s.2604)
Af.,Isp.,Brd.
kakma:Yokuş.(DS.C.VIII,s.2605)
Mr.,Krş.,Ada.

kalabak:Tepe ya da dağ sırtlarında
kaleye benzeyen toplu kayalar.
(DS.C.VIII,s.2606)Brs.,İç.
Kalabak: Menemen- İzm. (K-387)
kalaça:Küçük tepe.(DS.C.VIII,s.2607)
Vn.

kalafa:Büyük alan.(DS.C.VIII,s.2607)Kr.

kalag:Küçük taş.(DS.C.VIII,s.2607)Ur.

kaluk:Ormandan,fundalıktan açılarak
tarlaya eklenen yer.(DS.C.VIII,s.2611)
Sn.,Sm.

kalum:Sulu,batak tarlaları kurutmak için
açılan su arkları.(DS.C.VIII,s.2611)Zn.

kam:Tarlanın ya ada bahçenin
alt kısmında suların biriktiği yer.
(DS.C.VIII,s.2611)Ezc.

kaman:Dağların tepesine yakın olan
yerler. (DS.C.VIII,s.2612)Mğ.
Kaman:Krş.,Kilis-Gaz.,Bartın-
Zn.,Yıldızeli-Sv.(K.392)
kan:Verimli toprak.(DS.C.VIII,s.2617)
Yz.
kanak:Çay,dere,ırmak.
(DS.C.VIII,s.2617)İst.,Çr.,Yz., Krk.
Kanak: Şarkışla- Sv. (K- 392)

kanara:Kayalık,dik yamaç.
(DS.C.VIII,s.2618)Çkr.,Sm.,Krk.,Tk.

kandak:Su birikintisi,bataklık,gölcük.
(DS.C.VIII,s.2619) Isp.,Brd.,Dz.
Kandak:Milas-Mğ.(K.394)

kandak:Uçurum,yar.(DS.C.VIII,s.2619)
Dz.,İz.,İst., Zn.,Or.
Kandak:Milas-Mğ.(K.394)

kandal:Orman içinde açılan küçük tarla.
(DS.C.VIII,s.2620)İç.

kannes:Sert,kıraç yer.(DS.C.VIII,s.2626)
Gaz.

kapan:Dik kayalık yerlerdeki dar
yollar,uçurum.(DS.C.VIII,s.2630)
Ba.,Tr.,Ar.

kapız:Derin vadi,geçit,boğaz.
(DS.C.VIII,s.2634)Isp.,Dz.,İst.,Kn.

kapuz:Dere.(DS.C.VIII,s.2637)Ada.,Mğ.

karacasu:Dere kıyılarında çıkan soğuk
su. (DS.C.VIII,s.2639)Sn.
Karacasu: Bol. (K.394)

karaçökel:Sazlık,bataklık.
(DS.C.VIII,s.2641)Çr.

karaful:Yüksek tepelerin eteği.
(DS.C.VIII,s.2643)Çkl.

karahopur:Ormandan açılan tarla.
(DS.C.VIII,s.2645)Ada.

karasu:Bitkilere zararlı olan,toprak
altından çıkan acısu.(DS.C.VIII,s.2653)
Isp.,Brs.,Sm.

kargın:Verimli toprak.(DS.C.VIII,s.2660)
Brd.,Kc.

kark:Ark,su yolu.(DS.EK-
1.C.XII,s.4536)Uş.

kartın:Dağ tepesi.(DS.C.VIII,s.2670)Ky.

kartınlık:Sarp kayalık ve taşlık yer.
(DS.C.VIII,s.2670)Ky.

kartlan:Dağ üzerindeki çok taşlı,kayalık
yerler.(DS.C.VIII,s.2670)İç.

kaş:Sarp kayalıklar,uçurum.
(DS.C.VIII,s.2676)Dz.,Kü.
Kaş:Anamur-İç.,Ky.(K-433)
kat:İki tepenin ya ada iki duvarın
arası,uçurum. (DS.C.VIII,s.2681)
Kn.,Ada.
Kat: Tok. (K-433

katı:Sert dönemeçli,girintili yol.
(DS.C.VIII,s.2682)Af.

katıgak:Dağlarda,taş oyuklarındaki su birikintisi.(DS.C.VIII,s.2682)Ky.

katma:Dağlardaki taş oyukları,kuytu yerler.(DS.C.VIII,s.2684)Ky.,Nğ.

kaval:Su arkı.(DS.C.VIII,s.2686)Ar.

kavalık:Bataklık.(DS.C.VIII,s.2686)Af.
Kavalık: Urf. (K-436)

kavar:Tarla üzerindeki su yolları. (DS.C.VIII,s.2687)İst.,Gm.,Ezc.

kayah:Küçük vadi.(DS.C.VIII,s.2696)Tr.

kayan:Akarsu,sel.(DS.C.VIII,s.2696) İz.,Sn.
Kayan: Osmaniye- Dyr. (K-439)

kayır:Uçurum.(DS.C.VIII,s.2701)Nğ.

kayız:Derenin dar ve dönemeçli yeri. (DS.C.VIII,s.2702)Kü.

kazmalık:Dağ eteklerinde bulunan çukurlar.(DS.C.VIII,s.2713)Mğ.

kaznak:Su birikintisi.(DS.C.VIII,s.2713) Isp.

keher:Vadilerdeki küçük tepeler. (DS.C.VIII,s.2721)İç.

keken:Taşlık,kayalık yer. (DS.C.VIII,s.2722)Ada.İç.

kele:Sürülmemiş tarla. (DS.C.VIII,s.2725)Nğ.

kelemiy:Yeni sürülen tarla. (DS.C.VIII,s.2728)Gaz.

keli:Tarla sınırı.(DS.EK-1.C.XII,s.4543) Krş.
Keli: Salihli-Mn, Osmaniye-Dyb. (K-445)

kelt:Sulu,otlu yer,dere içi. (DS.C.VIII,s.2735)Nş.

kelte:Verimsiz toprak.(DS.C.VIII,s.2735) Ank.

ken:Ekilmeden bırakılmış tarla. (DS.C.VIII,s.2741)Brd.,Ba.,Ml.

kepillik:Killi,taşlı toprak. (DS.C.VIII,s.2748)Ed.

kepir:Kıraç toprak.(DS.EK-1.C.XII,s.4545)Mn.

kepir:Verimsiz,kıraç toprak. (DS.C.VIII,s.2748)Uş.,Isp.
kepirlik:Taşlı yer.(DS.C.VIII,s.2749) Ada.
keprem:Taşlar ve otlarla kaplı tarla. (DS.C.VIII,s.2750)Mğ.

kerağ:Çorak,tuzlu toprak. (DS.C.VIII,s.2751)İç.

kerez:Küçük tepe.(DS.C.VIII,s.2754)Ky.

kerhat:Taşlı yer.(DS.C.VIII,s.2754)Sv.

kerhiz:Akarsu yatağı.(DS.C.VIII,s.2754) Gm.

kerik:Sert yer,toprak.(DS.C.VIII,s.2754) Tn.,Ml.
Kerik: Dyb. (K-449)

keseğ:Çamurlu yol,batak. (DS.C.VIII,s.2761)Sv.

key:Ufak dağlar,kayalar. (DS.C.VIII,s.2778)Kn.

keyli:Tarlanın su,sel basmayan yüksek yeri.(DS.C.VIII,s.2778)Ada.

kez:Tepe.(DS.C.VIII,s.2779)Sm.

kıdırım:Uçurum.(DS.C.VIII,s.2788)El.

kıl:Killi toprak.(DS.C.VIII,s.2792)Es.

kılıç:Doruk çizgisi,tepelerin en yüksek noktalarını birleştiren çizgi. (DS.C.VIII,s.2797)Mr.
Kılıç:Yalova-İst.,Anamur-İç.,Suşehri-Sv.,Keşan-Ed.,Isp.,Mş.(K.460)

kırandibi:Tepenin en aşağı bölgesi,eteği. (DS.EK-1.C.XII,s.4554)Or.,Gr.,Tr.

kırçam:Taşlı yer.(DS.C.VIII,s.2818)Ba.

kırgı:Dağ ve yaylaların yalçın,sarp,keskin yerleri. (DS.C.VIII,s.2821)Ba.,Çr.
kırık:Ormandan açılmış tarla. (DS.C.VIII,s.2823)Dz.,Sm.,Or.

kırkı:Dağların sarp ve engebeli yerleri. (DS.C.VIII,s.2829)Yz.

kırma:Ot bitmeyen bayır yer. (DS.C.VIII,s.2833)Ank.

kırtan:Sürülüp ekilemeyen taşlı tarla. (DS.C.VIII,s.2837)Es.,Kn.

kırtarla:Meyilli arazideki tarla. (DS.C.VIII,s.2837)Ank.

kırtış:İki tarla arasındaki ırmak seti. (DS.C.VIII,s.2838)Kn.

kısağı:Çevresi sarp ve engebeli yer. (DS.C.VIII,s.2839)Ada.

kısak:Sel yarıntısı.(DS.C.VIII,s.2839) Ant.
kısık:Derenin ya da ırmağın çok dar yeri. (DS.C.VIII,s.2841)Bil.,Es.
Kısık: Mn., Sv. (K-466)

kısık:İki dağ ve tepe arasındaki dar geçit,boğaz. (DS.C.VIII,s.2840)Af.
Kısık: Mn., Sv. (K-466)

kısır:Nadasa bırakılan tarla. (DS.C.VIII,s.2841)Zn.,Ank.

kışla:Köye yakın tarla. (DS.C.VIII,s.2846)Dz.
Kışla:Araç-Ks.,Elmalı-Ant.(K.466)

kıyı:Sınır.(DS.C.VIII,s.2855)Ama.,Ezc.

kıyır:Kumlu toprak.(DS.C.VIII,s.2856) Dz.,Kc.

kızılaç:Kızıl toprak.(DS.C.VIII,s.2863) Çkl.

kızlan:Killi,çorak toprak. (DS.C.VIII,s.2868)Brs.,Çr.

kızma:Nadas edilmiş toprak. (DS.C.VIII,s.2868)Çkl.,Brs.

kilisa:Killi toprak.(DS.C.VIII,s.2871)Tk.

kire toprak:Taş gibi sert toprak. (DS.C.VIII,s.2877)Ml.

kitir:Sert toprak.(DS.EK-1.C.XII,s.4561)İç.
Kitir: Beytişebap- Siirt (K-458)

kitir:Yalçın,sarp,taşlık yer. (DS.C.VIII,s.2887)Mr.
Kitir: Beytişebap- Siirt (K-458)

kobu:Engebeli toprak. (DS.C.VIII,s.2890)Ağ.

kodaman:Büyük tepelerin üzerindeki düzlük.(DS.C.VIII,s.2897)İz.

kodik:Suyun damlaya damlaya açtığı çukur.(DS.C.VIII,s.2898)Ezm.,Ezc.

kodul:Orman içindeki çayır. (DS.C.VIII,s.2899)Tr.

koğur:Bağ için elverişli toprak. (DS.C.VIII,s.2903)Ml.

kol:Susuz dere.(DS.C.VIII,s.2906)Ml.

kolçak:Dağların yamaçlarında ocak şeklindeki oyuk ya da çukur. (DS.C.VIII,s.2909)Mğ.

kolik:Kazılmış yuvarlak çukur. (DS.C.VIII,s.2910)Ezc.
Kolik: Başkale- Van, (K-480)

kop:Dağlarda büyük kayaların içindeki boşluk,doğal mağara.(DS.C.VIII,s.2919) Rz.,Ar.
Kop: Muş, Gmş, (K-482)

kopuz:Boğaz,dar yer.(DS.C.VIII,s.2922) Ada.
Kopuz: Urf., Gmş. (K-483)

kor:Dere.(DS.C.VIII,s.2922)Ezm.

kora:Karda açılan ince yol,iz. (DS.C.VIII,s.2923)Gm.

kori:Suyu tarlaya dağıtan büyük ark. (DS.C.VIII,s.2925)Vn.
Kori: Mrd., Urf., Dyr., Byz., (K-483)

korkuzan:Çağlayanların döküldüğü yüksek yer ya da suların taştığı bent. (DS.C.VIII,s.2926)Ezc.

korsak:Sulak yer.(DS.C.VIII,s.2927)Tk.

kort:Çukur.(DS.C.VIII,s.2927)Bt.
Kort: Muradiye, Van, (K-483)

kortan:Yalçın ve diklemesine kesik kayalar.(DS.C.VIII,s.2927)Ant.

kortik:Yaylalardaki çukur ve alçak yerler.(DS.C.VIII,s.2927)Ezc.

kortlan:Kayalardaki küçük oyuklar. (DS.C.VIII,s.2927)İç.

koşak:Taşlık,taş yığını,toprak yığını. (DS.C.VIII,s.2932)Bil.

kovak:Dağlar arasındaki çukur,koyak. (DS.C.VIII,s.2938)Ant.

kovlan:Kaba toprak.(DS.C.VIII,s.2939) Ant.

kovsuk:Yaylalarda yüksek kayaların eteği.(DS.C.VIII,s.2940)Ky.

kovu:Çukur ve bataklık yer. (DS.C.VIII,s.2940)Kr.

kovuz:Kenarları dik yamaçlı dar vadi. (DS.C.VIII,s.2940)Zn.,Sn.

koyak:Bir ucu dağda son bulan kapalı boğaz,iki dağ,tepe arasındaki boşluk,vadi.(DS.C.VIII,s.2941)Af.,Isp.
kozan:Ekini biçilip kaldırılmış tarla. (DS.C.VIII,s.2946)Çr.,Ml.
Kozan:Torul-Gm.,Sarıkamış-Kr.(K.487)

köfeki:Çürük toprak.(DS.C.VIII,s.2948)Dz.

köfes:Verimli toprak.(DS.EK-1.C.XII,s.4567)İç.

kök:Dar ve derin vadi. (DS.C.VIII,s.2951)Kn.

köktere:Suyun bölüm yeri. (DS.C.VIII,s.2953)Sn.

kölek:Yağmur sularının toplandığı küçük çukur.(DS.C.VIII,s.2953)Ada.

kömük:Bataklık.(DS.C.VIII,s.2957)Nş.

kös:Sürülmemiş toprak. (DS.C.VIII,s.2970)Nğ.,Kn.
kötez:İçinden çıkılmayan yer,çıkılamayan sarp yer. (DS.C.VIII,s.2982)Es.

közlöv:Pınar.(DS.C.VIII,s.2986)İst.

kubar:Verimsiz tarla.(DS.C.VIII,s.2986) Mr.
kulak:Yağmur ve sel sulsrının toplandığı çukur,su yatakları.(DS.C.VIII,s.2993) Ada.
Kulak: Fatsa, Ord., Blk., Den., İç., Afy. (K-498-499)
kunka:Tepecik,küçük sırt. (DS.C.VIII,s.3001)Kc.

kur:Sert,kuru toprak.(DS.C.VIII,s.3004) Gaz.

kurnik:Çukur.(DS.EK-1.C.XII,s.4573)El.

kusaklık:Bataklık.(DS.C.VIII,s.3013)Ed.

kuspa:Tümsek.(DS.EK-1.C.XII,s.4574) Rz.
kuşku:Milli toprak.(DS.C.VIII,s.3016) Brs.

kuytak:Çukur,kuytu yer. (DS.C.VIII,s.3021)Ay.,Bo.

kükür:Çok taşlı yer.(DS.C.VIII,s.3026) Brs.,İst.
Kükür: Kon., İçel. (K-517)

küllük:Dağın en yüksek tepesi,doruk. (DS.C.VIII,s.3031) Ml.
Küllük: Svs., Muğ., Bayazıt (K-517)
kümbet:Tepecik.(DS.C.VIII,s.3033) Isp.,Es.,Zn.
künç:Kireçli toprak.(DS.C.VIII,s.3036) Ar.
küntür:Dağlarda,güneş görmrdiği için karların eridiği yer.(DS.C.VIII,s.3039) Ba.

küntüre:Bağları su basmaması için yapılan çit,set.(DS.C.VIII,s.3039)Sn.

küper:Bağ,bahçe,tarlagibi şeyleri birbirinden ayıran sınır. (DS.C.VIII,s.3041)Sn.

küykü:Yel almayan kuytu yer. (DS.C.VIII,s.3056)Ada.

laçın:Çıkılması güç kayalık yer. (DS.C.IX,s.3057)Kr.
Laçin: Kas., Esk. (K-517)

leçelik:Tepelerin arasındaki kuytu düzlükler.(DS.C.IX,s.3069)Kn.

leğer:Tarla sulamak için yapılan küçük su bendi,büğet.(DS.C.IX,s.3070)Ur.

lek:Küçük tarla,evlek.(DS.C.IX,s.3070) Zn.,Sn.
Lek: Muş, (K-528)

leyi:Sel.(DS.C.IX,s.3075)Bt.

leyir:Nehir.(DS.C.IX,s.3075)İst.

lıbır:Cıvık çamur.(DS.C.IX,s.3075) Isp.,Ezc.

lığ:Selin,akarsuyun getirdiği ince çamur,tortu birikinti.(DS.C.IX,s.3075) Isp.,Çr.,Sm.,Ama.

lığlı:Bulanık su.(DS.C.IX,s.3076)Ezc.

limni:Durgun sulu ve sazlık göl. (DS.C.IX,s.3079)Gm.

livöp:Ufak çalılık yerlerin çalılarını kökleyerek açılan tarla.(DS.C.IX,s.3081) Sm.

livrik:Dağın tepesi.(DS.C.IX,s.3081)Mr.

loap:Ormandan açılan tarla. (DS.C.IX,s.3081)Sn.

lok:Küçük tarla.(DS.C.IX,s.3083)Bo.

lokuş:Yokuş.(DS.C.IX,s.3085)Mr.

lolloz:Dağın tepesi.(DS.C.IX,s.3085)El.

lom:Irmak.(DS.C.IX,s.3085)Brs.,İst.

longaz:Deniz kıyılarında,kayaların diplerindeki derin yerler. (DS.C.IX,s.3086)Tr.

longuz:Derin,karanlık yer,çukur.(DS.EK-1.C.XII,s.4580)Gr.

lopka:Yağmur sularının biriktiği çukur. (DS.C.IX,s.3087)Çkl.

löbür:Çukur.(DS.C.IX,s.3089)Ur.

lök:Büyük çamur parçası. (DS.C.IX,s.3090)Gm.
Lök:Yusufeli-Ezm.(K.529)

lökme:Suyun geçilecek sığ yeri,su geçidi.(DS.C.IX,s.3091)Sv.

löngez:Çok çamurlu,bataklık tarla. (DS.C.IX,s.3092)Mğ.

löş:Tümsek,küçük toprak yığını. (DS.C.IX,s.3093)Ml.

lülük:Dağın sivri yeri.(DS.C.IX,s.3095) Sv.
Lülük:Nizip-Gaz.(K.530)

lünger:Yağmur birikintisi. (DS.C.IX,s.3095)İst.

lüngür:Kuyu gibi derin,çukur yer. (DS.C.IX,s.3095)Nş.

malak:Dere.(DS.C.IX,s.3109)Ezc.
Malak:Pınarbaşı-Ky.(K.537)

malak:Killi toprak.(DS.C.IX,s.3109)Tr.
Malak:Pınarbaşı-Ky.(K.537)

malaz:Sulak toprak parçası.(DS.EK-1.C.XII,s.4584)İç.
Malaz:Gördes-MN.(k.538)

malaz:Sulak yer.(DS.C.IX,s.3111)Ada.
Malaz:Gördes-MN.(k.538)

mayıstıra:Bağların arasındaki yol. (DS.C.IX,s.3141)Kc.

maz:Su.(DS.C.IX,s.3143)Kn.

meğe:İki tarla arasındaki sınır. (DS.C.IX,s.3149)Tk.

melenk:Nemli toprak.(DS.C.IX,s.3156) Rz.

melez:Toprak sürülmeden ekilen ekin. (DS.C.IX,s.3157) Ank.
Melez:Boğazlıyan-Yz.(K.547)

melhe:Sellerin getirdiği,kumlu,çamurlu toprak mil.(DS.C.IX,s.3157)Bo.,Ks.

melis:Çayır,çayırlık.(DS.C.IX,s.3157)İç.

melis:Çimenlik.(DS.EK-1.C.XII,s.4591) İç.
meneksi:Kırmızımsı toprak. (DS.C.IX,s.3161)Isp.

menges:Sarp kayalıklarda oturacak kadar dar çıkıntılı yerler.(DS.C.IX,s.3163)Kn.

menlez:Killi toprak.(DS.C.IX,s.3165) Kn.
ment:Su kanalı,su arkı.(DS.C.IX,s.3165) Kü.,Mğ.
merç:Sulak,bataklık yer. (DS.C.IX,s.3166)Gaz.
Merç:Şirvan-Sr.(K.550)

meşe:Ormanlık.(DS.C.IX,s.3173)Gm.
Meşe:Çoruh.(K.553)

meşelik:Küçük orman.(DS.C.IX,s.3173) Sm.

mıcıldak:sulu çamur.(DS.C.IX,s.3177) Ks.,Ank.

mıdık:Tepe,küçük dağ.(DS.C.IX,s.3179) Kn.
mılık:Suyun durgunlaşarak bataklık durumuna getirdiği yer.(DS.C.IX,s.3183) Es.
mırık:Bulanık su.(DS.C.IX,s.3187) Mr.,Sv.
mırıl:Çamurlu yer,bataklık. (DS.C.IX,s.3187)Yz.

mırıs:Bahçe,tarla bölümleri arasındaki yol.(DS.C.IX,s.3188)Kn.

mihenk:Geçit,geçilen yer. (DS.C.IX,s.3197)Isp.
mihmes:Suyu emmeyen sert toprak,killi toprak.(DS.C.IX,s.3197)Kn.
mil:Selin getirdiği kumlu,çamurlu toprak .(DS.C.IX,s.3198) Af.,Isp.,Dz.
Mil:Harran-Ur.(K.557)

milçik:Sulu ve yapışkan çamur. (DS.C.IX,s.3198)Brd.

millak:Küçük çukur.(DS.C.IX,s.3199) Çkl.

mirik:Pis su.(DS.C.IX,s.3202)Ank.

miti:Çevrenin iyice göründüğü yüksekçe yer,tepe.(DS.C.IX,s.3204)Tr.

miyar:Akarsu,kaynak.(DS.C.IX,s.3205) Ant.

miyik:Yüksek yer,tepe.(DS.C.IX,s.3206) İst.,To.

modul tepe:Sivri tepe.(DS.C.IX,s.3208) Sm.

modul:Toprağı sertleşmiş,verimsizleşmiş tarla.(DS.C.IX,s.3207)Rz.

moş:Akan suyun,selin getirdiği çerçöp. (DS.C.IX,s.3211)Hat.

qmurt:Akarsuların getirdiği birikinti. (DS.C.IX,s.3221)Çr.,Or.

mutluk:Geniş yer.(DS.C.IX,s.3226)Ba.

müşker:Dağların tepesindeki karların eriyerek açtığı yol.(DS.C.IX,s.3231)Ky.

namlı:Yol kıyılarında ve yamaçlardaki kar birikintileri.(DS.C.IX,s.3258)Mr.

napızar:Evlere yakın tarla.(DS.EK-1.C.XII,s.4603)Kr.

necde:Sınır.(DS.C.IX,s.3243)Tk.

nıçık:Uç,tepe.(DS.C.IX,s.3250)Tn.

oba:Beş on evli köy.(DS.C.IX,s.3259) Ay.,Mn.
Oba:Alaiye-Ant.,Iğdır-Beyazıt.(K.589)

oba:Ova.(DS.C.IX,s.3259)Tr.
Oba:Alaiye-Ant.,Iğdır-Beyazıt.(K.589)

oban:Kurumuş dere yataklarındaki yağmur ve kar suyu birikintisi,gölcük. (DS.C.IX,s.3260)Es.

obram:Bataklık.(DS.C.IX,s.3260)Es.

obruk:Çöken,kayan toprak,kayşa. (DS.C.IX,s.3261) Isp.,Dz.,Sv.
Obruk:Mucur-Krş.,Araç-Ks.,Gümüşhacıköy-Ama. (K.589)

obrulmak:Yer kaymak,çökmek. (DS.C.IX,s.3261)Sn.

obuz:Su kaynağı.(DS.C.IX,s.3261)Or.

ofruk:Suyun toprağı oyduğu yer. (DS.C.IX,s.3266)Ant.

oğrah:İki yolun birleştiği yer,geçit yeri. (DS.C.IX,s.3269)Vn.

ohyataşı:Bir çeşit killi ve kireçli taş. (DS.C.IX,s.3273)Gr.

oluk:Suyun daralarak aktığı yer. (DS.C.IX,s.3278)İz.
Oluk:Silifke-İç.,Develi-Ky.(K.591)

omurga:Dağ sırtı.(DS.C.IX,s.3280)Ada.

omuz:Dağ yamacı.(DS.C.IX,s.3280)Ks.

on:Uzun süre ekilmeyip sertleşen bakımsız toprak.(DS.C.IX,s.3281)Kn.

onurga:Düz arazide uzunlamasına olan tepecik.(DS.C.IX,s.3284)Çr.

opruk:Dağlarda,kayalıklarda bulunan derin,doğal çukurlar, delikler.(DS.EK-1.C.XII,s.4614)İç.
Opruk: Kys. (K-592)

opsa:Birkaç yıl sürülmeden,ekilmeden bırakılmış tarla.(DS.C.IX,s.3285)Af.

ortaç:Tepe.(DS.C.IX,s.3288)Ks.

orun:Yer,oturulacak yer. (DS.C.IX,s.3290)İst.,Tr.

oylak:Çukur yer.(DS.C.IX,s.3301)Gm.

oylum oylum:Çukur,derin yerler,vadiler için.(DS.EK-1.C.XII,s.4618)Isp.,Ky.

oylum:Koyak.(DS.C.IX,s.3301)Dz.,El.
Oylum:Kilis-Gaz.(K.600)

oyrak:İki dağ arasındaki çukur yer. (DS.C.IX,s.3303)Gr.

oyru:İnişli yokuşlu sarp yer. (DS.C.IX,s.3303)Mğ.

oytu:Kuytu yer.(DS.C.IX,s.3303)Sv.

oyuk:Mağara.(DS.C.IX,s.3304)Dz.

öbüz:Kışın yerden kaynayan su.(DS.C.IX,s.3307)Ay.

öç:Sınır.(DS.C.IX,s.3309)Ba.

öğüntü:Yamaçtan kayıp aşağıda yığılan ince toprak.(DS.C.IX,s.3321)Sv.

ömbek:Tarladaki çukur.(DS.C.IX,s.3334) Ank.

ömel:Küçük çukur.(DS.C.IX,s.3335)Çkr.

ören yer:Toprağı kuvvetli olan yer. (DS.C.IX,s.3346)Brs.

ören:Ormanlık yer.(DS.C.IX,s.3346)Mğ.

örenlik:Yıkıntı yer.(DS.C.IX,s.3346) Dz.,Ezc.,Mr.,Sv.

örlüm:Ekili tarla.(DS.C.IX,s.3348)Mğ.

örü:Otlak.(DS.C.IX,s.3351) Isp.,Brd.,Or.,Brs.

örü:Tarlalarda sele karşı taştan yapılmış set.(DS.C.IX,s.3351)Dz.

öyük:Toprak tepe,höyük. (DS.C.IX,s.3366)Krk.

öz:1.Su arkı.2.Dere,çay ırmak. (DS.C.IX,s.3367) Brd.,Dz.
Öz:Gülnar-İç.,Ayaş-Ank.(K.607)

öz:Çamurlu,çalılık,ormanlık yer.(DS. EK-1.C.XII, s.4630) Hat.
Öz:Gülnar-İç.,Ayaş-Ank.(K.607)

öze:Kaplıca.(DS.C.IX,s.3369)Ba.

özek:Susuz dere.(DS.C.IX,s.3369) Isp.,Or.,Ant.

özenti:Akarsuyun getirdiği birikinti. (DS.C.IX,s.3371)Dz.

özenti:Dağ eteklerinde,iki sırt arasındaki düzlük.(DS.C.IX,s.3371)Dz.,Ank.

özge:İki dağ arasındaki dereciklerin birleştiği yer,derenin başlangıcı. (DS.C.IX,s.3371)Or.

özlen:1.Su kaynağı.2.Küçük dere. (DS.C.IX,s.3372)Ant.,Ks.

özüs:Sulu yer.(DS.EK-1.C.XII,s.4631) Ank.

paduk:Dağların kuytu yeri. (DS.C.IX,s.3377)Tk.

pangallık:Çalılık,dikenlik yer DS.C.IX,s.3391)Ed.,Krk.,Tk.

paraca:Dağdan inen iki dere arasındaki toprak. (DS.C.IX,s.3394)Gr.

peçeriz:Sarp,dik.(DS.EK-1.C.XII,s.4641) Mğ.

penç:Eğri yer,yamaç.(DS.C.IX,s.3425) Hat.

pentem:Düz yer,düzlük. (DS.C.IX,s.3426)Bo.

pere:Su bendi.(DS.C.IX,s.3428)İst.

perede:İki tepe arası.(DS.C.IX,s.3428) Sm.

perese:Dağların geçilmesi zor,dik yerleri. (DS.C.IX,s.3429)Dz.,Or.

pırlan:Kumlu toprak.(DS.C.IX,s.3443) Mr.

piren:Su kaynağı.(DS.C.IX,s.3458)Zn.

porteti:Kireçli toprak.(DS.C.IX,s.3470) Ezc.

pöçük:Tarlanın sürülmüş,bakımlı bölümü.(DS.C.IX,s.3478)Or.

pörek:Pınar,kaynak.(DS.C.IX,s.3479)Es.

puğar:Kuyu.(DS.C.IX,s.3482)Sm.

puğren:Üstü kapalı su arkı. (DS.C.IX,s.3482)Rz.

pulur:Küçük tepe.(DS.C.IX,s.3485)To.
Pulur: Bayazıt, Gmş., Erz., Erz., Elz., (K-624)

ramas:Ekin yığını.(DS.C.IX,s.3505) Af.,Dz.

reva:İlk ekilen ekin.(DS.C.IX,s.A1179) Dy.

sacır:Birkaç ırmağın birleştiği yer. (DS.C.X,s.A1180)Gaz.

sal:Köyün yakınında ekime ayrılan yer. (DS.C.X,s.A1181)Ama.

salı:Bir yıl ekilip,bir yıl dinlendirilen toprak.(DS.C.X,s.A1182)Isp.,Dz.

sanıra:Sulu toprak.(DS.C.X,s.3537)Gr.

saparan:Sarp yer.(DS.C.X,s.3540)Rz.

sarıgeren:Sarı,yağlı toprak. (DS.C.X,s.3545)İz.

sarkaç:Dağ eteği.(DS.C.X,s.3547)Rz.

savacağ:Çağlayan.(DS.EK-1.C.XII,s.4673)Kerkük.

say:Su kaynağı,pınar.(DS.C.X,s.3557) Ezm.

saylan:Uçurum.(DS.C.X,s.3560) Hat.,Ada.
Saylan: Ünye- Ord. (K-653)

sazak:Bataklık,sazlık.(DS.C.X,s.3562) Isp.,Çkl.,Sn.,Sm.

seben:Yüksek dağ.(DS.C.X,s.3563)Bo.

seğir:Sıradağ.(DS.C.X,s.3565)Sv.,Ank.

seğirdim:Eğiklik,eğim,akıntı. (DS.C.X,s.3566)Kn.,Bo.
Seğirdim:Akhisar-Mn.(K.655)

sekü:Toprak üstündeki yükseklik,set. (DS.C.X,s.3573)Gr.,Gm.

selav:Dağ üstündeki çukurlar. (DS.C.X,s.3573)Kr.

selen:Sel yatağı.(DS.C.X,s.3575)Tr.

senir:İki dağ arasındaki sırt. (DS.C.X,s.3582)
Çr., Kn. ,Ama.
Senir:Silifke-iç.,Akseki-Ant.(K.658)

sergen:Tepelerdeki düzlük yerler. (DS.C.X,s.3588)Bil.
Serğen: Kırk. (K- 659)

sergi:Tarla sınırı.(DS.C.X,s.3589)Gr.

sıfın:Sarp,aşılması güç yerler. (DS.C.X,s.3602)Af.,Mr.

sınor:İki tarla arasındaki sınır. (DS.C.X,s.3613)Tn.

sızak:Dağ sırtlarından,taş aralarından sızan su,küçük pınar.(DS.C.X,s.3627) Isp.,Ank.

sızğa:Küçük vadi,dere yatağı. (DS.C.X,s.3628)Kn.

silik:Ağaçsız,çıplak yer.(DS.EK-1.C.XII,s.4696)Çr.
Silik: Mlt., (K-663)

sola:Sulak toprak.(DS.C.X,s.3660) Nğ.,Ky.

solugan:Kaynak.(DS.C.X,s.3661)Ba.

sorkun:Yüksek dağ sırtı. (DS.C.X,s.3665)Ks.
Sorkun: Bur., Ant., Küt., Brs., Kon., Kas. (K-673)

soy:Taşlık,kayalık.(DS.C.X,s.3668)Gr.

soya:Dik,yüksek.(DS.C.X,s.3668)Çr.,Mr.

sökün:Karların erimesiyle tepelerden gelen sel suları.(DS.C.X,s.3676)Sv.,Ky.

söve:Taşlı,yokuş,dağ yamaçları. (DS.C.X,s.3681)Kn.

su yarığı:Kuru dere.(DS.C.X,s.3703)Ed.

su yirimi:Su yatağı.(DS.C.X,s.3703)Ed.

suçıknağı:Su kaynağı.(DS.C.X,s.3687) Brs.

suçurum:Çağlayan.(DS.C.X,s.3688) Mğ.,Ed.

sulan:Bataklık,sazlık,sulu yer. (DS.C.X,s.3691) Çkr., Ank.
Sulan:Beşiri-Sr.(677)

surgul:Dağın en yüksek,sivri tepesi,doruk.(DS.C.X,s.3698)Ks.,Rz.

süregen:Akarsuyun en akıntılı yeri.(DS. EK-1.C.XII,s.4713)Dy.

sürelge:Sürülmüş tarla.(DS.EK-1.C.XII,s.4713)İç.

süzek:Sürekli çamurlu su çıkan yer. (DS.C.X,s.3730)Kü.

süzüntü:Çok azalmış su.(DS.C.X,s.3731) Ay.

şahat:İki kaya arasındaki boşluk. (DS.C.X,s.3734)Ur.,Mr.

şanşar:Çağlayan.(DS.C.X,s.3742)Ezc.

şar:Mağara.(DS.C.X,s.3748)Sm.
Şar:Bartın-Zn.,Suşehri-Sv.(K.690)

şımarık:Sulak tarla.(DS.C.X,s.3768)Kn.

şif:Tarla içinde biriken su.(DS.C.X,s.3775)Ada.

şohum:Sürülmüş tarla.(DS.C.X,s.3790) Bt.,Vn.

şürşüt:Su yolu.(DS.C.X,s.3795)İst.

taban:Tarlanın çukur yeri. (DS.C.X,s.3797)Mn.,Kn.
Taban:Gönen-Ba.,Dy.(K.705)

tabansıra:İki dağ,tepe arasındaki en çukur ve düz yol.(DS.EK-1.C.XII,s.4731)Çr.

tahım:Tarla,bahçe ya da bağ sınırı. (DS.C.X,s.3801)Çkr.,Gaz.,Mr.,Hat.,Ada.

tala:Tarla.(DS.C.X,s.3812)Mğ.

talak:İyi sürülmeyen tarla. (DS.C.X,s.3813)Or.

tapır:Taşlı ve engebeli alan. (DS.C.X,s.3826)Mr.,Kn.,Ada.

taplak:Düzlük,düz alan.(DS.EK-1.C.XII,s.4739)Ky.

taplak:Tepe ya da dağ üstündeki düzlükler. (DS.C.X,s.3827) Ama.,Ada.
Taplak:Tire-İz.(K.709)

taras:Tarlayı sürüp dinlendirme,nadas. (DS.C.X,s.3832)Zn.

taşlak:Derelerdeki bataklık. (DS.C.X,s.3840)Ky.

tav öreni:Dağ üstündeki düzlükler. (DS.C.X,s.3847)Kn.

tav:Dağ.(DS.C.X,s.3845)İst.

tav:Orman.(DS.C.X,s.3845)İst.

tava gelmek:Toprak sürülecek duruma gelmek. (DS.C.X,s.3845)Isp.,Brd.

telbis:Nemli toprak.(DS.EK-1.C.XII,s.4748)Ml.,Ky.

tendürek:Yanardağ ağzı.(DS.C.X,s.3877) Doğubeyazıt-Ağ.,Erciş-Vn.

tepkin:İşlenmesi güç,sert toprak. (DS.C.X,s.3885)Çkl.

teşincik:Su biriken çukur yer. (DS.C.X,s.3898)Sv.

teşme:Çeşme,pınar.(DS.C.X,s.3898)İz.

teygir:Tepe üstündeki küçük düzlükler. (DS.C.X,s.3903) Gm.

tıngaç:Küçük tepe.(DS.C.X,s.3914)Kc.

tır:Eğimi çok,dik yer.(DS.EK-1.C.XII,s.4759)Tn.

tırıl:Taşlı tarla.(DS.C.X,s.3920)Bo.

tırkaz:İki derenin birleştiği dar yer. (DS.C.X,s.3922) Ank.

tırman:Tarla,bağ,bahçe sınırı. (DS.C.X,s.3923)Krş.,Ky.,Nş.,Nğ.

tıyrak:Altı taşlı,verimsiz toprak. (DS.C.X,s.3928)Dz.

tirem:Killi ve çorak toprak. (DS.C.X,s.3937)Nş.,Ky.

tirlek:Yüksekten akan su.(DS.C.X,s.3939)Mr.

tiyik:Sivri doruk.(DS.C.X,s.3942)Ml.

toh:Ekilmemiş tarla.(DS.C.X,s.3944)Rz.

tol:Tarla sınırı.(DS.C.X,s.3952)Nğ.,Kn.

toloz:Mağara.(DS.C.X,s.3953)Ay.

tombak:Tümsek,tepe,yüksek toprak yığını. (DS.C.X,s.3955)Mn.
Tombak:Göksun-Mr.,Develi-Ky.(K.730)

tonga:Dağın en yüksek yeri, doruk. (DS.C.X,s.3959)Çkl.,Brs.

topar:Tepe,tümsek.(DS.C.X,s.3963)Sm.

torç:Sınır.(DS.C.X,s.3968)Sn.

toruk:Tepe,en yüksek yer,uç. (DS.C.X,s.3970)Tr.,İz.

toştonca:Bahçe,arsa vb. Yerlerin sınırı. (DS.C.X,s.3974)Ank.

toyra:Su kaynağı.(DS.C.X,s.3976)Ank.

toyran:Verimsiz toprak.(DS.EK-1.C.XII,s.4771)Kn.

toz kepir:Az verimli toprak. (DS.C.X,s.3977)Ed.

töbek:Tepe.(DS.C.X,s.3977)İst.

töm:Küçük orman.(DS.C.X,s.3980)Or.

tömek:Dağ üstündeki küçük tepeler.(DS. EK-1.C.XII, s.4772) Nğ.

tömrük:Ova.(DS.C.X,s.3981)Yz.

tuç:Bayır.(DS.C.X,s.3985)Zn.

tuç:İki tarla arasında sınırı belirten yükseklik.(DS.C.X,s.3985)Ank.

tumba:Dağ üstlerindeki tepecikler. (DS.C.X,s.3990)Mn.,Ed.,Krk.,Tk.

tumsa:Bahçe ve tarlaların sulanması için yapılan toprak set.(DS.C.X,s.3992)Ml.

tumut:Tümsek.(DS.C.X,s.3992)Ml.

tutalak:Uçurumlu,yollardaki dönemeçler. (DS.C.X,s.3998)Bil.

tuten:Çağlayan.(DS.C.X,s.3999)İz.

tüktül:Düz yerlerdeki ya da büyük dağların yanındaki küçük tepeler. (DS.C.X,s.4006)Ada.

tümsekgaga:Dağ çıkıntısı. (DS.C.X,s.4011)Kn.

tüne:Ufak dere.(DS.C.X,s.4011)Sn.

tüney:İki dağ arası.(DS.C.X,s.4011)Ks.
Tüney:Kalecik-Ank.(K.737)

türtmek:Tepecik.(DS.C.X,s.4014)Ant.

tüyülen:Çağlayan.(DS.C.X,s.4018) İst.,Ada.

ua:Ova.(DS.C.XI,s.4019)Mr.

ubuz:Dere.(DS.C.XI,s.4019)Ant.

uca:Issız yer.(DS.C.XI,s.4019)Bo.

uçmak:Yar,uçurum.(DS.C.XI,s.4022)Sk.

ulaç:Sınır.(DS.C.XI,s.4031)Sn.

uyut:Dağ eteğindeki kaynak. (DS.C.XI,s.4051)Kn.

ücek:İki tepe arasındaki yer,boğaz. (DS.C.XI,s.4055)Brs.
ülfer:Irmak,dere.(DS.C.XI,s.4063) Brs.,Ky.

ürlüm:Ekilen yer.(DS.C.XI,s.4070)Mğ.

üşük:Çukur.(DS.C.XI,s.4078)Çkr.

üvek:Suyu sızdıran toprak. (DS.C.XI,s.4082)Mr.,Ky.

üz:Ovalık,düzlük.(DS.C.XI,s.4084)Or.

vağıldamak:Coşkun su çağıldamak. (DS.C.XI,s.4088) Isp.,Mr.,Yz.
valta:Bataklık,sazlık.(DS.C.XI,s.4089) Krk.
venk:Sulak,ağaçlı yer.(DS.C.XI,s.4095) Bn.,Ml.
verep:Bayır,yokuş,yamaç. (DS.C.XI,s.4095)Es.,Sm.
Verep: Tok.(K-758)

yağır:İri,kumlu toprak.(DS.C.XI,s.4120) Mğ.
Yağır: Ank. (764)

yakan:Çağlayan.(DS.EK-1.C.XII,s.4809) Ank.

yalağı:Çukur.(DS.C.XI,s.4134)İç.
yalak içi:İki dağ arasındaki dar boğaz. (DS.C.XI,s.4136) İst.,Sv.
Yalak: Çrm., Kys., Marş., Seyhan, (K-766)
yallım:Yar,uçurum.(DS.C.XI,s.4148) Ank.
yalpak:Sarp yer,uçurum. (DS.C.XI,s.4149)Ama.
yalpı:İki tepe arasındaki düzlük. (DS.C.XI,s.4149)Tk.

yanuç:Sınır.(DS.C.XI,s.4175)İst.

yarda:Boş toprak.(DS.C.XI,s.4181)Krş.
yasgam:Dağ yamacı.(DS.C.XI,s.4192) Mğ.
yatkın:Birkaç yıl sürülmeden bırakılmış tarla. (DS.C.XI,s.4202)Ba.,Es.,Tk.

yazı:Düzlük,ova.(DS.C.XI,s.4216) Isp.,Dz.,İz.,Ba.,Sk.
Yazı:Brd.,Refahiye-Ezc.,Elmalı-Ant. (K.773)

yelatan:Kayalık.(DS.C.XI,s.4231)Nş.
Yelatan:Seyhan-Ada.(K.775)

yeleç:Dağ sırtı.(DS.C.XI,s.4232) Isp.,Bil.,Ezc.

yelen:Ova,çöl.(DS.C.XI,s.4233)Ank.

yemsük:Çukur yer.(DS.C.XI,s.4244)Ezc.
yer:Tarla.(DS.C.XI,s.4249) Tr.,Mr.,Ky.,İç.
yeralan:Ovada yükselen küçük tepe,höyük. (DS.C.XI,s.4249)Ar.

yığ:Mil,derelerin getirip yığdığı kum,çamur. (DS.C.XI,s.4262) Sm.
Yığ: Elz., (K-783)

yılgam:Sel.(DS.C.XI,s.4268)Kn.

yılım:Dik yamaç,uçurum. (DS.C.XI,s.4270)Ant.,Mğ.

yılparık:Nemli yer.(DS.C.XI,s.4272) Bil.,Es.

yırtmaç:Vadi.(DS.C.XI,s.4275)İz.,Brs.

yiv:İki tarla arasındaki boş alan. (DS.C.XI,s.4283)Ky.

yivlim:Dağlar arasındaki çukur yer,vadi. (DS.C.XI,s.4284)Nş.,İç.

yoz:İşlenmemiş verimsiz toprak .(DS.C.XI,s.4302)Sk.,Zn.,Sn.,Or.

yörep:Yokuş,dik yol.(DS.EK-1.C.XII,s.4824)Ky.

yörük:Yumuşak toprak.(DS.C.XI,s.4310) Sv.

yudak:Bataklık.(DS.C.XI,s.4311)İç.

yüğlük:Dağın en yüksek noktasına yakın tepe. (DS.C.XI,s.4325)Dz.,Kü.

zaga:Mağara.(DS.C.XI,s.4340)Kr.

zarp:Sarp,yalçın.(DS.C.XI,s.4350)İç.

zehel:Kuytu,ıssız yer.(DS.C.XI,s.4356) Brs.

zığ:Çamur.(DS.C.XI,s.4366)Ağ.

zıvana:Sınır.(DS.C.XI,s.4382)Dz.

zıvırık:Bulanık,çamurlu su.(DS.C.XI,s.4382)Kr.

zikir:Dere önüne yapılan bent. (DS.C.XI,s.4386)Hat.

zinar:Sarp.(DS.C.XI,s.4388)Bt.

zindan:1.Kaya.2.Uçurum.(DS.EK-1.C.XII,s.4838)Tn.

zine:Az ıslak toprak.(DS.EK-1.C.XII,s.4838)Kr.

zozan:Yayla.(DS.C.XI,s.4398)Bt.
Zozan:Beyazıt-Ağ.(K.809)

Tespit ettiğimiz yer adı olabilecek kelimelerden 212'si, Köylerimiz-1933 kitabında köy adı olarak geçmektedir. Yukarıdaki listede 212 kelimeden **171** tanesi *Köylerimiz-1933* kitabında farklı illerde köy adı olarak geçmektedir. Bu kelimeler ve köy adları hangi ilde köy adı olarak geçtiğini belirtmek için koyu harflerle gösterilmiştir.

Yer adı olabilecek kelimelere bakıldığında 212 köy adından **39** kelime birebir aynı bölgede kullanılan kelimelerden oluşmaktadır. Yani hem o ilin söz varlığında bulunmakta hem de aynı ilde bir köy adı olarak yaşamakta. Bu da bize Derleme sözlüğü'nün yer adları açısından eşsiz bir kaynak olduğunu göstermektedir.

39 kelimeden **25** tanesi yer-mevki adı olabilecek kelimedir. Yani 39 kelimenin 25 tanesi Köylerimiz-1933 kitabında mevcut yer adları arasında bulunmaktadır. 25 kelime hem *Derleme Sözlüğü*'nde madde başı olarak geçmekte hem de geçtiği ilde köy adı olarak yaşamaktadır.

DERLEME SÖZLÜĞÜ'NDEKİ KELİME	**KÖYLERİMİZ-1933'TEKİ KÖY ADI**
alan:1.Açıklık,düzlük yer.2.Etrafı tepelerle çevrili çukur yer, koyak.3.Tarlalar arasındaki sınır .(DS.C.I,s.195) **Sm,Or,Mş,To**.(DS.C.I,s. 198) **(ÇOK SAYIDA İLİMİZDE)**	**Alan:Sm.,Or.,Mş.,To**.(K.34)

alata:Uçurum.(DS.C.I,s.200)Mr.,**İç**.	**Alata:İç**.,Hadım-Kn.(K.34-35)
aran:1.Ova,kuytu ve sıcak yer. 2.Yayla. (DS.C.I,s.298) Ama.,Krk.,Ağ.,Kr.,**Ur**.	**Aran:Birecik-Ur**.(K.45)
bakacak:Bir tepede çevresinin en iyi görülebildiği yüksek yer,gözetleme yeri. (DS.C.II,s.489)**Düzce-Bo**., Çkl., Es. **Kc**., İst.,Ks.	**Bakacak:Düzce-Bo.,Geyve-Kc.,** Ba.(K.82)
bayır:1.Kıraç tarla,kır.2.Asma yetiştirmeye uygun toprak.3.Otlak.(DS.C.II,s.580) Sm.,Gm.,**Ant.,Mğ.Kn.,Ank**.	**Bayır** :**Alaiye-Ant., Mğ**., **Ank., Kn**. To., Çkl., Brs.(K.93)
çal:Taşlık yer,çıplak tepe.(DS.C.III,s.1046) Es.,**Kst**.	**Çal**:Hüseyinabat-Çr., Sm., Küt., **Kst.**, Trb., Ams, Blk., Vn., Blu., Grs., Zng., Gmş., Çnk. (K.151)
çarmık:Dar yol.(DS.C.III,s.1082)**Bal.**	**Çarmıh**: **Balya- Bal.** (K-158)
çerme:Çay kenarlarında sulu ve yeşil yer. (DS.C.III,s.1147)**Hekimhan-Ml.,**Tortum-Ezm.	**Çerme**:Tercan-Ezm.,**Hekimhan-Ml**.,Harran-Ur. (K.170)
dem:Susuz,kıraç tarla.(DS.C.IV,s.1415) Kr.,**Erciş-Vn**.	**Dem:Erciş-Vn**.(K.202)
doruk:Tepe,en yüksek yer,uç. (DS.C.IV,s.1564-1565)**Araç-Ks**.,Af.,Isp.,İz.	**Doruk:Araç-Ks**.,Ceyhan-Ada. (K.222)
dölek:Düz,engebesiz arazi,tepenin eteği. (DS.C.IV,s.1577)**Gm**.,Dz.,Isp.,Ay.,Mn.	**Dölek:Gm**.,Hasankale-Ezm.,Mutki-Mş.(K.222)
gedik:**Yüksek yer,tepe.(DS.C.VI,s.1966) Gözene-Ml.,Ank**.,Isp.,Kü.	**Gedik:Kahta-Ml**.,**Haymana-Ank.,**Ödemiş-İz., Nazilli-Ay.,Çkl. (K.268-269)
geren:Verimsiz,tuzlu,çorak toprak. (DS.C.VI,s.)	**Geren:** Foça- İzm. (K-273)
geriş:Dağların ve tepelerin üst kısmı, sırt. (DS.C.VI,s.2003)**Zn.,Ant.,Mğ.**	**Geriş:Akseki-Ant.,Bodrum-Mğ.,Devrek-Zn.(**K.273)
horan:Biçilmiş tarla.(DS.C.VII,s.2408) **Ezm.**	**Horan**: Mlt., Elz., **Erz.,** Afy., Yzg (K-348-349)
hotar:Yayla.(DS.C.VII,s.2419)**Kemaliye-Ezm**.	**Hotar:İspir-Ezm**.(K.351)
kaluk:Ormandan,fundalıktan açılarak tarlaya eklenen yer. (DS.C.VIII,s.2611) Sn.,**Sm.**	**Kalük: Bafra-Sm.** (K- 392)
kırık:Ormandan açılmış tarla. (DS.C.VIII,s.2823) Dz., Sm.,Or.	**Kırık**: El., Br., Bl., Mş., Erz., Ank., **Sm**., Ks., (K-463-464)

kortan: Yalçın ve diklemesine kesik kayalar. DS.C.VIII,s.2927)**Ant.**	**Kortan: Elmalı, Ant**. (K-484)
kümbet:Tepecik.(DS.C.VIII,s.3033) Isp.,**Esk**.,Zn.	**Kümbet**: Erz., Bil., Esk., (K-517)
meşelik:Küçük orman.(DS.C.IX,s.3173) **Sm.**	**Meşelik**:**Çarşamba-Sm**.,Akşehir-Kn.,Milas-Mğ. (K.553)
ören:Ormanlık yer.(DS.C.IX,s.3346)**Mğ.**	**Ören:Fethiye-Mğ.,Milas-Mğ.,**Bayındır-İz.(K.605)
sekü:Toprak üstündeki yükseklik, set. (DS.C.X,s.3573 **Gr**.,Gm.	**Sekü:Tirebolu-Gr.,**Erciş-Vn. (K.656)
tendürek:Yanardağ ağzı.(DS.C.X,s.3877) **Doğubeyazıt-Ağ.,Erciş-Vn.**	**Tendürek:Doğubeyazıt-Ağ.,Erciş-Vn.,**Hınıs-Ezm. (K.721)
tol:Tarla sınırı.(DS.C.X,s.3952)Nğ.,**Kn**.	Tol:Bala-Ank.,**Seydişehir-Kn**. (K.729)

39 kelimeden 14'ü su ve suyun kavram alanı ile ilgili kelimelerden oluşmaktadır. Bu 14 kelimenin Derleme Sözlüğü'nde geçtiği il ile, Köylerimiz-1933 kitabında aynı kelimeden oluşan köy adının geçtiği il aynıdır.

DERLEME SÖZLÜĞÜ'NDEKİ KELİME	KÖYLERİMİZ-1933'TEKİ KÖY ADI
abana:1.Ana su.2.Suyu bol memeleket. (DS.C.I,s.8) **Ks.**	**Abana:İnebolu-Ks**.,Suşehri-Sv.(K.7)
acısu:1.Maden suyu.2.İçmeye elverişli olmayan tuzlu,kireçli,kükürtlü su.(DS.C.I,s.53)**Dz**.,Brs.,Sv.,Yz.Mğ.,Ed.	**Acısu**:Sn.,Kc.,**Sarayköy-Dz.,**Zile-To.,Sarıkamış-Kr.(K.10)
akarca:Kaplıca.(DS.C.I,s.139)**Brs.**	**Akarca:Mustafa Kemal Paşa-Brs**.,Avanos-Krş.,Mersin-İç.,Hendek-Kc.,vs.(K.21-22)
aksu:Kayalardan sızan tatlı ve berrak su (DS.C.I,s.161)Ks.,**Sm**.,Kn.	**Aksu: Sm.,**Gr.,Geyve-Kc.,Devrek-Zn.,Brd.,Nallıhan-Ank.(K.29-30)
arık:1.Su yolu.2.dere,çay.(DS.C.I,s.315) **(ÇOK SAYIDA İLİMİZDE)**	**Arık**:**Tosya-Ks.,Zara-Sv**.(K.49)
ayazma:Kaynak,kutsal kaynak,maden suyu .(DS.C.I,s.410)**Brs**.,Gm.,Tr.,Mğ.,Ed.,Krk.,Tk.	**Ayazma**:Çatalca-İst.,Artova-To.,**Brs**.,Bafra-Sm.,Çarşamba-Sm. (K.68)
bulak:Kaynak.(DS.C.II,s.785) Af.,İz.,Mn.,Ks.,Ama.,To.,**Ank**.	**Bulak**:Refahiye-Ezc.,Kangal-Sv.,**Kızıcahamam-Ank**.,Suşehri-Sv.
çermik:Sıcak su kaynağı,kaplıca. (DS.C.III,s.1147)Pasinler-Ezm.,Ml.,To.,**Kr**.	**Çermik**:**Pasinler-Ezm**.,Ml.,**Sarıkamış-Kr.**(K.170)

düden :Su kaynağı.(DS.C.IV,s.1616) Ay.,İz.,**Ant**.	**Düden:Elmalı-Ant.**(K.226)
gürlek:Çağlayan.(DS.C.VI,s.2236)**Mğ.**	**Gürlek:Köyceğiz-Mğ.**(K.298)
kol:Susuz dere.(DS.C.VIII,s.2906)**Ml.**	**Kol: Akçadağ-Ml.** (K-480)
sazak:Bataklık,sazlık.(DS.C.X,s.3562) Isp**.,Çkl**.,Sn.,Sm.	**Sazak**:Çal-Dz.,Biga-**Çkl.,**Ilgaz-Çkr. (K.654)
sökün:Karların erimesiyle tepelerden gelen sel suları. (DS.C.X,s.3676)**Sv**.,Ky.	**Sökün:Sv**., İçel; (K-676)
venk: Sulak,ağaçlı yer.(DS.C.XI,s.4095) Bn.,**Ml.**	**Venk: Ml.** (K-757)

Derleme Sözlüğü'nün yanı sıra Türkiye Türkçesi ağızlarıyla ile ilgili çok önemli çalışmalar ortaya konmuştur. Yabancı araştırmacılar dönemi olarak adlandırılan 1940 yılına kadar çeşitli araştırıcılar tarafından Türkiye Türkçesi ağızlarıyla ilgili metinler derlenmiş, bir yandan da bu metinler üzerine çalışmalar yapılmıştır. Türkiye Türkçesi ağızlarıyla ilgili en önemli çalışmalar ise 1940 yılından sonra başlayan ve yerli araştırmacılar dönemi adı verilen dönemde olmuştur.[1] Bu tarihten sonra başta Ahmet Caferoğlu, Zeynep Korkmaz, Tuncer Gülensoy, Ahmet Bican Ercilasun, Saadettin Buluç, Selahattin Olcay, Efrasiyab Gemalmaz, Mecdut Mansuroğlu, Ahmet Buran, Leylâ Karahan vs. olmak üzere pek çok yerli araştırıcı Türkiye Türkçesi ağızlarına ait önemli derleme, araştırma ve inceleme çalışmalarında bulunmuşlardır. Bu çalışmaların yanı sıra üniversitelerimizin pek çoğunda farklı il, ilçe, ve köy ağızları üzerine lisans, yüksek lisans ve doktora düzeyinde araştırmalar yapılmış ve halen yapılmaktır. Bütün çalışmalarla Türkiye Türkçesi ağızları üzerine yapılan çalışmalar önemli seviyeye ulaşmıştır.

Başta *Derleme Sözlüğü* olmak üzere yapılan tüm ağız çalışmalarının sözlük kısımları incelendiğinde mutlaka metinlerin derlendiği bölgenin yer (yer, mevki, dağ, su adları vs…) adlarının pek çoğu aydınlatılabilecektir. *Derleme Sözlüğü*'nden yola çıkarak, ağız ve sözlük çalışmalarının bölgenin daha iyi tanınması için eşsiz bir kaynak olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu da demek ki, sadece ağız çalışmaları değil, bölgesel sözlük çalışmalarına da ağırlık verilmelidir. *Derleme Sözlüğü*'nün yeni çalışmalarında kelimelerin geçtiği örnekler illere göre verilirken, o kelimeden oluşan yer adları da örnek malzemeler arasında verilebilir. Atatürk'ten alınan görevleri tamamına erdiren TDK, bu görevi de layıkıyla başarıya ulaştıracaktır.

---

[1] Zeynep Korkmaz, *"Anadolu Ağız Araştırmalarına Toplu Bir Bakış"* , **Türk Dili Üzerine Araştırmalar ,C.II**, TDK Yay., Ankara 1995, s.232

KAYNAKLAR

AHMEDOV, Tefik, Azerbaycan Toponimikasının Esasları, Bakı 1991

Derleme Sözlüğü, TDK Yay. ,C.I-XII (2.baskı), Ankara 1993

EREN, Hasan,"Yer Adlarımızın Dili",TDAY-Belleten,1965,s.155-165

KARABORAN, Doç.Dr.Hilmi, "Türkiye'de Mevkii Adları Üzerine Bir Araştırma",Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri, Ankara 1984, s.97-145

KORKMAZ ,Zeynep, "Anadolu Ağız Araştırmalarına Toplu Bir Bakış" , Türk Dili Üzerine Araştırmalar , C.II, TDK Yay., Ankara 1995, s.232-248

Köylerimiz, İçişleri Bakanlığı, Ankara 1933

MEMMEDOV, Nadir, Azerbaycan'ın Yer Adları, (Oronimiya), Bakı 1993

ORCAN , Salih,"Toponomi "Coğrafya Yer Adları Standardizayıonu"nun Millî Milletler Arası Önemi, Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri, Ankara 1984,s.55-62

YUSIFOV Yusıf, Serraf KERİMOV, Toponomikanın Esasları , Maarif Neşriyatı, Bakı 1987

www.tdk.gov.tr

TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZLARINDA ÇAĞDAŞ KIPÇAK LEHÇELERİYLE ORTAKLIK GÖSTEREN *s>h* DEĞİŞİMİ ÜZERİNE

Mustafa TANÇ*

Bu bildirimizde, Türkiye Türkçesi ağızlarında Çağdaş Kıpçak lehçeleriyle ortaklık gösteren **/s-/ > /h-/** değişimi üzerinde durulacak; bu ses olayının ağızlardaki görüldüğü bölgeler ortaya konulacak ve bunun sebepleri izah edilmeye çalışılacaktır. Konuya geçmeden önce şu anki yazı dilimizi oluşturan Oğuzlar hakkında kısa bilgi vermek yararlı olacaktır.

Bilindiği gibi boy esasına dayanan Türk toplumu içerisinde Oğuzlar, her zaman etkin bir yere sahip olmuşlardır. Türk tarihinin ilk Türkçe kaynağı sayılan Köktürk Abideleri'nde rastlıyoruz (Ergin 2004:). 732 yılında Bilge Kağan tarafından diktirilen Köl Tigin Abidesi'nde Köktürk Hakanı Köl Tigin "*Tokuz Oguz bodun kentü bodunum erti*" biçimindeki ifadesiyle kendisinin de bir Oğuz Türkü olduğunu ifade eder (Ergin 2004: 24). Benzer ifadeyi Bilge Kağan da kullanır ve bu durumu "*Tokuz Oguz meniŋ bodunum erti*" biçiminde ortaya koyar (Ergin 2004: 46). *Köktürk Abideleri*'nde kendisinden sıkça söz ettiren *Oğuzlar*, 11. yüzyılda, Kâşgarlı Mahmud tarafından yazılan *Divanü Lugati't-Türk* adlı eserde de önemli bir yer tutar. *Kâşgarlı Mahmud*, bu önemli eserinde *Kıpçak* ve *Karluklar* yanında *Oğuz* için de önemli açıklamalarda bulunmuş, hatta *Oğuz Türkçesi* için daha ayrıcalıklı açıklamalar yapmış, *Oğuzlar*, *Oğuzeli* ve *Oğuzca* üzerinde oldukça genişlemesine durmuştur (Korkmaz 1995: 241). Bu durum, elbette, Oğuzların 10. ve 11. yüzyıl Orta Asya Türk dünyasındaki önemleri ile doğru orantılıdır.

İşte *Köktürkler* döneminde ve *Kâşgarlı*'nın eserinde önemli bir yere sahip bulunan *Oğuzlar*, daha 10. yüzyıldan ve *Sirderya* kuzeyindeki bozkırlardan başlayarak, *Sirderya, Maveraünnehir*, *Harezm* ve *Horasan* bölgelerinde önemli bir yer tutmuşlardır. 11. yüzyılda Büyük Selçukluların batıya yaptıkları göçler ve fetihler ile Oğuz egemenliği Azerbaycan ve Irak bölgesine ulaşmış, hatta Bağdat'a dek uzanmıştı (Korkmaz 1995: 241). *Türkistan*'ın siyasal ve sosyal yapısında etkin bir yer edinen *Oğuzlar*, 11. yüzyıldan itibaren aynı zamanda *il-oymak-oba* düzeni içerisinde Anadolu'ya akın akın yerleşmeye başladılar ve 13. yüzyıldan başlayarak kendi konuşma dillerine dayalı yazı dillerini teşekkül ettirdiler. Bunun sonucu olarak da *Oğuz Türkçesi* esasına dayalı bugünkü Türkiye Türkçesinin temelini attılar. 13. ve 15. yüzyıllar arasında bir yandan yazı dilini güçlendirirken bir yandan da konuşma dillerini koruya geldiler.

---

* Doç. Dr., KSÜ Fen-Edebiyat Fak.Türk Dili ve Edb. Bölümü, KAHRAMANMARAŞ

Türkiye coğrafyasında *il-oymak-oba* düzeni içinde mesken tutan *Oğuzlar*, bu düzenlerini, iç göç, karışmalar ve devletin yerleşim politikasına rağmen, günümüze değin, büyük oranda muhafaza etmişlerdir. Genel özellikler bakımından *Oğuz* lehçesi esasına dayanan Türkiye Türkçesi ağızları kimi dil bilgisel özellikler bakımından doğu, batı ve kuzeydoğuda birer grup teşkil ederler. Bu, *Oğuzlar*ın *il-oymak-oba* düzeni ile yakından ilgili bulunmaktadır. Ağız grupları içerisinde yer yer grubun ortak hususiyetlerini taşımayan küçük ağız adacıklarına da rastlayabilmekteyiz. Hatta ağızlardaki kimi ses özellikleri ve ses değişmeleri grup sınırlarını aşmakta; yerleşim tarihi verilerine göre düzenli, dil verilerine göre düzensiz olarak nitelendirilebilecek bir coğrafi dağılım ortaya koyar (Karahan 2003: 41-42; Karahan 1996: 1-2).

Türkiye Türkçesi ağızları ile ilgili bugüne değin pek çok araştırma yapılmıştır. Ancak ağız araştırmaları yapılırken, geniş bir coğrafyayı ele alması, tüm yerleşim merkezlerine ulaşmadaki zorluk ve kimi zaman da dikkatsizlik vb. nedenlerle bir dile ait ilgi çekici bir özellik gözden kaçabilmektedir.

Türkiye Türkçesi ağızlarındaki ön ses **/s-/ > /h-/** değişimine gelince; ağızlardaki bu değişimden ilk söz eden Ahmet Caferoğlu olmuştur. Caferoğlu, Anadolu ağızlarındaki ses olaylarını incelediği "*Anadolu Ağızları Konson Değişmeleri*" çalışmasında ön sesteki **/s-/ > /h-/** değişiminin seyrek örneklerini verir (Caferoğlu 1963: 20): ***sän > hän, siz > his, sizi > hizi, susmak > hösmek.***

Zeynep Korkmaz da, Güney-Batı Anadolu ağızlarının ses bilgisini incelediği "*Güney-Batı Anadolu Ağızları Ses Bilgisi (Fonetik)*" adlı eserinde **/s-/ > /h-/** değişimine de yer verir. Aydın ili, Bozdoğan ilçesi Ziyaretli köyünden derlediği metinlerde bu değişimin 2. teklik kişi sen ve 2. çokluk kişi siz zamirinde görüldüğünü ortaya koyar. Bu yöre ağzında bu değişim, yalnızca ***sen > hän; senden > hännän ; siz > his; sizi > hizi*** biçimindedir. Diğer kelimelerde görülmez (Korkmaz 1994c: 63):

"Bu māmā **hän** yiç̣ siŋ" demiş. Ōdan gälmiş "māmā **hän** yidiŋ mi" demiş. (Korkmaz 1994c: 76-77)

" Ōdan māmak **hän** nèdäsiŋ" demiş. (Korkmaz 1994c: 76-77)
" Kutpuŋuz ġırıtīsa döverin **hizi**" demiş. (Korkmaz 1994c: 77)

/s-/ > /h-/ değişiminin görüldüğü bir başka Türkiye Türkçesi ağzı ise, Leylâ Karahan'ın Batı Grubu ağızları içerisine dâhil ettiği Çankırı'nın Yapraklı ilçesidir. Bu yöre ağzında, zamir kökenli çokluk 2. kişi ve bildirme eki *–sıŋız / -siŋiz , -suŋuz / -süŋüz* **/s/ > /h/** değişimi ile **–hıŋız / -hiŋiz** biçiminde de kullanılmaktadır (Karahan 1996 : 37-38): ***gel-meli-hiŋiz*** (Çnkr / MK, 39).

Ayrıca Münir Erten, "*Diyarbakır Ağzı, İnceleme-Metin-Sözlük*" adlı çalışmasında ***hırsızlık > hırhızlıh*** örneğinde olduğu gibi münferit bir iç ses **/s/ > /h/** değişimi örneğini verir (Erten 1994: 15).

/s-/ > /h-/ değişiminin görüldüğü yöre ağızlarından biri de Türkiye Türkçesi Osmaniye ağzıdır. Osmaniye ağzında bizzat kendi derlemelerimize dayanan ön sesteki bu **/s-/ > /h-/** değişimine **sus- > hüs- , sustur- > hüsdür-, sallan- > hıl-**

lan-, sallandır- > hıllandır-, sallangaç > hıllangaç , sürtük > hörtük sözlerinde rastlanılır. Bu yöre ağzında, **sus- > hüs- , sustur- > hüsdür-, sallan- > hıllan-, sallangaç > hıllangaç** kullanımları çok yaygındır ve adeta kurallaşmış durumdadır. Osmaniye'nin tüm merkez ve ilçe köylerinde görülen bir ses olayıdır:

"**Hüs**üŋ bakalım çocuklar gürültü etmeŋ."
"**Hüs** bakalım yavrum, ağlama."
"Çocuk bir türlü **hüs**müyor."
"Çocuk çok ağlıyor, gızım şu çocuğu **hüsdür** bakalım"
"Hanım şu çocuğu **hüsdür** artık, çok ağladı, aç mıdır nedir?"
"Şu çocukları **hüsdür**, yeter artık başım ağrıdı"
"Ağacıŋ dalına **hıllan**mak için **hıllangaç** gurduk, **hıllan**ırken **hıllangaç**dan düşdüm başım yarıldı."
"Yolda **hıllana hıllana** yürüyor."
"Baba **hıllanmak** istiyom baŋa **hıllangaç** guraŋ mı?"
"**Hıllana hıllana** yoruldum abi, **hıllangaç**dan indir beni"
"**Hıllan**dıkça neşem yerine geliyor, **hıllanmak** çok güzel"
"**Hıllan**ırkan **hıllangaç**dan düşdüm, başım yarıldı."
"Dün bizim çocuk **hıllangaç**dan düştü, başı yarıldı"
"Baba beni **hıllangaç**da **hıllandır** n'olursuŋ"
"Abla **hıllangac**a biniim de beni **hıllangaç**da **hıllandır**"
"Çocuk sürahiyi **hıllandıra hıllandıra** getirmiş, içindeki suyu hep dökmüş, ancak bir damla su galmış, bu kime yeter."
"Haymanıŋ direkleri **hıllan**ıyor, çok direklere yaslanma, soŋra haymayı kepitirsiŋ"
"İpi damdan aşşağı **hıllandır** bakalım"
"Takanıŋ direkleri **hıllan**ıyor, çok sağlam yapılmamış"

sürtük > hörtük kullanımı ise, yalnızca Osmaniye'nin Kadirli ilçesi Toprak-tepe köyünde karşımıza çıkar. Bu köyde, *Ayşe Ongun*'dan derlediğimiz malzemede ***sürtük*** kelimesinin **/s-/ > /h-/** değişimi ile hep ***hörtük*** biçiminde kullanıldığına tanık oluyoruz. İlginç bir biçimde bu kullanımla sadece bu köy ağzında karşılaşıyoruz. Bu kullanım, özellikle " ***hörtük*** *çıksın*" biçimindeki bedduada yaygındır:

Hörtük çıksıŋ yavrum
Hörtükler çıkasıca
Adam **hörtüğ**ün biriymiş
Hörtük bir adam
Seni **hörtük** çıkasıca seni, seniŋ kim olduuŋu çok iyi biliyom
Kadın **hörtüğ**ün teki

sus- > hüs-, sustur- > hüsdür-, sallan- > hıllan-, sallangaç > hıllangaç, sallandır- > hıllandır- kullanımları, yalnızca Osmaniye ili ağzı ile sınırlı kalmaz; bu kullanımlara, aynı zamanda Kahramanmaraş ağzında da rastlıyoruz. Yine bu yöre ağzında da, bizzat kendi derlemelerimize dayanan tespitlerle, bu kelimelerde **/s-/ > /h-/** değişiminin kurallı bir hâl aldığını görüyoruz:

Hüsüŋ çocuklar gürültü yapmaŋ

Hüs yavrum ağlama
Hüserseŋ saŋa şeker alırım
Hüsüŋ bakalım
Hüsdür şu çocukları kadın, **hüsdür**mezseŋ döverim bunnarı
Hüsdür şunu çok gonuşuyor
Ağacın dalına **hıllangaç** gurdum, çocuklar sabahtan akşamaça **hıllan**dılar.
Hıllana hıllana yoruldum biraz da sen bin **hıllangac**a
Seni **hıllangaç**da **hıllandır**mam, sen de dün beni **hıllandır**madıŋ
Sen beni **hıllandır**mazsaŋ, ben de seni **hıllandır**mam

Kahramanmaraş ağzında bunlar dışında, Pazarcık ilçesinde **hıllan-** biçiminin **helle-** ve **hellen-** biçimi de kullanılmakta olup, özellikle **helle-** şekli Osmaniye ve Kahramanmaraş ağzından farklı bir söyleyiş arz etmektedir:

Beni biraz **helle**
Çocuğu biraz **helle**
Biraz **hellen** vb.

Kahramanmaraş Pazarcık ağzında, yine **sümkür-** fiilinin **/s-/ > /h-/** değişimi ile **hümkür-** biçiminde kullanıldığını görüyoruz. Bu yalnızca, Pazarcık ilçe ağzında kullanılan bir durumdur:

Burnuŋu **hümkür** yavrum.

/s-/ > /h-/ değişiminin görüldüğü yöre ağızlarından biri de Gaziantep ağzıdır. Gaziantep ağzında bu değişim yalnızca **sus- > hüs-** ; **sustur- > hüsdür-** kelimelerinde görülür. Gaziantep'in İslahiye ilçesinde İslahiye Yörükleri ağzında **sus- > hüs-**, **sustur- > hüsdür-** kullanımları kaideleşmiş durumdadır:

Hüsüŋ gürültü etmeŋ
Hüs radyoda habar başladı
Şo çocuğu **hüsdür** kadın
Hüsdürüŋ şo çocukları

Gaziantep Oğuzeli ilçesinde ise, **sus- > hös-, sustur- > hösdür-** biçiminde karşımıza çıkar:

Hös artık yeterince gonuşduŋ
Hösdürüŋ şu uşakları

Gaziantep Oğuzeli ilçesindeki benzer kullanım biçimlerine Hatay ağzında da rastlıyoruz. Hatay ağzı üzerine değerli bir çalışma yürüten meslektaşımız *Jale Öztürk*'ten edindiğimiz malzemede **sus-** fiilinin yine bu yöre ağzında **hös-** biçimindeki kullanımlarıyla karşılaşıyoruz:

Hös kele, başım ağrımayıkdı amma sen beni həsda ediciŋ

Yine Hatay ağzında tıpkı Diyarbakır ağzında olduğu gibi iç seste bir **/-s-/ > /-h-/** değişimi ile **hırsız** sözünün **hırhız** şeklindeki kullanımları da dikkat çekicidir:

Sen **hırhız** oluksuŋ

Ayrıca, sorarak edindiğimiz bilgilerden **/-s-/ > /-h-/** değişimli bu **hırhız** kullanımlarının Sivas'ın tamamında ve herkesçe kullanılan yaygın bir şekil olduğunu öğreniyoruz.

Pekiyi *Türkiye Türkçesi* ağızlarında karşımıza çıkan ve kimi sözlerle kendini ortaya koyan bu sporadik ses olayı, *Anadolu* dışında ya da *Anadolu*'da oluşan bir lehçe tabakalaşmasının habercisi durumunda mıdır? Bilindiği üzere **/s-/ > /h-/** değişimi *Başkurt Türkçesi* gibi kimi çağdaş *Kıpçak* lehçelerinin belirgin bir özelliğidir. *Türkiye Türkçesi* ağızları içinde yer yer bir vakıa olarak tespit edilen bu durum, genel olarak *Oğuz* lehçeleri grubunun tarihî gelişim dönemlerinden bugüne intikal ede gelen kurallaşmış bir değişim türü değildir. Oysa bu ses olayı, *Kıpçak* lehçelerinden *Başkurt Türkçesi*nde tamamen kurallaşmış ve günümüze değin sürdürülmüştür (Tekin-Ölmez 1995: 80).

Oğuzların daha 8. yüzyılda Kıpçak unsurlarla birlikte yaşadığına tanık oluyoruz. Bunu, Köktürklerden kalma *Bilge Kagan Abidesi*'ndeki "*Oguz bodun Tokuz Tatar birle tirilip kelti*" ifadesinde açıkça görmek mümkündür (Ergin 2004: 48). Faruk Sümer, *Oğuzlar* adlı eserinde, 10. yüzyılın ilk yarısında Sir Derya kıyılarında ve kuzeydeki bozkırlarda Oğuzların Kıpçak unsurlarla birlikte yaşadığından söz eder (Sümer 1992: 19).

11. yüzyılda Kâşgarlı Mahmud da DLT'de *Oğuz*ları hep *Kıpçak*larla birlikte anmış ve onların *Kıpçak*larla ortaklık gösteren ses bilgisi özelliklerine değinmiştir (Korkmaz 1995: 245-246). 13. ve 14. yüzyıllarda yine *Oğuzlar*, *Maveraünnehir* ve *Harezm* bölgesinde Kıpçaklarla birlikte Harezm yazı dilini oluşturmuşlardır. Harezm Türkçesinde bu birlikteliğin izlerini görmek mümkündür (Eckmann 1998: 173-174). *Oğuz*ların *Kıpçaklarl*a yaşadıkları bu uzun dönem içerisinde, onlardan aldıkları pek çok ses özelliklerini Türkiye coğrafyasına getirmeleri imkân dâhilindedir. Nitekim *Oğuzlar*, *Kıpçaklar*la olan ilişkilerini yeni yurt edindikleri Anadolu'da da sürdürmüşlerdir. Batıya göçler esnasında tabii ki Anadolu'ya yalnızca *Oğuzlar* gelmedi. 11. yüzyıldan itibaren başka Türk boyları da geldi. Tarihî kayıtlar bu bilgileri bize sunmaktadır.

Türkiye coğrafyası yaklaşık bin yıllık süreç içerisinde yalnızca Oğuzları değil, Karadeniz'in kuzeyinden, Kafkaslardan, Türkistan'dan çeşitli sebeplerle gelen diğer Türk boylarını da bağrında taşımaktadır. Kimi tarihçiler bu konuya ışık tutmakta ve 12. yüzyılın başlarında Kafkasların ötesinden gelen *Kıpçak* unsurlarının *Posof, Ardahan, Ahılkelek* ve *Çoruh*'a yerleştiğini belirtmektedir (Kırzıoğlu 1992: 102). İşte Anadolu'ya yerleşen bu Kıpçak unsurlar, büyük olasılıkla kendi lehçelerinin kimi hususiyetlerini Oğuz Türkçesine yansıttılar. 13. yüzyıldaki *Mo-*

ğol istilası döneminde de yine Anadolu'ya Türkistan'dan ve Moğollardan oluşan kalabalık grupların geldiği bilinmektedir. Bizler, Anadolu'ya gelen *Moğol* ordusunda ve *Moğol*ların hizmetinde kalabalık bir *Karluk* ve *Kıpçak* Türkü bulunduğunu biliyoruz. Yine 16. yüzyılda Anadolu'da az sayıda da olsa, kimi *Tatar* obalarının bulunduğu ve bunların Türkçe konuşuyor olabilecekleri düşünülmektedir (Karahan 2003: 44).

Bartın ve yöresi üzerine araştırmalar yapan Zeynep Korkmaz da *Kıpçak Türkçesi* özelliklerinin yoğun olarak görülmesinden hareketle bölgenin etnik yapısı üzerine incelemeler yapar ve Selçuklu emirlerinden Emir Çoban zamanında *Kıpçak* unsurlarının bu yöreye yerleştiğini tespit eder (Korkmaz 1994a: 55).

Anadolu'ya pek çok Türk boyunun geldiği herkesçe bilinmektedir. Bu *Kıpçak* lehçesi özelliklerinin ara sıra bazı küçük *Oğuz* gruplarında da konuşuluyor olması, *Oğuzlar* ile karışıp kaynaşmış Kıpçak unsurlarının varlığını da düşündürmektedir. Nitekim Türk dili tarihinde *Oğuz-Kıpçak* lehçelerine özgü dil özelliklerini devam ettiren lehçe ve metinler de mevcuttur. Bu durumun en iyi örneğini, 14.-17. yüzyıl *Mısır-Memluk Kıpçakçası*nda görmek mümkündür. Böyle bir durum, Anadolu bölgesi için de söz konusu olabilir. Bu **/s-/ > /h-/** değişiminin lehçe tabakalaşmasının bir kalıntısı mı olduğunu ispat etmek için yörelere başka unsurların yerleşip yerleşmediği konusu arşiv kayıtlarsından araştırılmalı ve karşılaştırmalı tarih yöntemi ile incelenmelidir.

Bu durumu, bir başka açıdan ortaya koymak da mümkündür. Bilindiği gibi Türk dilinin birbirinden ayrı bölgelerde belirli kollar ve ayrı lehçeler hâlinde yayılması yalnızca coğrafi bir yayılış ve ayrılıktan ibaret değildir. Bu ayrılıklar, temelde belirli birtakım özelliklerin belirli lehçelerde o lehçeleri ötekilerden ayırt edici ve sınıflandırıcı bir biçimde koyulaşıp körleşmesi durumu ile yakından ilgilidir. Tarihî ve çağdaş Türk lehçelerine bu açıdan bakıldığında bu iki ayırt edici yönü açıkça görmek mümkündür. Birtakım Türk lehçeleri, bu özelliklerinden birini koyulaştırıp genelleştirirken, diğer lehçelerde bu özellik ikincil yani kurallaşmamış ve genelleşmemiş serpintiler hâlinde karşımıza çıkar.

Bir lehçede bu iki tip özelliğin yan yana bulunması veya bunlardan birinin bir lehçede genelleşirken ötekinde sporadik oluşu, o lehçe ya da lehçelerin oluşma ve diğer lehçelerden kesin çizgilerle ayrılma dönemlerinde yapılarındaki var olan eğilimlerinden bir kısmını koyulaştırıp genelleştirmesi, eğilimlerinden bir kısmını da geliştirememiş ve dolayısıyla gittikçe körleştirmiş olmaları ile açıklanabilir (Korkmaz 1994a: 6; Dilaçar 1957: 83-93).

Örneğin Eski Türkçedeki önses **/t-/**'ler Kıpçak grubu lehçelerde, Eski Türkçeye paralel olarak korunurken Oğuz grubu lehçelerde iki şekilde karşımıza çıkar. Kimi sözlerde kendisini korur, kimi sözlerde de ötümlüleşerek **/d-/**'ye dönüşür. Yine Eski Türkçenin ön ses **/k-/**'leri, Kıpçak grubu lehçeler için kurallı hâle gelirken, Oğuz grubu lehçelerinde ötümlüleşerek **/g-/**'ye dönüşür. Ama Oğuz grubu lehçelerinde aynı zamanda pek çok sözde bu **/k-/**'ler Kıpçakçayla benzerlik gösterir: *kömür, kes-, kölge, kölük, küçük, köz, köm-, kep-, kes-* vb.

Yine Eski Türkçedeki dişler arası sızıcı /**d**/ ünsüzünün /**y**/ ünsüzüne dönüşümü hem Kıpçaklar için genelleşmiş hem de Oğuzlar için genelleşmiştir. Dolayısıyla, bu özelliği Kıpçaklarındır ya da Oğuzlarındır ifadesiyle karşılamak mümkün değildir. Yine burada Kâşgarlı'nın belirttiği bir özelliği de hatırlamak yerinde olacaktır. Bilindiği üzere Kâşgarlı Mahmud DLT' de Kıpçaklar ve Oğuzların baş tarafında /**y-**/ bulunan isim ve fiilleri /**c-**/'ye çevirdiğinden bahseder (Korkmaz 1995: 246). Ancak bu özelliğin biz bugün Oğuzcada yer almadığını, Kıpçak boylarında ise tamamında değil, bir kısmında /**c-**/ olarak kullanıldığını görüyoruz.

Buradan hareketle belki de çok eski dönemlerde Oğuzlar içerisinde de kısmen bu ön ses /**s-**/'leri /**h-**/'ye çeviren gruplar vardı. Bunlar, bu özelliği sporadik olarak günümüze değin devam ettirmiş olabilirler.

KAYNAKÇA

Akbaş, Ali (1985), Yapalak Ekinözü Ağzı, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Buran, Ahmet (2007), *Türkçede ve Türkiye Türkçesi Ağızlarında s/ş Meselesi*, www. Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları, Volume 2 / 2 Spring 2007.

Caferoğlu, Ahmet (1963), *Anadolu Ağızları Konson Değişmesi*, TDAY-Belleten, s. 1-32

Dilaçar, A. (1957), *Türk Lehçelerinin Meydana Gelişinde Genel Temayüllerin Koyulaşması ve Körlenmesi*, TDAY-Belleten, s. 83-93

Eckmann, Janos (1998), "Harezm Türkçesi", *Tarihi Türk Şiveleri* (çev. Mehmet AKALIN), Ankara: TKAE Yay.

Ercilasun, Ahmet B. (2002), Kars İli Ağızları, Ses Bilgisi, Ankara: TDK Yay.

Ercilasun, Ahmet Bican vd.(1991), Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.

Erten, Münir (1994), Diyarbakır Ağzı, (İnceleme-Metinler-Sözlük), Ankara: TDK Yay.

Gülensoy, Tuncer (1988), Kütahya ve Yöresi Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük), Ankara TDK Yay.

Gülensoy, Tuncer, Buran, Ahmet (1994), Elazığ Yöresi ve Ağızlarından Derlemeler, Ankara: TDK Yay.

Gülsevin, Gürer (2002), Uşak İli Ağızları, (Dil Özellikleri-Metinler-Sözlük), Ankara: TDK Yay.

Günay, Turgut (2003), Rize İli Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük), Ankara: TDK Yay.

Karahan, Leylâ (1996), Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması, Ankara: TDK Yay.

Karahan, Leylâ (2000), *Türkiye Türkçesi Ağızlarında ŋ > y Değişmesi*, Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, Dr. Himmet Biray Özel Sayısı, s. 99-105

Karahan, Leylâ (2003) *"Türkiye Türkçesi Ağızlarında ş>s Değişmesi ve Çalış Beldesi (Haymana) Ağzı"*, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun'a Armağan, Bahar 2003, s.13, ss. 41-62, Konya.

Kayra, Erol (1991), "*Lehçe Bilimi ve Dil Haritaları*", Türk Dili, S. 479. Ankara 1991, s. 299-306.

Kırzıoğlu, Fahrettin (1992), Yukarı-Kür ve Çoruh Boylarında Kıpçaklar, Ankara: TTK Yay.

Korkmaz, Zeynep (1995), "*Kaşgarlı Mahmud ve Oğuz Türkçesi*", Türk Dili Üzerine Araştırmalar, Birinci Cilt, Ankara: TDK Yay.

Korkmaz, Zeynep (1994a), Bartın ve Yöresi Ağızları, Ankara: TDK Yay.

Korkmaz, Zeynep (1994b), Nevşehir ve Yöresi Ağızları, Ankara: TDK Yay.

Korkmaz, Zeynep (1994c), Güney-Batı Anadolu Ağızları, Ses Bilgisi (Fonetik), Ankara: TDK Yay.

Olcay, Selahattin (1995a), Erzurum Ağzı, İnceleme-Derleme-Sözlük, Ankara: TDK Yay.

Olcay, Selahattin (1995b), Doğu Trakya Yerli Ağzı, İnceleme-Derleme-Dizin, Ankara: TDK Yay.

Öner, Mustafa (1998), Bugünkü Kıpçak Türkçesi (Tatar, Kazak ve Kırgız Lehçeleri Karşılaştırmalı Grameri), Ankara: TDK Yay.

Sümer, Faruk (1992), Oğuzlar, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay.

TDK (1993), Derleme Sözlüğü, Ankara: TDK Yay.

Tekin, Talat-**Ölmez**, Mehmet (1995), Türk Dilleri, *Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi*, Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı Yay.

DENİZLİ İLİ AĞIZLARINDA ZAMAN EKLERİNİN KULLANIMI

Turgut TOK*

1. GİRİŞ

Denizli ili, coğrafi olarak Anadolu yarımadasının güneybatı, Ege bölgesinin doğusunda yer almaktadır. İç Anadolu, Akdeniz ve Ege bölgelerinin geçiş noktası konumundadır. Manisa, Uşak, Afyon, Burdur, Muğla ve Aydın illerimizle komşudur. Son verilere göre; 323.151'i il merkezinde olmak üzere toplam 907.325 nüfusa sahiptir.

Kesin olarak 1206 yılında Oğuz Türklerinin hâkimiyetine giren Denizli ve yöresi, yoğun bir Oğuz-Türkmen yerleşimine sahiptir. Bölgede, Avşar, Yazır, Dodurga, Çavuldur, Bayındır, Eymir, Karkın, Karaevli, Kınık, Kayı, Beydilli, Kızık, Yıva, Peçenek, Salur, Yüreğil gibi Oğuz boylarının varlığı yerleşim adlarında yaşamaktadır. Bölge, 800 yılı aşkın Türk hâkimiyetinde, Selçuklu, İnançoğulları, Menteşe Beyliği, Hamidoğulları, Germiyanlılar, Karamanoğlu ve Osmanlı Devleti'nin varlığına ev sahipliği yapmıştır.

"*Denizli İli Ağızlarında Zaman Eklerinin Kullanımı*" adlı çalışma, Denizli ilinin merkez ilçe dâhil 19 ilçesinden derlenen metinler esas alınarak yapılmıştır. Toplam 167 yerleşimden metin derlenmiştir.

2. ZAMAN EKLERİ

2.1. Basit Zamanlar

2.1. 1. Geniş zaman: /-°r/

Şekil olarak bildirme, zaman olarak geniş zamanı ifade eden bu eklerin bölgemiz ağızlarında kullanımları şöyledir:

yırtā mīñ "*yırtar* mısın" A., verī "*verir*" Ak., biliriñ "*bilirim*" By., ġuyulūr "*koyulur*" Çm., gelī "*gelir*" Çl., gelīlēr "*gelirler*" K., ġullanıllār "*kullanırlar*" H., dērlēr "*derler*" S., keyilir "*giyilir*" Sy., görērsiñ "*görürsün*" Sr., verillē "*verirler*" T., ġavırīsıñ "*kavurursun*" T.

Geniş zamanın olumsuzu yazı dilinde olduğu gibi "-mAZ" eki ile yapılır. Bölgede geniş zamanın olumsuzu çekiminde ses olaylarından kaynaklanan değişiklikler bulunmaktadır. Bu değişikliklerin örnekleri şunlardır:

---

* Yrd. Doç. Dr. Pamukkale Üni. Fen-Edebiyat Fak. Türk Dili ve Edb. Böl., Kınıklı/DENİZLİ e-posta: ttok@pau.edu.tr

e'mez "*etmez*" A., bilmem "*bilmem*" Bl., deyimeSsiñ "*diyemezsin*" Bk., ödḏ messē "*ödemezse*" Çl., gelmeSsiñ "*gelmezsin*" Çv., bilimēñ "*bilemem*" K., yaḳmaz "*yakmaz*" Sr., satımaSsıñ "*satamazsın*" Sr., dẹmēñ "*demem*" Sy., bilme misiñiz "*bilmez misiniz*" M., ōma mı "*olmaz mı*?" T..

2.1.2. Şimdiki zaman: /-yor/

Şekil olarak bildirme, zaman olarak şimdiki zamanı ifade eder. Bölge ağızlarında şimdiki zaman çekiminin farklı kullanımları bulunmaktadır. Kullanımları şunlardır:

a. /-yoru/

Şimdiki zaman eki -yor, yürümek kelimesinin eski şekli olan yorı- fiilinden türemiştir. Bölge ağızlarında kullanılan şimdiki zaman 3. tekil ve çoğul şahıs ekleri, "yoru" şeklindedir. Çekimde sondaki "u" sesi bazen düşme eğilimi göstermektedir.

ölüyorŭ "*ölüyor*" A., dẹyōrŭ "*diyor*" By., oluyoru "*oluyor*" Bn., ġoyuyoru "*koyuyor*" Çl., erēyorŭ "*eriyor*" K., deyōr(ŭki "*diyor ki"* M., ekiliyorŭ "*ekiliyor*" T., geliyorŭlā "*geliyorlar*" M., yapıyorŭlā "yapı*yorlar*" A., bilimēyorŭlar "*bilemiyorlar*" By.

b. /-yo/, /-yı/

Anadolu ağızlarının pek çoğunda olduğu gibi, Denizli ağızlarında da şimdiki zaman ekinin ses olaylarından meydana gelen farklı kullanımları bulunmaktadır. Şimdiki zaman çekiminde dikkati çeken bir diğer husus da, özellikle Çameli ve Acıpayam'ın Kelekçi bölgesindeki bazı yerleşimlerde "-y" sesinin kendinden önceki ünlüleri daraltma özelliğinin zayıf olmasıdır.

beslēyō "*besliyor*" A., yaPTırıyı "*yaptırıyor*" A., bilmēyōñ "*bilmiyorum*" Bn., yaḳalanıyō "*yakalanıyor*" Bz., biliyōsuñuz "*biliyorsunuz*" By., satamıyı "*satamıyor*" Ç., ġoyamẹyōñ "*koyamıyorum*" Çm., yaPTıTdırıyō "*yaptıttırıyor*" Çm., ġarşılaşayō "*karşılaşıyor*" Çr., uyuyōñ "*uyuyorum*" K., götürüyollā "*götürüyorlar*" M., ālıyōsuñ "*alıyorsun*" Sr., bilmeyōruñ "*bilmiyorum*" Sy., gidiyōz "*gidiyoruz*" T.

c. /-°p dur-/

Anlam bakımından şimdiki zaman ifadesi taşıyan diğer bir yapı fiil köküne -°p zarf-fiil eki getirilip dur- fiili ile oluşturulan kalıptır. Bu kalıp, sürekliliği devam eden şimdiki zaman ifadesi taşımaktadır. Yapılan hareket veya iş devam etmektedir.

oturuPdurū "*oturuyor*" A., bıçıPdurūz "*biçiyoruz*" By., yaşāyaPdurūz "*yaşıyoruz*" Bk., dövüpdurū "*dövüyor*" Bl., duyuPdurūsuñdur "*duyuyorsundur*" Çm., gidiPdurū "*gidiyor*" Çv., asılıPdurū "*asılıyor*" H., oluPdurūḳā "*oluyorken*" K., yatıPdurū "*yatıyor*" M., yazılıPdurū "*yazılıyor*" Sr., ġonuPdurū "*konuyor*" T.

ç. /-°p bar-/

Bölge ağızlarında, “bar-“ fiili “-°p” zarf-fiil eki ile birleşerek şimdiki zaman ifadesi oluşturmaktadır. İnceleme sahamızın tamamında ve oldukça sık görülen bir kalıptır. Örnekleri şunlardır:

gēmePbarı “*gelmiyor*” A., gidiPbāsıñız “*gidiyorsunuz*” A., ġılıPbāz “*kılıyoruz*” By., gediPbar “*gidiyor*” A., yetmePbā “*yetmiyor*” By., baş‿edimebbā “*baş edemiyor*” Sy., gelin‿ediPbālā “*gelin ediyorlar*” T.

d. /-°p batır-/

Anlam itibariyle, fiile “–°p “ zarf fiil eki getirilip “batır-“ fiili ile birlikte kullanılarak şimdiki zaman çekimi yapılmaktadır.

dēPbatıñ “*diyorsun*” Ak., gidiPbatī “*gidiyor*” By., olmePbatıñ “*olmuyorum*” A., ġılıPbātırız “*kılıyoruz*” By., biliPbatí “*biliyor*” Çm., ḥuruPbatırĭ “*vuruyor*” Çl., ediPbatı “*ediyor*” Çm., geçiribatır “*geçiyor*” Çv., şey‿edibatī “*şey ediyor*” Çl., acēbatı “*acıyor*” K., görübatīz “*görüyoruz*” M., dolubatīlā “*doluyorlar*” M., çāğırıbatır “*çağırıyor*” Sr., gidiPbātız “*gidiyoruz*” Sr., çoḳubātı “*toplanıyor*” T., ötübatī “*ötüyor*” T.

2.1.3. Duyulan geçmiş zaman: /-mIş/

Şekil olarak bildirme, zaman olarak duyulan, öğrenilen geçmiş zamanı ifade eder. Duyulan geçmiş zaman eki “/-mIş/” tır. Bölge ağızlarındaki kullanım şekilleri şöyledir:

çī’mış “*çıkmış*” A., duTmuş “*tutmuş*” Ak., vāmış “*varmış*” Bk., bölmüşlē “*bölmüşler*” Bn., ba’mışız “*bakmışız*” Bz., ġālmış “*kalmış*” Çl., āğneşmíşlar “*anlaşmışlar*” Çr., çö’müşüñüz “*çökmüşsünüz*” Çm., olūmuş “*olurmuş*” H., gi’mişlēr “*gitmişler*” M., tenbīh‿e’miş “*tembih etmiş*” K., göÇmüşlē “*göçmüşler*” Sr., gēmişiz “*gelmişiz*” Sy., otūmuş “*oturmuş*” T.

2.1.4. Bilinen geçmiş zaman: /-TI/

Şekil bakımından bildirme, zaman bakımından bilinen veya görülen geçmiş zaman ifade eder. Denizli ağızlarında iyelik menşeli şahıs ekleri ile kullanılan bilinen geçmiş zaman ekinin örnekleri şunlardır:

dutTuñ “*tuttun*” A., geç’Ti “*geçti*” A., ġoduḳ “*koyduk*” By., güTdüñ “*güttün*” Çl., çatdıḳ “*çattık*” Çm., oturTdum “*oturttum*” Çl., gömedim “*görmedim*” H., belilledik “*belirledik*” K., gitTiñ “*gittin*” M., ūráştíḳ “*uğraştık*” Sr., üñnēdim “*ünledim*” Sy., seÇTi “*seçti*” T.

2.1.5. Gelecek zaman: /-cAK/, /-AcAK/

Şekil olarak bildirme, zaman olarak da gelecek zamanı ifade eden bu ekin bölgemiz ağızlarında kullanımlarında ses olaylarından kaynaklanan bazı değişik-

likler bulunmaktadır. Gelecek zamanın bölgemiz ağızlarında kullanım örnekleri şunlardır:

yaPcēsiñ "*yapacaksın*" A., git'cēsiñ "*gideceksin*" Ak., yılık̯ōmeceñ "*eğri olmayacaksın*" A., gi'cem "*gideceğim*" A., ġatcēñ "*katacağım*" Çm., alınmícek "*alınmayacak*" Bn., atcēñ "*atacağım*" Bk., etcēz "*edeceğiz*" Bl., buluncāsıñ "*bulunacaksın*" Çl., alcēm "*alacağım*" Çr., gi'ce'señ "*gideceksen*" Çm., gösterTcēñ "*gösterteceksin*" H., ġatcāñ "*katacaksın*" K., yaḳılecēñ "*yakalayacaksın*" M., örencēñ "*öğreneceksin*" M., yapĭcām "*yapacağım*" Sr., gitcēsiñiz "*gideceksiniz*" Sy., ekicēñ "*ekeceksin*" T., ḳalḳcāz "*kalkacağız*" T.

1.1. Fiillerin birleşik zaman çekimleri

Denizli ili ağızlarında fiillerin birleşik zaman çekimleri, Standart Türkiye Türkçesinde kullanılan eklerle yapılır. Fakat bölgenin genel özelliği olan ses düşmelerinin yoğunluğu, birleşik zaman çekimlerinde de görülmektedir.

2.2.1. Hikâye: /-TI/

a. Geniş zamanın hikâyesi: /-rTI/

edēdik *"ederdik"* A., ġaynatīdıḳ "*kaynatırdık*" By., olur̯ŭdu "*olurdu*" Bz., oynumaz̯ĭdım "*oynamazdım*" Bl., edellēdi *"ederlerdi"* Bk., oḳunūduḳ "*okunurduk*" Çm., añnaTmaz̯ıdı "*anlatmazdı*" Çl., pamı ḳ̯edēlēdi "*pamuk ederlerdi*" K., dövēdik "*döverdik*" Sy., devẹrilēr̯ĩdi *deyiverirlerdi*" Sr., duyulūdu "*duyulurdu*" M., ettirir̯ĩdim "*ettirirdim*" T.

b. Şimdiki zamanın hikâyesi: /-yorTI/

ġaynadıyōduḳ *"kaynadıyorduk"* A., yörümēyōdu "*yürüyemiyordu*" By., yapıyōdum "*yapıyordum*" Bz., olūyōdu "*oluyordu*" Çm., şuullanıyōduḳ "*şuurlanıyorduk*" H., güdüyōrduñuz *"güdüyordunuz"* Çl., deñiyor̯udu "*deniyordu*" K., gidiyōduḳ "*gidiyorduk*" M., yanıyōdıñ "*yanıyordun*" Sr., geliyōdum "*geliyordum*" Bn., ḳírman̯eyiriyōdum "*kirman eğiriyordum*" T.

c. Duyulan geçmiş zamanın hikâyesi: /-mIşTI/

yaPmışTı *"yapmıştı"* A., añnatmışdı "*anlatmıştı*" By., gēmişdim "*gelmiştim*" M., geÇmişdi "*geçmişti*" T.

ç. Bilinen geçmiş zamanın hikâyesi: /-TIyTI/

gēdiydi *"geldiydi"* A., yandīdıḳ "*yandıydık*" By., geçimedḭdik "*geçemediydik*" Çm., vārdıydım "*vardıydım*" Çr., duydūdum "*duyduydum*" Çl., olduydu "*olduydu*" H., giTdiydi "*gittiydi*" K., *gitdiydik* "gittiydik" Sr., gitīdim "*gittiydim*" T., yeñilendiydik "*yenilendiydik*" T.

d. Gelecek zamanın hikâyesi: /-AcAkTI/

gitcēdik *"gidecektik"* A., yatırcēdi *"yatıracakdı"* By., bitīcēdim *"bitirecektim"* Çm., gelcēdiñ "*gelecektin*" H., görcēydik *"görecekdik"* K., giTcēdiñ "*gideceksin*" M., çoaltce'ler˘īdi *"çoğaltacaklardı"* Sr., kescēdi *"kesecekti"* T., gelcēdim "*gelecektim*" T.

e. Şartın hikâyesi: /-sAyTI/

ōsaydım *"olsaydım"* Ç., gelseydi "*gelseydi*" M., kēysediñ *"giyseydin"* Çl., bālevēsedik *"bağlayıverseydik"* Çr., diñneseydim "*dinleseydim*" T.

f. İsteğin hikâyesi: /-AyTI/

gēmeyeydi *"gelmeyeydim"* A., çoraP˘ōleydim "*çorap olaydım*" Çm., bileydim "*bileydim*" K., olaydı "*olaydı*" Sr., oleydi "*olaydı*" T.

g. Gerekliliğin hikâyesi

döşümeliydi *"döşemeliydi"* S.

2.2.2. Rivayet: /-mIş/

a. Geniş zamanın rivayeti: /-rmIş/

girilmez˘īmiş *"girilmezimiş"* A.,gelirler˘imiş"*gelirlermiş*" M.,döğüşürlēr˘īmiş "*dövüşürlermiş*" By., geçēmiş *"geçermiş"* Çm., görünmez˘imiş "*görünmezmiş*" Çv., gelir˘īmiş "*gelirmiş*" H., girēmiş "*girermiş*" K., dövüşdür˘ lēmiş "*dövüştürürlermiş*" Sy., ellimezler˘imiş "*ellemezlermiş*" Bn., sorulūmuş "*sorulurmuş*" Ak., dökül˘ müş "*dökülürmüş*" T.

b. Şimdiki zamanın rivayeti: /-yormIş/

gędiyōmuş *"gidiyormuş"* A., yörün˘ yōmuş "*yürünüyormuş*" Ak., bilmēyōmuş "*bilmiyormuş*" By., bālanayōmuş *"bağlanıyormuş"* Çm., uyeyōmuş "*uyuyormuş*" Çl., ḳorḳutuyōlar˘ımış "*korkutuyorlarmış*" Bn., areyōlāmış "*arıyorlarmış*" Sr., *yıġıyōmuş* "*yığıyormuş*" Sy., duruyōmuş "*duruyormuş*" T.

ç. Duyulan geçmiş zamanın rivayeti: /-mIşmIş/

süd˘emmiş˘īmiş *"süt emmişmiş"* A., vāmış˘ımış "*varmışmış*" Ak., āmış˘ımış "*almışmış*" By., gömüş˘ümüş "*görmüşmüş*" Çv., ġāmış˘ĭmış "*kalmışmış*" K., baḳmış˘ĭmış "*bakmışmış*" H., idememiş˘imiş "*edememişmiş*" Sr., gēmiş˘īmiş "*gelmişmiş*" Sy.

d. Gelecek zamanın rivayeti: /-AcAkmIş/

ġaldırcekler˘īmiş *"kaldıracaklar imiş"* A., etcēmiş *"edecekmiş"* Çm., iÇcēmişiz *"içecekmişiz"* M., gitcēmişiz *"gidecekmişiz"* T.

e. Şartın rivayeti rivayeti: /-sAmIŞ/

sölüsēmiş *"söyleseymiş"* A.

2.2.3. Şart: /-sA/

a. Geniş zamanın şartı:/-rsA/

ölmezsem "*ölmezsem*" A., gelirseñ "*gelirsen*" Ak., istēseñ "*istersen*" By., dikerseñ "*dikersen*" Bk., çıḳarīsáñ "*çıkarsan*" Çm., ōmassa *"olmazsa"* Çv., olūsa "*olursa*" H., çıḳaTdırīsañ "*çıkattırırsan*" K., olumassañ *"olamazsan"* M., ḳalḳāsa "*kalkarsa*" Sr., āñāsañ "*anarsan*" Sy., nasíP‿olūsa "*nasip olursa*" T., ġāmaSsa *"kalmazsa"* T.

b. Şimdiki zamanın şartı: /-yorsA/

ediyōseñ *"ediyorsan"* A., çalışıyōsam "*çalışıyorsam*" Çl., oluyōsa "*oluyorsa*" S.

c. Duyulan geçmiş zamanın şartı: /-mIşsA/

çıḳmışsa "*çıkmışsa*" K., yaPmışsa "*yapmışsa*" M., dövmüşse "*dövmüşse*" T.

ç. Bilinen geçmiş zaman şartı: /-TIysA/

dedisēñ *"dediysen"* A., ġorḳduysam "*korktuysam*" Çm., öld‿ se "*öldüyse*" H., çıḳdıysa "*çıktıysa*" K., ġaÇtıyĭsa "*kaçtıysa*" M., yaşadīsa "*yaşadıysa*" Çv., ġonuşdulāsa "*konuştularsa*" Çr., adadīsaḳ "*adadıysak*" Sr., yaPdıysa "*yaptıysa*" T.

d. Gelecek zamanın şartı: /-AcAksA/

gi'ce'señ *"gideceksen"* Çm., bi'cekse *"bitecekse"* Sr., eTcēseñ "*edeceksen*" M., sölebilcēseñ *"söyleyebileceksen"* Bn., ġonuşulcaḳsa *"konuşulacaksa"* T.

3. ŞAHIS EKLERİ

Şahıs ekleri, çekimli fiillerde hareketi, işi yapan veya harekete konu olan şahsı belirten fiil çekim ekleridir. Türkçede zamir kökenli ve iyelik kökenli iki tür şahıs ekleri vardır. Denizli ağızlarında da bu durum aynıdır. Yörede kullanılan şahıs ekleri iki tabloda gösterilmiştir:

Birinci tip şahıs ekleri

Şahıslar	Ekler
1.tekil şahıs	/-°m/, /-°ñ/
2.tekil şahıs	/-sIn/
3.tekil şahıs	Ø
1.çoğul şahıs	/-°z/
2.çoğul şahıs	/-sIñIz/, /ñIz/
3.çoğul şahıs	/-lAr/, /-lĀr/, /lĀ/

İkinci tip şahıs ekleri

Şahıslar	Ekler
1.tekil şahıs	/-°m/, /-°ñ/
2.tekil şahıs	/-ñ/
3.tekil şahıs	Ø
1.çoğul şahıs	/-ḳ/, /-k/
2.çoğul şahıs	/-ñIz/
3.çoğul şahıs	/-lĀ/, /-lĀr/, /-lAr/

4. SONUÇ

Denizli ve yöresi ağız özellikleri bakımından önemli özellikleri bünyesinde yaşatan bölgelerden biridir. Bölge ağızlarında, Doğu ve Batı grubu Tarihî Türk şivelerinin özellikleri devam etmektedir. Aynı zamanda bölge ağızları, yaşayan Türk lehçeleri ile sıkı bir bağa sahiptir. Bölge, genel olarak Oğuz-Türkmen-Yörük yerleşimine sahip olduğu için ağızlar, bu boylara ait ses ve şekil özelliklerini taşımaktadır.

Bölgede kullanılan zaman çekimlerinde özellikle şimdiki zaman çekimi, standart Türkiye Türkçesine göre farklılık göstermektedir. Bölge ağızlarının genel özelliği olan ve sıkça görülen ses değişiklikleri, düşmeleri ve türemeleri zaman çekimlerinde de varlığını yoğun bir şekilde göstermektedir.

5. KISALTMALAR

A. : Acıpayam İlçesi
Ak. : Akköy İlçesi
Bd. : Babadağ İlçesi
Bk. : Baklan İlçesi
Bl. : Bekilli İlçesi
By. : Beyağaç İlçesi
Bz. : Bozkurt İlçesi
Bn. : Buldan İlçesi
Çl. : Çal İlçesi
Çm. : Çameli İlçesi
Çr. : Çardak İlçesi
Çv. : Çivril İlçesi
G. : Güney İlçesi
H. : Honaz İlçesi
K. : Kale İlçesi
M. : Merkez İlçe
Sy. : Sarayköy İlçesi
Sr. : Serinhisar İlçesi
T. : Tavas İlçesi

6. KAYNAKLAR

Akar, Ali. Muğla ve Yöresi Ağızlarında Şimdiki Zaman Biçimleri, M.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi, Bahar 2001, sayı:4, sayfa 1–10

Baykara, Tuncer. Denizli Tarihi, İstanbul, 1969.

Biray, Nergis. Afganistan Kazakları Ağzı, Basılmamış doktora tezi, Ankara, 1995.

Caferoğlu, Ahmet. Anadolu Diyalektolojisi Üzerine Malzeme-I, (Balıkesir, Manisa, Afyon, Isparta, Aydın, İzmir, Burdur, Antalya, Muğla, Denizli, Kütahya),1940.

Demir, Nurettin. *"Güneybatı Anadolu Ağızlarında Kullanılan Şimdiki Zaman Eki –ik gelir"*, Uluslararası Türk Dili Kongresi, Ankara, 26–30 Ekim 1992.

Ercilasun, A. Bican. *Muğla Ağzında Kullanılan Bir Şimdiki Zaman Şekli,* Şükrü Elçin Armağanı, H.Ü. Yay., Ankara, 1983, s. 261-262

Erten, S. Münir. Diyarbakır Ağzı, TDK Yay., Ankara, !994.

Gülensoy, Tuncer. *Anadolu Ağızlarında Şimdiki Zaman Ek*, TKA, Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu'nun Hatırasına Armağan, s.282–295, Ankara,1985.

--------. Kütahya ve Yöresi Ağızları, TDK Yay., Ankara, 1988.

Gülsevin, Gürer. Uşak İli Ağızları, TDK Yay., Ankara, 2002.

Günşen, Ahmet. Kırşehir ve Yöresi Ağızları, TDK Yay. Ankara, 2000.

Karahan, Leylâ. Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması, TDK Yay., Ankara, 1996.

Korkmaz, Zeynep. *Batı Anadolu Ağızlarında yazı dilinden ayrılan isim çekim ekleri ve fonologie-morfologie bağlantısı,* 1.Millî Türkoloji Kongresi, Tebliğler, (6–9 Şubat 1978), İstanbul, 1980, s.29–41.

Özkan, Nevzat. Anadolu Ağızlarında Kullanılan +(I)yIñ Eki, I. Kırşehir Kültür Araştırmaları Bilgi Şöleni, 8–10 Ekim 2003, Kırşehir. Yayın: I. Kırşehir Kültür Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildiriler, Kırşehir 2004, s. 431–435.

Tok, Turgut. Denizli İli Güney ve Güneybatı Bölgesi Ağızları**,** Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, basılmamış doktora tezi, Denizli, 2002, XX + 490 s.

Tok, Turgut. Denizli ve Yöresi Ağızlarının Ses ve Şekil Bilgisi Özellikleri**,** Türk Hâkimiyetinin 800. Yılı Anısına, Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu, Pamukkale Üniversitesi, 6–7–8 Eylül 2006

Yüce, Nuri. *Tırtar-Keşli Ağzı (İçel) Dil ve Gramer Husûsiyetleri,* Türkiyat Enstitüsü, Tez Nr. 748). İstanbul 1967. X+176 S.

CEYHAN YÖRÜK AĞZINDA
1. TEKLİK KİŞİ EKİ –ın / -in'in KULLANIMI ÜZERİNE

Yeter TORUN*

1. Eski Anadolu Türkçesinde zamir kökenli 1. teklik kişi ekinin, diğer kişilere göre fonetik açıdan çeşitliliği dikkat çekici bir durumdur. Bu çeşitlilik Anadolu'da oluşan yazı diline ağız özelliklerinin yansımasının bir göstergesidir aynı zamanda. Eski Anadolu Türkçesi dönemine ilişkin çalışmalarda zamir kökenli 1.teklik kişi için, -van / -ven, -vam / -vem, -vanın / -venin –am / em ve –ın / in eklerinin kullanıldığı görülmektedir (Timurtaş, 1994: 121; Gülsevin, 2004: 122, 124, 125, 127). Zamir kökenli 1.teklik kişi için EAT'deki gibi fonetik açıdan ek çeşitliliğine Türkiye Türkçesinin standart konuşma dilinde rastlanmazken, bu duruma Anadolu ağızlarında rastlamak mümkündür (Ay, 2004:320). Bu çerçevede Anadolu ağızlarında kullanılan eklerden birini de zamir kökenli 1. teklik kişi eki –ın / in oluşturmaktadır.

Bu ekle ilgili olarak Zeynep Korkmaz, Anadolu ağızlarının etnik yapıyla ilişkisi ve Eski Anadolu Türkçesiyle Anadolu ağızlarının karşılaştırılması bağlamında çok değerli çalışmalar ortaya koymuştur (1989a, 1989b).

Zeynep Korkmaz, Anadolu ağızlarının etnik yapıyla ilişkisi bağlamında Anadolu ağızlarının oluşumunda rol oynayan Oğuz boylarını belirttikten sonra bu boyların dil özelliklerinden söz etmiştir. Korkmaz, bu bağlamda konumuz olan 1. teklik kişi eki –ın / -in'in Kınık boyunun dil özelliklerinden biri olduğunu vurgulamış, Anadolu'da çok geniş bir alana dağılan Kınıkların, çoğunlukla Batı Anadolu bölgesinde yayıldığını ifade etmiştir (1989a: 25, 27).

Zeynep Korkmaz, EAT'deki -van / -ven ekinin ön ses v'sini yitirmesi ve –a / -e ünlülerinin daralması ile –ın / -in şekline geldiğini belirtmiş; bu ekin EAT'nin ilk devir eserlerinde daha az, son devir eserlerinde ise daha fazla kullanıldığını vurgulamıştır; -vam /-vem > -am / -em gelişimiyle oluşan -um / -üm ekinin yazı dilinde hakim olmasına karşın, –van / -ven ekindeki ses değişimleriyle oluşan –ın / -in'in Anadolu ağızlarında hâkim 1. kişi eki konumuna geçtiğini belirtmiş; -in / -in ekinin –van / -ven > -yın / -yin > -ın / -in şeklinde bir gelişme göstermesinin ses değişimleri açısından daha uygun olduğunu vurgulamıştır (Korkmaz, 1964: 43-65). Eski Anadolu Türkçesinde –ın / -in ekinin geniş zaman, geniş zamanın

* Yrd. Doç. Dr., Çukurova Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ADANA

olumsuzu, gelecek zaman ve ek-fiilin geniş zaman çekimlerinde kullanıldığı görülmektedir (Korkmaz, 1989b: 56).

Bu ekin çağdaş Türk lehçelerinden Türkmen Türkçesi ve Gagavuz Türkçesinde kullanıldığı görülmektedir. Türkmen Türkçesinde –ın / -in ekinin öğrenilen geçmiş zaman, şimdiki zaman, süreklilik ifade eden fiillerle oluşturulan şimdiki zaman, geniş zaman, geniş zamanın olumsuzu ve gereklilik çekimlerinde kullanıldığı görülmektedir: *dokaapdırın "dokumuşum", görüpdirin "görmüşüm"; baryaarın "gidiyorum", övrenyäärin "öğreniyorum", garaşyaan "bekliyorum", eşidyään "işitiyorum"; geçip durun "geçmekteyim", gelip otırın "gelmekteyim", gezip yatırın "gezmekteyim", iişlääp yöörün "çalışmaktayım"; aların "alırım", dinläärin "dinlerim", garaarın "bakarım", bilmerin "bilmem", durmarın "durmam"; beğenmelidirin "sevinmeliyim", saklamalıdırın "saklamalıyım", almalı dääldirin "almamalıyım"* (Kara, 2000: 48-52). Gagavuz Türkçesinde ise ekin yalnızca gelecek zaman çekiminde kullanımına rastlanmaktadır: *bän gidecän, söleycän te bän* (Özkan, 1996: 151)

Ekin Anadolu ağızlarında kullanımına gelince, başta Ege bölgesi olmak üzere Türkiye'nin farklı yörelerinde varlığını sürdüren –ın / -in ekinin kullanıldığı yörelerden birini de Ceyhan oluşturmaktadır. Biz bu çalışmada bu ekle ilgili kullanımlar için Ceyhan'ın Dokuztekne, Sarımazı, Dutlupınar, Çanlı ve Sarıkeçili köylerindeki gözlemlerimizden ve bu köylerden derlediğimiz malzemeden yararlandık. Bu köylerdeki insanlar, kendilerini Aydınlı Yörüğü olarak adlandırmakta, asıllarının İzmir, Aydın tarafından geldiğini ifade etmektedirler. Hatta bu insanlardan bazıları hâlâ İzmir, Aydın yöresindeki akrabalarıyla ara sıra görüştüklerini de dile getirmektedirler. Bu çalışmada bu insanların Ege bölgesindeki insanlarla olan ilişkilerini de göz önünde bulundurarak ekin Ceyhan Yörük ağzındaki kullanımı ile Ege ağzındaki kullanımlarını da karşılaştırmak istedik, böylelikle ekin iki farklı yörede kullanımında ayrışan taraflar varsa onları da belirlemeye çalıştık.

4. Ceyhan Yörük ağzında ekin öğrenilen geçmiş zaman, geniş zaman, şimdiki zaman ve gelecek zaman çekimi ile ek-fiilin geniş zaman ve öğrenilen geçmiş zaman çekimlerinde kullanıldığı görülmektedir.

4.1. Öğrenilen Geçmiş Zaman Çekiminde

Öğrenilen geçmiş zaman çekiminde ekin –yın / -yin, -yun / -yün şekline rastlanmaktadır. Bu kullanımda zaman eki ile kişi eki arasında bir de bağlayıcı ünlü ortaya çıkmaktadır:_____

1962'de ***do:muşuyun.*** (K4)
Çocukan çok ***a:lamışıyın***. (K3)
Ben ***ölmüşüyün*** *de a:layanım yok*. (K2)
"Deynek kerteriz künde galan" ***demişiyin*** *o zaman*. (K3)

Ayrıca öğrenilen geçmiş zamanın soru biçiminde kişi ekinin hem soru eki hem de zaman eki üzerine geldiği iki kullanımı da görmek mümkündür:

Eyi ***olmuş muyun*** // *Eyi* ***olmuşuyun mu****?*

4.2. Geniş Zaman Çekiminde

Ceyhan Yörük ağzında –ın / -in kişi eki en fazla geniş zaman çekiminde kullanılmaktadır:

Ben çifçiyin, tarla ***ekerin biçerin*** *işte*.(K1)
Ben ***annatırın*** *da yani baŋa hindi sāde soru sorulunca bilemeyiveriyin işde, öteden beri eşilse gelinse ben daha gözel* ***annatırın*** *evelleri* (K3)
Ben ***gederin****, o geder yanımda tin tin eder.*
Kömbeyi tandırda, iki sacıŋ arasında ***bişirrin****.* (K7).
Bilirin *ulu:, eri götürür tulu:*.(K8)

Ekin geniş zamanın olumlu soru ve olumsuz çekiminin soru biçimi üzerine –yın / -yin şeklinde geldiği görülmektedir:

Ben saŋa ***ġıyar mıyın*** *hiç?* (K5)
Bilme miyin *ben onu?* (K3)

4.3. Şimdiki Zaman Çekiminde

Ceyhan Yörük ağzında 1. teklik kişi ekinin –yi / -yi, -yu / -yü şeklindeki şimdiki zaman eki üzerine geldiği görülmektedir. Şimdiki zamanın bu çekiminde söyleyişte bir büzüşme hissedilmediği için bu kullanımda kişi ekinin şimdiki zaman eki üzerine -n şeklinde geldiği düşünülebilir:

(…) baŋa hindi sāde soru sorulunca ***bilemeyiveriyin*** *işde, öteden beri eşilse gelinse ben dā gözel annatırın*. (K3)

Eti ***ġıyıyın****, ġavırıyım, ondan soŋra sovanını ġavırıyım, üsdüne* ***ġatıyın****, sovanını, ġarabiberini, kemonunu* ***ġatıyın****, ondan soŋra ġatdıkdan soŋra köfteliyi* ***yuŋuruyun****, köfteyi yapıyım* (K2)

(…) bulgur pilavını daha çok ***seviyin****.* (K7)
Ben saŋa ***soruyun****, oŋa de:l*. (K3)

4.4. Gelecek Zaman Çekiminde

Gelecek zaman eki –acak / -ecek eki üzerine –ın / -in kişi ekinin gelmesiyle oluşan yapı, Ceyhan Yörük ağzında ***–aca:n / -ece:n*** şeklinde bir yapıya bürünür:

Ayşamdan hamır ***yuŋuraca:n****, yarın ekmek* ***yapaca:n****, erkenden ekme:ŋ yerini* ***hazırla:ca:n*** *(K3)*

Gene ***gedece:n****, eyi olana ġadar* ***gedece:n*** *doktura* (K4)
"Saŋa bi şe ***de:ce:n*** *ben" dedi*. (K3)
Böyün eyice ***uyu:ca:n****.*
Burda birez et var, onu kebab ***yapdıraca:n.*** (K2)

Gelecek zamanın soru biçiminde ise kişi eki hem zaman ekinden hem de soru ekinden sonra gelebilmektedir, ancak kişi eki soru ekinden sonra kullanıldığında

ek –yın / -yin şeklinde kullanılmakta ve gelecek zaman eki de büzüşmeden kurtulmaktadır:

Daha ***bekle:ce:n mi*** *ben* ? // *Daha* ***bekle:cek miyin*** *ben*.

4.5. Ek-fiilin Geniş Zaman Çekiminde

Ceyhan Yörük ağzında -ın /in kişi ekinin fiil çekimleri dışında, en yaygın kullanıldığı çekimlerden birini de ek-fiilin geniş zaman çekimi oluşturmaktadır. Ekin, ünlü ile biten isimler üzerine –yın / -yin, -yun / -yün; ünsüzle biten isimler üzerine –ın / -in, -un / -un şeklinde geldiği görülmektedir:

Ben ***çifçiyin****, tarla ekerin biçerin işte*.(K1)
Ben dā o zaman ***çocu:n*** *aklımda öyle bi şe zatı yok* (K3)
Şükür ondan soŋra çok ***eyiyin****,* ***rahatın*** (K4).
"Ben çok ***yorgunun,*** *ekmek edemem" dedim galan* (K4)
(Nerdesiŋ) ***Evdeyin****, gel ġonuşalım* (K5)
Ben ***Sarımazıdanın****. (K7)*

Ek-fiilin geniş zamanının soru biçiminde kişi eki, soru eki üzerine –yın / -yin şeklinde gelmektedir.

(Kaç yaşındasın) Valla: bilmem, ***seksen miyin neyin****?* (K6)

Alemiŋ akıllısı ***ben miyin?*** (K3)

4.6. Ek-fiilin Öğrenilen Geçmiş Zaman Çekiminde

-ın / -in ekinin ek-fiilin geniş zaman çekindeki kadar sık olmasa da ek-fiilin öğrenilen geçmiş zaman çekiminde kullanıldığı da görülmektedir, bu çekimde de ek, zaman eki üzerine –yın / -yin, -yun / -yün şeklinde gelmekte ve zaman eki ile kişi eki arasında bağlayıcı ünlü ortaya çıkmaktadır:

7-8 yaşında ***varımışıyındır*** *emmim öldü:nde* (K3)
İnce uzun bi ***şeyimişiyin*** *o zaman* (K3)

5. Ekin Ceyhan Yörük ağzındaki kullanımı ile Ege ağzındaki kullanımlarını karşılaştırmak için Ege ağzıyla ilgili yapılan çalışmalardan yararlandık (Korkmaz, 1994; Gülensoy, 1988; Gülsevin, 2002). –ın / in ekinin her iki yöredeki kullanımlarını aşağıdaki tabloda gösterdik:

Çekimi	**Ceyhan Yörük Ağzında**	**Ege Ağzında**
Geniş zaman	gelirin / ekerin / annatırın	gelirin / çıkarın / topların
Geniş zamanın olumsuzu	_	bilmen / durman
Geniş zamanın olumsuzunun sorulu biçimi	bilme miyin	bilme-min

Geniş zamanın olumlusunun soru biçimi	ġıyar mıyın	alır-mıyın
Şimdiki zaman	geliyin / gıyıyın / yuŋuruyun /	diyon / götürüyon / geliyon
Gelecek zaman	gelece:n / hazırla:ca:n / gedece:n	gelcän / doleşcen / bilcen
Gelecek zamanın soru biçimi	bekle:ce:n mi / bekle:cek miyin	gitcē-min
Öğrenilen geçmiş zaman	gelmişiyin / ölmüşüyün / demişiyin / do:muşuyun	Uyumışın /yorulmışın / sarmışıyın / doğmuşuyun
Ek-fiilin geniş zaman çekimi	eyiyin / yorgunun / rahatın / evdeyin	varın / yaşındēn / nişannıyın / uşaklıyın / köydenin / benin
Ek-fiilin geniş zaman çekiminin soru biçimi	seksen miyin	bedāvacı-mın
Ek-fiilin ğrenilen geçmiş zaman çekimi	varımışıyın	gocaman-ımışın

Bu tablodan yaralanarak bir karşılaştırma yaptığımızda –ın / -in ekinin her iki yörede de geniş zaman, şimdiki zaman, gelecek zaman, öğrenilen geçmiş zaman ve ek-fiilin geniş zaman ve öğrenilen geçmiş zaman çekimlerinde kullanıldığı görülmektedir. Temelde her iki yörede de ortak bir kullanım alanına sahip olan ekin, bazı çekimlerde soru eki üzerine geliş biçiminde farklılıklar olduğu gözlenmektedir. Ceyhan Yörük ağzında ekin, geniş zamanın olumsuzunun, gelecek zamanın, ek-fiilin geniş zaman çekimlerinin soru biçimlerinde -mıyın / -miyin kullanımları görülürken, Ege ağzında –mın / -min şekilleriyle karşılaşılmaktadır. Ekin, Ege ağzında geniş zamanın olumsuzunda –man / -men şeklindeki kullanımına Ceyhan Yörük ağzında rastlayamadık. Ceyhan Yörük ağzında öğrenilen geçmiş zaman çekiminde ekin yalnızca –yIn / -yUn şeklindeki kullanımına rastlanmaktadır, Ege ağzında ise ekin hem –yIn / -yUn hem de –In / -Un şeklindeki kullanımlarla karşılaşılmaktadır.

6. Ceyhan Yörük ağzında –ın / -in eki, ünlü uyumlarına uygun olarak –ın / -in, -un / -ün; -yın / -yin, -yun / -yün ve –n şeklinde varlığını sürdürmektedir. Ekin, yöremizde soru eki üzerine hep –yın / -yin şeklinde geldiği görülmektedir. Bugünkü Anadolu ağızlarında farklı fonetik şekillerde geniş bir kullanım alanına sahip olan –ın / -in ekinin, Ceyhan Yörük ağzında da genel kullanımın dışında çok farklı bir görünüm sergilemediğini söyleyebiliriz, ancak burada yaptığımız küçük çaptaki karşılaştırmadan hareketle, ekin kullanımında yöresel birtakım farklılıklar olduğunu ifade etmek mümkündür.

Sonuç olarak Eski Anadolu Türkçesi ile Anadolu ağızları arasında süregelen bağın önemli göstergelerinden birini oluşturan –ın / -in ekinin Ceyhan Yörük ağzında –ım / -im, -um / -üm kişi eki yanında kullanımı devam etmektedir.

KAYNAKÇA

AY, Özgür (2004), Türkiye Türkçesi Ağızlarında Fiil çekiminde Kullanılan Şahıs Ekleri Üzerine", V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I, II, TDK Yay: 855, Ankara.

GÜLENSOY, Tuncer (1988), Kütahya ve Yöresi Ağızları (İnceleme, Metinler, Sözlük), TDK Yay: 536, Ankara.

GÜLSEVİN, Gürer, Erdoğan Boz (2004), Eski Anadolu Türkçesi, Gazi Kitabevi, Ankara.

GÜLSEVİN, Gürer (2002), Uşak İli Ağızları (Dil Özellikleri-Metinler-Sözlük), TDK Yayınları: 814, Ankara.

KARA, Mehmet (2000), Türkmence (Giriş-Gramer-Metinler-Sözlük), T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları: 2479, Ankara.

KARAHAN, Leylâ (1996), Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması, TDK Yayınları: 630, Ankara.

KORKMAZ, Zeynep (1989a), "Anadolu Ağızlarının Etnik Yapı ile İlişkisi Sorunu", TDAY-Belleten-1971 , Ankara, 21-32. s.

…… (1989b), "Eski Anadolu Türkçesi'ndeki –van / -ven, -vuz / -vüz Kişi ve Bildirme Eklerinin Anadolu Ağızlarındaki Kalıntıları", TDAY-Belleten-1964, Ankara, 43-65. s.

…… (1994), Güney-Batı Anadolu Ağızları -Ses Bilgisi (Fonetik), TDK Yayınları: 583., Ankara.

……(2007), "Nevşehir ve Yöresi Ağızlarının Şekil Bilgisini Belirleyen TemelÖzellikleriÜzerine",http://www.turkishstudies.net/dergi/cilt1/sayı4.

ÖZKAN, Nevzat (1996), Gagavuz Türkçesi Grameri, TDK Yayınları: 657, Ankara.

TİMURTAŞ, Faruk Kadri (1994), Eski Türkiye Türkçesi, Enderun Kitabevi, İstanbul.

YILDIRIM, Faruk (2006), Adana ve Osmaniye İlleri Ağızları, TDK Yayınları: 861/1, Ankara.

KAYNAK KİŞİLER

K1-Mehmet Dinler: 59 yaşında, çiftçi, İlkokul mezunu, Dokuztekne Köyü.

K2-Esma Dinler: 58 yaşında, ev hanımı, ilkokul mezunu, Dokuztekne Köyü.

K3-Zeynep Gültekin: 47 yaşında, ev hanımı, ilkokul mezunu, Dokuztekne Köyü.

K4- Lütfiye Çakır: 46 yaşında, ev hanımı, ilkokul mezunu, Dutlupınar Köyü.

K5-Fatma Gencer: 47 yaşında, ev hanımı, ilkokul mezunu, Sarıkeçili Köyü.

K6- Eşe Köksal: 80 yaşında, ev hanımı, okuma yazması yok, Çanlı Köyü.

K7- Elif Gebeci: 48 yaşında, ev hanımı, ilkokul mezunu, Sarımazı Köyü.

K8- Esme Torun: 60 yaşında, ev hanımı, okuma-yazma bilir, Dokuztekne Köyü.

İRAN'A YAPILAN BİR ARAŞTIRMA GEZİSİ VE GÜMBED AĞZI

Sultan TULU*

0 Giriş

Coğrafi bakımdan İran'da Türk nüfusu dağınık bir hâlde, daha çok kuzeybatı, kuzeydoğu ve güney bölgelerinde yaşamaktadır. Buradaki Türk nüfusu, yayıldığı alan içinde değişik lehçe ve ağız özellikleri bakımından çeşitlilik göstermektedir: Kaşkay Türkçesi, Sungur Türkçesi, Azeri Türkçesi, Horasan Türkçesi, Türkmen Türkçesi, Halaç Türkçesi vb. Bu lehçe ve ağızlar, resmî dil olan Farsçanın egemenliği altında varlıklarını sürdürmektedirler. İran'ın Türk nüfusu içinde Azerbaycan Türklerinden sonra en büyük çoğunluğu Türkmenler oluşturmaktadır. İran Türkmenleri genellikle, Türkmen-Sahra'da Gümbed-i Kavus şehrinde toplanmıştır.

İran'da tarihî ve coğrafi bakımdan çok eski zamanlardan bu yana Türk lehçeleri ve ağızlarının varlığı kendini korumaktadır. Bu Türk lehçelerinin araştırılması için Batılı bilim adamları sayılı araştırma gezileri yapmışlardır. Bu araştırmaların tarihi çok da geriye gitmemektedir.

Bugünkü Türkmenistan Cumhuriyeti'ndeki ağızlar üzerine ilk defa Poceluevskiy, çalışmalar yapmış ve araştırmalarda bulunmuştur. Daha sonra Türkmen İlimler Akademisinin yaptığı çalışmalar bunu takip etmiştir. İran'da son yapılan araştırma gezileri, Doerfer ve ekibince yapılmıştır (1969 ve 1973). O, bu gezilerin sonucunda, yeni ve tarihî bakımdan günümüzde en eski Türk lehçesi sayılan Halaç Türkçesini, 70'li yıllarda ise Horasan Türkçesini keşfetmiştir. Bunların keşfiyle Türk dillerinin sınıflandırılması yeniden değişmiştir.

Sonuncu geziden Horasan Türkçesi gereçleri yanında "Günbed-i Kabus'tan Türkmence Gereçler" (Doerfer/Hesche, 1998) de derlenmiş ve yayımlanmıştır. Bu çalışma yanında Türkmencenin Günbed ağzı üzerine başka kaynak bulunmamaktadır[1]. Bunun yanı sıra tarafımızdan bu konu üzerinde çalışmalar yapılmaktadır.

2005 Eylül ayında İran'ın Horasan eyaletine kendi insiyatifimizle bir gezi düzenledik ve Horasan Türkçesinin konuşulduğu 10 kadar köyden derlemeler yap-

---

* Prof. Dr., Muğla Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Kötekli kampusü, MUĞLA. Bildiri metni burada genişletilerek sunuldu.

1 Gerhard Doerfer, "İran'daki Türk Dilleri", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten, 1969; Doerfer, G./ W. Hesche, Chorasantürkisch, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag. 1993; Türkische Folklore-Texte aus Chorasan, Turkologica 38, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1998, XIV + 504 s. + 2 harita Tanıtım için bkz. S. Tulu, Journal of Atrs and Sciens, sayı: 5, 2006); Doerfer, G. W. Hesche, "Türkmenische Materialien aus Gonbad-e Qābūs", Materialia Turcica, Band 19, 1998.

tık. Bu gezi esnasında Türkmenlerin Türkmen-Sahra adlandırdıkları ve merkez ağzı oluşturan Günbed ağzından da materyaller derledik. Gümbed'de Türkmenlerin çeşitli tayfalarına mensup, başta Yomut, Teke, Göklen boyları olmak üzere Azeriler, Farslar, Beluciler vb. etnik kimliğe mensup birçok aile yaşamaktadır. Bu çok çeşitlilik, konuşulan dile de etki etmekte, double gramer hususiyetinin oluşmasına yol açmaktadır.

Günbed'den yaptığımız görüntülü ses kayıtları, misafiri bulunduğumuz Atagözlü ailesinden derlendi. Geleneklerini ve etnik kimliklerini devam ettirmeye çalışan Atagözlü ailesi, Ata Tayfasına mensuptur. Burada yaşayan diğer tayfalar tarafından Ata Tayfasına mensup olan fertler, dinî bir güce sahip olarak kabul edilmekte ve saygı görmekte ve kendilerinin seyit soyundan geldiklerine inanmaktadırlar. Soylarının devamlılığı için kendi tayfaları içerisinde kız alıp vermektedirler. Mahmut Atagözlü'nün verdiği bilgiye göre şecereleri Hz. Ömer'e kadar geri gitmektedir.

İran'da yaşayan günümüz Türkmenlerinin çoğu çok dillidir. Derleme yaptığımız kaynak kişilerden Menice ve Mahmut Atagözlü, hem Türkmenceyi hem de Farsçayı çok iyi derecede konuşmaktadırlar. Zöhre Atagözlü, Farsçayı ve Türkmenceyi günlük yaşamda kullanmasının yanı sıra -uzun bir süre Türkiye'de yaşamasından ötürü- Türkiye Türkçesini de iyi derecede bilmektedir. Çalışmamızda istifade ettiğimiz esas kaynak kişi, Kurbantaç Atagözlü (64 yaşında, Zöhre ve Menice'nin annesi, Mahmut Bey'in kaynanası) Farsçayı pekiyi bilmemektedir; elimizdeki metinler orijinal Gümbed ağzının özelliklerini yansıtmakta ise de, bu kaynak kişiden yapılan derlemelerde, yer yer Azeri Türkçesi ve kimi yerde de Farsça söyleyişler kaçınılmaz olmuştur. Bu gereçler arasında günlük yaşama ait kısa metinler ninni, sünnet, kız alma, peygamber yaşı kutlaması, nevruz vb. bulunmaktadır.

Gezi dönüşünde derlenen bu gereçler esasında tarafımızdan bir yüksek lisans tezi hazırlatıldı. Tarfımızdan dinlenen ve yazıya geçirilen bu metinler, daha sonra folklor metinleri ve sözlük hâlinde ilerde yayımlanması planlanmaktadır. Bunun içinde hazırladığımız proje destek beklemektedir.

Metinlerde yer yer kaynak kişinin double gramer özelliği taşımasından dolayı (Azeri Türkçesi) Gümbed ağzına vâkıf olan pedagog öğretmen, -aynı zamanda kaynak kişinin damadı ve kuzeni- Sayın Mahmud Atagözli'nin görüşlerine de başvurma gereği duyduk. Ayrıca yazımızın sonuna Horasan sitelerinden birinde rastladığımız Farsça bir haber yazısını Gümbed ağzında çevirmesi için kendilerine ricada bulunduk. Bu metni de orijinal yazıda ve Gümbed ağzı ve tarafımızdan çevirisi ile yazımızın sonuna ekledik. Aynı metnin örnekli sözlüğünü meslektaşım Halil Açıkgöz hazırladı. Buradaki kelimelerin karşılığını verip yayınlamanın yararlı olacağını düşündük. Bilgilerinden faydalandığımız kişiler, metinleri konuşan kaynak kişinin daha çok Yomut ağzının özelliğini taşıdığına işaret ettiler. Burada

bu materyaller esasında tespit ettiğimiz kimi dil bilgisi özellikleri üzerinde -fonetik ve morfolojik- durulacaktır. Örnekler derlediğimiz metinlerden alındı. Bu ağızda dikkatimizi çeken belirgin dil özellikleri şunlardır :[2]

1 Fonetik özellikler

1.1 Yuvarlak ses uyumu: oğlon; ōγlolla'; onu görmödüm; yürök; yoqorʊ; çöröğü.; şucúrü

åvådån St. Trkm. avadan; oγlollō' < oγlan+lar; şucürü; körőkœnimiŋ, śoqʊ (< MK soqu, soqı, St. Trkm. soqı) śüydü, çőŕœγı; yüŕœğim; şuluġluġ; çúçebuŕnu; cūwśï; büδeλük; śüydü; çőŕöğı; yüδüğünü.

1.2 Asli Uzun Ünlüler

Asli uzun ünlü korunmuştur: ġıyδlarımıŋ ādï menicä; krş. St Trkm. āt, MK āt; āç 'aç' St Trkm. āç; krş. aç-: Stn Türkm aç-'bir şeyin örtüsünü kaldırmak'; śüyt; bōlʊptı; āl 'al, kırmızı' St. Trkm āl; ālca; ārt; āy, bēş; ġıyδ; őr- "ör-"; bíz "bez"; dāş; qāş "kaş"; bā'; ālın; bíŕ; āt; őδ; bōl-; ġāl-; yōq; güyç; yά̄ş; bāŕ; s̥ t;; çāγıŕ-; ā'γŕi-; dőŕt.

1.3 İkincil uzun ünlüler

h, k, l, ŋ, r,y, ġ ünsüzleri, eriyerek veya düşerek ünlü uzamasına neden olur: δőŕä St Trkm. zöhŕä; kiçícik (< kiçik + cik); dä'mi (< däl mi); śōŕa (St Trkm soŋra); bʊlā (St Trkm bular); olā (St Trkm. olar); δōŕ ettilä' (St Trkm ettilär); gälällä' (St Trkm gälärlär); œwliyalά̄ (St Trkm. ävliyalar); níŕde;

–l > Ø ünsüz düşmesi ile: män *gitcäkgä:'* < gitcäk däl "gitmeyeceğim"

Hece yutumu sonunda: otíqālā', (<otīŕqālaŕ <otır-ır- qά̄-lar); āytmāna (< āyt-mAG+I+n+A).

1.4 Ünlü değişmesi

a- > α-

---

[2] Burada geçen örnekler Gümbedden derlediğimiz ve yazıya geçirdiğimiz metinlerden alındı. Yazıda geçen kimi ünlü ve ünsüzlerin açıklamaları aşağıdaki gibidir:
Ünlüler: α: a ile ä arasında, açık bir ünlü; ə: a ile ı arasında bir ünlü; å: yuvarlak a, a ile o arasında bir ünlü; ä: Kısa, düz ve geniş bir ön damak ünlüsü; ė: e ile i arasında dar ve kapalı bir ünlü; ï: ı ile i arasında; õ: nazal o; ŏ: o ile u arasında; ó: o ile ö arasında
œ: ö ile ä arasında; ʊ: u ile ı arasında; ɨ: ü ile i arası; ά̄: ä ünlüsünden daha açık, a ile ä arası, uzun ve vurgulu ünlü; ä': Uzun, düz ve geniş ön damak ünlüsü; ī: Uzun, düz ve dar orta damak ünlüsü; í: Uzun, düz, dar ön damak ünlüsü; ő: Uzun ö ünlüsü; ū̃: Uzun ü ünlüsü : güyç (St. Trkm. ū̃ = üy)
Ünsüzler: B: Yarı sedalı çift dudak ünsüzü; β: Patlamalı çift dudak ünsüzü b ile patlamalı diş dudak ünsüzü v arasında; C: Sedalı, yarı tonlu dil ucu-ön damak ünsüzü; D:Yarı sedalı diş-dudak ünsüzü; ġ: Sedalı, dil ardı-art damak ve ağız ünsüzü; γ: Sedalı, sızıcı dil ardı-art damak ağız ünsüzü; ğ: Sedalı, sızıcı dil ardı-orta damak ağız ünsüzü; x : Sedasız, sızıcı dil ardı- art damak ağız ünsüzü; q: Sedasız dil ardı-art damak ağız ünsüzü; λ: Akıcı sedalı, yarı titrek dil ucu-ön damak ünsüzü; ŕ: Akıcı, titreşimli, sedalı dil ucu-ön damak ve ağız ünsüzü; ś: Peltek ve sızıcı, sedasız bir dil ucu-diş arası ağız ünsüzü; w: Sedasız, sızıcı, tonlu bir çift dudak ünsüzü; δ: Peltek, sızıcı, sedalı dil ucu-diş arası ağız ünsüzüdür.

İlk hecedeki a ünlüsü, yarı kalın α ünlüsüne değişir: αkit- (< al-ıp ket-), αkittilär; αl ‘el’;

dαnä (St Trkm dāna); qa’ymα (St Trkm gayma); ġatlamα (St. Trkm ġatlama)

-ı-, -ı > ï, i

ünlüsü incelmiştir: Kalın ı ünlüsü y ünsüzünün etkisi ile, özellikle 3. şahıs iyelik ekleri ve akuzatif eklerinde incelmeye eğilim gösterir: pay allïm; ġoyʲyά;

Bu değişim genellikle inceltici etkisi olan r ve l ünsüzlerinin yanındaki ı sesinde görülür: ānnaγïnï; αliŋiδ ā’γŕimaśın; otĩ˜tdıq (< otıŕ-ıp-dı-q); allā βeŕśin mïŕāDï (< Far. morād + ı); āllï yoŕġan (St Trkm allı); āŕdï (St Trkm ārt + ı); ayaγınï beylä beylä beylä beylä baśyά, bu ġıyδiŋ αlindän tutyά. (St Trkm ayaq + ı + nı); cennättän cāyï bōlśın (St Trkm cāy+ı, Far. cāy); pişiŕyä’lläŕ, ġatlamα edyä’lläŕ; úşişyά, oġlanıŋ dāşından toy edíyä’lläŕ, śadaqa edíyä’lläŕ.; nowŕuδ fäŕślaŕıŋqï; ġıyδim, mäŋ qāqam ādï tāytişān. (St Trkm āt + ı); δïnciŕli diwānanï. (St. Trkm. dívāna); õnśoŋ bu íŕanıŋ da śäŕwāδlaŕï bā axıŕï bulaŕ da gäldi. (St Trkm āxırı); ādamśï (< ādam + ı + sı) ‘kocası’; mυŋ āγalaŕï bātdï, ämūlaŕï; üş dαnä şēylä ġuppåśï yoqaŕdan bō´lmalï (St Trkm bōl-malı); xanï śoqï da, (St Trkm hanı; soqu) ; yüŕœk şuŋa yandï mi (St Trkm yan-dı); āwŕi, (St Trkm āgırı); bōśtālli bőŕük, tekenaqşlï bőŕük, üyşüŕmäli bőŕük, tiŕälï bőŕük, şucúŕä bőŕük tökülüŕ ġuŕwāllıqDa (Far. bostān); mυŋά; tüŕkmän malaγıŋ naqşi.

1.4.1 İnce Ünlülerin Kalınlaşması

ä-, -ä- > α: αl (St Trkm el); içmαk St. Trkm. içmek ‘palto’ Açık ä ünlüsünün kalın telaffuzu Horasan Türkçesinin ağızlarında oldukça yaygındır.

ö-, -ö- > ó: góδδä (St Trkm gözlä-); yó’ŕ git; yóŕtişip baŕyάlάŕ (St Trkm yöre-); ólśün (St Trkm öl-; MK öl-); óyä gäliyä’mışDıq (Stn Türkm öy).

ü-, -ü-/-ü:- >:-ú-: ince, kısa ve uzun ü sesi, ú sesine değişerek yarı kalınlaşır: úşişyά (St Trkm üyş-). Kelime içinde: gœwún (St Trkm gövün, < ET köŋgül); gún, (St Trkm gün, MK kün); gúyç, (<ET ḳ ç); şïcúŕä, (St Trkm şucürä)

1.4.2 Dar Ünlülerin İncelmesi

Standart Türkmencede kapalı ė sesi; e, ē, i ve í sesleri ile temsil edilmektedir. i ve í, ė’ye karşılık gelmektedir. (bíl ‘bel’, bişik ‘beşik’, íge ‘eğe’, íl ‘ülke’, ín ‘genişlik, en’, ín- ‘inmek’, ír ‘erken’, gíç, gíce, gíŋ, gíniş ‘geniş’, dí- ‘demek’, dír- ‘dermek’, í-, íy- ‘yemek’, ít- ‘gütmek, yetmek’.); etmädi, ġetti yoqaŕı.

-ė- > -í-, i: giy-; (St Trkm gey-); Eski Türkçede kapalı e ünlüsü ile telaffuz edilen bazı kelimlerin ünlüsü Standart Türkmencede í’ye değişir. vaxʿt gíçännän māmaśï öyünä αkitiyάlάŕ. (<MK kėç-, St. Trkm. gīç-); ír ayrıllı ‘erken vefat etti’

1.4.3 Düz Ünlülerin Yuvarlaklaşması

a-, -a- > å / õ

w ünsüzünün yuvarlaklaştırıcı etkisi ile düz, geniş a ünlüsü yarı yuvarlak å'ya değişir: åwådõllap; åwådan.; awådallayállár; håwa.

Bazı kelimlerin birinci hecesinde bulunan yuvarlak ünlünün etkisiyle sonraki hecedeki a ünlüsü å ünlüsüne değişir. Bu benzeşmeye sıkça rastlanır: oġlåníŋ; ġuppåmıðï; oγlållaŕıŋ; toylåŕda.

-a-,-ä- > -o-, œ

Kelimenin ilk hecesinde bulunan yuvarlak ünlünün tesiriyle sonraki hecede bulunan a ünlüsü yuvarlaklaşır: oġlållaŕımıðï, ōnnon; şonnon.

w ünsüzünün yuvarlaklaştırıcı özelliği: åwadon; śowaDıŋıð. St. Trkm. sovat (< Far sawad)

w ünsüzünün yuvarlaklaştırıcı etkisi ile ä sesi, yarı yuvarlak œ sesine değişir: pėyġambäŕläŕ œwlaDï (<Ar. awlad); dœw (< St. Trkm. döv); dœwlä: õnśoŋ bu ġıyðï dœw alıp ġaçiyá

m ünsüzünün etkisiyle yuvarlaklaşmaya örnek: tomā'şā 'gösteri; piyes' (< Ar. tamāşa)

a > -u- > -ʊ-: yʊwaş (St Trkm yuvaş) w'nin etkisi ile o'ya değişir. Günbed ağzında, ünlü daralıp düzleşerek "ʊ" ünlüsüne değişir. Bu değişimde muhtemelen y'nin daraltıcı etkisi vardır: yʊwaş

Akuzatif eki ve 3.t.ş. eki, yuvarlak ünlülü kelimelere gelince, ilk hecedeki yuvarlak ünlünün etkisi ile yarı yuvarlaklaşarak ı sesine değişir: ődıŋden; çőŕöğı.; ōn dőŕdı. bunʊ; mʊnı, yüðüŋ

-u- >-o-: oloqō´n

-u-, -u > ʊ, ı : Kelime içinde u, yarı daralarak ʊ sesine değişir: soqʊ (MK. soqu, soqı) 'havan'; axşam bōlʊptı; mahmʊt gäŕäk; mʊnıŋ; ġıyðï bolśʊn; bí gälinimið beylä otʊŕanna; täðä yıl kutlamaśï bā; emmā śʊfŕa yayŕatmıyaq emmā, ŕamaðan ayDı βāŕ, fetŕ ayDı, ġuŕbanlıq ayDı bā.; şonna 'āxunʊmıð ōtıŕıp güŕŕüŋ beŕcäk díydi; fäyðı ki bunı doldʊŕʊptıŕ; şol biŕ foŕm bunʊ boşaltmalï.; heŕ kim onıŋ pulʊna; allā βeŕśin mïŕāDï (< Far. morād + ı); bʊ, bı, mʊŋá; şʊcúŕü < Tü. şu + Far. curi

-ü- > -i-: kümiş (MK kümüş, St. Trkm. kümüş); şiciŕe (< şu cüre) 'şöyle, öyle'

-ü-, -ü > -i̇-: Bu değişme yuvarlak benzeşme esnasında görülür: bunʊ düşünd ıŕ; õnśoŋ öyä dökıldilä'; gúnım; yoxśa őðımiŋki βā; õnśoŋ bu ðāDï öŕtıp ġaytyá; göðlı ata.

a- > œ-: Burada w'nin etkisi ile bir yuvarlaklama oluşur: yā bähäwättin œwliya (< Ar. awliyā)

ö- > œ: Bazı kelimelerde kelime içi ö ünlüsü yarı düzleşerek œ sesine değişir: dœşädiŋ; gœwnʊm; gœwún. Bu düzleşme olayına Horasan Türkçesinin ağızlarında çok sık rastlanmaktadır: göz > gēz

1.4.5 Orta hece ünlü düşmesi

aγδına (< aγıδ + ı + n + a); ādamśï (< ādam + ı + śï); baγŕı (< baγıŕ + ï); qaynımıδ (< qayın +ımıδ); yoqaŕdan (<yoqaŕı + dan); ; ġaŕnın çişiŕʲyä' (< ġaŕın +ıŋ); ġudaçlıġa (ġudaç + lıq + a); tamāmśï (< tamām + ı + śï); ġıyn bōlʊŕ (< Özb. qıyın); al yāŋaqtan öpşädin < öpüşäydin < öpüşe woy-ay-dın < öpüşe ġoy-ay-dın; δeŕängdi < δeŕäng-i-di ;

oġlʊmıδa (< oġul + ımıδ + a); çúçebuŕnu (Motif adı) (< cuce + buŕun + u); gœwnʊm; göwśüŋ; qulxwallah.

cūwśï <cib-i-si Far. cīb kelimesi, iki defa iyelik eki almıştır.

orta hece ünlü düşmesi ile hece kaynaşması: ānnaġï (< āndaġï): "baş halkası" (< alın taġı)

1.4.6 Ünlü türemesi

ı türemesi: maşín ġıtʲŕaqtï.

Yabancı kelimelerde yan yana gelen iki ünsüz arasında: ŕɑśim, St. Trkm. resim (< Far. räsm < Ar. rasm); cäşinläŕ (Far. caşn); naqış (Ar. naqş)

ŏ türemesi: ŏŕuśġat 'rushat, izin': qāqaśï bilän ecäśi ŏŕuśġat beŕyä'ŕ.

1..4.7 Ünlü düşmesi

–l > Ø: män gitcäkgä' (< gitcäk däl) "gitmeyeceğim"

1.4.8 Ünlü birleşmesi: hamlättilä' (< hamlä ettilär)

1.5 Ünsüz değişmeleri

z ve s'ler sabit olarak Türkmencedeki gibi peltek telaffuz edilmektedir: āδ, Stn Türkm āz; yabancı kelimelerde: särbaδ < Far. sarbaz 'asker'

1.5.1 Sedasızlaşma

b- > p-: pişennik, pişmä; çapatï pişiŕyä'lläŕ (< ET bış-, St. Trkm. bişir-)

Yarı sedasızlaşma: āş Bişiŕdim, Bişiŕiyä'lläŕ.

-γ > -q : yānaq (< yalıγ)'gibi'

1.5.6 Sedalılaşma

q- > ġ-: ġaptıŕma´, (MK qap-, Stn Türk ġap-); ġāzan. (MK kazġan); ġaŕdaşlaŕï, (< MK qaŕındaş, St Trkm. ġardaş); -ġaŕnï; ġıδıl díyşli ġıyδ gäŕäk. (< MK qızıl, St.

Trkm. ġızıl); ġıyð, (< MK qız, St. Trkm. ġīz); gälinіŋki ġıyðıŋqï; ġoŕxtum. (< MK qorq-, St. Trkm. ġorq-); dişіŋä ġawəŕγa ġoyıyálár. (< MK qoy-, St. Trkm. ġoy-); biŕnä'çemið ġoyun (< MK qoyun, St. Trkm. ġoyun); ġadınım; ġäçiyá gidiyä'. (< MK qaç-, St Trkm gaç-); ġıyðıŋ ġāyınlaŕï, ġāyıntalaŕï (< St. Trkm. ġāyın); bucúŕä ġıyn bōliyä'ŕ. (Özb. qıyın); ġuŕwāllıqDa. (< Ar. qurbān +Tü. lıġ)

-q- > -ġ-

allā beŕene oġul beŕśin, beŕmediġide ġıyðï olśvn; bu güŕŕüŋ beŕip otíqāla biŕ Dαnä oġlan täðaŕŕū ediyä' şuluġluġ ediyä'; el çaŕpışıp tomā'şā edip toy edip öwüŋçák āndaġïnï ġoyïyá, iðinden de bu yāγlıġï ġoyïyá. ; göði göŕmäyä' āşġawaŕ bōlśa ōŋ mvniŋki mvndan çıqśın.; inni hämānäDän nä'me, biŕ ġıyð öydä mi, ikki Dαnä ġoca nänä gäliyä' mvnı ġudaçlıġa.; lāγıŕ laγıŕ lāγıŕ lāγıŕ edip, heŕ mōġe ki gälin gäliyákán o śäś bilän biliŕdik.

-t- > -D- > -d-

giDíyä'lläŕ; män āytDım; inni hämānäDän nä'me, biŕ ġıyð öydä mi, ikki Dαnä; ŕamaðan āyda, āy oŕta olanna ōn dőŕdı ġecädä biŕ aydılıyān ðāD; hocamanıŋ maşíni dőŕD dαnä maşíni daγ bāyıŕ gidäŕdi (< MK tőrt, St. Trkm. dőrt, Az dörd); hiç ðāD aydanımıðōq; kä'n ðāDlaŕ βāŕdï.

t- > d

daγ (< ET tağ); baγŕı dāş bōliyá., dişіŋä ġawəŕγa ġoyıyállár. (< MK tíş, St. Trkm. díş); ōn dőŕdı ġecädä (< MK tőrt, St. Trkm. dőrt); õnśoŋ, üç gúnnän śonŕa dőş getiŕdiläŕ. (< MK tőş, St. Trkm. dőş); biðä biŕ śayλap duŕan ġıyð gäŕäk (< MK tur-, St. Trkm. dur-); toynuqla´ deptiŕmä (< MK tep-, St. Trkm.. dep-); öyä dökıllilä'

<u>1.5.7 Nazallaşma</u>

b- > m-: (kelime içindeki nazal n ünsüzünün etkisi ile) mvŋa; oġlanï ata mindi´ŕiyä'lläŕ (< ET bin-); ġıyðim, mäŋ qāqam ādï tāytişān ; maγa beŕçäk mi?; mvnï heyweŕä ġåwı tutiyaq

İki kelimenin ulanmasında: tüŕkmän_malaγıŋ naqşi < balag 'geniş pantolon, şalvar'

<u>1.5.8 Akıcılaşma</u>

-l- > -λ-: ġoşma biλeðük; dökülmä halqa

1.5.9 Süreksizleşme

f- > p-: Standart Türkmencede olduğu gibi Arapça ve Farsçadan alınma kelimelerde, f sesi p'ye değişmektedir. paytŏn; päŕidä

<u>1.5.10 Dudaksılaşma</u>

g-, -g- > -w-

wä'lle (Ata ağzında) < göz + lä 'bak!, işte!'; āwrimaśın 'ağrımasın'; āwŕi bilän. (< aġır-ıγ); dőŕt töwöŕöğü

-ŋ- > -w-

őwüŋçäk, öwüŋçák < öŋ+ü+n+çäk; öwden 'önden'; öwe 'öne'; öwläŕinde 'önlerinde'

1.5.11 Sızıcılaşma

-b-, -b > -w-, β: śäŕwāð ; bä'wek**;** bawam; ġuŕwāntáç ādım; cūwśï; göweği; śaçwāγımıða, ġuŕwāllıqDa (< Ar. qurbān + lıq)

Sandi: allāśï βā; allā βerśin

-ç-, -ç > ş: şu aγaşlıq ; kişicikqaq ; üş; hiş ðāD

-k-, -k, -q-, ,-q > h, x: yaγın yaγmax üçün.; döwüh 'dökük'; çőŕäγ, axşam bōlʊptı.; yaγınıŋ aşaγına; çıxıp gittilä'; çı'xma yoqaŕı; yoxśa; vaxᵗt geçännän (< Ar. waqt, St. Trkm. vaġt, Az. vaxt); yāddan çıxıpdıŕ; män ġoŕxtum.

-k-, -q-, -q > ğ, γ: Sedasız k ve q ünsüzleri ile biten kelimeler ünlü ile başlayan bir ek aldıklarında sondaki ünsüz sedalılaşır.

ayaγımıŋ; çőŕœγı yōqtï –çőŕöğı; bőŕiği pullu bä'wek; dä'däläŕiniŋ papaγını; hāśśa yaśśıγıŋ haśśaśï; tüŕkmän malaγıŋ naqşi ol tüŕkmän naqşidi´ŕ, tamām; bālıγı şēylä tu´tmayá, onʊŋ naqşini bu bālıγa ġoyıpDı´ŕlaŕ; köyneğimiðiŋ eteğini awådan ġıŕa (e)diyyä' naqış edäŕdik.; biŕ göweği käśilännän śoŋ; onï göŕmäśäm yüŕeğim yaniyä'ŕ"; töwöŕöğü; dişçaγı.

1.5.12 Gırtlaksılaşma

ġ- > -γ-: ġawəŕγa oγulcuq., aγaçıŋ oγlallaŕ ġāynaγaśıŋa.

-ŋ-, ġ > -γ-: mʊγa; maγa, śaγa

1.5.13 İlerleyici benzeşme

-bb- > -pp-: ġuppålaŕ < Ar. qubba

–kd- >- kg-: män *gitcäkgä:'* < gitcäk däl "gitmeyeceğim" (–l > Ø ünsüz düşmesi)

-ld- > -ll-: mʊŋ qāqaśï ki ayŕıllï; - dä'däśi íŕ ayŕıllï; śüyt allım, hálwa āllım, çőŕäγ āllım; öyä dökıllilä'; pay allïm

-mb- > -mm-

kümmetġawʊð. < kümbet(-i) kavus; śadaqa tamām molannan śōŕa (< tamam bolandan soŋra)

-nd- > -nn-: inniki oγlållaŕ; gälin *bōlannan* śoŋ; *geçiźännän* śoŕā, biŕ göweği *käśilännän* śoŋ; şuluġluġ edennä yaŋqï ceng tuŕdï; onna ġıyð gälännä oġlan oŋa āşıq ōliyámışDıq; õnśoŋ üç gúnnän gäliyä'llä; inni; oŕtaśınna ġıyð bōliyá; aŋŕıśï

haðŕäti ośmannan gäliyä'ŕ; otʊŕanna; biŕ yaşınna ġadím ðamana; biŕbiŕläŕinnän; gälin bōlannan śoŋ; mennän.

İki kelimenin ulanmasında: inni śän_nä mániśini āytabeŕ "Şimdi sen de anlamını söyleyiver!"; õnśoŋ *oġlan_niyä* nänäśinä ahiŕ biŕ gún diyor. "Ondan sonra oğlan annesine bir gün diyor."

-nl- > -ll- : bōśtālli bőŕük, (tiŕāllï ?) bőŕük, ġuŕwāllıqDa 'kurbanlıkta' (< Ar. qurbān , Tü. +lıq); oγlållaŕ (< oėlan+lar) 'oğlanlar'

-pt- > -tt-, -tD-: oqiyatDılaŕ ; biŕ gún otï̀ tdıq (< otır-ıp-tıq)

-ŕl- > -ll-: Şimdiki zamanın 3. ç. şahıs ekinde düzenlidir: awådanlıyálláŕ; bulaŕ gäliyä'lläŕ, giDíyä'lläŕ Bişiŕiyä'lläŕ; getiŕiyä'lläŕ; cäşinlär tutuşıllar.

-rt- > -tt-: mʊŋ biŕ ämmiśi bātdï < bārti < bār erti; ġåwı oqiyatdï heyweŕä ðeŕängdi < oqiyar erti

-śl- > -śś-: pośśuq

-śt- > -śś-: deśśäśi; üśśüŋä; hāśśa; yaśśıγıŋ haśśaśï; (< Far. hasta, St. Trkm. hassa)

-ðl- > -ðð-: góððä góððä ol tüŕkmän ŕáśim. (< göz + lä! 'bak, seyret; işte')

Ata ağzında, bu benzeşme gerileyici olarak karşımıza çıkmaktadır: -zl- > -ll- : wä'lle[3] "bekle!; bak!"

-ðl- > -ll- : krş. **-ðl- > -ðð-**

<u>1.5.14 Ünsüz ikizleşmesi</u>

-d- > -dd- : ye**dd**i; **-k- > -kk- :** ikki; śäkkið

-ŕ- > -ŕŕ- : ġaŕŕı (< MK qarı, St. Trkm. ġarı)

<u>1.5.15 Ünsüz düşmesi</u>

–d > 0: 'āxun(d): 'āxunʊmıð 'mollamız'

-h düşmesi: allā > Allah

-k düşmesi: Sonunda k ünsüzü bulunan kelimelere +cik, +cıq eklendiğinde, bu k ünsüzü düşer. ġıyð bōlśa ġulacıγını deşiyálláŕ; Bu örnekte aynı zamanda orta hece ünlü düşmesi ile konsonant ikizleşmesi görülür: kişşik (St Trkm kiçicik). < kiçik+cik

-l- düşmesi

emmā ägäŕ boşaDan adam bōlmaśa ġaŕnı çişyä'ŕ, ġåwı ōlmıyáŕ; ol päŕidä dä'mi (St Trkm. däl)

---

[3] Bu örneği Menice Atagözli verdi: wä'lle. MA'ya göre bu şekil Gümbed ağzında söylenmez.

-n- düşmesi

awadan: hämmä ðāDï oŕtada åwadolap ġoyiyállár̃

-ŕ düşmesi

Kelime sonunda bulunan -ŕ sesi söyleyişte kendinden önceki ünlünün uzamasına sebep olarak düşmektedir. Bu durum özellikle şimdiki zaman eki ve 3. çoğul şahıs ekinde sıklıkla görülmektedir: βā; gälällä', Daqıliyá; diyyä'.

Çokluk eki –lar'ın sonundaki –r ünsüzü düzenli olarak düşer, böylelikle ekin ünlüsünün uzamasına yol açar. adamlá ;œwliyalá.: adamlá; olá; ŕaśimlä; 'aŕūślá

Kelime içinde –r- düşmesi: kökäðmäðiläŕ (St Trkm görkez-) < kör-käz-

<u>1.5.16 Ünsüz türemesi</u>

h türemesi: hämānäDän < Ar. amanatan; mäniŋ ballim hıncıdı´ŕ St. Trkm. hünci

<u>1.5.17 Ünsüz korunması</u>

Kelime başı b- korunmuştur: bāŕ (ET bār); oġlan bōlanda; tamāmśï beylä bōldï.. (< ET bol-); tüŕkmän ŕaśimläŕ yυwaş yυwaş yitip baŕiyá.; bā.; bið ya'ni 'aŕūślá baŕma´ðdıq ET. bar-; içtän oqıyśa oqıyıβeŕśä feyð beŕäbiliyä'ŕ; feyð beryä'n adamlá; beŕäniŋ oġlυ βolśın; şonna 'āxunυmıð ōtıŕıp güŕŕüŋ beŕcäk díydi.; qāqaśï bilän nä'neśi -ecäśi ŏŕuśġat beŕiyä'ŕ (<ET *bēr-);

Kimi örneklerde düşer, ancak bu Azericenin etkisi ile olmalıdır: bíhūş ōliyá, hāldan; ġıyn ōliyá, ðōŕ ōliyá.

ŋ korunmuştur: *ġıyðlarımıŋ*; al yāŋaqtan öpşädiŋ.

k- şu örnekte korunmuştur: kökäðmäðiläŕ (< kör-käz-mäz-dilär) 'göstermezlerdi'

t'nin korunması şu örneklerde dikkati çeker: tikin tikäŕ´di (<ET tik-); tikiyäk giy^{i}yäk; halqacıq taqıyálár̃ (< ET taq-).

<u>1.5.18 Göçüşme (Metathésé)</u>

Uzak Yer Değiştirme -λ-ð- > -ð-λ-: büðeλük; büðeλüğü

<u>1.5.19 Hece kaynaşması:</u> pay allïm; bilämōγ <bilen+im yoq; dä'l <tägül: αkitip < alıp kit-

Şahıs zamirlerinden sonra gelen bağlama edatı "häm" kelimeye eklenirken h ünsüzü düşer: hıqmatınám yetişip bilmäyä'ŕ. (< hıkmat+ı+n+a+ham).

Mastar çekimlenmesinde: śıyıŕmāna (< sıyır-mağ+ı+n+a)

1.5.20 Hece yutumu (Haploloji): otï̀tdıq; yō män ata minä'mōq, mänmaşínä mindim; hiç ðāD aydanımıðōq; onʊ āytmaśınï bilämōγ-a; güŕŕüŋ beŕip otíqāla (< otīrqālar <otır-ır-qá-lar); gepleβeŕśin 'otururlarken'; ġadím ðamāŋqï < qadīm zaman+ın+qı; mäŋ qāqam ādï tāytişān 'babamın adı Taytişan'; bilamå'q < bilan+im yoq 'bilmiyorum, bildiğim yok'; mʊŋ qāqaśï < mu+nuŋ qaqası ; götēŕdik <göter-ir-dik;

2 Hâl ekleri

Genitif +(n)Iŋ, +(n)Uŋ: İlgi hâli eki ünlü ile biten kelimelerden sonra -nIŋ, -nUŋ; ünsüzle biten kelimelerden sonra ise -Iŋ, -Uŋ şeklindedir: āyıŋ; kőŕökœnimiŋ ādï; śäŕwāðıŋ maşíni; mänim śáyamiŋ; nänäśiniŋ; dä'däläŕiniŋ geyimini, őðünüŋ; ġıyðıl gülüŋ; mäniŋ ballim; śäniŋ ġıyðiŋ.

Akuzatif +(n)I: dáliläŕi, şu ðikŕï; Kelime ünlü ile biterse –nI şeklindedir: dünyanï; oġlanï; bunı; xaltanï; mániśini; onï; şonlaŕï.

Datif +A: zamir n'sinden sonra ET'deki datif eki -gA kendini gösterir. -ŋ- > -γ-: mʊγa; ġāynaγaśıŋa; maγa; śaγa biðden śaγa kim gäŕäk; ādamśï; aγ öyümüðŋä íşik; mʊγa da ġaŋŕaq díyä'lläŕ; bālıγı şēylä tu´tmayá, onʊŋ naqşini bu bālıγa ġoyıpDı´ŕlaŕ; oġlanıŋ üśtine pul śaçïyállárŕ.; aγðıŋa ballaŕ damśín; õnśoŋ gälin bōlanda bőŕük ayıŕıp ġāynaγaśıŋa ßeŕiŕdik.; göðünü āşġawaŕ ġoyıp källäśinä śellä ġoydʊm; üśśüŋä dä içmäk ġoydʊm; ohōm köynäk giydiŕdiläŕ, ġatlamα őŕttiläŕ.; ohōm māmaśï öyünnä toy ediyä', śadaqa ediyä'; õnśoŋ bunʊŋ dőŕt töwöŕöğü döwüx ōliyá; oŕtaśınna ġıyð bōliyá.; toylåŕda -toylåŕda āxıŕınna āyDıp nemayiş edíyä'lläŕ, şucúŕü film çekiyä'lläŕ, nemayiş edíyä'lläŕ; gäliŕ atliŋ içinne

Ablatif +dAn: Sonu "n" ünsüzü ile biten kelime kök ya da gövdesine gelince ekin ünsüzü benzeşerek n'ye değişir. Yuvarlak ünlülü kelimlere eklendiğinde ekin ünlüsü genelde yuvarlaklaşır. Teke, Ersarı, Sarık, Göklen, Çovdur, Alili ağızlarında, Emreli, Garadaşlı, Yomut ağızlarının kuzey ağızlarında de uzaklaşma hâli ekinde aynı ses olayı görülür.

biŕbiŕläŕinnän; üç gúnnän; ōnnon śōŕā; ośmannan; şonnon; dőş getiŕännän śōŕa; āyt díy dā oġul ġıyðï ġåwı ayDaŕ mennän; dāşındın śäśi gäliyä'ŕ diyäŕdik dā´. (<d aş+ı+n+dın (sporadik Doğu Türkçesinin etkisi?)

İnstrumental +lA(n): toynuqla´; küncilän 'çörek otu ile'

3 İşaret zamirleri

Gümbed ağzında bu işaret zamiri durum eki aldığında nazallaşır: [4] Örnekli tablodaki örnekler MA tarafından verildi.

---

[4] Bu konuda bir karışıklık olduğundan konu ile ilgili Mahmut Atagözli'nün bilgisine başvuruldu. Buradaki örnekler Mahmut Atagözli'ye aittir.

bu/ bʊ/ bï işaret zamiri:[5] mʊŋ, muŋά, muγa, mʊndan.

Gümbed ağzı	Standart Türkmence
Muŋ (=miŋ) adı näme?	Munuŋ adı näme? [6]
muŋa (= miŋa) kä:şir diyya:lla	Muŋa käşir diyyärler
munnan (=mınnan) başga näme diycek-ayt	mundan başga näme diycek-ayt.

şï, şol işaret zamiri

şonï / şınï ; şoŋa, şuŋa/şıŋa , şonna, şonnan/ şonnon.

Gümbed ağzı	Standart Türkmence
şï kitap meŋki	Şu kitap meniŋki
şol şï yerde	şol şu yerde
şol ādam gawı	şol adam gowı adamdır.
*şon*Ber	şonı ber.[7]
şonï göresim gelenoq	şonı göresim gelenok
şınï şoŋa ber (veya ver)	şunı şoŋa ber.
şuŋa (=şıŋa) şonna näme diyyalla?	şuŋa şonda näme diyyärler.
Şonnan bäri onnan havarım yoq.	şondan bäri ondan habarım yok.
Şonnon o kän aglapdır.	şondan ol kän aglapdır .

şonnon o < (ondan sonra) Burada MA'ya göre bir eksilti (Elipsiyon) söz konusudur. şonnon kelimesinde ise benzeşme vardır.[8]

o, ol işaret zamiri

Gümbed ağzı	Standart Türkmence
ol o zadı berdi.	ol o zadı berdi.
ol onï berdi	ol onı berdi.
onʊ onʊŋ yanınna goydʊq.	onı onʊŋ yanında goyduk.
onʊ oŋa ber.	onı oŋa ber.

5 Mahmut Atagözli (MA): "Biziŋ Günbed agzımızda "bu" yerine "bï" ("i" sesi çekilmeyär) estifade bolýar."

6 MA: "Biziŋ Günbed agzımızda bu keleme "Muŋ (=miŋ) adı" "miŋa:dı" teleffuz bolýar."

7 MA. "onı ber" magnasında.

8 MA: "şonnon o" Tm resmi yazuwıda "şondan soŋra ol" diyyilyär. Burada MA'ya göre bir eksilti (Elipsiyon) söz konusudur. Şonnon kelimesinde ise benzeşme vardır.

Gümbed ağzında işaret zamirlerinin hâl ekleriyle çekim tablosu

	nominal	akkuzatif	genitif	datif	lokatif	ablatif
bu	bu, bʊ	bunı, bunʊ	mʊŋ, miŋ	mʊŋa, miŋa muγa	-	mʊndan, munnan, mınnan
şu	şï, şol	şon(ï), şınï/ şonlaŕï	şoŋ	şʊŋa, şıŋa	şonna	şonnan, şonnon
o	o, ol	onï, onʊ/ olaŕï	onʊŋ, onıŋ onoŋ	oŋa	-	onśoŋ (< ondan soŋ)

4 Fiil Çekimi

4.1 Haber kipi

4.1.1 Geniş zaman –Ir/-Ur

cäşinläŕ tutuşıllaŕ; at śıŕtına aŕaba baγlaŕ. baγa āytıp duŕıŕ dā. ; bōśtālli bőŕük, tekenaqşlï bőŕük, üyşüŕmäli bőŕük, tiŕälï bőŕük, şucúŕä bőŕük tökülüŕ ġuŕwāllıqDa; bulaŕ nä'me günācıktıŕ, öyüŋ içinde baxıyıŕlaŕ otiŕillά, díydim; gälin śıŕtında Daqınıŕ; ġıyn bōlʊŕ; onʊ bu ġıyδlaŕ āytıp gälällä', toya gidälläŕ; yāŕımıδan gäliŕ geçeŕ, işitiŕ

4.1.2 Şimdiki zaman –(i)yA

Standart Türkmencede ek -yar, -yä'r'dir. Ancak, ağızlarda ekin allomorfları şöyledir: Teke, Salır, Mehin, Arabacı, Batı Yomut ve Mürçe ağızları'nda: yā, -yä' ; Teke ağzı'nda, -yā/-yä yanında, ekin kısa ünlülü şekilleri (-ya, -yä) de vardır. Metinlerde ek, Horasan Türkçesinde olduğu gibi –IyA şeklindedir. Bağlama ünlüsü metinlerde reduze, yani zayıflamış şekilde işitilmekle birlikte Gümbed ağzında ek oldukça açık –yā olarak söylenmektedir.

Metinlerde geçen ekler: - iyάm, -iyάn; -yĀŋ; -iyά, -ïyά, -ıyά, -iyä'ŕ, - yä', - ıyάŕ; -iyaq, -iyäk; -yāŋıδ, -yäŋiδ; -ıyάllάŕ Bu şekiller daha çok Horasan Türkçesindeki şekli hatırlatmaktadır (krş. Hor. Tü. –iyA)

gälini *ālıyά*, aldıqtan śonra nänäśiniŋ öyüne *ġoyiyά*.; oŋa üç dάnä qulxwallah *oqıyάllάr*, biŕ dάnä alkım oqıyάllάr.; biŕ cäşin tutiyάrlάr, diyi; śiδ şäkäŕ δāD ġoyıyāŋıδ, biδ ġoymıyaq.

oqiyp bilamå'q < oqi-y-ip bilan+im yoq "okuyamıyorum"; õnśoŋ yeddi yılda, altı yılda oγlånı görüp bilmeyä' dā; baγrı dāş bōliyά. (Yeterlik, -ip gerundiumu + bil- tasviri fiili ile);

Dädem bı hatar barada aytyādı. 'Babam bu tehlike hakkında anlatırdı.'

Aşağıdaki şu iki örnekte hece kaynaşması ve benzeşme görülür: mʊŋ biŕ ämmiśi bātdï < bār (i)di (< bār erti); ġåwı oqiyatdï < oqi-yar (i)di (< oqiyar erti)

Olumsuz çekimi Fiil tabanına -An sıfat fiil ekinin getirilmesi daha sonra iyelik eki ve "yōq" kelimesinin eklenmesi ile yapılır: -An + iyelik eki + yōk: män ata minä'mōq; onʊ āytmaśınï bilämōγ-a 'Onu söylemesini bilmiyorum, bildiğim yok'; faŕśí bilemoq. 'Farsça bilmiyorum, bildiğim yok'

4.1.3 Gelecek zaman –cAk

Gelecek zaman çekimi Standart Türkmencede olduğu gibidir; ekten sonra şahıs eki gelmez. Özne cümle bağlamından anlaşılır: iðin verśäŋið ġıyðıŋıðï oġlʊmıða gälin edip *alcaq*.; 'āxunʊmıð ōtıŕıp güŕŕüŋ beŕcäk; oγlållaŕıŋ hämmäśini çıkaŕcaq, öldüŕcäk; śäniŋ ġıyðiŋ ġudaçlıġa beŕelim; maγa beŕçäk mi?

Olumsuz çekim: *däl* olumsuzluk bildiren ekle yapılır: män *gitcäkgä:'* < gitcäk däl "gitmeyeceğim" (–kd- >- kg- ilerleyici ünsüz benzeşmesi ve sonda –l > Ø ünsüz düşmesi)

4.1.4 Görülen geçmiş zaman -IptI /-UptI

Bu geçmiş zaman şekli, –ip gerundiumuna tur- yardımcı fiili ve şahıs eki getirilerek yapılmaktadır.: (-IpdI(r) < * -Ip + dur /tur < *-Ip turur)

Örnekleri tekil şahıslarda ve ender görülür. Azeri Türkçesinde (neġli keçmiş zaman) bugün bu form 2. ve 3. şahıs çekimlerinde (Tebriz'de 3. şahıs) korunmuştur. Anlam yönünden –miş ile aynı anlamı taşır. Bu şekil Azeri lehçelerinde, Kaşgâî ve Aynallu ve Kars ile Van gölünün kuzeyindeki sahada da bulunur. İran Türklerinde (Azeriler, Türkmenler ve Horasan Türklerinde) en çok kullanılan geçmiş zaman şeklidir.[9] Bunun yanısıra karışık örneklere de rastlanır.[10] -IpdI eki Horasan bölgesindeki ağızlarda sık sık –itti (< -ipti < iptir), yani benzeşmiş şekilde karşımıza çıkar. 3. t. ve ç. şahıslarda –dIr ekinin son sesi düşer. Türkmencede ekler şu şekildedir:[11] -IpdIrIn, -IpdIŋ, -IpdIr, -IpdIrIs, -IpsIŋIz, -IpDIrlAr. Türkmencede bu zaman eki ile fiilin rivayeti de gerçekleştirilir: yazıpdım, yazıbdıŋ, yazıpdı, yazıpdık, yazıpdıŋız, yazıpdılar. ("yazmıştım, yazmıştın, yazmıştı v.d. ") Ancak, olumsuz çekimde ek, gerundium ekinin olumsuzu ve instrumental ekinden oluşmuş şekle (< -may +In) dayanmaktadır.[12] Olumsuz çekimi: yazmāndım, yazmāndıŋ, yazmāndı, yazmāndık, yazmāndıŋız, yazmāndılar ("yazmamıştım, yazmamıştın…") Özbekçede: yåzibman, -ibsän, -di, -ibmiz, -ibsiz(lar), -ibdilar

Metinden örnekler: giŕiptiŕ; üç dά́nä ġıyðım oluptuŕ; axşam bōlʊptı.; maşín çıqıpdıŕ dā.; fäyði ki bunı doldʊŕʊptıŕ; çún ġoca- ġaŕŕıyıptıŕ ; yāddan çıxıpdıŕ inni; vaxt geçipdiŕ; ġoyıpDı´ŕlaŕ.

---

9 Krş. Adamović, Milan. Konjugationsgeschichte der türkischen Sprache, s. 205.

10 Azeri Türkçesinde işlevi, görülen geçmiş zaman fonksiyonundadır ve fiil çekim tablosu şu şekildedir: almış-am; -san/-ıbsan, -ø ; --Ip(dır);-Ig ;-sInIz ; -IpsInIz; -lAr / -Ib(dır)lAr Olumsuz çekim tablosu: almamış-am; -sAn / -yıbsAn; --ø / -mAyIb; -Iġ,; -sınız / -yIbsIz,; -lar / -yIblAr-

11 krş. Bazin, Ph.TF. I, s. 315.

12 krş. Adamović, a.y.

Olumsuz çekim: häzir ād qoyāmoq “henüz (bir) ad koymadık, koyduğumuz yok”; yō män ata minä’mōq (< min-än+im yoq) “Ben ata binmedim”; hiç ðāD aydanımıðōq “Hiç bir şey söylemedik”

Benzeşmiş şekilde –itti < -ipti (r): bu dä’däśi yatıtdi < yatıptı ‘yatmıştı’; biŕ gún otï̀ tdıq < otır-ıpdıq ‘oturmuştuk’

4.1.5 Geniş zamanın hikâyesi -ArdI

doqu doqāŕ´dï, tikin tikäŕ´di, yüŋ daŕāŕdï käçė edäŕdi; βeŕyä’ŕdi; naqış edyäŕdik;

Olumsuz çekim: biδ ya‘ni ‘arūślά barma´δdıq; kökäδmäδdilär ‘göstermezlerdi’

4.1.6 Duyulan geçmiş zamanın rivayeti –yamişdiK (<-yānmiştiq)

–yamişdiK (<-yānmiştiq) eki, metin içinde anlatılan geçmiş zamanın rivayeti işlevindedir. Kanımızca burada ek yığılması söz konusudur. Üç partisip arka arkaya gelemeyeceğine göre, bu durumda fiil kökünden sonra gelen ilk ek –yān partisipidir. İkinci partisip –miş’ten önce ise i- yardımcı fiilinin düştüğü varsayılmalıdır: bol-yan(i-) miş. Sondaki partisipe ise aynı işlevde bir partisip eki (- dıq) gelmiştir. Buna karşın St Trkm. de sonda –tıq eki bulunmaz (bolyāmış). Bu, Türkiye Türkçesinde anlatılan geçmiş zamanın rivayetinden başka türlü ifâde edilemez. Örn. St. Türkçe: gelmişmiş (< gelmiş imişmiş)

Mahmut Atagözli’nin tarafıma maille bildirdiğine göre -yamişdiK eki, iyelik eki ile çekimlenmektedir; elimizdeki metinlerde bu çekime sadece 3.t.ş.ta rastlanmaktadır..[13] Örnekler: bir dά́nä oğlon gäliyämiştıq; āşıq olˈyāˈmışdıq; qāqan kimmiştik; mänim qāqam oqıtıp açiyά́rmıştıq; şu δikrï oqıyïp dά́liläri yençip ġåwı ediyαmışDıq; ba’mıştık “var imiş”; kä'n maŕiδ bōliyά́mıştıq.

Şu örnekte ilk ekin sonunda düşen ‘y’ yeniden belirmektedir: õnśoŋ bu dœw yatānmışDıq dā.

4.1.7 Şart

iδin *verśäŋiδ* ġıyδıŋıδï oġlυmıδa gälin edip alcaq.

4.1.8 İstek kipi -An (<–AyIm)

män yāγlıq alayīm(< al-ay-ın)

---

[13] Atagözlü, biziŋ agzymyzda [=Gümbed ağzında] "ol bolýanmyşdyk (= bolýanmyştyk)" işligi (=fiil) bu zamanky Türkmeniŋ edebi dilide "bolýamyş" bilen bir magnadadyr Mahmut Atagözlü, Gümbed ağzı için bize şu tabloyu iletmiştir: Bolýa(n)myşdygym, Bolýa(n)myşdygyň, Bolýa(n)myşdyk, Bolýa(n) myşdygymyz, Bolýa(n)myşdygyňyz, Bolýa(n)myşdyklar Edebi Trkm. de ise bunun karşılığı ise şöyle gösterilmiştir: Bolýa(n)myşym, bolýa(n)myşyň, bolýa(n)myş, bolýa(n)myşymyz, bolýa(n)myşyňyz, bolýa(n)myşlar
Mahmut Atagözlü, "bar-" fiilinin çekim tablosunu ise şöyle gösterir: barmyşdygym, barmyşdygyň, barmyşdyk, barmyşdygymyz, barmyşdygyňyz, barmyşdyklar. Standard Türkmence’de: barmyşym, barmyşyň, barmyş, barmyşymyz, barmyşyňyz, barmyşlar

5 Sıfat fiiller- An, -(I)yĀn

Standart Türkmencedeki -An, -ån ve -(I)yĀn eki Gümbed'de bulunmaktadır: baŕān yeŕiŋ; beŕäniŋ oġlʊ; biŕ diyäniŋ; śayλap duŕan; çőŕek δāD alanıŋı āyt; emmā ägäŕ boşaDan adam; oqiyāllaŕımıδ ayŕıllï; yaŋqı aydanım yānaq öyä giŕiptiŕ; yādınıδa düşᵘyä'n bōlśa; güyç alyά́n, gälyä'n adamlά́; feyδ beŕyä'n adamlά́; gäliniŋ gälʲyä'ni; gälişyānï; äwwälki Dakiyān dökülmä halqa; oqıyān mʊŋ qāqaśï; oqiyά́llaŕ; aydılʲyān; Dakinyānımıδï

–An partisipinin olumsuzu olarak bir örnekte –mediq eki dikkati çekmektedir:

allā beŕene oġul beŕśin, beŕmediġiŋ de ġıyδï olśʊn.

Fiil tabanına -An sıfat fiil ekinin getirilmesi daha sonra iyelik eki ve "yōq" kelimesinin eklenmesi ile (-An + iyelik eki + yōk) geçmiş zamanın veya şimdiki zamanın olumsuzluk işlevini verir: män ata minä'mōq; onʊ āytmaśınï bilämōγ-a 'Onu söylemesini bilmiyorum, bildiğim yok'; faŕśí bilemoq. 'Farsça bilmiyorum, bildiğim yok'; hiç δāD aydanımıδōq 'Hiç bir şey söylediğimiz yok'

6 Zarf-fiiller

–qa: Standart Türkmencedeki gibi çekimlendiğinde –qa eki + (2.tip) şahıs eki almaktadır: kişicikqaq "biz küçükken"; güŕŕüŋ beŕip otíqāla 'anlatıp otururlarken'

-**İnçA, -IncA:-** "-ınca(ya dek)" aylanınça; gälinçä; düşince.

-mān: St. Türkmencede olduğu gibi -Ip zarf-fiilinin olumsuz şeklidir: aŕqamıδδa doġånlaŕ bōlmān bōlmān üş dά́nä doġånım bōldï.

Yukarda kısaca gramer özelliğini verdiğimiz Gümbed ağzında, kaynak kişinin derlemeyi yapan kişiye daha iyi açıklama kaygısı ile ve birkaç dilli olmasından kaynaklanan Horasan Türkçesi ve daha çok ise Azeri Türkçesinin yer yer etkisi görülmektedir. Burada daha çok Türkmencede ortak şekillere ağırlık verilmek istendi. Buradan yapılan kısa derlemeler tarafımızdan bir yüksek lisans tezi olarak yönetildi.[14] Gümbed ağzının daha detaylı bir gramer incelemesi için yakın bir süre içinde tarafımızdan Türkmensahra'ya ve Horasan bölgesine yeniden bir gezi yapmayı tasarlanmaktadır. Bu gezide gerek hazırlığını sürdüğümüz sözlük çalışması gerekse eksikliğini duyduğumuz Gümbed ağzının diyelektik hususiyetlerini daha net ortaya koymak için yeni gereçler elde etmenin ve işlenmesinin yararlı olacağı kesindir. Bu gezilerin Türk Dili Kurumu gibi önemli bir kurum tarafından desteklenmesi büyük bir önem taşımaktadır.

---

[14] Zeynep Yıldırım, Gümbed Ağzından Derlemeler, Muğla Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla 2008. (Tez danışmanı: Prof.Dr. Sultan Tulu)

Aşağıda, yazıyı hazırlama safhasında bir siteden elde ettiğimiz "Gerivan'dan haberler" adlı küçük bir metni[15] Mahmut Atagözli'den Farsça'dan Gümbed ağzına çevirmesini ve bize göndermesini rica ettik. Bu metnin önce Farsça orijinalini, sonra Gümbed ağzına çevrilmiş şeklini veriyorum. Türkiye Türkçesi tarafımızdan çevirildi. Yazımızın en sonunda aynı metnin örnekli sözlüğü eklendi.[16] Kelimelerin karşılığı da ayrıca verildi. Son olarak yaptığımız geziden birkaç fotoğraf ekledik.

7 Farsça metin

چرا عده ای از مردم بجنورد و روستاهایی مثل گریوان با بچه هایشان به زبان فارسی گفتگو می کنند.

زبان و لهجه های خراسان شمالی
استان خراسان شمالی از استانهایی است که زبان و لهجه هازیادی در آن متداول است.

مردم این خطه با پراکنش متفاوت با گویشهای :ترکی ؛فارسی ؛تاتی؛ بلوچی؛ کردی کرمانجی؛ ترکمنی؛ فارسی دری؛ و... سالیان سال با هم ارتباط داشته و دارند.

شبیه این تفاوت گفتاری ؛تفاوتهایی در مذهب و فرهنگ اهالی نیز دیده می شود.

فارغ از بعضی رفتارهای اختلاف انگیز با منشاءاستعماری ؛مردم این ناحیه از ایران ؛ بدون توجه به زبانُ مذهب و فرهنگ در تعامل با یکدیگر بوده ؛ در داد و ستدها و حتی ازدواج؛ اقوام مختلف مشکلی وجود ندارد.

با همه اینها از سالها پیش خطر انقراض بعضی گویشهااحساس می شده است.

پدرم در باب این خطر می گفتند: غیر از دولت که مروج تنها زبان رسمی کشور است ؛ مردم هم به این مشکل دامن می زنند. آنها در خانواده با فرزندان خود حاضر نیستند به زبان مادری صحبت کنند.

) **ترکهای خوراسان** ..... **در منشاء کلمات ترکی قالي، گليم، گبه، جاجيم، ورني،** دیدن تحقیق خوبی در یک وبلاگ (
مروج زبان و فرهنگ ترکی و خاطره گفته های پدر؛ موجب شد که دست به نگارش این پست بزنم

بدون اینکه قصد تبلیغ یکی و یا تخریب دیگری را مدنظر داشته باشم ؛

این واقعیت تلخ آزارم می داده که چرا عده ای از مردم بجنورد و روستاهایی مثل گریوان به بهانه اینکه بچه هایشان در صورت تسلط بر زبان ترکی در مدرسه مشکل خواهند داشت ؛از ابتدا به زبان فارسی با آنها گفتگو می کنند.

پر واضح است که در طول عمر؛ مردم این مناطق به هر دو زبان مسلط شده ؛ تکلم خواهندکرد ولی یک موضوع روانی پشت این قضیه است و آن از دست دادن اعتماد به نفس و خودباختگی در برابر فرهنگهای دیگر است. حال تصور بفرمایید همه یا اکثر خرده فرهنگهای جامعه ؛ گذشته خود را فراموش

---

15 www.xorasan-blogspot.com "Gerivan'dan Haberler", 11 Aralık 2007, Haz. Mehran Bahari

16 Metnin Örnekli Sözlüğü Halil Açıkgöz hazırladı. Metni kendi programından geçirip bana gönderdiği için kendisine teşekkürü borç bilirim.

کرده ؛ مغلوب فرهنگهای دیگر شوند؛ چه پدیدار خواهد شد؟ آیا از فرهنگ ایرانی که شامل فرهنگ اقوام مختلف فارس ؛ ترک؛ کرد؛ بلوچ و...است چیزی باقی می ماند؟ در واقع آنان که باد می کارند طوفان درو خواهند کرد.

با این وصف توصیه ای هم به دوستان ترک و کرد و فارس و...می کنیم :برای حفظ فرهنگ خودی نیازی تاختن به دیگر فرهنگها نیست .

7.1 Gümbed ağzına çeviri

Nämediyp (=nämeşiyp) Becnurdıŋ halqı we Geriwan yalı obalariŋ halqı çağaları bilen parsça kepleşya?

Demirğazıq Horasan halqlarınıŋ dili we ağızları. Demirğazıq Horasan welayatında köp dil we ağızları kepleşyala(r). Bu welayatıŋ adamları (halqı) Türkçe, parsça, Tatça, buluşça, Kirmançı Kürtçesi, Türkmençe we Deri parsçası yanaq dille(r) bilen kepleşip, köplerçe yıl bäri biri-birleri bilen araqatnaşıq edip yörle(r). Olarıŋ dillerініŋ ayrılığından başğa, mezhepleri we ferheŋgleri-de ayrıdır. Ixtılaf turuzyan hereketlere qaramazdan, Iranıŋ bu yerinnäki adamlar, dil, mezhep we ferheŋge baqmanı, biri-birleri bilen araqatnaşıqda bolup durlar. biri-birleri bilen zat satın alyalla, we hatta biri-birlerne qız hem beryalla. Bu qowmlarıŋ biri-birleri bilen gınçılıqları yoq. Yöne bu dillerıŋ (ağızlarıŋ) yitme hatarı näçe yıllardan bäri ehsas boyla. Dädem bı hatar barada aytyadı:

Döwletden başğa ki faqat resmi dili öwredyä, halqıŋ özi-de bı qınçığa qınçılıq artdırıp durla(r). Olar hanewadalarında oğlancıqları bilen ene dillerine kepleşleri gelenoq. Bir weblogıŋ Türk dilini rawac berip durşunı görüp, dädemiŋ kepleri hem yadımda bolansaŋ, bı postı yazmağa başladım. Biriniŋ tablıqını-da eccekgä, birini taxrip-da eccekgä. Bı acı zat meniŋ yürewmi ağırtya, nämeşip becnurdıŋ halqı we Geriwan yanaq oblarda çağaları medersede qınçılıq taparla diyip şol doğuşından parsça öwretyala. belli bolşına werä (görä) halq yuwaş-yuwaş iki dili hem örenerle(r), yöne başğa zat mınıŋ arqasında yatı, o-da özüŋden ınamıŋ qaçmaq we başğalarıŋ ferheŋginiŋ barabarında ferheŋgiŋi yitirmek. Şula yalaq başğa kişşik ferehеŋgle-de özlerini yetirip baryala(r). Indi görüŋ bılaŋ başına näme gelcek. Irani ferehеŋglerden -- Pars gowmları, Türk, Kürt, Buluç we başğalardan Näme qalar diyyaŋız. Olar ki yel ekyala, Tufan oralla. Bu wasf bilen Türk, Kürt we Pars we başğa Doslarıma bir tewsiyäm ba: öz ferheŋglerini saqlacaq bolup başğa ferehеŋlere dofulmasılla(r).

7.2 Türkiye Türkçesine çeviri

Niçin Bocnurd ilinde ve Gerivan gibi köylerde halk, çocukları ile Farsça konuşuyor?

Kuzey Horasan Halklarının dili ve ağızları. Kuzey Horasan eyaletinde (bir) çok dil ve ağızlar konuşulur. Bu eyaletin insanları (=halkları) Türkçe, Farsça, Tat-

ça, Beluçça, Kırmançi Kürtçesi, Türkmence ve Dari Farsçası gibi diller ile konuşup birarada yaşamaktadırlar. Dillerinin değişik olmasından başka mezhepleri ve kültürleri de değişiktir. Karşı görüşte ortaya çıkan olaylara bakmazsak, İran'ın bu bölgesindeki insanlar dil, mezhep ve kültürlerine bakmayarak birbirleri ile huzur içinde yaşamaktadırlar. Birbirleri ile alışveriş yapıp hatta kız alıp verirler. Bu halkların birbirleri ile sorunları yoktur. Ancak yıllardan beri bu dillerin (ağızların) yitme tehlikesi ile karşı karşıyayız. Babam bu tehlike konusunda söylerdi ki:

Sadece resmî dili öğreten devletten başka, halk kendisi de bu zorluğa zorluk katmaktadır. Onlar ailelerinde çocukları ile ana dillerinde konuşmak istemiyorlar. Bir web sayfasının Türk dilini geliştirdiğini görüp babamın sözleri de aklıma gelince, bu mektubu yazmağa başladım. Birinin tebliğini yapacak ya da birine zarar verecek değilim. Bu acı durum benim yüreğimi sızlatıyor /ağrıtıyor/. Neden Bocnurd'un halkı ve Gerivan gibi köylerde çocuklar okullarda güçlük yaşamakta ve doğduklarından beri onlara Farsça öğretiyorlar? Malum olduğu üzere halk yavaş yavaş iki dili de öğrenmekte, ancak bunun arkasında başka şeyler yatmaktadır; o da kendine güvenin yok olması ve başkalarının kültürü yanında kendi kültürünü kaybetmektir. Bunlar gibi başka küçük kültürler de kaybolup gitmektedir. Şimdi görün bunların başına ne gelecek? İrani kültürlerden -Fars halkları, Türk, Kürt, Beluç ve diğerlerinden (geriye) ne kalacak diyeceksiniz. Onlar ki yel ekiyorlar, tufan biçeceklerdir.

Bu durumla (ilgili) Türk, Kürt, Fars ve diğer dostlarıma bir tavsiyem var: Kendi kültürlerini koruyup başka kültürlere tapınmasınlar.

8 Metnin Örnekli Sözlüğü

acı: 'a.'

Bı *acı* zat meniŋ yürewmi ağırtya, nämeşip becnurdıŋ halqı we Geriwan yanaq oblarda çağaları medersede qınçılıq taparla diyip şol doğuşından parsça öwretyala.

adam:'a., insan'

Ixtılaf turuzyan hereketlere qaramazdan, Iranıŋ bu yerinnäki *adamlar*, dil, mezhep we ferheŋge baqmanı, biri-birleri bilen araqatnaşıqda bolup durlar.

Bu welayatıŋ *adamları* (halqı) Türkçe, parsça, Tatça, buluşça, Kirmançı Kürtçesi, Türkmençe we Deri parsçası yanaq dille(r) bilen kepleşip, köplerçe yıl bäri biri-birleri bilen araqatnaşıq edip yörle(r).

ağırt-: 'ağrıt-'

Bı acı zat meniŋ yürewmi *ağırtya*, nämeşip becnurdıŋ halqı we Geriwan yanaq oblarda çağaları medersede qınçılıq taparla diyip şol doğuşından parsça öwretyala.

ağız: ‘a.’

Demirğazıq Horasan halqlarınıŋ dili we *ağızları* Demirğazıq Horasan welayatında köp dil we ağızları kepleşyala(r).; Demirğazıq Horasan halqlarınıŋ dili we *ağızları* Demirğazıq Horasan welayatında köp dil we *ağızları* kepleşyala(r).; Yöne bu dillerıŋ (*ağızlarıŋ*) yitme hatarı näçe yıllardan bäri ehsas boyla.

al- ‘a.’

biri-birleri bilen zat satın *alyalla*, we hatta biri-birlerne qız hem beryalla.

araqatnaşıq: ‘iletişim, ilişki, bağlantı’

Bu welayatıŋ adamları (halqı) Türkçe, parsça, Tatça, buluşça, Kirmançı Kürtçesi, Türkmençe we Deri parsçası yanaq dille(r) bilen kepleşip, köplerçe yıl bäri biri-birleri bilen *araqatnaşıq* edip yörle(r).; Ixtılaf turuzyan hereketlere qaramazdan, Iranıŋ bu yerinnäki adamlar, dil, mezhep we ferheŋge baqmanı, biri-birleri bilen *araqatnaşıqda* bolup durlar.

arqa: ‘a.’

belli bolşına werä (görä) halq yuwaş-yuwaş iki dili hem örenerle(r), yöne başğa zat mınıŋ *arqasında* yatı, o-da özüŋden ınamıŋ qaçmaq we başğalarıŋ ferheŋginiŋ barabarında ferheŋgiŋi yitirmek.

artdır-: ‘a., kat-’

Döwletden başğa ki faqat resmi dili öwredyä, halqıŋ özi-de bı qınçığa qınçılıq *artdırıp* durla(r).

ayrı: ‘a., değişik, farklı’

Olarıŋ dillerinıŋ ayrılığından başğa, mezhepleri we ferheŋgleri-de *ayrıdır*.

ayrılıg: ‘ayrılık’

Olarıŋ dillerinıŋ *ayrılığından* başğa, mezhepleri we ferheŋgleri-de ayrıdır.

ayt-: ‘söyle-, de-’

Dädem bı hatar barada *aytyadı*.

ba: (< bār) ‘var’

Bu wasf bilen Türk, Kürt we Pars we başğa doslarıma bir tewsiyäm *ba*:

baq-: ‘a.’

Ixtılaf turuzyan hereketlere qaramazdan, Iranıŋ bu yerinnäki adamlar, dil, mezhep we ferheŋge *baqmanı*, biri-birleri bilen araqatnaşıqda bolup durlar.

barabarında: ‘yanında, birlikte’

belli bolşına werä (görä) halq yuwaş-yuwaş iki dili hem örenerle(r), yöne başğa zat mınıŋ arqasında yatı, o-da özüŋden ınamıŋ qaçmaq we başğalarıŋ ferheŋginiŋ *barabarında* ferheŋgiŋi yitirmek.

barada: 'hkkında, konusunda'

Dädem bı hatar *barada* aytyadı:

bäri: 'beri'

Bu welayatıŋ adamları (halqı) Türkçe, parsça, Tatça, buluşça, Kirmançı Kürtçesi, Türkmençe we Deri parsçası yanaq dille(r) bilen kepleşip, köplerçe yıl *bäri* biri-birleri bilen araqatnaşıq edip yörle(r).; Yöne bu dillerıŋ (ağızlarıŋ) yitme hatarı näçe yıllardan *bäri* ehsas boyla.

bar-: (-ip gerundiumu ile yardımcı fiil) 'var'

Şula yalaq başğa kişşik ferehengle-de özlerini yetirip *baryala(r)*.

başğa: 'başka'

belli bolşına werä (görä) halq yuwaş-yuwaş iki dili hem örenerle(r), yöne *başğa* zat mınıŋ arqasında yatı, o-da özüŋden ınamıŋ qaçmaq we *başğalarıŋ* ferheŋginiŋ barabarında ferheŋgiŋi yitirmek.; Bu wasf bilen Türk, Kürt we Pars we *başğa* Doslarıma bir tewsiyäm bā; Döwletden *başğa* ki faqat resmi dili öwredyä, halqıŋ özi-de bı qınçığa qınçılıq artdırıp durla(r).; Olarıŋ dillerініŋ ayrılığından *başğa*, mezhepleri we ferheŋgleri-de ayrıdır.; öz ferheŋglerini saqlacaq bolup *başğa* ferehenlere dofulmasılla(r).; Şula yalaq *başğa* kişşik ferehengle-de özlerini yetirip baryala(r).; Irani ferehenglerden - Pars gowmları, Türk, Kürt, Buluç we *başğalardan* näme qalar diyyaŋız.; belli bolşına werä (görä) halq yuwaş-yuwaş iki dili hem örenerle(r), yöne *başğa* zat mınıŋ arqasında yatı, o-da özüŋden ınamıŋ qaçmaq we *başğalarıŋ* ferheŋginiŋ barabarında ferheŋgiŋi yitirmek.

başına: 'a.'

Indi görüŋ bılaŋ *başına* näme gelcek.

başla-: 'a.'

Bir weblogıŋ Türk dilini rawac berip durşunı görüp, dädemiŋ kepleri hem yadımda bolansaŋ, bı postı yazmağa *başladım*.

Becnurd: (Şehir adı)

'*Bocnurd'* Bı acı zat meniŋ yürewmi ağırtya, nämeşip becnurdıŋ halqı we Geriwan yanaq oblarda çağaları medersede qınçılıq taparla diyip şol doğuşından parsça öwretyala.

belli: 'a.'

belli bolşına werä (görä) halq yuwaş-yuwaş iki dili hem örenerle(r), yöne başğa zat mınıŋ arqasında yatı, o-da özüŋden ınamıŋ qaçmaq we başğalarıŋ ferheŋginiŋ barabarında ferheŋgiŋi yitirmek.

ber-: ‘ver-’

Bir weblogıŋ Türk dilini rawac berip durşunı görüp, dädemiŋ kepleri hem yadımda bolansaŋ, bı postı yazmağa başladım.; biri-birleri bilen zat satın alyalla, we hatta biri-birlerne qız hem *beryalla*.

bı: ‘bu’

Bı acı zat meniŋ yürewmi ağırtya, nämeşip becnurdıŋ halqı we Geriwan yanaq oblarda çağaları medersede qınçılıq taparla diyip şol doğuşından parsça öwretyala. ; Bir weblogıŋ Türk dilini rawac berip durşunı görüp, dädemiŋ kepleri hem yadımda bolansaŋ, *bı* postı yazmağa başladım.; Dädem *bı* hatar barada aytyadı:; Döwletden başğa ki faqat resmi dili öwredyä, halqıŋ özi-de *bı* qınçığa qınçılıq artdırıp durla(r).

bılaŋ: ‘bunların’

Indi görüŋ *bılaŋ* başına näme gelcek.

bilen: ‘ile’

biri-birleri *bilen* zat satın alyalla, we hatta biri-birlerne qız hem beryalla.; Bu qowmlarıŋ biri-birleri *bilen* gınçılıqları yoq. ; Bu wasf *bilen* Türk, Kürt we Pars we başğa Doslarıma bir tewsiyäm ba; Bu welayatıŋ adamları (halqı) Türkçe, parsça, Tatça, buluşça, Kirmançı Kürtçesi, Türkmençe we Deri parsçası yanaq dille(r) *bilen* kepleşip, köplerçe yıl bäri biri-birleri *bilen* araqatnaşıq edip yörle(r).; Bu welayatıŋ adamları (halqı) Türkçe, parsça, Tatça, Buluşça, Kirmançı Kürtçesi, Türkmençe we Deri parsçası yanaq dille(r) *bilen* kepleşip, köplerçe yıl bäri biri-birleri *bilen* araqatnaşıq edip yörle(r).; Ixtılaf turuzyan hereketlere qaramazdan, Iranıŋ bu yerinnäki adamlar, dil, mezhep we ferheŋge baqmanı, biri-birleri *bilen* araqatnaşıqda bolup durlar.; Olar hanewadalarında oğlancıqları *bilen* ene dillerine kepleşleri gelenoq.

bir: ‘a.’

Bir weblogıŋ Türk dilini rawac berip durşunı görüp, dädemiŋ kepleri hem yadımda bolansaŋ, bı postı yazmağa başladım.; Bu wasf bilen Türk, Kürt we Pars we başğa Doslarıma *bir* tewsiyäm bā.

biri: a.

Biriniŋ tablıqını-da eccekgä, *birini* taxrip-da eccekgä.; *Biriniŋ* tablıqını-da eccekgä, birini taxrip-da eccekgä

biri-birleri: ‘birbirleri’

biri-birleri bilen zat satın alyalla, we hatta biri-birlerne qız hem beryalla.; Bu qowmlarıŋ *biri-birleri* bilen gınçılıqları yoq.; Bu welayatıŋ adamları (halqı) Türkçe, parsça, Tatça, buluşça, Kirmançı Kürtçesi, Türkmençe we Deri parsçası yanaq dille(r) bilen kepleşip, köplerçe yıl bäri *biri-birleri* bilen araqatnaşıq edip

yörle(r).; Ixtılaf turuzyan hereketlere qaramazdan, Iranıŋ bu yerinnäki adamlar, dil, mezhep we ferheŋge baqmanı, *biri-birleri* bilen araqatnaşıqda bolup durlar.; *biri-birleri* bilen zat satın alyalla, we hatta *biri-birlerne* qız hem beryalla.

bolansaŋ: 'olduktan sonra'

Bir weblogıŋ Türk dilini rawac berip durşunı görüp, dädemiŋ kepleri hem yadımda *bolansaŋ*, bı postı yazmağa başladım.

bol(ı)ş: 'oluş'

belli *bolşına* werä (görä) halq yuwaş-yuwaş iki dili hem örenerle(r), yöne başğa zat mınıŋ arqasında yatı, o-da özüŋden ınamıŋ qaçmaq we başğalarıŋ ferheŋginiŋ barabarında ferheŋgiŋi yitirmek.

bol-: 'ol-'

Ixtılaf turuzyan hereketlere qaramazdan, Iranıŋ bu yerinnäki adamlar, dil, mezhep we ferheŋge baqmanı, biri-birleri bilen araqatnaşıqda *bolup* durlar. ; bolup: öz ferheŋglerini saqlacaq *bolup* başğa fereheŋlere dofulmasılla(r). ; Yöne bu dillerıŋ (ağızlarıŋ) yitme hatarı näçe yıllardan bäri ehsas *bolya*.

bu: 'a.' bk. bı

Bu qowmlarıŋ biri-birleri bilen gınçılıqları yoq.; *Bu* wasf bilen Türk, Kürt we Pars we başğa Doslarıma bir tewsiyäm bā; *Bu* welayatıŋ adamları (halqı) Türkçe, parsça, Tatça, buluşça, Kirmançı Kürtçesi, Türkmençe we Deri parsçası yanaq dille(r) bilen kepleşip, köplerçe yıl bäri biri-birleri bilen araqatnaşıq edip yörle(r).; Ixtılaf turuzyan hereketlere qaramazdan, Iranıŋ *bu* yerinnäki adamlar, dil, mezhep we ferheŋge baqmanı, biri-birleri bilen araqatnaşıqda bolup durlar.; Yöne *bu* dillerıŋ (ağızlarıŋ) yitme hatarı näçe yıllardan bäri ehsas boyla.

Buluç: 'Beluç'

Irani fereheŋglerden -- Pars gowmları, Türk, Kürt, *Buluç* we başğalardan näme qalar diyyaŋız.

Buluşça: 'Beluçça'

Bu welayatıŋ adamları (halqı) Türkçe, parsça, Tatça, *Buluşça*, Kirmançı Kürtçesi, Türkmençe we Deri parsçası yanaq dille(r) bilen kepleşip, köplerçe yıl bäri biri-birleri bilen araqatnaşıq edip yörle(r).

çağa: 'çocuk'

Bı acı zat meniŋ yürewmi ağırtya, nämeşip becnurdıŋ halqı we Geriwan yanaq oblarda *çağaları* medersede qınçılıq taparla diyip şol doğuşından parsça öwretyala.

däde: 'baba'

Dädem bı hatar barada aytyadı; Bir weblogıŋ Türk dilini rawac berip durşunı görüp, *dädemiŋ* kepleri hem yadımda bolansaŋ, bı postı yazmağa başladım.

demirğazıq: ‘kuzey’

Demirğazıq Horasan halqlarınıŋ dili we ağızları *Demirğazıq* Horasan welayatında köp dil we ağızları kepleşyala(r).

Deri: ‘Dari’

Bu welayatıŋ adamları (halqı) Türkçe, parsça, Tatça, buluşça, Kirmançı Kürtçesi, Türkmençe we *Deri* parsçası yanaq dille(r) bilen kepleşip, köplerçe yıl bäri biri-birleri bilen araqatnaşıq edip yörle(r).

dil: ‘a.’

Demirğazıq Horasan halqlarınıŋ *dili* we ağızları Demirğazıq Horasan welayatında köp *dil* we ağızları kepleşyala(r).; Ixtılaf turuzyan hereketlere qaramazdan, Iranıŋ bu yerinnäki adamlar, *dil*, mezhep we ferheŋge baqmanı, biri-birleri bilen araqatnaşıqda bolup durlar.; belli bolşına werä (görä) halq yuwaş-yuwaş iki *dili* hem örenerle(r), yöne başğa zat mınıŋ arqasında yatı, o-da özüŋden ınamıŋ qaçmaq we başğalarıŋ ferheŋginiŋ barabarında ferheŋginji yitirmek.; Döwletden başğa ki faqat resmi *dili* öwredyä, halqıŋ özi-de bı qınçığa qınçılıq artdırıp durla(r). ; Bir weblogıŋ Türk *dilini* rawac berip durşunı görüp, dädemiŋ kepleri hem yadımda bolansaŋ, bı postı yazmağa başladım.; Bu welayatıŋ adamları (halqı) Türkçe, parsça, Tatça, buluşça, Kirmançı Kürtçesi, Türkmençe we Deri parsçası yanaq *dille(r)* bilen kepleşip, köplerçe yıl bäri biri-birleri bilen araqatnaşıq edip yörle(r).; Yöne bu dillerıŋ (ağızlarıŋ) yitme hatarı näçe yıllardan bäri ehsas boyla.; Olar hanewadalarında oğlancıqları bilen ene dillerine kepleşleri gelenoq.; Olarıŋ dillerініŋ ayrılığından başğa, mezhepleri we ferheŋgleri-de ayrıdır.

diy-: ‘de-’

Bı acı zat meniŋ yürewmi ağırtya, nämeşip becnurdıŋ halqı we Geriwan yanaq oblarda çağaları medersede qınçılıq taparla diyip şol doğuşından parsça öwretyala.; Irani ferehеŋglerden --Pars gowmları, Türk, Kürt, Buluç we başğalardan Näme qalar *diyyaŋız*.

doful-: (< tap-ıl-) ‘tapın-’

öz ferheŋglerini saqlacaq bolup başğa ferehеŋlere *dofulmasılla(r)*.

doğuş: ‘a.’

Bı acı zat meniŋ yürewmi ağırtya, nämeşip becnurdıŋ halqı we Geriwan yanaq oblarda çağaları medersede qınçılıq taparla diyip şol *doğuşından* parsça öwretyala.

dos(t): ‘a.’

Bu wasf bilen Türk, Kürt we Pars we başğa *doslarıma* bir tewsiyäm ba:

döwlet: 'devlet'

Döwletden başğa ki faqat resmi dili öwredyä, halqıŋ özi-de bı qınçığa qınçılıq artdırıp durla(r).

dur-: 'a.' (-ip, -up) gerundiumu ilebirlikte burada yardımcı fiildir.

Döwletden başğa ki faqat resmi dili öwredyä, halqıŋ özi-de bı qınçığa qınçılıq artdırıp *durla(r)*.; Ixtılaf turuzyan hereketlere qaramazdan, Iranıŋ bu yerinnäki adamlar, dil, mezhep we ferheŋge baqmanı, biri-birleri bilen araqatnaşıqda bolup *durlar*.

durş: 'duruş'

Bir weblogıŋ Türk dilini rawac berip *durşunı* görüp, dädemiŋ kepleri hem yadımda bolansaŋ, bı postı yazmağa başladım.

eccekgä bk. et- (< et-cek del)

et-: 'a.'

Bu welayatıŋ adamları (halqı) Türkçe, parsça, Tatça, buluşça, Kirmançı Kürtçesi, Türkmençe we Deri parsçası yanaq dille(r) bilen kepleşip, köplerçe yıl bäri biri-birleri bilen araqatnaşıq *edip* yörle(r). Biriniŋ tablıqını-da *eccekgä*, birini taxrip-da *eccekgä*.

ehsas: 'kendini göster- '

Yöne bu dillerıŋ (ağızlarıŋ) yitme hatarı näçe yıllardan bäri *ehsas* boyla.

ek-: 'a.'

Olar ki yel *ekyala*, tufan oralla.

ene: 'ana'

Olar hanewadalarında oğlancıqları bilen *ene* dillerine kepleşleri gelenoq.

faqat: 'sadece, yalnız'

Döwletden başğa ki *faqat* resmi dili öwredyä, halqıŋ özi-de bı qınçığa qınçılıq artdırıp durla(r).

ferheŋ: 'kültür'

Şula yalaq başğa kişşik *ferheŋgle*-de özlerini yetirip baryala(r).; Irani *ferheŋglerden* -- Pars gowmları, Türk, Kürt, Buluç we başğalardan Näme qalar diyyaŋız.; öz *ferheŋglerini* saqlacaq bolup başğa *ferheŋlere* dofulmasılla(r).; Ixtılaf turuzyan hereketlere qaramazdan, Iranıŋ bu yerinnäki adamlar, dil, mezhep we *ferheŋge* baqmanı, biri-birleri bilen araqatnaşıqda bolup durlar.; belli bolşına werä (görä) halq yuwaş-yuwaş iki dili hem örenerle(r), yöne başğa zat mınıŋ arqasında yatı, o-da özüŋden ınamıŋ qaçmaq we başğalarıŋ *ferheŋginiŋ* barabarın-

da *ferheŋgiŋi* yitirmek.; belli bolşına werä (görä) halq yuwaş-yuwaş iki dili hem örenerle(r), yöne başğa zat mınıŋ arqasında yatı, o-da özüŋden ınamıŋ qaçmaq we başğalarıŋ *ferheŋginiŋ* barabarında *ferheŋgiŋi* yitirmek.; Olarıŋ dillerініŋ ayrılığından başğa, mezhepleri we *ferheŋgleri*-de ayrıdır.; öz *ferheŋglerini* saqlacaq bolup başğa *ferheŋlere* dofulmasılla(r).

gel-: 'a.'

Indi görüŋ bılaŋ başına näme *gelcek*.; Olar hanewadalarında oğlancıqları bilen ene dillerine kepleşleri *gelenoq*.

Geriwan: 'a.' (Şehir adı)

Bı acı zat meniŋ yürewmi ağırtya, nämeşip becnurdıŋ halqı we *Geriwan* yanaq oblarda çağaları medersede qınçılıq taparla diyip şol doğuşından parsça öwretyala.

gınçılıq: 'zorluk, problem, sorun'

Bu qowmlarıŋ biri-birleri bilen *gınçılıqları* yoq.

gowm: 'kavim'

Irani fereheŋglerden - Pars *gowmları*, Türk, Kürt, Buluç we başğalardan näme qalar diyyaŋız.

görä bk. **werä**

gör-: 'a.'

Indi *görüŋ* bılaŋ başına näme gelcek.; Bir weblogıŋ Türk dilini rawac berip durşunı görüp, dädemiŋ kepleri hem yadımda bolansaŋ, bı postı yazmağa başladım.

halq: 'a.'

belli bolşına werä (görä) *halq* yuwaş-yuwaş iki dili hem örenerle(r), yöne başğa zat mınıŋ arqasında yatı, o-da özüŋden ınamıŋ qaçmaq we başğalarıŋ ferheŋginiŋ barabarında ferheŋgiŋi yitirmek.; Bı acı zat meniŋ yürewmi ağırtya, nämeşip becnurdıŋ *halqı* we Geriwan yanaq oblarda çağaları medersede qınçılıq taparla diyip şol doğuşından parsça öwretyala.; Bu welayatıŋ adamları (*halqı*) Türkçe, parsça, Tatça, buluşça, Kirmançı Kürtçesi, Türkmençe we Deri parsçası yanaq dille(r) bilen kepleşip, köplerçe yıl bäri biri-birleri bilen araqatnaşıq edip yörle(r).; Döwletden başğa ki faqat resmi dili öwredyä, *halqıŋ* özi-de bı qınçığa qınçılıq artdırıp durla(r).; Demirğazıq Horasan *halqlarınıŋ* dili we ağızları Demirğazıq Horasan welayatında köp dil we ağızları kepleşyala(r).

hanewada: 'aile'

Olar hanewadalarında oğlancıqları bilen ene dillerine kepleşleri gelenoq.

hatar: ‘tehlike’

Dädem bı *hatar* barada aytyadı; Yöne bu dillerıŋ (ağızlarıŋ) yitme *hatarı* näçe yıllardan bäri ehsas boyla.

hatta: ‘a.’

biri-birleri bilen zat satın alyalla, we *hatta* biri-birlerne qız hem beryalla.

hem: ‘de’ (Farsça häm bağlacı)

belli bolşına werä (görä) halq yuwaş-yuwaş iki dili *hem* örenerle(r), yöne başğa zat mınıŋ arqasında yatı, o-da özüŋden ınamıŋ qaçmaq we başğalarıŋ ferheŋginiŋ barabarında ferheŋgiŋi yitirmek. ; Bir weblogıŋ Türk dilini rawac berip durşunı görüp, dädemiŋ kepleri *hem* yadımda bolansaŋ, bı postı yazmağa başladım.; biri-birleri bilen zat satın alyalla, we hatta biri-birlerne qız *hem* beryalla.

hereket: ‘hareket’

Ixtılaf turuzyan *hereketlere* qaramazdan, Iranıŋ bu yerinnäki adamlar, dil, mezhep we ferheŋge baqmanı, biri-birleri bilen araqatnaşıqda bolup durlar.

Horasan: ‘a.’

Demirğazıq *Horasan* halqlarınıŋ dili we ağızları Demirğazıq Horasan welayatında köp dil we ağızları kepleşyala(r).

ınamıŋ: ‘inanç, güven’

belli bolşına werä (görä) halq yuwaş-yuwaş iki dili hem örenerle(r), yöne başğa zat mınıŋ arqasında yatı, o-da özüŋden *ınamıŋ* qaçmaq we başğalarıŋ ferheŋginiŋ barabarında ferheŋgiŋi yitirmek.

indi: ‘şimdi’

indi görüŋ bılaŋ başına näme gelcek.

Iran: ‘a.’

Ixtılaf turuzyan hereketlere qaramazdan, *Iranıŋ* bu yerinnäki adamlar, dil, mezhep we ferheŋge baqmanı, biri-birleri bilen araqatnaşıqda bolup durlar.

Irani: ‘a.’

Irani ferheŋglerden -- Pars gowmları, Türk, Kürt, Buluç we başğalardan Näme qalar diyyaŋız.

ıxtılaf: ‘ihtilaf’

Ixtılaf turuzyan hereketlere qaramazdan, Iranıŋ bu yerinnäki adamlar, dil, mezhep we ferheŋge baqmanı, biri-birleri bilen araqatnaşıqda bolup durlar.

iki: ‘a.’

belli bolşına werä (görä) halq yuwaş-yuwaş *iki* dili hem örenerle(r), yöne başğa zat mınıŋ arqasında yatı, o-da özüŋden ınamıŋ qaçmaq we başğalarıŋ ferheŋginiŋ barabarında ferheŋgiŋi yitirmek.

kep: ‘söz’

Bir weblogıŋ Türk dilini rawac berip durşunı görüp, dädemiŋ *kepleri* hem yadımda bolansaŋ, bı postı yazmağa başladım.

kepleş: (< gep+le-ş-iş) ‘konuşma’

Olar hanewadalarında oğlancıqları bilen ene dillerine *kepleşleri* gelenoq.

kepleş-: ‘konuş-’

Demirğazıq Horasan halqlarınıŋ dili we ağızları Demirğazıq Horasan welayatında köp dil we ağızları *kepleşyala(r)*. Bu welayatıŋ adamları (halqı) Türkçe, parsça, Tatça, buluşça, Kirmançı Kürtçesi, Türkmençe we Deri parsçası yanaq dille(r) bilen *kepleşip*, köplerçe yıl bäri biri-birleri bilen araqatnaşıq edip yörle(r).

ki: ‘a.’

Döwletden başğa *ki* faqat resmi dili öwredyä, halqıŋ özi-de bı qınçığa qınçılıq artdırıp durla(r).; Olar *ki* yel ekyala, Tufan oralla.

Kirmançı: ‘a.’

Bu welayatıŋ adamları (halqı) Türkçe, parsça, Tatça, buluşça, *Kirmançı* Kürtçesi, Türkmençe we Deri parsçası yanaq dille(r) bilen kepleşip, köplerçe yıl bäri biri-birleri bilen araqatnaşıq edip yörle(r).

kişşik: ‘küçük’

Şula yalaq başğa *kişşik* ferheŋgle-de özlerini yetirip baryala(r).

köp: ‘çok’

Demirğazıq Horasan halqlarınıŋ dili we ağızları Demirğazıq Horasan welayatında *köp* dil we ağızları kepleşyala(r).

köplerçe: ‘çok’

Bu welayatıŋ adamları (halqı) Türkçe, parsça, Tatça, buluşça, Kirmançı Kürtçesi, Türkmençe we Deri parsçası yanaq dille(r) bilen kepleşip, *köplerçe* yıl bäri biri-birleri bilen araqatnaşıq edip yörle(r).

Kürt: ‘a.’

Bu wasf bilen Türk, *Kürt* we Pars we başğa Doslarıma bir tewsiyäm bā; Irani ferheŋglerden -- Pars gowmları, Türk, Kürt, Buluç we başğalardan Näme qalar diyyaŋız.

Kürtçe: ‘a.’

Bu welayatıŋ adamları (halqı) Türkçe, parsça, Tatça, buluşça, Kirmançı *Kürtçesi*, Türkmençe we Deri parsçası yanaq dille(r) bilen kepleşip, köplerçe yıl bäri biri-birleri bilen araqatnaşıq edip yörle(r).

mederse: ‘a.’

Bı acı zat meniŋ yürewmi ağırtya, nämeşip becnurdıŋ halqı we Geriwan yanaq oblarda çağaları *medersede* qınçılıq taparla diyip şol doğuşından parsça öwretyala.

men: ‘ben’

Bı acı zat *meniŋ* yürewmi ağırtya, nämeşip becnurdıŋ halqı we Geriwan yanaq oblarda çağaları medersede qınçılıq taparla diyip şol doğuşından parsça öwretyala.

mezhep: ‘a.’

Ixtılaf turuzyan hereketlere qaramazdan, Iranıŋ bu yerinnäki adamlar, dil, *mezhep* we ferheŋge baqmanı, biri-birleri bilen araqatnaşıqda bolup durlar.; Olarıŋ dillerinin ayrılığından başğa, *mezhepleri* we ferheŋgleri-de ayrıdır.

mınıŋ: ‘bunun’

belli bolşına werä (görä) halq yuwaş-yuwaş iki dili hem örenerle(r), yöne başğa zat *mınıŋ* arqasında yatı, o-da özüŋden ınamıŋ qaçmaq we başğalarıŋ ferheŋginiŋ barabarında ferheŋgiŋi yitirmek.

näçe: ‘nice, kaç’

Yöne bu dillerıŋ (ağızlarıŋ) yitme hatarı *näçe* yıllardan bäri ehsas boyla.

näme: ‘ne’

Indi görüŋ bılaŋ başına *näme* gelcek; Irani fereheŋglerden -- Pars gowmları, Türk, Kürt, Buluç we başğalardan näme qalar diyyaŋız.

nämeşip: ‘niçin’

Bı acı zat meniŋ yürewmi ağırtya, *nämeşip* becnurdıŋ halqı we Geriwan yanaq oblarda çağaları medersede qınçılıq taparla diyip şol doğuşından parsça öwretyala.

ob(a): ‘a., köy’

Bı acı zat meniŋ yürewmi ağırtya, nämeşip becnurdıŋ halqı we Geriwan yanaq *oblarda* çağaları medersede qınçılıq taparla diyip şol doğuşından parsça öwretyala.

o-da: ‘a.’

belli bolşına werä (görä) halq yuwaş-yuwaş iki dili hem örenerle(r), yöne başğa zat mınıŋ arqasında yatı, *o-da* özüŋden ınamıŋ qaçmaq we başğalarıŋ ferheŋginiŋ barabarında ferheŋgiŋi yitirmek.

oğlancıq: ‘çocuk, yavru’

Olar hanewadalarında *oğlancıqları* bilen ene dillerine kepleşleri gelenoq.

olar: ‘onlar’

Olar hanewadalarında oğlancıqları bilen ene dillerine kepleşleri gelenoq.; *Olar* ki yel ekyala, Tufan oralla.; *Olarıŋ* dilleriniŋ ayrılığından başğa, mezhepleri we ferheŋgleri-de ayrıdır.

or-: ‘biç-’

Olar ki yel ekyala, tufan *oralla*.

ören-: ‘öğren-’

belli bolşına werä (görä) halq yuwaş-yuwaş iki dili hem *örenerle(r)*, yöne başğa zat mınıŋ arqasında yatı, o-da özüŋden ınamıŋ qaçmaq we başğalarıŋ ferheŋginiŋ barabarında ferheŋgiŋi yitirmek.

öwred-: ‘öğret-’

Döwletden başğa ki faqat resmi dili *öwredyä*, halqıŋ özi-de bı qınçığa qınçılıq artdırıp durla(r).; Bı acı zat meniŋ yürewmi ağırtya, nämeşip becnurdıŋ halqı we Geriwan yanaq oblarda çağaları medersede qınçılıq taparla diyip şol doğuşından parsça *öwretyala*.

öz: ‘kendi’

öz ferheŋglerini saqlacaq bolup başğa fereheŋlere dofulmasılla(r). Döwletden başğa ki faqat resmi dili öwredyä, halqıŋ *özi-de* bı qınçığa qınçılıq artdırıp durla(r). Şula yalaq başğa kişşik fereheŋgle-de *özlerini* yetirip baryala(r).; belli bolşına werä (görä) halq yuwaş-yuwaş iki dili hem örenerle(r), yöne başğa zat mınıŋ arqasında yatı, o-da *özüŋden* ınamıŋ qaçmaq we başğalarıŋ ferheŋginiŋ barabarında ferheŋgiŋi yitirmek.

Pars: ‘Fars’

Bu wasf bilen Türk, Kürt we *Pars* we başğa Doslarıma bir tewsiyäm ba: ; Irani fereheŋglerden -- *Pars* gowmları, Türk, Kürt, Buluç we başğalardan Näme qalar diyyaŋız.

Parsça: ‘Farsça’

Bı acı zat meniŋ yürewmi ağırtya, nämeşip becnurdıŋ halqı we Geriwan yanaq oblarda çağaları medersede qınçılıq taparla diyip şol doğuşından *parsça* öwret-

yala.; Bu welayatıŋ adamları (halqı) Türkçe, *parsça*, Tatça, buluşça, Kirmançı Kürtçesi, Türkmençe we Deri *Parsçası* yanaq dille(r) bilen kepleşip, köplerçe yıl bäri biri-birleri bilen araqatnaşıq edip yörle(r).

post: '(elektronik) posta'

Bir weblogıŋ Türk dilini rawac berip durşunı görüp, dädemiŋ kepleri hem yadımda bolansaŋ, bı postı yazmağa başladım.

qaçmaq: 'a.'

belli bolşına werä (görä) halq yuwaş-yuwaş iki dili hem örenerle(r), yöne başğa zat mınıŋ arqasında yatı, o-da özüŋden ınamıŋ qaçmaq we başğalarıŋ ferheŋginiŋ barabarında ferheŋgiŋi yitirmek.

qal-: 'a.'

Irani fereheŋglerden -- Pars gowmları, Türk, Kürt, Buluç we başğalardan näme qalar diyyaŋız.

qaramazdan: 'bakmayarak'

İxtılaf turuzyan hereketlere qaramazdan, İranıŋ bu yerinnäki adamlar, dil, mezhep we ferheŋge baqmanı, biri-birleri bilen araqatnaşıqda bolup durlar.

qınçığa: (< qīyın+çı+lıq+a) bk. **qınçılıq**

qınçılıq: 'zorluk, güçlük' bk. gınçılıq. qınçılıq tap-: 'güçlükle karşılaş-'

Döwletden başğa ki faqat resmi dili öwredyä, halqıŋ özi-de bı *qınçığa qınçılıq* artdırıp durla(r).; Bı acı zat meniŋ yürewmi ağırtya, nämeşip becnurdıŋ halqı we Geriwan yanaq oblarda çağaları medersede *qınçılıq* taparla diyip şol doğuşından parsça öwretyala.

qız: 'a.'

biri-birleri bilen zat satın alyalla, we hatta biri-birlerne *qız* hem beryalla.

qowm: 'kavim'

Bu *qowmlarıŋ* biri-birleri bilen gınçılıqları yoq.

rawac: 'revac'

Bir weblogıŋ Türk dilini *rawac* berip durşunı görüp, dädemiŋ kepleri hem yadımda bolansaŋ, bı postı yazmağa başladım.

resmi: 'a.'

Döwletden başğa ki faqat *resmi* dili öwredyä, halqıŋ özi-de bı qınçığa qınçılıq artdırıp durla(r).

saqla-: ‘a.’

öz ferheŋglerini *saqlacaq* bolup başğa fereheŋlere dofulmasılla(r).

satın al-: ‘a.’

biri-birleri bilen zat *satın alyalla*, we hatta biri-birlerne qız hem beryalla.

şol: ‘şu, o’

Bı acı zat meniŋ yürewmi ağırtya, nämeşip becnurdıŋ halqı we Geriwan yanaq oblarda çağaları medersede qınçılıq taparla diyip *şol* doğuşından parsça öwretyala.

şula: ‘şunlar’ (<şu+lar) bk. şol

Şula yalaq başğa kişşik fereheŋgle-de özlerini yetirip baryala(r).

tablıq: ‘tebliğ’

Biriniŋ *tablıqını*-da eccekgä, birini taxrip-da eccekgä.

tap-: ‘bul-’

Bı acı zat meniŋ yürewmi ağırtya, nämeşip becnurdıŋ halqı we Geriwan yanaq oblarda çağaları medersede qınçılıq *taparla* diyip şol doğuşından parsça öwretyala.

Tatça: ‘a.’

Bu welayatıŋ adamları (halqı) Türkçe, parsça, *Tatça*, buluşça, Kirmançı Kürtçesi, Türkmençe we Deri parsçası yanaq dille(r) bilen kepleşip, köplerçe yıl bäri biri-birleri bilen araqatnaşıq edip yörle(r).

taxrip: ‘tahrip’

Biriniŋ tablıqını-da eccekgä, birini *taxrip-da* eccekgä.

tewsiyä: ‘tavsiye’

Bu wasf bilen Türk, Kürt we Pars we başğa Doslarıma bir *tewsiyäm* ba:

tufan: ‘a., fırtına’

Olar ki yel ekyala, *Tufan* oralla.

turuz-: ‘kaldır-’

Ixtılaf *turuzyan* hereketlere qaramazdan, Iranıŋ bu yerinnäki adamlar, dil, mezhep we ferheŋge baqmanı, biri-birleri bilen araqatnaşıqda bolup durlar.

Türk: ‘a.’

Bir weblogıŋ *Türk* dilini rawac berip durşunı görüp, dädemiŋ kepleri hem yadımda bolansaŋ, bı postı yazmağa başladım.; Bu wasf bilen *Türk*, Kürt we

Pars we başğa Doslarıma bir tewsiyäm ba; İrani fereheŋglerden -- Pars gowmları, *Türk*, Kürt, Buluç we başğalardan Näme qalar diyyaŋız.

Türkçe: ‘a.’

Bu welayatıŋ adamları (halqı) *Türkçe*, parsça, Tatça, buluşça, Kirmançı Kürtçesi, Türkmençe we Deri parsçası yanaq dille(r) bilen kepleşip, köplerçe yıl bäri biri-birleri bilen araqatnaşıq edip yörle(r).

Türkmençe: ‘a.’

Bu welayatıŋ adamları (halqı) Türkçe, parsça, Tatça, buluşça, Kirmançı Kürtçesi, *Türkmençe* we Deri parsçası yanaq dille(r) bilen kepleşip, köplerçe yıl bäri biri-birleri bilen araqatnaşıq edip yörle(r).

wasf: ‘a., özellik’

Bu *wasf* bilen Türk, Kürt we Pars we başğa Doslarıma bir tewsiyäm ba:

we: ‘ve’

belli bolşına werä (görä) halq yuwaş-yuwaş iki dili hem örenerle(r), yöne başğa zat mınıŋ arqasında yatı, o-da özüŋden ınamıŋ qaçmaq *we* başğalarıŋ ferheŋginiŋ barabarında ferheŋgiŋi yitirmek.; Bı acı zat meniŋ yürewmi ağırtya, nämeşip becnurdıŋ halqı *we* Geriwan yanaq oblarda çağaları medersede qınçılıq taparla diyip şol doğuşından parsça öwretyala.;biri-birleri bilen zat satın alyalla, *we* hatta biri-birlerne qız hem beryalla.; Bu wasf bilen Türk, Kürt *we* Pars *we* başğa Doslarıma bir tewsiyäm ba; Bu welayatıŋ adamları (halqı) Türkçe, Parsça, Tatça, buluşça, Kirmançı Kürtçesi, Türkmençe *we* Deri parsçası yanaq dille(r) bilen kepleşip, köplerçe yıl bäri biri-birleri bilen araqatnaşıq edip yörle(r).; Demirğazıq Horasan halqlarınıŋ dili *we* ağızları Demirğazıq Horasan welayatında köp dil *we* ağızları kepleşyala(r).; Irani fereheŋglerden -- Pars gowmları, Türk, Kürt, Buluç *we* başğalardan Näme qalar diyyaŋız.; Ixtılaf turuzyan hereketlere qaramazdan, Iranıŋ bu yerinnäki adamlar, dil, mezhep *we* ferheŋge baqmanı, biri-birleri bilen araqatnaşıqda bolup durlar.; Olarıŋ dillerініŋ ayrılığından başğa, mezhepleri *we* ferheŋgleri-de ayrıdır.

weblog: ‘web sayfası, ağ sayfası’

Bir *weblogıŋ* Türk dilini rawac berip durşunı görüp, dädemiŋ kepleri hem yadımda bolansaŋ, bı postı yazmağa başladım.

welayat: ‘a., bölge, eyalet’

Bu *welayatıŋ* adamları (halqı) Türkçe, parsça, Tatça, buluşça, Kirmançı Kürtçesi, Türkmençe we Deri parsçası yanaq dille(r) bilen kepleşip, köplerçe yıl bäri biri-birleri bilen araqatnaşıq edip yörle(r).; Demirğazıq Horasan halqlarınıŋ dili we ağızları Demirğazıq Horasan *welayatında* köp dil we ağızları kepleşyala(r).

werä: 'göre'

belli bolşına *werä* (görä) halq yuwaş-yuwaş iki dili hem örenerle(r), yöne başğa zat mınıŋ arqasında yatı, o-da özüŋden ınamıŋ qaçmaq we başğalarıŋ ferheŋginiŋ barabarında ferheŋgiŋi yitirmek.

yad: 'akıl, hatır'

Bir weblogıŋ Türk dilini rawac berip durşunı görüp, dädemiŋ kepleri hem *yadımda* bolansaŋ, bı postı yazmağa başladım.

yalaq: 'gibi'

Şula *yalaq* başğa kişşik ferehеŋgle-de özlerini yetirip baryala(r). ; *yanaq:* Bı acı zat meniŋ yürewmi ağırtya, nämeşip becnurdıŋ halqı we Geriwan yanaq oblarda çağaları medersede qınçılıq taparla diyip şol doğuşından parsça öwretyala.; Bu welayatıŋ adamları (halqı) Türkçe, parsça, Tatça, buluşça, Kirmançı Kürtçesi, Türkmençe we Deri parsçası yanaq dille(r) bilen kepleşip, köplerçe yıl bäri biri-birleri bilen araqatnaşıq edip yörle(r).

yanaq: bk**. yalaq**

yat-: 'a.'

belli bolşına werä (görä) halq yuwaş-yuwaş iki dili hem örenerle(r), yöne başğa zat mınıŋ arqasında *yatı*, o-da özüŋden ınamıŋ qaçmaq we başğalarıŋ ferheŋginiŋ barabarında ferheŋgiŋi yitirmek.

yaz-: 'a.'

Bir weblogıŋ Türk dilini rawac berip durşunı görüp, dädemiŋ kepleri hem yadımda bolansaŋ, bı postı *yazmağa* başladım.

yel: 'a., rüzgâr'

Olar ki *yel* ekyala, Tufan oralla.

yer: 'a.'

Ixtılaf turuzyan hereketlere qaramazdan, Iranıŋ bu *yerinnäki* adamlar, dil, mezhep we ferheŋge baqmanı, biri-birleri bilen araqatnaşıqda bolup durlar.

yetir-: bk. **yitir-**

yıl: 'a.'

Bu welayatıŋ adamları (halqı) Türkçe, parsça, Tatça, buluşça, Kirmançı Kürtçesi, Türkmençe we Deri parsçası yanaq dille(r) bilen kepleşip, köplerçe *yıl* bäri biri-birleri bilen araqatnaşıq edip yörle(r).; Yöne bu dillerıŋ (ağızlarıŋ) yitme hatarı näçe *yıllardan* bäri ehsas boyla.

yitir-: 'a., kaybet-'

belli bolşına werä (görä) halq yuwaş-yuwaş iki dili hem örenerle(r), yöne başğa zat mınıŋ arqasında yatı, o-da özüŋden ınamıŋ qaçmaq we başğalarıŋ ferheŋginiŋ barabarında ferheŋgiŋi *yitirmek*. Şula yalaq başğa kişşik ferehеŋgle-de özlerini *yetirip* baryala(r).

yitme: 'a., kaybolma'

Yöne bu dillerıŋ (ağızlarıŋ) *yitme* hatarı näçe yıllardan bäri ehsas boyla.

yoq: 'a.'

Bu qowmlarıŋ biri-birleri bilen gınçılıqları *yoq*.

yöne: 'ancak, fakat'

belli bolşına werä (görä) halq yuwaş-yuwaş iki dili hem örenerle(r), *yöne* başğa zat mınıŋ arqasında yatı, o-da özüŋden ınamıŋ qaçmaq we başğalarıŋ ferheŋginiŋ barabarında ferheŋgiŋi yitirmek.; *Yöne* bu dillerıŋ (ağızlarıŋ) yitme hatarı näçe yıllardan bäri ehsas bolya.

yör-: (-ip gerundiumu ile birlikte kullanılan yardımcı fiil) 'yor-'

Bu welayatıŋ adamları (halqı) Türkçe, parsça, Tatça, buluşça, Kirmançı Kürtçesi, Türkmençe we Deri parsçası yanaq dille(r) bilen kepleşip, köplerçe yıl bäri biri-birleri bilen araqatnaşıq edip *yörle(r)*.

yuwaş-yuwaş: 'yavaş yavaş'

belli bolşına werä (görä) halq *yuwaş-yuwaş* iki dili hem örenerle(r), yöne başğa zat mınıŋ arqasında yatı, o-da özüŋden ınamıŋ qaçmaq we başğalarıŋ ferheŋginiŋ barabarında ferheŋgiŋi yitirmek.

yürew: 'yürek' yürev ağırt-: 'canını acıt-, üzmek /yüreğini ağrıt-/ ' *yürewmi* ağırtya

Bı acı zat meniŋ *yürewmi* ağırtya, nämeşip becnurdıŋ halqı we Geriwan yanaq oblarda çağaları medersede qınçılıq taparla diyip şol doğuşından parsça öwretyala.

zat: '(bir) şey'

belli bolşına werä (görä) halq yuwaş-yuwaş iki dili hem örenerle(r), yöne başğa *zat* mınıŋ arqasında yatı, o-da özüŋden ınamıŋ qaçmaq we başğalarıŋ ferheŋginiŋ barabarında ferheŋgiŋi yitirmek.; Bı acı *zat* meniŋ yürewmi ağırtya, nämeşip becnurdıŋ halqı we Geriwan yanaq oblarda çağaları medersede qınçılıq taparla diyip şol doğuşından parsça öwretyala. ; biri-birleri bilen *zat* satın alyalla, we hatta biri-birlerne qız hem beryalla.

9 Fotoğraflar

Şekil 1: Asıl kaynak kişi Gurbantaç Atagözli torunu Mariya ile. Derleme esnasında ninni söylerken.

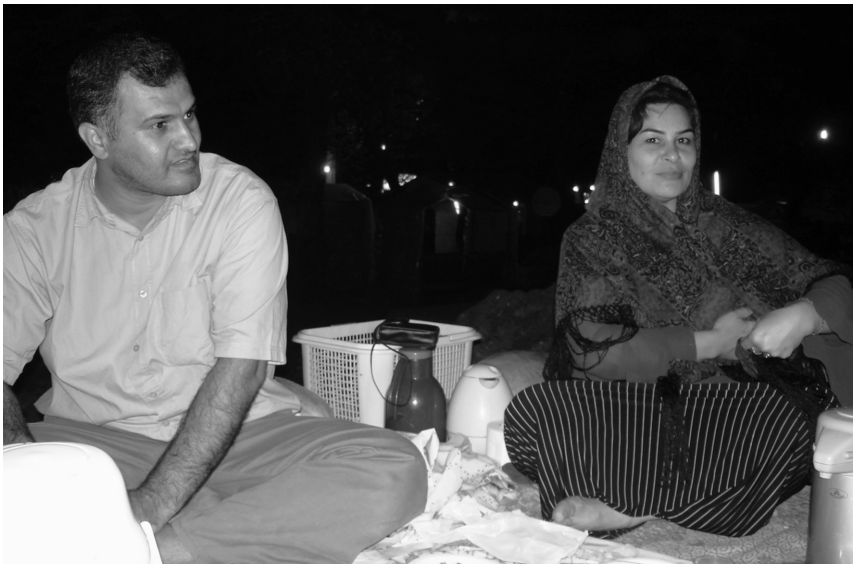

Şekil 2: Kaynak kişiler ve ev sahibi Mahmut ve Menije Atagözli.

Şekil 3: Atagözli ailesi ile Gümbed'de yer sofrasında. (Soldan sağa) Mahmut Bey, Menije Hanım, kızı Saniye, Muharrem, Zöhre ve kızı Mariya.

Şekil 4: Gümbed yakınında Kümüştepe'de 90'ında yaşlı bir kadından derleme

Şekil 5: Gezi esnasında tanıştığımız Hamadan'lı bir Türk aile ile.

AĞIZLARDAKİ *ÖNLEŞME/ARTLAŞMA* OLAYLARININ FONETİK ESASLARININ ÇÖZÜMLENMESİ

(*UŞHUM AĞZI ÖRNEĞİ*)

Zikri TURAN*

Anadolu ağızlarının pek çoğunda, hatta geniş bir ağız bölgesinde *önleşme* (incelme) ve *artlaşma* (kalınlaşma) olayları bir eğilim hâlinde görülebilmektedir. Bu *önleşme* ve *artlaşma* olayları muhtelif çalışmalarda bahis konusu edilmiş ve bazı tespitler de yapılmıştır.[1] Bu tespitlerin izahı konusunda ifade edilenlerin ana karakterini ise, iki noktada toplayabiliriz: Biri, **önleşme/artlaşma** olaylarının öngörülen/yaygın olarak bilinen *fonetik* (ya da *dış tesir* gibi başka) sebep(ler)inin ne olduğunun tespitiyle yetinilmiş olması; ikincisi de **önleşme**nin ve **artlaşma**nın birbirlerinden bağımsız olarak ele alınarak, bunların aynı tabakanın iç dinamizm karşıtlığıyla değil muhtelif ve münferit ağızların benzeyen ya da farklılaşan eğilimleri hâlinde değerlendirilmiş olmalarıdır.

Ne var ki, meydana gelen **önleşme/artlaşma** olaylarının bizatihi ne olduklarının anlaşılması, onların ses bilgisi ilkeleri bakımından olabilirlik ihtimallerinin hesaplanmasına, yani öncelikle nasıl meydana geldiklerinin vuzuha kavuşturulmasına bağlı görünmektedir. Bu yüzden Anadolu ağızlarındaki ***önleşme*** **ve** ***artlaşma*** olaylarının nasıl meydana geldiği ve bu durumun başka hangi sonuçları içerdiği konusu, bahsimizi özellikle meşgul edecektir.

Önleşme ve ***artlaşma*** olaylarının, ayrı ağızların bağımsız ya da münferit birer olayı olarak mı görülmesi gerektiği yoksa aynı ağzın fonetik karşıtlık içeren ilişkili olayları hâlinde mi ele alınabileceği hususu herhâlde bir başlangıç sorusu olarak cevaplandırılmalıdır. Bunun cevabını, varsa aralarındaki karşıtlık ilişkisi sorununun hâlledilmesi yolunu açma imkânını da bahşedeceği için, her iki olayı birden saklayan bir ağız verebilir. En azından işe, birbirine zıt istikametteki iki fonetik sürecin, aynı tabakada buluşan unsurlar hâline nasıl gelebildiklerini gözlemleyerek başlamış oluruz.

---

* Sakarya Üniv. Fen-Edebiyat Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, SAKARYA

1 Leylâ KARAHAN, çalışmasında, kullandığı malzeme ile kendi değerlendirmelerini, araştırıcıların belli başlı tespit ve görüşleriyle bir araya getirmiştir (Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması, 1996). Bu tespitler , "*kalınlık incelik ünlü benzeşmeleri*", "*diş ünsüzlerinin te'siri*", "*q, *, ġ, ayın ünsüzlerinin inceltici te'siri*", "*harekeli eski yazıların (yanlış) okunmasından kaynaklanan incelmeler*" ve "*sebebi belli olmayan kalınlaşmalar/incelmeler*" başlıkları ile özetlenebilir. B. BRENDEMOEN'in bildirisi de, yuvarlak ünlülerin artlaşması konusunun ayrıntılandırılmasına tahsis edilmiştir (Anadolu Ağızlarındaki Yuvarlak Ünlülerin Kalınlaşmasına Yeni Bir Bakış, 2007, s. 275-276). Z. KORKMAZ (Ankara, 2008, s.131-139) da, en son yazısında, Anadoluya gelen Oğuz/Türkmen boy ayrılıklarına bağlı sebepleri, yani dış etkileri öne çıkarmaktadır.

Önleşme ile ***artlaşma*** olaylarını bir araya toplayan Uşhum ağzı, bu fırsatı sunan nitelikli bir örnek durumundadır.

Önleşmeler

1. Uşhum ağzında, **ı** ve **i** ünlüleri yerine yalnız i vardır. Ancak bu, **ı**'ların önleşmesiyle hasıl olan bir durumdan farklıdır. Hatta, ünlülerin çoğunun artlaşmasına yol açan çok başka bir olayın parçası olarak meydana gelmiş bir önleşmeden söz edebiliriz. Bu sebeple, ı'ların önleşmesi, daha sonraki, ünlülerin artlaşma olayları bahsinde ele alınmaya daha uygun görünmektedir.

2. Önleşmelerin, sadece, Arapçadan yapılan alıntılarda meydana geldiğini ve önleşmeye uğramayan bir kelime gurubuna rağmen hâkim tabakayı oluşturduğunu söylemek mümkündür. O da Arap hançeresine has bazı gırtlak ve damak ünsüzlerinin, Türk ağız yapısında geçirdikleri değişiklikle ilgilidir, ancak bu /a/ > /e/ önleşmesiyle sınırlanmıştır. Çünkü bu ağızda, yuvarlak ön ünlüler bulunmamaktadır:

*de˘ ˘ e <daḳīḳa, fe˘ et/fa˘ at <fakat, *eber < *aber, ğem < ġamm, hed < qadd, heb < qabb, *el˘ /hal˘ < *al˘ , *efif < *afīf, *ençer < *ançer, *eyr < *ayr, hers< qırs, ˘ elp< "alp, ˘ erip < ġarīb, ˘ ezep < ġazab, mezer < mezār, nesip < nasīb, teref < |araf, zem < żamm.*[2]

Bu kelimelerin tamamına yakınında, gene tamamına yakını kelime başında olmak üzere, Türk hançeresine yabancı ve daha arkada boğumlanan damak ünsüzleri vardır: ˘ , *, q. Birinde ise, yine bizim diş ünsüzlerimize göre daha arkada boğumlanan ż ünsüzü görülmektedir. Belli ki bu alıntı sesler, Türk ağızlarında öne itilerek boğumlanmışlar ve bunun sonucu olarak önündeki *geniş arka düz ünlü*yü de birlikte öne itmek suretiyle, önleştirmişlerdir.[3] **ġ** (gayın) ünsüzünün ˘ *erip < ġarīb ,˘ ezep < ġazab* örneklerindeki gibi, ġ>˘ değişmesi geçirerek aşırı patlayıcı ötümsüz ses hâline gelip sonra da önleşmeye sebep olması da bu yüzdendir. Eski Türkçeden Orta Türkçe dönemine geçerken ön damak ötümsüzünün #**k** > #**g** ötümlüleşmesi geçirmesine karşılık (gel- < kel- …vd.) **"**'nın ötümlüleşmemesi bilinen bir husustur. Sebebi, Türkçenin #**ġ**'yi barındırmakta zorlanmasıdır ki bu aynı zamanda gayınla başlayan alıntı kelimelerde meydana gelen önleşmelerin yukarıdaki örneklerinin açıklaması mahiyetindedir.[4] Açıklamanın tamamından

---

2 Başka ağızlarda, diğer ünlülerde de aynı önleşmeler görülebilir: DiyA.s.7. *söhürlı** …gibi.

3 Başka ağızlarda bu durum, ünsüzün etkisi istikametinde gelişebilir: UİA. s. 34. *hızmatçılar*, *havaslan-*.. gibi.

4 Leylâ KARAHAN (AAS., s.15), Ahmet Bican ERCİLASUN'un aynı yöndeki düşüncesine (KİA,s.83) de atıfta bulunarak, bu gibi örneklerin *, h, ġ, ayın" ünsüzlerinin etkisi ile önleştiğini ifade etmiştir ki bu ifade bu hâliyle izaha muhtaçtır. Efrasiyap GEMALMAZ'ın (EİA.s.100), "*ġem*, *heb*, *ġehġehe*,*muġevve*, *ġeme*" örneklerindeki önleşmeleri, art damak ünsüzlerinin kendilerinden sonraki, dudak ünsüzlerinin kendilerinden önceki ünlüler üzerinde önleştirici bir etki güttüklerine bağlaması da kolay anlaşılamaz. Çünkü, bu ünsüzler gırtlak ya da gırtlağa yakın oldukları için, tam aksine artlaşmaya sebep olabilirler. Yukarıda ifade edildiği gibi asıl sebep, hançere yapımızın reddettiği fonemler olmalarından ötürü, bu

sayılacağı için, #"'nın Orta Türkçe döneminde ötümlüleşmeye direnmesinin sonuçlarından biri olarak, aşırı patlayıcılaşmaya uğramış olduğunu belirlediğimizi de önemle kaydetmeliyiz.[5] "nesip < nasīb" örneği yalnız kalmaktadır. O da örnekleme yoluyla önleşmiş olmalıdır. Sadece "mezer < mezār" örneğinde önleşen ünlü sonraki hecededir ve yukarıdaki olayın doğrudan tesiri olduğu söylenemez. Dilimizin temel ses uyumu kuralı olan kök ünlüsünün yayınması sonucu meydana gelen bir önleşme örneği olarak değerlendirilebilirse de söz konusu ağızda bu örnek yalnız kalmaktadır. Bu da öteki önleşmelerin bulaşmasıyla izah edilebilir.

Bu önleşmelerin, alıntı kelimelerdeki ˘, *, q gibi damak arkası (ve bazen de ż gibi alıntı diş) seslerinin Türk ağızları tarafından öne itilmeleri sırasında meydana geldiğini gösteren başka sebepler de dikkati çekicidir. Bunlardan biri "*cellat+lara* (2-16), *cevahir* (19-22), *çare+sini*, *emanet*, *etraf+ini*, *ferman*, *hesab+ini*, *suret+i*, *vade+lavun*, *vaziyet+i*, *ziyaret*" …gibi, "˘, *, q, ż" ünsüzlerine sahip olmadığı için önleşme meydana gelmeyen örneklerdir. Hatta "*aciz* < `āciz, *adalet* < `adālet, *davet* < da`vet, *hacaba* < `acaba, *dayire* < da'ire gibi alıntı gırtlak ünsüzleri (sırasıyla, ayın ve hemze) bulundurdukları hâlde, geçirdikleri başka ses olayları (sırasıyla, yutulma ve damaklılaşma) sonucu bu ünsüzleri kaybettikleri için ünlüleri önleşmeyen kelimeler de vardır.

Bir diğer mühim sebep ise, alıntı olmayan kelimelerde meydana gelen artlaşmalardır ki daha sonraki bahse konu olacaktır :˘ al- < gel-, san < sen, kesa <kese, nera < nere ...vd.

Türk asıllı ve kök ünlüsü artlaşan kelime başı damak ünsüzlerinin de artlaştığı şu örnekler ise, alıntı kelimelerdeki /a/ > /e/ önleşmesinin sebebinin, "˘, *, q, ż" seslerinin etkisiyle değil, onlardan, öne itilerek kurtulmaya çalışılırken meydana geldiğini tek başına ispat eder : ˘ al- < gel-, ˘ *oç-* <göç-, ˘ *omlegini* < gömlek, ˘ *ondar-* < gönder-, ˘ *or-* < gör-, ˘ *oz* < göz, ˘ *ulek* < gülek, ˘ *unuz* < gündüz, ˘ *uveç* < güveç …vd.

Önleşme geçirmeyen kelimeler de vardır. Ancak onlar da kendi aralarında, izah edilebilir sebeplerle bazı tabaka ya da gruplara ayrılmaktadırlar. Bir kısmı uzun ünlülere sahip alıntı kelimelerden ibarettir: *hal* (<Ar. qāl), *hala* (<Ar. qālā), *halal* (<Ar. qalāl), **alut* (<Ar. *ālid), *hamile*(<Ar. qāmile), *hamal* (<Ar. qammāl), *haman* (<Far.hemān), **an* (<Far. *ān < Trk. kān), **ane* (<Far. *āne), **ata* (<Ar.

ünsüzlerin öne itilerek boğumlanmalarıdır. Böylece bu ünsüzler önleşmiş, ünlülerdeki önleşme de bu sürecin bir devamı hâlinde vaki olmuştur.
Nitekim, Uşhum ağzı gibi, art damak ya da gırtlak hatta alıntı diş ünsüzlerini, devamındaki ünlüleri de etkileyecek şekilde öne iterek boğumlama sürecinin dışında kalan ağızlarda ya da tabakalarda gelişmenin seyri zıt istikamettedir. Bu tabakalarda söz konusu ünsüzler ünlüleri kendi boğumlanma istikametine çekerek artlaşmışlardır: "*zatan, va*ıt, ˘ ıymat, fa*ır, fakır, *abar*" Bk. Leylâ KARAHAN (a.g.e. s.8).

5 Bk. Z.TURAN, Orta Türkçe Dönemi Metinlerinde, Kelime Başı Ünsüzlerinde Aşırı Patlayıcılaşma Var Mıydı**?** İstanbul 2003, s. 539-558.

*atā), *av (<Ar. *āv), *ayin (<*ā'in)…gibi. Az bir kısmı ise şüphesiz ödünçlemeye dayanan Türk asıllı kelimelerdir ya da süreci ayrı, başka bir tabakayı temsil etmektedirler: *ala "teyze", *aral (< Ar. *arar), *arda *urda, *arman (<Far. hirmen), *hangi* (<[illegible]angı), *asta (Far. *aste)

Artlaşmalar

Uşhum ağzındaki artlaşmalar şu şekilde sınıflandırılabilir:

1. e > a artlaşması olayında, /**e**/ (ya da, : /e/ : /é/ : /i/ karşıtlığı) ünlüsüne sahip kelimelerle diğerlerini ayrı ayrı ele almamızı icap ettiren bir tablo ile karşı karşıya olduğumuzu en başta belirtmek gerekir.

/e/'ye sahip kelimelerin tek ve çok heceli olanlarında da ilk bakışta farklı durumlar gözlenmektedir. Kök ya da taban ama ilk ve tek heceli kelimelerin bir kısmında artlaşma olup diğer kısmında olmayan iki tabaka ile karşılaşırken, çok heceli kelimelerin kök hecelerinde herhangi bir artlaşma meydana gelmemekte, buna karşılık, son hece e'leri kelime sonu durumunda tamamen, ünsüzle bitenlerin de bazı açıklanabilir örneklerin dışındakilerin hepsinde artlaşma meydana gelmiş bulunmaktadır. Bu eğilim, ekleşmelerde ve eklerde meydana gelen artlaşmalarla da kendini göstermektedir. Onun için, e > a değişmesini, evvela bu üç aşama ile gözlemleyeceğiz.

Tek heceli kelimelerde:

"***çak***- < çek-, ***gâl***-/[illegible]***al***- < gel-, ***sar***- < ser-, ***san*** < sen, ***na*** < ne" gibi sınırlı kelimede artlaşma görülürken, "*beg, ben, bel, beng, beş, de-, deg-, del-, el, en, en-, er, er-, eş, eş-, et, ev, ev-, ez-, gec, geç-, get-, gez-, kes-, pek, ses, sev-, tek, ver-, ye-, yenk-, yer*" gibi baskın ekseriyetteki kelimelerde korunarak başka bir tabakayı oluşturduğunu görüyoruz. Gene de, hep önleşmenin sebebi olarak gösterilegelen[6] diş ünsüzlerine rağmen artlaşan ve göz ardı edilemeyecek sayıdaki bu örnekler, açıklamayı gerektirmektedir. Bunu ifade ederken, baskın ekseriyetle artlaşmaya direnen diğer örneklerin de çoklukla diş ünsüzlerine sahip kelimeler olduklarını görmezden gelmiyoruz. Ancak, kök hecesi /e/'li çok heceli kelimelerin sonu ile eklerde meydana gelen diğer artlaşmalar, hem tek heceli kelimelerdeki /e/'li kelimelerin bir kısmının bu artlaşmaya niçin eşlik ettiğini, hem de geri kalanının bu ölçüde nasıl direnebildiğini, başka bir sebep üzerinden cevaplandırabilecek gibi görünmektedir.

---

[6] L. KARAHAN'ın (a.g.e., s.4) da dikkat çektiği gibi, hatta Z. KORKMAZ'ın (NYA., s.97) dudak, diş, diş eti, diş eti-damak sınırında boğumlanan bütün ünsüzlerin önleştirici tesirini sebep olarak öne sürmesi ilgi çekicidir. Bu konuda aykırı örnekler de görülebilmektedir: *cırıt*, *cırıtçı* (UİA., s. 34); cıgara, cılet (UrfA.,.s.257); cızallardı (çizerlerdi), mısafırım, zındana, zıyarathane, coket (ceket), comaat (OYA., s. 74).

Çok heceli kelimelerin son hecelerinde:

becar- < becer-, ***degirman*** < degirmen, ***dincal***- < dincel-, ***dingla***- < dingle-, ***dinla***-/***dinna***- < dinle-(<<tiŋla-), ***dira***-n- < dire-n-, ***dirgân***/***dirɣan*** < dirgen, ***dişari*** < dışarı, ***diya*** < diye, ***egla***- < egle-, ***ella***- < elle-, ***erḳaḳ*** < erkek, ***evla*** < öğle, ***eyla*** < öyle, ***eşşaḳ***/***eş(ş)ek*** < eşek, ***ezma*** < ezme, ***gâtu***-/***ɣatu***- < getir-, ***geca*** < gece, ***geça*** < geçe, ***gena*** < gene, ***içar***/ ***içari*** < içeri, ***içma*** < içme, ***igna*** < igne, ***ilan*** < (y)IlAn, ***ilari*** < ileri, ***ilat***- < ilet-, ***inan***- < InAn-, ***inca*** < ince, ***ingla***- < ingle-, ***isda***- < isde, ***işa***- < işe-, ***işa***-* < ***işe***-k, ***işta*** < işte (<uşta ?), ***itla***- < itele-, ***ḳara*** < kere (Ar.), ***kesa*** < kese, ***kesaḳ*** < kesek, ***kesma*** < kesme, ***kişna***- < kişne-, ***mela***- < mele-, ***meşa*** < meşe (<mişe), ***niya*** < niye, ***ortma*** < örtme, ***tikân*** < tiken, ***yeɣan***/***yegân*** < yegen.

Artlaşmaya uymayan kelimeler, şaşırtıcı olmayan benzerlikler göstermektedirler:

"*direk, etmek, çiçek, deynek, duge < düge, duˇ me < dügme, igde eger, ekmek, elek, evlek, ge(r)çek,ˇ ulek, inek,ˇ uvek,ˇ uveç,ˇ uzel, koçek, "oynek, ogey "üvey", tegek, yemek, urkek, uzgeç, yemek*" örneklerinin tamamına yakınını kök hecesinden sonra ve çoğu kelime sonu olmak üzere ön damak, bazılarını da hem ön damak ve hem de diş ünsüzlerine sahip kelimeler oluşturmaktadır. Şu kelimelerin farklı ekleşmelerde önleşme ya da önleşmeme göstermeleri ise açıklayıcıdır: "***don***-/***donma***- < dön-, dönme-", fakat, "***donek*** < dön-ek"; "***doşa***- < döşe-, ***doşali*** < döşeli" fakat, "***döşek*** < döşe-k".

"*işe** << ışıˇ (/ıˇ /> /**e***/, sızıcılaşmaya bağlı ünlü ünsüz açıklık uyumu ile genişleme olayı sonucu teşekkül eden ikincil nitelikte bir **e**)'ışık', *tepe* << töp**ǖ** (nicelik nitelik dengelemesi sonucu genişleyen ü'nün, ünlü uyumu sonucu düzleşmesiyle oluşan bir **e**)" gibi örnekler, fonetik olarak iki aşamalı, farklı sürece aittirler ve eğilimleri de elbette bu tabaka farkını yansıtacaktır.

Ekleşmelerde, eklerde:

-**a**r	< -**A**r	:	gez-ar, edar,
-**a**r-	< -**A**r-	:	ged-ar-
+c**a**	< +c**A**	:	benca, epeyca, eyca
+D**a**n	<+D**a**n	:	bendan
-ˇ **a**n	< -G**A**n	:	eriˇ an
+l**a**-n-	<+l**A**-n-	:	delilan-
+l**a**r	<+l**A**r	:	çiçeklar
+l**o***	<+l**I**K	:	ebelo*
-m**a**	<-m**A**	:	ye-ma, iç-ma
-m**a***	<-m**A**K	:	ye-mek , yap-maḳ
-s**a**	<-s**A**	:	sev-sa, bil-sa
+(y)**a**	<+(y)**A**	:	bena, eva, ovaya, dedeya

-(y)**a** <-(y)**A** : yapiyam, di-yam
-(y)**a**n <-(y)**A**n : geç-an, di-yan, ol-an

Ekleşmelerde artlaşıp artlaşmayacağı fonemlik bir karşıtlıkla belirlendiği için ayrı bir önem taşıyan örnekler de vardır:

+(y) **a** m <+(A)m : *yapı-y**a**m, di-y**a**m* "yapıyorum, diyorum" (yani gösterme ekinin eklendiği) ekleşmesiyle, -(y)**e** <+(y)A : *yap**e**m, diy**e**m* "yapayım, diyeyim" (yani istek ekinin eklendiği) ekleşmesinin sesteş fakat ayrı fonksiyonlu ekleşmelerinde, görüldüğü gibi bir önlük artlık karşıtlığı kurulmuştur. Nitekim, aynı eklerin şahıs eklerinin değişmesiyle meydana gelen ekleşmelerinde durum farklıdır: *yapi-y**i**, di-**yi*** "yapıyor, diyor" (yani bu defa ön ancak dar) ve, *yap-**a**sın, di-y**a**sin* "yapasın, diyesin" yani birinci şahıslı şekildeki **e**'ye karşılık bu defa **a**, demek ki ikinci şahıslardaki karşıtlık, öyle imkân verdiği için (daha önceki a'ya rağmen) **i** ve **a** (daha önceki e'ye rağmen) arasında gözetilmiştir.

Netice itibarıyla, çok heceli kelimelerin sonunda, eklerde ve sınırlı sayıdaki tek heceli kelimenin **/e/**'leri artlaşarak **/a/**'ya dönüşmektedirler. e > a artlaşmasının şu fonetik kanunlarla bağlı olduğu kesin olarak anlaşılmaktadır:

a. Bu artlaşma olayı, kelimelerin vurgusu kuvvetli olan hecelerinde bir *nicelik nitelik dengelemesi* olayının etkisi ile meydana gelmiştir. Vurgunun **e** ünlüsünde sebep olduğu uzunluk, **a**'da daha nitelikli olan genişlikle ve daha fazla olan boğumlanma açıklığıyla karşılanmıştır. Artlaşma, ancak, işte bu ana fonetik olayın yansıyan bir sonucu olarak değerlendirilebilir.

b. Çok heceli kelimelerin son hecesinde olan vurgu, tek heceli kelimelerde aynı zamanda kök hecesine tekabül etmektedir. Öyle olduğu için artlaşma, çok heceli kelimelerin son hecesinde meydana geldiği gibi, tek heceli kelimelerin de bu kök hecesinde meydana gelmiştir.

c. Ancak artlaşma, çok heceli bütün kelimelerin son hecesini etkilerken, bu etki tek heceli kelimelerde az bir sayı ile sınırlı kalmıştır. Bu durumun sebebi bellidir: Tek heceli kelimelerin **/e/** (ya da ve aynı zamanda, **/e/** : **/é/** : **/i/** karşıtlığı) ve **a** ünlülerinin arasında ***önlük-artlık*** niteliğine bağlı fonemlik bir karşıtlık vardır. Çok heceli kelimelerde çok sese yayılan bir dağılım gösterdiği için, vurgulu son hece ünlüsünün artlaşmasına mani bir fonemlik karşıtlık bulunmamaktadır. İşte, tek heceli kelimelerde ancak sınırlı sayıda meydana gelen artlaşmalar, buna rağmen meydana gelebilmiş artlaşmalardır. Bu, e > a artlaşmasının, hem nicelik nitelik dengelemesiyle meydana geldiğini, hem bazı tek heceli kelimelere de etki edecek kadar kuvvetli bir sebep olarak ortaya çıktığını, hem tek heceli kelimelerin aslında niçin artlaşmayıp korunma eğilimi gösterdiğini, hem çok heceli kelimelerin kök ünlüsünün niçin hiç artlaşmayıp, son hece e'sinin bütünüyle artlaşmış bulunduğunu anlamamızı mümkün kılar.

d. Son hece ünlüsünün artlaşmasıyla sonuçlanan süreç, düz geniş ünlüye sahip eklerin ekleşmesinde, artlık yayınma eğilimi hâlinde devam etmiştir. Önlük

niteliği açısından bu eğilim, sadece, sesteş ekleşmelerdeki fonemlik karşıtlıklar tarafından kontrol edilmektedir.

2. Artlaşmayan örneklerleriyle karşıtlık gözetilerek düzenlenen **e**'lerdeki bu artlaşmaya karşılık, yuvarlak ünlüler, bütünüyle artlaşmış olmakla dikkat çekiyorlar: *bo**l**-ica**siz < böl-, *bo**v**-ar < büyü-, *bu**k**- < bük-, *bu**z**- < büz-, *ço**k**-di < çök-, *del**u**k* < delük, *do˘ - < döğ-, *do**n**- < dön-, *do**ş**ali* < döşeli, *du**ş*** < düş, *du**ş**-* < düş-, *du**z*** < düz, *du**z**-* < düz-, *eylo** /*eylu**k*** < eylük, *geç**u**-miş* < geçür-, *geydu**r**-ip* < geydür-,˘ ***o**ç-* < göç-,˘ ***o**mlegini* < gömlek,˘ ***o**ndarica** < gönder-,˘ ***o**r-ip* < gör-, ˘ ***o**z* < göz,˘ ***u**lek* < gülek,˘ ***u**nuz* < gündüz,˘ ***u**veç* < güveç, ***o**ldu**-di* < öldür-, ***o**r-* < ör-, ***o**rt-miş* < ört-, ***s**urme* < sürme, ***to**k-* < tök-, ***tu**y+layini* < tüy, ***u**rk-iyela* < ürk-, ***u**z-* < (y)üz, ***yu**nk* < yüŋ (<ETk.), ***yu**z* < yüz, …vd. [7]

Yuvarlak ünlülerdeki bu artlaşmaların mutlaklığı, *geniş **e** > daha geniş **a*** değişmesi arasında işleyen nicelik nitelik dengelemesinin, kök hecesi sonrası yuvarlak ünlülerinde, genişlik uyumu bakımından tıkanmış olmasından kaynaklanmalıdır. Yani kök hecesinden sonra **ü** > **ö** genişlemesi, genişlik uyumunu bozacağı için, nicelik nitelik dengelemesi olayı **ü** > **u** artlaşmasına yönelmiştir. Çünkü, art **u** ön **ü**'den daha açık, bir anlamda daha geniş bir sestir. Nitekim, şu eklerin ünlüleri arasındaki karşıtlık, yuvarlak ünlülerin bu derece artlaşmasının izahına hükmedecek kadar kuvvetli bir delil teşkil eder: -**uḳ**: -**o***. -***uḳ*** ekinde sadece artlaşma meydana gelmişken, -**o*** ekinde, Uşhum ağzında başka hiçbir durumda görülmemek şartıyla, artlaşmayla yetinilmemiş, yetinilememiş ve ayrıca genişleme de meydana gelmiştir. Bunun sebebi, ekin aynı zamanda ünlü uzunluğuna da sahip olmasıydı. Standart bir ünlü uzunluğu kuvvetinde olduğu için de, temayüle direnerek genişleyebildi. Bu genişleme, yanındaki patlayıcıyı da sızıcılaşmaya sürükleyebilecek derecede güçlü bir açıklık demekti: -***Ūḳ*** > -***o****. Ünlüsü uzun olmayan -**uḳ** ekiyle karşıtlık oluşturması da bu durumu beslemiştir. -**o*** ekinin bulaşması ve örneklenmesinden etkilenen başka ekleri, ekleşmeleri ayrıca izaha lüzum yoktur: *-do**, *-lo** (-luk şekliyle birlikte) …gibi. Bu eklerin arasında aynı zamanda birincisi yapım, ikincisi sıfat-fiil olmak üzere hem görev farkı karşıtlığı, hem de fonksiyonu ayrıştıran birer şekil farkı disiplini oluştuğu da ilave edilebilir. Örnekler: -**uḳ**: *del-**uk**ḳ*delik", *kes-**uk*** "düşük"…vd. ;-**o*** : *al-**o***, *art-**o***, *becar-**o**li*, *boğ-**o***, *del-**o***, *kes-**o***, *sat-**o***; *ye-**yo***, *çağir-**do***, *eyl-**o***/*eylu**k*…vd.

---

[7] Benzer örnekler için bk. **AAT.**, s. 208'de "buğun, bukmek, bur_gun (Çor.), s.212'de "çol, çokmek (Çor.), s. 216'da "dokulmek (Ams), s. 225"te " go 'gök mavisi', gobek Kas., Niğ.), gogus (Kas.), s. 227'de "guc (Çan.), guç, guççuk (Kas., Çan.) ; **EDİA.**, s. 28'de "bole < böyle (42-4), ġ ullü < güllü (40-8), oteki < öteki (41-19), suslenir < süslenir (40-7), turkçe < Türkçe (49-13) vb.(Pomak ağzı örnekleri).; **EİA.I.**. s.105 : boyle < böyle, don-,< dön-, duz < düz, govaç < güveç, gullu* < güllük, küççih < küçük, obur < öbür, soz < söz, zu*ud < züğürt"; **STİAT.**, s. 238'de "goerçin, goynek (:gömlek)", s. 239'da "gucucu*'", s. 240'da "guva (:güveği), guverçin".
EİA.I., s 96-97'de bölge ağızlarıyla ilgili kalınlaşma ve incelme hadiseleri ele alınırken, ki Uşhum ağzı ile benzer tarafları vardır, hem incelme hem de kalınlaşma temayüllerinin sebepleri olarak, özellikle diş-diş eti ünsüzlerinin rolü ön plana çıkarılmıştır. Bizce bu hususta, farklı süreçlere ve nüfuslara dayanan, farklı temayüller sonucu oluşmuş tabakalar rol oynamıştır. Uşhum ağzında da söz konusu olan ve çelişkili gibi görünen bu ve benzeri ses olayları örneklerinin kaynağında, bu husus olmalıdır.

3. Artlaşmalar, sadece ünlülerde değil ünsüzlerde de meydana gelmiştir. Daha belirgin olmalarından ötürü, damak ünsüzlerinde meydana gelen şu örnekleri vermekle yetinelim: #**g** >[illegible] : ˽ *al-* < gel-, ˽ *oç* < göç, ˽ *or-*, ˽ *oz*, ˽ *ul-* < gül-, ˽ *un* …vd; **g**# > [illegible] : o˽ < ög "ön", o˽ - < ög-, so˽ - < sög-; V**g**V > V[illegible]V : *du˽ un* < dügün, *o˽ un* < ögün "öğün", *o˽ un* < ögün-"övün-" …vd.; #**k** > **ḳ** : *ḳoç-* < köç-, *ḳoḳ-* < kök, *ḳoşa* < kOşe (Far.< gūşe), *"oz* < köz, *ḳus-* < küs- …vd.

4. Ünsüzlerdeki artlaşmaların, ünlülerdeki artlaşmalardan etkilenerek meydana geldiği açıktır. Bu da, alıntı kelimelerde #˽ , #*, #q, #ż ünsüzlerinin öne itilmeleri sırasında meydana gelen /a/ > /e/ önleşmesiyle ayrı bir ses olayı tabakası oluşturmuştur. İlk bakışta aykırı birer fonetik tabaka gelişmesiymiş gibi görünebilecek bu durum, aslında, bir ağzın farklı etkileme süreçlerini kendi yapısına has ve birbiriyle uyumlu refleksleriyle nasıl kontrol ettiğini belgelemesi açısından değerlendirilmelidir.

5. Verilen örnekler ve yapılan izahlardan sonra şekillenen tablo şudur: Uşhum ağzında, bütün ön yuvarlak ünlüler artlılaşırken, ön düz ünlülerden geniş olanı da sebebi belli bazı durumlarda bu artlaşmaya eşlik etmiştir. Böylesine güçlü bir eğilimi gösteren bu artlaşmalara karşılık, ön düzlerden yalnız dar olanı artlaşmamış, tam aksine art düz olan ı da istisnasız olarak önleşmiştir. Bu durumun, birbirine aykırı gelişen farklı süreçleri ya da ayrı tabakaları temsil ediyormuş gibi görünmesi yanıltıcıdır. Aksine ortak süreçten, aynı sebepten bahsedebiliriz. Çünkü, bütün ünlülerin art olanı, ön karşıtlarından daha açıktır. Bunun sadece bir istisnası vardır, düz dar ünlüler. Düz darların art olanının damaktaki boğumlanma noktası, ön olanının ön damağa doğru daralan boğumlanma noktasından çok daha fazla daralacak şekilde gırtlağa doğru kaymakta, böylece ön i, art ı'dan daha geniş boğumlanmaktadır. Demek ki, Uşhum ağzında bütün ı'ların önleşmesiyle, diğer ünlülerdeki bütün artlaşmalar aynı istikamette meydana gelen ortak bir gelişmenin ürünüdürler. Bu durum, ayrıntıları yukarıda izah edildiği gibi, vurgu uzunluğunun yerine açıklığın geçmesiyle meydana gelen bir nicelik nitelik dengelemesi olayının temayül haline gelmesinin sonucudur. Eklerde ve ekleşme sırasında meydana gelen artlaşma olayları (ı için önleşme) da bu temayülün yayınmasından ibarettir. Ünsüzlerde meydana gelen artlaşmalar ise ünlülerdeki açıklık temayülünün bir yansımasıdır.

Bu durumda, **a** > **e** önleşmesine uğrayan kelimelerin temsil ettiği, bir bakıma aykırı bir sürecin tahakkümüyle oluşmuş bir başka tabakadan da bahsetmeliyiz. Başkalık, önleşmenin alıntı kelimelerdeki damak arkası ünsüzlerinin öne itilmesi sürecinin bir parçası olarak, bu defa ünlüde meydana gelmesiyle kendini göstermektedir.

Ağız Araştırmaları İçin Çıkan Bazı Sonuçlar ve Öneriler Babında

1. Herhangi ağızdaki bir fonetik gelişmenin neden meydana geldiğini tespit etmeye çalışmak, onun yüzeyde görünen sebebini dikkate alan yetersiz bir

açıklama çabasıdır. O çaba çok kere yanlış sonuçlar verir. Mesela, ˘ *elp, *eber, hed*…kelimelerindeki ünlülerin önleşmesinin, #˘ , #*, #q ünsüzlerinin önleştirici tesirine bağlanması böyle bir çabanın yanlış sonuçlarından biridir. Bu ünsüzlerin etkisi ancak artlaşma yönünde olabilirdi. Nitekim, başka ağızlardaki **abar*, *qasap*, *nasap*…örneklerinde, bu tesir görülür. ˘ *elp, *eber, hed* kelimelerindeki önleşmenin sebebi ise, kendi yapısı gereği ağzın, #˘ , #*, #q ünsüzlerini öne iterek alması sırasında ünlüleri de sürece dâhil etmesidir. Diğer yandan *birez, nesip, peremperçe*, *sir, tene,*…kelimelerindeki önleşmeleri diş ünsüzlerine bağlamak da böyledir. Nitekim, öte tarafta "*cız-, cızma, sar-*'ser-', *yun* 'yün', *çığna-* …vd., artlaşan örnekler de vardır. Sonuç, diş ünsüzleri, boğumlanma yerleri ve açıklıkları itibarıyla önleşme sürecine ancak ikincil bir unsur olarak katılabilirler; artlaşma sürecine hiçbir şekilde ortak olamazlar. Nitekim, *cız-, cızma*, *çığna-* kelimelerinde, konuşma hızından kaynaklanan boğumlanma süresinin kısalmasına bağlı i > ı, ***sar***-< ser-, ***yun*** < yün örneklerinde ise kök ünlüsü vurgusuna dayalı nicelik nitelik dengelemesi artlaştırmaları vardır ve bu sebeple de ayrı tabakalara mensup artlaşmalardır. Herhangi bir diş ünsüzü tesiri aramak boşunadır. Diş ünsüzlerinin yanındaki önleşmeler de, buna mümasil daha etkili fakat başka süreçlerin etkisiyle oluşabilir. Ön damak tesiri, yukarıda gösterildiği gibi alıntı ünsüzlerle oluşan refleksler, açıklık sürecine bağlı i'leşme …gibi.

Bir örneği daha zikretmek gerekir. O da **ı** ile ilgilidir. **ı**'nın, Türkçenin en **zayıf** ünlüsü olduğunu ya da Türkçenin bu ünlüyü **sevmediğini** söyleyip, bundan hareketle ağızdaki bir ses olayını, bir ağız hususiyetini açıklamaya çabalamak neticesizdir. **ö** ve **ü**'nün Doğu Karadeniz ağızlarında istenmeyen sesler olduğundan artlaştıklarını söylemek de bunun gibidir (BRENDEMOEN, 2007, s.278). En azından ı'nın, açıklığı en az, süresi en kısa ünlü olduğunu hesaba katmak, bu durumu, Türk dilinin, açıklığı fazla ve süresi uzun ünlüleri, güçlü hece doruğu yapısı için daha elverişli gördüğü gerçeğiyle daima temas hâlinde tutmak gerekir…vs.

2. Ağız incelemeleri, müstakil tabakalar hâlinde yapılmalıdır. Belirlenen bir gelişmeyi, muhtelif ağızlardaki örneklerle mukayese etme yolunu tutmak, verimsiz, yanlış sonuçları baştan göze almak demektir. Uşhum ağzında bir arada görülen önleşme ve artlaşmaların açıklaması, bu noktada takınılacak tavrın önemini göstermektedir. Eğer, aynı ağzın iç dinamikleri olarak ele alınmasaydı, önleşme ve artlaşma gibi aslında aykırı ses olaylarını uyumlu bir karşıtlık hâlinde şekillendiren asıl sebebe ulaşamazdık. Bunun uzantısı olarak, ı > i önleşmesinin artlaşan diğer ünlülerle aynı eğilimin, aynı sürecin unsuru olduğu, buna karşılık, alıntı kelimelerdeki önleşmelerle ise farklı tabaka oluşturdukları anlaşılmazdı. Diğer taraftan, a > e önleşmesinin, ünsüz tesiriyle meydana gelip, ünlü merkezli meydana gelen ve artlaşan ünlülerle ortak bir sürece bağlı bulunan ı > i önleşmesiyle bir alakasının olmadığını akledemezdik.

3. Dış sebeplerin ağızlar üzerindeki etkisi, üzerinde en son durulacak **değişken** olarak görülmelidir. Bir ağız araştırması için öncelik, ağzın, maruz kaldığı

etkilere verdiği refleksler olmalıdır. Zira, ancak bu sayede niteliği açıklanabilecek olan dil olayları, o ağız için ifade ettiği değere hakkıyla şahitlik edebilir. Yoksa, oluşturulan tarih metinlerine yansıyan tek yüzlü resimlerde (ayrıca, hangi yüz?), dışarıda bırakılmış süreçlerin ve arkada kalmış tabakaların görüntüsünü seçmek zor. Dil, kendi zaviyesinden, daha açıklayıcı bir resme sahiptir. Ancak, bu resmi görmek için, gözü, dildeki **etki**lere değil, dilin temsil ettiği **etkileşime** dikmelidir. Bu biraz zahmetli, ancak biricik yolun henüz başında olduğumuzu itiraf etme fedakârlığını, göze almak zorundayız. Herhangi bir araştırıcı için, mesela Doğu Karadeniz ağızları ile Litvanyaca, Polonyaca ve Ukraynaca konuşulan çevredeki Karay Türklerinin dilindeki artlaşmayı aynı görmek, mantıklı görünebilir; Doğu Karadeniz ağızlarındaki artlaşma Rumcanın bölgeye hâkimiyetinden bilinip Eski Anadolu Türkçesi de sürece dâhil edilerek çizilen resmin büyüklüğü cezp edici de gelebilir (a.g.y., s.279, 280). Ancak, dar bir ağız bölgesine dayanarak bu kadar büyütülmüş bir resmin eksik kalacağı açıktır. İşin aslı, kültürler arasındaki temas sıklığı sürecinin, dar ve geniş kapsamlarda zengin etkileşim mirasları bıraktığıdır. Bu açıdan bakıldığında, Slavcanın, belli başlılarını zikredersek, Hun (4.-6.yy.), Avar (560-805) Hazar (468-965) Bulgar (6.yy., 679-864, 622-1237), Altınordulular (13.-16.yy.) ve diğer Kıpçak tabakalarının kesintisiz etkisi altında sürekli şekillenerek, ancak bütün bu süreçlerin sonunda kendi tarzını oluşturarak bir dil hâline geldiğini, Slavcadaki mutlak artlılığın da bu etkileşim sürecinden kalan en karakteristik miras olabileceğini atlamamak gerekir. Eski Anadolu Türkçesiyle birlikte başta yuvarlaklaşma olayı olmak üzere, yazılı dönemin en geniş ses olayları tablosuyla sahneye çıkan Türk dilinin çevresinde hatta içinde ise, başta Arapça, Farsça gibi köklü kültür ve ilim dilleri vardı. Eski Anadolu Türkçesi, bu etkileşim döneminin sonunda, Türkçenin kendi reflekslerinden ve aynı zamanda Bengü Taşlara kadar uzanan Ortak Türkçe alanından beslenen bir sürecin parçası hâlinde Oğuz işveli bir yazı dili olarak sahne almıştı. Bu sürecin Anadolu ağızlarına bıraktığı mirasın, ağızlara özgü başkalıkları da olacağı gerçeğini hatırdan çıkarmamak, araştırmalarda üzerinde duracağımız herhangi bir ağzın özellikle kendisini merkeze almak hususunda, araştırıcıya geniş ama disiplinli bir hareket alanı bahşedecektir.

Metinde Geçen Sıra Dışı Ses İşaretleri:

ˇ : Arka damak aşırı patlayıcı ötümsüzü.

ˇ : Arka damak aşırı patlayıcı yarı ötümlüsü.

` : Aşırı patlayıcı gırtlak ünsüzü.

KAYNAKLAR, KISALTMALAR

AAT : Ahmet CAFEROĞLU, **Anadolu Ağızlarından Toplamalar**, TDK. Yay., Ankara, 1994 (2. Baskı).

BRENDEMOEN, Bernt; Anadolu Ağızlarındaki Yuvarlak Ünlülerin Kalınlaşmasına Yeni Bir Bakış, IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri, Ankara, 2007, s. 275-276.

DiyA.. : ERTEN, Münir; Diyarbakır Ağzı, TDK.Yay., Ankara, 1994.

EDİA. : Emin KALAY; **Edirne İli Ağızları**, İnceleme-Metin, TDK. Yay. Ankara, 1998.

ERCİLASUN, A. Bican ; Kars İli Ağızları, Ses Bilgisi, TDK. Üniv. Yay., Ankara, 2002.

GEMALMAZ, Efrasiyap ; Erzurum İli Ağızları (1.c.), Atatürk Üniv. Yay., Erzurum, 1978.

KARAHAN, Leylâ; Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması, TDK.Yay., Ankara, 1996.

KORKMAZ, Zeynep ; Nevşehir ve Yöresi Ağızları, Ankara, 1977.

_____; Anadolu ve Rumeli Ağızlarında Etnik Yapı Ayrılıklarından

Kaynaklanan Ses ve Şekil Bilgisi Zenginliği Üzerine, Ahmet Bican Ercilasun Armağanı, Ankara, 2008, s. 131-139.

OYA. : Necati DEMİR, Ordu İli ve Yöresi Ağızları, TDK. Yay. Ankara, 2001.

STİAT. : Ahmet CAFEROĞLU, **Sivas ve Tokat İllerinden Toplamalar,** TDK. Yay., Ankara, 1994 (2. Baskı).

TURAN, Zikri ; Artvin İli Yusufeli İlçesi **Uşhum Köyü Ağzı**, TDK. Yay., Ankara, 2006.

_____ ; **Orta Türkçe Dönemi Metinlerinde, Kelime Başı Ünsüzlerinde Aşırı**

Patlayıcılaşma Var Mıydı?, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstiütsü VII. Milletler Arası Türkoloji Kongresi'nde sunulan bildiri, 8-12 Kasım, İstanbul 1999./ İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi TDE. Dergisi, S. 2001-2003, İstanbul 2003, s. 539-558.

UrfA. : Sadettin ÖZÇELİK, Urfa Merkez Ağzı, TDK. Yay, Ankara, 1997.

UİA. : Gürer GÜLSEVİN, Uşak İli Ağızları, TDK. Yay. Ankara, 2002.

TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZLARINDA "NE" SÖZCÜĞÜ İLE OLUŞMUŞ BİRLEŞİK SÖZCÜKLER

Ahat ÜSTÜNER*

Bilindiği gibi dilimizde sık sık bir arada kullanılan sözcükler bir takım ses birleşmeleri sonucu zamanla birleşik sözcükler oluşturmaktadırlar. "Birleşik sözcükleri oluşturan kelimelerden biri veya her ikisi, bu birleşme esnasında ses yapısı ya da anlam bakımından birer değişme ve dönüşme aşamasından geçerek kaynaşır ve yeni bir kavramı karşılayabilirler." (Korkmaz 2003: 137 – 138) Türkçede özellikle soru ifade eden "ne" sözcüğü, bazen başka kelimelerle birleşerek, bazen de bir takım ekler alarak yeni pek çok kelimenin oluşumunda yer alabilmektedir. Tarihî Türk yazı dillerinde "*neçük* "nasıl", *neçükleti* "niçin", *nelük* "niçin, nasıl", *neme* "bir şey, herhangi bir şey", *nemen* "nasıl", *neçükin* "nasıl, ne suretle", *negü* "nasıl", *negül* "nasıl", *negülüg* "nasıl, niçin", *neñ* "hiç", *neteg* "nasıl" vs. (Özkan 2007: 1395, Gabain 1988: 286; Caferoğlu 1993: 91) gibi çok çeşitli yapılar içinde yer alan "ne" sözcüğü, günümüzde de çeşitli lehçelerde çok farklı birleşik sözcüklerin yapısında karşımıza çıkar. Bugün Türkiye Türkçesi ağızlarında da bu şekilde oluşmuş ve bünyesinde "ne" sözcüğü bulunan pek çok birleşik sözcük yer almaktadır.

Türkiye Türkçesi ağızlarında birinci unsuru "ne" sözcüğü olan birleşik sözcüklerde, ses kaynaşma ve kısalmaları yöreden yöreye farklılık gösterir. Bu birleşik sözcüklerin değişik bölgelerdeki farklı süreçleri, yeni birleşmelerin tüm aşamalarını, bu birleşme esnasında görülebilecek ses olaylarını bütün açıklığıyla örneklendirmekte ve gözler önüne sermektedir. Ağızlardaki farklı aşamaları, daha önceden oluşmuş veya ağızların birinde tamamlanmış ve böylece asıl şeklinden uzaklaşmış, kökeni net bir şekilde anlaşılmayan yapılar hakkında da önemli bilgiler verdikleri için, "ne" kelimesi ile oluşan bu birleşik yapılar ağız araştırmaları ve hatta genel olarak köken araştırmaları bakımından araştırılmaları gereken gelişmelerdir.

"Ne" sözcüğü yazı dilimizde olduğu gibi ağızlarda da soru zarfı, soru sıfatı, belirsizlik zamiri, soru zamiri, tekrar hâlinde karşılaştırma edatı ve bazı ek ve kelimelerle bağlama edatı görevleriyle kullanılır. (Korkmaz 2003: 393, 441, 523, 1111; Gemalmaz 1978: 302)

Soru zarfı olan "ne" sıkça birlikte kullanıldığı fiillerle birleşerek soru kavramı taşıyan yeni fiiller oluşturur. Tarihî yazı dillerimizde ve Türkiye Türkçesi yazı

* Doç. Dr., Fırat Üniversitesi Fen – Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ELAZIĞ

dilinde "ne" sözcüğü ile bir fiilden oluşmuş birleşik sözcük pek görülmezken; ağızlarda bu tür yapılar çokça karşımıza çıkmaktadır.

Türkiye Türkçesi ağızları ile ilgili yayımlanmış eserlerde yaptığımız taramalarda, "ne" soru zarfının sık sık bir arada kullanıldığı fiillerle birleşmesi sonucu oluşmuş, soru kavramı da taşıyan bu birleşik yapılar şunlardır:

Fiiller	
yapmak	**napcen** "ne yapacaksın"
aramak	**narasın** "öyle değil, hayır
etmek	**nitcem** "istemiyorum"
gezmek	**n_āzer** "ne gezer, yok"
olmak	**nolcek** "ne olacak"
kayırmak	**neğerisen** "ne yapıyorsun"
tutmak	**nōtaḳ** "ne yapalım"
bilmek	**nebim** "ne bileyim"
eylemek	**nēnesin** "ne yapsın"
işlemek	**nişleniz** "ne yapıyorsunuz
görmek	**nörün** "ne yapıyorsun, nasılsın"
gitmek	**nir_ėtdi** "nereye gitti"
iletmek	**nereletdi** "nereye iletti"
anlatmak	**na'nnadim** "ne diyeyim"
demek	**nedimiye** "neden dolayı"

Yazı dilinde yer almadıkları için mastarlı şekilleri yadırganabileceğinden çekimli şekillerine yer verdiğimiz bu birleşik sözcükler, soru zarfı ile fiilden oluşan dil birlikleri gibi soru kavramı taşıyan bir hareketi ifade ederler. Bu hareket, yalın hâlleriyle belirttikleri hareket olabileceği gibi birleşme sonucu gerçekleşen anlam değişmesi ile ortaya çıkan yeni bir anlam da olabilir. Karşılarında yer alan anlamlarından da anlaşılacağı gibi "*aramak, gezmek, kayırmak, tutmak, görmek, işlemek, demek*" fiilleriyle oluşan birleşik sözcüklerde fiilin anlamında belirgin bir anlam değişmesi meydana gelmiştir. Ancak bu yapılar, ses değişmelerinde olduğu gibi anlam değişmeleri bakımından da yörelere göre farklılık arz ederler.

Bütün bu yapılarda "ne" kelimesi yalın hâlde değildir. "*İletmek, gitmek*" fiileriyle oluşmuş yapılarda "*nere*" şekli yer almaktadır.

Bitişik veya ayrı yazılışları konusunda, yer yer farklı da olsa ilgili eserlerdeki uygulamalara bağlı kaldığımız "ne" sözcüğü ile bir fiilden oluşan birleşik sözcüklerin Türkiye Türkçesi ağızlarındaki kullanımları ve anlamları şöyledir:

ne + görmek >

ne_ğormek Ne yapmak (Mut, Silifke) MAS. s. 286
neğormek Ne yapmak (Mut, Silifke) MAS. s. 286, 287
nerüyon Ne yapıyorsun (Krş.) DS. IX. s.3247
ńo_ğormek Ne görmek, ne yapmak "*işde ńo_ğorecēk muhānet üçün çalışıyoḫ*" NYA. s. 142
ńoğürmek Ne yapmak "*iki ğişi ńoğürecān imekleyi imekleyi guyudan su çekecān*" NYA. s.135 *ńoğürüyoñ nasısıñ*" NYA. s. 136; "*bu guyu burada ńoğürür dir*" NYA. s. 162
nőrdöñ Ne yapıyordun AyYA. s. 134
nōrdü Ne yaptı KrYA. s. 490
noreciğ Ne yapacaksın (Gemerek Sv.) DS. IX. s.3255
norek Ne yapalım (Ky.) DS. IX. s. 3255
nōrek Ne yapalım KAS. s.465; (Yoz.) OAAD. s. 252
norıyon Ne yapıyorsun (Yz.) DS. IX. s.3255
ńōrmek Ne görmek, ne yapmak "*ńōrim gī hinci hėş bi dene aḫlıma gelmedi*" NYA. s.124; "ńōrürsüñüz iyi misiñiz" NYA. s.160
ńōrmek Ne yapmak "*ńōrek, ńōrün, ńōrüyollor, ńōrüyon, ńōrmeli*" KrYAS. s. 188
noruyon Ne yapıyorsun (Küre Ks.) DS. IX. s. 3255
nōrüñ Ne yapıyorsun (Kay.) OAAD. s. 252
norüyon Ne yapıyorsun (Kay.) OAAD. s. 252
nögörmek Ne iş görmek, ne yapmak (Yz.) DS. IX. s. 3255
nöğriyonNe yapıyorsun (Kay.) DS. IX. s. 3255
nöğümek Ne iş görmek, ne yapmak (Yz.) DS. IX. s. 3255
nöğürmek Ne iş görmek, ne yapmak (Yz., Nğ.) DS. IX. s. 3255
nöriyon Ne iş görmek, ne yapmak (Ky.) DS. IX. s. 3255
nörek Ne yapalım KAS. s. 465
nörek Ne yapayım (Sv., Yz., Kay.) DS. IX. s. 3255
nören Ne yapıyorsun (İzmit Kc., Ank.) DS. IX. s.3255
nörmek Ne iş görmek, ne yapmak (Yz.) DS. IX. s. 3255
nörmeli Ne yapmalı (Krş.) DS. IX. s. 3255
nörün Ne yapıyorsun (Ank.) DS. IX. s. 3256
nörüyon Ne yapıyorsun (Gaz., Mr., Ank, Nğ., Kay.) DS. IX. s. 3255
nöryonNe yapıyorsun (Yz.) DS. IX. s. 3256

Daha çok Sivas, Kayseri, Konya, Niğde, Ankara, Yozgat, Nevşehir, Kırşehir, Mersin, Kahramanmaraş, Gaziantep gibi Orta Anadolu ve Güney illerimizde görülen bir birleşik sözcüktür. Ağızlardaki aşamalarından g > ğ değişmesinin ardından ğ (yumuşak g) düşmesi ve ünlü birleşmesi gibi ses olayları sonucu oluştuğu anlaşılmaktadır.

ne + yapmak >

n_apacaḫ Ne yapacak KrYAS. s.186

n_āpar Ne yapar KrYAS. s. 186
n_āpmak KrYA. s. 490
Akar, Ali, Muğla Ağızları, Muğla 2004 (MuA.)
n'āpalım Ne yapalım "*Üçünci günü n'āpalım kari aġlama artıḫ*." DİA. s. 80
naapmak Ne yapmak EİA. C. III. s. 333
nābcak "*beni kullancak mı nābcak*" EdİA. s. 177
nāpalım Ne yapalım KYA. s. 205
nāpan Ne yaparsın "*nāpan getiren de nāpan*" MuA. s.285
napcen Ne yapacaksın "*Masraf olmama içün gitsin vāsın napcen*" UİA. s. 203
nāPceñ Ne yapacaksın AfMA. s. 280
nápcez Ne yapacağız KYA. s. 205
nāpim Ne yapayım "*nāpim ana dimiş*" NYA. s.146
nāpmak Ne yapmak EdİA. S.178; Bal. ADÜMII. s. 3
napmak Ne yapmak NYA. S. 136
nāpmalı Ne yapmalı (Ko. Çor.) ADÜMII. s. 162
napsıñna Ne yapsınlar BaYA. s. 29
neapaḫ Ne yapalım AKD. s.205
nēbalım Ne yapalım EdİA. s.265

En yaygın birleşik yapılardan biridir. Değişik şekilleri hemen hemen bütün Türkiye Türkçesi ağızlarında görülmektedir. Bu yapıda da "y" düşmesinin ardından ünlü birleşmesi ve bazı kullanımlarda sedalılaşma ile p > b değişmesi gibi ses olayları sonucu birleşme gerçekleşmiştir.

ne + etmek >

n_edmek Fiyat olarak ne etmek KrYAS. s.187; "*Bilmem benü n_edecekler*?" ErYA. s. 207
n_ėTmek Ne etmek "*ōdan n_ėTcen şāsız olası*" MuA. s.152
n_etmek Ne etmek (Bur.) ADÜMII. s. 123
n_itçen Ne edeceksin, ne yapacaksın KrYA. s. 490
n_itmek Ne etmek KrYAS. s.188
nė_diysin Ne yapıyorsun GKA. s. 314
necën Ne yapacaksın (Gönen – İsp.) DS. IX. s. 3243
nėcėtmek Ne yapmak GA. s. 508
nėdersın TYAD. s. 90
nēdim Ne edeyim AfMA. s. 175
nedím Ne edeyim UMA. s. 227
nedima (< ne edeyim a) EİA. C. III. s. 240
nedisen Ne ediyorsun (Bt.) DS. IX. s. 3243
nēdiyon Ne ediyorsun AyA. s. 76
nedmek Ne etmek (Bal.) ADÜMII. s. 9
nėdmek Ne etmek, ne yapmak "*nene ġarı nėde diyi*" EYAD. s. 39; "*mustaf_fēñ vurdūnu nėdiyoñ*" MuA. s.72; "Ya ben nėdem?" ErYA. s. 207

ner Ne eder EİA. C. III. s. 240
netcez Ne edeceğiz "*hepsini bulur, netcen*" UİA. s. 218; "*lan biz netcez dokuz ay suyu*" UİA. s. 239
nēTciñ Ne edeceksin AfMA. s. 175
nėtdíḫ Ne yaptık TYAD. s.118
nėtmek Ne yapmak GKA. s. 318
nētsinē Ne etsinler, ne yapsınlar UİA. s. 385
nėttím Ne ettim UMA. s. 87
ney_ėtmiş Ne yapmış BaYA. s. 32
neyderdük Ne ederdik MaİA. s. 327
neydirsen Ne yapıyorsun EİA.C.I. s. 141
neydmek Ne etmek EİA. C. III. s. 240
nėydmek Ne yapmak "*ey nėydilēr nasıllār*?" ErYA. s. 245; *para ġazandurmaz bu nėyder işde*." ErYA. s. 224
niccez Ne edeceğiz (Ank.) DS. IX. s. 3251
nidiim İstemem, ne yapayım KAS. s. 464
nĭdiyoñ Ne yapıyorsun AfMA. s. 202
niTceKlē Ne yapacaklar AfMA. s. 196
nitcem Ne yapayım, istemiyorum (Beyşehir Kn.) DS.IX. s.3253
nitmek Ne yapmak MAS. s. 286
nolduykun Ne oldu ki "*neyikin bu nolduykun felan dēken*…" KYA. s. 192
Bütün Türkiye Türkçesi ağızlarında görülebilen bir yapıdır. Ünlü birleşmesi ve ünlü ile başlayan çekim ekleri dolayısıyla "t > d" sedalılaşması görülür.

ne + olmak >

n_olmak Ne olmak EdİA. s.140; "*n_olcamış*?" KYA. s.136; "*Sana n_oldi? N_olacaḫ dedim*." ErYA. s. 207
n'ōlusun Ne olursun AyA. s. 71
nawlmak Ne olmak EİA. C.III. s. 239
nawolmak Ne olmak EİA C.III. s.239
nawulmak Ne olmak EİA. C.III. s.239
ney_oldu BaYA. s. 31
nola Ne olur (Yz.) DS. IX. s. 3254; Ne oluyor (Bt.) DS. IX. s. 3254
nolacaḫ Ne olacak UMA. s. 232
nōlcaḳ Ne olacak (Bur.) ADÜMII. s.123
nolcek Ne olacak UİA. s. 385
noldum nolasıya Gelişigüzel (Acıpayam - Dz.) DS. IX. s. 3255
nolduykun Ne oldu ki "*neyikin bu nolduykun felan dēken*…" KYA. s. 192
nolmak AKD. s. 215
nōlmak MaİA. s. 250
nolmak Ne olmak NYA. s.198
nōlmak Ne olmak (Kas.) AAT. s.16

nōlusun Ne olursun AyA. s.136
noodu Ne oldu AKD. s. 225
noolmuş Ne olmuş AKD. s.132
noylacaḫ AKD. s. 369
nölmek Ne olmak "*hanım hamama gitmiş nöla ya*" EYAD. s.43

ne + çe olmak >
nėc_olmak Nice olmak "*arḫadaşın nėc_oldu?*" KİA. s. 227
necoldu Nice oldu AKD. s. 293
nėcolmak Nice olmak GA. s. 508
nicolmak GKA. s. 553; EİA. C.III., s. 242
"Ne" sözcüğü hem yalın hâliyle, hem de eşitlik hâli eki almış şekliyle "olmak" fiiliyle birleşmektedir. Bu yapılarda da ünlü birleşmesi "e + o > o / ō" meydana gelmektedir.

ne + bilmek >
ne biyim Ne bileyim KrYAS. s.186
ne_bim Ne bileyim KrYA. s. 490
ne_bīm Ne bileyim KrYAS. s.186
nė_blem Ne bileyim AfMA. s.268
nebim Ne bileyim "*başga nebim ne var bişī bilmiyom ki*" NYA. s.120
nebiyim Ne bileyim KAS. s. 463
neblem Ne bileyim (Ağın – El.) DS. IX., s. 3242; TYAD. s. 101
nēblem Ne bileyim "*bu kim ben nēblem dėyiler*" EYAD. s. 39
neblüm "*eey haass neblüm benim ḫoşuma gėtmedi*" GKA. s. 333
neem Ne bileyim "*bu adam neem nereli*" EİA. C.II., s.182
nemne (< ne bileyim ne) Ne, niçin "*musulman nemneden tutupdi oni*" VMKA. s. 343
nemne Bilmem ne, bunun gibi şeyler, bu şu (Gülnar, Aydıncık) MAS. s. 286
nemneci Bilmem ne, bunun gibi şeyler, bu şu (Gülnar) MAS. s. 286
nemnete Bilmem ne, bunun gibi şeyler, bu şu (Silifke) MAS. s. 286
nemnetere Bilmem ne, bunun gibi şeyler, bu şu (Silifke) MAS. s. 286
nemni Bilmem ne, bunun gibi şeyler, bu şu (Silifke) MAS. s. 286
nep Bilmem, ne bileyim (Kn.) DS. IX. s. 3247
nevlem Ne bileyim (Bayburt, Sarıkamış, Selim – Kr.) DS. IX. s. 3248
nevlim Ne bileyim EİA. C.III. s. 240
nevlüm Ne bileyim AKD. s. 395

ne + bileyim + ben >
neben Bilmem, kim bilir (Yalvaç – İsp., Gölhisar – Brd., Kösten – Dz.) DS. IX. s. 3242
nebenya Bilmem ki, ne bileyim (Dz.) DS. IX. s. 3242
nem_ben Ne bileyim KrYAS. s.187

nembe Ne bileyim ben KrYA. s. 490
nembe Ne bileyim KrYAS. s.187
nemben Ne bileyim ben KrYA. s. 490
nemben Ne bileyim, bilmiyorum (Af., Sv., Es., Bo., Ank.) DS. IX. s. 3245
nemben netere Falan filan (Hasanoğlan – Ank.) DS. IX. s. 3245
nemen Ne bileyim (-> nemben) (İsp.) DS. IX. s. 3245
nemmen Ne bileyim (İsp.) DS. IX. s. 3246
nemneşeel Ne biçim (Nğ.) DS. IX. s.3246
nemniyere Bilmem nereye (Silifke) MAS. s. 286

Bu birleşik yapılarda farklı yörelerde çok farklı ses olayları görülmektedir. Çekim şekline bağlı olarak kısalmanın boyutları çeşitlilik arz etmektedir. Bazı kullanımlarında fiil tamamen kaybolmaktadır. Anlam "ben" şahıs zamiriyle pekiştirilince, üç kelimelik bir birleşik sözcük oluşmaktadır. Bazı yörelerde "b > v > ø" değişmesi ve düşmesi, çekimli şekillerinde hece kaynaşması meydana gelmiştir. "Ne bileyim ne", "şekil" ve "yere" kelimeleriyle birleşerek yukarıdaki son iki birleşik yapıyı oluşturmuştur.

ne + eylemek >

nenceñ Ne yapacaksın (İsp., Dz.) DS. IX. s.3246
nėnecen Ne karışıyorsun, sana ne, ne edeceksin (Af.) ADÜMII. s. 192
nēnesin Ne eylesin, ne yapsın "*babıcını nēnesin senin bi tek babıcını*" UİA. s. 215
nėylāyin Ne eyleyeyim (Kas.) AAT. s. 3
nėylemek Ne eylemek (Kas.) AAT. s. 243
neylirsen Ne yapıyorsun EİA. C. I. s. 141; *"neylesin dünya malın sevdıġına ḳavuşan*." DİA. s. 129
nėyne Ne yapmak "*Nėyneyin bu işleri*" MİA. s. 413
neyne Niçin, neden (Kn.) DS. IX. s. 3249
neynek Ne yapalım (Ada.) DS. IX. s. 3249
neynem Ne yapayım, istemem (Kü.) DS. IX. s. 3249
neynemek Ne eylemek, ne yapmak (Gaz.) DS. IX. s. 3249; VMKA. s. 495
neynemek Ne eylemek, ne yapmak UİA. s. 385
nėynemek Ne yapmak MaİA. s. 292; "*menim itigimi nėynedın dėdi*" AKD. s.154; GA. s. 510
neynen Ne eylersin EİA. C. I. s. 141
neyneyim Neme gerek (İz., Nğ.) DS. IX. s.3249
neynim Ne yapayım, istemem (Ant.) DS. IX. s. 3249
nėynir Ne eyliyor AKD. s. 226
neyniy Ne yapar "mıhtar ola kim neyniy" MaİA. s. 332
neyniydin Ne yapıyordun MaİA. s. 287
neyniyim Ne yapayım AKD. s. 219
ninedin Ne yaptın, ne ettin (Bayburt, Selim – Kr.) DS. IX. s. 3252
ninemek Ne yapmak, ne etmek (El.) GDİAT. s. 299

nineyiciñ Ne yapacaksın SaA. s. 157
nineyim Ne yapayım (Ada.) DS. IX. s. 3252
nīneyim Ne yapayım KrYA. s. 490
nineyim Neyleyeyim KrYAS. s.187
nīnicin Ne yapacaksın (Mar.) GDİAT. s. 299
niynek Ne yapalım "he niynek bundan soyna" MaİA. s. 293
niynemek Ne eylemek KrYAS. s.188
niynemek Ne yapmak (Af., Nğ.) DS. IX. s. 3253
niynemek Ne yapmak KrYA. s. 490
niynemek Ne yapmak MİA. s. 413
Orta ve Doğu Anadolu bölgelerinin büyük bir kısmında görülen bir birleşik yapıdır. Ünlü birleşmesi, "y" düşmesi ve "l > n" değişmesi ile "nin-" şeklini alır.

ne + işlemek >
n'īşliyōsunuz Ne yapıyorsunuz AyA. s. 105
nēşlemek Ne yapmak STİAT. s. 254
nişlemeg Ne yapmak (Brd.) DS. IX. s. 3253
nīşlemek Ne yapmak (Gaz.) GDİAT. s. 299
nişlemek Ne yapmak (İsp., Brd., Dz., Mn., Bo., Ks., Or., Gr., Gaz., Ant., Sv., Hat., Ank., Nğ., Kn., İç., Mğ., Ant.) DS. IX. s. 3253; GA. s. 511
nişlemek Ne yapmak UİA. s. 385
nişleniz Ne durumdasınız, nasılsınız (Bo.) DS. IX. s. 3253
nişleyen Ne işleyeyim KYA. s. 250
nişleyvin Ne yapıyorsun (Doğanbey - Kn.) DS. IX. s3253
Ünlü birleşmesi ile oluşmuş yaygın yapılardan biridir.

ne + kayırmak >
nağayraḫ Ne yapalım (İrişli Bayburt; Selim - Kr.) DS. IX. s. 3233
neğarisen Ne yapıyorsun VMKA. s. 494
neğerisen Ne yapıyorsun VMKA. s. 494
neğermek Ne yapmak VMKA. s. 494
Kars yöresinde ve Van'ın merkez köylerinden Küresin'de, Van'a İran'dan gelenlerin ağzında görülen (Gökçur 2006: 494) bir şekildir. Örnekleri yeterli olmamakla birlikte bu yapıda sırasıyla "ḳ > ġ > ğ > yumuşak g" değişmeleri düşünülebilir.

ne + tutmaḳ >
natak Ne yapıyorsun (Mr.) DS. IX. s. 3241
natdamak Ne yapmak "*Hayvanınan natdaycan? Natdañ*?" (Toroslar, Mersin, Silifke) MAS. s. 285, 286
natdaycan Ne yapacaksın "hayvanınan natdaycan" MAS. s. 285
nattayın Neredesin, ne yapıyorsun (Hasanoğlan – Ank.) DS. IX. s. 3242
nattıyan Neredesin, ne yapıyorsun (Ereğli – Kn.) DS. IX. s. 3242
navtamak Ne yapmak (->natdamak) (Erdemli) MAS. s. 285
neğutaḳ Ne yapalım "*ulan neğutaḳ ḥerkes avradını vermez*" SaA. s. 128

netdamak Ne yapmak MAS. s.286
neytañ Ne yapıyorsun ErA. s. 95
neytarsıñız Ne yapıyorsunuz ErA. s. 69
nōtaḳ Ne yapalım, ne edelim "*nōtaḳ emmōlu gaderā küs*" (Mr.) GDİAT. s. 299
noytarsıñız Ne yaparsınız ErA. s. 67

Mersin - Erdemli, Adana - Saimbeyli, Maraş, Konya – Ereğli ağızlarında görülen bir birleşik sözcüktür. "*neğutaḳ*" bu birleşik sözcüğün yapısını açıklamamızı sağlayan bir kullanım şekli olarak karşımıza çıkar. Bunu göz önüne alarak fiilin başında bir "t > ğ" değişmesi kabul edilirse, diğer ses olayları benzer yapılarda görülen ses olaylarından pek farklı değildir. Ayrıca diğer bazı birleşik kelimelerde olduğu gibi ses düşmeleri ve birleşmeleri dolayısıyla ortaya çıkan bazı türeme ve ses uzamaları bakımından da bu yapı dikkat çekmektedir.

ne + arıamak >
n_āriydi Ne arıyordu KrYA. s. 490
ń_āriydi Neredeydi KrYAS. s.186
n'aramak Ne yapmak, ne aramak (Mut) MAS. s. 285
n'arasıñ yok Eseri yok (Mut) MAS. s. 285
nārasın Ne arasın UİA. s. 385
narasın Öyle değil, hayır (Tefenni – Brd.) DS. IX. s. 3239
narıyırsañ Ne arıyorsun "*sen dėdi narıyırsañ burada*" AKD. s. 266
ńāriyo Ne arıyor "*ńāriyo ük_uş ġundür söylüyoñ*" NYA. s.124

Nevşehir, Burdur, Uşak, Mersin, Kırşehir yörelerinde kullanılan bir yapıdır.

Yaygın olan bu yapıların dışında "ne" kelimesinin fiillerle birleşmesi ile ortaya çıkmış taradığımız eserlerde görülen bazı birleşik sözcükler şunlardır:

nere + gitmek >
nir_ėtmek Nereye gitmek "*yahu bu avratlar nir_ėtdi dėmiş"* NYA. S. 124

ne + demeye >
nedimiye Neden dolayı (Bor – Nğ.) DS. IX. s. 3243

nereye + iletmek >
nereletmek Nereye iletmek "*emma nereletdi bilmem*" MuA. s. 244

ne + gezer >
n_āzer "ne gezer " anlamında KrYA. s. 490
ń_āzer "ne gezer " anlamında KrYAS. s.186

ne + anlatayım >
na'nnadim Ne anlatayım EİA. C. III. s. 238

Soru sıfatı göreviyle kullanılan "ne" sözcüğünün veya "ne" zamirinin (Gülsevin 2002: 87) sıkça birlikte kullanıldığı isimlerle birleşmesiyle oluşmuş birleşik sözcükler de şunlardır:

isimler	
kadar	nādar “ne kadar”
hāl (de)	nal “nasıl”
acaba	necep “nasıl”
has	naas “nasıl, niye, neden”
şekil	neşel “nasıl”
asıl	nası vs. “nasıl”
tavır	neter / natōr “nasıl”
ança	nanca “ne kadar”
değni	nedani “ne kadar”
yan	niyanı “ne tarafa”
için	nuçun /neçün “niçin”
gerek	nerek “ne lazım”
dek	nādaḳ / nedeğ “ne kadar”

ne + kadar >

n_adar Ne kadar KrYAS. s.185; KrYA. s. 490;

n’āder GA. s. 506;

naader KAS. s. 461;

nādar NYA. s. 99; AyA. s.112; AyYA. s.159; KrYAS. s.185; “*nādar ossa mataḫlarıñ ucuzladīnĭ isderik*.” NYA. s. 131; (Niğ.) OAAD. s. 252;

nādara (Düzce – Bolu) DS.IX. s. 3232

nāder (Gaz.) DS. IX. s. 3232

naggartın EİA. C. III. s. 128

nağada (Kas.) AAT. s. 243

nağadak (Muğ.) DS. IX. s. 3232

nağadan “*iyi haber gonuşdum amma baḫ nağadan*” NYA. s.154

nāğda “*tüfeyi garıya nāğda doğrutduyusa gābil deyl*” (Kas.) AAT. s. 3;

naḫartan (Koyundere Ahıska – Kr.) DS. IX. s. 3232; (Kr.) DS. IX. s. 3233

ne gadan (Düzce – Bo.) DS. IX. s. 3244

ne geder (Karakoyunlu – Kr.) DS. IX. s. 3244

ne kádá TYAD. s. 87

nė_gadaK AfMA. s. 196

neġaden STİAT. s. 254

neġeden STİAT. s. 254

neġġeden Ne kadar “neġġeden ġadın varsa.” AKD. s.103

neġġeder AKD. s. 369; KİA. s. 65

negideri "başlıḫ helbet negideri vermişlerdi" MaİA. s. 326
neğatter (Zile – To.) DS. IX. s. 3244

En yaygın birleşik sözcüklerden biridir. Hemen hemen bütün ağızlarda ve ses bakımından çok farklı şekilleri görülür. İsmin başında "ḳ > ġ > ğ" değişmesi ve "ğ" düşmesi, ünlü birleşmesi gibi ses olayları sonucu kısa yapılar ortaya çıkmaktadır. "ne" kelimesindeki ince ünlünün etkisiyle, bazı yörelerde birleşik yapının ünlülerinde de incelme görülmektedir.

ne + acaba >

naca Nasıl, ne biçim (Işıklı – Dz.) DS. IX. s. 3243
nacap Nasıl "*ezime paşa geliyoru emme nacap paşa*" MuA. s. 252; (Af., Güney - Dz., Karacasu - Ay., Bergama – İz., Gelenbe – Mn., Yatağan – Mğ.) DS. IX. s. 3243
necap Nasıl, ne biçim "*Bu necap iş anlayamadım*." (İsp., Brd., Dz., İz., Mn., Ay., Kü., Brs., Tr., Mğ.) DS. IX. s. 3243; "*necab ge'miş*" KYA. s. 220
necáp Nasıl (Bal.) ADÜMII. s.13
necep Nasıl, ne acep (Man.) ADÜMII. s. 192; (Gölhisar –Brd., Çameli –Dz.) DS. IX. s. 3243; (Brd., Çameli - Dz.) DS. IX. s. 3243

Genellikle Ege bölgesinde görülür. Daha çok hayret etme, şaşma gibi durumları anlatır.

ne + hāl (de) >

nağal (->nahal) Nasıl, ne durumda (Bozyazı, Mut) MAS. s. 284
nağıl (-> nahal) Nasıl, ne durumda (Silifke, Gülnar, Anamur) MAS. s. 284
nah olsa Nasıl olsa "*Nah olsa gidilecek*." (Güney – Dz.) DS. IX. s. 3233
naha Nasıl "*hu ormandan naha geçdiñiz…biz naha geçdik ise*" MuA. s.78
nahal Nasıl, ne durumda (Eğridir – İsp., Eziler, Güney – Dz., Bozdoğan – Ay., Mersin) DS. IX. s. 3233
nahal Ne kadar çok, ne çok (Şavşat – Ar.) DS. IX. s. 3233; "*dalġanıñ börē nahal oluyoru*" MuA. s. 209
nahalsın Nasılsın (Tarsus, Mut) MAS. s. 284"; SaA. s. 155
nahanda (Ky.) DS. IX. s. 3233
nahanda Nasıl (Ky.) DS. IX. s. 3233
nahıl Nasıl (Silifke, Mut, Anamur) MAS. s. 284
nahıllığına Nasıl, hangi yönden (Bozyazı) MAS. s. 284
nahil Nasıl "*Bu nahil adam*?" (Sütçüler – İsp.) DS. IX. s. 3234
nal Nasıl (Tavas - Dz.) DS. IX. s. 3234
nāl Nasıl (Mut, Gülnar, Anamur) MAS. s. 284
nalı Nasıl (Kösten - Dz.) DS. IX. s. 3234

Akdeniz bölgesi ile yer yer Ege bölgesinde görülür. Başta "h"ünsüzü düşmüş ve ünlüler birleşmiştir. Çoğunlukla bildirme ekiyle birlikte kullanılır. Bu kullanımlarda alması gereken bulunma hâli eki düşer.

ne + has >

naas Nasıl KAS. s. 461

nahas Nasıl oldu da (Turan – Ky.) DS. IX. s. 3233
nahas itmek İyi yapmak (Bor – Niğ.) DS. IX. s. 3233
nahas Nasıl oldu da, nerden aklına düştü, hayret edilecek şey KAS. s. 461
nahas Nasıl oldu, nereden icap etti, nereden geldi anlamında soru zarfı KrYAS. s.185
nahas Niye (Ereğli Kn.) DS. IX. s. 3233
nehas Neden, nasıl oldu da, ne sebeple "*nehas yoluz bu tarafa düşdü, bize de gelebildiz*" GA.154; EYSV. s.166
nehas Neden (Ml., Gaz., Ank., Ereğli - Kn.) DS. IX. s. 3244
nehen Neden (-> nehas) (Gaz.) DS. IX. s. 3244
Orta Anadolu ve Gaziantep yörelerinde kullanılır. İsimde anlam değişmesi görülmektedir, ancak ses bakımından belirgin bir kaynaşma yoktur.

ne + ança >
naççık Ne kadar (Kn.) DS.IX. s. 3232
nanca Bir parça (Ezm.) DS. IX. s. 3239
nanca Ne kadar EİA. C. III. s. 238; "nanca ḫoşsan nanca parlisan dėyí" UMA. s. 227; EYAD. s. 236; GA. s. 507; "Akşama nanca vakit var?" (Af. , Bo., Zn., Ezm., El., Ml.,Gaz. , Hat.) DS. IX. s. 3239
nanca Pek çok (Safranbolu – Zn.) DS. IX. s. 3239
nancaam Ne kadar (Kay.) OAAD. s. 252
nancaan Ne kadar KAS. s. 462
nancacık Ne kadar KAS. s. 462
nancacik Azıcık (Keskin – Ank.) DS. IX. s. 3239
nancağam Ne kadar? KAS. s. 462
nancāz Ne kadarcık, azıcık MAS. s. 285
nancılaḫ Ne kadarcık EİA.C.III. s. 238
nence Ne kadar (Gaz.) DS.IX. s. 3246
nencecük Ne kadarcık (Ama.) DS.IX. s. 3246
nenceğiz Ne kadarcık, ne kadar küçük (Ky., İç.) DS.IX. s. 3246
Türkçede eskiden beri konuşma dilinde görülen bir şekildir. Ağızlarda ince ünlülü ve bir takım pekiştirme ekleri almış şekilleri çok görülür. Kayseri Ağzı Sözlüğü'nde bu yapı "Nice kadar"ın bozularak yerel ağızda aldığı söylenişi" (Yedekçioğlu 1992: 462) ifadesiyle "ne kadar" sözcüğüne dayandırılmıştır.

ne + asıl >
nas Nasıl STİAT. s. 254
nase EİA.C.III. s. 238
nasel EİA. C. III. s. 238
nasen EİA. C. III. s. 238
nası Nasıl EİA. C. III. s. 238; KİA. s. 180; UİA. s. 384; AyA. s.105; (Kas.) AAT. s. 243; "*o tarafa tezziktim ben nası girim bu eve dīn*" NYA. s.147
nasın Nasıl GKA. s. 311

nasın Nasıl UMA. s. 232
nasi Nasıl EİA. C. I. s. 201
nassı Nasıl OİYA. s. 251
nassi EİA. C. III. s. 238

Çok yaygın olan bu birleşik sözcük, ağızlardaki bazı ses düşmeleri dolayısıyla yazı diline göre farklılıklar arz eden, bir ilin sınırları içinde bile ses bakımından çok farklı şekilleri olan bir yapıdır.

ne + şekil >

naşāl Nasıl (Nizip – Gaz., Göksun – Mar.) DS. IX. s. 3241
nė_şāl Ne şekil KrYAS. s.187
neşāğal Nasıl (-> neşel) (Yz.) DS.IX. s.3247
neşāl Ne şekil, nasıl "*neşāl gaynadılır söyleyim saña"* NYA. s. 119; Yoz. OAAD.. s. 252
neşeel Ne durumda, ne biçimde KAS. s. 463; (Ky.) DS. IX. s. 3247
neşēl Nasıl, ne biçim GA. s. 509; "*naḫılı neşēl getiriler*" NYA. s. 141
neşel Nasıl, ne biçim (İz., Ank., Ada., İç.) DS. IX. s. 3247
neşeyli Nasıl (Yz.) DS. IX. s. 3247
neşi Nasıl (-> neşel) (İsp.) DS.IX. s. 3247
neşil Nasıl (Niğ.) AAT. s. 243
nisgil (-> nişgil) (Kıbrıscık - Bo.) DS. IX. s.3253
nişaal Nasıl (Ank.) DS.IX. s. 3252
nişal Nasıl (Krş.) DS.IX. s. 3252
nişāl Ne şekil KrYAS. s. 188
nişgil Nasıl (Bo.) DS.IX. s. 3253
nişki (Derleme Sözlüğünde "nişgil" maddesine gönderme yapılmış) (Gökçesu Bo.) DS. IX. s. 3253

Çok farklı şekillerde Orta ve Güney Anadolu'da görülen birleşik sözcüktür. Bazı yörelerdeki ünlü kalınlaşması, hece kaynaşmasına, ismin ikinci ünsüzünün değişmesine ve düşmesine bağlanabilir.

ne + tavır >

natōr Nasıl GA. s. 507
ne teer Nasıl KİA. s. 381
ne tevir Nasıl KİA. s. 381
neteer Ne tür, nasıl "*Bu işi neteer yapalım*?" (Bayburt, Selim – Kr.) DS. IX. s. 3247
neteher Nasıl (Bayburt, Selim – Kr.) DS. IX. s. 3248
netër (-> neteer) (Gaz.) DS. IX. s. 3248
netēr Nasıl, ne biçim (< ne tavır) GA. s. 510
netevir Nasıl GA. s. 510
netöör Nasıl (-> neteer) (Bayburt, Selim – Kr.) DS. IX. s. 3248
netöyür EİA. C. III. s. 238 (Bayburt, Selim – Kr.) DS. IX. s. 3248

nevri Nasıl (Karaman) DS. IX. s. 3248

Gaziantep, Kars ve Bayburt illerinden derlenmiş metinlerde rastladığımız bu şekilde "v" sesinin düşmesine bağlı bir yuvarlaklaşma görülmektedir.

ne + değni >

ne dāni Ne kadar KrYA. s. 490
ne dāni Ne kadar KrYAS. s.187
ne dēni Ne kadar GA. s. 508
ned'āni Ne kadar GA. s. 508
nedani Na kadar (Gaz.) DS.IX. s. 3243
nedeni Ne kadar (Köşker – Krş.) DS. C. IX. s. 3243; KrYAS. s.187

Gaziantep ve Kırşehir'de kullanılır. Yapısını Ömer Asım Aksoy "d'āni (kadar) < değni / denlü" şeklinde açıklamaktadır. (Aksoy 1946: 508)

Türkiye Türkçesi ağızlarında az görülen veya yazı dilinden pek farklı olmayan bunlara benzer diğer birleşik sözcükler ise şunlardır.

ne + dek >

nādak Ne kadar MAS. s. 284
nedeğ Nasıl, ne kadar "*nedeğ_ossa taḥsil başga"* NYA. s. 136

ne + gerek >

neğrek Ne gerek (Nğ.) DS. IX. s. 3244
nerek Ne gerek (Niğ.) AAT. s. 243
nērek Ne gerek, ne olsa gerek (Niğ.) ADÜMII. s. 162

neyime + gerek >

nemārek Bana ne, neyime gerek (Ky.) DS. IX. s. 3245
nemarek Neyime gerek KAS. s. 463

ne + yana >

niyanı Ne yana **(->** nüyanı) EYSV. s.167
niyani Hangi yana EYAD. s. 236
niyani Ne yana EİA. C.III. s. 242
ṇ yanı "*nūyanı géttı? Mişelliye doğru…*" KBAYA. s.102; EYSV. s.167
nüyanı Ne yana, hangi tarafa EYAD. s. 237

ne + yime >

neme Şaşma ünlemi (Nğ.) DS. IX. s. 3245
neme Şey (To., Kn.) DS. IX. s. 3245
nemene Nasıl (-> neman) (Ama.) DS. IX. s. 3245

Bu sözcüğün yapısını "neme < ne + yeme "ve, dahi, … de" şeklinde izah eden Muharrem Daşdemir, "neme" sözcüğüyle ilişkilendirilebilecek "neman" sözcüğünü de " < ne + yaman" şeklinde açıklar. (Daşdemir 2007: 846 – 856)

ne + yaman >

neman Nasıl (Kaymaz - Es.) DS. IX. s. 3245

neman Ne çok (Sivrihisar – Es.) DS. IX. s.3245

ne + vakit >
naḫat Ne vakit KrYAS. s. 186; (Yoz.) OAAD. s. 252
nāḫıt Ne vakit "*nāḫıt gidecāñız*" NYA. s. 120; (Kay.) OAAD. s. 252

ne + hangi >
naḳı Hangi (Derleme Sözlüğü'nde "nasıl" anlamı verilmiş.) (Güney – Dz.) DS. IX. s. 3239; "*ana ben damdan düşdüm dėdi. Naḳı damdan len*" MuA. s. 213
nāḳı Hangi KYA. s.250
nangi Hangi (İz., Düzce – Bo.) DS. IX. s. 3239
nankı Hangi (Güney – Dz.) DS. IX. s.3239

ne + ālā >
naala Ne ala EİA. C.I. s. 125
nala Ne ālā EİA. C.III. s. 239

ne + yan >
nan Nereye "*Nan gidiyon*?" (Kandıra Kc.) DS. IX. s.3238

ne + o >
nō Ne o (Çan.) AAT. s. 243; STİAT. s. 254

ne + hacim >
naaccem Ne büyüklükte, hacmi ne kadar KAS. s. 461

ne + var >
navā Ne var (Küre – Ks.) DS. IX. s. 3242
navar Ne var "*navar utanacaḫ navar*" NYA. s.193

ne + ile >
nayla Nasıl (Afşin – Mr.;Karaisalı – Ada.) DS. IX. s.3242
neynen Ne ile "*bu çamaşurumuzu neynen yıḫayaḫ*" EYAD. s. 84

ne + umur >
nomurum Neme gerek (Karacasu Ay.) DS. IX. s. 3255

ne + erki >
neyikin Ne ki *"mārebe olan yere aceba neyikin bu*" KYA. s.192

ne + çe + ki >
nėçediki "*bize ġoca lazım değil nėçediki mehemmedin sedası çıḫmıyıfdısa..*" AKD. s. 377
nėçeki "*ġız hayır dedi nėçeki mehemmedin sesi sedası çıḫmiyıfsa..*" AKD. s. 377

ne + ise >
nēse "*dakılır yada dakılmaz nēse telinen bālarız*" AfMA. s. 171

nēse Ne ise "*ġurtulamamışlā nēse, ordan ne yapıyola*" MuA. s. 117
nėse Ne ise KYA. s. 208
nese Neyse EdİA. s.265
neyisa Ne ise () "*neyisa bu ali göturi*" EYAD. s.136
nėyĩse "*ordan nėyĩse eccük ben annadiyim*" AyA. s. 74
neysen Ne ise "*ġaç gişi vėrdilerse neysen ġazan geri döndü*" EYAD. s. 82
niyise "*āltun mu niyise, şuráyá goyuyōlar*" AfMA. s. 203

Yukarıdaki birleşik sözcüklerden "neçeki, nėçediki ve neyise / nese vs." sözcükleri daha çok cümle başı bağlacı göreviyle kullanılmaktadırlar.

ne + ança+ ru >

hancarı Nasıl, ne biçim "*Hancarı yiyirsen*" (Koyuldere Ahıska – Kr.) DS. C. VII. s. 2271; AKD. s. 391; (Ter. KİA. s. 378)

ḫancarı Nere "nerden gelirsen nereye gėdirsen ḫancarısan he eski dedelerimiz eğer ḫancarısan nerden gelirsen ḫaralısan ne yapırsen işte böle bişeler ġonişirler" Güllüova - Bulanık – Muş (Özer 2007)

hencer Nasıl AKD. s. 393

henceri Nasıl "*Oradan buraya henceri geldin*?" (Ayrancı, Küpeli – Ama., İrişli, Bayburt, Sarıkamış – Kr.) DS. C. VII. s. 2338; KİA. s. 369; "*Henceri ėledise bunuñ elinden çıḫammadı*." KİA. s. 75

ḥenceri Nasıl "*Urusyadan ḥenceri gelmişihse onu söyliyejem*." KİA. s. 85; "*baḫaḫ avradına ḥennceri bir mahnı yazeir*." KİA. s. 84

nancarı Nasıl "*ay Allah men nancarı doğdum*" AKD. s. 205; "*ḫocuyu nancarı vurdusa*" AKD. s. 292; "*ayağınan nancarı tutdu daşa vurdusa*.." AKD. s. 293; "*yat diyende avrat ėle nancarı suya tüşdüse…*" AKD. s.295, 369

nencarı Nasıl "*küçücüh bir delihden nencarı çıḫdın…*" AKD. s. 296

nenceri "*ayrılaḫ nenceri ayrılaḫ dėyir*" "*deli ġardaş nenceri ġezzebe geldise…*" AKD. s. 291; "*daşı nenceri atdısa vurdu*." AKD. s. 294; "*bir tek öküznen nenceri çift ekirsen*?" AKD. s. 296

nenceri Nasıl (Sözlükte "neman" maddesine gönderme yapılmış) (Ama., Bayburt, Kr.) DS. IX. s. 3246

"Çeşitli Türk şivelerinin hatıraları" (Olcay 1988: 22) diye yer verilebilen bu sözcük "*kancaru*" sözcüğü ile paralellik göstermektedir. Eski Anadolu Türkçesindeki "kancaru" sözcüğünün ses ve anlam değişikliği ile aldığı bir şekil olarak düşünülebilir. Muş – Bulanık'tan derlenen "*nerden gelirsen nereye gėdirsen ḫancarısan he eski dedelerimiz eğer ḫancarısan nerden gelirsen ḫaralısan ne yapırsen işte böle bişeler ġonişirler"* (Özer 2007) şeklindeki sözler bir anlam değişikliğini doğrulamaktadır. ḳ > ḫ degişmesinin ardından "ḫ" sesinin yerini örnekseme ile "n" sesi almış olabilir.

Türkiye Türkçesi ağızlarında "ne" sözcüğü ile bir isim veya fiilden oluşmuş "*nadar, nal, nanca, nacap, netör, nası, neşel, nas, nörmek, napmak, nolmak, nitmek, niynemek / ninmek, nişlemek, nebilmek*" gibi yukarıda yer alan birleşik söz-

cükler yaygın olarak kullanılmaktadır. "*nedāni, nedek, nerek, niyani, neme, nakı, neğermek, natmak / netutmak, naramak*" birleşik sözcükleri de bazı ağızlarda yer yer görülür. Bunların dışında taradığımız eserlerde bireysel sayabileceğimiz birinci sözcüğü "ne" olan başka birleşik sözcüklere de rastlamak mümkündür. Bu birleşik sözcüklerin ayrı bölgelerdeki farklı aşamaları, ağızlarda sözcük birleşmelerinde veya tek tek sözcüklerde görülebilen bütün ses olaylarına ışık tutmaktadır. "Ne" sözcüğünün diğer sözcüklerle birleşmesi esnasında gözlenebilen ses olayları, diğer sözcüklerdeki birleşmelerde görülen ses olaylarından da çok farklı değildir.

Dilin kolay söyleme eğiliminden ortaya çıkan bu sözcüklerin bir kısmı aynı yörede birleştirilme bakımından kişiden kişiye farklılık gösterebilir. Ayrıca aynı konuşmacıya ait bir metinde bile aynı birleşik sözcüğün farklı aşamalarının yer aldığı görülür. Özellikle soru kavramı belirtilmek isteniyorsa veya "ne" ile birleşen sözcük, cümlenin belirtilmek istenen unsuru ise, anlam yükünü taşıyorsa vurgulu bir şekilde birleştirilmeden söylenebilmektedir. Örneğin aynı yörede "*nawulmak, nawılmak, nawlmak*" gibi farklı kısalmaların yanı sıra anlam yüküne bağlı olarak "ne oldu" şekli de bulunabilir.

Bu birleşik sözcüklerde isim ve fiiller, yalın hâlleriyle belirttikleri anlamı koruyabildikleri gibi, birleşme sonucu gerçekleşen anlam değişmesi ile ortaya yeni bir anlam da çıkabilmektedir. "Ne" sözcüğünün kattığı soru kavramı hiç değişmez.

Bu yapılarda ikinci sözcük ünlü ile başlıyorsa bütün birleşiklerde ilk aşamada bir ünlü birleşmesi gerçekleşir: "*ne aramak > naramak, ne işlemek >nişlemek, ne olmak > nolmak, vs*." Birleşen ikinci sözcük iki heceli ise birleşmenin ileri safhalarında hece düşmesi veya hece kaynaşması sonucu ikinci bir kısalma daha görülür.

Düşme temayülü olmayan seslerin bu yapılarda önce sedalı ve sızıcı hāle geldikleri ileri aşamalarda düştükleri görülür. "*ne + görmek > nöğürmek > nörmek, ne + tutmak > neğutmak > nōtmak, vs*." Ağızlarda görülebilen "h, y, ğ, yumuşak g, l" seslerinin düşmesi gibi düşmeler bu yapılarda da görülür. Bu düşme ve birleşmelere bağlı olarak ünlü uzaması, ünsüz ikizleşmesi ve nadiren ses türemesi gibi ses olayları da karşımıza çıkmaktadır.

"Ne" ile oluşmuş birleşik sözcüklerde ünlülerin kalınlık ve inceliğinde daha çok ikinci sözcükler, bazen de ünsüzler etkili olur. Yöresel özellikler de ünlülerin kalınlık veya inceleğini belirleyen bir etken olarak karşımıza çıkar.

Sözlük

hancarı Nasıl, ne biçim "*Hancarı yiyirsen*" (Koyuldere Ahıska – Kr.) DS. C. VII. s. 2271; AKD. s. 391; (Ter. KİA. s. 378)

ḫancarı Nere "nerden gelirsen nereye gėdirsen ḫancarısan he eski dedelerimiz eğer ḫancarısan nerden gelirsen ḫaralısan ne yapırsen işte böle bişeler ġonişirler" Güllüova - Bulanık – Muş (Özer 2007)

hencer Nasıl AKD. s. 393

henceri Nasıl "*Oradan buraya henceri geldin*?" (Ayrancı, Küpeli – Ama., İrişli, Bayburt Sarıkamış – Kr.) DS. C. VII. s. 2338; KİA. s. 369; "*Henceri ėledise bunuñ elinden çıḫammadı*." KİA. s. 75

ḫenceri Nasıl "*Urusyadan ḥenceri gelmişihse onu söyliyejem*." KİA. s. 85; "*baḫaḫ avradına ḥennceri bir mahnı yazeir*." KİA. s. 84

n_adar Ne kadar KrYAS. s.185; KrYA. s. 490

n_apacaḫ Ne yapacak KrYAS. s.186

n_āpar Ne yapar KrYAS. s. 186

n_āpmak KrYA. s. 490

n_āriydi Ne arıyordu KrYA. s. 490

ń_āriydi Neredeydi KrYAS. s.186

ń_āzer "*ne gezer* " anlamında KrYAS. s.186

n_āzer "*ne gezer* " anlamında KrYA. s. 490

n_edmek Fiyat olarak ne etmek KrYAS. s.187

n_ėTmek Ne etmek "*ōdan n_ėTcen şāsız olası*" MuA. s.152

n_etmek Ne etmek (Bur.) ADÜ-MII. s. 123

n_itçen Ne edeceksin, ne yapacaksın KrYA. s. 490

n_itmek Ne etmek KrYAS. s.188

n_olcamış Ne olacakmış KYA. s.136

n_olmak Ne olmak EdİA. s.140

n'āder GA. s. 506;

n'aramak Ne yapmak, ne aramak (Mut) MAS. s.285

n'arasıñ yok Eseri yok (Mut) MAS. s.285

n'ī̇şliyōsunuz Ne yapıyorsunuz AyA. s.105

n'ōlusun Ne olursun AyA. s. 71

na'nnadim Ne anlatayım EİA.C.III. s. 238

naaccem Ne büyüklükte, hacmi ne kadar KAS. s. 461

naader KAS. s. 461;

naala Ne ala EİA. C.I. s. 125

naapmak EİA. C. III. s. 333

naas Nasıl KAS. s. 461

nābcak "*beni kullancak mı nābcak*" EdİA. s. 177

naca Nasıl, ne biçim (Işıklı – Dz.) DS. IX. s. 3243

nacap Nasıl "*ezime paşa geliyoru emme nacap paşa*" MuA. s. 252; (Af., Güney - Dz., Karacasu - Ay., Bergama – İz., Gelenbe – Mn., Yatağan – Mğ.) DS. IX. s. 3243

naççık Ne kadar (Kn.) DS.IX. s. 3232

nādak Ne kadar MAS. s. 284

nādar NYA. s. 99; AyA. s.112; AyYA. s.159; KrYAS. s.185; "*nādar ossa mataḫlarıñ ucuzladīnĭ isderik*." NYA. s. 131; (Niğ.) OAAD. s. 252;

nādara (Düzce – Bolu) DS.IX. s. 3232

nāder (Gaz.) DS. IX. s. 3232

naggartın EİA. C. III. s. 128

nağada (Kas.) AAT. s. 243

nağadak (Muğ.) DS. IX. s. 3232

nağadan *"iyi haber gonuşdum amma baḫ nağadan*" NYA. s.154

nağal (->nahal) Nasıl, ne durumda (Bozyazı, Mut) MAS. s. 284

nağayraḫ Ne yapalım (İrişli Bayburt; Selim - Kr.) DS. IX. s. 3233

nāğda "*tüfeyi garıya nāğda doğrutduyusa gābil deyl*" (Kas.) AAT. s. 3;

nağıl (-> nahal) Nasıl, ne durumda (Silifke, Gülnar, Anamur) MAS. s. 284

nah olsa Nasıl olsa "*Nah olsa gidilecek*." (Güney – Dz.) DS. IX. s. 3233

naha Nasıl "*hu ormandan naha geçdiñiz…biz naha geçdik ise*" MuA. s.78

nahal Nasıl, ne durumda (Eğridir – İsp., Eziler, Güney – Dz., Bozdoğan – Ay., Mersin) DS. IX. s. 3233

nahal Ne kadar çok, ne çok (Şavşat – Ar.) DS. IX. s. 3233; "*dalġanıñ börē nahal oluyoru*" MuA. s. 209

nahalsın Nasılsın (Tarsus, Mut) MAS. s. 284"; SaA. s. 155

nahanda (Ky.) DS. IX. s. 3233

nahanda Nasıl (Ky.) DS. IX. s. 3233

naḫartan (Koyundere Ahıska – Kr.) DS. IX. s. 3232; (Kr.) DS. IX. s. 3233

nahas Nasıl oldu da (Turan – Ky.) DS. IX. s. 3233

nahas itmek İyi yapmak (Bor – Niğ.) DS. IX. s. 3233

nahas Nasıl oldu da, nerden aklına düştü, hayret edilecek şey KAS. s. 461

nahas Nasıl oldu, nereden icap etti, nereden geldi anlamında soru zarfı KrYAS. s.185

nahas Niye (Ereğli Kn.) DS. IX. s. 3233

naḫat Ne vakit KrYAS. s. 186; (Yoz.) OAAD. s. 252

nahıl Nasıl (Silifke, Mut, Anamur) MAS. s. 284

nahıllığına Nasıl, hangi yönden (Bozyazı) MAS. s. 284

nāḫıt Ne vakit "*nāḫıt gidecāñız*" NYA. s. 120; (Kay.) OAAD. s. 252

nahil Nasıl "*Bu nahil adam*?" (Sütçüler – İsp.) DS. IX. s. 3234

naḳı Hangi (Derleme sözlüğünde "nasıl" anlamı verilmiş.) (Güney – Dz.) DS. IX. s. 3239; "*ana ben damdan düşdüm dėdi. Naḳı damdan len*" MuA. s. 213

nāḳı Hangi KYA. s. 250

nal Nasıl (Tavas - Dz.) DS. IX. s. 3234

nāl Nasıl (Mut, Gülnar, Anamur) MAS. s. 284

nala Ne ālā EİA. C.III. s. 239

nalı Nasıl (Kösten - Dz.) DS. IX. s. 3234

nan Nereye "*Nan gidiyon*?" (Kandıra Kc.) DS.IX. s.3238

nanca Bir parça (Ezm.) DS. IX. s. 3239

nanca Ne kadar EİA. C. III. s. 238; "*nanca ḫoşsan nanca parlisan dėyî*" UMA. s. 227; EYAD. s. 236; GA. s.

507; "*Akşama nanca vakit var?*" (Af. , Bo., Zn., Ezm., El., Ml., Gaz. , Hat.) DS. IX. s. 3239

nanca Pek çok (Safranbolu – Zn.) DS. IX. s. 3239

nancaam Ne kadar (Kay.) OAAD. s. 252

nancaan Ne kadar KAS. s. 462

nancacık Ne kadar KAS. s. 462

nancacik Azıcık (Keskin – Ank.) DS. IX. s. 3239

nancağam Ne kadar? KAS. s. 462

nancarı Nasıl "*ay Allah men nancarı doğdum*" AKD. s. 205; "*ḫocuyu nancarı vurdusa*" AKD. s. 292; "*ayağınan nancarı tutdu daşa vurdusa*.." AKD. s.293; "*yat diyende avrat ėle nancarı suya tüşdüse…*" AKD. s.295, 369

nancāz Ne kadarcık, azıcık MAS. s. 285

nancılaḫ Ne kadarcık EİA.C.III. s. 238

nangi Hangi (İz., Düzce – Bo.) DS. IX. s. 3239

nankı Hangi (Güney – Dz.) DS. IX. s.3239

n'āpalım Ne yapalım "*Üçünci günü n'āpalım ḳari ağlama artıḫ*." DİA. s. 80

nāpalım Ne yapalım KYA. s. 205

nāpan Ne yaparsın "*nāpan getiren de nāpan*" MuA. s.285

napcen Ne yapacaksın "*Masraf olmama içün gitsin vāsın napcen*" (UİA. s. 203)

nāPceñ Ne yapacaksın AfMA. s. 280

nápcez Ne yapacağız KYA. s. 205

nāpim Ne yapayım "*nāpim ana dimiş*" NYA. s.146

nāpmak Ne yapmak EdİA. S.178; Bal. ADÜMII. s. 3

napmak Ne yapmak NYA. S. 136

nāpmalı Ne yapmalı (Ko. Çor.) ADÜMII. s. 162

napsıñna Ne yapsınlar BaYA. s. 29

nārasın Ne arasın UİA. s. 385

narasın Öyle değil, hayır (Tefenni – Brd.) DS. IX. s. 3239

narıyırsañ Ne arıyorsun "*sen dėdi narıyırsañ burada*" AKD. s. 266

ńāriyo Ne arıyor "*ńāriyo ük_uş ġundür söylüyoñ*" NYA. s.124

nas Nasıl STİAT. s. 254

nase EİA.C.III. s. 238

nasel EİA. C. III. s. 238

nasen EİA. C. III. s. 238

nası Nasıl EİA. C. III. s. 238; KİA. s. 180; UİA. s. 384; AyA. s.105; (Kas.) AAT. s. 243; "*o tarafa tezziktim ben nası girim bu eve diṇ*" NYA. s.147

nasın Nasıl GKA. s. 311

nasın Nasıl UMA. s. 232

nasi Nasıl EİA. C. I. s. 201

nassı Nasıl OİYA. s. 251

nassi EİA. C. III. s. 238

naşāl Nasıl (Nizip – Gaz., Göksun – Mar.) DS. IX. s. 3241

natak Ne yapıyorsun (Mr.) DS. IX. s. 3241

natdamak Ne yapmak "*Hayvanınan natdaycan? Natdañ*?" (Toroslar, Mersin, Silifke) MAS. s. 285, 286

natdaycan Ne yapacaksın "*hayvanınan natdaycan*" MAS. s. 285

natōr Nasıl GA. s. 507

nattayın Neredesin, ne yapıyorsun (Hasanoğlan – Ank.) DS.IX. s.3242

nattıyan Neredesin, ne yapıyorsun (Ereğli – Kn.) DS. IX. s. 3242

navā Ne var (Küre – Ks.) DS. IX. s. 3242

navar Ne var "*navar utanacaḫ navar*" NYA. s.193

navtamak Ne yapmak (->natdamak) (Erdemli) MAS. s. 285

nawlmak Ne olmak EİA.C.III. s. 239

nawolmak Ne olmak EİA.C.III. s.239

nawulmak Ne olmak EİA.C.III. s.239

nayla Nasıl (Afşin – Mr.;Karaisalı – Ada.) DS. IX. s.3242

ne biyim Ne bileyim KrYAS. s.186

ne dāni Ne kadar KrYA. s. 490

ne dāni Ne kadar KrYAS. s.187

ne dēni Ne kadar GA. s. 508

ne gadan (Düzce – Bo.) DS. IX. s. 3244

ne geder (Karakoyunlu – Kr.) DS. IX. s. 3244

ne kádá TYAD. s. 87

ne teer Nasıl KİA. s. 381

ne tevir Nasıl KİA. s. 381

ne_bim Ne bileyim KrYA. s. 490

ne_bīm Ne bileyim KrYAS. s.186

nė_blem Ne bileyim AfMA. s.268

nė_diysin Ne yapıyorsun GKA. s. 314

n_edmek Ne etmek "*Bilmem benü n_edecekler?*" ErYA. s. 207

nė_gadaK AfMA. s. 196

ne_ğormek Ne yapmak (Mut, Silifke) MAS. s. 286

nė_şāl Ne şekil KrYAS. s.187

neapaḫ Ne yapalım AKD. s.205

nēbalım Ne yapalım EdİA. s.265

neben Bilmem, kim bilir (Yalvaç – İsp., Gölhisar – Brd., Kösten – Dz.) DS. IX. s.3242

nebenya Bilmem ki, ne bileyim (Dz.) DS. IX. s.3242

nebim Ne bileyim "*başga nebim ne var bişi bilmiyom ki*" NYA. s.120

nebiyim Ne bileyim KAS. s.463

neblem Ne bileyim (Ağın – El.) DS. IX., s. 3242; TYAD. s. 101

nēblem Ne bileyim "*bu kim ben nēblem dėyiler"* EYAD. s. 39

neblüm "*eey haass neblüm benim ḫoşuma gėtmedi*" GKA., s. 333

nėc_olmak Nice olmak "*arḫadaşın nėc_oldu?*" KİA. s. 227

necap Nasıl, ne biçim "*Bu necap iş anlayamadım*." (İsp., Brd., Dz., İz., Mn., Ay., Kü., Brs., Tr., Mğ.) DS. IX. s. 3243; "*necab ge'miş*" KYA. s. 220

necáp Nasıl (Bal.) ADÜMII. s.13

necën Ne yapacaksın (Gönen – İsp.) DS. IX. s.3243

necep Nasıl, ne acep (Man.) ADÜMII. s. 192; (Gölhisar –Brd., Çameli –Dz.) DS. IX. s. 3243; (Brd., Çameli - Dz.) DS. IX. s. 3243

nėcėtmek Ne yapmak GA. s. 508

necoldu Nice oldu AKD. s. 293

nėcolmak Nice olmak GA. s. 508

nėçediki "*bize ġoca lazım değil nėçediki mehemmedin sedası çıḫmıyıfdısa*.." AKD. s.377

nėçeki "*ġız hayır dedi nėçeki mehemmedin sesi sedası çıḫmiyıfsa*.." AKD. s. 377

ned'āni Ne kadar GA. s. 508

nedani Na kadar (Gaz.) DS.IX. s. 3243

nedeğ Nasıl, ne kadar "*nedeğ_ossa taḫsil başga* NYA. S. 136"

nedeni Ne kadar (Köşker – Krş.) DS. C. IX. s. 3243; KrYAS. s.187

nėdersın TYAD. s. 90

nēdim Ne edeyim AfMA. s. 175

nedím Ne edeyim UMA. s. 227

nedima (< ne edeyim a) EİA. C. III. s. 240

nedimiye Neden dolayı (Bor – Nğ.) DS. IX. s.3243

nedisen Ne ediyorsun (Bt.) DS. IX. s. 3243

nēdiyon Ne ediyorsun AyA. s. 76

nedmek Ne etmek (Bal.) ADÜMII. s. 9

nėdmek Ne etmek, ne yapmak "*nene ġarı nėde diyi*" EYAD. s. 39; "*mustaf_fēñ vurdūnu nėdiyoñ*" MuA. s.72; "*Ya ben nėdem*?" ErYA. s. 207

neem Ne bileyim "*bu adam neem nereli*" EİA. C.II., s.182

neġaden STİAT. s. 254

neġeden STİAT. s. 254

neġġeden Ne kadar "*neġġeden ġadın varsa*." AKD. s.103

neġġeder AKD. s. 369; KİA. s. 65

negideri "*başlıḫ helbet negideri vermişlerdi*" MaİA. s. 326

neğarisen Ne yapıyorsun VMKA. s. 494

neğatter (Zile – To.) DS. IX. s. 3244

neğerisen Ne yapıyorsun VMKA. s. 494

neğermek Ne yapmak VMKA. s. 494

neğormek Ne yapmak (Mut, Silifke) MAS. s. 286, 287

neğrek Ne gerek (Nğ.) DS. IX. s.3244

neğutaḳ Ne yapalım "*ulan neğutaḳ ḥerkes avradını vermez"* SaA. s. 128

nehas Neden, nasıl oldu da, ne sebeple "*nehas yoluz bu tarafa düşdü, bize de gelebildiz*" GA.154; EYSV. s.166

nehas Neden (Ml., Gaz., Ank., Ereğli - Kn.) DS. IX. s.3244

nehen Neden (-> nehas) (Gaz.) DS. IX. s. 3244

nem_ben Ne bileyim KrYAS. s.187

neman Nasıl (Kaymaz - Es.) DS. IX. s. 3245

neman Ne çok (Sivrihisar – Es.) DS. IX. s.3245

nemārek Bana ne, neyime gerek (Ky.) DS.IX. s.3245

nemarek Neyime gerek KAS. s. 463

nembe Ne bileyim ben KrYA. s. 490

nembe Ne bileyim KrYAS. s.187

nemben Ne bileyim ben KrYA. s. 490

nemben Ne bileyim, bilmiyorum (Af., Sv., Es., Bo., Ank.) DS. IX. s.3245

nemben netere Falan filan (Hasanoğlan – Ank.) DS. IX. s.3245

neme Şaşma ünlemi (Nğ.) DS. IX. s.3245

neme Şey (To., Kn.) DS. IX. s.3245

nemen Ne bileyim (-> nemben) (İsp.) DS. IX. s.3245

nemene Nasıl (-> neman) (Ama.) DS.IX. s. 3245

nemmen Ne bileyim (İsp.) DS. IX. s.3246

nemne (< ne bileyim ne) Ne, niçin "*musulman nemneden tutupdi oni*" VMKA. s. 343

nemne Bilmem ne, bunun gibi şeyler, bu şu (Gülnar, Aydıncık) MAS. s. 286

nemneci Bilmem ne, bunun gibi şeyler, bu şu (Gülnar) MAS. s. 286

nemneşeel Ne biçim (Nğ.) DS. IX. s. 3246

nemnete Bilmem ne, bunun gibi şeyler, bu şu (Silifke) MAS. s. 286

nemnetere Bilmem ne, bunun gibi şeyler, bu şu (Silifke) MAS. s. 286

nemni Bilmem ne, bunun gibi şeyler, bu şu (Silifke) MAS. s. 286

nemniyere Bilmem nereye (Silifke) MAS. s. 286

nencarı Nasıl "*küçücüh bir delihden nencarı çıḫdın…*" AKD. s. 296

nence Ne kadar (Gaz.) DS.IX. s. 3246

nencecük Ne kadarcık (Ama.) DS. IX. s. 3246

nenceğiz Ne kadarcık, ne kadar küçük (Ky., İç.) DS.IX. s. 3246

nenceñ Ne yapacaksın (İsp., Dz.) DS. IX. s.3246

nenceri "*ayrılaḫ nenceri ayrılaḫ dėyir*" "*deli ġardaş nenceri ġezzebe geldise…*" AKD. s. 291; "*daşı nenceri atdısa vurdu*." AKD. s. 294; "bir tek öküznen nenceri çift ekirsen?" AKD. s. 296

nenceri Nasıl (Sözlükte "neman" maddesine gönderme yapılmış) (Ama., Bayburt, Kr.) DS. IX. s. 3246

nėnecen Ne karışıyorsun, sana ne, ne edeceksin (Af.) ADÜMII. s. 192

nēnesin Ne eylesin, ne yapsın "*babıcını nēnesin senin bi tek babıcını*" UİA. s.215

nep Bilmem, ne bileyim (Kn.) DS. IX. s. 3247

ner Ne eder EİA. C. III. s. 240

nerek Ne gerek (Niğ.) AAT. s. 243

nērek Ne gerek, ne olsa gerek (Niğ.) ADÜMII. s. 162

nereletmek Nereye iletmek "*emma nereletdi bilmem*" MuA. s. 244

nerüyon Ne yapıyorsun (Krş.) DS. IX. s.3247

nēse "*dakılır yada dakılmaz nēse telinen bālarız*" AfMA. s. 171

nēse Ne ise "*ġurtulamamışlā nēse, ordan ne yapıyola*" MuA. s. 117

nėse Ne ise KYA. s. 208

nese Neyse EdİA. s.265

neşāğal Nasıl (-> neşel) (Yz.) DS.IX. s.3247

neşāl Ne şekil, nasıl "*neşāl gaynadılır söyleyim saña*" s.119, NYA. s. 99; Yoz. OAAD.. s. 252

neşeel Ne durumda, ne biçimde KAS. s.463; (Ky.) DS.IX., s.3247

neşēl Nasıl, ne biçim GA. s. 509; "*naḫılı neşēl getiriler* " NYA. S. 141

neşel Nasıl, ne biçim (İz. Ank. Ada. İç.) DS.IX. s.3247

neşeyli Nasıl (Yz.) DS. IX. s. 3247

neşi Nasıl (-> neşel) (İsp.) DS. IX. s.3247

neşil Nasıl (Niğ.) AAT. s. 243

nēşlemek Ne yapmak STİAT. s. 254

netcez Ne edeceğiz "*hepsini bulur, netcen*" UİA. s. 218; "*lan biz netcez dokuz ay suyu*" UİA. s. 239

nēTciñ Ne edeceksin AfMA. s. 175

netdamak Ne yapmak MAS. s. 286

nėtdíḫ Ne yaptık TYAD. s.118

neteer Ne tür, nasıl "*Bu işi neteer yapalım?*" (Bayburt, Selim – Kr.) DS. IX. s. 3247

neteher Nasıl (Bayburt, Selim – Kr.) DS. IX. s. 3248

netër (-> neteer) (Gaz.) DS.IX. s. 3248

netēr Nasıl, ne biçim (< ne tavır) GA. s. 510

netevir Nasıl GA. s. 510

nėtmek Ne yapmak GKA. s. 318

netöör Nasıl (-> neteer) (Bayburt, Selim – Kr.) DS. IX. s.3248

netöyür EİA. C. III. s. 238 (Bayburt, Selim – Kr.) DS. IX. s. 3248

nētsinē Ne etsinler, ne yapsınlar UİA. s. 385

nėttím Ne ettim UMA. s. 87

nevlem Ne bileyim (Bayburt, Sarıkamış, Selim – Kr.) DS. IX. s.3248

nevlim Ne bileyim EİA. C.III. s. 240

nevlüm Ne bileyim AKD. s. 395

nevri Nasıl (Karaman) DS. IX. s. 3248

ney_ėtmiş Ne yapmış BaYA. s. 32

ney_oldu BaYA. s. 31

neyderdük Ne ederdik MaİA. s. 327

neydirsen Ne yapıyorsun EİA. C.I. s. 141

neydmek Ne etmek EİA. C. III. s. 240

nėydmek Ne yapmak "*Para ġazandurmaz bu nėyder işde?*" ErYA. s. 224; "*ey nėydillillēr nasıllār?*" ErYA. s. 245

neyikin Ne ki "*mārebe olan yere aceba neyikin bu*" KYA. s.192

neyisa Ne ise () "*neyisa bu ali göturi*" EYAD. s. 136

nėyīse "*ordan nėyīse eccük ben annadiyim*" AyA. s. 74

nėylāyin Ne eyleyeyim (Kas.) AAT. s.3

nėylemek Ne eylemek (Kas.) AAT. s.243

neylirsen Ne yapıyorsun EİA. C. I. s. 141"neylesin dünya malın sevdığına ḳavuşan." DİA. s. 129

nėyne Ne yapmak "*Nėyneyin bu işleri*" MİA. s. 413

neyne Niçin, neden (Kn.) DS. IX. s.3249

neynek Ne yapalım (Ada.) DS. IX. s.3249

neynem Ne yapayım, istemem (Kü.) DS. IX. s. 3249

neynemek Ne eylemek, ne yapmak (Gaz.) DS. IX. s. 3249; VMKA. s. 495

neynemek Ne eylemek, ne yapmak UİA. s. 385

nėynemek Ne yapmak MaİA. s. 292; "*menim itigimi nėynedın dėdi*" AKD. s.154; GA. s. 510

neynen Ne eylersin EİA. C. I. s. 141

neyneyim Neme gerek (İz., Nğ.) DS. IX. s.3249

neynim Ne yapayım, istemem (Ant.) DS. IX. s.3249

nėynir Ne eyliyor AKD. s. 226

neyniy Ne yapar "*mıhtar ola kim neyniy*" MaİA. s. 332

neyniydin Ne yapıyordun MaİA. s. 287

neyniyim Ne yapayım AKD. s. 219

neysen Ne ise "*ġaç gişi vėrdilerse neysen ġazan geri döndü*" EYAD. s. 82

neytañ Ne yapıyorsun ErA. s. 95

neytarsıñız Ne yaparsınız ErA. s. 69

niccez Ne edeceğiz (Ank.) DS. IX. s. 3251

nicolmak GKA. s. 553; EİA. C.III., s. 242

nidiim İstemem, ne yapayım KAS. s. 464

nĭdiyoñ Ne yapıyorsun AfMA. s. 202

ninedin Ne yaptın, ne ettin (Bayburt, Selim – Kr.) DS. IX. s. 3252

ninemek Ne yapmak, ne etmek (El.) GDİAT. s. 299

nineyiciñ Ne yapacaksın SaA. s. 157

nineyim Ne yapayım (Ada.) DS. IX. s. 3252

nīneyim Ne yapayım KrYA. s. 490

nineyim Neyleyeyim KrYAS. s.187

nįnicin Ne yapacaksın (Mar.) GDİAT. s. 299

nir_ėtmek Nereye gitmek "*yahu bu avratlar nir_ėtdi dėmiş*" NYA. S. 124

nisgil (-> nişgil) (Kıbrıscık Bo.) DS. IX. s.3253

nişaal Nasıl (Ank.) DS.IX. s. 3252

nişal Nasıl (Krş.) DS.IX. s.3252

nişāl Ne şekil KrYAS. s.188

nişgil Nasıl (Bo.) DS.IX. s. 3253

nişki (Derleme Sözlüğünde "nişgil" maddesine gönderme yapılmış) (Gökçesu Bo.) DS. IX. s.3253

nişlemeg Ne yapmak (Brd.) DS. IX. s. 3253

nīşlemek Ne yapmak (Gaz.) GDİAT. s. 299

nişlemek Ne yapmak (İsp., Brd., Dz., Mn., Bo., Ks., Or., Gr., Gaz., Ant., Sv., Hat., Ank., Nğ., Kn., İç., Mğ., Ant.) DS. IX. s. 3253; GA. s. 511

nişlemek Ne yapmak UİA. s. 385

nişleniz Ne durumdasınız, nasılsınız (Bo.) DS. IX. s. 3253

nişleyen Ne işleyeyim KYA. s. 250

nişleyvin Ne yapıyorsun (Doğanbey - Kn.) DS. IX. s3253

niTceKlē Ne yapacaklar AfMA. s. 196

nitcem Ne yapayım, istemiyorum (Beyşehir Kn.) DS. IX. s. 3253

nitmek Ne yapmak MAS. s. 286

niyanı Ne yana (-> nüyanı) EYSV. s.167

niyani Hangi yana EYAD. s.236

niyani Ne yana EİA. C.III. s. 242

niyise "*āltun mu niyise, şuráyá goyuyōlar*" AfMA. s. 203

niynek Ne yapalım "*he niynek bundan soyna*" MaİA. s. 293

niynemek Ne eylemek KrYAS. s.188

niynemek Ne yapmak (Af., Nğ.) DS. IX. s.3253

niynemek Ne yapmak KrYA. s. 490

niynemek Ne yapmak MİA. s. 413

nō Ne o (Çan.) AAT. s. 243; STİAT. s. 254

ńo_ğormek Ne görmek, ne yapmak "*işde ńo_ğorecēk muhānet üçün çalışıyoḫ*" NYA. s. 142

ńoğürmek Ne yapmak "*iki ğişi ńoğürecān imekleyi imekleyi guyudan su çekecān*" NYA. s.135 "*ńoğürüyoñ nasısıñ*" NYA. s. 136; "*bu guyu burada ńoğürür dir*" NYA. s. 162

nola Ne olur (Yz.) ; Ne oluyor (Bt.) DS. IX. s. 3254

nolacaḫ Ne olacak UMA. s. 232

nōlcaḳ Ne olacak (Bur.) ADÜMII. s. 123

nolcek Ne olacak UİA. s. 385

noldum nolasıya Gelişigüzel (Acıpayam Dz.) DS. IX. s. 3255

nolduykun Ne oldu ki "*neyikin bu nolduykun felan dēken…*" KYA. s. 192

nolduykun Ne oldu ki "*neyikin bu nolduykun felan dēken…*" KYA. s. 192

n_olmak Ne olmak "*Sana n_oldi? N_olacaḫ dedim*." ErYA. s. 207

nolmak AKD. s. 215

nōlmak MaİA. s. 250

nolmak Ne ol- NYA. s.198

nōlmak Ne olmak (Kas.) AAT. s.16

nōlusun AyA. s.136

nomurum Neme gerek (Karacasu Ay.) DS. IX. s. 3255

noodu Ne oldu AKD. s. 225

noolmuş Ne olmuş AKD. s.132

nőrdöñ Ne yapıyordun AyYA. s. 134

nōrdü Ne yaptı KrYA. s. 490

noreciğ Ne yapacaksın (Gemerek Sv.) DS. IX. s.3255

norek Ne yapalım (Ky.) DS. IX. s. 3255

nōrek Ne yapalım KAS. s. 465; (Yoz.) OAAD. s. 252

norıyon Ne yapıyorsun (Yz.) DS. IX. s. 3255

ńōrmek Ne görmek, ne yapmak "*ńōrim gī hinci hėş bi dene aḫlıma gelmedi*" NYA. s. 124; "*ńōrürsüñüz iyi misiñiz*" NYA. s.160

ńōrmek Ne yapmak "*ńōrek, ńōrün, ńōrüyollor, ńōrüyon, ńōrmeli*" KrYAS. s. 188

noruyon Ne yapıyorsun (Küre Ks.) DS. IX. s. 3255

nōrüñ Ne yapıyorsun (Kay.) OAAD. s. 252

norüyon Ne yapıyorsun (Kay.) OAAD. s. 252

nōtaḳ Ne yapalım, ne edelim "*nōtaḳ emmōlu gaderā küs*" (Mr.) GDİAT. s. 299

noylacaḫ AKD. s. 369

noytarsıñız Ne yaparsınız ErA. s. 67

nögörmek Ne iş görmek, ne yapmak (Yz.) DS. IX. s. 3255

nöğriyonNe yapıyorsun (Kay.) DS. IX. s. 3255

nöğümek Ne iş görmek, ne yapmak (Yz.) DS. IX. s.3255

nöğürmek Ne iş görmek, ne yapmak (Yz., Nğ.) DS. IX. s.3255

nölmek Ne olmak "*hanım hamama gitmiş nöla ya*" EYAD. s.43

nörek Ne yapalım KAS. s. 465

nörek Ne yapayım (Sv., Yz., Kay.) DS. IX. s. 3255

nören Ne yapıyorsun (İzmit Kc. , Ank.) DS. IX. s.3255

nöriyon Ne iş görmek, ne yapmak (Ky.) DS. IX. s. 3255

nörmek Ne iş görmek, ne yapmak (Yz.) DS. IX. s. 3255

nörmeli Ne yapmalı (Krş.) DS. IX. s. 3255

nörün Ne yapıyorsun (Ank.) DS. IX. s. 3256

nörüyon Ne yapıyorsun (Gaz., Mr., Ank, Nğ., Kay.) DS. IX. s. 3255

nöryonNe yapıyorsun (Yz.) DS. IX. s. 3256

nūyanı "*nūyanı géttı? Mişelliye doğru…*" KBAYA. s.102; EYSV. s.167

nüyanı Ne yana, hangi tarafa EYAD. s. 237

KAYNAKÇA VE KISALTMALAR

Aksoy, Ömer Asım, Gaziantep Ağzı III Sözlük, İstanbul 1946 (GA.)

Arı, Sultan, Çiriş (Erdemli) Ağzı, (Lisans tezi), Elazığ 2007, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi) (ErA.)

Aydın, Mehmet, Aybastı Ağzı (İnceleme – Metin – Sözlük), Ankara 2002 (AyA.)

Boz, Erdoğan, Afyon Merkez Ağzı, Afyon 2002 (AfMA.)

Buran, Ahmet, Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları, Ankara 1997 (KBAYA.)

Buran, Ahmet, İlhan, Nadir, Elazığ Yöresi Söz Varlığı, TDK. Basılıyor (EYSV.)

Caferoğlu, Ahmet, Anadolu Ağızlarından Toplamalar, Ankara 1994 (AAT.)

Caferoğlu, Ahmet, Anadolu Dialektolojisi Üzerine Malzeme I, Ankara 1994 (ADÜMI.)

Caferoğlu, Ahmet, Anadolu Dialektolojisi Üzerine Malzeme II, Ankara 1994 (ADÜMII.)

Caferoğlu, Ahmet, Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, İstanbul 1993

Caferoğlu, Ahmet, Güney Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar, Ankara 1995 (GDİAT.)

Caferoğlu, Ahmet, Kuzey Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar, Ankara 1994 (KDİ-AT.)

Caferoğlu, Ahmet, Orta Anadolu Ağızlarından Derlemeler, Ankara 1995 (OAAD.)

Caferoğlu, Ahmet, Sivas ve Tokat İlleri Ağızlarından Toplamalar, Ankara 1994 (STİAT.)

Cengiz, Murat, Saimbeyli (Adana) Ağızları (İnceleme – Metinler – Sözlük), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ 1998 (SaA.)

Daşdemir, Muharrem, "Ne mene(m) neme ne(m) bir sözdür", Türk Dili, Sayı 672, Aralık 2007, s.846 – 856

Demir, Necati, Ordu İli ve Yöresi ağızları (İnceleme – Metinler – Sözlük), Ankara 2001 (OİYA.)

Demir, Necati, Trabzon ve Yöresi Ağızları (Tarih – Etnik Yapı – Dil İncelemesi), Ankara 2006 (TrYA.)

Deny, J., Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi), Çev. Ali ulvi Elöve, İstanbul 1941

Derleme Sözlüğü C. IX, Ankara 1977 (DS.)

Ercilasun, Ahmet Bican, Kars İli Ağızları Ses Bilgisi, Ankara 2002 (KİA.)

Erten, Münir, Diyarbakır Ağzı (İnceleme – Metinler – Sözlük), Ankara 1994 (DİA.)

Gemalmaz, Efrasiyap, Erzurum İli Ağızları, C. I, Erzurum 1978 (EİA. C.I.)

Gemalmaz, Efrasiyap, Erzurum İli Ağızları, C. III, Erzurum 1978 (EİA.C.III.)

Gökçur, Engin, Van ve Merkez Köyleri Ağızları (İnceleme – Metinler – Sözlük), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van 2006 (VMKA.)

Gülensoy, Tuncer, Buran, Ahmet, Elazığ Yöresi Ağızlarından Derlemeler 1, Ankara 1994 (EYAD.)

Gülensoy, Tuncer, Kütahya Yöresi Ağızları (İnceleme –Metin – Sözlük), Ankara 1988 (KYA.)

Gülensoy, Tuncer, "Türkçe *ka sözcüğü üzerine", IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I, Ankara 2007, s. 727 - 740

Gülensoy, Tuncer, Buran, Ahmet, Tunceli Yöresi Ağızlarından Derlemeler, İstanbul 1992 (TYAD.)

Gülseren, Cemil, Malatya İli Ağızları (İnceleme – Metinler – Sözlük ve Dizinler), Ankara 2000 (MaİA.)

Gülseren, Cemil, Malatya İli Ağızları (İnceleme – Metinler – Sözlük ve Dizinler), Ankara 2000 (MİA.)

Gülsevin, Gürer, Uşak İli Ağızları (Dil Özellikleri – Metinler – Sözlük), Ankara 2002 (UİA.)

Günşen, Ahmet, Kırşehir ve Yöresi Ağızları Sözlüğü, Kırşehir 2001 (KrYAS.)

Günşen, Ahmet, Kırşehir ve Yöresi Ağzı (İnceleme – Metinler – Sözlük), Ankara 2000 (KrYA.)

J. Deny, Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi), Çev. Ali ulvi Elöve, İstanbul 1941

Kalay, Emin, Edirne İli Ağızları İnceleme – Metin, Ankara 1998 (EdİA.)

Korkmaz, Zeynep, Bartın ve Yöresi Ağızları, Ankara 1994 (BaYA.)

Korkmaz, Zeynep, Nevşehir ve Yöresi Ağızları, Ankara 1977 (NYA.)

Korkmaz, Zeynep, Türkiye Türkçesi Grameri, Ankara 2003

Olcay, Selahattin, Ercilasun, A. Bican, Aslan, Ensar, Arpaçay Köylerinden Derlemeler, Ankara 1988 (AKD.)

Özçelik, Sadettin, Urfa Merkez Ağzı (İnceleme – Metinler –Sözlük), Ankara 1997 (UMA.)

Özer, Osman, "Muş – Bulanık – Terekeme Ağzı", Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı 25 – 30 Mart 2008

Özkan, Nevzat, "Gagavuz Türkçesinde "nasıl" ve "nice" sözlerinin kullanılışı", IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II, Ankara 2007, s. 1395 – 1403

Sağır, Mukim, Erzincan ve Yöresi Ağızları (İnceleme – Metinler – Sözlük), Ankara 1995 (ErYA.)

San, Sabri Özcan, Gümüşhane Kültür Araştırmaları ve Yöresi Ağızları, Ankara 1990 (GKA.)

Tor, Gülseren, Mersin Ağzı Sözlüğü, İstanbul 2004 (MAS.)

A. von Gabain, Eski Türkçenin Grameri, (çev. M. Akalın), Ankara 1998

Yedekçioğlu, Kazım, Kayseri Ağzı II Sözcükler, Kayseri 1992 (KAS.)

Yıldırım, Ünal, Ayrancı (Karaman) Yöresi Ağızları (İnceleme – Metinler – Sözlük), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ 2007 (AyYA.)**hancarı** Nasıl, ne biçim "*Hancarı yiyirsen*" (Koyuldere Ahıska – Kr.) DS. C. VII. s. 2271; AKD. s. 391; (Ter. KİA. s. 378)

BİRİNCİL UZUN ÜNLÜLERDEN KAYNAKLANAN SESLİK İZLERİN ELAZIĞ AĞZINDAKİ GÖRÜNÜMÜ

Süleyman Kaan YALÇIN*

Giriş

Anadolu'nun bir Türk yurdu olma kapısı tam anlamıyla 1071 Malazgirt Zaferi ile aralanmış olsa da, Anadolu'daki Türk varlığı bu tarihten çok öncelere dayanmaktadır. Hun Türklerinin 395 tarihinde Anadolu'ya giriş yaparak Karasu-Fırat vadisi boyunca (Malatya, Antakya ve Urfa hattında) ilerlemeleri; Hazar ve Fergana Türklerinin Fırat Havzasına yerleştiğini gösteren tarihî kayıtlar ve Bizans'ın, Sasanilerin ve Arapların akınlarını durdurmak için Fırat Havzasına savunma amaçlı olarak Rumeli'den getirdiği Bulgar, Avar ve Peçenek Türklerini yerleştirmesi bunun kanıtları arasındadır (Karal, 2001: 15; Gülensoy ve Buran, 1994: 22).

Anadolu'nun bir parçası olan Doğu Anadolu, tarih boyunca birçok kavmin uğradığı ve konup göçtüğü bir mekân olmuştur. Belki de Türklerin kesin hâkimiyetine kadar, yeryüzünde en çok el değiştiren toprak parçalarından biri olma özelliğine sahiptir (Gülensoy ve Buran, 1994: 22). Bu bölgede M.Ö. 2000'li yıllarında Hurrilerin veya bunlara akraba olan bazı kavimlerin yaşadığı tahmin edilmektedir. Daha sonra Hititler, Urartular, İyonlular, Etrüskler, Frigler, Lidyalılar, Kimmerler ve Persler gibi genellikle "ari" ırka mensup kavimlerin bölgede yerleştikleri görülmektedir (Buran, 1997: 3).

Bölgenin Türkleşmesi 11. yy.dan sonra başlamıştır. 1087 yılında Emir Boza'nın Urfa Kalesi'ni fethiyle başlayan bu süreç, Harput'ta kendisini Çubukoğulları ile gösterir. Ardıçoğlu'na göre, Harput ve çevresinin etnik temeli Çubukoğulları ve onlarla beraber gelen Türkmenlere dayanmaktadır. Bölge daha sonraları Artuklular, Anadolu Selçukluları, İlhanlılar, Dulkadiroğulları ve Akkoyunluların eline geçmiş olup, Yavuz Sultan Selim zamanında da Osmanlı idaresi altına girmiştir (Buran ve Oğraş, 2003: 11–13).

Tarihî süreç içerisinde bölgeye Oğuz ve Oğuz dışı birçok Türk boyunun yerleştiği bilinmekle beraber, bölgedeki hâkim unsurun Oğuzlar olduğu ağız özelliklerinden ve tarihî belgelerden anlaşılmaktadır. Tarihî belgelere göre bölgede Bayındır, Avşar, Kayı, Salur, Alpagut, Çepni, Arapkirli, Çakmaklı, Cihangirli, Kaçar,

---

* Fırat Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü, ELAZIĞ e-posta: skyalcin23@hotmail.com.

Karamanlı gibi boylar hüküm sürmektedir. Gülensoy da bölgede Yıva, Çavundur, Döğer, Çepni, Eymir, Bayındır ve Kayı boylarının yaşadığını belirtmektedir (Buran, 1997: 10). Ayrıca derlenen malzemeye bakıldığında bölgede g/ġ > v (savu- "soğu-" EYAD1: 93); ç > ş (saş "saç" EYAD1: 43); b > v (çovan "çoban" EYAD1: 126) gibi ses değişmelerine dayanan Kıpçak özellikleri de dikkati çekmektedir.

Elazığ, Doğu Anadolu'nun Orta Fırat bölgesinde yer alan ve Türk dili açısından önemli arkaik unsurlar barındıran ağız özelliklerine sahiptir. Elazığ ağzındaki bu arkaik unsurlardan biri de birincil uzun ünlülerin, bırakmış olduğu seslik izlerle bu ağızda yaşıyor olmasıdır.

Uzun ünlü, boğumlanma süresi normal bir ünlünün süresinden daha uzun olan yahut normal uzunluktaki iki ünlünün boğumlanma süresini içine alan ünlü (Korkmaz, 1992: 156) olarak tanımlanmaktadır. Bir başka ifadeyle bir konuşma temposu içinde ortalama/normal bir sürede boğumlanan ünlülere *"normal süreli ünlüler"*, normalden daha kısa sürede boğumlananlara "*kısa ünlüler*", normalden daha uzun bir sürede boğumlananlara ise "*uzun ünlüler*" denilmektedir. Bir dilin bilinen ilk örneklerinden beri uzun olan ünlülerine ise "*birincil uzun ünlüler"* denilmektedir (Buran, 2007: 32–33)

Birincil uzun ünlülerin Türkmen, Yakut ve Halaç lehçelerinde sistemli olarak korundukları, diğer lehçelerde ise düzenli olarak korunamayıp, çoğunlukla kısaldıkları görülür (Tekin, 1995: 38).

Uzunlukları koruyamayan ünlülerin birçok lehçede hiçbir seslik iz bırakmadan kısaldığı ve birincil kısa ünlülerle karıştıkları hâlde aynı ünlülerin bazı lehçelerde çeşitli değişiklikler meydana getirerek seslik izler bıraktığı görülür. Bu seslik izler; ünlü ikizleşmesi, tonlulaşma, ön damaksıllaşma (incelme), ünlü ve ünsüz türemeleri ile genişlemedir. (Tekin, 1995: 123; Başdaş 2007: 98).

Birincil uzun ünlülerin kısalırken bırakmış olduğu bu seslik izlerin Türkiye Türkçesi ağızlarından Elazığ ağzı örneğindeki görünümü, Türk dilinin tarihî dönemleri ve çağdaş lehçeleri ile karşılaştırmalı olarak şöyle şekillenmektedir:

1. Ünsüz İkizleşmesi

Ünsüz ikizleşmesi, iç seste iki ünlü arasında bulunan ve vurguyu üzerinde bulunduran ikinci hece başındaki ünsüzlerin açık ve zayıf boğumlanmalı ilk hece ünlülerinin etkisi altında kendi hece sınırlarını aşacak bir yeğinlikle boğumlanmaları sonucunda, söz konusu ünsüzdeki tekrarlanma olayıdır (Korkmaz, 1992: 163). Yani bir gramer birliğinde aynı ünsüzün yan yana gelmesi olayıdır. Bu aslında Türkçenin yapısına aykırı bir durumdur; ancak hem tarihî dönemlerde hem de birçok Türk lehçesinde sınırlı sayıda da olsa bu tarz kullanımlara rastlamak mümkündür. Bunun sebebi ise genelde ya ifadeyi pekiştirmek ya vurgu ya da söz içindeki bir sesin başka bir sese benzemesi veya başka sesleri kendisine benzetmesi olarak gösterilmiştir. Bu hususlarla ilgili olarak da Türkiye Türkçesi ve

ağızları ile çeşitli Türk lehçe ve ağızlarında görülen (eşek > *eşşek,* sekiz > sekkiz, dokuz > dokkuz, küçük > küççük, yedi > yeddi, sakal > sakkal, iki > ikki vb. gibi sözcükler örnekler verilmektedir (Üstüner, 2003: 53–65).

Tekin (1995: 148)'e göre ise aslında ünsüz ikizleşmesi bir nevi ünsüz uzamasıdır ve ünsüz ikizleşmesini birincil veya ikincil uzun ünlünün varlığı ile izah etmek mümkündür; çünkü açık hecedeki uzun ünlünün çekici tesiri ile müteakip hecenin başındaki ünsüz ikizleşir. İkizleşme ile ilk hece kapalı hâle gelir ve uzun ünlü kısalır. Başka bir deyişle ikizleşme bir çeşit karşılama (telafi) uzamasıdır. Yani kaybolan ünlü uzunluğunun yerini ünsüz uzamasının almasıdır. Bu olayın Türkçenin tarihî dönem ve lehçelerindeki örnekleri şöyledir:

Harezm Türkçesinde (AT. **yēti** (TDBUÜ: 182) >) **yetti** (yedi); Azerbaycan Türkçesinde **yeddi** (Ercilasun, 2005: 402; Ergin, 1981: 115; Seçgin, 2003: 105).

Azerbaycan Türkçesinde (**sakāl** (TDBUÜ: 153) >) **saggal** (sakal); Türkmen Türkçesinde **sakgal** (Bozkurt, 1999: 304; Ergin, 1981: 115; Seçgin, 2003: 105; Kara, 2000: 19).

Karahanlı ve Harezm Türkçesinde (AT. **ēki** (TDBUÜ: 181) >) **ekki**; Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde **ikki** (iki) (Ercilasun, 2005: 402; Coşkun, 2000: 29; Öztürk, 1994: 20; Bozkurt, 1999: 405; Üstüner, 2003: 55).

Gagavuz Türkçesinde (AT. **yān** (TDBUÜ: 175) >) **yan-a-ş- > yannaş-** (yanaşmak) (Özkan, 1996: 82).

Kazak ve Nogay Türkçelerinde (**āçıg** (TDBUÜ: 153) >) **aşı > aşşı** (acı); Kırım Tatar Türkçesinde **accı** (Koç ve Doğan, 2004: 105; Atay, 1998: 71; Yüksel, 2005: 117).

Elazığ ağzında da uzun ünlülerin kısalması sonucunda ortaya çıkan bazı ünsüz ikizleşmesi örneklerine rastlanmaktadır. Örneğin,

ēki (< AT. TDBUÜ: 181); (Orh. **eki, iki,** DLT. **ikki,** Yak. **ikki,** Hlç. **äkki**) > **ikki** (EYAD1: 185) (iki).

ēşik (< AT. TDBUÜ: 181); (Uyg. **işik,** Türkm. **īşik,** Hlç. **ī^{e}şük- ī^{e}şik,** Az. **ėşik**) > **eşşig** (EYAD1: 60–95) (eşik, kapı).

āş-ak (TDBUÜ: 152); (Türkm. **āşak**) > **aşşa8/ğ** (EYAD1: 40–59–72) (aşağı, alt).

bēşik (< AT. TDBUÜ: 182); (DLT. **bişik**, Türkm. **bīşik,** Nij. **bīşik,** Az. **bėşik**) > **beşşig(k)** (EYAD1: 71–109) (beşik).

yēti (< AT. TDBUÜ: 182); (Orh. **yeti, yiti,** Uyg. Br. **yte,** DLT. **yetti, yiti,** AH. **yedi, yetti,** Vol. Blg. **cieti,** Türkm. **yedi**, Az. **yeddi**, Yak. **sette**, Çuv. **śiççĭ** > **yėddi/ yeddi** (EYAD1: 40–52–63–109–185) (yedi).

sakāl (TDBUÜ: 153); (Çağ. **sakkal-sakal**, DLT. **sakāl**, Türkm. **sakgal**, Az. **saggal**) > **sakġal/saḳḳal** (EYAD1: 41–63–80) (sakal).

t0ş (< AT. TDBUÜ: 184); (DLT. **t0ş,** Türkm. **d0ş,** Yak. **tüöz) > döşşek** (EYAD1: 102) (döşek).

2. Genişleme

Genişleme, kelime içindeki dar sıradan ünlülerin çeşitli sebeplerle boğumlanma özellikleri bakımından geniş sıradan ünlülere dönüşmesidir (Korkmaz, 1992: 160). Uzun ünlüler açısından düşünüldüğünde ise dar uzun ünlünün kısalma temayülü neticesinde genişlemesidir. Türkçede özellikle "uzun 1 (ē)" ye tekabül eden kapalı ė'nin (ė > i) e'ye dönüşmesiyle oluşur; ancak bunun dışında ̆ > e ve ū > a gibi genişleme örnekleri de görülmektedir. Bu örneklere çeşitli dönem ve lehçelerde rastlanmaktadır:

Bulgar Türkçesinde (**ūç** (TDBUÜ: 55) >) **4eç** (üç) (Ercilasun, 2005: 213).

Kırım Tatar, Karakalpak ve Kazak Türkçelerinde (AT. **ēki** (TDBUÜ: 181) >) **eki** (iki), (Doerfer, 1995: 185; Yüksel, 2005: 91; Uygur, 2001: 4; Koç ve Doğan, 2004: 78; Bozkurt, 1999: 453).

Kırım Tatar Türkçesinde (AT. **ēt-** (TDBUÜ: 182) >) **et-** (etmek), (AT. **īgla-** (TDBUÜ: 175) >) **aġla-** (ağlamak), (AT. **ēn-** (TDBUÜ: 181 >) **en-** (inmek), (AT. **tē-** (TDBUÜ: 182) **de-** (demek) (Doerfer, 1995: 185; Yüksel, 2005: 91).

Kumuk Türkçesinde (AT. **kēçe** (TDBUÜ: 182) >) **keçe** (gece); Kırım Tatar Türkçesinde **gece** (Doerfer, 1995: 185; Yüksel, 2005: 91; Baykoca, 1998: 34).

Kumuk ve Özbek Türkçelerinde (**īr** (TDBUÜ: 105) >) **yer** (yer), Kırgız Türkçesinde **cer** (Baykoca, 1998: 35; Başdaş ve Kutlu, 2004: 33; Coşkun, 2000: 7).

Karaçay-Malkar Türkçesinde (AT. **ēr** (TDBUÜ: 181) >) **ertte** (erken)(Tavkul, 2001: 140).

Kazak Türkçesinde (AT. **yēti** (TDBUÜ: 182) >) **jeti** (yedi), Yeni Uygur Türkçesinde **yette** (AT. **ēşik** (TDBUÜ: 181) >) **esik** (eşik, kapı) (Koç ve Doğan, 2004: 78; Bozkurt, 1999: 453; Öztürk, 1994: 14).

Kazak Türkçesinde (AT. **ēşik** (TDBUÜ: 181) >) **esik** (eşik, kapı) (Koç ve Doğan, 2004: 78; Bozkurt, 1999: 453).

Kırgız Türkçesinde (**bīl** (TDBUÜ: 75) >) **bel** (bel) (Başdaş ve Kutlu, 2004: 33).

Özbek Türkçesinde (AT. **yē-** (TDBUÜ: 182) >) ye- (yemek), (AT. **kēp** (TDBUÜ: 182) >) **käbi** (gibi) (Coşkun, 2000: 7).

Yeni Uygur Türkçesinde (kōzu (TDBUÜ: 108) >) **ḳoza** (kuzu) (Öztürk, 1994: 14).

Karay Türkçesinde (AT. **ūdı-** (TDBUÜ: 179) >) **uyan- > oyan-** (uyanmak) (Kıvrakdal, 2000: 33).

Türkmen Türkçesinde (AT. **yōrı-** (TDBUÜ: 179) >) **yöre** (yürü) (KTLS, 1991: 1098; Gülensoy, 2000: 159; Demir ve Yılmaz, 2003: 116).

Elazığ ağzında da uzun ünlülerin kısalması sonucunda ortaya çıkan bazı genişleme örneklerine rastlanmaktadır. Örneğin,

ēn- (< AT. TDBUÜ: 181); (Orh. **īn-**, DLT. **īn-**, Türkm. **īn-**, Hlç. **ī^{e}n-**, Az. **ėn-**) > **yen-** (EYAD1: 39–40–41–59–61–222) (inmek).

ēr (< AT. TDBUÜ: 181); (Çağ. **ir**, Türkm. **īr**, Har. **ėr**, Az. **ėr**) > **er-ken** (EYAD1: 54) (erken).

ēşik (< AT. TDBUÜ: 181); (Uyg. **işik,** Türkm. **īşik,** Hlç. **ī^{e}şük- ī^{e}şik,** Az. **ėşik**) > **eşşig** (EYAD1: 60–95) (eşik, kapı).

bīl (TDBUÜ: 75); (DLT. **bīl,** Yak. **bīl/bil,** Özb. **bēl**) > **bel** (EYAD1: 68) (bel).

bēş (< AT. TDBUÜ: 182); (Orh. **beş-biş**, Uyg. Br. **bėş**, Türkm. **bēş**, Yak. **bies**) > **beş** (EYAD1: 42) (beş).

bēşik (< AT. TDBUÜ: 182); (DLT. **bişik**, Türkm. **bīşik,** Nij. **bīşik,** Az. **bėşik**) > **beşik/beşşig(k)** (EYAD1: 45–71–109) (beşik).

būtı- (< AT. TDBUÜ: 179); (Türkm. pūda-, Az. buda-) **buda-** (EYAD1: 76) (budamak).

yēti (< AT. TDBUÜ: 182); (Orh. **yeti, yiti,** Uyg. Br. **yte,** DLT. **yetti, yiti,** AH. **yedi, yetti,** Vol. Blg. **cieti,** Türkm. **yedi**, Az. **yeddi**, Yak. **sette**, Çuv. **śiççĭ**) > **yėddi/yeddi** (EYAD1: 40–52–63–109–185) (yedi).

īgla- (< AT. TDBUÜ: 175); (Uyg. **ıgla-, yıgla-**, Türkm. **āğla-) > ağla-** (EYAD1: 41–72) (ağla-).

kīrü (TDBUÜ: 106); (DLT. III, 245–246) > **geri** (EYAD1: 142) (geri).

kēç (< AT. TDBUÜ: 182); (Uyg. **kiç**, DLT. **kīç,** Türkm. **gīç,** Har. **gēç,** Az. **gėc**) > **gec/geş** (EYAD1: 54–55–80) (geç).

kēçe (< AT. TDBUÜ: 182); (Uyg. Br. **kiçe**, Türkm. **g īce**, Har. **gēce**, Yak. **kiehe**, Az. **gėce**) > **gece/ gėce** (EYAD1: 40–79; KBAYA: 168) (gece).

kēt- (< AT. TDBUÜ: 182); (Uyg. Br. **kēt-**, DLT. **k īt-**, Az. **gėt-**) > **get-** (EYAD1: 39; KBAYA: 52) (gitmek).

yē- (< AT. TDBUÜ: 182); (Uyg. Br. **yė-**, DLT. **yi-,** Türkm. **iy-**, Yak. **sie-**, Özb. **yē-, yey-**), **ye-** (EYAD1: 39) (yemek).

3. İncelme (Ön Damaksıllaşma)

Ön damaksıllaşma bazı ünsüzlerin etkisiyle kelimede türlü hecelerde kalın sırada bulunan ünlülerin ince sıraya geçmesi (Korkmaz, 1992: 160) olarak tanımlanmaktadır; ancak içerisinde inceltici ünsüzlerin bulunmadığı bazı sözcüklerin incelmesi olayı "Bulgarcada bāka > beka (Bozkurt, 1999: 40)" incelme olayının sebeplerinden birinin de uzun ünlüler olduğunu ortaya koymaktadır. İncelme örneklerine Türkçenin çeşitli dönem ve lehçelerinde rastlanmaktadır:

Karahanlı Türkçesinde (AT. **yōrı-** (TDBUÜ: 179) >) **yorı-t > yörit** (yürüt) (Bozkurt,1999: 150; Mansuroğlu, 1998: 138).

Bulgar Türkçesinde (AT. bāka (TDBUÜ: 172) >) beka (kurbağa) (Bozkurt, 1999: 40; Ercilasun, 2005: 212).

Başkurt Türkçesinde (**yāş** (TDBUÜ: 69) >) **yeş** (gözyaşı), (AT. **yāş** (TDBUÜ: 175) >) **yeş** (yaş) (Tokatlı, 1994: 33; Bozkurt, 1999: 548).

Azerbaycan Türkçesinde (AT. **yīl-** (TDBUÜ: 177) >) **yıl-an > ilan** (yılan), Bulgar Türkçesinde **dilom** (Ercilasun, 2005: 212; Buran ve Alkaya, 2007: 81; Bozkurt, 1999: 38–303; Ergin, 1981: 90).

Tatarca Türkçesinde (**āz** (TDBUÜ: 90) >) **ez** (az), Başkurt Türkçesinde **ed** (Öner, 1998: 13; Tokatlı, 1994: 33; Bozkurt, 1999: 548).

Nogay Türkçesinde (AT. tāt (TDBUÜ: 175) >) tetli (tatlı) (Atay, 1998: 45; Güllüdağ, 1998: 66).

Karaçay-Malkar Türkçesinde özellikle Balkarcada ve Çerek ağzında görülür. Örneğin, (AT. **lāçın** (TDBUÜ: 174) >) **laçin** (şahin, doğan), (AT. **tīn** (TDBUÜ: 176) >) **tin** (ruh, nefes) (Tavkul, 2001: 140; Tavkul, 2003: 28; Bozkurt, 1999: 594; Yılmaz, 2002: 52).

Kırım Tatar Türkçesinde (AT. **yāş** (TDBUÜ: 175) >) **yaş-ıl > yeşil** (yeşil), Yeni Uygur Türkçesinde **yėşil** (Yüksel, 2005: 84; Öztürk, 1994: 10–13; Bozkurt, 1999: 401–402; Kaşgarlı, 1992: 21).

Özbek Türkçesinde (AT. **tīn-** (TDBUÜ: 176) >) **tin-** (dinlemek), (AT. **ōyun** (TDBUÜ: 177) >) **oyin** (oyun), (AT. **kātun** (TDBUÜ: 173) >) **8atin** (kadın) (Tekin ve Ölmez, 1999: 134; Bozkurt, 1999: 375; Coşkun, 2000: 9).

Yeni Uygur Türkçesinde (AT. **bālık** (TDBUÜ: 172) >) **bėlik** (balık) (KTLS, 1991: 1110; Öztürk, 1994: 10; Gülensoy, 2000: 155; Kaşgarlı, 1992: 21).

Elazığ ağzında da uzun ünlülerin kısalması sonucunda ortaya çıkan bazı ön damaksıllaşma örneklerine rastlanmaktadır. Örneğin,

ūça (TDBUÜ: 119–132–143); (IM. **yūca/yū̃ce,** Az. Türkm. **uca,** Bulg. **yüce) > yüce/y ȫce** (EYAD1: 162–189) (yüce, yükseklik).

āltun (TDBUÜ: 90) (Yaz. IV. 5 **āltun**) > **altün** (EYAD1: 134–135; KBAYA: 97) (altın).

bīt (< AT. TDBUÜ: 176); (Y. Uyg. **pit**, Kzk. **biyt**, Har. **biyt**. Çuv. **pıyDĭ) > bit** (EYAD1: 75–157) (bit).

hūç (< AT. TDBUÜ: 179); (DLT. **ūç,** Türkm. **ūç,** Hlç. **hūᵘç, Az. uc**) > **üc** (EYAD1: 198) (uç).

īt (< AT. TDBUÜ: 176); (Alt., Kzk., Blk. **iyt**, Çuv. **yıDĭ) > it** (EYAD1: 60) (it, köpek).

kātun (< AT. TDBUÜ: 173); (Az. Kuba **gādın) > ġadün** (KBAYA: 150) (kadın).

kōzu (TDBUÜ: 108); (DLT, I, 208) > **kuzi** (EYAD1: 156) (kuzu).

sīş (< AT. TDBUÜ: 176); (DLT. **sīş, Türkm. çīş, Har. çīş) > şiş** (EYAD1: 111) (şiş, kabarık, yumru).

sūb (< AT. TDBUÜ: 180); (DLT. **sūw,** Çuv. **şıv**) > **sü** (EYAD1: 103–172) (su).

tūş (< AT. TDBUÜ: 180); (DLT. **tūş,** Türkm.**dūş**) > **düş** (EYAD1: 67) (denk, karşı, eş).

tūz (< AT. TDBUÜ: 180); (DLT. **tūz,** Türkm.**dūz,** Yak. **tūs,** Çuv. **tĭvar**) > **düz** (EYAD1: 206) (tuz).

ūdı- (< AT. TDBUÜ: 179); (Uyg. **ūdı-**) > **üyan-** (EYAD1: 40–183) (uyanmak <uyumak).

ūtun (< AT. TDBUÜ: 179); (Uyg. **ūtun, DLT. ūtun, Ateb. udun/utun**) > **ütan-** (EYAD1: 212) (utanmak < kötü, fena, pis, alçak).

yāra (< AT. TDBUÜ: 175); (Az. **yāra) > yare** (EYAD1: 77–78–161) (yara).

yāş (< AT. TDBUÜ: 175); (DLT. **yāş,** Türkm. **yāş,** Hlç. **yāᵃş) > yeşil** (EYAD1: 49–68) (yaş, taze, yeşil).

yīl- (< AT. TDBUÜ: 177); (Yak. **sīl-**, Alt. **yıl-**, Tuv., Hak. **çıl-**) > **il-an** (EYAD1: 149–177) (yılan < sürünmek, kımıldamak).

yōrı- (< AT. TDBUÜ: 179); (Uyg. Br. **yorri-, yuorri-,** DLT. **yōrı-,** Tat. yuwırt-) **> yėri-** (EYAD1: 77–132) (yürümek).

yūñ (< AT. TDBUÜ: 180); (DLT. **yūñ,** Türkm. **yüñ,** Az. **yün,** Gag. **ün**) **> yün** (EYAD1: 181) (yün).

yūt- (< AT. TDBUÜ: 180); (DLT. **yūt-,** Türkm. **yuvut-**, Az. **ud-) > üt-** (EYAD1: 62) (yutmak).

4. Ünsüz Türemesi

Ünsüz türemesi, sözcüğün ön, iç veya son seslerinde sözcüğün aslında olmayan bir ünsüzün türemesidir (Korkmaz, 1992: 163).

Birincil uzun ünlülerin ikizleşmesi veya kısalması ön, iç ve son seslerde bazı ünsüz türemelerine neden olmaktadır. Ligeti, ön, iç ve son ses ünsüz türemelerini Türkçedeki birincil uzun ünlülerin ikizleşmesi olayına bağlar ve ikizleşen ünlülerin, özellikle de ön sesteki dar ünlülerin, ilkinin yarım ünlü niteliği taşıyan y sesine dönüştüğünü belirtir. Tekin ise Ligeti'nin bu görüşünü Çuvaşçadan, Eski Türkçeden, Orta Türkçeden örnekler vererek destekler. Ayrıca birincil uzun ünlülerin ikizleşerek ünlüsünü ünlülere yakın olan ünsüzlere bıraktığı görülür (Tekin, 2003: 308–309). Genel olarak bu türemeye örnek olan ünsüzler şunlardır: y, h, v, l, r, n, ş ve s (Çuvaşçadaki "y" karşılığı olan "s"). Bu ünsüz türemelerine hemen her dönemden ve lehçeden örnek verilebilir. Örneğin;

"y ve s" türemesi: **yā** (A.T) > **yāy** (Türkmen) > **saa** (Yakut) > **yay** (T.T), (yay)

"v" türemesi: **ǖç** (A.T) > **veç** (Bulgarca), **ȫl-** (A.T) > **vil-** (Bulgarca), (üç)

"h" türemesi: **yē̄ti** (A. T) > **yehti** (S. Uyg.) (yedi)

"r" türemesi: **kūç-** (AT.) > **kurçar-** (D. Türk.) (kucaklamak)

"n" türemesi: **tūç** (AT.) > **tunç** (TT.), (tunç)

"l" türemesi: **çībık** (AT) > **şılpık** (D. Türk)

"ş" türemesi: **īt** (Çuvaşça) > **iyt** (Özbekçe) > **işt** (Yeni Uygurca); **bīt** (Çavuşça) > **biyt** (Özbekçe) > **pışt** (S. Uygur)/ **pişt** (Yeni Uygurca) (Tekin, 1995: 158–159; Başdaş, 2007: 97–98).

Bu örneklere aşağıdaki dönem ve lehçelerde görülen ünsüz türemesi örnekleri de eklenebilir.

Köktürk Türkçesinde (AT**. īd-** (TDBUÜ: 179) >) **yıd-** (göndermek) (Tekin, 2003: 312).

Uygur Türkçesinde (AT**. īçan-** (TDBUÜ: 175) >) **yıçan-** (korkmak, çekinmek) (Tekin, 2003: 312).

Harezm Türkçesinde (AT**. ī** (TDBUÜ: 175) >) **ī+ġaç > ıġaç > yıġaç** (ağaç), Kırgız Türkçesinde **cıgaç** (Toparlı, 1998: 26; Başdaş ve Kutlu, 2004: 58).

Gagavuz Türkçesinde (AT. **ūdı-** (TDBUÜ: 179) >) **uyku > vuyku** (uyku) (Özkan, 1996: 91).

Karakalpak Türkçesinde (AT. **ōn** (TDBUÜ: 177) >) **won** (on) (Uygur, 2001: 25).

Kumuk Türkçesinde (AT. **ī̄z** (TDBUÜ: 183) >) **hiz** (iz) (Bozkurt, 1999: 608).

Tatar Türkçesinde (AT. **īr** (TDBUÜ: 175) >) **yır** (şiir, şarkı, türkü), Kazak Türkçesinde **yır > jır** (Öner, 1998: 18; Koç ve Doğan, 2004: 115).

Kumuk Türkçesinde (AT. **īgla-** (TDBUÜ: 175) >) **yıġla- > yila-**(ağla-), Kazak Türkçesinde **yığla- > yıla- > jıla-** (Baykoca, 1998: 52; Koç ve Doğan, 2004: 115; Öner, 1998: 18).

Elazığ ağzında da uzun ünlülerin kısalması sonucunda ortaya çıkan bazı ünsüz türemesi örneklerine rastlanmaktadır. Örneğin,

ūça (TDBUÜ: 119–132–143); (IM. **yūca / yū̄ce,** Az. Türkm. **uca,** Bulg. **yüce) > yüce/y ȣce** (EYAD1: 162–189) (yüce, yükseklik).

ē̄n- (< AT. TDBUÜ: 181); (Orh. **ī̄n-**, DLT. **ī̄n-**, Türkm. **ī̄n-**, Hlç. **ī̄ᵉn-**, Az. **ėn-**) > **yen-** (EYAD1: 39–40–41–59–61–222) (inmek).

ālta- (< AT. TDBUÜ: 171); (Türkm. **ālda-) > yaldat-** (EYAD1: 211) (aldatmak).

ārık (< AT. TDBUÜ: 172); (Türkm. **ārık) > ȣarıg(ğ)** (EYAD1: 123–213; KBAYA: 195) (ark).

ī̄r (TDBUÜ: 105); (DLT. **ī̄r) > yer** (EYAD1: 40–54) (yer).

ī̄z (< AT. TDBUÜ: 183); (DLT. **ī̄z,** Türkm. **īz,** Özb. Har. **ī̄z) > yiz** (EYAD1: 181) (iz).

sā- (< AT. TDBUÜ: 174); (DLT. **sā-,** Türkm. **sāy-,** Az. **say-**) > **say-** (EYAD1: 82–181) (saymak).

tū̄ (< AT. TDBUÜ: 185); (Uyg. **tū̄**, DLT. **tū̄**, Türkm. **tüy**, Yak. **tū̄) > tüy/tiv** (EYAD1: 88) (tüy, kıl, saç).

tūç (< AT. TDBUÜ: 180); (DLT. **tūç**, Az. **tunc**) > **tunç** (EYAD1: 140) (tunç).

yā (< AT. TDBUÜ: 175); (DLT. **yā,** Türkm. **yāy-, Kırg. cā, Yak. sā) > yay** (EYAD1: 162–223) (yay).

5. Ünlü Türemesi

Ünlü türemesi, ses özelliklerine veya birbirleri ile birleşme şartlarına bağlı bazı sebeplerle kelimenin ön, iç ve sonuna ünlü getirilmesi olayıdır (Korkmaz, 1992: 160).

Türkçede söz sonunda ünlü türemesinin sebebi genellikle gramer kitaplarında herhangi bir fonetik gerekçeye bağlı olmadan sadece bir okutma ünlüsü olarak verilmektedir; ancak bu türemenin sebebi, uzun ünlülerin kısalırken yerini dolduracak türde bir ünlü türetmesine bağlanmalıdır. Çünkü okutma ünlüsünün türediği söylenen neredeyse bütün sözcüklerin aslında birincil uzunlukları taşıyan sözcükler olduğu açıkça görülmektedir. Kırgız, Kazak, Karakalpak, Tatar ve Gagavuz Türkçeleri Gramerlerinde örnek olarak verilen sor- > sora-/sura- (sormak); yurt

> yurta (yurt); tiz > tize (diz); genc > kençe (çocuk); taş- > tası- (taş-), yor- > jorı- (tabir et-, yor-); böy > büyi (zehirli örümcek), yig > şiyki (çiğ) (Özkan, 1996: 65–66; Öner, 1998: 14; Uygur, 2001: 3; Koç ve Doğan, 2004: 112–113; Başdaş ve Kutlu, 2004: 36) gibi birincil uzunluktan dolayı hece sonunda çeşitli ünlülerin türediği bu sözcükler, geçmiş oldukları gramerler kitaplarında herhangi bir fonetik gerekçeye bağlı olmadan okutma ünlüsüne dayandırılmıştır. Oysa Tekin, kapalı hecelerdeki uzun ünlülerin bazen hece sonunda kısa bir ünlü türettiklerini söyleyerek bu türemelerin ilgili fonetik izahını yapmış ve son ses türemelere şu örnekleri vermiştir. (AT.) **kūç-** > (Azeri) **gucu-** (kucaklamak)**,** (AT.) **bȫ >** (Bulgarca) **b ȫy > böyi** (örümcek), (Türkmen) **sānç- >** (Doğu Türkçesi) **sancı-** (Tekin, 1995: 158–159).

Elazığ ağzında da uzun ünlülerin kısalması sonucunda ortaya çıkan bazı son ses ünlü türemesi örneklerine rastlanmaktadır. Örneğin,

sānç- (TDBUÜ: 96); (Uyg. Br. **sānç-**, Türkm. **sānç-**) > **sancı-** (KBAYA: 145) (ağrımak < sokmak, saplamak).

tāy (< AT. TDBUÜ: 175); (Yak. **tāy**, Türkm. **dāyı**) > **dayı** (EYAD1: 45–72–222) (dayı).

5. Tonlulaşma

Tonlulaşma, ünsüzlerin boğumlanması sırasında, ciğerlerden gelen havaya ses tellerinin titreşerek ton vermesi ve tonsuz ünsüzlere tonluluk niteliği kazandırmasıdır (Korkmaz, 1992: 151).

Ana Türkçede tek heceli kelimelerin sonundaki ötümsüz patlayıcı p, ç, t, k ünsüzleri, Oğuz grubu Türk lehçelerinde, kısa bir ünlüden sonra kendilerini korudukları hâlde (birincil) uzun bir ünlüden sonra ötümlüleşerek sırasıyla b, d, c, g ve ğ (y) olmuşlardır. Bu gruba (rt) ve (rç) ünsüz grubu da dâhildir (Tekin, 1995: 128–129).

Tekin'in de işaret ettiği bu gelişme, özellikle Oğuz grubu lehçelerinde görülmektedir; ancak bu tür bir seslik değişmenin ilk örneklerine Divanü Lugati't-Türk'te rastlanmaktadır. Örneğin,˘ d (Oğuz) <˘ t (delik) (Yakut, Moğol), uyadsılık (utangaçlık) (Oğuz) < uyāt < yāt < sāt (Yakut) (Tekin, 1995: 129).

Oğuz grubu Türk lehçelerinde ünsüzlerin birincil uzun ünlülerden sonra tonlulaşması Azeri lehçesi dışındaki tüm lehçelerde yalın hâlde belli olmamakla birlikte çekim sırasında ortaya çıkar; ancak Azeri Türkçesinde yalın hâlde de tonlulaşma görülür (dib, uc, ad, ağ vb. gibi). Çekim sırasında ise bütün Oğuz grubu lehçelerinde sezilir (dip > dib+i, but > bud+u, yok > yoğ+u) (Tekin, 1995: 129). Ayrıca Oğuz grubu Türk lehçelerinde "uç- ve aç-" gibi bazı sözcüklerin tonlulaşmaması tonlulaşma olayının uzun ünlülerden kaynaklandığını açıkça göstermektedir. Örneğin, Az. **açmag/uçmag**, Türkm. **açmak/uçmak**, TT. **açmak/uçmak** (KTLS, 1991: 5–6,912–913).

Oğuz grubu Türk lehçelerindeki bu tonlulaşma örneklerinin tamamına yakını, birincil uzun ünlüleri sistemli olarak koruyan Yakut ve Türkmen lehçelerindeki uzun ünlülü sözcüklere denk gelmektedir (Başdaş, 2007: 94).

Tonlulaşmayla ilgili olarak Türkiye Türkçesi yazı dilinde kelime sonunda patlayıcı-tonlu b, c, d, g ünsüzleri bulunmaz; hatta yabancı sözcüklerin sonundaki patlayıcı-tonlular da tonsuzlaşmıştır (kitab > kitap, cild > cilt vs.); ancak bu yerleşmiş kurala rağmen (at > ad, öt > öd vs.) şekillerinin tonlu olarak kullanılmış oluşu bu tonlu kullanımın uzunluğa bağlı olduğuna da bir kanıttır. Ayrıca bu kullanım birçok Oğuz lehçesinde de Türkiye Türkçesinde olduğu gibi şekillenmektedir (Başdaş 2007: 93).

Oğuz grubu Türk lehçelerinde sistemli ve Karagasçada ise sistemli olmamakla birlikte rastlanan tonlulaşmaya birçok örnek verilebilir. Örneğin; hēp > hēbem (Karagasça "elbise"); yēti > tēde (Karagasça "yedi") (Tekin, 1995: 137). Bu değişime Oğuz grubunda ise şu örnekler verilebilir:

Ana Türkçe	Yakutça	Türkiye Türkçesi	Türkmence
k1p	**kiep**	**gibi**	**kibi**
tāy	**taay**	**dayı**	**dāyı**
kū̄ç	**küüs**	**güc+ü**	**güyç**
ȫç	**ös**	**öc+ü**	**ȫç**

(Tekin, 1995: 130–131; Başdaş, 2007: 94–97).

Birincil uzun ünlülerin bıraktığı seslik izlerden biri olan tonlulaşmaya Türk dilinin çeşitli dönem ve lehçelerinden birçok örnek verilebilir:

Eski Türkiye Türkçesinde (AT. **kū̄ç** (TDBUÜ: 185) >) **güc** (güç, kuvvet), Türkmen Türkçesinde **güyç** (Tekin ve Ölmez, 1999: 48–148; KTLS, 1991: 1098; Buran ve Alkaya, 2007: 117, Gülensoy, 2000: 159; Bozkurt, 1999: 344; Demir ve Yılmaz, 2003: 116).

Türkmen Türkçesinde (AT. **kōl** (TDBUÜ: 178) >) **ġol** (kol), (AT. **kīz** (TDBUÜ: 176) >) **ġīz** (kız); (AT. **hūç** (TDBUÜ: 179) >) **ūcı** (ucu), (AT. **āt** (TDBUÜ: 172) >) **ādıñ** (senin adın) (Tekin ve Ölmez, 1999: 148; KTLS, 1991: 1098; Buran ve Alkaya, 2007: 117, Gülensoy, 2000: 159; Bozkurt, 1999: 344; Demir ve Yılmaz, 2003: 116).

Kazak, Kırgız, Karakalpak, Kumuk ve Gagavuz Türkçelerinde (AT. **tē̄-** (TDBUÜ: 182) >) **de-** (demek) (Uygur, 2001: 25; Özkan, 1969: 72; KTLS, 1991: 1048; Gülensoy, 2000: 188; Koç ve Doğan, 2004: 101; Başdaş ve Kutlu, 2004: 44; Öner, 1998: 27).

Gagavuz Türkçesinde (**kīrü** (TDBUÜ: 106) >) **gēri** (geri), (Bozkurt, 1999: 278; Özkan, 1969: 72).

Karakalpak Türkçesinde (AT. **kūz** (TDBUÜ: 185) >) **güz** (güz), (AT. **kārga(n)** (TDBUÜ: 173) >) **ġarġa** (karga), (**kādāş** (TDBUÜ: 95) >) **ġardaş** (kardeş) (Uygur, 2001: 17–18; Tekin ve Ölmez, 1999: 100; Bozkurt, 1999: 476).

Kırım Tatar Türkçesinde (AT. **kēmi** (TDBUÜ: 181) >) **gemi** (gemi), (AT. **kēçe** (TDBUÜ: 182) >) **gece** (gece), (AT. **kōl** (TDBUÜ: 184) >) **göl** (göl); (AT. **yēti** (TDBUÜ: 182) >) **yedi** (yedi), (AT. **būtı-** (TDBUÜ: 179) >) **buda-** (budamak) (Yüksel, 2005: 99–101–102–103).

Azerbaycan Türkçesinde (AT. **tāg** (TDBUÜ: 174) >) **dağ** (dağ), (AT. **tāş** (TDBUÜ: 174) >) **daş** (taş) (Bozkurt, 1999: 303; Ergin, 1981: 122, 211).

Karakalpak ve Azeri Türkçelerinde (AT. **tūz** (TDBUÜ: 180) >) **duz** (tuz) (Bozkurt, 1999: 303–476; Ergin, 1981: 122, 211; Uygur, 2001: 25; Tekin ve Ölmez, 1999: 110).

Tatar Türkçesinde (AT. t**0rt** (TDBUÜ: 184) >) dürt (dört), Kumuk Türkçesinde dört (KTLS, 1991: 1087; Gülensoy, 2000: 173; Öner, 1998: 16–17–27; Buran ve Alkaya, 2007: 246; Bozkurt, 1999: 609).

Kazak ve Kumuk Türkçelerinde (AT. **ēki** TDBUÜ: 181) >) **iki+z > egiz** (ikiz) (KTLS, 1991: 1048; Gülensoy, 2000: 188; Koç ve Doğan, 2004: 93–94–101; Baykoca, 1998: 45).

Elazığ ağzında da uzun ünlülerin kısalması sonucunda ortaya çıkan tonlulaşma örneklerine rastlanmaktadır. Örneğin,

ūça (TDBUÜ: 119–132–143); (IM. **yūca / yūce,** Az. Türkm. **uca,** Bulg. **yüce) > yüce/yōce** (EYAD1: 162–189) (yüce, yükseklik).

āçıg (TDBUÜ: 153); (Türkm. **ācı,** Çuv. **yüś -,** Tat. **eçi-,** Başk. **esi-**) > **āci** (EYAD1: 40–41) (acımak).

kūru- (TDBUÜ: 151); (Türkm. **gūra-**) > **ġuru-** (KBAYA: 93) (kuru < kurumak).

ōtag (TDBUÜ: 117); (IM. **ōda,** Türkm., Az. oda) > **oda** (EYAD1: 169) (oda).

āç- (< AT. TDBUÜ: 171); (Orh. **āç-**, DLT. **āç-**, Türkm. **ācık-**, Yak. **ās-) ac-ım** (EYAD1: 53–75) (acıkmak).

āk (< AT. TDBUÜ: 171); (DLT. **āk,** Türkm. **āk,** Az. **ağ) > ağ** (EYAD1: 145) (ak, beyaz).

ālta- (< AT. TDBUÜ: 171); (Türkm. **ālda-) > yaldat-** (EYAD1: 211) (aldatmak).

ārık (< AT. TDBUÜ: 172); (Türkm. **ārık) > 8arıg(ğ)** (EYAD1: 123–213; KBAYA: 195) (ark).

āş-ak (TDBUÜ: 152); (Türkm. **āşak**) > **aşşağ** (EYAD1: 40–59–72) (aşağı, alt).

āt (< AT. TDBUÜ: 172); (Orh. **āt**, DLT. **āt**, Türkm. **āt**, Yak. **āt**, Az. **āt**) > **ad** (EYAD1: 39–63) (isim, ad).

ātım (< AT. TDBUÜ: 172); (Türkm. **ādım, ēdim,** Az. **addım) > adım** (EYAD1: 48) (adım).

bōçek (< AT. TDBUÜ: 184); (Türkm. **mōcek) > bocik** (EYAD1: 68; KBAYA: 185) (böcek).

bāka (< AT. TDBUÜ: 172); (Hlç. **bāka,** Türkm. **bāğa,** Az. **bāğa**) **> ġul-bağa** (KBAYA: 193) (kurbağa).

bākır- (< AT. TDBUÜ: 172); (Türkm. **bāğır-,** Az. **bağır-**) > **bağır-** (EYAD1: 60–61) (bağır).

bēbek (TDBUÜ: 74); (Yak. **biebeke/biebekke/büöbeke**) > **bebeg** (EYAD1: 119) (bebek).

bōrç (< AT. TDBUÜ: 177); (Türkm. **bōrç**, Az. **borc) > borc** (EYAD1: 80; KBAYA: 149) (borç).

būtı- (< AT. TDBUÜ: 179); (Türkm. pūda-, Az. buda-) **buda-** (EYAD1: 76) (/ buda-).

yē̄ti (< AT. TDBUÜ: 182); (Orh. **yeti, yiti,** Uyg. Br. **yte,** DLT. **yetti, yiti,** AH. **yedi, yetti,** Vol. Blg. **cieti,** Türkm. **yedi**, Az. **yeddi**, Yak. **sette**, Çuv. **śiççĭ> yėddi/ yeddi** (EYAD1: 40–52–63–109–185) (yedi).

çāka (< AT. TDBUÜ: 172); (Türkm. **çāğa) > çağa** (EYAD1: 41–64) (çocuk).

çākır- (< AT. TDBUÜ: 172); (Türkm. **çāğır-,** Az. **çağır-) > çağır-** (EYAD1: 43–53–68) (çağır-).

çīp (< AT. TDBUÜ: 176); (DLT. **çīp,** Türkm. **çībık,** Gag. **çıbuk,** Az. **çubuk) > çubuk** (EYAD1: 48–64–91–164) (çubuk, ince yumuşak dal).

hārt (< AT. TDBUÜ: 173); (Hlç. **hāᵃrt,** Türkm., Gag. **ārt,** Yak. **ārtık,** Az. **ard) > ard** (EYAD1: 67–68–83) (odun).

hōtuñ (< AT. TDBUÜ: 178); (DLT. **otuñ,** Türkm. **ōdun,** Har. **ōdın,** Hlç. **hūᵒtun) > odun** (EYAD1: 48) (adım).

hūç (< AT. TDBUÜ: 179); (DLT. **ūç,** Türkm. **ūç,** Hlç. **hūᵘç,** Az. **uc**) > **uc/üc** (EYAD1: 54–198) (uç).

kīr- (< AT. TDBUÜ: 183); (Türkm. **gīr-,** Yak. **k īr-**) > **gir-** (EYAD1: 41–58) (girmek).

kīrü (TDBUÜ: 106); (DLT. III, 245–246) > **geri** (EYAD1: 142) (geri).

kōk (< AT. TDBUÜ: 184); (Türkm. **gōk,** DLT. **kōk,** Az. **göy,** Yak. **küö8**, Çuv. kĭvak, Hlç. kī^{e}k) **> gök** (EYAD1: 67) (gök).

kōl (< AT. TDBUÜ: 184); (Türkm. **gōl,** DLT. **kōl,** Yak. **küöl**) **> göl** (EYAD1: 60–87) (göl).

kōpek (< AT. TDBUÜ: 184); (Türkm. **gōbek,** Çuv. **kĭvaBa**) **> göbek** (EYAD1: 164–222) (göbek).

kēçe (< AT. TDBUÜ: 182); (Uyg. Br. **kiçe**, Türkm. **gīce**, Har. **gēce**, Yak. **kiehe**, Az. **gėce**) > **gece/ gėce** (EYAD1: 40–79; KBAYA: 168) (gece).

kēp (< AT. TDBUÜ: 182); (DLT. **kip,** Türkm.**gēp,** Yak. **kiep**) > **gibi/gimı** (EYAD1: 40–61, KBAYA: 93) (gibi).

kēt- (< AT. TDBUÜ: 182); (Uyg. Br. **kēt-**, DLT. **k īt-**, Az. **gėt-**) > **get-** (EYAD1: 39; KBAYA: 52) (gitmek).

kādāş (TDBUÜ: 95); (DLT. **kā** "kap, zarf"**,** Yak. **8ā) > ġardaş** (EYAD1: 167) (kardeş).

kāk (TDBUÜ: 101); (DLT. III. 155. **kāk**) > **ġa8** (EYAD1: 55–58; KBAYA: 192) (meyve kurusu).

kāl (< AT. TDBUÜ: 173); (Uyg. Br. **kāl-,** DLT. **kāl-,** Türkm. **gāl-,** Yak. **8āl-,** Har. **kāl-) > ġal-** (KBAYA: 85) (kalmak).

kān (< AT. TDBUÜ: 173); (Uyg. Br. **kām,** DLT. **kān,** Har. **kān,** Türkm. **gān,** Yak. **8ān,** Çuv. **yun) > gan/ġan** (EYAD1: 41; KBAYA: 176) (kan).

kāńak (< AT. TDBUÜ: 173); (Hlç. **kā^{a}nak- kānak,** Türkm., Az. **gaymak) > ġayma8** (EYAD1: 59) (kaymak).

kānat (< AT. TDBUÜ: 173); (Türkm. **gānat) > ġanat** (EYAD1: 65) (kanat).

kāp (< AT. TDBUÜ: 173); (DLT. **kāp,** Türkm. **gāp, Az.** gāb) > **ġab** (EYAD1: 55–58) (kap).

kāpa+ tāy (< AT. TDBUÜ: 173–175); (Türkm. **gāba, Az.** gaba+ Yak. **tāy**, Türkm. **dāyı**) > **ġabadayı** (EYAD1: 77) (kabadayı).

kāpak (< AT. TDBUÜ: 173); (Türkm. **gābak**) > **ġabağ** (EYAD1: 159) (kapak).

kāpuk (< AT. TDBUÜ: 173); (Türkm. **gābık**) > **ġabuğ** (EYAD1: 89–134) (kabuk).

kār (< AT. TDBUÜ: 173); (DLT. **kār,** Türkm. **gār,** Har. **kār,** Yak. **8ār,** Hlç. **kāᵃr**) > **kar/ġar** (EYAD1: 66) (kar).

kārga(n) (< AT. TDBUÜ: 173); (Tuv. **kārgan**, Gag. **kārga**) > **ġarġa** (EYAD1: 39–107) (karga).

kārı (< AT. TDBUÜ: 173); (Uyg. Br. **hkārı**, Az. Nuça **gārı**, Türkm. **gārrı**) > **ġarı** (EYAD1: 39–45; KBAYA: 52) (yaşlı, koca, ihtiyâr).

kātır (TDBUÜ: 94); (OK. 26–273, **kağadır = kātır**[1]**) > ġatır** (EYAD1: 172) (katır).

kātun (< AT. TDBUÜ: 173); (Az. Kuba **gādın) > ġadın/ ġadün** (EYAD1: 107; KBAYA: 150) (kadın).

kāz (< AT. TDBUÜ: 173); (DLT. **kāz,** Türkm. **gāz,** Yak. **8ās) > ġaz** (EYAD1: 41) (kaz).

kāzgan (< AT. TDBUÜ: 173); (Türkm. **gāzan,** Har. **kāzan) > ġazan** (EYAD1: 40; KBAYA: 85) (kazan).

kēmi (< AT. TDBUÜ: 181); (Türkm. **gēmi,** Tat. **köyme) > gemi** (EYAD1: 47) (gemi).

kēnç (< AT. TDBUÜ: 181); (DLT. **kēnç,** Az. **genc) > genç** (EYAD1: 41–57) (genç).

kēt- (< AT. TDBUÜ: 181); (Türkm. **gēt-, gedik,** Az. **gedik**) > **gedig** (KBAYA: 52) (gedik < gedik açmak).

kīz (< AT. TDBUÜ: 176); (DLT. **kīz**, Türkm. **gīz**, Yak. **kīs**) **> ġız** (EYAD1: 39; KBAYA: 166) (kız).

kōl (< AT. TDBUÜ: 178); (Uyg. **kōl, Az. Kaş. kūl) > ġol-** (EYAD1: 165) (kol).

kōń (< AT. TDBUÜ: 178); (DLT. **kōy,** Yak. **hōy/hōyn,** Hlç. **kōᵒn) > ġoyun** (EYAD1: 90) (koyun).

kōş- (< AT. TDBUÜ: 178); (Uyg. **kōş) > ġoş-** (EYAD1: 58) (koş-).

kōy (TDBUÜ: 108); (DLT, I, 306) > **ġoyun** (EYAD1: 142) (elbisenin koynu).

kū̄ç (< AT. TDBUÜ: 185); (DLT. **kū̄ç**, Türkm. **güyç**, Yak. **kū̄s,** Az. **güc) > güc/ güş** (EYAD1: 58–63) (güç, kuvvet).

kūçak (< AT. TDBUÜ: 179); (Har. **kūcak** Türkm. **gucak**, Az. **gucag**) > **ġuca8** (EYAD1: 92) (kucak).

---

[1] Bu örnekte birincil uzun ā ünlüsünün iki a (aa) yerine "ağa" ses grubu ile gösterildiğini görmekteyiz. Nitekim Arapça Şām sözcüğü de şağam şeklinde yazılmıştır. (bkz. Tekin, 1995: 94).

kūn (< AT. TDBUÜ: 185); (Uyg. **kūn**, DLT. **kūn,** Vol. Blg. **küwen**) > **gün** (EYAD1: 39, KBAYA: 168) (gün).

kūrt (< AT. TDBUÜ: 179); (Türkm. **gūrt**, Az. **gurd**) > **ġurt** (EYAD1: 45–68) (kurt, böcek).

kūz (< AT. TDBUÜ: 185); (DLT. **kūz,** Türkm. **güyz,** Yak. **kühün**) > **güz** (EYAD1: 80–180) (güz).

ōçak (TDBUÜ: 39–72); (DLT. **oçak, oçuk,** Türkm. **ōcak,** Az. ocag) **> oca8** (EYAD1: 53) (ocak).

sāç (< AT. TDBUÜ: 174); (DLT. **sāç,** Türkm. **sāç,** Az. **sac**) > **sac** (EYAD1: 119; KBAYA: 202) (sac, tava).

sakāl (TDBUÜ: 153); (Çağ. **sakkal-sakal**, DLT. **sakāl**, Türkm. **sakgal**, Az. **saggal**) > **sakġal/saḳḳal** (EYAD1: 41–63–80) (sakal).

sānç (TDBUÜ: 96); (Uyg. Br. **sānç-**, Türkm. **sānç-**) > **sancı-** (KBAYA: 145) (ağrımak < sokmak, saplamak).

sēkri- (< AT. TDBUÜ: 181); (Yak. **ekkirie-**, Nij. **sīkir-**, Az. **seyir-t-**) > **segürt-** (EYAD1: 42–123–124) (seğirtmek, sıçramak, koşmak).

sūt (< AT. TDBUÜ: 185); (DLT. **sūt,** Türkm. **süyt**, Az. **süd**, Hlç. **ūt) > süd** (EYAD1: 45–78) (süt).

tīr- (< AT. TDBUÜ: 183); (DLT. **tīrig,** Türkm. **dīri**) > **diri/diril-** (EYAD1: 65–66–104) (diri/diril-).

tīre- (< AT. TDBUÜ: 183); (Türkm. **dīre-, dīrek**) > **direk** (EYAD1: 52; KBAYA: 52) (direk < dayamak, diremek).

tīz (< AT. TDBUÜ: 183); (DLT. **tīz,** Türkm. **dīz, Özb. tizze**) > **diz** (EYAD1: 83) (diz).

tē- (< AT. TDBUÜ: 182); (Orh. **te-, ti-**, Uyg. Br. **tė-**, DLT. **t ī-**, Türkm. **diy-**, Yak. **die-**) > **dė-** (EYAD1: 39; KBAYA: 166) (demek).

t0n- (< AT. TDBUÜ: 184); (DLT. **t0n-,** Türkm. **d0n-,** Kaş. **dūn-) > dön-** (EYAD1: 45–72–175) (dönmek).

t0rt (< AT. TDBUÜ: 184); (DLT. **t0rt,** Türkm. **d0rt,** Yak. **tüört) > dört/dörT/ Tört** (EYAD1: 54–56–63–193; KBAYA: 117) (dört).

t0ş (< AT. TDBUÜ: 184); (DLT. **t0ş,** Türkm. **d0ş,** Yak. **tüöz) > döşşek** (EYAD1: 102) (döşek).

tāg (< AT. TDBUÜ: 174); (DLT. **tāg,** Türkm. **dāğ,** Az., Kaş., Eyn. **dāğ,** Hlç. **tāᵃğ) > dağ/Taġ** (EYAD1: 47–194) (dağ).

tāgı- (< AT. TDBUÜ: 174); (Türkm. **dāğa-,** Hlç. **tāᵃkul-) > daġıl-** (EYAD1: 44–60–78) (dağılmak).

tāl (< AT. TDBUÜ: 174); (DLT. **tāl,** Türkm. **tāl,** Har. **dāl) > dal** (EYAD1: 163) (dal).

tām (< AT. TDBUÜ: 174); (Orh. **tām,** Türkm. **dām,** Az., Kaş. **dām,** Hlç. **dāᵃm) > dam** (EYAD1: 40–57) (dam, çatı).

tāmar (< AT. TDBUÜ: 174); (Uyg. Br. **tāmar,** Koyb. **tāmer**) **> damar** (EYAD1: 67) (damar).

tār (< AT. TDBUÜ: 174); (DLT. **tār**, Türkm. **dār**, Yak. **tār,** Hlç. **tāᵃr**) > **dar** (EYAD1: 92–150) (dar).

tārın- (< AT. TDBUÜ: 174); (Kırg. **tārın-) > darıl-** (EYAD1: 59; KBAYA: 175) (darılmak).

tāş (< AT. TDBUÜ: 174); (DLT. **tāş**, Türkm. **dāş**, Yak. **tās,** Hlç. **tāᵃş**) > **daş** (EYAD1: 40; KBAYA: 52) (taş).

tāt (< AT. TDBUÜ: 175); (Türkm. **dāt**, Az. **dad**) > **dat** (EYAD1: 45) (tat).

tēlü (< AT. TDBUÜ: 181); (Türkm. **dēli) > deli** (EYAD1: 52–109) (deli).

tīn- (< AT. TDBUÜ: 176); (Türkm. **dīn-**, Yak. **tīn-**) > **din-en-** (EYAD1: 42–43) (dinlenmek, dinmek, durmak).

tōl- (< AT. TDBUÜ: 178); (Türkm. **dōl-,** Yak. **tuol-**, Kaş. **dūl-**) **> dol-** (EYAD1: 40–76; KBAYA: 103) (dolmak).

tōn (< AT. TDBUÜ: 178); (DLT. **tōn,** Uyg. **tōn,** Türkm. **dōn, D. Trk. tōn**) **> don** (EYAD1: 96; KBAYA: 175) (elbise, giysi).

tōtak (< AT. TDBUÜ: 178); (Türkm. **dōdak, Har. dūdak**) **> doda8/důda8** (EYAD1: 59–135; KBAYA: 151) (dudak).

tǖp (< AT. TDBUÜ: 185); (DLT. **tǖp**, Türkm. **dǖyp**, Hlç. **dmb,** Az. **dib) > dib** (EYAD1: 41–45–59) (dip).

tūş (< AT. TDBUÜ: 180); (DLT. **tūş,** Türkm.**dūş**) > **düş** (EYAD1: 67) (denk, karşı, eş).

tǖş (< AT. TDBUÜ: 185); (DLT. **tǖş**, Türkm. **düyş**, Yak. **tǖl**) > **düş-ün-** (EYAD1: 42–187) (düşünmek).

tūz (< AT. TDBUÜ: 180); (DLT. **tūz,** Türkm.**dūz,** Yak. **tūs,** Çuv. **tĭvar**) > **düz/ duz** (EYAD1: 206; KBAYA: 116) (tuz).

yāt (< AT. TDBUÜ: 175); (DLT. **yāt,** Türkm. **yāt,** Har. **yāt,** Az. Kaş. **yād,** Az. **yad) > yâd** (KBAYA: 207) (yad, yabancı).

yūrt (< AT. TDBUÜ: 180); (Türkm. **yūrt-yuvırt-**, Yak. **sūrt-sūt** Az. y**urd-) > yurd** (EYAD1: 142) (yurt).

Sonuç

Türkçenin tarihî dönemlerinde ve çağdaş lehçelerinde ya doğrudan ya da bıraktığı seslik izlerle dolaylı olarak görülen birincil uzun ünlüler, Türkiye Türkçesinin ağızlarından biri olan Elazığ ağzında da bırakmış olduğu seslik izlerle kendini hissettirmektedir.

Elazığ ağzında birincil uzun ünlülerin kısalırken bırakmış olduğu "ünlü ikizleşmesi (diftong) hariç" bütün seslik izlere (tonlulaşma, ünsüz ikizleşmesi, genişleme, ön damaksıllaşma (incelme), ünsüz türemesi, ünlü türemesi) rastlanmaktadır. Tespit ettiğimiz bu seslik izlerin sayısal oranları ve özellikleri şöyledir:

Tonlulaşma, Elazığ ağzında en fazla görülen seslik iz olmuştur. Bunda Elazığ ağzının Oğuz grubu Türk lehçelerinden biri olan Türkiye Türkçesinin bir ağzı olması önemli ölçüde etkili olmuştur.

Elazığ ağzında 95 sözcükte tonlulaşma olayına rastlanmıştır. Bu sözcüklerden tespit ettiğimiz 2 sözcükte (dörT, Tört, Tağ) yarı tonlulaşma görülmüştür; ancak tonlulaşma örnekleri göz önüne alındığında ve ilgili sözcüklerin tam anlamıyla tonlulaşmış (dört, dağ) örneklerinin de olması, bu durumun anlatıcıların konuşma özelliklerinden kaynaklandığını ortaya koymaktadır. Yani Elazığ ağzında görülen bu yarı tonlulaşma örnekleri, bir tonlulaşma ara devresini değil, daha çok anlatıcıların konuşma farklılıklarını temsil etmektedir. Tonlulaşma olayı, t > d, k > g, ḳ > ġ, ç > c, p > b sesleri arasında görülmektedir.

Elazığ ağzında görülen seslik izlerden ön damaksıllaşma (incelme) olayı, 19 sözcükte tespit edilmiş olup, sayısal çoğunlukta ikinci sırayı almaktadır. Bu ses olayı ū > ü, ā > e, ī > i, ū > i ses değişmeleri arasında yaşanmış olup, daha çok ū > ü değişiminde kendini göstermiştir.

Genişleme olayı Elazığ ağzında 14 örnekte tespit edilmiş olup, sayısal çoğunlukta üçüncü sırayı teşkil etmektedir. Tespit edilen örnekler ē/ ī > e ile ī > a değişmeleri arasında olmuştur. Büyük çoğunluğu ise ē/ ī > e değişimine dayanmaktadır.

Ünsüz türemesi ise 10 sözcükte tespit edilmiş olup, sayısal çoğunlukta dördüncü sırayı oluşturmaktadır. Tespit edilen örneklerde daha çok y ünsüzünün ön ve son seste türediği görülmekle birlikte h, v, n seslerinin de ön, iç ve son seslerde türediği gözlenmiştir.

Ünsüz ikizleşmesi Elazığ ağzında 7 sözcükte tespit edilmiştir. Seslik izlerin sayısal sıralamasında beşinci sırayı oluşturan ünsüz ikizleşmesi olayı -kk-, -şş-, -tt, ve -dd- ikizleşmeleri etrafında şekillenmiştir.

Son ses ünlü türemesi ise Elazığ ağzında 2 örnekte tespit edilmiş olup, sayısal olarak en az rastlanan seslik iz olmuştur. Tarihî dönemlere ve çağdaş lehçelere ba-

kıldığında da uzun ünlülerden kaynaklanan bu ses olayının en az rastlanan ses olayı olduğu görülür. Bu konuyla ilgili olarak bir hususun yeniden vurgulanmasında fayda vardır. Bu husus da bu ses olayının birçok dönem ve lehçe gramerlerinde ya okutma ünlüsüne ya da herhangi bir fonetik gerekçeye dayanmadan nedensiz bir şekilde ortaya çıkmış gibi gösterilmesidir; ancak bu gramerlerde verilen örneklerin çoğunun birincil uzunluklara dayanıyor olması bu ses olayının temelinde birincil uzun ünlülerin olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak Elazığ ağzının birincil uzunlukları, bıraktığı seslik izlerle barındırdığı görülmektedir. Bu da Elazığ ağzının Türk dilinin önemli ses özelliklerini ihtiva eden köklü ve zengin bir ağız olduğunu ve Türkiye Türkçesi ağızları içerisinde de müstesna bir yere ve öneme sahip olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Kaynaklar

Atay, Ayten. (1998). **Nogay Türkçesi Grameri.** Kayseri. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi.

Başdaş, Cahit ve Kutlu, Abdülmukaddes. (2004). **Kırgız Türkçesi Grameri.** Diyarbakır, Dicle Üniversitesi Yayınları.

Başdaş, Cahit. (2007). "Türkiye Türkçesinde Aslî Uzunluk Belirtileri" **Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları (Osman Nedim Tuna Armağanı).** Volume 2/2 spring. s. 89–101. www. turkishstudies. net.

Baykoca, Ahmet Naci. (1998). **Kumuk Türkçesi Grameri.** Elazığ. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Bozkurt, Fuat. (2002). **Türklerin Dili.** Ankara. T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.

Buran, Ahmet ve Alkaya, Ercan. (2007). **Çağdaş Türk Lehçeleri**. Ankara. Akçağ Yayınları.

Buran, Ahmet ve Oğraş Şerif. (2003). **Elazığ İli Ağızları.** (Editör. Asaf Varol). Elazığ. Örnek Ofset.

Buran, Ahmet. (1997). **Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları.** Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları. **(KBAYA)**.

Buran, Ahmet. (2007). "Çağdaş Türk Yazı Dillerinde ve Türkiye Türkçesi Ağızlarında İkincil Uzun Ünlüler" **II. Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni** (10–12 Nisan 2006). Kayseri. Erciyes Üniversitesi Yayınları, s. 31–47.

Coşkun, Volkan. (2000). **Özbek Türkçesi Grameri.** Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Demir, Nurettin ve Yılmaz, Emine. (2003). **Türk Dili El Kitabı.** Ankara. Grafiker Yayınları.

Doerfer, Gerhard. (1995). "Kırım Tatarcası" **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi.** (Çev: Mustafa Argunşah). Sayı–94, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları. s. 177–203.

Ercilasun, Ahmet Bican. (2005). **Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi.** Ankara. Akçağ Yayınları.

Ergin, Muharrem. (1981). **Azeri Türkçesi.** İstanbul. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Gülensoy, Tuncer ve Buran Ahmet. (1994). **Elazığ Yöresi Ağızlarından Derlemeler-1.** Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları.**(EYAD-1)**.

Gülensoy, Tuncer. (2000) **Türkçe El Kitabı.** Ankara. Akçağ Yayınları.

Güllüdağ, Nesrin. (1998). **Nogay Türkçesi Grameri (Nogaylar-Dil Özellikleri-Metin-Sözlük).** Elazığ. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Kara, Mehmet. (2000). **Türkmence (Giriş-Gramer-Metinler-Sözlük).** Ankara. T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.

Karal, Enver Ziya. (2001). "Osmanlı Tarihinde Türk Dili Sorunu (Tarih Açısından Bir Açıklama)" **Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe.** Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları. s. 7–97.

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I. (1991). Ankara. T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.

Kaşgarlı, Sultan Mahmut. (1992). **Modern Uygur Türkçesi Grameri.** İstanbul. Orkun Yayınevi.

Kıvrakdal, İlgi. (2000). **Çıpçıxley Uçma Troxka "Lietuva Karaylarının Yırları" (Giriş-İnceleme- Metinler- Sözlük).** Trabzon. Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi.

Koç, Kenan ve Doğan, Oğuz. (2004). **Kazak Türkçesi Grameri.** (Redaktör: Ayabek Bayniyazov). Ankara. Gazi Kitabevi.

Korkmaz, Zeynep. (1992). **Gramer Terimleri Sözlüğü.** Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Mansuroğlu, Mecdut. (1998). "Karahanlıca" **Tarihî Türk Şiveleri.** (Çev.: Mehmet Akalın). Ankara. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları. s. 133–171.

Öner, Mustafa. (1998). **Bugünkü Kıpçak Türkçesi.** Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Özkan, Nevzat. (1996). **Gagavuz Türkçesi Grameri (Giriş-Ses Bilgisi- Şekil Bilgisi-Cümle-Sözlük-Metin Örnekleri).** Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Öztürk, Rıdvan. (1994). **Yeni Uygur Türkçesi Grameri.** Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Seçgin, Salih. (2003). **Ağamusa Axundov Filologiya Elmleri Doktoru Proffesör Azerbaycan Dilinin Fonetikası.** Elazığ. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Lisans Tezi.

Tavkul, Ufuk. (2001). "Karaçay-Malkar Türkçesinin Kelime Hazinesi ve Ses Değişmeleri Bakımından Eski Türkçe İle Mukayesesi" **Bilig Dergisi.** Sayı: 19/Güz. Ankara. s. 121–143.

Tavkul, Ufuk. (2003). "Codex Cumanicus ve Karaçay-Malkar Türkçesi" **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi.** Sayı: 15. Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları. s. 45–81.

Tekin, Talat ve Ölmez, Mehmet. (1999). **Türk Dilleri (Giriş).** İstanbul, Simurg Yayınları.

Tekin, Talat. (1995). **Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler.** Ankara. Simurg Yayınları. **(TDBUÜ)**

Tekin, Talat. (2003). "Altay Dilleri Teorisi" **Makaleler 1/Altayistik.** (Yayıma Hazırlayan: Emine Yılmaz ve Nurettin Demir). Ankara. Grafiker Yayınları. s. 73–86.

Tokatlı, Suzan. S. (1994). **Başkurt Türkçesi Grameri.** Kayseri. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi.

Toparlı, Recep. (1998). **Harezm Türkçesi.** Sivas. Dilek Matbaacılık.

Uygur, Ceyhun Vedat. (2001). **Karakalpak Türkçesi Grameri (Fonetik-Morfoloji-Sentaks).** Denizli. Bilal Ofset.

Üstüner, Ahat. (2003). **Türkçede Pekiştirme.** Elazığ. Fırat Üniversitesi Yayınları.

Yılmaz, Emine. (2002). "Karaçay-Balkarca" **Türkbilig (Anadolu ve Rumeli Ağızları Semineri).** Sayı: 4. Ankara. s. 48–58.

Yüksel, Zühal. (2005). **Kırım Tatar Türkçesi Grameri (Ses ve Şekil Bilgisi).** Ankara. Semih Eğitim Kültür Yayınları.

ŞANLIURFA KARAKEÇİLİLERİNDE DİL DEĞİŞTİRME SÜRECİ

Serdar Yavuz*

Giriş

Karakeçili tabiri, Kayı tabirini, Kayı tabiri Oğuz'u, Oğuz ise Türk tarihinin önemli bir boyunu akla getirir. Karakeçili bir aşirettir, yani aile adıdır. Ertuğrul Gazi ve Osman Bey'in mensup olduğu aşiretin ismidir. (Sakallı, 1997:15) Kayı, Osmanlı Devleti'ni kuran yine Osman Bey'in mensup olduğu Oğuz'un yirmi dört boyundan biridir. Yavuz Sultan Selim döneminde Karakeçili aşiretine ''Haramey-ni Şerifeyn Aşireti'' adı verilmiştir. (Halaçoğlu, 1999: s.11)

Sultan II. Abdulhamit Karakeçililerden öz hemşerilerim diye söz ettiği gibi Alman imparatoru Wilhelm'e Karakeçilileri öz akrabalarım diye tanıtmıştır. (İslam Ansiklopedisi s.427)

Karakeçili aşireti Bozoklardan Günhan'ın (Oğuz Han'ın altı oğlundan en büyüğü) dört kolundan birincisi yani Oğuz'un 24 boyundan en büyüğü olarak bilinen Kayı boyuna bağlı bir aşirettir. (Sümer, 1999:230)

Kalabalık ve büyük bir aşiret olan Karakeçililer mensubu oldukları Kayı boyunun diğer bazı oymakları ile beraber Moğolların baskısı ile Ertuğrul Bey'in idaresinde Horasan-Azerbaycan-Ahlat güzergahını takip ederek Anadolu'ya gelmişlerdir. (Halaçoğlu, 1996:19) Söğüt-Domaniç, Kırıkkale ve Siverek-Suruç Viranşehir düzlemindeki ilk yerleşim birimi Şanlıurfa Siverek bölgesidir.

Karakeçili Aşireti

Kalabalık ve büyük bir aşiret olan Karakeçililerin, Anadolu'nun her tarafına yayılmış oldukları görülmektedir. Osmanlı belgelerinde aşiretin adı; Karakeçi, Karakeçili perakendesi ya da Türkman-ı Karakeçi şeklinde geçmekte ve şu yörelere yerleştikleri müşahade edilmektedir: Diyarbakır eyaleti, Siverek, Mardin kazası, Rakka sancağı, Siirt sancağı, Urfa, Adana, Trablus-Şam civarı, Birecik, Ankara sancağı, Kırşehir sancağı, Haymana kazası, Taşköprü kazası (Kastamonu), Han-ı Barçınlı kazası (Karahisar-ı Sahip Afyon sancağı), Balıkesir kazası, (Hüdavendigar sancağı), Alaşehir kazası (Aydın sancağı), Karakeçililer Türkman-ı Yörükanı taifesinden ve kulocağı aklamından oldukları tarihî belgelerde vurgulanmaktadır. (Türkay, 1979:32)

Ayrıca Karakeçililer hakkında geniş araştırmaları bulunan Prof. Dr. Abdulhalûk Çay da konu ile ilgili olarak XV-XVI. asırlarda Karakeçili gruplarına Sivas, Kır-

* Doktora Öğrencisi, Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Yeni Türk Dili Ana Bilim Dalı, ELAZIĞ

şehir, Muğla, Antalya, Bilecik, Kütahya, Bursa, Eskişehir bölgelerinde rastlanıldığını Kırşehir bölgesindeki Karakeçililerin bir bölümünün Haymana daha sonra Bilecik, Eskişehir ve Kütahya taraflarına göç ettiklerini günümüzde de Karakeçili aşiretine yukarıda sayılan yerleşim yerlerinden başka Denizli, Çorum, İçel, Samsun yörelerinde de rastlanıldığını belirtir. (Çay, 1988:17)

Karakeçililer sadece yukarıda sayılan yerleşim birimlerinde ikamet etmemişlerdir. Anadolu'nun her tarafına yayılan Karakeçililer buralarda farklı adlar ile hayatlarını sürdürmüşlerdir. Yukarı Fırat havzasında Elazığ Tunceli illerimizde Karakeçili mensuplarının oldukları bilinmektedir (Aşan, 1992:42). Bu Karakeçililer her tarafta aynı adla anılmamaktadır. Elazığ Karakeçilileri Çarsancaklar, Gaziantep Karakeçilileri ise Albayramlar olarak adlandırılmışlardır. (Yavuz 2003:14)

Atatürk Kültür Merkezi yürütme kurul üyesi Dr. Müjgan Cunbur'un kaleme aldığı makale (Gözden Kaçan Bir Risale) bütün bu söylenenleri en iyi açıklar niteliktedir. Risale Karakeçili Aşireti adını taşımaktadır. Risale Karakeçililerin birkaç cümlelik tarihiyle başlıyor. Karakeçililerin Osmanlı tarihindeki rolleri unutulmuş risalede detaylandırılarak verilmiştir. (Cunbur1999, s.28)

Bütün bu açıklama ve görüşler Karakeçililerin Türk Türkmen Yörük olduğu yönündeki gerçeklerdir. Ancak özellikle Siverek Suruç ve Viranşehir Karakeçililerinin içinde bulundukları durum tesir altında kaldıkları kültür onların kendilerini Kürt hissetmelerine sebep olmuştur. Bu gerçek de onların Kürt olduklarını değil **"Kürtleşen Türk**" (Gürbüz, 2007:154) olduklarını ortaya koymaktadır.

Şanlıurfa Karakeçililerinin Türk olduklarını Yörük olduklarını ortaya koyacak o kadar çok belge ve bilgi vardır ki bunlar bilimsel olarak da inkar edilemeyecek bir durumdur. Siverek Karakeçililerinin yerleşim birimlerine verdikleri adlar bile bunu ispatlar niteliktedir. Deliktaş, Göllü, Uzuncuk, Başıbüyük, Tanrıverdi… (Çay, 1988:7)

Şanlıurfa Karakeçililerinde yoğun bir şekilde eski Türk adetleri devam etmektedir. Kara çadır kullanmaları, ip bükmek için iğ kullanmaları, kısrak at katır beslemeleri, bu geleneklerin ve onların öz Türk olduklarının devamıdır. (Çay, 1993:294)

Karakeçili Adı

Karakeçili aşireti Anadolu'yu yurt tutan 24 Oğuz boyundan Kayılara bağlı büyük bir topluluktur. (Gülensoy, 1994:2)

Anadolu'nun Türkmen ülkesi olmasında öncülük eden ve gelecekte cihan devleti kuran aşiretin mensuplarını oluşturan Karakeçililer Anadolu'ya ilk olarak Ertuğrul Gazi önderliğinde ayak basmışlardır. (Özçelik, 1995:1) Karakeçili adının nerden geldiği konusunda iki ayrı görüş vardır. Karacahisar'ın fethi sırasında kara keçilerinin boynuzlarına ışıldak bağlamak ve alaycık üzerine kara keçeden

örtü örtmek suretiyle yaptıkları harp hileleri sırasında Ertuğrul gazinin haydin karakeçili yörüklerim, haydin alplerim diye bağırmasından ötürü Karakeçili adını almışlardır. Karakeçili adının bu olay sebebiyle ortaya çıktığına Karakeçililer de inanmaktadır. (Cunbur, 1999:28)

Diğer bir görüşe göre Eskişehir'in (Sultanönü) kuşatılması sırasında kara keçilerin boynuzlarına Şeyh Edebali'nin tavsiyesi üzerine mumlar bağlayarak gece baskını yapıldığı büyük başarı kazanıldığı belirtilerek Karakeçili isminin geldiği belirtilir. (Sakallı, 1997:16)

Dil ve Dil Değişimi

Dil bir anda düşünemeyeceğimiz kadar çok yönlü, değişik açılardan bakınca başka başka nitelikleri beliren, kimi sırlarını bugün de çözemediğimiz büyülü bir varlıktır. O gerek insan, gerek toplum, gerekse insan ve toplumdan ayrı düşünülemeyecek olan bilim, sanat, teknik gibi bütün alanlarla ilgili bulunan, aynı zamanda onları oluşturan bir kurumdur. (Aksan 1995:11)

Birey açısından incelendiğinde ise, bireyin varlık alanındaki konumunu var oluşunu belirleyen canlı bir varlıktır. İletişimi sağlama yetisi nedeniyle dil, bireyi diğer varlıklardan ayıran niteliklerin başında gelir.

İnsanoğlu tarihî süreçte felaketlerden; veya istila etme, keşfetme arzusu gibi nedenlerden dolayı, çoklukla doğdukları ana vatanlarını terk etmişler, çevre değerlere komşu olarak veya onlara dâhil olarak yaşam alanı kurmayı tercih etmişlerdir. Türkler de Moğolların baskısından dolayı bulundukları topraklardan göç etmek zorunda kalmışlardır. Bir takım şartlar, savaşlar, kuraklık, salgın hastalıklar güçleştirmiş ve yeni yerler keşfetme arzusu Türklerin ana vatanlarından Anadolu'ya doğru göç etmelerini sağlamıştır. Şüphesiz göç eden bu topluluk bütün asli özelliklerini (yerli kültürü ve onun taşıyıcısı olan ana dilini) de beraberinde getirmiştir. Ancak bu göç hareketi Anadolu'ya gelen Kayı boyunun bir kolu olan Karakeçili aşireti açısından, özellikle de Şanlıurfa Karakeçilileri açısından sonun başlangıcı olmuştur. Çünkü zamanla yerleştikleri yerlerde oldukça güçlü bir kültür baskısı altında kalacak ve değişik aşamalardan sonra ise ana dilde Aksan'a göre çevrenin dilinde (Aksan 2004:171) dil değişimi (language shift), iki dillilik (bilingualism) gerçekleşecek ve dil ölümüne (language dealth) doğru yol alınacaktır.

İki dillilik (bilingualism), insanın çeşitli sebeplerle ve değişik şartlar altında birden fazla dili edinmesi, kullanması veya ikinci bir dili ana diline yakın düzeyde öğrenmesi olarak tanımlanmaktadır. (Aksan, 1998: 26) Bir bireyin iki dil bilmesi ya da toplumda iki dil kullanılması durumudur. (Vardar, 1998:24) Çift dillilik dil değişimi ve dil ölümü sürecinin başlangıcıdır. Türkçe Sözlük'te de iki dillilik "1. İki ayrı dile sahip olma veya iki ayrı dili okuyup yazma gücünde ve becerisinde olma. 2. İki dilin bir arada konuşulduğu bölge veya ülke" (Türkçe Sözlük, 2005:947) şeklinde açıklanmaktadır. Şanlıurfa Karakeçililerinde, tarihî süreç içerisinde kültürlerin teması sonucunda iki dillilik Türkçe ve Kürtçe şeklinde gelişmiştir.

Birtakım kültürel ve siyasi temaslar neticesinde topluluklar, yakın çevre veya uzak kültür dillerinden kelimeler alırlar. Bu, varlığını sürdüren bütün dünya dilleri için geçerli bir durum olup kaçınılmazdır. Kelime alışverişi doğal seyri içerisinde güçlü toplumların dillerinden zayıf toplumların dillerine doğru olur. Pek çok bakımdan üstün olan toplumlar etkisiz toplumların dillerini etki altına almaya başlarlar. Bu değişim birincil olarak kelime alışverişi şeklinde ortaya çıkar. Kelime alışverişi ana dili tehdit eder seviyeye gelince ana dil kendi vatanında öksüz duruma düşen bir çocuk gibi havayı solumaya başlar. Kelime alışverişi neticesinde dilin cümle yapısında da büyük ölçüde değişme meydana gelir. Dil değişimlerinin en önemli belirtisi şudur ki oluşan değişimlerin tamamında çok önemli bir kültürel baskı söz konusudur. Kelime alışverişi sonucu ana dil zayıf düşünce baskın kültürün dili artık insanların kendilerini ifade etme aracı olarak karşımıza çıkar. Türk tarihi bu tür dil değişimi ve dil ölümleri sık sık karşılaşmıştır. Türklüklerini ve ana dillerini unuttukları için Tuna Bulgarları, Volga Bulgarları, Hazarlar, Peçenek Kuman Türklerinin dilleri önce değişime uğramış sonra tarih sahnesinden yok olup gitmiştir. (Karabulut, 2004:69)

Yaşanılan toplumda herhangi bir dil ana dil kadar kullanım alanına sahip olursa iki dillilik gerçekleşir, ana dilden daha fazla kullanılmaya başlanırsa dil ölümü gerçekleşmeye başlar Bu durum da güçlü kültür dili lehine tek dillilikle sonuçlanan bir dil değişimi ve ana dilin sonunu hazırlayan bir dil ölümü hadisesidir. Şematik olarak bir dilin yok olmasına neden olan dil değişimi ve dil ölümü süreci şöyle özetlenebilir:

Dil Değişimi	**Dil Ölümü**
Ana dil	Ana dil
Baskın dil Ana dili ile temas kurar.	Baskın dil Ana diline baskı yapar
Ana ve Baskın dil eşit oranda kullanılır.	Ana dil ve Baskın dil arasında kısa süreli sınırlı dil teması.
Dil teması ve çift dillilik	Ana dili hayatın dışına itilir.
Ana dili hayatın dışına itilir.	Baskın dil hâkim dil olur. (Ana dili ölür)

(Karabulut, 2005: 22)

Yukarıdaki tablo Şanlıurfa Karakeçilileri için de oldukça geçerli doğru bir tablodur. Her ne kadar dil ölümü tam anlamıyla gerçekleşmemiş ise de şartların bu noktada ilerlediği tespit edilmiştir. Anadolu'ya adım atan Karakeçililer Kürtlerle temas kurmaya başlamıştır. Daha sonra baskın kültürün dili olan Kürtçe ile Türkçe arasında kelime ödünçlemeleri başlamıştır. Sınırlı sayıda yapılan dil temasından sonra Türkçe hayatın dışına itilir, Kürtçe ise baskın bir dil hâline gelir. Dil ölümü gerçekleşmiş midir? Kesinlikle hayır. Ancak dil ölümünü sağlayan bize dil ölümü olacağı haberini veren ve sürecin başladığının işaretleri verileri oldukça

fazla sayıda elimizdedir. Bu noktada şunu söylemek oldukça doğru olacaktır. Her dil değişiminin sonu mutlaka dil ölümü değildir. Ancak dil değişimi diller için çok önemli bir süreçtir. Dolayısıyla Şanlıurfa Karakeçililerinin kullandığı Türkçeye bu gözle bakmak daha doğru olacaktır.

Dil Ölümü Bağlamında Dillerin Durumu ve Dil Ölümü

Bir zamanlar var olan dillerin kullanımdan kalkmasına modern dil bilimi çalışmalarında dil ölümü denilmektedir. İnsan ölürse dil de ölür. (Karabulut, 2004:68)

Dil değişimi (language shift) dediğimiz bir diğer olguda topluluklar, biyolojik olarak yaşamaya devam ederler fakat dillerini kullanmadıkları ve yeni nesillere aktarmadıkları için ana dillerini unutur duruma gelirler. Birtakım dış ve iç etkenler dillerin doğumu ve ölümü üzerinde etkili olmuş ve olmaktadır. Bugüne kadar sayıları bilinmemekle birlikte yeryüzünde binlerce dil doğmuş ve birçoğu da ölmüştür.

Karakeçili ağzı dil değişimi, dil ölümü yaşamış mıdır, yaşadıysa ne zaman ve hangi boyutlarda yaşamıştır, dil ölümü ve değiştirmesi bağlamında Karakeçili ağzı hangi evrelerden geçmiştir?

Bu şekilde tehlikede olan dillerden biri de Şanlıurfa Karakeçililerin kullanmakta olduğu Türkçedir. Karakeçili ağzı Türkiye Türkçesi ağızları içerisinde en saf en temiz Türkçe olduğu bir gerçektir. Ancak günümüzde Şanlıurfa Karakeçilileri Türkçe ile beraber Kürtçeyi kullanmaktadır. Hatta yukarıda verdiğimiz dil değişimi iki dillilik ve dil ölümü tablosuna göre Karakeçili ağzı dil ölümü sürecine girmiştir.

Dil doğumlarında olduğu gibi dil ölümlerinde de uzun bir zaman dilimi söz konusudur. Yani dil doğumları ve dil ölümleri doğal hadiselerdir, öyle hemen gerçekleşmez. Ancak savaşların soykırımların istilaların ciddi olarak geliştiği yakın yüzyıllarda bu durum daha az bir zamana karşılık gelecek bir şekilde ortaya çıkmıştır.

Dil ölümü sürecine girmiş dillerden kasıt, onun artık yeni kuşaklar tarafından öğrenilmiyor olması ve yeni kuşaklara aktarılma noktasında sahipsiz kalmasıdır. Konuşucusunun olmadığı dil bütün kültürel değerlerini kaybetmeye mahkûm olacaktır. Ana dilin unutulması kullanılmaması söz varlığını yitimi aslında sonun başlangıcıdır. Bu unutulmanın en kolay olanı ana dilini konuşucularının da yok olmasıdır veya yok edilmesidir, zor ve üzücü olanı ise dilin kullanıcılarının ana dili terk ederek başka bir dili iletişim aracı olarak tercih etmesi ve bunu yeni nesillere bilinçsiz bir şekilde aktarmasıdır. İşte bu bağlamda Karakeçili ağzı da bu söylediğimiz akıbete uğramış Türkiye Türkçesinin bir koludur. Eğer bir konuşucuları ana dili yerine baskın kültürün dilini veya temas hâlinde olduğu dili tercih ederse bütün yeni kuşaklar kendi dillerini bir sonraki kuşağa enkaz olarak devredecektir.

Bir dilin tehlike içine düşmesinin bir sebebi de toplumun başka bir kültür ile eşit olmayan şartlarda teması ve sonuçta meydana gelen kültürel çatışmadır. Bu temas hiç kuşkusuz dillerin mücadelesi şeklinde devam eder. Dil teması denen bu olguda bölgesel olarak işlevselliğini daha iyi koruyan dil diğerine baskın çıkar. Bu bağlamda maalesef Şanlıurfa Karakeçililerinin kullandığı Türkçe bölgesel iletişim dili olan Kürtçeye yenik düşmektedir.

Sosyo-Kültürel Temasta Karakeçili Ağzını Şekillendiren Unsurlar

Moğolların baskısıyla Orta Asya'dan Anadolu'ya doğru yapılan göç, Ertuğrul Gazi'nin Şanlıurfa ve civarında ikamet etmesiyle son buldu. Anadolu'ya giriş bölgesi olan Urfa ve yöresinde bir süre ikamet edildikten sonra Kırıkkale, Söğüt Bilecik düzleminde yerleşen Karakeçililer içerisinde belki de en talihsiz olanlar Şanlıurfa Karakeçilileridir. Yerleşim birimi olarak kullanılan Şanlıurfa ve çevresi uzun bir süre Kürt topluluklarının yerleşim birimi idi. Dolayısıyla Karakeçililer bunlarla dolaylı ve doğrudan temasa geçmek durumunda kaldılar. Bu temas Karakeçilileri her alanda bir değişime zorlamıştır. İlk temas da dil ile başlamıştır. Dil ile başlayan bu temastan sonra kültürler arası temas başlamıştır. Kız alışverişi, ortak kullanım alanı, sosyal birliktelik, kelime ödünçlemeleri ve Orta Asya'dan taşınan değerler Karakeçililerin ağzını şekillendiren önemli unsurlardır. Zaten bir dilin şekillenmesindeki temel değerler yukarıda saydıklarımızdır.

Karakeçili Ağzının Dil Değişimi Dil Ölümü Sürecinde Geçirdiği Evreler

1-Dil Değişiminde Diller Arası Temas

Bu süreçte iki farklı dili konuşan Türk ve Kürt toplumları arasında gittikçe artan oranda hem kültür hem de dil alanında bir etkileşim ve alışveriş söz konusu olmuştur. Bu ilişki her ne kadar kültürler arasında ise de daha çok bölgenin etkin kültürü lehine bu durum gelişmiştir. Aslında bu da Kürtçenin bölge yapısına uygun olarak Türkçe üzerindeki baskısını göstermektedir. Bu süreçte halkın bir kısmı bazı Kürtçe kelimelere aşinalar ise de henüz tek dillidirler.

2-Dil Değişiminin Başlaması ve Çift Dilliliğin Yaygınlaşması

Uzun yıllar süren temastan sonra 20. yüzyılın ortalarında Şanlıurfa Karakeçili ağzı bu ikinci evreye girer. Karakeçililerin büyükleri büyük oranda Kürtçe konuşmakla birlikte eğitim öğretim çağındaki çocuklar okullarda Türkçeyi gayet güzel öğrenmektedir. Ancak bunu sosyal hayatlarında sergileyemedikleri için Türkçe ile Kürtçe çift dil olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum sadece dilin kullanımı alanında değil hayatın her noktasında değişim olarak karşımıza çıkmaktadır. Halk bu dönemde artık Türkçe ile Kürtçeyi; Türk kültürü ile Kürt kültürünü bir arada yürütmektedir.

3-Ana Dilin Kullanım Alanının Daralması

Üçüncü aşamada Kürt kültürünün dili bölgenin de yaygın etkisiyle Şanlıurfa Karakeçili ağzını sosyal hayatın dışına itmeye ve ana dil görevini üstlenmeye baş-

lamıştır. Yani Karakeçililerde iki dillilik Karakeçili ağzı aleyhine bozulmaya başlamıştır. Bozulan bu düzen sonucunda artık Karakeçililer bütün soydaşlarının aksine kendilerini Kürt olarak hissetmekte olup; **Kürtleşen Türkler** konumunu taşımaya başlamışlardır.

4- Aile İçi İletişimde Baskın Kültür Dilinin Kullanılması

Bu evre anne babanın kendi dillerini dışlayıp çocuklarına karşı bölgesel baskın dili kullanmasıyla başlar. Ailesinden Türkçeyi doğru dürüst öğrenemeyen çocuklar eksiklerini tamamlama imkânını daha sonradan da bulamamıştır. Aslında bu aşamada genç nesil ana dilini akıcı bir şekilde konuşacağı bir ortam da bulamamıştır. Çünkü baskın kültür buna müsaade etmemiştir.

5-Dil Ölümü

Bütün bu yukarıda saydığımız evreler aslında bizi dil ölümüne götürmektedir. Ancak sevindirici bir durumdur ki Şanlıurfa Karakeçililerinin dil ölümü daha gerçekleşmemiştir. Ancak bu sonucun böyle olmayacağı anlamına gelmez. Eğer bu süreç böyle devam ederse yakın bir zamanda dil ölümünün gerçekleşmesi kaçınılmaz bir son olacaktır. Ne acı bir gerçektir ki öz be öz Türk olan, Türklüğü konusunda hiçbir şüphe bulunmayan bir aşiret dil değişimi, iki dillilik sürecini tamamlamış olup dil ölümüne doğru koşar adım ilerlemektedir.

SONUÇ

Dillerin de toplumlar gibi doğduğu, geliştiği, alt dillere bölündüğü ve bazen de yok olduğu gerçeği ve Karakeçili ağzının bu süreçteki durumu bu çalışmanın temelini oluşturdu. Bu bağlamda uzun bir zaman dilimi içinde dil değişimi, iki dillilik ve dil ölümü yaşayan Şanlıurfa Karakeçili ağzını vermeye çalıştık.

Dil değişim ve dil ölümü bağlamında Şanlıurfa Karakeçili ağzının dil değişim sürecini tamamlamış olduğunu gördük. Şanlıurfa Karakeçilileri şu anda iki dilli bir toplumdur.

Şanlıurfa Karakeçililerinin Türkçeyi kullanmamaları ve Kürtçeyi kullanmaları neticesinde onların Türklükten ve Türkçeden uzaklaştıklarını tespit ettik.

Siverek, Suruç, Viranşehir Karakeçililerinin diğer bütün soydaşlarının aksine kendi öz kültürlerinden uzaklaştıkları kanaatine vardık. Dolayısıyla zaman içerisinde Karakeçili ağzının yok olup gideceğini söylemek ileri görüşlülük sayılmamalıdır.

KAYNAKÇA

Aksan Doğan, "Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim", Ankara 1995, s.11

_____, "Dilbilim ve Türkçe Yazıları", İstanbul 2004, s.171

Aşan M. Beşir, "Yukarı Fırat Havzasında Karakeçililer", **VII. Osmanlı Sempozyumu Bildirileri**, Söğüt Eylül 1992, s.108

Çay Abdulhalûk, "Ertuğrul Gazi Karakeçilileri ve Söğüt Yörük Bayramı", **III. Osmanlı Sempozyumu,** Söğüt, 1988, s.17

Çay Abdulhalûk, "Her Yönüyle Kürt Dosyası", Ankara 1993, s.294

Cunbur Müjgan, "Gözden Kaçan Bir Risale", **Türk Kültüründe Karakeçililer Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri**, Şanlıurfa 1999, s.28

Gülensoy Tuncer, "Karakeçili", Ortadoğu Gazetesi, 24 Aralık Perşembe, s.2

Gürbüz Macit, "Kürtleşen Türkler", İstanbul 2007, s.154

İslam Ansiklopedisi, Karakeçili Maddesi, Diyanet Yay.s.427

Halaçoğlu Yusuf, "Anadolu İskanında Urfa ve Çevresi"**Türk Kültüründe Karakeçililer Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri**, Şanlıurfa 1999, s.32

Karabulut Ferhat, "Dil Ölümü Sürecinde Kazak Türkçesinin Durumu" **Celal Bayar Üni. Fen-Edb. Fak. Sosyal Bilimler Dergisi**, Manisa 2004 C.2, S.1

_____, "Dil Ölümü Bağlamında Kayseri'de Yaşayan Uygur Türk Toplumu", **Bilig** Güz, 2005 S.35

Özçelik Bedri, **"Kırıkkale Karakeçililerinin Halkbilimi Derlemeleri"**, Kırıkkale 1995, s.1

Sakallı Bayram, "Karakeçili Aşireti ve Milli Mücadelede Karakeçililer", **Karakeçili III: Uluslararası Kültür Şenliği,** Kırıkkale Eylül20-21 1997, s.15

Sümer Faruk, "**Oğuzlar (Türkmenler)"**, İstanbul, 1999, s.230

Türkay Cevdet, "Osmanlı İmparatorluğu Arşivlerinde Oymak, Aşiret ve Cemaatler", İstanbul 1979, s.32

Türkçe Sözlük, TDK Yay.Ankara 2005

Vardar Berke, "Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü", İstanbul 1998

Yavuz Serdar, "Karakeçili Ağzı (Kırıkkale)" (Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi , Sosyal Bilimler Enst., Elazığ, 2003s.14

TÜRKÇEDE "sl" (sı- si- su- sü-) KÖKÜNDEN TÜREDİĞİ DÜŞÜNÜLEN KELİMELERİN KAVRAM ALANLARI VE TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZLARINDAKİ İZLERİ ÜZERİNE

Ali YILDIRIM*

Etimoloji veya Türkçe karşılığı olarak kullanılan köken bilgisi, bir kelimenin hangi köke dayandığı, aslen hangi dile ait olduğu, nasıl bir süreçten geçtiği, bu süreç içinde hangi anlam veya anlamları karşıladığı vb. gibi konuları irdeleyen, araştıran dil bilimi dalına denmektedir. "Köken bilgisinde bugün de süregelen geleneğe göre bir öğenin kökeninin, nereden geldiğini aydınlatabilmek için onun eldeki en eski metinlerdeki biçimine inme, dilin değişik lehçe ve ağızlarında bulunup bulunmadığını, başka dillerde benzerlerinin olup olmadığını araştırma yoluna gidilmektedir." (Aksan 1982/3: 53).

Dillerin kökenleri ve nasıl oluştuklarına dair bilgilerimiz, en eski yazılı kaynaklardan edindiğimiz bilgilerden yola çıkarak yapmaya çalıştığımız kıyaslamalar ve tasarladığımız bazı faraziyelere dayanmaktadır. Şüphesiz bu imkânları zorladığımızda belli izlere ulaşmak da mümkün gözükmektedir. İnsanların kültürel ve dilsel pek çok müşterekleri olmakla birlikte, her toplumun bu anlamda farklılıkları da vardır. Bunlar yaşadıkları coğrafyaları, hayat tarzları, tabiatla ilişkileri, inançları gibi pek çok ve değişik unsurlardır. Muhtemelen insanlar, öncelikle çevrelerinde hareket eden nesneler olmak üzere bütün nesnelere karşı ilgi içinde olmuşlardır. Nesnelerle aralarındaki ilişkileri de hareket ve ses noktasından değerlendirmişlerdir. "Kimi dil bilimciler, insanların ilk söyledikleri sözcüklerin eylemler olduğu görüşünü ileri sürmüşlerdir. Eğer tanımlamak gerekirse, eylemlerin bir devinme, bir oluş, bir kılınış ya da bir durum gösteren sözcükler olduğunu söylemeliyiz. Her dilin söz varlığında büyük bir toplam tutan bu öğelerin Türkçedeki örneklerine bakacak olursak, bunlardan bir bölümünde çizmek, yutmak, kaçmak gibi, gerçekten bir eylemin söz konusu olduğunu, bir bölümünde gevşemek, ekşimek, sivrilmek, sararmak, küçülmek, yıpranmak gibi, bir oluşun dile getirildiğini, bir bölümünde de bulunmak, durmak gibi, bir durumun yansıtıldığını görürüz." (Aksan 1982/2: 100).

İnsanlar, ilk olarak karşılaştıkları nesnelere, onların görüntüsü, şekli, rengi, kokusu, katılığı veya yumuşaklığı vb. gibi etkenlere bağlı olarak ses değerleri yüklemişlerdir. Bunun devamında insan düşüncesi geliştikçe, soyut kavramlara

* Doç. Dr., Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ELAZIĞ
e-posta: ayildirim@firat.edu.tr

da buradan aktarmalar yapılmıştır. Bunları irdeleyen, inceleyen ad bilimle ilgili Doğan Aksan şunları söylemektedir: "Adbilim, dilbilgisinde tür adı sayılan öğelere dayanarak kavramların hangi yoldan, ne biçimde dile getirildiğini, yeryüzündeki varlıkların, soyut ve somut nesnelerin dilde nasıl anlatım bulduğunu araştırır. Bu niteliğiyle de anlambilimle yakın ilişkisi olan bu alan, anlambilimin tersine, sözcükten değil, kavramdan yola çıktığı için yöntem açısından ondan ayrılır; ona karşıttır." (1982/3: 125). Yani bu süreç tersine işletilerek, insanlarda aslında zihinsel faaliyetler potansiyel olarak var, insanlar bunlara dış dünyadan adlar bulmuştur, denilmiştir. "Tür adları adbilimi, kavramların dilden bağımsız olarak insan zihninde bulunduğunu var saymakta; her dilin bu kavramları anlatım yolu üzerinde durmaktadır." (Aksan 1982/3: 125).

Bir nesne veya hareketten belli bir anlam ve kavram alanıyla ortaya çıkan kelimelerde, şekil yönü ve kavram alanı itibarıyla zaman içinde farklılaşmaların olması tabiidir. "Her kelime, söz ile bağlılık içinde ortaya çıkar ve sürekli olarak onun etkilerine maruzdur. Her şeyden önce de içerik ilişkileri buna dahildir. Bu şekilde bir türetim grubunun üyeleri çok değişik yollara sevk edilebilirler, ses bakımından büyük ölçüde eşitliğin var olmasına rağmen, sonunda birbirlerine tamamen yabancı hâle gelebilirler." (Porzig 1980: 147). "Dil tarihinde sık sık bir kelime alanının türetim grubu hâlinde geliştirildiği görülüyor; fakat tek tek üyelerin yerine akraba olmayan kelimeler konularak, türetim gruplarının parçalandığına da sık sık rastlanıyor." (Porzig 1980: 149).

Ogden ve Richard üçgeni denen şematik yapı, ad-nesne ilişkisine, dolayısıyla gösterge sorununa açıklık getirmektedir. Bu şemaya göre "düşünce veya kavram"la simge (sözcük), aynı şekilde "düşünce veya kavram"la nesne (adlandırılan varlık) arasında direkt bir ilişki varken, simge (sözcük) ile nesne(adlandırılan varlık) arasında doğrudan bir ilişki yoktur, denilmektedir. Dolayısıyla gösterge bir adla nesneyi değil, kavramla sesi yani gösteren ile gösterileni birleştirir; yani bu iki öğeyi bir arada tutan bağ nedensizdir. (Aksan 1982/3: 158).

Kavram, kelime ve nesne ile ilgili düşünceler, daha çok yukarıdaki gibi şekillenmekle birlikte, nesne ve hareketle bunların adı olan kelime arasındaki bağın tamamen nedensiz olduğunu söylemek de doğru değildir. Yansımalı (taklidi) kelimeler başta olmak üzere bazı köklerde öyle veya böyle bir bağ, dil mantığı ve felsefesi noktasından kurulabilir. Özellikle seslerin telaffuzu, yani dil, diş, damak, gırtlak, dudak vs. gibi organların etkisine bağlı ortaya çıkan farklı ses değerleri ile hareket ve nesneler arasında bir ilgi bazen kurulabilir. Örneğin " 's' ve 'z' ünsüzleri hemen bütün dillerde mevcuttur. Bu iki sürekli sesin çıkarılışı sırasında, 'ş' ve 'z' ünsüzlerinin tersine olarak, dilin merkezi kabarır, üst cephesi yükselerek, ön kesici dişlerle dar bir geçit vücuda getirir. Bu dar geçitten hava ıslığa benzer bir sesle çıkar. Titreşimsiz olduğu vakit 's', gırtlak titreşimleri ile birlikte ise 'z' ünsüzü meydana gelir." (Tansu 1963: 76). Bu iki ünsüze ıslık ünsüzleri (consonnes

chuintantes) adı verilmektedir. Bu bağlamda değerlendirirsek 's' ünsüzünde bir ses ve bu sese bağlı bir hareket, hız ya da tam tersi yönde düşünürsek, hareket ve hıza bağlı bir sesin varlığı söz konusudur.

Dilimizde kelime köklerinin iki sese, hatta bir sese kadar indirgenebileceği noktasında bazı görüşlerin varlığı bilinmektedir. En eski yazılı metinlerimize kadar gittiğimizde bile iki sese dayanan kökleri fazla görememekteyiz. Şüphesiz o noktadan öncesini ortaya çıkarmak, kelimelerin daha sonraki gelişim seyrini bir nevi geriye döndürme yoluyla olabilecektir. Yani bazı kelimelerde gözlemlediğimiz, yapım eklerine bağlı kökleşme örnekleri, bize bu hususta bir takım fikirler vermektedir. Bugün 'köz' kelimesinin bir kök olduğunu biliyoruz; aynı şekilde 'kör-' fiilinin de kök olduğunu biliyoruz. Bu kelimelerin köklerini daha aza indirgemek şu şartlarda mümkün değildir; ancak bu iki kelimenin aynı kökten geldiği açık bir şekilde ortadadır. Dolayısıyla bu köklerdeki 'z' ve 'r' seslerinin yapım ekleri olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu durumda söz konusu kelimenin kökü, bilmediğimiz dönemlerde 'kö' şeklindedir. Aynı şekilde 'söz' kökü ile 'söy-le-' fiilinin ortak kökü 'sö' yapısına kadar inmektedir. Buradaki seslerin birbirlerine dönüştüğünü de söylemek mümkün. Getir-, götür- gibi köklerde de bir gövdeleşme, yani kök ek kaynaşması olduğunu anlıyoruz. Necmettin Hacıeminoğlu, Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller, adlı eserinde fiil köklerini tek ünlüye kadar indirgemektedir:

o-: yanmak,
o-t: ateş,
o-ç: yanmak,
o-ç-ak: ocak, ateş yakılan yer (1991: 525).

kö-: bağlamak
kö-k: ağacı ve bitkileri toprağa bağlayan
kö-k: eyer bağı
kö-l: bağlanmak, tâbi olmak
kö-l-e: bağlı
kö-l-i-k: (gölge), cisme bağlı
kö-z: nesne ile bağ kuran organ
kö-r-: (görmek) nesne ile bağ kurmak (1991: 27).

Türkçede "sI" şekline indirgeyebileceğimiz veya geçmişte bu şekildeki kökleri ile karşılaştığımız kelime grubunun varlığı dikkatimizi çekmektedir. Bu yapıdaki kökleri ortak bir payda içinde toplayan asıl önemli husus, söz konusu köklerin ortak kavram alanı içinde olmalarıdır. Bunu şimdilik üç kategoride değerlendirmek mümkündür: 1. İleri, başta olmak üzere, yukarı ve aşağıya hareket. 2. Bu hareketlere bağlı uzama ve sünmenin sonucunda incelen ve uzanan nesnelerin adı

olma. 3. Sıkmak ve baskılamak sonucunda çıkma, uzama, fışkırma ile buna bağlı nesneler. Bu başlıklar içine giren pek çok kelimenin varlığı söz konusudur. Bu tezimizi doğrulayan örneklere Türkçenin tarihî seyri içinde hemen bütün şivelerde rastlamaktayız. Türkiye Türkçesi ağızlarında da bu hususta çok sayıda örnek görülmektedir:

1. Sü-, süle- fiillerinin çıkış noktası asker anlamına gelen sü kelimesidir. Bu kelimenin kavram alanı içinde ileriye yönelik hareket, ivme, saldırı, vurma, akın, tasallut, yürüme, koşma, uzanma hatta zorlamak, kızgınlık, acımasızlık, kötülük gibi anlamların varlığı söz konusudur. Eski Türkçede ve şivelerde bu durumu destekleyen oldukça fazla örnek bulmak mümkündür: **Sigrik** (atlama, koşma, sıçrama/ Eski Uygur Türkçesi), **sud-** (atmak, fırlatmak, akmak/ Eski Uygur Türkçesi), **sireymek** (uzatmak, germek/ Altay), **sıdırmak** (kamçıyla vurmak/ Altay), **südremek** (sürümek, ilerletmek/ Abuşka-Çağatay), **sızılmak** (var gücüyle koşup gitmek/ Kırgız), **süren-,/sürün-** (iki askerin karşı karşıya gelip savaşması/ Abuşka-Çağatay), **sigrimek** (sıçramak/Abuşka-Çağatay /Eski Uygur Türkçesi), **süle-** (asker çekmek/ Eski Uygur Türkçesi), **sıt-** (kırıp, çıkarmak/ Eski Uygur Türkçesi), **suna yatmak** (uzanmak, uzayarak gerilmek/ Eski Uygur Türkçesi), **sıyag** (açgözlü, saldırgan/Altay), **sirey-** (uzanmak, uzayarak gerilmek/ Altay), **sıs-** (sızmak/Altay), subıt- (sivriltmek, uzatmak/ Divan), suqı-(parmağıyla dürtmek/ Divan), **süs-** (başını vurmak/Divan)

Türkiye Türkçesi ağızlarında ilerle(t)mek, kaçmak, yönel(t)mek, geçmek; uza(t)mak, incel(t)mek, sünmek, dikilmek, dikleşmek, düzleşmek; saldırmak, fışkır(t)mak, hücum etmek; vurmak, dürtmek kavram alanlarına yönelik pek çok fiil bulmak mümkündür: **sıbır-(**öfkeyle saldırmak/Artvin), **sıyp-/sırp-sıy-sıypın-sıyıp-(**kayarak fırlamak/pek çok yörede), **sıpıt-/sıpıt-(**atmak/pek çok yörede), **sıçra- , si-, si(k)-** (cinsel ilişki/hemen bütün ağız ve şivelerde), **sivri(l)-** (uzamak/ Aydın, Karaman), **sikri-** (atmak, sıçramak), **sıvış/siviş**-(kaçmak, bitkinin yeşermesi/değişik yörelerde), **siv-(**bir şeyin ucunu uzatmak/ Antalya), **sivrer-/sivrel-** (boyu uzamak/ Mersin), **siydim** (koşu, yarış/Çanakkale), **siğ-** (kötülük etmek, tasallutta bulunmak/İsparta, Burdur), **siğ-** (yıldız kayması/Samsun) **sin-/siniş-** (girmek yerleşmek, ilerlemek/Burdur), **siyirt-/siğirt-** (koşmak/Karaman, Konya), **siydü-** (kaydırmak/ Kars), **sivte-**(kaçmak/Çanakkale), **süğ-/süy-(**düzelterek uzatmak/Denizli, İzmir, Niğde), **sünüşmek** (uzanarak dinlenmek (Mersin), **süz(ül)-, süy-/süğ-** (fışkırarak çıkmak, çimlenmek, sürgün vermek, uzamak /pek çok yöre **süydür-** (ileri sürmek),e), **süy-** (kendir bükmek/Ordu, Antalya), **süvelt**- (sivriltmek, yontmak/Malatya), **süğül/süyül**-(bir hayvan veya insanın, başka bir insan veya hayvan üzerine adeta uzanarak saldırması/Karaman), **sümsün-/sumsun**- (özellikle hayvanın yem için saldırması/Karaman), **sürgıl-**(zorlayarak çıkıp, fırlamak veya saldırmak/Karaman), **sün-(**koşmak/Sivas, Hatay, Malatya), **süm-** (saldırmak/İsparta); **süs**-(toslamak, boynuz vurmak/pek çok yöre), **sür**-(götürmek, ileri sürmek, sürdürmek, kovmak, izlemek, direnmek/ değişik yöreler), **sür**-(tos vurmak/Amasya), **sürç**-(toprak kayması/Ankara, Denizli),

2. si(ğ)-si(y)-(işemek/hemen bütün şiveler ve Moğolcada), **si-k** (sidik/ Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü), **si-d-** (işemek/Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü **), sı(ç)-**(hemen bütün ağız ve şivelerde), **sü-m-ük/sü-y-ük/sü-l-ük**, (sümük/ağız ve şivelerin hemen hepsinde), **sı(t)-(**patlamak, ödü sıtmak), **sılık/sıklık/silik/sülük/ sütlük** (ıslık/pek çok yöre), **sığır** (ıslık/ Altay), **sirgek/sisgenmek** (uykudan fırlayarak uyanmak/Abuşka-Çağatay), **sü-(t)** (süt/bütün şive ve ağızlar) **si-d-ik/ sü-d-ük**,(idrar/bütün ağızlar ve bazı şiveler) **si-nile-/singile-(**patlamalı, hıçkırarak ağlama/hemen bütün şivelerde), **sı-z-** (akıntılı işemek/bazı ağızlar)**, si-y-ek** (hayvanların kızgınlık dönemindeki akıntıları/ bazı ağızlar), **su-d-uk**(salya/ Edirne/bazı şivelerde), **sü-(z)egen** (sık sık işeyen/bazı ağızlar), **sülegey** (salya/ Abuşka-Çağatay), **sı-(z)durma** (meni)**, sı-t-** (gözleri yaşarmak/Karaçay-Malkar), **sı-z-** (atmak, fırlatmak, koşarak gitmek/Karaçay-Malkar) **sü(r)**-(yaranın kanaması). Yukarıdaki fiil ve isim köklerine dikkat ettiğimizde hepsinde bir hareket/ eylem anlamının olduğu açık bir şekilde görülmektedir; ancak bu hareketin yönü içten dışa doğrudur. Bu fiillerin ortak kavram alanlarından biri de bir baskılama, tazyik sonucu oluşmasıdır. Tabii ki ortak paydadan biri de insan veya hayvanlarda, yani canlılarda görülüyor olmasıdır. Yine **sirgek, sıklık ve sinile-** dışındaki kelimelerin akıcı/mayi nesneleri içerdiği görülmektedir.

Moğolca ve Türkçenin şivelerinde de bu bağlamda örneklere rastlanmaktadır. Hıçkırarak ağlamak anlamına **sıkta-, sinre-, sinile-, singile-** diğer şivelerin çoğunda da görülmektedir. Karaçay-Malkar Türkçesinde gözleri yaşarmak anlamına **sıt-,** Altay Türkçesinde ise ağlamak anlamına **sıgıt-** fiillerinin kullanıldığı görülmektedir. **si(ğ)-/si(y)-** fiilinin Moğolca başta olmak üzere bütün şivelerde işemek anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Süt kökünün Moğolcada süt şeklinde kullanılan türevlerine rastlanmakla birlikte, süte katmak, sütlemek anlamına **süle-** ve süt yerine **sün** kelimelerinin kullanılması süt kökünün bilinmeyen dönemlerdeki **sü'**ye kadar gittiğini gösteren delillerden biri sayılabilir. Aynı şekilde, Eski Uygur Türkçesinde **sül,** irin, cerahat anlamına kullanılmaktadır.

Karaman-Ayrancı Berendi köyünde kullanılan **zıvk-/sıvk-/zıvkıt-/zıvkırt-** fiilinin (kelime başı s>z değişimi görülür) memeden sütü fışkırtmak, işemenin sonunda ıkınarak son kalıntıları atmak, demliğin sonundaki çayın silkelenerek akıtılması anlamlarında kullanılıyor olması ilginçtir. Bu fiil, sık- fiiline şekil ve anlam olarak yakın olsa da tamamen ayrı kullanılmaktadır. Yine Konya, Adana ve Mersin ağızlarında görülen ve boşaltmak, sızdırmak anlamına kullanılan **sıvkır-** fiili de vardır. **sıdalak** (koyun kuzuladığında, dişilik organından gelen sıvı / Konya), **sıda-**(ağlamaklı olmak /Niğde), **sıdır-(**patlatmak/pek çok yörede), **suduk** (salya/Edirne), **sil** (salya/Niğde)

3. sırık (hemen bütün ağız ve şivelerde), **sırnak,/sıynak** (hayvar tırnağı/pek çok yörede), **sıyık** (çuvaldız/Çorum), **sızıgan** (çıban/Hatay), **sıylan** (düzgün,

ince, uzun ağaç/Adana), **sızık** (kilim ortasına konan uzun çizgi/Kars, Artvin), **sıvga** (ağaç filizi/Kars, Bayburt), **sığ** (örgü şişi, çuval ağzına konan ince tahta çubuk/Bolu, Kastamonu), **sığlam** (ince uzun çubuk/Samsun), **sıvgın siğin/siyin** (rüzgarla eğik yağan yağmur/Muğla), **sivilce/sivilci/sinil/siğil/singil/sivil** (pek çok bölge), **siğim** (iplik/Adn.), **siyil** (ağaç veya demir kama), **siy/siyi/siyek/sitil** (uzantı, etek/ Konya, Kütahya), **sitil** (fide,fidan/Sivas,Niğde,Kayseri,Çanakkale),**sivik/sivi/sivink/siyik/siyinti/süğük/süvük/süyük/süyünek/süyünk** (dam saçağı, duvar üzerindeki çıkıntı/değişik yörelerde), **sivrik** (topraktan yeni çıkmış ekin/değişik yöreler), **sivriç** (tütün ve sebze fidesi dikmeye yarayan çubuk/ Sinop/Sivas, Samsun), **sivrik** (yeni çıkan ekin/Ankara, Sinop, Samsun, Çorum), **siyek** (çadır kazığı), (ağaç filizi, ince uzun/Ordu**), sibek/sübek** (işeme borusu/pek çok yöre), **sibek** (el değirmeni kazığı/pek çok yöre), **sibek** (sivri/İsparta), **sibik** (çıkıntı,uzantı/Adana), **sibikli/şibikli** (ağzı uzun çan/Karaman), **sib/siyip** (uzak, kenar, ileri/Karaman), **siğil/siyil/sil** (ağaç yarmaya yarayan ağaç veya demir kama/Ankara, Niğde, Manisa, Kastamonu, Muğla), **sudul** (üvendirenin ucundaki sivri demir/Antalya), **sukarık** (fidan, dikme, uzun ot/Burdur), **suva** (balkon/Maraş), **suğlu** (uzun tahta şiş/Samsun), **sufa** (evlerin damını örtmek için kullanılan uzun ağaç/Karaman), **sucuk** (sarkan buz), **su** (halı kenarlarındaki uzun desenlerin adı/ Niğde, Karaman, Konya), **sünü/sünük/ sınık/süyek** (kemik/ değişik ağızlarda)**, sis** (şiş/bazı şivelerde), **sürgün** (filiz/hemen bütün yöreler), **sülük** (sarkıt/ İsparta), **sülük** (asma fışkını/Denizli), **sülüm** (uzun/ Aydın,Muğla), **süğsün/ süğsük/süksün** (boyun/ Konya, Kırşehir, Niğde, Karaman), **süğü** (çıban/Karaman), **süs** (asker/Ordu), **sümük** (çatı saçağı/Malatya), **süyük** (oluk/Osmaniye), **süğlüm/ süğlün/sülün** (ince uzun, pürüzsüz /Sivas, Çankırı, Çorum, Karaman),

Bildiğimiz gibi **'sü'** kelimesi Eski Türkçede asker/ordu anlamına gelmektedir. Şüphesiz kelimelerin tarihî süreç içinde kavram alanlarının ve hatta anlamlarının değişmesi de söz konusudur. Asker kelimesini irdelediğimizde, esas itibarıyla savunmadan çok bir saldırı kavramını içerdiğini anlıyoruz. Kelimenin bu yönü aynı kavrama bağlı olarak ileriye yönelik hareket, saldırma, hücum, taarruz, uzanma, dalma gibi anlamları da kapsamaktadır. Yukarıda bahsettiğimiz hususlar **'sü'** kelimesinin bir askerden çok, askerlerden oluşan bir ordunun fiil (eylem) yönünü ifade ederken, aynı kelime şekil olarak daha çok bir askeri simgelemektedir. Ayakta duran bir askerin (kişinin) görüntüsü uzun bir nesnedir. Göktürk alfabesinde 'ince s' olarak kullanılan harfin elif (**I**) şeklinde olması bu itibarla ilginç görünmektedir. Bugün Türkiye Türkçesi ağızlarında yukarıdaki tezi destekleyen oldukça fazla örnek bulmaktayız: **süyel-** (ayakta dikilmek/ Tokat, aynı anlamda Karaçay-Malkar'da), yine aynı anlamda pek çok yörede **sövel-/söğel-, sivel-/zivel-** (Karaman), **süzül-** (ayakta dikilmek/Mersin); topraktan veya ağaçtan fışkırmak veya fışkıran, çıkan, uzayan anlamına **süv-** (bitkinin topraktan fışkırması, uzaması/ Kütahya, Ankara), **süvrüç** (ucu sivriltilmiş ağaç parçası/Tokat), **süygün** (sürgün, filiz/İsparta, Mersin, Karaman), **süy-**(fışkırıp çıkmak, çimlenmek, filiz vermek,

uzayıp gitmek/ Isparta, Balıkesir, Konya, Mersin), **süm-** (dışarı fırlamak/Konya), **sümmek** (ibrik ucu, saçak buz/Karaçay-Malkar), **sür-** (filizlenmek/Muğla), **sürgün** (filiz, fışkın/hemen her yerde), **sülük** (asma fışkını/Denizli); ileri sürmek, ileriye yönlendirmek anlamına **süydür-** (ileri sürmek/Çorum), **sür-** (ileri itmek, kovmak, götürmek/ Mersin, Niğde, Ordu), **sün-** (koşmak, yıldız kaymak/Muğla, Sivas, Malatya), **sümsün-/sümdün-** (arsızca, pisboğazca saldırmak/ Konya, Karaman, Isparta, İzmir, Antakya), **süğül-/süyül-** (hayvan veya insanın diğer bir hayvan veya insana uzanarak saldırması/Karaman), **süğdür-** (su üstünde taş kaydırmak/Niğde), uzanmış, uzatılmış nesne adı olarak **sündürme/sundurma** (evlerdeki çıkma/Afyon, Bursa, Denizli), **sündürme** (çok uzun boylu kimse/Niğde), **sündürüm** (bir yandan öbür yana uzatılmış sırık/Mersin), **sünek** (uzayan, esneyen nesne/Bolu, Tekirdağ, Muğla), **sünge/süngü** (fırınlarda kızgın külleri süpürmeye yarayan ucu ıslak bezli sırık /İzmir/Bursa/Ankara), **süngel** (saçak/ Çankırı, Elazığ), **sünü** (uzun sırık/ Bilecik), **sürgeç** (saçta ekmek çevirmeye yarayan uzun tahta/Samsun), **sürgü** (kalın ve uzun ağaç direk/Ankara, Denizli), **sürüt** (döveni boyunduruğa bağlayan ok/Kastamonu), **süyüm/siyim/süğüm/süynüm** (bir kol uzanımı iplik veya inceltilmiş yün/ pek çok yöre), **süyek** (kemik /Konya, Tokat, Kırım, Karaçay), **süve** (arabalarda kullanılan kazık/ Bursa, Giresun), **süyük** (dam uzantısı, saçak/değişik yöreler); vurmak, yaralamak, sançmak anlamına bağlı **süs-** (toslamak, vurmak/pek çok yöre), **süsegen/süsgen/süsek,süsgün** (vurmaya, boynuzlamaya alışmış hayvan/pek çok yöre), **sümsük/sümdük** (yumruk/pek çok yöre), **sümsüklemek/ sümselemek** (yumrukla vurmak/ Karaman), **süsülmek** (tepe üstü düşmek/Mersin), **sürselemek** (itmek, dürtmek/Karaman), **sürsalmak/ susalmak** (saldırmak/Konya, Karaman, Afyon, Denizli)

Sonuç

1. Yukarıdaki kavram alanı içinde topladığımız örnek kelimelerin bazıları, söz konusu yapıya uygunluk göstermiş olsa da Türkçe asıllı olmayabilir veya Türkçe asıllı olsa bile aynı kavram alanından gelmiyor olabilir.

2. Türkçenin tarihî gelişim seyri, bazı örnek kelimeler ile mukayese yoluyla takip edilirse, Türkçedeki köklerin tek veya iki sese indirgenmesi makul bir düşüncedir.

3. Bu çerçevede, sı-si/su-su- iki sesine indirgeyebileceğimiz bir kökün varlığından bahsedebiliriz.

4. Bu yapının üzerinde gördüğümüz -k, -t, -z, -y, -ğ, -n, -m, -r vs. seslerin zamanla bu kökle kalıplaşan ekler olduğunu söyleyebiliriz.

5. Sı-, si-/ su-, sü- kökündeki ı,i,u,ü dar ünlüleri her ne kadar farklı sesler ise de, söyleniş olarak yakın sesler olmaları hasebiyle birbirinin yerine kullanılmıştır. Sivri>süvrü, siğil> süğül, sidik> südük, sılık/sıklık/silik/sülük/sütlük vs.

6. Bu kökten çıktığını kabul ettiğimiz, gövdeleşmiş ve başka kavram ve nes-

nelerin özelliklerine bağlı türetmeler bu tezin dışında bırakılmıştır. Örn. Süt köküne bağlı süt/sütül: henüz sertleşmemiş başak, süt: insanın mayası, süt: beyaz vb. sür- fiiline bağlı olan sür-ü, sür-ü-n-, sür-gü, sür-ç-, sür-ge, sür-ek, sür-ek-e vs.

7. Aynı anlama gelen bazı kelimelerin farklı Türkçe köklere dayandığı görülmekle birlikte, bunların ince anlam farklılıkları taşıdığı söylenebilir. Bu noktada anlamda çatallaşma olabileceği gibi şekillerde de çatallaşma olabilir. Bu husus dilin kendi iç dinamikleriyle olabileceği gibi dış etkenlerle de olabilir. Örn. ağlamak anlamına kullanılan sıklamak, sinlemek, singilemek fiilleri, hıçkırarak ağlamayı anlatmaktadır; ancak ağla- fiili de Türkçe olmakla birlikte ağlamanın bir türünü anlatmaktadır.

8. Bazı fiillerde sebep anlamı oluştururken, bazılarında sonuç anlamı oluşturmuştur veya anlam buralara kaymıştır. Örneğin sürç- fiili, bugün daha çok ayağın takılması gibi algılansa da, esas itibarıyla kelimenin çıkış kaynağı, ayağın takılmasına bağlı ileriye yönelen ivmeyi anlatmaktadır. Yine sıt- fiili patlamak anlamına gelmekle birlikte, bu durumun bir sonucu olan fışkırmak veya tazyikle atılmak anlamından çok patlamak ve korkmak anlamına kullanılmaktadır.

KAYNAKLAR

Aksan, Doğan (1982); **Her Yönüyle Dil (3 cilt)**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Arıkoğlu, E.-Kuular Klara (2003); **Tuva Türkçesi Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Atalay, Besim (yty); **Abuşka Lügatı veya Çağatay Sözlüğü**,

Buran, Ahmet ( ); **"Kelime, Kavram Alanı ve Kelime Ailesi Bakımından Türkçede Bayram",** Türk Kültüründe Bayram Sempozyumu, Kırım. 2004.

Caferoğlu, Ahmet(1968); **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğ**ü, TDK Yayınları, Ankara.

Clauson, Sir Gerard (1972); **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish, Oxford**, London.

Condon, John J. (1998); **Kelimelerin Büyülü Dünyası-Anlam ve İletişim** (Çev. Murat Çiftkaya), İnsan Yayınları, İstanbul.

Eren, Hasan (1999); **Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü**, Bizim Büro Yayınevi, Ankara.

Kâşgarlı Mahmut (2005); **Divanü Lügati't-Türk** (Yayına Hazırlayanlar: Seçkin Erdi-Serap Tuğba Yurteser); Kabalcı Yayınları, İstanbul.

Lessing, Ferdinand D.(2003); **Moğolca-Türkçe Sözl**ük(Çev. Günay Karaağaç), C II, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Naskali, Emine Gürsoy-Duranlı, Muvaffak (1999); **Altayca-Türkçe Sözlük**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Porzig, Walter (1985); **Dil Denen Mucize** (I-II), (Çev. Vural Ülkü), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Tansu, Muzaffer (1963); **Durgun Genel Ses Bilgisi ve Türkçe**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Tarama Sözlüğü (1996); Türk Dil Kurumu Yayınları, C.V, Ankara.

Tavkul, Ufuk (2000); **Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü**, TDK Yayınları, Ankara.

Tekin, Şinasi (2001); **İştikakçının Köşesi**, SimurgYayınevi, İstanbul.

Toparlı, Recep vd. (2003); **Kıpçak Türkçesi Sözlüğü**, TDK Yayınları, Ankara.

Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü (1978); TDK Yayınları, C.X, Ankara.

Yudahin, K.K.(1998); **Kırgız Sözlüğü** (Çev. Abdullah Taymas), C.II, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

TÜRKİYE TÜRKÇESİNİN AĞIZ ATLASI İÇİN BİR ÖN ÇALIŞMA: "ALA" SIFATI İLE YAPILAN BİRLEŞİK KELİMELER

Faruk YILDIRIM*

Bu çalışmada, Anadolu ağızlarında isim, sıfat ve zarf görevinde kullanılan çok sayıda birleşik kelimede karşımıza çıkan *ala* kelimesinin durumu, *Derleme Sözlüğü*'ndeki veriler kullanılarak incelenmiştir. Çalışmada, *Derleme Sözlüğü*'nde yer alan bazı örneklerin coğrafi dağılımı haritalarla gösterilmiş, bu haritalar Anadolu ağızlarının sınıflandırılması bağlamında değerlendirilmiştir. Çalışmanın temel amacı, hâlâ proje hâlinde bulunan "Türkiye Türkçesinin Ağız Atlası"na veri ve katkı sağlamaktır.

Standart Türkiye Türkçesinde "*sf*. 1. Karışık renkli, çok renkli, alaca. 2. *is*. Alabalık. 3. *hlk*. Açık kestane renginde olan, ela (göz) 4. *is*. *hlk* Kekliğin boynundaki siyah halka." (TDK, 2005: 63) anlamlarıyla karşımıza çıkan *ala* kelimesi, daha çok renk kavramıyla ilgilidir. Kelimenin temel anlamı da, *Türkçe Sözlük*'te ilk sırada verilen "karışık renkli, çok renkli, alaca" olmalıdır. *Ala* sözünün tarihî metinlerde ortaya çıkan ilk anlamının "karışık renkli" olması, bu anlamın çağdaş Türk yazı dillerindeki yaygınlığı[1] ve Standart Türkiye Türkçesinde *ala* ile yapılmış *alabacak, alabalık, alabaş, alaçam, alakarga, dağalası* vb. birleşik kelimelerde renk kavramının baskınlığı, temel anlamın "karışık renkli, çok renkli, alaca" olduğunun kanıtlarıdır.

Türkçenin en eski devirlerinden beri kullanılagelmekte olan kelimeye ilk olarak *Irk Bitig*'de rastlıyoruz: "*Āla atlıg yol tengri men*." (Tekin, 2004: 18). *Divanü Lugati't-Türk*'te *ala* kelimesinin birkaç anlamı bulunmaktadır. Bunlardan ilki, Arapça karşılığı Kâşgarlı Mahmud tarafından "*el-abraş mine'l-insān*" şeklinde verilen kelimedir. Clauson'a göre (1972: 126) bu ibare "*cüzamlı adam*" anlamındadır. Besim Atalay ise çeviriyi "*ala tenli kişi*" olarak verir (Atalay, 1945: I-81). Kâşgarlı Mahmud, aynı yerde *ala at* tamlamasını verir ve "*el-arḳaṭ mine'l- ḫayl*" şeklinde anlamlandırır. Besim Atalay'ın "*kır at*" şeklinde çevirdiği bu ibare (Atalay, 1945: I-81), Clauson'a göre (1972: 126) "*benekli at/alacalı at*" anlamındadır. Aslında her ikisi de doğrudur çünkü Türkçede kır kelimesi "Beyazla az miktarda siyah karışmasından oluşan renk" (TDK, 2005: 1156) anlamına gelir ve bütün kır

---

* Yrd. Doç. Dr., Çukurova Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü, ADANA

1 Ana Türk. ***āla** alacalı, karışık renkli: Eski Türk. *ala* (Eski Uygurca.); Karah. *ala* (MK); Tür. *ala*; Gag. *ala-ca*; Az. *ala*; Turkm. *āla*; Sal. *ala*; Hal. *hala-bula*; Özb. *ala*; Uyg. *ala*; Krm. *ala*; Tat. *ala*; Başk. *ala*; Kırg. *ala*; Kaz. *ala*; K-Balk. *ala*; KKalp. *ala*; Kum. *ala*; Nog. *ala*; SUyg. *ala*; Hak. *ala*; Şor. *ala*; Oyr. *ala*; Tuv. *ala*; Çuv. *ola*; Yak. *ala*. (Tenişev, 1997: 607; Starostin ve diğerleri, 2003: 291)

atlarda siyah ve beyaz kıllar bir arada bulunur. Ancak Arapçada benekli, lekeli anlamına gelen kelime, Türkçeye *kır* olarak değil *ala/alaca* şeklinde aktarılmalıdır. Zaten *Divanü Lugati't-Türk*'te *ḳır at* "*El-feresü'l-semend*" tamlaması da vardır (Kâşgarlı Mahmud, Divanü Lugati't-Türk, Tıpkıbasım, 1990:82a; Atalay, 1945: I-324). Eserdeki "*beg ḫanḳa ala boldı*" örneğini, Atalay "bey, hanın sözünü dinlemedi, karşı koydu ve düşmanlarına uydu" şeklinde çevirmiştir (Atalay, 1945: I-82). *Divanü Lugati't-Türk*'te *ala* kelimesi bir başka yerde teninde alalık bulunan kişi anlamıyla yer alır ve *kişi alası içtin yılḳı alası taştın* savıyla örneklenir (Atalay, 1945: I-91). Buradaki *kişi alası* sözü "*ḳarġa ḳarısın kim bilir kişi alasın kim tapar*" savındakiyle benzer anlamdadır ve sav Besim Atalay tarafından "karganın yaşlısını kim bilir? İnsanın içindekileri kim anlar, kim sezer?" şeklinde çevrilmiştir (Atalay, 1945: I-425). Bu durumda *ala*nın insanın iç dünyası, düşünceleri, belki de hainliği gibi bir anlamından söz etmek gerekir. Kâşgarlı Mahmud, bir de *ala* edatından söz eder, anlamını "ivme, acele etme" şeklinde verdikten sonra, *ala ala* "yavaş yavaş" ikilemesini verip *ala* yerine *alagil* de dendiğini kaydeder.

Aynı devir eserlerinden *Kutadgu Bilig*'de de "*köngül til ala boldu kimke büteyi*" (Arat, 1979: 648/6579) mısraında *ala bol-* fiiline rastlıyoruz. Reşid Rahmeti Arat, mısraın dil içi çevirisini "şimdi gönül ve dil alaca oldu; kime itimat edeyim" şeklinde yapmıştır (Arat, 1988: 472). Bu mısrada geçen *ala bol-* fiilindeki *ala* da "kişi alası" sözündeki *ala* ile karşılaştırılabilir.

XII.-XIII. yüzyıllardan kalma *Anonim Kur'an Tefsiri'*nde *ala* kelimesi, "cüzam, cüzamlı," *alalıḳ* kelimesi ise "cüzam hastası, cüzamlı" anlamıyla geçer (Borovkov, 2002: 47). Harezm Türkçesi eserlerinden *Nehcü'l-Ferādīs*'te (Ata, 1998:13) ve *Mukaddimetü'l Edeb*'de (Yüce, 1988: 85) yalnızca "karışık renk" anlamıyla kullanılan *ala*, aynı devir eserlerinden *Kısasü'l Enbiya*'da "karışık renkli" anlamının yanı sıra, "cüzam hastalığı" anlamıyla da geçer (Ata, 1997: II/19). Aynı devir eserlerinde *ala bol-* fiiline de rastlanır (Ata, 1997: II/19; Yüce, 1988: 85). Kısasü'l Enbiya'da *alalıḳ* kelimesi hem "cüzam" hem de "uyuşmazlık, muhalefet" anlamlarıyla kullanılmıştır (Ata, 1997: II/19). Bu anlamı da "kişi alası"ndaki anlamla karşılaştırmak gerekir.

Ala kelimesi, Eski Anadolu Türkçesinde, "karışık renk, karışık renkli" anlamıyla kullanılmaya devam ederken, kelimenin daha önce kazanmış olduğu cüzam, cüzamlı anlamında *ala tenlü* tamlaması kullanılmaya başlamıştır: *"Kelbî eyitti: Kaçan İsa, anadan gözsüz dogmuşu ve ala tenlüyü onardı ve ölüyü diri kıldı."* [Enb. XIV. 829] (TDK, 1988: 88). XVII. yüzyılda *ala* "cüzam," *ala tenlik* "cüzamlı" anlamıyla kullanılmaya devam etmiştir (Meninski, 2000: I-372). XIV. yüzyılda *ala*nın göz rengini göstermek üzere de kullanıldığı görülüyor: *şol ala gözden ey gönül sakın üş sana direm /uyhuda sanma sen anı uyhusu yoktur al eder* [Nesimi, XIV. 32-1] TDK, 1988: 88). Ala kelimesi Osmanlı Türkçesi içinde XVII- XIX. yüzyıllarda da "elâ" anlamıyla kullanılmıştır. Kelime bu anlamıyla

yerini daha sonra *elâ*ya bırakmıştır, ancak bugün ağızlarda *ala* şekli de yaygındır.

Eski Anadolu Türkçesi içinde ortaya çıkan *alaca* kelimesi "karışık renkli" anlamındadır. Bu kelimeye XIV. yüzyıldan itibaren rastlıyoruz (Dede Korkud). Söz konusu dönemde, *ala tavşancıl, ala inek, ala doğan, ala köpek, ala sığırcık,ala karga, ala kuyruk, ala sığırcık* (TDK, 1988: 80-88; Meninski, 2000: I-372) gibi *ala* ile yapılmış sıfat tamlamalarının yanında *alaca karga, alaca serçe, alaca sığırcık* gibi *alaca* ile yapılmış olanlar da vardır (TDK, 1988: 80-88). *Alaca* kelimesi XV. yüzyıldan itibaren "çubuklu kumaş" anlamı da kazanmıştır. (TDK, 1988: 80-88; Meninski, 2000: I-372). *Alaca*dan türediği anlaşılan *alacalık* kelimesi ise "hilekârlık, iki yüzlülük" anlamlarındadır (TDK, 1988: 80-88). Bu anlam, *kişi alası içtin yılḳı alası taştın* savındaki anlamla karşılaştırılabilir.

XVIII. yüzyılda *ala* kelimesinin "yarı, yarım" anlamını kazandığı görülüyor. Burhân-ı Kâtı'da (1797) *hift* kelimesinin karşılığı şöyledir: "Yaş nesnenin beribenzer kurumuşuna denir ki ala kuru tâbir olunur" [Bürh. XVIII – XIX. 626] (TDK, 1988: 86).

Kitâb-ı Dede Korkud'da geçen *alan sabah* ve *alar sabah* tamalamaları da konumuzla ilgilidir. Muharrem Ergin, *alan sabah*ı "ala, alaca, sabahın ilk aydınlığı, alaca karanlık"; *alar* kelimesini de "ala, aydınlık, ilk aydınlık, sabah aydınlığı" şeklinde anlamlandırılmıştır (Ergin, 1991:11). Tietze (2002:142), *alan sabah* ve *alar sabah* tamlamalarını *alassabāh* maddesinde ele almış ve bu yapının Ar. 'alā 'üzere' ve ṣabāḥ 'sabah' şeklinde oluştuğunu, kelimenin başının halk dilinde ala 'karışık, henüz tam olmayan' sıfatı zannedilerek 'erken, çok erken' manasını aldığını ileri sürmüştür. Aynı görüşü *alaşafakta* maddesinde de tekrar etmiştir (Tietze (2002: 143). Bu görüşe tekrar döneceğiz.

Derleme Sözlüğü

Türk Dil Kurumunun 1962-1979 yılları arasında 11 cilt olarak yayımladığı ve 1982'deki ek ciltle tamamlanan *Derleme Sözlüğü*, neredeyse yarım milyon fişten oluşan bir malzemeye dayanır. Bu sözlükteki madde sayısı 118.000'e yakındır. Tabii ki maddelerin bir kısmı başka maddelere atıf niteliğindedir. Bu çalışmadaki haritalar ve değerlendirmeler, *Derleme Sözlüğü'*ndeki verilere (ek cilt hariç) dayanılarak yapılmıştır. Bu nedenle, verilerin illere göre dağılımını gösteren bir listeye yer veriyoruz.

Adana	4446	İzmir	3962
Adıyaman	4801	Kars	4462
Afyon	3710	Kastamonu	4112
Ağrı	402	Kayseri	4502

Amasya	4695	Kırklareli	1653
Ankara	5830	Kırşehir	2242
Antalya	3729	Kocaeli	1927
Artvin	3518	Konya	8389
Aydın	3252	Kütahya	2978
Balıkesir	3401	Malatya	2798
Bilecik	881	Manisa	2872
Bingöl	34	Maraş	4065
Bitlis	1173	Mardin	161
Bolu	4764	Muğla	5279
Burdur	4855	Muş	202
Bursa	2715	Nevşehir	1416
Çanakkale	2933	Niğde	9153
Çankırı	2858	Ordu	4330
Çorum	4471	Rize	2396
Denizli	7490	Sakarya	767
Diyarbakır	776	Samsun	4659
Edirne	1413	Sıvas	7462
Elazığ	1341	Siirt	43
Erzincan	2732	Sinop	1856
Erzurum	1883	Tekirdağ	1096
Eskişehir	4196	Tokat	4097
Gaziantep	3989	Trabzon	3258
Giresun	3212	Tunceli	566
Gümüşhane	3549	Urfa	1182
Hakkâri	55	Uşak	379
Hatay	2998	Van	1480
Isparta	7748	Yozgat	2518
İçel	6437	Zonguldak	2245
İstanbul	3091		

Bu liste hazırlanırken, yalnızca *Derleme Sözlüğü*'ndeki maddelerin açıklama

kısmında yer alan il adlarının sayımı yapılmış; sözlüğün yayımlanmasından sonra il olan yerler, daha önce bağlı oldukları illerle beraber değerlendirilmiş; madde içinde, bir ilin kaç ilçe ve köyünden veri alındığı dikkate alınmamıştır. Ancak aşağıda yer alan bazı haritalardaki işaretlemeler ilçelere göre yapılmıştır. Listede görüldüğü üzere, *Derleme Sözlüğü*'nde en çok Niğde (Aksaray ile birlikte), Konya (Karaman ile birlikte), Denizli, Sivas, Isparta, İçel (Mersin), Ankara ve Muğla'dan veri alınmıştır. En az veri alınan iller ise, Bingöl, Siirt (Şırnak ve Batman ile birlikte), Adıyaman, Hakkâri, Mardin, Muş, Uşak ve Ağrı'dır.

Derleme Sözlüğü'nde "ala"

Derleme Sözlüğü'nde, konumuzla ilgili olmayan âla "çit", ve alâ "belki" kelimeleri dışında, 9 ayrı ala maddesi vardır. Sözlükte bunlar ala (I), ala (II)… ala (IX) şeklinde sıralanmıştır. Bu maddelerde 25 anlam verilmiştir. Şimdi bunları görelim:

Ala (I)

1. Siyahla beyaz karışık renk, siyahlı beyazlı.
2. Kahverengi ile kırmızı arası bir renk.
3. Açık kahverengi, ela (göz hakkında).
4. Kekliğin boynundaki siyah halka.
5. Çok renkli, karışık renkli.
6. Beyaz rengi çok olan şey, kirli bez.
7. Açık al, doru ile al arası bir at donu.

Ala (II)

1. Olgunlaşmamış, ham kavun, karpuz, meyve.
2. [-> alaca (I) -1]
3. Yarı, yarım: Ala çiğ. Ala sulu.
4. Sulanan tarlada kuru kalan yer.
5. Tarlada sabanın atladığı yer, sürülmemiş toprak.
6. Siyah, beyaz lekeli bir çeşit deri hastalığı.

Ala (III)

1. Sergi eşyası olarak kullanılan bir çeşit pamuklu dokuma.
2. Yerlilerin el tezgâhlarında dokudukları renkli pamuklu bez.
3. Kareli bezden yapılmış ekmek bohçası.
4. Önlük, kırmızı peştamal
5. Siyah, beyaz iplikten dokunan ve çobanlar tarafından kullanılan üstlük.
6. Keklik avında kullanılan, çeşitli renklerle boyanmış bez tuzak.

Ala (IV)

1. Şaşma, hayret bildirir ünlem.

**Ala (V)*

1. Hala.

**Ala (VI)*

1. Küçük heykel yapılabilen bir çeşit beyaz toz.

Ala (VII)

1. [-> alabacak (II)]

Ala (VIII)

1. Avcıların, av hayvanlarını yuvalarından çıkarmak veya çevrelerine toplamak için kullandıkları müzik aleti.

**Ala (IX)*

1. Emekli.

Yukarıda kelimenin tarihine ilişkin olarak verdiğimiz bilgiler ve kelimenin semantik gelişmesini dikkate alarak, burada karşımıza çıkan anlamlarla ilgili şunları söyleyebiliriz: *Ala (V)*'in konumuzla ilgisi yoktur. Kelime *hala* kelimesindeki h-ön sesinin düşmesiyle ala olmuştur. VI ve IX numaralı maddeler ya başka bir ala kelimesiyle ilgilidir veya mecaz yoluyla çok yeni oluşmuştur. Ala (I)'de verilen anlamlar renkle ilgilidir ve bunların çoğu kelimenin ilk ortaya çıkan anlamına dayanır. *Ala (III)*'teki anlamlar ise, değişik renklerdeki dokuma ürünleriyle ilgilidir ki, bu tür dokumalara daha XV. yüzyılda *alaca* da dendiğini yukarıda ifade etmiştik.

Ala (VIII)'deki anlam, kelimenin daha ilk kullanıldığı devirlerde ortaya çıkmaya başlayan "hile" ile ilgili olmalıdır. Derleme Sözlüğü'nde bu anlam ile semantik ilgisi muhtemel olan başka veriler de bulunmaktadır. Bu veriler şunlardır:

ala ağız : Ara bozucu, boşboğaz, geveze, ikiyüzlü, dönek.

alabacak (III): Ahlâksız, ara bozucu, dönek, uğursuz adam.

alabaş (III): 1. Karısının başkalariyle ilgisine göz yuman adam. 2. [->alabacak (III)] 3. Ahmak, sersem, aptal.

alağazlık: [alağızlık] Boşboğazlık, gevezelik, ara bozuculuk.

alakeçi: Ara bozucu, boşboğaz.

**alameşlek*: Yüze gülüp, arkadan konuşan adam, ikiyüzlü.

**alañız*: Yaramaz, mızıkçı.

alasarık: Kötü, dönek adam.

**alaş*: 1. İkiyüzlü, ara bozucu.

**alaşa* (III): Kötü kadın, orospu, oynak, cilveli. 2. Çok süslü, allı pullu. 3. Herkesçe beğenilen, hoş görülen, yakışıklı kimse. 4. İkiyüzlü, ara bozucu, yaltaklık eden. 7. Yaramaz, hırçın, yaygaracı.

**alabula*: 5. İkiyüzlü, iki taraflı, şüpheli adam veya iş.

Yukarıdaki verilerden yanında (*) işareti bulunanlar, *ala* kelimesiyle ilgisi bakımından tartışmaya açık verilerdir. Yine de bir fikir vermesi açısından buraya alınmıştır. Listelenen verilerden "ala ağız" tamlamasının alındığı yerler haritada gösterilmiştir:

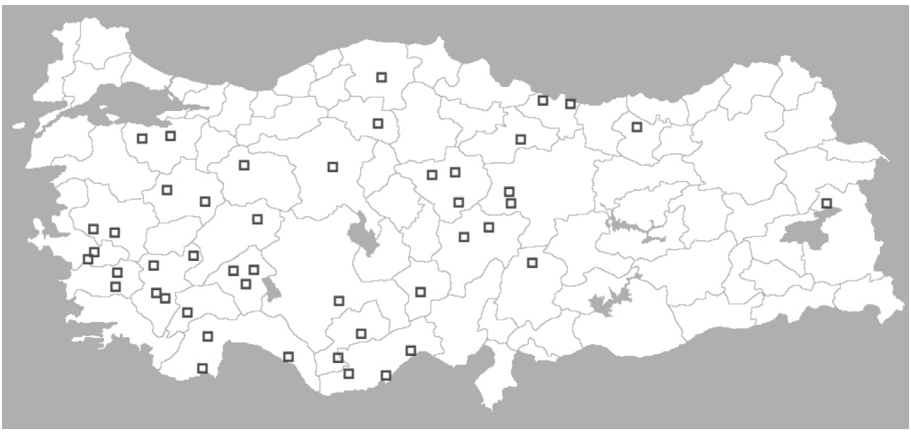

1. Harita: Derleme Sözlüğü'nde "Ala Ağız" Tamlamasının Dağılımı

Ala (II)'de verilenler, anlam genişlemesi yoluyla ortaya çıkan, üçüncüsü dışında hepsi yine görüntüye dayanan ve karışık renkli olmayı sezdiren anlamlardır. *Ala (II)*'de altıncı anlam olarak karşımıza çıkan "deri hastalığı," kelimenin daha önceki devirlerde kazandığı ve bugün Türkiye Türkçesinde unutulmuş bulunan "cüzam" karşılığı ile ilgili olabilir. Bu maddedeki üçüncü anlam "yarı, yarım" ise, sonraki satırlarda tartışılacaktır.

Derleme Sözlüğü'nde yukarıdaki maddeler dışında *ala, alaca* vb. kelimelerle ilgili olduğunu düşündüğümüz 300'den fazla madde girişi vardır. Bunların büyük çoğunluğu renk kavramıyla ilgilidir ve *ala (I)* ve *ala (III)*'te verilen anlamlara dayalı olarak, tarihî metinlerde örneklerini gördüğümüz türden birleşik kelimelerdir. *Derleme Sözlüğü*'nde, *ala (I)* ve *ala (II)*'deki anlamları taşıyan *ala* sıfatı ve bir isimle oluşturulmuş 23 bitki ve 51 hayvan adı tespit edilmiştir. Bu birleşik kelimeler şunlardır:

Bitki Adları

ala ayaş	Siyahlı beyazlı ve iri taneli bir çeşit üzüm.
alabacak (II)	1. Şeftali. 2. Biber.
alabaş (II)	Yaprakları lahanaya benzeyen, kökü şalgamdan daha büyük olan ve yemeği yapılan bir çeşit bitki.
ala böğrülce	[ala börülce, alaca pakla] Siyah benekli bir çeşit fasulye.
ala börülce	[-> ala böğrülce]
alaca üzüm	Erken olgunlaşan bir çeşit üzüm.
alaceher	[alacehir, alaciğir, alaciyir] Meyvesi yenmeyen, bodur ve dikenli bir ağaç.
alacehir	[-> alaceher]
alaciğir	[-> alaceher]
alaciyir	[-> alaceher]
aladiriz	Ala renkli, gevrek ve dayanıklı bir çeşit üzüm.
ala eğri	Kabuğunu, çobanların kavallarına geçirdikleri küçük bir ağaç.
alagöbek	Karaağaçlarda çıkan ve yemeği yapılan bir çeşit büyük mantar.
alagülük	Kuduz olanlara yedirilen bir böcek, zehirli buğday böceği.
alakabış	1. [-> ala gabış] 2. [-> alakabak (II) -1] alakakaç Gelincik çiçeği.
ala kakan	[-> ala kabak (I) -3]
alakavun otu	Ezildiği zaman kavun gibi kokan bir çeşit ot.
alamelek	[alamelik] Bir yanı kırmızı bir yanı sarı, iri taneli kiraz.
alaoğlak	[ala pakla] Beyaz ve kahve-renkli bir çeşit fasulye.
ala pakla	[-> alaoğlak]
ala pancar	Baharda görülen ve yemeği yapılan bir çeşit bitki.
alapata	Yaprakları marula benzer bir çeşit ot.
alatavşan	Üzümü sarı renkli ve çilli bir çeşit üzüm.

Hayvan Adları

alaabak	1. Kabak sarısı renginde, alacalı, kargaya benzer bir çeşit kuş.
alaarga	Tüyleri renkli ve süslü bir cins karga.
alababa	Akbaba.
ala bacak (I)	1. Bacakları benekli, beyaz renkli hayvan. 2. Dört ayağının bilekten yukarı kısmı beyaz at.
alabalık	Eti beyaz ve lezzetli, az kılçıklı, kırmızı ve siyah benekli sazan cinsinden tatlısu balığı.
alabarak	Palamut yiyen bir kuş.
alabaş (I)	1. Başı benekli hayvan. 2. Sürüyü idare eden erkek kıl keçisi. 3. Vücudunun yarısı beyaz, yarısı siyah olan kıl keçisi. 4. Baş tüyleri karışık renkli bir çeşit kuş. 5. At ve eşeklerde bulunan bir çeşit sinek.
alabaşlı (I)	Etrafa saldıran, azgın köpek.
alâ'bış	Bir çeşit saksağan.
alabicik	Memesi beyazlı hayvan.
alaca garga	[alaca gergen, alaca karga -2, ala garga (I) -1, alağarga -2, alakarga -1] Saksağan.
alaca gergen	[-> alaca garga]
alaca karga	1. Karakuş. 2. [-> alaca garga] 3. Çok renkli bir çeşit karga.
alaçavuş	Hüthüt, ibibik, taraklı denilen kuş.
alafalak (I)	[alafarlak] Palamut ve çokça mısır yiyen alacalı bir çeşit kuş.
ala gabak	[alağabak-1, 2; alağabış, ala kabak (I) -1, 2, 5] 1. Saksağan. 2. Siyah beyazlı güvercin büyüklüğünde bir kuş. 3. Palamut, mısır yiyen ve sesleri taklit eden bir çeşit kuş.
ala gabış	[ala kabış -1, ala kabak (I) -4, ala kaşık, alarga (II)] Alaca karga. (
ala ganat	Beyaz kanatlı yabani güvercin.
ala garga (I)	1. [->alaca garga] 2. Kargaya, saksağana benziyen bir çeşit kuş. 3. Tavuk yumurtalarını yiyen bir kuş.
alagenevür	Siyahlı beyazlı yılan.

alager	1. Kır renkli keçi.
alagırık (II)	Alacalı köpek.
alaguzu	Kirpi.
alagücük (II)	Kısa ve boz renkli yılan.
alagüdük	Bir cins köpek.
alağabaş,	Tüyü, siyahlı beyazlı ve tepeli bir kuş.
alağabak alağancık	1-3 cm. boyunda, kahverenkli, vücutta gezdiği zaman ısıran böcek.
alağarga	1. Alaca renkli bir kuş. 2. [-> alaca garga]
alağbak	Siyahlı beyazlı, güvercin büyüklüğünde bir kuş.
alağeçi	Siyahlı beyazlı kıl keçisi.
ala kabak (I)	[ala kakan, ala takaç, ala takalak, alhatak] 1. [-> ala gabak -2] 2. [->ala gabak -3] 3. Ağaçkakan kuşu. 4. [-> ala gabış] 5. [-> ala gabak -1] 6. Tahminen 8 kilo ağırlığında, alaca renkli, yuvarlak bir çeşit kabak.
ala kanat	Büyük ve boz renkli yaban güvercini.
ala karga	1. [-> alaca garga] 2. Tüyleri birkaç renkli olan ve saksağandan küçük bir kuş. 3. Çeşitli sesler çıkaran zararlı bir kuş.
ala kaz	Üstünde siyah benekler bulunan beyaz kanatlı, tavuk büyüklüğünde, uçar, eti yenir, ayakları perdeli yaban ördeği.
alakesa	İnsan sesine benzer şekilde öten bir orman kuşu.
alakese	Alaca karga.
alakise (I)	Saksağana benzer bir kuş.
alakişik	Karga büyüklüğünde renkli bir kuş, alakarga.
alakiştik	Alaca renkli kedi.
alamecek	[alamencik] Kanatlarının üstü ve boynu kırmızı renkli küçük bir kuş.
alamencik	[-> alamecek]

alamerdinli Bir çeşit güvercin.

alaöküz Başı siyahlı beyazlı, serçe büyüklüğünde bir kuş.

alapaça Ayakları beyaz renkli at.

ala palaz Gagası ve ayakları yeni kırmızılaşmaya başlamış keklik yavrusu.

alasahça [-> alasakça]

alasakça [alasahça] Saksağan.

alasaksağan 1. İspinoz. 2. Güvercin büyüklüğünde, uzun kuyruklu, eti yenmez bir çeşit kuş. 3. Siyahlı beyazlı bir çeşit kuş.

alasaksoğar Uzun kuyruklu ve beyaz kanatlı bir çeşit kuş.

ala sığırcık Beyaz renkli sığırcık.

alatavuk Dağlarda yaşıyan bir çeşit kuş.

Derleme Sözlüğü'nde ala sıfatı ve bir isimle yapılmış bitki ve hayvan adlarının illere göre dağılımı haritada gösterilmiştir:

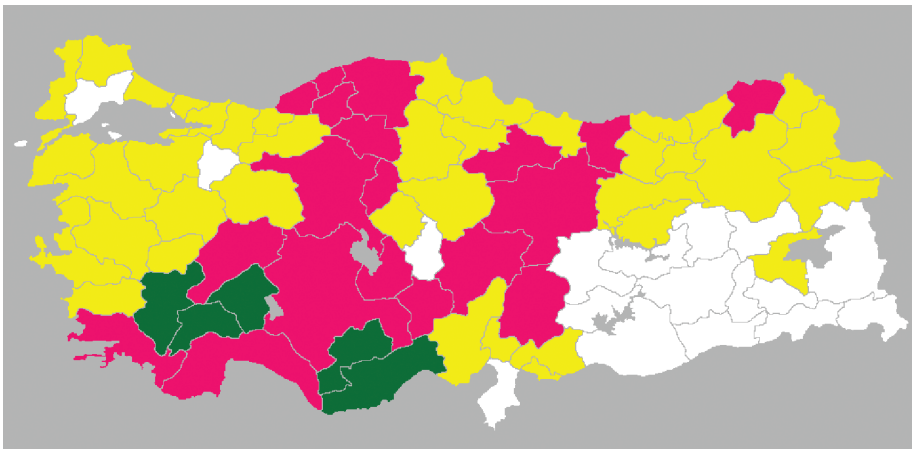

2. Harita: Derleme Sözlüğü'nde Ala ile Kurulmuş Bitki ve Hayvan Adlarının Dağılımı

Haritadaki beyaz bölgeler *Derleme Sözlüğü*'nde veri olmadığını gösterir. Sarı bölgeler 1-5, pembe bölgeler 6-10, yeşil bölgeler ise 11 ve daha çok sayıda verinin bulunduğunu gösterir. Haritada görüldüğü gibi, *Derleme Sözlüğü*'ne en çok veri, Denizli, Isparta, Burdur, Karaman ve İçel (Mersin) illerinden girmiştir. Güney-

deki Muğla-Antalya bölgesinden Kuzeydeki Zonguldak-Kastamonu bölgesine uzanan hat boyunca ve Konya'dan başlayarak Niğde-Sivas-Ordu hattında ala ile kurulmuş bitki ve hayvan adlarına yoğun olarak rastlanmaktadır. Haritaya göre, sözlükte, Malatya-Adıyaman-Şanlıurfa hattından başlayarak Güneydoğu illerinden alınmış veri olmadığı, Türkiye'nin diğer bölgelerinden ise az sayıda örneğin sözlüğe girdiği anlaşılmaktadır.

Derleme Sözlüğü'nde, ala kelimesinin zaman adlarından önce gelerek "erken, henüz o vakit değil, o vakitten hemen öncesi" anlamı kattığı sekiz kelime tespit edilmiştir. Bu kelimeler şunlardır:

alabahar	İlkbaharın ilk günleri, baharın geldiğini hissettiren günler.
*alakış	Az yağışlı, yarı güneşli hava.
alasabbah	[ala şafak] Şafak vakti, alacakaranlık.
ala şafak	[-> alasabbah]
alaguşluk	Öğleden evvelki zaman.
alayoş	[-> alaöş]
alayöş	[-> alaöş]
alaöş	[alayoş, alayöş] Sabah ezanından biraz önceki zaman.

Bu kelimelerin önünde bulunan *ala* ögesiyle ilgili olarak, Tietze'nin görüşü yukarıda dile getirilmişti. Ancak kelimenin "hemen önce" anlamı Arapça ile ilişkilendirilebileceği gibi, yukarıda anlamları verilen Türkçe *ala* ile de ilişkilendirilebileceği açıktır. Zira, *alasabah, ala şafa*k yapılarında "alaca karanlık" anlamı da vardır. Bu anlam, kelimenin temel anlamıyla ilişkilidir. *Alayoş, alayöş, alaöş* kelimelerindeki *yo*ş ve *yöş* ise, *Derleme Sözlüğü*'nde "loş, alacakaranlık, gölge" anlamlarıyla yer almaktadır (TDK, 1993: XI/4299 ve XI/4310). Kitab-ı Dede Korkud'da *alasabbah* ve *ala şafak* kelimeleriyle aynı zaman dilimini anlatan *alar tan* kelimesinin Türkmen Türkçesinde *aladan* şekliyle yaşıyor oluşu,[2] aynı lehçede *alaýaz* ve *alabahar* kelimelerinin "erken bahar" ve "erken yaz" anlamlarıyla[3] kullanılması ve Azeri Türkçesinde de *ala-toran* "sabah erken, şafak sökerken" (Akdoğan, 1999: 19) kelimesinin bulunuşu, erken anlamındaki "ala"nın Türkçe "ala" ile ilişkili olduğunu düşündürmektedir.

---

2 Ondan gatap giden zağaraları bir gapdalda goyup, horcundan Nezik ecenin **aladandan** turup, iş edinip bişirip beren süytli külçelerini, iki dikeç gandı, içi govurmah golçanı çıkarıp ortada goydı.
(Oradan bayatlayıp giden mısır ekmeklerini bir yana koyup heybesinden Nazik ananın **sabah erkenden** kalkıp pişirip verdiği sütlü çörekleri, iki kesme şekeri, içi kavurma dolu çömleği çıkarıp ortaya koydu.) Hudayberdi Divangulıyev
http://www.mersinkulturturizm.gov.tr/Tempdosyalar/109925__HudayberdiDivanguliyev.pdf

3 Garrett, Jonathan ve diğerleri (1996), Turkmen/English Dictionary ,
http://www.chaihana.com/dict.doc

Derleme Sözlüğü'nde "Yarı, Yarım " Anlamıyla Yer Alan *Ala*lı Birleşikler

Derleme Sözlüğü'nde *ala* sıfatının yarı, yarım anlamıyla kullanıldığı 55 birleşik kelime tespit edilmiştir. *Ala* kelimesinin "yarı, yarım" anlamını kazanmasına ilişkin ilk yazılı verinin XVIII. yüzyıldan kalma olduğuna yukarıda değinilmişti. Ancak söz konusu anlamın ağızlardaki yaygınlığı, ortaya çıkış tarihinin XVIII. yüzyıldan çok daha eski olabileceğini düşündürmektedir. Bu anlamın, kelimenin görüntüye dayanan ve iki veya daha çok rengin büyük parçalar hâlinde yan yana bulunmasını anlatan ilk anlamından genişleme yoluyla ortaya çıkmış olması muhtemeldir. Türkçenin ağızlarından *Derleme Sözlüğü*'ne yansımış olan kelimeler şunlardır:

alaaç	Yarı aç: Aç buldu da alaaç mı kaldı.
alabaşlı (II)	Yarım, bitmemiş durumda: Hastalanınca her işim alabaşlı kaldı.
ala bılanık	[ala bulanık -2] Yarı berrak, bulanık su.
ala bişik	Yarı pişmiş (yemek): Bugün pilâvı ala bişik yedik.
ala bohlu	[-> ala boklu]
ala boklu	[ala bohlu] Yarım yamalak, yarı kirli, işe yaramaz halde (iş hakkında): Elindeki işi ala boklu bıraktın.
alaboz	2. Ekildiği halde her tarafı yeşermeyen tarla, yarı karlı toprak: Bu yıl tarla alaboz kaldı.
ala börtme	1. Çok az pişmiş: Etin ala börtmesi yenmez. 2. Külbastı, kebap.
ala börtük	Güneşten bir tarafı yanmış sebze veya meyva: Bu domatesler ala börtük.
ala bulanık	1. Hasta yüzlü, renksiz: Yüzün ala bulanık, hasta mısın?
ala bulaşık	Yarım, tamamlanmamış, kirli: İşini temiz yap, ala bulaşık bırakma.
alacanlı	[alaçakır -2, aladiri -1, 2] 1. Yarı canlı, ölmek üzere bulunan: Aman sen de, alacanlıyı öldürürsün. 2. Yarı pişmiş: Yemek alacanlı olmuş, az daha kaynasın.
alaçakır	1. Yarı olgunlaşmış sebze veya meyve (çokça domates ve karpuz hakkında): Domatesleri alaçakır toplamışlar. 2. [-> alacanlı -2] 3. Gece gökyüzünün yarı bulutlu hâli: Bu gece hava alaçakırdı. 5. Yarı aç, yarı tok: Karnım alaçakır doydu.
alaçalpoy	İlkbaharda, karın erimeye ve yer yer toprağın görünmeye başladığı zaman: Alaçalpoyda ilk defa bizim tarla açıldı.

alaçaprak	[alaçarpah, ala çarpak, ala-çarpaz -2] Yağmurla karışık kar, sulu sepken.
alaçarpah	[-> alaçaprak]
alaçarpak	[-> alaçaprak]
alaçarpaz	2. [-> alaçaprak]
alaçav	1. [-> alaca (III)] 2. Seyrek yapraklı ağaç gölgesi, yarı gölge: Efendi orası alaçav, hele sen şu gölgeye gel.
aladarbız	Yarı -ıslak, yarı kuru, az tavlı toprak: Bizim tarla daha aladarbız.
aladeli	Yarı deli, budalaca.
aladirgen	Harmanı dirgenle yarım aktarma.
aladiri	1. [-> alacanlı -1] 2. [-> ala-canlı -2]
aladovşan	Az kullanılmış.
alafirik	Yarı kuru, yarı yaş: Bu mısır alafirikmiş.
alager	2. Olgunlaşmamış, yarı olmuş.
alagır	Saçları yeni ağarmaya başlamış, kuvvetli adam.
alagiren	Yarı açık, yarı bulutlu hava.
alagönen	Yarı kuru, yarı yaş, nemli. .
alaguru	[-> alakuru -2]
alagün	1. Yazın güneş buluta girdiği zamanki gölgeli hava: Alagünde koyun iyi otlar. 2. Yarı açık, yarı bulutlu hava.
alagüneş	Yarı güneşli, yarı gölgeli yer.
alağır	1. Orta yaşlı adam. 2. Siyahlı beyazlı, kır düşmüş saç, sakal, tüy.
alagönen	Suyunu iyice almamış toprak: Yağmur yağsa da, daha toprak alagönen.
alahanav	Yarı kuru, yarı yaş toprak.
alabar	Yarı suyunu çekmiş, yarı kurumuş, yarı kızarmış nesne.
alahüllü	Yarı pişmiş: Kebabın alahüllü pişmişi iyi olur.
ala kar	Yarı karlı.
alakarlı	Karların erimesiyle yer yer görünen toprak.

alakepir (I)	Yarı aç, yarı tok.
alakeyf	Çakırkeyf, neşeli, az sarhoş.
alakış	Az yağışlı, yarı güneşli hava: Bu gün hava alakışlı geçti.
alakise (II)	Yarı olmuş, yarı olmamış.
alakoruk	Yarı olmuş üzüm: Üzümlerin yenecek yeri yok, hepsi alakoruk.
alakuru	[alaguru] 1. Yarı tavlı toprak. 2. Yarı kuru, yarı yaş. 3. Atların kışın hem yayılarak, hem de saman yiyerek beslenme şekli: Kış geldi, atları ala kuru besleyeceğiz.
alapara	Baharda karların yer yer eriyip toprak görünmesi hali: Dağlar alapara oldu.
alaseme	Yarı uyur, yarı uyanık, uykudan gürültüyle uyanıp sersemleşme hali: Sesi duyunca alaseme kapıya koştum.
alasulu	1. Yeni olmaya başlamış meyva. 2. İyi pişmemiş, yarı sulu yemek. 3. Uluorta, yersiz söz söyleyen.
alataras	2. Yarı nemli, tavlı toprak.
alatatavu	[-> alatav -2]
alatav	[alatatavu, alatavlı -1,2] 1. Yarı yaş, yarı kuru toprak, az tavlı yer: Çavdara alatav iyi geliyor. 2. İyice pişmemiş yemek: Yemek alatav ama tadı iyi. 3. Az kızdırılmış demir: Demir ala tav döğülürse dağılıverir. 4. Az sıcak. 5. Çok pişmiş yemek.
alatavlı	1. [-> alatav -1] 2. [-> alatav -2]
alavur	[alafır -3, alavgaz, alavır, alavırt -l, alavurt -1] Az tavlı, yarı kuru, yarı yaş toprak.
alayaş	Yarı kuru, yarı yaş.
ala yaşlı	Orta yaşlı adam: Adamcağız ala yaşlı iken öldü.

Yukarıdaki kelimelerin illere göre dağılımı haritada gösterilmiştir:

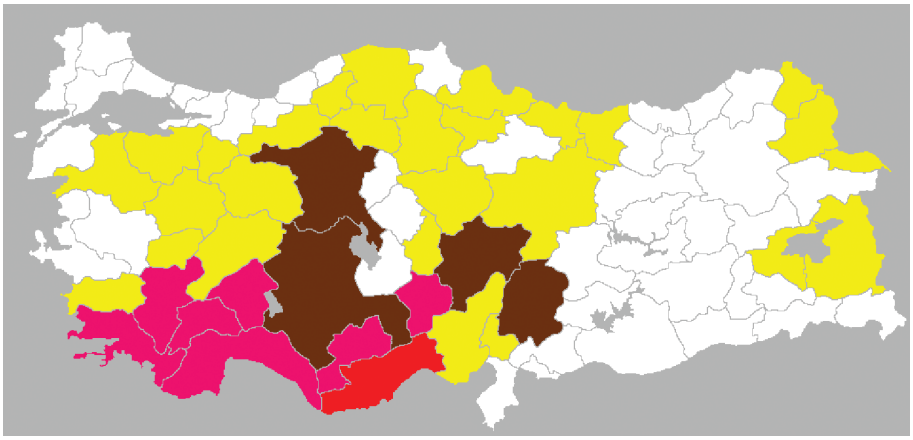

3. Harita: Derleme Sözlüğü'nde Ala "Yarı, Yarım" ile Kurulmuş Birleşik Kelimeler

Haritadaki beyaz bölgeler *Derleme Sözlüğü*'nde veri olmadığını gösterir. Sarı bölgeler 1-4, kahverengi bölgeler 5-9, pembe bölgeler 10-14, kırmızı bölge ise 14'ten daha çok sayıda verinin bulunduğunu göstermektedir. Sözlüğe bu anlamda en çok veri 22 adetle İçel (Mersin) ilinden girmiştir. Muğla, Antalya, Denizli, Isparta, Burdur, Karaman ve Niğde'den alınan veriler diğer illere göre daha çoktur. Veri sayısı bakımından bu illeri Ankara, Konya, Kayseri ve Kahramanmaraş izlemektedir. Verilerin Akdeniz bölgesiyle Güney Ege'de yoğunlaştığı görülmektedir.

Ala sıfatının yarı, yarım anlamıyla kullanılmasıyla oluşturulan *ala kuru, ala sulu ve ala tav(lı)* birleşiklerinin *Derleme Sözlüğü*'ndeki durumunu da ayrı bir haritayla gösteriyoruz. Bu haritada, söz konusu üç birleşik kelimenin derlendiği yerler işaretlenmiştir.

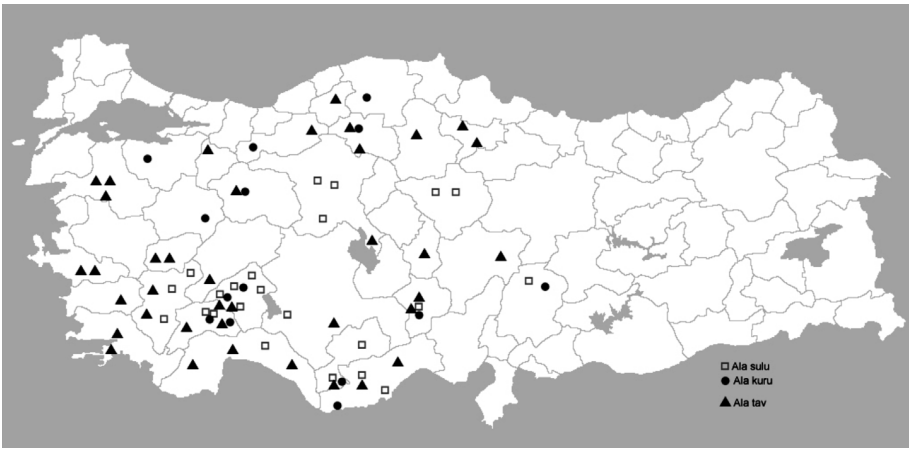

4. Harita: Derleme Sözlüğü'nde Ala Sulu, Ala Kuru ve Ala Tav Birleşiklerinin Dağılımı

Sonuç

Türkçe Sözlük'te ikisi halk ağzından kaydıyla dört anlamı kaydedilen, *ala* kelimesinin Türkiye Türkçesinin ağızlarında çok daha fazla anlamı yaşamaktadır. *Türkçe Sözlük*'te verilen anlamlardan üçü *Derleme Sözlüğü*'nde *ala (I)* maddesinde yer alır. *Alabalık* karşılığındaki *ala* kelimesi ise *Derleme Sözlüğü*'nde kaydedilmemiştir. *Derleme Sözlüğü*'nde verilen diğer anlamlar, *Türkçe Sözlük*'te yer almamaktadır.

Derleme Sözlüğü'nde verilen anlamlardan bir kısmı, tarihî metinlerde de görülen bir kısmı ise, (VI. ve IX) yeni ortaya çıkan anlamlardır. *Derleme Sözlüğü*'nde yer alan ala ile yapılmış birleşik kelimeler, Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı Türkçesinde görülenlerle paralellik arz eder.

Ala ile kurulmuş birleşik kelimeler, Türkiye Türkçesi ağızlarında dikkat çekici bir dağılım göstermektedir. Söz konusu birleşik kelimelerden hayvan ve bitki adı olarak kullanılanlar, Güneydoğu Anadolu bölgesi hariç hemen her bölgede farklı sıklıklarda görülmekle beraber, örnekler Akdeniz ve İç Anadolu bölgelerinde yoğunlaşmaktadır. Bu dağılım, Leylâ Karahan'ın (1996) yaptığı tasnif ile karşılaştırıldığında, *ala* sıfatı ile kurulmuş bitki ve hayvan adlarının Batı grubu ağızlarında yaygın olduğunu, buna karşılık Doğu grubu ağızlarının I. bölgesinde hemen hemen hiç görülmediğini söylemek mümkündür. Batı grubu ağızlarının IX., III., IV., VI. ve VIII. gruplarıyla I. grubun 3. ve 4. alt gruplarında, aynı ağız grubunun diğer grup ve alt gruplarından daha yaygın bir kullanım olduğu gözlenmektedir. Kuzey ve Doğu grubu ağızlarındaki kullanım sıklığının Batı grubu ağızlarına göre daha düşük olduğu da söylenebilir.

Ala kelimesinin yarı, yarım anlamıyla kurduğu birleşik kelimeler, Akdeniz ve Güney Ege'de çok yaygın, İç Anadolu bölgesinde yaygın, Ege'nin diğer kısımlarıyla Batı Karadeniz bölgesinde ise seyrek olarak kullanılmaktadır. Marmara bölgesinden, Balıkesir ve Bursa illeri hariç, *Derleme Sözlüğü*'ne yansıyan hiç örnek yoktur. Leylâ Karahan'ın tasnifindeki Kuzey grubu ağızlarıyla, Ardahan, Kars, Iğdır; Van ve Bitlis illeri hariç Doğu grubu ağızlarından da sözlüğe yansıyan herhangi bir veriye rastlanmamıştır. *Ala sulu, ala kuru, ala tav* birleşiklerinin dağılımını gösteren haritadan da, örneklerin Akdeniz ve Ege bölgelerinde yaygın olduğu ve söz konusu birleşik kelimelerin yalnız Batı grubu ağızlarında kullanıldığı anlaşılmaktadır.

KAYNAKLAR

Akdoğan, Yaşar (1999), *Azerbaycan Türkçesinden Türkiye Türkçesine Büyük Sözlük*, İstanbul: Beşir.

Arat, Reşid Rahmeti (1979), *Kutadgu Bilig I, Metin,* 2. Baskı, Ankara: TDK, yayın no. 458.

Arat, Reşid Rahmeti (Çev.) (1988), *Yusuf Has Hâcib, Kutadgu Bilig II*, 4. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Ata, Aysu (1997), *Nâṣırü'd-dîn Bin Burhânü'd-dîn Rabġûzî, Ḳıṣāṣü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları) I Giriş-Metin-Tıpkıbasım,* II Dizin, Ankara: Türk Dil Kurumu, yayın no.681/1-2.

Ata, Aysu (1998), *Nehcü'l-Ferâdîs, Uştmahlarnıng Açuḳ Yolı, Cennetlerin Açık Yolu III, Dizin-Sözlük,* Ankara: Türk Dil Kurumu, yayın no.518.

Atalay, Besim (1945), *Divanü Lügati't-Türk Tercümesi,* Yeni Baskı 1985-1986, Ankara: Türk Dil Kurumu, yayın no. 521-524, 4 cilt.

Borovkov, A.K. (2002), *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı* (Çev. Halil İbrahim Usta- Ebülfez Amanoğlu), Ankara: Türk Dil Kurumu, yayın no. 811.

Clauson, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century,* Oxford: Clarendon Press.

Ergin, Muharrem (1989), *Dede Korkut Kitabı I, Giriş-Metin-Faksimile*, 2. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu, yayın no. 169.

Ergin, Muharrem (1991), *Dede Korkut Kitabı II, İndeks-Gramer,* 2. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu, yayın no. 219.

Garrett, Jonathan ve diğerleri (1996), Turkmen/English Dictionary, http://www.chaihana.com/dict.doc

Hudayberdi Divangulıyev http://www.mersinkulturturizm.gov.tr/Tempdosyalar/109925__HudayberdiDivanguliyev.pdf

Karahan, Leylâ (1996), Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması, Ankara: Türk Dil Kurumu, yayın no. 630.

Kâşgarlı Mahmud (1990), *Divanü Lügati't-Türk, Tıpkıbasım,* Ankara: Kültür Bakanlığı.

Meninski, Franciscus à Mesgnien (2000) *Thesarus Lingarum Orientalium Turcicae Arbicae Persicae, Lexicon Turcico Arabico Persicum,* (Mit einer Einleitung und mit einem türkischen Wortindex von Stanislaw Stachowski, sowie einem Vorwort von Mehmet Ölmez), I-VI, İstanbul: Simurg Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 27.

Starostin, S. A., A. V. Dybo and O. A. Mudrak (2003), *An Etymological Dictionary of Altaic Languages,* Leiden: Brill, Handbook of Oriental Studies. Section 8 Uralic & Central Asian Studies, 8, 3 vols, 291

TDK (1988), *XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan* Tanıklariyle *Tarama Sözlüğü,* 2. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu, yayın no. 212, 8 cilt.

TDK (1993), *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü,* 2. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu, yayın no. 211, 12 cilt.

TDK (2005), *Türkçe Sözlük,* 10. Baskı, Ankara: TDK, yayın no. 549.

Tekin (2004), *Irk Bitig, Eski Uygurca Fal Kitabı,* Ankara: Öncü Kitap, Türk Dili Tarihinin Temel Sorunları 1 (Editörler: Nurettin Demir, Emine Yılmaz).

Tenişev, E.R. (1997), *Sravnitelno-İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov: Leksika,* Moskva: Rossiyskaya Akademiya Nauk İnstitut Yazıkoznaniya.

Tietze, Andreas (2002), *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati, Sprachgeschichtliches und etymologisches Wörtebuch des Türkei-Türkischen, Birinci Cilt A-E*, İstanbul-Wien: Simurg, Östrrichische Akademie der Wissenschaften.

Yüce, Nuri (1988), *Ebu'l-Kâsım Cârullâh Maḫmûd Bin 'Omar Bin Aḫmed Ez-Zamaḫşarî El-Ḫvârizmî, Mukaddimetü'l-Edeb, Ḫvârizm Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüshası, Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks,* Ankara: Türk Dil Kurumu, yayın no. 535.

AYRANCI (KARAMAN) AĞZINDA ÜNSÜZ İKİZLEŞMESİ

Ünal YILDIRIM
Ali YILDIRIM*

Konya ili, Ereğli ilçesine bağlı bir belde iken 1987 yılında ilçe yapılan Ayrancı, 1989 yılında da Karaman'ın il olmasıyla Karaman'a bağlanmıştır. 1903'te Osmanlı Padişahı II. Abdülhamid ile Rus Çarı II. Nikolay arasında yapılan anlaşmaya göre Kırım'dan Osmanlı topraklarına getirilen 210 hanelik Kırım Türkü'nden (Tatarlar) 200 hanesinin yerleşmek üzere bu bölgeye getirilmesiyle kurulan Ayrancı'nın ilk ismi "Osmaniye"dir. Divle ve çevreden ailelerin de gelmesiyle burası zamanla nahiye (1913) olmuş, 1923'te Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması ile yerleşim yerlerine isimler verilirken, "Ayran Dede Efsanesi"nden esinlenerek "Osmaniye" olan ismi "Ayrancı" olarak değiştirilmiştir.

Yaklaşık 11 bin nüfus ve 2.489 km^2'lik yüz ölçüme sahip Ayrancı'nın deniz seviyesinden ortalama yüksekliği 1.199 metredir. Ön Toroslar'ın kuzey eteklerinde yer alan Ayrancı'nın büyük bir bölümü, Karaman ovası üzerinde yer almakta olup, önemli dağları Bolkar, Bozoğlan, Musa, Meke ve Çakırdağ uzantılarıdır.

Bügün 22 köyü (Ağızboğaz, Akpınar, Ambar, Berendi Böğecik, Buğdaylı, Büyükkoraş, Çat, Dokuzyol (Orzala), Hüyükburun, Kale, Karaağaç, Kavaközü, Kavuklar, Kayaönü, Kıraman, Küçükkoraş, Melikli, Pınarkaya (Divaz), Saray, Üçharman, Yarıkkuyu) bulunan Ayrancı, 1903'te Kırım'dan gelen Kırım Türkleri ile başta Divle olmak üzere çevreden gelen halklarla kurulmuştur. İlçenin köylerinde bugün birçok Yörük boyu barınmaktadır. Bunlar arasında; Böğecik'te Honamlı Yörüklerini, Melikli'de Erdemli ve Keşli Yörüklerini, Buydaylı'da Sarı Keçili ve Horzam Yörüklerini, Yarıkkuyu'da yine Sarıkeçili Yörüklerini sayabiliriz. Bu Yörük boyları yaşadıkları yörenin halkıyla bütünleşmiş, aynı örf, adet, gelenek ve görenekleriyle bir kültür harmanlaması oluşturmuşlardır.

Genel olarak Avşar ve Kınık boyları dil özelliklerinin hâkim olduğu Ayrancı ve yöresi ağızları arasında fazla olmamakla birlikte bazı fonetik farklılıklar görülmektedir. Esas itibari ile bu farklılıkların pek fazla olmamasının sebebi, yöre halkının aynı merkezden çıkıp, yörenin çeşitli yerlerine dağılmış olmasıdır. İncelemesini yaptığımız Ayrancı'ya bağlı yirmi iki köyün yaklaşık on beş tanesi eskiden kasaba olan Divle köyünden dağılmış, bu da yöreler arasındaki ağız farklılığını en aza indirgemiştir.

* Doç. Dr., Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ELAZIĞ

Ayrancı yöresi ağızları arasında dikkat çeken farklılıklar daha çok şehri kuran Kırım-Tatar Türklerinde görülmektedir. İlk zamanlar Tatar Türkçesinin etkisiyle yöre ağzından uzak kalan Kırım-Tatar Türkleri, zamanla halkla kaynaşarak bu ağız farklılıklarını en aza indirgemiştir. Hatta bu farklılıklar zamanla neredeyse ortadan kalkmıştır.

Yöre ağzının genel özelliklerini özetle şu şekilde sıralayabiliriz:

1.Yöre ağzında en dikkat çeken ses kapalı e (ė)'nin çokça kullanılmasıdır. Bu ses yörenin bütün köylerinde dokuzuncu ünlü gibi çok yaygın kullanılmasına rağmen Tatar Türklerinde pek benimsenmemiş, fazlaca da kullanılmamıştır. (etmişler, dedim, deyince, veriyollar vs.).

2. Yörede dikkat çeken bir başka husus arka damak ḳ ve ġ ünsüzlerinin fonetik değişmelerle birbirinin yerine de kullanılmasıdır. (ġalırsañız, ġuzine, ġıPlasında, ḳam "gam", ḳonca "gonca"). Ayrıca kelime başlarındaki ḳ ünsüzü yöre ağzında daha çok ġ'li şekliyle kullanılırken, Kırım Tatar Türklerinde genelde ḳ'li şekliyle kullanılmış, ġ sessizi ise daha çok iç seslerde kullanılmıştır. (ḳonaḳlama, ḳalmıyor, ḳadar, başġa).

3. Yöre ağzının en belirgin hususiyetlerinden bir diğeri nazal n olarak da adlandırılan damak n'si yörede özellikle ikinci tekil ve çoğul şahıslarla ve bazı kelimelerle bolca kullanılmaktadır. (biñ, yuñurur, önüñü, arkadaşıñ, ġoñşular).

4. Yörede özellikle Sarıkeçili Yörüklerinde sebebi açıklanamayan yuvarlaklaşmalar görülmektedir. (buruya, oruya, oturduyun, aluvurur).

5. Yöre ağzında iki yarı tonlu ünsüzler bolca kullanılmaktadır. Bunlar T, P, Ç, F, K, S, Ş sesleridir. (haTda, ġuPġuru, güÇcük, keFen, sePse, herkeŞ, buSāne).

6. Ünlü uyumlarının genelde sağlam olduğu yörede, Türkiye Türkçesi yazı dilinde düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymayan bazı yuvarlak ünlüler, düzleştirilerek uyuma sokulmuştur. (hamır, ġalbır, ġambır).

7. Yöre ağzında en çok görülen ses hadiselerinden biri de uzun ünlülerin fazlaca kullanılmasıdır. Asli olmayan bu uzunluklar birtakım ses olayları ile ortaya çıkmıştır. (bāçecilik, yāmur, māralar, görmēcem,).

8.Yöre ağzının öne çıkan bir diğer dil hususiyeti de şimdiki zaman ekinin başındaki dar ünlülerin sıkça geniş ünlüye dönüştürülmesidir. (bilmeyorum, çalışdırmayor, etmēyor, davranmāyor, istēyordu, bilmeyor musuñ?).

9. Ön, iç ve son seslerde ünlü türemesi bolca görülmektedir. Özellikle ön seste "l" sesiyle başlayan kelimelerin önünde ünlü türetilmektedir. (ilēniñ "leğen", iledin "ladin ağacı", ilāzım, ısıcak "sıcak", ırza "rıza"). Ayrıca şu örneklerde iç ve son seslerde ünlü türetilmektedir. (ediraf, afiyon, medereseler, keziban, hemi, artıḳı).

10. Yöre ağzında genelde bir kurala bağlanamayan ünlü ve ünsüz değişmelerine oldukça çok rastlamaktayız. (hüdüt "hudut", külemetre "kilometre", ataş "ateş", tesbıh "tespih", eylul "eylül", bobamgil "babamgil", sahaPları "sahipleri", meşlis "meclis", perman "ferman", holta "volta", çavrı "çağrı", asger "asker", zopa "sopa", davşan "tavşan", meşacı "mesajı").

11. Yörede şimdiki zaman ekinin çekimlerinde Türkiye Türkçesi yazı diline göre birtakım farklılıklar görülür. (yapıyoz, görmüyoñ, dutuyom, oturuyom).

12. -Inca, -Unca zarf-fiil ekinin yörede sık olmamakla birlikte -Incak, -Uncak ve -Incal, -Uncal şekillerinde kullanıldığını görmekteyiz.

gelincek dėyincek
patlayıncaḳ ölüncek
binincel olmayıncal (Yıldırım, 2007: 209-210)

Ünsüz İkizleşmesi (Geminate)

Bir kelimenin iç seslerinde iki ünlü arasında kalan kimi ünsüzlerin vurgu ve boğumlanma gibi birtakım ses hadiseleriyle ikizleştiği görülür. Ünsüz ikizleşmesi olarak adlandırılan bu durum, Türkiye Türkçesi yazı dilinde az olmasına rağmen yapılan ağız derlemelerinde oldukça fazladır. Türkçe kelimelerin kökünde bulunmayan ünsüz ikizleşmesi, Eski Türkçeden günümüze kadar Türk dil ve lehçelerinde örnekleri çok bulunan bir fonetik olaydır.

İkizleşmenin oluşma sebepleri üzerinde pek durulmadığını belirten Zeynep Korkmaz, "Nevşehir ve Yöresi Ağızları" adlı eserinde bu konu hakkında Türkçenin değişik dönemlerinden örnekler vererek, Anadolu ağızlarında bu ünsüzlerin hepsini kapsayacak genişlikte ikizleşmenin görüldüğünü ve bunlar içinde de özellikle *z, s, ş* sızıcılarının özel bir yer tuttuğunu belirtir. "İkizleşme olayını oluşması bakımından bazı ünsüzlerin boğumlanma niteliklerine bağlamak mümkün ise de esas itibarı ile vurgunun etkisine ve buna bağlı olarak boğumlanma hareketlerindeki yeğinliğe bağlamak gerekir." (Korkmaz, 1977:102) Ayrıca Korkmaz, geçici ikizleşme olarak adlandırdığı, her zaman her yerde görülmeyen, sözdeki anlatış özelliklerine bağlı olarak ve o an için anlamı yeğinleştirilmek istenen kelimelerin ve bunlar içinde ünlem niteliğinde olanların ikizleşmeye uğradığını belirtir. Adı geçen eserde bu konuda şu örnekleri verir:

amman ağam bak filen., bi de bakkarım, büttün eşyaları yanmış, yazzıh!, evvet!

İkizleşmenin daha çok iki heceli kelimelerde ve iki ünlü arasında kalmış ünsüzlerde görüldüğüne değinen Korkmaz'a göre ikizleşmede ilk hecenin açık ve zayıf olmasının etkisi büyüktür; çünkü vurgulu ses dolgunluğu bakımından yüklü ve yeğin olan ikinci hecenin yanında, ilk hece vurgusuz ve zayıf kalmıştır. Bu ses zayıflığı ve dayanıksızlık, ondan sonra gelen ünsüzün arka arkaya iki defa boğumlanmasıyla giderilmiştir. Korkmaz bu konuda da şu örnekleri verir:

ı/ sır-, ıs/sır-; e/şek, eş/şek (Korkmaz, 1977:104)

Türkçe kelime köklerinde ünsüz ikizleşmesinin olmadığına değinen Mustafa Özkan ise "Türkçenin Ses ve Yazım Özellikleri" adlı eserinde ikizleşmenin sebebi olarak vurgudan bahseder. "Dilimizde bir fikri önemle belirtmek, anlatışa güç ve aşırılık vermek için söz içinde kimi heceleri kuvvetle vurgularız. Bu vurgu sırasında ya hecenin ünlüsü uzatılır (*Eyvâh, ne yer ne yâr kaldı. Hîç aldırma. Tâ uzaklardan*), ya da sonraki hecenin ön ses ünsüzü ikizleştirilir"(Özkan, 2001:109)

amman! < aman	*yazzık! < yazık*
evvet! < evet	*köppoğlu < köpoğlu < köpek oğlu*

Özkan ayrıca bugün anne ve elli kelimelerindeki ikiz ünsüzlerin sonradan ortaya çıktığını belirtir. "*elli* (< *elig*) kelimesindeki ikizleşme /g/ sesinin düşmesi ile ortaya çıkmıştır. *anne* (< âne < ana) ise *ana* kelimesinin çocuk dilinde aldığı şekildir. Eski Anadolu Türkçesi'nde görülen *assı* (< *asıg*), *ıssı* (< *ısıg*) kelimelerindeki ikizleşmeler de yine /g/ sesinin düşmesi ile ilgilidir. *issi* (*îsi* < *iyisi* < *idi-si*) kelimesindeyse /y/'nin erimesinden kaynaklanan *i* ünlüsündeki uzunluk kısalırken, ikizleşmeye sebep olmuştur." (Özkan, 2001:108-9)

A. Von Gabain, "Das Altttürkische" adlı makalesinde Brahmi metinlerinde sık rastlanan ikizleşmelerle ilgili şu açıklamayı yapmıştır: "İlk hece sonunda *r, t, s, ş* ve *n* seslerinde ve kelime içinde daha ileride *r* ve *t* seslerinde kendini gösteren bu ikizleşme, keskin bir şekilde sona eren bir heceden sonra gelen ünsüzlerin uzatılmasının yazıya aksettirilmesinden ibarettir." (Gülensoy,1988:66)

İkizleşmeyi kelimedeki asli ya da ikincil uzun ünlünün varlığı ile izah eden Talat Tekin ise A.V. Gabain'in açıklamasının yetersiz olduğunu ve ayrıca neyi kastettiğinin belli olmadığını söyler. Ona göre "açık hecedeki uzun ünlünün çekici tesiri ile müteakip hecenin başındaki ünsüz ikizleşir. İkizleşme ile hece kapalı hâle gelir ve uzun ünlü kısalır. Başka bir deyişle ikizleşme (ünsüz uzaması) bir nevi karşılama (telafi) uzamasıdır. Kaybolan ünlü uzunluğunun yerinin ünsüz uzaması alır." (Tekin, 1975:215-16)

İkizleşmenin yine vurgu neticesinde ortaya çıktığını belirten Tahsin Banguoğlu, bir maksadı, bir duyguyu şiddetle belirtmek için söz içinde bir heceyi olağanüstü vurgulamak olarak açıkladığı berkitme vurgusu (accent intensif) ile çoğu zaman hecenin seslisinin uzatılabileceğini belirtir. Bazen de bir sesdeşin uzatılabileceğini, yani sonraki hecenin ön ses sesdeşinin ikizleştirilip açık olan vurgulu hecenin kapatıldığını ifade eder. (Banguoğlu, 1998:121-22)

ya"zzık	*hi"ç bir şey getirmedi.*
ko"cca adam ağlayor .	*su"çlu, su"çsuz hepsi.*

Prensipte organik ikizleşmenin olmadığı Türkiye Türkçesinin, uzun (çift) ünsüzlerden kaçındığını belirten J. Deny'e göre ikizleşme istisnalar dışında rastlantı

sonucu, ekle yapılan kelimelerde olabilir. İstisnalar ise uzun ünlüler ve ifadeli (tumturaklı) konuşmalar için geçerlidir. Örneğin daha inandırıcı olmak için *evet* yerine *evvet*, daha müşfik olmak için *ana* yerine *anne*, daha aşağılayıcı olmak için *eşek* yerine *eşşek* ve küçüklüğü mübalağa etmek için *küçük* yerine *küççük* demek gibi. Ayrıca Türkçede rakam adlarındaki ünsüz ikizleşmesine de değinen J. Deny, Doğu Türkçesi şivelerinde daha belirgin görülen bu ikizleşmenin Türkiye Türkçesinde sadece aslı *elig* olan elli sayısında görüldüğünü belirtmiştir. (Deny, 2004:129)

Musa Duman, "Evliya Çelebi Seyahatnamesi"nde geçen ünsüz ikizleşmelerine konuşma sırasındaki psikolojik durumun da sebep olacağını belirtir ve şunları ekler: "Anlatımda vurgu ve ifadenin kuvvetlendirilmek istenmesi sırasında oluştuğu için geçici olmaktadır. Bu ikizleşmeler halk için konuşma üslubuyla yazılmış eserlerde yazıya geçirilmiş, ancak umumileşerek dile yerleşmiş değillerdir." (Üstüner, 2003:64)

Necmettin Hacıeminoğlu, Karahanlı Türkçesinde bünyesinde *-r-, -k-; -s-, -k-*, gibi ünsüzleri bulunduran kelimelerde, telaffuz, vurgu ve şive özelliğinden dolayı, ünsüzlerin ikizleşmesinin görüldüğünü belirterek şu örnekleri verir:

arrıg < arıg "pek temiz" (DLT-I, 143-8)

bakku < baku "tepe, yüksekçe yer" (DLT-III, 226-27)

bassık <basık "basılmak, baskına uğramak" (DLT-II, 228-10)

ekki < eki "iki, birebir; ikisi, kiden herbirisi" (DLT-I, 182-12)

ırra < ıra "utanma" (DLT-I, 39-7)

sekiz < sekiz "sekiz sayısı" (DLT-I, 365-14)

tokkız < tokuz "dokuz sayısı" (DLT-III, 127-4) (Hacıeminoğlu, 2003:10)

Özbek Türkçesinde ise ikizleşme ile ilgili olarak şu tür örnekler karşımıza çıkar:

ikki < ET. iki, eki

ottiz < ET. otuz

toqqız < ET tokuz

xullas < Ar. hülāsa *"özel"*

hiccä < Ar. hecā *"hece"*

saddä < Ar. sāde *"sade"* (Coşkun, 2000:29)

Harezm Türkçesinde ünsüz ikizleşmesine çok rastlanmaz. Harezm Türkçesinde *kattı < katı < katıg HŞ-1468* (Hacıeminoğlu, 1997:36), Çağatay Türkçesinde *yetti, sekkiz, ottuz, sakkal, bakka, sakkız, kattık < katı* (Eckman, 2003:41-42) gibi kelimelerde ikizleşmeler görülür. Eski Anadolu Türkçesinde genelde *-s-* ünsüzü ile yapılan ikizleşmeler görülmekle birlikte *-p-* ve *-l-* ile yapılan şekiller de metinlerde geçmektedir:

assı SV XXIII-8 *appak YZŞ 54-10*

Irak Türkmen Türkçesi ağızlarında da ünsüz ikizleşmesi sıkça görülür.

delli, ḳuyyu, çaḳḳal, aşşaġı, ışşıġ, sāḳḳız, ḳāşşıġ, ḳuru, ėyyi,aşşıg, ḳassab. (Bayatlı, 1996: 355-56)

Azeri Türkçesinde belirli bir ikizleşme temayülü olduğunu belirten Muharrem Ergin; *yeddi, sakkız, bazlammaç, yapammadı* ve *şakġıl* kelimelerini örnek vererek *şakġıl* kelimesi üzerinde özellikle durmuştur. "*ḳ*'ların tamamıyla *h*'ya veya *ġ*'ya dönmüş olması karşısındaki kaf yazılışının da *ġ*'yı gösterdiği ve kelimenin *şaggıl* şeklinde olduğu akla gelebilir. Ve kelime Kâşgarlı'daki *şagıla-* şekline de bağlanmış olur. Fakat *şaggıl* yerine *şakkıl* ikizleşmeye daha uygundur. *ġ* ikizleşmesinin misali pek yoktur. *ḳ* ikizleşmesi ise çoktur." (Ergin, 1981: 94-95)

Ayrıca Ahat Üstüner "Türkçede Pekiştirme" adlı eserinde Azeri Türkçesinde, Kars Azerileri ve Terekeme ağzında yeterlilik fiilinin olumsuzunda *m* sesinde ikizleşme görüldüğüne değinir. (Üstüner, 2003:57)

Biz de vallah unutmarıh sizleri

Göremmesek helal edün bizleri

Heyder Baba yolum sennen kec oldı

Ömrüm gecdi gelemmedim gec oldı

Hecce Sultan emme gidip Tebrize

Amma ne Tebriz ki gelemmir bize

Diğer Türk lehçelerinden örnekleri de Talat Tekin şu şekilde verir: "Özbekçe *sadde < Ar. sâde,* Kumukça *tazza < Far. tâze*, Çuvaşça *pattır < Uygurca bagatur, issi < îsi (sahibi), ussız < îsüz (ıssız)*, Azeri Türkçesinde *çaggal < Far. şagal*, Türkmence *maşşın* < Rusça *maşïn* ve Brahmi metinlerinde *arrıg, arra < āra, qānnim < kanım*" (Üstüner, 2003: 54)

Genelde sayı isimleri, akrabalık isimleri, ünlemler, hitap ünlemleri, sıfat, edat ve zarf görevli kelimelerde görülen ikizleşmeleri önem ve sıklıklarına göre Ahat Üstüner şöyle sıralar:

1. Pekiştirme "*Amman be dedi*"
2. Ses düşmeleri "*evimize >emmize*"
3. Benzeşme "*yatsı > yassı* (Üstüner, 2003:65)

Anadolu ağızlarında da hemen hemen aynı kelimelerin kullanıldığını görmekteyiz. **Nevşehir ve Yöresi Ağızları'**nda "*az'zıh, ışşıh, unutmussun, bu;ğaddan "bu kadar" gaşşıh, ıssır-* (Korkmaz, 1977: 102), **Kütahya ve Yöresi Ağızları'**nda *güççüK < küçücük, çilleynen < çile, nassıl, döşşek, aşşāḳı, büttün, burallādan, massum* (Gülensoy, 1988: 67), **Gaziantep Ağzı**'nda**'**nda *aşşağı, başşak, kıssa, bıyyık, ayyak, güççük* (Aksoy, 1945: 71-72), **Elazığ İli Ağızları'**nda ikizleşme saha çok g sesinde görülür. *fıġġare, seggizden, saġġız, saġġat, yassahdır,*

ėyyiliyinden, aḳḳıllı, zoppa, aşşağısında (Buran, 2003: 98-99), **Gümüşhane ve Yöresi Ağızları'**nda *debboy, zobba, tikkil, küllah, isbannak, yassah, hassan* (San, 1990: 160), **Urfa Ağzı**'nda *yeddi, eyyi, hille* (Edip, 1991), **Kırşehir ve Yöresi Ağızları'**nda *bassardı, ġaşşıhlarını, aşşıh, azzıh, yazzı, ıssır-* (Günşen, 2000: 78-79), **Malatya İli Ağızları'**ndaki ikizleşmeyi Cemil Gülseren üçe ayırır:

1.Geçici ünsüz ikizleşmesi: *yeddi, gadder, nassıl, yassah, aşşağı*

2.Kesinleşmiş ünsüz ikizleşmesi: *zobba, gecce, gaddın, dakka, bilezzük, ezzan*

3.Yalancı ikizleşme

a) Ekleme ikizleşme: *gellik (gelirik), sürrük, yetter, bilmezzük*

b) Benzeşme ikizleşmesi: *többe, tallası, memmed, innenin* (Gülseren, 2000: 103-104), **Rize İli Ağızları**'nda ikizleşmeyi Turgut Günay ikiye ayırır:

1.Geçici ünsüz ikizleşmesi: *bittun (bütün), kadda (kadar), oy anassini*

2.Kesinleşmiş ünsüz ikizleşmesi: *hille (hile), midde (mide), hibbe (hibe)* (Günay, 1978: 90), **Adıyaman ve Yöresi Ağızları**'nda *başşımı, güççük, hemmen, emma (âma, görmeyen)* (Nakiboğlu, 2001: 85-86), **Erzurum İli Ağızları'**ndaki ikizleşmeyi Efrasiyap Gemalmaz üçe ayırır.

1. Tam benzeşme sonucu ikizleşen ünsüzler: *annım, yallat- (aldatmak), ducci (tuzcu), memmet, yassi*

2. Tabiat taklidi kelimelerin eklemede ikizleşen ünsüzleri: *fıggılti (fıkırtı), şaggılda- (şakla-), taggılda- (takırda-), hobbula- (hopla-), sıccıra- (sıçra-)*

3. Bir ünsüzün yanında renk bakımından kendisiyle aynılık gösteren diğer bir ünsüzün türemesi: *diggolta (Fr. dekolte), dogguz (dokuz), fıggare (fukara), tikkil (dikil), tobbuz (topuz), ussul (usul), illaş (ilaç)* (Gemalmaz, 1995: 215-218), **Erzincan ve Yöresi Ağızları'**nda *gıssa, ottuz, pazzar, illac* (Sağır, 1995: 120), **Kars İli Ağızları**'nda *aşşıh, uşşah, yeddi, küççüh, bulannıh, şaggıladı* (Ercilasun, 1983: 132).

Ayrıca Anadolu ağızlarındaki yabancı kelimelerde de ünsüz ikizleşmesi görülür.

mektep > mettap, esir > yessür, cesur > cessur, depo > debbo (İpek, 1997: 90-91)

Ayrancı Yöresinde Ünsüz İkizleşmesi

Türkçenin hemen hemen bütün dönem ve lehçelerinde, Anadolu'nun da birçok ağzında görülen ünsüz ikizleşmesi Ayrancı ve yöresi ağızlarında en çok rastlanan karakteristik ağız özelliklerindendir. Çoğunlukla *"ş,s,z"* sızıcılarında görülen ikizleşmeye sık olmamakla birlikte *"b,ç,g,k,l,m,n,r,y,z"* sessizlerinde de

rastlanmaktadır. Sebepleri farklı olan bu ikizleşmeler bazen aynı ünsüzün ikizleştirilmesiyle bazen benzeşmeyle bazen de ünlü düşmesiyle oluşmaktadır. Önce genel olarak vereceğimiz yöredeki bu ikizleşmeleri sonra sebepleriyle birlikte ele alacağız.

-s-

gassık < kasık
ıssır- < ısır- / ıssırık < ısırık
ossur- < osur- / ossuruk < osuruk
ısırgan < ısırgan
küssükle- < küsükle-

-ş-

ışşık < ışık
eşşek < eşek
fişşek < fişek
başşak < başak
bişşik < beşik
hoşşaf < hoşaf
döşşek < döşek

işşik < eşik
aşşık < aşık
gaşşık < kaşık
öşşek < öşek < vaşak
daşşak < daşak
kişşik < kişik
aşşağı < aşağı

barışşık < barışık
garışşık < karışık
danışşık < danışık
gırışşık < kırışık
alışşık < alışık
bulaşşık < bulaşık

dolaşşık < dolaşık
tanışşık < tanışık
değişşik < değişik
yakışşık < yakışık
ilişşşik < ilişik
hocuşşuk < özel yer adı

-z-

azzık < azık
gazzık < kazık
yazzık < yazık
pezzik < pezik
bizzikle- < bizikle-

büzzük < büzük
bilezzik < bilezik
tezzek < tezek
yüzzük < yüzük

-n-

sulannı < sulan(ı)lı
harannı < haranı
bulannık < bulanık

-y-

ayyıkla- < ayıkla-
fıyyık < fıyık

sayyıkla- < sayıkla-
bıyyık < bıyık

-r-

körrük < körük
yarrak < yarak
şerrefsiz < şerefsiz

-ç-

güççük < küçük

-k-

zekki < zeki

-g-

daggı < takı

-m-

amma < ama

-t-

bıttık < bıtık

-l-

fallik
billik
follik

Daha çok iki heceli kelimelerde görülen ünsüz ikizleşmesinde kapalı, vurgulu ve boğumlanma bakımından daha güçlü olan ikinci hecenin yanında, açık ve vurgusuz birinci hece zayıf kalmıştır. Birinci hecedeki bu zayıflık kendisinden sonra gelen ünsüzün ikizleştirilmesiyle giderilmiştir. Böylece ikinci hecedeki o ses yoğunluğu ve vurgu kapalı hâle getirilen birinci heceye geçmiştir.

ışşık < ışık
eşşek < eşek
ısırgan < ısırgan
fişşek < fişek
ıssır- < ısır-
gassık < kasık
ayyıkla- < ayıkla-
büzzük < büzük
işşik < eşik
aşşık < aşık
küssükle- < küsükle-
gaşşık < kaşık
ossur- < osur-
gazzık < kazık
sayyıkla- < sayıkla-
azzık < azık

Bazı ikizleşmeler ise "ifadeli (tumturaklı) konuşmalar" (Deny, 2004: 129)da anlatılmak istenen duygu ve düşüncenin kuvvetli bir şekilde vurgulanmasıyla ortaya çıkmıştır. Şöyleki:

acımayı ve üzüntüyü daha çok belirtmek için; yazzık < yazık
küçüklüğü ve şefkati daha çok belirtmek için; güççük < küçük, bıttık < bıtık
büyüklüğü ve böbürlenmeyi daha çok belirtmek için; gazzık < kazık, yarrak < yarak, daşşak < taşak

aşağılama ve hor görmeyi daha çok belirtmek için; eşşek < eşek, şerrefsiz < şerefsiz

bir durumu daha çok abartmak için; yakışşıklı < yakışıklı

Genelde açık olan birinci heceyi takip eden ikinci hecenin başındaki ünsüzde görülen ünsüz ikizleşmesini, yöre ağzında üçüncü hecenin başındaki ünsüzde de görmek mümkündür. Daha çok *-ş-* ünsüzüyle yapılan bu iki heceli ikizleşmeler ve diğer ikizleşmelerde dikkati çeken husus, ikizleşmenin görüldüğü kelimelerin istisnalar dışında *-Ik, -Uk, -Ak* sesleriyle bitmesidir. Bu sesleri Eski Türkçede *-yUk* ekine bağlayan ve bu ekle yapılan türetmelerin "olmuş, bitmiş olanı gösterme ve -mış ekine koşut bir işlev taşıma" özelliğinde olduğunu belirten Zeynep Korkmaz'a göre bu ekler *-n-, -ş-* dönüşlülük ve *-ş-* işteşlik çatısıyla kurulan fiillere gelebilir. (Korkmaz, 2003: 84-86). Necmettin Hacıeminoğlu ise bu ekin Eski Türkçede pekiştirme görevinde kullanıldığını belirtmiştir. (Hacıeminoğlu, 1991: 49).

barışşık < barışık	dolaşşık < dolaşık
garışşık < karışık	tanışşık < tanışık
danışşık < danışık	değişşik < değişik
gırışşık < kırışık	bulannık < bulanık
garışşık < karışık	bilezzik < bilezik

fişşek < fişek	gaşşık < kaşık
başşak < başak	öşşek < öşek < vaşak
büzzük < büzük	yüzzük < yüzük

sulannı < sulan(ı)lı

harannı < haranı

Ayrıca Anadolu'nun birçok ağzında kullanılan billik ("çelik çomak oyununda çelik" Derleme Sözlüğü C II, 1965: 694) ve fallik ("utanma duygusu olmayan, yüzü kızarmayan kimse; sürtük; oynak yürüyüşlü, kırıtık" Derleme Sözlüğü C V, 1972: 1833) ikizleşmelerinin yanında Türkiye Türkçesi yazı dilinde de gördüğümüz folluk/ follik ("tavuğun yumurtladığı yer" Türkçe Sözlük C II, 2002: 935) sözcüğü de Ayrancı yöresinde kullanılmaktadır.

Ayrancı ve yöresinde benzeşme yoluyla ünsüz ikizleşmesine uğramış kelimeler de sıkça kullanılmaktadır. İki başlık altında değerlendirdiğimiz benzeşmelerden ilki ilerleyici ünsüz benzeşmesidir. Aynı kelime içerisinde yer alan bir ünsüzün kedisinden sonra gelen başka bir ünsüzü etkileyerek kendisine benzetmesi olarak tanımlanan bu benzeşmede, daha çok *-nl-* sessizlerinin benzeşmeye uğrayarak *-nn-* şekliyle kullanıldığını görmekteyiz.

şennik < şenlik	onnuk < onluk
karannık < karanlık	nişannı < nişanlı

annat- < anlat- bunnar < bunlar
öldürenner < öldürenler gidenner < gidenler
onnar < onlar memmun < memnun
ıssık < ıslık eşşā < eşya (Yıldırım, 2007: 40)

Aynı kelime içerisinde bir ünsüzün kendisinden önceki ünsüzü etkileyerek kendisine benzetmesi olarak ifade edilen gerileyici ünsüz benzeşmesinde ise daha çok *-rl-* sessizlerinin benzeşerek *-ll-* şekliyle kullanıldığını görmekteyiz.

tallaları < tarlaları kīdiriller < giydirirler
bekliyollar < bekliyorlar içeller < içerler
yiller < yerler isdeller < isterler
yassı < yatsı gannı < karnı
inne < iğne olmassa < olmazsa
kifayessiz < kifayetsiz ezza < ecza
rubbe < rütbe tebbir < tedbir (Yıldırım, 2007: 40)

Yörede yaygın bir şekilde kullanılan bu benzeşmelerin ikizleşme sebebini "boğumlanma hareketlerindeki yeğinliğe bağlamak gerekir." (Korkmaz, 1977:102); Çünkü kelimenin iç seslerinde yan yana bulunan iki farklı ünsüzün boğumlanması zordur. İşte bu söylenişteki yeğinliği gidermek için iki farklı ünsüz benzeştirilerek boğumlanması daha kolay hâle getirilmiştir.

Ayrıca çok olmamakla birlikte yörede benzeşme ve ünlü düşmesi neticesinde oluşan ünsüz ikizleşmesine rastlamak da mümkündür. Bu ikizleşmeler genelde işaret zamirinin kullanımında görülür.

ollarda < oralarda
bullar < buralar
hullar < huralar < şuralar

Daha çok vurgu neticesinde ortaya çıkan bu işaret zamirlerinin yanında, bazen iki kalın sesli hece arasında kalan ince sesli hecenin ünlüsünün düşürülmesiyle bazen de vurgusuz orta hecenin düşürülmesiyle oluşan ikizleşmeler de görülmektedir.

dagga < dakika

hacca < hatice Eski Türkçeden günümüze kadar birçok Türk lehçesi (özellikle Çuvaşça) ve Anadolu ağızlarında yaygın olarak kullanılan sayı adlarının ikizleşmesi Ayrancı yöresinde benimsenmeyerek, Türkiye Türkçesi yazı dilindeki şekliyle kullanılmaktadır.

iki, yedi/ yidi, sekiz, dokuz.

Şunu da belirtmek gerekir ki Arapçadan dilimize girmiş; "*lezzet, millet, hiddet, şiddet, şirret, hürriyet, ökkeş, zakkum, tefekkür, telaffuz* gibi yazı dilinde de kullanılan ikiz ünsüzlü kelimelerin Anadolu ağızlarında gördüğümüz bu ikizleş-

meler üzerinde etkisinin olup olmadığının ayrıca incelenmesi gerekir. Anadolu ağızlarında gördüğümüz ikizleşmeler vurgu, pekiştirme ve bazı ses olayları ile oluşmaktadır. Kanaatimizce Arapçadaki ikiz ünsüzlü kelimelerin, Türkçedeki bu tür kelimelerin ortaya çıkışında bir etkisi yoktur.

SONUÇ

Ünsüz ikizleşmesi Türkçenin eski dönemlerinden günümüze kadar değişik Türk lehçe ve şivelerinde görülegelmiştir. Bugün aynı ses olaylarına Anadolu ağızlarında da rastlanmaktadır. Genellikle s, ş, z gibi sızıcı ünsüzlerde yoğunlaşan bu ünsüz ikizleşmeleri Ayrancı yöresinde sıkça görülmektedir. Bu yörede altmış kadar kelimede direkt ikizleşme olmak üzere, benzeşme ve diğer ses olayları ile birlikte çok daha fazla ikizleşmeye rastlanmaktadır. Bunların içinde Anadolu ağızlarında rastlanmayan pek çok kelimelerde ikizleşmeler söz konusudur. Bu durum Anadolu ağızları içinde Ayrancı yöresinin farklı bir özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

Aksoy, Ömer Asım, (1945), **Gaziantep Ağzı**, İbrahim Horaz Basımevi, İstanbul.

Banguoğlu, Tahsin, (1998), **Türkçenin Grameri**, TDK Yay., Ankara.

Bayatlı, Hidayet Kemal, (1996), **Irak Türkmen Türkçesi**, TDK Yay., Ankara.

Buran, Ahmet- Oğraş, Şerife, (2003), **Elazığ İli Ağızları**, Örnek Ofset, Elazığ.

Coşkun, Volkan, (2000), **Özbek Türkçesi Grameri**, TDK Yay., Ankara.

Deny, Jean, (2004), **Türk Dili Gramerinin Temel Kuralları**, (Çev.: Oytun Şahin), TDK Yay., Ankara.

Derleme Sözlüğü, (1965), II C., TDK Yay., Ankara.

Derleme Sözlüğü, (1972), V C., TDK Yay., Ankara.

Eckmann, J, (2003), **Çağatayca El Kitabı**, (Çev.: Günay Karaağaç), Akçağ yay., Ankara.

Edip, Kemal, (1991), **Urfa Ağzı**, TDK Yay., Ankara.

Ercilasun, Ahmet Bican, (1983), **Kars İli Ağızları**, Ankara.

Ergin, Muharrem, (1981), **Azeri Türkçesi**, EbruYay., İstanbul.

Gemalmaz, Efrasiyap, (1995), **Erzurum İli Ağızları**, I C., TDK Yay., Ankara.

Gülensoy, Tuncer, (1988), **Kütahya ve Yöresi Ağızları**, TDK Yay., Ankara.

Gülseren, Cemil, (2000), **Malatya İli Ağızları**, TDK Yay., Ankara.

Günay, Tugut, (1978), **Rize İli Ağızları**, Kültür Bak. Yay., Ankara.

Günşen, Ahmet, (2000), **Kırşehir ve Yöresi Ağızları**, TDK Yay., Ankara.

Hacıeminoğlu, Necmettin (1997), **Harezm Türkçesi ve Grameri**, İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. Yay., Ankara.

_____,_____, (2003), **Karahanlı Türkçesi Grameri**, TDK Yay., Ankara.

_____,_____, (1991), **Yapı bakımından Fiiller**, Kültür Bak. Yay., Ankara.

İpek, Birol, (1997), **Anadolu Ağızlarında Yabancı Kelimeler**, Yayınlanmamış Yüksek

Lisans Tezi, Elazığ.

Korkmaz, Zeynep, (2003), **Türkiye Türkçesi Grameri**, TDK Yay., Ankara.

_____,_____, (1977), **Nevşehir Ve Yöresi Ağızları**, Ankara Üniv. Dil ve Tarih- Coğrafya Fak. Yay., Ankara.

Nakiboğlu, Sadi H., (2001), **Adıyaman ve Yöresi Ağızları**, Niğde Üniv. Yay., Niğde.

Özkan, Mustafa, (2001), **Türkçenin Ses ve Yazım Özellikleri**, Filiz Kitabevi, İstanbul.

Sağır, Mukim, (1995), **Erzincan ve Yöresi Ağızları**, TDK Yay., Ankara.

San, Sabri Özcan, (1990), **Gümüşhane Kültür Araştırmaları ve Yöre Ağızları**, Kültür Bak. Yay., Ankara.

Tekin, Talat, (1975), **Ana Türkçede Aslî Uzun Ünlüler**, Hacettepe Üniv. Yay., Ankara.

Timurtaş, Faruk Kadri, (1981), **Eski Türkiye Türkçesi**, İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. Yay., İstanbul.

Türkçe Sözlük, (2002), II C., MEB Yay., İstanbul.

Üstüner, Ahat, (2003), **Türkçede Pekiştirme**, Fırat Üniv. Yay., Elazığ.

Yıldırım, Ünal, (2007), **Ayrancı (Karaman) Yöresi Ağızları**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ.

TÜRKİYE TÜRKÇESİNİN ORTAK TÜRKÇE OLUŞUNDA AĞIZ EDEBİYATININ ROLÜ

Güllü YOLOĞLU*

Uzun yıllardan beri ortak Türk dili yaradılması bir problem gibi araştırmacıları meşgul edir. Bu mesele Hakas alimi N.Katanov'u XIX. yüzyılın sonlarından ilgilendirirdi. Dostu Arseniy Yarilov'a yazdığı mektubunda o yazırdı: «…ben bütün Türk lehçeleri lugeti tertip etmeğe başlamışam. Şindiye kadar sözlerin sayısı 60 000-ya çatdırılıb. Hele 15 yıllık iş var. XX. yüzyıllıkta çapına başlayacağım». Hyamin lugetin elyazması hal-hazırda Tatarıstan'ın Dövlet Arşivi'nde korunur…

Her bir Türk boyu kendi dilinin ortak Türkçe olmasını ister. Ancag bizim bu güzel, temiz Türkçemizi diger Türk halkları, özellikle de geçmiş Sovyetler Birliği'nde yaşamış Türkler arasında yaymak, tabli etmek, sevdirmek, en esası ise kabul etdirmek imkanımız ne kadardır? Mustakil olan diger Türk respublikalarında iş gedir. Misal olarag Özbekistan'da çap olunan bir kitapçanı dikkatinize çatdırıram. Bu, Bahtiyar Karimovla Şoahmad Mutalov'un hazırladıkları «Urta-Türk tili» (1992) kitapçasıdır. Müelliflerin fikrine, ortak Türk dili yaradılması için Uluslararası Ortak Türk Dili İnstitüsü yaratılmalı, ayrı-ayrı Türk respublikalarında onun filialları teşkil olunmalıdır.

Bize, şu ideya suni bir ortak dilin yaratılmasına yöneldilmiştir. Suni dil ise esperanto kimi, yaşamayacak. Uzak başı bu dili her halkın bir grub dilçi alimleri bilecek. Geniş halk kitlesi arasında onun yayılmasına ve yaşamasına ümit azdır. 1997-lı yılın iyun ayının 10-da Başkortostan'ın başkenti Ufa (Öfö) şehirinde bizim de iştirakçısı olduğumuz Türkolokların Uluslararası Kongresinde tanınmış alim E.Tenişev kendi konuşmasında ortak Türk dili meselelerine tokunarak demişdir: «Ortak Türk dili üçün suni dil yaratmak yerine Türk halklarından birinin dilini ünsiyet vasitesi gibi seçmek daha doğru olardı. Bunun üçün hemin Türk halkının dünyada tanınması, iktisadi inkişafı, ehalisinin sayı, dilinin bir sıra ejnebi ülkelerde öyredilmesi, hemin ülkenin dünya mikyasında nüfuzu ve s. nezere alınmalıdır». E. Tenişev ad çekmese de, söhbetin Türkiye Türkçesinden getdigi hamıya aydın idi. Onu da kayd edek ki, önceki tedbirlerde olduğu gibi, burada da Rus dili ünsiyet dili olarak kalsa da, ikinci ünsiyet dili gibi Türkiye Türkçesi kendini tastiklemeye başlamıştır. Aspirantların, litsey öyrencilerinin, alimlerin bir çoğu bildirilerini Türkiye Türkçesinde edirdiler. Bu bakımdan Türkiye'nin imkanları çok geniştir. İster Azerbaycan'da, isterse de geçmiş Sovyetler Birliği'nin

* Doç. Dr., BAKÜ

her tarafında, hatta Sibir'de bele Türk litseyleri açılır, yüzlerle Hakas, Tıva, Başkort, Çuvaş, Azerbaycan, Gagauz, Türkmen, Saha ve diğer Türklerin çocukları, gençleri bu dili öyrenir, Türkiye'de tehsil alır, bir uzman gibi yetişerek vatanlarına dönürler. En esası mustakil Türk respublikaları bir-birilerinden farklı olarak Türkiye'ye başka münasibettedirler…

Lakin fikrimize, Türkiye Türkçesinin bölgelerdeki şivelerinin araşdırılması, çağdaş Türkçedeki süni yaradılmış kelimelerin Türk dillerinde daha çok kullanılanları ile evezlenmesi meselesi de gündemde olmalı…

Azerbaycan Türkçesinin yalnız Oğuz Türklerine bağlanması Ermenilerin ve bir sıra Türkoyedlerin eline esas verir ki, Azerbaycan'da Türklerin IX-XI. esrlerde peyda olması kimi efeng iddialarla çıkış etsinler. Kimlerse terefinden megsedli şekilde ortaya atılan Oğuz menşeyi Azerbaycan erazisinde Türklerin gatgat evveller yaşadığını ört-basdır etmeye hidmet edir. Azerbaycan Türklerinin soykökünün hansı Türk tayfalarına dayandığını daha dolgun sübut eden esas bir faktor var. Bu, dil faktorudur. Onu unutmag olmaz.1959-u ilde «Kitabi-Dede Gorgud dastanlarının dili» kitabında görkemli dilçi alim E.M.Demirçizade yazırdı: «Azerbaycan ümumhalg dilinin teşekkülünde Oğuz ve Gıpçag tayfa dilleri helledici rol oynamışdır… Oğuzlar… Oğuz ve Gıpçag gebile dilleri esasında teşekkül tapmış olan ümumhalg Azerbaycan dilinde ünsiyyet eden Azerbaycanlılardır.» tanınmış Gazak alimi Seydimbek Akselev «Korkut Ata efsaneleri» megalesinde yazır: «Oğuz-Gıpçag boylarının, bir tek Gazak deyil, eyni zamanda da Özbek, Karakalpak, Türkmen, Azerbaycan kimi ulusların teşekkülünde böyük rol oynadıglarını bilirik». Ortag menevi deyerimiz olan «Kitabi-Dede Gorgud» dastanları haggında danışarken dilçi alim Nizami Eferov burada öz eksini tapan ictimaisiyasi, medeni-menevi prosesler sırasında «gelme» Oğuzlarla «yerli» Gıpçagların münasibetlerini ön plana çekir. Azerbaycan MEA-nın Nesimi adına Dilçilik İnstitutunun direktoru Ağamusa Akundov 16 fevral 1999-u ilde "Kitab-i Dede Gorgud" dastanlarının 1300 illik yubileyi üzre dövlet komissiyasının ilasındakı çıkışında dastanlardakı Oğuz-Gıpçag sözlerinin, demek olar ki, eyni sayda işledildiyine işare ederek demişdir: "… dastanda "dedi" sözü 758 defe "aydır" sözü 714 defe işledilir. Bunlardan biri Oğuz dillerine, ikincisi Gıpçag dillerine has formadır. Bu, dastanın ne geder gedim olduğunu gösterir. Yeni hele o dövr idi ki Oğuz-Gıpçag tayfaları Azerbaycan'da birge fealiyyetdeydiler. Bu tehlilin başga saheler, hüsusen halgımızın tarihi üçün de ehemiyyeti böyükdür." "Melum olduğu üzre, ümumhalg Azerbaycan dili Oğuz ve Gıpçag tayfa dilleri esasında teşekkül tapdığı üçün ilk dövrlerde her iki gebile diline has olan müeyyen ünsürler, hetta eyni menalı ünsürler, ümumhalg dilinde müvazi suretde işlenilmişdir" deyen E. Demirçizade, bu iki Türk tayfasına mehsus sözlerin Nesimi'nin, Hetai'nin, Füzuli'nin eserlerinde de özüne müvazi şekilde yer tapdığını vurgulayır. Neçinki evvelki dövrlerde, ele indinin özünde de Oğuz-Gıpçag sözleri dilimizde paralel şekilde işlendiyi halda, "Kitabi-Dede Gorgud" dastanlarının Oğuz tayfasının di-

linde olduğu yazılsa da, dilinde az gala Oğuz-Gıpçag sözlerinin yrıbayarı olduğu halda Azerbaycan Türkçesini Türk dillerinin yalnız Oğuz grupuna aid etmek, ne derecede doğrudur? Professor N. Eferov da "Azerbaycan'da Türklüyün etnik-medeni sistem kimi möhkemlenmesinin" tehminen 2500 ile geder (belke de daha çok) böyük bir dövrünü ehate eden üç merheleden birincisini – Gıpçag meselesi (tehminen M.Ö. I. minilliyin ortaları – M.Ö. I. minilliyin sonu) kimi ayırır. Sualtı arkeoloci keşfiyyat grupunun rehberi V. Kvaçidze'nin son vaktlar tapılan heykelcikle bağlı fikirleri de tesdig edir. O deyir ki, "bu (bele heykelciyin Azerbaycan'da tapılması-G. Y.) o demekdir ki, Gafgaz ve Sibir ehalisi arasında elageler çokdan mövcud imiş. Bu bir daha gösterir ki, Türk tayfalarının Azerbaycan erazisi ile elagesi orta esrlere yok, hele II. minilliye tesadüf edir. Bu heykelcik Uzag Ural ve Gerbi Sibirde tapılan IV. Samus abidelerinin okşarıdır. Figurun Azerbaycan erazisinde yegane olması onun Sibir'den getirilmesini sübut edir".

Şübhesiz ki, V. Kvaçidze'nin "Heykelciyin Azerbaycan erazisinde yegane olması" ve bundan doğan "onun buraya getirilmesi" baredeki beyanatı ile razılaşmag mümkün deyil. Çünki hele su altındakı, yer altındakı bütün abideler, eşyalar aşkar edilmediyinden bu figurun burada "yegane" olması barede geti söz söylemek en azı teleskenlikdir. İkincisi, figur bura getirilmiş bele olsa, onun aid olduğu dövr ve Türk tayfalarının Azerbaycan erazisi ile elagesinin M.Ö. II. minilliye tesadüf etmesi faktı, Azerbaycan Türklerinin yalnız Oğuzlardan teşkil olunması "ideya"sını aradan galdırır.

Azerbayan Türkçesinin yalnız Oğuz ağzından ibaret olmamasının eyani tesevvürü üçün her gün eşitdiyimiz ve işletdiyimiz sözlere digget etmek kifayetdir:

Gıpçag sözleri		Oğuz sözleri
Ata	-	Baba
Payız		yüz
Yakşı	-	iyi
Getmek	-	varmag
Vermek	-	sunmag
Bayır	-	dışarı
Çatdırmag	-	iletmek
İsti	-	sıag ve b.

Göründüyü kimi, buradakı Gıpçag sözleri Azerbaycan Türkçesinde, Oğuz sözleri ise Türkiye Türkçesinde daha çok işledilir. Bu da o demekdir ki, Oğuzlar Azerbaycan erazisine gelende, burada artıg Gıpçaglar vardı ve Oğuzlarla Gıpçagların dilinin garışması neticesinde (Türk Türkdür. Onların garşılıglı tesiri meselesinden danıgmag hee düzgün de deyil) Oğuz-Gıpçag sözleri müvazi şekilde işledilir. O ki, galdı Anadolu'ya geden Oğuzlara. Onlar burada (Doğu Anadolunu

çıkmag şertile. Burada Gıpçaglar çokdur) Gıpçaglarla garşılaşmadıglarından dillerinde Oğuz kelmeleri ağırlıg teşkil edir. Türkiye Türkçesinde rast geldiyimiz Gıpçag kelmeleri Doğu Anadolu Türklerinden, Balkanlardan ve Gafgazlardan göçen Türklerden keçmişdir. Anadolu'nun en böyük Türk beyliyi kimi tanınan Atabeyler dövletinin banisi de Gıpçag Türklerindendir. Bu gün Erzurum, Oltu, Narman, Artvin, Şavşat, Yusifli, Sivas, Erdahan, Gars ve b. tereflerin camaatı da mehz vaktile bu bölgelerden keçen, galan Savir, Avar, Hezer, Peçeneg, Kuman-Gıpçag, Bulgar Türklerinden miras olan Kuman-Gıpçag ağzı ile danışır. R. Bayragdarov Akıska Türkleri ile Doğu Anadolu Türklerinin lehçelerinin, demek olar ki, eyni olduğunu vurgulayarag yazır ki, bu, "her iki bölge halgının Gıpçag Türklerinin galıgları olduğunu göstermekdedir".

Eski Sovyetler Birliği'nde yaşayan Türk halkları Moskova'nın politikasının kurbanı olarak kendi dillerini diğer kardeşlerinin dillerinden farklandırmak, mustakil dil olduğunu göstermek için bir çok değişiklikler etmişler. Şu sebepten de Türk halklarının dilleri ortak Türkçeden uzaklaşmıştı. Türkiye'de şu proses başka politikanın diktesi ile gedirdi. Akop Dilaçarların şu işte rolü de az değildi… XVI-XIX yüzyıllarda Türk halklarının dillerinin, lehçelerinin arasında faklar o kadar da büyük değil. Örneğin, Nogay Türklerinin ağız edebiyatında kendine yer almış Şal-Kiyiz Tilenşioğlu'nun, Asan Kaygılı'nın, Dosmambet Azavlı'nın, Kazı-Tuvgan Süyinşioğlu'nun, Elburgan Naymanoğlu'nun ve başkalarının şiirlerinin dili Azerbaycan, Türkiye ve diğer Türklerin dillerine yakındır. Şal-Kiyiz deyirdi:

Sen yibeksin, Men yun man.
Sen sunkarsın, Men kuv man.
Sen altınsın, Men pul man.
Sen soltansın, Men kul man.

1520 yıllarında doğan Şal-Kiyiz Tilenşioğlu XVI. yüzyılın evvellerine kadar yaşamıştır. Onun dikkat çeken şiirlerinden biri «Ey biy Temir, biy Temir»dir:

Ey biy Temir, biy Temir,
Kır iyesi sen edin,
Yır iyesi men edim.
Kırdı yırdan ayırdın,
Omırtkamdı kayırdın.
Ak kiyik boldım şöli yok,
Akkuv boldım köli yok.
Kobız-av boldım üni yok,
Kobızsız eldin küni yok…

Şu yerde XIX yüzyılda yaşamış Karakalpak şairi Einiyaz Kosıbay- oğlu'nun şiirlerini hatırlamağa değer. 1824 yılında Tallık deryasının yakın aullarından birinde doğan Einiyaz'ın «Benzer» («Menzer»), «Vardı» (Bardı), «Olmadı» («Bolmadı») ve şu gibi şiirleri var:

Ağa begler, könlüm çetim,
Aşılbas dumana mengzer.
Bir basımdaı hesiretim,
Girdablı ummana mengzer… («Mengzer»)
Kıya bakıp menin anımdı alıp,
Yüz mın ılva menen şıar gözallar,
Yüregime ada bolmaz ot yakıp
Menim anım otka yakar gözallar… («Gözallar»)

Göründüğü gibi, Sovyetler Birliği'ne gadar Türk halklarının bir çoğunun lehçeleri birbirine daha yakın olmuştur. Türkiye'nin Doğu Anadolu taraflarının lehçeleri diğer Türk halklarının lehçelerinden o kadar farklanmassa da, dil islahatından sonra yaranan dil bu yakınlığı ortadan kaldırmıştır...

Tedgigatçılara göre, Osmanlı Türkçesi en uzun ömürlü Türkçe yazı dili hesab edilir ve XVI-XX. esrlerde istifade olunan yazı dilidir. Lakin bu Türkçe Ereb ve Fars menşeli kelmelerin iddi tesiri altında idi. Türkçeçilik cereyanının bir sıra nümayendeleri (Ehmed Fakih, Hoca Dehhani – XIII. esr; Gülşehri, Aşıg Paşa, Şeyholu Mustafa ve b – XIV esr; İkinci Murad Han, Dövletoğlu Yusuf, Sarıca Kamal ve b. - XV esr…) Türkçenin temizliyine çalışırdılar. 1908-i ilde Türkçe adlandırılan İstanbul ağzından alınmış Türkiye Türkçesi Osmanlı Türkçesinin yerini alır. Bu proses tenzimata geder davam edir. Tenzimatdan sonra Namig Kamal, Ehmed Midhet Efendi, Şemseddin Sami ve başgaları dilin temizliyi ile bağlı fikir ve düşüncelerini ortaya goymuşlar. Belece, Türkiye erazisinde Türkçeye elmi yönden yanaşanlar ve tesfiyyeçilik deyilen, dili yoksullaşdırmağa çalışanlar meydana çıkdı. Türk derneyinin, başda Necib Asim olmagla bütün üzvleri «Osmanlı lisanını sadeleşdirmeyin», Selanik'deki «Genç Gelemler» Eli Canib, Ömer Seyfeddin ve Ziya Gökalp başda olmagla İstanbul lehçesinin terefdarı idiler.

Eslinde tesfiyyeçiliyin tebli etdiyi kimi, Türkçe olmayan bütün kelmeleri dilden atma dehşetli bir menzere yaradırdı. Buna göre de 1936-ı ilden bu herekat yavaş-yavaş öz terefdarları terefinden terk edilmeye başladı. Atatürk'ün ortaya atdığı Güneş-Dil nezeriyyesi ise Türk dilinde olan bütün yad kelmelerin Türkçe olduğunu öne sürürdü. Belece, «Hansı dilden gelirse gelsin, Türk Milletinin danışdığı her kelme Türkçedir» hökmü ortaya çıkdı.

Atatürk dünyasını deyişdikden sonra tesfiyeçilerin Türk dilinin başına açdıgları oyunlar barede Türkiye'nin özünde yazırlar: «…tesfiyyeçiler yalnız dildeki kelmeleri atmagla galmamış, elm tanımaz bir yola da sapmışlar. Türkçenin öz gayda ve ganunlarına bele ehemiyyet verilmemiş ve çoklu kelme uydurulmuşdur. Bu herekat Türk Dil Gurumunun önderliyinde olmuşdur… 22 sentyabr 1980-i ile geder süren bu herekat, nehayet, durdurulmuşdur». Onu da geyd edek ki, Türk Dil Gurumunun esası 1932-i ilde Atatürk terefinden goyulmuşdur. 12 iyul 1932-i ilde Atatürkün rehberliyile Türk Dili Tedgig Cemiyyeti yaradılır. Megsed Türk

dili ve edebiyyatını elmi yönden araşdırmag ve bu sahede kitablar neşr etmek idi. Cemiyyeti yaradanlar arasında Samih Rıfat, Ruşen Eşref Ünaydın, Celal Sahir Erozan, Yagub Gedri Garaosmanoğlu da vardı. 1932-i ilin sentyabr ayının 26-da keçirilen I. Türk Dil Gurultayında 26 sentyabrın Dil Bayramı kimi geyd olunması haggında gerar gebul edildi. Halg ağzından Türkçe kelmelerin alınmasına başlanıldı. 1933-ü ilin oktyabr ayından «Türk Dili Bülleteni» adlı dergi çıkmağa başladı. Ereb ve Fars kelmelerinin yerine Türkçe kelmeler aktarıldı. 1934-ü ilde toplanan II. Türk Dil Gurultayında gurumun adı Türk Dili Araşdırma Gurumu, 1936-ı ildeki III. Gurultayda ise Türk Dil Gurumu kimi deyişdirildi. Bu iller erzinde Türkiye'de halg ağzından toplanan sözler «Derleme Dergisi» adı ile on iki cildde neşr edildi. 1951-i ilde «Türk Dili Dergisi»nin ilk sayı işıg üzü gördü. Göründüyü kimi, eslinde Türkiye Türkçesinin tamamile Türkçeleşdirilmesi üçün heyli iş görülmüşdür. «Ancag Akop Dilaçar adında Türk olmayan (Ermeni – G.Y.) birisinin başında olduğu Türk Dil Gurumu zamanla gurulduğu megsedden uzaglaşdı. Esli Türk dilinden olmayan ve Türk dili gaydalarına uymayan yeni kelmelerin uydurulması, İslam medeniyyetinin tesirile Türkçeye girmiş Ereb ve Fars esilli kelmelerin tesfiye edilmesi, Türk dili üzerinde ve Türk toplumunda gapanması çetin olan yaralar açdı. Gözel megsedlerle gurulan Türk Dil Gurumunun çatısı altına sığınan pis niyyetli kimseler Türk dili üzerinde böyük tehribat töretdiler. Bu tehribatın neticesinde baba ile neve bir-birini başa düşmez hala geldiler». İş o yere çatdı ki, 1980-i il sentyabrın 12-de bir esgeri herekatdan sonra hazırlanan Anayasa ile Türk Dil Gurumundakı bu hermerliye son goyuldu… Türkiye'de halkın dili diger Türk lehçelerine daha yakın. Âşık Veysel deyirdi:

Heder oldu gençlik çağım
Senin yolunda yolunda.
Soldu çiçeğim yarpağım
Senin yolunda yolunda.

Ve ya:

Yeni mektup aldım gül üzlü yardın
gözletme yolları gel deyi yazmış.
Sivralan köyünden, bizim diyardan
dağlar mor menevşe gül diye yazmış.

Araştırmalardan ilginç sonuçlar ortaya çıkabilir. Mesela, Kaygusuz Abdal'a ait edilen bir şiire dikkat edek:

Bir kaz aldım ben karıdan
Boynı da uzun borudan
Kırk abdal kanın kurutan
Kırk gün oldı kaynatırım, kaynamaz.
Sekizimüz odın çeker
Dokuzumuz ateş yakar

Kaz kaldırmış başın bakar
Kırk gün oldı kaynaturum, kaynamaz.
Kaygusuz Abdal nidelüm
Ahd ile vefa güdelm
Kaldırıp postı gidelüm
Kırk gün oldı kaynaturum, kaynamaz.

Doç. Dr. Abdurrahman Güzel haklı olarak yazır ki, XV. asırdan buyana istinsah edilen Kaygusuz'un eserleri arasında, bu manzumeye de, hiç rastlanılmamıştır. Dolayısıyla bu hususda yeni vesikalar bulunmadıkça yukarıdaki manzumenin Kaygusuz Abdal'a ait olmadığı kanaatindeyiz.

Aslında bize bu menzumenin Abdal'a ait olduğuna dair hiç bir yeni vesika bulunmayacak. Çünki aynı Türkünün başka varyantı Gagauzların Tatar Kıpçak (Kopçak) köyünden Nikolay Baboğlu tarafından «Koca karı» adıyla yazıya alınmıştır:

Mari, karı, koca karı,
Sattın bana koca karı.
Sekiz kişi odun yarer,
Dokuz kişi ateş yaker.
Üç gün oldu kaynadırız,
Kaldırıp da oynadırız.
Çıkarıp da oynadırız,
Gene sokup kaynadırız.
Gagasını kesmemişler,
Guşasını deşmemişler.
Kaz kaldırmış başını baker,
Çüvenin kulbunda kaşını yaker.
Kaynatmaktan çüven çatler,
Kaz içinde kalkıp atler.
Yedi kile darı idi,
Hepsiden da dadı iydi.
Mari karı, ursuz karı,
Neçin sattın sen bu kazı?
Üç gün oldu kaynadırız,
Çıkarıp da oynadırız…

Destanlarımızın, masallarımızın, mani, bayatı, horyatlarımızın, yırlarımızın, cırlarımızın, ata sözleri ve bulmacalarımızın dili aynıdır. Günümüzde kayb etdiğimiz, lakin onlardan alarak berpa ede bileceğimiz kelimelerin ortak Türk dilinin formalaşmasında rolü büyüktür. Ama burada da problemlerle karşılaşırık… Ağız edebiyatı örneklerinin toplanarak yazıya alınması zamanı bazı araştırmacılar söyleyicilerin söylediklerini onların lehçelerinde vermeyerek edebi dile uygun-

laştırır, bununla da dialektolokları değerli materialdan mahrum etmiş olurlar. Şu bakımdan bölgelerden toplanmış ağız edebiyatı örnekleri olduğu gibi, anlaşılmaz kelimeleri ise izahlarla verilmelidir. Bize göre, ortak dilimizin esası ağız edebiyatı örneklerinde daha güzel korunmuştur. Unutulmuş, arkaikleşmiş kelimelerin de ortak Türk dilinin oluşmasında büyük rolü var. Şu proses bugünkü Türkiye Türkçesindeki diger Türk halkları için yabançı gelen kelimelerin de aradan kalkmasına, dilin halka yakınlaşmasına yardımcı ola biler.

KAYNAKLAR

1. Gagauz folkloru/Topl.N.Babolu. – Kişinyov, 1969, s.35.
2. Gagauz folkloru/Tertip ed. G.Yololu. – Bakü, 1996, s.32.
3. Yavuz Bülent Bakiler. Âşık Veysel. – Size dergi yayınları, İstanbul, 2004, 3. Baskı, s.141, 183.
4. Doç. Dr. Abdurrahman Güzel. Kaygusuz Abdal. Kültür Bakanlığı – Ankara, 1981, s.174.
5. Güllü Yololu. Karakalpak şairi Einiyaz (1824-1878). – Bakü, «Azerbaycan» dergisi, №4, 199, s.161-165.
6. Güllü Yololu. «Kalem ucunda kılınç gücü var». – Bakü, «Azerbaycan» dergisi, №3, 2001, s.120-121.

TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZ ARAŞTIRMALARINDA KARŞILAŞILAN BAZI GENEL PROBLEMLER

Nuri YÜCE*

Türkiye Türkçesi diye adlandırdığımız dilimizin çeşitli ağızları üzerinde yapılan araştırmaların geçmişi yaklaşık olarak yüz yılı aşan bir zaman dilimini kapsar. Bugünkü teknik imkânlar dikkate alındığında, en eski derlemelerin çok güç şartlar altında gerçekleştirildiği görülür. İlk derlemelerin pek çoğu, halk edebiyatı ve folklor malzemesi toplamak amacıyla yapıldığı için, ağız özelliklerini tam tespit etmek gibi bir kaygı taşımıyordu.

Dil malzemesi derleyenlerin, derleme yaptıkları yörenin ağız özelliklerini, bilimsel yayınlarında hangi ölçüde yansıttıkları meselesi, derlemeyi yapanın becerisi, sezgisi ve dil yeteneğine göre değişmektedir. Bundan dolayı, geçen yüzyılın ilk çeyreğindeki ve ondan önceki derlemeleri, ağız araştırmalarında kullanırken dikkatli ve ihtiyatlı davranmak gerekmektedir.

Bunun tipik örneğini Ignaz Kúnos tarafından hazırlanan ve W. Radloff'un *Proben (der Volkslitteratur der türkischen Stämme)* serisinin 8. cildi olarak yayımlanan ***Mundarten der Osmanen,*** (Petersburg 1889) adlı eserde görüyoruz. Bu ciltte bulunan metinler ağız özelliklerini tam yansıtmadıkları gibi, hangi metinlerin hangi yöreden derlendiği de tam belirtilmediğinden, ağız araştırmalarında sağlam bir dayanak olmak özelliğinden uzaktır.

Yine Radloff'un *Proben (der Volkslitteratur der türkischen Stämme)* serisi (10. cilt) olarak W. Moşkov'un hazırladığı ***Mundarten der Besserabischen Gagausen****, Textband*, (Petersburg 1904) adlı eser de böyledir.

Türkiye Cumhuriyeti kurulmadan önceki zamanlarda yapılmış olan derlemelerin önemli bir kısmı, bugünkü sınırlarımız dışında kalan, o zamanki Osmanlı topraklarında, çeşitli dillerle iç içe bulunan Türkçenin ağızlarından yapılmış idi. Bunların da pek çoğu ağız araştırmalarında kullanılmak için gerekli özellikleri içermezler.

Fakat bazıları, mesela Ignaz Kúnos tarafından Adakale ağzından derlenenlerdeki malzemenin, nereye ait olduğunun bilinmesi ve metinlerin transkripsiyonlanarak telaffuzun verilmesine özen gösterilmiş olması bakımından, amaca daha elverişli durumdadırlar:

---

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İSTANBUL

Ignaz Kúnos, *Ada-Kalei török népdálok*, Budapest 1906 (Adakale'den derlenmiş Türkçe 100 türkü, transkripsiyonlu metin ve Macarcaya çevirisi).

Ignaz Kúnos, *Materalien zur Kenntnis des Rumelischen Türkisch, Teil I: Türkische Volksmärchen aus Adakale gesammelt, in Transkription herausgegeben und mit Einleitung vers(ehen),* Leipzig-NewYork 1907; *Teil II: Deutsche Übersetzung mit Sachregister,* Leipzig-NewYork 1907.

Bugünkü Türkiye Cumhuriyeti sınırları içindeki bölgelerden ilk derlenenler arasında az da olsa bazıları yararlanılacak türden derlemelerdir:

Ignaz Kúnos, *"Kisásiai török nyelv, I, Brusza-Ajdin vidéki nyelvmutat ványok (népdalok)",* in NyK 22 (1890), s. 113-156 [Bursa-Aydın yörelerinden 40 türkü transkripsiyonlu metin olarak verilmiş ve Macarcaya çevirilmiş, bazı notlarla açıklamalar yapılmış]. " II: Brusza vidéki szólások*",* in NyK 22 (1890), s. 261-274. [Bursa'da derlenmiş 165 atasözü, Macarcaya çevirilmiş, bazı notlarla açıklamalar yapılmış].

Cumhuriyet devrinde ilk önemli derlemeler ve incelemeler Polonyalı Tadeusz Kowalski ve Finlandiyalı M. Räsänen tarafından yapıldı:

Tadeusz Kowalski, "Osmanisch-türkische Volkslieder aus Mazedonien", – *WZKM 33*, s. 166-231; "Osmanisch-türkische Dialekte", *EI 4*, s. 991-1011; "Türkische Volksrätsel aus Nordbulgarien", — *Festschrift für Georg Jacob*, Leipzig (1932), s. 128-145; "Türkische Volksrätsel aus Kleinasien", — *ArOr 4*, s. 295-324.

M. Räsänen, *Eine Sammlung von Mani-Lieder aus Anatolien, JSFOu* 41: 2 (1926), 1-60 S. [Erzurum, Rize, Trabzon yörelerinden derlenmiş 290 mani, mükemmel bir fonetik sistemi ve transkripsiyon işaretleriyle verilmiştir];

M. Räsänen, *Türkische Sprachproben aus Mittel-Anatolien,* I. *Sivas Vil*. (StO, V, 2) (Helsingfors, 1933), s. 1-151; II. *Jozgat Vil*. (StO, VI, 2), Helsingfors, 1935, s. 1-106; III. *Ankara, Kayseri, Kırşehir, Çankırı, Afyon Vil*. (StO, VIII, 2), Helsingfors, 1936, s. 1-30; IV. *Konja Vil*. (StO, X, 2), Helsingfors, 1942, s. 1-38;

M. Räsänen'i yerli Türkologlardan Hamid Zübeyr [Koşay] ve İshak Refet (=Orhan Aydın) *Anadilden derlemeler I* (Ankara 1932) adlı eserle takip ettiler. Hamid Zübeyr [Koşay], "Avşar Türk Ağıtlarına Dair", *Türk Yurdu*, Mayıs 1928, s. 21-24.

1940'lı yıllardan itibaren Türkiye Türkçesi ağız derlemeleri ve araştırmalarına damgasını vuran Ahmet CAFEROĞLU olmuştur. A. Caferoğlu'nun özellikle 1940-1951 yılları arasında yayımladığı metin derlemeleri, Anadolu ağızlarının çok zengin bir kaynağını, Türkologların hizmetine sunduğu için, Türkoloji dünyasında, kendisine, ayrı bir şöhret kazandırdı. A. Caferoğlu'nun o yıllardaki eserlerini hepimiz biliyor ve kendisini, takdir ve rahmetle anıyoruz.

Ahmet CAFEROĞLU, *Anadolu dialektolojisi üzerine malzeme I,* (İstanbul 1940); *Anadolu Dialektolojisi üzerine malzeme II*, (İstanbul 1941); *Doğu illerimiz ağızlarından toplamalar I,* (İstanbul, 1942); *Anadolu ağızlarından toplamalar,* (İstanbul, 1943); *Sivas ve Tokat illeri ağızlarından toplamalar*, (İstanbul, 1944); *Güney Doğu illerimiz ağızlarından toplamalar,* (İstanbul, 1945); *Kuzey Doğu illerimiz ağızlarından toplamalar,* (İstanbul, 1946); *Orta Anadolu ağızlarından derlemeler,* (İstanbul, 1948); *Anadolu İlleri Ağızlarından Derlemeler,* (İstanbul 1951).

PhT Fundamenta (Türk Dilinin El Kitabı)'nın 1. cildindeki " Die anatolischen und rumelischen Dialekte", *PhTF*. Wiesbaden, 1959), I, 239-260, Anadolu ve Rumeli Ağızları adlı makaleyi de A. Caferoğlu yazdı.

Ahmet CAFEROĞLU, Türkiye Türkçesi ağızları üzerine daha pek çok makaleler yazmış ve bu alandaki çalışmalarını ölümüne kadar (1975) sürdürmüştür.

1940'lı yıllarda yayımlanan daha başka eserler de olmuştur. Bunlardan Ö. A. AKSOY'un *Gaziantep Ağzı I: Gramer*, (İstanbul, 1945), *II: Deyimler, meşhur sözler, atasözleri, dualar, beddualar*. İstanbul, 1945. III. *Sözlük*. İstanbul, 1946; ve Kemal Edip KÜRKÇÜOĞLU'nun *Urfa Ağzı,* (İstanbul, 1945) adlı eserleri anılmaya değer.

Türkiye Türkçesi ağız araştırmaları alanında, 1950'li yılların ortalarından itibaren A. Caferoğlu'nun yanı sıra Zeynep KORKMAZ'ın adı da yaptığı çalışmalarla ön plana çıktı. *Güney-Batı Anadolu Ağızları* (CTCF, 1956), *Nevşehir ve Yöresi Ağızları* (DTCF, 1963), *Bartın ve Yöresi Ağızları Üzerine* (1964) adlı eserleri ona haklı bir şöhret sağladı. Z. Korkmaz'ın kitaplarında izlediği yöntem, hem talebeleri, hem daha sonraki derleme yapanlar tarafından örnek alınarak yararlanılan eserler oldu.

Türkiye Türkçesi ağızlarından metinler derlenmesi ve bunlar üzerinde araştırmalar yapılmasına gerçek anlamda hız kazandıran, özellikle A. Caferoğlu ve Z. Korkmaz oldular. Onların yerleştirdikleri derleme geleneği, Türkiye üniversitelerinde bugün de yaygın biçimde devam ettirilmektedir.

Türkiye'nin değişik bölgelerinde açılan yeni üniversitelerin Türk Dili ve Edebiyatı ile Halk Edebiyatı Bölümlerindeki öğrenciler tarafından, pek çok yörenin ağız metinleri derlenip, lisans, yüksek lisans ve doktora tez malzemesi olarak yazıya aktarılmakta, ilgili tezin konusuna göre işlenmektedir. Bunların bir kısmı, Türk Dil Kurumu ve başka yerlerde yayımlanmaktadır. Günümüzde bu alandaki çalışmaların gittikçe artması, yapılan yayınların çokluğu sebebiyle, neredeyse artık izlenmesi bile başlı başına ayrı bir uzmanlık alanı hâline gelmiş durumdadır. Ağızlarla ilgili 1980 yılına kadar yapılan çalışmalar toplu hâlde Tuncer Gülensoy'un *Anadolu ve Rumeli Ağızları Bibliyografyası* (Ankara 1981) adlı eserinde görülebilir.

Ağız derlemelerine genel olarak baktığımız zaman, bilimsel özen, çekilen emek ve gösterilen titizlik açısından, hemen hepimizin hayran olacağımız bazı çalışmalar var. Bunlardan birkaç güzel örneği anmak istiyorum. Macar Türkolojisinin tartışmasız bir numaralı temsilcisi olan Gyula NÉMETH'in ***Zur Einteilung der türkischen Mundarten Bulgariens***. Sofia 1956, 74 S. [Bulgaristan Türk Ağızlarının Bölümlenmesi], ve ***Die Türken von Vidin****, Sprache, Folklore, Religion*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1956, 2. Baskı 1965. 420 S. [Gramer, Vidin ağzı Türkçe metin, Almanca tercüme, sözlük vs. Türkçeye çevirisi: Abdurrahman GÜZEL, *Vidin Türkleri,* TDA Yayınları] adlı eserleri mükemmel birer araştırmadır.

Németh, birinci eserinde, Bulgaristan'daki Türk ağızlarını bütün yönleriyle en ince özelliklerine kadar incelemiş, bu ağızları konuşan Türk gruplarının Anadolu'daki hangi yörelerden gelmiş olabileceğini, ağız özelliklerine göre tespit etmiştir. Onun bu tespitlerinde ne kadar isabetli olduğu, daha sonraki arşiv belgeleriyle de kanıtlanmıştır.

Németh'in *Die Türken von Vidin* [Vidin Türkleri] adlı eserinde de aynı titizlik dikkati çeker. Vidin'de yaşayan Türklerle ilgili hem tarihî, hem günlük hayatın bütün bilgilerini bu kitapta bulmak mümkündür. Kitapta geçen el aletlerinin resimlerine varıncaya kadar her ayrıntı gösterilmiştir.

Türkiye'de yapılan ağız çalışmalarına da bir örnek vermek isterim.

Efrasiyap GEMALMAZ'ın 3 ciltten oluşan doktora tezi ***Erzurum İli Ağızları,*** (Erzurum 1978) örnek gösterilecek seviyede bir çalışmadır. Efrasiyap Bey, ağızlardaki söyleyiş özelliklerini açık ve net bir biçimde, fazla işaret kalabalığıyla boğmadan, elindeki imkân çerçevesinde vermiş, bazı ağız özelliklerini, tezin konusu olan araştırma bölgesinin çeşitli yörelerine göre tespit ederek, bunları 9 haritada göstermiştir. Onun bu sistemli çalışmasındaki başarısı, her şeyden önce yeteneğinden ve bilimsel ciddiyetinden kaynaklanmaktadır. Yaptığı haritalar, gelecekte, Türkiye'nin dil atlasının yapımında model olarak alınabilir. Burada sadece bir meslektaşımızı örnek göstermiş olmam, yararlı çalışmalar yapmış olan öteki meslektaşlarımızın eserlerini takdir etmediğim şeklinde yanlış anlaşılmasın. Efrasiyap Bey'in çalışmasını örnek verişimin bir başka sebebi de onun hiç kimseyi incitmeyen, yardımsever, güzel huylu; istisnasız herkes tarafından sevilen, olgun bir insan olmasından dolayıdır.

Ülkemizdeki üniversitelerde, ağız derlemesi yapanlar ve bunları dil, halk edebiyatı, halk kültürü ve folkloru gibi çeşitli açıdan değerlendirenler genel olarak, kendilerinden önce yapılanlardan bazılarını örnek olarak seçmekte ve kendi yapacaklarını, o şablona uydurabildiği ölçüde çalışmasının başarılı olacağını sanmaktadır. Her işin başında olanlar için, elbette bu yöntem izlenecek makul bir yoldur. Herhâlde hepimiz böyle bir aşamadan geçmişizdir.

Şunu unutmamalıyız ki, bizler bugün hızla gelişen ve kendisini sürekli yenileyen teknolojinin pek çok imkânlarına sahibiz. Bizden öncekilerin sahip olmadıkları bu imkânlar, bizler için bir avantajdır. Çünkü, bizim, bizden öncekilerin sahip olmadıkları ses ve görüntü kaydeden aletlerle çalışma imkânımız var. Bu imkânlara sahip olmanın, elbette bir sorumluluğu da olmalıdır; o da bizden öncekilerden daha mükemmel çalışmalar yapmak sorumluluğudur. Bu görevi yerine getirebilmek için sadece teknik aletlere sahip olmak yeterli değildir. Esas problem onu kullanacak olan kimselerin bizzat kendilerinde düğümleniyor.

Bütün bu gelişmelere ve çağımızda kendisini hızla ve devamlı yenileyen teknolojik imkânlara rağmen, ağız metinlerinin derlenmesi esnasında, saptanması gereken bazı bilgilerin eksik kalması ve malzeme derlendikten sonra onun değerlendirilmesi için gereken alt yapıyı oluşturacak olan bilgi birikiminin yetersizliği sebebiyle, amaca en uygun ve doyurucu sonuca varılamaması, kanaatimce hepimizin önümüzdeki önemli güçlüklerden birini oluşturmaktadır.

Bu konuda bazı düşüncelerimi, kaygılarımı ve önerilerimi sizlerle paylaşmayı gerekli görüyorum.

Doğru sonuçlara varabilmemiz için, önce kendi kendimizi iyi tanımamız ve konumumuzu doğru saptamamız, yani bir bakıma bir hekimin, tedavide başarılı olması için, teşhisi iyi yapması gerektiği gibi, bizim de öz eleştiri yaparak meseleyi iyi kavrayarak, eksiklerimiz gidermemiz gerekiyor.

Bizden öncekilerin başardıkları bazı önemli eserleri hatırlatmakta yarar görüyorum. Mesela, Kâşgarlı Mahmut, Meninski, Zenker, Radloff, Redhouse sözlükleri, Radloff'un *Proben* serisi ve daha başka pek çok dev eserlerin hepsi, tek kişi tarafından ve üstelik, fotokopi, bilgisayar, İnternet vs. gibi teknik imkânların olmadığı bir zamanda başarıldı.

Ayrıca, kendilerini saygı, minnet ve hayırla andığımız bu bilim adamları, eserlerini sıfırdan yarattılar. Yani henüz yol geçmeyen bir orman içinde, gidecekleri yolu bizzat kendileri açtılar; bizim neslimiz gibi başkalarının açtıkları yollardan yürüyerek hazıra konmadılar.

Halk kültürü çok katmanlı, çeşitli bilgilerin harmanlandığı bir kültürdür. Onda nesilden nesile aktarılan her türlü bilgi mevcuttur. Halk kültüründe bilmediğimiz zamanlarda, bilmediğimiz dil, din ve kültürlerden alıntı ve kalıntılar bulunmaktadır.

Bunu dikkate alarak, mutlaka, Türk boylarının eski dönemlerden günümüze kadar bulundukları coğrafyadaki başka milletler ve onların dili, edebiyatı, dini, halk kültürü, adet ve gelenekleri, vs. hakkında azami bilgi sahibi olmalıyız.

Türkçemizin ağızlarını incelerken, bu ağızları konuşanların ana ve atalarının, yüzyıllardan beri farklı inançlarla tanıştıklarını, yaklaşık olarak bin yılı aşkın bir

zamandan beri Müslüman oldukları için, bu dinin kutsal kitabı, peygamberin hadisleri, İslam tarihi, özellikle Müslüman Türk devletlerinin, hanlıklarının, beyliklerinin tarihi ile ilgili pek çok bilgilerin, halk arasında saygıyla anılan ve kutsallaştırılmış kahramanların, evliya kişilerin isimleriyle ilgili hikâyelerin, ağızlarda yaşadığını iyi bilmek ve değerlendirmelerimizde bunları bilgi süzgecinden geçirmek zorundayız.

Derlenecek metinlerde, sık sık inanç ve mezheplerle, tasavvufla ilgili anlam incelikleri, nükteler, kelime oyunları, vs. her zaman geçebilir. Bu tür bilgileri halk ağzından tespit ederken ve sonra onları işleyip yayınlarken, bilemediğimiz şeyleri, kendi bildiğimizi sandığımız, yanlışlarımıza uyarlama hatasına düşmemeliyiz. Sözlüklere bakmaksızın, ya da yakınımızda, yardımcı olabilecek kimselere sormadan, işin kolayına ve tembelliğine kaçmak suretiyle, (bazı profesörlerin bile Hz. Ali'ye veya Hz. Abbas'a = "Peygamber" dedikleri gibi), yanlışlar yaparak kendimizi gülünç durumlara düşürmemeliyiz.

Dilimiz, eski dönemlerde Orta Asya'daki dillerle, Türklerin İslamiyeti kabul ettikleri zamandan beri de Arapça ve Farsça ile iç içe olmuştur. Bu karşılıklı etkileşim sadece dilde değil, kültürümüzün bütün alanlarında da söz konusudur. Bu yabancı dilleri sevsek de sevmesek de, onları, çalışmalarımızın sağlamlığı ve selameti için yeterince tanımalıyız, bu dillerden Türkçemizde bulunan unsurları, bizim dilimizin malı olarak görmeliyiz. Bu gerçekleri bilmenin bize bir zararı olmayacağını, ama tam aksine pek çok yararının olacağı bilincinde olmalıyız.

Akademik kariyere yükselmek için başvuran veya doçent ve profesör kadrosuna atanmaları söz konusu olan bazı meslektaşlarımızın, rapor yazılması için bize gönderilen yayınlarında, ya da basılacak veya basılmış kitaplarındaki hamlık ve sığlık, olmaması gereken, bazı yanlışlar, herhâlde, kolaycı bir zihniyetin ürünleridir.

Üniversitelerimizdeki Türkoloji veya halk edebiyatı gibi bölümlerde, ağızlardan derleme yapılması ve onların işlenip değerlendirilmesinin, nedense kolay olduğu şeklinde yaygın ve yanlış bir kanaat var. Ağız derlemesi yapmak işin ilk adımı gibi görünse de, o adımı atmadan önce lazım olan bilgi birikimiyle kurulacak alt yapı, çok önemlidir. Daha sonraki aşamalar, yani derlemenin işlenmesi ve bilimsel biçimde değerlendirilmesi de, yine bilgi donanımıyla gerçekleşebilecek aşamalardır. Eğer gerekli yetenek ve bilgi, derlemeyi yapacak kimsede yok ise, yapılacak olan çalışmalar, taklitten öteye geçemez.

Sözlerimi daha fazla uzatmadan birkaç örnek vererek bitireyim:

1966-67 ders yılında, mezuniyet lisans tezim için Toroslarda (İçel), kendimin de konuştuğum, ağız derlemeleri yapmış idim. Derlediğim malzemenin, tez hocam, merhum Ahmet Caferoğlu'nun yönetiminde, işlenmesi ve değerlendirilmesi sırasında, bazı gramer, söyleyiş, sözcük, vurgu vs. gibi özellikler dikkatimi çekti.

Derleme yaptığım ağızlar, kendi yöremin ağızları olmasına rağmen, o zamana kadar konuşageldiğim ağızda pek çok şeyin farkında olmadığımı anladım. Benim o zamanki hâlim, tıpkı şairin dediği gibi, *O mâhiler ki derya içredirler, deryayı bilmezler*, sözü ile anlatılabilirdi. Pek çok şeyi sezmeme rağmen onların gerçekte ne olduğunu tam bilemiyor ve doyurucu bir açıklama yapamıyordum. Rahmetli Hocam da, onlarla uğraşıp vakit kaybetmememi, bir an önce mezun olmam gerektiğini tavsiye ettiğinden, pürüzler öylece kalmış idi. Daha sonraki yıllarda, bazı yabancı dillerle, çeşitli Türk lehçeleriyle ve kütüphanelerdeki yazma eserlerle meşgul oldukça, o pürüzlerden bazıları kendilerini bana gerçek kimlikleriyle tanıtmaya başladılar. Kimilerini bilimsel makaleler olarak işleyip yayımladım. Bazıları da şu veya bu yazımda kendi yerlerini aldılar. Belki bunların neler oldukları sorusu akla gelebilir. Bunlar, hemen hepimizin karşılaşacağı türden, basit gibi görünen, fakat eşeledikçe altından önceden tahmin edemeyeceğimiz yeni ipuçları gösteren gizemli şeylerdi. Birkaç örnek vereyim:

Örnek 1: İçel'in pek çok yöresindeki ağızlarda ***cice*** diye söylenen ve "abla, büyük kız kardeş" anlamında bir sözcük var. Kelimenin ilk sesi ***c-*** olduğu için daha ilk bakışta Türkçe asıllı olmadığı anlaşılır. Mayıs 1969'da birkaç ay Çince kursuna gittiğim zaman, Çincede ***jie*** şeklinde söylenen ve "abla, büyük kız kardeş" anlamında bir kelimenin bulunduğunu öğrendim. İçel'in köylerinde ***cice*** sözcüğünü günlük konuşmalarında kullananların ataları, belki, bilinmeyen çok eski bir zamanda Çin kültürünün etki alanına giren bir bölgede yaşamış ve o sırada bu kelimeyi, Çinceden almış olmalılar.

Örnek 2: 1966 yılında Toroslarda Yörükler arasında yaptığım bir Tepegöz derlemesinde şöyle bir cümle geçiyordu: *Benceleyin bir kel garınıñ da âşama bişirecek daşıracaq heç bi şeyi yômuş. Oğluna "a yavrım ne var, bir_ki guş bar_ avlasañ, işde âşama bişirecek bi şeyimiz yoq-**^{h}oy**" dimiş*. (N. Yüce, Depesinden Gözlü, 1973).

O yörenin bazı ağızlarında, cümledeki en son kelimenin sonuna anlamı pekiştirmek için bazan ***+hoy*** unsuru, bir ek gibi getirilir. Bu ***+hoy*** unsuru, Farsça ***xod*** kelimesinin ağızlarımızda *-d > -<u>d</u> > -y* ses aşamasından geçerek yerleşmiş biçimidir. Bunu eski yazmalarda da yeterince görmekteyiz.

Örnek 3: Efrasiyap Gemalmaz'ın 3 ciltten oluşan *Erzurum İli Ağızları*, (Erzurum 1978) adlı eserine yukarıda örnek bir çalışma olarak değinmiş idim. Bu eserin 3. *(Sözlük)* cildinde, s. 69'da ***dağdağa*** < a. *dağdağa* diye bir sözcük var, bu kelime "gürültü, patırdı 10 000 01-36; "yar; su kıyısındaki oyuk" 05 052 01-52; diye anlamlandırılmış. ***dağdağa*** sözcüğü metinde iki yerde ve şu cümlelerde geçmiş:

Cilt II: Metinler, s.89: *Deriye indükh bahduh ke, ayının yuwasi orada,* ***dağdağanın*** *dibüni eşmiş adam boyi, yuwa yapmış.*

Cilt II: Metinler, s.186-187: *Çocuhlar tabe kimisi kül sepir, kimisi torpah sepir, dérken o (187)* ***dağdağada*** *deveyi içeri sohir.*

Metni okuyan, her iki örnekteki kelimenin aynı sözcük olduğunu sanabilir, çünkü bu iki örnekteki kelimenin, iki ayrı, farklı sözcük olduğunu bilemez. Değerli meslektaşımız da bu kelime karşısında aynı durumda kalmış olmalı. Fakat, eğer aynı kelime hem "gürültü, patırtı", hem de "yar; su kıyısındaki oyuk" anlamları taşıyor ise, bu iki farklı kavramın bir tek sözcükte birleşmesinin akla pek yatkın olmadığının hesaba katılması gerekir. Konuyu derinlemesine araştırınca, "gürültü, patırtı" anlamındaki ***dağdağa*** sözcüğünün gerçekten Arapça *dağdağa*'dan geldiği, fakat öteki sözcüğün, *dağdağa* değil, İran dillerinden Türkçeye geçmiş olan ***dağdağan*** olduğu anlaşılır; bu ***dağdağan*** Türkçemizde " karaağaç veya karacaağaç" diye bilinen ve dere kenarlarında çokça bulunan bir ağaçtır. Bu iki kelime arasındaki karışıklıktan dolayı meslektaşımızın yanılmasına uygun düşen bir Arap atasözü ve aynı anlamdaki bir Türk atasözü ile örneğimizi noktalayalım: *innel-cevâde qad ya'sür* ["en iyi at bile bazan tökezir"], ya da *bir kez sendeleyen atın ayağı kesilmez*.

Buraya kadar sunmaya çalıştığım düşünceler, uzun zaman boyunca edinilmiş tecrübelerden süzülegelen birkaç tespittir. Bunu kısaca tek sonuca indirgersek, bütün çalışmalar gibi, ağızlar üzerine çalışmanın da bilimsel olabilmesi, başarılı sonuç vermesi için, bu alanda çalışanların her şeyden önce, geniş ufuklu, sağlam ve gerekli bilgiyle donanmış, aynı zamanda bilime meraklı ve yetenekli olması şarttır. Bunu asla göz ardı edemeyiz.

İkinci koşul, teknolojinin sağladığı imkânlardan azami istifade edebilmektir. Ağız derlemelerinin, artık sadece ses kaydı olarak yapılması yeterli değildir. Ses kaydı mutlaka görüntülü, hareketli video ile yapılmalı. Bazı durumlarda, ses, yani konuşma olmayabilir; ama bir bakış, bir yüz ifadesi, konuşmaktan çok daha ince ayrıntıları anlatır.

Üçüncü koşul, araştırma ve çalışma yapacak bilim adamlarımızın, bilgi kadar önemli olan yeteneğinin ve olgun insan olma özelliğinin, hırsından bir adım daha ileride bulunması da çok önemlidir.

Sadece üniversitelerimiz ve orada üretilmesi gereken bilimsel çalışmalar değil, ülkemizdeki bütün kurumlar ve kuruluşlardaki çalışmaların kalitesi ve seviyesi, her şeyden önce, oralardaki insanlarımızın bilgilerinin, yeteneklerinin saygı ve sevgi harcıyla yoğrularak birlik ve beraberlik ruhuyla bütünleşmesine bağlıdır.

Makalede Yararlanılan Kaynak Yayınlar

RADLOFF, Wilhelm, *Proben der Volksltiratur der türkischen Stämme* (Petersburg, 1866-1910), I-X; *Band 8*: Ignaz Kúnos, ***Mundarten der Osmanen,*** Petersburg 1889; *Band 10:* W. Moşkov, ***Mundarten der Besserabischen Gagausen****, Textband*, Petersburg 1904.

KÚNOS, Ignaz, *Ada-Kalei török népdálok*, Budapest 1906. a.m., *Materalien zur Kenntnis des Rumelischen Türkisch, Teil I: Türkische Volksmärchen aus Adakale gesammelt, in Transkription herausgegeben und mit Einleitung vers(ehen),* Leipzig-NewYork 1907; *Teil II: Deutsche Übersetzung mit Sachregister,* Leipzig-NewYork 1907. a.m., "Kisásiai török nyelv, I, Brusza-Ajdin vidéki nyelvmutat ványok (népdalok)", in NyK 22 (1890), s. 113-156.

KowalskI, Tadeusz, "Osmanisch-türkische Volkslieder aus Mazedonien", – *WZKM 33*, s. 166-231; "Osmanisch-türkische Dialekte", *EI 4*, s. 991-1011; "Türkische Volksrätsel aus Nordbulgarien", — *Festschrift für Georg Jacob*, Leipzig (1932), s. 128-145; "Türkische Volksrätsel aus Kleinasien", — *ArOr 4*, s. 295-324.

RÄSÄNEN, Martti, *Eine Sammlung von Mani-Lieder aus Anatolien, JSFOu* 41: 2 (1926), 1-60. a.m., *Türkische Sprachproben aus Mittel-Anatolien,* I. *Sivas Vil*. (StO, V, 2) (Helsingfors, 1933), s. 1-151; II. *Jozgat Vil*. (StO, VI, 2), Helsingfors, 1935, s. 1-106; III. *Ankara, Kayseri, Kırşehir, Çankırı, Afyon Vil*. (StO, VIII, 2), Helsingfors, 1936, s. 1-30; IV. *Konja Vil*. (StO, X, 2), Helsingfors, 1942, s. 1-38.

Hamid Zübeyr [KOŞAY] ve İshak Refet (=Orhan Aydın) *Anadilden Derlemeler I*, Ankara 1932.

CAFEROĞLU, Ahmet, *Anadolu Dialektolojisi Üzerine Malzeme I,* (İstanbul 1940); *Anadolu Dialektolojisi Üzerine Malzeme II*, (İstanbul 1941); *Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar I,* (İstanbul, 1942); *Anadolu Ağızlarından Toplamalar,* (İstanbul, 1943); *Sivas ve Tokat İlleri Ağızlarından Toplamalar*, (İstanbul, 1944); *Güney Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar,* (İstanbul, 1945); *Kuzey Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar,* (İstanbul, 1946); *Orta Anadolu Ağızlarından Derlemeler,* (İstanbul 1948); *Anadolu İlleri Ağızlarından Derlemeler,* (İstanbul 1951); "Die anatolischen und rumelischen Dialekte", *PhTF*. Wiesbaden, 1959), I, 239-260.

AKSOY, Ö. A., *Gaziantep Ağzı I: Gramer*, İstanbul, 1945, *II: Deyimler, meşhur sözler, atasözleri, dualar, beddualar*. İstanbul, 1945. *III. Sözlük*. İstanbul, 1946.

KÜRKÇÜOĞLU, K. Edip, *Urfa ağzı,* İstanbul, 1945.

KORKMAZ, Zeynep, *Güney-Batı Anadolu Ağızları* (CTCF, 1956); *Nevşehir ve Yöresi Ağızları* (DTCF, 1963); *Bartm ve Yöresi Ağızlan üzerine* (1964).

NÉMETH, J., *Zur Einteilung der türkischen Mundarten Bulgariens*. Sofia 1956, 74 s; *Die Türken von Vidin, Sprache, Folklore, Religion*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1956, 2. Baskı 1965. 420 s.. [Türkçeye çevirisi: Abdurrahman GÜZEL, *Vidin Türkleri,* TDA Yayınları].

GEMALMAZ, Efrasiyap: *Erzurum İli ağızları. Cilt I: İnceleme,* Erzurum 1978. XXIV+410 s.; *II: Metinler,* Erzurum 1978. 247 s.; *III: Bibliyografya, Sözlük. ve Dizinler,* Erzurum 1978. 381 s. 8°.

DeFRANCIS, John, *Character Text for Beginning Cihese,* Massachusetts 1967.

YÜCE, Nuri, *Eine Variante der Tepegöz-Erzählung aus dem Taurus-Gebiige vom Keşli-Stamm*. Turcica, Revue d'Etudes Turques, Tome III (Paris 1973), 31-39.

GÜLENSOY, Tuncer: *Anadolu ve Rumeli Ağızları Bibliyografyası,* Ankara 1981.

TÜRKİYE'DEKİ GÖÇMEN AĞIZLARINDA GÖRÜLEN KIPÇAK LEHÇELERİNE ÖZGÜ *Ñ >G* DEĞİŞMESİNİN SINIRLARI ÜZERİNE

Bilâl YÜCEL*

01. Giriş

Damak n'si (ñ), Türk dili coğrafyasının tamamında tarih boyunca var olmuş asli ünsüzlerimizden biridir. Öte yandan, "Genel Türkçe"nin bu ünsüzü kimi lehçe ve metinlerimizde /ng/, kimilerinde "n", kimi lehçe ve ağızlarda ise "ġ/g, ğ, y, v, h" ünsüzü olarak karşımıza çıkmakta, hatta kimi zaman da eriyip kaybolmaktadır.

Türkiye Türkçesi ağızlarıyla ilgili başlıca yayınlarda alanın uzmanları /ñ/ ünsüzüyle ilgili değişmeler üzerinde dururken *ñ>y* ve *ñ>v* gelişmelerinin Kıpçak Türkçesine özgü olduğunda birleşmektedirler[1]. Öte yandan, pek çok yayında bu değişmelerden önce Eski Türkçedeki /ñ/ ünsüzünün /n/ ve /g/ olarak ayrıştığı belirtilmektedir. Bundan sonra konu dallanıp budaklanmakta, bir yanda "n kolu"nun öte yanda "g kolu"nun ayrı gelişmeler gösterdiği ve *ñ>ğ* için bir *ñ>g* biçiminde bir ara ya da geçiş döneminin olduğu üzerinde durulmaktadır. Bu ünsüzümüz genizliliğini yitirip /g/ ve /ğ/ ünsüzlerine değişince konu başka ses bilgisi değişmeleriyle ilişkilendirilmekte ya da birleştirilmekte, /ğ/nin düşerek ikiz ünlü ve uzun ünlüye neden olduğu yörelerden (*geldiÑiz, gendiz*), sonra da bu tür uzun ünlülerin kısaltıldığı (*alacaḫsız, eviz*) ağızlarımızdan söz edilmektedir.

Saadet Çağatay'ın 1954 yılında yazdığı makaleden[2] elli dört yıl sonra konuyu yeniden ele almamızın nedeni "ñ>G" konusunun adının konulmamış ve sınırlarının belirlenmemiş olmasıdır.

Eldeki eş zamanlı bakış açısıyla ve Türkiye Türkçesine bakılarak yapılmış çalışmaları art zamanlı yaklaşımla gözden geçirince konuyla ilgili pek çok soru cevap beklemektedir:

Bu ses bilgisi özelliği hangi yapılarda kurallı olarak bulunmaktadır? Bu özellik hangi yörelerimizde ve ne ölçüde görülmektedir? Bu özellik için genel bir

---

* Prof. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, SİVAS e-posta: bilalyucel@cumhuriyet.edu.tr

1 Başlıca bk. Z. Korkmaz, *Bartın ve Yöresi Ağızları*, TDK, 2. bs., Ankara 1994, s. 18-20; "Bartın ve Yöresi Ağızlarındaki Lehçe Tabakalaşması" s. 41-63; A. B. Ercilasun, *Kars İli Ağızları, Ses Bilgisi*, GÜ, Ankara 1983, s. 151; L. Karahan, *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, TDK, Ankara 1996, s. 19-28.

2 S. Çağatay, "Türkçede *ñ~ġ* Sesine Dair", *TDAY-Belleten 1954*, Ankara 1954, s. 15-30.

adlandırmayla "Kıpçak Türkçesi özelliği" demek ne kadar doğrudur? Bu özelliğin tarihî lehçelerle ve metinlerle bağlantısı nasıldır? Bu ses bilgisi olayı için hangi çağlarda *ñ = g* eşitliğinden, hangi çağlarda *ñ > g* değişiminden söz edilebilir? Bu özellik başka bir değişmenin (*ñ > ğ*) ara merhalesi olabilir mi? Son olarak da, "ñ > G" değişmesi ne zaman gerçekleşmiş olabilir?

Bildirimizde, yukarıdaki sorulara cevap arayacağız.

Önce, "Tarihî Türkiye Türkçesine göre kelime kök ve gövdesinde *ñ>g* değişimi olmuştur." dediğimiz örneklere bakalım:

degiz 'deniz' (Edremit, C.I/163), *gögül* 'gönül' (Erciyes, C.IX/250), *doġuz* 'domuz' (Ordu, C.VII/316), *yalġız* 'yalnız' (Balıkesir, C.I/210), *puġar* 'pınar' (Ordu, C.VII/341), *buġa* 'buna' (Rize, C.VII/310), *saġa* 'sana' (Uşak, C.I/199)[3], *ögde* 'önde' (Urfa, 7/20)[4], *ögine* 'önüne' (Erzincan, 2.9/31)[5], *soğra* 'sonra' (Kütahya, 28/8)[6], *ögúnde* 'önünde' (Keban, 34/44)[7], *yalġız* 'yalnız' (Konya, 3/17)[8].

Görüldüğü gibi, belli kelimelerde ve değişik yörelerde karşılaştığımız bu örneklerden bir genellemeye gitmek ve kural çıkarmak mümkün değildir.

Bir de, Türkiye Türkçesi ağızlarının neredeyse tamamında görülen *bağa, baa, baÑã, sağa, saa, saÑã* gibi söyleyişleri göz önünde bulunduralım[9]. Zamirlerin yönelme hâli eki almış biçimlerini ölçü alarak söz konusu değişimin Kıpçak lehçelerinden herhangi birinin etkisiyle gerçekleştiğini söylemek mümkün değildir. Çünkü zamirlerin bu biçimleri özel bir yapıdır ve Türk dilinin pek çok lehçesinde genel yapıdan ayrı bir görünümde karşımıza çıkmaktadır.

Zamirlerin bu özel yapısının lehçelerimizdeki görünümünde ilk olarak *ñ>ġ/ğ* örneklerine bakalım:

mağan, sağan, oğan (Karakalpak, *TLG*: 577) [10]; *mağan sağan, oğan* (Kazak, *TLG*: 458)[11]; *maga, saga, aga* (Kırgız, *TLG*: 512)[12]; *mağa, sağa, oğar* (Kumuk, *TLG*: 982)[13]; *maga, saga, oga* (Nogay, *TLG*: 638)[14]. Kuzeydoğu lehçelerinden ör-

---

3 Örnekler, şu makaleden alındı: A. Caferoğlu, "Anadolu Ağızları Konson Değişmeleri", *TDAY-Belleten 1963*, Ankara 1964, s. 1-32. Ayraç içinde gösterilen cilt sayıları, Caferoğlu'nun Anadolu ağızları üzerine yazdığı dokuz ciltlik diziye aittir.

4 S. Özçelik, *Urfa Merkez Ağzı (İnceleme, Metinler, Sözlük)*, TDK, Ankara 1997.

5 M. Sağır, *Erzincan ve Yöresi Ağızları, İnceleme-Metinler-Sözlük*, TDK, Ankara 1995.

6 T. Gülensoy, *Kütahya ve Yöresi Ağızları (İnceleme, Metinler, Sözlük)*, TDK, Ankara 1988.

7 A. Buran, *Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları*, TDK, Ankara 1997.

8 M. Akalın, "Böğrüdelik Tatar Ağzı", *Dil Yazıları*, Hzl. R. Toparlı, TDK, Ankara 2001, s. 21-140.

9 Yöreler ve örnekler için bk. *Karahan 1996*: 21, 25, 26, 28.

10 C. V. Uygur, "Karakalpak Türkçesi", *TLG*: 543-622.

11 F. Tamir, "Kazak Türkçesi", *TLG*: 429-480.

12 H. Kasapoğlu Çengel, "Kırgız Türkçesi", *TLG*: 481-542.

13 Ç. Pekacar, "Kumuk Türkçesi", *TLG*: 939-1008.

14 D. Ergönenç Akbaba, "Nogay Türkçesi", *TLG*: 623-678.

nekler: *mege, sege, ogo* (Altay, *TLG*: 1040)[15]; *mağaa, sağaa, ağaa* (Hakas, *TLG*: 1109)[16].

Bunlara karşılık kimi lehçelerimizde /ñ/ ünsüzü korunmaktadır:

miña, siña, aña (Tatar, *TLG*: 713)[17]; *maña, saña, oña* (Kırım-Tatar, *TLG*: 849)[18]; *miñe, hiñe, uġa* (Başkurt, *TLG*: 772)[19]; *mañña, sañña, añña* (Karaçay-Malkar, *TLG*: 908)[20]. Kuzeydoğu lehçelerinden örnek: *meñee, señee, añaa* (Tuva, *TLG*: 1182)[21].

Yukarıdaki gruplandırma ilk bakışta anlamlı gözükmemektedir. Çünkü bu lehçelerin tamamında yönelme hâli eki *-GA* şeklindedir. Gruplandırma için tek dayanak, ilk grup içinde yer alan lehçelerde "iyelik ekinden sonra" gelen yönelme hâli ekinin *-A* olmasıdır. Genizliliği yitirme ve sonrasında sızıcılaşma ve/veya ünsüz düşmesinin nedenini burada aramak gerekir.

Zamirlerdeki değişme konusu biraz aydınlanır gibi olmuşken, aşağıda görüleceği üzere, ilk gruptaki lehçelerden yalnızca Kumuk Türkçesinin verilerinin işimize yarayacak (/ñ/ yerine /g/ örnekleri) olması, buna karşılık, /ñ/ ünsüzü yanında görülen Başkurt, Karaçay-Malkar ve Tatar lehçelerinde -belli yapılarda- /ñ/ yerine /G/ örneklerinin kurallı biçimde bulunması, zamirlerin bu yapılarından hareketle sonuca ulaşamayacağımızı göstermektedir.

Örnekleriyle hemen her yörede karşılaşılan belli kelimeleri ve zamirlerin yönelme hâli eki almış biçimlerini araştırmamızın dışında tutunca söz konusu değişmenin ya da eşitliğin düzenli olarak ikinci şahıs eklerinde görüldüğünü tespit ettik. Bu yapıdaki örnekleri değerlendirmek, ele aldığımız konunun sorularını cevaplandırmada bize yardımcı olacaktır.

1. Anadolu'da /ñ/ yerine /G/ görülen yerleşim birimleri

Yukarıdaki bakış açısıyla taradığımız metinlerdeki /ñ/ yerine /G/ örnekleri; Başkurt göçmenleri, Karaçay göçmenleri ve Kumuk göçmenleri ağızları ile serpinti hâlindeki örnekler olmak üzere dört bölümde ele alınabilir.

1.1. Başkurt göçmenleri ağzında /ñ/ yerine /G/

Ardahan, Kars ve Iğdır illerimiz ve çevresi, on ikinci yüzyıldan itibaren başta Kıpçaklar olmak üzere çeşitli Türk boylarının göç yolu olarak kullandığı ya da yerleştiği bir bölgemizdir[22].

---

15 F. Güner Dilek, "Altay Türkçesi", *TLG*: 1009-1084.
16 E. Arıkoğlu, "Hakas Türkçesi", *TLG*: 1085-1147.
17 M. Öner, "Tatar Türkçesi", *TLG*: 679-748.
18 Z. Yüksel, "Kırım-Tatar Türkçesi", *TLG*: 811-882.
19 H. Yazıcı Ersoy, "Başkurt Türkçesi", *TLG*: 749-810.
20 U. Tavkul, "Karaçay-Malkar Türkçesi" , *TLG*: 883-938.
21 E. Arıkoğlu, "Tuva Türkçesi" , *TLG*: 1149-1228.
22 Bu yöredeki Kıpçak hareketliliği için bk. M. F. Kırzıoğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, TTK, Ankara 1992; *Ercilasun 1983*: 32-35, 41-43.

Söz konusu özellik kurallı olarak bu illerimizdeki şu yerleşim birimlerinde görülmektedir:

Ardahan'ın Hanak ilçesine bağlı Çavdarlı ve Çiçeklidağ, Damal ilçesine bağlı Yukarı Gündeş ve Obrucak; Kars'ın Kağızman ilçesine bağlı Paslı, Selim ilçesine bağlı Yamaçlı köyleri ile Iğdır'ın Karaağaç mahallesi.

Bu yerleşim birimlerinde görülen /ñ/ yerine /G/ örneklerini[23] şöyle gruplandırabiliriz:

1.1.1. İyelik eklerinde

İkinci teklik şahıs iyelik eki örnekleri çok sayıdadır:

kelleği 'kelleni' (16/98), *gendiğe* (16/104), *senin emriğile* 'emrinle' (44/36), *garnığı* 'karnını' (44/120), *avuğuza* 'avınıza' (44/106), *anġazığı* 'enkazını' (44/119), *ġarnığı* 'karnını' (44/123), *ağzığı* 'ağzını' (44/124), *eliğe* 'eline' (45/87), *yoluğa* 'yoluna' (45/88), *saḫalığa* 'sakalına' (45/184), *dúğúrçúğú* 'dünürcünü' (48/10), *ġızığı* 'kızını' (48/26-27 48/69), *oğluğa* 'oğluna' (48/27), *ġızığ* 'kızın' (48/46), *göynüğe* 'gönlüne' (48/83).

İkinci çokluk şahıs iyelik ekine örnekler:

atığız 'atınız' (16/104), *toplantığız* 'toplantınız' (16/134), *anağız* 'anneniz' (24/32), *başığızı* 'başınızı' (43/22 45/44), *edetiğiz törevĭz* 'âdetiniz töreniz' (45/150), *muradığızı* 'muradınızı' (48/69), *yitleriğiz* 'itleriniz'(48/82, krş. *yiyecegīz içecegīz* 16/144).

Başkurt Türkçesinde ikinci çokluk şahısta /ñ/ yerine /G/ kullanılmaktadır[24]:

balaġız 'çocuğunuz', *yŭzŭgŭz* 'yüzünüz' (766)*.

1.1.2. Ek fiil çekiminde

Genel Türkçede ek fiilin bildirme (ihbar, geniş ve şimdiki zaman) çekiminde ikinci şahıslar zamir kökenlidirler ve diş eti n'si bulundururlar. Adı geçen yerleşim birimlerinde iki örneğin /ğ/ ünsüzü taşıdığı görülmektedir:

İkinci teklik şahıs bildirme örneği:

zenginsı´ğ 'zenginsin' (48/54).

İkinci çokluk şahıs bildirme örneği:

adamsığız 'adamsınız' (24/11).

Örneklerimizde önce *n>ñ* değişimi olmuş, sonra da bu ünsüz genizliliğini yitirmiş ve sızıcılaşmış gibi gözükmektedir.

---

[23] Örnekler, *Ercilasun 1983*'ten alındı.

[24] Başkurt Türkçesi örnekleri, *Yazıcı Ersoy 2007*'den alındı.

* Sayılar, *TLG*'deki sayfa numaralarıdır.

Yöremiz /n/ yanında olduğuna göre Anadolu'nun batısındaki ağızlara özgü /ñ/ sesinin buraya etkisi düşünülemez. Üstelik her iki değişmenin gerçekleşmesi için Türkçenin Anadolu'daki tarihi çok kısa bir süredir. Çünkü dildeki bu tür değişmeler birkaç yüzyılda ortaya çıkamaz. Öyleyse, /n/ yerine /ğ/ ünsüzünün kullanılma nedenini başka yerde aramak gerekecektir.

Yöremizdeki bu geleneğin kaynağı, Başkurt Türkçesidir. Bu lehçemizde ikinci çokluk şahıs ekinde kurallı olarak /G/ ünsüzü bulunmaktadır. Yöremizdeki ikinci teklik şahısta bu ünsüzün kullanılması, örneksemedir.

Başkurt Türkçesinden ikinci çokluk şahıs bildirme örnekleri:

işsĭhĭgĭz̧ 'işçisiniz', *işsi tügĭlhĭgĭz̧* 'işçi değilsiniz' (768).

Başkurt Türkçesinde ek fiilin görülen geçmiş zaman ve öğrenilen geçmiş zaman kiplerinin ikinci çokluk şahıslarında beklenildiği gibi yine /g/ ünsüzü bulunacaktır: *uqıtıwsı inĩgĩz̧* 'öğretmendiniz', *kŭslŭ ikänhĭgĭz̧* 'güçlüymüşsünüz' (769).

1.1.3. Görülen geçmiş zaman kipinde

Görülen geçmiş zaman kipinin yalın ya da birleşik çekiminin ikinci teklik şahsı için örneklerimiz şunlar:

geldı´ğ 'geldin' (48/19, krş. *geldin* 44/69), *gelmezdı´ğ* 'gelmezdin' (48/13).

İkinci çokluk şahıs için tek örnek var:

yapdığız 'yaptınız' (17/15).

Bu örneklerin yanında, yöredeki yaygın ağızların özelliklerini de görebiliyoruz: *anadıñ mı* (44/155), *dedi¸iz* (51/23 51/25 51/26), *bildiz* (51/21), *demediz* (51/23 51/29).

Başkurt Türkçesinden ikinci çokluk şahıs örnekleri:

kildĭgĭz̧ 'geldiniz', *yaz̧z̧ıġız̧* 'yazdınız' (776).

1.1.4. Şimdiki zaman kipinde

Genel Türkçede şimdiki zaman kipine, şahıs zamiri kökenli ekler getirilir. Yöremizde bu kipin ikinci şahıslarında diş eti n'si beklenen yerde /ğ/ ünsüzü kullanılmaktadır.

İkinci teklik şahıs örneği:
can veriyórsúğ 'can veriyorsun' (48/44).
İkinci çokluk şahıs örnekleri:

ta¸am eyliyorsuğuz 'yemek yiyorsunuz' (44/70), *yemiyórsuğuz* 'yemiyorsunuz' (44/72 44/78), *zap zafa ediyorsuğuz* 'zevk-safa ediyorsunuz' (44/78).

Yöremizdeki bu özelliği yine Başkurt Türkçesinde buluyoruz.

İkinci çokluk şahıs örnekleri:

uqıyhıġız̲mı 'okuyor musunuz?', *kürmäyhǐgĭz̲* 'görmüyorsunuz' (777).

1.1.5. Geniş zaman kipinde

Yukarıda şimdiki zaman kipi için söylediklerimiz geniş zaman kipi için de geçerlidir. Şahıs zamiri kökenli ekte /n/ yerine /ğ/ sesi kullanılması bu yerleşim birimlerinin ağzının Başkurt Türkçesiyle bağlantısına tanıklık etmektedir.

İkinci teklik şahıs örnekleri:

gelirsı´ğ 'gelirsin' (48/31), *ġedersı´ğ* 'gidersin' (48/31), *baha yetiremeğ* 'paha yetiremezsin' (48/39).

İkinci çokluk şahıs örnekleri:

yazarsığız 'yazarsınız' (16/200), *alırsığız* 'alırsınız' (16/229).

Başkurt Türkçesinden örneklerimiz yine ikinci çokluk şahıstan:

yĭbärĭrhĭgĭz̲mĭ 'gönderir misiniz?', *haġınırhıġız̲* 'özlersiniz' (779).

1.1.6. Gelecek zaman kipinde

Genel Türkçede diş eti n'si bulunduran gelecek zaman kipinin ikinci şahıslarında /ğ/ sesi kullanılmaktadır. Bu yapı için de yukarıda söylenenler geçerlidir.

Bu kipin ikinci teklik şahıs örnekleri:

ġedeceh´sı´ğ 'gideceksin' (48/14), *getireceh´sı´ğ* 'getireceksin' (48/52 48/55).

Aşağıda, Eski Türkçeyle ilgili başlık altında bu örneklerin *Orhun Yazıtları*'ndaki "ölsikig" kelimesiyle aynı yapıda olduğunu göreceğiz.

İkinci çokluk şahıs örnekleri:

gideceksiğiz 'gideceksiniz' (16/106), *öldüreceksiğiz* 'öldüreceksiniz' (16/285), *ġıracaḳsiğiz* 'kıracaksınız' (16/292), *gideceh´siğiz* 'gideceksiniz' (51/3 krş. *gideceh´si i̯z* 51/5, *diyeceh´siz* 51/27).

Başkurt Türkçesinden ikinci çokluk şahıs örnekleri:

kŭtäsäkhĭgĭz̲ 'bekleyeceksiniz', *ĭşläyäsäk tügĭlhĭgĭz̲* 'çalışmayacaksınız' (780).

1.1.7. Şart çekiminde

Genel Türkçenin ikinci şahıs eklerinde /ñ/ kullanılan yerlerinden biri şart çekimidir. Metinlerimizdeki kurallı değişmeler içinde doğal olarak şart çekimi de bulunmaktadır.

Şartın birleşik çekimine ait ikinci teklik şahıs örnekleri:

aldatmayacağısağ 'aldatmayacaksan' (48/8), *alırsağ* 'alırsan' (48/9).

İkinci çokluk şahıs örnekleri:

gördüseğiz 'gördüyseniz' (17/59), *yerseğiz* 'yerseniz' (44/79).

Başkurt Türkçesinden ikinci çokluk şahıs örnekleri:

bĭlmähägiẕ̱ 'bilmeseniz', *barhaġıẕ* 'gitseniz' (780).

1.1.8. İstek kipinde

Genel Türkçede zamir kökenli şahıs eki taşıyan çekimlerden olan istek kipinin de ikinci şahıslarında /ğ/ ünsüzü bulunmaktadır.

Taradığımız metinlerde istek kipinin tek örneğiyle karşılaştık.

İkinci çokluk şahıs örneği:

göresiğiz 'göresiniz' (51/9).

Başkurt Türkçesinden ikinci çokluk şahıs örnekleri:

yaẕhaġıẕsı 'yazmak istiyorsunuz' (781), *kilmägäyigiẕ* 'gelmeyesiniz' (782).

1.1.9. Emir kipinde

Genel Türkçede emir kipinin üçüncü teklik şahsında son ünsüz diş eti n'sidir (n)[25]. İncelediğimiz metinlerdeki üçüncü teklik şahıs ekinde görülen /ğ/ ünsüzü, örneksemedir.

Üçüncü teklik şahıs örnekleri:

evlendirsı´ğ 'evlendirsin' (48/13), *muradığızı versı´ğ* 'muradınızı versin' (48/69), *selamatlıẖlar versı´ğ* 'selamet versin' (48/70, krş. *ġızsın* 45/115).

Genel Türkçeye uygun olarak Başkurt Türkçesindeki emir kipinin üçüncü şahsında /ñ/ ünsüzü bulunmaz. Bu lehçede, bekleneceği gibi, ikinci çokluk şahısta /G/ ünsüzü kullanılır (*alıġıẕ* 'alınız', *kŭtŭgŭẕ* 'bekleyiniz', s. 787).

1.1.10. Yaygın örnekler

Türkiye'nin pek çok yöresinde görülebildiği için yukarıdaki gruplandırmanın dışında tuttuğumuz örnekleri de dikkatlere sunalım:

Metinlerimizdeki ilgi hâli ekinin /ñ/ sesi şu örneklerde ve ulama nedeniyle iki ünlü arasında /ğ/ sesine değişmiştir: *ġarpızığ‿içine* 'karpuzun içine' (47/10,

[25] Diş eti n'sinin damaklılaşıp "ñ" oluşu, "Batı Grubu Ağızları"nın belirleyici özelliğidir. Bu genel eğilim içinde şahıs zamiri kökenli ek taşıyan zaman ve kip ekleri yanında emir kipinin üçüncü şahsında da örnekseme yoluyla *baẖsıñ, gelsiñ* gibi örnekler yaygınlaşmıştır (Geniş bilgi ve örnekler için bk. *Karahan 1996*: 19-20).

krş. *ġarpızıñ˘ içine* 47/10), *seniğ˘ olsun* 'senin olsun' (48/47), *ġaynatasınığ˘ evine* 'kaynatasının evine' (48/66). Kişisel kullanım saydığımız bu örnekler için ayrı başlık açma gereği duymadık.

Ayrıca, başka illerin ağızlarında da görülen belli kelimelerin kök ya da gövdesindeki *ñ>ğ* değişimi için ayrı başlık açmadık. Bunlardan birkaçını sıralayalım: *bağa* 'bana' (44/56 45/20 45/87), *sağa* 'sana' (45/17 45/43 45/69), *buğa* 'buna' (44/19 44/52 45/15), *oğa* 'ona' (44/152), *tağrı* 'Tanrı' (44/8 44/54 45/9), *puğar* 'pınar' (16/264 46/4), *öğüne* 'önüne' (16/58), *düğür* 'dünür' (16/74), *yaluğuz* 'yalnız' (20/29), *öğünü* 'önünü' (23/33 23/34), *öğüÑe* 'önüne' (23/50), *yalığız* 'yalnız' (42/9 42/65 45/72), *ağnat-* 'anlatmak' (42/13 42/14 42/23), *doğuz* 'domuz' (44/145), *değeze* 'denize' (45/40), *ağna-* 'anlamak' (45/124 46/95), *diğne-* 'dinlemek' (48/25), *ġóğül* 'gönül' (48/71).

Değerlendirme

Yukarıdaki verileri yörenin ağız özelliklerini de göz önünde bulundurarak değerlendirdiğimizde şunları söyleyebiliyoruz:

Sözü edilen yerleşim birimlerinde /ñ/ sesi için yine /ñ/ sesinin kullanıldığı (ñ=ñ), /ñ/ yerinde /n/ sesinin görüldüğü (ñ>n); öte yandan, /n/'nin damaklılaştığı (n>ñ), bundan sonra da /ğ/ sesine değiştiği (n>ñ>ğ) örnekler iç içedir[26]. Bütün bunlar, Oğuz-Türkmen özellikleridir.

Yörenin konumundan kaynaklanan çeşitlilik bir yana, ikinci çokluk şahıs eklerinde yer alan /ğ/ sesinin Kıpçak lehçelerinden Başkurt Türkçesiyle aynı olduğu görülmektedir. Başkurt Türkçesindeki /G/ ile metinlerimizdeki /ğ/ ünsüzünün telaffuzda bire bir aynı olamayacağı ihtimalini bir yana bırakıp "söz konusu /ğ/ ünsüzü Başkurt Türkçesindeki /G/ ünsüzüne eşittir" sonucunu çıkarmaktayız.

Böylece, ulaşabildiğimiz tarih kaynaklarında bu yöredeki Başkurt göçmenlerine ilişkin bilgi edinemesek de[27] ağız çalışmaları sayesinde bu boydan kimi aile ve obaların yukarıda adı geçen yerleşim birimlerine gelmiş olduklarını söyleyebiliyoruz.

Başkurt Türkçesine özgü bu özelliğin izlerini, aşağıda görüleceği üzere on beşinci yüzyıldaki Kıpçak metni *Dürretü'l-Mudiyye*'de ve daha da geriye gidip *Orhun Yazıtları*'nda bulacağız.

Söz konusu göçmen ağzındaki ikinci çokluk şahıs iyelik, görülen geçmiş zaman ve şart eklerindeki /ğ/ ünsüzü; yine Kıpçak kolundan Karaçay-Malkar, Kumuk ve Tatar lehçelerindeki /G/ ile de "eşit"tir.

---

[26] Bu yörede tamlayan hâli ekindeki /ñ/ ünsüzünün düştüğü (*bunnarı evleneceh´ çağı* 48/1, *ġızınan oğlanı birbirine gözü düşmüş* 48/2) örnekler de görülmektedir. Bu yapı konumuzun dışındadır.

[27] Başkurtlarla ilgili dikkate değer bilgi, *Kırzıoğlu 1992*: 136'da geçen "Elegez'in güneyinde on üçüncü yüzyıldan kalma *Aştarak / Eşterek* (Başkurt boyu "Eşterek / Heşterek / İşterek kolunun adından) kasaba adıdır.

1.2. Karaçay göçmenleri ağzında /ñ/ yerine /G/

1888'de başlayan göçlerle Türkiye'ye gelen Karaçay aileleri birkaç köyde toplanmak yerine önce değişik köylere yerleşmişler sonra da illere dağılarak bulundukları yörelerin diline uyum sağlamışlardır.

M. Yavuz'un naklettiği 1985 yılı verilerine göre yaklaşık 20.000 Karaçaylının %75'i şehirlerde yaşarken 5.000'i şu köylerde oturmaktadır[28]:

Afyon'un Doğlat ve Gökçeyayla; Ankara'nın Gölbaşı ilçesine bağlı Yağlıpınar; Eskişehir'in Çifteler ilçesine bağlı Yazılıkaya, Akhisar, Belpınar ve Sivrihisar ilçesine bağlı Ertuğrul; Yalova'nın Çiftlik; Kayseri'nin Pınarbaşı ilçesine bağlı Eğrisöğüt; Konya'nın Sarayönü ilçesine bağlı Başhöyük; Tokat'ın Artova ilçesine bağlı Arpacı ve Almus ilçesine bağlı Çilehane köyü*.

Karaçay göçmenlerinden derlenmiş metinlerden aldığımız örnekleri[29] şöyle gruplandırabiliriz:

1.2.1. İyelik eklerinde

İkinci çokluk şahıs iyelik ekinde /ñ/ yerine /G/ ünsüzü bulunur:

ḳızığızı 'kızınızı' (1/3 8/46), *ḳızığızġa* 'kızınıza' (1/3), *kelinigizni* 'gelininizi' (5/40), *caşlarığız* 'çocuklarınız' (7/18), *beşigizni* (<beşigigiz örneği benzer hece yutumuyla) 'beşiğinizi' (8/34), *esigizde tutuġuz* 'aklınızda tutunuz' (9/77), *betigizni* 'yüzünüzü' (9/133), *üyügüzge* 'evinize' (9/133), *dertigizni* 'intikamınızı' (10/17), *işigiz* 'işiniz' (11/24), *tişigiz* 'dişiniz' (11/24), *coluġuz* 'yolunuz' (13/30).

Karaçay-Malkar Türkçesinden ikinci çokluk şahıs iyelik eki almış örneklerimiz şunlar:

üyügüz 'eviniz', *tavuġuz* 'dağınız' (903)[30].

1.2.2. Görülen geçmiş zaman kipinde

Metinlerde ikinci çokluk şahıs için tek örnek bulunmaktadır:

nettigiz 'ne ettiniz' (5/39 5/47).

Karaçay-Malkar Türkçesinden ikinci çokluk şahıs örnekleri:

aytdığız 'söylediniz', *kördügüz* 'gördünüz' (911).

---

[28] Ayrıntılı bilgi ve köylerdeki Karaçaylı nüfusu için bk. M. Yavuz, *Karaçay Türkçesi (Gramer-Metin-Sözlük)*, (İÜEF yayımlanmamış ylt.), İstanbul 1994, s. 7-8. Bu tezdeki ilk sekiz metin Eskişehir'in Çifteler ilçesine bağlı Yazılıkaya köyüne yerleşmiş bir aileden (Bursa, Orhangazi ilçesinin Çakırlı köyünde oturuyorlar), dokuzuncu metin Afyon'un Gökçeyayla köyünden, yirmi ikinci metin ise Konya'nın Sarayönü ilçesi Başhöyük köyünden derlenmiş.

* Yerleşim birimlerini yeni idari konumlarına göre güncelleyerek yazdık.

[29] Örnekler, *Yavuz 1994*'ten alındı (bk. 28 numaralı dipnot).

[30] Karaçay-Malkar Türkçesi örnekleri, *Tavkul 2007*'den alındı.

1.2.3. Şart çekiminde

Şart çekiminin ikinci çokluk şahsında /ñ/ yerine /g/ kullanılmaktadır**:**

desegiz 'derseniz' (1/41 13/30), *süysegiz* 'severseniz' (9/31).

Karaçay-Malkar Türkçesinden örnekler de ikinci çokluk şahıs örnekleridir:

uçsağız 'uçsanız', *bermesegiz* 'vermeseniz' (912).

1.2.4. Emir kipinde

İkinci çokluk şahıs örnekleri:

keligiz 'geliniz' (1/63), *iyigiz* 'gönderiniz' (1/139), *azıbızını köpge sanağız* 'azımızı çoğa sayınız' (1/145), *berigiz* 'veriniz' (5/47), *barığız* 'varınız, gidiniz' (7/10 7/13), *içigiz* 'içiniz' (7/10), *çaptırığız* 'koşturunuz' (7/13), *cabığız* 'koşunuz' (7/17), *ḳobuznı salığız* 'kopuzu çalınız' (8/65), *añlağız* 'anlayınız' (9/1), *tıñlağız* 'dinleyiniz' (9/1 9/77), *salığız* 'gönderiniz' (9/31), *keltirigiz* 'getiriniz' (9/125), *salığız* 'salınız, bırakınız' (9/125), *söyleşigiz* 'söyleşiniz' (9/127), *aytığız* 'deyiniz' (9/127), *razılığın alığız* 'razılığını alınız' (9/127), *kėtigiz* 'gidiniz' (9/127), *etigiz* 'ediniz, yapınız' *aytġannı etigiz* 'dediğini tutunuz' (9/128), *çığığız* 'çıkınız' (10/7), *cığığız* 'yığınız' (10/7), *oynatığız* 'oynatınız' (10/7), *ḳorḳmağız* 'korkmayınız' (10/13), *cetigiz* 'yetişiniz' (10/13), *berigiz* 'veriniz' (13/60).

Karaçay-Malkar Türkçesinden ikinci çokluk şahıs örnekleri:

aytığız 'söyleyiniz', *bermegiz* 'vermeyiniz' (913).

Değerlendirme

Yukarıdaki döküme göre Türkiye'deki Karaçay göçmenleri; iyelik, görülen geçmiş zaman, şart ve emir çekimlerinin ikinci çokluk şahıs eklerinde Kafkasya'dan getirdikleri /G/ ünsüzünü devam ettirmektedirler. Karaçay-Malkar Türkçesiyle bire bir aynı olan bu özellik, yine Kıpçak lehçelerinden Başkurt, Kumuk ve Tatar Türkçelerinde de görülmektedir.

1.3. Kumuk göçmenleri ağzında /*ñ*/ yerine /G/

1835'ten başlayarak, özellikle 93 Harbi yıllarında Kafkasya'dan Türkiye'ye gelen Kumuklar değişik yörelere yerleşmişlerdir.

Sivas'ın Yıldızeli ilçesine bağlı Yavu beldesi (daha önce nahiye idi); Tokat'ın Turhal ilçesine bağlı Şenyurt beldesi (Üçgözen Mahallesi'ndeki aileler) ile Kuşoturağı ve Tatar köyleri, Sulusaray ilçesine bağlı Kızkayası köyü, Artova ilçesine bağlı Ilıcak köyü; Çanakkale'nin Biga ilçesine bağlı Akköprü, Aziziye, Doğancı ve Geyikkırı köyleri; Denizli'nin Akköy ilçesinde, ayrıca İstanbul, Yalova ve Konya il merkezlerinde Kumuklar bulunmaktadır[31].

---

[31] Ç. Pekacar, *Türkiye Kumukları Ağzı, Ses ve Şekil Bilgisi*, (GÜ, yayımlanmamış ylt., Ankara 1986), s. 1-2,

Kumuk göçmenlerinden derlenmiş metinlerindeki konumuzla ilgili örnekleri[32] şöyle gruplandırabiliriz:

1.3.1. İyelik eklerinde

Damak n'sinin genizliliğini yitirdiği yerlerin başında ikinci şahıs iyelik ekleri gelmektedir:

ġafağa 'kafana' (3/215); *eliğizden* 'elinizden' (3/155), *ikiğiz* 'ikiniz' (5/170), *itiğiz* 'köpeğiniz' (6/4), *geliniğizni* 'gelininizi' (21/9), *nasibiğizni* 'nasibinizi' (1/43), *haĺkiğizni* 'halkınızı' (3/222).

İlk örnek dışındakiler ikinci çokluk şahıs örnekleridir. Bu ağızda ayrıca, yörenin etkisiyle *vasıtañızla* (2/36), *ġatınları͡ız* (3/299), *şerbeti͡iz* (3/392) gibi örnekler de vardır.

Türkiye dışındaki günümüz Kumuk Türkçesinden örnekler, ikinci çokluk şahıs içindir:

atağız 'babanız', *erinigiz* 'dudağınız' (976)[33]. Ağızlardan örnekler: *artıġızını* 'ardınızı' (12/523), *atagiz* 'atanız' (16/103), *gelgenigizge* 'geldiğinize' (11/7)[34].

1.3.2. Görülen geçmiş zaman kipinde

Metinlerimizde ikinci çokluk şahıs örnekleri bulunmaktadır:

ġaçdığız 'kaçtınız' (17/60), *aşadığız* 'yemek yediniz' (21/207).

Metinlerimizde görülen *eltdi͡iz* 'götürdünüz' (3/300), *hoş geldi͡iz* 'hoş geldiniz' (5/120) gibi örneklerde yörenin genel özelliği yanı sıra konuşanın kişisel tasarrufu da göz önünde bulundurulmalıdır.

Kumuk Türkçesinden ikinci çokluk şahıs örnekleri:

aldığız 'aldınız', *işledigiz* 'çalıştınız' (998). Ağızlardan örnek: *geldigiz* 'geldiniz' (5/495).

11-17. Pekacar, Denizli'deki ailenin Kumuk Türkçesini unuttuğunu belirtmektedir (s. 17). Pekacar'ın tezinde ilk yedi metin Turhal ilçesi Şenyurt beldesi Üçgözen Mahallesi'nden, sonraki yedi metin Turhal Kuşoturağı köyü ile Yenimahalle'den, son yedi metin ise Yıldızeli'nin Yavu (900 hane) beldesinden derlenmiştir. O. Kibar'ın hazırladığı tezde (*Biga Yöresi Ağızları, İnceleme-Metinler-sözlük*, Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi, yayımlanmamış ylt, Çanakkale 1998) Biga'nın Doğancı köyünden metin verilmiş, ancak, kaynak kişi daha çok yazı diline ve yaygın konuşma diline göre konuştuğu ve arada Kumukça örnekler verdiği için metinde üzerinde durduğumuz konuyla ilgili örneğe rastlanmamıştır. Dağıstan'daki Kumuk ağızlarıyla ilgili olarak ise şu doktora çalışma yapılmıştır: O. Uyanık, *Kumuk Türk Ağızları İncelemesi, 2 Cilt*, (GÜ yayımlanmamış dt.), Ankara 2002.

32 Türkiye'deki Kumuk göçmenlerinden örnekler, *Pekacar 1986*'dan alındı.

33 Günümüz Kumuk Türkçesi örnekleri, *Pekacar 2007*'den alındı.

34 Türkiye dışındaki Kumuk ağızlarından örnekler, *Uyanık 2002*'den alındı.

1.3.3. Şart çekiminde

Örneklerimiz, şart çekiminin ikinci çokluk şahsına aittir:

ḫaSırsağız 'hazırsanız' (3/54), *berirseğiz* (3/138, krş. *berirse‿iz* 3/136), *isterseğiz* (15/296), *barırsağız* 'varırsanız' (20/65).

Bunların yanında *berse‿iz* 'verseniz' (3/55), *ġórse‿iz* 'görseniz'(3/354) gibi örnekler de bulunmaktadır.

Kumuk Türkçesinden örnekler:

alsağız 'alsanız', *işlesegiz* 'çalışsanız' (992). Ağızlardan örnek: *aytsaġız* 'söyleseniz' (19/241),

1.3.4. Emir kipinde

Emir kipinin ikinci çokluk şahsında /ñ/ yerine /ğ/ görülür:

vuruğuz 'vurunuz' (3/156), *geliğiz* 'geliniz' (4/46 8/93, krş. *geli‿iz* 3/223), *ġurtarığız* 'kurtarınız' (17/92), *barığız* 'gidiniz' (17/14), *yürüyüğüz* 'yürüyünüz' (20/59), *ġetmeğiz* 'gitmeyiniz' (16/125, 16/126), *cehennem boluğuz* 'cehennem olunuz!' (20/74), *buyuruğuz geli‿iz* 'buyurunuz geliniz' (21/36, krş. *buyuru‿uz eni‿iz* 21/38, *geli‿iz buyuru‿uz* 21/198), *örg çığığız* 'yukarıya çıkınız' (21/198), *aşağız* 'yiyiniz' (21/202).

Kumuk Türkçesinden ikinci çokluk şahıs örnekleri:

başlağız 'başlayınız', *görügüz* 'görünüz' (990). Ağızlardan örnekler: *alıġız* 'alınız' (7/94), *aligiz* 'alınız' (5/237), *erişmagiz* 'tartışmayınız' (13/115).

Değerlendirme

Türkiye'deki Kumuk göçmenleri, Kafkasya'da konuştukları dili devam ettirmekte, bu çerçevede ikinci çokluk şahıs iyelik ile görülen geçmiş zaman, şart ve emir kiplerindeki ikinci çokluk şahıs eklerinde /ğ/ ünsüzünü kullanmaktadırlar. Aynı ses bilgisi özelliği; Başkurt, Karaçay-Malkar ve Tatar Türkçelerinde de görülmektedir.

1.4. Serpinti hâlindeki örnekler

Yukarıdaki toplu ve kurallı kelimelerden başka, kimi yörelerimizde kural çıkarmaya yetmeyecek sayıda serpinti hâlinde örneklere rastlanmaktadır.

Malatya'nın Hekimhan ilçesine bağlı Kocaözü beldesinden *gözüğe dura* 'gözüne' (55/30)[35], *gardaşığ göz boncuğunu* 'kardeşinin' (55/34), *sen olsav buã şiş-*

[35] C. Gülseren, *Malatya İli Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük ve Dizinler)*, TDK, Ankara 2000.

mez misiğ 'şişmez misin?' (55/37) ve Arguvan ilçesinden *senin gızığı ısdemē* 'kızını' (57/45) örneklerini az sayıda olduğu için ayrı başlık altında vermedik.

Sivas'ın Suşehri ilçesinden *geldüğüz* 'geldiniz' (Karahan 1996: 43) ve *geleceksiğiz* 'geleceksiniz' (Karahan 1996: 38) ile Divriği ilçesinden *gördü̧ üz* 'gördünüz' (6/50)[36] örnekleri de bir grup oluşturacak sayıda değildir.

Tıpkı bunlar gibi, Gümüşhane'den de üç örneğimiz var: *durduğuz* 'durdunuz' (Karahan 1996: 25), *yapsağız* 'yapsanız' (Karahan 1996: 25) ve *namazığı* (Torul, 1/10)[37].

Şu illerimizden de birer örnek bulduk:

eviğiz 'eviniz' (Samsun-Bafra. Karahan 1996: 43), *anağızı* 'annenizi' (Giresun-Bulancak-Bozat. Karahan 1996: 21), *anneğiz* 'anneniz' (Rize, 48/37)[38] ve *geturduğuz* 'getirdiniz' (Elazığ-Palu. Karahan 1996: 25).

Değerlendirme

Serpinti hâlindeki bu örneklerden bir genellemeye gitmek ve sonuç çıkarmak mümkün görünmemektedir. Örneklerin alındığı yerleşim birimlerine gelmiş bir ya da birkaç aileden söz edilebileceği gibi, kaynak kişinin tasarrufunu ve derleyenin yanılma payını da göz önünde bulundurmalıyız. Bütün bunlara rağmen Malatya ve Sivas'tan alınmış örneklerde Kars yöresindekilere yakın özelliklerin gözlendiğini de belirtmeliyiz.

2. Günümüz Kıpçak lehçelerinde /*ñ*/ yerine /G/

İkinci şahıs eklerinde /ñ/ sesi için /g/nin görüldüğü Kıpçak lehçelerinden üçü, doğrudan bağlantılı oldukları göçmen ağızlarıyla birlikte yukarıda verilmişti. Aynı özelliği taşıyan Tatar Türkçesiyle ilgili ikişer örnek, aşağıdadır[39]:

İyelik: *nurıġız* 'nurunuz', *uramıġız* 'sokağınız' (709). Ek fiil: *onıtılmaslık irler iděgěz* 'unutulmayacak adamlardınız' (711). Görülen geçmiş zaman kipi: *oçtıġız* 'uçtunuz', *bělmeděgěz* 'bilmediniz' (716). Şart çekimi: *almaşsağız* 'değişseniz', *kartaysağız* 'ihtiyarlasanız' (717). İstek kipi: *açasıġız kile* 'açasınız', *ěşliysěgiz kile* 'çalışasınız' (717). Emir kipi: *başlağız* 'başlayınız', *kürěgěz* 'görünüz' (719).

Dört lehçenin /ñ/ yerine /G/ konusundaki durumunu bir tablo üzerinde görelim*:

---

36 V. S. Yelok, *Divriği Merkez İlçe Ağzı*, (GÜ yayımlanmamış ylt.), Ankara 1999.

37 M. Akçam, *Torul ve Kelkit Yöresi Ağızları*, (GÜ yayımlanmamış ylt.) Ankara 1999.

38 T. Günay, *Rize İli Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük)*, 2. bs., TDK, Ankara 2003.

39 Örnekler, *Öner 2007*'den alındı.

* Örnekler, *TLG*'deki yukarıda adı geçen bölümlerden alındı.

	Başkurt	Karaçay-Malkar	Kumuk	Tatar
İyelik	balaġız	ataġız	gözügüz	nurıġız
Ek fiil	işsĭhĭgĭz uqıtıwsı inĭgĭz kŭslŭ ikenhĭgĭz	üyde edigiz aruw esegiz	işçi busağız güçlü edigiz	irler iděgěz akıllı bulsaġız
Görülen gz.	yazzıġız	kördügüz	gördügüz	başladıġız
Öğr. gz.	yŭrŭrgenhĭgĭz			
Şimdiki z.	kürmäyhĭgĭz			
Geniş z.	haġınırhıġız			
Gelecek z.	kŭtäsäkhĭgĭz			
Şart	barhaġız	bermesegiz	görsegiz	kartaysaġız
İstek kipi	bilgĭgĭz kilä	keterigiz keledi		açasıġız kile
Gereklilik	yazırġa tĭyĭşhĭgĭz			
Emir kipi	alıġız	aytıġız	getigiz	başlaġız

Değerlendirme

Tabloda görüldüğü gibi Karaçay-Malkar, Kumuk ve Tatar lehçeleri Genel Türkçede ikinci şahıslarında /ñ/ beklenen iyelik, görülen geçmiş zaman, şart ile ikinci çokluk şahıs emir ekinde /G/ bulundurarak ayrı bir grup oluşturmaktadır. Başkurt Türkçesi ise bunların yanı sıra, zamir kökenli ekler alan zaman ve kipleri de içine alarak hem bu grupla birlikte hem de gruptan ayrı konumda bulunmaktadır. Başkurt Türkçesinin bu ayrıcalıklı konumunun izini aşağıda *Orhun Yazıtları*'nda göreceğiz.

Tanıklığına başvurduğumuz dört lehçemizin ortak yanı, /ñ/ yerine kullanılan /G/ ünsüzünün her zaman ikinci çokluk şahısta bulunmasıdır.

Kıpçak koluna bağlı bu dört lehçenin konumuzla ilgili özelliğini beş yüz yıl geriye giderek "Eski Kıpçak Türkçesi"nde arayalım:

3. Eski Kıpçak Türkçesinde /*ñ*/ yerine /G/

Araştırmacılar, genellikle, damak n'sinin /ġ/ sesine değiştikten sonra sızıcılaşıp düştüğünü tarihî belgeye dayandırmak üzere S. Çağatay'ın sözü edilen yazısı[40] ile A. F. Karamanlıoğlu'nun eserine[41] de göndermeyle Codex Cumanicus'taki *maġa,*

[40] *Çağatay 1954*: 17.
[41] A. F. Karamanlıoğlu, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, TDK, Ankara 1994, s. 79-80, 86.

maa, saġa, saa, aġar, aar örneklerini tanık olarak göstermektedirler. Böylece, konunun Eski Kıpçak Türkçesiyle bağlantısı kanıtlanmaya çalışılmaktadır. Oysa aynı yerlerde o örneklerin hemen altında *maña, saña, aña* biçimlerine de dikkat çekilmektedir. Öyleyse, Codex Cumanicus'ta -yine Kıpçak kolundan- farklı lehçelerin özellikleri bir aradadır. Ayrıca, daha önce de değindiğimiz gibi, zamirlerin yönelme hâli eki almış biçimleri *ñ>ġ* değişmesini işlerken konunun dışında tutulmalıdır.

Eski Kıpçak Türkçesi yadigârları arasında, yazım özellikleri sayesinde anlamlı ve önemli veriler taşıması yanı sıra işletme eki almış örnekler bulundurduğu için "n/G" konusunu aydınlatmaya yardımcı olacak bir eser dikkat çekmektedir. Bu eser, Orta Çağın sonlarında, on beşinci yüzyılda yazılmış olan Memluk Kıpçakçası gramer ve sözlüklerinden *Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye*'dir[42].

Önce, *Dürretü'l-Mudiyye*'nin özgün metninden 2a sayfasındaki 5-7. satırlara bakalım:

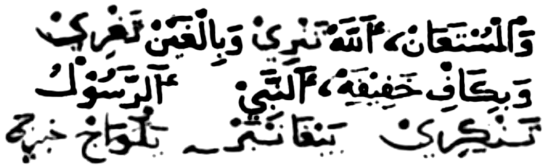

Okursak:

/… *allāh:tanrı, ve bi'l-ġayn: taġrı, ve bi-kāf-ı ḫafife: teñri~tiñri…*/

Bu açıklama satırlarındakilerle birlikte "Tanrı" kelimesi eserde beş kez تَغْرىْ *taġrı* (2a/5 18b/5 19b/2 19b/2 19b/4), bir kez تَنْرىْ *tanrı* (2a/5), bir kez تِنْكرىْ *teñri/tiñri* (2a/7), bir kez de تَكْرى *tañrı* (24a/16) biçiminde yazılmıştır[43]. Bizce bu değişik yazılışlar, eserdeki yazım tutarsızlığını ya da müstensih hatasını değil, Memluk Kıpçakçasındaki lehçe tabakalaşmasını, hatta ağız farklılıklarını yansıtmaktadır. Yazar, farklı söyleyişlere dikkat çekmekte ve 24a/16'daki hariç tutulursa *taġrı* yazımında kararlı gözükmektedir.

Eserin "ñ/ġ" konusundaki tarafını ve tutarlılığını göstermek üzere *CC*'de üç değişik biçimde verilen "bana, sana" kelimelerinin *Dürretü'l-Mudiyye*'deki yazılışına bakalım:

Birinci teklik şahıs zamirinin yönelme hâli eki almış biçimi eserin tamamında sekiz yerde مَغَا *maġa* (3b/2 19a/11 19a/13 21a/4 22a/4 22b/16 23b/6 24a/8) yazımıyla; ikinci teklik şahıs ise dört yerde سَغَا *saġa* (3b/4 22a/8 22a/10 23b/14), üç yerde ise صَغَا *śaġa* (24a/10 24a/12 24a/14) yazımıyla, verilmektedir[44].

---

42 R. Toparlı, *Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye*, TDK, Ankara 2003.

43 Farklı yazılışlar ve okuyuşlar, *Toparlı 2003*'te "Örnekler Dizini" bölümünde (s. 65-126) gösterilmektedir.

44 Eserdeki *bizġa* (22a/6 23a/6…) ve *sizġa* (23b/16) kelimelerine bakılırsa söz konusu birinci ve ikinci

Öte yandan, eserdeki eñse اَنْكسَا (13a/8 13a/14), siñir سِنْكِرْ (13b/10), teñiz/tiñiz تِنْكِزْ (3b/16), yañaḳ يَكَاقْ (13a/4) gibi örneklerde /ñ/ sesi için " نك " ve " ـ " harflerinin kullanıldığını görüyoruz. Öyleyse, yazarın kullandığı harfleri kendi değeriyle irdelemek, anlamlı sonuçlar çıkarmamıza yardımcı olacaktır.

Yukarıdaki açıklamaların ardından *Dürretü'l-Mudiyye*'deki çekim eklerinde görülen "ġ" ünsüzüne ilişkin örneklere geçebiliriz:

بَارْشَغِزْ	***barşaġız*** **'hepiniz' (22b/6 22b/8),**
اَلدِغِزْ	***aldıġız*** **'-satın- aldınız' (23b/16),**
اِيشْ غِزْ	***işġız*** **'-içecek- içiniz' (23b/8),**
اُوْكْرَانْغِزْ	***ögrenġız*** **'öğreniniz' (23b/10),**
صَاىْ غِزْ	***śayġız*** **'sayınız' (17b/10),**
سَوْلاَغِزْ	***suleġız*** **'söyleyiniz' (24a/2),**
يَاغِزْ	***yeġız*** **'-yemek- yeyiniz' (23b/8).**

Değerlendirme

Yukarıdaki veriler yapı bakımından ele alındığında bir kelimede ikinci çokluk şahıs iyelik ekinin (*barşaġız*), bir yerde görülen geçmiş zaman ikinci çokluk şahıs ekinin (*aldıġız*), beş örnekte ise emir kipi ikinci çokluk şahıs ekinin (*işġız, ögrenġız, śayġız, sevleġız, yeġız*)[45] "ġ" harfiyle yazıldığı görülmektedir.

Böylece, *Dürretü'l-Mudiyye*'yi "ñ/ġ" konusunda sağlam veriler sunan bir "Eski Kıpçak Türkçesi" eseri niteliğiyle kayıtlara geçmek gerekecektir. Dolayısıyla *Dürretü'l-Mudiyye*; Türkiye'deki Başkurt, Karaçay ve Kumuk göçmenleri ağızlarında görülen söz konusu özelliğin tarihî belgesi olması yanı sıra, bu konuda çağımız ile Eski Türkçe arasındaki bağlantıyı sağlayan önemli bir eserdir.

4. Eski Türkçede /*ñ*/ yerine /G/

Orhun Yazıtları'nda ikinci şahıs iyelik eklerinde ve fiil çekimlerinin ikinci şahıslarında /ñ/ beklenen yerde kimi zaman /G/ ünsüzünün bulunduğunu bilim dünyası bu metinlerin okunduğu yıllardan beri bilmektedir.

Üstelik bu kullanım, metinlerin söz dağarcığı göz önünde bulundurulduğunda sonuçlar çıkaracak kadar çok ve anlamlıdır. S. Çağatay'ın verdiği örneklerin[46] dışında yalnızca Kül Tigin ile Bilge Kağan'dan birkaç örnek de biz aktaralım[47]:

---

teklik şahıslarda *ñ>ġ* değişmesi yerine "n düşmesi" (*n>ø*) olduğunu söylemek gerekmektedir.

45 Örneklerdeki ek uyumsuzluğu başka yerlerde de (*begġa* 20a/6, *kişilerġa* 23a/10, *bişġanda* 22b/6, *kotarmek kerek sen* 22b/2 vb.) görülmektedir.

46 *Çağatay 1954*: 15-16'daki örnekleri şunlar: *barıġma bardıġ* 'vardın', *bardıġız* 'gittiniz', *yañıltıġ* 'yanıldın', *barduk yirde edgüg ol erinç* 'iyiliğin, hayrın', *yablak kigürtüg* 'fenalık getirdin', *türk bodunuġ atı küsi yok bolmazun tiyin* 'Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye'.

47 Örnekler, T. Tekin, *Orhon Yazıtları*, TDK, 1988'den alındı.

İkinci teklik şahıs iyelik ekinde *ġ/g* ünsüzlerine örnekler:
neñ buñuġ yok 'hiç sıkıntın olmaz' (KT G_8),
süñüküg 'kemiğin' (BK D_{20}),
törügin 'senin töreni' (BK D_{19}).
Fiil çekimlerinde ikinci teklik şahıs eklerindeki *ġ/g* örnekleri:
alkıntıġ arıltıġ 'mahvoldun, tükendin' (KT G_9),
öltüg 'öldün' (KT G_6, KT G_7, BK K_5, BK K_6),
yañıltıġ 'hata ettin' (KT D_{23}, BK D_{19}),
yorıyur ertig 'yürüyordun' (KT G_9),
ölsikig 'öleceksin' (KT G_6, KT G_7, BK K_5, krş. *ölsikiñ* KT G_{10}).
Fiil çekimlerinde ikinci çokluk şahıs eklerindeki *ġ/g* örnekleri:
igidür ertigiz 'besliyordunuz' (KT GD),
yatu kaltaçı ertigiz 'yatıp kalacaktınız' (KT K_9),
ölteçi ertigiz 'ölecektiniz' (KT K_{10}),
uça bardıġız 'ölüp gittiniz' (KT GD).

Değerlendirme

Orhun Yazıtları'nda ikinci teklik şahıs iyelik, görülen geçmiş zaman kipinin ikinci teklik ve çokluk şahıs, gelecek zaman kipinin ikinci teklik şahıs eklerinde, tamlayan ekinde (*türk bodunuġ atı küsi*) vb. genellikle /ñ/, çok seyrek olarak da /G/ ünsüzü bulunmaktadır. Bu tercih, yukarıda örneklendirildiği gibi, on beşinci yüzyılda yazılmış Kıpçak Türkçesi eserinde ve on dokuzuncu yüzyıldan itibaren yazı dili hâline geldiklerini bildiğimiz Kıpçak kolu lehçelerinden Başkurt, Karaçay-Malkar, Kumuk ve Tatar Türkçelerinin belli yapılarında (iyelik, görülen geçmiş zaman, şart ve emir çekimlerinin ikinci çokluk şahıslarında) görülmektedir.

Yazıtlarda üç kez geçen *ölsikig* 'öleceksin' kelimesi, ayrıca değerlendirilmelidir. Gelecek zaman sıfat-fiili üzerine ikinci teklik şahıs iyelik ekinin getirildiği bu yapıyı, tek örnek olmasından kaynaklanan ihtiyat payıyla, Başkurt Türkçesinde karşılaşılan ve Genel Türkçeye göre farklılık gösteren zaman çekimleriyle (öğrenilen geçmiş, şimdiki, geniş, gelecek zamanlar) birleştirebiliyoruz. Bir başka söyleyişle, *Orhun Yazıtları*'nda geçen "ölsikig" yapısı, Başkurt Türkçesi özelliğidir.

Sonuç

Art zamanlı bakış açısıyla ele aldığımız "ñ/G" konusunda bildiriye başlarken sorduğumuz soruların cevaplarını veriyor ve şu sonuçlara ulaşıyoruz:

Türkiye Türkçesi ağızlarında yaygın olarak görülen *ağnat-, bağa, baa, ba̯ã, buġa*, *degiz, doġuz*, *dügür, düğür, gögül*, *göğül, ögde*, *ögine*, *ögünde*, *puġar*, *soğra*, *sağa, saġa*, *saa, sa̯ã, Tağrı, yalġız…* gibi örneklerdeki ses değişikliğinin Kıp-

çak lehçeleriyle bağlantısı yoktur, benzerliği vardır. Bu örneklerdeki değişmeyi yalnızca Kıpçak Türkçesi etkisiyle açıklamak doğru olamaz.

Kurallı olarak ikinci şahıs iyelik eklerinde, emir kipinin üçüncü şahsında ve öteki fiil çekimlerinin ikinci şahıslarında /ñ/ yerine /G/ ünsüzünün kullanılması yalnızca Başkurt göçmenlerinde görülmektedir. İkinci çokluk şahıs iyelik eki ile görülen geçmiş, şart ve emir çekimlerinin ikinci çokluk şahıslarında /ñ/ yerine /G/ ünsüzünün kullanılması ise Karaçay ve Kumuk göçmenlerinde görülmektedir.

Söz konusu özellik günümüz Kıpçak lehçelerinden Başkurt Türkçesi, Karaçay-Balkar Türkçesi, Kumuk Türkçesi ve Tatar Türkçesinde görülmektedir. Kıpçak kolunun öteki lehçelerinde (Kırım-Tatar Türkçesi, Kazak Türkçesi, Kırgız Türkçesi, Karakalpak Türkçesi, Nogay Türkçesi) görülmeyen bu özellik için genel bir adlandırmayla "Kıpçak Türkçesi özelliği" demek doğru değildir. Bu tutum, başka ses bilgisi olaylarını (*ñ>y, ñ>v, ġ>v, ş>s* …) incelerken de benimsenmelidir.

Memluk Kıpçakçası metinlerinde ve Orhun Yazıtları'nda da görülen bu /G/ ünsüzü, Türkiye'deki ağızlarda ve yukarıda adı geçen lehçelerde hâlâ yaşadığına göre bir başka ses değişmesinin ara sesi ya da geçiş dönemi ünsüzü olamaz. Ağızlardaki Oğuz-Türkmen özelliği olan *ñ>ğ, ñ>ğ>ø* gelişmelerini ve bunların tasarlanan ara merhalelerini yine Oğuz-Türkmen boylarının ağızlarında aramak gerekir.

/ñ/ ünsüzünün /n/ ve /G/ olarak ayrışması, Eski Türkçe döneminde ya da sonrasında değil, daha eski dönemlerde gerçekleşmiş olmalıdır. Çünkü Eski Türkçe döneminde aynı ekin hem "ñ" hem de "G" ile yazıldığına tanık oluyoruz ama "n" ile yazıldığını göremiyoruz. Ayrıca, sonraki dönemlerde böyle bir ayrışmanın devamını da izleyemiyoruz. Kıpçak özelliği olarak belli eklerde görülen /G/ ünsüzü sekizinci yüzyılda, on beşinci yüzyılda ve yirmi birinci yüzyılda /G/dir.

Konuyla ilgili bütün bu tespitlerimizi kısaca şöyle gösterebiliriz:

Türkiye'deki Bşk., Krç., Kmk. göçmenleri ağızlarında G (ġ/g/ğ) =

*Bşk., Krç., Kmk., Ttr. G = Mml. Kpç. G = Orh. G < *ñ.*

Kaynaklar

Akalın, Mehmet (2001), "Böğrüdelik Tatar Ağzı", *Dil Yazıları*, Hzl. R. Toparlı, Ankara: TDK Yay., s. 21-140.

Akçam, Murat (1999), *Torul ve Kelkit Yöresi Ağızları*, (GÜ yayımlanmamış ylt.) Ankara.

Arıkoğlu, Ekrem (2007), "Hakas Türkçesi", *TLG*: 1085-1147.

Arıkoğlu, Ekrem (2007), "Tuva Türkçesi" , *TLG*: 1149-1228.

Buran, Ahmet (1997), *Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları*, Ankara: TDK Yay.

Caferoğlu, Ahmet (1964), "Anadolu Ağızları Konson Değişmeleri", *TDAY-Belleten 1963*: 1-32.

Çağatay, Saadet (1954), "Türkçede *ñ~ġ* Sesine Dair", *TDAY-Belleten 1954*: 15-30.

Ercilasun, Ahmet B. (1983), *Kars İli Ağızları, Ses Bilgisi*, Ankara: Gazi Üniversitesi Yay.

Ercilasun, Ahmet B. (2007), (Ed.), *Türk Lehçeleri Grameri*, Ankara: Akçağ Yay. (= *TLG*).

Ergönenç Akbaba, Dilek (2007), "Nogay Türkçesi", *TLG*: 623-678.

Gülensoy, Tuncer (1988), *Kütahya ve Yöresi Ağızları (İnceleme, Metinler, Sözlük)*, Ankara: TDK Yay.

Gülseren, Cemil (2000), *Malatya İli Ağızları(İncleme-Metinler-Sözlük ve Dizinler)*, Ankara: TDK Yay.

Günay, Turgut (2003), *Rize İli Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük)*, 2. bs., Ankara: TDK Yay.

Güner Dilek, Figen (2007), "Altay Türkçesi", *TLG*: 1009-1084.

Karahan, Leylâ (1996), *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, Ankara: TDK Yay.

Karamanlıoğlu, Ali Fehmi (1994), *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yay.

Kasapoğlu Çengel, Hülya (2007), "Kırgız Türkçesi", *TLG*: 481-542.

Kırzıoğlu, M. Fahrettin (1992), *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, Ankara: TTK Yay.

Kibar, Osman (1998), *Biga Yöresi Ağızları, İnceleme-Metinler-Sözlük*, (Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi, yayımlanmamış ylt.), Çanakkale.

Korkmaz, Zeynep (1994), *Bartın ve Yöresi Ağızları*, 2. bs., Ankara: TDK Yay.

Öner, Mustafa (2007), "Tatar Türkçesi", *TLG*: 679-748.

Özçelik, Sadettin (1997), *Urfa Merkez Ağzı (İnceleme, Metinler, Sözlük)*, Ankara: TDK Yay.

Pekacar, Çetin (1986), *Türkiye Kumukları Ağzı, Ses ve Şekil Bilgisi*, (GÜ yayımlanmamış ylt.), Ankara.

Pekacar, Çetin (2007),"Kumuk Türkçesi", TLG: 939-1008.

Sağır, Mukim (1995), *Erzincan ve Yöresi Ağızları, İnceleme-Metinler-Sözlük*, Ankara: TDK Yay.

Tamir, Ferhat (2007), "Kazak Türkçesi", *TLG*: 429-480.

Tavkul, Ufuk (2007),"Karaçay-Malkar Türkçesi", *TLG*: 883-938.

Tekin, Talât (1988), *Orhon Yazıtları*, Ankara: TDK Yay.

Toparlı, Recep (2003), *Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye*, Ankara: TDK Yay.

Uyanık, Osman (2002), *Kumuk Türk Ağızları İncelemesi*, (GÜ yayımlanmamış dt.), Ankara.

Uygur, Ceyhun Vedat (2007), "Karakalpak Türkçesi", *TLG*: 543-622.

Yavuz, Metin (1994), *Karaçay Türkçesi (Gramer-Metin-Sözlük)*, (İÜEF yayımlanmamış ylt.), İstanbul.

Yazıcı Ersoy, Habibe (2007),"Başkurt Türkçesi", TLG: 749-810.

Yelok, Veli Savaş (1999), *Divriği Merkez İlçe Ağzı*, (GÜ yayımlanmamış ylt.), Ankara.

Yüksel, Zuhâl (2007), "Kırım-Tatar Türkçesi", *TLG*: 811-882.